

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
SUMQAYIT DÖVLƏT UNİVERSİTETİ**

*Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin
100 illik yubileyinə həsr olunur*

**MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI DİALOQDA
BƏDİİ ƏDƏBİYYATIN ROLU**

**BEYNƏLXALQ ELMİ KONFRANSIN
MATERİALLARI**

04-05 dekabr 2018

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
СУМГАЙТСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ**

*Посвящается 100-летию юбилею
Азербайджанской Демократической Республики*

**МАТЕРИАЛЫ
МЕЖДУНАРОДНОЙ НАУЧНОЙ КОНФЕРЕНЦИИ**

**РОЛЬ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ В
МЕЖКУЛЬТУРНОМ ДИАЛОГЕ**

04-05 декабря 2018

**MINISTRY OF EDUCATION OF AZERBAIJAN REPUBLIC
SUMGAIT STATE UNIVERSITY**

*Is dedicated to 100th anniversary
of Azerbaijan Democratic Republic*

**MATERIALS
INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR THE**

**ROLE OF ARTISTIC LITERATURE IN
INTERCULTURAL DIALOGUE**

December 04-05 2018

TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ
ОРГАНИЗАЦИОННЫЙ КОМИТЕТ
ORGANIZING COMMITTEE

SƏDR

E.B.Hüseynov

SDU-nun rektoru, professor

SƏDR MÜAVİNİ

R.S.Məmmədov

SDU-nun Elm və innovasiyalar üzrə prorektoru,
professor

ÜZVLƏR

N.H.Talıbov

SDU-nun Tədrisin təşkili və təlim texnologiyaları
üzrə prorektoru, dosent

Q.N.Atayev

SDU-nun Qiyabi, distant və əlavə təhsil üzrə
prorektoru, dosent

R.A.Hüseynov

SDU-nun Humanitar məsələlər üzrə prorektoru,
dosent

N.İ.Hacıyev

SDU-nun İqtisadi məsələlər üzrə prorektoru

C.Q.Nağıyev

BDU-nun Dünya ədəbiyyatı kafedrasının müdiri,
professor

S.S.Həmzəyeva

SDU-nun Filologiya fakültəsinin dekanı, dosent

A.İ.Məmmədov
(məsul katib)

SDU-nun Azərbaycan və xarici ölkələr ədəbiyyatı
kafedrasının müdiri, professor

N.V.İsgəndərova

SDU-nun Xarici dillər kafedrasının müdiri, professor

A.T.Məmmədova

SDU-nun Pedagogika və psixologiya kafedrasının
müdiri, dosent

B.İ.Eminli

SDU-nun Azərbaycan dili və onun tədrisi
metodikası kafedrasının müdiri, dosent

S.A.Xəlilov

SDU-nun Doktorantura və magistratura şöbəsinin
müdiri, dosent

S.K.Orucov

SDU-nun Elmi hissənin müdiri, dosent

PROQRAM KOMİTƏSİ
ПРОГРАММНЫЙ КОМИТЕТ
PROGRAM COMMITTEE

<i>Həmzəyeva Sevinc Səyyad qızı</i>	Sumqayıt Dövlət Universiteti, dosent, Azərbaycan
<i>Məmmədov Avtandil İsrəfil oğlu</i>	Sumqayıt Dövlət Universiteti, professor, Azərbaycan
<i>İsgəndərova Nigar Vəliş qızı</i>	Sumqayıt Dövlət Universiteti, professor, Azərbaycan
<i>Eminli Böyükxanım İbrahim qızı</i>	Sumqayıt Dövlət Universiteti, dosent, Azərbaycan
<i>Məmmədova Aytəkin Telman qızı</i>	Sumqayıt Dövlət Universiteti, dosent, Azərbaycan
<i>Şükrü Haluk Akalın</i>	Hacettepe Üniversitesi, professor, Türkiyə
<i>Özkul Çobanoğlu</i>	Hacettepe Üniversitesi, professor, Türkiyə
<i>Mütəllibov Təhsin Mütəllib oğlu</i>	Bakı Dövlət Universiteti, professor, AMEA-nın müxbir üzvü, Azərbaycan
<i>Əliyeva İfrat Səlim qızı</i>	Bakı Dövlət Universiteti, professor
<i>Qasımlı Məhərrəm Paşa oğlu</i>	AMEA-nın N.Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, professor, Azərbaycan
<i>Əliyev Rafiq Yusif oğlu</i>	Sumqayıt Dövlət Universiteti, professor, Azərbaycan
<i>Халипаева Империят Арсланбековна</i>	Дагестанский государственный педагогический университет, профессор, Россия
<i>Qurbanov Nail Məhəbbət oğlu</i>	Sumqayıt Dövlət Universiteti, dosent, Azərbaycan
<i>Salamova Kamalə Bahazar qızı</i>	Sumqayıt Dövlət Universiteti, dosent, Azərbaycan
<i>Ханчаева Татьяна Хаджибековна</i>	Институт филологии Карачаево- Черкесский государственный университет, доцент, Россия

PLENAR İCLAS
ПЛЕНАРНОЕ ЗАСЕДАНИЕ
PLENARY SESSION

DÜNYA XALQLARININ YARADILIŞ MİFLƏRİ NİZAMİ GƏNCƏVİNİN YARADICILIĞINDA

Avtandil Ağbaba

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Nizami Gəncəvinin poemaları dünya xalqlarının mifoloji görüşləri, ilkin ibtidai təsəvvürləri ilə olduqca zəngindir. Şair kainat, onun yaranması, xarici aləmin mövcudluğu, insan – təbiət münasibətləri və s. haqqında dünya xalqlarının mifik süjet və obrazlarından istifadə etməklə özünün fikir və düşüncələrini oxuculara çatdırır. Maraqlıdır ki, N. Gəncəvi yaradılış haqqında o dövrdə mövcud olan fəlsəfi görüşlərə, mifik təsəvvürlərə, qədim inanclara hörmətlə yanaşır, əsərlərində təsvir etdiyi müxtəlif xalqların (yunan, çin, hind, slavyan və s.) adət-ənənələrindən ehtiramla söhbət açır, yaradılış haqqında mifoloji süjetlərə öz münasibətini bildirir, onları ümümləşdirərək, kainatın ulu qüdrət sahibi – Allah tərəfindən yaradıldığı ideyasını irəli sürür.

Məlumdur ki, göyün və yerin qatları barədə dünya xalqlarının mifoloji görüşlərində müəyyən fikirlər mövcud olmuşdur. Şair əcdadlarımızın qədim biliklərini nümayiş etdirərək yazır:

Ruzgar ona görə dəyişir hər an,

Törəyib dörd ana yeddi atadan. [3,446]

Bu beytdə kainatın əsasını təşkil edən dörd ünsür (su, od, torpaq, hava) “dörd ana”, göyün yeddi təbəqəsi isə “yeddi ata” ifadəsi ilə bədiiləşdirilmişdir. Maraqlıdır ki, müasir astral biliklər göyün (atmosferin) yeddi təbəqədən – troposfer, stratosfer, mezosfer, termosfer, ekzosfer, ionosfer və manyetosferdən ibarət olduğunu sübut edir.

“Quran”ın “Bəqərə” surəsinin 29 – cu ayəsində göyün yeddi təbəqədən yaradıldığı bildirilir: “Yer üzündə nə varsa, hamısını sizin üçün yaradan, səmaya üz tutaraq onu yeddi qat göy halında düzəldib nizama salan Odur! O, hər şeyi biləndir!” [4, 6].

Qədim insanların ilkin düşüncə tərzini əks etdirən miflərin mühüm bir qismi kainatın yaradılışına həsr olunmuşdur. Dünya xalqlarının ibtidai görüşlərini əks etdirən bu miflərdə dünyanın sudan yaranması, heç nəyin mövcud olmadığı bir dövrdə yerlə göyün bitişik olması, bir müddət sonra xaosun nizama salınması və s. kimi mifik düşüncələr öz əksini tapmışdır. N.Gəncəvi bütün poemalarında yeri gəldikcə bu məsələlərə toxunmuş, öz fikir və düşüncələrini poetik şəkildə əks etdirmişdir. Yaradılış haqqındakı düşüncələrini o, öz poemalarının “Minacat” və “Nət” hissələrində ardıcıl surətdə ifadə etmiş, özünəqədərki dini, fəlsəfi, astroloji və s. elmlərin ümumi müddəalarını böyük bir elmi-nəzəri prinsiplərlə şərh etmişdir. Aydındır ki, N.Gəncəvi poemalarının “Minacat” və “Nət” hissələrində yaradılış haqqında fikirlərə toxunarkən türk - islam mifoloji modelinin müştərək xüsusiyyətlərindən, sakral mahiyyətindən çıxış edir. Lakin o, poemalarının müxtəlif yerlərində, xüsusən “İqbalnamə” də dünyanın yaranması haqqında qədim alimlərin görüşlərini sistemli şəkildə əks etdirmiş, dünya xalqlarının yaratdıqları mif modellərini ustalıqla canlandırmışdır.

“İsgəndərnamə” poemasının “İsgəndərin yeddi alim ilə xəlvətə çəkilməsi” fəslində İsgəndər yeddi müdrikə “bu dünya necə yaranmışdır?” sualı ilə müraciət edir. Bu fəsildə dünyanın yaradılması, xarici aləm və onun mövcudluğu haqqında qədim yunan alimlərinin, o cümlədən özünün fikirlərini geniş və obrazlı şəkildə ifadə etmişdir. Məlumdur ki, İsgəndər öz dövrünün ən bilikli alimlərindən biri kimi tanınmış, mənəvi təkamül nəticəsində hətta peyğəmbərlik səviyyəsinə yüksəlmişdir. O da məlumdur ki, “Qurani – Kərim” də iyirmi beş peyğəmbərin adı çəkilmişdir. Bu müqəddəs kitabda yazılmış tarixi movzulardan biri Zülgərneynin əhvalatı ilə bağlıdır. “Kəhf” surəsinin səksən beşinci və sonrakı ayələri məhz İsgəndərlə bağlıdır. Nizami İsgəndərin peyğəmbərliyə yetişməsinə təsvir edərkən həm də bu tarixi şəxsiyyət haqqında mövcud fikirlərə də bir növ öz münasibətini bildirmişdir. Çünki bəzi təfsirçilərin, islamşünas alimlərin fikrincə, İsgəndər (o cümlədən Loğman və Talut) peyğəmbər deyil, “pak abid”lər sayılır.

İsgəndər yeddi alimi: Əflatunu (Platon), Ərəstunu (Aristoteli), Balisi (Miletli Tales), Farfiruyusu (Porfiri), Bəlinası (Plin), Sokratı və Hörmüzü (Hermes) bir yerə toplayaraq dünyanın yaradılışı haqqında

elmi söhbətlər aparır, fikir mübadiləsi edir. Şair İsgəndəri narahat edən sualları, düşüncələri poetik boyalarla, yığcam və lakonik ifadələrlə təqdim edir :

Hərə öz fikrini atsın ortaya,

Necə yaranmışdır, desin, bu dünya? [3,493]

Qeyd edək ki, dünya xalqlarının əksəriyyətində yaradılış haqqında əsasən iki mifik təsəvvür, dünyagörüşü mövcuddur: a) xaosun nizama salınması; b) dünyanın, bizi əhatə edən xarici aləmin yoxdan var edilməsi.

İkinci təsəvvürə görə, dünyanın yoxdan var edilməsi tanrıların adı ilə bağlıdır. Qədim Vyetnam xalqlarının (meo, man), Afrika qitəsində yaşayan bir sıra xalqların (baule, anqola və s.), çinlilərin və başqa etnosların mifik təsəvvürlərində dünyanın tanrılar tərəfindən yaradılması haqqında çoxlu əsəirlər mövcuddur. Meo xalqına məxsus “Dünyanın yaradılması” adlı mifdə deyilir: “ Tanrı Ti Lyan yeri-göyü yaradan sonra dünyanı işıqlandırmaq isitmək üçün on Günəş, doqquz Ay və saysız-hesabsız parlaq ulduz yandırdı. Sonra o, Günəşləri və ayları canlandırdı. Onları oğlanlara və qızlara çevirdi. Onlar yeddi il fasilə vermədən əzəli yerə isti və işıq payladılar, buna görə də gündüzlə gecə arasında fərq yox idi.

Yer quruyandan sonra tanrı Ti Lyan bitkiləri, heyvanları və insanları yaratdı. İnsanı tanrı torpaqdan düzəltdi və ona həyat verdi. İnsanlar, bitkilər və heyvanlar sürətlə artdılar və tezliklə bütün dünyanı tutdular” [2, 125].

“Dünyanın yaranması və baule xalqının yer üzünə gəlməsi” adlı mifdə də eyni dünyagörüşün, eyni ilkin mifik təsəvvürün olduğunu görürük: “Sonra Nyame (baş tanrı) adamları, heyvanları və ruhları yaratdı. Onlar uzun müddət göydə yaşadılar və çoxalıb artdılar Nyamenin özünün də uşaqları artmışdı. Nəhayət, göydə sıxlıq yarandı. Buna görə tanrı yeri yaratdı. Tədricən su qurudan ayrıldı” [2, 28].

Bu əsəirlərdən göründüyü kimi, tanrıların dünyanı yaratması ideyası ilkin təsəvvürlərlə bağlıdır və bu düşüncə məkanca müxtəlif ərazilərdə yaşayan xalqların mifik düşüncəsində yaxın oxşarlıq, bəzi hallarda eynilik təşkil edir

“İqbalnamə”də “Balisin dedikləri” adlanan fəsildə alim İsgəndərin “dünya necə yaranmışdır sualına müdrik filosof ilkin başlanğıcın su olduğunu söyləyir :

Mən də ərz eyləyim: dünyaya təməl,

Məncə, su olmuşdur hər şeydən əvvəl. [3, 495]

Ərəstu cavab olaraq hərəkətin (vahidin) ikiye bölünməsi və bu bölünmənin ardıcıl olaraq davam etməsi nəticəsində yerin və göyün, maddi aləmi əmələ gətirən dörd ünsürün yaranması ideyasını irəli sürür.

Valis “Məncə, su olmuşdur hər şeydən əvvəl”: Sokrat “Bircə vücut varmış o da yaradan” - deyirlər. Bəlinas dünyanın dörd ünsürdən, Hürmüz kainatın nurdan yarandığını bildirir. Fərfuryus tanrının əvvəlcə bir cövhər yaratmasından, sonra bu cövhərin suya dönməsindən və bu suyun ikiye bölünərək “yarı üzde, yarı altıda qalıb” yerin və göyün əmələ gəlməsindən söhbət açır.

Əflatun dünyanın yoxdan var olduğunu, hər şeyin tanrı qüdrətinə bağlı olduğunu söyləyir:

Düşünüb mən belə verirəm qərar,

Ki yoxdan yaranmış bütün varlıqlar. [3, 499]

Bütün bunlar onu göstərir ki, N.Gəncəvi dünya xalqlarının mifologiyasına yaxından bələd olmuşdur. Ərəstunun cavabı qədim hind fəlsəfəsi ilə yaxından səsleşir: “Brəhmə öz fikrinin gücü ilə özünün müvəqqəti bədənini iki hissəyə parçaladı” [1, 43].

Hürmüzün fikirləri “Avesta” ilə üst-üstə düşür: “Hürmüzd öz təmiz işığının kiçik bir hissəsini kosmosun sonsuz sahələrinə - onu Əhriməndən ayıran hissələrinə salaraq, dünyanı yaratmağa başladı” [1, 44].

Kainatın sudan yaranması barədəki fikirlər yunan, Misir, Amerika hindularının (irokezlər), Afrika xalqlarının və digər etnosların mifoloji görüşlərində, demək olar ki, eynidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, dünyanın sudan yaranması, daşqın haqqında miflər bir sıra xalqların (çin, yəhudi, türk, sinqal, şumer və s.) qədim etnosların mif modelində xüsusi yer tutur. Professor A.Şükürov daşqın haqqında miflərdən danışarkən yazır: “Dünya daşqını haqqında mif elə qədim dövrlərdən geniş yayılmış və dünyanın ən ucqar guşələrində əks-səda vermişdir.....Yəhvaçı bu mifdən insan təbiətini və allahın fəaliyyətini necə başa düşdüyünə müvafiq olaraq istifadə etmişdir [5,142]. Dünyanın sudan yaranması haqqında mövcud olan mifləri diqqətlə nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, daşqın mifi xaosun nizama salınması ilə bağlıdır. “Yeri necə yaratdılar” (sinqal), “Fusi və Nyuyva adamları necə yaratdı” (Çin), “Daşqın” (yəhudi), “Tufan haqqında əfsanə” (hindu) və başqa xalqların əsəirləri ilə tanışlıq bunu aydın göstərir.

Ümumiyyətlə, N.Gəncəvinin yalnız "İsgəndərnamə" poeması deyil, bütün poemaları Azərbaycan mifologiyasının dərin qatlarını öyrənmək, mifologiya ilə yazılı ədəbiyyatın qarşılıqlı əlaqəsinin araşdırıb tədqiq etmək baxımından zəngin material verir.

Ədəbiyyat

1. Birlayn C.F. Paralel mifologiya (tərcümə edən K. Hüseynoğlu). Bakı: Elm, 2014, 324 s.
2. Dünya xalqlarının əfsanələri(tərtib edənlər: A. Məmmədov, A.Acalov, Ç.Əlioğlu). Bakı: Gənclik, 1990, 504 s.
3. Gəncəvi N. İsgəndərnamə (tərcümə edənlər A.Şaiq, M.Rzaquluzadə). Bakı: Yazıçı, 1982, 688 s.
4. Qurani-Kərim (ərəb dilindən tərcümə edənlər Z.Bünyadov və V.Məmmədəliyev). Bakı: Azərənşr, 1992, 713 s.
5. Şükürov A. Mifologiya.V kitab. Bakı: Elm, 1995, 166 s.

QLOBALLAŞMANIN TÜRK DÜNYASI KONTEKSTİNDƏ MƏNFİ TƏSİRLƏRƏ QARŞI ELMİ-FANTASTİK ƏDƏBİYYATIN ROLU

Özkul Çobanoğlu

Hacetepe Universiteti, Türkiyə

20-ci əsrin ikinci yarısından etibarən bütün dünya qloballaşma adlanan yeni bir anlayışla tanış oldu. Bu anlayışın əhatə etdiyi ünsürlər bir yönüylə çox yenidir. Texnoloji inkişaf və yenilikləri fürsət bilərək bəzi qüvvələr, yaranması və qorunması əsrlərdir olduqca böyük əhəmiyyət kəsb edən milli sərhədləri çox asan şəkildə aşaraq evimizə qonaq olur, öz məhsullarını, idealogiyalarını, həyat təzlərini bizə satır və bundan iqtisadi baxımdan böyük qazanc və imkanlar əldə edirlər. Bütün bunlar yeni olduğu qədər həmçinin köhnədir. Əsrlər boyu "müstəmləkəçilik" (kolonizm) adı altında həyata keçirilən işlər indi "qloballaşma" adı altında həyata keçirilir. Ancaq məsələ göründüyü qədər sadə deyildir. Qloballaşma adı altında ortaya çıxan bu yeni cərəyana bir çox ölkə hazır olmadığı üçün bu hadisəni də təəccüblə qarşılayırlar. Bu baxımdan Türk dünyasının böyük bir hissəsinin yaşadığı Sovetlər İttifaqının dağılmasıyla qloballaşmanın dünya miqyasında sürətlənməsi bu coğrafiya və topluluqlar üçün qloballaşmanın mənfi təsirlərini də artırmışdır. Bu illərdə tam müstəqilliyinə qovuşan Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan və Türkmənistanda milli dövlət quruluşuna qarşı universal olaraq ortaya çıxan milli dövlət əleyhdarı yanaşmalar, xüsusilə də Sovetlər Birliyindən mənimsənilən multi mədəni ictimai quruluşun qlobal imperialist qüvvələr tərəfindən dəstəklənən mikro-milliyətçilikləri ilk 20 il ərzində olduqca əhəmiyyət kəsb edən sosial, siyasi və iqtisadi çətinliklərə gətirib çıxarmışdır. Bir başqa ifadəylə desək, Sovet ideologiyasından ayrılaraq öz ənənəvi və milli dünya görüşünün izlərini və çıxırını tapmağa çalışan Türk dünyasının müstəqillik qazanan topluluqları qloballaşma səbəbiylə daha da dərin bir kimlik böhranı ilə qarşı-qarşıya qalmışdılar. Qlobal mədəniyyət yerli, ya da milli mədəniyyətlərə nüfuz edib ona istədiklərini təlqin edərək onun özünə xas *sui generis* tərkibini pozmaqda, hibridləşdirərək yaradıcı dinamiklərini sıradan çıxarıb orta müddətdə yox olacaq yarı bitki mənşəli bir hala döndürməkdədir.

Qloballaşmadan əvvəl millətlər xarici siyasətdən asılı olmayan mədəni reallığı qəbul edirdilər. Bu səbəbdən, əsas məqsəd xarici siyasət vasitəsi ilə bir mənada, mədəni reallığı, "milli xarakterlər" in ifadəsindən başqa bir şey olmayan mədəni ünsürlərlə daha diqqətə cəlb edilən hala gətirmək və daha da dərin kök salmasını təmin etməkdir. Sanki, mədəniyyət, xarici siyasətin beynəlxalq münasibətlər sahəsində ikinci dərəcəli bir məsələdir; əlaqələri müəyyən edici və istiqamətləndirici olmaqdan uzaqdır.

Ancaq, Bəlanger'in (1999: 677) vurğuladığı kimi, qloballaşma ilə birlikdə bu struktur çox radikal bir şəkildə dəyişir. Yeni konfigurasiyada beynəlxalq mədəniyyət gündəminin strukturu, mədəni məhsulların getdikcə artan sürət və miqyasda "milli sərhədləri aşan" (transmilli) kommunikasiya və iqtisadi axınlarına uğramaları və ya bu axıntılara qapılmaqlarıdır. Sözü gedən mədəni axış və internet başda olmaqla günümüzün kütləvi informasiya vasitələrinin idarə edilməyəcək hala gəlməsi, insanlıq tarixinin heç bir dövründə olmadığı qədər çox istiqamətli və çox ölçülü sərbəst və məcburi mədəni dəyişiklikləri ortaya çıxarmışdır. Hələ başlanğıc dövrünü yaşadığımız bu prosesin nəticələrinin qısa bir müddət sonra bir çox yerli və milli mədəniyyətin ortadan qalxmasına gətirib çıxaracağı açıq-aşkar görünməkdədir. Bu qloballaşma ilə birlikdə demək olar ki, hər bir mədəniyyətin qarşılaşdığı yeni bir fenomen və münafişələr yumağını da özü ilə bərabər gətirən yeni bir quruluşdur.

Bu yeni konfigurasiya ilə yanaşı bir dövlətin xarici siyasəti hal-hazırda mövcud mədəniyyətin dəyər və ünsürlərini xaricə yayıb paylamaq deyil, əvvəlcə xaricdən gələn multi- mədəni dəyərlər və ünsürlər

qarşısında "milli mədəniyyəti"ni qoruma, yaşatma və inkişaf etdirməkdir. Bu kontekstdə xarici siyasət üzrə qurma və tətbiq şəbəkələrinin, təhlükəsizlik və iqtisadiyyatda olduğu kimi mədəniyyət sahəsində də qoruma və inkişafı ön planda tutmaları "mədəni diplomatiya" adlanır. Hal-hazırda bir çox xarici dövlət xarici siyasətlərində bu yeni konfigurasıyanı nəzərə alan yeni anlayışlar yaradıb. Artıq mədəniyyət xarici siyasətin müəyyən edilməsində, "təhlükəsizlik" (security) və "iqtisadiyyat"la (economy)" yanaşı üçüncü əsas dayaq nöqtəsi (pillar) halına gəlmişdir (Belanger 1999: 678). Bu tərifdə də açıq şəkildə göründüyü kimi, ənənəvi diplomatların və xarici siyasətçilərin çox da köüllü olmamalarına baxmayaraq qloballaşma ilə ortaya çıxan yeni anlayış və konfigurasiya bir çox dövlətin xarici siyasətində gedərək daha geniş şəkildə yer almağa başlamışdır. Mədəniyyət xarici siyasətdə və beynəlxalq əlaqələrdə ikinci dərəcəli bir faktor olmaqdan çıxmış və xarici siyasətin müəyyən edilməsində üçüncü əsas faktora aktiyora çevirilmişdir.

Xarici siyasətin yaranmasında və həyata keçirilməsində bu yeni anlayış və konfigurasiya klassik təhlükəsizlik anlayışını da dəyişdirmişdir. Bu yeni təhlükəsizlik qavrayışı klassik, "ictimai təhlükəsizlik" (societal security) anlayışının təhlükə qavrayışı ilə yaxından əlaqəlidir. Qloballaşma kontekstində bir cəmiyyətin sosial və mədəni kimliyinin qorunması ən az onun siyasi, hərbi və təbii mühitinin qorunması qədər vacibdir. Qloballaşma kontekstində mədəniyyət nədən və kimlərdən qorunmalıdır? Başqa bir ifadəylə, müstəqil bir dövlətin qloballaşma kontekstində təhlükəsizliklə bağlı qarşılaşdığı xaricdən gələn təhlükələr arasında yer alan "mədəni təhlükəsizlik" əsas olaraq hansı istiqamətlərdən təhlükə altındadır? Bu təhlükələrin başında bir mədəniyyətin, dominant bir mədəniyyətin təsiri altına düşərək ondan mənimsədikləri ilə zaman içində demək olar ki, onun bir kopyası halına gəlməsi və həddindən artıq xarici köçlər vasitəsi ilə bir mədəniyyətin təbiətinin və ya kimliyinin dəyişməsi gəlir (Belanger 1999: 679). Heç şübhəsiz ki, bu saydıqlarımız bir dövlətin müstəqilliyinə son verməz, amma bir cəmiyyətin özünəməxsus mədəniyyətinə və ona əsaslanan kimliyinə asanlıqla son verə bilər. Əlbəttə ki, müstəqillik və kimliyin bir bütünlük təşkil etdiyi və bəzi ictimai qrupların dövlət quruculuğu prosesinin bir hissəsi olduğu nəzərə alındığında problemin sanıldığı qədər asan olmadığı daha aydın (Çobanoğlu 2010) görünür.

Xüsusilə, dünya iqtisadiyyatının nəhəng beynəlxalq şirkətləri, müstəqilliyini qazanmış Türk dünyasının yeni dövlətlərinə lazım gəldiyində təzyiqlər göstərərək istediklərini əldə etməyə, hətta zərurət yarandıqda, onları təşviq edən mikro milliyyətçilik siyasəti yürüdərək müharibəyə sürükləyib torpaqlarını işğal etdirməyə və dünyaya qarşı aciz və zəif dövlətlər kimi görünməsinə çalışmışlar və çalışmaya da davam edirlər. Maarifçilik dövrünün dəyər mühakimələrindən xəbərsiz, yalnız iqtisadi qazanc arxasınca qaçan bu böyük şirkətlər qloballaşma ilə birlikdə bir tərəfdən "beynəlmiləl" (universal) olmağı vurğularkən, digər tərəfdən də iqtisadi bir bazar olaraq seçilən məhəllin yerli dəyərlərini ön plana çıxararaq yerli ya da mikro milliyyətçiliyi hərəkətə keçirərək daha çox qazanc əldə etmə, strategiya və taktikalarını tətbiq edirlər. Bu vəziyyətin ən tez fərqi nə varanlardan biri Stuart Halldir. O, hesab edir ki, qloballaşma fərqliliklərlə yaşayır, amma digər tərəfdən də bu fərqlilikləri məğlub etməyə, basdırmağa, nəzarəti altına almağa, içinə çəkməyə və yox etməyə" çalışır (Hall 1998: 54-55).

Necə ki, 1990-cı illərdə Qarabağın işğalıyla başlayan bu proses 2000-ci illərin əvvəllərindən etibarən gün keçdikcə sürətini artıraraq və miqyasını genişləndərək Yuqoslaviya, Əfqanıstan, Sudan, Liviya, İraq, Suriya, Çeçenistan, Gürcüstan, Krım və buna bənzər işğallar ardıcılığıyla yoluna davam etməkdə və insanlıq 20-ci əsrin çox qütblü dünyasında heç qarşılaşmadığı qədər geniş miqyaslı münaqişələrlə qarşı-qarşıya qalmaqdadır. Multikulturalizm və universal sərhədlərin qalxdığı qlobal dünya" insanlıq tarixində çox nadir görülən bir "qan və gözyaşı tufanı" içində boğulmaqdadır. Bu mənzərəni daha da ətraflı və yaxından araşdıraraq üzücü bir şəkildə təqdim etmək mümkündür. Lakin mən bundan sərf-i nəzər eylərəm.

Böyük ədibimiz Sait Faikin "dünyanı gözəllik xilas edəcək. Bir insanı sevməklə başlayacaq hər şey" sözü ilə davam etmək istəyirəm. Fəlakətləri, çirkinlikləri biləcəyik. Baş verənləri yaxından izləyib dərk edəcəyik, amma qurtuluşumuz gözəlliklərdə və insana etibar edib sevməkdədir. Bunun da yolu aşkardır ki, ədəbiyyatdan keçir.

Nəticə olaraq, öz mədəni dəyərlərindən və ənənələrindən qopmuş, dilini və kimliyini itirmiş bir cəmiyyətin bu hala qloballaşmaylamı, yoxsa bir nüvə fəlakətiyləmi gəldiyinin nəticə etibarilə heç bir fərqi yoxdur. Qloballaşan və gətdikcə hibridləşən bir musiqi, eyni halı yaşayan bir mətbəx və bəslənmə mədəniyyəti, bir-birinin tamamilə eynisi olan şəhərlər və kimliksiz, şəxsiyyətsiz insanlardan bir millət olmaz. Bu səbəbdən ot kökü üstündə bitər deyən ataların göstərdiyi istiqamət doğru istiqamətdir. Başda Oğuz soylular olmaqla dünya Türklərinin elmi-fantastik ədəbiyyat vasitəsi ilə müasirləşərək dünyanı təqib edib Türkləşmələri, onları qloballaşmanın mənfi təsirlərindən xilas edəcək.

Ədəbiyyat

- 1.Bélanger, Louis.(1999).”Redefining Cultural Diplomacy: Cultural Security and Foreign Policy in Canada” **Political Psychology**, C.20, S.4, s.677-699.
- 2.Cengiz, Semran.(2010).Göç, Kimlik və Edebiyat, **Zeitschrift für die Welt der Türken**, vol. 2, No 3, 2.185-193.
- 3.Çobanoğlu, Özkul.(2010). Kültürel Güvenlik ve Kültürel Diplomasi Kavramsallaştırmaları Bağlamında Dil ve Ekonomi İlişkisi Üzerine Tespitler, **9. TÜRK DÜNYASI EKONOMİ, BİLİŞİM VE KÜLTÜR FORUMU** (İstanbul, 11-13 Aralık 2009) **BİLDİRİLER KİTABI**, Ankara, s.51-57.

BƏDİİ ƏDƏBİYYATDA DEMON OBRAZI

Həmzəyeva S.S.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Həqiqətin dərk, mənəvi paklıq, səmimiyyətin görünməyən üzü, təbii davranış və s. məqsədlər uğrunda mübarizə son anda özünüdərk və özünü təsdiqlə gətirib çıxaran yollardır. Əslində, həqiqət birdir. Onun yolu da birdir, vahiddir. Amma cığırılar çoxsaylıdır. Bu prosesdə nəfsin cıllanması, təmənnə və imtina halı insanın almalı olduğu dərs və verəcəyi imtahandır. Əsas maneə isə İblislə qarşılaşma anıdır. Müxtəlif ölkə ədəbiyyatında ayrı-ayrı dövrlərdə bu və ya digər sənətkar tərəfindən Allah, İblis, insan qarşıdurması müxtəlif baxış bucağından təhlil edilmişdir.

Şeytan, Dəccal, İblis, Satana – hər nə cür adlandırsaq belə, demonik obrazların bədii ədəbiyyatda təqdim olunan adlarıdır. Hər yazıçıya görə demonun adları da fərqlidir. Böyük alman yazıçısı Höte onu Mefistofel, ingilis ədəbiyyatının qüdrətli nümayəndəsi Bayron Lütisfer, Con Milton və Cavid İblis adlandırmışdır. Bu siyahını bir az da uzatmaq olar. Amma əsas olan bu deyil, vacib məsələ demonun xisləti və onun bədii ədəbiyyatda inikası, ifadə formasıdır.

Bədii ədəbiyyatda demon və ya demonlaşmış obroların təsvirinə ehtiyac hansı zərurətdən doğur? Bu sual əslində çox maraqlı və daha dərin bir müzakirənin əsas müstəvisidir. Bəşər yarandığı gündən indiyə qədər insan həm cəmiyyət içində olmaqla, həm də öz daxilində formalaşma və mənəvi inkişaf üçün can atmış, bu zaman daxili sabitlik və kamilliyə çatmaq üçün öz nəfsi ilə mübarizə aparmalı olmuşdur. Nəfs insanda elə bir keyfiyyətdir ki, onun vasitəsilə insanı yolundan çıxarmaq mümkündür. Nəfs ilə mübarizə çətin və mürəkkəb prosesdir. Həm də ona görə ki, demon insan qəlbini satın almaq üçün ən əvvəl onun nəfsinə hakim kəsilir.

C.Milton, İ.Höte, C.Bayron, Ş.Bodler, F.Dostoyevski, N.Qoqol. M.Lermontov, K.Sluçevski, A. De Vinyi və b. yaradıcılığında bu obraz və onun ifadəsi xüsusi yer tutur. Ayrı – ayrı əsərlərdə təsvir olunan Mefistofel (“Faust”), Lütisfer (“Qabil”), İblis (“İtirilmiş cənnət”) və s. obrazların hər birinin məqsədi insan ruhuna hakim kəsilmək, onun haqqı dərk etməsinə mane olmaq, Allaha – yaradana qarşı durmaqdan ibarətdir.

Məsələn, Bayronun “Qabil” əsəri mövzusuna görə demonizmi əks etdirir. Artıq müəyyən tədqiqatçılar tərəfindən dünya ədəbiyyatı tarixində “Demonizm” ədəbi-fəlsəfi probleminin yaranması və inkişaf trayektoriyası araşdırılmış və öyrənilmişdir. Bu problem ingilis ədəbiyyatında öz bədii inikasını daha yaxşı tapmışdır. Hələ XVII əsrdə Con Miltonun “İtirilmiş cənnət” poemasında İblis və insan qarşıdurması ustalıqla yaradılmış və bu mücadilədə Allahın Yer üzünü üçün nə qədər böyük varlıq olması fikri vurğulanmışdır. “Qabil” əsəri ilə Bayron dioloji poema donunda dramatik bir əsər yazır. Həm “İtirilmiş cənnət”, həm də “Qabil”də təqdim olunan eyni süjet müxtəlif prizmalardan inkişaf etdirilir. Əgər Con Milton öz əsərində İblisin allaha qarşı üsyanından və əsasən Adəm və Həvvanın münasibətindən danışmağa üstünlük verirdisə, Bayron Qabil və Lütisferin mükəlliməsini diqqət önünə çəkirdi. İblisin Yer üzündə hökmranlıq iddiasına düşməsi, insan qəlbini fəth etmək və öz iradəsi önündə əymək istəyindən bəhs edən əsərlər silsiləsi dünya ədəbiyyatı tarixində müxtəlif sənətkarlar tərəfindən ayrı-ayrı dövrlərdə yenə də ədəbi arenaya gəlməyə başlayır. Höte “Faust” poemasını, Lermontov “Demon”u, Ş.Bodler “Lütisfer” əsərini haqqında danışılan mövzuya həsr edirlər. Azərbaycan ədəbiyyatında isə istedadlı qələm ustası Hüseyn Cavidin “İblis” əsəri demonizm problemindən bəhs edir. Mütəxəssislər Cavidin “İblis”i ilə Bayronun “Qabil”ini müqayisə edərək hər iki əsər arasında mövcud olan oxşarlığı göz önünə çəkirlər.

Hər iki sənətkarın yaradıcılığı arasında müşahidə olunan oxşarlıq ən əvvəl Bayron və Cavid dünyagörüşünün eyniliyindən irəli gəlir. Humanist dünyagörüşlü hər iki ədib düşüncə etibarilə filosof şairdirlər. Həm Bayron, həm də Cavid öz xalqının oğlu olmaqla bərabər, beynəlmiləl, bəşəri şairdirlər.

Bəzən Cavid yaradıcılığı tədqiq olunarkən, “Cavid dini idealizə edir, yoxsa inkar?” kimi yersiz suala rast gəlirik. Eyni situasiya Bayronun görüşlərində də özünü göstərir. Lakin hər iki sənətkarın əsərləri sübut edir ki, nə Cavid, nə də Bayron üçün din, dil, cins fərqi yoxdur. Onların bədii təfəkkürünün əsasında İnsan konsepsiyası durur. Hər iki sənətkar üçün önəmli olan təkcə “Allah” anlamı var və bu anlam o qədər böyük, o qədər ilahi, müqəddəsdir ki, ona sitayiş edənlərin ayrı – ayrı din altında inamlarını pərdələməsindən daha yüksəkdə durur. Həm Cavid, həm də Bayron allah və kamil insan varlığı üzərində düşünməklə, bu cütlüyə cəmiyyəti də əlavə edərək, qarşılıqlı münasibətdə nəyin daha vacib olduğunu göstərməyə çalışırdılar.

Ədəbiyyatda yaxşı və pis obraz deyərək anlayışın təhlili düzgün nəticəyə gətirməz. Çünki, hər yaxşıda pis, eləcə də hər pis bildiyimizdə yaxşı tərəf özünü göstərə bilər. Bu nisbi yanaşma və hər kəsin baxış bucağına görə dəyişən məsələdir. Lakin həyatın hər üzünün bədii inikası hər xislətli obrazın təsviri deməkdir. Bu zaman bütün əməli ilə bədlik törədən surətlərlə qarşılaşırıq ki, onların simasında heç bir vəchlə yaxşı tərəf görə bilmirik. Belə Şər törədiciləri ədəbiyyatda özünü iblisə satılmışlar şəklində göstərir. Bədii ədəbiyyatda belə obraların əksi çoxsaylı, eləcə də müxtəlif zaman kəsiyində aktual olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Батай Ж. Литература и Зло / Пер. с фр. и коммент. Н.В. Бунтман и Е.Г. Домогацкой, предисл. Н.В. Бунтман. М.: Изд-во МГУ, 1994, 166 с.
2. İsmayilov Ə. Dünya romantizm ənənələri və H. Cavid. Bakı: Yazıçı, 1983, 224 s.

ОСОБЕННОСТИ ИНТЕРПРЕТАЦИИ ДАСТАНА И МИФОЛОГИЧЕСКИЕ ОТСТУПЛЕНИЯ (НА МАТЕРИАЛЕ «СКАЗАНИЕ О ДОЧЕРИ ШАНА» МИКАИЛЯ БАШТУ)

Халипаева И.А.

Дагестанский государственный педагогический университет, Россия

Микаиль Башту постепенно приводит читателя к мысли, что единственная истина и единственная ипостась любви – это любовь к Аллаху. Сверхзадачу своего дастана - обращению язычника в мусульманскую веру – поэт решает с помощью ряда художественных приемов, среди которых важное место отведено приему сна. Уставший Ат заснул и увидел сон, который ему явил Гали - «Лев Аллаха»:

Во сне тот, кто с благословения Творца
Приходит на помощь гибнущим - Лев Аллаха Гали - Явил Аудану
Чудесное видение. И Ат увидел ту самую деву.
Она была необычайно красива - (гиперболический эпитет).
Нет слов, с помощью которых - гипербола
Можно было бы верно описать ее черты.
Ее тело дышало чистотой, - (метафора)
Глаза ее излучали - (метафора)
Сладостное томление. -(метафорический эпитет)
Губы ее источали - (метафора)
Медовый аромат, - (метафорический эпитет)
Волосы ее блестели, словно кристаллы льда. - (сравнение).
Теперь он знал, что дева есть теперь радость
Разрывала его сердце –(гипербола)
Тяжелая кручина, - (метафора)
Иссушавшая душу, - (метафора)
Уступила место любви, Пробудившей огненные силы –(метафора)
Тулпару прибавилось работы –
Ат вновь, как молодой волк –(сравнение)

Данный текст с точки зрения авторского стиля предполагает различение «материальной» поверхности и «внематериальной» глубины, достигаемой автором путем интерпретации мифологического материала. Один из них состоит в подчеркивании тесной взаимосвязи двух аспектов - обработанного, упорядоченного автором материала и выраженного в организации материала авторского мировосприятия.

Стиль Михаила Башту, таким образом, это синтез простого подражания зримому (в данном случае, преданиям и мифам), при котором улавливается сам принцип порождения вещей (известные герои мифов и их деяния). А.Ф. Лосев так определяет его: «Собственно словесный стиль (отношение автора к языку) есть только отражение на данной природе материала его художественного стиля (отношения к жизни и миру жизни и обусловленного этим отношением способа обработки человека и его мира)» [1, 114].

Так, художественный стиль дастана, традиционный в своей основе, приобретает новый идеологический налет. Отношение индивидуального стиля к традиции выражается у автора дастана в особых формах реакции на чужой стиль путем его воспроизведения в формах: подражания, стилизации и вариации.

Еще один мифоисторический образ привлекает внимание в дастане – образ Фатимы. Согласно исламскому преданию – дочь пророка Мухаммеда. Ее роль в поэме о Шан-кызы очень важна, потому что благодаря ей, язычники-эльбиры и сама Боз-би принимают ислам.

Женские образы, присутствующие в тюркской мифологии, имеют важное культурологическое значение в формировании общественной модели народных представлений о жизни. Сила добра, зла, любви, продолжения рода, выраженные концептом «женщина» указывают на древнейшие культурные пласты быта тюрков, а трансформация этих образов в божественные силы исламского толка помогают проследить, как тюркские народы переходили из одной религиозной ипостаси в другую.

С утверждением мусульманской идеологии среди тюркских народов изменился характер содержания и трактовки легенд: прежнее мифологическое объяснение происхождения явлений природы вытесняется мусульманско-религиозной интерпретацией, а затем и вовсе переходит в разряд литературной трактовки текстов

Литература

1. Лосев А.Ф. История античной эстетики. М., 1960
2. Абдуллатипов А.К.-Ю. Древнебулгарский памятник «Сказание о дочери Шана» Михаила Башту как свидетельство древнейших связей народов Евразии и их словесной культуры. // Вестник ДГУ. М-ла, 2004
3. Аджиев А.М. Устное народное творчество кумыков, Махачкала, 2005
4. Акавов З.Н. Сказание о дочери Шана. Поэма. Раннесредневековый художественно-литературный памятник и исторический памятник народов Древней (Киевской) Руси и Северного Кавказа. Предисловие к изданию. Махачкала, 2003, 260 с.
5. Алиев Г.Ю. Темы и сюжеты Низами в литературах народов Востока. М., 1985
6. Алиев К.М. Таргу-наме. Лексикон. Махачкала, 2001
7. Бахши Иман. Джагфартарихы. Т.1. Свод булгарских летописей. 1680 - Оренбург, 1993.
8. Баранов И. Легенда о дочери Шана: новый источник по истории народов Восточной и Центральной Европы V - IX веков. (Интернет издание).
9. Боровский Я.Е. Мифологический мир древних киевлян. Киев: Наукова думка, 1982
10. Ветры Великих Булгар (легенды, предания, байты и исторические материалы) - Казань, 1993
11. Гумилев Л. Древняя Русь и великая степь. СПб, 2001
12. Давлетшин Г.М. Волжская Булгария: духовная культура домонгольского периода X в. - нач. XIII в. Казань, 1990
13. Кадыраджиев К.С. Древнекумыкский теоним Хорс. Вести КНКО. М-ла 2003
14. Кул Гали. Хон Китабы. 1242. Оренбург, 1997
15. Олейник Ю. К поэме Шамси-Башту. Киев, 2000
16. Халипаева И.А. Мифологическая проза кумыков. Исследования и тексты. - Махачкала, 1994

ГЛОБАЛИЗАЦИЯ И ЛИТЕРАТУРА: ВЗАИМОУСЛОВЕННОСТЬ РАЗВИТИЯ

Искендерова Н.В.

Сумгаитский государственный университет, Азербайджан

Глобализация планировалась как процесс трансформации локальных явлений в глобальные и как постоянный процесс интеграции региональных экономик, обществ и культур через всемирные

сети обмена. По большому счету этот термин был создан для обозначения экономической глобализации, то есть «интеграции национальных экономик в международную экономику посредством торговли, прямых иностранных инвестиций, международных потоков работников и технологий» [1, 12]. Поскольку экономику нельзя рассматривать отдельно от общества, с 1990-х годов превратившись в модную тему, глобализация вовлекла в горячие дебаты и академическую среду, а также социальные, политические, культурные и литературные исследования. В числе их авторов много американских исследователей, к работам которых мы обратились при подготовке данного выступления. Мы сохранили их имена на английском языке. Среди них: Susie O'Brien и Imre Szeman, Suman Gupta, Ihab Hassan, Fredric Jameson, David Damrosch, David Crystal и многие другие.

Говоря о роли культуры в глобальном процессе, эти авторы рассматривают два подхода. Первый из них базируется на позитивные последствия глобализации: здесь глобализация определяется как «процесс, в котором товары и люди, идеи и поведение, технологии и информация свободно обмениваются и распространяются между различными культурами во всем мире» [4, 6]. В этом случае экономическая сторона глобализации «обесценивается» и зарождается совершенно «иная субстанция культурной диффузии» [4, 8]. Считается, что «самая сложная версия культурной глобализации представлена теоремой Малкольма Уотерса», которая гласит, что в то время как материальные обмены локализируются, а политические обмены интернационализируются, символические обмены глобализуются. Это позволяет Уотерсу утверждать, что глобализация олицетворяет исторический кризис капитализма и национального государства, которое заканчивается «общим расширением культурной арены за счет экономики и политики» [4, 16]. Таким образом, отделенная от экономики и политики, культура становится универсальной сферой индивидуальной свободы и моральных ценностей» [4, 6].

Второй подход предполагает, что «культурная глобализация, характеризующаяся массовой аккультурацией, всемирной гомогенизацией и этническим уничтожением, является неизбежным, хотя и прискорбным побочным эффектом удачной экономической глобализации - политической модернизации и глобальной интеграции» [4, 6].

В 2001 году на конференции в Мичиганском университете (США) по глобализации исследователь Гаятри Чакраворти Спивак выдвинула 4 основные модели глобализации:

во-первых, в глобализации нет ничего нового: попытки захватить и укомплектовать мир в системе так же стара, как история. Другими словами, глобализация является новым повторением старого. Во-вторых, глобализация может быть идентифицирована с усилиями по глобальному дистанционному управлению постколониальным и постнациональным миром. В-третьих, по мнению исследователя, весь земной шар в настоящее время находится в едином культурном сцеплении, центром которого является урбанизм. И наконец, четвертая модель, глобализация отличается от мировой торговли и мировых систем, которые, благодаря господству финансового капитала, поддерживаются микрочипами и «падением стены». Другими словами, глобализация – это прорыв [5, 38].

Глобализация и литература – это 2 различные области исследования. Однако, эти различные по органике и функциональности сферы деятельности и научных исследований имеют точки соприкосновения. Несомненно, дебаты о глобализации получают свое отражение в литературном поле, а исследования в области литературы зависят от состояния глобализации. Это взаимозависимый курс, обе стороны которого влияют друг на друга в интерактивном режиме.

Тема литературы и глобализации в литературоведческих исследованиях открывает три взаимообусловленных уровня отношений. Первый уровень - это взаимосвязи глобализации с литературной теорией и критикой, а также с литературным постмодернизмом. В период после 1970-х годов и глобализация, и это литературное направление были на пике своего развития. Второй уровень отражает инструменты или средства распространения информации. Новые медиа формы играют здесь ключевую роль; современные технологии, такие как спутниковая связь и Всемирная паутина, внесли кардинальные изменения в распространение различных форм литературы, в том числе социальных и культурных новостных блоков по всему миру. Здесь будет уместно отметить также и глобализацию издательских и литературных институтов. В глобализации информации важная роль отводится также языку межнационального общения, каковым сегодня выступает английский язык. Его популярность в качестве инструмента социокультурного обмена или средства распространения литературных произведений переоценить сложно.

Несомненно, ключевым звеном является переводческая практика. Будучи тесно связанной с доминантным положением глобального английского языка, практика перевода занимает

приоритетную позицию в тандеме глобализация - литература. Перевод остается «главной движущей силой в развитии мировой культуры, и без него ни одно исследование или произведение литературы не может получить путевку в жизнь» [1, 12].

Третий уровень коррелятивных отношений включает в себя широкий спектр дисциплин и методов, благодаря которым литературные исследования поддерживают глобализацию. Отчасти это связано с отражением различных проблем глобализации в литературе и одновременно с тем, как «литературные тексты поддерживают или разъясняют концептуальные позиции политических и социальных [или культурных] теоретиков о глобализации» [3, 65]. На этом уровне выполняются две задачи: первая - чтение и анализ литературных произведений с целью проверить реалии глобализации, другая - улучшение нашего понимания дискурсов и описаний глобализации в области литературы. Вклад писателей и критиков постмодернизма, таких как Терри Иглтон (Terry Eagleton), Фредрик Джеймсон (Fredric Jameson), Эдвард Саид (Edward Said) в формирование современного общественного порядка, а также поддержание жизнеспособности языка, образов и других культурных явлений не меньше, чем экономические или политические процессы глобализации. Именно на этом уровне отношений литературные и социальные дискурсы сходятся в едином пространстве с процессами глобализации [3, 65].

Литература

1. Bassnett S., Lefevere A. (eds.). Translation, History and Culture. L: Pinter, 1990, 133 p.
2. Bhagwati J. In Defense of Globalization. New York: Oxford University Press, 2004, 344 p.
3. Gupta S. Globalization and Literature. Cambridge: Polity Press, 2009, 200 p.
4. Trigo A. What Do You Mean by Cultural Globalization? Working Paper Series on Historical Systems, Peoples, and Cultures, Dept. of Ethnic Studies, No17. Ohio: Bowling Green State University, 2004, 17 p.
5. Spivak G. Globalcities Terror and Its Consequences. Michigan State University Press, The New Centennial Review, Volume 4, Number 1, Spring 2004, pp. 73-94

I BÖLMƏ
QLOBALLAŞMA VƏ ƏDƏBİYYAT: ARAŞDIRMALAR,
TRANSFORMASIYALAR, QARŞILIQLI TƏSİRLƏR

I СЕКЦИЯ
ГЛОБАЛИЗАЦИЯ И ЛИТЕРАТУРА: ИССЛЕДОВАНИЯ,
ТРАНСФОРМАЦИИ, ВЗАИМОВЛИЯНИЯ

I SECTION
GLOBALIZATION AND LITERATURE: RESEARCHES,
TRANSFORMATIONS, INTERACTIONS

SAİT- SAMİT SƏS BİRLƏŞMƏLƏRİ NƏZM ƏSƏRİNİN TİPOLOİYİ
FONETİK ÖLÇÜ VAHİDİ KİMİ (PROBLEMİN QOYULUŞU)

Məmmədov R.S.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Nəzm əsərinin axıcılığını, şeirin ritmini, ahəngdarlığını təmin edən amillər müxtəlifdir. Filologiya elmləri doktoru, şair, prof. Rafiq Yusifoglunun bu barədə fikrini kifayət qədər dolğun hesab etmək olar: “Qalın saıtların qalın, incə saıtların incə, kar samitlərin kar, cingiltili samitlərin cingiltili samitləri izləməsi, hər bir misranın, misradaxili bölgülərin, ahəng və səslənmə etibarilə bir-birinə çox bənzəyən müxtəlif məzmunlu sözlərin işlənməsi şeirin ritmini, ahəngdarlığını şərtləndirən amillərdir. Şeirdə ahəng məhz bu ünsürlərin birləşməsi, məcmusu nəticəsində yaranır. Başqa sözlə desək, ahəng yaratmaqda hər bir səsdən, hecadan, sözdən tutmuş, söz birləşməsinə, söz sırasınadək dilin hər bir vahidinin, ünsürünün bu və ya digər dərəcədə yeri və rolu vardır” [1, 210-211].

Zənnimizcə, bu sitatda sadalanmış amillərin sırasına daha bir fonetik vahidi - səs birləşmələri tərkibində saıt və samit səslərin damaq ahənginə görə bir-birini izləməsi, onların həmahəngliyi, yaxud sinharmonikliyi faktorunu da əlavə etmək lazımdır. Bu labüdlüyün ən azından iki amilini göstərmək olar.

1. Onlardan biri, obrazlı şəkildə desək, **“dildaxili ədaləti bərpa etmək”** üçün vacibdir. Məsələ burasındadır ki, şeirin ahəngini təmin edən amil kimi “qalın saıtların qalın, incə saıtların isə incə saıtları izləməsi” dedikdə samit səslər və onların bu prosesdə rolu bir növ kölgədə qalır. Əslində isə, səs axımında saıtlarla yanaşı, samitlər də qalın və incə olmaqla bir-birini izləyir. Daha dəqiq desək, nitq axımında saıt, yaxud samit səslər ayrı-ayrılıqda deyil, onların birləşmələri şəklində - *qalın-incə komplekslər* qismində iştirak edir, bir-birini izləyir, bir-birini əvəz edir. Fikrimizi bir neçə misalla açıqlayaq:

Yan, *dinmə*, *sənallah!*

Oan, *dinmə*, *sənallah!*

Haq *söyləmiş* olsan,

Dan, *dinmə*, *sənallah!*

Seyid Əzim Şirvanidən nümunə kimi gətirdiyümüz bu kiçik şeir parçası hər bir misrasında 6 saıt-samit səs birləşməsi olmaqla, cəmi 12 qalın və 12 incə saıt-samit kompleksindən ibarətdir. Bu qalın və incə səs komplekslərinin bir-birini izləmələrini, əvəzləmələrini ideal saymaq olar: hər bir misra qalın səs kompleksi ilə başlanır, üç incə səs kompleksi ilə davam etdirilir və iki qalın səs kompleksi ilə tamamlanır. Beləliklə, birinci misradakı fonetik quruluş sonrakı misralarda eynilə təkrarlanır: “qalın+incə+incə+incə+qalın+qalın”.

Daha bir misal: Bu torpaq *kiminin* qumaş parçası,

Bu torpaq *kiminin* buz donu oldu.

Məmməd Arazdan gətirdiyimiz bu parçadakı misraların hər birisi 11 saıt-samit birləşməsindən ibarətdir: misraların əvvəlində 3 qalın saıt-samit kompleksi sonrakı 3 incə komplekslə, onlar da yenidən 5 qalın komplekslə əvəzlənir:

qalın+qalın+qalın+incə+incə+incə+qalın+qalın+qalın+qalın+qalın.

Diqqəti çəkən bir amili də qeyd edək. Poetik mətnlərdə bəzən qalın və incə sait-samit komplekslərinin bir-birini izləməsi hətta müəyyən qədər leksik mənanı üstələyə bilir və bunun nəticəsi olaraq şair mətnə mənaca daha yaxın olan sözün əvəzinə leksik məna baxımından müəyyən dərəcədə uzaq, lakin fonetik baxımdan daha gərəkli olan sözü seçir. Məsələn, “*Fikir quranı da fikir dağıdır*” (Məmməd Araz) misrasında *quranı* sözünün əvəzinə *tikəni* sözü semantik tutumuna görə *dağıdır* sözünə, bəlkə də, daha uyğun olardı. Lakin misranın fonetik quruluşu “*incə+incə+qalın+qalın+qalın+(qalın)+ incə+incə+qalın+qalın+qalın*” məhz *quranı* sözünün seçilməsini tələb edən fonetik amil kimi çıxış edir. Nəticədə, mənaca iki əks - qütblü hissədən ibarət olan misra fonetik quruluşuna görə bu məna qarşılığını təmin edən, yazıda vergüllə, şifahi isə fasilə ilə ayrılan iki tam simmetrik hissəyə bölünmüş olur ki, həmin simmetrik hissələrin tən ortasında bu mənanın əks - qütblüyünü şiddətləndirən *da* ədatı durur: (2+3) +1+ (2+3).

Poetik mətnin yaradılmasında fonetik quruluşun leksik mənanı müəyyən dərəcədə üstələməsini göstərən misalların sayını kifayət qədər artırmaq olar. Məsələn:

Nə vaxtsa *dikəlib* bulud yararam,

Nə vaxtsa *göyərrib* dağ olasıyam.

Yenə də Məmməd Araz yaradıcılığından götürülmüş bu parçada leksik məna tutumuna görə ikinci misrada *göyərrib* sözünün əvəzinə *ucalıb* sözü birinci misradakı *dikəlib* sözünə daha uyğun deyildirmi? Lakin burada da fonetik uyğunluq leksik məna uyğunluğunu üstələyir:

incə+qalın+qalın+incə+incə+incə+qalın+qalın+qalın+qalın+qalın, (1+2+3+5)

incə+qalın+qalın+incə+incə+incə+qalın+qalın+qalın+qalın+qalın, (1+2+3+5)

Ucalıb sözünün fonetik tərkibini təşkil edən səs komplekslərinin, yəni sait-samit səs birləşmələrinin hamısı qalın olduğundan (*u+ca+lib*) bu şeirin ahəngdarlığını pozur və bu səbəbdən də şair haqlı olaraq ondan imtina edir, fonetik tərkibi incə səs komplekslərindən ibarət olan və ikinci misradakı *dikəlib* sözü ilə həmahəng səslənən *göyərrib* sözünə üstünlük verir.

Nəzəri baxımdan tərkibindəki səslərin ahənginə görə bir-birindən prinsipcə fərqli iki tip sait-samit birləşmələri, səs kompleksləri mümkündür: 1) **həmahəng komplekslər**, yaxud **sinharmonik sait-samit səs birləşmələri** (bundan sonra onları şərti olaraq *C səs birləşmələri* adlandıraraq) və 2) **qeyri-həmahəng komplekslər**, yaxud **qeyri-sinharmonik sait-samit səs birləşmələri** (şərti olaraq: *qeyri-C*, yaxud da *C* səs birləşmələri). İstər *C səs birləşmələrinin*, istərsə də *qeyri-C səs birləşmələrinin* müxtəlif növləri, variant və variasiyaları mümkündür [2].

Azərbaycan dilində əsasən 2 növ sinharmonik sait-samit səs birləşmələri vardır. Onları şərti olaraq *C1* və *C2* simvolları ilə qeyd edirik [3]. **Birinci növ sinharmonik səs birləşmələrinin** (*C1*) tərkibinə istənilən həmcins arxa sıra saitlərindən biri və qalın samit (və ya qalın samitlər) daxildir: **at** (*al, az, ot, on, un*), **ta** (*su, bu, ya*), **tat** (*bal, boş, can, duz, lal, pul, tam, zor*), **tta** (*bra*), **att** (*and*), **ttat** (*qram, blok, plan, qrup, kral*), **tatt** (*bank, faks, fond, dost, qurd, qırx, turp*) və s. **İkinci növ sinharmonik səs birləşmələrinin** (*C2*) tərkibinə isə istənilən həmcins ön sıra saitlərindən biri və incə samit (və ya incə samitlər) daxildir: **it'** (*ev, el, iz, iş, il, əl, öl, üç, üz*), **t'i** (*de, nə, və, ki, hə*), **t'it'** (*bel bil, böl, düz, kəs, gül, kül, pis, rəy, tök*), **it't'** (*elm, əks, ilk, irs, ölç, ört, üst*), **t'rit'** (*qrip, qrif, sxem, psix, pyes*), **t'it't'** (*cəld, bürc, sərt, sulh, hərf, zülm*) və s. Doğrudur, Azərbaycan dilində bu prosesdə aparıcı rol saitlərə məxsusdur, samit səslərin qalın, yaxud incə tələffüzü isə birləşmədəki saitin qalın, yoxsa incə olmasından asılıdır. Bu baxımdan, “qalın saitlərin qalın, incə saitlərin incə saitləri izləməsi” deyiimi, bəlkə də kifayət edərdi. Lakin buna maneə törədən bir hal vardır.

Bu hal ondan ibarətdir ki, dilimizdə işlənən sait-samit səs birləşmələrinin az da olsa, bir qismi qeyri-sinharmonik (*qeyri-C*) növə aiddir. Onların tərkibindəki samit səsin qalın, yaxud incə tələffüzü birləşməyə daxil olan sait səsin qalın/incə olmasından asılı deyildir. Məsələn, *kasa, kol, kuzə, Bakı* və bu kimi sözlərin tərkibində [k'] samiti qalın saitlərlə yanaşı dursa da, incə tələffüz edilir və nəticədə, sait-samit səs birləşmələri və bütövlükdə həmin sözlər qeyri-sinharmonik quruluşa malikdir: [k'asa], [k'ol], [k'uzə], [Bak'ı]. Qalın [k] samiti ilə incə [i] saitindən, eləcə də incə [l'] samiti ilə qalın [o], [u] saitlərindən ibarət olan sait-samit səs birləşmələri də bu qəbildən olan qeyri-sinharmonik (*qeyri-C*) səs birləşmələridir. Müq. edin: *fizi[k'i] xassə* və *fizi[k'i] çağırın, texni[k'i] hissəyə texni[k'i] göndərin, müəllimin [rolu] və aktyorun [rol'u], bizim Bakı [bul']varı*; (estrada mahnısı) və b.

2. Sait-samit səs birləşmələrinin (sinharmonik qalın/incə komplekslər, qeyri-sinharmonik qarışıq komplekslər) şeirin ahəngdarlığını yaradan fonetik vahidlərdən biri kimi qəbul olunmasının labüdlüyünü təşkil edən **ikinci amil** isə müqayisəli-tipoloji dilçilik və müqayisəli-tipoloji ədəbiyyatşünaslıq (kontrastiv dilçilik və kontrastiv ədəbiyyatşünaslıq) baxımından vacibdir. Bu fikri bir qədər əyaniləşdirək.

Əgər ən yaxşı, ideala yaxın tərcümə nümunəsi kimi seçilməyə layiq olan bədii əsərlərin siyahısı tutulsaydı, bu siyahıda ilk yerlərdən birini, heç şübhəsiz ki, dahi Azərbaycan şairi Səməd Vurğun tərəfindən

Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuş “Yevgeni Onegin” mənzum romanı tutardı. Görəsən, bu uğurun sirri nədədir? Şübhəsiz ki, ilk növbədə, Səməd Vurğunun bir şair kimi dahiliyi, onun tərcüməyə böyük məsuliyyətlə yanaşması, hədsiz çalışqanlığı və tükənməz həvəsi! Səməd Vurğun özü də rus şairi, “poeziya hökmdarı” A.S. Puşkinin ölməz əsərinin tərcüməsi barədə yazır: “A.S. Puşkinin ən böyük əsəri “Yevgeni Onegin” mənzum romanının tərcüməsi üzərində mən iki il işləmişəm. Bu iş həcm etibarilə olduqca böyük, məzmun etibarilə isə şox mürəkkəb, gərgin və məsuliyyətli idi.

İndiyədək “Yevgeni Onegin” romanını heç kəs Azərbaycan dilinə tərcümə etməmişdir. Bu mənim üzərimə daha böyük məsuliyyət qoyurdu. Mən öz qarşıma belə bir məqsəd qoymuşdum ki, Puşkinin bu böyük və gözəl əsərini Azərbaycan xalqına bütün gözəlliyi ilə çatdıram. Mən əsər üzərində nə qədər çox işləyirdimsə, əsər məni o qədər həvəsləndirirdi.

Mən öz tərcüməmdə məşhur Onegin strofasi - misraların sayını və qafiyələndirmə qaydasını bütünlüklə qoruyub saxlamışam, **bəzi yerlərdə** imkan daxilində hətta **qafiyələri də qorumağa çalışmışam**” [4,106. Kursiv bizimkidir. - R.M.].

Zənnimizcə, poetik mətnin tərcüməsinin uğurluluq dərəcəsini fonetik baxımdan dəyərləndirmək üçün fonetik ölçü vahidlərindən biri kimi sait-samit səs birləşmələrindən, onların hər iki dildəki qalın/incə sinharmonik və qeyri-sinharmonik növlərindən istifadə oluna bilər. Bu fikrimizi əyaniləşdirmək üçün “Yevgeni Onegin” romanından birinci strofanın rus və Azərbaycan dillərindəki mətnlərinin sinharmonik quruluşunu müqayisəli şəkildə təhlil edək (*Cədvəl 1 və 2*).

Cədvəl 1

№	MƏTN (rus dilində)	Sait-samit səs birləşmələri	Cəmi	C	C1	C2	<u>C</u>	<u>C1</u>	<u>C2</u>
1	“Мой дядя самых честных правил,	<u>C1C1C1C1C1C2C2C1C2</u>	9	4	4	-	5	3	2
2	Когда не в шутку занемог,	C1C1C2C1C1C1C2C1	8	8	6	2	-	-	-
3	Он уважать тебя заставил	C1C1C1C1C2C1C1C1C2	9	6	5	1	3	2	1
4	И лучше выдумать не мог.	C2C1C2C1C1C1C2C1	8	5	3	2	3	2	1
5	Его пример другим наука;	C2C1C2C2C1C2C1C1C1	9	6	5	1	3	-	3
6	Но, боже мой, какая скука	C1C1C2C1C1C1C1C1C1	9	6	6	-	3	2	1
7	С больным сидеть и день и ночь	<u>C1C1C2C2C2C2C2C1</u>	8	6	1	5	2	2	-
8	Не отходя ни шагу прочь!	C2C1C1C1C2C1C1C1	8	6	4	2	2	2	-
9	Какое низкое коварство	C1C1C2C2C1C2C1C1C1	9	8	6	2	1	-	1
10	Полуживого забавлять	C1C1C2C1C1C1C1C1	8	6	6	-	2	1	1
11	Ему подушки поправлять,	C2C1C1C1C2C1C1C1	8	7	5	2	1	1	-
12	Печально подносить лекарство,	C2C1C1C1C1C2C2C1C1	9	8	5	3	1	1	-
13	Вздыхать и думать про себя:	C1C1C2C1C1C1C2C1	8	5	3	2	3	3	-
14	Когда же чёрт возьмёт тебя”	C1C1C2C1C1C1C2C1	8	3	2	1	5	4	1
Cəmi 61 söz (11-i koməkçi nitq hissəsi)			118 100	84 71.2	61 51.7	23 19.5	34 28.8	23 17.8	11 11.0

Cədvəl 2

Nö	MƏTN (Azərbaycan dilində)	Sait-samit səs birləşmələri	Cəmi	C	C1	C2
1	“Mənim qayda güdən və nizam verən	C2C2C1C1C2C2C2C2C1C2C2	11	11	3	8
2	Əmim xəstələnib yataqda gerçək,	C2C2C2C2C2C2C2C1C1C1C2C2	11	11	3	8
3	Hörmət etdirərdi özünə cəbrən;	C2C2C2C2C2C2C2C2C2C2C2C2	11	11	-	11
4	Ağlına yaxşı sey gətirməyərək.	C1C1C1C1C1C1C2C2C2C2C2C2	11	11	5	6
5	Hər halı özgəyə bir dərsdir, eyvah:	C2C1C1C2C2C2C2C2C2C2C2C1	11	11	3	8
6	Ancaq nə ağırdır oturmaq, Allah,	C1C1C2C1C1C1C1C1C1C1C1C1	11	11	10	1
7	Gecəli-gündüzlü bir naxoş ilə	C2C2C2C2C2C2C2C2C1C1C2C2	11	11	2	9
8	Yanımdan getməyib bir addım belə,	C1C1C1C2C2C2C2C2C1C1C2C2	11	11	5	6
9	Nə qədər alçaqca bir hiylədir, bax,	C2C2C2C1C1C1C1C2C2C2C2C1	11	11	4	7
10	Bir yarımcanlının nazını çəkmək	C2C1C1C1C1C1C1C1C1C1C2C2	11	11	8	3
11	Onun yastığını tez-tez düzəltmək,	C1C1C1C1C1C1C1C2C2C2C2C2	11	11	6	5
12	Könülsüz, ağzına dərman aparmaq,	C2C2C2C1C1C1C1C2C1C1C1C1	11	11	7	4
13	Sonra köks ötürüb deyirmək ki, sən	C1C1C2C2C2C2C2C2C2C2C2C2	11	11	2	9
14	Nə vaxt cəhənnəmə itiləcəksən? ”	C2C1C2C2C2C2C2C2C2C2C2C2	11	11	1	10
Cəmi 67 söz (8-i köməkçi nitq hissəsi)		Cəmi	154	154	59	95
		%-lə		100	38.3	61.7

Cədvəl 1-də rus dilində, Cədvəl 2-də isə Azərbaycan dilində mətnlər verilmiş, mətnin fonetik tərkibini təşkil edən sait-samit səs birləşmələrinin növləri və miqdarı göstərilmiş, hər bir misra üzrə səs birləşmələrinin müxtəlif növləri barədə statistik məlumatlar əks olunmuşdur.

Cədvəllərdə verilmiş məlumatların linqvostatistik təhlili aşağıda göstərilən müxtəlif parametrlər üzrə aparıla bilər:

1) **Təhlil olunan mətnlərdə sözlərin miqdarı:** rus dilində - 61 söz, Azərbaycan dilində - 67 söz,

2) **Sait-samit səs birləşmələrinin cəmi miqdarı:** rus dilində -118, Azərbaycan dilində - 154 söz,

3) **Misrada səs birləşmələrinin miqdarı** (orta hesabla): rus dilində - 8,4, Azərb. dilində - 11söz.

Beləliklə, tərcümənin mətni həcm etibarilə orijinalın mətnindən böyükdür:

✓ sözlərin ümumi miqdarına görə – 10%,

✓ misrada səs birləşmələrinin miqdarına görə – 30%,

✓ məndəki sait-samit səs birləşmələrinin cəmi miqdarına görə də – 30%.

4) **C və qeyri-C səs birləşmələrinin miqdarı** (cədvəldə texniki səbəblərə görə - misranı bir sətərə yerləşdirmək üçün - **qeyri-C** əvəzinə **C** kimi verilmişdir):

✓ rus dilində: C- 84 səs birləşməsi (məndəki bütün səs birləşmələrinin 71,2 %);

✓ Azərbaycan dilində: C -154 səs birləşməsi(məndəki bütün səs birləşmələrinin 100 %), **qeyri-C** - yoxdur.

5) **C səs birləşmələrinin növləri:**

✓ rus dilində: C1 – 61 səs birləşməsi (bütün səs birləşmələrinin 51.7%-i),

C2 – 23 səs birləşməsi (bütün səs birləşmələrinin 19.5%-i);

✓ Azərbaycan dilində: C1 – 59 (38.3%-i), C2 – 95 (61.7%-i).

Rəqəmlərdən göründüyü kimi, rus dilindəki məndə C səs birləşmələri **qeyri-C** səs birləşmələrindən 2,5 dəfə, C1 səs birləşmələri C2 səs birləşmələrindən 2,7 dəfə çoxdur; Azərbaycan dilindəki məndə **qeyri-C** səs birləşmələri yoxdur, C2 səs birləşmələri isə C1 səs birləşmələrindən 1,6 dəfə çoxdur. Başqa sözlə desək, rus dilindəki məndə *qalın səs komplekslərinə*, Azərbaycan dilindəki məndə isə, *əksinə*, *incə səs komplekslərinə* üstünlük verilir.

Odur ki, təhlil etdiyimiz poetik mətn *“rus dilində qalın səslənir, Azərbaycan dilində isə incə səslənir”* qərarına gəlmək mümkündür. Bütövlükdə *“Yevgeni Onegin”* mənzum romanının rus və Azərbaycan dillərində qalın/incə səslənməsini təyin etmək üçün isə əsərin mətnini təşkil edən bütün səs komplekslərinin tam linqvostatistik təhlilini yerinə yetirmək lazımdır.

6) **Qafiyələnmənin sait-samit səs birləşmələri üzrə təhlili.** Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, S.Vurğun *“Yevgeni Onegin”*-in tərcüməsində məşhur Onegin strofası - misraların sayını və qafiyələnmə qaydasını bütünlüklə qoruyub saxlamış, bəzi yerlərdə imkan daxilində hətta qafiyələri də qorumağa çalışmışdır. *“Misraların sayını və qafiyələnmə qaydasını qorumaq”* deyimini başa düşmək və bu ölçülərin nə dərəcədə qorunduğunu yoxlamaq, hesablamaq çətin deyildir: Onegin strofası, Tatyana-nın məktubu. Oneginin məktubu və üçüncü fəsilin sonunda qızların mahnısı istisna olmaqla, 14 misradan ibarətdir. Bu 14 misra üç dördmisralıq və bir ikimisralıq (sonuncu) bənd olaraq dörd hissəyə bölünür.

Hər bir hissənin özünəməxsus qafiyələnmə qaydası vardır: birinci bənddə 1-ci misra 3-cü misra ilə, 2-ci misra 4-cü misra ilə; ikinci bənddə 5-ci misra 6-cı misra ilə, 7-ci misra 8-ci misra ilə; üçüncü bənddə 9-cu misra 12-ci misra ilə, 10-cu misra 11-ci misra ilə və nəhayət, sonuncu - 13-cü misra 14-cü misra ilə qafiyələnir. Bütün bu göstərilən ölçülər Səməd Vurğunun tərcüməsində, həqiqətən, bütünlüklə qorunub saxlanmışdır.

Bəs *“qafiyələri qorumaq”* dedikdə nə başa düşülməlidir? Qafiyə *“misraların sonunda sözlərin bir-biri ilə ahəngə uyğunlaşmasına”* deyilsə (1.208), təhlil olunan mətnləri müqayisə etdikdə məlum olur ki, yalnız iki dəfə: 9-cu/12-ci və 10-cu/11-ci misralarda qafiyələnmə orijinalda və tərcümədə eynilik təşkil edir: *коварство/лекарство* = *hiylədir, bax /dərman aparmaq* (9/12); *забавлять и поправлять* - *nazını çəkmək/düzəltmək* (10/11). Yerdə qalan digər misralarda bu eyniliyi qorumaq mümkün olmamışdır.

Qafiyə *“misraların axırlarında bir neçə hecanın ifadə, tələffüz, quruluş və ahəngcə bir-birinə uyğun olmasına deyilir”* (5,105) fikrini qəbul edərək təhlil olunan mətnləri müqayisə etdikdə aşağıdakı nəticələri əldə edirik:

1. Misraların axırında bir hecadan ibarət olan qafiyələri təşkil edən sait-samit səs birləşmələrinin növləri *Cədvəl 3-də* göstərilmişdir. Cəmi 7 qafiyə vardır. Onlardan rus dilində 5-i birinci növ sinharmonik, yəni *C1* səs birləşmələri (qalın komplekslər) ilə, 2-si isə müxtəlif növ

Cədvəl 3.

Qafiyə Misralar Dil	I 1-3	II 2-4	III 5-6	IV 7-8	V 9-12	VI 10-11	VII 13-14	Qafiyələrin səs birləşmələri			
								C1	C2	<u>C1</u>	<u>C2</u>
rus	<u>C2</u>	C1	C1	C1	C1	C1	<u>C1</u>	5	-	1	1
Azərbay.	C2	C2	C1	C2	C1	C2	C2	2	5	-	-

qeyri-sinharmonik (C2 və C1) səs birləşmələri (qarışıq komplekslər) ilə; Azərbaycan dilində bütün qafiyələr sinharmonik səs birləşmələri ilə, onlardan 2-si (III və V misralar) sinharmonik *C1* səs birləşmələri (qalın komplekslər) ilə, 5-i isə sinharmonik *C2* səs birləşmələri (incə komplekslər) ilə realizə olunmuşdur.

2. Misraların axırında iki hecadan ibarət olan qafiyələri təşkil edən sait-samit səs birləşmələrinin növləri və miqdarı *Cədvəl 4 - də* verilmişdir.

Cədvəl 4.

Qafiyə Misralar Dil	I 1-3	II 2-4	III 5-6	IV 7-8	V 9-12	VI 10-11	VII 13-14	Qafiyələrin səs birləşmələri			
								C1C1	C2C2	<u>C1C1</u>	<u>C2C2</u>
rus	C1 <u>C2</u>	C2C1	C1C1	-	C1C1	C1 <u>C1</u>	C2 <u>C1</u>	2	-	-	-
Azərbay.	C2C2	C2C2	-	C2C2	-	C2C2	C2C2	-	5	-	-

Rus dilindəki mətndə, yəni orijinalda 7/8-ci misralarda, Azərbaycan dilindəki mətndə isə, yəni tərcümədə 5/6-cı və 9/12-ci misralarda qafiyələnmə sonuncu hecada bitir, yəni axırdan ikinci hecanı əhatə etmir. Orijinal mətnin iki hecanı əhatə edən III və V qafiyələri sinharmonik *C1* səs birləşmələri, II qafiyəsi müxtəlif növ sinharmonik səs birləşmələrinin kombinasiyası (*C2+C1*), I, VI və VII qafiyələri isə tərkibində müxtəlif növ sinharmonik və qeyri-sinharmonik səs birləşmələri olan qarışıq qalın/incə komplekslər

vasitəsilə, tərcümə mətnində bütün ikihecalı qafiyələr sinharmonik C2 tipli səs birləşmələri olan incə komplekslər vasitəsilə realizə olunmuşdur.

3. Misraların axırında üç hecadan ibarət olan qafiyələri təşkil edən sait-samit səs birləşmələrinin növləri və miqdarı Cədvəl 5 - də verilmişdir.

Cədvəl 5

Qafiyə Misralar Dil	I 1-3	II 2-4	III 5-6	IV 7-8	V 9-12	VI 10-11	VII 13-14	Cəmi
rus	C1C1C2	-	-	-	-	-	C1C1C1	2
Azərbay.	-	C1C2C2	-	C1C2C2	-	-	C2C2C2	3

Üç hecadan ibarət olan qafiyələr orijinalda yalnız 1-ci/3-cü və 13-cü/14-cü misralarda, tərcümədə isə 2-ci/4-cü, 7-ci/8-ci və 13-cü/14-cü misralarda vardır. Orijinal mətnin üç hecanı əhatə edən qafiyələri iki sinharmonik və bir qeyri-sinharmonik səs birləşmələrinin kombinasiyası vasitəsilə, (C1+C1+C2, C1+C1+C1); Azərbaycan dilində isə müxtəlif növ sinharmonik səs birləşmələrinin kombinasiyası vasitəsilə yaradılmışdır (C1+C2+C2, C2+C2+C2).

Ədəbiyyat

1. Yusifoğlu R. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı: Şirvan nəşr, 2005, 276 s.
2. Həmcins/qeyri-həmcins sait-samit səs birləşmələri barədə ətraflı məlumat üçün bax: Мамедов Р. С. Вокально-консонантная синтагматика в русском и азербайджанском языках (контрастивно-типологическое системное исследование). Баку: Мутарджим, 2006, 308 с.
3. Мамедов Р.С. Фонетическая структура слова русского и азербайджанского языков (контрастивно-типологическое системное исследование). Баку: Мутарджим, 2007, 240 с.
4. Дружба народов. М., 1949, № 6.
5. Mir Cəlal, Xəlilov P. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı: Maarif, 1972

ÖLÜMSÜZ ŞAİR MAĞCAN CUMABAY

Ramiz Əskər

Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan

11 milyon kv. km sahəsi olan türk torpaqlarında sakral, qutsal məkanlar çoxdur! Saymaqla bitməz! Ötükən, Tanrı dağları, Altay, Ural dağları, Orxon, Yenisey, Selenqa, Volqa çayları, Aral, Balxaş, Baykal gölləri, Xəzər dənizi, Türkünstan, İdil, Qafqazlar, Anadolu, Krım...

Türk və dünya tarixində silinməz iz buraxmış ünlü qəhrəmanlar: Alp Ər Tonqa, Mətə, Atilla, İltəriş Qutluğ xaqan, Bilgə xaqan, Qapağan xaqan, Kül Tigin, Tonyukuk, Dədə Qorqud, Alp Arslan, Osman bəy, Fateh Sultan Məhmət, Qanuni Sultan Süleyman, Əmir Teymur, Babur, Memar Sinan, Piri Rəis, İbn Sina, Əbu Reyhan Biruni, Fərabı, Xarəzmi, Uluğ bəy, Əli Quşçu, Övliya Çələbi, Katib Çələbi... Neçə-neçə xaqan, xatun, yabğu, şad, tigin, konçuy, tarkan, çur, apa, tudun, alp, ərən... Yer üzündə heç bir millət bunca qədim, şanlı tarixə, bunca ünlü şəxsiyyətlərə sahib deyildir. Türk milləti tarixdə 16 imperatorluq qurmuş, yeddi iqlimə hökm etmiş, iki min il boyunca ucsuz-bucaqsız Avrasiya qitəsinin etnik, siyasi, əskəri çöhrəsini müəyyənləşdirmişdir.

Millətimizin zəngin mədəniyyəti, musiqisi və ədəbiyyatı, yüzlərcə dastanı, minlərcə yazarı var. Bəşər mədəniyyətinin həcm baxımından ən böyük əsəri olan “Manas” dastanı bizimdir. “Ərgənəkən”, “Oğuz xaqan”, “Dədə Qorqud”, “Ər Soqotox”, “Koroğlu”, “Alpamış”, “Koblandı batır”, “Nurgün batır”, “Xannamə”, “Dənışməndnamə”, “Saltuqnamə” kimi dastanlarımız var. Yusif Balasağunlu, Xoca Əhməd Yəsəvi, Əhməd Yüknəgi, Nəvayi, Babur, Hüseyn Bayqara, Nəsimi, Füzuli, Mehri xatun, Əndəlib, Məxdumqulu, Vaqif, Nədim, Abay, Toktokul, Tukay, Bəkir Çobanzadə kimi sənətkarlarımız var.

Türk tarixinin və mədəniyyətinin zənginliyini göstərmək baxımından 2018-ci ildəki yubileyləri xatırlatmaq kifayətdir. Bu il Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100-cü, Türkiyə Cümhuriyyətinin 95-ci, Şərqi Türkünstan Cümhuriyyətinin 85-ci ildönümü, Qafqaz İslam Ordusunun 100-cü ili, ünlü Azərbaycan bəstəkarı Qara Qarayevin 100-cü, böyük qırğız yazarı Çingiz Aytmatovun 90-cı ildönümü, “Ətabət ül-həqayiq”ın

nəşrinin 100-cü, "Qutadğu Bilig" in yazılışının 950-ci, TÜRKSOY-un qurulmasının 25-ci ildönümü və qazax şairi Mağcan Cumabayın doğumunun 125-ci ildönümü tamam olur.

XX əsr türk xalqları ədəbiyyatında böyük istedad sahibi yazarlar olduqca çoxdur. Qızıl imperializm 1937-38 və sonrakı illərdə milli aydınları, o sıradan yazarları yox eləmiş, güllələmiş, sürgün etmişdir. Bu ədiblərə misal olaraq Azərbaycandan Hüseyn Cavid, Əhməd Cavad, Mikayıl Müşfiq, Əli Nazim, Seyid Hüseyn, Salman Mümtaz, Özbəkistandan Fitrət, Çolpan, Abdulla Qədri, Şakir Süleyman, Ziya Səid, Elbək, Əzəm Əyyub, qazaxlardan Saken Seyfullin, Əhməd Baytursun, Krım tatarlarından Həsən Səbri Ayvazov, Osman Akçokraklı, Bəkir Çobanzadə, Kazan tatarlarından İbrahim Alimcan, Valid Camal, Şamil Usmanov, Ömər Tulumbay, başqırdlardan Qaynan Xeyri, Abbas Dövlətşin, Bulat İşəmquul və yüzlərcə başqa qələm sahiblərini göstərə bilərik.

Bu şairlərin ortaq yanları nədir? Əvvəla, onların hamısı mənsub olduqları millətin bağrından qopmuş, xalqın hiss və həyəcanlarını qələmə almış, dərdləri ilə yaşamışdır. İkincisi, hamısı vətənin azadlığı uğrunda mübarizə aparmış, sənətiylə milli qurtuluş hərəkatını dəstəkləmişdir. Məsələn, Əhməd Cavad Azərbaycanın, Elbək Özbəkistanın müstəqilliyini tərənnüm etmiş, Əhməd Baytursun və Mağcan qazax Alaş oyanış hərəkatına könül və əmək vermişlər.

Mağcan sənətinin özəllikləri nədir?

Mağcan çox parlaq bir təhsil görmüşdü. Ufada Aliyə mədrəsəsini, Omskda müəllim məktəbini, daha sonra Moskvada ünlü rus simvolist şairi və dram yazarı Valeri Bryusovun rəhbərlik etdiyi Ali Ədəbi-Bədii İnstitutu bitirmişdi. Ərəb, fars dillərini, mükəmməl dərəcədə rus dilini və alman dilini öyrənmişdi. Klassik Şərq, Qərb və rus mədəniyyətini mənimsəmişdi. Mağcan eyni dərəcədə həm qərbli, həm də şərqli ziyalı idi. Sovet sistemi onu əsla qəbul etmir, kiçik burjua millətçisi, pantürkist sayır, futurist, imajinist, formalist, dekadentçi, simvolist hesab edirdi. Gerçəkdən də Mağcanda bu cərəyanların hər birindən bəzi elementlər var. Ancaq bütün bunlara rəğmən Mağcan kimsəyə bənzəməyən orijinal bir şair idi.

Mağcanın sənətdəki və həyatdakı yeri və mövqeyi vətənsəvrlik idi. Milli bir aydın olaraq daim xalqının yanında idi. Millətinin oyanışı, vətəninin müstəqilliyi onun ən böyük diləyi idi. Elə buna görə də Alaş Orda hərəkatına sevə-sevə qoşulmuşdu. Elə buna görə də Omskda və Petropavlovskda qazax müəllimləri üçün kurslar açmış, "Pedaqogika" adlı kitab yazmış və nəşr etdirmişdi.

Mağcan həm də dərin milli şüura sahib bir türk ziyalısı idi. O, Mustafa Kamal Paşanın başçılığı altında türk millətinin imperalizmə qarşı milli azadlıq hərəkatını dəstəkləmiş, kamalistlərə yardım üçün kampaniya təşkil etmiş, pul toplamış, məqalə və şeirlər yazmışdı. Şair 1918-ci ildə qələmə aldığı "Uzaqdakı qardaşıma" adlı şeirində belə deyirdi:

Uzaqlarda əzab çəkən qardaşım,
Lalə kimi boyun bükən qardaşım,
Zalım düşmən səni almış çəmbərə,
Sel kimi göz yaşı tökən qardaşım!

Bu şeir qazax ədəbiyyatında türklük və qardaşlıq mövzusunda yazılmış ilk əsər olması baxımından əlamətdardır. Mağcanın "Türküstan" adlı şeiri də bütün Turan ellərində böyük əks-səda doğurmuşdu. Ana yurdu sonsuz bir məhəbbətlə tərənnüm edən ulu Mağcan yüz il öncə Turanın gözəlliklərini, türkün özəlliklərini vurğulamışdı:

Yer üzündə Turan kimi yer var mı,
Türk elinə qarşı çıxan el var mı?
Dərin zəka, geniş xəyal, cəsarət,
Turanlı ərnlərə yetən ər var m?

Anadolu torpaqlarında və türk dünyasında Mağcana qarşı duyulan böyük sevgi də bu əsərlərlə düz mütənasibdir. Sovet dövründə Qazaxıstanda Mağcanın əsərləri qadağan ikən Türkiyədə onun şeirləri, əsərləri nəşr edilmişdir. Mağcanın xaricdəki ilk heykəli də Ankarada ucaldılmışdır. 2018-ci ilin türk dünyasında Mağcan ılı elan edilməsi də TÜRKSOY üzvü olan ölkələrin mədəniyyət nazirləri Daimi Şurası tərəfindən türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı Türküstan şəhərində qərara alınmışdır.

Bu münasibətlə Mağcanı anma tədbirləri ilk olaraq Türkiyənin Kastamonu və Ankara şəhərlərində türk dünyasının tanınmış elm və sənət adamlarının iştirakı ilə gerçəkləşdirildi. Şairin vətəni Qazaxıstanda, onun doğulub böyüdüüyü və yaşadığı yerlərdə, özəlliklə Qızılyardda, Mağcanın adını daşıyan rayonda, doğma kəndində, Şimali Qazaxıstan Dövlət Universitetində keçirilən elmi konfrans və digər tədbirlər ən yüksək səviyyədə təşkil edildi. Vilayət mərkəzində, universitet önündə şairin yeni bir heykəli ucaldıldı. Teatrda Mağcanın həyatından bəhs edən bir tamaşa göstərildi. Şairin əsərlərinin iki cildliyi, "Bizim Mağcan" kitabı, Mağcan ensiklopediyası da böyük maraqla qarşılandı. Mağcanın Azərbaycan, Altay, balkar, başqırd, çuvaş,

qazax, qırğız, kumuq, rus, tatar, türk, Ukrayna dillərində şeirlərinin toplandığı kitab da çox bəyənilir. Tataristanda və digər TÜRKSOY üzvü ölkələrdə də müxtəlif tədbirlər təşkil edildi.

Mağcanın qazax ədəbiyyatı qarşısında iki mühim xidməti vardır. Bunlardan biri Moskvada oxuduğu dövrdə bir sıra əsərləri qazax dilinə çevirməsidir. O, Maksim Qorkinin “Şahin nəğməsi”ni, D.N.Mamin-Sibiryakın “Ağ at” əsərini, C.G.Bayron, M.Y.Lermontov, A.A.Blok, V.A.Jukovski, A.A.Fet, A.V.Koltsov, Əbu Firas kimi ünlü yazarların şeirlərini ruscadan qazaxcaya çevirərək qazax ədəbiyyatını zənginləşdirmişdir. İ.V.Götenin və H.Heynenin əsərlərini isə alman dilindən tərcümə etmişdir. Mağcanın digər bir xidməti qazax şeirinə 8-9 yeni janr gətirməsidir. Şairin şeirləri arasında üç, dörd misralı şeirlərlə yanaşı yalnız Mağcana xas olan orijinal qafiyyə sistemli beş, altı, yeddi, səkkiz, doqquz, on və on bir misralı bəndlərdən ibarət şeirlər vardır. Məsələn, A.S.Puşkinin “Yevgeni Onegin” romanında istifadə etdiyi sistemə bənzəyən on birlik çox dinamik, canlı və oynaqdır:

Çox uzaqda yağız çöl,
Çöl içində tənha yol.
O yolla bir qəhrəman
Bütün gecə yürümüş,
Onu kədər bürümüş,
Söküləndə qızıl dan,
Ölüb getmiş naməlum,
Dəfn eləmiş yellə qum.
Canım üzüldü buna,
Ölüm, bir ağı söylə,
Ağla məni də böylə.

Mağcan sənəti şəxsiyyəti ilə ətrafında daim heyranlıq oyatmışdır. O dövrün məşhur rus şairləri Osip Mandelştam, Mixail Svetlov, Sergey Yesenin, Vsevolod Rojdestvenski, Dunkan, Klyuyev, Tairov və başqaları ona yüksək dəyər vermişlər. Mixail Svetlov yazmışdır: “Mən Mağcanı çox yaxşı tanıyırdım... Osip Mandelştam onu çox tərifləyirdi... Mandelştam ona Maq, mən isə Jan deyirdim”.

Məşhur qazax ədibi və alimi Muxtar Auezov 1927-ci ildə Mağcan haqqında belə yazmışdı: «Qazax şair və yazarlarından ən çox Abayı, ondan sonra Mağcanı sevirəm. Onun avropavari təbiiliyini və poetik düşüncəsinin vüsətini sevirəm... Onun poetik fərdiliyi o qədər böyük və unikalıdır ki, öz zamanəsinin çərçovəsini aşır... Mən inanıram və şübhə etmirəm ki, Mağcandan başqa bizlərdən heç kim ədəbiyyatda qala bilməyəcək”.

Görkəmli şair Sabit Mukanov isə Mağcan haqqında belə yazmışdı: «Qazax şeir dilinin zənginləşməsinə, ifadə vasitəsinin genişlənməsinə kimsə Mağcan qədər kömək etməmişdir. Qazax ədəbiyyatı tarixində Abaydan sonra heç kim Mağcanı keçə bilməz”. Mağcan müstəsna dərəcədə istedadlı şair idi. Ona qədər qazax ədəbiyyatında belə şeylər yox idi. Mağcan klassik Şərq üslubunda yazmırdı, yazdıqları Avropa stili də deyildi. Onda Abayın təsiri sezilmir, Mayakovskinin təsiri də hiss edilmir. O, Mağcandır.

Mağcanın lirik şeirləri çox axıcı və duyğuludur. Bu şeirlərdə saf məhəbbət, gözəllik, qadın hüquqsuzluğu xüsusi yet tutur. “Gənc gəlin”, “Dərdli gözəl” “Arzum”, “Gülsüm”, “Cəmilə”, “Sən gözəl”, “Aldanmış gözəl”, “Yaylıq” kimi şeirləri bunlara nümunədir. Şairin Gülsümə həsr edilmiş şeirləri xüsusilə duyğuludur.

Mağcanın əsərləri arasında vətənpərvərlik şeirləri də az deyildir. Şairin böyük ilhamla qələmə aldığı “Ural”, “Türküstan”, “Qazax dili”, “Turanın bir bağında”, “Yer üzündə”, “Ural dağı”, “Topal Teymurun sözü” şeirləri bu mənada xüsusilə əlamətdardır. Bolşeviklər də məhz buna qarşı idi. Bolşeviklərin fikrincə, Mağcan sovet quruluşunu sevmirdi, rəsmi yazıçılar təşkilatını sevmirdi. Bolşevik yoldaşların fikrincə, Mağcan Alaş Ordacıdır! Alaşçıların hamısı yapon casusudur. Ona görə də hamısı asılmalı, güllələnməlidir. Və asdılar, güllələndilər. 80 il bundan öncə! Ancaq millətin könlündən və tarixdən silə bilmədilər.

Mağcan dünyaya gəldi, cəmi 45 il ömür sürdü, faciəli şəkildə yaşadı və öldü. Bu, cismani bir ölümdür, mənəvi ölümün hududu bilinməz. O, min illərlə davam edə bilər. Dünya durduqca, insan insan olaraq qaldıqca, eşq və duyğu var olduqca... Bu mənada qazax Mağcan bütün dövrlərin və bütün millətlərin şairidir...

Türk günəşi, türk ziyası,
Ulu Mağcan, ulu Mağcan,
Sevir səni türk dünyası,
Sevir səni Azərbaycan!

Ədəbiyyat

1. Quliyev E. Türk xalqları ədəbiyyatı. Bakı: Apostrof, 2014, 612 s.
 2. Əskər R. Türk xalqları ədəbiyyatı öçerkləri. Bakı: MBM, 2011, 320 s.
- АЗЕРБАЙДЖАНСКО-ПОЛЬСКИЕ ЛИТЕРАТУРНЫЕ СВЯЗИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ**

Абдуллабекова Г.Г.

Институт литературы им. Низами Гянджеви НАНА, Азербайджан

В начале XX века в Азербайджане жило свыше тысячи поляков, их связывали со страной благородные узы дружбы. Азербайджанцы принимали активное участие в жизни поляков, оказывая им материальную и моральную поддержку. Живущие в Баку поляки объединялись в польской колонии, которая имела свою ежемесячную польскую научно-литературную газету «Фарис» [1, 16, 48] – тираж -200 экземпляров. Редактором был И.Войниловича, издавалась газета в его типографии. Первый номер вышел 22.01.1907 года. В 1908 году было издано еще три номера газеты. Выпуск газеты прекратился из-за недостатка средств.

В начале XX века в Баку крупным польским нефтепромышленником был организован «Польский комитет» [2], который занимался оказанием помощи польским беженцам. Значительную роль в межнациональном диалоге в Азербайджане играла польская литература и культура. Активную деятельность в этой области проводил «Польский Дом». Так, на страницах газеты «Каспий» было опубликовано следующее сообщение: «С благотворительной целью организуется польский вечер. В залах Бакинского общественного собрания состоится любительский спектакль». «Польская интеллигенция города Баку, – писала газета, предполагает – постановку 18 марта польского спектакля «Лобзовяне» с участием лучших любительских сил. Эта старинная пьеса, рисующая краковскую свадьбу написана живым, национальным языком. Костюмы и обстановка будут национальными и соответствующими краковскому быту» [4]. На сцене «Польского Дома» ставились пьесы польских авторов: «Лобзовяне» В.Ангица, «Девичий вечер» Г. Запольской, «Школьники» В.Свидерского [5]. Сообщения о постановке спектаклей в «Польском Доме» чаще всего печатались в газете «Каспий»: «Польский Дом» в Баку устраивает для своих членов и гостей любительский спектакль «Уланы князя Юзефа Понятовского - это полная непринужденного юмора пьеса в 4-х действиях, с сюжетом из времен начала минувшего столетия, в оригинальных костюмах эпохи. Пьеса эта пользуется повсеместно большим успехом. Надо надеяться, что возобновление этой пьесы в Баку привлечет в «Польский Дом» всю местную польскую колонию» [6].

Драматической группой «Польского Дома» ставилась «не сходящая с репертуара варшавской сцены комедия – сатира В.Нежинского «Легкомысленная сестра» с участием польских актрис С.Скживань, Н.Шадревич, М.Вонсович» [7].

Поляки, живущие в Азербайджане в дореволюционном Баку принимали активное участие не только в культурной, но и общественной, политической жизни страны, в строительстве и формировании Азербайджанской Демократической Республики.

Литература

1. Богословений Е. Бакинская печать после 17.10.1905 года, с.16, его же Бакинская печать в 1908 году, с.48.
2. Açıq söz, 24 yanvar, 1917.
3. Баку, 16.01.1915, с.2
4. Каспий, 10.05.1890
5. Каспий, 15.03.1901
6. Каспий, 18.03.1915, с.5
7. Каспий, 9.05.1915, с.5

РУССКОЯЗЫЧНАЯ ЛИТЕРАТУРА АЗЕРБАЙДЖАНА КАК ТРАНСКУЛЬТУРНОЕ ЯВЛЕНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Абдуллаев А.Н.

Сумгаитский государственный университет, Азербайджан

В современных условиях существенно изменился идеологический, социальный и культурный контекст русскоязычия, что глубоко проявляется не только и не столько в форме, сколько в содержании литературного творчества на русском языке. Вследствие этого меняется также научное отношение к русскоязычной литературе. В современном литературоведении русскоязычие рассматривается прежде всего в аспекте межкультурной коммуникации, как «колоссальный фактор объединения миллионов людей разных национальностей, конфессий, идеологий по всему миру... невиданная прежде форма межкультурной коммуникации, способная на новом витке исторического развития взять на себя роль центробежного механизма, способствующего нашему стремлению стать ближе и понятнее друг другу» [1].

Также отмечается роль противоречивых процессов современной общественной жизни России и стран так называемого ближнего зарубежья, в частности, коллизия между углублением национально-этнического самосознания и расширением глобализации. В этом контексте, как утверждает российский ученый, появилось «немало наших (российских – А.А.) соотечественников, которые по-своему трактуют такие понятия, как «мультикультурализм», «толерантность», «политкорректность», «пост-колониализм», «модернизация», «перезагрузки», «нанотехнологии» и пр.... живут в режиме сознательного жесткого культурного ограничения, тем самым избегая всяческих контактов с другой культурой, в нашем случае, естественно, с русской. «Угроза ассимиляции» для них страшнее испанской оспы, а столь широко сегодня распространенная в западном мире билингвальность – синоним кризиса идентичности, который рискует привести к окончательному исчезновению родного этноса» [2]. С другой стороны, в современных условиях изменились также критерии классификации русскоязычной литературы. Русскоязычие в последнее время все чаще воспринимается как творчество этнических русских, эмигрировавших в зарубежные страны, и, следовательно, как явление сугубо русского литературного процесса и русской культуры [3].

Русскоязычное творчество порой дифференцируется по принципу этнического происхождения и гражданства авторов: «литература на русском языке, созданная а) нерусскими по национальности гражданами России (например, Алиса Ганиева); б) живущими за пределами России русскими по происхождению (скажем, Михаил Шишкин); в) переехавшими на постоянное жительство в РФ писателями из республик бывшего СССР (тот же Афанасий Мамедов); г) русскими, ставшими гражданами бывших республик, входивших в СССР (например, Андрей Иванов из Эстонии); д) нерусскими гражданами этих новых государственных образований (например, Эльчин Гасанов)» [4].

Еще одна отличительная от советских времен эпистемологическая черта современных литературоведческих изысканий – это замена термина «эмиграция» понятием миграция, различение русскоязычия в рамках России, СНГ и дальнего зарубежья. Однако в целом, в русском литературоведении и критике инонациональное русскоязычное литературное творчество и в какой-то степени творчество этнических русских, проживающих в республиках СНГ, зачастую отрывается от местного, нерусского, контекста и рассматривается как часть русской литературы и российского литературного процесса. Конечно же, язык как носитель этнических ценностей и концептов накладывает свой отпечаток на литературное творчество вне зависимости от национальности автора. Русский язык также в евразийском регионе исторически функционировал как важный канал межкультурной коммуникации и сформировал общую социально-культурную среду, вобравшую в себя этнические традиции населяющих этот регион народов. При этом характер творчества русскоязычных авторов различных регионов определялся идеологическими, культурными, религиозными и другими факторами. Скажем, русскоязычное творчество представителей Кавказа и Средней Азии, с одной стороны, Украины, Прибалтики, стран Западной Европы, с другой стороны, имеет глубокие отличительные черты и адекватно воспринимается лишь в контексте соответствующих национальных традиций.

Поэтому, отношение к русскоязычному творчеству инонациональных авторов должно быть гибким и дифференцированным. Эти авторы в целом сохранили национальные ментальные и творческие особенности, черты национального стиля и поэтического мышления. С другой стороны, в их творчестве происходит слияние двух поэтических традиций, русской и национальной и формируются синкретичные, транскультурные художественные явления. Благодаря творчеству русскоязычных авторов, представителей кавказских и среднеазиатских народов, в русской литературе, начиная с XIX века, сформировался «мусульманский текст», появились инонациональные стилевые элементы. Национальная специфика, однако, охватывает не только формальную сторону русскоязычных произведений, но и их глубинную семантику и идейное

содержание. С этой точки зрения исключением не является и русскоязычная литература Азербайджана периода независимости.

Современная русскоязычная литература Азербайджана отличается широтой тематики и многогранностью содержания. Русскоязычные писатели и поэты затрагивают в своем творчестве те же проблемы, которые актуальны в целом для национальной общественной мысли, литературы и искусства. Одна из характерных тематических сфер азербайджанской русскоязычной литературы современности – это тема родины, которая ассоциируется с такими мотивами, как мать, отчий дом, «берег моря», любовь и т.д., и служит воплощению таких понятий, как азербайджанский характер, старый Баку, бакинец, карабахский конфликт, тоска эмигрантов по родине и т.д. Поэтому тематически русскоязычная литература Азербайджана многогранна и многофункциональна.

В функциональном плане для русскоязычных писателей Азербайджана так же актуальны патриотическое воспитание молодежи, сохранение национальных духовных ценностей и образа жизни, в целом, сформировавшегося столетиями национального характера. Главное – несмотря на трагические последствия военной агрессии Армении и оккупации исторических территорий Азербайджана, азербайджанская национальная литература и русскоязычная литература как ее органическая часть сохранили толерантность и открытость к инациональным духовным ценностям и в том числе к русской культуре. Причастность русскоязычных писателей Азербайджана к национальному характеру снимает гипотетическую коллизию между возрастающим значением азербайджанского языка как государственного и русским языком как одним из языков общения. В этом процессе гармонизации межъязыковых взаимосвязей благоприятную роль играет и двуязычие, в том числе литературно-творческое. Сохранению и развитию русскоязычия способствует также сформировавшееся за последние столетия преемственность культурных традиций, единство духовных ценностей. Русскоязычную литературу Азербайджана в этом плане можно считать пограничным, транскультурным явлением азербайджанской литературы, создающим благоприятную почву для углубления и развития межкультурного диалога между Азербайджаном и Россией. Русскоязычная литература Азербайджана отражает также колорит традиционной социально-культурной среды города Баку, отличающейся многонациональным характером, мультикультурализмом и толерантностью.

Литература

1. В.И. Шульженко. Русскоязычная литература как феномен межкультурной коммуникации // https://pglu.ru/upload/iblock/0d4/shulzhenko-v.i.-_russkoyazychnaya-literatura-kak-fenomen-mezhkulturnoy-kommunikatsii-plenarnoe-i.pdf .
2. Шульженко В.И. Городское пространство и кризис межкультурной коммуникации // Русский язык и межкультурная коммуникация. 2011, №1 (10), с. 132-139.
3. Русскоязычная литература рубежа XX-XXI столетий. Рабочая программа спецкурса. Петрозаводск, 2011 г. // <http://pandia.ru/text/80/232/96676.php> .
4. В.И. Шульженко. Русскоязычная литература как феномен межкультурной коммуникации.

İKİ QLOBAL ƏDƏBİ DÖVRÜN QOVŞAĞINDA “MÜHƏYYƏLAT”

Abdullayeva X.

AMEA Şərqşünaslıq İnstitutu, Azərbaycan

Ədəbiyyat həyatı bədii boyalarla əks etdirən söz sənətidir. Bəlkə də bəşər elmləri arasında həyatı bu qədər real, hərtərəfli və eyni zamanda reallıqlara rəğmən görmək istədiyimiz bir tərzdə əks etdirən digər sənət növü tapılmaz. Əgər söhbət həyat və onun gerçəklərindən gedirsə, deməli onu şərtləndirən hadisələr müəyyən nizam və ardıcılıqla gedir və mövcud nəticələri doğuran konkret şərtlər vardır. Baş verən hər bir hadisə konkret mühitin və zamanın tələbinə uyğun olur.

XIX əsr Türkiyə ədəbiyyatında baş verən yeniliklərdə də bu səbəb və nəticə asılığını əyani şəkildə görmək mümkündür. XIX əsr ümumilikdə Türkiyə tarixinin əhəmiyyətli dövrüdür. Belə ki, Osmanlı imperatorluğunun tənəzzülü, Avropaya geniş açılış, bunun fonunda da bütün sahələrdə; iqtisadiyyat, siyasət, elm və mədəniyyətdə həyata keçirilən köklü dəyişikliklər məhz bu dövrün payına düşür. Bütün sahələrdə açıq-aşkar bir avropalaşma görülməkdə idi. Təbii ki, bu reformalar özünü ən bariz şəkildə həyatı bədii boyalarla əks etdirən söz sənəti olan ədəbiyyatda göstərirdi. Müvafiq olaraq da Türk ədəbiyyatına daxil olan

yeni ədəbiyyat özü ilə yeni janrlar, növlər, mövzu, ideya və üslub xüsusiyyətləri gətirirdi. Bütün bunlar nəsrin və bütövlükdə XIX əsr türk ədəbiyyatının yeni simasına çevrildi. Ən maraqlısı isə belə zəngin,rəngarəng və dəyərli yazıçıların imzası ilə bəzənmiş ədəbiyyatı bizdən təxminən yüz ildən çox zaman kəsiyi ayırır [1, 4].

Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında klassik, eləcə də XIX əsrin sonlarına qədərki dövrdə ədəbi növ olaraq nəsrin varlığı-yoxluğu məsələsinə dair bir-birinə zidd fikirlər mövcuddur. Nəsrin varlığını qəbul edən türk və dünya türkoloqları, eləcə də keçmiş sovet türk ədəbiyyatı mütəxəssisləri arasında bu növün janr və formalarına,onların təşəkkül etdiyi zaman diliminə, formalarına və nəzəri-estetik problemlərinə münasibət birmənalı olmamışdır.Ümumiyyətlə ədəbiyyat elə bir ümmandır ki, burada hər hansı bir ədəbi növün, janrın yaranma və ya sıradan çıxma tarixlərini konkret illər çərçivəsinə salmaq bir qədər yanlış yanaşmadır. Dahi Avropa filosofu V.Hüqodan inqilabın tarixi haqqında soruşduqda o *“doğrudan, saat neçədə?”* deyə soruşmuşdur. Bu məşhur ifadədən də məlum olduğu kimi, tarixdə baş vermiş hər hansı bir əhəmiyyətli hadisə birdən-birə olmur, onun baş verməsi ilə yetişdiyi tarix arasında müəyyən zaman keçməlidir.

Təbii ki, XIX əsrdə Osmanlı İmperatorluğunun bütün sahələrini kökündən dəyişəcək gücə malik bu dəyişikliklər birdən-birə baş verməmişdir. Bütün bunların baş verməsini şərtləndirən amillər vardır. Birincisi, tənəzzülün astanasında olan Osmanlı İmperatorluğunun qəti tədbirlər görməsi qaçılmazdı idi. İkincisi, nicat və xilas yolu kimi görünən bütün yollar Osman oğlunu Avropaya aparırdı. Beləliklə, Türkiyənin istiqbalını Avropaya açılmağa gören türk ziyalıları istədiklərinə nail oldular. Hərbdən siyasətə, elmdən mədəniyyətə bütün sahələrdə güclü avropalaşma hərəkatı başladı.

Türkiyənin Avropaya böyük açılımindan söz düşərkən Türkiyənin Avropasız və Avropa mədəniyyətindən kənarda mövcud ola bilməmək təhlükəsinin absurd olduğunu dönə-dönə vurğulamaq istərdim. Əsla belə deyildir. Ola bilər müəyyən zaman, mühit aspektində Avropa elmi,mədəniyyəti, sənayesi örnək götürülsün. Amma elə Avropanın özünün də dəqiq bildiyi odur ki, ümümbəşər sivilizasiyalarının beşiyi məhz elə Şərq sivilizasiyası və mədəniyyətidir. Sadəcə tarixin müəyyən dövrlərində Qərb Şərqdən önə keçmiş,daha doğrusu qərblilər Şərqdə doğan mədəniyyət işığından məharətlə bəhrələyə bilməmişlər.Bütün bunlar ayrıca mövzu olduğu üçün mətləbdən uzaqlaşmadan keçək əsas mövzumuz.

XIX əsrdə Türkiyə ədəbiyyatında baş verən köklü dəyişikliklər, əslində, Türkiyə ədəbiyyatında tarixən mövcud olmuş ədəbi ənənələrin yeni dövrə,mühitə və tələblərə uyğun transformasiyası idi. Janr və üslub baxımından yeni olan türk ədəbiyyatı (ədəbiyyatı-cədidə) tez bir zamanda ümumtürk ədəbiyyatının bir parçasına çevrilə bildi və vahid vəhdət təşkil etdi. Bütün bu təbii gedən proseslər bir daha sübut etdi ki, texniki cəhətdən türk ədəbiyyatı üçün yeni olan bu janr, üslub, mövzu anlayışları, əslində, türk ədəbiyyatının kökündə əski zamanlardan mövcud olmuşdur və münbit şəraitdə transformasiya olaraq zamanın tələbinə uyğun yenidən türk ədəbiyyatına daxil olmuşdur. XIX əsrin bütün Osmanlı imperiyası üçün gətirdiyi yeniliklər sırasında ən nəzərəçarpan sahə olan ədəbiyyat sahəsi hər nə qədər avropameyilli olsa da bu yeniliyin belə peşəkarcasına mənimsənilə bilməsi heç şübhəsiz, mövcud dərin tarixi köklərdən xəbər verir.

Bu dönmə türk ədəbiyyatının əsas qazancı nəsrin önə çəkilməsi idi. Bu da əbəs yerə deyildi. Birinci faktor əsrlərdən bəri kök salmış klassik ədəbiyyatın əsas ifadə vasitəsi olan nəzmə qarşı kəsərli alternativ ədəbiyyatın yaradılması idi. Nəsr əsərləri bu baxımdan ən güclü vasitə idi. İkinci faktor isə yenə də bu yeniliyin kökündə duran Avropa meyilləri idi. Belə ki, Avropa İntibah ədəbiyyatı da özü ilə məhz nəsr əsərlərini gətirirdi. Hekayə,oçerk,novella,poema,kimi nəsr nümunələri xeyli üstünlük qazanmışdır. Mənə görə bu janrların Türkiyə ədəbiyyatında yeni olmasına baxmayaraq, dəyərli mövqe tutmasına əsas səbəb türk ədəbiyyatının hələ ilkin dövrlərdən güclü nəsr ənənəsinə malik olmasıdır. Mövcud güclü ənənəsi tənzimatla birlikdə gələn yeni ədəbi axımın qarşısında nəinki tab gətirdi,hətta özünəməxsus və dəyərli ədəbi nümunələr də verdi. Deməli, uğurun sirri sadəcə aparılan güclü təşviqatda deyildi. Səbəbləri bir qədər də tarixi köklərdə axtarmaq lazımdır.Yalnız Türkiyə deyil,ümumilikdə türk xalqları ədəbiyyatında güclü və əskiyyə dayanan nəsr ənənəsi mövcud olmuşdur.

Əsrlərdən bəri davam edib gələn nəsr ənənəsinin çağdaş günümüzdəki formasını almasında G.Ə.Əfəndinin “Muhayyelat” əsərinin xüsusi yeri vardır. Əsər, sözün əsl mənasında, əski nəsrə çağdaş nəsrin qovşağıdır. Əsər üçü əhatələnmiş, on yeddisi ayrı-ayrı olmaqla, iyirmi hekayədən ibarətdir. “Muhayyelat” əski hekayədən ayrılmağa başlayan, ancaq yeni realist hekayəyə hələ keçilməyən bir dövrün məhsuludur [2]. Əsərdə verilmiş hekayələr hər iki dövrə aid xüsusiyyətləri özündə cəmləşdirmişdir. Belə ki, həm mövzu, həm də texniki cəhətdən bu əsərdə əski və yeni nəsrin əlamətlərini görürük. Bir tərəfdən əsərdə pərilər, cinlər, sehir, cadu, tilsim kimi fəvqəltəbii qüvvələrin təsvirinə yer ayrılır. Burada, sözsüz ki, qədim şərq mifologiyasının, xüsusilə, “Min bir gecə” nağıllarının güclü təsiri görülməkdədir. İkinci tərəfdən isə əsər dövrün real ictimai həyatını canlandırır. Hadisələr İstanbulda cərəyan edir. XVIII əsrin sonlarında İstanbulda baş verən verən gündəlik real həyat hadisələri gözümüzün qarşısında bədii boyalarla canlandırılır. Əsərdəki

bədii obrazlarda da biz yeni nəsrin nəfəsini duyuruq. Əgər klassik ədəbiyyatın ənənələrinə uyğun olaraq padşah, hökmdar, zədəngan obrazları təsvir olunmuşsa, bunun yanında yeni ədəbiyyata xas aşağı təbəqəyə məxsus insanların da bədii obrazı məharətlə yaradılmışdır. Oxucu burada kəndli, orta təbəqə məmuru, satıcı kimi obrazlarla tanış olur. “Mühəyyəlat”ın dil-üslub xüsusiyyətləri də əski ədəbiyyatdan gələn özəlliklərlə yeni ədəbiyyatın gətirdiyi spesifik cəhətlərin qovşağındadır. Belə ki, əsərin dilində sadə türkçəyə meyil görsənir. Gündəlik həyatda işlənən sadə söz və söz birləşmələrindən istifadə edilmişdir. İzfəət birləşmələrindən mümkün qədər qaçılmışdır. Cümlələr də yeri gəldikcə daha qısadır.

Əminliklə deyə bilərik ki, Ə. Əziz Əfəndinin “Mühəyyəlat” əsəri yeni türk nəsrinin gələcəyini təmin edəcək önəmli əsərlərdəndir.

Ədəbiyyat

1. Alkayeva L. Türk romanında süjetlər və qəhrəmanlar. M.: 1966
2. Şərq filologiyası məsələləri. Yeni Türk hekayəçiliyinin təşəkkülü. (S. Qasımlı). Bakı, 2010

AFFECTIVE ASPECTS INVOLVED IN LEARNING A FOREIGN LANGUAGE

Aghayeva N.A.

Azerbaijan University of Architecture and Construction, Azerbaijan

Acquisition of a foreign language represents an intensively studied issue, its psychological foundation being based on the individual differences of various learners. The learning process depends on a series of factors: cognitive factors (language aptitude, learning strategies), affective factors (attitudes, motivation, anxiety), metacognitive factors, and demographic factors. We have chosen to analyze how affective factors contribute to first year Psychology and Educational Sciences students' English proficiency. They were tested with AMTB and an English language test. There were identified significant differences in how affective factors influence learning a foreign language between this category of students and those coming from a faculty of letters.

Robinson [2005] argues that explaining the process of learning a foreign language requires two complementary theories: the theory of transition and the theory of property. Transition theory refers to the relationship between cognitive abilities, learning processes and mechanisms used to transfer knowledge from point A to point B. The theory of property describes the features of knowledge from point A and point B. Interindividual differences in language learning play an important role in the theory of transition. Snow [cited in Robinson, 2005] proposes an interactionist approach to interindividual differences, namely the relevant aspects of the person and the situation in which the correlations between cognitive variables and outcomes are examined in relation to informational and processing requirements of different contexts of exposure. Researchers have attempted a classification of these interindividual variables, most of them [Olivares-Cuhat, 2010] agreeing with the following categories:

- a. cognitive factors (language aptitude, learning strategies);**
- b. affective factors (attitudes, motivation, anxiety);**
- c. metacognitive factors;**
- d. demographic factors.**

2. Theoretical background

2.1. Affective factors

Research concerning the affective factors seems to have been extremely fructuous lately, as shown in the great number of articles on this issue, as it can be seen in the table below, which includes the number of studies on this issue published in 10 years in 7 on-line international data bases [Science Direct, ProQuest, Ebsco, Cambridge Journals, Oxford Journals, Wiley, Springer-Link]. The key words (motivation, attitude, anxiety) were only looked for in title, abstract and key words and there were identified 1311 papers on motivation, 1490 on attitude and 461 on anxiety in relation with the acquisition of a foreign language.

a. Motivation

As one of the affective variables that can influence language learning, it appears as predictor of the performance in a foreign language in a remarkable number of articles. Moreover, some authors found it to be the main determinant in learning a foreign language. The socio-educational model of language learning by Gardner is the most common model in the research studied [Cochran et al., 2010; Robinson, 2005]. The model is based on five motivational / attitudinal variables and their relationship with learning a foreign language: integralization, attitude towards the learning situation, motivation, integrative orientation and

instrumental orientation. These relationships are verified through AMTB - Attitude / Motivation Test Battery. The model, as explained by its author himself, R.C. Gardner [Masgoret & Gardner, 2003], shows that integralization and attitude towards learning situation are two correlated variables that support individual motivation to learn a foreign language, but motivation is responsible for the results in learning a foreign language

b. Attitude

Allport imposed attitudes as the most powerful determinants of behaviour. Investigations have mainly addressed the issue of training attitudes. For example, when an individual is faced with a new task, with an unusual object, this episode causes a series of reactions charged with value, meaning that the stimulus has the potential to cause positive or negative reactions. Negative attitude and lack of motivation of learners can become obstacles to language learning. Smith's view [cited in Oroujlou & Vahedi, 2011] on attitudes can be summarized as follows: attitudes can be learned, hence taught; they are situational and hence can be generalized; they act in a certain frame of reference; if an event / object itself does not generate an attitude, the situation, the context will determine which will be the subject's attitude.

Language Anxiety

Another variable that may interfere with learning a foreign language is language anxiety, a factor which has a devastating effect on performance in oral communication. Anxiety is seen in psychology as either a trait (and it is a relatively stable personality trait), or as a state (a temporary situation). There is a third type of anxiety, anxiety specific to a situation, one that is recurrent in some kind of situation and research in the field of languages have shown that learning a foreign language can be classified as a specific situation. The influence of anxiety caused by the use of a foreign language is relatively recent in studies on factors affecting the results in learning a foreign language. In 1981, Stephen Krashen [as cited Olivares-Cuhat, 2010] hypothesized the affective filter, which credits affective factors (anxiety, motivation and self-confidence) with the ability to influence the success in learning a foreign language. He believes them mediators between the linguistic input of the classroom situation and the student's ability to learn.

Horwitz [2001] considers anxiety to a foreign language as more than the sum of its parts and defines it as "a distinct complex of proprioception, beliefs, feelings and behaviours that occur during learning in the classroom because of the uniqueness of a learning languages". Anxiety can be seen as a construct with two dimensions, reflecting the communication in the classroom and beyond, in situations of everyday communication. Foreign language anxiety has the same clinical picture as any other type of anxiety [Horwitz]: difficult concentration, sweating, palpitations, worry, fear and even horror of foreign language class, anxious students having an avoidance behaviour (they miss classes, do not do their homework).

Conclusions

The correlations show that out of the affective factors, motivation and anxiety are strongly linked to English performance in the sample in question, thus reiterating the results of previous research. Our results are partly consistent with those in Robinson's research [2005], which showed that motivation and aptitude are the best predictors for successful outcomes in learning a foreign language after training. However, in our study, attitude does not have a significant influence on performance in English so further studies should be accomplished in order to find out whether their attitude is related to learning in general or to learning a foreign language or to learning English. The means show that students majoring in English are more motivated and have a more favourable attitude towards learning English than students from the faculty of psychology and educational sciences, probably because the formers learn English with the specific purpose of using it at a professional level so they must have been strongly motivated to choose it for their university studies and they probably also have a positive attitude towards this language and everything regarding it, as it is their major.

References

1. Horwitz, E. [2001]. Language anxiety and achievement. *Annual review of applied linguistics*, 21(1), pp.112-126
2. Robinson, P. [2005] Aptitude and Second Language Acquisition *Annual Review of Applied Linguistics*, pp.25, 46-73.
3. Cochran, J. L., McCallum, R.S., Bell, S. M. [2010] Three A's: How Do Attributions, Attitudes, and Aptitude Contribute to Foreign Language Learning? *Foreign Language Annals*, 43 (4), pp.566-582.
4. Oroujlou, N., Vahedi, M. [2011]. Motivation, attitude, and language learning, *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, pp.29, 994-1000.

MİKAYIL MÜŞFİQİN SÖZ DÜNYASI: TÜRKİYƏ-AZƏRBAYCAN MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI ƏLAQƏLƏRİN BİR NÜMUNƏSİ KİMİ

Akalın Şükrü Halûk
Hacəttəpə Universiteti, Türkiyə

Bu il müasir Azərbaycan poeziyasının qabaqcıl şairi Mikayıl Müşfiqin anadan olmasının yüz onuncu ildönümüdür. Azərbaycanın hörmətli prezidenti cənab İlham Əliyev 2018-ci ilin şairin anadan olmasının yüz onuncu illiyinin qeyd edilməsi, Azərbaycanda tədbirlər keçirilməsi, Müşfiqin xatirəsinin yad edilməsi, kitablar çap edilməsi ilə bağlı ötən may ayının 17-sində uğurlu bir sərəncam imzalamışdır. Mikayıl Müşfiq müasir Azərbaycan ədəbiyyatında özünəməxsus yol açan, dövrünün şairləri ilə yanaşı olaraq sonrakı dövrün şairlərinə də təsir edən önəmli bir şəxsiyyətdir. Qısa ömrünə üç cildi dolduracaq qədər əsər sığdıran Mikayıl Müşfiq, iyirmi doqquz yaşında Stalin dövründəki böyük qırğının qurbanı olmuşdur. Belə bir sərəncamın imzalanması Mikayıl Müşfiqin xatirəsinin yad edilməsi, şeirlərinin yenidən ələ alınması, sənətinin araşdırılması baxımından son dərəcə yararlı olmuşdur.

Eşqin, sevginin, gözəlliklərin şairi olaraq tanınan Müşfiqin şeirlərində və ruscadan tərcümə etdiyi şeirlərdə diqqəti cəlb edəcək bir söz varlığı gözə çarpar. Mikayıl Müşfiq dövrünün Azərbaycan yazı dilindən savayı danışmaq dilindən, xalq ağzından, gənclərin jarqonundan, Türkiyə türkcəsindən aldığı sözlərlə özünəməxsus bir ədəbi dilə malikdir. Şairin dili bu xüsusiyyəti baxımından Azərbaycanda da, Türkiyədə də ətraflı şəkildə araşdırılmamışdır. Bu baxımdan həm şairi həm şeirlərini və sənətini tanımaq, həm də söz dünyasını araşdırmaq məqsədiylə Hacəttəpə Universiteti Leksikografiya Tətbiqu və Araşdırma Mərkəzində işlər aparılır. Bu məqaləmizdə qısaca şairin həyatına və sənətinə nəzər yetirəcək, sonra da söz dünyasıyla əlaqəli müşahidələrimizi ifadə edəcəyik.

Mikayıl Müşfiq Kimdir?

Tam adı *Mikayıl Müşfiq Mirzə Abdülqadiroğlu İsmayılzadə* olan şair 5 İyun 1908-ci il tarixində müəllim ailəsində Bakıda dünyaya gəlmişdir [4, 16]. Atasını Mirzə Abdülqadir müəllimlik edərkən Vüsaqi təxəllüsü ilə şeirlər də yazmışdır [1, 45]. Balaca ikən anası və atası vəfat etdikdən sonra Xızıda, nənəsinin və dayılarının himayəsində yaşayır. Gələcəyin şairi balaca Mikayılın söz varlığının zənginləşməsində, ən böyük pay nənəsi Qızqayıtıdır. Anadoluda qız övladdan sonra oğlan övlad istəyənlərin *Döndü* adını qoyduğu kimi Azərbaycanda da xalq arasında buna uyğun olaraq Qızqayıt adı qoyulurdu. Belə bir ənənənin davam etdiyi bir şəraitdə yetişən Mikayıl Müşfiq, nənəsi Qızqayıtdan xalq deyimlərini, laylaları, bayatıları, nağılları, əfsanələri dinləyərək böyümüşdür [4, 16]. Bu şifahi ədəbiyyat nümunələri bir tərəfdən şairin söz varlığını genişləndirərkən, digər tərəfdən də söz sənətlərində ustalaşmasını təmin etmişdir. Şairin uşaqlıq illərində ana dilini belə zəngin bir mənbədən öyrənməsi Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının ən güclü nümunələri sayılan *Şəngülüm*, *Şüngülüm*, *Məngülüm* adlı əsərində özünü göstərmişdir.

Dərc olunan ilk şeiri "*Bir Gün*" orta təhsil alarkən 1926-cı ildə "Gənc İşçi" qəzetində çap olunmuşdur. 1927-ci ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin Dil və Ədəbiyyat bölümünə qəbul olan Mikayıl Müşfiqin burada aldığı təhsil ədəbiyyat zövqünün inkişafına şərait yaratmışdır. İlk şeir kitabı universitet tələbəsi ikən 1930-cu ildə çap edilmişdir [1, 24].

Mikayıl Müşfiq 1931-ci ildə universitetdən məzun olduqdan sonra müəllimliyə başlamışdır. Şeirlərinə ilham mənbəyi olacaq Dilbər Axundzadə ilə tanış olur. 1932-ci ilin aprelində nişanlanırlar. Nişan mərasimi Azərbaycan şairlərinin görüşü kimi olmuşdur. Hüseyn Cavid, Abdulla Şaiq, Əhməd Cavad, Səməd Vurğun, Süleyman Rüstəm, Rəsul Rza, Bülbül nişan mərasimini musiqili bir ədəbi gecəyə çevirirlər [1, 59].

Müşfiq, o günlərdə həm müəllimlik edir, həm də Azərnəşrdə redaktor olaraq işləyirdi. Dolanışmaq qayğısıyla məşğul olduğu bu işlərdən əlavə daha da vacib olan şeirlər yazır, ədəbiyyat gecələrində oxuduğu şeirləriylə dinləyənləri özünə heyran edirdi. Müşfiqin şeirləri az bir zamanda bütün Azərbaycanı özünə heyran edirdi. Fabriklərdə, məktəblərdə, qəsəbələrdə, kəndlərdə təşkil olunan ədəbiyyat gecələrində çox sayda insanlar onu dinləməyə gəlirdi. Mikayıl Müşfiq səhnəyə çıxarkən hər kəs susur, bu gənc şairi nəfəs almadan dinləyir, şeirini bitirdikdən sonra da gurultulu alqışlayırdılar.

Mikayıl Müşfiqin müasir Azərbaycan ədəbiyyatında iz buraxan əsəri isə "*Yenə O Bağ Olaydı*" adlı şeiridir:

*Yenə o bağ olaydı, yenə yığışaraq siz
O bağa köçəydiniz.
Biz də muradımızca fəlakətdən kam alaydıq,
Sizə qonşu olaydıq.*

*Yenə o bağ olaydı, səni tez-tez görəydim,
Qələmə söz verəydim,
Hər gün bir yeni nəğmə, hər gün bir yeni ilham...
Yazaydım səhər-axşam.
Arzuya bax, sevgilim, tellərindən incə mi?
Söylə ürəyincə mi? [3, 348]*

Sovet rejiminin tarı qadağan etmək istədiyini öyrəndikdə Mikayıl Müşfiqin yazdığı “*Tar*” şeiri isə Azərbaycanda böyük bir əks səda verir.

*Oxu, tar, oxu, tar!..
Səsindən ən lətif, şeirlər dinləyim.
Oxu, tar, bir qadar!..
Nəğməni su kimi alısan ruhuma çiləyim.
Oxu, tar!
Səni kim unudar?
Ey geniş kütlənin acısı, şərbəti –
Alovlu sənəti!*

...
*Oxu, tar!
Fabrikdə, zavodda,
Traktor başında.
Bu saat qarşında
Nə qədər adam var!
Utanma, oxu, tar!
Mədənlə Bakımın,
Pambıqlı Gəncəmin,
İpəkli Şəkimin
Acısı, şərbəti.
Alovlu sənəti! [3, 241-244]*

Şeirdə keçən “*Oxu, tar!.. Utanma, oxu, tar!.. Səni kim unudar?..*” sözləri şüara çevrilir və Azərbaycanda qulaqdan qulağa yayılır [1, 108]. S.Rüstəmov tərəfindən bəstələnib Azərbaycanda yayıldıqdan sonra mahnı, Türkiyədə də məşhur olmuş, məşhur türk sənətçisi Selda Bağcan bu mahnını Türkiyədə *40 Yılın 40 Şarkısı* albomunda oxumuşdur.

Mikayıl Müşfiq Azərbaycan ədəbiyyatındakı şəxsiyyətlərin vurğunu olduğu qədər də Türk ədəbiyyatından Namiq Kamal, Tofiq Fikrət, Abdülhaq Həmid, Faruk Nafizin heyranı idi. Həmidin şeirlərini oxuyarkən, dinləyərkən həyəcanlanmaqda, coşmaqdadır. Bu maraq və sevginin nəticəsi olaraq Həmid Mikayıl Müşfiqə dərinədən təsir etmişdir. Həmidin “*Teyflər Keçidi*” adlı bu əsərini nümunə alan Müşfiqin son yazdığı şeiri “*Şən Teyflər*”dir.

SSRİ-də Stalin dönməndə 1936-cı ildə başlayan, 1937-ci ildə daha da kəskinləşən və İkinci Dünya Müharibəsinə qədər davam edən, müharibədən sonrakı illərdə də təsirini göstərən kütləvi qırğınlar türk dünyasının çox sayda itki verməsilə nəticələndi. Mikayıl Müşfiq müxalif deyildi, Sovet və kommunist ideologiyalarını tərifiylən şeirlər də yazırdı. Amma lirik tərzdə yazdığı; eşqdən, sevgidən bəhs edən şeirləri üstünlük təşkil edirdi. Ancaq dövr dəyişmişdi artıq; ən kiçik bir səbəb, tək bir söz belə rejim düşməni olaraq damğalanmağa bəs edirdi [1, 157-158]. 1937-ci ilin may ayında Mikayıl Müşfiq həbs edilir. Ona yönəldilən bütün ittihamları işgəncələrə baxmayaraq qəbul etmir. Yeddi ay davam edən işgəncələrdən sonra simvolik bir məhkəmədə bir neçə dəqiqə çəkən “mühakimənin” sonunda ölümə məhkum edilir. 6 Yanvar 1938-ci il tarixində də güllələnmişdir [4, 17]. Nəşi tapılmamış və məzara dəfn olunmamışdır.

Stalinin ölümündən sonra tədricən başlayan yumşalma nəticəsində şairin son sözləri gerçəkləşmiş və 23 May 1956-cı il tarixində SSRİ Ali Məhkəməsi Mikayıl Müşfiqin günahsız olduğunu qəbul edərək, bəraətinə qərar vermişdir.

Mikayıl Müşfiqin bəraətindən sonra şairin və yoldaşının başına gələnlər Azərbaycanda dilləndirilməyə başlamışdır. Buna ən böyük təsir Rəsul Rzanın 1960-cı ildə “*Qızılgül Olmayaydı*” şeiridir. Bu şeir Azərbaycan ədəbiyyatında Stalin dövründəki qətlə qurbanlarına dair yazılmış ən dəyərli əsər olaraq qəbul edilir. Şeirnin əsas mövzusu Mikayıl Müşfiqin həyatı və acı taleyidir [2, 290].

Bugün Azərbaycan, şair Mikayıl Müşfiqi layiq olduğu yerə gətirmiş, keçmiş dövrün izlərini yox etməyə çalışmışdır. Müşfiqi məhv edənlər, nəşini yox edənlər nifrətlə anılır. Mikayıl Müşfiq isə qısa ömrünə sığdırdığı əsərləriylə müasir Azərbaycan ədəbiyyatının ən güclü şairi olaraq qəbul edilir.

Mikayıl Müşfiqin Söz Dünyası

Azərbaycan türkcəsinin bütün incəliklərini zəngin söz varlığıyla, özünəməxsus ifadələrlə şəirləşdirən bir qələm ustasıdır Müşfiq...

Azərbaycanlı ədəbiyyat araşdırmaçıları Müşfiqi XX əsr Azərbaycan şeirinin ən görkəmli qabaqcılı olaraq qəbul edirlər. Şeirləri dövrünün ədəbiyyatçıları tərəfindən yüksək dəyərləndirilmiş, ondan sonra gələn şairlər Rəsul Rza, Bəxtiyar Vahabzadə, Xəlil Rza və digərləri Müşfiqin sənətindən təsirlənmiş, onu nümunə almışdılar.

Müşfiqin şeir sənətiylə bərabər, eyni zamanda diqqət çəkən bir başqa cəhət isə söz varlığıdır. Bir şairin, yazarın əsərlərində istifadə etdiyi sözlər, deyimlər, söz qəlibləri onun üslubunu, dili istifadə etmə bacarığını sərgilədiyi kimi şairin, yazarın sənətiylə, duyğu, düşüncə və xəyal dünyasıyla əlaqədar ipuçlarını, dünyaya və insana baxışını göstərir. Bunun üçün sənətçinin əsərlərindən təsadüfən, istəyə bağlı və ya hissi seçimlərlə deyil bütün əsərlərində istifadə etdiyi söz varlığını aşkar etmək gərəkdir.

Təəsüf ki, şairlərimizin, yazarlarımızın söz varlığını bütünüylə aşkar edən, istifadə sıxlıqlarını və söz seçimlərini dəyərləndirən, yazı diliylə bərabər yerli söz varlığını, özünəməxsus sözləri hətta belə də özünün yaratdığı və ya yeni mənalar verdiyi söz varlığı elementlərini əhatə edən araşdırmalar edilməmiş, yayınlar dərc olunmamışdır. Müşfiqin əsərlərinin söz varlığı da bir bütün olaraq dəyərləndirilməmiş, şairin söz dünyası araşdırılmamışdır.

Müşfiqin söz varlığı Azərbaycan ədəbi dilini ötən bir zənginlikdədir. Xalq dilindən aldığı sözlər, deyimlər, dövrün gəncliyinin istifadə etdiyi sonradan unudulmuş diqqət cəlb edici sözlər Müşfiqin şeirlərində tez-tez istifadə olunur. Bunlardan biri də “*Yenə O Bağ Olaydı*” şeirində istifadə olunan “*əyişəydin*” sözüdür. Heç bir lüğətdə rast gəlinməyən *əyiş-* felinin mənasını azərbaycanlı həmkarlarımdan da öyrənmə bilmədim. Nəhayət, Xəlil Rzanın kitabında Rəsul Rzanın açıqlamasından bu sözün dövrün gəncləri arasındakı bir jargon olduğunu və “dostluq etmək; flört etmək; kompliment etmək” mənalarına gəldiyini öyrəndim [4, 129].

Mikayıl Müşfiqin şeirlərində istifadə olunan ancaq Azərbaycan lüğətlərində olmayan başqa sözlər də var. Məsələn, *andır-, quytu, bora, kibi, umuz, sıtçı siyri-, bir qərarda dur-* sözləri Türkiyə türkcəsinin söz varlığından götürülmüşdür. *Dur-* sözünün buradakı mənası Türkiyə türkcəsinə məxsusdur. Müşfiqin şeirlərində istifadə etdiyi belə sözlər, XX əsrin əvvəllərindəki Türk ədəbi dilinin ümumi söz varlığını təşkil edir. Türkiyə coğrafiyasında istifadə olunan *sayra-* “quş ötməsi, mahnı oxumaq” feli də Müşfiqin söz varlığında görünür. Bu söz varlığı da Qasıralı İsmayılın, Hüseynzadə Əli Bəyin düşündüyü, əsərlərində istifadə etdiyi “dildə birlik” ideyasının bir nümunəsidir. Müşfiq bu sözləri oxuduğu ədəbi əsərlərlə yanaşı nənəsi sayəsində Azərbaycan dialektlərindən, “doğma dilindən” öyrənmişdir.

Bu sözlərlə bərabər Müşfiqin Türkiyə türkcəsinin qrammatik formalarını da istifadə etdiyini görürük. Azərbaycan türkcəsindəki indiki zaman şəkilçisi ilə yanaşı, Türkiyə türkcəsi indiki zaman şəkilçisi *-yor*, birinci şəxs cəm şəkilçisi *-Xz*, feli bağlama şəkilçisi *-XncA* istifadəsi də diqqəti cəlb edəcək miqdardadır.

Nəticə

Bütün bunlar Mikayıl Müşfiqin Azərbaycan və Türkiyə türkcələrinin ortaq bir dil quruluşu içərisində istifadə oluna biləcəyini göstərməkdir. Şairin dili Türkiyə Azərbaycan mədəniyyətlərarası əlaqələrin bir nümunəsidir. Doğumunun yüz onuncu ildönümündə, Hacıtəpə Universitetində azərbaycanlı tələbəm Hüseyn Musayevin elmi rəhbərliyimlə hazırladığı müdafiə işində Mikayıl Müşfiqin bütün şeirlərini məxsusi dili və imlası ilə yayınlamaq və bu şeirlərindəki söz varlığını bir məlumat bazası halına gətirib bütün sözləri mənaları ilə, çeşidləri ilə, etimologiyaları ilə və istifadə olunma sıxlığı ilə vermək, söz yaradıcılığını ortaya qoymaq məqsədindəyik. Beləcə, Mikayıl Müşfiqin dili və söz varlığı üzərinə daha dəqiq məlumatlar əldə etmək mümkün olacaqdır. Mikayıl Müşfiqin söz dünyasından bir kiçik görüntünü göstərmək məqsədiylə bütün şeirlərini kompüterə yüklədik və şairin şeirlərindəki 60.000-ə yaxın (58.667) söz içərisində ən çox istifadə etdiyi ilk 200 “sözlük bulud” əmələ gəldi:

İri hərflərlə yazılan sözlər şəirlərdə ən tez istifadə olunan ilk 200 sözdür. Bu “söz buludunda” dövrün ideoloji heç bir sözü yoxdur. Sual sözləri, bağlayıcılar istisna olunarsa tezliklə istifadə olunanlar birinci və ikinci şəxs əvəzlilikləri *mən, sən, mənim, sənin*; sonrakı sözlər *var, həyat, gözəl, könül, hər, yeni, çox, gün, bax, səhər, zaman, ana, buludlar* kimi sözlər şairin söz dünyasını bir tablo kimi göstərməkdir. Əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi Mikayıl Müşfiq eşqin, sevginin, gözəlliklərin, təbiətin şairidir.

Yüz onuncu ildönümündə Mikayıl Müşfiqi bir daha rəhmətlə, hörmətlə anıram.

Ədəbiyyat

1. Ahundzadə, D. *Müşfiqli Günlər*. Bakı: Xan Nəşriyatı, 2015.
2. Anar. *Nazım Hikmet Kerem Gibi*. Çev. İmdat Avşar, Ankara: Bengü Yayınları, 2009.
3. Müşfiq, M. *Əsərləri -3 Cildə*. Tərtib edən və redaktoru Gülhüseyn Hüseynoğlu, Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1968-1970-1973.
4. Ulutürk, X. R. *Həyat, Həyat Deyə Çırpınan Könül*. Nəşr. Firengiz Xanım Ulutürk, Elizade Esgerli, Bakı: Çinar-Çap, 2009.

ФОРМИРОВАНИЕ СОЦИОЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНЦИИ ПРИ ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ ЯЗЫКУ УЗБЕКСКИХ ШКОЛЬНИКОВ

Алимсаидова С.А.

Кокандский государственный педагогический институт имени Мукаими, Узбекистан

Стремительное развитие и глобализация информационно-коммуникативных технологий резко увеличили потребность в изучении иностранных языков, в том числе и русского языка. Образование на родном языке и многоязыковое образование, включающие в себя и межкультурное сотрудничество, - мощные средства социальной интеграции и глобализации общества.

Именно образование во все времена содействовало сохранению устойчивости общества, модификации форм и типов взаимоотношений людей, поэтому в Стратегии действий по пяти приоритетным направлениям развития Республики Узбекистан в 2017-2021 годах подчёркивается необходимость «кардинального повышения качества общего среднего образования, углублённое изучение иностранных языков...» [1. п.4].

В российской лингводидактике термин коммуникативная компетенция ввел М.В.Вятюнев. Он предложил понимать коммуникативную компетенцию «как выбор и реализацию программ речевого поведения в зависимости от способностей человека ориентироваться в той или иной обстановке общения; умение классифицировать ситуации в зависимости от темы, задач, коммуникативных установок, возникающих у учеников до беседы, а также во время беседы в процессе взаимной адаптации» [2]. Таким образом, социолингвистическая компетенция является интегральными компонентами коммуникативной компетенции.

Так как требования к нормам владения социолингвистической компетенцией несколько размыты, то мы считаем, что необходимо выделить некоторые компоненты, владение которыми могут быть описаны более точно. Это могут быть:

- этикетные формулы приветствия, прощания, обращения, сожаления;
- выражение вежливой просьбы, благодарности, пожелания, интереса;
- выражение недовольства, нетерпеливости, жалобы;
- понимание наличия различий в различных вариантах языка (русского и узбекского).

Овладение иноязычной речью как средством международного общения невозможно без знания о социокультурных и социолингвистических особенностях страны изучаемого языка.

Овладение родным языком, как правило, предусматривает приобретение различного рода знаний неосознанно, что благоприятствует использованию родного языка должным образом. Такие знания и можно назвать социолингвистической компетенцией коммуниканта.

Следовательно, для эффективной речевой коммуникации необходимо научиться понимать «чужой» менталитет; ознакомиться с национально-маркированными формами общения, речевыми и поведенческими клише; выработать навыки и умения соотносить языковые средства с конкретными ситуациями и нормами речевого поведения, которых придерживаются носители языка. Овладение навыками продуктивной речевой коммуникации потребует много усилий и разнообразных знаний.

Таким образом, представляется логически и методически целесообразным уже на ранних

этапах обучения **русскому** языку в школе дать ученикам иноязычных групп некий ориентир в выборе наиболее уместных формул речевого этикета, необходимых при общении с **узбекскими** партнёрами.

В Узбекистане для привлечения внимания при обращении к незнакомому человеку используются следующие общепринятые формы: *Kechirasiz...Itimos! - Простите...Пожалуйста!*

Сигналом привлечения внимания служит также использование междометия *Hey!*, которое имеет более стилистически-сниженную окраску. Школьникам полезно знать, что при употреблении подобного рода речевой формулы необходимо проявлять особую осторожность и излишне не злоупотреблять ею, так как она придаёт общению оттенок пренебрежительности.

В коммуникативной ситуации «приветствие» широкоупотребительными являются следующие стилистически нейтральные формулы узбекского языка: *Assalomu alaykum! Yaxshi qoling! Hayirli tun!* В русском же языке: *Здравствуйте! До свидания! Добрый вечер!*

Однако специфика употребления речевой формулы *Yaxshi qoling!* в наши дни претерпела изменения и получила весьма категоричное звучание. Это не форма приветствия. *Yaxshi qoling!* употребляется только при прощании, причем звучит резко и даже грубо. Данную фразу можно перевести на русский язык следующим образом: *разговор окончен, до свидания!*. Следовательно, использование этой речевой формулы может значительно снизить степень успешности процесса коммуникации.

Незнание приветственного выражения *Yaxshimisiz? - У вас всё хорошо?* часто приводит к тому, что учащиеся дословно переводят это выражение. Учителю следует пояснить, что эта реплика является формулой приветствия и используется при максимально-официальном ходе первого знакомства в общении. Следует также отметить, что в последние годы эта приветственная формула не находит широкого применения.

В разговорно-обиходной узбекской речи, как правило, после реплик приветствий используется весьма распространённый вопрос: *Yaxshimisiz? Qaleysiz? – У вас всё нормально (хорошо)? Как вы?* Для узбекского менталитета (в отличие от русского) в силу национально-культурной специфики их речевого общения приемлемы пространные рассуждения о своих личных делах, состоянии здоровья, проблемах. Наиболее частотными являются следующие положительные реплики-ответы: *Rahmat. Uydagilar yaxshimi? Tuzikmisiz? - Спасибо. Дома всё в порядке? У вас всё хорошо?* Следует также отметить, что в узбекском языке выражение благодарности употребляется в конце ответной реплики. Ответная реплика может быть встречным осведомлением и иметь интонационное ударение на слове *сиз (вы): Yaxshimisiz? - У вас всё нормально (хорошо)?*

Как показывает опыт работы, у большинства учащихся общеобразовательных школ не сформированы ритмико-интонационные навыки. Необходимость работы по данному направлению объясняется тем, что интонация, и ударение в узбекском языке имеют большое значение, так как придают словам и грамматическим структурам определённый смысл. Одна и та же фраза, но сказанная с разной интонацией, может расцениваться как вопрос, просьба, приказ или утверждение. Так, например, поприветствовать вечером малознакомого человека следует фразой *Yaxshimisiz?! - У вас всё нормально (хорошо)?!* и произнести её с падающей интонацией. Правильное использование мелодики узбекской речи и фразового ударения также является одним из показателей сформированности социолингвистической компетенции.

Таким образом, изучение языка, как родного, так и неродного – личностная потребность, которая проявляется в социальном взаимодействии, общении. Успешность общения зависит не только от желания говорящего вступить в контакт, но и от умения реализовать речевое намерение, которое зависит от степени владения единицами языка и умения употреблять их в конкретных ситуациях общения. Эти условия владения языком и составляют сущность социолингвистической компетенции, которая была выдвинута в число центральных категорий коммуникативной лингвистики и лингводидактики.

Литература

1. Указ Президента Республики Узбекистан от 7 февраля 2017 года № 4947 Стратегия действий по пяти приоритетным направлениям развития Республики Узбекистан в 2017-2021 годах (4.4. Развитие сферы образования и науки)
2. Вятютнев М.Н. Методологические аспекты современного учебника русского языка как иностранного // Русский язык за рубежом. М., 1988, № 3, с. 71-77.
3. Мильруд Р.П., Максимова И.Р. Современные концептуальные принципы коммуникативного обучения иностранным языкам.// Иностранные языки в школе. М., 2000, № 4, с. 9-15; № 5, с. 17-22.

ÇİNGİZ AYTMATOVUN “ƏBƏDİ GƏLİN” ROMANINDA FƏRD VƏ CƏMİYYƏT PROBLEMİ

Aliyeva A.A.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Tarixi inkişaf prosesində insanlar elə bir yetkin səviyyəyə yüksəlmişlər ki, indi onları yalnız yemək, geyim və məişət məsələləri düşündürmür. Hər insan öz şəxsi problemlərinin həllinə çalışmaqla yanaşı, ailəsinin, dünyanın gələcəyini də düşünür, sabaha biganə qala bilmir, beynində gələcəyin problemlərini araşdırır, bir sözlə, özünün və bəşəriyyətin sabahı üçün xüsusi məsuliyyət daşdığını dərk edir. Bu, insanın qazandığı ən böyük məsuliyyət duyğusudur. Bu duyğu insanda ağılı və humanizmi möhkəmləndirir, bəşəriyyətin inkişafının gerçək perspektivlərinin elmi dərkinə imkan yaradır.

İnsanın getdikcə şaxələnen və mürəkkəbləşən həyat fəaliyyəti elmin, o cümlədən insan haqqında elmi düşüncələrin mürəkkəbləşməsinə gətirib çıxarır. Səhələrin genişlənməsi problemlərin çoxalmasına, bu isə elmi axtarış və mübahisələrin artmasına səbəb olur. Həyatdakı ziddiyyətlər bir növ elmdə də özünü göstərir. Beləliklə, insan haqqında ənənəvi, əbədi problemlərlə yanaşı, yeni məsələlər də meydana çıxır. İnsanın bu “yeni məsələləri” bütün elmlərlə yanaşı, ədəbiyyatşünaslıqda və sənətdə, həmçinin bədii söz sferasında da baş qaldırır. İnsan problemi fərdin və bəşərin problemi kimi bütün elmlərin ortasından qalın, qırmızı xətt kimi keçir və onların hamısını məşğul etməklə, həm də cəmiyyətin ümumi probleminə çevrilir.

“Çingiz Aytmatovun yaradıcılığında millilik amili, ümumtürk ruhundan qırğız etnik düşüncəsindən doğan və global dünyanın hadisəsi səviyyəsində ümumiləşdirilən yüksək və dərin insani keyfiyyətlər şəklində təzahür edir” [1, 4].

Müəllifin son romanı “Əbədi gəlin” (“Dağlar çökəndə”, 2006) SSRİ dağıldıqdan sonra qloballaşma və onun ortaya çıxardığı problemlərdən bəhs edir. Bir quruluş dağılır, yeni bir quruluş formalaşır. İnsanlar hələ yeni quruluşla ayaqlaşma bilmirlər. Belə bir zamanda necə hərəkət etmək lazımdır? Bu suala çoxları cavab tapa bilmir və yanlış yolla gedərək həm özlərinə, həm də yaşadıkları cəmiyyətə bir sıra problemlər yaradırlar. Arsenin düşüncələri və həyat amalı yaşadığı cəmiyyətdə heç də birmənalı qəbul olunmur. Onu anlayan, fikirlərini dəyərləndirənlərin sayı azdır. Milli, əxlaqi-mənəvi dəyərlərə malik olmaq, onları qorumaq hamının vətəndaşlıq borcu olsa da, çoxları bunu dərk etmir, ya da buna laqeyd yanaşır. Arsen isə belə insanlara qarşı müəllifin yaratdığı obrazdır, sanki müəllifin özüdür.

İnsanların əksəriyyəti ideya müəllifi yox, icraçıdır. Lakin hər bir insan özünəməxsus kiçik bir miqyasda ideya müəllifi kimi çıxış edə bilər. Öz ailəsi ilə, öz şəxsi həyatı ilə bağlı planlar cızır və onların həyata keçirilməsində bəzən üçüncü tərəfin iştirakından istifadə edir. İnsan bir tərəfdən öz həyatını özü qurur, digər tərəfdən özündən asılı olmayan hadisələr burulğanında naməlum hərəkətlərə qatılır. Hər kəs ya özünün, ya da başqalarının fikrini, ideyasını həyata keçirərkən əməlinin nəticəsinin, məqsəddə, ideyaya adekvatlığını yoxlaya-yoxlaya addımlar atır. Yəni böyük ideya parçalanır, pillələnir və ona çatmaq yolunda atılmalı olan addımların əsasında duran kiçik ideyalar, kiçik məqsədlər ortaya çıxır.

Bəzən də əksinə olur. Adamların çoxu kiçik məqsədlərə nail olmaq üçün fəaliyyət göstərir və bu məqsədlərin cəmindən böyük məqsəd, böyük nəticə hasil olacağını güman edirlər. Ona görə özünüdərkən də, tərbiyənin də, özünü-tərbiyənin də əsasında fərdi düşüncənin, azad fikrin formalaşması, bütün fəaliyyətlərin ideya əsasında mənimsənilməsi dayanır. Yəni əqli tərbiyə olmadan təfəkkür mədəniyyəti yüksəldilmədən ictimai fəaliyyətin də pozitiv prinsiplər əsasında qurulması, faydalı olması mümkün deyil.

Çingiz Aytmatov həyatın dialektik inkişafından doğan ziddiyyətləri vaxtında görüb onu bədii əsərin imkan verdiyi qədər geniş, hədudsuz miqyasda dünya xalqlarının mühakiməsinə verən yazıçı idi.

Üzəngili dağlar, bu dağlarda yaşayan bəbirlərin (qar parsalarının) belə qırğızların milli sərvəti olduğunu anlamayan Bektur ağa, Taştanafqan üçün milli-mənəvi dəyərlərin qorunması, ya qorunmaması önəmli deyildi. Ərəb milyonçularının bəbirləri ovlaması onlar üçün pul qazanmaq Arsen üçün isə milli dəyərlərə xəyanət və xalqın təhqir olunması idi. Arsenin əmisini, həmkəndlisini düz yola dəvət etməsi, onlardakı millilik ruhunu oyatmaq cəhdi, təəssüf ki, nəticəsiz oldu.

Bazar iqtisadiyyatı, çox şeyin pulla alınır-satılır biləcəyi bir cəmiyyətdə yaşamaq, doğrudan da, mənəviyyatı zəngin, özünü tanıyan, vicdanlı insan üçün çox çətin idi. Pul, var-dövlət çox şeyi dəyişə bilər, amma hər şeyi yox. Yalnız özünü düşünən Ertaş, Bektur ağa kimi qırğızlar Arseni başa düşüb anlama bilməzdi. Elesin Arseni başa düşməsi, onunla həmfikir olması müəllifin nikbin düşüncəsi ilə bağlıdır. Yəni cəmiyyətdə insanlıq, bəşəri duyğular, milli dəyərlər hələ tam ölməyib. Arsen ölsə də, onun ideyaları, düşüncələri yaşayacaq və yayılacaq.

Arsenin ölümündən sonra Eles onun əlyazmaları içərisində “Öldürmək-Öldürməmək” əsərini tapmışdı. Mühəribəyə gedən Sergey Varantsov haqqında olan bu yazıda Sergey təzadlar arasında qalır.

Müharibə zamanı qarşısına çıxan düşməni öldürsün, ya öldürməsin. Çünki anası onu müharibəyə yola salanda demişdi ki, heç kimi öldürmə, qan tökmə. Atası isə əksinə olaraq düşmənlə üz-üzə gələrsə, özünü qorumaq üçün düşməni öldürməyi tövsiyə etmişdi. Belə olan halda Sergey: “Öldürmək, ya öldürməmək?” sualı haqqında düşünürdü. “Müharibədə öldürən qazanır, qazanan isə haqlıdır. Belə gəlmiş, belə də gedəcək” [2,224]. Ön cəbhəyə gedən əsgərləri aparan qatar yarımstansiyaların birində dayanır və əsgərlər qatardan enirlər. Falabaxan qaraçı qadın əsgərlərin içərisində yalnız Sergeyə yaxınlaşaraq yalnız onun falına baxacağını deyir: “Sən ölümsüzsən! Bunu rəbbinlə hiss edirəm! Baxarsan, sən ölümsüzsən. Sənin ulduzun çox özəldi!” [2, 219].

Falçının sözünə etiraz edən əsgərlər insanın ölümsüz olmadığını deyirlər, həm də onlar müharibəyə gədirdilər, kimin başına nə gələcəyini demək çətin idi. Əsgərlərin etirazına cavab olaraq qaraçı qadın deyir: “Tale ölümün fəvqündədir. Taledən tale çıxar. Ölümdən isə heç nə çıxmaz. Bu dəliqanlıının ölümsüzlüyü taledəndir!” [2, 220].

Müharibənin, qan tökməyin əleyhinə çıxan yazıçı etiraz səsinə qaldırır, qan tökməyə yox deyir. Eles söz verir ki, “Öldürmək – Öldürməmək” əsərini əsgər məzarlıqlarında yüksək səslə oxuyacaq.

Günahsız əsgərlərin ölməsi, anaların gözü yaşlı qalması doğru deyil. Hakimiyyət və torpaq uğrunda ədalətsiz müharibələrə, qarşıdurmalara son qoyulmalıdır.

“Əbədi gəlin” romanı qəhrəmanın ölümü ilə başa çatır. Əsərin epiloqu – “Öldürmək – Öldürməmək” ilk baxışdan əsərlə bağlı olmasa da, bu sonluq sırf müəllifin ideyasıdır. Romanın leytmotivini də məhz Öldürmək – Öldürməmək sualı ətrafında cərəyan edən düşüncələr təşkil edir.

Ədəbiyyat

1. Həbibbəyli İ. İnsan mədəniyyətinin böyük ədəbiyyatı. Bakı: Elm və təhsil, 2016, s.3-11
2. Aytmatov C. Ebedi gəlin. Elips kitab. Haziran, 2012, 239 s.

MOLLA PƏNAH VAQİF VƏ MƏHTİMQLU FƏRAQİ

Allahmanlı M.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Azərbaycan

Vaqif yaradıcılığını araşdırarkən tədqiqatçıların diqqət yetirdiyi problemlərdən biri türkmən xalqının mütəfəkkir şairi Məhtimqulu Fəraqi ilə tipoloji təhlillərə üstünlük vermələridir. Əlbəttə burada diqqət yetirilməli olan ən birinci məsələ türk xalqlarının bu iki görkəmli şairinin milli düşüncədə yaxınlıqlarının genetik mahiyyətinin aydınlaşmasıdır. Beləliklə, artıq daha əski olanın, milli yaddaşın sadə, aydın və təbii canlanması hərəkətliliyi bir istiqamət kimi xüsusi maraq doğururdu. M.F.Axundovun dediyi “amma mən əyyami-səyahətimdə səfheyi-Qarabağda Molla Pənah Vaqifin bir para xəyalatını gördüm ki, zikr etdiyim şərt bir növ ilə onda göründü” [3, 315]. M.F.Axundovun “zikr etdiyi şərt” eyni dövrün görkəmli sənətkarı M.Fəraqidə də təkrarlanır. Maraqlıdır ki, eyni təhlillər, eyni ruh, həyata, həyat hadisələrinə yanaşmalar hər iki böyük şairdə bir-birinə yaxın səviyyədə boy göstərir və bu təbii, həm də ortaqlıqla oyanış, bədii-estetik düşüncənin arxetiplərlə süslənməsi məsələsini ortaya qoyur. Məhz bu səbəbdəndir ki, hər iki sənətkar milli intibahın hadisəsi kimi elə öz dövründən yazılır, yozulur və yenə də fərqli yanaşmaların ortaya çıxmasını zəruriləşdirir. F.Köçərli xüsusi olaraq vurğulayırdı ki, “Molla Pənah milli şair olduğuna binaən, onun şeir və qəzəliyyatı bizim Azərbaycan türklərinə ziyadə xoş gəlir və hər nə onun qələmindən zühura gəlibsə, xah müxəmməsət və xah mürəbbəat, və xah qəzəliyyat tamami ürəkdən və həqiqi həyatdan nəşət edən əsərlərdir. Bu qism əsərlərdən masəva Molla Pənahın bir çox əşar və ədəbiyyatı dəxi vardır ki, onlarda öz müasirlərinin ayinü adəti, adabü əxlaqi və dolanmaları artıq məharət ilə rışteyi nəzmə çəkilibdir. Belə ki, onlar gələcək nəsil üçün böyük bir yadigar məqamındadır” [4, 172].

Azərbaycan ədəbiyyatında bu fəvqəl olanın reallaşması Vaqiflə, türkmən ədəbiyyatında Məhtimqulu ilə reallaşdı. Məhtimqulu “Türkmənin” yazdı, Vaqif isə vətən timsalında “Hayıf ki, yoxdur”u ədəbi hadisə kimi bədii sferaya təqdim etdi və bununla bütünlükdə Kür qırağı timsalında vətəni rəmzləşdirdi. Necə ki, dastanlarımızda, aşıqlarımızın şeirlərində bu tüp simvollaşma ilə qarşılaşırıq və “Koroğlu” bu ənənənin klassik formasıdır. Ozandan, aşıqdan gələnlər, epos təhkiyəsi və xalq şeiri üslubunda özünü göstərən kanonik sistem bütün variantlarda yazılı ədəbiyyat üçün enerji qaynağı olmuşdur. “Hayıf ki, yoxdur”, “Bayram oldu”, “Oynasın, “Öp”, “Ola” və s. nümunələr sazın ecəzkarlığına hesablanmışdır, elə başlanğıcını da oradan götürür.

Qış günü qışlağı Qıraqbasanın,
Gözüdür aranın, cümlə cahanın,

Belə gözəl yerin, gözəl məkanın,
Bir gözəl obası, hayıf ki, yoxdur. [10, 103]

Göründüyü kimi, bu şeirin mahiyyətində xalq ədəbiyyatından gələn texnoloji sistemin və təsəvvürlərin mütənəsbibliyi ilə bütöv bir sənət nümunəsi yaradılmışdır. Vaqif və Məhtimquğu yaradıcılığının mahiyyətində dayanan da elə bu sistemin mükəmməlliyi, sözlərin assosiativ-emosional çalarlarının qeyri-adiliklə bir sistemə oturdulmasıdır. Vaqifi Azərbaycan ədəbiyyatında hansı zirvənin sahibi və hansı səviyyədə görürüksə, Məhtimqulunu da türkmən ədəbiyyatında eyni uralda qəbul edirik. Bu iki böyük şair XVIII əsr türk xalqları ədəbiyyatının yönləndiricisi, məktəb yaradıcısı olmuş şəxsiyyətlərdir. Ədəbiyyatşünas E.Quliyev vurğulayır ki, “Məhtimqulu Fəraqi XVIII əsr türkmən realist ədəbiyyatının banisi, böyük mütəfəkkir şairi, mövzu və formasına görə yeni ədəbiyyatın yaradıcısı kimi şöhrət qazanmışdır” [5, 407].

Əslində, burada məsələ ədəbiyyat dairəsi ilə məhdudlaşmayıb, daha da dərinlərə gedir. Bu sevginin kökündə türkmən milli varlığının özünü təsdiqi, milli özünüdərk düşüncəsinin təşəkkül tapıb formalaşması, millətin tarix səhnəsində öz mənəvi və fiziki varlığını qoruyub saxlaması kimi ciddi amillər dayanır” [2, 47].

M. Fəraqinin bədii-estetik, fəlsəfi düşüncəsində dayananlar, gözəllik anlayışları Vaqiflə eyni sistemdə dayanır və bu XVIII əsrin düşüncəsində olan yeniləşmənin bir zərurət kimi gərəkliyini aydınlaşdırır. Orta əsrlərin şeir fəlsəfəsində olanlar həm Vaqifdə, həm də Məhtimquluda yeni konsepsiyalarla, milli olanın aparıcılığının ortaya qoyulması ilə şərtlənir. Məhz ona görə də M.Fəraqi türkmən poeziyasında olan boşluğu milli olanların bədii arenaya gətirilməsi ilə doldurdu və “türkmən poeziyasının atası” kimi bir təsəvvürü özü haqqında formalaşdırdı.

Gözəl vardır gözəllərdən ziyadə,
Onun qulluğunda durasın gələr.
Ədəbli, ərəkənli, mülayimzadə,
Ta ölüncə belə yörəsin gələr. [6, 148]

Göründüyü kimi, M.Fəraqi şeirlərində aşiq poeziyasından, elat həyat tərzində olanlardan gələnlər kifayət qədərdir və bu böyük sənətkar onları türkmən baxşılarının məclislərində oturub öyrənməklə, onların dediklərini sinəsinə yığmaqla, milli olana vurğunluq nümayiş etdirmiş və görüb götürdüklerini böyük bir ilhamla yenidən ustadların özünə qaytarmışdır. Vaqif və Məhtimqulu bu müstəvidə bir xətdə görünür, türk milliliyinin yeni şəraitdə konservatoru rolunu oynayırlar.

Bir dilbərə tuş gəldim, qəməsi ox, qaşı yay,
Gün heyrandır görkündən, xəcalətdə dolan Ay.

Canım versəm cayızdır, beylə surət məhbuba,
Heç görmədim onun tək başqa doğru, bağırı tay. [6, 85]

M.P.Vaqif şeiri M.Fəraqi poeziyası ilə milli təfəkkürün reallaşdırdığı və zərurət kimi ortaya qoyduğu arxetiplərdə, yaddaşdan gələnlərdə qovuşur, həm də biri digərini tamamlayan fakta çevrilir. Ədəbi-bədi təfəkkürün tarixi nikişafı normativlərin dəyişkənliyini, bir mədəniyyət layımın digəri ilə əvəzlənməsini də aktuallaşdırır. Məhz XVI əsrdə olan yüksəliş sonrakı yüzilliklərə doğru irəlilədikcə Füzuli xəttində olanlardan daha çox Şah İsmayıl Xətai, Qurbani təsəvvüründə olanların intişarını və aparıcılığını Vaqiflə, Vidadi ilə, Məhtimqulu ilə reallaşdırdı. Zaman estetik təfəkkürün normativlərinin yeni standartlarını müəyyənləşdirdi və qəzəli də bu sistemdə islahatlarla, janrın formatını (mövzu kontekstində) genişləndirdi. Vaqif “Düşər”i, “Bax”ı yazdı və bu silsilədən olan bədii nümunələrin yaranması prosesinin genişlənməsinə rəvac verdi.

Hər gedən gəlmiş, mənim ol gülüzarım gəlməmiş,
Ey gözü, qan ağla kim, çeşmi-xumarım gəlməmiş.

Getmiş idi ixtiyarım biləsinə yarımın,
Çünki yarım gəlməmiş, həm ixtiyarım gəlməmiş. [7, 146]

Vaqif qoşmaları ilə Məhtimqulu qoşmaları texnoloji sistemin mətn sxemləri, məzmun yaratma funksiyası ilə eyni funksiyanı nümayiş etdirir və bütünlükdə mifik təsəvvürdən bu yana olanlara, milli estetikanın prinsiplərinə köklənir. Bütün boyalarını, fonopoetik, morfoopoetik, sintaktik simmetriyasını etnosun şeir təsəvvürləri ilə reallaşdırır.

Onu da əlavə edək ki, “xalq və klassik şeir ənənələri zəminində inkişaf edən XVIII əsr türkmən ədəbiyyatı (Dövlətməmməd Azadi və Nurmühəmməd Qərib Əndəlinin simasında) Məhtimqulu Fəraqi yaradıcılığı ilə yeni tarixi inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Məhtimqulu XVIII əsr klassik türkmən

ədəbiyyatında realist şeirin əsasını qoymuşdur. Tədqiqatçılar haqlı olaraq onun sənətinin realist təsvir üsulu və dil-üslub xüsusiyyətlərinə görə M.P.Vaqif və A.S.Puşkin yaradıcılığı ilə müqayisə edirlər.

...M.P.Vaqif Azərbaycan ədəbiyyatında, A.S.Puşkin rus ədəbiyyatında kimdirsə, müəyyən istisnalar nəzərə alınmazsa Məhtimqulu da türkmən ədəbiyyatında eyni funksiyanı yerinə yetirən görkəmli sənətkardır” [5, 410]. S.Mümtazın Molla Pənah Vaqifi Rudəki, E.Quliyevin Məhtimqulu Fəraqi və A.S.Puşkinlə müqayisəsi əlbəttə Vaqif böyüklüyünün aydınlığına, Azərbaycan şeirindəki yerinin ifadəsinə xidmət edir. S.Vurğunun “Rusiya şeirinin şah əsərini, çevirdim Vaqifin şirin dilinə” ifadəsi bütün tərəfləri ilə deyilənlərin eyni düşüncəni aşkarlamağa xidmət etdiyini aydınlaşdırır. Bütün bunlar XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatında təkcə Vaqif böyüklüyünü deyil, Azərbaycan şeirin ümumi mənzərəsini, gedən proseslərin istiqamətini və etnos təsəvvüründə nələrə səciyyələndiyini müəyyənləşdirir. Məhtimqulu ilə Vaqif arasındakı tipoloji təhlillərin aparılması XVIII əsrdə ədəbi prosesin türk xalqlarındakı inkişaf texnologiyasını, bədii-estetik normativlərin mənzərəsini bir bütöv olaraq ortaya qoyur.

Ədəbiyyat

1. Abid Ə. Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 240 s.
2. Ağayeva F. Klassik türkmən şeiri. Bakı: Bakı Universiteti, 2016, 300 s.
3. Axundov M.F. Bədii və fəlsəfi əsərləri. Bakı: Yazıçı, 1987, 368 s.
4. Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə, I c., Bakı: Elm, 1978, 598 s.
5. Quliyev E. Türk xalqları ədəbiyyatı. Bakı: Apostorof, 2014, 612 s.
6. Məhtimqulu Fəraqi. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 600 s.
7. Vaqif M.P. Əsərləri. Bakı: Azərnəşr, 1957, 248 s.

FAUST OBRAZININ XX ƏSR ƏDƏBİYYATINDA TRANSFORMASIYASI

Allahquliyeva C.M.

Sumqayıt Dövlət Universiteti nəzdində Sumqayıt Dövlət Texniki Kolleci, Azərbaycan

Elə əsərlər var ki, insan ömrü boyunca axtardığı sualların cavabını o əsərlərdə tapır. Buna görə də hər dəfə həyatın axarı bizi dolaşlıqlığa salanda həmin əsərlərə müraciət edirik. Yohan Volfqan Hötenin “Faust” əsəri məhz belə əsərlərdəndir.

“Faust” əsəri alman mütəfəkkir Hötenin həyatını, düşüncəsini və bütün şəxsiyyətini ortaya qoyaraq meydana gətirdiyi əsərdir. Müəllif əsəri XVIII əsrin 60-cı illərində yazmağa başlasada onu yalnız XIX əsrin 30-cu illərində ölümündən bir il əvvəl tamamlaya bilmişdir. “Tamamilə təbiidir ki “Faust”da böyük sənətkarın keçdiyi bütün yaradıcılıq mərhələləri bu və ya digər dərəcədə əks olunmuşdur” [1, 10].

Hötenin “Faust” faciəsinin ən dəyərli cəhətlərindən biri ondadır ki: “əsərin fəlsəfi mənası onun bədii quruluşu ilə vəhdət təşkil edir” [2,11]. “Faust” xoşbəxtlik deməkdir. Əsərdə xoşbəxtliyi tapmaq üçün çalışan Faustun başına gələnləri və yaşadıklarından söhbət açılır. “Şeytanla ortaqlıq edən Faust, axtardığı ehtiras və sevgini tapmaq üçün müxtəlif yollara əl atır. Höte bu əsərdə bəşəri insan xarakterini və davranışını olduqca geniş bir şəkildə təsvir etmişdir” [3]. Əsər, xoşbəxtliyi axtarmaq üçün insanın nələr edə biləcəyini aydın göstərir.

Hötenin əsərinin qəhrəmanı elmin və fəlsəfənin sirlərinə yiyələnmiş alim Faust, dünya mədəniyyətində bəşəri bir obraza çevrilmişdir. Obraz vasitəsi ilə müəllif elə ciddi problemlərə toxunur ki, onlar bu gün də öz aktuallığını itirməyib. İnsan həyatının mənası, onun yer üzündə missiyası, xoşbəxtliyin dəyəri, xeyir və şərin qəbul olunub olunmaması, insan təbiətinin ikiləşməsi kimi məsələlər bu gün də insanları düşündürür. Müasir müəlliflər insan və iblis arasında olan mübahisə barədə öz fikirlərini oxucuya çatdırmağa çalışırlar. Son yüz ildə təxminən 150 dəfə Faust obrazına müraciyyət olunub. Lakin XX əsrin Faustu artıq fərqli bir obrazdır. O, öz əvvəlki universallığını itirib dövrün müxtəlif əhval-ruhiyyəsini əks etdirməyə xidmət edir.

XX əsrin birinci yarısında yazıçıların yaratdığı Faust demək olar ki Hötenin qəhrəmanına zidd obrazdır. Bu qəhrəman öz prototipindən fərqli olaraq insanların müxtəlif mənfi cəhətlərini özündə cəmləyir. Obrazın daşdığı mənəvi yük çox genişdir. O, şər güvvələrinin daşıyıcısı kimi mistik güvvədən müəyyən siyasi rejimə uyğunlaşan insan obrazına qədər dəyişir. Belə dəyişiklik obrazın cılızlaşmasına gətirir.

İkinci dünya müharibəsindən sonrakı dövrü əhatə edən ədəbiyyatda Faust obrazı insanın sakit xoşbəxt həyat barədə arzularını ifadə etməyə başladı. Məsələn E.Borroununun “Con Faust” hekayəsi, E. Binginn “Doktor Faustun qayıdışı” novellaları, Q. Eyslerin “Qans Faust” dram əsəri və s.

Beləliklə XX əsrin ədəbiyyatında Faust obrazı bəşəriyyət miqyaslı fəvqəladə şəxsiyyət kimi qüvvətini itirmiş və cılız, məhdud dünya görüşlü, adilik icində həyat sürən yeni bir obraza çevrilmişdir. Yeni yaranan “Faustlar” Hötenin qəhrəmanının əsas xüsusiyyəti olan rahatsızlıq hissindən məhrumdular. Faust obrazının transformasiyası bu obrazın cılızlaşmasında özünü göstərir. Müasir Faustlar Höte qəhrəmanının daşdığı ideya məzmununu itirmiş daha lokal xarakterli olmuşdur. Onlar müəyyən tarixi dövrə və ya müəyyən ölkəyə aid problemləri təcəssüm edir.

Ədəbiyyat

1. Gete Yohann Volfqanq. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2010, 767s.
2. Gete Yohann Volfqanq. Faust. Bakı: Öndər, 2004, 560 s.
3. <https://www.kitabyurdu.org/kitab/dunya-edebiyati/1626-yohan-volfqanq-hote-faust-eseri-ile-tanislq-ve-mezmunu>.

МОДЕРНИЗАЦИЯ ЛИТЕРАТУРНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ШКОЛАХ РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН

Ахмедова Л.Т.

Узбекистанский государственный университет мировых языков, Узбекистан

Школа призвана ориентировать растущего человека в культуре, накопленной обществом за тысячелетия цивилизации и постоянно творимой им. Вместе с тем школа обязана способствовать самоопределению преобладающих способностей обучающегося, подготовке к реальному участию в жизни общества и осознанному выбору профессии. И в этом плане огромную роль играет литература, являющаяся эффективным средством влияния на сознание обучающихся, приобщения их к богатым культурно-историческим и духовно-нравственным ценностям народа, сокровищам мировой цивилизации.

Литературное развитие обучающегося непосредственно связано с общим развитием, с формированием мировоззрения, эволюции нравственных оценок и представлений. Поэтому задача курса литературы в школе - опираться на общее развитие ученика и стимулировать его, способствуя росту личности.

Кардинальные изменения, произошедшие в суверенной Республике Узбекистан за годы её независимости, потребовали переосмысления содержания обучения и воспитания подрастающего поколения. Пересмотр концепции литературного образования обусловлен новыми требованиями жизни, потребностями и задачами, стоящими перед современным обществом.

Основой гуманизации средней школы становится художественное образование и нравственно-эстетическое воспитание, опирающееся на национально-культурные и общечеловеческие ценности. Литература как дисциплина эмоционально-образного характера обращена прежде всего к человеку, его разуму, душе, к его внутреннему миру, что является могучим фактором воздействия на формирование личности.

Процесс литературного образования в школах Республики Узбекистан с русским языком обучения осуществляется в многонациональной культурно-исторической и этнической среде. В этих условиях, на наш взгляд, необходимо обращать внимание на многовековые русско-узбекские исторические, культурные, литературные взаимосвязи, на взаимодействие национальных культур, историю русской культуры и литературы в Узбекистане, что, несомненно, будет влиять на формирование патриотических чувств у учащихся, их сопричастности к происходящим событиям.

Содержание литературного образования определяется базовым компонентом, определённым Государственным стандартом среднего образования Республики Узбекистан и решением конкретных задач на каждом этапе обучения, отражённых в учебной программе [1]. Центральное место в программе занимают произведения русской литературы. Одновременно учащиеся знакомятся с произведениями мировой литературы в переводе, что создаёт предпосылки для формирования представлений о единстве и многообразии мировой литературы, самобытности и своеобразии русской литературы. К примеру, изучая русские, узбекские народные и литературные сказки, сказки народов мира, учащиеся осмысливают этические представления о добре и зле, свойственные вообще человеку, постигают художественные особенности языка сказок, их аллегорический смысл.

Русская литература XIX века представлена в программе достаточно объёмно, что обусловлено ее мировым значением. Произведения этого периода предоставляют огромные возможности для постижения учащимися различных человеческих характеров, их национального и общечеловеческого содержания.

Значительное место отведено русской литературе XX века, обладающей большим художественно-воспитательным потенциалом и представляющей тематическое и жанровое многообразие.

Программа содержит также произведения ориентальной направленности, отражающие тему Востока в творчестве писателей и поэтов России, например, И.Бунина, С.Есенина, А.Ахматовой. Эти произведения позволяют выявить общность исторических судеб народов, их движение по пути этнокультурного взаимопонимания.

В программе также нашла отражение русская литература Узбекистана, это произведения русских писателей, живущих в Узбекистане, и произведения узбекских писателей, поэтов, пишущих на русском языке, представленная именами А.Иванова, Н.Красильникова, С. Мадалиева, А. Файнберга, Р. Фархади и др.

В содержание предмета «Литература» входят художественные произведения, очерки о жизни писателей и поэтов, сведения по теории литературы, литературно-критические и учебные статьи, комментарии и т.п.

Структурно материал в программе скомпонован по рубрикам: «Для чтения и изучения», «Для чтения и бесед», «Для самостоятельного чтения». К основным темам и разделам даются аннотации, которые должны восприниматься учителем как ориентиры и ни в коей мере не исключают возможности литературоведческой трактовки проблематики произведения [2].

Таким образом, программа создаёт перспективы поступательного движения в литературном развитии школьников, формируя на каждой стадии новые умения, необходимые для общения читателя с литературой. Предложенный вариант программы лишь одно из возможных воплощений содержания литературного образования в средней школе. На наш взгляд, сегодня каждый учитель может быть творцом своей программы, но, приспособив содержание литературного образования к условиям места и времени, к личностному своеобразие учителя и учеников, не следует упускать из виду общие основы, складывающиеся из законов возраста и искусства. В программе может меняться состав произведений, выбор которых подсказан вкусами поколения, но инвариантными остаются задачи литературного образования на каждом этапе развития ученика.

Литература

1. Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан № 187 // Об утверждении Государственных образовательных стандартов среднего и среднего специального профессионального образования. Т., 2017.

2. Учебная программа по русскому языку и литературе для учащихся 5-11 классов. Т., 2017.

ANARIN “ASILQANDA İŞLƏYƏN QADININ SÖHBƏTİ” HEKAYƏSİNİN ÖZƏLLİKLƏRİ

Ağababayeva S.E.

Bakı Slavyan Universiteti, Azərbaycan

“Anarın əsas “tədqiqat” obyektı insandı. Və o, elə ilk hekayələrindən başlayaraq insana məxsus ən müxtəlif cəhətləri, cizgiləri qələmə alıb. Yazıcının sonrakı illərdə yazdığı əsərlərində daha aydın, daha qabarıq görünən bir çox fərqliliklərin və fərdi üslubun əsası, təməli məhz ilk hekayələrində qoyulub” [2, 82]. Pərvinin “Anar dünyası” kitabında Anar qələmi haqqında yazdığı bu fikirlər yazıcının əsərlərini oxuduqca, onun yaradıcılığı ilə tanış olduqca öz təsdiqini tapır.

Təqdim olunan tezisdə Anar yaradıcılığının ilk dövrlərinə aid olan “Asılqanda işləyən qadının söhbəti” (1959) hekayəsinin xüsusiyyətləri, özəllikləri təhlil olunmuşdur. “Asılqanda işləyən qadının söhbəti” hekayəsi özünəməxsusluğu, mənavi - əxlaqi məsələlərin fərqli təqdimatı ilə seçilir. Hekayə həcmcə kiçik, lakin məzmunca çox böyük və dərinidir. Bu da Anar qələminin peşəkarlığının, ustalığının nəticəsidir ki, kiçik bir hekayəyə çox böyük, dərin mənalara sığışıra bilmişdir. Yazıçı hekayəni həcmcə deyil, məna yükü baxımından zənginləşdirmişdir. Anar XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında kiçik hekayənin böyük ustadı

sayılan Mirzə Cəlilin “hekayə məktəbi” ənənələrini çağdaş ədəbiyyatımızda böyük ustalıqla davam etdirmiş, adi əhvalatlarla böyük həqiqətlər əks etdirməyin öhdəsindən peşəkarlıqla gəlmişdir.

Yusif Səmədoğlu “Adamın adamı” kitabına yazdığı ön sözdə Anarın hekayəsi haqqında bunları qeyd etmişdir: “Əgər səhv etmərsə “Asılıqanda işləyən qadının söhbəti” Anarın ilk mətbu əsərlərindəndir. Zənnimcə, bu kiçik yazı emosional təsiri və yalnız Anara xas qərribə üslubi xüsusiyyətləri ilə son illərdə Azərbaycan nəsrində yaranmış ən gözəl hekayələrdən biridir” [1, 5].

Anar obrazlarını adlandırmamış, “xüsusi”ni “ümumi” ilə göstərməyə çalışmışdır. Obrazlarına xüsusi adlar seçməyən Anar bu işin öhdəsindən ustalıqla gəlmişdir. Ümumi əlamətlərə - geyimlərinə, onların rənginə, keyfiyyətinə görə obrazların xarakterizə edilməsi hekayənin əsas özəlliklərindəndir. Anar insan münasibətlərini geyimlərin “dili” ilə təsvir etmişdir. Axı geyimlər insanın xarakterindən, onun ruhundan, sosial durumundan xəbər verir. Hekayəni oxuduqca yazıçının sanki kənara çəkildiyi və hadisələrə heç bir müdaxilə etmədiyi duyulur. Əslində isə, Anar xırda detallarla oxucusuna istiqamət vermiş, obrazları tanımağı, onların müsbət və ya mənfi xarakter olmasını müəyyən etməyi onların öhdəsinə buraxmışdır. Məhz bu kiçik detallar oxucuda obrazlar haqqında dolğun təsəvvür yaradır. Oxucu “asılıqanda işləyən qadını”, eyni zamanda “sarı paltolu qadını” da, həmçinin “qara paltolu” və “bahalı parçalı mixəyi paltolu” kişini də gözlərinin önündə asanlıqla canlandırır bilir.

Hekayədəki bəzi məqamlara diqqət edək. “Arvad paltosu sarıydı, özü də əntiqə şey idi.” – Niyə məhz sarı palto? Anar başqa rəngli palto ilə də öz obrazını xarakterizə edə bilərdi. Sarı rəng diqqət cəlb edən rənglərdən biridir. “Əntiqə sarı paltolu” qadının yaxşı geyinməyi, ətrafdakı insanların diqqətini öz üzərinə yönəltməyi xoşlayan bir obraz olduğunun şahidi olur. “Qolu-zadı getmiş köhnə, nimdaş qara paltolu kişi” və “adamayovuşmaz bahalı parçalı mixəyi paltolu kişi”- iki əks qütblərin insanları. Qütbün bir tərəfində insani keyfiyyətləri, digər tərəfində isə maddi durumu yüksək olan kişi obrazları dayanır. Anar böyük bir ustalıqla təzad yaratmış, bir cümlə, bir sətirlə dərin mənalara ifadə etməyin, güclü emosional təsir yaratmağın mümkünliyünü əyani şəkildə sübut etmişdir. Məhz bu ifadələr – “köhnə, nimdaş qara palto” və “bahalı parçalı mixəyi palto” - həmin obrazlar haqqında ətraflı və dolğun təsəvvür yaratmağa əsas verir. “Qara paltolu kişinin” maddi cəhətdən “mixəyi paltolu”dan qat-qat aşağı səviyyədə durduğu açıq-aşkar görünür. Anar obrazlarının nəinki sosial durumu haqqında, eləcə də insani keyfiyyətləri barədə də məlumat verir. “Hə, bir dənə də şərfləri vardı, belə ağ yun şərflər olur e, kişi şərfləri, hə, bax ondan bir dənəsi də vardı. Həmişə onu kişi paltosunun cibində təhvil alardım. Amma soyuq olanda o şərf arvad paltosunun üstündə gələrdi” [1, 103]. Yazıçı şərfdən detal kimi istifadə edərək qayğıkeş insan xarakterini göstərir. Hava soyuq olanda öz şərfini sevdidiyi qadının boynuna dolayan, onu sanki həyatın hər bir çətinliyindən qorumağa çalışan bir insan oxucunun gözləri önündə canlanır. “Adamayovuşmaz” ifadəsi isə “bahalı parçalı mixəyi paltolu”nun insani keyfiyyətlərini xarakterizə etmək üçün çox düzgün seçilmiş bir ifadədir. Maddi durumu “köhnə, nimdaş qara paltolu”dan yüksək səviyyədə olan “bahalı parçalı mixəyi paltolu”nun insani keyfiyyətləri heç də “yüksək” deyildir. “...Amma heç vaxt asqısı olmazdı. Neçə dəfə demişdim, tikdirmirdi ki, tikdirmirdi. Axırda bir gün hövsələm çatmadı, götürüb özüm tikdim” [1, 104] ifadələri ilə Anar obrazı barədə qaranlıq qalan məsələləri də aydınlaşdırır. Bu sətirlərlə oxucu “bahalı parçalı mixəyi paltolu”nun tək yaşayan, başqalarını dinləməyi və ünsiyyət qurmağı xoşlamayan biri olduğunu müəyyənləşdirir. Hekayənin əsas qəhrəmanlarını - “sarı paltolu qadını”, “qara paltolu” və “bahalı parçalı mixəyi paltolu” kişini geyimləri ilə xarakterizə edən Anar təhkiyəçini - “asılıqanda işləyən qadını” da oxucusu üçün aydınlaşdırmağı unutmur. Qarderobçu qadın geyimi ilə deyil, işlətdiyi “ağrın alım”, “mod deyirsiniz, nə deyirsiniz”, “elə olacaq dana” kimi ifadələrlə oxucuya tanındılır. Oxucu onun saçları ağarmış, yaşlı bir qadın olduğunu təsəvvürünə gətirir. Beş yüzə qədər işçisi olan bir idarədə hər bir işçinin paltosunu “əzbər” tanıması ömrünün yeddi ilini eyni işdə keçirən insan üçün qeyri-adi bir şey deyildir. “Nömrə - zad olmasa da, heç vədə birinin paltosunu başqasınınkıynan dəyişik salmamam. Da, ay bala, yeddi ildi burada işləyirəm elə olacaq dana” [1, 103]. Bəlkə, bu, yeddi il eyni işi görən insanın gündəlik vərdişi, bəlkə də diqqətəil biri olması idi? Həm vərdiş, həm də diqqət, eyni zamanda öz işini sevmək və məsuliyyətlə yanaşmaq. Bu keyfiyyətlər qarderobçu qadında təcəssümünü tapmışdır.

Hekayənin sonunda “sarı paltolu qadın”ın “köhnə, nimdaş qara paltolu”nu “bahalı parçalı mixəyi paltolu”ya “dəyişməsi”ni yazıçı “sarı palto”nun daha “qara palto” ilə deyil, “mixəyi palto” ilə birgə asıldığını təsvir etməklə göstərmişdir. İlk öncə nə baş verdiyini anlamayan qarderobçu qadının özü də çaş - baş qalır, lakin sonra hər şeyi başa düşür. Hekayə “qara paltolu”nun gəlib qızın paltosunu alıb baxması və qarderobçu qadına qaytarılması ilə yekunlaşır. “Bir gün qara paltolu mənə yanaşdı, qızın paltosunu istədi. Bilirsən, bala, bizdə belə qayda var: kim ki, hansı nömrəni təqdim edir, həmin paltonu da alır. Lap istəyir atam oğlu qardaşım olsun, mömrəsiz ona palto verə bilmərəm. Həm də ki, özgəsininkini. Amma buna ürəyim gəlmədi. Qıymadım. Dinməz-söyləməz qızın sarı paltosunu ona uzatdım. Aldı baxdı, baxdı... Sonra qaytardı. Bir daha onu görmədim. Çıxdı getdi. Daha onu görmədim” [1, 104]. Bu sonluqda Anar nəinki tərkl edilmiş insanın

duyğularını, eləcə də qarderobçu qadının həssas və kövrək qəlbini təsvir edir. İcazə olmasa belə “qara paltolu”nun istəyini rədd etməyən “xırda insanın” “böyük ürəyi” oxucunu təsirləndirir.

“Qara paltolu kişinin” baxışlarını Anar o qədər təbii təsvir edir ki, tərkedilmiş insanın düşüncələri, keçirdiyi hisslər oxucuya ötürülür və insan bir anlıq həmin anları yaşayır. “...Aldı baxdı, baxdı... Sonra qaytardı...” Oxucu həmin baxışların altında doğan sualları sanki duyur. Niyə? Nəyə görə? Məgər tərkdilməyə layiq idimmi? Məgər onu yetərinə xoşbəxt edə bilməmişdimmi? - suallarını özünə verən və paltoya baxaraq cavab axtarmağa çalışan kişinin baxışları hekayənin təsirli yekunudur.

Anarın XX əsrin 50-60-cı illərində təsvir etdiyi və indi XXI əsrin əvvəllərində cəmiyyətdə baş verən bir çox dəyişikliklərin fonunda zahirən dəyişsələr də, daxilən dəyişməyən insanlar. Məgər müasir dövrümüzdə “sarı paltolu qadınlar” azdırmı? Maddiyyatçı, özlərini düşünən, necə olursa-olsun yaxşı yaşamaq xülyalarını gerçəkləşdirmək istəyənlər, arxalarında buraxdıqları insanlara, sındırdıqları qəlblərə dönüb baxmadan irəliləyən addımlayanlar. İnsani keyfiyyətləri deyil, pulu hər şeydən üstün tutanlar.

Anarın zəngin yaradıcılığının bir parçası olan “Asılıqanda işləyən qadının söhbəti” hekayəsi dərin məzmunu, realizmi, mənəvi məsələlərin fərqli təqdimatı ilə Azərbaycan nəsrinə bəxş edilmiş qiymətli töhfələrdən biridir.

Ədəbiyyat

1. Anar. Adamın adamı. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1977, 504 s.
2. Pərvin. Anar dünyası. Bakı: Təhsil, 2015, 288 s.

SƏMƏD VURĞUN VƏ TÜRK XALQLARI ƏDƏBİYYATI

Baxşəliyev Ə.

AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Azərbaycan

XX əsr Azərbaycan şeirinin beynəlxalq ədəbi müstəvidə vizit vərəqi sayılan Səməd Vurğun poeziyası, eləcə də Azərbaycan və Türk xalqları ədəbi əlaqələr kontekstində multikultural reallıq və qarşılıqlı mədəniyyətlər üçün böyük bir zəmin yarada bilmişdir. Əlbəttə, Azərbaycan və türk ədəbi əlaqələri fonunda yaranan qarşılıqlı ədəbi-mədəni təsir, şübhəsiz ki, danılmazdır. Səməd Vurğun həmçinin türk xalqlarına, onun ədəbiyyat və mədəniyyətinə bağlı bir klassik idi.

Azərbaycan və türk xalqları ədəbi və mədəni əlaqələri tarixində XX-ci əsrin əvvəlləri çox mühüm yer tutur. Bu dövrdə xalqlarımız arasında mədəni əlaqələr daha da möhkəmlənmiş, daha da mütərəqqi olmuş milli inqilabi keyfiyyətlər kəsb etmişdir. İqtisadi, siyasi və mənəvi cəhətdən bir-birinə yaxın olan bu xalqların, keçmiş əsrlərdə əsas qoyulmuş mədəni və ədəbi əlaqələri cümhuriyyət dövrünün ilk illərindən daha sürətlə inkişaf etməyə başladı. Səməd Vurğun yaradıcılığında türk xalqları ədəbiyyatı mövzusu xüsusi bir yer tutur.

Səməd Vurğun haqqındakı son dövr araşdırmalarında bu mövzu demək olar ki, kənarda qalmış, olsa-olsa fraqment xarakteri daşımışdır. Bu problemin S.Vurğun yaradıcılığındakı həllinə gəlincə isə onu istər bədii, istər elmi - tənqidi, istərsə də memuar ədəbiyyatına istinad edərək tədqiq edib, araşdırmaq daha məqsədyönlü sayıla bilər. Azərbaycanda demokratik cümhuriyyət qurulduqdan sonra məlum olduğu kimi mədəni və siyasi türkçülüynün təbliği və tədqiqinə münbit şərait yarandı. Türkiyə ilə ədəbi-mədəni sosial, ictimai-siyasi əlaqələr bərpa edildi. Türkiyəli mütəxəssislər, ədəbiyyatşünas alimlər Azərbaycana dəvət edildilər və onlar tədris-təlim prosesinə qoşuldular. Təhsil müəssisələrinin proqramlarında Türkiyəli şair və yazıçıların yaradıcılığına geniş yer ayrıldı. Bunlar isə türkçülüynün yeni dalğasının geniş vüsət almasına səbəb oldu.

Təsədüfi deyildir ki, S.Vurğunun Qazax Müəllimlər Seminariyasında təhsil aldığı dövrün (1918-1924) iki ili məhz bu dövrə-demokratik cümhuriyyət illərinə təsadüf edir. Azərbaycanda, ümumiyyətlə, bu illərdə bütün tədris müəssisələrində, eləcə də bu seminariyada türk şairlərinin yaradıcılığı geniş şəkildə tədris edilirdi. Ölkə ərazisində keçirilən bütün tədbirlərdə onların bədii irsinə daha çox üstünlük verilmirdi. Qardaşı Mehdiqan Vəkilovun və seminariyada bir yerdə oxuduğu tələbə yoldaşlarının xatirələrindən orada oxuyarkən Səmədin Türkiyə şairlərindən Tofiq Fikrətin, Mehmet Eminin, Yurdaqululun, Rza Tofiqin, Əbdülhəqq Hamidin yaradıcılığındakı demokratik ideyalara yüksək şəkildə bağlandığını və ədəbi müsəmirə toplantılarında S.Vurğunun bu şairlərə böyük maraq göstərməsi və onlardan xeyli şeir əzbər bilməsini söyləyirdilər.

O, Tofiq Fikrətin "Göydən yerə" şeirinin təsiri ilə eyni adlı şeirin, N.Kamalın təsiri ilə "Dilican dərəsi", N.Hikmətin "Moskva da Heraklidi düşünür" şeirinin təsiri ilə "Hərəkət" şeirini yazmışdır.

Səməd Vurğun, eləcə də türk xalqları arasında böyük hörmət və məhəbbət qazanmışdır. Şeirləri bütün türk ellərində yayılmışdır, məhz elə buna görədir ki, bütün müsəlman türk xalqları şairə böyük ehtiram bəsləmiş, onun şeirlərini əzbər öyrənmişlər. Çünki şair müsəlman türk xalqlarına xüsusi milli təəssübkeşliklə yanaşmış, o xalqların vətəninə onlarla ədəbi görüşlər keçirmişdir. Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, hələ 1940-cı ilin 3 dekabrında Moskvada keçirilən Nizami və Nəvai yubiley komitələrinin iclasında "Moskvalı yoldaşlar"ın rus ədəbiyyatşünaslarının, rus dilli mətbuatın Nəvai və Nizami irsinin təbliğində göstərdikləri laqeydliyə qarşı cəsarətli çıxışı özbək ziyalıları tərəfindən böyük rəğbətlə qarşılanmışdır. Bu çıxışda o, Nəvaini heç də Nizamidən ayırmaz, hətta onu öz doğma şairi hesab edirdi. Şair türk xalqlarının ədəbi simalarına da gözəl əsərlər ithaf etmişdir.

Saz, tar, tənbur haqqında da öz şeirlərində böyük məhəbbətlə danışmışdır. Məsələn, 1937-ci ildə o Qazax şair aşığı Cambul Cabayevin anadan olmasının 95 illiyi münasibətilə şeir də qələmə almışdır. Səməd Vurğun hətta "Bayram qabağı", "Movzoley" şeirlərində də Cambulu yada salmışdır. Tatar şairi M.Cəlilə "Mənim şair dostum, şair qardaşım" adlı şeir də ithaf etmişdir. Təxmini hesablamalara görə, S.Vurğuna 1000-ə qədər kiçikdən tutmuş böyüyə qədər sənət əsəri həsr olunmuşdur ki, bunların bir qismini də türk xalqları ədəbiyyatının yazarları təşkil edir. Bunlardan Q.Qulamin, Zülfiyyənin, Şöhrətin, M.Auezovun, B.Kerbabayevin, A.Tokonbayevin, Ə.Minskinin, S.Nuriyevin, R.Raskulovun adını çəkmək olar. S.Vurğunun daha geniş arealda tanınmasının əsas səbəbi məhz bu idi desək, əlbəttə səhv etmərik. Bununla da o, müsəlman türk xalqlarının milli mədəni dəyərlərinin qoruyucusuna çevrilirdi. Onu da qeyd etmək ki, bu missiyanı dəyərləndirən filologiya elmlər doktoru Almaz Ülvi yazır: "Sanki özbək şairləri də S.Vurğun kimi yazmaq, yaratmaq bəhsində imişlər. Təkcə özbəklər yox, bütün Orta Asiya türkləri yox, keçmiş SSRİ-nin bütün respublikaları, Avropa, Asiya ölkələri S.Vurğun istedadına, vurğunluğuna, şeiriyyətinə heyran qalmışdılar. Hamı onun kimi təbiətə, şeirə vurğun olmaq istəyirdi. Hamı "Azərbaycanlı kimi yazmaq istəyirdi və hamı, az qala bütün dünya "Azərbaycan"ı öz dilinə tərcümə etdi" (7,125).

Əlbəttə, bu ruh qohumluğu göz önündədir. Ədəbi əlaqələr xəritəsində S.Vurğun və qohum xalqlar arasındakı ədəbi-mədəni münasibətlərin ta qədimdən böyük şairin öz dövrünə qədər bir zaman kəsiyində necə də dərinləşməsi və genişlənməsi davamlı bir şəkildə inkişaf etməsi folklorda olduğu kimi yazılı ədəbiyyatda da özünü göstərməkdədir. Bu proses istər qohum xalqların hər bir ədəbi simaların öz müasirləri ilə ədəbi-mədəni əlaqəyə girməsi, həm də S.Vurğunun öz bədii irsi ilə ayrı-ayrı janrlarda türk xalqları ədəbiyyatının klassiklərindən tutmuş, müasirlərinə qədər olan yazarları arasındakı hər tərəfli yaxınlıq öz ictimai, mədəni, ədəbi bədii inkişafını tapmışdır. Yəni S.Vurğun yalnız öz müasirləri qədər klassik qohum xalqların ədəbi simalarından da təsirlənmiş və yararlanmışdır. Onun bədii yaradıcılığına bu qohum xalqların bədii irsinin yüksək təsiri olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Araslı H. Tofiq Fikrət və Azərbaycan ədəbiyyatı: tarixi və problemləri. Bakı: Gənclik, 1998
2. Hüseyn M. Səməd Vurğun əsərləri. 6 cildə I c. Bakı: Elm, 1960
3. Atababa M. Böyüyən şair. "İnqilab və mədəniyyət" 1934, №8.
4. Seyidov Y. Şairin dərdi. Bakı: Azərbaycan, 1996
5. Şamilov S. Şairlə görüşlərin. Mən ellər oğluyam. Bakı: Gənclik, 1984
6. Talıbzadə K. Sənətkarın şəxsiyyəti. Mən ellər oğluyam. Bakı: Gənclik, 1984
7. Almaz Ü. Azərbaycan-özbək (cığatay) ədəbi əlaqələri. Bakı: Qartal, 2008
8. Vurğun S. Əsərləri. 6 cildə V c. Bakı: Elm, 1972
9. Vahabzadə B. Səməd Vurğun. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1968
10. Vəkilov M. Ömür dedikləri bir karvan yolu. Bakı: Yazıçı, 1986

ZİYA PAŞA POEZİYASININ FORMA VƏ MƏZMUN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Baxşıyeva Ü.E.

AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu, Azərbaycan

Əbdülhəmid Ziya Paşa (1829-1880) Türkiyə türk ədəbiyyatının Avropa meyilli nümayəndələrindən biridir. O, həm də siyasi düşüncələr baxımından da Avropa meyilli şəxsiyyətlərdəndir. Ziya Paşanın yaradıcılığı olduqca zəngin və maraqlıdır. Şair Tənzimət ədəbiyyatının nümayəndəsi olmaq etibarilə divan şeirinin də inkişafında xidmətləri olan sənətkarlardandır. Ziya Paşa "Tərcibənd", "Tərkibənd", "Zəfərnəmə şərh", "Röya", "Vərəsəti səltənəti seniyə", "Ərzi-hal" və s. əsərlərin, bir çox tərcümələrin və dil-ədəbiyyatla

bağlı məqalələrin müəllifidir. Ziya Paşanın “Külliyatı Ziya Paşa” adlı şeirlər toplusuna Şeyx Qalib, Füzuli, Nədim, Nabi kimi klassik şeir ustaları üslubunda yazılmış minacat, nət, mərsiyə, qəsidə, qəzəl və s. nümunələr daxil edilmişdir. Lakin Ziya Paşa yaradıcılığında klassik şeir ənənəsi mühafizə olunsa da, bu şeirlərin bir çoxu mövzu və ideya baxımından avropayönlü ədəbiyyat nümunələrinə yaxındır. Ziya Paşanın qəzələ gətirdiyi yeni mənə və ifadələr şairin Avropa ədəbi dəyərlərinə verdiyi üstünlüyün nəticəsi idi. Bu mənada Ziya Paşanın qəzələdəki lirik duyğu ifadəsi ictimai-siyasi düşüncə ifadəsindən xeyli zəifdir.

Ziya Paşa divan ədəbiyyatındakı məhəlliləşmə cərəyanının fəal üzvlərindən biri kimi tanınmışdır. Divan ədəbiyyatındakı məhəlliləşdirmə cərəyanı aşiq tərzii ilə divan tərzinin birləşməsindən yaranan bir ədəbi hərəkatdır. Ona görə də, Ziya Paşanın belə bir üslubda yazılmış şeirləri dil baxımından sadə və anlaşılıqlıdır:

Dağları duman bürüdü, əğyar seçilməz,
Ovçu qurmuş tuzağını yarə keçilməz.
Vəfasızın məclisində badə içilməz.
Gir sürüyə qurd qapmasın, gəl quzucağım.
Sonra yardan ayrılırsan ah yavrucağım.

Ziya Paşanın bir çox şeirləri dil və ifadə baxımından xalq yaradıcılığı ənənəsinə uyğun olaraq daha çox diqqəti cəlb edir:

Neçün naləndəsən böylə,
Könül, dərdin nədir söylə,
Səni mən istəməm öylə,
Könül, dərdin nədir, söylə.

Ziya Paşanın ədəbi görüşlərində Avropa meyilli dəyərlər özünə yer tapsa da, doğma dilə, doğma ədəbiyyata ögey münasibət bəsləməyin əleyhinə çıxırdı. Daha doğrusu, onun nəzərinə Avropa mədəniyyətinə yaxınlaşmaq, bütün milli-mənəvi dəyərlərə xor baxmaq deyil, əksinə onu daha da inkişaf etdirməkdir.

İstər isən, anlamaq cahanı,
Öyrənməli Avropa lisanı.
Bilmək gərək ordakı fünunu,
Tərk eylə təəssübü cünunu.
Təqlid ilə əslini unutma,
Milliyyətini xakir tutma.

Ziya Paşanın 1870-cı ildə İsveçrədə qələmə aldığı “Tərkibbənd” mənzuməsi Ruhi Bağdadinin (XVI əsr) “Tərkibbənd”inə nəzirədir. Şairin bu əsəri ilə 1859-cu ildə yazdığı “Tərcibənd” arasında mövzu, ideya və forma baxımından müəyyən yaxınlıq vardır.

“Tərkibbənd”də əxlaqi-didaktik fikirlərə əhəmiyyətli dərəcədə yer verilir. Bu fikirlərdə Ziya Paşanın bir növ dini-təsəvvüfi görüşləri ilə yanaşı, ictimai baxışları da əksini tapır. Əsərdəki ağıllı insanla ağılsız insanın fərqi, var-dövlətin müvəqqəti sərvət olması, sərvət sahiblərinin qəlbinin yox, üzünün gülməsi, insanlığın əsas məqsədinin xeyirxahlıq olması, dövlət və səltənətin insana daimi bağışlanmaması, əslə pis olanların xarakterinin içki məclisində bilinməsi və s. kimi fikirlər həm reallıqları əks etdirir, həm də insan düşüncəsində təsirli iz buraxır.

“Tərkibbənd”dəki saray məmurları, zalımlar, rüşvət alanlar və s. ilə bağlı nümunələrdə ictimai-siyasi məzmun daha güclüdür. Məsələn, şair xalqına əzab verən valinin istər bu dünyada, istərsə də axirətdə çəkəcəyi əziyyətlərə işarə edərək yazırdı:

Qəddarlıq edə rəiyyətinə valiyi-əyalət,
Dünyada və axirətdə nə zillət, nə rəzalət.

Ziya Paşa şeirlərində zamanədən şikayət, dövrə qarşı etiraz özünəməxsus bir deyimdə əksini tapa bilər. Əslində bu cür deyimlərdə zülm altında inildəyənlərin həyatının ümumi bir mənzərəsi diqqəti cəlb edir.

Bibəxt olanın bağına bir qətrəsi düşməz,
Baran yerinə dürrü gövhər yağsa səmadan,
Ərbabi kəməli çəkəməz naqis olanlar.
Rəncidə olur didəyi huffaş ziyadan.

Ziya Paşa bir maarifçi və demokratik görüşlü şəxsiyyətdə hökm sürən sosial ədalətsizliklə barışmamış, həmişə zəhmətkeşlərin haqqını müdafiə etmişdir. Lakin zalımların haqqa etinasızlığını, insanlara qəddar münasibətini görəndə Allaha üz tutur, haqq ilə divan etməsini arzulayır:

Zalımları ədlin nə zaman haqq edəcəkdir?
Məzlumların çıxmaqdadır göylərə ahı.

Şair yaşadığı cəmiyyətdə hər cür eyib və qüsurlara qarşı barışmaz mövqe tutur. Ziya Paşa nəinki öz ölkəsində, bütün dünyada zülmün icraçısı olan zalımların məhvini inam nümayiş etdirir.

Ziya Paşa yaradıcılığında vətənpərvərlik motivi əsas yerlərdən birini tutur. Türkiyənin zəfər tarixi bu yaradıcılıq üçün həmişə aparıcı mövzuya çevrilmiş və şairin hadisələrə birbaşa müdaxiləsi şəklində əksini tapmışdır. Düzdür, bu cür nümunələrdə də şairin sənəti üçün səciyyəvi olan tənqiddən yan keçilmir, ayrı-ayrı şəxslər tənqid obyektinə məruz qalır. Məsələn, mövzusu 1866-cı ildə Krit üsyanı zamanı baş vermiş hadisələrdən götürülmüş “Zəfərnəmə” belə əsərlərdəndir.

Ziya Paşa əsl insanlığın şərtini dünya malından əl çəkməkdə, sadə, təbii olmaqda, yalnız xeyirxahlıq göstərməkdə görür. Ona görə də, şairin bu ideyalarının təbliği kimi səslənən bir çox şeiri insan probleminə, onun cəmiyyətdə yeri və rolu məsələlərinə fəlsəfi münasibət bildirmək baxımından xarakterikdir:

Hürr olmaq istər isən, olma cahanın,
Zövqündə, səfasında, qəmində, kədərində.
Ayinesi işdir kişinin, lafa baxılmaz,
Şəxsin görünür rübtəyi-ağlı əsərində.
İnsana sədaqət yaraşır, görsə də ikrah,
Yardımcısıdır doğruların həzrəti Allah.

Ziya Paşa həyatını xalqının xoşbəxtliyinə həsr etmiş və yaradıcılığını da bu istiqamətdə davam etdirmişdir.

Ədəbiyyat

1. Banarlı N.S. Türk edebiyatı tarixi. 2 ciltte, 2-ci cilt. İstanbul, 1998
2. Ziya Paşa. Eserleri. Ankara, 1959
3. Ziya Paşa. Eserlerinden seçmeler. İzmir, 1987

İNSANLARARASI MÜNASİBƏTDƏ LİNGVOKULTUROLOJİ ASPEKTLƏR

Bünyatova A.B.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

XX əsrin ikinci yarısında fəlsəfə elmi dilin son dərəcə dəqiq təhlili nəticəsində inkişaf edir. Fəlsəfi dil yalnız fəlsəfə konsepsiyaların ifadə vasitələri deyil, həm də dünyanı və insanı dərk etmək üçün bir vasitədir. Belə ki, əgər başlanğıcda söz olubsa, onda deməli, məhz o ən mühüm bilik mənbəyidir, məhz onda dünya və insan haqqında bütün məlumatlar saxlanılır.

Fəlsəfi düşüncənin məqsədi insan oldu. O, “digərinin” mövcud olduğunu təxmin edən semiatik fəaliyyət vasitəsi ilə insanı dərk edir. Güman edilir ki, məhz buna görə məşhur yəhudi fəlsəfəçi M.Buber yeni tədqiqat obyektini münasibətlərini kəşf etmiş və insanın bu münasibətlər daxilində yaşadığını göstərmişdir. Faktiki olaraq bu dialoq münasibətləridir ki, burada “sən və mən”siz mümkün deyil, insan yolu isə digər insanla birlikdə ömür yaşamaq, yol getmək deməkdir [3, 62]. Hələ L.Feyerbax yazırdı ki, insanın mahiyyəti yalnız ünsiyyətdə, insanın insanla vəhdətində ancaq “mən və sən”in arasında olan fərq reallığına söykənən vəhdətdə üzə çıxır. Bu universal dialoq münasibətlərində insan haqqında elm, onun təbiətə və digər insanlara qarşı münasibəti vardır [5, 112]. M.Buber insanın həyata üçlü münasibətini vurğulayır; dünyaya, insana və Tanrıya qarşı. Dünyaya qarşı münasibətlərinin mahiyyəti incəsənətdə, insana qarşı sevgidə, Tanrıya qarşı isə dini vəhydə aşkarlanır. İnsanla insan arasında olan “mən və sən” münasibətləri dialoqda açılır, nitqdə təşəkkül tapır. “İnsan problemi” kitabında M.Buber qeyd edirdi ki, tədqiqatın predmeti bütöv və konkret insan şəxsiyyəti olmalıdır və onun öyrənilməsi üçün psixologiya, efnoqrafiya, biologiya və s. kimi digər elmlərin məlumatlarından da istifadə etmək lazımdır. Bu baxımdan lingvistikə öndə olmalıdır [3, 87].

Bizi, ümumiyyətlə, insan dil daxilində maraqlandırır. Məsələ bundadır ki, bizə gizli mental sahəyə daxil olmağa imkan yaradan yeganə vasitə dildir. İ.A.Qonçarov Y.H.Narişkinaya məktubunda yazırdı: “Dil yalnız danışmaq və nitq demək deyil. Dil bütöv daxili insanın obrazıdır: onun ağlının, ürək adlandırdığımızın, o tərbiyənin, bütün əqli və mədəni keyfiyyətlərin istifadəçisidir. Dilin öyrənilməsi də son məqsəd anlamını daşıyır, o, bütün digər sahələrlə birgə insanın özünü və ətrafında görünən və görünməyənlərə münasibətini dərk etməsi kimi ali və ümumi məqsədə xidmət edir”.

60-cı illərdə yazdığı məqalələrdə E.Benvenist yazır ki, dil insanın təbiətindədir, ona görə də süni şəkildə yaradıla bilməz [1, 146]. Dünyada yalnız insanla dil mövcuddur və dil yalnız insanın özünə

məxsusdur. Məhz dilin sayəsində insan subyekt kimi formalaşır, çünki yalnız dil öz reallığını, var olmaq xüsusiyyətini verir.

Minilliklərin hüdudlarında insanın öyrənilməsinə maraq artmışdır. 1991-ci ilin sonunda Rusiya Elmlər Akademiyasında İnsan İnstitutu yaradılmışdır.

Linqvistik şəxsiyyət dildə əksini tapan mədəniyyət məkanında, ictimai şüur formalarında, davranış stereotiplərində və normalarında, maddi mədəniyyət əşyalarında mövcuddur. Mədəniyyətə əsas təsiredici rol milli dəyərə məxsusdur. Milli dəyərlər öz daxilində universal və fərdi, dominant və əlavə mənalara bölünən bir sistem şəklindədir. Onlar dildə, daha doğrusu, sözlərin və sintaktik vahidlərin mənalarda təkrarlanan mətnlərdə öz əksini tapırlar. Məsələn, bütün mədəniyyətlərdə insanın acgözlük, qorxaqlıq, böyüklərə hörmətsizlik, tənbellik və s. kimi nöqsanları pislənir, lakin hər mədəniyyətdə onlar müxtəlif əlamətlərin kombinasiyasına malikdir.

Linqvistik şəxsiyyətin parametrləri hələ yeni işlənməyə başlayıb. O, mücərrəd, sintaktik, modelləri dolduran müəyyən söz ehtiyatı ilə səciyyələnir. Əgər modellər göstərilən dil kollektivinin nümayəndəsi üçün kifayət qədər tipikdirsə, onda onun danışq tərzı və leksikonu hansı sosial qrupa aid olduğundan, təhsil səviyyəsindən, xasiyyətin tipindən, cinsindən, yaşından və s. xəbər verə bilər. Belə şəxsiyyətin dil repertuarı həmin sosial qrupda qəbul edilmiş nitq etiketinə uyğun olmalıdır. Linqvistik şəxsiyyət anlayışını Q.İ.Boqin də öyrənməyə başlamışdır. O, linqvistik şəxsiyyət modelini yaratmışdır. Bu modeldə insan “nitq hərəkətlərini icra etmək, nitq məhsulunu yaratmağa və qəbul etməyə hazır olmaq” nəzərindən öyrənilir [2, 18].

Bugünkü gündə linqvistik şəxsiyyətin öyrənməsi üçün onun linqvistikada varlığı statusunu təyin edən müxtəlif yanaşmalar var: polilekt (çox insanlı) və idiolekt (fərdi insanlı) şəxsiyyət (V.P.Neroznak), etnosemantik şəxsiyyət (S.Q.Varkaçev), elitar linqvistik şəxsiyyət (O.B.Sirotnina, V.Koçetkova), semioloji şəxsiyyət (A.Q. Baranov), rus linqvistik şəxsiyyəti (Y.N.Karaulov), linqvistik və nitq şəxsiyyəti (Y.Y.Proxorov, P.Klobukova), qərb və şərq mədəniyyətlərinin linqvistik şəxsiyyəti (T.H.Snitko), lüğəvi linqvistik şəxsiyyət (V.İ.Karasik), emosional linqvistik şəxsiyyət (V.İ.Şaxovski) və s.

Linqvistik şəxsiyyətin pilləli modeli ümumiləşdirilmiş şəxsiyyət növüdür. Linqvistik şəxsiyyətlərin məzmununa aşağıda göstərilən komponentlər daxildir:

1) dəyərlərə söykənmə, dünya görüşü, tərbiyəni əks etdirən komponent;

2) dilə marağın artması üçün flektiv vasitə kimi mədəniyyətin mənimsəmə səviyyəsini əks etdirən kulturoloji komponent. Öyrənilən dilin mədəniyyət faktlarından istifadə etməklə ünsiyyətdə iştirak edən tərəf müqabilinə effektiv təsir bacarıqları formalaşır;

3) hər bir insanda olan şəxsi dərin hisləri əks etdirən şəxsi komponent.

Digər linqvistik şəxsiyyət konsepsiyaları da var. V.V.Krasnıx onun növbəti komponentlərini ayırır [4, 216]: 1) danışan insan – fəaliyyət növlərindən biri nitq fəaliyyəti olan şəxsiyyət; 2) şəxsi linqvistik şəxsiyyət – özünü nitq fəaliyyətində göstərən, bilik və təsəvvürlər cəminə malik şəxsiyyət; 3) nitq şəxsiyyəti – özünü kommunikasiyada (ünsiyyətdə) göstərən, ünsiyyət taktikası və strategiyasını seçən şəxsiyyət; 4) kommunikatıv şəxsiyyət – kommunikatıv aktın konkret iştirakçısı. Deməli, linqvistik şəxsiyyət sosial hadisədir, lakin onda fərdilik də var. Linqvistik şəxsiyyətin fərdiliyi dilə qarşı daxili münasibətdən qaynaqlanır. Lakin linqvistik şəxsiyyət özü də dil ənənələrinin qurulmasında iştirak edir. Hər bir linqvistik şəxsiyyət bir konkret insanın, ondan öncə yaşayan sələflərinin yaratdıqları bütün dil zənginliyini mənimsəyir. Konkret şəxsiyyətin dili daha çox ümumi dil, daha az fərdi dil xüsusiyyətlərindən yaradılıb.

Ədəbiyyat

1. Бенвенист Э. Общая лингвистика. М.: Либроком, 2010, 448с.
2. Богин Г.И. Языковая личность школьника как формат для определения успешности его филологической подготовки Текст. Книга для методиста и учителя. Тверь: Просвещение, 1998, Вып.1, 164с.
3. Бубер М. Проблема человека. Киев: Ника-Центр, Вист-С, 1998, 132 с.
4. Красных В.В. Свой» среди чужих: миф или реальность? М.: Гнозис, 2003, 375 с.
5. Фейербах Л. Основные положения философии будущего. Избранные философские произведения. М.: Наука, 1955, 307 с.

ƏLİŞİR NƏVAİ POEZİYASININ ABDULLA BƏY ASİ YARADICILIĞINA TƏSİRİ

Cabarova M.A.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Azərbaycan xalqının digər xalqlarla çoxəsrlik tarixi, mədəni əlaqələrinin nəticəsi olaraq ədəbiyyatın müxtəlif sahələrində bəhrələnmə, inkişaf, zənginləşmə baş verir ki, bu faktlar ədəbiyyatşünaslıqda ədəbi təsir kimi qiymətləndirilir. “Ədəbi təsir daha çox ədəbiyyatlardan birinin başqalarına nisbətən çiçəklənmə mərhələsini yaşadığı dövrlərdə və həmin yüksəlişin mərkəzində duran böyük dahilərin yaradıcılığı ilə bağlı şəkildə baş verir” [1, 226]. XIX əsrdə təşkil edilmiş ədəbi məclislərdə Azərbaycan klassikləri ilə bərabər, Yaxın Şərq ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinin yaradıcılığından da faydalanmış, şairlərin müzakirə obyektinə çevrilən bu klassik nümunələr sayəsində bir çox gənc şair yeni biliklər əldə etmişdir. Bu istiqamətdə fəaliyyət göstərən, müasirlərinin bir çoxundan bir addım öndə gedən istedadlı, gənc şairlərdən biri də Abdulla bəy Asi olmuşdur. O, Azərbaycan və fars dilləri ilə bərabər cığatay dilində də yazıb-yaratmışdır. Buna səbəb isə böyük özbək şairi Əlişir Nəvai irsinin ədəbi məclislərdə sevə-sevə, böyük həvəslə öyrənilməsi olmuşdur. Bu barədə N.Qarayev “XIX əsr Azərbaycan ədəbi məclisləri” adlı kitabında yazır: “... özbək şairi Əlişir Nəvainin bu məclislərdə, xüsusən “Məclisi-üns” və “Məclisi-fəramuşan”da böyük həvəslə və maraqla öyrənilməsi nəticəsində H. Yüzbaşov, A.Asi və başqaları özbək dilində də gözəl qəzəllər yazmışlar” [4,19].

Əmir Əlişir Nəvai öz zəngin ədəbi irsi ilə dünya ədəbiyyatı xəzinəsinə misilsiz incilər bəxş edən qüdrətli bir sənətkardır. “Onun əsərlərində özbək xalqının, habelə dünyanın bütün sadə adamlarının bir çox nəcib arzu və istəkləri gözəl bədii ifadəsini tapmışdır” [2, 120]. Nəvai əsərlərini özünə ustad hesab etdiyi dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin təsiri ilə yazmış, fars dilli poeziyanın hökmranlıq etdiyi bir zamanda türk dilində yazdığı əsərləri ilə bu dili zirvələrə ucaltmağa müvəffəq olmuşdur. Nəvai lirikasının türkdilli poeziyanın inkişafına böyük təkan olduğunu hesab edən Almaz Binnətova yazır: “ Fars dilinin şeir dili kimi hökmran olduğu bir vaxtda cığatay türkcəsində yazdığı “Xəmsə”dəki lirik duyğuları, əxlaqi-fəlsəfi görüşləri, əsrarəngiz eşq lövhələri ilə türk dilinin əzəmətinə, gözəlliyinə poetikləşdirdi ” [3, 11]. Əlişir Nəvai ustadı Nizamidən bəhrələndiyi, onun əsərlərindən ruhlandığı kimi, bir çox Azərbaycan şairi də onun türkdilli poeziyanın inkişafı üçün açdığı cığırla irəliləmiş, böyük şairin yaradıcılığından ilhamlanaraq yazıb-yaratmışlar. Bu isə iki qardaş xalqın əlaqəsi sayəsində ədəbiyyatımızın inkişafına təkan olmuşdur. Nəvainin Azərbaycan xalqı ilə əlaqəsini işıqlandıran Məmməd Bəktəşi yazır: “Məlumatlardan aydın olur ki, böyük dahilər yetirmiş Azərbaycan xalqının ədəbiyyatı başqa qardaş xalqların ədəbiyyatı ilə əlaqədə böyümüş, möhkəmlənmişdir. Bu ədəbiyyatın böyük oğulları öz vətənlərinin kənarında belə şöhrət və hörmət qazanmış, daima ustad olaraq qarşılandıqları kimi, başqa qardaş xalqların progressiv və dahi şairlərindən öyrənməkdən boyun qaçırmamışlar” [2,119]. XIX əsrin ikinci yarısında fəaliyyət göstərən ədəbi məclis nümayəndələrinin yaradıcılığında Nəvai təsirini yüksək qiymətləndirən Əsgər Qədimov Ordubad ədəbi mühitində fəaliyyət göstərən Qüdsinin və Salikin türk poeziya ənənələrinə olan meylini yeni bir başlanğıc kimi dəyərləndirmişdir: “...Qüdsinin və Salikin əlyazma divanlarında “Qəzəli-cığatayi” başlığı altında qələmə alınmış lirik qəzəlləri Şərq fəlsəfi lirikasına aludə olub uzun müddət fars poeziyasının təsirindən aralana bilməyən şairlərin klassik türk poeziya ənənələrinə yaradıcı münasibətlərinin başlanğıcı kimi qiymətləndirmək olar. Bu şairlərin cığatayca qəzəlləri onların lirikada klassik türk şeirinin ideya-estetik və sənətkarlıq məziyyətlərinin axtarışlarından xəbər verirdi” [5,155]. Əsgər Qədimova məxsus bu fikri Asi daxil olmaqla, cığatay dilində şeir yazan digər məclis üzvlərinə də aid etmək olar.

Abdulla bəy Asi cığatay türklərinin poeziya ənənələrinə, ədəbi dil normalarına söykənən, ilk misraları “Səndən ayrı kunlimin kup naləvü əfğanı bar”, “Könül hicri-ruxunda sinsizin daim fəğan eylər”, “Səbağa itsam əhvalımmı şərh, imdad qılğaymu” misrası ilə başlayan üç qəzəlin müəllifidir. Hər üç qəzəldə şair Azərbaycan və cığatay dillərinin vəhdətindən yaradılan bənzərsiz şeir nümunəsi nümayiş etdirmiş, sənətkarlıq baxımından orijinal əsər yaratmağa müvəffəq olmuşdur:

Səndən ayrı kunlimin kup naləvü əfğanı bar,
Neylasun hicr əlindən, daim dili-naşadı bar.

Ey xoş ol kim bu cahanda qüssədin azad olub,
Sin kimi qarşusıda bir sərvqəddi-azadı bar.

Cimü vavü əlif, dalın ruyinə baxğan zəman,
Yad qılğıl kim, bu könlümin bülbülü-naşadı bar.

Ey rəfiq, alsa rəfiqin gözü hər ləhzə can,
Kup əcəb ırmas neçün kim qəmzə dək ustadı bar.

Arizin hicri bir halətğə salmış Asini,
Kim, vücudindin nişan yoğdur, bir ancaq adı bar. [7, 11]

Qəzəlin üçüncü beytində şair “cim”, “vav”, “əlif” və “dal” hərflərinin vasitəsilə klassik Şərq poetikasının çox işlək poetik vasitəsi olan müəmmadan istifadə etməklə şeirin Cavad adlı şəxsə ünvanlandığına üstüörtülü şəkildə işarə etmişdir. Müəmma haqqında Mahirə Quliyeva “Şərq poetikasının əsas kateqoriyaları” adlı kitabında M.Sultanovun “Orta əsr əlyazmalarında müəmma, onun tərtibi və kəşfi” adlı məqaləsinə istinadən yazır: “Müəmma nədir? Sözü lüğəvi mənası “üstüörtülü”, “ibarəli” deməkdir. Poetik mənası, Füzulinin dili ilə desək, “Bütün nəzm şərtlərinə uyğun, müəyyən bir fikir ifadə edən, mənası gizli şəkildə anlaşılan bədii parça və ya ifadə tərzidir” [6, 268].

Asinin biri yeddi, digəri isə doqquz beytdən ibarət olan digər iki qəzəli və şairin tövbə etdikdən sonra məktublaşdığı Şirvan şairlərinin ona tərəcibənd şəkildə göndərdiyi təşəkkürnaməyə cığatay və türk ləhcəsində yazdığı mənzumə də Nəvai poeziyasından bəhrələnən mükəmməl sənət nümunəsi hesab edilə bilər:

Mənə əhbab itar tənə neçün min,
İtaydır Şişə içrə tərki-badə.
Bu zəmmmin dəfinə bir cami-mey dut,
Ki, ta seyr eyləyüm kuyi-fənada. [7, 50-51]

Ədəbiyyat

1. Binnətova A. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında özbək klassiklərinin yaradıcılığı. (fil. e. dok. diss). Bakı., 2010, 360 s.
2. Əlişir Nəvai Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında (məqalələr toplusu). Bakı: Qartal, 2009, 360 s.
3. Binnətova A., Əlişir Nəvai və onun ədəbi xəzinəsinin inciləri. Aydın yol, 15 oktyabr 2016
4. Qarayev N. XIX əsr Azərbaycan ədəbi məclisləri. Bakı: Nurlan, 2010, 324 s.
5. Qədimov Ə. XIX əsr Ordubad ədəbi mühiti (fil. e. dok. diss). Bakı: 2006, 371 s.
6. Quliyeva M. Şərq poetikasının əsas kateqoriyaları. Bakı: Maarif, 2010, 397 s.
7. Müznibin arxivi. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Fr-831/7979

TÜRKMEN VE AZERBAIJAN EDEBİYATININ TARİHİ KÖKLERİ

Amanseyidov C.

Türkmenistan İlimler Akademisi Milli Elyazmalar enstitüsü, Türkmenistan

Dil ailesi açısından, ortak tarihi serüvenleri, örf-ananeleri ve kültürel birikimleri yönüyle aynı kaderin mirasını paylaşan iki kardeş milletin – Türkmen ve Azerbaycan halklarının edebi kökleri de bir atanın soylu evlatları gibidir. Eskiden beri milliliğe ve kültürel mirasa önem veren iki kardeş milletin hemfikir olduğu ortak noktaların biri de aynı edebi kaynaklardan besleniyor olmasıdır.

Ortak tarihi geçmişi Orhun abidelerinden başlayan ve Yusuf Balasagunlu’nun, Kaşgarlı Mahmud’un eşsiz eserleri ve Nizami Gencevi’nin, Mahtumkulu’nun şiirleriyle taçlanan edebi gelenek kendi varlığını daha çok destanlarda muhafaza etmiştir. Şanlı ecdadımız olan Oğuzların kahramanlıklarıyla dolu geçmişini, manevi hayatını, tek Tanrı inancını, fikir ve düşüncelerini, aile yapısını, misafirliğini, alperenlik azametini en güzel şekilde ortaya koyan ebedi abidelerimizin biri de “Dede Korkut” destanımızdır. Destanda dedelerimizin saf ve duru kişilikleri, gönül güzellikleri, vatan sevgileri, bilhassa huzur dolu hayatı anlatılırken, bizim birliğimiz ve dirliğimiz için nasıl bir yol takip etmemiz mevzuunda da ışık göstermektedir.

Köroğlu destanının Azerbaycan variantında Ayvaz Beğ:

“İkidlikdə vardır eldə adımız,

Aşığ, bizə Təke-Türkman deyirlər.

Hara varsag gabagımız gayıtmaz,

Aşığ, bizə Təbə-Türkman deyərlər.”[8,106] derken, en önemli Türkmen destanlarından olan “Sayatlı-Hemra” destanında Hemra:

“Könlüm istär Həzirbejan ilini,

Mugan daglarynyň gary bar gary”[7, 61] der.

Azerbaycan ve Türkmen destanları hem nazım, hem nesir unsurlarını taşımaktadır. “Kerem ve Aslı”, “Tahir ve Zühre” her iki edebiyatta da en önemli aşk destanlarıdır.

Esferainî mahlâsıyla tanınan şair Şeyh İzzeddin Hasanoğlu, Azerbaycan edebiyatı tarihi'nde anadiliyle şiirler yazmış ilk şair olarak bilinmektedir. Şairin edebi mahlasından da anlaşıldığı gibi Horasana bağlı Esferain köyünde büyümüş ve Azerbaycan topraklarına Horasandan göç etmiştir. Toros dağlarında büyümüş aşıklerden Karacaoğlu da aslen Horosandan göç etmiş Türkmen aşiretlerindendir.

Mahtumkulu'nun eşsiz şiirleri nasıl ki aslı haliyle Azerbaycanlılar için sarıhtır, Fuzuli'nin de belagatlı ve zarif gazelleri aynı şekilde Türkmenistanlılar için açık ve anlaşılır özellik taşımaktadır.

Mahtumkulu, Fuzuli, Andelib ve Nizami Gencevi gibi büyük şairlerimizin her biri aynı kökten teşekkül etmiş ortak edebi kültürümüzü eşsiz sanatlarıyla bu günümüze yansıtmış şairlerdir.

Qaynaqlar

1. Asly-Kerem. Çapa taýýarlan: Amangül Durdyýewa. Aşgabat: Miras, 2004
2. Gorkut ata. Çapa taýýarlan: M. Köşäýew. Aşgabat: Türkmenistan, 1990
3. Görogly. Aşgabat: Türkmenistan, 1990
4. Magtymguly. Goşgular. Aşgabat: TDNG, 2008
5. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri, Altı cildə. Tərtib edən: Həmid Araslı. Bakı: Şərq-Qərb, 2005
6. Mollanepes. Zöhre-Tahyr. Çapa taýýarlan: N. Aşyrow, B. Garryýew, A. Kekilow. Aşgabat, 1963
7. Sayatly Hemra. Çapa taýýarlan: Mäti Köşäýew. Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýaty, 1960
8. Короглу. Багы: Азербайчан ССР элмләр академиясы нешрийяты, 1956

РОЛЬ НАРОДНЫХ СКАЗОК В РАЗВИТИИ ДЕТСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Тураева Д.Д.

Институт узбекского языка, литературы и фольклора АН, Узбекистан

Большинство поэтов и писателей обращаются к образцам устного народного творчества для придания своим произведениям духа народности, шлифовки их языка. Не исключение и узбекская литература. Национальный колорит, народничество и жизненность является одним из существенных факторов узбекского народного творчества. Самые важные факторы художественного творчества в фольклорных произведениях отражаются в виде пословиц, поговорок, народных выражений, в народных эпических произведениях с помощью мифологических образов Бабаяга, дьявол (шайтан), див, а также таких литературных образов Тахир, Зухра, Лейли, Маджнун. Значительным фактором являются отражения и продолжения этих особенностей в качестве национального народного творчества в произведениях современных поэтов и писателей, является значительным фактором и служат народничеству произведений.

Не трудно различить разницу между детьми которые с детства слушали колыбельные песни, сказки и детей которых их слушали. Пробуждение с младенческого периода в сердцах

детей чувства благоденствия, любви к родителям, Родине является базой для вырастания безупречного человека в будущем. Ибо, “Человек начинается с детства. Именно в детстве происходит посев добра. Но лишь через годы будет ясно, оказались семена добра всхожими, или же сорняки зла погубили их” [1, с. 9]. Действительно, народные сказки всегда воспитывают у человека чувства справедливости, борьбы против злодеяния, представление о хорошем и плохом в этой жизни.

Повышение интереса представителя узбекской детской литературы 2-ой половины XX века К.Хикмата к устному народному творчеству под влиянием Ислама шаира Назара оглы способствовало его неустанной работе над собой, стало фундаментом формирования его творческой лаборатории. В результате его изысканий появились на свет сказки, дастаны. Благодаря использованию в различных формах пословиц, загадок, игровых песен фольклора поэту удается повысить художественность стиха, его экспрессивность, усилить его духовно-воспитательную функцию.

Кудрат Хикмат используя богатое литературное наследие узбекского народа, пишет дастаны и сказки “Сказка об Иланшахе и его придворной пчеле”, “Повесть о закопанном золоте, сварливой женщине и рассудительном охотнике”, “Човкар”, “Почему кричит осел?”, “Рассказы Бободехкона”, “Атака черепах”, “Дыни под песком”, “Сын Чирчика» и вот как он описывает использование в них образцов устного народного творчества:

*Янги эмас бу эртас,
Тингланг айтиб бераман.
Уни халқдан олгандим,
Яна қайтиб бераман [3, с. 146].
(букв.: Не новая это сказка,
слушайте, я расскажу.
Его взял я у народа,
народу снова я дарю.)*

Как пишет академик М.Кушджанов, “каждый поэт, каждый писатель берет у народа и отдает ему. Однако в творчестве Кудрата Хикмата одним из основных факторов является – взять у народа, обработать его и вернуть снова ему” [2, с. 25].

В основу “Сказки о закопанном золоте, сварливой женщине и рассудительном охотнике” К.Хикмата заложена мысль “человек не может быть счастливым если не наживет богатство собственным трудом”. Это извечная истина, передающаяся от поколения в поколение в образцах устного народного творчества. В литературной сказке описана жизнь пострадавшего, измученного охотника, у которого сварливая жена. В один из дней охотник случайно находит закопанное золото. Вспомнив характер своей жены он заново закапывает золото, и уходит домой с пустой рукой. Придя домой что бы проверить жену, он рассказал о сокровищнице и попросил её дать клятвенное обещание держав в руке хлеб. У узбеков для того что бы держать в секрете какую либо информацию, дается клятва с хлебом, так как хлеб считается святым. Это один из обрядов народов востока. Ночью старик схитрил, и чтобы ввести в заблуждение жену повесил чалпак (тонкие лепешки) на ветки деревьев которые росли у него во дворе, подбросил в анхор два индюка, под тутовое дерево бросил пару рыб. Утром проснулся и показал все это своей жене, она увидев падающих лепешек, онемела. Но мысли о золоте, не давали ей покоя. Не хватило у неё терпения, и рассказала она о золоте всему кишлаку. Услышав такую новость, тут же появился хан со своими стражниками и стал допрашивать старика о том, куда он спрятал сокровищницу. Измученный, весь в крови охотник не признавался, тогда они вызвали её жену. Сварливая старушка начала рассказывать о падающих лепешках, индюках и рыбах. Удивленный, разозлившийся хан ударил старушку. В результате сварливости старушка-болтушка получила своё наказание. Эта сказка была создана на основе узбекской народной сказки “Чалпак ёққан кун” (букв.: “День когда падали лепешки”). В народной сказке рассказывается о жизни братьев Анвар и Танбал. В литературной сказке автор меняет образ Танбала на старушку, а образ Анвара на охотника. В народной сказке Танбал убивает царя, бросает его голову в колодец и рассказывает об этом брату. За ночь брат Танбала Анвар меняет голову царя на голову козла, утром вестники которые искали царя встречают Танбала и спрашивают “Не видел ли он царя?”. Он отвечает, что голова царя в колодце и хочет достать голову, но ему в руку попала рогатая голова, тогда он спрашивает у вестников “Что, царь был рогатым?”. Тогда они начали ругаться и избили его. В процессе преобразования народной сказки “Чалпак ёққан кун” в литературную поэтическую сказку автор умело пользуется узбекскими народными пословицами. Уместное использование народных пословиц служит повышению экспрессивности и воспитательной функции произведения. Этот традиционный метод “формулировки заключения”, открыто или скрыто проявляющийся в произведениях автора, с одной стороны, служит обеспечению логического и яркого завершения стихотворения, а во-вторых, привлекает внимание молодого читателя к описываемому в стихотворении вопросу с большим воспитательным значением. В том числе что бы выразить свой заключительный мысл, использовал пословицу “Ўйнаб гапирсанг ҳам ўйлаб гапир” (букв.: “Хоть говоришь играя, ито правду говори”):

*Балки бувим шу сабаб
Деди эртас айтган пайт:
- Гапни ўйнаб айтсанг ҳам,
Таг-туғуни ўйлаб айт [3, с. 143].
(букв.: Не зря бабушка твердила
Когда рассказывала сказки:*

*Даже когда говоришь играя,
Всегда правду говори.)*

К.Хикмат в этой сказке старается использовать образы, средства описания, свойственные устному народному творчеству. Сказка завершается прекрасными строками воспитательного характера:

*Агар меҳнат сингмаса,
Вафо қилмас экан бахт [3, с. 145].
(букв.: человек не может быть счастливым,
если не наживет богатство собственным трудом)*

Это произведение Кудрата Хикмата сеет в сердцах молодых читателей честность, справедливость, правдивость, открывает путь к его духовному совершенству.

ЛИТЕРАТУРА

1. Михалков С. Бола бошидан. Тошкент: Ёш гвардия, 1977, 200 с.
2. Қўшжонов М. Қуддус Муҳаммадий. Қудрат Ҳикмат. Тошкент: Ўз КИМК нашриёти, 1969, 30 с.
3. Ҳикмат Қудрат. Менинг юрагим. Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1986, 174 с.

QLOBALLAŞMANIN BEYNƏLXALQ MİQRASIYA PROSESLƏRİNƏ VƏ MULTİKULTURAL DƏYƏRLƏRƏ TƏSİRİ

Əhmədov A.

AMEA-nın A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, Azərbaycan

Hər gün yenilənən cəmiyyətlərdə, iqlim dəyişikliklərinin, ictimai-siyasi formasiyaların təsiri ilə miqrasiya dalğasının genişlənməsi bərabərində multikultural dəyərlərə birmənalı olmayan münasibəti də gətirmiş olur. Əslində isə miqrasiya və multikulturalizm bəşər mədəniyyətinin inkişafında, xalqlararası münasibətlərin yaranması, müasir dövrdə isə dövlətlər arasında diplomatik münasibətlərin genişlənməsində ciddi əhəmiyyət daşıyan, səmərə verən amillərdən biridir.

Termin olaraq Avropada yaranan multikulturalizm XX əsrin əvvəllərinə doğru aşınmaya məruz qalmış, buna səbəb isə inkişaf etmiş dövlətlərin və ya böyük güclərin yeni dünya nizamı uğrunda apardıqları mübarizələr olmuşdur. Şərqdə isə mənəvi dəyərlər hər zaman insan təbiətinin fəvqündə dayanmış və multikultural dəyərlərə sadıq qalmışdır [2, 459]. Xüsusilə, İslam Şərqində bu dəyərlər neçə əsrlərdir ki, mövcuddur və İslam dünyasının bir parçası olan Azərbaycanda yaranan qədim sivilizasiyalar və ya İslamın bu torpaqlarda bərqərar olduğu dövrlərdən multikulturalizm həyat tərzı olmuşdur. Bəşər mədəniyyətinin müasir mərhələsində Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq münasibətlərin formalaşması və inkişafında iştirakı, ölkə daxilində miqrasiya və multikulturalizm kimi həssas mövzuları yüksək səviyyədə tənzimləməsi bir daha onu göstərir ki, Azərbaycan müstəqil və şəffaf xarici siyasət yürüdür, mehriban qonşuluq münasibətlərindən tutmuş Avropa və ABŞ ilə qurulan əlaqələrinə qədər milli maraqlarının qorunması istiqamətində tolerant siyasəti ilə tanınır [6, 45].

Qloballaşmanın davam etdiyi müasir dünyada miqrasiya və multikultural dəyərlərdən danışarkən burada diqqət yetirilməsi vacib olan məqamlardan biri intellekt axınının qarşısının alınmasında yaranan problemlərin qabardılması ilə bağlıdır. Yüksək ixtisaslı miqrantın ölkəsini tərk etməsi gedəcəyi və xeyir verə biləcəyi ölkə üçün müsbət qiymətləndirilsə də bunu tərk olunan ölkə üçün söyləmək mümkün deyil [1, 193]. Həmin miqrant özü ilə bərabər ölkəsinin multimədəni mühitini də bərabərində daşımış olur ki, əgər belə insanların ölkəni tərk etməsi kütləviləşərsə multikultural dəyərlərə mənfi təsiri qaçılmaz olar. Bəzən isə multikulturalizm sahəsində dövlətlərin daxili və xarici siyasətlərində sərt tədbirlər görməsi mövcud hər iki sahədə ciddi problemlərə və sosial varlıq olan insana, insan kapitalına, intellektual kapitalla birmənalı yanaşılmadığını göstərmiş olur. Dünyanın siyasi xəritəsində dəyişikliklər edən böyük güclər isə Yaxın Şərq və Şimali Afrika kimi həssas regionlarda hərbi əməliyyatlara rəvac verməklə miqrasiya, qaçqın və bunların da mənfi təzahürü kimi ortaya çıxan qeyri-tolerant mühitin formalaşmasına səbəb yaratmaqdadırlar [3, 17].

Bəzi hallarda isə ölkəsini tərk etməyə məcbur olan miqrantlar getdikləri Avropa ölkələrində tolerant mühitlə qarşılaşırlar. Onlar həmin ölkələrdə sosial müdafiəsini yüksəltmək üçün inancından belə keçməyə hazır görünürlər, mənəvi dəyərlərinin istismar olunmasına göz yumurlar, bu isə qarşı tərəf üçün bir təzyiq, bir fürsət vasitəsinə çevrilmiş olur. Arzuolunmaz insan kütləsi halında qovularaq ölkə sərhədlərinə qədər, miqrantlar bir yerdən digər yerə aparıla bilirlər [7, 90]. Burada heç bir halda multikultural mühitdən

danışmaq mümkün deyil, çünki, sözdə demokratik dəyərlərə sadıqlıq nümayiş etdirən və ya tolerant siyasət yürütdüklərini üçüncü dünya ölkələrinin az qala gözlərinə soxan bəzi Avropa ölkələrində, həqiqətən də multikulturalizm onların özləri tərəfindən məhvə düşər olunmuşdur.

Yaxın Şərqdə yaşanan insanlıq dramı, sonu görünməyən hərbi əməliyyatlar, terror hadisələri, miqrasiyalar bu regionda neçə minilliklər ərzində yaranmış sivilizasiyaları, mədəniyyətləri və nəhayət multikultural cəmiyyətləri məhvə, həm də bir daha geri qayıtmamaq şərti ilə yox olmağa sürükləyir. Bu yerdə qloballaşmanın müsbət tendensiyaları haqqında danışmaq əbəsdir [4, 63]. Çünki, hazırda insanlığın dialoqa ehtiyacı var, görüşərək anlaşmağa, sosial-siyasi, mədəni dialoqa ehtiyacı var. Son Türkiyə, Rusiya və İran prezidentlərinin bir araya gəlməsi Suriyanın İdlib bölgəsində sülhə nail olunmasına səbəb yaratdı və insanlar bir zamanlar tərk etdikləri yurd-yuvalarına yenidən qayıdaraq əmin-amanlıq içərisində yaşamağa başladılar. Region dövlətlərinin düşünülmüş bu addımı siyasi dialoqun nəticəsində mümkün oldu və kütləvi miqrasiya, qaçqın problemlərinin yaşanmasının qarşısı alınmış oldu. Həmçinin insanların mənəvi dəyərlərinin də istismarına yol verilmədi.

Miqrasiya XXI əsrdə, qloballaşma fonunda dövlətlərin təhlükəsizliyinin təmin olunması kimi mühüm məsələlərin müzakirəsinə yol açır. Demokratik inkişaf yolunu tutmuş ölkələr hər iki sahədə insan amilinə diqqət yetirir, əməkçi miqrantların və onların ailə üzvlərinin hüquqlarının qorunmasına həssas yanaşılır. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikasının miqrasiya sahəsində həyata keçirdiyi siyasət, multikultural cəmiyyətin inkişafında xalqlar arasında körpü rolunu oynaması təqdirə layiq qarşılır və beynəlxalq qurumların diqqətini cəlb edir [5, 27]. Avropada isə vəziyyət bir qədər fərqli olaraq qalır. İnkişaf etmiş bu ölkələrdə miqrantlardan qorxulur və onların sahib olduqları mədəniyyətlərlə Avropa cəmiyyətinə inteqrasiyasının qarşısı hər vaxt alınır. Bu məsələdə daha çox əziyyət çəkən miqrantlar isə əsasən müsəlman ölkələrindən gələnlərlə bağlıdır. Onlar sahib olduqları dəyərlərə görə təqib olunur və ya dini qısqanclıq zəminində ölkəni tərk etməyə vadar edilir. Bütün mənfi hallar isə qloballaşmanın müsbət xüsusiyyətləri ilə yanaşı belə mənfi təzahürlərinin də meydana çıxması ilə nəticələnə bilər.

Sonda məqalə boyu sadalanan bütün məqamları ümumiləşdirərək mövzunu aşağıda göstərilən şəkildə, maddələr halında təsnif etmək mümkündür:

- Qloballaşmanın davam etdiyi dünyada miqrasiya və multikultural dəyərlərin bir arada təhlili bir daha onu göstərir ki, hər iki sahəyə global proseslərin müsbət və ya mənfi təsiri qəbulunmalıdır;
- Miqrasiya xalqların tarixi köçü ilə başlamış bir prosesdir, bu səbəbdən sosial varlıq olan insan təmin olunmuş həyat uğrunda mübarizəni davam etdirir, çoxmədəniyyətli cəmiyyətlər qurub inkişaf etmək üçün xalqlararası münasibətlərə əhəmiyyət verir;
- Azərbaycanda miqrasiya və multikulturalizm kimi qədim ənənələrin izlərinə rast gəlinir, müasir dövrdə isə Azərbaycan Respublikası multimədəni cəmiyyətin davamını dövlət siyasəti və ölkə qanunları ilə yüksək səviyyədə tənzimləyir, mövcud sahələrdə müsbət təcrübəsini bölüşməyə hazır olduğunu bəyan edir;
- Hazırda inkişaf etmiş dövlətlərdə hər iki sahədə yaşanan gərginlik bərabərində tənzimlənməyən miqrasiya və ya mənəvi dəyərləri aşınmış multikulturalizm kimi məsələlərin müzakirəsinə səbəb yaradır;
- Məcrasından çıxan miqrasiya prosesləri və multikultural dəyərlər müasir dövrdə dövlətlərin milli təhlükəsizliyinə təhdid kimi də dəyərləndirilir və belə məsələləri qabardan Avropa siyasi elitası yarana biləcək problemləri nədənsə daha çox müsəlman ölkələrində axtarır;
- Böyük güclərin həssas regionlarda rəvac verdikləri hərbi əməliyyatlar isə məcburi miqrasiya anlayışını aktuallaşdırır və müzakirələrə cəlb edir;
- Hazırda dünyada yaşanan gərgin iqtisadi-siyasi vəziyyətə baxmayaraq miqrasiya müsbət proses kimi davam edir və əməkçi miqrantların sosial problemlərinin həlli kimi vacib məsələlərə diqqət cəlb edir. Bununla yanaşı multikultural cəmiyyətlərin inkişafını məhdudlaşdıran hallara qarşı birgə mübarizə yollarının tapılmasının, mövcud sahələrdə yaranan və yarana biləcək problemlərin siyasi və mədəni dialoq ilə həllinin mümkün olduğunu göstərir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev F. Sivilizasiyalararası münasibətlərdə miqrasiya geosiyasətinin təzahürü // “Strateji təhlil”, № 01-02(15-16), 2016, s. 191-204.
2. Borjas G. Economic theory and international migration // “International Migration Review”. № 23, 1989, p. 457-485.
3. Nəsimov E. Miqrasiyanın əsasları. Miqrasiologiya. Miqrasiya prosesləri. Dünya miqrasiya mərkəzləri. I kitab. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 240 s.
4. Əhmədov A. Azərbaycan Respublikasında miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsində dövlət siyasətinin əhəmiyyəti // AMEA Tarix İnstitutunun “Elmi Əsərləri”. Cild 69, 2018, s. 61-69.
5. Məmmədov N. Xarici siyasət: reallıqlar və gələcəyə baxış. Bakı: Qanun, 2013, 264 s.

6. Методология и методы изучения миграционных процессов. Междисциплинарное учебное пособие / под ред. Ж.Зайончковской, И.Молодиковой, В.Мукомеля. Москва: Центр миграционных исследований, 2007, 370 с.

7. Международная миграция населения: Россия и современный мир. Выпуск 2 / гл. ред. В.А.Ионцев. Москва: Диалог-МГУ, 1999, 124 с.

QUBADLI TOPONİMLƏRİ ÜMUMTÜRK AREALINDA

Əhmədova E.H.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Qubadlı rayonunda tarixi qaynaqlarda, yazılı abidələrdə mühafizə olunmuş bir çox toponimik vahidlərə rast gəlmək mümkündür. Bu toponimlərin böyük bir qismi qədim türk etnoslarının adlarını, türk dillərinin apelyativ leksikasını özündə əks etdirir. Bunlardan bir neçəsini nəzərdən keçirək.

Cibikli. Qubadlı rayonunda Cibikli adını daşıyan 2 kənd mövcuddur: Aşağı Cibikli və Yuxarı Cibikli. Hər ikisi Bərgüşad çayının Kosakərəm qolunun sahilində, Çardaqlı inzibati ərazi vahidliyində, Əyin, Xallava (Aşağı Cibikli), Seytaş, Göyərabas (Yuxarı Cibikli) kəndləri ilə qonşuluqda yerləşir. Aşağı Cibikli kəndi rayon mərkəzindən 23 km, Yuxarı Cibikli kəndi isə 25 km uzaqlıqdadır.

Aşağı Cibikli kəndi XIX əsrə qədər Kosakərəm adlandırılmışdır. XIX əsrdə yaxınlıqdakı Cibikli (əvvəlki adı Təzəcür olmuşdur) kəndindən köçən ailələr burada məskunlaşmışlar. Cibikli kəndi coğrafi mövqeyinə görə yuxarıda yerləşdiyi üçün Yuxarı Cibikli, digəri isə Aşağı Cibikli adını almışdır.

Bəzi mənbələrdə oykonim XV əsrdən Azərbaycanda məskunlaşmış kürddilli cibikli etnonimi ilə əlaqələndirilir və cibikli sözünün kökü “dağ” anlamı ifadə edən ərəb mənşəli cib (əslində, cəbəl – جبل) sözü ilə bağlı olduğu qeyd edilir.

Ə.Çingizoglu Zəncan vilayətinin Qərbi Xərqan bölgəsində avşarlara mənsub ağçalı, qanqanlı, qəmişli tirələri ilə bərabər, çıpqıqlı adlı tirənin də məskunlaşdığını yazır (1). Zənnimizcə, şivə xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla, çıpqıqlı etnoniminin cibiklinin səs tərkibi dəyişilmiş forması olduğu ehtimal oluna bilər.

Türkiyə tədqiqatçılarının əsərlərində cibikli tayfasının kürd deyil, qədim türkmən tayfalarından olması ilə bağlı maraqlı faktlara rast gəlinir. Tufan Gündüz “Anadoluda türkmən aşiretləri” adlı kitabında bozulmuş türkmənləri adlandırılan köçəri türkmən tayfaları arasında cübeklü/çeviklü adlı bir tayfadan bəhs edir. Mənşəcə dülgədirilərə mənsub olan cibeklü türkmənləri XVI əsin 1540-cı ilinə qədər tarixi mənbələrdə yer almış, bu tarixdən sonra həmin etnosun adına rast gəlinməmişdir [2, 65].

Ali Rıza Özdemir Türkiyənin Siverek, Ağrı, İğdir, bölgələrində adı cimikan //cummukanlı/cumukanlı/cımıklı kimi fonetik variantlarda olan, sonradan kürdləşmiş (kürdcə danışrlar – E.Ə.) bir tayfanın yaşadığını, onun Osmanlı qaynaqlarında Qars, Çıldır, Rakka, Sivas, Ərzurum ərazilərində qeydə alınan türkmən əsilli cimikanlı/ciminkanlı tayfası ilə eyni olduğunu və Nihat Çetinkayaya istinad edərək cimikanlı/cimiklilərin Göytürklərin tərkibindəki çumu-koen boyu ilə bağlılığı ola biləcəyini qeyd edir [3, 205–206]. Məlumdur ki, türk dilləri, xüsusilə oğuz qrupuna daxil olan dillər üçün m<b səslərinin əvəzlənməsi xarakterik cəhətdir. Bu baxımdan demək olar ki, adı çəkilən tayfa digər qaynaqlarda verilən cübeklü-çevikli, yaxud cibikli tayfasından başqası deyildir. Qeyd edək ki, Çin qaynaqlarında Göytürklərin tərkibinə daxil olan töleslərin ən güclü və qabaqcıl tayfalarından biri kimi Qarasarın quzeyində, Tanrı dağlarının ətəklərindəki Ağdağ bölgəsində yaşayan çi-pilərdən bəhs olunur. Bu tayfa çinlilərə qarşı savaşda böyük şücaət göstərmişdir.

Cibikli oykonimi mənsubluq bildirən -lı şəkilçisi ilə cibik etnoniminin birləşməsindən yaranmışdır. Mənbələrdə bu toponim yalnız olaraq ərəb mənşəli kimi təqdim edilir. Oykonimin əsasını təşkil edən cibik etnoniminin yuxarıda göstərilən variantlarından biri də çevikdir. “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə çevik sözü hərəkətlərində, davranışında çox cəld olan; diribaş, zirək, qıvraq” kimi izah edilir. Türkiyə və qaqauz türkcələrində də bu söz eyni anlamda işlənərkəndir. Bununla yanaşı, çevik sözünə yaxın mənalı çabuk sözündən də istifadə olunur. Bir sıra türk dillərində işlənən, fonetik tərkibcə bir-birinə yaxın olan çap (maq), cum (irəli atılmaq), çiv (sürətlə getmək) sözləri də eyni bir sözün müxtəlif variantları kimi qəbul edilə bilər. Həmin feillərə sifət düzəldən –ık⁴ (dilimizdə - ıq, ik, uq, ük – qırıq, sönük, uçuq, kəsik və s.) şəkilçisinin əlavəsi ilə çapık, çabuk, çevik və s. kimi sözlər yaranmışdır. Güman etmək olar ki, tayfa üzvlərinin xarakterik əlamətlərinə, xüsusilə tayfa başçıların döyüşdə göstərdiyi çevikliyə, qıvraqlığa görə həmin tayfa məhz bu adla fərqləndirilmişdir.

Qılıcan. Xocahan inzibati ərazi vahidliyində dağlıq ərazidə yerləşir. Yerli əhalinin dediyinə görə, XX əsrin əvvəllərində mövcud olmuş, Qılıcan kəndinin yaxınlığında yerləşən Seyidəhmədli kəndindən bir neçə ailə buraya köçmüş və kəndin əsasını qoymuşdur.

Oykonim türkmənlərin kürdcə–kürmanca danışan, məzhəbcə ələvi olan qılıclı boyunun adı ilə bağlıdır. Qılıclı boyunun türkmənşəli olması, oğuzların bəydili boyuna mənsubluğu Osmanlı mənbələrində göstərilmişdir. 1519-cu ilə qədər türkmən kimi təqdim edilən bu boydan 1573-cü ildən sonra kürd (əkrad) əşirəti kimi bəhs edilir. Türkiyənin Sivas, Qəhrəmanmaraş, Çoruh bölgələrində, Suriyanın Hələb şəhərində yaşadıkları qeydə alınmışdır. M.Eroz qılıclıların adət-ənənələrinin, həyat təzi və məişətinin türklərə tam uyğun olduğunu bildirmişdir.

Q.Qeybullayev yazır ki, qılıclıların Azərbaycanda hansı tarixdən məskunlaşdığı məlum olmasa da, tarixi mənbələr XVIII əsrdə Şirvan ərazisində yaşadıklarını təsdiq edir. Şirvan qılıclıları Mustafa xanın tabeliyində olmuş və XIX əsrdə xanlıq rejimi ləfz edildikdən sonra rus ordusunun generalı erməni əsillili Valerian Qriqoryeviç Mədotyan tərəfindən Qarabağa, əsasən Laçın, Kəlbəcər və Qubadlı rayonlarına köçürülmüşlər [4, s.33].

Xorasanda yaşayan türk boyları içərisində qılıcanlı boyu da yer almaqdadır. Qılıcanlar əsasən Xorasan ostanının Bocnurd şəhərində yaşayırlar.

Atatürk Universitetinin professoru Ali Sinan Bilgili Səfəvilər dövlətinin süqutundan sonra avşarların hakimiyyətə gəldiyini və sünni–şiə ayrısı-seçkiliyini aradan qaldırmaq, vahid bir dövlət yaratmaq məqsədi güdən Nadir şah Avşara tabe olmayan türkmən boylarını cəzalandırmaq üçün ciddi tədbirlər gördüyünü yazır. Türkmənlərdən bir qismini qılıncdan keçirən şah 1736-1742-ci illərdə Marağa türkmənlərindən otuzikilərin xəlilvənd qolunu, Muğan şahsevənlərini, Dərbənddə və Qarabağda yaşayan türkmənləri Xorasana, Kür şayı ətrafında yaşayan sorsor boyunu Şirvana – Quba-Dərbənd ərazisinə sürgün etdi. Xanlıqlar qurulduqdan sonra bunlar arasında Qarabağ əşirətləri Pənahəli xan tərəfindən geri qaytarıldı. Müəllif qılıclıların avşarlara mənsub bir boy olduğunu və 1953-cü ildə Gəncədə, 1727-ci ildə Urmiya və Ərdəbildə yaşadığını qeyd edir. Görünür, elə yuxarıda qeyd edilən tarixlərdən qılıcan (qılıclı) boyu respublikamızın qərb torpaqlarında, həmçinin Qubadlı ərazisində də məskunlaşmış və qılıç etnonimini əks etdirən toponimlər yaranmağa başlamışdır. Bunlardan Gədəbəy rayonunda Qılıclı kəndini, Quba Dəvəçi rayonlarında Qılıcdaş, Culfa rayonunda Qılıcyurd, Dəvəçi rayonunda Qılınc dağlarını misal göstərmək olar.

Qılıclı və ya qılıcan, F.Kırzioğlunun təbircə desək, adından da göründüyü kimi, türk kökənlidir və mənası hər kəsə bəllidir [5, s.14]. Q.Qeybullayev bu adın “dağın qılıncı–aşırım” mənasını ifadə etdiyini yazır.

“Divani-lüğət-it-türk”də qılıç sözü belə izah edilir: “K ı l ı ç: qılınc. Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «koş kılıç kınka sığmas = qoşa qılınc qına sığmaz». Bu söz bir iş üçün çarpışan, qarşılaşan, yaxud bir qızı istəyən iki adam üçün söylənir. Bununla Xaqaniyyə xanlarına ad verilərək «Kılıç xan» deyilir ki, düşündüyü, qurduğu işlərdə qılınc kimi kəsib atan xaqan deməkdir.” [6, 365]. Türkmənlərin xarakter etibarilə döyüşkən, güclü, igid bir xalq olması məlumdur. Zənnimizcə, məhz belə bir cəhəti nəzərə alaraq, qılıcan//qılıclı boyuna da bu adı vermişlər. Eyni zamanda türk xalqlarının onomastikasında Qılıç/Qılınc şəxs adı kimi də yayılmışdır

Qılıcan oykonimi –an – çoxluq, cəmlilik bildirən leksik şəkilçi vasitəsilə yaranmış, “qılıclar” deməkdir.

Hərtis. Fərcan inzibati ərazi vahidliyində, mərkəzdən 32 km uzaqlıqda, dağlıq ərazidə yerləşir. Çərəli, Dondarlı, Göyyə və Fərcan kəndləri ilə qonşudur.

Hərtis oykoniminin etimologiyasını araşdıran tədqiqatçılar arasında belə bir fikir formalaşmışdır ki, kəndin adı yaxınlığında yerləşən eyni adlı dağdan götürülmüş, “dəmir aləti itilmək üçün daş, bülöv daşı” anlamındakı xart və üst/üs apelyativlərindən yaranmışdır.

Fikrimizcə, Hərtis oykoniminin Ertiş//İrtiş hidronimi ilə mənə yaxınlığı vardır.

M.Qaşqarlı “Divani-lüğət-it-türk”də ertiş sözünü aşağıdakı kimi izah edir: “Ə r t i ş: Yəmək collərində olan bir cayın adı. Bir gölə tokulür. Coxlu qolları var. Bu caya <<Ərtiş suwı>> deyilir. Sozun koku <<ərtişmək>> məsdərindən olan <<ərtiş>> kokundəndir.<<Gəl yarışaq, gorək hansımız daha irəli keçəcəək>> deməkdir” [6, 161].

V.P. Semyonov bu hidronimin ir (yer) və tış (qaz(maq)) komponentlərindən təşkil olunduğunu və “yeri qazmaq” mənasını ifadə etdiyini bildirmişdir.

E. Koyçubayev isə bu coğrafi adını “aşmaq, keçmək və aşırım”anlamlarında işlədiyini qeyd etmişdir.

İrtiş çayının mənbəyi Çin və Monqolustan sərhəddindəki Altay dağlarının yüksəkliklərindən başlayır. Qədim türkcədə tiş/tis/tiz sözü “hündürlük, yüksəklik” kimi mənalar kəsb etmişdir. Güman edirik ki, toponimin ikinci komponenti məhz həmin sözlə əlaqəlidir və “hündür, yüksək yer” deməkdir. Birinci komponenti olan er isə yer sözünün səsdüşümünə məruz qalmış şəklidir. Tələffüzlə əlaqədar olaraq, sözün

əvvəlinə h samiti artırılmış (bu cəhət oğuz dilləri üçün xarakterikdir) və Hərtis/Hərtiz şəklinə düşmüşdür. Mənbələrdə toponimin hər iki fonetik variantına rast gəlinir.

Şərqi Türküstanın Sincan-Uyğur Muxtar Rayonunda yerləşən Qaşqar şəhərinin 25 km qərbində Artış/Ertiş adlı bir şəhər və çay vardır [2, 218-219].

Saray. Dondarlı inzibati ərazi vahidliyində, rayon mərkəzindən 4 km məsafədə, Diləli Müskanlı və Gödəklər kəndi ilə qonşuluqdadır. Kəndin əvvəlki adları İkinci Diləli və Diləli Saray olmuşdur.

Yaşlı sakinlərdən aldığımız məlumatlarda oykonimlə bağlı iki fikir irəli sürülür: 1) Kəndin adı Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsənin anası, Şərqdə ilk diplomat qadın kimi tanınan Sara Xatunun adını; 2) XIX əsrdə yaşamış, xan nəslindən olan Saray adlı bir xanımın adını əks etdirir. Göstərilən hər iki fikiri təsdiq edə biləcək elmi məlumatlara mənbələrdə rast gəlmədik.

Tədqiqatçılar oykonimi Monqol yürüşlərə zamanı Azərbaycana gəlmiş türkmənşəli saray tayfası ilə əlaqələndirirlər. Təsadüfi deyildir ki, tərkibində saray etnoniminin mühafizə olunduğu bir sıra yer adlarına respublikamızın bəzi bölgələrində rast gəlinir: Abşeron yarımadasında və Qubadlı rayonunda Saray kəndləri, Abşeronda Sarayşor gölü, Beyləqan rayonunda Saraytəpə (oronim) və s. Bununla yanaşı, Qazaxıstanda, Tatarıstanda, Həştərxanda, Tacikistanda, Rusiyada, Qırğızıstanda, Türkiyənin Van və Ağrı bölgələrində saray etnonimi və bu etnonimlə bağlı yer adları qeydə alınmışdır.

İraqda Kərkükün 70 km-də yerləşən Tuzhurmatu adlı ərazidə saraylı tirəsi yaşamaqdadır ki, bunların yüz illər öncə Azərbaycandan köçərək bu torpaqlarda məskunlaşdığı Osmanlı mənbələrində göstərilir. Bunlardan bir qismi Doğu Anadolunun Osmanlıya və Qədirli ilçələri sərhədlərindəki Qaratəpə ərazisində yerləşmişdir. Türkmən ləhcəsində danışrlar [7].

Saray türkkökənli sözdür, mənası “padşahın, dövlət başçısının, yaxud padşah ailəsinin daimi yaşadığı və ümumiyyətlə, öz həşəmət və əzəməti ilə nəzəri cəlb edən bina, ev”dir. Saray sözünə -lı şəkilçisinin əlavəsi ilə yaranana saraylı etnonimi “saray əhli, saraya mənsub” kimi mənaları bildirir. Bu tayfanın nümayəndələri sarayda yer aldığı üçün onlara saraylı adı verilmişdir.

Ədəbiyyat

1. [https://az.wikisource.org/wiki/Av%C5%9Farlar/IV_f%C9%99sil_\(Av%C5%9Far_elinin_oymaqlar%C4%B1_v%C9%99_tayfa-tir%C9%99l%C9%99ri\)](https://az.wikisource.org/wiki/Av%C5%9Farlar/IV_f%C9%99sil_(Av%C5%9Far_elinin_oymaqlar%C4%B1_v%C9%99_tayfa-tir%C9%99l%C9%99ri))
2. Gündüz T. Anadoluda Türkmən Aşiretləri (Bozulus Türkmənləri 1540-1640). Birinci baskı. Ankara, 1997, 374 s.
3. Özdemir A.R. Kayıp türkler. Ankara, 2013, 304 s.
4. Qeybullayev Q. Qədim türklər və Ermənistan. Bakı: Azərnəşr, 1992, 140 s.
5. Kırzioğlu F. Kürtlərin türklüğü. Tarih, Dil, Antropoloji, Etnografya, Etnoloji, Milli Destanlar, Gelenekler ve Folklor bakımından incelemeler. İstanbul, 1995, 33 s.
6. Kaşğari M. Divani-lüğət-it-türk: 4 cildə, I cild (tərcümə edən və nəşrə hazırlayan Ramiz Əskər). Bakı: Ozan, 2006, 512 s.
7. <http://www.kerkukvakfi.com/tr/content/266>

AZƏRBAYCAN - TACİKİSTAN ƏDƏBİ-MƏDƏNİ ƏLAQƏLƏRİ TARİXİNDƏN (XX ƏSRİN 70-Cİ İLLƏRİ)

Ələkbərov Ə.

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, Azərbaycan

Azərbaycan və tacik xalqları arasındakı ədəbi-mədəni əlaqələrin tarixi çox qədimdir. Bu çoxəsrlik əlaqələr iki dost, qardaş xalqların taleyində elə işıqlı və silinməz izlər qoymuşdur ki, onların araşdırılması və öyrənilməsi müstəqilliyimizin qüdrətlənməsi və çiçəklənməsi naminə çox vacib və aktualdır.

Vaxtilə görkəmli Azərbaycan dramaturqu və filosofu M.F.Axundov “Kəmalüddövlə məktubları” əsərində göstərmişdir ki, dünya xalqları bir-birindən təcrid olunmuş şəkildə yaşaya bilməzlər. Hər hansı bir xalqın mədəniyyəti, başqa xalqların mədəniyyətləri ilə ünsiyyətdə olmadan inkişaf edə bilməz, həmin mədəniyyət bütün xalqların əldə etdiyi nailiyyətlər ilə zənginləşməli və bütün bəşəriyyətin malı olmalıdır [1, 62-65].

Azərbaycan xalqının Qazaxıstan və Mərkəzi Asiyada yaşayan xalqlarla sıx bağlılığı olmuş və tarixin ayrı-ayrı mərhələlərində bu bağlılıq telləri daha güclü inkişaf səviyyəsinə çatmışdır. Azərbaycan ədəbiyyatı Mərkəzi Asiyada hətta o dərəcədə şöhrətlənmişdir ki, rus ədəbiyyatı və rus bədii fikir nümunələrinin orada

yayılmasında vasitəçilik rolunu da oynamışdır. Ədəbiyyatşünas M.İ.Boqdanova haqlı olaraq belə hesab edir ki, “rus klassiklərinin Orta Asiyada ilk dəfə tanınması həm də Azərbaycan dilində səslənən tərcümələr vasitəsi ilə mümkün olmuşdur” [3, 319].

Tacikistan mədəniyyətinə şöhrət gətirmiş görkəmli tənqidçi, ədəbiyyatşünas alim Şərif Hüseynzadə, tanınmış maarif xadimi A.Salihi, ilk kimyaçı V.Aşurov, ilk tacik rejissoru İsmaili, ilk tacik aktyoru Curabayev, ilk kino rejissoru K.Yarmətov və digər çoxlu şəxsiyyətlər Bakıda təhsil almışdır [4, 7].

1972-ci il oktyabrın 16-19-da Bakıda “Sovet Şərqi xalqlarının ədəbiyyatlarında realizm problemləri” mövzusunda Ümumittifaq müşavirəsi keçirilmişdir.

Müşavirədə Tacikistan EA-nın müxbir üzvü İ.Braginski və filologiya elmləri doktoru M.Şükürov da iştirak etmiş və maraqlı mövzularla məruzə etmişlər [6].

Azərbaycan alimləri ilə bərabər, tacik alimləri də öz sözünü deyir, ədəbi əlaqələrin zənginləşməsi və inkişafında yaxından iştirak edirdilər. Filoloji elmlər doktoru Məhəmməd Şükürov “Ədəbiyyatlarımızın dostluğu” məqaləsində Azərbaycan-tacik ədəbiyyatları arasındakı “qədim dostluq əlaqələrinin bu gün də yeni məzmununda, özünəməxsus inkişaf yolu ilə irəliləməsindən” söhbət açır. O, Nizami irsi ilə bağlı yazır: “Nizaminin “Xəmsə”si fars-tacik ədəbiyyatında elə bir təsir buraxmışdır ki, heç bir başqa əsər bu nüfuzla malik olmamışdır” [7].

Gənc tacik ədəbiyyatşünası Vəli Səmədov Azərbaycan-tacik ədəbi əlaqələrini araşdırırdı. Onun “Nəsimi və tacik ədəbiyyatı” adlı elmi məqaləsi 1973-cü il sentyabrın 13-də “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetində çap olunmuşdur [8].

Tacik şairi Ə.Qəhhari Aşıq Ələsgərin anadan olmasının 150 illiyi (1972, 9 iyun), tacik yazıçısı Ə. Bəhəri yazıçı M.S.Ordubadinin anadan olmasının 100 illiyi (1972, 17 noyabr), tacik alimi, professor M.Şükürov və gənc şairə M. Həkimova İ.Nəsiminin 600 illik (1973, 11-15 sentyabr), Tacikistan Yazıçılar İttifaqı idarə heyətinin katibi C.İkrami xalq şairi S.Vurgunun anadan olmasının 70 illik (1976, 18 noyabr) yubiley tədbirlərində iştirak etmişdilər.

Tacik yazıçısı Ataxan Sayfullayev 1971-ci il 1-3 iyununda keçirilən Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının V qurultayında iştirak etmişdir.

SSRİ-nin 50 illiyi ərəfəsində mətbuatımız qardaş xalqların ədəbi-mədəni aləminə tez-tez müraciət edir, “SSRİ – 50. Dostluq səhifələri” rubrikası altında maraqlı materiallar verirdilər. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti 1972-ci il 17 iyun tarixli sayında Tacikistan mədəniyyətinin yarıməsrlilik nailiyyətlərini əks etdirən 4 səhifə vermişdir. Orada Tacikistan səfərindən təzəcə qayıtmış qəzet əməkdaşları Qabil İmamverdiyev və İsrail Mustafayevin səfər qeydləri, Tacikistan SSR Mədəniyyət naziri M.Həzərovun “Bizim böyük və doğma evimiz”, xalqlarımız arasındakı ədəbi əlaqələri işıqlandıran filoloji elmlər doktoru M.Şükürovun “Ədəbiyyatlarımızın dostluğu” məqalələri, Tacikistanın xalq şairi M.Tursunzadənin “Şahin” (tərc. M.Araz), şair Loiqin “Taleyin çörəyi” (tərc. S.Rüstəmxanlı), şair Kütbi Giramın “Şairlər” (tərc. Qabil), şair Mövcudə Həkimzadənin “Gözəlliklər sevən qəlbim” (tərc. Ə.Həsərat) şeirləri və yazıçı B.Nəsrəddinovun “Yer ulduzları” hekayəsi verilmiş, həmçinin bu materiallar içərisində “Düşənbədə Lenin adına meydan”, “Düşənbədə S.Ayninin məqbərəsi” şəkilləri də verilmişdir [9, 5].

Tacik şairi Fateh Şodiyevin yaradıcılığında Azərbaycan sevgisi xüsusi yer tuturdu. Şair T.Mütəllibov onun “Azərbaycan torpağı”, “Səməd Vurğun qalası”, “Bakının işıqları”, “Çinarlar” və “Ürəyim qaldı” şeirlərini doğma dilimizə çevirmişdir.

Nizami poeziya günlərində (1979, 26-27 sentyabr) iştirak edən tacik şairi Əsgər Həkimov Gəncədə, Göy-Göldə, Bakıda keçirilən poeziya məclislərində Nizamidən tacik dilinə etdiyi tərcümələri ilhamla oxuyur, Nizami haqqında böyük məhəbbət və sevgi ilə danışır. O, sentyabrın 27-də Bakıda şairin adını daşıyan meydanda beynəlmiləl poeziya məclisində demişdir: “Mən gözümlü açandan bu günədək Nizami şeiri ilə yaşamışam. Hələ uşaq yaşlarında anam məni cin- şeyatindən qorumaq üçün yastığımın altına onun şeir kitabçasını qoyardı. Əlifbanı öyrənməyə başlayanda şairin şeiri həmişə dərsliyim olardı. Sonra böyüdüm və bəzən sevgilimlə görüş zamanı danışmağa söz tapa bilməyəndə böyük Nizami lirikasına əl atardım. Əsrlər boyu öz böyük oğluna və şairinə böyük məhəbbət hissini qoruyub saxlamış diyara və xalqa heç bilmirəm necə minnətdarlıq edim...”[12].

Azərbaycan-Tacikistan ədəbi-mədəni əlaqələri bu gün də davam etməkdədir. Öz müstəqil dövlətçilik ənənələrinin güclənməsi naminə bu əlaqələrin bundan sonra da inkişaf etdirilməsi vacibdir. Çünki bu zamanın yaratdığı mühüm zərurətdən doğur.

Ədəbiyyat

1. Axundov M.F. Əsərləri, üç cildə, II c. Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1961.
2. Богданова М.И. Роль русской литературы в становлении социалистического реализма тюркоязычных литератур народов СССР.- В кн.:Взаимосвязи и взаимодействие национальных литератур. М., 1961.
3. S.Mümtaz adına Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivi, f.340, s.1, i. 1015.
4. Yenə orada, 1972, 28 oktyabr, № 44(1702).
5. Yenə orada, 1972, 17 iyun, № 25 (1683).
6. S.Mümtaz adına Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivi, f.340, s.1, i. 1154.
7. "Azərbaycan" jurn., 1972, № 11, s.5.
8. "Kommunist" qəzeti, 1975, 9 oktyabr, № 236 (16062)

ПРЕЦЕДЕНТНЫЙ ТЕКСТ КАК ЗНАЧИМЫЙ ОБЪЕКТ КУЛЬТУРЫ (на примере анализа рассказа А. П. Чехова «Капитанский мундир»)

Фефелова Г.Г., Сагитова А.Ф.

Уфимский государственный нефтяной технический университет, Россия

Одной из актуальных проблем современности является проблема создания мультикультурного общества. Глобальные изменения, которые происходят сегодня в социуме, находят свое отражение и в языке. Глобализационные факторы широко влияют на категорию прецедентности с позиции социоконструктивистского и функционально-ценностного подходов, а также они подвергаются таким глобализационным процессам как заимствования и смешение языковых кодов.

«Прецедентный текст» как термин впервые был предложен Ю.Н. Карауловым в 1987 году. Он называет прецедентными тексты, «значимые для той или иной личности в познавательном и эмоциональном отношениях, имеющие сверхличностный характер, то есть хорошо известные и широкому окружению данной личности, включая ее предшественников и современников, и, наконец, такие, обращение к которым возобновляется неоднократно в дискурсе данной языковой личности» [1, 216].

Караулов указывает, что прецедентные тексты являются частью прагматикона языковой личности, поскольку служат знаками для оценки определенных фактов и отношений [Караулов 1988: 109]. Однако, можно предположить, что прецедентный текст функционирует на мотивационном уровне, необходимо обладая ценностными характеристиками, но затрагивает и два других уровня (лексикон и тезаурус). Таким образом, концепт прецедентного текста содержит:

1. Вербально-семантический компонент, т.е. буквально цитаты данного текста или даже весь текст целиком, если он достаточно короткий;
2. Тезаурусный компонент, т.е. связанный с картиной мира. Возможно, этот компонент представляет собой невербальную часть образа прецедентного текста и содержит те ассоциации, которые вызывает данный текст у концептоносителя, или, наоборот, те стимулы, которые вызывают концепт прецедентного текста в качестве ассоциации.
3. Мотивационный компонент концепта прецедентного текста — это его ценностная значимость, без которой прецедентный текст перестал бы быть таковым.

Прецедентные тексты – это наиболее значимые тексты культуры. Их могут пародировать и высмеивать. Таким образом, они являются объектами оценки [1, 8].

В языковой картине мира прецедентные феномены отражаются в следующем: вызвать у реципиента узнавание; способствовать созданию комического эффекта путем столкновения в одном микротексте разных дискурсов; поддерживать развитие сюжетной линии. В художественных произведениях описанные приемы чаще всего сливаются воедино для усиления контрастности и выражения авторских интенций [3, 171].

Прецедентные тексты в произведениях А. П. Чехова представляют собой особый неповторимый и уникальный пласт. Рассмотрим прецедентные тексты и имена на примере рассказа А.П. Чехова «Капитанский мундир». Можно выделить несколько типов прецедентных имен и текстов:

Имена из античной эпохи. Например: «*Два дня Меркулов лежал на печи, не пил, не ел и предавался чувству самоудовлетворения, точь-в-точь как Геркулес по совершении своих подвигов*» [4, 83]. Автор проводит сравнение между Геркулесом/Гераклом и главным героем, который с

наслаждением и удовлетворением, выполнив свою работу, испытывает от совершенного истинное удовольствие. Он радуется, что к нему обратился сам капитан Урчаев, делопроизводитель местного воинского начальника. Читатель понимает, что описывается раболепство и унижение, что во время крепостного права души людей были искалечены. Для Меркулова мундир – это возвращение к прошлой жизни, когда он работал на господ и получал за это не деньги, а только боль и унижение, но был этому рад и вспоминает все с умилением. Герой не смог адаптироваться к жизни в новом социуме: был завсегдаем кабаков, где постоянно рассказывал о своем мастерстве и жаловался на жизнь. Он не хотел шить зипуны для купцов и мещан, он мечтал только о мундирах.

В следующем примере мы видим упоминание библейского персонажа, когда шел диалог дьячка и Меркулова: *«Возмечтали вы о себе высоко, Трифон Пантелеич, – убеждал портного дьячок. – Хоть вы и артист в своем цехе, но бога и религию не должны забывать. Арий возмечтал, вроде как вы, и помер поносной смертью. Ой, помрете и вы!»* [4, 83]. Арий (живший в 256-336 гг.), священник, живший в Александрии, был объявлен еретиком, отлучен от церкви и сослан. Дьячок сравнивает главного героя со священником и предрекает ему печальный исход, если он не одумается и не возьмется за ум.

«Аксинья обомлела. Минуту стояла она неподвижно, как Лотова жена, обращенная в соляной столб...» [4, 83] – По библейскому преданию, жена Лота, бежавшая вместе с мужем и дочерьми из города Содомы, нарушив запрет, оглянулась и была превращена в соляной столб.

Прецедентный текст *ана́фема* [4, 83] имеет следующее значение «жертва богам по данному обету, посвящение божеству; позже – отделение (кого-либо от общины), изгнание, проклятие. В русском просторечии употреблялось как бранное слово, именно в этом значении оно было использовано Чеховым, для придания экспрессии речи героя.

В анализируемом рассказе широко используются фразеологизмы, как прецедентные тексты:

утрет нос: превзойти кого-нибудь в каком-то деле;

важная птица: Влиятельный, высокопоставленный человек;

белены объелась: применимо к людям, которые ведут себя неадекватно, выходя за рамки приличий, совершая глупости;

гони в шею: грубо выгонять откуда-либо, с применением физической силы

неразумная тварь: в старославянском языке словом «тварь» обозначалось любое живое существо. Постепенно изначальный смысл стерся, и «тварь» стало применяться только по отношению к существам хоть и живым, но не имеющим души. В русском языке это слово можно назвать устаревшим. В тексте словосочетание используется как бранное, относящееся к стилистически сниженной лексике [4, 83].

Метафорическое выражение *«наступила новая эра»* выступает как прецедентный текст и подчеркивает, что наступил новый этап в жизни главного героя [4, 83].

Также имеет место иносказание: *«С колокольни спрыгни, в сапоги попади»* речь идет о сноровке, ловкости; знании своего дела: *«Снял мерку и шей, а ходить примеривать да прифасониваться никак невозможно. Ежели ты стоящий портной, то сразу по мерке сделай...»* [4, 83].

В данных примерах контраст строится на ценностной значимости текста.

Итак, на примере одного юмористического рассказа А. П. Чехова можно убедиться в том, насколько широк круг прецедентных текстов и имен, используемых писателем в творчестве. Они выполняют функции узнавания у читателей (так как сами по себе являются прецедентными для своего времени) и поддержания развития сюжета. Также встречаются единичные случаи употребления метафор, иносказаний, стилистически сниженной лексики – все это способствует глубокому прочтению произведений и пониманию авторской интенции.

Литература

1. Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность. М.: Издательство ЛКИ, 2010, 264 с.
2. Фаткуллина Ф.Г. Мифологизмы в русском литературном языке ХУШ века. Автореф. .канд. филол. наук, М., 1991, 21 с.
3. Фелелова Г.Г. Языковые средства выражения комического в юмористическом дискурсе. Филологические науки. Вопросы теории и практики. Тамбов: Грамота, 2016. №9 (63): в 3-х ч, Ч. 2, с. 170-173
4. Чехов А. П. Юмористические рассказы. М.: Правда, 1982, 208 с.

СПОСОБЫ ПЕРЕДАЧИ ИНОЯЗЫЧНЫХ ИМЕН СОБСТВЕННЫХ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Фёдорова Л.И.

Международная исламская академия Узбекистана, Узбекистан

В современном мире, когда повсюду идут процессы глобализации, а обширные международные связи и Интернет предоставляют неограниченную возможность общения и получения любой необходимой информации, иностранные имена и названия активно пополняют лексику русского языка. Невозможно представить себе человека, который не использовал бы в речи имен собственных и названий, заимствованных из других языков. Для некоторых – журналистов, переводчиков, ученых, редакторов, библиографов, преподавателей иностранного языка – это повседневность, в которой они сталкиваются с необходимостью писать иностранные имена и названия по-русски.

Особенностью имен собственных является то, что «при передаче их на другом языке они в основном сохраняют свое звучание в отличие от слов-аппеллятивов (не имен собственных), для передачи значения или понятия которых используется перевод» [3, 4]. Своеобразие семиотической природы имен собственных отражается и в графическом оформлении: например, в европейских языках имена пишут с прописной буквы, в китайском и японском для них употребляют особые иероглифы и т.д. [4].

Для точности документации сохранение исходной звукографической оболочки заимствуемого собственного имени приобретает особую необходимость [2]. Чтобы обеспечить это, возможны три способа: транскрипция, транслитерация и непосредственное включение в текст иностранного имени с сохранением его графики. Последний способ применяется в тех случаях, где и заимствующий язык и заимствуемый пользуются одинаковой графикой. Здесь появляется другая сложность: сохранение произношения. В ряде случаев это ведет к тому, что имя становится произносимым только для тех, кто уже заранее слышал его. Здесь алфавитный принцип сменяется иероглифическим (имя воспринимается как целостный символ). Преимущество точности передачи графического облика таким образом перевешивает неудобство от искажения чтения. Но это если графика обоих языков одинакова. Русский же текст с включением латинской или иной графики становится нечитаемым и странным на вид [3, 12]. От способа непосредственного включения имен на латинице в русский текст не отказываются полностью, потому что существует много систем передачи (транскрипционной и транслитерационной), и все они несовершенны, а этот способ дает возможность сразу видеть исходную форму имени [3, 12]. Данный прием с транскрипцией удобен для текстов библиографии: «в работе Циммермана (Zimmermann)» и т.д. Такой способ передачи – сочетание – норма для научной и технической литературы, но в художественной и публицистической литературе способ непосредственного включения сейчас признан непригодным и применяется редко [3, 13]. Это связано со спецификой научного текста: он не предназначен для чтения вслух. Обычная схема чтения «графика – звуковой образ – смысл» заменяется «ускоренной схемой» «графика – смысл». В тексте же, предназначенном для чтения, написание имен на чужой графике невозможны, поэтому они передаются средствами русского алфавита, то есть способом транскрипции.

Транскрипция – передача звуков или начертаний языка системой знаков, отличных от принятых в этом языке письменных единиц. При практической транскрипции в качестве таких знаков используется сложившаяся орфографическая система того языка, на который передаются иностранные имена и названия: «практическая транскрипция является средством включения слов одного языка в текст другого с приблизительным сохранением звукового облика передаваемых слов» [3, 14]. Неизбежная приблизительность здесь – следствие несовпадения ряда фонем в различных языках. Дополнительную трудность создает и несовершенство письменностей с обилием непроносимых или по-разному произносимых букв и буквосочетаний. Это еще больше усложняет транскрипцию, единообразие которой совершенно необходимо. Так как без единообразия страдает документация, теряется возможность отождествления названий, топонимов, фамилий и т.д. Что, в свою очередь, затрудняет поиск информации, работу различных организаций, а нередко даже и правильное понимание текста. И, конечно же, затрудняется нахождение исходной формы имени.

Надо отметить, что нормы транскрипции, как и все языковые нормы, устанавливаются постепенно и эволюционируют. Поэтому передача иностранных имен еще далека от искомого единообразия. Иногда журналисты и сотрудники различных редакций пользуются «произвольными правилами» передачи: футболист *Withe* может стать *Уитом*, *Уифом*, *Уизом* и даже *Визом*, а актриса *Kim Besieger* предстанет *Бусинжер*, *Бесингер*, *Бейсингер*, *Бесинжер*.

Как уже было отмечено, перевод для имен собственных в большинстве случаев недопустим. Иногда же это делается с целью сохранения стиля художественного произведения и для раскрытия специфики внутренней формы имени. Или, например, традиция перевода на русский язык исторических имен, титулов и прозвищ.

Транслитерация – это, по определению Н.В.Юшманова, «точная передача знаков одной письменности знаками другой письменности» [3, 17]. Она отличается от практической транскрипции своей простотой и возможностью введения дополнительных знаков (в практической транскрипции мы имеем дело только с обычными буквами русского алфавита). Транслитерация определяется также (и это определение более непосредственно связано с проблемами заимствования имен) как «... передача, переписывание слова буква в букву, в отличие от транскрипции – передачи звуков слова: так, *Уэльз* будет приблизительной транскрипцией, а старое *Валлис* – транслитерацией английского географического названия» [5]. Транслитерация часто применяется при составлении библиографических указателей и при организации каталогов, например, когда надо собрать в одном месте каталога описания всех произведений отечественного автора на иностранных языках. Как способ включения иностранного слова в русский текст, транслитерация менее употребительна, так как при этом способе передачи сильно искажается звуковой облик иноязычного имени. Транслитерируют чаще акронимы, то есть сокращения по первым буквам, например, *ЮНЕСКО*. Но в названиях государств все же преобладает перевод с последующим сокращением. Транслитерируются также акронимы, внутренняя форма (значение) которых неочевидна, т.е., случаи, приближающиеся к индексам.

Помимо собственных имен, транскрибируются также специальные термины различного характера. Иногда в процессе заимствования они сложным образом перерабатываются и переоформляются [1]. В целом же способы передачи терминов, составляют особый раздел языкознания и теории перевода.

Для практической же транскрипции собственных имен существенно сохранение общего облика слова – отчасти и графического облика. Поэтому транскрипции не чужды элементы транслитерации, которая, кроме того, восполняет иногда невозможность воспроизвести звучание. Поэтому, в случае, если в состав имени собственного входят сочетания, произношение которых может быть различным, желательно уточнить чтение имени по каким-либо специальным справочникам.

Литература

1. Белодед И.К. и др. Интернациональные элементы в лексике и терминологии. Харьков, 1980
2. Влахов С.И., Флорин С.П. Непереводимое в переводе. М.: Р.Валент, Изд. 4-ое, 2009
3. Гиляревский Р.С., Старостин Б.А. Иностранные имена и названия в русском тексте: Справочник, 3-е изд., испр.и доп. М.: Высшая школа, 1985
4. Ермолович Д.И. Имена собственные на стыке языков и культур. М.: Р.Валент, 2001.
5. Щерба Л.В. Теория русского письма. Ленинград, 1983

К СИМВОЛИКЕ ДЕКАДАНСА В ТВОРЧЕСТВЕ АЛИБЕКА ГУСЕЙНЗАДЕ

Фейзуллаева А.

НАНА Азербайджана, Институт литературы имени Низами Гянджеви, Азербайджан

Период упадка и реакции кризиса духовных ценностей на рубеже веков нашёл своё отражение в литературе и искусстве Западной Европы и России, а также на Востоке, в частности, в Турции. По мнению тюркских декадентов, – как отмечает А.Гусейнзаде (1864–1941) – незаурядный мыслитель XX столетия, – у тюрков издавна была тяга к декадентству. В тюркском языке сохранились выражения, подтверждающие этот факт. «К числу таких выражений относятся, например, такие как «чёрные дни», «чёрные вести», «красная ложь» и др.» [1, 85]. Время само требовало обращения к символам, завуалированной форме и стилю художественного отражения действительности, как считал азербайджанский мыслитель. «Мы живём в эпоху революций. Человечество стремится к прогрессу. Но страшные силы реакции всячески препятствуют этому. Идёт борьба между революцией и реакцией, проливается людская кровь, земля окрашивается в красный цвет. От облака, возникшего в результате испарения смрадной крови, всё вокруг погружается во тьму. Это и есть красная тьма...» [1, 87].

В трактате «Qırmızı qaranlıqlar içində yaşıllar işıqlar» («Зелёные огни в красной тьме») нашли своё отражение просветительские идеи выдающегося мыслителя через символично-романтическое восприятие действительности. В эпоху разгула реакции и контрреволюционного натиска в России усиливается и колониальная политика царского самодержавия на её восточных окраинах. Идёт борьба против национально-освободительного движения народов, в основном тюрков и мусульман Кавказа. Единственный путь к избавлению от «дракона» (символический образ царской России. – А.Ф.) Алибек Гусейнзаде видит в единении и сплочении народов в борьбе за своё национальное освобождение от гнёта и порабощения.

Революция 1905–1911 годов в Южном Иране, её новизна, заключающаяся в подъёме национального сознания, историческая роль в деле дальнейшего успешного развития национально-освободительного движения и в Северном Азербайджане, по убеждению Алибека, окажется определяющей двигательной силой в этом направлении.

Царское самодержавие, напуганное революционным движением в Южном Азербайджане, стремилось всячески ослабить его, разобщить народы, благодаря своей злодейской и коварной политике «разделяй и властвуй».

В самом крупном произведении А.Гусейнзаде, написанном в бакинский период его жизни и деятельности (1905–1910), – в трактате «Siyasəti-fürusət» («Политика «игры с конём») ярко прослеживается идеологическая позиция автора, оригинальная трактовка и оценка социально-исторических событий и фактов, связанных с Востоком. Им подвергаются глубокому анализу и изучению многовековая история Ирана, национально-освободительная борьба тюркоязычных народов против иноземных захватчиков, объективно воссоздаются образы тюркских исторических деятелей, правителей Ирана, определяется их историческая роль.

Как известно, трактат, изложенный в форме остросатирического памфлета, был написан в тяжёлые годы реакции, когда в его авторе усиливается твёрдое убеждение в том, что без вооружённого восстания и национально-освободительного движения нельзя добиться свободы.

В иносказательной форме изложена политика «езды на коне верхом». В начале своего памфлета Алибек поясняет причину избрания им такого символического определения, вызванного, по его словам, соблюдением определённой предосторожности. Воспользовавшись фельетоном русского писателя-публициста В.М.Дорошевича «Сон Касьяна» (опубликованном в журнале «Русское слово» в 1908 г.), высмеивавшем шовинистическую направленность и националистическую политику реакционной III Государственной Думы, Алибек решил обратиться к факту о принятии решения в Государственной Думе относительно снабжения казаков военными конями с целью использования их в качестве военной силы для подавления национально-освободительного движения.

Разоблачению «конских хвостов» казаков посвящает свой сатирический обзор русский писатель. Эти «хвосты» – царские чиновники и их прислужники, находящиеся у власти в период правления Николая II. Символическим воплощением «хвостов» в трактате «Siyasəti-fürusət» является Пуришкевич – самый ярый шовинист, реакционный деятель III Государственной Думы России. Предупреждая об угрозе нашествия этих «хвостов» и взывая к бдительности свой народ, Алибек писал: «Нашествие «хвостов» обязательно состоится, чтобы сорвать революцию, предотвратить и искалечить её» [2, 32].

Целью путешествия Пуришкевича на Кавказ является рассеивание национальной розни и контрреволюционная борьба. «Алибек не мыслит жизнь без идеала, без стремления к счастью, свободе и прогрессу. Весь Туран он видит в зелёной перспективе, в ореоле зелёных лучей просвещения в эпоху мрачного господства «красного террора» – свирепства реакционного режима» [2, 30].

Обращение к знаковой символике декаданса в трактатах выдающегося азербайджанского писателя Алибека Гусейнзаде, вызванное потребностью времени, и подвело нас к выявлению типологической параллели её в восточном ареале – азербайджанской действительности начала XX века.

Литература

1. Гусейнзаде А. Зелёные огни в красной тьме. Баку: Азернешр, 1996.
2. Гусейнзаде А. Сиясати-фюрусат. Предисловие О.Байрамлы. Баку: Элм, 1994.

MÜASİR TƏHSİL SİSTEMİNDƏ BƏDİİ ƏDƏBİYYATIN ROLU

Hacıyeva N.S.

Gəncə Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Özünəməxsus inkişaf yolu keçmiş, yaşı min illərlə ölçülən Azərbaycan ədəbiyyatı dünya bədii mədəniyyət xəzinəsinə dəyərli sənət abidələri bəxş etmişdir. Humanist və demokratik ideyaları əks etdirən ədəbiyyatımızın ümumtəhsil məktəblərində tədrisi milli dövlətçilik maraqları baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Məktəb ədəbiyyat kursu həqiqi vətəndaşın və müasir dünyagörüşlü şəxsiyyətin yetişməsində mühüm rol olan fənlərdəndir.

Qüdrətli tərbiyə vasitəsi olan bədii söz sənətimiz gənclərin mənəvi-estetik tərbiyəsi, xalqın ədəbi-mədəni irsini, tarixi keçmişini, mübarizəsini, adət-ənənələrini öyrənmək üçün mötəbər mənbə, etibarlı qaynaqdır. Müasir təhsil sistemində müstəqil düşünməyi, qazandıqları bilikləri tətbiq etməyi, qarşılaşdıqları problemləri həll etməyi bacaran saf mənəviyyatlı, təşəbbüskar, yaradıcı, demokratik ruhlu humanist gənclər tərbiyə edilməsi sosial tələb kimi meydana çıxır. Orta məktəbi bitirən hər bir gənc bədii ədəbiyyatı, digər mənbələri oxumağı, təhlil etməyi, qiymətləndirməyi, öz biliklərini müstəqil şəkildə artırmağı bacarmalı, fasiləsiz təhsilə hazır olmalıdır. Məktəb ədəbiyyat kursunda yüksək ideya-bədii dəyərə malik əsərlərin öyrədilməsi əsasında şagirdlərdə mütaliə formalaşır, onların ədəbi təhsili, tərbiyəsi və inkişafı təmin olunur. Ədəbiyyat həyatı ümumiləşdirilmiş şəkildə, obrazlar vasitəsilə əks etdirən söz sənəti kimi gənc nəslin müstəqil həyata hazırlanmasında, həyatı əhəmiyyət kəsb edən bacarıqlara yiyələnməsində mühüm rol oynayır. Bədii ədəbiyyatın “insanşünaslıq”, “həyat dərslisi” adlandırılması bu fənnin hər bir gələcək nəsil üçün özünü, həyatı, insanı dərk etmək vasitəsi kimi əhəmiyyətini ifadə edir. Ədəbiyyatşünaslıq elminin banisi Firidun bəy Köçərli vaxtilə yazırdı: “Hər bir millətin şöhrət və əzəmətinə, tərəqqi və səadətinə bəis olan səbəblərdən birisi də onun ədəbiyyatıdır. Ədəbiyyat xalqın ainyeyi-həqiqət nümasıdır ki, onun maddi və mənəvi tərəqqisini və istiqbalı üçün nicat və səadət yollarını eynilə göstərir. Ədəbiyyat ... millətin cisminə şəfa, ruhuna səfa, fikrinə cila, ağılına və təmami mənəvi və ruhani qüvvələrinə qol-qanad verib uca məqama qaldırır” [5,120]. Azərbaycan ədəbiyyatının, eləcə də dünya xalqlarının ədəbiyyatından seçilmiş nümunələrin müzakirəsi şagirdlərin müasir dövrdə xüsusi aktuallıq kəsb edən mənəvi-estetik problemləri, həyatda, cəmiyyətdə baş verən dəyişiklikləri dərk edib qiymətləndirmələrinə, milli və ümumbəşəri mənəvi dəyərlərə yiyələnmələrinə imkan yaradır.

Azərbaycan ədəbiyyatı əsrlərdir təlim-tərbiyə məktəbi funksiyasını yerinə yetirir. Gözünü dünyaya açan körpəni ananın oxşamaları, laylaları qarşılayır, dil açıb yeriməyə başlayanda tapmacalar, yanıltmaclar, uşaq nağılları onun nitqini, təfəkkürünü inkişaf etdirir, həyat üçün zəruri olan ilkin bacarıqları formalaşdırır.

Ədəbi əsərlərin öyrədilməsi zamanı şagirdlərin şifahi və yazılı nitqi tədricən cəlalanır, ana dilimizdə yazılmış əsərlərdə dilin gözəlliyini, dərin fikir və ifadə zənginliyini görüb-götürür. Təlim prosesində sənətkarın sözdən istifadə məharəti, nitqin bədiiliyi, ifadəliliyi, obrazlı sözün doğurduğu emosionallıq və fikir tutumu haqqında aydın təsəvvür yaradılır, bu əsasda şagirdlərin özünün nitqinin zənginləşməsi təmin edilir. Ədəbiyyat dərslərində nitq inkişafı üzrə aparılan işlər məktəblilərdə bədii sözə həssas münasibətin yaradılmasına, sözün, fikrin məna incəliklərini duymaq, ifadə etmək bacarığının formalaşdırılmasına imkan yaradır.

Ədəbiyyat təliminin məqsədi bədii ədəbiyyat nümunələrini, tarixi-ədəbi prosesi öyrənmək, təhlil etmək, qiymətləndirmək bacarığını formalaşdırmaqla şagirdlərin dünyagörüşünü zənginləşdirmək, mənəvi-estetik inkişafını təmin etmək, nitq mədəniyyətinə yiyələnmələrinə nail olmaqdır. İncəsənətin bir növü kimi söz sənətinin – şifahi və yazılı ədəbiyyatın xalqın mənəvi sərvəti olması, həyatı, tələyüklü məsələləri özünəməxsus bədii vasitələrlə əks etdirməsi barədə şagirdlərdə dolğun təsəvvür yaradılır. Milli və dünya ədəbiyyatından seçilmiş kamil sənət nümunələri vasitəsilə gənc nəsildə sözə, söz sənətinə həssas, bədii-emosional münasibət formalaşdırılır, təhlil, dəyərləndirmə, fikirlərini şifahi və yazılı çatdırmaq bacarığı inkişaf etdirilir [3,153].

Ədəbiyyat fənni öz mahiyyəti, təbiəti etibarilə integrativ səciyyə daşıyır. Integrativ təlim mühüm pedaqoji problem kimi müasir dünyagörüşlü, fəal, yaradıcı problemlərin həlli və müstəqil qərarlar qəbul etmək üçün zəruri təhsil səviyyəsinə və bacarıqlara malik şəxsiyyət formalaşdırılması vəzifəsinin ön plana çıxdığı hazırkı dövrdə xüsusi aktuallıq kəsb edir. Belə ki, bədii ədəbiyyatın həyatı obrazlı şəkildə əks etdirməsi artıq onun integrativlik xüsusiyyətinin ifadəsidir və bu, bilavasitə təlim prosesində də öz əksini tapmalıdır. Ədəbiyyat gerçəklik, ətraf aləm haqqında zəngin informasiya mənbəyi kimi çıxış edir, insanın şəxsiyyətinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Ədəbiyyat kursu şagird şəxsiyyətinin, onun mənəvi aləminin, estetik zövqünün formalaşdırılmasında böyük imkanlara malikdir. Məktəblilər bədii əsərdə əks

olunmuş mürəkkəb hadisələri, həyatı reallıqları dərk edib qiymətləndirməklə fəal həyat mövqeyinə yiyələnir. Bu mənada ədəbiyyat dərslərinə həyat və mənəviyyat dərsləri, idrak fəaliyyətinin bir növü kimi yanaşılmalıdır. Bədii ədəbiyyat mənəvi ünsiyyətin xüsusi formasıdır. Kamil sənət nümunəsini oxuyan, orada qaldırılan mənəvi-estetik problemlər barədə düşünən, qəhrəmanların taleyinə, sənətkar mövqeyinə münasibət bildirən şagird-oxucu qüdrətli sənətkarın müsahibinə çevrilir, onun fikir və düşüncələrini öyrənməklə mənən zənginləşir. Bu prosesdə məktəblilərin öz fəaliyyətinin, hərəkət və davranışının mənəvi, estetik normalar baxımından qiymətləndirilməsi də mümkün olur. Söz sənəti olan ədəbiyyat ana dilinin zənginliyini, geniş bədii ifadə imkanlarını özündə cəmləşdirir, qoruyub yaşadır, gələcək nəsillərə ötürür. Bu da ədəbiyyatın təlim prosesində şagirdlərin nitqinin inkişafını şərtləndirən mühüm amil kimi götürülməlidir.

Bədii ədəbiyyatın mütaliəsi, müzakirəsi prosesində şagirdlərin lüğət ehtiyatı zənginləşir, onlar monoloji və dialoji nitqə, bədii sözün gücündən məqamında istifadə etmək bacarığına yiyələnir. Şagirdin nitqinin inkişafı əsərin dilinin öyrənilməsi ilə sıx bağlıdır. Şifahi və yazılı nitq bədii əsər üzərində iş prosesində cıalanır. Bədii əsərin oxusu, təhlili, qiymətləndirilməsi ədəbi-nəzəri biliklərə əsaslanmaqla həyata keçirilməlidir [1,67].

Təlim prosesində şagirdlər ədəbi-nəzəri biliklərə yiyələnməklə öz biliklərini müstəqil surətdə artırmaq, özünü inkişaf, özünü təkmilləşdirmə imkanı əldə edirlər. Gənc nəsil kamil sənət nümunələri ilə tanışlıq vasitəsilə estetik duyumunu inkişaf etdirir, həyatda, insanda, incəsənətdə gözəlliyi görmək, qiymətləndirmək bacarığına yiyələnir. İstedadın, yaradıcılığın məhsulu olan bədii əsər şagirdlərdə yaradıcılıq qabiliyyətinin formalaşmasına yol açır.

Milli ədəbiyyatla yanaşı, digər xalqların ədəbiyyatından seçilmiş sənət nümunələri üzrə iş zamanı gələcək nəsil tolerantlıq, yad mədəniyyəti başa düşmək, qiymətləndirmək bacarığına yiyələnir. Bədii ədəbiyyatda qaldırılan problemlərin həlli yolları üzərində düşünən şagird müxtəlif mülahizələr irəli sürmək, tənqidi münasibət bildirmək, onları əsaslandırmaq, orijinal qərarlar qəbul etmək imkanı əldə edir.

Ədəbiyyat

1. Abbasov Ə., Balakışiyev Ş., Əliyeva B., Xudiyeva G., Süleymanova A. Azərbaycan dili və ədəbiyyat. Metodika və təcrübə. Bakı: Orxan, 2005
2. Ağayev Ə.Ə. Təlim prosesi: ənənə və müasirlik. Bakı: Adiloğlu, 2006
3. Həsənlı B. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Bakı: Müəllim, 2011
4. Əhmədov C. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Bakı: Bakı Universiteti, 1992
5. Yusifov F. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Bakı: ADPU-nun nəşri, 2010

MƏHƏMMƏD FÜZULİ YARADICILIĞININ TƏDRİSİ MƏSƏLƏLƏRİ

Həsənlı Ə. T.

Gəncə Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Azərbaycan ədəbiyyatının formalaşmasında Füzuli sənətinin rolu yüzillərdir ki, özünü açıq şəkildə göstərməkdədir. Şairin yaşadığı dövrdən bu günümüze qədər ədəbiyyatımızda Füzulinin ədəbi təsiri görünür. XVI əsrə qədər məktəb və mədrəsələrdə proqram və dərslilər mükəmməl olmadığı üçün Məhəmməd Füzulinin “Leyli və Məcnun” əsərindən də tədris vəsaiti kimi istifadə olunurdu. Sonrakı dövrlərdə isə şairin “Məni candan usandırdı”, “Heyrət, ey büt” qəzəlləri, “Padişahi-mülk” qitəsi, “Leyli və Məcnun”, “Söhbətül-əsmar” poemalarından bir parça şagirdlərə tədris edilmişdir. Lakin indiki dövrdə orta ümumtəhsil məktəblərinin VIII sinfində Məhəmməd Füzulinin “Söz” qəzəli, X sinfində isə “Əql yar olsaydı, tərki eşqi-yar etməzmidim” qəzəli və “Leyli və Məcnun” məsnəvisi tədrisi zamanı müəllimlər müəyyən çətinliklərlə qarşılaşırlar. Belə ki, orta məktəblərdə “Leyli və Məcnun” məsnəvisinin tədrisinə 4 saat vaxt ayrılmışdır. Poemanın məzmunu üzrə iş müxtəlif formada qurula bilər. Motivasiya mərhələsində eyniadlı operadan fraqment nümayiş etdirilməsi, şəkillərdən istifadə və s. bu qəbildəndir. Şagirdlərin artıq “Leyli və Məcnun” poeması haqqında müəyyən məlumatları olduğu üçün suallardan da istifadə oluna bilər. Bunlardan birinin tətbiqi tətqiqat sualının formalaşmasına imkan verir.

Tədqiqatın aparılması mərhələsində dərslidə verilmiş parçalar oxunur. Oxunu fərqli formada təşkil etmək mümkündür. Oxuya ayrılan vaxt başa çatdıqdan sonra, şagirdlər kiçik qruplarda birləşib dərslidəki suallara cavab hazırlayırlar. Kiçik qruplarla iş başa çatdıqdan sonra müəllim aşağıdakı suallar ətrafında şagirdlərlə müsahibə təşkil edə bilər. Məsələn,

1. “Leyli və Məcnun” poemasında Amirilər qəbiləsinin başçısı nə üçün qüssə çəkir və o, Allahdan nə istəyir?

2. Yeni doğulmuş uşağın gözəlin qucağında sakitləşməsi nəyə işarə idi?
3. Məcnunla Leyli harada görüşürlər və bu görüş ilin hansı fəslinə təsadüf edir?
4. Leylinin anası nə üçün onu məktəbə qoymur?
5. Qeys nəyə görə Məcnun adlandırılır və onun çöllərə düşməsinin səbəbi nə idi?
6. Məcnunun atası onu hara aparır və onu özü ilə aparmaqda atasının məqsədi nə idi?
7. İbn Səlam kimdir?
8. Nofəl kimdir? O, Məcnunu necə tanımışdır?
9. İbn Səlamın aqibəti necə olur?
10. Leyli səhrada Məcnuna necə rast gəlir?

Orta ümumtəhsil məktəblərində aparılan müşahidə göstərir ki, “Leyli və Məcnun” məsnəvisi üzərində şagirdlər belə suallar ətrafında işlədikdə məzmunu daha yaxşı mənimsəyirlər və əsərə asanlıqla münasibət bildirə bilirlər.

“Leyli və Məcnun” poemasının tədrisi zamanı hadisələrin inkişaf xətti də şagirdlərin diqqətinə çatdırılmalıdır. Digər əsərlərə nisbətən Məhəmməd Füzulinin “Leyli və Məcnun” poeması süjet və kompozisiya baxımdan mürəkkəb əsərlərdəndir. Orta məktəbdə “Leyli və Məcnun” poeması üzərində aparılan təcrübə göstərir ki, şagirdlər ilk baxışda hadisələrin inkişafında qalxma və enməni aydınlaşdırmaqda çətinlik çəkirlər. Sxem vasitəsilə poemanı tədris etmək müəllimə daha yaxşı nəticə əldə etdirir. Hər şeydən əvvəl şagirdlər qalxma və enməni müəyyənləşdirmək üçün əsəri diqqətlə oxumalıdırlar. Bu mərhələdən sonra müəllim şagirdlərə müraciət etməlidir ki, gəlin “Leyli və Məcnun” məsnəvisində hadisələrin süjetini müəyyənləşdirək. “Leyli və Məcnun” poemasının təhlili də müəllimdən yüksək işgüzarlıq tələb edir. Bu poemanın təhlili zamanı şagirdlərin diqqətinə çatdırılan əsas məsələ Füzulinin qəhrəmanlara münasibətinin müəyyənləşdirilməsidir. Bu baxımdan poemanın sonunda “Sözün tamamlanması” (“Təməmeyi-süxən”) adı altında verilən hissə əsərin kompozisiyasını tamamlayır. Füzulinin poemanın qəhrəmanlarına münasibəti, əsasən, bu hissədə çox aydın şəkildə hiss olunur.

“Sözün tamamlanması” hissəsində eyni zamanda Məhəmməd Füzulinin dövrə, zamanəyə, feodal dünyasına münasibəti öz əksini tapır. Bu hissədə şair ədalətsiz cəmiyyətə nifrət edir. Ona görə də şagirdlərin diqqəti Məhəmməd Füzulinin bu mövzuya münasibətinə, baş qəhrəmanla dövrün mənəvi dəyərləri arasındakı bağlılığa yönəldilməlidir. Həmin parça üzərində şagirdlər kiçik qruplarda da birləşib işləyə bilirlər. Belə ki, müəllim şagirdləri 3 qrupa bölməli və hər qrupu adlandırmalıdır. “Sözün tamamlanması” hissəsi qrupların sayı qədər hazırlanıb onlara paylanır. Qruplardakı suallar aşağıdakı formada da ola bilər:

I qrup: Məcnun haqqında olan misraları tapın və onları izah edin.

II qrup: Leyli haqqında olan misraları tapın və onları izah edin.

III qrup: İctimai quruluşa münasibət bildiren misraları tapın və onları izah edin.

Şagirdlərin bu parçalar üzərində müvəffəqiyyətlə işləmələri üçün çətin sözlər üzrə iş aparılmalıdır. Məslən, gərdun-fələk, cəfakar-zülmkar, rəviş-davranış, əhbab-dost, dami-ğəm-dərd-qəm, kahil-ləngimək, inqiyad etmək-diz çökmək, fəzl əhli-ağıllılar, cövr-zülm, cəfa və s.

Bundan sonra birinci qrupun nümayəndəsi aşağıdakı misraları oxuyur:

Məcnun əgər olsa idi cahil,
Olmazdın itaətində kahil.
Fərmanına inqiyad edərdin,
Könlünü müdam şad edərdin,
Əhli-hünər olduğu səbəbdən,
Sahibnəzər olduğu səbəbdən,
Əqram içində xar qıldın
Biizətü etibar qıldın [3, 222].

Qrup üzvləri bu misraları izah edirlər. İkinci qrupun nümayəndəsi oxuyur:

Leyli gər olsaydı bir həyasız,
Ya sən kimi mehrsiz, vəfasız,
Olmazdı ona həmişə cövrün
Kamınca müdam olurdu dövrün.
Fəzl əhlinə nail olduğundan.
Daim gəm əlində zar qıldın,
Aşüfteyi-ruzigar qıldın [3, 223].

Misralar oxunandan sonra qrup üzvləri tərəfindən izah olunur. Üçüncü qrupun nümayəndəsi müvafiq misraları oxuyur:

Dün dideyi-tər qılıb kuhərbar,
Gərdunə dedim ki, “Ey cəfakar”
Hərgiz rəvişindən olmadım şad,
Dami-ğəmə möhnətindən azad.
Əhbabə nəqiz dövr edərsən.
Ərbabi-kəmalə cövr edərsən [3, 222].

Qrupun nümayəndələri misralardakı fikri izah edirlər. Sonda müəllim deyilənləri ümumiləşdirərək qeyd edir ki, poemanın qəhrəmanları ağıllı, ədəbli, həyalı olduqları üçün ədalətsiz cəmiyyət onları nəzərdən salmışdır.

Ədəbiyyat

1. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözlər lüğəti. I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 416 s.
2. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözlər lüğəti. II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 472 s.
3. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 336 s.
4. Qafarova S., Gərayzadə E. Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisi tarixi. Bakı: Mürtəcim, 2010

DRAMATURGIYAMIZDA MÜŞFIQLİ ANLAR

Həsənova Ş.H.

Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Müasir Azərbaycan dramaturgiyasının aparıcı simalarından biri də Əli Əmirlidir. Ə.Əmirlinin müxtəlif şəxsiyyətlərə həsr olunmuş bir çox tarixi mövzulu pyesləri vardır: “Mesenat”, “Bütün deyilənlərə rəğmən və ya Ağa Məhəmməd Şah Qacar” və s. Belə əsərlərdən biri də M. Müşfiqdən bəhs edən “Ah, bu uzun sevda yolu” pyesidir.

Gənc və istedadlı şair M. Müşfiqin poeziyası və faciəli həyatı barədə çox sayda əsərlər, məqalələr yazılmışdır. Gənc şairin həyatı, fəaliyyəti haqqında bir qədər geniş məlumatı Dilbər Axundzadənin “Müşfiqli günlərim” adlı xatirəsində rast gəlinir. Bu əsərə nəzər yetirdikdə görünür ki, sovet ideologiyasına görə baş verən hadisələrin heç də hamısı göstərilməyib, hətta Müşfiqin güllələnməsi ilə bağlı heç nə yoxdur. Ə.Əmirlinin bu mövzuda pyes yazmağına məhz “Müşfiqli günlərim” əsəri təsir etdi. Zəif yazılmış əsər olsa da, müəllifə material lazım idi. Ə.Əmirli isə bu materialdan bacarıqla istifadə edib Müşfiq haqqında təsirli bir pyes ərsəyə gətirmişdir.

“Ah, bu uzun sevda yolu” əsəri iki hissəli tale dramıdır. Əsərin birinci hissəsində Müşfiqlə Dilbərin toyu, onların xoş günləri verilibsə, ikinci hissədə artıq bu xoşbəxtlik bitir, onların faciəli həyatı başlayır.

Birinci hissədə Dilbərlə Müşfiqin xatirəsindən, sonra isə onların toyundan bəhs edilir. O dövrdə toylar çox vaxt evdə edilirdi. Müşfiqlə Dilbərin toyu 1933-cü ildə olmuşdur. Toy kirayədə yaşadıkları evdə baş tutmuşdu. Bu evə toy münasibəti ilə o zamanın ən məşhur gənc şairləri yığılıb. Artıq burada dost da, düşmən də bəlli olur. Ə.Əmirli kirayədə yaşayan şairin evində olan bu mühiti verməyə çalışmışdır. Məclisdə bütün çıxışlar Müşfiqin şeirləri ilə olacaqdı. Hər kəs çıxışını şeirlə etməyi qərara almışdı.

Ə.Əmirlinin əsas məqsədi zamanın mühitini göstərmək olub. Bu mühitdə Müşfiq və Dilbərdən başqa konkret adamlar da var. Lakin əsərdə olan digər obrazların adı çəkilmir. Onlar bu cür təqdim olunur; dost şair, düşmən şair, qorxaq şair, qadın şair, qadın məmur və s. Məclisdə onların çoxu Müşfiqin tərəfini tutmasa da, qadın məmur kimi təqdim olunan Hökümə Sultanova yeganə şəxs idi ki, onun tərəfində idi. Müşfiqi Yazıçılar İttifaqında tənqid edəndə də o, ayağa qalxıb demişdi ki, siz niyə onu tənqid edirsiniz? O, çox istedadlıdır və bizə lazımdır. Məmur qadının Müşfiqə münasibəti digər şairlərə olan münasibətindən fərqli idi. O deyirdi: “Yoldaşlar, mən şair olmasam da, mənə bu gözəl məclisə poeziyaya olan sevgim gətirib. Düzdür, şeir hafizəm zəifdir, amma inciməsin şair dostlarımız, bir Müşfiqin şeirlərini yadda saxlaya bilirəm. [2, 18]

Ə.Əmirli Müşfiqlə bağlı hadisələri bir qədər fərqli formada, lakin reallığa uyğun şəkildə qələmə almışdır. Əsərdə obrazların konkret adı göstərilir. Burada dost şair 1933-cü il 22 iyunu tarixə düşən gün kimi qeyd edir. Buna səbəb həmin günün Müşfiqlə Dilbərin toy günü olması idi.

Müşfiqə qarşı olan təhdidlər, iftira və böhtanlar onun dostlarını da narahat edirdi. “Müdrək şair. Sakit ol, dostum, bundan da artıq hücumlara hazır ol. Bunlar hələ quyruq bulayanlardır, əhvalatın başlanğıcıdır. Sel gələndə tör-töküntü gətirir.

Müşfiq. Nədir mənim günahım?

Müdrək şair. Günahın sənə böyük istedadındır. Bunu adama bağışlamırlar. İmkan düşən kimi paxıllar vuracaqlar səni, amma sən də günahsız deyilsən.

Bir tərəfdən coşqun, nəhayətsiz istedadın oynadır səni, bir tərəfdən də özün həddini aşan canfəşanlıq edirsən. Bir vaxt səni sevdiren, sənə şöhrət gətirən istedadın indi sənin ziyanına işləyir.

Müşfiq. Qarşıda ümitsiz-dipsiz bir qaranlıq görürəm, ustad. Etiraf edirəm ki, qorxuram". [2, 21]

Vəziyyətin daha da ağırlaşdığını görən Müşfiq artıq qorxmağa başlayır. Belə bir dövrdə təkcə Müşfiq deyil, onun kimi digər şairlərin də həyatı təhlükə altında idi. Ə.Əmirli pyesdə həmin şairlərin bu təhlükəli vəziyyətdən çıxmaq üçün hansı yollar axtardığını açıb göstərməyə çalışmışdır. Vəziyyət o yerə çatmışdı ki, Dilbər də qorxulu yuxular görməyə başlamışdı. Hətta dostları belə qorunmaq üçün Müşfiqə Gəncəyə getməyi məsləhət bilmişdilər. Ancaq Müşfiq bununla razılaşmırdı, öz şəhərini qoyub başqa yerə getməyi düşünmürdü.

Evdəki vəziyyət qonşunun – Gülərin onlara gəlməsi ilə dəyişir. Gülər kitab almaq bəhanəsi ilə gəlsə də, əslində, gəlişinin məqsədi başqa idi. Sonda Gülər məcbur qalıb gəlməyinin məqsədini bu cür bildirir:

"Gülər. Müşfiq əmi, mən yalan danışdım (ağlayır).

Müşfiq. Nə yalan? Başa düşmədim.

Dilbər (kəskin). Gecə yarı gəlmisən bizə yalan danışmağa?

Gülər (pıçıldayır). Müşfiq əmi, iki nəfər həyətdə sizi gözləyir. Mən həyətdə düşmüşdüm, üzr istəyirəm... Onlar məni saxladılar, heç evə qayıtmağa qoymadılar. Göndərdilər sizə kitab almaq bəhanəsilə". [2, 25]

Pyesdə bu hadisələrdən sonra ikinci hissə bədbin şəkildə davam edir. Əsərin ikinci hissəsində Müşfiqlə Frənçli kişinin dialoqu zamanı işin əsl mahiyyəti açıqlanır. Müşfiq söhbət vaxtı özünün nə qədər günahsız olduğunu söyləməyə çalışsa da, alınmır. Artıq ona "Xalq düşməni" adı verilmişdi. Geriyə yol qalmamışdı. Müşfiqin çətin günlər yaşamağı Dilbərə də təsirsiz ötürmədi. Ayrılıqdan sonra Dilbər dəli kimi olmuşdu. Onsuz da tənha qalan Müşfiq ətrafındakı insanların da ondan uzaqlaşdığını görüb bütün ümidini itirmişdi.

Heç bir şeyin dəyişməyəcəyini başa düşən Müşfiq Frənçli kişiylə hər şeyi açıb deyir, lakin bunlar onu daha da qəzəbləndirir. Artıq çıxış yolu qalmamışdı. Və sonda həmin vacib qərar verilir: Güllələnsin!

Şizofreniya xəstəsi olan Dilbər də çətin halda idi. Hər şey aydınlaşandan sonra haqsız yerə həbsxanada saxladıqlarını etiraf edib onu azad etdilər. Dilbər azadlıqda olsa da, Müşfiq ölən gün öldüyünü bildirirdi.

"Dilbər. İndi mən tamam özgə bir Dilbərdim, zəif, xəstəhal, huşu-başı qarışmış, çox şeyi unutmuş, itirmiş. Bir sənin qaynar simanı, qaynar baxışlı gözlərini, işıqlı təbəssümünü unuda bilmədim, hara baxdım səni gördüm. Mən yenidən dəli olmaqdan qorxdum. Ərə getdim, uşaq doğdum. Qınayanlar çox oldu, vəfasızlıqda ittiham edənlər də. Səbəb mənə məlumdu, onlar elə bilirdilər, mən elə o Dilbərəm, sən sevdin, sən yaratdığın Dilbər. Onlar bilmirdilər ki, o Dilbəri 1938-ci ilin soyuq yanvar gecəsində sənəylə bir gündə, bir saatda güllələnmişdilər". [2, 36]

Dilbərlə Müşfiqin sevgi macərası çox çətinliklə başlamışdı, buna baxmayaraq, çox da uzun çəkmədi. Nəticədə isə, faciəli sonluqla bitdi.

Ah, bu uzun sevda yolu,

Vurulurmu başa, könül!

Nişan aldım, kaman atdım,

Dəydi oxum daşa, könül!

Repressiya hər zaman gündəmdə olan bir mövzu olmuşdur. 2017-ci ildə Əli Əmirli bu mövzuda "Ah, bu uzun sevda yolu" dramını təqdim etdi. Müəllif əsərin adını "Müşfiq və Dilbər" qoymaq istəmədi. Əslində, qoymaq istəyirdi, ancaq fikirləşdi ki, yox, bu, birbaşa olur. Elə bir misra seçir ki, bu misradan onun Müşfiq haqqında olmağı bəlli olur. Yəni onun yaşamağı həm Dilbərə, həm ölkəyə, həm də həyata münasibəti elə bil ki, uzun bir sevda yoludur.

"Ah, bu uzun sevda yolu" pyesi yaxın tarixə həsr olunmuş bir əsərdir. Müşfiqin konkret obrazı yaradılmışdır ki, bu özü də tarixilik göstəricisidir.

Ədəbiyyat

1. Axundzadə D. Müşfiqlə günlərim. Bakı: Gənclik, 2005, 352 s.
2. Azərbaycan jurnalı. № 12, Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, 2017, 208 s.
3. Əmirli Ə. 15 pyes. Bakı: Öndər nəşriyyatı, 2006, 568 s.
4. Müşfiq M. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 352 s.

MARAĞALI ƏHVƏDİ ŞEİRİ: TƏSƏVVÜFÜN DAVAMLI İNKİŞAF KONTEKSTİ

Hümmətova X.B.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Azərbaycan

XIV əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi və ilk fəlsəfi şeir örnəklərini ədəbiyyatımıza gətirən mütəfəkkir sənətkar Marağalı Əvhədi (1274-1338) olmuşdur. Marağalı Əhvədinin yaradıcılığında yer alan təsəvvüf ideyası, irfan estetikası qədim fars mədəniyyətindən qaynaqlanmış və ikidilli poeziyanın qovşağında inkişaf etmişdir. O, XIII-XIV əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatında çoxcəhətli, zəngin yaradıcılığı, mövzu genişliyi ilə seçilən, əsərləri ilə həyata ciddi müdaxilə edən sənətkar olmuşdur. Klassik Şərq ədəbiyyatının qabaqcıl ənənələrinə sadıq qalan bu istedadlı şair xəlqiliyi və humanizmi ilə Nizami irsinə yaxındır [1, 254].

Şairin “Cami-Cəm” əsəri nəsihətverici poemadır. Şair öz nəsihətlərində sufilərin mənəvi və cismani kamilləşmə haqqındakı yüksək ideyalarından yaradıcı şəkildə bəhrələnmişdir. Sənətkar sufilərdə olduğu kimi, mənəvi kamilləşməni cismani təmizlənmənin əsas şərti hesab edir:

Sən ayaq altına alsan bunları,
Adın uca olar, başın yuxarı.
Nadanlıq camından məst olma gəl sən,
Yoxsa birdəfəlik əldən gedərsən. [2, 210]

Ağlın, ruhun kamilliyi sufizmdə mənəvi-əxlaqi təkmilləşmə yolu ilə irəliləyən müridin mərifət pilləsində kəsb edəcəyi yüksək məqam – həldir. Marağalı Əhvədiyə görə ruhun, ağıl kamilliyi bütün insanlara lazımdır. Marağalı Əhvədi əsərdə şərab məsələsinə ciddi toxunmuş, həqiqi, maye şərabı və tiryəki insanı məhv edən bəlalar kimi qiymətləndirmiş və ayıqlığa, huşyarlığa, başqa sözlə, mənəvi məstliyə, sufilərdə olduğu kimi, insanı ayıldan şərabı çağırmışdı.

Burax huşsuzluğu, huş ilə ol yar,
Az iç bu şərabı axı, ey huşyar! [2, 209]

Sənətkar gerçək şərab, bəng kimi maddələrin zərərindən danışanda ilk baxışdan paradoksal görünən, lakin məntiqi yalnız sufizmlə mənalana bilən fikirlər də deyir:

Xoşdur bütperəstlik bu işdən, inan,
Qafil ölsə xoşdur, sərxoş olmaqdan [2, 210]

İlk baxışdan insana elə gəlir ki, şair bütperəstliyi şərab içib sərxoş olmaqdan, yaxud bəng qəbul edib məst olmaqdan üstün tutur. Halbuki, bütperəstlik – kafirlik, mey içmək, bəng qəbul etmək – haram işlərdir. Burada Şeyx Mahmud Şəbüstərinin bütperəstlik haqqında dedikləri yada düşür: “Əgər müsəlman bilsə ki, büt nədir, onda anlar ki, din bütperəstlikdir”.

Sənətkar əsərdə insanın yaradılış tarixinin sufi qaynaqlarına enir, insan varlığına əzəldən, ilkin yaradılış anından yüklənmiş dəyərləri üzə çıxarmağa və bununla insanın əsil kimliyini ona başa salmağa çağırır:

Bu məcazi dostlar sənə aşkar,
Həqiqi sirlərin üzünü açar.
Bu dostluqda möhkəm olmasa heç kəs,
O, dostluq yolunda bir yana getməz. [2, 221]

Şair bu beytlərdə çox incə mətləblərə işarə etmiş, təsəvvüfün Allah-insan-dünya münasibətləri haqqında təməl ideyalarını bədləşdirmişdir. İnsandan Ələst aləmində vəfalı (sədaqətli) olacağı haqqında əhd alınmışdır. Lakin insan unutmazdır. Marağalı Əhvədi bundan dolayı insana onun kimliyini xatırladır və bununla yaddaşının ilahi məqamlarını oyatmağa cəhd edir.

Sənətkarın elm öyrənmək haqqındakı nəsihətlərində də sufilərin Mərifət-Həqiqət haqqındakı ideyalarının təsirini müşahidə edirik. Mərifət – elm, bilik deməkdir. Elmi olmayan dünyanı idrak edə, arif olub son pilləyə – həqiqət məqamına qədəm qoya bilməz. Təsəvvüfdə elm, bilik kəsb etmək maddi dünya, gün-güzəran naminə yox, kamilləşmə namənidir. Elmdə çəkilən əziyyət, elm yolunda verilən zəhmət alimin ədalət daşıyıcısına, kamil insana çevrilməsinin əsas şərtidir. Əsərdə bu ideya yüksək şəkildə bədləşdirilmişdir:

Elm oxu dünyada kamaldan ötrü,
Oxuma dövlətdən, ya maldan ötrü. [2, 225]

Təsəvvüfdə kamilləşmənin birinci pilləsi din, şəriətdir. Eyni ideyanı şairin “hikmətin dinə əməl etməkdən güc alması” haqqında fikrində görürük. Sonrakı misralarda “haqqın sifətinə nəzər salınması”, “qəlbin haqqın zatını sübut (isbat) etməsi” kimi fikirlər birbaşa təsəvvüflə bağlıdır. Sənətkar ürəyin huzuru,

nəfəsin ehtirası kimi məsələlərdən danışanda, maraqlıdır ki, bizə Nəsimi şeirindən daha çox məlum olan “quş dili” ifadəsini də işlədir:

Biri quşa dən vermək dindəndir özü,
Aqılçün “quş dili” bax budur, düzü. [2, 232]

Aqıl – sufizmdə əql sahibi olub, arif məqamında olan insandır. Şairin burada “aqıl” sözünü sadəcə “ağıllı” mənasında yox, təsəvvüfi obraz kimi işlətməsi misradakı “quş dili” konsepti ilə birbaşa isbat olunur. “Quş dili” – təsəvvüfdə irfani simvol və məcazlardan təşkil olunan dil mənasındadır.

Marağalı Əvhəndi fars dilində yazdığı “Çist” (nədir?) rədifli qəzəlinə yerdə, göydə, ayda, günəşdə sirlər axtarır, varlığın təzad və ziddiyyətlərindən heyratə gəlir. Onun qoyduğu suallar öz dövrünün potek düşüncəsinin intellektual baxımdan nə qədər yüksəklərdə olduğunu da göstərir. Şeirdə “Dörd ünsür (ənasir-ərbə) od, su, torpaq, havadan ibarət olan varlığın adı nədən aləmdir?” sualı müəllifi daim düşündürür. Həllac Mənsurun “ənəlhəqq” təliminə tərəfdar çıxır. Əli Nihad Tərlanın Füzuli yaradıcılığı ilə bağlı fikirlərini Əvhədi yaradıcılığına da şamil etmək müəyyən baxımdan yerinə düşərdi: “Allah öz kamal mərtəbəsini feyzi ilə su və palçıqdan lalə yanaqlı, sinəsi ağ güllərə bənzəyən gözəllər yaratdı. Bu gözəllər təqdir edilsin, sevilsin deyə, dərdli aşıqların sinələri içərisində könül yaratdı. Sevgililəri cəfakar və zalım yaratdığı üçün, aşıqlərə ağ üzlü dilbərlərin cəfasına səbr qabiliyyəti verdi. Allah eşqi günah hesab edərək aşıqləri əzaba məhkum etməzsə, bu heyrat ediləcək bir şey deyil. Çünki, aşiq olmaq üçün könül verdi və gözəli yaratdı” [3, 191].

Şairin yaradıcılığında “Cami-Cəm” poeması da xüsusi yer tutur. Bu əsər ədəbiyyatşünaslıqda Nizaminin “Sirlər xəzinəsi” əsərini davam etdirən poema kimi səciyyələndirilmişdir. “Cami-Cəm” məsnəvisinin poetik strukturuna didaktik-əxlaqi mövzuda hekayə-nəsihət ardıcılığına “Cami-Cəm” təsəvvüfi kontekstdə sosial-ictimai problemlərin qoyuluşu və həlli, dini problematikanının aktivliyi baxımından Nizaminin “Sirlər xəzinəsi” məsnəvisinə daha yaxındır [4, 77].

“Cami-Cəm”də təsəvvüf və humanizm baş-baş, iç-içədir. R.Azadənin yazdığı kimi xalqın, xüsusən, zəhmətkeş kütlələrin ruhunu oxşayan, onun hüquqlarını müdafiə edən mütərəqqi sufi-panteistlərin dünyagörüşü ilə Əvhədi hümanizmi arasında bir uyurluq, yaxınlıq var idi [5].

Əlbəttə, sovet dövrünə dair bəzi tədqiqatlarda elə bu dövrün öz tələblərindən irəli gəlməklə “Cami-Cəm” əsərindəki sufizm və humanizm süni şəkildə qarşı-qarşıya da qoyulmuş, əsərdə dini, mistik anlayışlarla dünyəvi hisslərin toqquşması, dünyəvi hisslərin qalib gəlməsi kimi də fikirlər söylənməmişdir. Ancaq əsərə bu günün gözü ilə baxdıqda “Cami-Cəm”də heç bir təsəvvüfi ideya ilə dünyəvi ideyanın qarşılaşması, toqquşmasına rast gəlmirik.

Marağalı Əvhədi yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında, ədəbiyyatımızda fəlsəfi poeziyanın yaranmasında əvəzsiz rol oynamışdır. Bu poeziya sonrakı dövr sənətkarlarının yaradıcılığına təkan və istiqamət vermişdir.

Ədəbiyyat

1. Səfərli Ə., Yusifli X. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Ali məktəb üçün dərslik. Bakı: Ozan, 2008, 696 s.
2. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası. 20 cildə. XIII-XVI əsrlər Azərbaycan şeiri. III cild. Cildin tərtibçisi Cahangir Qəhrəmanov. Bakı: Elm, 1984, 543 s.
3. Ali Nihat Tarlan. Füzulu Divanından Seçmələr. İstanbul: 1950
4. Xavəri S. Azərbaycan təsəvvüf ədəbiyyatı (XIII-XIV əsrlər): Fil. elm. nam. ...dissertasiya. Bakı, 1999, 170 s.
5. Azadə R. Həyatsevərlik və demokratizm // «Ədəbiyyat və incəsənət» qəz., 1975, 22 fevral

ORTA ƏSR ƏDƏBİYYATINDA UŞAQ OXUSU NÜMUNƏLƏRİ (Ş.İ.XƏTAYİNİN YARADICILIĞI ƏSASINDA)

Hüseynova P.S.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Azərbaycan

Ş.İ.Xətainin yaradıcılığı uşaqların və gənc nəslin təlim-tərbiyəsində xüsusi bir mərhələ təşkil edir. Onun əsərlərindən ədəbi nümunələr uşaq oxusu nümunəsi kimi orta məktəb dərsliklərinə salınaraq tədris olunur. Şairin əsərləri gənc nəsə saf mənəviyyat, xeyirxahlıq, sadəlik, insanlıq, əməksevərlik kimi keyfiyyətlər aşılayır. Mənəvi-əxlaqi mahiyyət daşıyan “Nəsihətnamə” sində dostluq, sənət seçmək, yaxşılıq etmək, gözəl əmək sahibi olmaq, şər işlərdən uzaq olmaq, xeyir işlər görmək və s. çağırışları bu baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edir və bütün zamanlar üçün aktualdır. Şairin insanla onun mənəvi paklığı, mənəvi

dünyası ilə bağlı düşüncələri, ibrətamiz nəsihətləri, insanlığı sevən, həyatsevən atəşli humanist bir qəlbin harayıdır. Ş.İ.Xətayi insanı uca tutur, onu poeziyanın fəvqünə qaldırır:

Cəhani tarü-mar etmək əlində,

Yenə bir dəmdə var etmək əlində. [1, 226]

Şair gənclərə münasibətdə olduqları hər kəsə mehriban rəftar etməyi, qəlb qırmamağı nəsihət edir. Şair işində, sözündə düz olmağı, yalanlardan uzaq olmağı sənətkarlıqla poetik bir şəkildə təlqin edir. “Yəqin bu doğruluq dost qapusudur, həqiqət aləminin qapusudur”. Təbəbbürlülüğü pisləyir: “İki məxluq vardır, haqqa qul olmaz. Məğrurluq, kibirlik etməli deyil.” Şairə görə ayna nə üçündür? Ona yaxından baxıb özünü, eyiblərini görə biləsən. Əgər ona kənardan baxsan, üzünü görə bilməzsən. Aynaya baxıb gördüklərin üzün, gözün, camalın bir başqasının deyil, səndir. Eyiblərini görmək istəyirsənsə, üzünü aynaya tut.

Xətainin yaradıcılığında xüsusi yer tutan ən irihəcmli əsər “Dəhnamə”dir. “Dəhnamə” sujetlidir, Azərbaycan dilində yazılıb. Şair bu poemada klassik ədəbi ənənələrdən, xalq yaradıcılığından, nağıl və dastanlardan bəhrələnib. Əsərdə peyzajın verilməsi də, maraqlı bədii detallardandır. Şair baharın gəlişini bədii lövhələrlə təsvir edir. Bədii tablo yaradır. Bahar öz gəlişi ilə xoş əhval-ruhiyyə yaradır, qana bir coşqunluq, isti hərarət gətirir. Təbiət oyanır, çəməndə, şəhdə, könüllərdə gülzarlıqlar açılır. Hisslər-duygular pərvəriş tapır. Əsərdə baharın təsviri aşiqin eşqə düşməsinin, eşqlə dolu əhval-ruhiyyəsinin ifadəsidir. Bu baxımdan əsərdə istifadə olunan “Bahariyyə” yerində verilmişdir.

Əsərdə aşiqi sevgilisinin yolunda hər əzab-əziyyətə qatlaşdıran və onu məqsədinə çatdıran ağıllı, kamallı, səbrli, iradəli olmasıdır. Bu motivlər gənclərə həyatda ağıllı, səbrli, iradəli olmağı təbliğ edir. Böyük mütəffəkir Nizami Gəncəvi hər zaman əsərlərində, oğluna nəsihətlərində bu üç amili-əqli, iradəni, səbri həyat yolu göstərmişdir.

Şairin qoşmaları, gəraylıları, bayatıları orta əsr uşaq oxusu nümunələrinə daxildir. Xalq yaradıcılığından qaynaqlanan şairin qoşmaları, gəraylıları və bayatıları da gənc nəslin mənəvi əxlaqi tərbiyəsində mühüm yer tutur. Bu janrda da Xətainin kəlamları, düşüncələri nəsihətvericidir. “Könül nə gəzirsən seyran yerində” misrası ilə başlayan qoşmasında söylənilir ki, insan dünyada özünə lazım olanı qura bilməyincə, könlünə yaxın, həmdəm, dost tapmayınca könül evi rahatlıq tapmaz. Başqa bir qoşmasında:

Qalxdı, havalandı könül quşu,

Qovğa, qeybət etmək kötünün işi.

Ustadın tanımaz bunda hər kişi,

Onun kim mürşidi ər olmayınca.

Şair dava etməyi, qeybət etməyi insan üçün pis əməl kimi pisləyir. Ustadını tanımayan, onun əməyini itirəndən ər ola bilməz. Beləsindən şair özü də uzaq gəzir: “Mürşidinə kəc baxandan bezaram, nə çağırram, nəxud varam yanına”, “Qarunu gör bunadı, ya bulduqca” qoşmasında gənclərə yaxşılığı əlindən yerə qoyumamağı tövsiyə edir. “Dedilər: Xalq bilməsə də, Xaliq bilə”. Namusu abır-həyası olmayanlar Allahdan da qorxmazlar. Belələrinə kömək etmək faydasızdır, ondan uzaqlaşmaq sənə fayda gətirər - deyə tövsiyə edir. Ş.İ.Xətainin elə bayatıları var ki, tərbiyəvi əhəmiyyətinə görə el arasında dillər əzbəridir: Məs.:

Xətayi, can arxına,

Əhli-ürfan arxına.

Mərifətdən su gəlib,

Tökülür can arxına.

Şairin bayatılarından biri öz xüsusiyyətinə görə tapmaca xarakterlidir. Nişanlarına görə ona tapmaca da demək olar:

Xətayim der bayağı,

Atılandır, bayağı,

Quşlarda nə quşu var,

Təpəsində ayağı? [1, 356]

Şair “Bir söz” gəraylısında sözə yüksək dəyər verir, onun məziyyətlərindən, əxlaqi dəyərlərindən bəhs edir:

Sözünü bir söyləyənin

Sözünü edər sağ bir söz,

Pis nəfəsin dinləyənin

Yüzünü edər ağ bir göz.

Bu misralar “Söz var dağdan-dağa qaldırar, söz var dağdan-dağa endirər” xalq kəlamını xatırladır. Şairə görə söz var ki, nə qədər ağır olsa da, onu balla yağ kimi yeyərsən. Söz var ki, qan tökər, baş kəsər, söz də var ki, savaşı bitirər.

“Kərəm eylə” gəraylısı aşiq şeiri üslubunda yazılıb. Tədqiqatçı alim Bilal Həsənlinin qeyd etdiyi kimi “halallığa, xeyirxahlığa, humanizmə çağırış” [3, 83] motivləri burada güclü işlənib:

Gövhərin keçməyən yerdə,
Satma qardaş, kərəm eylə,
Ləl daşını çay daşına,
Qatma qardaş, kərəm eylə.

O, hər iki formada yazan sənətkar olmuşdur. Həm klassik şeir üslubunda (qəzəl, qəsidə, mürəbbə), həm də xalq yaradıcılığı üslubunda (qoşma, gəraylı, bayatı) yazmışdır. Hər iki formada yazdığı əsərlər Xətayi üslubu ilə seçilir, sənətkarlıq baxımından yüksək poetik məna dəyəri ilə fərqlənir.

Ədəbiyyat

1. Xətayi Ş.İ. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2005
2. Xəlil Z., Əsgərli F. Uşaq ədəbiyyatı. Bakı: ADPU, 2007
3. Həsənlili B. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı: Mütəllib, 2015
4. Səfərlili Ə., Yusifli X. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Ozan, 1998
5. Xətayi Ş.İ. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Çarşıoğlu, 2006
6. Xətayi Ş.İ. Məqalələr toplusu. Bakı, 1998
7. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. IV cildə, III cild. Bakı: Elm, 2007

M.Ə.SABİR SATİRASINDA REALİZM VƏ TƏRƏQQİ

Abbasova G.T., Əzizova Z.M.

Mingəçevir Dövlət Universiteti, Azərbaycan

XX əsrin əvvəllərində bütün Rusiyanı bürümüş inqilabi hərəkət özü ilə yeni bir tarix, yeni bir səhifə, yeni bir səhər gətirməliydi. Bu inqilabi hərəkət fəhlə və kəndlilərin, bütöv xalqların, ictimai-şüurunu aktivləşdirmiş, milli oyanışa səbəb olmuşdu. Azərbaycanda bu oyanış əsas iki şeydə özünü daha qabarıq büruzə verirdi. Birincisi, ictimai-satirik jurnalın “Molla Nəsrəddin” adı ilə işıq üzünə gəlməsi, ikincisi isə Sabir ruhlu şairlərin üzə çıxıb bu jurnalda çap edilməsi oldu. Mirzə Ələkbər Zeynalabdin oğlu Tahirzadənin Sabir təxəllüsü ilə (1862-1911) [1, 242] ədəbi yaradıcılığı təəccüb doğuran istedadla məlik zəngin fantaziyası milli klassik poeziyamıza ən ümdə ədəbi ənənələri gətirdi. O, özünün sadə dil üslubu ilə böyükdən kiçiyə hamının sevimlisi idi. Bu gün də aktuallığını itirməyən Sabir yaradıcılığı zamanı üçün böyük bir yenilik kimi qiymətləndirilirdi. Bu ədəbi janrda yeni bir stil idi. O, ən mürəkkəb hadisələri şerlərinin sadə izah forması sayəsində ən savadsız kütlələrə belə çatdırırdı. Sabirin fikirləri, siyasi-ədəbi, tarixi görüşləri və bu fikirlərin özünəməxsus ifadə tərzləri, Sabir şerinin ülvə hisslərini, sadə ideya və xəlqiliyini yüksək istedad və ustalıq sayəsində həyatı faktlarla savadsız insanların zəhinlərinin dərinliyinə qədər yeridə bilməsi günün tələbi idi. Bu eyni zamanda Sabir dünyagörüşünün formalaşmasına böyük təsir göstərirdi. Poeziya Sabirin gələcəkdə sanki özünün yeni axarını, yeni mənasını tapmışdı. Poeziya öz etik, tərbiyəvi təyinatını, bədii imkanlarını sanki yenidən yaşayırdı. Sabir insanların şüurunu fəth etməkdə israrlı idi. Çünki Sabirin təbircə M.F.Axundovun demokratizm ənənələrini tətbiq etmək, yaymaq üçün yeni tarixi şərait yaranmışdı. İnqilab eyni zamanda hamının zəhnini başqa səmtə yönəlmişkən Sabir ideyalarını yaymaq, xalqa çatdırmaq fürsəti yaranmışdı ki, Sabir də bu fürsətdən yetərincə yararlanıb bilmişdi.

Yaxın və Orta Şərq ölkələrində, o cümlədən Azərbaycanda müəllim ən hörmətli şəxsiyyət, məktəb isə müqəddəs yer hesab edilmişdir. Azərbaycanda təlim-tərbiyə və elm ocaqları həmişə sevilərək yad edilən müqəddəs yerlər olmuşdur. Dünyəvi elm təlimi məktəblərinin tərəfdarlarından biri kimi tanınan M.Ə.Sabirin həm əməli işi, həm də nəzəri fəaliyyəti məktəblə, təlim-tərbiyə işi ilə sıx bağlı olmuşdur. Sabir uşaqlarını oxutmaq istəməyənlərə, hələ də dini köləlikdə çabalayan insanlara satiranın düşündürücü, yumorun gülüş obyektivinin vasitəsilə yeni düşüncə tərzini əxz etməyə çalışırdı. Bu obyektivin işığına gəlməyənləri tənqid atəşinə tuturdu. Sabir şerləri vasitəsilə insanları oğurluqdan, yalan danışmaqdan çəkinməyə, mütləq məktəbə getməyə, elm öyrənməyə, dünyanı dərk etməyə, zəhmətə qatlaşmağa səsləyirdi. Onun “Məktəbə tərğib” [3, 108-109] şerində öz oğluna müraciətdə oxuyuruq:

Nəsihət al, nəsihət,
Qıl kəsbi-elmə qeyrət!
Elmsizlik bəlası
Müşkül olur həqiqət.

Ey gözüm, ey canım!

Get məktəbə, cavanım.

M.Ə.Sabir çox fədakar, qayğıkeş, mehriban ailə başçısı olmuşdur. O, uşaqlarının yalnız maddi ehtiyacını deyil, mənəvi rahatlıq və tərəqqisini də təmin etməyə çalışmışdır, arvadını və övladlarını savadlı görmək üçün evdə onlara da elm öyrədirmiş. Mirzə Ələkbər Sabirin “Elmə tərgib” [2, 12] şerində elmin izzətindən, millətin yalnız elm öyrənməklə bərqərar olacağından, cahilliyyənin isə insanlara bəlalar gətirməsindən bəhs edilir. Sabir şerlərində elmlə olmağa, təhsil alıb dünyagörüşünü artırmağa bir çağırış görürük. O realizm, tərəqqi tərəfdarı idi. Demokratiya yolunu təbliğ edirdi. Onun C.Məmmədquluzadə ilə məslək əqidə ideya uğrunda birgə apardığı mübarizə Sabir üçün faydasız və təsirsiz ötürməmişdi. Sabir üçün kiçik, iri xırda şey yox idi. Sabir bütün siyasi və ictimai proseslərə simpatiyasını və ya antipatiyasını mütləq şəkildə bildirdi. Sabir yalanı, iftiranı, böhtanı tənqid atəşinə tutur. Haqqı, həqiqəti, dürüstlüyü astar üzünə çevirənlərə qarşı amansız mübarizə aparırdı. Hər kəsin həqiqəti onun düşünə bildiyi yerə qədərdir. Sabir yaradıcılığında yalan danışmaq, yalançılıq ən böyük qəbahət kimi pislənir. Ona görə də Sabir “Oğlum sənə deyirəm, qızım sən eşit” misalının tam mənasında oğlunu qara tutub bütün cavanlara deyirdi:

Bax, yalançı tanındı çünki çoban,

Doğru derkən sözü göründü yalan.

Hərgiz, oğlum, yalan demək ki, xuda.

Dust tutmaz yalançını əbəda.

Həm də xalq içrə hörmətin olmaz,

İzzətin, qədrü qiymətin olmaz. [3, 136]

M.Ə.Sabir millətini təhqir eləməirdi. Yanğı ilə onun dərini çəkirdi. O, sanki insanların şüurlarında inqilab etmək istəyirdi. Onlara sanki bir fəlsəfi qanunu başa salmaq istəyirdi ki, şüur varlığı müəyyənleşdirdir. Varlıq şüuru yox. Amma çox təəssüf hissi ilə hey yazırdı ki, qoy bu səltənət bu millət üçün qalsın bir gün lazım olar. Xalqı öz inancından çəkəndirmək o qədər də tez müyəssər olmur. Bunun üçün düşünülmüş təkamül gərəkdir. Sabir elə bir zamanədə yaşayıb ki, o zaman düz düşüncələri məsxərəyə qoyurdular. Ancaq Sabir yenə inanırdı ki, hər qaranlığın bir işıqlı səhəri olur. Onun tənqid mexanizmi yorulmadan işləyirdi. Onun optimist şair olması dünyagörüşünün genişliyindəndir. O, azadlıq şairi idi. Onun dünyagörüşünün belə formalaşması dərin inamın nəticəsi idi.

M.Ə.Sabir 1906-cı ildən çıxmağa başlayan “Molla Nəsrəddin” jurnalında 1911-ci ilə qədər, yəni ölümünə qədər işləmişdir. Onun tənqid hədəfi çox geniş olmuşdur. O gerizəkalılığı, nadanlılığı, cahilliyi, bürokratiya, dini xurafatı, zalımlığı və zülmü, müstəmləkəçiliyi, irtica və mürtəceliyi kəskin tənqid atəşinə tutmuş, insanları işıqlı gələcəyə, nurlu sabaha səsləmişdir. Onun satiraları böyük sosial əhəmiyyət kəsb edirdi. Onun ideyalarını yayan jurnal illüstrasiyaları həqiqətən çox böyük təsir və siyasi gücə malik idi. Böyük xalq rəssamı Əziz Əzimzadənin çəkdiyi illüstrativ materiallar zamanı mahiyyətini açıqlayır və bu cür ağıl, dərrakə və düşüncə sahiblərini ictimai qınaq obyektinə çevirirdi. “Molla Nəsrəddin” jurnalı təkcə Azərbaycanda yayılmayıb. “Molla Nəsrəddin” jurnalı eyni zamanda Rusiyada, İranda, Əfqanıstanda, Misirdə, Hindistanda belə yayılmışdır. Bu jurnal öz ətrafında zamanın ən tərəqqipərvər yazıçı və şairlərini toplamışdır. Burada Cəlil Məmmədquluzadədən və M.Ə.Sabirdən başqa Əli Nəzmi, M.S.Orduvadi və başqaları da bu jurnalda öz yazıları ilə çıxış edirdilər. “Molla Nəsrəddin” jurnalında şairin “Hop-hop”, “Ağlar-güləyən”, “Əbu nəsr şeybani”, “Boynu buruq”, “Sevdayi” və s. gizli imzalarla satirik şerləri çap olunmuşdur [1, 242]. Sabir poeziyası sənətkarlıq və bədii forma etibarlı ilə nəinki Azərbaycanda, Yaxın və Orta Şərq ölkələrində xüsusi yer tutur. Şerlərini əsas əruz vəznində yazmışdır. Sabirin yaradıcılığı türk dilli və fars dilli xalqların ədəbiyyatına qüvvətli təsir göstərmişdir.

M.Ə.Sabir öz yaradıcılığı, pedaqoji fəaliyyəti ilə yaşadığı zamanın çətinliklərindən asılı olmayaraq həmişə fərqlənmiş, “hakimi mütləqlərdən” mənən yüksəkdə dayanmış, xalq kütləsinə yaxın olmuş, insana əzab, əziyyət, ölüm və qorxu, mənəvi yoxsulluq və kasıblıq, əxlaqi naqislik gətirən dövrün eybəcərliklərini açmaqdan, tənqid etməkdən çəkinməmiş, şəxsiyyətin inkişafında mühitin, irsiyyətin, tərbiyənin rolunu düzgün anlamış, təlim və tərbiyəni hamı üçün lazım bilmiş, insanlarda gözəl əxlaqi keyfiyyətlərin formalaşmasına çalışmışdır.

Ədəbiyyat

- 1.A.S.E.Tom 8. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının baş redaksiyası. Bakı,1984, 608 səh.
2. Azərbaycan Uşaq Ədəbiyyatı Antologiyası. 3 cildə. II cild. XX əsr uşaq şeri. Bakı: Öndər, 2004, 264 səh.
3. Sabir M.Ə. Klassik Azərbaycan Ədəbiyyatı. Hophopnamə. 2 cildə II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 384 səh.

İNFORMASIYA, KOMMUNİKASIYA VƏ MÜNASİBƏTLƏR

İbrahimbəyli Ə.M.

Bakı Slavyan Universiteti, Azərbaycan

XX əsrin sonlarından başlayaraq informasiya texnologiyalarının inkişafında güclü proseslər baş verdi. Cəmiyyətdə onun keyfiyyətə tamamilə yeni növləri yarandı. Rəngli və çoxfunksiyalı televizorların yeni markaları çoxsaylı istehsalı sadəcə insanların istifadəsinə buraxıldı. Dünyada internet şəbəkələri geniş vüsət alaraq qloballaşmanın əhatə dairəsini genişləndirən əsas mədəni vasitələrindən birinə çevrildi. Şübhəsiz ki, onlardan məişətdə və əmək sahələrində kütləvi istifadə etmək heç də insanların psixikasında izsiz ötüşmür. İnformasiyalar onun istifadəçilərinə müxtəlif istiqamətlərdə və əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Bir sözlə, yaşadığımız müasir cəmiyyətdə hər an kütləvi informasiya vasitələri ilə üzləşirik. Yeni-yeni informasiyalar yayan bu vasitələrlə əlaqəyə o qədər alışmışıq ki, həyatımızı onlarsız təsəvvür belə edə bilmirik. Dünyada baş verənlərlə bağlı son xəbərlərlə tanış oluruq, incəsənət ulduzlarının yeni kliplərini, həyat macrələrini, idman komandalarının və ya çempionların oyunlarını izləyirik, öz maraqlarımıza uyğun sahələrdəki yeniliklər, texnologiyalar, kəşflər haqqında məlumatlar əldə edirik, özümüzü təsdiq etmək, reallaşdırmaq və aktuallaşdırmaq üçün saatlarla sosial şəbəkələrdə vaxt keçiririk. Nəticədə, onların təsiri ailədaxili münasibətlərdə də özünü göstərir.

Hələ XX əsrin əvvəllərindən sosioloqlar (E.Dürkheim, M.Veber, E.Giddens, N.Luman, P.Berger və b.) cəmiyyətdə və ailələrdə baş verən sosial dəyişmələrdə KİV-in roluna xüsusi önəm verirdilər. Kütləvi kommunikasiya haqqında nəzəriyyələrin yaranması 1952-ci ildə başlanıb. Bu nəzəriyyələrdə KİV informasiya ötürücüsü kimi təqdim olunurdu. Bildirilirdi ki, informasiyaların yayılması ilə məşğul olan vasitələrin vəzifəsi onu mənbəyindən alaraq cəmiyyətə, lazım olan ünvanlara ötürməkdir. Q.Beytson, C.Bivin, P.Volslavik və C.Ceksonun birgə tədqiqatlarında da kommunikasiya probleminə, ilk növbədə qarşılıqlı təsir kimi yanaşılır [1]. Qeyd olunur ki, kommunikasiya, sadəcə informasiyanın ötürülməsi və qəbul edilməsi olmayıb, həm də iştirakçılar arasında hansısa ümumiliyin, qarşılıqlı əlaqə dərəcəsinin yaradılmasıdır: “İnsanlar kommunikasiyada müxtəlif sahələrdən götürülmüş bir çox məntiqi tiplərdən istifadə edirlər. Onlar moduslardır (fəlsəfədə modus - mövcud olmaq və ya hərəkət etmək vasitəsi, ölçüsü, obrazı, növü, sillogizmin müxtəlifliyidir): Belə moduslara oyun, fantaziya, ritual, metafora və d. misal göstərmək olar. Hətta, ən aşağı quruluşlu canlılarda belə oyuna və b. bənzər hansısa davranışı paylaşan signal mübadiləsi gedir. Bu signal, yəqin onların ixtisaslaşdıqları məlumat olmayıb daha yüksək məntiqi tipə aiddir” [1, 159].

Bir çoxları hazırda da televiziya və internetin insan həyatına təsirinə neqativ yanaşır, onları gərginlik və həyəcanların stress və depressiyaların əsas mənbəyi hesab edirlər. Ancaq nəzərə almaq lazımdır ki, inkişafın baş verməsi labüddür. Televiziya və internetsiz də bu inkişaf hansısa formada baş verəcək. Əlbəttə, onların həyatımızda bir sıra psixoloji problemlər yaratdığını etiraf etməliyik, lakin əvəzində aldığımız informasiyalar bizə bu və digər problemləri həll etməyin yollarını da öyrədir. İnformasiyalar sayəsində dünyada baş verən hadisələr, siyasi, ictimai, sosial hadisələr, incəsənət və idman yenilikləri, ailə-məişət xəbərləri, tanınmış və ya tanınmamış şəxslərin faciələrindən təsirləndiyimiz, təəssüfləndiyimiz kimi, uğurlarından, nailiyyətlərindən, qələbələrindən bizdə rəh və yüksəkliyi yaranır, özünüfəallaşdırmaya həvəsləndirir. Q.Y.Boxonov hesab edir ki, hətta “KİV insanların fərdi şəxsinin formalaşmasında, onlarda zövqlərin, baxışların, vərdislərin, üstün yanaşmaların meydana gəlməsində gərəkli olanların əhəmiyyətli bir hissəni öz üzərinə götürmüşdür” [2, 3]. Bu baxımdan informasiyalar bir necə sahədə bizim işimizə yararır:

- a) dünya, cəmiyyətdə və ailədəki yerimizi, rolumuzu, kimliyimizi dərk etmək;
- b) ailəni, cəmiyyəti, təşkilatı idarə etməyi, prosesləri nizamlamağı, bacarıqlarımızı inkişaf etdirmək;
- c) müxtəlif sahələr üzrə geniş və yeni məlumatlar əldə etmək;
- d) çox vaxt sərf etmədən hətta xarici ölkələrdə yaşayan yaxınlarımızla ünsiyyət saxlamaq, onlar haqqında lazım olan məlumatlar almaq, sevincimizi, kədərimizi paylaşmaq və s.

Bir sözlə, KİV- informasiyanı ötürmə kanalıdır. Hazırda bu vəzifələr informasiyaların yayılmasında transmissiya modelinə əsaslanır. KİV haqqında nəzəriyyələrdə onun psixologiləşdirilməsi də xüsusi prinsiplərdən biri qəbul edilir, çünki kommunikasiya insana xasdır və onun insanlara təsiri də mütləq nəzərə alınmalıdır. Gənclərin bu informasiyalarla daha çox maraqlanması faktdır. Bu səbəbdən gənclər televiziya və internetdən istifadə edən insan qruplarından ən böyüyünü təşkil edir. İnformasiyaları hərisliklə qəbul edərək ondan özünəməxsus şəkildə yararlanırlar. Çünki gənclər hər şeylə maraqlanır, yaşadıkları regionda və bütün dünyada baş verən hadisələrdən məlumatlı olmaq istəyirlər. Ona görə də informasiya-kommunikasiya sistemlərində yayılan məlumatların gənclərə, onların ailə münasibətlərinə necə

təsir göstərməsi nəzarətdə saxlanılması üçün dövlət proqramları həyata keçirilməlidir. Bu prosesin necə qurulması isə geniş araşdırmalar tələb edir. Həmin araşdırmalar həm də etnopsixoloji istiqamətə yönəldilməli, milli mədəniyyətlə bağlı olmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Бейтсон Г. Экология разума. Избранные статьи по антропологии, психиатрии и эпистемологии. М.: Смысл, 2000, 476 с.
2. Бохонов Г.Ю. Влияние средств массовой информации на формирование личности детей и подростков// МГТУ, 2016, 31 с.
3. Əzimova R. İnsanşünaslıq - XXI əsrin elmidir. Bakı: Təknur, 2012, 156 s.
4. [http:// www.char.ru](http://www.char.ru).

BƏDİİ VƏ ELMİ FƏALİYYƏTİN YARADICI XARAKTERİ

İsayeva Z.M.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

İnsan ruhunun əsas istiqamətlənidən biri məhz xüsusi elmi dəyərlərə və qüvvəyə, biliklər istehsal etməkdən yeniliklərə yol açmaqdan ibarətdir. Elmi yenilik adı altında çox mürəkkəb və təəssüf ki, praktik baxımdan müəyyən olunmayanlar başa düşülür. Belə ki, yenilik həmişə qeyri-müəyyənliklə, qarşı-qarşıya qoyulur. Həqiqətən də, bir anlıq dünyanı bütövlükdə dəyişməyə kimi təsəvvür edək. Bu zaman yeniliyin baş verməsinə ehtiyac olacaqmı? Belə olduğu halda, hər şey təkrarlananır, heç bir gözlənilməzlik baş vermir. Yenilik ətraf aləmin qeyri-müəyyənlik ifadəsidir. Ətraf aləm nə qədər çox qeyri -müəyyən, dəyişəndirsə, özündə o qədər çox yenilik daşıyır. Belə mühit özünün təsiri altında, onunla qarşılıqlı əlaqədə olan obyektə yaradır. Bütün bunlar təbiidir ki, insan yaradıcılığına da şamil edilir. İnsan və cəmiyyət nə qədər çox dəyişən, mürəkkəb şəraitdə olursa, o qədər çox yeniliklər baş verəcək, yaradıcılıq çox inkişaf edəcək.

Həm bədii, həm də elmi yaradıcılıq prosesi oxşar qanunauyğunluqlarla tənzimlənir. Bununla yanaşı, bədii və elmi yaradıcılığın fərqli cəhətləri də var. Birinci - fəaliyyətin xarici təzahürlərə (incəsənət əsərlərinin yaradılmasına), ikincisi - daxili proseslərə (fikri əlaqələrin qurulmasına) yönəlir. Nəticədə, hər iki yaradıcılıq prosesi özünü müvafiq nəticədə göstərir. Bu nəticələr insanın yaradıcı təxəyyülünü, fantaziyasını, əqli konstruksiyalarını özündə əks etdirərək ən sadə şəxə parçasından tutmuş nəhəng tikinti layihələrinə, elmi kəşflərə qədər dəyişir [2, 492].

Əgər biz yaradıcılığın iki sahəsi, məsələn, bədii və elmi yaradıcılıq fəaliyyətində baş verən psixi prosesləri təhlil etsək, elmi yaradıcılıq prosesinin özünəməxsus cəhətlərini daha aydın görə bilərik. L.S.Vıqotski elmi yaradıcılığın xarakteri haqqındakı fikirlərin aydınlığını psixologiyanın imkanları ilə əlaqələndirir. Belə düşünür ki, əvvəllər dərkətmə proseslərinin psixoloji mahiyyəti kifayət qədər aydın deyildi. Lirik təəssüratlarda, həyəcanlarda emosiya əsas rol oynadığı halda, incəsənətin mahiyyəti olan fikir dərkətmə prosesi sayılmaya bilməz. Bu emosiya tamamilə dəqiqliklə elmi fəlsəfi yaradıcılıqda - fikirdə əmələ gəlir. İncəsənətin psixoloji təhlilində, məsələn, riyazi yaradıcılıqda, heç şübhəsiz ki, xüsusi riyazi emosiya fərqləndirilmir. Bununla belə, nə riyaziyyatçı, nə filosof, nə də təbiətşünas onların vəzifəsinin ixtisasları ilə bağlı olaraq emosiya yaratmaqdan ibarət olması fikirlə razılaşmazlar. Ona görə də nə elmi, nə də bədii yaradıcılığı biz emosional fəaliyyət adlandırmırıq. Bədii yaradıcılıq öz sahələrinə görə çox zəngindir. Bu zənginlik yalnız incəsənətin sahələri ilə deyil, həm də sənət əsərlərinin fərdi xüsusiyyətləri, stili, xarakteri və insanlara təsiri ilə də fərqlənir. İstər musiqi, istər rəssamlıq, istərsə də incəsənətin digər sahələrində onun müəlliflərinin fərdi stili özünü göstərir. Bu, həmin əsəri yaradan insanın fərdi-psixoloji quruluşu ilə izah olunur. Bundan başqa, yaradıcılıq aktının nəticələri onun müəllifinin fikri, praktik fəaliyyətinin istiqaməti və xarakteri ilə müəyyən olunur.

L.S.Vıqotski incəsənətin elmi yaradıcılıqdan fərqləndirilməsi ilə bağlı daha mühüm fikirlər irəli sürür: «Hər halda, intellektual proseslərlə incəsənət arasındakı əlaqəyə, oxşarlığa prinsipial yanaşmaq olmaz... Son nəticədə hər hansı nəzəriyyəni onun yaratmış olduğu təcrübənin özündə sınaqdan keçirmək lazımdır... Bədii yaradıcılıq özünün mahiyyətinə görə psixologiyadan, adi ruhi hadisələrdən kənara çıxaraq ruhi empirizmə qalib gəlməsi ilə xarakterizə olunur. Bu mənada hansısa passiv olan ruhu fərqləndirmək lazımdır... İntellekt yalnız iradənin ləngidilməsi deyil. Onu həm də fantaziyanın ləngidilməsi kimi də təsəvvür etməliyik». L.S.Vıqotskiyə görə, «incəsənət-ictimai insanın psixikasının tamamilə xüsusi - hisslər sahəsini sis-

temləşdirir». O, hələ Vundt tərəfindən fərdi yaradıcılıqla bağlı aparılmış tədqiqatları xatırlayaraq belə nəticə çıxarır ki, sosial yaradıcılığın son mənbəyi - fərdin yaradıcılığıdır [3, 36].

L.Viqotski bu qənaətdədir ki, indiyə qədər tədqiqatçılar, demək olar, bütün intellektual prosesləri estetik təsir sahəsindən kənarlaşdırıblar. Bir çox nəzəriyyəçilər birtərəfli olaraq incəsənətin - qavrayış, fantaziya, yaxud hisslərin işi olmasını düşünürlər. Bu halda incəsənət, dərk etmə sahəsi olan elmlə kəskin şəkildə qarşı-qarşıya qoyulur. Çünki onların mövqeyinə görə, elmi dərk etmənin incəsənət nəzəriyyəsi və bədii həzzalma hissinin əmələ gətirdiyi fikri aktların bir hissəsi olmasını qəbul etmək mümkün deyil. Beləliklə, indiyə qədər incəsənətin bütün nəhəng sahələri: musiqi, arxitektura, poeziya və digərləri fikri iş kimi izah edilən nəzəriyyədən təcrid olunub.

Fantaziyaların psixoloji təbiətini izah edərkən Z.Freyd mövzu ilə bağlı olaraq yazır: «Fantaziyaadan reallığa qayıdan yol var. Bu - incəsənətdir. Fantaziyanın aralıq məmləkətində insanlıq üçün eyni olan reallıq hökm sürür. Məhrumiyyətlə üzləşənlərin hər biri ondan rahatlıq və ovundurma gözləyir. Rəssam olmayanlarda fantaziyanın mənbəyindən yararlanmaq imkanları məhduddur».

İstər bədii, istər elmi fəaliyyət sahəsində çalışanların yüksək intellektə malik olması hər şeyi həll etmir, çünki həm bədii həm də elmi yaradıcılıq fəaliyyət üçün daha geniş imkanlar tələb olunur.

Ədəbiyyat

1. Əlizadə Ə.Ə. İstedadlı uşaqlar. Psixopedaqoji məsələlər: esselər, etüdlər. Bakı: ADPU-nun mətbəəsi, 2005, 352 s.
2. Пономарев Я. А. Психология творчества и педагогика. М.: Педагогика, 1976, 280 с.
3. Mac Kinnon W. Creativity: multi-faceted phenomenon. URL// hipp: www rsad edu
4. Сеидов С.И. Феноменология творчества. (История. Парадоксы. Личность). В.: Чашыюглу, 2009, 304 с.

QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ İNTERNETİN GƏNCLƏRİN SOSİALLAŞMASINA PSIXOLOJİ TƏSİRİ

İsmaylova M.C.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

İnternet XX əsrin ikinci yarısında ən əhəmiyyətli ixtirələrdən biridir. Bu gün internet həyatın bütün sahələrinə və insan fəaliyyətinə daxil olaraq əsas kommunikasiya vasitəsinə çevrilmişdir. Müasir internet sosiomədəni fenomen kimi həm sosial institut, həm də gənclərin sosializasiyasının institutu kimi təşəkkül edir.

A.V.Mudrikin fikrincə “internet sosializasiya meqa amili olub onun istifadəçilərinin sosializasiyasındakı rolunu həyata keçirir. İnternet semiotik, psixoloji və sosial-pedaqoji xüsusiyyətlərə malik mədəniyyət fenomeni və sosial tərbiyəni təşkil edən proseslərdən biri kimi nəzərdən keçirilir. İnternet resursları özündə yeni mədəniyyət vasitələrini, müasir insanın vasitəli həyatı fəaliyyətini ifadə edir, həmçinin təkcə şəxsiyyətin deyil, həm də ali psixi funksiyaların formalaşmasına təsir göstərir” [1, 37].

D.İ.Feldşteyn qeyd edirdi ki, “internetlə münasibəti və ona münasibəti öyrətmək və öyrənmək lazımdır” [2, 17].

V.A.Peşakov tərəfindən hazırlanmış insanın kibersosializasiyasının psixoloji-pedaqoji nəzəriyyəsinə əsasən “internet insanın kibersosializasiyasının meqa amilidir. Kibersosializasiya prosesinin aktiv subyektlərini uşaqlar, yeniyetmələr və gənclər təşkil edir” [3, 24].

İnternetin insanların sosializasiyasına təsirindən danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, o nəinki qeyri ardıcıl və mütəmadi əlaqə istifadəçilərini, həm də başqalarının yaxın əhatəsini dolayı yolla işıqlandırır. Lakin özləri internetin xidmətindən istifadə etmirlər. İnternet istifadəçilərin sosializasiyasında əhəmiyyətli rol oynayır. O, ikili: pozitiv və neqativ ola bilər. İnternetin pozitiv rolu insanın sosializasiyasında həddindən çox olan əlaqə resursları ilə bağlıdır ki, onların çox hissəsi istifadəçilərin azadlığını təmin edir, onun inkişafında böyük potensiallara malikdir.

İnternetin təsiri altında gənc tələbələrin həyat üslubu dəyişir. Bununla yanaşı əyləncələrin strukturunda, informasiyaların alınması kanallarında, eləcə də şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı təsirin xarakterində əsas dəyişikliklər özünü göstərir. Tələbələrin praktiki peşə fəaliyyətinə hazırlıqda internetin rolu aktivləşir. Sosializasiya prosesində mühüm dəyişikliklər tələbələrin sosiollaşma səviyyəsində təzahür edir.

İnternet - tələbə gənclərin sosializasiyası sosiomədəni translyatorun institusional norma və qaydalarının, mədəniyyətinin təcrübəsi kimi özünü göstərir. İnternetin özünəməxsus xüsusiyyəti – tələbə

gənclərin sosializasiyası növbəti qanunlarla konkretləşir: sosiallaşma prosesində resosializasiya baş verir ki, burada yeni sosial norma və dəyərlər kommunikatív mühitə keçidlə bağlıdır. Sosializasiyanın nəticəsi olan sosiallaşmanın məzmunu, təkcə ilkin sosializasiyanın xüsusiyyətləri ilə deyil, həm də dəyər motivasiya iyerarxiyası və strukturu ilə, həmçinin fərdin resurslarının bölgü assimetriyası və onun psixoloji xüsusiyyətləri ilə müəyyən olunur.

İnternet – tələbə gənclərin sosializasiyasına elə faktlar əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir ki, müasir tələbəliyin keçid mərhələsində qeyri-stabil, tez dəyişən situasiya formalaşır. İnternetin mobilizasiyalı komponenti - tələbə gənclərin sosializasiyası müxtəlif davranış strategiyalarını təqdim edir: burada strategiyalar, onların öz qrupları ilə həmrəylik davranışı qeydə alınır.

Gündəlik sosial təcrübədə internetin rol və əhəmiyyətinin təhlili, “İnternet – kompüter – insan” problemli sahədə yeni bilik və informasiyaların alınmasında ifadə olunmuş relaksasiya, tələbatlar, arzulardan məmnunluq hissi və s. hallar qeydə alınmışdır. Ümumdünya əlaqələri solumun inkişafına və formalaşmasına öz təsirini göstərir. İnformasiyaların daxil olması fərdin inkişafında həlledici amildir. Odur ki, internet təkcə informasiyaların mübadiləsi deyil, həm də dialoji ünsiyyət və əyləncələr vasitəsidir. İnternetdən təsir vasitəsi kimi də istifadə olunur.

İnternetin interpretasiya rolu sosializasiya prosesində müəyyən nəzəri konsepsiyalara əsaslanır. Onun virtual reallığı və mədəniyyətinin xüsusiyyətləri əlaqələrin funksionallaşmasının və konstruktiv xassələrin nəticəsidir. İnternetin rizomorf mexanizmləri sosial münasibətlərə təsir göstərir, mədəniyyətin formalaşmasını şərtləndirir.

İnternetin baza xüsusiyyətləri – sosializasiya ziddiyyətli xarakterə malikdir. Burada konstruktiv və destruktiv sosializasiyalardan, neqativ asılılıq formasında təzahür edən kompulsiv virtual davranışdan və tənqidsiz internet informasiyalarından danışmaq olar.

Tələbə gənclərin identikliyi prosesində internet sosializasiyasında mühüm, əsaslı dəyişiklikləri ayırmaq olar: mütamadi olaraq itirilənlərin yeni identifikasiyalarla əvəzlənməsi axtarışı, rəngarəng sosiomədəni kodlar, qrup həmrəyliyinin gücləndirilməsi, fərdi məqsədlərə nail olma tələbatı ilə bağlı olan qrup maraqları, kompensator rolunu oynayan nəzarət lokusunun əhəmiyyətinin yüksəldilməsi və s.

Davranış strategiyaları kimi motivlərin və fərdi təcrübənin sosial kommunikasiya ilə birləşdirilməsi halları da tez-tez müşahidə olunur.

Beləliklə, internet insana çoxlu tələbatlardan məmnun olmaq, habelə sadəcə mürəkkəbə doğru çoxlu istifadəçinin kompüterlə əlaqəsi üçün imkan yaradır. Bu əlaqələr virtual mühitdə fəaliyyətin real sferasını, fərdin həyatının mühüm hissəsini təşəkkül etdirir. Nəticədə, insanda üslub, həyat obrazı, vərdişlər, maraqlar dairəsi və ünsiyyətdə dəyişikliklər özünü göstərir. Sosial statusa yeni tələblər təzahür edir. Habelə davranış norması məişətdə və peşə fəaliyyətində gündəlik internet resurslarından istifadəni təşəkkül etdirir.

Bütün bunlarla yanaşı olaraq, kütləvi kommunikasiya vasitələri ilə dialoqa daxil olma, qarşılıqlı münasibətə görə tərəfdaşı seçmə özünü göstərir. İnternet sosializasiya vəzifələrini reallaşdırmağa, əhəmiyyətli statusa malik ictimai həyatın fenomenlərini və hadisələrini ayırd etməyə qadirdir.

Beləliklə, internet ictimai fikirlərə və sosial situasiyaya əhəmiyyətli dərəcədə təsir edərək milli şüurun, özünüdərkini və mənəvi dəyərlərin formalaşmasında, o cümlədən müasir cəmiyyətin inkişafında və funksionallaşmasında mühüm rol oynayır.

İnternet gənclərin sosiallaşmasına mühüm təsir göstərir. Məhz internet vasitəsi ilə xüsusi sosial institut kimi:

- gənclər yeni informasiyalara dair zəruri biliklərə yiyələnirlər;
- kibersosializasiya mədəniyyətində informasiya mədəniyyətinin, o cümlədən informasiya dünyagörüşünün formalaşması baş verir ki, o da insanın öz ictimai həyat fəaliyyətində informasiyaların rolunu başa düşməsinə əsaslanır.
- kütləvi kommunikasiya vasitələri arasında təhsil institutu sosial institutla birlikdə fəal şəkildə qarşılıqlı fəaliyyət göstərir.

İnternet sosia-psixoloji potensiala malik olub, gənclərin sosiallaşmasını şərtləndirən sosial tərbiyə vasitələrinin həllində konstruktiv vasitələrdən istifadə etməyə istiqamətləndirir. İnternet gənclərlə, onların valideynləri və müəllimləri ilə internetdə sosiallaşma mədəniyyətinin formalaşmasına dair məqsədyönlü və sisteməlik işin aparılmasına imkan yaradır.

Ədəbiyyat

1. Мудрик А.В. Воспитательные ресурсы Интернета //Вестник Костромского государственного университета им.Н.А.Некрасова. 2008, № 4, с.37

2. Фельдштейн Д.И. Приоритетные направления психолого-педагогических исследований в условиях значимых изменений ребенка в ситуации его развития (доклад на выездном заседании президиума РАО в Нижнем Новгороде 19-20 апреля 2010 г. // Вопросы воспитания, 2010, № 2, с.17

3. Плешаков В.А. Теория киберсоциализации человека. Монография. /Под общ. ред. чл. корр. РАО, д.п.н, проф.А.В.Мудрик. Москва, 2011, 400 с., с.24

РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ В ЯЗЫКЕ КЛЮЧЕВЫХ КОМПОНЕНТОВ СФЕРЫ ЗРИТЕЛЬНОГО ВОСПРИЯТИЯ (НА ПРИМЕРЕ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ТЕКСТОВ)

Исмаилова Х.Н.

Уфимский государственный нефтяной технический университет, Россия

Языковое воплощение ситуации зрительного восприятия регулируется собственными принципами, обусловленными языковой картиной мира. Сенсорные системы восприятия организуют внутреннюю модель мира, прежде всего в визуальных образах, т.к. зрение доминирует над остальными органами чувств.

Когнитивные модели восприятия предполагают комплексный анализ языкового выражения значения визуальной перцепции. Ключевыми компонентами сферы зрительного восприятия являются функционально-семантические компоненты *глаза* как материальный орган, *зрение* как нематериальный орган, *взгляд* как нематериальный инструмент. Ср.: *Маргарита провожала глазами шестивие, прислушиваясь к тому, как затихает вдали унылый барабан. Секретарь перестал записывать и исподтишка бросил удивленный взгляд, но не на арестованного, а на прокуратора* (М. Булгаков).

Процессуальное понятие *видеть/смотреть* дифференцируется, прежде всего на основе оппозиции сфокусированность / несфокусированность, целенаправленность / нецеленаправленность, степени информативности зрения. Если в семантической структуре глагола *смотреть* выражается информация о направленности взгляда, то ситуация *видения* связана с отсутствием фокусированности зрения. *Смотреть* - направить взгляд на что-либо, кого-либо, т.е. на определенную точку в пространстве, чтобы *видеть* или *увидеть*. Ведущим признаком для глаголов данной подгруппы является **ЛОКАТИВНОСТЬ**: *Люди любят смотреть на огонь. Это осталось еще с первобытных времен* (В. Токарева). *Он (прокуратор) смотрел мутными глазами на арестованного* (М. Булгаков).

Глагол *видеть* обозначает процесс зрительного восприятия, происходящий или при невольном участии воспринимающего, или безотносительно к его намерениям. Все, что выхватывают глаза, может стать объектом видения. Объект восприятия классифицируется как объект-предмет, отдельные элементы и их множество, ситуативный объект и ландшафтный объект. Воспринимаемый объект может быть доступным/недоступным для зрения, видимым/невидимым, увиденным/не увиденным. Ср.: *Дверь распахнулась, и на пороге показался бородатый мужик в кучерском кафтане и с большим чемоданом на плече* (А. Чехов).и предметы, и явления, и события. Ср.: *Вот уже вижу причал в Коростове, на полпути. Вижу безлюдный высокий берег, телят и лужи подальше. Вижу плавный сельский вечер с отсветами по окошкам, парня, который складывал гармошку* (В. Лихоносов).

При анализе материала из художественной литературы можно выявить конкретные аспекты зрения. К ним относятся не только объект, отражающий направленность акта видения на какой-либо предмет или явление окружающего мира, но и результат, цель, локальный аспект, конкретизирующий место, темпоральный, обозначение способа действия, качества видения.

Значительное место в функционировании глаголов зрительного восприятия занимает категория результата (А.М. Пешковский, Л.М. Васильев, Ю.С. Маслов, Е.В. Падучева, А.А. Кретов, С.Г. Шафиков, Т.А. Кильдибекова, Х.Н. Исмаилова). Значение результата выражается с помощью глагола *увидеть* в цепочке *смотреть – посмотреть – увидеть*. *Вижу* – это результат активности субъекта в процессе «смотрения»

Результативные глаголы делятся на две группы: глаголы положительного результата и глаголы отрицательного результата (Е.В. Падучева, А.А. Кретов, Л.М. Васильев). К глаголам положительного результата относятся глаголы *увидеть, рассмотреть, разглядеть, различить, усмотреть, углядеть, обнаружить, найти, заметить, засечь, заприметить* и др. Ср.: *Иван ахнул, глянул вдаль и увидел ненавистного неизвестного* (М. Булгаков). *Финдиректор отчаянно оглянулся,*

отступая к окну, ведущему в сад, и в этом окне увидел прильнувшее к стеклу лицо голой девицы (М. Булгаков).

Глаголы отрицательного результата также обозначают результат, например: *просмотреть, пропустить, прозевать, проморгать, недоглядеть, обознаться* и др.: *Пялясь на улицу, старуха пропустила, когда вошла Варвара, и вздрогнула от ее голоса* (В. Распутин).

Темпоральность в сфере зрительного восприятия связана со степенью длительности – продолжительной, непродолжительной и мгновенной. Глаголу *видеть* не присуще значение длительности / недлительности, тогда как глагол *смотреть*, напротив, нередко сочетается с наречием *долго*: *Култыш отыскивал стародубы и подолгу, не моргая смотрел на них* (В. Астафьев). *Трое санитаров не спускали глаз с Ивана Николаевича, спящего на диване* (М. Булгаков).

Глаголам длительного зрительного процесса противопоставляются глаголы мгновенного, моментального действия, указывающие на однократность действия. Мгновенность зрительного восприятия выражается глаголами совершенного вида *взглянуть, посмотреть, зыркнуть* (разг.) и сочетаниями глаголов со словами *взгляд, глаза*, которые образуют фразеологизмы: *бросить взгляд, кинуть взгляд; метнуть взор, взгляд* и др.: *Ромашов мимоходом взглянул на серое, жалкое, голое лицо Хлебникова, и опять в душе его заскребло какое-то неловкое, больное чувство* (А. Куприн).

Качество видения связано с информацией о степени внимательности и интенсивности восприятия или сообщает об эмоциональных оттенках взгляда: *Здесь Рюхин всмотрелся в Ивана и похолодел: решительно никакого безумия не было у того в глазах* (М. Булгаков). Внимание характеризуется большой сосредоточенностью зрения на каком-либо объекте. Качество видения связано с информацией о степени внимательности и интенсивности восприятия или сообщает об эмоциональных оттенках взгляда. Внимание характеризуется большой сосредоточенностью зрения на каком-либо объекте. Ср.: *Приглядывалась ко мне мадам Поздняева, всматривалась, будто хотела что-то давно позабытое выискать* (Б. Акунин).

В ряду категориальных компонентов также можно выделить способ восприятия, качество, оценку видения. Важны при зрительном восприятии также условия видимости, поле зрения, фон, фокус, форма, объем, размер и др. Указанные глобальные компоненты проявляются по всей сфере – от ядра до периферии, эксплицитно или имплицитно, определяя объем и когнитивную глубину концепт *видеть*. Наряду с ядерными компонентами в процессе восприятия немаловажное значение имеют и периферийные компоненты сферы «видеть», а именно: свет, цвет, пространственная локализация, экспрессивный компонент. Частные значения существенно дополняют концептуальную основу функционально-когнитивной сферы. В ситуации видения важную роль играет свет. Источниками света могут быть солнце, луна, фонарь, лампа: *Свет единственного фонаря на будке сюда не доставал, и дальше начиналась непроглядная темень. Именно про такую говорят, наверное, – хоть глаз выколи* (Т. Устинова). *Была июньская ночь, было полнолуние, небольшая луна стояла в зените, но свет ее все же так ярко озарял перевалы невысоких гор, покрытых низкорослым южным лесом, что глаз ясно различал их до самых горизонтов* (И. Бунин).

Таким образом, анализ языковых значений лексических единиц и их минимальных контекстов зрительного восприятия показывает, как в интерпретации выявляются определенные компоненты. Процесс зрительного восприятия может указывать на результат, направленность, темпоральность (длительность, недлительность, мгновенность, внезапность действия), обозначать качество, степень видения, эмоциональное состояние, чувства субъекта, выражаемые взглядом, глазами.

Литература

1. Гафарова Г.В., Кильдибекова Т.А. Теоретические основы и принципы составления функционально-когнитивного словаря. Уфа: РИО БашГУ, 2003, 302 с.
2. Кретов А.А. Значение, пресуппозиция и значимость глагола «видеть» // Семантика и системность языковых единиц: Межвуз. сб. науч. трудов, Новосибирск, 1985. с.38-46.
3. Исмагилова Х.Н. Функционально-когнитивная сфера «видеть/смотреть» в русском и башкирском языках: Монография. Уфа: РИЦ БашГУ, 2008, 138 с.
4. Исмагилова Х.Н. Функционально-семантические сферы восприятия как фрагменты мира и их репрезентация в языке (на примере сфер «смотреть/видеть» и «слушать/слышать») // Обыденное метаязыковое сознание и наивная лингвистика: сборник научных статей / отв. ред. Л.Г. Ким. Кемерово, 2012, с. 217-232 (292с).
5. Падучева Е.В. Динамические модели в семантике лексики. М.: Языки славянской культуры, 2004, 608 с.

TÜRKMƏN YAZIÇISI YAQUB NƏSİRİ YARADICILIĞINDA AZƏRBAYCAN

Janbekov K.

Türkmenistan Elyazmalar İnstitutu, Türkmenistan

Tanınmış Türkmen şairi Yaqub Nəsiri 1889-cu ildə Bakı şəhərində anadan olub. Şair 1910-cu ildə dolanışiq ardınca Türküstanın Çarco vilayətinə gedib. 1918-1922-ci illərin qarışıq dövründə orduda xidmət edib. Əsgəri xidmətdən tərxis olunduqdan sonra Aşqabada gələrək “Türkmenistan” qəzetində məsul katib işləyib. 1924-cü ildə onu Moskvadakı jurnalist kadrları hazırlayan məktəbə göndərirlər [5,4]. Bir il sonra geri döənən Yaqub Nəsiri 1925-1929-cu illərdə Aşxabatda çap olunan “Bolşevik”, “Pioner”, “Türkmen mədəniyyəti” jurnallarına redaktorluq edib. 1930-cu ildə onu Moskvadakı Lomonosov adına Unversitetin jurnalistika fakültəsinin 2-ci kursuna qəbul edirlər. Unversitetin son kursunda oxuyarkən onu Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin mətbuat bölməsində işləməyə göndərirlər. Bakıda rəhbər vəzifədə işlədiyi vaxt aspiranturada oxuyub və “Azərbaycan kolxozçusu” qəzetinin redaktor müavini işləyib. 1935-ci ildə yenidən Aşxabada qayıdan Yaqub Nəsiri ömrünün sonunadək orada yaşadı [5,5].

Yaradıcılığa şeirlə başlayan Yaqub Nəsiri “Türkmenistan” qəzetində 1923-cü ildən hekayə və povestlərini çap etdirməyə başlayıb.

Türkmenistan ədəbiyyatında nəsrin inkişafında böyük rolu olan Yaqub Nəsiri ömrünün sonunadək şeir yazmaqdan da uzaqlaşmamışdır.

Yaqub Nəsiri yaradıcılığında Azərbaycan mövzusu qırmızı xətlə keçir. Yazıçı yalnız Azərbaycanı, orada baş verənləri xatırlamaqla kifayətlənmir. Azərbaycan ədəbiyyatında baş verən dəyişiklikləri, yeni yaranan şeir formalarını da türkmen ədəbiyyatına daşıyan sənətkar kimi tanınan Yaqub Nəsiri müasirlərinin yaradıcılığına da güclü təsir göstərmişdir.

Məruzədə Türkmen yazıçısı Yaqub Nəsiri yaradıcılığında Azərbaycan mövzusu təhlil ediləcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Nəsrli Y. Goşgylar. Aşgabat. 1941
2. Насырлы Я. Мертлик (поэма). Ашгабат, 1942
3. Насырлы Я. Ким гуйчли. Ашгабат, 1948
4. Насырлы Я. Гошгылар. Ашгабат, 1955
5. Насырлы Я. Гошулар ве поэмалар. Ашгабат, 1959

QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ MÜƏLLİM -ŞAGİRD ƏMƏKDAŞLIĞI

Kərimova S.A., Qasımova T.Ə.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

İnsanların əqli və şüurlu fəaliyyəti sahəsinə aid olan tərbiyə işi tarixi proses olduğundan cəmiyyətin inkişaf ahənginə uyğun olaraq daima dəyişir, təkmilləşir və inkişaf edir. Bütün canlılara xas olan yeni mühitə instinktik uyğunlaşmadan fərqli olaraq insanların yeni sosial,iqtisadi, ictimai, tarixi şəraitə uyğunlaşması tərbiyə işinin şüurlu, məqsədyönlü xarakterə malik olması ilə bağlıdır. Ona görə də böyüməkdə olan gənc nəslin tərbiyəsinin mövcud cəmiyyətin xüsusiyyəti , məqsədi və tərəqqi səviyyəsindəki əlamət və keyfiyyətlərinə uyğun şəkildə qurulması tələb olunur. Məhz buna görə də respublikamızda hüquqi, demokratik, sevilizsiyalı cəmiyyət qurduğumuz indiki şəraitdə bütün sahələrdə, o cümlədən məktəb, təhsil, maarif sahəsində əsaslı dəyişikliklər aparıldığı bir vaxt, təlim-tərbiyənin müvəffəqiyyətini təmin edən amillərdən biri sayılan müəllim-şagird münasibətləri əvvəlki mahiyyətini, formasını və məqsədini dəyişməyə bilməz.

Məlumdur ki, bütövlükdə cəmiyyətiizdə olduğu kimi müəllim-şagird münasibətlərində də demokratiya, bərabərlik, humanizm sivilizasiyalı hüquqi dövlətə məxsus keyfiyyətləri özündə əks etdirməlidir. Bu gün respublikamızda baş verən müərəqqi yeniliklər, şübhəsiz müəllim-şagird münasibətlərinə öz təsirini göstərir və pedaqoji ustalığı ilə fərqlənən müəllimlərin öz potensial imkanlarından daha intensiv istifadə etmələrinə stimuly verir. Burdaca qeyd etmək lazımdır ki, biz müəllim-şagird münasibətlərinin yeni keyfiyyətlərindən danışarkən on illər, yüz illər ərzində pedaqogikanın bu problemi üzrə nail olduğu və bu günümüz üçün gərəkli olan əməli və əzəli dəyərlərini inkar etmək olmaz [1, 33]. Müəllim cəmiyyətdə həlledici qüvvə kimi çıxış edir. Şəxsiyyətin ahəngdar inkişafı vəzifəsi,ilk növbədə

müəllimin üzərinə düşür. O, yaşlı nəslin təcrübəsini gənc nəsle verir. Cəmiyyətin, millətin gələcəyi müəyyən mənada müəllimin əlindədir. Pedaqoji fəaliyyətdə müəllimin şəxsiyyəti böyük əhəmiyyətə malikdir. Başqa peşə sahiblərindən fərqli olaraq müəllimin şəxsiyyəti onun işinə-pedaqoji prosesə bilavasitə təsir göstərir [2, 25].

Təlim-tərbiyə prosesində müəllim şəxsiyyəti ilə yanaşı, müəllim-şagird münasibətləridə vacib rol oyanayır. Bu münasibətləri müəllim özü təyin edir və bu müəllimin qarşısına qoyulan məqsəddən, onun necə şəxsiyyət olduğundan və hansı keyfiyyətlərə malik olduğundan çox asılıdır. Təlim və tərbiyənin necə olması müəllim-şagird münasibətlərinin necür qurulmasından asılıdır. Müəllim-şagird əməkdaşlığı problemləri məsələlərinə bir çox pedaqoqlar məşğul olmuşlar. Onlar bu əməkdaşlığın bir neçə növlərini qeyd ediblər: avtokratik əməkdaşlıq, avtoritar əməkdaşlıq, liberal əməkdaşlıq, etirazsın əməkdaşlıq, qeyri-müəyyən əməkdaşlıq, demokratik əməkdaşlıq. Bunların bir neçəsi haqqında qısa məlumat verək.

Avtokratik əməkdaşlıq. Bu əməkdaşlıq növündə müəllim şagirdlərlə münasibətində həmişə hakim mövqedə dayanır. Avtokratik müəllim yalnız öz hakimiyyətinə arxalanır. O, şagird kollektivinə etibar etmir.

Liberal əməkdaşlıq. Belə yanaşmada müəllim verdiyi tapşırıqların yerinə yetirilməsinə nəzarət etmir, tez-tez uşaqlara güzəştə gedir bəzən də dediyi sözlərin əleyhinə gedir.

Demokratik müəllim. Belə əməkdaşlıq yeni pedaqoji təfəkkürün məhsuludur. Bu ən düzgün, ən humanist əməkdaşlıq hesab edilir [3, 174].

Müəllim-şagird əməkdaşlığı bütövlükdə məktəbin humaistləşməsinə və demokratikləşməsinin əsasını təşkil edir. O mahiyyət etibarı ilə insanı sevmək, ona dərin hörmət və məhəbbət ideyası üzərində qurulmuşdur. Əməkdaşlığın təyini humanizm və demokratiya iqlimində azad, hərtərəfli, bütöv, həmçinin təkrarolunmaz şəxsiyyətlər yetişdirməkdir. Belə məktəbi uşaqlar sevir. Müəllimlərin mövqeyi uşaqlar üzərində deyil, uşaqlarla birlikdədir. Onlar eyni bir kollektivin üzvləridir.

Əməkdaşlıq uşaqların daxili aləminə çox diqqətlə və həssaslıqla yanaşmağı tələb edir. Onların arzu və maraqları, fərdi xüsusiyyətləri, qabiliyyət və bacarıqları daim müəllimin diqqət mərkəzində olmalıdır.

Şagirdlərlə əməkdaşlıq öz mahiyyəti ilə məcbur etmə, qadağalar və cəzalar sistemini rədd edir, ümumiyyətlə, əməkdaşlıq məktəbdə güc, zor işlətməyin əleyhinədir. Müəllimin şagirdlə əməkdaşlığı məqsədə çatmağın, ətraf aləmin yaxşılaşdırmağın ən səmərəli yolu hesab edilir. Onlar dərstdə, dərstdən kənar vaxtlarda öz həyatlarını və işlərini birgə təşkil edirlər, birgə düşünüb daşıyırlar. Əməkdaşlıq prosesində bu və ya digər biliyin məktəblilərə verilməsi deyil, əksinə şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafına, uşaqların özünü tam ifadə etməsinə, şüurlu həyata, onların öz həyat yolunu özləri müəyyənləməyə hazır olmağa istiqamətlənməsi üçün geniş şərait yaratmasıdır. Bir sözlə əməkdaşlıq pedaqogikası məktəbin ruhudur. Bəs müəllim-şagird əməkdaşlığı necə qurulmalıdır, hansı formada özünü göstərməlidir?

Hər bir müəllim əməkdaşlığın düzgün formasını seçməlidir ki, şagirdlərlə düzgün münasibət qura bilsin. Cox vaxt belə olur ki, şagirdlər müəllimi sevmədikdə onun tədris etdiyi fənni də istəmirlər, Lakin şagirdlərin müəllimlərə olan münasibətini düzgün dəyərləndirməkdə köməklik etmək lazımdı, müəllimdə eyni zamanda şagirdlərə anlayışla yanaşmalıdır. Şagirdin bir şəxsiyyət kimi inkişaf etməsinə ona qarşı olunan hörmət böyük köməklik edir.

Müəllimin şagirdlərlə münasibəti əsasən belə qurulmalıdır:

1. Şagirdlərə hörmət, eyni zamanda tələbkarlıq .Bu onlara daha aktiv olmaqda köməklik edər.
2. Əməkdaşlıq, problemlərin birgə həlli, məsələlərin birgə müzakirəsi.
3. İnam.

Şagirdlərlə uğurlu münasibət qurmaq üçün müəllim düzgün əməkdaşlıq seçməlidir. Unutmaq olmaz ki, şagirdə bir şəxsiyyətdir, onun maraqlarına hörmət etmək lazımdır. Çoxdan təsdiq edilmiş bir həqiqətdir ki, məktəbə qədəm qoymuş uşağın tərbiyə, təhsil və təlim sahəsində uğurları, onun kamil insan kimi böyüməsi, cəmiyyət, xalq, Vətən, ailə üçün faydalı şəxsiyyət kimi formalaşması müəyyən dərəcədə müəllim-şagird münasibətlərinin hansı keyfiyyətdə və istiqamətdə qurulmasından çox asılıdır. Müdriklər demişkən “xarakter xarakter yaradır”. O da təsadüf deyil ki, ibtidai sinif şagirdləri ən çox öz müəllimlərinə inanır, onu hamıdan bilikli sanır. Pedaqoji ustalığı ilə şagirdlərin qəlbinə, ağılına yol tapmış müəllimlər şagirdlərin idealına çevrilirlər. Məhz buna görə də şagirdlər böyüyüb yüksək rütbələr tutduqda öz müəllimlərini unutmurlar. Özlərinin əldə etmiş olduqları bu və ya digər uğurlarda müəllimlərində payı olduğunu böyük səmimiyyətlə etiraf edirlər.

Son illər internet və texnologiyaların bizim həyatımızın bir hissəsi olduğundan şagirdlər ənənəvi təhsilin avtoritar dilini başa düşmək istəmirlər. Onlar özlərinin fərdiyyət olduqlarını hiss edirlər, eyni zamanda da global dünya fəzasına aid olduqlarını da bilirlər. Müəllim şagird münasibətlərinin düzgün qurulması üçün bu əməkdaşlığın alternativ forma və variantlarını tapmaq lazımdır. Ən optimal variant burada əməkdaşlıqdır. Bu gün müəllim özü seçməlidir, avtoritar olsun, yoxsa şagirdlə əməkdaşlıq etsin.

Əməkdaşlığı seçən müəllim daim öz üzərində işləməlidir. Ön plana burada müəllimin aşağıdakı bacarıqları çıxır: ətrafdakıları dinləmə, komandada işləmə, kollektiv nəticə əldə etmə, eləcədə empatiya və tolerantlıq. Bunların hamısı müəllimə zamanla birgə addımlamağa, şagirdləri üçün maraqlı olmağa, onlar üçün maraqlı partnyora çevrilməyə kömək edəcək. Nəticədə, müəllimin statusu artdıqca şagirdlərin motivasiyası artacaq. Bu da təhsil prosesinin ikitərəfli fəaliyyətini daha da yüksəldəcək [4, 19].

Ədəbiyyat

1. Əliyev H. Pedaqoji ustalığın əsasları. Bakı: ADPU-nun mətbəəsi, 1999, 112 s.
2. İsmixanov M. Pedaqogikanın əsasları. Bakı: Nafta-Press, 2005, 235 s.
3. İbrahimov F., Hüseynzadə R., Pedaqogika. I cild. Bakı: Mütərcim, 2012, 706 s.
4. Гейхман Л. Педагог 21 века. Пермь : Вестник, ПНИИПУ №7(49), 2013, 13-19 с.

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ-BƏDİİ MÜHİTİNİN MƏDƏNİYYƏTLƏRƏRASI DİALOQDA ROLUNUN SOSIAL-FƏLSƏFİ ASPEKTLƏRİ

Mahmudov M. Ə., Səlimov M. M.

AMEA Fəlsəfə İnstitutu, Azərbaycan

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Ağcabədi filialı, Azərbaycan

Bu gün Azərbaycan cəmiyyətində mədəniyyətlərərası dialoqda bir-birini tamamlayan, sistemli xarakter daşıyan siyasi xətt uğurla həyata keçməkdədir.

Ölkə başçısının mədəniyyətlərərası dialoqa, multikulturalizmə, tolerantlığa verdiyi önəm ölkəmizin dünya miqyasında real elmi, mədəni, sosial müstəvidə inkişaf etməsinə zəmin yaratmışdır. Sözsüz ki, bu gün Azərbaycanda mədəniyyətlərərası dialoq ənənələrinin qorunub saxlanması, təbliği ilə bağlı Heydər Əliyev Fondunun fəaliyyəti olduqca əhəmiyyətlidir. Fondun prezidenti, Azərbaycan Respublikasının Birinci vitse prezidenti Mehriban xanım Əliyevanın bu istiqamətdə düşünülmüş, sistemli fəaliyyəti mədəniyyətlərərası dialoq mühitinin formalaşmasında mühüm vəzifələrdən biri kimi xüsusi yer tutur. Onun təşəbbüsü ilə keçirilən "Mədəniyyətlərərası dialoqda qadınların rolunun genişləndirilməsi", "Qloballaşma şəraitində mədəniyyətlərin rolu", "Çoxmədəniyyətli dünyada sülh şəraitində birgə yaşama", "Azərbaycan - tolerantlıq məkanı" layihələri xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, bütün müharibələrdən sonra xalqlar ölkədə yaşayış vəziyyətini nizama salmaq, mövcud münaqişəli vəziyyətləri soyutmaq üçün söz ustalarının fəaliyyətindən geniş istifadə etmişlər. Onlar öz görüşlərində, məclislərdə hamını sülhə, həmrəyliyə çağırmışlar.

Azərbaycanda mədəniyyətlərərası dialoq adı həyat tərzı kimi ta qədimdən mövcud olmuşdur. Ən qədim zamanlardan bizim ölkəmizdə müxtəlif xalqların nümayəndələri birgə yaşamış, burada dərin dostluq və qarşılıqlı əməkdaşlıq mühiti formalaşmışdır. Azərbaycan ədəbi mühitinin bütün dövrlərində bu, özünü parlaq əks etdirmişdir. Bu səpkidə ilk təsəvvürə gələn dahi şair və mütəfəkkirimiz Nizami Gəncəvinin "Yeddi gözəl" poemasıdır [1]. Bu əsər xalqların müxtəlif baxışlarının qiymətləndirilməsi baxımından tərtib edilmiş möhtəşəm sənət nümunəsidir. Əsərdə Çin qızının, Slavyan gözəlinin, Rum qızının, Hind, Xarəzm, Məğrib (Qərb) gözəlinin dilindən deyilmiş hekayətlər də ayrı-ayrı xalqların taleyinin ən maraqlı anları, ibrətamiz hadisələri sanki Azərbaycan nağıllarında olduğu kimi təqdim olunur. Nizami Gəncəvinin "Yeddi gözəl" poeması mədəniyyətlərərası dialoqun rolunu, yerini və əhəmiyyətini parlaq şəkildə nümayiş etdirir. Bu əsərdə milli mənsubiyyətindən və dini inancından asılı olmayaraq, ümumiyyətlə, insana dərin ehtiram duyğuları ifadə olunmuşdur. İnsanı dəyərləndirmək ideyası həmin dövrlərdə yüksək inkişaf etmiş Şərq intibah mədəniyyətinə məxsus hallardan biri idi [2].

Humanizmin böyük carçısı Nizami Gəncəvi Şərq intibah ədəbiyyatının qüdrətli yaradıcılarındanır. Nizami Gəncəvi ilə yanaşı, Şota Rustaveli, Əfzələddin Xaqani, Əbülqasim Firdovsi, Sədi Şirazi, Mövlana Cəlaləddin Rumi, Əmir Xosrov Dəhləvi, Əbdürrəhman Cami, Əlişir Nəvai, Əcəmi Naxçıvani, İbn Sina, Fərabi, Bəhməniyar, Əbdülqadir Marağayi və başqaları Şərqdə intibah mədəniyyətinin yaranmasında və inkişafında böyük xidmətlər göstərmiş görkəmli simalardır [3].

İnsanın onun milli-dini mənsubiyyətindən asılı olmayaraq dəyərləndirilməsi ideyası əsrdən-əsrə inkişaf edərək müasir dövrdə cəmiyyətimizdəki vəhdətliliyin mühüm amillərindən birinə çevrilmişdir. XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış Hüseyn Cavidin əsərlərində eşqi-məhəbbət ideallaşdırılaraq insanın və cəmiyyətin ən böyük dəyərlərindən biri səviyyəsinə qaldırılmışdır. Bu, Azərbaycan ədəbi mühitində mədəniyyətlərarası dialoq düşüncəsinin, ümumbəşəri baxışların ən yüksək zirvəsinə istiqamətlənmiş ideyadır. Burada inanclara qarşı etimadsızlıq yox, insanlığa böyük ehtiram öz əksini tapmışdır [4].

Böyük Azərbaycan yazıçısı Cəlil Məmmədquluzadənin əsərlərində ifadə olunan humanizm həmin dövrdə cəmiyyətimizdəki ictimai-mənəvi münasibətlərin aparıcı istiqaməti kimi qiymətləndirilə bilər. Ədibin “Kamança” pyesində humanizm yalnız qonşuluq münasibətləri, bütövlükdə insanlığın ən vacib keyfiyyətlərindən biri səviyyəsində təqdim olunmuşdur [5].

Görkəmli Azərbaycan dramaturqu Cəfər Cəbbarlının, xalq şairi Səməd Vurğunun, xalq yazıçısı Mirzə İbrahimovun yaradıcılıqlarında xalqlar dostluğu ideyası qarşılıqlı insan münasibətlərinin real bədii ifadəsi kimi qiymətləndirilmişdir. Yazıçıların insani münasibətlərdə dostluğu və birgəyaşayışı qorumaq və daha da möhkəmləndirmək ideyaları böyük ədəbiyyatın əsas çağırışlarından biridir [6].

Beləliklə, çoxəsrlik Azərbaycan ədəbi mühiti daim humanistliliyi uca tutmağı, birgəyaşayışa ehtiram bəsləməyi, cəmiyyətdəki münasibətləri tarazlamaqla dialoqa və həmrəyliyə əsaslanmağı təbliğ etmişdir. Bütün bunlar öz növbəsində, Azərbaycan ədəbi mühitində xalqımızın özəl milli dəyərləri ilə yanaşı, multikultural meyarları da özündə əxz etmişdir. Azərbaycan ədəbi-bədii mühiti cəmiyyətimizin inkişafında vəhdətliliyin rolunu daima aktuallaşdırmışdır. Bu səbəbdən Azərbaycanda mədəniyyətlərarası dialoqun əsas mənbələrindən biri onun ədəbi mühiti olmuşdur.

Hazırda Azərbaycan cəmiyyətində müxtəlif xalqların nümayəndələrinin vahid ailədə dinc və yanaşı yaşayıb işləmələri ölkəmizin əsas mənəvi sərvətlərindən biri kimi qəbul edilmişdir. Azərbaycandakı möhkəm multikultural əsaslara malik olan tolerant mühit müasir inkişafın əsas göstəricilərindəndir. Bütün bunlara görə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev haqlı olaraq multikulturalizmi ölkəmizdə “normal həyat tərzini” kimi yüksək qiymətləndirir və həmin istiqamətdə inkişafa dövlət səviyyəsində böyük dəstəyin olacağını vurğulayır [7]. Bu mənada Azərbaycan Respublikasında müasir dövrdə mədəniyyətlərarası dialoqa münasibətdə mövcud reallıqların məqsədyönlü dövlət siyasəti kimi azərbaycançılıq ideologiyası üzərində qurulması ölkədəki bütün xalqların və etnik qrupların birliyini və həmrəyliyini təmin edir.

Ədəbiyyat

1. Gəncəvi N. “Yeddi gözəl” poeması. Kitab Yurdu, 2004.
2. Azərbaycan şairi Nizami. Həft peykər (“Yeddi gözəl”) Müəllif: Rəsulzadə M.Ə. Bakı: Lider, 2017, 336 s.
3. Azərbaycan İntibahı-Azərbaycanın inkişaf erasının ən pik nöqtəsi. <http://deyerlerimiz.az/mənaviyyat/azərbaycan-intibahi-azərbaycanın-inkisaf-erasının-ən-pik-noqtəsi/>
4. Cavid H. Əsərləri: 4 cildə. IV cild, Bakı: Yazıçı, 1985
5. Məmmədquluzadə C. Əsərləri: 4 cildə, 1-ci cild. Bakı: Öndər nəşriyyatı, 2004, 644 s.
6. Səfərov Ş. Ədəbiyyat dərslərində ideya-siyasi tərbiyəyə dair –Bakı: Yazıçı nəşr., 1971
7. Prezident İlham Əliyev: Multikulturalizm Azərbaycanda həyat tərzidir 15.01.2016 [18:16]. https://azertag.az/xeber/Prezident_Ilham_Aliyev_Multikulturalizm_Azərbaycanda_hayat_terzidir-918878

QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ ANA DİLİNİN VƏ MİLLİ ƏDƏBİYYATIN TƏDRİSİ VƏ TƏBLİĞİ

Manafova M.N.

Mingəçevir Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Qloballaşma şəraitində ana dilinin və milli ədəbiyyatın tədrisi və təbliği mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ana dili və milli ədəbiyyatımız bizim yaşam qaynağımız, həyat eşqimiz, taleyimizdir. Azərbaycan dili və milli ədəbiyyat ümummilli dəyərlərimizin əsas faktorlarındandır.

Ölkədə dil siyasətinin birmənalı şəkildə formalaşdırılması, ana dilinin dövlət dili kimi tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi və dünya azərbaycanlılarının ünsiyyət vasitəsinə çevrilərək milli həmrəyliyin göstəricisi kimi beynəlxalq aləmdə rolu və nüfuzunun yüksəlməsi ümummilli lider Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır.

Azərbaycan Respublikası dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra ana dilimiz tam hüquqlu dövlət dili kimi işləmə imkanı qazandı. Azərbaycan Respublikasının 1995-ci il noyabrın 12-də qəbul edilmiş Konstitusiyasında Azərbaycan Respublikasının dövlət dilinin Azərbaycan dili olması barədəki müddəa qəti şəkildə təsbit olundu: “Azərbaycan Respublikasının Dövlət dili Azərbaycan dilidir. Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin inkişafını təmin edir” [1].

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin 18 iyun 2001-ci ildə imzaladığı “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” Fərmanı [2] Azərbaycan dilinin tətbiqi və inkişaf etdirilməsinə dövlət qayğısının artırılmasını, ana dilimizin və milli ədəbiyyatın öyrənilməsini, dilimizin cəmiyyətdə tətbiq dairəsinin genişləndirilməsini və bu işə nəzarətin gücləndirilməsini təmin edən çox mühüm tədbirləri əhatə edir.

Xalqımızın dünya xalqlarının ümumi yazı sisteminə qoşulması, latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasının bərpası Azərbaycan Respublikasının dünya birliyinə inteqrasiyası və davamlı inkişafın təmin olunmasında böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir. Yeni əlifbadan istifadənin müstəqil respublikamızın ictimai-siyasi həyatında, ana dilimizin və milli ədəbiyyatımızın tədrisi və təbliğində mühüm hadisə olduğunu nəzərə alan ölkə prezidenti Heydər Əliyev hər il avqust ayının 1-ni Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan Dili Günü kimi geyd etmək barədə fərman imzalamışdır.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin dövlət dilinin inkişafı ilə bağlı həyata keçirdiyi siyasət bu gün də uğurla davam etdirilir. Təsədüfi deyil ki, ölkə prezidenti İlham Əliyevin dövlət başçısı kimi imzaladığı ilk sənədlərdən biri Azərbaycan və dünya klassiklərinin ən məşhur əsərlərinin Azərbaycan dilində latın qrafikalı əlifba ilə kütləvi nəşrinin həyata keçirilməsi haqqında 12 yanvar 2004-cü il tarixli sərəncam olmuşdur [3]. Sərəncama əsasən latın qrafikalı yeni Azərbaycan əlifbası ilə dərsliklərin, elmi əsərlərin, bədii ədəbiyyat nümunələrinin cap olunaraq istifadəyə verilməsi milli ədəbi dilin və ədəbiyyatımızın daha da zənginləşməsi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında” 23 may 2012-ci il tarixli Sərəncamı, həmçinin “Azərbaycan dilinin saflığının qorunması və dövlət dilindən istifadənin daha da təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında” 01 noyabr 2018-ci il tarixli Fərmanı dilçilik sahəsində fundamental və tətbiqi araşdırmaların keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması üçün əlverişli şərait yaratmışdır.

Bununla yanaşı, ana dilimizin və milli ədəbiyyatın tədrisi və təbliği sahəsində hələ görüləsi işlər coxdur. Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsi və azərbaycançılıq məfkurəsi əsasında hərtərəfli inkişafı baxımından gənc nəslin ana dilinə sevgi və hörmət ruhunda tərbiyə olunması, ədəbi dilin normalarına ciddi əməl edilməsi dövrün tələbi olaraq qalır. Ölkəmizin orta və ali məktəblərində ana dili və milli ədəbiyyatın müasir dünya standartlarına, milli-mədəni inkişaf tariximizin tələblərinə cavab verən tədrisi və təbliği işinin təkmilləşdirilməsinə ehtiyac vardır. Azərbaycan dili xalqımızın mənəvi sərvəti, dünya azərbaycanlılarının həmrəyliyinə sarsılmaz təməli, dövlətimizin müstəqilliyinin başlıca rəməzlərindən biridir. Bu gün onun qorunması və qayğı ilə əhatə olunması müstəqil Azərbaycanın hər bir vətəndaşının müqəddəs borcudur.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 1996
2. “Azərbaycan” qəz., 2001, 19 iyun
3. “Azərbaycan” qəz., 2004, 13 yanvar

T.KAİPBERGENOVUN YARADICILIQ MƏNBƏLƏRİ, MÖVZULARI VƏ OBRAZLARI

Məmmədli Ş.N.

AMEA Folklor İnstitutu, Azərbaycan

Müasir dövrün şəraiti dünya xalqları, o cümlədən türk xalqları arasında mədəniyyət dialoqunun yeni formalarını axtarmağı qıptə edir. Bu baxımdan Azərbaycan mədəniyyətinin sonrakı inkişafı, öz milli mədəniyyətini qoruyub saxlamaq üçün o, qloballaşma tendensiylərinə daha çox meyil etməyi nəzərdə tutmalıdır. Bu baxımdan, nəinki digər dünya xalqlarının ədəbiyyatını, həm də türk xalqlarının ədəbi nümunələri ilə yaxından tanışlıq kifayət qədər önəmlidir. Çünki qloballaşma mədəniyyətlərin bir-biri ilə

qarşılıqlı dialoqunu nəzərdə tutur. Buna görə də nəinki müstəqil türk xalqları, həm də dövlətçiliyi olmayan digər türk xalqlarının ədəbi nümunələrinin Azərbaycanda tanıtılması çağdaş dövrümüzdə yetərinə böyük rol oynayır. Axı, mədəni qloballaşma olduqca mürəkkəb və dərin bir prosesdir. Həm də bu ona görə önəmlidir ki, bu xalqlar uzun zaman kəsiyində rus müstəmləkəsi altında olduğundan, onların mədəniyyətinin və ədəbiyyat nümunələrinin ölkəmizdə tanıtılması son dərəcə ləng getmişdir. Bu gün Azərbaycanda elm, mədəniyyət və ədəbiyyat istiqamətində aparılan islahatlar milli ədəbiyyatımızın digər türk xalqlarından olan nümunələri ilə tanışlığı yetərinə zəruridir. Azərbaycanda bu gün mədəniyyətin yeni forması – beynəlmilləşməsi də intensiv şəkildə getməkdədir. Dünyanın qloballaşdığı bir vəziyyətdə kütləvi informasiya vasitələri, sosial şəbəkələr, müxtəlif formalı kütləvi mədəniyyəti təbliğ etməsi heç də məsələnin tam şəkildə həllinə gətirib çıxarmır. Buna görə də bu məqaləmizdə qaraqalpaq milli mədəniyyətində yetərinə yüksək mövqedə duran Tulepbergen Kaipbergenovun ədəbi yaradıcılığı ilə bağlı bir sıra məlumatlar verməyi zəruri hesab edirik. Kaipbergenov bir yazıçı kimi Qaraqalpaqstanın nüfuzlu bədii təfəkkür sahiblərindən olmaqla, doğma ədəbiyyatın inkişafına öz orijinal töhfələrini bəxş etmişdir.

Tulepbergen Kaipbergenovun yaradıcılığı müasir qaraqalpaq ədəbiyyatında yeni hadisə kimi dəyərləndirilməkdədir. Onun “Sağ ol, müəllim”, “Buz damcı”, “Sonuncu hücum”, “Qaraqalpaq qızı”, “Yuxusuz gecələr”, “Mamanbiy əfsanəsi”, “Qaraqalpaqnamə” romanı-essesi, “Göz bəbəyi” romanı, “Qaraqalpaqlar haqqında dastan” trilogiyası və digər əsərləri oxucuların rəğbətini qazanmış, dünyanın xeyli xalqlarının dillərinə tərcümə olunmuşdur [2, 245].

T.Kaipbergenovun nəsr əsərlərinin tematikası son dərəcə zəngin və rəngarəngdir. Əsəri işıq üzü görən kimi Kaipbergenov Berdax mükafatına layiq görülmüşdür. Bu əsər qaraqalpaq qadınının olduqca mürəkkəb vəziyyətinə, həyatına, gələcəyə uzanan xoşbəxtlik və azadlıq yoluna həsr olunmuşdur. “Mamanbiy əfsanəsi” romanında isə o, xalqın daxilində gedən tayfa və qəbilələrarası çəkişmələri əks etdirmiş, qaraqalpaqların digər xalqlarla münasibətlərinə dərinlən nəzər salmışdır və s. Kiçik arayış üçün qeyd edək ki, Tulepbergen Kaipbergenov 1929-cu ildə Qaraqalpaqstan Respublikasının Şortanbay aulunda anadan olmuşdur. 1955-ci ildə Nökis şəhərində Qaraqalpaqstan Dövlət Pedaqoji İnstitutunu bitirmişdir. Əsərləri 1955-ci ildən nəşr olunmağa başlamışdır. Sənətkarın yuxarıda sadaladığımız nəsr kitabları ilə yanaşı, “Xeopsun piramidası” (“Soyad”) adlı pyesi, “Yurtadan dünyaya”, “Allahın neçə adı var” publistik kitabları və digər əsərləri ona əsil yazıçı şöhrəti gətirmişdir. Bu əsərlərə görə T.Kaipbergenov Həmzə Həkimzadə Niyazi adına Özbəkistan Respublikasının Dövlət Mükafatına layiq görülmüşdür. Bundan başqa o, SSRİ Dövlət Mükafatı laureatı, Qaraqalpaqstan Respublikasının xalq yazıçısıdır.

Ədibin yaradıcılığında “Qaraqalpaqlar haqqında dastan” trilogiyası başlıca yer tutur. O, qaraqalpaq ədəbiyyatında roman-epopeya janrının ilk müəllifi kimi tanınır. Qaraqalpaq ədəbiyyatı ilə bağlı mütəxəssis qeyd edir ki, bu əsərin araya-ərsəyə gəlməsi son dərəcə üzücü və əzablı olmuşdur. XX əsrin 80-ci illərindən çox-çox əvvəl o, bu epopeya ilə bağlı çoxsaylı eskizlər etmiş, qeydlər aparmış və özünün 40-illik qələm təcrübəsini məhz “Qaraqalpaqlar haqqında dastan” trilogiyasında realizə edə bilmişdir. Əsərlə tanış olduqda bu epopeyanın özünəməxsusluğunu, obrazların təqdimatında və bədii priyomlarda özəl yanaşma tərzindən istifadəni görməmək mümkün deyildir” [3, 306].

Ümumiyyətlə, trilogiyada qaraqalpaq xalqının acı tarixi öz əksini tapmışdır. Burada qədim dövrə xüsusilə diqqət yetirilir. Xalqın əzab dolu yollarına işıq salınır. Göstərilir ki, xalq bu yollarda çoxsaylı sınaqlardan keçmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, T.Kaipbergenovun ilk lirik psixoloji əsərləri olan “Yuxusuz gecələr” və “Buz damcı” povestlərində də müəllif məhz bu mövzuya daha böyük meydan vermişdir.

Yazıçı əsərlərində orta əsrlər üçün səciyyəvi olan bədii üsullara müraciət edir. Burada türk və şərq xalqları üçün xarakterik olan priyom və detallardan istifadə edilməklə, insanların və qəhrəmanların mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərini daha dolğun açmağa çalışır.

Bunu da göstərmək zəruridir ki, T.Kaipbergenov bacarıqlı yazıçı kimi baş qəhrəman obrazını uğurlu yarada bilir. Bu nəinki “Qaraqalpaqlar haqqında dastan” trilogiyasında, həm də müəllifin “Sonuncu hücum”dakı Jemurad, Dərmənbəy, Dəmirbəy və “Qaraqalpaq qızı” romanlarında Turebay Orazov, qadın şöbəsinin işçisi Cumagülün timsalında koloritli və görümlü alınmışdır. Onlar daim axtarışda və hərəkətdədirlər. Onların belə hərəkəti mənəvi-əxlaqi axtarışlarının və inkişafının təşəkkülünü sübut edir. Buna görə də Kaipbergenovun əsərlərində biz onun bacarıqlı psixoloq kimi qəhrəmanların hiss və duyğularını necə açdığını görürük. Belə bir mövqedən çıxış etdiyindən görürük ki, Kaipbergenovun əsərlərindəki obrazlar onları xeyli cəhətləri ilə Ç.Aytmatovun obrazlarına yaxınlaşdırır. Digər bir tərəfdən bu əsərlərdə azərbaycanlı İsa Hüseynov, Yusif Səmədoğlu romanlarının bəzi rənglərini də görmək mümkündür. Bu müstəvidə Kaipbergenovun “Sonuncu döyüş”, “Buz damcı”, “Qaraqalpaqnamə”, “Qaraqalpaqlar haqqında dastan” əsərlərinin xeyli görümlü cəhətlərini Çingiz Aytmatovun “Gün var əsrə bərabər”, “Edam kötüyü”, “Öldürməli-Ölməli”, Yusif Səmədoğlunun “Qətl günü”, İsa Hüseynovun “İdeal”, “Məhşər”

əsərlərində və başqalarında da tapmaq mümkündür. T.Kaipbergenov üçün müxtəlif tarixi mərhələlərdə şəxsiyyətin bütün məsuliyyəti xalqa görə öz üzərinə götürməsi əsasında qurulur. Bu mənada “Mamanbiy haqqında əfsanə” daha xarakterikdir. Burada məhz xalq həyatının bədii xüsusiyyətləri uzun zaman kəsiyində incələnir. T.Kaipbergenovun tarixi mövzuya həsr olunmuş yaradıcılığında obyektiv təhkiyə prinsipi üstünlük təşkil edir. Formalaşan şəxsiyyətin təsviri sosial-siyasi konkretliyi heç də zəiflətmir. Belə prinsip əsərdə əks olunan hadisələri doğru-dürüst açmağa şərait yaradır. Bunu da qeyd edək ki, “Sonuncu hücum” və “Qaraqalpaq qızı” əsərlərinin materialları “Qaraqalpaqlar haqqında dastan” trilogiyasının ortaya çıxması üçün münbit zəmin yaratmışdır.

Yeri gəlmişkən bildirək ki, tarixi mövzuya müraciət həm də Azərbaycan ədəbiyyatı üçün xarakterik olmuş və bu mövzu bu gün də aktual olaraq qalmaqdadır. Bu sırada H.Cavidin “Peyğəmbər”, “Topal Teymur”, C.Cabbarlının “Od gəlini”, A.Haqverdiyevin “Köhnə nəsil”, M.S.Ordubadinin “Dumanlı Təbriz”, “Döyüşən şəhər”, “Qılınc və qələm”, “Gizli Bakı”, Y.Çəmənzəminlinin “Qan içində”, S.Vurğunun “Vaqif”, S.Rüstəmin “Qaçaq Nəbi”, Qabilin “Nəsimi”, müasir dövrdə B.Vahabzadənin, N.Xəzrinin, İ. Əfəndiyevin, Anarın, Elçinin, E.Hüseynbəylinin, Y.Oğuzun, H.Mirələmovun və başqa bu kimi müəlliflərin əsərlərini nümunə göstərmək olar.

“Qaraqalpaqlar haqqında dastan” əsərində təkcə qaraqalpaqlar deyil, həm də Orta Asiya xalqları və dünyanın digər xalqlarına məlumatlar çatdırılmışdır. Trilogiya qəhrəmanlarından hər biri öz xalqı qarşısında tarixi missiya yerinə yetirməkdədir [1, 372]. “T.Kaipbergenov tərəfindən belə qəhrəmanların seçimi onun ictimai fəal şəxsiyyət ideali ilə əlaqələrinin olduğunu əks etdirir. Maman və Yernəzər obrazlarında həm də öz ideallarını verməyə çalışan yazıçı, bununla belə, əsil insanın təkrarsızlığını, onun xarakterinin fərdi xüsusiyyətlərini göstərmək istəyirdi” [3, 309]. Digər tərəfdən, baş qəhrəmanların fəaliyyəti ilə həm də epopeyanın başlıca gedişi, əsas istiqamətləri bağlıdır. Buna görə də epopeyanın üç romanı yazıçının qaraqalpaqların tarixinə vahid baxışı altında birləşmişdir. Burada həm də tarixi-siyasi tendensiyaaların müvafiq təkamülü də öz əksini tapmışdır. Qaraqalpaq ədəbi tənqidi bu əsəri məhz belə bir rakursdan qiymətləndirməkdədir.

Ədəbiyyat

1. История каракалпакской советской литературы. Ташкент, “ФАН”, 1981, с. 350-377
2. Мамедов Н. Каракалпакская литература. Баку, “Китаб әлеми”, 2007, 296 с.
3. Мəmmədov-Tağısoy N. Qaraqalpaq ədəbiyyatı. Bakı, “Elm və təhsil”, 2015, 456 s.

QLOBALLAŞMA VƏ ƏDƏBİ-MƏDƏNİ PROSES: TƏZADLAR, QARŞILIQLI TƏZAHÜRLƏR

Məmmədov N.T.

Bakı Slavyan Universiteti, Azərbaycan

Məlum olduğu kimi, qloballaşma gündəlik həyatımıza və mədəniyyətimizə, sənətə, ədəbiyyata öz təsirini göstərməkdədir. Eyni zamanda humanitar elmlər institutlarının onların tədqiqat metodologiyasına və predmetinə nəzərə çarpacaq qədər təsir etməsi də az deyildir. Bu, obyektiv olaraq biliklərin fənlərarası müstəvidə mənimsənilməsinə ortaya qoyur. Çünki çağdaş dövr bir sıra əlamətləri ilə əvvəlki mərhələlərdən nəzərəçarpacaq dərəcədə fərqlidir. Əlbəttə, bu gün ədəbiyyat, onun hər hansı nümayəndəsinin yaradıcılığı haqqında fikir bildirməzdən öncə sosiologiya, fəlsəfə, mədəniyyət, tarix və s. bağlı bilgilər olmadan təsəvvürlər ortaya qoymaq da çətindir. Bununla belə, bir sıra humanitar elmlərdə, xüsusən ədəbiyyatşünaslıqda “qloballaşma” termini özü, onun mədəni və ədəbi prosesə çoxtərəfli təsiri son dərəcə ləng və zəif etiraf edilməkdədir. Düzdür, sözdə bu terminologiyadan istifadə edilsə də, onun ədəbiyyatşünaslar, mədəniyyətşünaslar və kulturoloqlar tərəfindən geniş tətbiqi hələ də gözləniləndən daha aşağıdır. Əksər hallarda müəlliflər problemdən özlərini kənar tutmaqla, az qala yarım əsr bundan öncə işlək olan dövrümüzə uyğun olmayan sentensiyalardan istifadə etməkdədirlər. Əlbəttə, belə yanaşmalarda olan mövcud mədəni və bədii formaların yaranması və dəyişməsi də onun sürət məntiqi ilə uzlaşmır. Nəzərə almaq zəruridir ki, kütləvi mədəniyyətlərin müxtəlif müasir formalarının sənətə münasibəti dərindən dərk olunmalıdır. Rus kulturoloqu M.V.Tolstanova hesab edir ki, belə refleksiyalaşmamış ənənəviçilik nəinki anoxronizm, həm də Rusiya üçün sadəcə olaraq məhvə aparan amil kimi ortada durur. Müəllif təəssüf hissi ilə qeyd edir ki, nəzəri və tənqidi refleksiya bizdə əksər hallarda sənətin özündən geri qalır. Elə buna görə də burada boşluqlar, sükutlar, susmalar, dağılmalarla yanaşı, müvafiq adekvat terminologiya və anlayış aparatının olmaması özünü göstərir. [3, c.77].

Digər tərəfdən, bəzi hallarda qloballaşma ədəbiyyat, sənət və onlarla bağlı diskursun refleksiya ona tətbiqən onun müdafiəçiləri və tənqidçiləri tərəfindən bir qədər başqa cür izah olunur. Əlbəttə, bu səbəbsiz də deyildir. Qloballaşma nəzəriyyəsinin aludəçiləri tərəfindən ədəbiyyat haqqında elm keçmişin qalığı kimi dərk olunur. Bu işə kontekstual olaraq Qərbi Avropa lokalı, maarifçilik, daha sonralar müəyyən sosiosiyasi sistemin pozitivist ideologiyası ilə şərtlənir. Bir zamanlar ədəbiyyatşünaslığın bir elm kimi yaranmasına gətirib çıxarmış bütün elementlərin bir sıra hallarda praktik olaraq aradan götürülməsi, yaxud dəyişilməsi millət, dövlət və milli ənənələr, dil, etnos diskursları modelindən “dünya ədəbiyyatı” anlamına qədər nə varsa, bu məntiqə müvafiq olaraq zəruri olduqda ədəbiyyatşünaslıq fənninin özünün qloballaşma mərhələsində tezliklə aradan çıxmasına səbəb ola biləcəyi fikrini də ortaya atmaqdadır. Ədəbiyyat aradan çıxmasa da, XX əsrin sonlarından üzü bəri öz sürət tempinə görə mədəni-tənqidi təsəvvürlərdə yalnız mədəniyyət simptomu kimi mövcud olacağına ehtimal qalmaqdadır. Qərb tədqiqatçılarından biri R.Nertersol belə bir fikirdədir ki, doğrudanda bizim dövrdə qloballaşma ədəbiyyatşünaslıq institutu üçün ciddi təhlükə yaratmaqdadır. [2, c.116].

Tədqiqatçının fikrincə, ədəbiyyatşünaslıq ümumi mədəniyyət kontekstində əriyib yox olduğu halda sosiologiya, fəlsəfə və kulturologiya illüstrasiya və nümunə kimi ədəbi mətnlərə müraciət edir və bununla da öz universal dərk sistemini yaşatmağa can atır. Belə olduğu təqdirdə Nertersol ədəbiyyatşünaslığa öz əvvəllərdəki praktikasına qayıtmağı təklif etməklə, qloballaşma xəritəsində süni yaradılmış dağılmaları, lakunları və uçurumları bir-biri ilə birləşdirməyə çağırır. Alimin fikrincə, bəşəriyyətin gələcək birliyi qloballaşmaya universal zidd olan identiklikdə yox, ədəbi mətnlərdə axtarılmalıdır. Lakin, fikrimizcə, belə yanaşmanın özü də bugünkü situasiyanı qaydaya salmaq imkanına malik deyildir. Ədəbiyyatşünaslıq və ədəbiyyat bu gün, daha doğrusu XX əsrin son onilliklərindən üzü bəri keçmişdə uduzduqlarını, əldən verdiklərini ənənəyə söykənməklə qarşılıqlı əlaqələr kontekstində qurmağa can atsa da, o bir sıra hallarda öz obyekt və predmetindən kənarlaşmağa çalışmaqla, ədəbiyyatın özünün problemlərinin öyrənilməsində kulturoloji istiqamətə yönümü inkar etməyə meyillidir. Belə olduğu halda o, həm də onun (ədəbiyyatşünaslığın) semiotik model mövqeyindəki diskurs sərhəddinin olduğunu da nəzərdən qaçırır. R. Nertersol etiraf edir ki, son onilliklərdə dünyanın bir sıra aparıcı universitetlərində milli ədəbiyyat kafedraları ixtisaslaşdırıldığı halda fənlərarası humanitar elmi institutların, kulturoloji, sosioloji yönümlü qrupların fəaliyyəti sürətlə artmaqdadır. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, belə hal Azərbaycandakı ali təhsil müəssisələrində də özünü yetərincə açıq-aydın göstərməkdədir. Əlbəttə, bunun özü də qloballaşma ab-havası ilə bağlıdır və burada qeyri-adi bir şey axtarmaq da əbəsdir. Bununla bağlı hər hansı giley-güzar da səmərəsiz olacaq. Çünki ədəbiyyatşünaslığın kulturologiyalaşması son dövrlərdə müxtəlif tipli və formatlı konfransların tribunalarından, elmi işlərin səhifələrindən səsləndirilsə də, hər hansı pozitiv transformasiyaya bel bağlamaq da inandırıcı deyil. Son dövrlərdə ədəbiyyatla bağlı tədqiqatlara nəzər saldıqda, demək olar ki, hər tərəfdə nəzəriyyədən imtina edilib, tarixə, mədəniyyətə, cəmiyyətə, siyasətə, sənə və tender şərtlərinə, sosial kontekstə üz çevrildiyini görmək mümkündür. Bu, nəinki ədəbiyyatşünaslıqda belədir, həm də ədəbi mətnlərin kompozisiya-struktur, mövzu-məzmun, janr sürüşkənliyində və ideoloji kontekstdə də müşahidə olunmaqdadır. Bunun şahidi olmaq üçün Anarın “Ağ qoç, qara qoç”, Elçinin “Baş”, K.Abdullanın “Yarımqıq əlyazma”, Elçin Hüseynbəylinin “Yovşan qağayılar” və digər bu kimi sənətkarların romanlarına müraciət etmək də kifayət edə bilər. Eyni zamanda bu, həm də bütün dünya ədəbiyyatında gedən proseslərə çevrilməkdədir (Bunu konkret olaraq Türkiyə,rus, Qərbi Avropa, Amerika ədəbiyyatları nümunələrində yetərincə illüstrasiya etmək olar).

Ədəbiyyatda gedən belə proseslərə baxmayaraq, Azərbaycan elmi dairəsində müasir mədəniyyət və ədəbiyyatda gedən proseslərin dərkə hələ də mahiyyəti etibarı ilə açılmadığı qənaətinəyik. Qloballaşmaya ümumi şəkildə neqativ münasibət heç də yalançı vətənpərvərliklə (psevdpatriotizmlə), yəni kənardan gələn ideyanı, layihəni yaxın buraxmamaqla izah olunmur. Çünki dünyada gedən dekonstruksiya, poststrukturalist, posmodernist, postrealist yanaşmalar hələ də alimlərimiz tərəfindən ədəbiyyatşünaslığımızın tərkib hissəsinə gərəyincə gətirilməmişdir. Burada ədəbiyyatşünaslığımızın postmodernist nəzəriyyələrə mahiyyət etibarı ilə yanaşmasında hələ də inkar reaksiyasını daha çox hiss etmək mümkündür. Digər bir tərəfdən sovet ideologiyasının, proletariat diktaturasının zülmündən azad olmuş postsovet ədəbiyyatının tənqidi yenə də elə istiqamətlərə üz tutur ki, orada mədəni-estetik dəyərlər haqqında hər hansı romantik və sentimentalist ruhda qəbul ediləcək bir şey haqda düşünülür.

Qloballaşmanın bir sıra digər aspektləri də ədəbi prosesə təsir göstərir. Azərbaycanda və postsovet respublikalarında bu əsasən XX əsrin 80- ci illərinin sonlarından başladı. Çünki məhz bu dövrdə SSRİ-nin tərkibində olan respublikaların Sovet imperiyasının müstəmləkəçiliyindən azad olması vəziyyətə bir qədər pozitiv təsir göstərə bildi. Bununla belə, müstəmləkəçilik dövründə olan tərəfin epistemoloji, mədəni və hətta iqtisadi məntiqi dəyişmədi. Eyni zamanda belə davranış nəinki Sovet imperiyası, həm də digər

hegemon dövlətlərin davranış məntiqini dəyişdirmədi (burada Rusiya, İran, Amerika Birləşmiş Ştatları və bir sıra digər imperialist düşüncəli ölkələrin davranışını yada salmaq kifayətdir). Lakin buna baxmayaraq, imperiya hegemonluğu ambisiyasında olanlarla müstəmləkə vəziyyətində yaşayan ölkələrin və xalqların ictimai qüvvələrinin birləşdirilməsi ilə bu mürəkkəb faktorların qarşılıqlı şəkildə əlaqələrini nəzərə alaraq, müasir dövrün daha münbit və zəngin mənzərəsini yaratmaq mümkündür. Bu gün bunu da müşahidə etmək olar ki, müxtəlif ənənələrə, mədəniyyətlərə məxsus yazıçıların əksəriyyəti milli, fəlsəfi, etno-mədəni davranışlı yazıçılar eyni mövzu, problem və obrazlara müraciət edərkən onlar özlərindən asılı olmayaraq yaradıcılıqda modernlik məntiqindən kənara düşür, buna görə də onlardan hər hansı biri milli metahekayə yaratmaqda çətinlik çəkirlər.

Qloballaşmanın ədəbiyyat və sənət aspektləri sferasında həm transmədəni tendensiya, həm də humanitar biliklərin transdissiplinarizasiyası tendensiyası bu sənətin müxtəlif dillər arasında intermediallığının və keçiriciliyinin aktuallaşmasına gətirir. Son dövrlərdə sənətin sintez prosesi ilə mediallıq formalarının mürəkkəbləşməsi daha çox müşahidə olunmaqdadır. Bu gün sənətin texnizasiyasını göstərən ümumi tendensiyalar, onların vizuallığa və verballığa ciddi şəkildə bölünməsi, obraz və söz arasındakı yaxınlıq kifayət qədər yuyulub aradan çıxmaqdadır ki, burada da məhz sinergetikanın yeri (ədəbi mətnin mürəkkəb olan qarşılıqlı əlaqələri) xüsusi ilə nəzərə cərpəndir ki, bu kontekstdə mədəni baxımdan aktuallaşma gedir, vizual mərkəzə söykənən oyun vizual oriyentasiya şəkil, film, illüstrasiya, verbal mətn və s. daha güclü şəkil alır.

Lotmanın fikrincə, belə olduqda mətnin özü “qloballaşır”, lakin mətnin daha üstün məna ehtiva edən vahidi avtomatlaşsa da, onda həm də bir natamamlıq hiss olunur. [1, c. 609]. Doğrudan da, nəzər saldıqda görmək olur ki, məntiq üçün xarakterik olan qloballaşma oyununun yerinin dəyişmə xüsusiyyəti, qloballaşan lokalın arasındakı bir-birini doldurma, iri mətn parçası ilə fragmentarlıq bir-birini daban-dabana izləməkdədir. Postmodernizimin total təsiri nəticəsində fəlsəfi-estetik refleksiyaya mətnin qoşulması mütləq xarakter alır, bədiilik isə sanki estetikin daxilində əriyib yox olur.

Eyni zamanda bunu da qeyd etməliyik ki, köhnə ədəbiliklə yeni kommunikativ modellər arasındakı unifikasiya və kulturasiya internet və kütləvi mədəniyyət arasında olan münasibətlərdə ortaya çıxır. Burada fikrimizi sırf ədəbiyyatla bağlı ifadə etsək, onu göstərməliyik ki, unifikasiya tendensiyası daim elə bir mətnə istiqamətlənməkdədir ki, o hər hansı milli və mədəni xüsusiyyətlərdən məhrum olmaqla, həm də topos və zaman göstəricilərindən məhrum olur. Bu, internet mənbələri üçün xüsusilə səciyyəvidir. Onun kim tərəfindən kimin üçün nəzərdə tutulduğu məlum olmasa da, mətnə və kontekstə vərdiş etdiyimiz münasibəti kardinal şəkildə dəyişir. Və belə olduğu halda mətn qarşımızda kontekstsiz dayanmaqla, həm də hər hansı kontekstdə yaşaya bilir.

İnternetin paradoksu ondadır ki, o sanki müxtəlif mədəniyyətlərin özünüifadə imkanlarını açır, lakin qloballaşmanın gücünə görə mədəni rəngarəngliyinin obyektiv olaraq reduksiyasına və lokal xüsusiyyətlərin növbələşməsinə, köhnə prinsiplərin yenidən işlənməsinə gətirib çıxarır. J.Derrida haqlı olaraq bildirir ki, klavişin düyməsinin basılması ilə göz qabağında nəhayətsiz kitabxana açılır ki, onu kosmik adlandırmaq mümkündür. U.Eko isə interneti-dünyanın özü kimi səciyyələndirir. Bədii və hər hansı informativ mənbədə kitab mədəniyyətinin mühüm zahiri metaforasının məna yerdəyişməsi gedir ki, bu internet mənbələrini əvəzləyir. Müəllif deyiminin çıxışı kimi müəllif səsinin təcəssümündən biz tədrisən nəzarətin və təhkiyənin interaktiv formasına keçirik. Və belə internet mətni son nəticədə ədəbi müəlliflik anlayışına müvafiq olur. Hipermətn isə öz sərbəst kommunikasiyası ilə metastazlaşmaqla, subyektiv real məkan zamanındakı mövcudluğunda rəşallıqla realın subyektiv qarşılığını, onun fərdi təcrübəsi və praktikası ilə depersonifikasiya olunmuş simulyativ aləm, virtual reallıq özünü göstərir. Bu gün demək olar ki, kütləvi ədəbiyyatın xeyli janrları tam unifikasiya olunmaqdadır. Bu, triller, detektiv və s. kimi kütləvi ədəbiyyat formalarına daha çox aiddir ki, bu janrların özü də daha çox beynəlmiləl xarakter daşımaqdadır. Eyni zamanda onu da söyləməliyik ki, folklorda, eposda və ədəbiyyatda janr və üslubların beynəlxalq miqyasda yayılması da heç də yeni məsələ deyildir. Ədəbi-bədii məhsulun kütləvi və elitar qlobal mədəni məkanda bölünməsi bu gün daha çox göz önünə gəlməkdədir. Bütün bunlar əyani olaraq sübut edir ki, rəngarənglikdən unifikasiyaya asanlıqla keçid və ondan geriye dönüş ədəbiyyat sferasında mədəni qloballaşmanın danılmaz keyfiyyətidir. Qloballaşma dövründə müəyyən janrlar, formalar və priyomlar daha çox beynəlxalq xarakter alır, nəinki onlar daha geniş məkanlarda yayıla bilirlər. Burada unifikasiya olunmuşla transmədəni başlanğıcın sərhədlərinin aradan çıxması özünü daha çox göstərə bilməkdədir. Beləliklə, qloballaşmada ümumibəşəri ədəbiyyatın xüsusiyyətlərini biz aşağıdakı kimi səciyələndirə bilərik:

1. Milli özünəməxsusluğun saxlanması ilə yanaşı, həm də bir sıra sabit ümumi xüsusiyyətlərə malik olmaq;

2. Milli ənənələrə söykənməklə, digər ənənələri də, o cümlədən məkan və zaman baxımından bir birindən uzaqda olanları da mənimsəmək;
3. İctimai şüurda və bədii ənənədə ümumibəşəri dəyərlərin təsdiqinə can atmaq;
4. Ədəbiyyatın milli ruha oriyentasiyasına və ümumibəşəri dəyərlərə istiqamətlənməsinə nail olmaq;
5. Digər xalqların ədəbi nümunələri ilə tanışlıq və digər auditoriyaları, məişətləri, adətləri və mədəniyyətləri uzaq olan xalqların nümunələri ilə yaxından tanışlıq imkanı əldə etmək;
6. Digər ədəbiyyatların bədii təcrübəsi və onların üslub və formalarının doğma ədəbiyyata integrasiyasını təmin etmək;
7. Şərq-Qərb, Şimal-Cənub bədii düşüncəsinin sintezini formalaşdırmaq [4].

Əlbəttə, qloballaşma dövrünün xeyli simptomları hər hansı neqativ elementləri özündə əks etdirsə də, ümumbəşəri ədəbiyyat öz dərin və zəngin milli keyfiyyətlərini qoruyub saxlayıb, həm də digər xalqların bədii təcrübəsindən geniş istifadə etməklə, özünün izahı və dərkə üçün yeni əlavə vasitələri hərəkətə gətirməlidir. Bu, öz növbəsində ədəbiyyat nəzəriyyəsi və estetikanın inkişafı üçün şübhə doğurmayacaq stimül verə bilməyə xidmət etməlidir.

Ədəbiyyat

1. Лотман Ю.Н. Семиосфера [Текст]. Ю.Лотман. Санкт-Петербург, Искусство, 2000
2. Nerthersol, R. Models of globalization [Text] // R. Nerthersol // PMLA, 2004, P. 646.e
3. Толстанов М.В. Влияние глобализации на сферу литературы и науки о ней // Постсоветская литература и эстетика транскulturации: жить некогда, писать ниоткуда. М., 2004, с. 76-88
4. <https://m.studmeo.org>.

DOMBRA İLƏ QƏLƏMİN VƏHDƏTİ: İLYAS CANSUQUROV

Məmmədova P.H.

Azərbaycan Texniki Universiteti, Azərbaycan

XX əsr qazax ədəbiyyatının ən ünlü nümayəndələrindən olan İlyas Cansuqurov şair, yazıçı, dramaturq kimi şöhrət tapıb milli poeziyanın orijinal nümunələrini yaratmaqla, az ömür sürməsinə baxmayaraq, zəngin irs qoyub getmişdir. Onu erkən qazax sovet nəsrinin mədəniyyət memarı adlandıranlar heç də yanlışdırlar. Əzab-əziyyətli uşaqlıq dövründən faciəvi şəkildə həlak olduğu dövrə qədər İlyas daim xalqına sədaqətə xidmət nümayiş etdirməklə, həm də hansı şəkildə onun həyat şəraitini yüksəltmək uğrunda mübarizə aparmışdır. Gənclik həyatı o qədər də işıqlı olmayan İlyas lap erkən öz doğma əmisinin dul xanımı ilə nigaha girmiş, lakin aramsız davam edən ailə münaqişəsi nəticəsində iki ildən sonra ondan ayrılmışdır.

Gənc İlyasda bədii istedadın kükrəyişi özünü o qədər də gözlətməmişdir. 15-16 yaşlarında İlyas özünün ilk «Sarıarka» və «Dilək» şeirlərini yazmışdır. Onun poetik zövqünün formalaşmasına və inkişafına Abayın şeirləri ilə tanışlıq daha pozitiv təsir göstərmişdir. 1914-1916-cı illərdə Cansuqurov öz şeirlərini dombrada ifa etməklə, onları qazax folklor ənənələrinə söykənərək oxuyurdu [4, 184].

Öz yaradıcılıq üslubunun axtarışında olan Cansuqurov xalqın nəgmə yaradıcılığına müraciət etməklə, həm də Abay poetikasının xüsusiyyətləri haqqında düşündürdü. Buna görə də onun ədəbi irsi bütün demokratizmi və realizmi ilə gənc İlyas üçün sənət göstəricisi rolunu oynayır.

1920-ci ildə Daşkənddə ikillik müəllimlər kursunu bitirən Cansuqurov elə oradaca «Ağ yol» («Ak jol») qəzetinin redaktoru işləyir. Lakin bir ildən sonra Qazaxıstana qayıdıb Beltoqan məktəbində çalışır. Burada Cansuqurov ikinci xanımı olacaq Amanşa Berektaevə ilə görüşür və bir ildən sonra onunla evlənir.

İlyas Cansuqurovun kommunizmə inamı onun tezliklə vəzifə pillələri ilə irəliləməsinə kömək edir və o, 1922-ci ildə artıq Qazax Xalq Təhsili İnstitutunun direktoru vəzifəsinə təyin edilir. Lakin nə təhsil, nə də ailə məsələləri onu bədii yaradıcılıq qədər məşğul etmir.

Öz dünyagörüşünün yüksəlişi qayğısına qalmaq meyarı kimi götürən Cansuqurov 1924-cü ildə Moskva Jurnalistlər İnstitutuna daxil olur. 1925-ci ildə şair arvadının uzun sürən xəstəlikdən sonra dünyasını dəyişməsindən çox kədərlənir və o, xanımının xatirəsinə «Segilimlə vidalaşma» adlı şeirini yazır.

Moskva fəaliyyəti ona ümumittifaq şöhrəti qazandırır. Respublikada nüfuzu artır və 1928-ci ildə «Yenbekşi kazak» qəzeti redaksiyasına işə düzəlir. 1932-ci ildə o, artıq Qazaxıstan Yazıçılar İttifaqının sədri vəzifəsinə yerinə yetirir. Ümumittifaq yazıçılar qurultaylarının işində yaxından iştirak edir. 1934-cü ildə Cansuqurov Qazpolitizdatın baş redaktoru təyin olunur. Lakin bu vaxta qədər o, həm də üçüncü arvadı Fatimə Torebayeva ilə evlənib boşanır. 1932-ci ildə şair dördüncü Fatimə Qabıtova ilə, daha doğrusu Birinci

Türkoloji Qurultayın nümayəndələrindən biri olmuş Bilal Suleyevin dul qalmış qadını ilə evlənir. Fatimədən onun bir oğlu, iki qızı dünyaya gəlir [1].

1937-ci ildə İlyas Cansuqurovu əməkdaşlardan birinin donosu əsasında antisovet fəaliyyəti və milli qiyama hazırlıq aparmaqda suçlayırlar. O vaxtlar şairə təqdim olunmuş cinayət işi tragikomediyadan başqa bir şeyə oxşamırdı. Çünki illər boyu sovet hakimiyyətini bütün yaradıcılığı ilə müdafiə edib, qazax fəhlələri üçün kommunizmin təntənəsi uğrunda qələm işlədən bir şairə bu tipli ittihamın təqdim edilməsi doğrudan da ironik üslubda qələmə alınıb, səhnəyə qoyulmuş tragikomediyanın süjetini xatırlatmaqdadır.

Odur ki, amansız repressiya dövründə heç bir kəs şairin güllələnməsində məntiq axtarmağa cəhd etmirdi. Çünki sovet ideologiyası məntiqdən kənarda olanlara daha çox meydan verməkdə idi. Beləliklə, 1938-ci ilin fevralında İlyas Cansuqurovla bağlı hökm həyata keçirilir. Güllələnmə hökmündən az əvvəl İlyas yanına təzəcə anadan olmuş oğlu Bolatla gələn xanımına, oğlunun gələcək taleyini düşünməklə bağlı kinayə ilə demişdir: «O, başmaqçı olsa, daha yaxşıdır. Qoy gedib başmaq tikməyi öyrənsin, nəinki şair olub heç bir təqsiri olmadan zindanlara atılsın».

İlyas Cansuqurovun ölümündən sonra onun əsərləri də qadağan edilir. «Kulager» poemasının əlyazması axtarış zamanı götürülür, nəşr olunmuş tirajları isə kitabxanalardan yığışdırılır. 1957-ci ildə İlyas Cansuqurov reabilitasiya edilməklə, onun repressiya qurbanı olduğu təsdiqlənir. Bunu da bildirək ki, 20 ildən artıq zaman kəsiyində Cansuqurovun həyat yoldaşının ondan, onun taleyindən xəbəri olmur. Yalnız reabilitasiya olunduqdan sonra onun xanımına ərinin güllələnməsi ilə bağlı qısa arayış təqdim edilir. Bundan sonra böyük şairin dostları və qohumları İlyasın əlyazmalarını onun ailəsinə gətirib təhvil verirlər. Repressiya zamanı şairin keçmiş xanımının qohumlarından biri İlyasın əlyazmalarının məhv ediləcəyi ilə bağlı qəbzə imza atsa da, demə həmin əlyazmaları o, öz balıncının içində tikib, orada düz 1980-ci ilə qədər qoruyub saxlamışdır.

Cəmi 43 il yaşadığı ömrü ərzində İlyas Cansuqurov onlarla əsərlər yazmaqla, öz adını qazax ədəbiyyatının klassikləri sırasına qoymuşdur. Müxtəlif janrlarda qələmini sınayan, qazax xalqının köçəri həyat tərzini öz şeir və dram əsərlərində əks etdirməyi bacaran böyük təfəkkür sahibi zəngin bir irs qoyub getmişdir. Orijinal yaradıcılıqla yanaşı, o, həm də klassik ədəbiyyatın qazax dilinə tərcüməsi sahəsində mühüm işlər görmüşdür. M.Lermontov, M.Qorki, V.Mayakovskinin əsərləri, A.Puşkinin ölməz “Yevgeni Onegin” romanı məhz onun tərcüməsində qazax oxucularının malına çevrilmişdir. İ.Cansuqurovun ədəbi irsinə diqqət yetirdikdə görürük ki, onun bütün yaradıcılığı qazax mədəniyyətinə və ədəbiyyatına məsuliyyətli xidmətlə bağlı olmuşdur. “Tanışlıq” şeirlər məcmuəsindən sonra hələ sağlığı dövründə onun 20 kitabı işıq üzə görünür. 30-cu illər onun yaradıcılığının yüksəlişi dövrü olur. “Küycü”, “Səhra”, “Kulager” kimi poemalar, “Yoldaşlar” adlı roman, coxsaylı felyeton və очерklər, hekayə və şeirlər, pyeslər məhz bu dövrdə qələmə alınmışdır [4, 185]. Ş.Satpayeva və X.Adibayevin “Qazax ədəbiyyatı” [4], “Çoxmillətli sovet ədəbiyyatı tarixi” [2, 214-232] Mühəmmədcan Karatayevin “Dombradan kitaba qədər” [3, 161-180] və başqa bu kimi mənbələrin hamısında İlyas Cansuqurov yaradıcılığında sovet, lenin, sosializm, kommunizm kimi mövzuların aparıcılığı göz önünə gətirilməkdədir. Eyni zamanda həmin dövrdə böyük mütəfəkkirin başına gətirilmiş repressiya oyunları ilə bağlı isə bu mənbələrdə bir kəlmə belə söz açılmamışdır.

Mənbələrin yaddaşında saxlanılmış məlumatlardan görmək olur ki, İlyas Cansuqurovun istedadlı söz ustaları sırasında yer almasında onun bacarıqlı akın olması mühüm rol oynamışdır. Böyük qazax ədəbiyyatşünası Mühəmmədcan Karatayev “Dombradan kitaba qədər” fundamental monoqrafiyasında etiraf edir ki, Cansuqurovun qazax poeziyasını “dombra və qələm”in birliyi kimi nəzərdən keçirməsi ona yalnız böyük şairin yaradıcılıq laboratoriyasına yaxından bələd olduqdan sonra məlum olmuşdur [3, 162].

Fransız yazıçısı Romen Rollan zəngin qazax musiqisini yüksək qiymətləndirib, onu “səhra simfoniyası” adlandırmaqda ona görə haqlıdır ki, məhz səhra və qazax musiqisi Cansuqurov üçün ilham mənbəyi olmuşdur. Cansuqurov “Küycü” və avtobioqrafik “Küy” poemalarında xalq poeziyası xəzinəsindən obrazlara və müqayisələrə müraciət etməklə bu müqayisələr üçün yeni rənglər və əşyalar tapıb folklor formalarını zənginləşdirir. “Küycü” poemasında xalq sənətinin, folklor xəzinəsinin zənginlikləri açılmaqla, əsərin yeni poetik məzmunla doldurulmasına xidmət edir. Musiqinin, küyün köməyi ilə yeni musiqi yaranır və bu özünəməxsusluğu biz İ.Cansuqurovun maraqlı əsərlərindən biri olan “Səhra” poemasında daha aydın görürük. Bu poemada sənətkar öz xalqının poetik salnaməsini yaratmağa müvəffəq olub. Əsərdə qazax şifahi xalq poeziyasının zənginliyi üzərində müəllif sosial-fəəfi düşüncələrini və tolqau janrı ilə bağlı müləhizələrini əks etdirir. Poemadakı səhra, Balxaş gölü, Sırdərya çayı, Alatau dağı və s. kimi obrazlar tarixin o üzündən dövrümüzə onların monumentallığını çatdırır. Buna görə də İ.Cansuqurovun poeziyası, bütün yaradıcı irsi böyük vətəndaşlıq hisslərinə, orijinal üsluba, özünəməxsus formaya malikdir. Belə zəngin poetik irsə malik olan İlyas Cansuqurovun yaradıcılığı mədəniyyətlərin yaxınlaşdığı, türk xalqları ədəbiyyatlarının bir-birinə qovuşduğu qloballaşma dövründə Azərbaycanda da öyrənilməyə layiqdir.

Ədəbiyyat

1. Ильяс Жансугуров: биография и <https://www.nur.kz>
2. История советской многонациональной литературы. Т.2, кн.2. М., «Наука», 1972, с. 214-232
3. Каратаев М. От домбры до книги. Статьи. М., «Сов. писатель», 1969, с. 161-180
4. Сатпаева Ш.К. Адибаев Х.А. Казахская литература. Алма-Ата, «Мектеп», 1985, 280 с.

QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ ALİ MƏKTƏB TƏLƏBƏLƏRİNİN TƏLİMƏ ADAPTASIYASINDAKI ÇƏTİNLİKLƏRİN TƏZAHÜR XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Məmmədova N.M.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Azərbaycan

Adaptasiya sosializasiya prosesinin bir tərəfidir ki, hər bir fərd özünün yetkinliyində mütəmadi olaraq onu yaşayır. A.V.Petrovski qeyd edir ki, “insan şəxsiyyətinin inkişafını bütünlükdə onun yeni sosial mühitə və integrasiyaya daxil olması prosesi kimi təqdim etmək olar” [2, 62]

Odur ki, adaptasiya fərdin şəxsiyyət kimi təşəkkülünün birinci mərhələsinə çevrilir. A.V.Petrovskinin fikrincə, personalizasiya aktının hər bir anı xüsusi prosesi şərtləndirir: *adaptasiya* – fərdin sosial norma və dəyərlərə yiyələnməsi, sosial tipikliyin təşəkkülü; *fərdiləşdirmə* – “Mən”in açılması və ya təsdiqi, öz meyillərini və potensiallarını aşkar etmə, fərdiləşmənin təşəkkülündə xarakterin xüsusiyyətləri; *integrasiya* – ətrafdakı insanların həyatı fəaliyyətinin dəyişməsi və s.

O.U.Zotov və U.K.Kryajev qeyd edirlər ki, adaptasiya o halda baş verir ki, sosial mühit şəxsiyyətin tələbatlarının reallaşmasını və cəhdini şərtləndirir, onun fərdiyyətinin açılmasına və inkişafına xidmət edir. Alimlər sosial – psixoloji adaptasiyanı şəxsiyyətin və sosial mühitin qarşılıqlı təsiri kimi nəzərdən keçirirlər. D.A.Andreyeva belə hesab edir ki, “adaptasiya uyğunlaşmadan sonra çətinliklərin aradan qaldırılmasıdır” [1, 4].

Adaptasiya “bir tərəfdən ətraf mühitlə orqanizm arasında balansın yaradılması, digər tərəfdən isə obyekt və subyekt arasında müvazinətin saxlanılmasıdır. Adaptasiya analizatorun xarakterik həssaslığının intensivliyi nəticəsində yaranır. Adaptasiya ayrı-ayrı funksional sistemlərdə dəyişikliklərin baş verməsi və uyğunlaşma prosesinin qismən təşkil olunması prosesidir” [3, 4].

Əsas çətinliklər qismində tələbə şəxsiyyətinin adaptasiya prosesindəki maneələri onlar üçün yeni olan şəraitdə aşağıdakı şəkildə müəyyənləşdirmək olar:

1. Forma adaptasiyaya təlim şəraitinin yeni təşkili, yeni mühitə uyğunlaşmada idraki informasiyalar, onların strukturu, təlimin məzmununun xüsusiyyətləri və s. çətinliklər aiddir.

2. Sosial adaptasiya ünsiyyətdə, kommunikasiyada, tələbələrin sosializasiyasındakı çətinliklərlə, sosiometrik statusdan məmnunluq hissi ilə bağlıdır.

3. Didaktik çətinliklər ali məktəbdə orta məktəbdən fərqli məşğələ formaları, yeni iş növləri, zəruri vərdislər, üsul və vasitələrin həlli ilə bağlı çətinliklər təzahür edəndə yaranır. Bu blokun adaptasiyasındakı mürəkkəblik müxtəli fəaliyyət növlərinin genişliyindən və sosial məzmunundan, onlara maraqlarından, motivasiyasından asılıdır.

4. Şəxsi adaptasiya emosional sferadakı problemlə, şəxsiyyətin psixoloji və psixi xüsusiyyətlərini, özünü-təşkil sahələrində şərtlənmiş çətinlikləri özünə aid edir.

Ali təhsil müəssisələrində gənclər təlimin yeni şəraitinə daxil olurlar. Onlar elə ilk günlərdən təlim şəraitinə adaptasiyada bir sıra çətinliklərlə rastlaşırlar. Odur ki, hər bir kursda tələbələrin təlimə adaptasiyasındakı çətinlikləri nəzərdən keçirək: I kursu tələbələrin ilkin təlimə adaptasiyası və peşəyə yönəlməsi kimi müəyyən edirlər. I kurs tələbələri ilə apardığımız anket sorğu nəticəsində tələbələrin əsas çətinlikləri müstəqil işlərin yerinə yetirilməsinə kifayət qədər hazırlığın olmaması, xüsusilə də seminar və praktik məşğələlərə hazırlıqda: eyni vaxtda mühazirəni dinləmək və qeydlər aparmağı bacarmamaq, ilkin mənbələrdən icmal tutmağı bacarmamaq, tezis və məqalələrin yazılış qaydalarına tam yiyələnməmək və s. hallar qeydə alınmışdır. Müəyyən çətinlikləri I kurs tələbələri professor – müəllim heyəti və eyni kursda oxuyan yoldaşları ilə ünsiyyətdə keçirmişlər.

Aşkar olunmuşdur ki, tələbələrin təlim işləri haqqında respondentin az bir qismi məlumatlıdır. Əksəriyyəti tələbələrlə şagirdlərin təlim işləri arasındakı fərqləri kifayət qədər ayıra bilməməkdə çətinlik çəkirlər. Aldığımız nəticələr göstərir ki, tələbə həyatı haqqında respondentlərin təsəvvürləri kifayət qədər deyil. Bu mərhələdə professor – müəllim heyətinə tələbələri təlim fəaliyyətinin müxtəlif növlərinə təkcə yiyələnməklə deyil, eyni zamanda tələbə həyatının müxtəlif formaları, peşə yönümü və onun dəyərlərinin

xüsusiyyətlərini öyrənməkdə kömək etmək məsləhət görülür. Odur ki, tələbələrin peşə adaptasiyası onun aktiv mövqeyinin formalaşması kompleksində, təlim-tərbiyənin onun subyektiv təşəkkülündə nəzərdən keçirilir.

Belə hesab edirik ki, tələbələrin müvafiq çətinliklərinin aşkarlanmasında ali məktəb müəllimlərini istiqamətləndirmək, habelə seçilmiş gələcək peşə fəaliyyətində uğursuzluqlardan xəbərdarlıq etmək zəruridir.

II və III kurs təlim-tərbiyə prosesində subyektin aktivliyi qismində tələbələrin şəxsiyyətinin təşəkkülünü stimullaşdırır. Bu mərhələdə gələcək mütəxəssislərin peşə fəaliyyətinə metodiki və psixoloji hazırlığı həyata keçir. Bu kursun tələbələri qabaqcıl müəllimlərin təcrübəsi və nümunəsi əsasında pedaqoji fəaliyyəti təhlil etməyə yönəldirirlər. Onlar müvafiq bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnirlər. Tələbələrin peşəyə uğurlu adaptasiyası ilk növbədə onun şəxsi və psixoloji xüsusiyyətlərindən çox asılıdır.

Gələcək peşə fəaliyyətinin adekvat obrazı uğurlu adaptasiyanı şərtləndirir və ya əksinə, insanın fəaliyyətinin real şərtlərinə dair gözləmələri müəyyən peşədə psixoloji adaptasiya prosesinin həyata keçirilməsində rastlaşdığı çətinliklərə hazır olmaması ilə nəticələnə bilər ki, bu da emosional gərginliyə gətirib çıxarar. Odur ki, tələbələrin formalaşmasına hazırlıqda təkcə onların peşəyə düzgün təsəvvürlərin adekvat potensialı deyil, həm də özünün və başqalarının peşəyə məsuliyyətli cəhdləri də həyata keçirilir.

IV kursda tələbələrin peşə fəaliyyətinə hazırlıqda fakultənin müxtəlif kafedralarında həmrəylik özünü göstərir. IV kurs tələbələri əsasən təlimdə deyil, peşə fəaliyyətində çətinlik çəkirlər ki, bu da təlim – metodiki təcrübədə özünü aydın göstərir. Nəzəri cəhətdən onlar kifayət qədər biliyə malikdirlər, lakin əsas çətinlik təcrübə fəaliyyətin azlığı ilə nəticələnir.

Tələbələr uşaqlarla qiyabi olaraq işləyirlər, onlar öz peşə bacarıq və vərdislərini real uşaq kollektivlərinə deyil, eyni kurs yoldaşları ilə möhkəmləndirirlər. Bu kurs tələbələri ali məktəbdə gələcək peşələri haqqında dəqiq anlayışlara malik olmaqla müxtəlif kateqoriyalı pasiyentlərlə işləmək tələbatına və bacarığına yiyələnirlər. Buraya: peşəyə pozitiv motivasiya, sosial yetkinlik, aktivlik və məsuliyyət, nəzəri peşə biliklərini mənimsəmək, əsas peşə funksiyalarının (diaqnostik, proqnostik, təşkilati, korreksiyaedici və s.) realizə olunmasında texnologiyalara yiyələnmək, tədqiqat işi aparmağı bacarmaq və s. aid edilir. Bu mərhələdə müxtəlif çətinliklərin həlli tələbələrin peşə əhəmiyyətli dəyərlərin şəxsi yaradıcılıq və təlim – pedaqoji fəaliyyətinin əsası kimi subyektiv mövqelərin aktuallaşmasında mümkündür.

Bu sahələrdə tələbələrin peşəyə uğurlu və ya uğursuz adaptasiyası avtonom xarakter daşıyır. Bu proseslər peşə fəaliyyəti və sosial – psixoloji sahələrdə bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədədir. Tələbələrin sosial – psixoloji adaptasiyasının xüsusiyyətləri peşə fəaliyyətinin və bütünlükdə peşə adaptasiyasının uğurlu təsirini həyata keçirir. Gələcək mütəxəssisin peşəyə adaptasiyasında onların peşə fəaliyyətinə adaptasiyasındakı uğurları mühüm rol oynayır.

Odur ki, çətinliklər, ziddiyyətlər məhz sadaladığımız fəaliyyət sahələrində, eləcə də qeyri-formal əlaqələrdə, münasibətlərdə, peşəyə adaptasiya prosesinin həyata keçirilməsində tələbənin aktivliyinin mənbəyi kimi çıxış edir.

Ədəbiyyat

1. Андреева Д. О понятии адаптация: исследование адаптации студентов к условиям учебы в вузе // Человек и обществ. А.: 2006, 256 с.
2. Петровский А. Психология неодактивной активности. Москва: 1992, 250 с.
3. Сандомирский М.Т. Механизмы психической адаптации // Башкортостан: 2001, 88 с.
4. Реан А., Кудашев А., Баранов А. Психология адаптации личности. СПб: 2006, 479 с.
5. Розум С. Психология социализации и социальной адаптации человека. СПб: Речь, 2006, 365 с.

QULAMRZA SƏBRİ TƏBRİZİ

Məmmədova K.

*Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Azərbaycan*

Həyatı doğru, düzgün əks etdirmək bütün dövrlərdə ədəbiyyatın vəzifə borcu, əsas məqsədi olmuşdur. Həyatın bütün dövrlərinə eyni ölçü ilə yanaşmaq olmur. Həyat dəyişkəndir, hərəkətdədir, ədəbiyyatın formalarından, növlərindən, bədii təsvir vasitələrindən fərqli olaraq daha sürətlə dəyişir, inkişaf edir. Buna görə də həyat həqiqəti haqqında söhbətlər, mübahisələr həll olunmamış məsələ kimi həmişə davam edir, yeni keyfiyyətlərlə zənginləşir. Q.S.Təbrizi də öz elmi, bədii yaradıcılığı ilə bunu həmişə hiss etdirir.

Azərbaycan mədəniyyəti bütün çalarlarını özündə cəmləşdirən Q.S.Təbrizin zəngin insanlıq dünyası var. Q.S.Təbrizi ömrünü elmimizin, mədəniyyətimizin, tariximizin tədqiqi və inkişafına həsr edən görkəmli ziyalı, ləyaqətli şəxsiyyət, xeyirxah insan, qayğıkeş müəllimdir. Elm, ədəbiyyat yolunu özünə tale seçənlər bilir ki, bu yolda tanınmaq, ad-san qazanmaq uzun illərin, əzab-əziyyətlərin, yuxusuz gecələrin nəticəsidir. Q.S.Təbrizi də özünə bu yolu seçmiş, bu gün də bütün qüvvə, bacarığını Azərbaycan elminin, ədəbiyyatının inkişafına həsr etməklə əməlinə sadiq qalır.

Q.S.Təbrizi sadə, mehriban, təvazökar, təkəbbürlükdən uzaq, mübariz alimdir. Onu Cənubi Azərbaycan çox maraqlandırır. Azərbaycan elminin, ədəbiyyatının Böyük Britaniyada tanınmasında Q.S.Təbrizin müxtəlif səpkidə və janrda yazdığı əsərlərlə xüsusi əməyi var. Bu səbəbdən də Q.S.Təbrizin yazdığı əsərlər - "Fikir dalğaları", "Həyat fəlsəfəsi", "Mənim iki dünyam", "Seçmə şeirlər", "Baxışlar, düşüncələr, arzular", "Qürbət harayı", "Sönməz ocaq", "Ümid çırağı", "Xudafərin", "Zamanın nəbzi", "Azərbaycanın güneyi: tarixin mənzərələri", "Müdrəklik fəlsəfəsi", "Sahilsiz dəniz", "Səssiz haray" və "Pozulmamış dünya" günün tələbinə tam cavab verir.

Ölkəmizin inkişaf və tərəqqi yolundakı nailiyyətlərində dünyanın müxtəlif ölkələrində yaşayan, ürəklərində Azərbaycan əməlini daşıyan bütün həmvətənlərimizin payı vardır və bu nəcib işdə Q.S.Təbrizin də zəhməti az deyildir. Onun müstəqil Azərbaycanın möhkəmlənməsi və inkişafı üçün diaspor rəhbəri, şair, yazıçı, alim kimi göstərdiyi fədakarlıq ancaq yüksək qiymətə layiqdir.

1995-ci ilin may ayında Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin Böyük Britaniyaya gəlişi münasibəti ilə Londonda "Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzi"nin açılışı olmuşdur. Mərkəz Q.S.Təbrizin, İngiltərənin "Ingland Kacrian LTD" şirkətinin və bir sıra Azərbaycan xeyriyyəçilərinin səyi nəticəsində yaranıb. Bu bütün dünyada ilk rəsmi Azərbaycan Mədəniyyət ocağıdır.

Xatırladaq ki, professor Q.S.Təbrizi həm də 2001-ci ildən dünyanın müxtəlif ölkələrində məskunlaşmış azərbaycanlıların təşkilatlanması, onların hüquqlarının müdafiəsi, milli-mənəvi dəyərlərin birgə qorunması məqsədilə xüsusi koordinasiya mərkəzinin - Dünya Azərbaycanlılarının Əlaqələndirmə Şurasının sədr müavini seçilmişdir. Onun bu qurumda fəaliyyəti yüksək dəyərə layiqdir.

Novatorluq sairin, yazıçının fərdi yaradıcılıq simasını üzə çıxaran, onun üslubunu müəyyənləşdirən bədii amillərdən biridir. Novatorluq bədii fərdiyyəti müəyyən edən əsas cəhətlərdən biri olaraq ona görə əsasdır ki, şairin, ədibin üslubu onun çoxcəhətli yaradıcılığının ümumiləşmiş təhlili nəticəsi kimi meydana çıxır. Çünki ədəbiyyat çoxşaxəli yollarla irəliləyən, daima inkişaf edən anlayışdır. Bədii yaradıcılıqda üslubu təkcə müxtəlif yollar və priyomlar müəyyən etmir, burada həm də müxtəlif xarakterli və nəticəli "məhsullar" da əsasdır. Qeyd etdiyimiz kimi, bədii yaradıcılıqda üslub müxtəlifliyi, novatorluq Q.S.Təbrizi yaradıcılığında dünyagörüşündən, müasirliyindən və mübarizliyindən qidalanır.

Q.S.Təbrizi bəzən ideya-mətləbi, vətəndaşlıq duyğusunu şeirin, elmi, publisistik məqalələrin bədii səviyyəsindən öənə çəkir. Bu şairin, alimin böyük vətəndaşlığından irəli gəlir. Yəni bədii həllin necə alınacağından asılı olmayaraq, əsas ictimai qayəni oxucu kütləsinə və onun vasitəsilə də bütöv cəmiyyətə çatdırmaqdır. Öz bədii "mən"inin timsalında şair Vətənin bütün övladlarını, bütöv millətini mütillikdən saqındırır:

Necə olar, insanların
qanın tökəsən,
Anaları ağlar qoyasan.
Etiraz əli qaldırılsa bu cinayətə,
Cavab alasan:
- Əgər günahları var, ölüblər,
Yox, günahsızdılsa,
behiştə gediblər [1, 117].

Fəlsəfə varlığın, cəmiyyətin şairənə, yüksək şəkildə təsviri və tərənnümüdür. İnsanların məişətini, düşüncələrini dürüst qavramayan, mükəmməl öyrənməyən filosoflar inandırıcı fikirlər irəli sürməyə qadir deyil. Böyük hadisələrin, sarsıntılarının, vuruşmaların və dağıntıların əsl səbəbini ancaq filosof düşüncəsində və qələməndə oxumaq mümkündür. Onların yaradıcılığının geniş təhlili bəşəriyyətə ancaq fayda vermişdir. Fəlsəfə ilə məşğul olmağının insan idrakına xidmət sayıldığı üçün bəşəri mənə daşıyır. Millətçilikdən və yerlipərəstlikdən yuxarıda durduğundan fəlsəfənin yeri bütün dövrlərdə ancaq ucalıqlarda olub.

İnsanı zirvəyə qaldıran, cəmiyyətin gözündə ucaldan onun tərcümeyi-halı deyil, yaradıcılığıdır. İstedadlı yaradıcıların - tanınmış filosof-şairlərin zaman-zaman tədqiqatçıların obyektı olması təsadüfi deyildir. Sənətkarın - şairin şəxsiyyətini olduğu kimi tanımaq üçün yaşadığı tərcümeyi-halı ilə yanaşı, onun elm və sənət məsələlərinə yanaşma vaxtı və sözünü dediği məqam həmişə maraq doğurub.

Cəmiyyətin istək və arzularını dərinədən duyan və inkişafını istəyənlərdə istedadla yanaşı, yangı və cəsarət olduğu təqdirdə həmin şəxs filosof-sair səviyyəsinə qalxa bilər. Yalnız bu xüsusiyyətlərin hesabına

Q.S.Təbrizinin ölkəsində tanındığı və bəxş etdiyi yaradıcılığına görə şəxsiyyətinə böyük maraq olduğu qənaətinəyik.

Q.S.Təbrizinin ictimai-siyasi və fəlsəfi görüşləri onun ədəbi-tənqidi fəaliyyətinə istiqamət vermiş və təyin etmişdir. Ədəbiyyat onun üçün siyasi məqsədləri, ictimai görüşləri uğrunda mübarizədə qüdrətli bir silah, bir tribunadır. O, dönə-dönə qeyd edir ki, cəmiyyəti yazıçılara öz xilaskarları, öz arzu və istəklərinin ifadəçisi kimi baxır. Doğrudan da Q.S.Təbrizi ədəbiyyatı və onun qabaqcıl nümayəndələrini cəmiyyəti maraqlandıran ən aktual məsələləri həll etməyi bir vəzifə bilir. Bunun üçün ədəbiyyatın mücərrəd temalardan, qeyri-real və xəyali surətlərdən uzaqlaşması, həyata, varlığa, real insani münasibətlərə yaxınlaşması istəyindədir. Q.S.Təbriziyə görə ədəbiyyat cəmiyyətə, xalqa xidmət etmək kimi öz əsas vəzifəsini yerinə yetirmək üçün həyatın və varlığın üzvi bir hissəsinə çevrilməlidir.

Müasir dövrdə siyasi mədəniyyət özünü ən çox şəxsiyyətin fəal həyat mövqeyində büruzə verir. Yaşadığımız gərgin, təlatümlü dövrün xarakteri elədir ki, o biganəliyi yaxına buraxmaq istəmir. Doğrudan da onilliklər ərzində kök salmış əlaqələrin amansızlıqla qırılıb atıldığı, ictimai münasibətlərin yenidən qurulduğu, totalitarizmdən demokratiyaya keçildiyi və bununla bağlı olaraq aşkarlığa, plüralizmə geniş meydan verildiyi dövrə, başlıcası isə baş verən proseslərə biganə olmaq mümkündürmü? Belə bir şəraitdə Azərbaycan cəmiyyət və Q.S.Təbrizi vətənin hər bir vətəndaşından hadisələrə fəal müdaxilə etməyi, fəal həyat mövqeyi tutmağa tələb etməkdə tamamilə haqlıdır.

Demokratiya, humanizm azadlıq problemi Azərbaycan demokratik fikir nümayəndəsinin - Q.S.Təbrizinin yaradıcılığında daha yüksəklərə qaldırılan, qırmızı xətlə keçən bir ideyadır. Bu ideya demokratik hüquq və azadlıqlar haqqında Q.S.Təbrizinin bitkin fikirlərlə daha da zənginləşmişdir. O, Cənubi Azərbaycanda mövcud olmayan insanın azadlığı problemini irəli sürür ki, bu da cəmiyyətdə insana, onun tarixi dəyişdirici roluna yeni, mütərəqqi bir baxışdır.

2000-ci ildə Əbdül Hüseynovun tərtib etdiyi "XX əsrin 100 görkəmli azərbaycanlısı" kitabında 100 şəxsiyyətdən birinin məhz Qulamrza Səbri Təbrizinin olması şimalı-cənublu bütün Azərbaycan ədəbiyyatı üçün böyük fəxrdir.

Ədəbiyyat

1. Təbrizi Q.S. Xudafərin, Bakı: Turan evi, 2005, 392 s.

ÇEX ROMANTİZMİNİN ƏSAS MƏRHƏLƏLƏRİ

Mehrəliyev E.E.

Bakı Slavyan Universiteti, Azərbaycan

Əgər XVII – XVIII əsrlərdə ədəbi cərəyanlar onilliklər boyunca formalaşırdısa, romantizm XIX əsrin birinci yarısında qısa müddət ərzində təşəkkül tapdı. Maraqlıdır ki, çex romantizminin çiçəkləndiyi dövr çox qısa bir zaman kəsiyini, yəni XIX əsrin 20-40-cı illərini əhatə etmiş, lakin sonrakı dövrlərdə də öz inkişafını davam etdirmişdir.

Çex romantizmi 3 əsas mərhələdən keçmişdir. Erkən romantizm XIX əsrin 20-ci illərində daha çox Yan Kollar və František Vladislav Çelakovskinin yardıcılığında təşəkkül tapmışdır. Bu ilk növbədə şifahi xalq ədəbiyyatından qaynaqlanmış bir poetika idi. Çex romantizminin çiçəkləndiyi dövr isə 30-cu illəri əhatə edir. Bu dövrdə Avropa romantizm ilə yaxınlaşma meyilləri güclənir. Bu isə ən çox çex ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Karel Hinek Maxanın yaradıcılığında təzahür edir. Bu dövr analitik başlanğıcın təsiri, eyni zamanda folklordan daha az istifadə edilməsi ilə əlamətdardır.

Çex romantizminin ən böyük nümayəndəsi Karel Hinek Maxadır. O, çex ədəbiyyatında poetik vasitələrin bütöv bir sistemini yaratmış, müasirinin dünyaya yeni baxışlarını, fəlsəfi düşüncələrini, hisslərini, psixologiyasını açıb göstərmişdir. O, azad düşünən insanın müdafiəsinə qalxmış, zülmə, mənəvi istibdada qarşı çıxmışdır.

Bir romantik kimi K.H.Maxa hər şeyin sirlisini, qəlpəsini, qırığını sevirdi [1, 218]. Bəlkə də elə bu səbəbdən onun ömrü də yarı olmamış qırıldı. Çex ədəbi ictimaiyyəti K.H.Maxanın ölümünü sükutla qarşıladı. K.H.Maxanın ölümü münasibətilə bircə "Kveti" jurnalında imzasız nekroloq dərc olundu. O dövr görkəmli çex şairi K.Sabina dostunun ölümünə elegiya həsr etdi. Ümumən K.H.Maxa haqqında ilk dəfə slovaklar bəhs etdilər.

K.H.Maxa bu gün də çexlərin Müşviq qədər sevilən yazıçılarından. Lakin bir çoxları onun vətənpərvərlik konsepsiyasının hədsiz dərəcədə mücərrəd olduğuna görə onu ümumxalq işində satqın kimi

qələmə vermiş, şairin ölümündən sonra isə onun əsərləri lazımınca qiymətləndirilməmiş, bu əsərlərə vətənpərvərlik hərəkətini parçalayan əsərlər kimi baxılmışdır. Hərçənd ki, K.H.Maxanın əsərləri bədii cəhətdən də müasirlərini xeyli dərəcədə geri qoyurdu. Belə ki, Y.Kollar və F.Çelakovskidən fərqli olaraq o, əsərlərində ilk dəfə olaraq şəxsiyyət problemini, insanın mənəvi dünyasını ön plana çəkmişdir.

K.H.Maxa vətənpərvərlik hərəkətinə ünvanlanmış şeirlər yazırdı ki, bu şeirlər də əlyazma şəklində tələbələr arasında əl-əl gəzərdi. Bu şeirlər arasında xüsusilə “Gələcək vətən”, “Məbəddə” şeirləri məşhurdur. Onlar şairin gələcəkdə görmək istədiyi vətəni haqqında romantik düşüncələrini, eləcə də azadlıq meyllərini əks etdirir. “Çexiyadan gələn yol” şeirində o, vətəni qədim qəsrin xarabalıqlarına bənzədir və xalqı oyanmağa çağırır.

K.H.Maxa yaradıcılığının zirvəsini “May” poeması təşkil edir. Poema epik-lirik səpkidə yazılmışdır. Əsərin əsas qəhrəmanı gənc quldurbaşı Vilemdir. Vilem əsərdə artıq ata qatili kimi ittiham olunaraq həbs olunmuş vəziyyətdə qarşımıza çıxır. Qəhrəmanı rüsvayçı ölüm gözləyir, o, çarmıxa çəkilməyə məhkum olunub. Belə ki, Vilem sevgilisi Yarmilanın namusunu ləkələyən atasından intiqam almışdır. Lakin həmin adamın öz atası olduğunu bilmədən onu qətlə yetirmişdir. Əslində, o, bununla qeyri-ixtiyari olaraq ikiqat intiqam almış olur. Bir tərəfdən sevgilisinin təhqir olunmuş namusunun qisası, digər tərəfdən isə onu vaxtilə evdən qovmuş, onu çöllərə atmış, quldurluğa sövq etmiş atasından aldığı qisas.

Əsərin qəhrəmanı öz taleyində heç nəyi dəyişə bilmir. Qarşımızda tənha bir insanın faciəsi durur. Gecə edamqabağı öz düşdüyü vəziyyəti götür-qoy edən Vilem ölümqabağı düşüncələr içində qovrulur: “Gecə necə füsunkardır! Dünya necə gözəldir! Dan yeri sökülər-sökülməz ölüm kölgəsi məni haqlayacaq. Heyf mənim gözlərim bir də o gözəllikləri görməyəcək!” [2, 23].

Əsərin qəhrəmanı Vilemin həyatsevərliyi o qədər coşqundur ki, o hətta edam yerində çarmıx önündə hayqıraraq deyir: “Yox mən hələ sağam, mən hələ yaşayıram”. Vilemin acı taleyinə məhbəs gözətçisi, daha sonra isə edam zamanı ora toplanmış insanlar da acıyırlar. Səhərisi isə o, edam kürsüsünə aparılaraq həyatla vidalaşır. Vilem ölərkən uzaqdan bayquş səsi kilsə zənginin səsinə qovuşur. Bununla da, sanki Vilemin həyatına son qoyulduğuna işarə verilir.

Vilemin ölümünə hətta təbiət də matəm qurur: qızılgül gözyaşı tökür, dağlar gecənin zülmətinə qərq olur. Əsərdə bədii təzadlar güclüdür. Bir tərəfdə gözəl bir may axşamı, ətrafda bülbüllər oxuyur, sanki insanı yaşamağa çağırır, digər tərəfdə isə Vilem edamqabağı düşüncələr girdabında təsvir olunur.

Şair Vilemin qeyri-adi faciəli tarixçəsini əsrlər boyu əzilen, lakin azadlıq eşqini itirməyən bir xalqın romantik təcəssümü kimi qələmə almışdır: “Solğun ay öləziyir, səhərin qapısı açılır, yeni bir gün başlayır”.

“May” poeması çex ədəbiyyatı üçün o qədər qeyri-adi bir hadisə idi ki, müasirləri dərhal bu əsəri mənəvi cəhətdən həzm eləyə bilmirlər. Müəllifin müasiri olduğu dövr və cəmiyyət haqqında kəskin fikirləri, azadlıq ideallarına inamsızlığı ədəbi mühitdə bir şok effekti yaratmışdı. Bir sözlə, hamı “May” poemasını bayronizmin təzahürü kimi qiymətlədirərək əsərin mövcud ictimai və poetik normalara qarşı yönəldiyini bildirmişlər.

Həqiqətən də, əgər bir şair ki, öz əsərlərində çexlərin necə xeyirxah, düşmənlərinə qarşı amansız, dostla əl tutan bir millət olduqlarını böyük bir fəxarət hissi ilə bildirirsə, əcəba, belə bir şairi necə vətənpərvərlik hissindən uzaq hesab etmək olar?

Doğrudur, sonralar “May” poeması özünün layiqli qiymətini almış, hətta böyük çex yazıçısı Yan Neruda öz almanaxını belə “May” adlandırmışdır. Əsər bu gün də oxucularını həyəcanlandırır. Hər bir yeni nəsil onu özünəməxsus şəkildə dərk edir.

Məlumdur ki, romantizm həm çex, həm də Şərq xalqları ədəbiyyatında özünəməxsus şəkildə təzahür etmişdir. K.H.Maxanın istər həyatına, istərsə də yaradıcılığına böyük ingilis şairi Corc Qordon Noel Bayronun təsiri olduqca güclüdür. Belə ki, K.H.Maxa məhz onun təsiri nəticəsində inqilabi romantizmin nümayəndəsi olmuş və həyatını xalqının azadlıq mübarizəsinə həsr etmişdir. Bu səbəbdən onların yaradıcılığında oxşar məqamlara tez-tez rast gəlinir. Hətta onların taleyi də oxşar olmuşdur, belə ki, C.Bayron 36, K.H.Maxa isə cəmi 26 il ömür sürmüşlər.

Bu paralellər onların yaradıcılığının Şərqlə bağlı olmasında da özünü büruzə verir. Hakimiyyət dairələri tərəfindən daim təqiblərə məruz qalan və irticanın güclənməsindən əndişələnərək Şərq mövzusunə üz tutan Bayron kimi, Maxa da Avstriya-Macaristan imperiyasının caynağında boğulan çex xalqının dərdlərini açıq şəkildə izhar edə bilməzdi, hər şeydən əvvəl almanların hakim olduğu senzura buna imkan verməzdi [3, 180].

C.Bayronun vətənpərvər və üsyankar şeirləri ruhən K.H.Maxaya yaxın idi. Çex yazıçısının bu mənəvi ehtiyacı eyni zamanda xalqının düşdüyü ağır vəziyyətdən irəli gəlirdi. K.H.Maxa özünün sələflərindən fərqli olaraq, xalqını boş xüylərlə ovutmaq istəməmiş, əksinə, onun düşdüyü ağır durumu bütün çılpalığı ilə göstərməyə çalışmışdır. Bir çox çex yazıçıları, o cümlədən Yozef Junqman belə hesab edirdilər ki,

“Bayronun əsərləri insanın başına salınmış qara pərdə kimi həqiqətləri ondan uzaqlaşdıran əyləncəli uydurmadan ibarətdir”, K.H.Maxa isə C.Bayron yaradıcılığını “baş tutmayan məqsədlərin həyata keçməsinə yönəlmiş acı istəklər” adlandırmışdır” [4, 379].

Çex romantizminin 3-cü dövrü XIX əsrin 40-50-ci illərinə təsadüf edir. Bu dövr romantizmi daha çox inqilabi nəğmələrlə əlamətdardır, xüsusilə vətənpərvərlik hərəkatının rəhbərlərindən olan Karel Sabinanın şeirləri bu dövrdə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, bu şeirlərlə K.Sabina xalqı silahlı üsyana səsləyirdi. Lakin bu dövrün şairləri bədii baxımdan K.H.Maxanın romantik poeziyasından geri qalırdı.

Ədəbiyyat

1. Lehár J. a j. Česká literatura od počátku k dnešku. Praha, 1997-1998
2. Mácha K.H. Máj, básně..... Dílo I. Praha, 1986
3. Mehri E. Çex ədəbiyyatında Şərq motivləri. Bakı, 2008
4. Mácha K.H. Prozy, zápisky, deníky. Dílo II. Praha, 1986

HİDAYƏTİN POEZİYASINDA QLOBALLAŞAN DÜNYANIN TƏZADLARI

Mirzəyeva Ş.A.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Dünya xalqlarının elm və mədəniyyət xəzinəsinə qiymətli töhfələr bəxş etmiş Azərbaycan xalqı milli və bəşəri dəyərləri həmişə uca tutmuş, müxtəlif dövrlərdə amansız təqiblərə, deportasiya və repressiyalara məruz qalsa da, heç vaxt inkişafdan geri qalmamışdır. Tarixin acı təcrübəsi göstərir ki, XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycan xalqının düçar olduğu faciələrin, qanlı fəlakətlərin kökündə imperialist qüvvələrin, xüsusilə rus imperiyasının mənfur siyasəti dayanır. Çar Rusiyası və onun varisi Sovet hakimiyyəti xalqımıza qarşı mərhələ-mərhələ zorakılıq tətbiq edərək onu doğma yerlərindən didərgin salmış, tarixi və mənəvi xəzinəmizə dəhşətli zərbələr endirilmişdir. Mərhələ-mərhələ həyata keçirilən bu qanlı qırğınlara 1988-ci ildə yekun vuruldu. Tarix boyu satqınlıq mövqeyində dayanan ermənilər Sovet imperiyasına arxalanaraq Qərbi Azərbaycandan azəri türklərini son nəfərinə qədər çıxartdılar və beləliklə, indiki “Ermənistan” ərazisində mono millət formalaşdırdılar. Ulu öndər Heydər Əliyevin “Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında” 26 mart 1998-ci ildə imzaladığı fərmanda bütün bu məsələlərə ilk dəfə olaraq siyasi qiymət verildi. Həmin fərmanda deyilir: “Azərbaycanın XIX-XX əsrlərdə baş verən bütün faciələri torpaqlarının zəbti ilə müşayiət olunaraq, ermənilərin azərbaycanlılara qarşı düşünülmüş, planlı surətdə həyata keçirdiyi soyqırımı siyasətinin ayrı-ayrı mərhələlərini təşkil etmişdir” [1].

Ulu öndərin böyük ictimai-siyasi əhəmiyyət daşıyan bu fərmanı, eləcə də “1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında” 18 dekabr 1997-ci il tarixli fərmanı əsil həqiqətlərin açılmasında mühüm rol oynadı. Söz yoxdur ki, bütün bu faciələr şair və yazıçılarımızın müxtəlif illərdə, xüsusilə keçən əsrin 80-ci illərində qələmə aldıkları əsərlərdə geniş əksini tapdı. Hidayətin poetik yaradıcılığı da bu baxımdan özünəməxsus dərin məzmunu, ideya-bədii xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir.

Şairin “Didərginlər” şeirlər silsiləsində erməni daşnaqlarının məkrli siyasəti nəticəsində zor gücünə dədə-baba ocaqlarından perik düşən, “hər addımda xeyiri qabaqlayan şərin” günahsız qurbanlarına çevrilən soydaşlarımızın faciəsi təsvir edilir. Qısa və obrazlı detallarla verilən yığcam təhkiyələr, bədii mətnin məzmununa hopmuş kövrək ovqat bu faciəni poetik misraların axarında oxucuya elə çatdırır ki, oxucu sanki həssas bir qəlbin döyüntülərini eşidir:

Bu da bomboz səhər,
Sarımtıl gündür...
Gəzməyə çıxarlar qürbət ölkəni.
Vətən
lap axırda... ölmək üçündür,
Yoxsa ölməyə də qoymurlar səni! [2,35]

Haqq-ədalətin özünün də didərgin düşdüyü günlərdə didərginin acı göz yaşlarını, möhnət və məşəqqətlərini nə doğma xalqının təsəllisi, nə də təzə yurd yeri ovundura bilməz. Qürbətdə qalan qərib məzarlar, erməni tapdağı altında olan qədim Oğuz ellərinin tozlu yolları didərginin nə gözlərindən çəkilir, nə də ürəyindən silinir. “Düşmənin arxasında gizlənən düşmənin” zülmü və həyasızlığı artıqca şairin qəzəb və nifrəti sanki bir ittiham aktına çevrilib xalqımıza qarşı bu qanlı cinayətləri, qırğınları törədənlərin üzünə

çırpılır. Marahıdır ki, müəllif şeirin heç bir yerində “erməni” sözünü işlətməyə də, bədii detallar, yığcam təfərrüatlar, həddini aşan fitnəkarlığın obrazlı təsviri insan qanına susamış erməni cinayətkarlarının etnik xislətini dəqiq ifadə edir. Bu cür bədii ümumiləşdirmə-təqdimat vasitəsi ilə Hidayət yüksək ustalıqla bəşəriyyətin düşməninə çevrilən erməni obrazının xarakterik cizgilərini yaradır:

Yalanmış sən demə, bu zülm önündə,

Uzaq Fələstinin didərginləri.[2,35]

1989-cu ildə qələmə aldığı bu şeirdə müəllif “Vətənin Vətəndən böyük yükünü”, azğın ermənilərin cinayətkar əməllərini əks etdirirsə, “Düşmə” rədifli şeirində (1990) mənəvi təskinlik, doğma yurd yerlərinə qayıdış harayı, milli - əxlaqi duyğulara sədaqət hissini qorumaq istəyi ön plana çəkilir. Şeirdə bəzən kövrəkliklə sərtlik vəhdətdə tərənnüm olunur, bu vəhdətin fonunda gələcəyə inam, dövrün qarma-qarışıq hadisələrindən çıxmaq, milli özünüdərk hissi orijinal bədii deyimlərlə ifadə edilir:

Bir gün o ellərə qayıdacaqsan,

Sükutun zülümdür,

vuruşun asan!

Təmkinlə ağlayan,

təmkinlə susan

Qəlbinin gözündən didərgin düşmə.[2,38]

Bənddəki məcazlar sistemi, inversiya və təzadlar şeirin emosionallığını, bədii təsir gücünü artırmaqla yanaşı, onu yeni poetik çalarlarla zənginləşdirir.

Ümumiyyətlə, Hidayətin son dövr yaradıcılığında didərginlik, şəhidlik, erməni vandalizminin ifşası, milli azadlıq duyğuları və şair mövzular əsas yer tutur. Bu baxımdan dövrün təzadları, faciəli və taleyüklü hadisələrə fəal sənətkar müdaxiləsi onun poeziyasında xüsusi həssaslıqla təzahür edir. Şairin “Həqiqət”, “Doxsanıncı il”, “Bizim günlərin” və digər şeirlərində qeyd edilən zəngin poetik xüsusiyyətlər özünəməxsus məzmun və mənə çalarları ilə seçilir. Dərindən diqqət edilsə, adlarını çəkdiyimiz hər üç şeir məzmun və mənə baxımından bir-birini tamamlayır, poetik bir bütövlük təşkil edir. Çünki bu şeirlərin məzmununda doxsanıncı illərin faciəli həqiqətləri-didərginlik, məkrli siyasət oyunları, torpaqlarımıza edilən qəsdlər, iki yerə parçalanmış vətənin taleyi bədii-publisistik pafosla təsvir olunur. Doğma xalqının başına gətirilən faciələrin əsl sosial-siyasi və tarixi-fəlsəfi mahiyyətini dərindən dərk edən müəllifin nifrət və qəzəbi oxucunu da hadisələrə ayıq gözlə baxmağa çağırır. Şair fərdi yaşantılarını, dərk etdiyi gerçəklikləri bədiiləşdirərək doxsanıncı ilə xitabən deyir:

Bir millətin nə dünəni,

nə bu günü, nə sabahı

İki yerə bölünməzdir!

Əsrimizin qürubusan,

doxsanıncı il.

Xoş ad çıxarmağın çətin.

Rahət ölümün asan,

doxsanıncı il.[2,9]

Bədii - publisistik ifadələr, ötkəm və sərt deyimlər, bəzən birbaşa, bəzən də rəmzi-eyhamlı şəkildə poetikləşən xitab - müraciətlər doxsanıncı ilin, daha dəqiq desək, XX əsrin sonlarında baş verən global hadisələrin real mahiyyətini səciyyələndirir. “Tarixi qaynaqlar göstərir ki, təkcə XX əsrdə bir milyona yaxın azərbaycanlı ermənilər tərəfindən vəhşicəsinə öldürülmüş, 1,5 milyon soydaşımız indiki ermənistan ərazisindən qovulmuşdur” [3,304].

“Həqiqət” adlı şeirində də Hidayətin yüksək vətəndaşlıq mövqeyi müşahidə olunur. Şair XX əsr sonlarında “aşkarlıq”, “yenidənqurma” şüarları altında həqiqətin ağzına daş basmaq istəyənləri ifşa edir. Müəllifin ən böyük arzusu “bu günlərin qalmaqalından həqiqətin sağ-salamat çıxmasıdır”. Çünki “təzə səltənət, köhnə taxt yalançıların əlində” əsir-yesir olubdur. Lakin bu, nə qədər acı olsa da, müəllif qəti inanır ki:

Düzlükdən qorxar yalanlar,

fağır düzlüyün əlindən

haray çəkər böhtanlar.[2,27]

Qeyd edək ki, bu cür duyğu və düşüncələr Hidayətin publisistik yazılarında daha kəskin şəkildə özünü biruzə verir. Onun “Həqiqət kar deyil” (1989) adlı publisistik məqaləsində ermənilərin uydurduqları yalan və böhtanların haçansa aşkar ediləcəyinə, həqiqətin üzə çıxacağına dərin inam hissi duyulur. “Erməni millətçiləri nə qədər haray-həşir qaldırırsalar da, böhtanlar, yalanlar, təhqirlər yağdırsalar da günlərimizin acı həqiqətləri göz qabağındadır.

Həqiqət kar deyil, hər şeyi eşidir, kor deyil, hər şeyi görür. Milyonlarla adamı işindən-gücündən evindən-əşiyindən eləyib Azərbaycanın küçələrinə çıxaran həqiqətin gözləri, həqiqətin səsi idi. Həqiqətə çox vaxt lap axırda söz verirlər. O, söz alanacan nazilir, amma üzülmür". Sənətkarın gəldiyi bu sosial-fəlsəfi qənaət onun yaradıcılıq kredosunu təşkil edir. Hidayət hansı mövzuda yazmağından aslı olmayaraq, həyat həqiqətinə həmişə sadıqdır.

Ədəbiyyat

1. Əliyev H.Ə. Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında. "Azərbaycan" qəzeti, Bakı: 1998, 27mart
2. Hidayət. Doxsanıncı il. Bakı: Yazıcı, 1992, 360 s.
3. Hidayət. Əsərləri: 6 cildə. V cild, Bakı: Apostroff MMC, 2011, 536 s.

ÇAĞDAŞ QLOBALLAŞMADA KAMAL ABDULLANIN ROLU

Mirzəyeva V.K.

Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti, Azərbaycan

Kamal Abdulla "öz mövzusu olan" bir yazıçı kimi tanınaraq qəbul edilir. Dünya ədəbi prosesinin nəbzini həssaslıqla duyan müəllif onu düşündürən problemləri ekzistensiyanın ən mürəkkəb nöqtəsində - var və yox olmanın kəsişən məkanında görür, araşdırır və təsvir edir. Elçin yazır ki, Kamal Abdulla hələ XX əsr 70- ci illərin sonu, 80-cı illərin əvvəllərində ədəbi prosesdə fəallığı ilə diqqəti cəlb etmişdir. Ədəbi tədqiqatçıdan ədəbi tənqidçiyə çevrilən yazıçı bir-birinə o qədər də uzaq olmayan bu yerdəyişmələrdə özünəməxsus ifadə tərzilə də seçilib. Elçin bu xüsusiyyəti həm də Kamal Abdullanın mütaliə dairəsinin genişliyi və ədəbi duyumu ilə bağlayır və doğru qeyd edir ki, "Kamal "Dədə Qorqud" nəsrinin spesifik xüsusiyyətləri barədə, "Dədə Qorqud" şeirlərinin forma və məzmun dolğunluğu haqqında bir sıra maraqlı mülahizələr irəli sürür. "Dədə Qorqud" dastanında Azərbaycan xalqının mifoloji təfəkkürünün izlərini axtarır və bu istiqamətdə diqqətləyiq nəticələr əldə edir. Bu mənada müasir ədəbiyyatımızın problemlərindən bəhs edərkən öz fikrini, münasibətini aydınlaşdırmaq üçün bir tərəfdən "Dədə Qorqud"a - Azərbaycan folkloruna, Azərbaycan klassik ədəbiyyatına üz tutursa, digər tərəfdən də Remark, Markes, Stendal kimi yazıçıların yaradıcılıq təcrübəsinə müraciət edir.

Müəllifin "Kim dedi ki, Simurq quşu var imiş" pyesi hələ 1997 ci ildə gürcü dilinə tərcümə edilmişdir. Tərcümənin müəllifi istedadlı şair, nasir, Gürcüstanın sabiq prezidentinin müşaviri olmuş İmir Məmmədli olmuşdur. Bir ildən sonra 1998-ci ildə isə Suxumi Dövlət Dram teatrı K.Abdullanın "Kim dedi ki, Simurq quşu var imiş" pyesini səhnələşdirdi. Teatrın bədii rəhbəri, Gürcüstanın xalq artisti V.Cananinin Gürcüstanın Azərbaycandakı səfirliyinə göndərdiyi məktubunda deyilirdi: "Suxumi şəhərinin K.Qamsaxurdiya adına Dövlət Dram teatrı sizdən artıq dərəcədə xahiş edir ki, Azərbaycan Teatr Xidmətləri Birliyi, Azərbaycan Mədəniyyət Nazirliyinə və şəxsən Kamal Abdulla cənablarına bildirəsiniz ki, iki dost və xalqın əlaqələrinin genişlənməsi və möhkəmlənməsi məqsədi ilə Suxumi Dövlət Teatrı yazıçı Kamal Abdullanın "Simurq quşu" əsərini səhnələşdirir" [3, 225].

Tamaşa Gürcüstanın paytaxtı Tiflisdə Rustaveli teatrında nümayiş etdirildikdən sonra Bakıya da qastrol səfərinə gəldi. Gənc Tamaşaçılar Teatrında nümayiş etdirilən bu səhnə əsəri böyük maraqla qarşılandı. Hətta qeyd olunur ki, dil bilməyən və qaranlıq otaqda qara pişik axtaran adi tamaşaçı da axşam o səhnədən çox şey tapa bildi. Bu həm milli çərçivələri aşan bədii sənət nümunəsi, həm maraqlı, orijinal traktovka, həm də misilsiz ifa idi. Elə bu məqamlar da yazıçının qlobal mədəniyyətdə rolunu bir daha vurğulayır.

Çağdaş qloballaşmada bədii tərcümənin rolu da danılmazdı. Kamal Abdullanın yaradıcılığı qeyri dillərə tərcümə olunduğu kimi, onun özünün də dünya ədəbiyyatından etdiyi tərcümələr var. Müəllifin "Kədərli seçmələr" kitabında toplanmış şeirlərin tərcüməsi ilə yanaşı onların orijinalının da təqdimi araşdırma zamanı müqayisə üçün stimül yaradır. Klassik dövr rus poeziyasından sonra – XX əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış bir çox görkəmli şairlərdən tərcümələr etmiş K.Abdulla bu silsiləni "gümüş dövr"ün sirləri" adlandırmışdır. Müəllif həmin dövr poeziyasına heç də təsadüfən müraciət etməmişdir. Məhz klassik dünya mədəniyyəti qaynaqlarında formalaşmış tərcüməçi-alim bu şeirlərin özünəməxsusluğunu dərindən duyaraq rus mədəniyyəti tarixində onların mühüm yeri olduğunu dərk etmişdir. Bu baxımdan V.Bryusov, N.Qumilyov, A.Axmatova, Q.Mandelştam, M.Kuzmin, K.Balmont və başqalarının poeziyasını tərcümə vasitəsilə doğma dilimizdə Azərbaycan oxucularına təqdim etmişdir. K.Abdullanı bir tərcüməçi kimi bu şairlərin antik dəyərləri dərindən əks etməsi faktı da özünə cəlb etmişdir.

Tərcümə əsərlərinin müzakirəsi zamanı, bəzən belə etirazlara rast gəlirik ki, niyə tərcüməçi filan sözü filan sözdən əvvəl işlətməmişdir. Nə üçün filan söz bir neçə dəfə təkrar olunmuşdur, burada hərfi tərcümə daha

üstünlük təşkil edir və sair... Lakin müqayisə bir daha göstərir ki, K. Abdulla hərfi və səthi tərcüməyə yox, şeirin ruhuna daha sədiq qalaraq poetik ahənglə yanaşı, mətndəki xüsusi incəlikləri də nəzərə almışdır. Əlbəttə, söz ədəbiyyatın əsas ünsürüdür, dilə, dilin dəqiqliyinə, sadə və aydın olmasına fikir vermək lazımdır. B.Nəbiyev doğru qeyd edir ki, “Azərbaycan dilinə əsər tərcümə edərkən orijinalın bədii-ideya məzmununu tərcüməçi ancaq Azərbaycan dilinin qüdrəti sayəsində ifadə edə bilər. Tərcüməçi hökmən hər iki dili bilməlidir, lakin o dilə ki, tərcümə edir, o dili zəif bilən yazıçı heç vaxt yaxşı tərcümə əsəri yarada bilməz” [2, 30].

Bu faktları nəzərə alaraq, əminliklə demək olar ki, rus dilini ikinci ana dili kimi mənimsəmiş olan K.Abdulla Azərbaycan dilinin zəngin xəzinəsindən məharətlə istifadə etməyi bacarmışdır. O, heç vaxt məhdud bir leksikona, kabinet lüğətinə qapanıb qalmamışdır. “Leturaturaya qazeta”nın (12 iyun 1972 ci il) səhifələrində bədii tərcümə məsələlərinə dair müzakirədə tərcüməçi və tərcümə nəşriyyatçısı Y.Ryaşentsev “Ən yaxşı tərcümə nədir?” sualına belə cavab vermişdir ki, əgər ikinci dildə yaradılan əsər oxucuda orijinalın oyardığı təəssurata maksimum dərəcədə yaxın təsir oyada bilirsə, onu ideal tərcümə hesab etmək olar.

Beləliklə, K.Abdulla “gümüş dövr” şairlərinin ideyalar və məqsədlər aləminə, bu aləmin mühüm ifadə vasitəsi olan obrazlar dünyasına dərinlən bələd olmuş və XX əsrin rus poeziyasında novator sənətin yüksək zirvəsinə qalxan həmin şairləri Azərbaycan dilində danışdırmağı bacarmışdır. Buna misal olaraq o, O.Mandelştamın “Yuxusuzluq. Homer. Bir də tarım yelkənlər” şeirinin Azərbaycan dilində dəqiq səslənməsinin qayğısına qalarkən dilimizin daxili imkanları xəzinəsində axtarışlar aparıb, şairin orijinal obrazlarının ekvivalentinə bərabər, gah da ən yaxın olan tutarlı təsvir və ifadə vasitələri tapır, onun poeziyasına xas daxili dinamizmi ehtiva etməyə müvəffəq olur. Məsələn, aşağıdakı nümunəyə nəzər salaq:

Бессоница. Гомер.Тугие паруса.
Я список кораблей прочел до середины:
Сей длинный выводок, сей поезд журавлиный,
Что над Элладаю когда-то поднялся.
Как журавлиный клин в чужие рубежи, -
На головах царей божественная пена, -
Куда плывете вы? Когда бы не Елена,
Что Троя вам одна, ахейские мужи?
И море, и Гомер- все движется любовью.
Кого же слушать мне? И вот Гомер молчит,
И море черное, витийствуя, шумит
И с тяжким грохотом подходит к изголовью. [1, 140]
Tərcüməsi: Yuxusuzluq. Homer. Bir də tarım yelkənlər.
Yarıyacan ancaq saydım-sonu yox gəmi.
Elladanın göylərində durnalar kimi
Süzüb-süzüb hara gedir onlar bu səhər?
Süzür durna qatarı tək qürbət ellərə.
Padşahların başındakı ilahi köpük
Yelenaya doğru süzür, o – isə dönük,
Onsuz isə heçdir Troya siz axeylərə.
Həm bu dəniz, həm də Homer-sevgi içində,
Bəs hansını dinləyəlim? Homer susubdur,
Zülmət dəniz şair kimi həqqən coşubdur.
Gurultuyla baş üstümü alır içimdən. [1, 141]

Nümunədən görürük ki, müəllif məzmunu daha çox üstünlük verir, orijinala yaxın təsvirlərə nail olur. Ömrünü sürgündə keçirən, Stalin ələhinə kəskin şeirlərlə çıxış edən, rus poeziyasının patriarxlarından sayılan Osip Mandelştamın ədəbi həqiqətləri bəşəriyyət və dünya tarixi müstəvisində də və eləcə də Azərbaycanda K.Abdullanın tərcümələrində öz uğurlu həllini tapa bilmişdir.

Göründüyü kimi, K.Abdulla istər elmi, istər bədii yaradıcılıqda, o cümlədən tərcümə sahəsində nəinki milli ədəbiyyatın, mədəniyyətlərarası əlaqələrin inkişafına, ədəbiyyatımızın global çərçivədə öyrənilməsinə öz töhvəsini verən sənətkarlardandır.

Ədəbiyyat

1. Abdulla K. Kədərli seçmələr. Bakı: Mütərcim, 2002. 548s.
2. Nəbiyev B. Axtarışlar, tapıntılar və itkilər (Azərbaycan dilində bədii tərcümələrin vəziyyəti və vəzifələri). Tərcümə sənəti (məqalələr məcmuəsi) kitabından. Bakı: Elm, 1990. səh. 66-101
3. Səlcuq E. Kədərin sirri. Bakı: XXI-YNE, 2005. 288s.

ƏDƏBİ TƏNQİDİN ESTETİK PRİNSİPLƏRİNİN FORMALAŞMASINDA QARŞILIQLI TƏSİRİN ROLU

Mirzəzadə Q.Ə.

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Azərbaycan

Ədəbi tənqid elmi-nəzəri fikrin elə bir sahəsidir ki, o, ədəbiyyatşünaslığın digər sahə və istiqamətlərindən əsaslı surətdə fərqlənməsi ilə diqqətçəkici xüsusiyyət daşıyır. Mahiyyət və yaradıcılıq funksiyasına görə ədəbi tənqid bütövlükdə cari ədəbi proses, ayrılıqda götürüldükdə isə konkret bədii nümunələr əsasında mühakimə yürütmək vasitəsidir. Ədəbi proses bütöv bir anlayışlar sistemini özündə ehtiva edir. Onun tərkib hissələrinə daxil olan yaradıcılıq sahələri geniş və əhatəli bir spektri çevrəlayir. Ədəbi tənqid bədii faktı dövrün gerçəklikləri, bəzən də siyasi-ideoloji və ictimai-fikri axın və təmayüllərlə qarşılıqlı təmas və ünsiyyətdə təhlilə yönəltmək onun başlıca vəzifələrindən biridir.

Ədəbi təcrübədə olduğu kimi, ədəbi-tənqidi fikirdə də qabaqcıl və mütərəqqi meyil və yanaşmalardan bəhrələnmək bir zərurət olaraq meydana çıxır. Bədii mətnə münasibət tərzinin, onu təhlil və dəyərləndirmə üsul və vasitələrinin zaman-zaman formalaşaraq yetkin bir səviyyəyə çatan böyük tarixi təcrübəsi var. Bu təcrübəni yalnız milli bir çevrəni əhatə edən coğrafi məkanla məhdudlaşdırılması mütləq şəkildə birtərəfliliyə gətirib çıxara bilər. Ədəbi-bədii təcrübə və yaradıcılıq ənənələri üçün qaçılmaz və son dərəcə zəruri bir meyara çevrilən bu amil ədəbi tənqid üçün də eyni dərəcədə aktuallıq kəsb edir.

Milli olan həm də bəşəridir tezisnin indiki çağdaş qloballaşma mərhələsində əxz etdiyi mahiyyət bir qədər geniş və əhatəli miqyas qazanması da təsadüfi hal hesab olunmamalıdır. Müasir dünyanı ciddi şəkildə düşündürən narahat anların, ictimai-siyasi proseslərin milli ədəbiyyatlara təsiri olduğu kimi, belə bir qarşılıqlı təsirin ədəbi-bədii düşüncənin təhlil və təfsiri ilə bilavasitə məşğul olan ədəbi-tənqidi fikirdə yozumu da bir əlamət və təzahür kimi özünü büruzə verir. Belə bir xüsusiyyət onu təsdiqləyir ki, cəmiyyətdə və həyatı gerçəkliklərdə baş verən müxtəlif xarakterli hadisələr müasir ədəbi prosesə yeni mövzu və ideyalar verir və müasirlik burada iki mühüm amil-zaman və nəzəri kateqoriyanın vəhdətində müəyyənləşir. Şübhəsiz ki, siyasi-ideoloji təmayülərə həmişə meyilli olan ədəbi tənqiddə cəmiyyət həyatında baş verən müxtəlif xarakterli ictimai proseslər də təsirsiz ötürmür. Bu təsir ən çox iki amillə izah oluna bilər: birinci, ədəbi tənqidin bədii fakta yanaşma meyarlarında, ikinci, təhlilə cəlb olunan ədəbi nümunənin mövzu və ideyasında nəzərə çarpan ictimai-sosial mündəricənin aparıcı mahiyyət kəsb etməsi ilə. Belə bir məqam ədəbi tənqidin ictimai mahiyyətini və sosial fəallığını bütün miqyası ilə görünüyə gətirən mühüm keyfiyyət göstəricilərindən hesab olunan faktorlardır.

Azərbaycan professional milli ədəbi tənqidinin banisi Mirzə Fətəli Axundzadənin vaxtilə Avropa və bütövlükdə dünya xalqlarının fəlsəfi-estetik fikri cərəyanları ilə tanışlığı, əslində, öz müasiri olduğu dövrün ictimai düşüncəsini, o cümlədən ədəbi tənqidini qabaqcıl və mütərəqqi bir istiqamətə yönləndirmək məqsədi daşıyırdı. Bu mənada ədəbi və nəzəri-estetik fikrin bir-biri ilə qarşılıqlı təsir şəraitində inkişaf və tərəqqi tapmaq yollarının müəyyənləşdirilməsi ideyası da Mirzə Fətəli Axundzadənin adı ilə bağlıdır. XIX əsrdə təməli qoyulan yaradıcılıq təmaslarının sonrakı dövrlərdə də yüksələn xətt üzrə inkişaf etdirilməsi ədəbi-tənqidi düşüncəyə öz müsbət təsirini göstərir.

XIX əsr rus ictimai-fəlsəfi və nəzəri-estetik fikrinin qabaqcıl nümayəndələrindən olan V. Q. Belinski (1811-1848), N. Q. Çernişevskinin (1828-1889) və N.A. Dobrolyubovun (1836-1861) ədəbi-tənqidi irsinin uzun müddət elmi-nəzəri dövrüdə iştirakı, belə əlaqələrə nümunə göstərilə bilər. Bu baxımdan 1952-ci ildə Ə. Ağayev, H. Şərifov tərəfindən N.A. Dobrolyubovun "Seçilmiş əsərləri"nin [1], Cəfər Cəfərovun 1956-cı ildə Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı tərəfindən N.Q. Çernişevskinin "Sənətin varlığa estetik münasibətləri" [2] adlı araşdırmasının, Ə. Ağayevin 1979-cu ildə V. Belinskiyə "Seçilmiş məqalələri" [3] tərcümə olunaraq nəşr olunması buna bir nümunə kimi göstərilə bilər. Nümunə kimi seçilən bu faktlar ədəbi-nəzəri fikrin keçən əsrin 50-60 və 70-ci illərdəki mənzərəsini kifayət qədər əks etdirməkdədir.

Doğrudur, oktyabr inqilabından sonrakı dövrlərdə Türkiyə və ümumən Şərq elmi-nəzəri fikri ilə qarşılıqlı əlaqə və təmaslar məlum siyasi-ideoloji təzyiq və basqılar üzündən istənilən səmərəli və perspektivli inkişaf səviyyəsinə qalxa bilməmişdir. Bunun əsas səbəbi mövcud təsisat sisteminin təhdid və maneə cəhdləri ilə sıx bağlı idi. Əgər XIX əsrin sonları və iyirminci yüzilliyin əvvəlləri Türkiyədə ədəbi tənqid Avropa dəyərlərinə ciddi maraq göstərirdisə, (Bu həm də "Sərvəti-fünun" dövrünə xas olan bir cəhət idi - Q.M.) Azərbaycanda ədəbi tənqidin bu mərhələsi isə marksist tənqidi təmayülün geniş vüsət qazanması ilə yadda qalır. XIX-XX yüzilliklərdəki türk-Avropa ədəbi-elmi əlaqələrinin inkişaf tempi sonrakı yaradıcılıq mərhələlərində də özünəməxsus səviyyədə davam etdirildiyini çoxsaylı nümunələr əsasında üzə

çıxarmaq mümkündür. Sovet hakimiyyətinin bərqərar olduğu dövrlərdə məşhur nəzəriyyəçi-tədqiqatçılardan A.N.Vselovskinin, M.M.Baxtinin, Y.M.Lotmanın tarixi poetika və və bədii mətnlə, Y.B.Borevin "Estetika" [4] kitabında isə ədəbi tənqidin strukturuna, janr tipologiyasına həsr olunan bölmələr bu baxımdan diqqəti cəlb edir.

Eyni paralel və müqayisəni Avropa elmi-nəzəri fikrinin Azərbaycan ədəbi tənqidi arasındakı əlaqə və təsir çevrəsində də izləmək mümkündür. Bir faktı da xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, Avropa və digər ölkələrin ədəbi- bədii, içtimai – fəlsəfi fikrinin nailiyyətləri ilə tanışlıq əsasən rus dili və bu sahədə ixtisaslaşan rusdilli mütəxəssislərin vasitəsi ilə həyata keçirilir ki, bu da artıq üçtərəfli əlaqənin mövcudluğunu meydana çıxarılmasına bir vəsilə olur.

Ədəbiyyat

1. Çernişevski N. Sənətin varlığa estetik münasibətləri. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1956, 170 s.
2. Dobrolyubov N.A. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərnəşr, 1952, 419 s.
3. Belinski V. Seçilmiş məqalələri. Bakı: Gənclik, 1979, 226 s.
4. Боров Ю. Эстетика. М.: Политиздат, 1988, 496 с.

ЯЗЫКОВЫЕ ПОСЛЕДСТВИЯ ИНФОРМАЦИОННОЙ ГЛОБАЛИЗАЦИИ И ЭЛЕКТРОННАЯ ЛИНГВОМЕТОДИКА

Мивидобадзе Т.

Горийский государственный учебный университет, Грузия

Информационная глобализация является результатом стремительного роста массовой коммуникации и новых информационных технологий в конце XX – начале XXI века.

Концепция единого информационного пространства имеет ключевое значение для понимания динамики языковых изменений, так как позволяет представить многогранную деятельность мировых и национальных масс медиа в виде единой, целостной системы, функционирование которой оказывает существенное влияние на протекание.

Оценивая воздействие современных масс медиа на протекание языковых процессов, возможно разграничить три следующих уровня анализа: 1) геолингвистический, 2) интерлингвистический, или межъязыковой 3) интралингвистический, или внутриязыковой [1].

Геолингвистический уровень, как следует из самого названия, предполагает анализ того, как воздействуют СМИ на состояние и развитие общей лингвокультурной ситуации в мире и в регионах. На уровне интерлингвистическом, или межъязыковом, исследователей интересуют вопросы взаимодействия и взаимовлияния языков, изучаются механизмы и способы заимствований. Уровень интралингвистический, или внутриязыковой, позволяет сосредоточить внимание на медиа обусловленных языковых процессах в рамках одного лингвокультурного ареала.

С начала 90-х гг. в связи со значительными социально-экономическими изменениями англоязычные СМИ получают все большее распространение и в России. В середине 90-х гг. зарубежными журналистами, работающими в Москве, была создана компания "Independent Media", которая выпускает популярные издания "The Moscow Times", "The Moscow Tribune", "The St. Petersburg Times", "Capital", а также курирует выпуск русскоязычных аналогов известных журналов: "Cosmopolitan", "Good Housekeeping", "Gentleman's Quaterly" и др. Все это свидетельствует о дальнейшей интеграции и глобализации международных информационных систем и отражается на протекании языковых процессов, качественной стороне речеупотребления, движении языковой нормы, а также взаимодействии языков и культур.

С концептуальной точки зрения заимствования, как правило, отражают наиболее развитые в рамках той или иной национальной культуры сферы деятельности. Так, на страницах британской прессы нередко можно встретить слова французского языка, которые употребляются для обозначения предметов стильной жизни, высокой моды и изысков гастрономии, например: *haute couture, soiree, clientele, vin de table* и т.п.

В заключение следует отметить, что описанные тенденции характерны не только для русского лингвокультурного ареала и роль, которую играют масс медиа в динамике языкового развития, огромна. Аналогичное влияние СМИ на протекание языковых процессов исследователями и в

отношении к другим европейским языкам – английскому, французскому, немецкому, испанскому, итальянскому [2].

В статье обосновывается важная роль электронной лингвометодики в подготовке учителя. Электронная лингвометодика определяется как инновационная отрасль методики обучения языку, в которой исследуются теоретические и практические аспекты применения электронных средств в процессе изучения языка и методики его преподавания, обобщаются закономерности создания и применения этих средств в учебном процессе, выявляются типичные недостатки электронных средств изучения языка и его методики.

Методика изучения языка на современном этапе требует пересмотра традиционных форм и содержания обучения в соответствии с основными образовательными инновациями и выявления возможностей комбинирования современных потребностей и проверенного временем опыта в новых условиях лингвометодической деятельности педагога. Эта дефиниция повторяет и несколько уточняет традиционно используемые в мировых научных исследованиях определения *Computer Assisted Language Learning* (CALL), «компьютерная лингводидактика», «электронная лингводидактика» и др., поскольку большинство ученых понимают под каждым из приведенных терминов применение компьютерных (электронных) средств обучения языку не только в овладении фундаментальными, но и прикладными, частными вопросами лингвометодической науки [3; 4].

С конца XX в. в Европе начали активно основываться интернет-сообщества, объединявшие ученых и практиков в области электронной лингвометодики, активно действующие и сейчас: Европейский консорциум компьютерного изучения языка, результаты деятельности которого отражаются в интернет-журнале *Computer Assisted Language Instruction Consortium (CALICO)* (<https://calico.org/>); *Association of Computer Assisted Language Learning (EuroCALL)* (<http://www.eurocall-languages.org/>); *Centre for languages, linguistics and area studies (LLAS)* (<https://www.llas.ac.uk/>), результаты деятельности которой публикует электронный журнал «CALL» и др. Существуют и российские сайты, например, «Ресурсный центр “Информационные технологии в обучении языку”» (<http://www.itlt.edu.nstu.ru/article7.php>) и др. [5].

В результате систематического ознакомления с материалами этих и других сайтов, посвященных вопросам электронной лингвометодики, будет постоянно совершенствоваться акмеологический конструкт лингводидактической компетентности студентов, они ознакомятся с результатами исследований ученых самых разных стран мира по проблемам электронной лингвометодики: Северной и Южной Америки (М. Батлер-Паско, Дж. Эгберт, С. Морас, Дж. Пейн, и др.), Англии (К. Битти, Дж. Плассе, Л. Джонс, Дж. Пелетьер и др.), стран Центральной Европы (Я. Андруцопулос, А. Болтон, Дж. Уайт, и др.), стран Ближнего Востока (И. Барт, Халид Аль Сегхай-ер, К. Хицаки и др.), Австралии (Т. Леувен, Ю. Ван и др.), Китая (Дж. Йегу, Сянь-Чин Лиу, Б. Цзоу, Фен Цзя, Ли-Фен Чен и др.), Малайзии (Тханг Сю Мин и др.), Индии (Р. Вишванатан и др.), Японии (Т. Кавахара, Н. Минемацу, Г. Стокуэлл и др.) и т. д. [6].

Профессиональная лингводидактическая подготовка будущих учителей в условиях информационного общества требует изменений в таких направлениях: создание единого для факультета электронного лингвометодического контента и организация свободного доступа к нему студентов; систематическое и методически образцовое использование преподавателем про-граммных и аппаратных средств электронной лингвометодики на аудиторных занятиях по лингвометодическим дисциплинам; организация и контроль грамотного использования студентами материалов сети интернет для повышения уровня собственной лингводидактической компетентности.

Литература

1. Теун ван Дейк. Язык. Познание. Коммуникация. М., 1998
2. Язык СМИ как объект междисциплинарного исследования, М.: МГУ, 2003, часть 1-2, 2004.
3. Бовтенко М. Компьютерная лингводидактика: учеб. пособие. М.: Флинта-Наука, 2005, 215 с.
4. Гарцов А. Электронная лингводидактика в системе инновационного языкового образования : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.02. М., 2009, 534 с.
5. Костікова І. Теоретико-методичні засади комп'ютерної лінгводидактики. Вінниця: «Поділля 2000», 2007, 240 с.
6. Hubbard P. (Ed.) *Computer Assisted Language Learning*. 2009. Vol. 1 (Critical Concepts in Linguistics). London : Routledge. 20 p. <https://moluch.ru/th/6/archive/23/722/>

NAZİM HİKMƏTİN “QƏRİBƏ ADAM” PYESİNDƏ KONFLİKT

Nəcəfova K.N.

Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Nazim Hikmət XX əsr türk poeziyasının ən böyük şairlərindən biridir. O, poeziyası ilə yanaşı, dramaturq kimi də qüvvətli sənətkardır. O N.Hikmətin dramaturji yaradıcılığı özünün ideya-məzmun genişliyi və sənətkarlıq keyfiyyətləri ilə seçilir. Onun ən çox oxunan və Azərbaycan səhnəsində dəfələrlə tamaşaya qoyulan dram əsərlərindən biri “Qəribə adam” pyesidir. Pyesin qələmə alınması tarixçəsi haqqında müəllif yazır: “Qəribə adam” pyesini 1949-cu ildə Bursa həbsxanasında yazdım. Yanılmıramsa, “Fərhad və Şirin” pyesini yazdığım ildi. Niyyətim bu idi ki, fürsət tapıb əsəri həbsxanadan bayıra çıxardım və İstambulda teatrların birində başqa bir adamın adı ilə tamaşaya qoydurum. Niyyətim baş tutmadı. Pyesi yazmağına yazdım, ancaq bayıra çıxarda bilmədim. Beləcə əsərin birinci variantı itib getdi. Həbsxanadan çıxdıqdan və Moskvaya gəldikdən sonra ikinci variantını 1955-ci ildə yazdım [2,393].

Pyesin ilk səhnəsində dramaturq müxtəlif xislətə malik insanların eyni hadisəyə münasibətini, hər kəsin özünəxas xarakterik mövqeyini ustalıqla ifadə edir. Yolun ortasında qoyulmuş daşa hər kəs müxtəlif cür yanaşır. Biri “yolun ortasında bu boyda daş qəza törədən” deyər onu kənara qoyur (Səlim), bəzisi mərdimazarlıqla daşı bir qədər də yolun ortasına çəkir (Hüseyn), bəzisi daşın yanından deyirə-deyirə ötüşməklə kifayətlənir (Əbdürrəhman), ayağı daşa ilişəndə “ay zəhrimara qalasan!” deyib yoluna davam edir (Nəcmi). Eləsi də olur ki, daşın üstünə ayağını qoyub, rahatlıqla ayaqqabısının bağını bağlayır (Rəcəb). Bu insanlar təbii ki, düşündükləri kimi hərəkət edir. Bu səhnə müxtəlif düşüncə sahiblərinin, bir-birinə zidd xarakterlərin toqquşacağından xəbər verir.

Əsərin əsas qəhrəmanı Əhməddir. Əhməd işində vicdanlı, dürüst, namuslu insandır. Ailə quranda da ürəyinin səsinə qulaq asır. Bu məsuliyyətli işə xarakterindən irəli gələn təmizliklə, səmimiyyətlə, vicdanla yanaşır. Var-dövləti başından aşan Rəcəbin qızı – atasının bütün varidatının varisi Aytənlə yox, Rəcəbin qardaşı qızı, onların evində böyümüş ata-anasız Nihalla evlənməyə qərar verir. Həyatını kasıbçılıqla keçirsə də, yanında bütün xəzinələrdən qiymətli hesab etdiyi sevimli qadını var. O, xoşbəxtkdir. Lakin Nihal bu həyata qane deyil. O da başqaları kimi, Əhmədin rüşvət almasını, bunun hesabına bər-bəzəkli həyat keçirməsini istəyir. Əsərin süjet xəttinin kulminasiyası Nihalın əmisi Rəcəbin onlara gəlişi, Qızıltorpaqdakı mülkünü Nihalın adına keçirməsi, Əhmədin bundan imtina etməsi və nəhayət Nihalın evi tərk etməsi səhnəsində baş verir. Əslində əsas səbəb odur ki, Əhməd ədalətli vəkil kimi, Rəcəb ilə Əbdürrəhman arasında baş verən narazılığı haqlı olaraq Əbdürrəhmanın xeyrinə həll etmək istəyir: “Qanuna görə Əbdürrəhman haqlıdır. Vicdana qalsa Əbdürrəhman haqlıdır! Qanun, bəlkə də bəzən haqsız adamı haqlı eləyir, lakin şükür allaha, mənim vicdanım təmizdir. Mən ömrümdə bir dəfə də olsun haqqı nahaqqa dəyişməmişəm. Mən ədalətə inanıram” (2,278). Lakin ədalətə inanan bu ədalətli vəkili cəmiyyət qəbul edir, onu qoruyurmu? Əksinə, cəmiyyət onu iyrənc bir insana çevirir. Bütün əxlaqi keyfiyyətlərini əlindən alıb onu təkəbbürlü, hədsiz dərəcədə rüşvətxor, alçaq məxluqa döndərir. Əhmədin müdafiə etdiyi Əbdürrəhman da onu günahlandırır, Rəcəbin verdiyi külli miqdarda pullardan imtina etdiyinə görə onu haqsız sayır.

Pyesdə addımabaşı ziddiyyətlər kəskinləşir, konfliktlər gərginləşir. Nəhayət, kulminasiya Əhməd Rzanın təslim olmasıyla bitir. Ancaq təslim olmaqla onun canı qurtarırmı, rahatlaşırırmı? Əhməd fırladağa, aldatmağa, yalan danışmağa başlayır. Ancaq onun daxili aləmi, mənəviyyəti ucuzlaşıb yoxsullaşır. O, varlı-pullu olanda, yoxsul olduğu vaxtlardan çox əzab çəkir, vicdanı onu rahat buraxmır. Çirkab dünyasında hamıdan da çox özünə acıyır, nifrət edir [1,25]. Dramaturqun bundan əvvəlki pyələrində olduğu kimi, burada da, cəmiyyətin varlı-yoxsul təbəqələri arasında gedən kəskin mübarizə əsərin konfliktinin inkişafında mühüm rol oynayır. Müəllif özünün prototipi kimi yaratdığı Əhməd Rza obrazını çətin sınaqlar qarşısında qoyur. Onun hər şeydən öncə təbiətindəki humanizmi daha qabarıq göstərməyə səy edir. Lakin şəxsi keyfiyyətləri ilə Əhməd Rzanın əksi olan adamlar nə qədər xeyirxahlıqları önündə buz kimi ərisələr də, bu vəkili özləri kimi görmək istəyirlər [3,129].

“Qəribə adam” pyesi Bakıda dəfələrlə tamaşaya qoyulmuşdur.

Nazim Hikmətin sağlamlığı yaxşı olmadığından 1956-cı ildə Bakıya gəlib əsərin tamaşasına baxa bilmir. İlk gəlişindən 30 il keçəndən sonra 1957-ci ilin oktyabr ayında sənətkar Azərbaycana qayıdır. Elə gəldiyi günün axşamı pyesin ilk dəfə azərbaycanca tamaşasına baxır. Əsərin səhnə quruluşundan, artistlərin gözəl oyunundan aldığı təəssüratı şair belə ifadə edir: ““Qəribə adam” tamaşasına Azərbaycan Dövlət Dram teatrında məmnuniyyətlə baxdım. Həkimlər mənə deyirlər ki, həddindən artıq sevinсэн, ürəyin dayanar. Mənim sevincim dünyalar qədərdir. Lakin ürəym dayanmadı...” [1,26]. Müəllif özü də bu pyesdəki surətləri həyatdan götürdüyünü etiraf edir: ““Qəribə adam”dakı qəhrəmanların bəzilərini, məsələn, rus mühaciri

Aleksandri, mühəndis Əbdürrəhmanı mən həyatdan götürdüm. Əhmədin başına gələn tərcümə əhvalatı mənim öz başıma gələn işdir. Ancaq bunun üçün mən özümü qəribə adam hesab etmirəm [2, 393].

Əhməd. Bir dəfə yanıma gəldi, “acımdan ölürəm” dedi, borc istədi. Mənim də pulum yox idi. O zaman mən naşir Rəfiq üçün təxəllüs altında detektiv romanlar tərcümə edirdim. Bu işi Nəcmiyə verdim.

Əbdürrəhman. Deməli öz çörəyini ... nə üçün?

Əhməd. Nəcminin ehtiyacı məndən də çox idi. Tərcüməni ona naşirdən xəbərsiz verdim. Naşirlərin yanında onun etibarı qalmayıb. İstedadlı oğlandır, amma tənbəldir. Birinci tərcüməni yaxşı elədi. Aldığım pulu ona verdim. İkinci tərcüməni oxumadan naşirə göndərdim. Üç gündən sonra tərcüməni üstümə qaytardılar... Bir tərcüməydi ki, allah göstərməsin. Mən də bir məktub yazıb həmin əlyazmasını Nəcmiyə qaytardım.

Əbdürrəhman. Görürəm, sən heç dəyişməmişən, əvvəlki kimi qəribəsən.

Ətrafdakılar Əhmədi qəribə adam hesab edirlər. Onun “qəribə”liyi təmiz, vicdali olmağında, namusla yaşamağındadır. Bu cür insanların qəribə adlandırıldığı cəmiyyət üçün qəribə olmayan – çirkab, eybəcərlik, əxlaqsızlıq, bir sözlə, mənfiliklərdir. Az-çox Əhməd kimiləri varsa da, cəmiyyət belələrini sıxır, öz “qayda-qanun”larına tabe edir. Sonda Əhməd yenə öz “qəribəliyini”, əvvəlki əqidəsinə dönür, insanlara kömək etməyə, vicdanla yaşamağa, xeyirxahlığa can atır. Əslində cəmiyyət elə Əhməd kimi yaxşı insanların çiyinləri üzərində bərqərar tutub yaşayır. Pisliklərin Əhmədləri öz içində əritdiyi cəmiyyətin məhvi labüddür. Sağlam cəmiyyət qurmaq, onu qorumaq məqsədilə cəmiyyəti təşkil edən fərdlərin hər birinin şəxsi əxlaqi saflığına nail olmaq ideyası tarixin bütün dövrlərində dünya ədəbiyyatında aktual mövzu olmuşdur. Bu mənada həyat həqiqətlərini əks etdirən “Qəribə adam” pyesinin mövzusu həmişə aktual olaraq qalacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Əhmədov A. N. Hikmətin pyesləri Azərbaycan tənqidində \ «Qobustan», № 3, Bakı, 1979, s.25-28
2. Hikmət N. Seçilmiş əsərləri: 2 cildə, II c., Bakı: Azərnəşr, 1963, 393 s.
3. Təhməzoğlu R. Nazim Hikmətin yaradıcılığında Şərq. Bakı: Əli nəşriyyat evi, 2008, 152s.

QLOBALLAŞMANIN DÜNYA ƏDƏBİYYATINA TƏSİRİ: BEYNƏLMİLƏL VƏ YA ÜMUMBƏŞƏRİ ƏDƏBİYYAT ANLAYIŞI

Nəcəfova Ş.Y.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

XXI əsr dünya tarixinə qloballaşma əsri kimi daxil olur. İlk əsasları hələ qədim dövrlərdə qoyulan qloballaşma prosesinə fərqli təriflər verilsə də, hamısı vahid məna altında birləşir. Bir fikrə görə, qloballaşma iqtisadiyyatında və mədəni cəmiyyətində milli cəhətləri üstünlük təşkil edən ölkələrdə iqtisadi, sosial və mədəni normaların birləşməsi və yaxınlığı prosesidir. Və ya qloballaşma ümumdünya iqtisadi, siyasi, mədəni və dini integrasiya və unifikasiya prosesidir.

Qloballaşmanın birbaşa təsir göstərdiyi sahələrdən biri mədəniyyətdir. Amma dünya ədəbiyyatı tarixinə nəzər yetirsək, görürük ki, mədəniyyətə qloballaşmanın təsiri son illərdə dünyada gedən proseslərinin nəticəsi deyildir. Hələ XIX əsrin əvvəllərində alman şairi Höte İohan Ekkermanla yazışmalarında yeni səciyyəli dünya ədəbiyyatının yaranacağına işarələr verirdi [1,301]. Hötenin bu öncəgörmələri XX əsrin sonunda aşkar şəkildə dünya ədəbiyyatında özünü büruzə verməyə başladı. Bu zaman ədəbiyyatşünaslıqda belə bir tendensiya formalaşmağa başladı ki, dünya ədəbiyyatının və ya ayrı-ayrı ədəbiyyatların tarixi milli mənsubiyyətə görə deyil, yeni ədəbi-bədii istiqamətlər əsasında yazılsın. Bu dövrdə dünya ədəbiyyatındakı bir çox tendensiyalar – beynəlmiləçilik, mədəniyyətlərarası əlaqə, plüralizm və tolerantlıq və s. yeni tipli ədəbiyyatın formalaşmasına zəmin yaratdı. Bu ədəbi hadisəni şərti olaraq beynəlmilə ədəbiyyat və ya ümumbəşəri ədəbiyyat adlandırırlar.

Beynəlmilə və ya ümumbəşəri ədəbiyyatın səciyyəsinə vermək istəsək, onu aşağıdakı şəkildə səciyyələndirə bilərik:

Əvvəla, ümumbəşəri ədəbiyyatda milli keyfiyyətlər mütləq şəkildə iştirak edir. Yəni ədəbiyyat nə qədər ümumbəşəri olursa da və ya “beynəlmiləlləşirsə” də milli keyfiyyətlərini qoruyub saxlamağa çalışır və ya qoruyub saxlayır.

Digər tərəfdən bu ədəbiyyatda tam fərqli mədəniyyətlərə istiqamətlənmə özünü göstərir. Fərqli mədəniyyətlərin fərqli ənənələri ümumbəşəri ədəbiyyatda öz əksini tapır.

Bu ədəbiyyat hər zaman istər milli, istərsə də beynəlmiləl səviyyələrdə bir əsas üzərində formalaşır və bir meyara xidmət göstərir ki, bu da *ümumbəşəri dəyərlərdir*. Ümumbəşəri dəyərlərdən kənarda ümumiyyətlə ədəbiyyat mövcud ola bilməz.

Ümumbəşəri ədəbiyyat anlayışının və bu anlayış altında mövcud olan ədəbi hadisənin yaranması daha geniş oxucu auditoriyasının formalaşmasına və bu auditoriyanın sərhədlərinin hüdudsuzluğuna gətirib çıxarır. Əlbəttə ki, bütün dünyada gedən ədəbi proseslərdə bu, yalnız müsbət nəticə verəcək bir hadisədir.

Daha sonra ümumbəşəri ədəbiyyatın yaranması ədəbi proseslərdə integrasiyanı zəruri edir və ya əksinə olaraq, ədəbi proseslərin integrasiyası ümumbəşəri-beynəlmiləl ədəbiyyatın yaranmasını labüd edir. Bütün hallarda milli ədəbiyyatlara yeni metodlar, yeni təcrübələr və sənətkarlıq üsulları integrasiya olunur.

Çağdaş ədəbi-tənqidi fikirdə ümumbəşəri ədəbiyyatın bir maraqlı cəhətini də görmək mümkündür. Bu sahədə tədqiqat aparan alimlərin yekdil rəyinə görə müasir dünya ədəbiyyatında üç yeni istiqamət – Şərqi-Qərbi, Şimali-Cənubi və transatlantik ədəbiyyat artıq formalaşmaq üzrədir. Şərqi-Qərbi ədəbiyyat Asiya və Avropa, Şimali-Cənubi ədəbiyyat Avropa və Afrika ədəbiyyatlarının bədii sintezini nəzərdə tutur. Məsələn, Şərqi-Qərbi ədəbiyyat rus filoloqu, dünya ədəbiyyatı mütəxəssisi professor Pavel Qrinser tərəfindən uzun illər tədqiq edilmişdir [2,29]. Professor Asiya ölkəsi olan Hindistan ədəbiyyatı ilə Avropa ədəbiyyatını, xüsusilə antik dövr yunan ədəbiyyatını tarixi-müqayisəli araşdırma metodu ilə qarşılaşdırmış, kitabını da buna uyğun adlandırmışdır – “Становление литературной теории в Древней Греции и Индии” [3,318]. Məhz P.Qrinserin sözügedən əsərləri ümumbəşəri ədəbiyyat anlayışının ədəbiyyatşünaslığa gətirilməsinə və bu fenomenin ayrıca ədəbi-bədii hadisə kimi öyrənilməsinə zəmin yaratmışdır.

Bundan əlavə, Fələstin mənşəli Amerika yazıçısı Edvard Saidin “Культура и империализм” əsəri də ədəbiyyatda qloballaşmanın nəzəri əsaslarını təqdim etmək baxımından dəyərlidir. Bu əsərdə ədəbiyyatda Şərq-Qərb, qarşılıqlı təsirlər və əlaqələr məsələsi qoyulur (4). E.Saidə görə, intellektualın mövqeyi belə olmalıdır: mənsub olduğu cəmiyyətə və mədəni ənənələrə tənqidi münasibət intellektualın borcudur. Bu cəmiyyətin və mədəni ənənələrin kor-koranə qəbulu mədəni sahədə integrasiyanın qarşısını ala bilər. Bu isə ümumbəşəri ədəbiyyatın və ya ədəbiyyatda qloballaşma prosesinin ləngiməsinə və ya tamamilə dayanmasına səbəb ola bilər. Buna yol verməmək üçün yazıçı-intellektuallar özlərinin yaratdığı utopik cəmiyyətdən kənara çıxmalıdırlar. Qloballaşmanın ədəbiyyata təsirinin Edvard Said tərəfindən öyrənilməsi də bir növ simvolik səciyyə daşıyır. Fələstində doğulmuş, dini mənsubiyyəti baxımından xristian olan Said Qahirədə Avropa təhsili almış, sonralar Amerikaya köçmüşdür. Şərqdə doğulmuş, Afrikada Avropa təhsili almış və Amerikada elmi yaradıcılıqla məşğul olan Edvard Saidin bütün fəaliyyəti mədəni qloballaşmaya nümunədir.

Ümumbəşəri ədəbiyyatın mənşəyi barəsində danışarkən belə bir fərziyyə də vardır ki, ümumbəşəri ədəbiyyat dünya ədəbiyyatının daha inkişaf etmiş formasıdır, başqa sözlə, dünya ədəbiyyatı *ümumbəşəri ədəbiyyata* keçid etmişdir [4,89]. Fikrimizcə, bu keçid isə məhz qloballaşma sayəsində mümkün olmuşdur.

Amma gəlin etiraf edək ki, qloballaşmanın ümumiyyətlə mədəniyyətlərə, əsasən də milli ədəbiyyatlara təsirinin müsbət tərəfləri ilə yanaşı, mənfi tərəfləri də yox deyildir. Müqayisə üçün söyləyək ki, iqtisadi və ya siyasi sahədə qloballaşma nə qədər arzu ediləndirsə (Avropa dövlətlərini vahid valyuta ilə birləşdirən Avropa Birliyinin, ABŞ, Kanada və Meksikanı birləşdirən Şimali Amerika azad ticarət zonasının yaradılmasını və ya vahid iqtisadi zonanın və dünya bazarının formalaşmasını yada salaq), mədəniyyətlərin integrasiyası bəzi neqativ hallara da səbəb olur. Bir çox ölkələrdə qloballaşmanın əleyhinə çıxışların baş verməsi də bununla əlaqədardır. Çünki qloballaşmanın özünə münasibət heç zaman birmənalı olmamışdır. Qloballaşmaya Amerika hegemonluğu kimi baxanlar bu prosesin gec-tez istər iqtisadi, istərsə də siyasi sahədə Amerikanın mütləq qalibiyyətindən ehtiyat edirlər. Bu prosesin həm də mədəniyyətə, ələlxüsus ədəbiyyata mənfi təsiri isə milli mədəniyyətlərin qloballaşma prosesində əriməsinə səbəb ola bilər. Bu proses həm də milli bədii ənənələrin tamamilə unudulmasına və ciddi ədəbiyyatın heç bir milli əsası olmayan kütləvi ədəbiyyatla əvəzlənməsinə gətirib çıxara bilər. Bu səbəbdən ümumbəşəri ədəbiyyatın yaranması milli mədəni dəyərlərin itirilməsi kimi dəyərləndirilir və milli ədəbiyyatların dirçəldilməsi uğrunda mübarizə davam edir.

Bütün bunlara rəğmən, mədəni qloballaşma (mədəniyyətin amerikanlaşdırılması və ya qərbləşdirilməsi yox, məhz mədəni qloballaşma), o cümlədən ədəbiyyatda qloballaşma bütün ədəbiyyatların vahid hüquqlu bu prosesə qoşulmasını nəzərdə tutur. Buraya həm də beynəlxalq səviyyədə mədəniyyətlərarası ünsiyyət daxil edilir. Bu proses Çin, Hindistan, Ərəb, Yapon ədəbiyyatı ilə təmsil olunan Şərq ədəbiyyatı və fransız, alman, ispan və s. ədəbiyyatı ilə təmsil olunan Qərb ədəbiyyatının ən qabaqcıl ənənələrinin vahid ədəbi-bədii axına qoşulması milli dəyərləri itirməyən ümumbəşəri ədəbiyyatın formalaşmasına gətirib çıxarır.

Ədəbiyyat

1. Эккерман И.П. Разговоры с Гете в последние годы его жизни. М.: Художественная литература, 1986, 669 с.

2. Гринцер П.А. Эпохи взаимодействия литератур Востока и Запада. М.: РГГУ, 1997, 50 с.
3. Гринцер Н.П., Гринцер П.А. Становление литературной теории в Древней Греции и Индии. М.: РГГУ, 2000. 422 с.
4. Said E. Mədəniyyət və imperializm. M.: Vladimir Dal, 2012, 112 s.

MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİNDƏ UŞAQ NƏSRİNİN YARADICILIQ AXTARIŞLARI VƏ SƏNƏTKARLIQ XÜSUSİYYƏTLƏRİ (1990-2007)

Novruzova A.V.

Gəncə Dövlət Universiteti, Azərbaycan

İfrat şüarlar üzərində qurulan sovet imperiyası süqut etdikdən sonra Azərbaycan müstəqillik yoluna qədəm qoydu. 80-ci illərin sonu, 90-cı illərin əvvəllərində baş verən bu proses uşaq ədəbiyyatımızın inkişafına da öz ciddi təsirini göstərdi. Azərbaycanın rus imperiyasının boyunduruğundan birdəfəlik xilas olması, 20 yanvar hadisələri, Ermənistanın Qarabağla bağlı işğalçılıq siyasəti uşaq ədəbiyyatımızın da əsas mövzusa çevrildi. Bu sahənin qarşısında duran ən ümdə vəzifə uşaqlarda milli duyğular oyatmaq, onları bu ruhda tərbiyə etmək idi. Bütövlükdə 90-cı illərdə və o cümlədən, 2000-ci illərin ilk onilliyində uşaq ədəbiyyatının inkişafında milli folklor motivlərindən və dünya xalqlarının ədəbi mənbələrindən qida almış əsərlər xüsusilə diqqəti cəlb edirdi. Bunlardan İ. Şıxlının “Sapı özümüzdəndir” (1990), İ. Əfəndiyevin “Sən ey böyük yaradan” (1997), N. Həsəneliyevin “Övlad məhəbbəti ölüncədir” (1991), Z. Xəlilin “Odlar yurdunun paytaxtı” (1992), “Dünyanın ən balaca nağılları” (2002), R. Yusifoğlunun “Nağıl dünyası” (1992), “Qərənfil dənizi”, “Bahar qatarı”, “Şirin yuva”, “Adamlı göl”, “Dovşanla söhbət”, “Səhrada bulaq”, “İnsan, pələng və ilan”, Q. İsabəylinin “Gəldim Xəlsə kəndinə”, “Samur at minir” (2006), F. Tanrılıının “Sehrli gecəyari”, “Tək əldən səs çıxmaz”, “Çox öyünən, tez döyülər”, “Xoş arzu”, “Talada görüş”, “Zərrəcik” (2005) və b. əsərlərdə qaldırılan mənəvi-əxlaqi məsələlər dövrün ab-havasını əks etdirirdi.

“Maraqlı cəhət odur ki, bu dövrdə yaranan nəsr nümunələri ənənəvi xarakter daşımaqla bərabər, həm də novator keyfiyyətləri ilə diqqəti cəlb edirdi. Bu da ədəbiyyata daha sonra gələn gənc yazarlar üçün nümunə olurdu. Bu mərhələdə yaranan nəsr nümunələrinin əsas mövzu və ideyasını müasir dövrdə, konkret tarixi-ictimai zəmində baş verən hadisələr təşkil edirdi. Həm də bu hekayələr kiçik yaşlı oxucularla yanaşı, böyüklərin də maraq dairəsinə çevrilmiş, süjet xəttindəki hadisələr ümumilikdə cəmiyyətin əsas problemləri ilə üst-üstə düşürdü” [2, 342].

Gərçəkiyə münasibətdə, müəyyən varlıqların tanınmasında obrazın uşaq təfəkkürünə uyğun açılması və səciyyələndirilməsi vacib şərtidir. Uşağın şahidi olduğu hər hansı bir hadisə və yaxud gördüyü əşya və ya predmet haqqında obyektiv təsəvvür yaratmaq üçün obrazlı qavrayış tələb olunur. Obrazlılıq bəzən bir-biri ilə əlaqəsi olmayan tərəflər arasında da assosiativ bağlantı yaradır, bu isə uşağın müxtəlif problemlər arasında oxşarlığı, bənzərliyi tapmaqda, təfəkkürünü formalaşdırmaqda, onda müəyyən estetik hiss oyatmaqda yardımçı olur. Müstəqillik illərində Azərbaycan uşaq nəsrində folklorla tez-tez müraciət olunmasının səbəblərindən biri də məhz yuxarıda qeyd etdiyimiz amillərlə bilavasitə əlaqədardır. Folklor üslubunun bütün komponentləri: təsvir, ifadə imkanları, təhkiyə üslubu Z. Xəlilin “Sehrli bağban”, “Çınqı”, Q.İsabəylinin “Üüü..”, “Elnur, Əkil və onun başına gələnələr”, “Bağban”, “Köçərilər”, “Boz Cücələrlə məşhur oğrubaşı Qara pişiyin ölüm-dirim savaşı”, F. Tanrılıının “Üç keşikçi”, “Pərvanənin nağılı” və b. əsərlərində aparıcı yer tutur. Müxtəlif mövzularda yazılmış bu əsərlərin ən təqdirolunası cəhəti ondan ibarətdir ki, yazıçılar təkcə uşaqları əyləndirmək naminə nağıl uydurmur, oxucuya ünvanlanan informasiyalar, öyrədici səciyyəli məlumatlar maraqlı süjet vasitəsilə onlara çatdırılır. Çox zaman yazıçı təxəyyülünün məhsulu olan balaca qəhrəmanın başına gələn qəribə əhvalatlar yumoristik bir tərzdə təqdim olunur ki, bu da uşaqlar üçün yazılan əsərlərin bədii üslubu üçün son dərəcə vacib cəhətdir.

Uşaq ədəbiyyatının mühüm səciyyəvi əlamətlərindən biri kimi bədii obrazların əyaniliyini, canlılığını qeyd etmək lazımdır. Uşaqlar üçün yazılmış əsərin təhkiyəsində onun mahiyyətinə nüfuz etmiş bir lirizm, ahəngdarlıq, axıcılıq olmalı, yazıçı öz oxucusunu təsvirini verdiyi hiss və duyğuların doğrılığı ilə mütəəssir etməlidir. Bu əsərlərdə hadisə və surətlərin təsvirində dinamizm mühüm yer tutmalı, əyləncəlilik, cazibədarlıq, emosional dil onların başlıca keyfiyyətlərindən olmalıdır. Uşaqlar yaxşını təqlid etməyi, ona oxşamağı çox sevirlər və buna səy edirlər. Onlar mübarizə ehtirası güclü, ədalətli və cəsur qəhrəmanlardan nümunə götürməyə həmişə hazırdırlar. Uşaq aləminin xüsusiyyəti, tələbləri elədir ki, balacalar daim hərəkətdədirlər, onlar daim nəyisə görməyə, nəyisə düşünməyə, kimə isə kömək etməyə, kiminləsə mübahisə

etməyə, öz prinsiplərinin doğruluğuna tamamilə inandıqda isə hətta fiziki qüvvə işlətməyə can atır, bu yolla adilikdən, solğunluqdan qaçır, qeyri-adiliyə, əlvanlığa qovuşmağa çalışırlar.

Uşaqlara yaxşını pisdən ayırmaq vərdişi, xeyirxah əməllər aşılamaq, tərbiyə etmək, onları düşündürmək baxımından Z. Xəlilin “Qarğaların dostluğu”, “Ayı və armud”, “Pəri və Miri”, “Aysu və Cansu”, “Çınqı”, R.Yusifoglunun “Qərənfil dənizi”, “Bahar qatarı”, “Şirin yuva”, “Adamlı göl”, “Dovşanla söhbət”, “Səhrada bulaq”, “Bir qutu şokoladın nağılı”, “İnsan, pələng və ilan”, “Fatehin rəsmləri”, “Ulduzlar”, “Palıd ağacının nağılı”, Ə. Quluzadənin “Nalbənd Nağı”, “Balıqçı və söyüd”, “Duz dağı”, “Alim və quldur”, “Qürbətə düşən daş”, “Qoca dilənçi”, “Ceyran südü”, “Üç yüz yaşlı qız”, F. Tanrılının “Bilmirəm”, “Torpağın ətri”, A. Bünyadzadənin “Səyahətçi Soxulcan Şirinabadda”, E. Zeynalovun “Qırmızı almalar”, E. Məmmədovanın “Ayı və Arı”, “Zibil qabının arzusu”, “Sehrli konsert”, “Zənci qar adamı”, E. Hüseynbəylinin “13 yaşlı romantik müqəssir”, “Babam, nənəm və kommunizm”, G. İbrahimovanın “Yalançı pəhləvanın nağılı”, “Nəhəng dalğa”, S. Bayramovanın “Güzgü uşaq”, A. Qaradərəlinin “Gecə-gündüz gülləri”, “Pakizə telefonla danışır”, “ Bilgisayarda işləyən qız”, S. Xəyalın “Ağacı necə suvarırlar?”, N. İmanlının “Anamın nağılları” və digər əsərləri öz bədii-estetik dəyəri ilə seçilir.

Qarabağ mövzusu müstəqillik əldə olunduğu dövrdən bu günə kimi uşaq nəsrimizin də prioritet mövzularındandır. Z. Xəlilin “Xocalı qartalı”(1992), “Çərpələng”, “Balaca kəşfiyyətçi”, A. Abbasın “Batman qılıncı” (1995), “Çadırdə Üzeyir Hacıbəyov doğula bilməz” (2001), E. Hüseynbəylinin “Əsirlər”, “Tut ağacı boyunca”, “Kəndə gün çıxanda qayıdacaq” (2004), “Gözünə gün düşür” (2010), F. Tanrılının “Sıldırım” (2005), Ə. Quluzadənin “Qürbətə düşən daş” (2008), Q. İsabəylinin “Aclıq dərsi” (2014), K. Nəzirinin “Qoca uşaq”, S. Bayramovanın “Tənha bayraq” (2017) kimi əsərlərdə faciələrimizin bədii təsviri geniş yer tutsa da, müasirlik, aktualıq, müasir uşağın təfəkkür tərzinə, gerçəkliyi dərk etmə imkanlarına, estetik zövqünə təsir edəcək, ətraf aləmdə baş verən hadisələrin, sosial problemlərin iştirakçısına çevrilən yeniyetmənin müxtəlif situasiya və olaylarda mənəvi aləmini açan məqamlar da az deyildir.

Həyat faktlarını bilmək hələ yüksək bədii səviyyəli uşaq əsəri yaratmaq üçün kifayət deyildir. Uşaq yazıçısı həyat həqiqətlərinin poeziyasını dərinlən duya bilməli, onu qəlbinin hərarəti ilə isidərək yüksək bədii formaya salıb, oxucularına çatdırmağı da bacarmalıdır. Əgər uşaq yazıçısı müasir həyatın xarakterik cəhətlərini, yeniliklərini görmürsə, gələcək həyat haqqında düşünmürsə, o, oxucularının qəlbini həyəcanlandıra bilməz. Belə yazıçı əsrimizin sürəti ilə ayaqlaşib uşaqların qəlbinə yol tapa bilməz. Deməli, uşaq yazıçısının əsərində müasirlik ancaq müasir mövzu problemi ilə deyil, həm də müasirliyin poeziyasını duyub əks etdirməklə bağlı bir problemdir. Bəzən yanlış təsəvvür yaranır ki, adi həyat hadisələrindən sadə və aydın bir dildə danışmaqla uşaq əsəri yaratmaq mümkündür. V. Q. Belinski uşaq ədəbiyyatını bu cür təsəvvür edənlərə qarşı çıxaraq yazırdı: “Uşaq yazıçısının yaranması üçün çox, olduqca çox böyük şərtlər vardır: nəcib, sevən, diqqətli, sakit, körpəcə-sadətil bir qəlb, yüksək məlumatlı bir idrak, predmetlərə aydın bir baxış, yalnız canlı bir təsəvvür deyil, həm də canlı, şairanə bir xəyal, hər şeyi canlı, zəngin surətlər halında təsəvvür etməyə qabil bir xəyal lazımdır” [1, 248].

Təcrübə göstərir ki, müasir uşaq ədəbiyyatının elmi-fantastik janrda nailiyyətləri bu gün də az deyildir. Müasir uşaq nəsrində bu sahədə əsərləri məktəblilər tərəfindən maraqla qarşılanan müəlliflərdən biri də Reyhan Yusifqızıdır. Yaradıcılığında əsasən elmi-fantastik üsluba üstünlük verən R.Yusifqızının “Zamanın əsirləri” povestində müasir elmin nailiyyətlərindən danışılır, kainat, təbiət, yer kürəsi, tarix, coğrafiya, astronomiya, riyaziyyat və s. elm sahələrinə aid maraqlı biliklər verilir, uşaqlarda elmi biliklərə yiyələnmək, müasir elmin nailiyyətləri ilə məlumatlandırmaq vərdişi aşılanır. Əsərin “Savanna”, “Mamontlar”, “Böyük çay”, “Orta Paleolit”, “Möcüzə” kimi hissələrində yazıçı yeri gəldikcə, uşaqların təbiətlə bağlı biliklərini möhkəmləndirir, ayrı-ayrı heyvanların xüsusiyyətləri, təbiət hadisələri, mağaranın yaranma səbəbləri və həyatı, elmi sirlər, filosofların, alimlərin elmi ixtiraları ilə bağlı maraqlı və tutarlı məlumatlar verir.

Ədəbiyyat

1. Белинский В. Г., Чернышевский Н. Г., Добролюбов Н. Д. О детской литературе. М.: Детгиз, 1954
2. Əsgərli F. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının inkişaf mərhələləri. Bakı: ADPU, 2009

MƏDƏNİ ƏLAQƏLƏRİN İNKİŞAFINDA ƏDƏBİYYATIN ROLU

Novruzova S.B.

Mingəçevir Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Ədəbi əlaqələrin dərinləşməsi nəticəsində onun ideya və məzmunu zənginləşir, yeni janr, üslub, poetika sahəsində yeniliklərə gətirib çıxarır. Məhz bu axtarışlar və bədii naliyyətlər sayəsində Azərbaycan ədəbiyyatının milli xüsusiyyətləri əhəmiyyətli dərəcədə dərinləşmiş, beynəlmiləl əlaqələri vacib əhəmiyyət kəsb etmişdir. Bədii ədəbiyyat xalqların milli-mənəvi dəyərlərini bir-birinə ötürən ən səmərəli vasitələrdən biridir. Tarixi şəraitin mürəkkəbliyi, çətinliyi, Azərbaycan ziyalılarının yeni, müasir milli mədəniyyəti inkişaf etdirmək əzmini qıra bilmədi. Təkcə Azərbaycanda deyil, bütün Şərqdə teatr və musiqi sənətinin yeni, müasir keyfiyyətdə inkişafı bəstəkar Üzeyir Hacıbəyovun yaradıcılığı ilə, onun “Leyli və Məcnun” operasını (1908) yazdığı vaxtdan başlayır. Onun bir bəstəkar kimi kamilləşməsi üçün Peterburq konservatoriyasında təhsil alması da, sözsüz, faydalı olmuşdur. Rus ədəbiyyatı dünya ədəbiyyatına güclü təkan vermiş, onun inkişafına müsbət təsir göstərmişdir. Rus xalqı ilə Azərbaycan xalqının mədəni yaxınlığı çoxillik tarixə malikdir. A.Bakıxanovun rus yazıçısı Qriboyedovla dostluq etməsi, Lermontovun Azərbaycanı gəzməsi, A.Bakıxanov, A.Səhhət, A.Şaiq, F.Köçərli, S.Vurğun, M.Rəfil, R.Rza, M.Rahim, M.Arif və başqaları rus klassiklərinin əsərlərini Azərbaycan dilinə tərcümə etmələri, iki xalq arasında mədəni əlaqələrin olmasını göstərir.

Azərbaycanın görkəmli yazıçıları ilə dünyanın digər ölkələrinin böyük ədibləri arasında həmişə qarşılıqlı münasibət olmuşdur. “Azərbaycan ədəbiyyatının Şekspiri”, “Azərbaycan ədəbiyyatının Qoqolu”, “Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının Belinskisi” kimi ifadələr işlədilən zaman bənzədilən yazıçının, yaxud alimin sənətinin və ya elminin böyüklüyü, qüdrəti deyil, rus ədəbiyyatının adı çəkilən görkəmli şəxsiyyətlərindən Azərbaycan ədəbinin geniş şəkildə təsirlənməsi, faydalanması yada salınırdı.

Rus şairi M.Y.Lermontov Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyəti qarşısında xidmətləri olan şair və yazıçılardandır. Məhz onun sayəsində məşhur məhəbbət dastanımız “Aşıq Qərib” geniş rusdilli oxucular tərəfindən tanındı. Söz və ifadələrimizi, atalar sözlərimizi bir sıra əsərlərində ustalıqla istifadə edən şair, ədəbiyyatımızın ayrı-ayrı nümunələrini fransız dili ilə müqayisə etmiş və bundan öz yaradıcılığında bəhrələnmişdir. Lermontov Qubanı, Şamaxını, Şuşanı, Qusarı gəzməmiş, yerli əhali ilə ünsiyyətdə olmuş, təəssüratlarını öz yazılarında dostları ilə bölüşmüşdü. Dramaturgiyamızın banisi M.F.Axundov şairin Azərbaycan dili müəllimi olmuş, məhz onun köməyi nəticəsində Lermontov tərəfindən məşhur məhəbbət dastanımız “Aşıq Qərib” “türk nağılı” adı altında yazıya alınmışdır. Lermontovun “Zəmanəmizin qəhrəmanı” romanından təsirlənən Abdulla Şaiq “Əsrimizin qəhrəmanı” romanını yazmışdır. Bu cür əsərlərin yazılması hər iki ölkə arasında tarixi-mədəni əlaqələrin inkişafında mühüm rol oynamışdır.

Dünya ədəbiyyatında ən görkəmli yerlərdən birini tutan böyük rus yazıçısı A.P.Çexov öz əsərlərində yaşadığı dövrün ən real səhnələrini, ictimai həyatın səciyyəvi tərəflərini əks etdirmişdir. Lev Tolstoy onu “nəsrin Puşkini” adlandırırdı. Ziyalıların xalq qarşısında məsuliyyəti mövzusu, xalq taleyinə etinasızlıq, meşşanlıq kimi mənəvi eybəcərliklərin tənqidi, Çexov yaradıcılığının əsasını təşkil edirdi. Hekayə sahəsindəki fəaliyyəti ilə bütün dünya ədəbiyyatında diqqəti cəlb etmiş Çexov üçün qısa təhkiyə üslubu xarakterik idi. Azərbaycan yazıçıları da Çexov yaradıcılığından təsirlənmişlər.

Firudin Bəy Köçərli doğma ədəbiyyatla yanaşı, başqa xalqların ədəbiyyatına da məhəbbətlə yanaşıb, onların klassiklərini öz həmvətənlərinə tanıتماğa çalışırdı. F.B. Köçərli “Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatı” əsərini Molla Pənah Vəqifin yaradıcılığı ilə başlamışdır. Həmin əsərin ana dilində təkmilləşdirilmiş variantı olan “Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı” əsərində isə ədəbiyyat tariximizi Məhəmməd Füzulinin yaradıcılığı ilə başlayırdı. Bu əsərdə Əbül-Üla Gəncəvi, Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi kimi fars dilində yazan sənətkarların yaradıcılığından da bəhs edir, ancaq onun bu əsəri yazmasının əsas qayəsi ana dilli ədəbi irsimizi araşdırmaq olmuşdur. O, Puşkin, Lermontov, Qoqol, Tolstoy, Çexov kimi klassiklərdən tərcümələr edir, məqalələrində onlar haqqında mülahizələr yürüdür, onları xalqa ətraflı tanıdan və sevdirən yazılar çap etdirirdi. Ən yaxşı məqalələrindən birini 1909-cu ildə yüzilliyi keçirilən dahi rus ədibi N.V.Qoqola həsr etmişdir. O yazırdı ki, “Rus ədiblərindən heç biri Qoqol kimi, adamların üstə elə zərifənə gülmür və oxucuları güldürmür”. Eləcədə, milli ədəbiyyatımızı tanıdırdı. O, M.F.Axundovun “Aldanmış kəvakib” əsərini rusçaya çevirir.

Roman daha çox tarixi janrdan olan əsərlər sırasına aid edilir. L.N.Tolstoyun “Hərb və Sülh” romanı Rusiyanın Fransa tərəfindən istilasını dövründə baş vermiş hadisələrdən bəhs edir. Romanın bəzi bölmələri isə təsvirlikdən tamamilə uzaq olmaqla, fəlsəfi xarakter daşıyır. Tolstoy özü Krım müharibəsində iştirak etmiş və “

Hərb və Sülh” romanından da əvvəl müharibə səhnələri ilə zəngin qısa hekayələr yazmışdır. Bu hekayələr “Sevastopol hekayələri” adı altında çap olunmuşdur.

L.N.Tolstoy romanda özlərinə yadlaşmış və ictimai dəyərlərdən uzaq olan dövrün rus insanını çox böyük ustalıqla təsvir etmişdi. “ İnsanlar heç bir ölkənin deyil, tanrının övladları olduqlarını anlasınlar. Buna görə də, kimlərinə köləsi , digər insanların da düşməni olmasınlar. Müharibə insanların deyil, dövlətlərin işinə yaradığını və insan öldürmənin sadəcə yanlış deyil, eyni zamanda lazımsız “[4;34] olduğunu da israrla vurğulayan L.N.Tolstoy digər humanist düşüncəli yazıçılar kimi milyonlarla oxucunu bu bəşəri fəlakətin mahiyyəti barədə düşünməyə səsləyir.

Avropa və Azərbaycan ədəbiyyatlarında tarixi roman janrının yaranmasındakı zaman fərqi təxminən bir əsrə bərabərdir. Ümumiyyətlə, Azərbaycan ədəblərinin Avropa ədəbiyyatı ilə tanışlığı təxminən XIX əsrin ortalarında rus ədəblərinin bilavasitə təsiri ilə mümkün olmuşdur. Azərbaycan ziyalıları ilk əvvəllər Avropa ədəblərinin əsərlərinin rus dilinə tərcümə olunmuş variantını oxuyub təsirlənir, sonralar isə bir sıra Avropa dillərini öyrənməklə birbaşa orijinaldan mənimsəyirdilər. Digər bir tərəfdən də Azərbaycan ədəbləri ərəb və fars dillərinin köməyi ilə Şərq ədəbiyyatı ilə tanış olurdular ki, bu da onların əsərlərinin ideya-mövzu baxımından daha da zəngin olması ilə nəticələnirdi.

Azərbaycan və digər dövlətlər arasında ictimai-siyasi və mədəni münasibətlərin mühüm amillərindən biri də respublikada xarici dildə ədəbiyyatların ölkəmizdə inkişafını təmin etməkdə . Bu gün Azərbaycanın orta və ali məktəblərində rus, ingilis və digər xarici dil dərsləri tədris olunur. Davamlı inkişafa nail olmaq üçün ilkin şərtlərdən biri təhsildir. Təhsil demokratiyanın inkişafı, idarə olunması üçün önəmli vasitədir. Bütün bunlar mədəni əlaqələrin möhkəmlənməsində əsas rol oynayır.

Hal-hazırda Azərbaycanın ali məktəblərində minlərlə xarici tələbə təhsil alır. Eləcədə, bizim tələbələr Rusiya və digər xarici dövlətlərin ali məktəblərində təhsil alırlar. Xarici dövlətlər ilə Azərbaycan arasında mədəniyyət və təhsil sahəsində əlaqələr daim inkişaf edir. Təbii ki, bu sahədə də ədəbiyyatın rolu danılmazdı.

Ədəbiyyat

1. Abbas S. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Lider, 2005, 456 s.
2. Çexov A. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Öndər, 2005, 431 s.
3. Çəmənzəminli Y.V. Əsərləri. III cild. Bakı: Avrasiya Press, 2005, 438 s.
4. Kərim Ə. Seçilmiş əsərlər. II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2014, 495 s.
5. Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı. II cild. Bakı: Avrasiya Press, 2005, 464 s.

IMPACT OF GLOBALIZATION ON THE INTERACTION BETWEEN NGOs AND FOREIGN POLICY: TURKEY-AZERBAIJAN CULTURAL AND SOCIETAL RELATIONS

Nurbanu Bulgur
Sakarya University,Turkey

Under the influence of globalization in international relations, relations between states and societies have changed. Foreign diplomacy has emerged alongside traditional diplomacy as a kind of soft power. Civil society organizations (CSOs), pressure groups, economy and media organizations have started to act as the main actors in these activities of states towards other states and societies.

National or non-governmental organizations are trying to influence foreign policy in various ways and indirectly to have a voice in international relations. Since the mid-20th century, the change in international relations and foreign policy has increased the impact of civil society and has brought a new dimension to the relationship between civil society and foreign policy. This change is based on several reasons. First of all, after the Second World War, international non-governmental organizations started to become more effective in making their voices heard and especially in the areas of humanitarian aid.

It can be said that the first relations started at the Stockholm Conference of the United Nations on 19 June 1972. Since then, CSOs, which have become more effective in the United Nations system, are now seen as actors of international politics. In 1987, the importance of cooperation with NGOs was emphasized in the report titled 'Our Common Future' published by the United Nations World Environment and Development Commission.

The first active participation took place in 1992 at the United Nations Conference on Environment and Development. Intergovernmental organizations such as the United Nations and the European Union are

able to implement these projects through NGOs, which can no longer be carried out through states by increasing this cooperation. Another important development in the increase of the effectiveness of NGOs in international relations is the end of the Cold War in the early 1990s. With the end of the Cold War, the basic equilibrium mechanism, expressed as the balance of power in the international arena, has disappeared, the socialist system has disappeared and world politics has entered into a restructuring process. Liberal democracy was identified with the end of history and emerged as the only management model.

In addition, the Internet has become a more effective political tool. The developments in information and communication technologies and the ease of information sharing and transportation with global networks have increased the importance and effectiveness of NGOs. With this new development, NGOs have become more effective actors in identifying problems and identifying solutions that can be developed against these problems by accelerating the flow of information. On the other hand they find the opportunity to organize in a faster and more effective way (for example, the Arab Spring. The role of social media and communication).

Also it is possible to give examples from the recent period of several NGOs taking part in the forms and their role in Turkey's foreign policy. Research center in collaboration with some NGOs in Turkey in the state of those who qualified, have done serious work on the complementary role of official policy. For example, officials from both countries participated in the meetings organized by KOKSAV, ASAM, TUSAM, SETAV, TASAM, USAK, ORSAM, TURKSAM and some other NGOs, and the meetings were more likely to explain the policies of the existing administrations. It has also been observed that these CSOs with Research Center support the decision-makers for specialization and public opinion. It should also be reminded that the Eurasian Center for Strategic Studies (ASAM), which has been interrupted for a long period of time with its expertise support and public opinion support through scientific studies, has carried out very serious studies. Although the increase in the number of associations does not reflect the number of activities as desired, even the public information effect created by news about the establishment meeting of each NGO only explains the importance of this increase. House of Canakkale Azerbaijan, Azerbaijan House Association, Ankara Azerbaijan House Association, Istanbul Turkish Azerbaijan Friendship Culture and Solidarity Association, Eskisehir Azerbaijanis Association, Antalya Azerbaijan House Association, Istanbul Azerbaijan Culture and Art Association are examples. Azerbaijan and Turkey are united in a common roof with the Federation of Associations of names. Turkish NGOs, Azerbaijani Cultural Association, Marmara Group and some other NGOs, including TUDEV, have carried out serious work. TURKSAM exhibits one of the most important examples of trying to contribute to bilateral relations by addressing Azerbaijani and Turkish public, politicians and media for direct or indirect influence on Azerbaijan in the period when official government policy is not effective. TURKSAM is also one of the non-governmental organizations that make continuous studies (research, publication, activity, explanation, etc.) about the main issues of interest of Azerbaijan.

References

- [1] ARI, T. (2010). Uluslararası İlişkilere Giriş. 2. Baskı. MKM Yayınları. Bursa.
- [2] ARONSON, J. (2001). "The Communications and Internet Revolution", John Baylis, Steve Smith, The Globalization of World Politics: An Introduction to International Relations, 2. Edition, Oxford University Press, New York.
- [3] ARSLANLI, A ve Vefa Kurban (2006), "Azerbaycan-Türkiye İlişkileri ve Sivil Toplum Kuruluşları", Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Cilt III, Sayı 1, s. 31-43.
- [4] ATEŞ, D. ve Ahmet Uysal. (2006). "Merkez-Dışı Ülkelerdeki Sivil Toplum Kuruluşları (STK): Dış Politika, Finansman ve Meşruiyet", Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, sayı:16.
- [5] AYDEMİR, E. (2016). Dış Politikada Yumuşak Güç ve Medya. Kalkedon Yayınları. İstanbul.
- [6] ÇAHA, Ö. (2017). Sivil Toplum Sivil Topluma Karşı: Sivil Toplumun Türkiye'deki ve Dünyadaki Serüveni. Mana Yayınları. İstanbul.

QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ MƏNƏVİ TƏHLÜKƏSİZLİK PROBLEMİ

Orucova V.M.

Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Qloballaşma və mədəni integrasiya dünyanın inkişaf meylini əks etdirir. Qloballaşma həyatın bütün

sahələrinə təsir göstərmiş və onun yaratdığı qarbləşmə davranış normaları və stereotiplərin istiqamətini dəyişmişdir. Bu proses millətlərin, xalqların, dövlətlərin qarşılıqlı əlaqəsi və asılılığını gücləndirmişdir. Nəticədə iqtisadi, siyasi, sosial, mədəni əlaqələr intensivləşmiş, Amerika dəyərlər sisteminin üstünlüyü təmin edilmişdir. Qloballaşma iqtisadi, siyasi və mədəni sahələri əhatə etməklə vahid strateji məqsədə - “qlobal dövlət” in formalaşdırılmasına xidmət edir. Siyasi qloballaşma milli dövlətlər arasında sərhədlərin silinməsinə həyata keçirən transmilli tendensiyadır. Bu prosesdə “milli maraq” “ictimai maraq” dan, “transmilli maraq” isə “milli maraq” dan üstündür.

Qloballaşma prosesinin bir istiqaməti də mədəni qloballaşmadır. Bəzi tədqiqatçılar [1,2,3,5] mədəni qloballaşmanı ideoloji aksiya, dünyanı idarə edən qlobal aktorların məharətlə istifadə etdiyi ideoloji silah hesab edirlər. Mədəni qloballaşmanı həyata keçirən güclər millətlərin mədəni dəyərlərini – milli xarakter və mədəniyyətlərini, adət-ənənələrini sıradan çıxarır, homogen mədəniyyət yaradırlar. Mədəni qloballaşma adı altında həyata keçirilən integrasiya prosesi əksər hallarda kiçik millətlərin və etnik qrupların assimilyasiyası ilə nəticələnir. Mədəni qloballaşma millətlərin identikliyi prosesini intensivləşdirir [4]. Milli – mədəni dəyərlərə və maraqlara önəm verməklə qloballaşma prosesinə qoşulmaq assimilyasiya problemini aradan qaldırmağa, millətlər arasında qarşılıqlı əməkdaşlığa və integrasiyaya təkan verir. Odur ki, mədəni qloballaşma qloballaşma prosesinin “ideoloji lokomotiv”i hesab edilir.

Kütləvi emigrasiya axınları nəticəsində “yerlilər” və “gəlmələr” arasında qarşıdurmanın yaranması, qarbləşmə standartlarının digər sivilizasiyalarda tətbiqi narazılıq doğurur. ABŞ və Qərb ölkələrinin planlaşdırdığı, tənziqlədiyi və idarə etdiyi “mondializm” prosesi Qərb dəyərlərinin bütün dünyaya qəbul etdirilməsinə, dövlətlər, millətlər və mədəniyyətlər arasında milli sədlərin silinməsinə, dünyanın vahid mərkəzdən idarə edilməsinə istiqamətlənmişdir.

Latin Amerikasında dini-mədəni və siyasi proseslər (Braziliyada umibanda və kondomble tipli dinlərin uğur qazanması, öz materiklərini “əsas torpaq”, qitənin xalqlarını isə “əsas bəşəriyyət” adlandırması) qitə şüurunun, “xüsusi sivilizasiya identikliyi”nin formalaşmasının təzahürüdür.

Hazırda Qərb alimləri etiraf edirlər ki, inkişaf etməkdə olan ölkələrdən gələn güclü miqrant dalğası Avropa identikliyi “yumaqdadır”. Mütəxəssislərin fikrincə, uğurla adaptasiya olan miqrantlar “özgə” normaları və dəyərlərini tamamilə qəbul etmirlər. Onların adaptasiyası pragmatik xarakter daşıyır.

Tədqiqatçılar mədəni imperalizmi ABŞ-ın iqtisadi və siyasi maraqlarını reallaşdırmaq üçün öz təsir sahəsini genişləndirməyin aqressiv metodu, xarici dövlətlər üzərində sosial nəzarət metodu hesab edir [6]. “Amerikanlaşma” anlayışını həm miqrantların ABŞ-ın dəyərlərinə və həyat tərzinə adaptasiyası, həm də amerikalıların başqa ölkələrin imkanlarından istifadə edərək onlara öz baxışlarını zorla qəbul etdirmək prosesi kimi qiymətləndirmək olar. Bəzən amerikanlaşmanı qarbləşmə ilə eyniləşdirirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, qloballaşma qarbləşmə kimi dünya birliyi, gənc ölkələr üçün təhlükəlidir. Lakin müxtəlif mədəniyyətlərin elementlərinin qarşılıqlı nüfuz etməsi heç də həmişə amerikanlaşma çərçivəsində ümumi standartlaşmaya gətirib çıxarmır. Hər bir milli mədəniyyətdə xalqın həyatının spesifikliyi, milli mentalitetinin fərqli cəhətləri öz əksini tapmışdır. Avropa xalqları tarix boyu vahid etik normalar sistemini mövcudluq vasitəsi kimi qəbul etmişlər. Müəyyən dəyərlər və prinsiplər (tolerantlıq, insan hüquqları, demokratiya, qanun, mədəni müxtəliflik və s.) humanist və universal xarakter daşıyır və bütün sivilizasiyalarda təzahür edir. Bu dəyərlər sosial birliyin və həmrəyliyin əsasını təşkil edir.

Əgər əvvəllər sivilizasiyalararası fərqlərin və ziddiyyətlərin əsasında sosial, dini və mədəni amillər dururdusa, hazırda onları siyasi və iqtisadi amillər əvəz edir. “Asiya pələngləri”nin iqtisadi inkişafı bu gün Şərq – Qərb münasibətlərinə yeni ideoloji və mədəni impuls vermiş, “Asiya dəyərləri” konsepsiyasının formalaşmasına səbəb olmuşdur. Bu barədə ilk mülahizəni Singapurun sabiq baş naziri Li Kuan Yu (1959-1990) irəli sürmüşdür. Adətən “Asiya dəyərləri”nin 10 əsas tərkib hissəsindən (ifrat fərdiləşmədən uzaqlaşmaq; möhkəm ailəni dəstəkləmək; təhsil qarşısında səcdə, qənaətcilik; kollektiv qarşılıqlı münasibətlər; Asiya sosial kontraktına nail olmaq; gərgin işləmək; əxlaqi cəhətdən faydalı olanı inkişaf etdirmək; bütün vətəndaşları kollektiv işin təşkilatçıları kimi qəbul etmək; mətbuat azadlığı) bəhs edilir. “Asiya dəyərləri” konsepsiyasının inkişafında Malaziyanın sabiq baş naziri Maxatxir Məhəmmədin (1981-2003) böyük rolu olmuşdur.

Bu gün müxtəlif sosial qruplar öz mədəni xüsusiyyətlərini qorumaq məqsədilə dövlət və qeyri-hökumət səviyyəsində fəaliyyət göstərirlər. Azərbaycan da YUNESKO-nun “Qeyri-maddi mədəni irsin qorunması haqqında” Bəyannaməsinə qoşulmuş və milli mədəni irsin təbliği və qorunub saxlanması üçün aktiv fəaliyyət göstərir. Bunun nəticəsidir ki, YUNESKO-nun “Qeyri-maddi mədəni irs” siyahısına daxil edilən mədəni irs nümunələrinin sayı artmaqdadır (aşiq yaradıcılığı, muğam, Qobustan və İçərişəhər qoruqları və s.)

Qloballaşmanın güclənməsi beynəlxalq səviyyədə cinayətlər və qlobal mədəni tənəzzül üçün şərait

yaradır.

Hazırda dünyada mövcud olan sivilizasiya rəngarəngliyi əsas vermir ki, sivilizasiyalar toqquşsun, əksinə, dünyanın mənzərəsini əks etdirən sivilizasiya fərqləri və mentallıqlar dialoqa rəvac verir, xalqlar arasında qarşılıqlı anlaşmanı stimullaşdırır.

Ədəbiyyat

1. Aslanova R. Qloballaşma və mədəni müxtəliflik. Bakı, 2004
2. John Baylis, Steven Smith. The globalization of world politics: An introduction to international Relations. New York, 2001
3. Dünyamalıyev N. Qloballaşmanın nəticələri və təsiri. Bakı, 2004
4. Хантингтон С. Кто мы? Вызовы американской национальной идентичности. М., 2004
5. Культура на рубеже XX-XXI веков. Глобализационные процессы. СПб, 2009
6. Şükürov A. Qloballaşmış cəmiyyətlər: dünən, bu gün və sabah. Bakı, 2006

ПРЕПОДАВАНИЕ РУССКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ В СИСТЕМЕ РКИ КАК ФАКТОР ИНТЕГРАЦИИ ИНОСТРАННЫХ УЧАЩИХСЯ ПОДГОТОВИТЕЛЬНЫХ ОТДЕЛЕНИЙ В РОССИЙСКОЕ КУЛЬТУРНОЕ ПРОСТРАНСТВО

Овчинникова М.В., Колотова Н.И.

Курский государственный университет, Россия

Общеизвестным является тот факт, что обучение русскому языку как иностранному является эффективным лишь в том случае, если оно сопровождается изучением русской истории, культуры, литературы, реалий различных сфер жизни российского общества. трудно отделить от обучения литературе страны изучаемого языка, поскольку знакомство с литературными произведениями определенного народа может выступать как самостоятельный аспект обучения и быть выделенным в отдельную дисциплину, а также рассматриваться как средство обучения иностранному языку на практических аудиторных занятиях и в ходе самостоятельной работы студента [Хабарова: 182]. Особое внимание стоит уделять чувственно-эмоциональной сфере жизни учащегося, поскольку выход в культурное пространство изучаемого языка невозможен без обращения к характеру русского человека, понятию «русская душа», в котором основное место принадлежит чувствам и эмоциям. Так, например, академик Д.С. Лихачёв в «Записках о русском» приводит в качестве примера неперебиваемые русские слова *воля, удал, тоска*; Н.К. Рерих в своё время обратил внимание на неперебиваемое слово *подвиг* [Хроленко: 85].

Кроме того, черты характера народа становятся характерными признаками самого языка: «Сердцеведением и мудрым познанием жизни отзовётся слово британца; лёгким щёголем блеснёт и разлетится недолговечное слово француза; затейливо придумает своё, не всякому доступное, умно-худощавое слово немец; но нет слова, которое было бы так замашисто, бойко, так вырывалось бы из-под самого сердца, так бы кипело и животрепетало, как метко сказанное русское слово» (Н.В. Гоголь) [Хроленко: 83].

Учёные отмечают, что урок иностранного языка представляет собой «перекрёсток культур», потому что каждое иностранное слово отражает иностранную культуру [Тер-Минасова: 25].

В связи с этим в последнее время исследователями признаётся особая роль обучения русской литературе в системе РКИ на этапе предвузовской подготовки, поскольку художественная литература, являясь словесным видом искусства, отражающим духовную и материальную жизнь народа, а также культуру в устных (фольклорные произведения) и письменных произведениях, хранит и передаёт из поколения в поколение нравственные ценности и идеалы русского народа. Поэтому, безусловно, любое из классических творений русской литературы, обладая индивидуальным содержанием, которое направлено на воспитание личности читателя, обращено к разным сторонам души и способствует полноте и целостности развития языковой личности студентов.

Специфической особенностью учебного процесса на подготовительном отделении является изучение русского языка как специального предмета на занятиях по РКИ, в то время как на занятиях по общеобразовательным дисциплинам (в том числе и по русской литературе) он является одновременно и средством, и предметом обучения.

В связи с этим на занятиях по русскому языку как иностранному преподавателями кафедры русского языка для иностранных граждан Курского государственного университета широко используются произведения русской классической и современной литературы, что позволяет познакомиться с национально-культурной спецификой страны изучаемого языка, а языковой материал литературных текстов выступает эффективным средством обучения русскому языку как иностранному.

Литературные тексты, которые используются на занятиях русского языка как иностранного, могут быть оригинальными (для студентов-иностранцев с высоким уровнем владения русским языком) или адаптированными версиями (для слушателей подготовительных отделений). По нашему мнению, следует отдавать предпочтение жанрам малой формы: рассказ, пьеса, отрывок из крупного произведения, стихотворение, текст песни и т.д.

Во-первых, произведения художественной литературы – это богатый источник для пополнения лексического запаса новыми единицами; следовательно, чтение литературных текстов позволяет расширить словарный запас студентов-иностранцев. Во-вторых, они могут иллюстрировать функционирование различных грамматических структур в языке; в-третьих, являясь аутентичными текстами, художественные произведения формируют лингвокультурологическую компетенцию учащихся.

Кроме высокой ценности при обучении таким аспектам русского языка, как фонетика, лексика и грамматика, литературные тексты могут быть использованы для развития навыков и умений студентов в различных видах речевой деятельности: чтении, письме, говорении и аудировании. Несомненно и то, что работа с художественными произведениями позволяет развивать навыки и умения в различных видах чтения: ознакомительном, просмотровом, выборочном и, конечно, изучающем, направленным на общий охват содержания. Таким образом, у обучающихся развивается умение точно и полно понимать содержание текста, осмысливать извлечённую информацию, давать оценку прочитанному, находить в тексте необходимую информацию, анализировать языковой материал текста, используя уже имеющиеся знания о структуре и функциях языка, а также умение анализировать различные средства выразительности (фонетические, лексические, грамматические, тропы).

В-четвёртых, использование произведений художественной литературы на занятиях по русскому языку как иностранному позволяет развивать письменную речь, поскольку на основе прочитанного и проанализированного литературного произведения студентам предлагается выполнить различные письменные творческие задания: эссе, письменные пересказы и т.д. Кроме того, можно говорить и о развитии навыков и умений говорения в процессе обсуждения прочитанного материала, во время которого активизируется языковой материал, представленный в тексте. Кроме того, современные аудиовизуальные средства обучения позволяют знакомиться с произведениями художественной литературы при просмотре фильмов и спектаклей по сценариям, основанным на художественных произведениях – печатных текстах, что позволяет развивать навыки аудирования. Однако, чтобы художественный текст стал эффективным инструментом обучения на уроках иностранного языка в процессе чтения литературного произведения или просмотра фильма (спектакля), созданного на его основе, необходимо использовать поэтапную работу над текстом: предтекстовый, притекстовый и послетекстовый этапы; разработать комплекс упражнений для каждого из них.

Приведём пример упражнений, используемых преподавателями кафедры русского языка для иностранных граждан Курского государственного университета при работе с художественными текстами, на примере рассказа А.П. Чехова «На даче». На *предтекстовом* этапе перед преподавателем стоит цель снять возможные языковые трудности, т.е. познакомить с незнакомой лексикой, встречающейся в тексте; а также культурологические трудности, т.е. познакомить с социокультурными реалиями и историческими событиями, описанными в произведении; необходимо дать краткую информацию об авторе, а также попытаться понять по названию произведения, что написано в тексте. Задания выстраиваются в следующей очерёдности. Во-первых, даётся краткая биографическая информация о писателе, затем студенты, прочитав название рассказа и используя языковую догадку, должны ответить на вопросы: каково место действия происходящих событий, описанных в рассказе; кто главные герои рассказа; как они проводят обычно время? Во-вторых, вводятся новые лексические единицы, которые встречаются в тексте, предпочтение отдаётся словам и выражениям, входящим в активный лексический минимум, а также единицам, необходимым для адекватного понимания текста и несущим в нём смысловую нагрузку. Затем предлагаются задания на

активизацию изученной лексики: упражнения на множественный выбор или перефразирование предложений с использованием новых лексических единиц, например: «Его **манера письма** была необычна, её нельзя было не узнать. = Его **почерк** был необычен, его нельзя было не узнать».

Далее мы переходим к следующему этапу работы с текстом: **притекстовой** работе. Большой текст следует разделить на смысловые отрезки, чтобы сделать чтение менее утомительным, а процесс чтения – более эффективным. Так, рассказ «На даче» мы делим на три части: получение письма, встреча в беседе, раскрытие тайны письма. Притекстовая работа включает не только выразительное чтение, но и лингвокультурологический анализ текста, который позволяет снять языковые трудности при чтении и понять смысловую нагрузку. По окончании чтения каждой части предлагается ответить на ряд вопросов, направленных на выявление понимания фактической информации текста, а также пересказать отрывок, перевести прямую речь в косвенную и т. д. После прочтения текста начинается третий этап работы: **послетекстовая** работа, целью которой является использование ситуации, описанной в рассказе, в качестве языковой опоры для развития умений в устной и письменной речи. Могут быть предложены следующие послетекстовые упражнения:

1. Правильны или неправильны следующие утверждения?
2. Составьте план текста.
3. Перескажите текст от лица разных героев.
4. Перескажи текст в 5-10 предложениях, т.е. передайте краткое содержание.
5. Инсценируйте диалоги из текста.
6. Предложите своё окончание рассказа.
7. Напишите письмо другу, в котором Вы должны рассказать о прочитанном рассказе.

Таким образом, соблюдая перечисленные этапы работы с текстом, используя предтекстовые, притекстовые и послетекстовые упражнения, можно добиться того, что чтение литературных произведений на уроках иностранного языка в целом и на уроках русского языка как иностранного в частности будет способствовать расширению лексического запаса студентов, развивать языковую догадку, что позволяет догадаться о значении тех или иных слов из контекста, проводить анализ функционирования различных грамматических явлений в тексте, а также совершенствовать речевые навыки и умения. Кроме того, невозможно отрицать огромную роль художественной литературы в развитии лингвострановедческой компетенции студентов при изучении иностранного языка, в повышении общего уровня культуры учащихся. Нельзя забывать и о том, что чтение художественных произведений имеет воспитательную функцию: произведения классической литературы заставляют студентов задуматься над различными социальными проблемами, которые остаются актуальными во все времена.

Литература

1. Хроленко А.Т. Этнос – язык – культура: пособие по спецкурсу для филологов. – Курск: Изд-ва КГПУ, 1996, 114 с.
2. Хабарова К.В., Тимофеева Н.А., Малышева Н.А. Преподавание русской литературы в системе РКИ как фактор интеграции иностранных учащихся в российское социокультурное пространство // Символ науки. №2-1, 2017, с. 181 – 184
3. Журавлёва Л.С., Зиновьева М.Д. О работе с художественными произведениями в процессе обучения языку // Современное состояние и основные проблемы изучения преподавания русского языка и литературы. М., 1982
4. Клычникова З.И. Психологические особенности обучения чтению на иностранном языке. М., 1973
5. Лотман Ю.М. О содержании и структуре понятия «художественная литература» // Поэтика: Хрестоматия по вопросам литературоведения для слушателей университета / Сост. Ланин Б.А. – М.: Изд-во РОУ, 1992, 168 с., с. 5-23.
6. Матрон Е.Д. Художественное произведение на уроках иностранного языка. М., 2002.
7. Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация. М., 2000.
8. Замятина Е.В., Володина Д.Н., Параева А.Е. Использование основных принципов методики преподавания русского языка как иностранного при обучении литературе (на этапе предвузовской подготовки) // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. 2015. - №5 (часть 4). с. 561-567. URL: <https://applied-research.ru/ru/article/view?id=7167> (дата обращения: 05.11.2018).

TÜRK DİLLƏRİNDƏ KÖK VƏ ŞƏKİLÇİ MORFEMLƏR

Paşayeva G.B.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Flektiv dillərdə söz kökü sözün o hissəsinə deyilir ki, o, morfoloji cəhətdən sabitdir, lüğəvi mənaya malik deyil və müstəqil formada işləyə bilmir. Sözün kökü morfoloji və fonetik cəhətdən sabit qalır və bütün sözlərin ümumi hissəsi kimi çıxış edir. R. Budaqov yazır: “Твор kökü öz-özlüyündə творить, творцу, творчество və digər sözlərlə müxtəlif assosiasiya əmələ gətirə bilər” [2,103]. Türkoloji dilçilikdə, əsasən, Azərbaycan dilçiliyində flektiv dillərin materiallarına əsaslanaraq kök və əsas problemi aktual olmuşdur. Azərbaycan dilçiliyində sözün tərkibindən bəhs edəndə sözün kökü və sözün əsası fikirlərindən istifadə edilir və hər ikisi üçün bir-birindən fərqli dil faktları axtarılır. Lakin araşdırmamıza əsasən, demək olar ki, flektiv dillərdə əsas=söz formulu əsas götürüldüyü halda, türk dillərində kök=əsas formulu uyğunluq təşkil edir. Flektiv dillərdən fərqli olaraq, türk dillərində kök və əsasın fərqləndirilməsi üçün bir-birindən fərqli dil faktları yoxdur. Türk dillərində söz kökü, bir qayda olaraq, leksik mənaya malik olub, sözə bərabər olur. N.A.Baskakovun fikirləri ilə desək, Türk dillərində sözün kökü müstəqil sözdür, real əşyavi mənası, müəyyən qrammatik forması var. Deməli, bu dillərdə köklə əsas birləşmiş şəkildə özünü göstərir. Morfologiya bəhsində əsas məsələ sözlərin formasıdır ki, buna əvvəllər şəkliyyat deyilirdi. Morfologiyada sözün şəkilçi ilə birləşməsinə o sözün şəkli deyilir. B.Çobanzadə söz kökünü damar adlandıraraq demişdir: “Damar sözün əsl, çövhəridir. Sözün mənasını daşıyan damardır. Şəkilçi sözə əlavə olunaraq onların məna və şəkilcə az-çox dəyişmələrinə səbəb olur. Bunun üçün də onlara şəkilçi, yəni sözün şəklini dəyişən deyirik” [1, 56]. Azərbaycan dilində sözün kökü onun lüğəvi mənaya malik olan hissəsidir, adətən, dəyişməz qalır. B.Çobanzadə kökləri quruluşuna görə 3 qrupa bölür [1].

- 1) bəsit;
- 2) yapma;
- 3) qoşma.

Bəsit damar sadə köklərdir, heç bir şəkilçi ilə işlənmir.

Yapma damarlar şəkilçi ilə yaranan köklərdir, lakin bu şəkilçiləri biz artıq hiss edə bilmirik. Çünki onlar cansızlaşmışdır, onları kökdən ayırmaq çətindir. Məsələn, yaltaq, ortağ, dalgın

Qoşma damar isə bugünkü mürəkkəb köklər hesab olunur. Məs.: Ağdam, qaranquş və s. Burada əsas olan odur ki, qoşma ismin hər iki tərəfi öz müstəqil mənasını itirərək yeni mənalı söz yaratmalıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, B.Çobanzadəyə qədər kök və şəkilçi əvəzinə dilçilikdə damar və ədat termini işlədilir. B. Çobanzadə ilk elmi əsərlərində bu cür işlətsə də, sonradan kök və şəkilçi terminini dilimizdə o yaratmışdır.

İltisaf dil kimi Azərbaycan dili şəkilçisi olan dillərdəndir. Bu dildə bir söz eyni zamanda bir neçə müxtəlif növlü şəkilçi qəbul edə bilər. Yaz-ı-çı-lıq, yaz-ı-çı-lıq-ın, baş-la-yacaq-dır

Şəkilçilər əsasən iki məqsəd üçün işlədilir: yeni söz yaratmaq və sözlər arasında əlaqə yaratmaq məqsədilə. Bu cəhətdən Y. Seyidov şəkilçiləri iki əsas qrupa ayırır:

1. Leksik şəkilçilər–sözdüzəldici şəkilçilər;
2. Qrammatik şəkilçilər- sözdəyişdirici şəkilçilər [7].

Leksik şəkilçilər bir leksik vahiddən yeni leksik vahidlər əmələ gətirmək üçün istifadə olunur. Leksik şəkilçilər nitq hissələri arasında keçidlərdə mühüm rol oynayır və bu halda nitq hissələrinin təbiətinin müəyyənləşməsində bu şəkilçilərin əhəmiyyəti böyükdür. Bu baxımdan leksik şəkilçilər aşağıdakı qruplara bölünür.

1. Ad düzəldən şəkilçilər: adlardan ad düzəldən, feillərdən ad düzəldən;
2. Feil düzəldən şəkilçilər: adlardan feil düzəldən, feillərdən feil düzəldən;
3. Zərf düzəldən şəkilçilər: adlardan zərf düzəldən, feillərdən zərf düzəldən.

Azərbaycan dilindəki leksik şəkilçilər mənşəyinə görə 2 qrupa ayrılır.

1. Əsl Azərbaycan mənşəli şəkilçilər;
2. Başqa dillərdən gələn şəkilçilər.

Leksik şəkilçilər məhsuldar və qeyri-məhsuldar olmaqla da 2 qrupa bölünür. Bu şəkilçiləri B. Çobanzadə canlı və cansız olmaqla 2 qrupa ayırmışdır.

Qrammatik şəkilçilər. Qrammatik kateqoriyalar qrammatik şəkilçilərin vasitəsi ilə formalaşır, başqa sözlə, qrammatik şəkilçilər morfoloji kateqoriyaların göstəriciləri rolunu oynayır. Bəzi dillərdə (fransız) hal kateqoriyası yoxdur, bəzi dillərdə (ingilis) bu kateqoriya məhduddur, rus dilində mənsubiyyət kateqoriyası yoxdur, Azərbaycan dilində cins kateqoriyası yoxdur. Bu, o demək deyil ki, həmin dillərdə qeyd edilən

категоријаларын мәнәсін ифәдә едән вәситәләр жохдур. Әксинә, бунар дилләрин һамısında вәр. Ләкин о дилләрдә һәмін катәгоријаларı мӯәййәнләшдирән шәкилчиләр жохдур вә я мәһдууддур.

Граммати́к шәкилчиләрин әсас әләмәти кими онларın сөзләр арасında әләқә яратма ролуну қејд едиләр. Яәни бунар лексик шәкилчиләрдән фәрқли оларақ, сөз яради́чили́ғında ишти́рак етми́р, ләкин сөзләрлә грамати́к сәһәтдән әләқәләнәрәк сөз бирләшмәләрї вә сүмләрләрın тәшкилində вәситәчи кими ишти́рак едиләр. Ләкин юхарıda қејд етдијимиз кими, формадүзәлдici шәкилчиләр әләқәләндирмә үчүн истифадә едилми́р. Проф. М. Хүсейнзәдә - мақ, -мәк шәкилчисини грамати́к шәкилчиләр сıрасında қејд етми́р вә қејд еди́р ки, -мақ,-мәк шәкилчиси феил көкләринә әти́риләркән иш вә һәрәкәтин әди әнләйи́шını ифәдә еди́р. Хәмін сөзләр дә исимләр кими һәлләни́р. Буна гөрә дә бу шәкилчини тәмәмилә сөздәйи́шди́рици шәкилчи әдләнди́рмақ дүзгүн дејилди́р [4, 74].

С.Сәфәров шәкилчиләри дөрд грүпә әйи́ри́р.

- 1) лексик шәкилчиләр;
- 2) лексик грамати́к шәкилчиләр;
- 3) грамати́к лексик шәкилчиләр;
- 4) грамати́к шәкилчиләр [3, 38].

Дилчи алим Я. Сейидов дә формадүзәлдici шәкилчиләри инкар етми́р вә `бу шәкилчиләри әйи́рә ки́м бир грүп кими дејил, грамати́к шәкилчиләр әди әлтında 2 нөвә бөлү́р.

1. Сөздәйи́шди́рици шәкилчиләр;
2. Формадүзәлдici шәкилчиләр [7, 63].

Алимин фикринә гөрә, сөздәйи́шди́рици шәкилчиләр яеи мәналі сөз яратми́р, яәли́з сөзүн формасını дәйи́ши́р. Формадүзәлдici шәкилчиләр иә сөзүн грамати́к мәзмунунда мӯәййән дәйи́шклик яаради́ били́р. Мәс.: кита́б-кита́блар сөз формаларında кәми́ййәт әнләйи́шї фәрқлиди́р. Бу һәлләрдә –лар, ләр әләқәләнди́рици вәситә кими чıхıш етми́р. Еләсә дә сари́ вә сари́мти́л сөзләрində -мти́л чәкилчиси әләқәләндирмә үчүн истифадә едилми́р. АМЕА-ның нәшри олан “Мӯәсир Азәрбајҹан дили” әдлі әсәрдә шәкилчиләр сөздүзәлдici, сөздәйи́шди́рици вә формадүзәлдici олмақла 2 грүпә әйи́ри́ләр вә феилін нөв шәкилчиләри, әзизләмә вә ки́чилмә мәнасы вәрән шәкилчиләр, феили сифәт вә феили бағлама, мәсдәр шәкилчиләри, сифәтин дәрәсә шәкилчиләри дә бу грүпә әид еди́ли́р. Ләкин феили сифәт вә феили бағлама шәкилчиләрини әләқәләнди́рици вәситәләр һеса́б етмәк дәһә қәди́қ оларди́ вә феилін нөв шәкилчиләри дә сөзләрın мөвҗе дәйи́шмәсинә, яәни сөзләрın әләқә вә сıраләнмә қәйдәларına сидди тәси́р гөстәри́р.

Әдәби́ййәт

1. Чобанзәдә Б., Ағзәдә Ф. Түрк грамәри. Баки, 1929, 201 с.
2. Будақов Р.Б. Дилчили́йә ги́риш. Баки, 1958, 202 с.
3. Сәфәров С. Азәрбајҹан дили́нн грамати́касы. Баки: Маариф, 1960, 157 с.
4. Хүсейнзәдә М. Мӯәсир Азәрбајҹан дили. Баки: Маариф, 1962, 270 с.
5. Казимов Қ. Мӯәсир Азәрбајҹан дили. Баки: Елм вә тәһсил, 2010, 399 с.
6. Хәлилов В. Мӯәсир Азәрбајҹан дили. I һиссә, Баки, 2000, 280 с.
7. Сейидов Я. Мӯәсир Азәрбајҹан дили. Баки: Баки Уни́верситети, 2011, 366 с.

АТРИБУТИВНЫЕ СЛОВСОЧЕТАНИЯ КАК ПРИЗНАК АВТОРСКОГО СТИЛЯ В КУМЫКСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Гаджиев Э.Н., Бамматова А.Б.

Дагестанский государственный педагогический университет, Россия

Атрибутивные конструкции в общей системе языка привлекают особое внимание вследствие их значимости для изучения процессов познания человеком окружающего мира.

Как отмечает С.Д. Кацнельсон, «мышление людей в своих истоках и в своей тенденции предметно на каждой ступени развития» [3, 264]. Однако человек познает сущность предметов только через их качества, ибо суть каждой субстанции состоит из суммы тех качеств, которые человек воспринимает, и, в конечном счете, именно качества составляют реальный мир. В философии понятие качества определяется так: «Качество вещи есть указание на совокупность ее свойств, на ее состав и построение, а также на ее функциональное назначение как во взаимодействии с другими вещами, так и с познающим субъектом». Философская категория качества находит свое отражение и в грамматической категории атрибута.

В языковых системах зафиксированы разные этапы и формы категории атрибута. Их анализ с позиций синхронного состояния когнитивно значим, ибо, изучая атрибутивные отношения, типы

атрибутов, мы углубляем наше знание о когнитивной деятельности человека, рассматривая, как человек, проникая в суть вещей, познает окружающий мир, по каким параметрам происходит выделение вещи из класса ей подобных, то есть как происходит дифференциация однородных вещей, с одной стороны, и интеграция разнородных, с другой, как и по каким признакам человек классифицирует весь окружающий его предметный мир.

В кумыкском языкознании, в большинстве своем, имеются развернутые определения, которые чаще встречаются в препозиции: *«Дюньяны яртысын елеген гючлюлени гючлюсю объюне ирия болуп токътасын»*, – деп буйрукъ этген. [4, 35]. «Он дал приказ, чтоб ему подчинился сильнейший из сильнейших, завоевавший половину мира»; *Мен сизинкинден тыгъыс да тыгъыс, уллу-уллусун да жыйгъанман* [6, 84]. «Я собрал (цветы) значительно больше и крупнее ваших».

Современный синтаксис ориентируется на изучение структурно-семантических аспектов синтаксических категорий. Внимание уделяется, в основном, семантическим особенностям синтаксиса в области предложения (высказывания). Однако роль семантики является решающей и в организации такой синтаксической единицы, как словосочетание.

Референтом высказывания, по мнению многих лингвистов [2, 73-75], является определенная, существующая в объективной действительности и отображенная в сознании говорящего «ситуация», которая во многом определяет отбор языковых средств для оформления высказывания. Выделение качеств, свойств, признаков, присущих тому или иному предмету или явлению, представляет собой определенную мыслительную операцию, направленную на проникновение в сущность вещи или явления и отношений между отдельными предметами, явлениями или классами предметов и явлений в реальном мире. Формирование у человека абстрактного мышления нашло свое отражение в языковых явлениях.

Г.В. Колшанский выделяет два типа логических связей в пределах предложения: предикативные и атрибутивные. Предикативную связь он определяет как связь двух понятий, которая находится в основе суждения. Под атрибутивной связью он понимает связь понятия и признака. Большинство современных исследователей исходят в своих работах из факта несовпадения логических отношений и синтаксических связей в синтагматике, поэтому в качестве грамматических форм выражения атрибутивной связи автор рассматривает и определения, и дополнения, и обстоятельства [5, 79-80]. Мы придерживаемся той точки зрения, что атрибутивные отношения – это отношения, возникающие между предметом, субстанцией и свойством, признаком. В рамках предложения они могут квалифицироваться как определения.

В художественных произведениях атрибуты можно разделить по функциям, типу обозначения лица или предмета, а также по следующим видам: описание, характеристика и сравнение.

Описание перечисляет внешние черты предмета для отличия его от остальных схожих с ним предметов. В описании проявляется чувственно-наглядный образ предмета, на основании которого человек получает о нем творческое представление. Оно охватывает все признаки, как существенные, так и несущественные. В художественной и исторической литературе описания используются достаточно широко:

Бийик акътал ва акация тереклени япракълары багъанагъа сама да тербенмей. [1, 87]. «Ни один листочек высоких тополей и акаций не шевелится»; *Яхсайда болуп гетген къувунду ва къоркъунчлу ишлер ону бютюн тергевюн де, оюн да алып токътады* [4, 48]. «Все его внимание и мысли были сосредоточены на страшных и опасных событиях, которые происходили в Аксае». *Тавлагъа тыгъылгъан йыракъ ят юрт да учсуз-къырыйсыз Россияны бир гиччи гесеги*. [4, 63]. «И село, далекое заброшенное среди гор, представляет кусочек необъятной России».

Применительно к атрибутивному словосочетанию внеязыковые отношения, существующие между предметами внешнего мира и их признаками, отображаются в сознании говорящего как отношения между понятийными категориями субстанции и признака. Это значение отношения мы и будем рассматривать как денотат языкового атрибутивного синтаксического значения.

Если ряд неоднородных определений состоит только из качественных прилагательных, то определение-прилагательное, обозначающее цвет, обычно занимает препозицию по отношению к определяемому слову: *Шураны ари башындагъы бийик таш ярны уьстюн онгартып, шонда батарея ерлешидирме сюмен* [4, 34]. «Хочу приготовить верхнюю часть большой скалы на том конце Шуры и разместить там батарею»; *Шо таланы ортасында адамлар яллаву яйда салкъынына сыйынагъан, бир алапат бийик исбайы терек бар эди* [4, 57]. В середине той поляны стояло высокое красивое дерево, куда люди собирались летом в жару».

А.А. Шахматов квалифицирует атрибутивные отношения как «такие отношения, которыми одни представления определяются как свойства между представлениями, входящими в состав одного сложного, нерасчлененного представления», и еще: «Атрибут есть часть общего с определяемым им субъектом или объектом восприятия» [7, 29].

Литература

1. Альбериев Ш. Сокровищница песен кумыкского народа, Махачкала: Дагкнигоиздат, 1979
2. Гак В.Г. Русский язык в сопоставлении с французским. М., 1975
3. Кацнельсон С.Д. Типология языка и речевое мышление. М., 1972
4. Керимов И. Крылатая девушка. Махачкала, 1956
5. Колшанский Г.В. Коммуникативная функция и структура языка. М., 1984
6. Салаватов А. Карачач (на кумыкском языке). Махачкала, 1940
7. Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. Москва-Ленинград, 1941

ПОЭЗИЯ Б. АСТЕМИРОВА: МЕЖКУЛЬТУРНЫЙ ДИАЛОГ

Гасайнаева Э.З.

Дагестанский государственный педагогический университет, Россия

Талантливый организатор народного образования, известный деятель просвещения и дагестанской национальной литературы, педагог и поэт Багаутдин Аджиевич Астемиров, вышедший из самой гущи народа, хорошо зная его интересы и чаяния, отдавал все свои силы и знания воспитанию подрастающего поколения.

В творчестве Б.Астемирова тема родины занимает особое место. Родиной для поэта является не только Дагестан: «Хотя я родился на солнечном Кавказе, какая разница и ледяные горы - родина моя». С берегов полноводной Печоры поэт, с сыновней любовью обращаясь к Родине, писал о своей верности ей. Художественное постижение Родины дается в основном через восприятие природы, родных пейзажей. Автор в стихотворении использует разнообразные синтаксические параллелизмы, антитезы, повторы, эпитеты, олицетворения и т.д. В 1953 году в восторге от красивой сибирской реки, на берегу которой Б.Астемиров прожил в ссылке три с половиной года, пишет стихотворение «Енисей». В нем правдиво передано «ощущение» поэтом Сибири, её просторов, величия. Поэт любит её природной силой, красотой. Описывая красоту и величие реки Сибири, он вспоминает кавказские реки Терек и Сулак, которые представляются поэту младшими братьями Енисея, несмотря на то, что они находятся вдалеке. Сознание поэта устремлено на осмысление таких важных понятий, как «малая» и «большая» родина. Б.Астемиров не случайно обращается именно к Тарки-тау: эта гора, расположенная у узкого перевала, соединяющего Европу и Азию на Северо-Восточном Кавказе, была «свидетелем» многих событий, имевших судьбоносное значение не только для Дагестана, но и для всего Кавказа, Ближнего Востока, Сибири и др.

Тарки-тау - символ непокорства, героизма, она выше туч в косматых папах, ей колыбельную поет Каспий, словно мать, прижав ее к груди. Наибольший интерес представляет статья Камала Абукова о вкладе Б.Астемирова в дагестанскую поэзию. Он пишет: «В лице Б.Астемирова мы имеем поэта, многие начинания которого не получили должного и вполне возможного при ином стечении обстоятельств разворота. Произвол, царивший в годы культа личности Сталина, прервал творческую деятельность талантливого организатора. Была жестоко нарушена эволюция становления таланта - в самую пору весеннего цветения. При попытке определить и осмыслить вклад Б.Астемирова в национальную словесность мы должны мысленно присовокупить к наличному достоянию и не воплощенные или же по вине обстоятельств не так, не на столь высоком уровне воплощенные замыслы» [1]. Как говорится он прошел огонь, воду, медные трубы и жернова политических репрессий 30-х годов прошлого века. Однако ни изощренное физическое насилие, ни чудовищная жестокость, ни морально-нравственные издевательства - ничто не смогло сломить этого человека легендарной судьбы. Мужественно, достойно, с поднятой головой перенес все муки ада. И главное, что супруга героя Катай — немолодая женщина, никогда до этого не выезжавшая за пределы Дагестана, несмотря на трудности и невероятные условия, поехала к мужу, сосланному после 15 лет заключения в Сибирь. Это ли не повторение подвига русских женщин - декабристок?!

Сопоставление прошлого с настоящим - характерная особенность многих стихотворений поэта. Так, в стихотворении «Красное сияние» поэт обращается к историческому прошлому народа,

сравнивает настоящее с прошлым, что позволяет ему сильнее и ярче подчеркнуть величие нового времени

Тема дружбы народов и мира на земле никогда не теряла своей актуальности. Эту тему Б. Астемиров раскрывает, в частности, в стихотворении «Братский привет Советскому Азербайджану» («Къардаш салам Совет Азербайджангъа») Толчком к его написанию послужило участие поэта на III съезде писателей Азербайджана в декабре 1958 года. Б. Астемиров знал, что людям нужны и лирические стихи, после чтения которых становилось бы светло на душе, чувствовался бы прилив новых духовных сил. Такими являются стихотворения «Отступила тьма ночная» и «Весна человечества»

Особое место в творчестве Б. Астемирова занимают стихи о природе- «Весна» («Язбаш»), «Осень» («Гюз»), «Летний день» («Яйны гюню»), «Юность» («Яшлык»). Поэт полон любви к родной природе. Кажется, природа открывает ему свои самые сокровенные тайны. Ему понятен глухой шум потока, вечно спорящего с упрямой грудой камней. Он вслушивается в волшебные, странные голоса природы.

Но Б. А. Астемиров и будучи тяжело больным продолжает трудиться на литературном поприще. В 1957 году он издал сборник своих стихов на кумыкском языке "Танг-чолпан" ("Утренняя звезда"), в 1959 году на азербайджанском языке вышел сборник его стихов под названием "Молния". Через год выходит еще один сборник избранных стихов на кумыкском языке, а в 1961 году на русском языке.

Старый поэт и педагог чувствует дыхание жизни, понимает всю значимость своего вдохновенного труда. В стихотворении "Проходит молодость" он пишет:

Атака старости безжалостна и зла,
Но ты не отступай, не поддавайся дрожи-
У наших стариков есть важные дела,
И родине служить теперь ты должен тоже.
Работай и забудь о возрасте своем,
Пусть юношеский пыл растрочен в бурях жизни.
Пока остаток сил ты не отдашь отчизне,
Смотри, не признавай себя ты стариком:

Багаутдин Астемиров – пример гражданской стойкости, память о котором обязывает поступать по совести и не уступать злу в повседневности, - подытожила Аминат Абдулмеджидовна, которая более сорока лет назад наблюдала, как Багаутдин Аджиевич прогуливается по махачкалинским улицам, складывая поэтические строки:

Под горою, царствующей гордо,
Как цветник, стоит
Махачкала, -
Мой многонациональный город,
Добрые верша свои дела.

Как известный поэт XX века Багаудин Астемиров был организатором и активным участником литературной жизни своего времени.

Литература

1. Багаутдин Астемиров: веря в правду // Журнал «Дагестан» Выпуск №2 (17). Махачкала, 2005, с. 58-59.
2. Фольклор в творчестве Б. Астемирова // Журнал «Тангчолпан» («Утренняя звезда») Выпуск № 6, Махачкала, 2005, с. 54-56 (на кум. яз)
3. С заботой о воспитании // Журнал «Тангчолпан» («Утренняя звезда») Выпуск № 2, 2006, с. 88-89 (на кум. яз)
4. Б. Астемиров - видный организатор культуры и образования Дагестана 20-30- х годов XX века // История Дагестана, проблемы прошлого и современности. Сб. науч статей. Махачкала, ДГПУ, 2007, с.59-65
5. Идейно-тематическое многообразие и художественные особенности поэзии Б. Астемирова // Вопросы филологии. Выпуск № 4, М., 2007, с. 65-66
6. Дагестанско-сибирский диалог в поэзии Б. Астемирова // Материалы II международной научно-практической конференции «Межкультурный диалог на филологическом пространстве». Махачкала, ДГПУ, 2007, с. 32-34

YENİ DÜNYA NİZAMİ VƏ CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏ REALİZMİNDƏ ŞƏXSİYYƏT MƏSƏLƏSİ

Qasimov R.A.

Azərbaycan MEA Naxçıvan Bölməsi, Azərbaycan

XX əsrin əvvəlləri, ümumiyyətlə, yeni dünya nizamının yaranması, xalqların milli müqəddəratlarını təyin etmə baxımından əlamətdar bir dövrdür. Təsədüfi deyildi ki, Azərbaycan milli tənqidi realizminə başçılıq edən görkəmli ədib Cəlil Məmmədquluzadə bu dönmə "dünyanın çalxalanmağa hazırlanan ərzi" [9, s. 62] kimi səciyyələndirirdi. Bu elə bir dövr idi ki, böyük millətpərvər ədibin yazdığı kimi, "əzilmiş millətlər baş qaldırmağa başlamışdılar" [9, s. 61], "o vədələr milli intibah dövrü idi və o dövrün əhli qələmləri və jurnalistləri "millət, millət" deməyə bir növ haqlı idilər" [9, s. 63]. Ümumiyyətlə, belə bir zamanda milli ziyalılıq vəzifələrini yerinə yetirən görkəmli şəxsiyyətlər və müxtəlif ədəbi cərəyanlar öz ideya-məfkurə, yaradıcılıq metodu və üsuluna görə xalqı milli oyanışa, istiqlalıyyət və milli müqəddəratı təyin etmə yolunda ardıcıl mücadiləyə səsləyirdilər.

Əsr elə bir əsr idi ki, "Ax unudulmuş vətən, ax yazıq vətən! Dünya titrədi, aləmlər mayallaq aşdı, fəleklər bir-birinə qarışdı, millətlər yuxudan oyanıb gözlərini açdılar və pərakəndə düşmüş qardaşlarını tapıb dağılmış evlərini bina etməyə üz qoydular. Bəs sən hardasan, ay biçarə vətən! Dünya aləm dəyişildi, mənalar özgə təbir əxz elədi, yəni... hamı buna qail oldu ki, vətən, vətən, vətən, dil, dil, dil millət, millət, millət. Dəxi bu dairələrdən kənar bəni-noi-bəşər üçün nicat yolu yoxdur" [8, s. 4] çağırışları dövrün ictimai səsinə, tələbinə çevrilmişdi. Bu baxımdan yeni dünya nizamının yarandığı, elmi-texniki tərəqqi və milli oyanışın yaşandığı bu dövnmədə yeni dünyanın tələblərinə cavab verməyən bütün köhnəlikləri – köhnə həyat, yaşayış, düşüncə və əxlaq tərzini, köhnəmiş qayda-qanunları, adət-ənənələri, ictimai mexanizmləri dəyişmək, "köhnənin üstündən qələm çəkmək, yeni yaşayış yaratmaq" [8, s. 404] məqsədi tənqidi realist ədib C. Məmmədquluzadə üçün başlıca məqsədə çevrilmişdi.

Köhnə düşüncə, əxlaq və qayda-qanunların hakim olduğu köhnə dünyada - Danabaş, İtqapan, Zurnalı, Şeytanabad, Veyilabad kimi tənqidi-realist təxəyyülün yaratdığı tipik yaşayış yerlərində [3; 10] bu köhnəliklərlə yaşayan, hər cür zülmə, faciəyə düşər olan Məhəmməd həsən əmi, Novruzəli, Usta Zeynal, Məhəmmədəli, Pərinisə, Kəblə Əzim və digər çoxsaylı obrazlar yeni dünyanın qəhqəhəsinə tuş gəlirdilər. Novruzəlinin sədaqəti, möminliyi, saflığı, söz yox ki, adamda rəğbət hisləri yaradır. Amma bu yekəlikdə kişinin poçtxananı tanımaması, adi bir məktub göndərməyi bacarmaması da, əlbəttə, gülüş və təəssüf doğurur. Poçtun və poçtalyonun nə olduğunu bilməyən Novruzəli poçt məmurunun yaxasından yapışib yerə gətirir və üç ay müddətinə qazamata salınır. "İranda hürriyyət" əsərinin qəhrəmanları nə qədər axtarsalar da, hürriyyət deyilən bir zadə rast gələ bilmirlər. "Usta Zeynal" əsərində isə Usta Zeynalla Qurban o qədər təqlid məsələsinə qapılırlar ki, axırda Muğdusi Akopun uçmuş səqfinin düzəldilməsi yarımçıq qalır və çıxıb gedirlər murdar təmizləməyə. "Saqqallı uşaq"ın qəhrəmanı Kəblə Əzim hələ də yazı-pozunu bilmir. Bu şəkilləri çəkəni araşdıranda məlum olur ki, bu şəkilləri çəkən, "bu yazını yazan uşaq idi, ancaq bircə təfavütü ordadır ki, onun saqqalı var" [6, s. 267]. Bu baxımdan Məhəmməd həsən əmi öz ulağını axtardıqca, Novruzəli poçtdan məktub yola salmağa çalışdıqca, Usta Zeynal öz işini qoyub təqlid məsələsinə araşdırdıqca, Məmmədəli hürriyyət axtardıqca, Kəblə Əzim divara şəkillər yazıb-pozduqca ədib onlarda həyat fəallığına malik ictimai fəal insanı itirir: "Eşşəyin itməsi" - əslində zahiri süjetdir, daxili, psixoloji ...süjet – Məhəmməd həsən əmilərin varlığında fəal "ictimai" insanın, şəxsiyyətin, vətəndaşın itməsi süjetidir" [4, s. 181]. Bu mənada "Mərzə Cəlil oyaq və ayıq bir müşahidə ilə müsəlman qardaşların məhz bu yeni, müasir kasıblığını açdı: mübarizə, hərəkət, müqavimət kasıblığını; ictimai şüur, düşüncə, fəaliyyət kasıblığını, milli əqidə, məfkurə, heysiyyət kasıblığını; ictimai bir etiraz, üsyan, həyəcan kasıblığını, bir sözlə vətəndaşlıq kasıblığını!.." [4, s. 178]. Buna görə də "Novruzəliyə (eləcə də Novruzəlilərə - R.Q.) haqqını başa salmaq üçün" [2] əvvəlcə onu silkələmək və nöqsanlardan silkəndirmək, onu rahatlığından qoparmaq lazım idi. Lazım idi ki, Novruzəlilərdəki hədsiz sədaqət hissini öz fərdi tələlərinə qarşı yönəldəsən, onun şüurunda insanca azad olmaq fikrini təlqin edəsən, başa salasən. Əsas məsələ o idi ki, Novruzəlinin malik olduğu dəyərləri və düşüncə tərzini Zaman və Tarix qarşısında sınağa çəkib onu yeni inkişafın tələbləri, yeni iqtisadi-siyasi münasibətlərin yaratdığı dəyərlərlə yenidən müəyyənləşdirəsən, onu yeni inkişaf şərtlərinə uyğunlaşdırasan [5]. İndi əsas məsələ Novruzəlini yeni həyat məqsədləri uğrunda fəaliyyətə cəlb etmək idi. "Poçt qutularının hakim olmağa başladığı yeni bir dövrdə və şəraitdə Novruzəli kişi ya yeniliyə uyusmalı, ya da ən yaxşı halda dama basılıb üç ay türmədə yatmalı olurdu. Elə bir an idi ki, zamanın sürətinə həttə Novruzəli də diksinməli, hərəkətə gəlməli, münasibət ifadə etməli olurdu" [4, s. 179]. Buna görə də Cəlil Məmmədquluzadə tövsiyə edirdi ki: "Dünyada çox şeylər var ki, adam onu bilmir, amma bir adam ki bir şeyi

bilmir, həmişə istəyir ki, onu bilsin. Biz kənardan durub baxırıq, baxırıq və üzümüzü çöndərib qoyub gedirik. ...Mən arzu edirəm ki, müsəlman qardaşlar kənarda bir şeyi görəndə və o şeyi bilməyəndə bir dayanıb soruşalar ki, “bu nədir?” Əgər adam buna adət eləsə, axırda çox şey öyrənər” [7, s. 302-303].

Cəlil Məmmədquluzadə bu qənaətdə idi ki, sabit, ənənəvi düşüncə ilə yaşayan insanların şüurunda milli və fərdi cavabdehlik hislərini oyandırmadan nə cümhuriyyət qurmaq olar, nə də məşrutə elan etmək. Buna görə görkəmli yazıçı Cəlil Məmmədquluzadənin məqsədi bu idi ki, “günlər dolansın, ...zəmanə təzələnsin və axırda yetim-yesir və keçəl-küçəl qardaşlar dostu ilə düşməninini tanısin” [7, s. 20]. Bu mənada “Cəlil Məmmədquluzadə üçün başlıca hədəf ...mövcud siyasi quruluşu tənqid etməkdən, dəyişmək, yeniləşdirməkdən ibarət idi” [2].

“Şəxsiyyətin bütövlüyü və hərtərəfli inkişafından bəhs edərkən hökmən onun əlaqə və münasibətlərinin bütün məcmusu, xüsusilə, onun cəmiyyətin fəaliyyətinə “qoşulduğu” konkret forma nəzərə alınmalıdır” [11, s. 168]. Bu mənada böyük Mirzə Cəlilin dərin insanlıq sevgisi ilə ihsas etdiyi obrazlar – Məhəmməd həsən əmi, Novruzəli, Usta Zeynal, Kərbəlayı Məmmədəli, Məşədi Molla Həsən, Kəblə Qasım, Kəblə Əzim, Sadıq kişi və Dəllək Usta Hüseyn, Danabaş kəndinin əhli, Cəfəralı və b. elə bir insandır ki, mənsub olduqları cəmiyyətin dəyərlərini, xüsusilə də, dərin inamla etiqad bəslədikləri dini dəyərləri mükəmməl surətdə mənimsəyən və heç bir kəsir qoymadan əməl edən insanlardır. Məhz bu baxımdan unutmamaq və diqqətə almaq lazımdır ki: “Şəxsiyyətin islam modelində əsas cəhət Allah iradəsinin ciddi və qüsursuz olaraq həyata keçirilməsidir” [12]. Bu baxımdan, əslində Cəlil Məmmədquluzadənin təsvir edib həyat həqiqətlərini işıqlandırdığı insanlar özünəməxsus şəxsi dəyərlərə və tələbatlara malikdirlər. Görkəmli ədibimiz də məqsədli olaraq məhz bu fərqli məqamları – dəyişməkdə olan ciddi ictimai-tarixi şəraitdə fərqli tələbat və münasibət formaları baxımından aid olduğu ictimai mühitin adamlarının yaşayış, fəaliyyət və ictimai taleyini əks etdirir, şəxsiyyətin cəmiyyəti və mühiti dəyişdirmək bacarığı, fəal ictimai təsir və fəaliyyət baxımından yanaşmaya üstünlük verirdi.

Ədəbiyyat

1. Həbibbəyli İ.Ə. Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri. Naxçıvan: Əcəmi, 2009, 424 s.
2. Həbibbəyli İ.Ə. Dahilik divana çəkilməz. “Azərbaycan” qəzeti, 2007, 5 oktyabr
3. Hüseynov F. Adi əhvalatlarda böyük həqiqətlər. Bakı: Gənclik, 1977, 184 s.
4. Qarayev Y.V. Realizm: sənət və həqiqət. Bakı: Elm, 1980, 259 s.
5. Qasimov R. Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında “kiçik” adam obrazlarının ictimai-bədii funksiyası. Bakı: “Elm və Təhsil”, 2012, 216 s.
6. Məmmədquluzadə C. Əsərləri (Tərtibçi və ön sözün müəllifi İ.Həbibbəyli): 4 cildə, I cild. Bakı: Öndər, 2004, 480 s.
7. Məmmədquluzadə C. Əsərləri: 4 cildə, II cild. Bakı: Öndər, 2004, 584 s.
8. Məmmədquluzadə C. Əsərləri: 4 cildə, III cild. Bakı: Öndər, 2004, 480 s.
9. Məmmədquluzadə C. Əsərləri: 4 cildə, IV cild. Bakı: Öndər, 2004, 472 s.
10. Mir Cəlil. Cəlil Məmmədquluzadə realizmi haqqında. Bakı: BDU nəşriyyatı, 1966, 70 s.
11. Rzayev M.H. Müasir fəlsəfədə şəxsiyyət. Bakı: Nurlan, 2004, 168 s.
12. www.az-portal.org/shaxsiyyet

AZƏRBAYCAN UŞAQ ƏDƏBİYYATININ İNKİŞAFINA DAİR

Qədimova Ə.

Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti, Azərbaycan

Hər bir şəxs dünya mədəniyyətinin nəliyyətləri çərçivəsində, ilk növbədə, mənsub olduğu xalqın milli mədəniyyətini öyrənməlidir. Bəşəriyyətin keçdiyi uzun inkişaf yolu tarixində əvvəlki nəsillərin istedadı və gərgin əməyi ilə yaradılmış sərvətləri əxz edib mənimsətməklə yeni mədəniyyət yaratmaq mümkündür. Bu baxımdan respublikamızda mədəni irsə göstərilən qayğı diqqətəlayiqdir.

Böyüməkdə olan gənc nəslin tərbiyə olunmasında ən başlıca vasitə yeni keyfiyyətli, yüksək bədii dəyərə malik uşaq ədəbiyyatıdır. Uşaq ədəbiyyatı ümumi ədəbiyyatın tərkib hissəsidir. Ədəbiyyatın öyrədilməsinin başlıca məqsədi yüksək ideya-bədii dəyərə malik əsərlərin öyrənilməsi əsasında uşaqların dünyagörüşünü genişləndirmək, nəticə etibarilə onların vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə olunmalarına kömək etməkdir. Uşaqlar üçün yazılmış bədii nümunələr də ətraf mühitin, cisim və hadisələrin bədii inkasıdır. Uşaq ədəbiyyatı uşaqların hiss və emosionallığını dərinlən hiss edir, onların surətləri isə uşaq şəxsiyyətinin

formalaşmasına təsir edir. Bədii əsərin qavranılması bədii obrazların köməyi ilə baş verir. Bu baxımdan uşaq ədəbiyyatı ümumi ədəbiyyatdan fərqlənməyə də, kiçik yaşlı uşaqların anlaq səviyyəsini nəzərə almaq baxımından fərqlənir.

Azərbaycan yazılı ədəbiyyatı təqribən min illik bir dövrü əhatə edən qədim tarixə malikdir. Uşaq ədəbiyyatı isə sonralar XIX-XX əsrlərdə formalaşmış və müəyyən inkişaf yolu keçmişdir. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının yaranması və inkişafı ölkəmizdə maarifçilik ideyasının yayılması ilə bağlıdır. XIX yüzillikdə Azərbaycanın ayrı-ayrı yerlərində qəza məktəblərinin açılması oxu materiallarına ehtiyac yaratdı. Ədəbiyyatımız bu vaxta qədər böyük inkişaf yolu keçmişdi, çox görkəmli sənətkarların maraqlı sənət əsərləri var idi, lakin bunlar uşaqların anlaq səviyyəsinə uyğun deyildi.

XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri olan A.Bakıxanov bu ehtiyacı belə ifadə edir: “Mən nə qədər axtardımsa, uşaqların təlimi üçün elə bir kitab tapa bilmədim ki, o asan və anlaşılan bir dil ilə onların əxlaq gözəlliyinə dəlalət etsin. İşlənməkdə olan bəzi kitablar o qədər qarışıq-dolaşmış ibarələrlə yazılmışdır ki, müəllimlərin özləri dərk edə bilmirlər. Bəzi kitablar isə o qədər uzun və pərakəndədir ki, onları anlamaq çox çətindir.

Uşaqların oxu materialına olan ehtiyacını həssaslıqla duyan A.Bakıxanov həmin ehtiyacın aradan qaldırılmasına təşəbbüs göstərmişdir. “Gülüstani-İrəm”, “Təhziübül-əxlaq”, “Əsrarül-mələküt” və s. kimi tarixi, elmi-fəlsəfi əsərləri ilə yanaşı, müxtəlif yaşlı uşaqların maraq dairəsinə anlaq səviyyəsinə uyğun mənzum hekayələr “Ümidin boş çıxması”, “Hikmətin fəziləti”, “Hind əfsanəsi” və s. təmsillər”, “Tülkü və qoyun”, “Qurd və ilbiz”, “Yersiz iftixar”) yazmış, rus təmsilçisi İ.A.Krılovun “Eşşək və bülbül” təmsilini tərcümə etmişdir. Görkəmli şair uşaqların psixologiyasını, maraqlarını nəzərə alaraq təmsilə müraciət etmiş, qeyri-insani varlıqları şəxsləndirmək və nitqləndirməklə, bəzi adamların əxlaqına hopmuş acgözlük, xudpəsəndlik, lovğalıq və s. xüsusiyyətləri tənqid obyektinə seçmiş, uşaqlarda belə xüsusiyyətlərə nifrət, təvazökarlıq, təmkinlilik, işgüzarlıq və s. kimi əxlaqi keyfiyyətlərə rəğbət hissi yaratmağı qarşısına məqsəd qoymuşdur. Onun mənzum hekayələrində ağıl, bilik, mərifət, yaxşılıq, həqiqət təbliğ olunur. “Hikmətin fəziləti” adlı mənzum hekayədə qocanın dilindən söylənən:

“Hər şeydən yaxşıdır, yaxşılıq özü,
Çünki yaxşı sifət olarsa səndə,
Afərin söyləyər dost da, düşmən də”

fikri maarifçi şairin özünə aiddir, bununla o, insanları yaxşılığa, xeyirxahlığa çağırır. Hekayənin əxlaqi fikir ifadə edən misralarla tamamlanması şairin təbliğ etdiyi ideyanı daha aydın göstərir.

Ey Qüdsi, hikmətdən varsa xəbərin,
Yaxşı adamlarda olsun nəzərin.

A.Bakıxanovun yaradıcılığında uşaqların tərbiyəsi baxımından çox maraqlı əsərlərdən biri də “Nəsihətnamə”dir. Kitabda verilən 103 nəsihətin, demək olar ki, hamısı əsrlərin sınağından çıxmış təcrübədən alınan nəticədir. Azərbaycanda maarifçilik ideyası yayıldıqca yazıçı və şairlər uşaqları nəzərdən qaçırmır, onların anlaq səviyyələrinə, zövqlərinə uyğun bədii nümunələr yazmağı diqqət mərkəzində saxlayırlar. XIX əsrin Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Qasım bəy Zakir uşaq yazıçısı olmasa da, uşaqların maraqla oxuduqları “Aslan və çaqqal”, “Dəvə və eşşək”, “Sədaqətli dostlar”, “Tülkü və qurd”, “Tülkü və şir” və s. kimi təmsillər və bir sıra maraqlı mənzum hekayələr yazmışdır.

XIX əsrdə uşaqların qiraət materialına ehtiyacın ödənilməsinə qayğı və təşəbbüs göstərən, fəaliyyəti təqdir olunan sənətkarlardan biri də Seyid Əzim Şirvanidir. Bu maarifpərvər şair bədii yaradıcılıqla yanaşı, məktəbdarlıqla da məşğul olduğundan oxu materialların olan ehtiyacı duyub, onun ödənilməsi istiqamətində fəaliyyət göstərmişdir. Bu məqsədlə özü müxtəlif xarakterli materiallar hazırlayıb. “Rəbbiül-ətfal” adı altında dərs vəsaiti hazırlayır. Bu şeir və nəsr parçalarından müxtəlif vaxtlarda istifadə olunmuş, indi də olunur.

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının inkişafına qayğı göstərməyə başlayır. Əsrin əvvəllərində uşaq mətbuatı orqanına ehtiyac açıq-aydın hiss edilirdi. “Dəbistan”, “Rəhbər” “Məktəb” jurnallarının nəşrə başlaması bu ehtiyacın qismən də olsa ödənilməsinə xidmət etmək məqsədini daşıyırdı. Dövrün açıqfikirli ziyalıları həmin jurnalların nəşrini alqışlamışdır. Xalqın maariflənməsi yolunda yorulmadan çalışan yazıçı N.Nərimanov 1906-cı ildə “İrşad” qəzetində “Dəbistan” jurnalının nəşri münasibətilə dərc etdirdiyi məqaləsində yazırdı: “Bu vaxtadək kitabsızlıqdan uşaqlarımız zərərli, əqidəni pozan kitablar oxuyub naəlac qalmışlar. “Dəbistan”ın isə bu tövr kitabların aradan götürülməyinə səbəb olub, zamanəmizə lazım olan məlumatlar verməyini gözləyirik. Bəli, oxuyanlarımızdan qeyrətli qardaşlarım, işləyin. Qoy millətin afərin səsi sizə ürək verib qeyrətinizi dəxi də artınsın”.

Həmin jurnallar arasında nəşr baxımından uzunömürlüsü “Məktəb” jurnalı olmuşdur. Sonralar Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri kimi şöhrətlənən A.Səhhət, A.Şaiq, S.S.Axundov, S.M.Qənizadə və b. sənətkarlar həmin jurnalların səhifələrində maraqlı yazılarla çıxış etmişlər.

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycan uşaq ədəbiyyatına qayğı getdikcə artır. Ədəbiyyatımızın görkəmli simaları öz yaradıcılıqlarında uşaq ədəbiyyatını inkişaf etdirməyə xüsusi yer verirlər.

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatını Mirzə Ələkbər Sabirsiz təsəvvür etmək çətindir. Ədəbiyyatımızda çox ciddi bir üslubu olan inqilabi satiranın yaradıcısı Sabirin əsərləri öz kəsərliliyi ilə fərqlənir.

Ədəbiyyat

1. Həsənov A. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatındakı mənəvi dəyərlərdən kiçik yaşlı məktəblilərin əxlaq tərbiyəsində istifadə. Bakı, 1997
2. Həşimov Ə., Sadıqov F. Azərbaycan xalq pedaqogikası. Bakı, 1993
3. Kərimov Y. Qönçə. Bakı, 1985
4. Kərimov Y. İbtidai siniflərdə ana dilinin tədrisi metodikası. Bakı, 1997
5. Köçərli F. Balalara hədiyyə. Bakı, 1992
6. Qədimova Ə. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində bədii nümunələrin öyrədilməsi. Bakı, 2018
7. Rəhimov A. Ana dilinin tədrisi metodikası. Bakı, 2003
8. Rəhimov A. Uşaq hekayələri. Bakı, 1917

CENGİZ DAĞCININ ŞEİR YARADICILIĞI

Quliyev E.H.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Azərbaycan

Cengiz Dağcı(1919-2011) müasir Krım-tatar ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndələrindən biri olmuşdur. Cengiz Dağcının kifayət qədər zəngin olan bədii yaradıcılığında hekayə və romanları üstünlük təşkil etsə də, ədəbiyyat aləmində o, özünü bir şair kimi də təsdiqləyə bilmişdir. O, yaradıcılığa şeirlə başlamışdır. Krım türkcəsində yazılmış bu şeirlərin çox hissəsi müxtəlif səbəblərdən əldə olunmamışdır. Bu şeirlərin əksəriyyəti ya çap olunmaq üçün göndərildiyi redaksiyalarda qalmış, ya çap olunduğu jurnal indiyə qədər müəyyənləşdirilməmiş, ya da ev şəraitində itib-batmışdır. Kiçik yaşlarından şeir yazmağa ruhlanan Cengiz Dağcıda poeziyaya xüsusi maraq Onikinci Nümunə məktəbində təhsil aldığı illərdə daha da güclənmişdir. Həmin məktəbin ədəbiyyat müəllimi Safiyə Akimovanın Cengiz Dağcıya təsirini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Cengiz Dağcının əldə olunan ilk şeiri 1936-cı ildə yazdığı “Qış” adlı şeirdir. O, bu şeiri görkəmli rus ədibləri Puşkin, Yesenin, Mayakovski və Pasternakin əsərlərindən təsirlənərək yazmışdır. Bu şeir onun müəllimi tərəfindən “Gənclik” jurnalına göndərilmiş və şeir həmin jurnalda dərc olunmuşdur. Cengiz Dağcı bundan xeyli ruhlanmış və bir-birinin ardınca “İxtiyar nənə və keçisi” mənzum hekayəsini, “Kantardan keçən tramvay”, “Gül və bülbül” şeirlərini yazmış, eyni zamanda Əlişir Nəvainin iki şeirini Krım türkcəsinə tərcümə etmişdir. Keçən əsrin 30-cu illərinin sonlarında sovet ideologiyasının təsiri altında qələmə alınan “Bahar səhəri”, “Gəldi bahar”, “Quşların nəğməsi”, “Kənd axşamı”, “Sis” və s. şeirləri Krım-tatar Yazıçılar İttifaqının orqanı olan “Ədəbiyyat məcmuəsi”ndə dərc olunmuşdur. Bu şeirlərdə təbiət təsviri ilə yanaşı, xoşbəxt gələcəyə inam hissləri daha çox yer alır. Cengiz Dağcının 1939-cu ildə yazılmış “Sevdiyim Yalta”, “Kənd” və “Dağlar” şeirlərində təbiət təsvirləri fonunda yurd sevgisi, torpağa, vətənə bağlılıq və s. cəhətlər özünün bədii ifadəsini tapa bilmişdir. “Sevimli Yalta” şeirində aydın şəkildə görünür ki, vətən şairin ruh mənbəyidir. O, vətənə bütün varlığı ilə bağlıdır. Bu səbəbdən qədim tarixi olan vətəninə, əcdadlarının uyuduğu müqəddəs torpağa heyranlıq ifadə edir, onun şərəfini uca tutur:

Keçmişlər bu yerge tarixlər yazdı,
Soyuma-sopuma mezarlar kazdı.
Baq, bu gün evlədin bir ahenk sozdu,
Anamsın, babamsın, sevdiyim Yalta!

Lakin ədəbi məclislərin birində “Sevdiyim Yalta” şeirinə görə Cengiz Dağcı tənqid olunmuş və bu tənqid şairi xeyli mütəəssir etmişdir. Krım-tatar Yazıçılar İttifaqının orqanı olan “Ədəbiyyat məcmuəsi”nin məsul işçisi Əsrəf Şəmizadə yaradıcı insanlar üçün tənqidin gözlənilən olduğunu bildirmiş və ona ruhdan düşməməyi məsləhət görmüşdür. Həmişə təbiət gözəlliklərindən və şərəfli keçmişindən ilham alan şair “Kənd” şeirində bir tərəfdə vətən gözəlliklərini tərənnüm edir, digər tərəfdə isə millətinin şərəfli tarixindən qürur duyur:

Bayırlar bağrında yerleşken bağları,
Ne güzel körüne sefalı dağları.

Er aqşam qoynunda bulutlar geceley,
Bol suvlu özenler sizlənı erkeley.

“Dağlar” şeirində ictimai-siyasi motiv daha güclüdür. Bu səbəbdən şeirdə ictimai-siyasi tərz təbiət abidəsi olan dağların vəsfindən, gözəlliklərin tərənnümündən önə keçir. Şeirdə dağlar daha çox tarixi proseslərə, siyasi gərginliklərə, müharibələrə və s. hadisələrə şahid obraz simasında təqdim olunur. Bu şeirin alt qatında Cengiz Dağcı sətiraltı mənada yaşadığı dövrün siyasi proseslərindən doğan fəlakətləri də ifadə etməyə çalışmışdır:

Bir zaman kalbinye sarıldı tuman
Okürdi, ağladı, boran, yel, tufan.
Ulısız, ulısız şerefli dağlar,
Keçmişnin eykeli güneşli dağlar.

Gənclik illərindən başlayaraq Cengiz Dağcının qəlbi hürriyyət atəşi ilə yanmış, ruhuna Türkünstan ideyaları hakim kəsilmişdir. Şairin 1941-ci ildə cəbhədə olarkən yazdığı “Veriniz atamın qılıncın mənə” şeri onun milli ideyalara köklənmiş ruhunun əksi baxımından xarakterikdir. Burada şair azadlıq atəşi ilə yanan, əlində qılınc tutaraq döyüş meydanına atılan igid bir türk qəhrəmanı təsiri bağışlayır:

Qalbimde huriyyət atəşi yana,
Beriniz atanın qılıncın mana!
Atımnı sureyim qanlı meydanğa,
Beriniz atanın qılıncın mana!

Cengiz Dağcının 1944-cü ildə yazmış olduğu “Ulduz” şeirində kədər, dərd, qürbət, izzirab, həsrət motivləri əsas yer tutur. Çox güman ki, şeir şairin Almanıyanın müxtəlif şəhərlərində olduğu zaman yaşadığı ağrı-acılardan doğan təəssüratlar nəticəsində qələmə alınmışdır. Cengiz Dağcı şeirdə ulduzu müraciət obyektı kimi seçir. Ulduz həyatın, işıqın, ağ günün rəmzidir. O, eyni zamanda şairin tale ortağıdır. Şeirdə şairlə ulduzun həyatında bir paralellik görünür. Şair şeirdə ulduzu özünə həm də dərd ortağı kimi seçir. Ona “dərdli ulduz” deyərək müraciət edərək daim parlamasını, yanmasını, ətrafa işıq saçmasını arzu edir. Şeir qürbətdə yaşayan şairin haraylarını, onun dərd, kədər, arzu və istəklərini əks etdirmək baxımından xarakterikdir:

Mahzun yıldız, dertli yıldız, sönmey tur!
Sönme, yıldız, azaçıq yal alayıq.
Belki artıq küneş doğar, sönmey tur,
Sönme, yıldız, yolumızı bulayıq.

“Ulduz” şeiri vətəndən ayrı düşən şairin qərıblıq harayının və qərıblıq kədərının ifadəsi baxımından Cengiz Dağcı poeziyasında əhəmiyyətli yerlərdən birini tutur.

Şairin 1946-cı ildə Londonda qələmə aldığı “Kırım mənı anarsanmı” şeirində də mövzu yurd həsrəti ilə bağlıdır. Bu şeir Cengiz Dağcının Londona gəldiyi ilk günlərdə yazılmışdır. Şeirin əvvəlki bəndində gözəl bir təbiət təsviri verilmişdir:

Küneş batar, suküt bulur göl, ırmaq, çay,
Tuman yatar topelelərin arqasına...

Lakin sonrakı bəndlərə kədər motivı hakim kəsilir. Belə ki, şeirin əvvəlində vətən gözəlliklərini əks etdirən şair sonradan “dərdli gecələrin sırdaşı”na dönərək vətəndə günəşin doğmasını, özünün isə vətən torpağında hər an anılmasını arzulayır. Lakin səmasında gün doğmayan Kırım şair üçün geniş mənada vətən dərdinə, vətən həsrətinə çevrilir. Qeyd etmək lazımdır ki, Cengiz Dağcı poeziyasında vətən əsasən baş obraz rolunda çıxış edir. Onun nəsrində də bu cəhəti daha təsirli şəkildə müşahidə etmək mümkündür. Çünki 92 illik ömrün 21 ilini (1919-1940) Kırımda, təxminən 6 ilini (1941-1946) cəbhə, əsir düşərgəsi və müxtəlif yerlərdə, son 65 ilini isə (1946-2011) Londonda keçirən Cengiz Dağcı həyatı boyu ilk növbədə yalnız Kırımı düşünmüş, Kırımın ictimai-siyasi gərginlikləri onu hər zaman narahat etmişdir. Tarixin müxtəlif dövəmlərində siyasi, milli-mənəvi təzyiqlərə məruz qalmış, azadlığı əlindən alınmış, dili, dini sıxışdırılmış, sürgünlərdə min bir əzab yaşamış Kırım türklərinin taleyi Cengiz Dağcını ömrü boyu narahat etmiş, soydaşlarının haqq səsinı dünyaya çatdırmağı özünə borc bilmişdir

Ədəbiyyat

1. Dağcı C. Badem dalına asılı bebekler. İstanbul: Ötüken, 1991
2. Dağcı C. Biz beraber geçtik bu yolu. İstanbul: Ötüken, 1996
3. Dağcı C. Genç Temuçin. İstanbul: Ötüken, 2000

4. Dağcı C. İhtiyar Savaşçı. İstanbul: Ötüken, 2010
5. Dağcı C. Korkunç yıllar. İstanbul: Ötüken, 2012
6. Dağcı C. Yurdunu kaybeden adem. İstanbul: Ötüken, 2012
7. Dağcı C. O topraklar bizimdi. İstanbul: Ötüken, 2012
8. Dağcı C. Onlar da insandı. İstanbul: Ötüken, 2012
9. Dağcı C. Üşüyen sokak. İstanbul: Ötüken, 2012
10. Dağcı C. Anneme mektublar. İstanbul: Ötüken, 2012
11. Çonoğlu S. Cengiz Dağcının Şiirleri üzerine bir değerlendirme. Kardeş kalemler dergisi, nisan, 2014, № 88

О КУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКОМ ИССЛЕДОВАНИИ ПОСЛОВИЦ И ПОГОВОРК

Кулиева Н.М., Гасанов Э.Л.

Институт археологии и этнографии

Национальной Академии Наук Азербайджана

Институт краеведения Гянджинского отделения

Национальной Академии Наук Азербайджана, Азербайджан

Пословицы и поговорки, включающие в себя мудрость народа, а также результаты жизненного опыта, накопленные на протяжении многих веков - это богатое духовно-эстетическое сокровище [Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. I cild, 2004, s. 249]. Нужно отметить, что в разных странах пословицы и поговорки назывались по-разному, как например «наставленные слова» (ibrətamiz sözlər), «крылатые слова» (qanadlı sözlər), «золотые слова» (qızıl sözlər), «смех языка» (dilin gülzarı), «жемчуг без веревок» (ipə- sara düzülməmiş incilər), «целебные слова» (hakim fikirlər), «народная школа» (xalq məktəbi), «плоды опыта» (ruhun təbibi) и др.

Для выделения глубоких мыслей, идей в разных пословицах обычно используются отдельные значимые мысли:

«Гни дерево пока гнется, учи дитятку пока слушается» (Ağacı yaş ikən, uşağı beşikdən) [Atalar sözləri və məsəllər, 1971, s. 32].

«Близкий сосед лучше дальней родни» (Yaxın qonşu uzaq qohumdan yaxşıdır) [Atalar sözləri və məsəllər, 1971, s. 13].

Как в предисловии, так и в разных частях (боях) «Китаби-Деде Коргуд»а есть пословицы и поговорки:

«Долг матери не вернешь» (Ana haqqı, tanrı haqqı).

«Сын творение отца» (Oğul atanın yetiridir) и др.

В данном эпосе довольно много пословиц как в виде стихов, так и в форме прозы.

Какая же польза, от дедушкина достояния (Baba malından nə fayda),

Если в уме нет достояния? (Başda dövlət olmasa?) [Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. I cild, 2004, s. 250].

В отличие от пословиц, в поговорках некоторая идея дается в неполном виде. Например: «Ты выиграл» (Sən çaldın), «Сытый похож на бывшего» (Doyan o rəhmətlik kimi olar), «Получил по полной?» (Aldın payını, çağır dayını), «Что твое лицо, что верблюжье» (Sənin üzün, dəvənin dizi), «Раздельный брат, чужой сосед» (Ayrı qardaş, yad qonşu), «В мешке конь водится» (Bir tın barıtı varmış) и др.

Пословицы и поговорки по смыслу очень богаты, они отражают жизнь, быт народа. Среди них встречаются и такие, с помощью которых возможно более углубленное исследование исторического прошлого, традиций наших предков [Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. I cild, 2004, s. 252].

Довольно много пословиц и поговорок отражающих роль и значение родителей в семейной жизни, в воспитании детей:

«Муж и жена одна сатана» (Ər-arvadın torpağı bir yerdən götürülüb).

«В лесу медведь, а в доме – мачеха» (Ata evində ögey ana, ər evində qaynana).

«Жена мужем красна» (Arvad ərini tacıdır) [Atalar sözləri və məsəllər, 1971, s. 17, 31, 49].

«У кого есть матушка, у того галовишка гладкая» (Analı quzu, xınalı quzu) [Atalar sözləri və məsəllər, 1971, s. 138].

Место, поведение, важность участия матерей в семье ярко отражены именно в разных пословицах:

«Хорошая жена – юрт» (Yaxşı arvadlı ev cənnətdir).

Также интересны пословицы, которые отражают самые разные особенности женского характера, их быт, работу и отношение к другим людям:

«Без хозяина – дом сирота» (Sahibsiz ev xarabadır) [Atalar sözləri və məsəllər, 1971, c. 143].

«Добрая жена дом сбережет» (Evi ev edən arvaddır).

«На немилой жениться – заживо в гроб ложиться» (Arvadı bəd olanın saqqalı tez ağarar) [Atalar sözləri və məsəllər, 1971, c. 25, 76].

В отдельных пословицах можно проследить важность создания семейного очага, воспитание детей. Например,

«Встанешь рано - будешь с работой, женишься рано – будешь с семьей» (Tez duranla, tez evlənən peşiman olmaz).

Или же,

«Трижды человек дивен бывает: родится, женится, умирает» (Dünyada üç şey gördüm. Oldum, evləndim, öldüm) [Atalar sözləri və məsəllər, 1971, c. 25, 135].

Наши предки говорили: – «Без мужа, что без головы» (Ərsiz arvad cilovsuz at) [Quliyeva, 2011, c. 11].

Наши нравственные традиции, созданные азербайджанским народом на протяжении многих веков и дошедшие до наших дней в форме пословиц и поговорок, без сомнения отражают наши духовные ценности.

Литература

1. Atalar sözləri və məsəllər. Bakı, Azərənşr, 1971
2. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: 6 cildə, I cild. Bakı: Elm, 2004.
3. Azərbaycan etnoqrafiyası. II cild. Bakı: Elm. 2008.
4. Hüseynzadə Ə. Atalar sözləri və məsəllər. Bakı: Elm və təhsil, 2013.
5. Quliyeva N. Azərbaycanda müasir kənd ailəsi və ailə məişəti. Bakı: Elm, 2005.
6. Quliyeva N. Etnoqrafiya və etnologiya. Bakı: ADPU, 2009.
7. Quliyeva N. XIX-XX əsrlərdə Bakı şəhər əhalisinin ailə və ailə məişəti. Bakı: Elm, 2011.
8. Hasanov E. About comparative research of poems of “Tresuary of mysteries” and “Iskandername” on the basis of manuscript sources as the multiculturalism samples. International Journal of Environmental and Science Education. 11 (16), p. 9136-9143.

“EDİGEY” DASTANINDA MÜDRİK QOCA OBRAZI

Qumru Şəhriyar

AMEA Folklor İnstitutu, Azərbaycan

Epik qəhrəmana hər zaman çətin anlarında yardıma gələn müdrək qoca obrazı, demək olar ki, bütün türk xalqlarının dastan yaradıcılığında xüsusi yer tutur. “Edigey” dastanında Baba Tukli Şaşlı Əziz və Sıbıra yıray müdrək qoca obrazlarıdır. Dastanın bütün variantlarında hər iki obraza rast gəlirik. Bu obrazlar nəinki yalnız haqqında danışdığımız dastanda, eyni zamanda bir çox dastanlarda yer alır.

Baba Tukli Şaşlı Əziz “Baba Tuklas Şaşlı Əziz” (tatar variantı), “Bül Baba Tükli Şağı Təjin” və ya “Baba Toktı Çaçtı Aziz” (qazax variantı), “Baba Tükli Əziz Kubır” (qaraqalpaq variantı) və s. adlarla qarşımıza çıxır. O, “batırların hamisidir”. Eyni zamanda ocaq, pir, övliyadır. Əfsanələrin birində deyilir: “Bir dəfə birlikdə uzun ömür sürən qoca Əziz Kuruşkap və onun arvadı Əziz Şaş ana uşaqları olmadığı üçün libaslarını dəyişərək dərviş kimi geyindilər və Baba Tuktı Şaşlı Azizin yanına gəldilər. Qocalar onlara övlad bəxş etməsi üçün Baba Tuktı Şaşlı Azizdən xahiş etdilər. Doqquz aydan sonra Şaş ana yumru şarabənzər bir şey doğdu. Qocalar bu varlığın doğulmasına sevindilər, lakin onu insanlardan gizlətdilər. Hamının öyrənəcəyindən qorxan qocalar 40 gündən sonra öz evlərini tərk edib getdilər. Yolda dəvənin ayağı ilişdi və onun belində oturan Şaş ananın əlindəki şar yerə düşüb qırıldı. O saat onun içərisindən bir uşaq çıxıb qaçmağa başladı. Bir dağın ətəyinə gəlib çatanda ucadan qışqıraraq dedi: “Müqəddəs Baba Tuktı Şaşlı Aziz! Mənim atam və anam su içmək istəyirlər”. Sonra dağın zirvəsinə qalxaraq üzünü qocalara çevirib yenidən qışqırdı: “Mənim atam Əziz Kuruşxan (adlar orijinalda olduğu kimi verilmişdir – Q.Quliyeva), anam isə Əziz Şaş anadır. Mən bu dünyadan olmayan uşağam, o biri dünyada görüşərik!” Sözü bitirən kimi uşaq dağın zirvəsindəki çartlayan yerdə yoxa çıxdı. Bu çatdan zaman-zaman su çıxır. Belə güman edirlər ki, bu, Şaş ananın göz yaşlarıdır. Dağ isə “Auliye Jılaqan ata” (Müqəddəs ağlayan qoca) adlanır” [5, 98].

Dastanın qaraqalpaq variantlarından birində isə “Baba Toxlu Şaşlı Aziz qu quşuna çevrilərək qəhrəmanı yurtdan uzaqlara aparır” [4, 53].

Baba Tukli Şaşlı Əziz təxminən XIII əsrdə yaşamış və Orta Asiya türkləri arasında islamı yaymışdır. Onu bəzən Əhməd Yəsəvi ilə eyniləşdirirlər. O, qıpçaq türklərinin şeyxi hesab olunur. Demək olar ki, bir çox qazax və noqay dastanlarında qəhrəmanlar onun ruhunu yardıma çağırırlar. Onun haqqında danışılan rəvayətlərin birində deyilir ki, o, “müqəddəs olduğunu sübut etmək üçün atəşin içərisindən keçmişdir” [7]. Baba Tukli Şaşlı Əziz obrazı əsasən aşağıdakı variantlarda özünü göstərir:

1. Müsəlmanların övliyalrı, hami;
2. Epik qəhrəman Anşıbayın oğlu və Parpariyanın atası;
3. Baba Ömörin oğlu və Edigeyin atası;
4. Qaraquş, qartal və s. cildinə girən nağıl qəhrəmanı.

Ç.Vəlixanov qaraqalpaq variantından bəhs edərkən göstərir ki, pəriyə olan andını pozduqdan sonra “pəri Baba Toktı Çaçtı Azizə deyir ki, “mən bətnimdə sənə altı aylıq uşağını gəzdirirəm. Onu Nil çayının sahilində Qumkənd şəhərinin divarları altında qoyacam. Özün get, dediyim yerdə onu tap”. Sözüünü bitirən kimi qadın uçub getdi. Baba Toktı də övladını axtarmaq üçün yola çıxdı və gəlib Nil çayının sahilində Qumkənd şəhərinin divarları altında uşağını ipək dəsmala bükülü halda tapdı. Vaxtından əvvəl doğulduğu və insan olmayan səhraya tərək edildiyi üçün Baba Toktı onun adını İdıqə qoydu. Onu kürəyinə bağlayaraq Toxtamış xanın – güclü xalqın hökmdarının sarayına gətirdi. Bu xalq noqay əsilli idi. İlk atalıq vəzifəsini yerinə yetirərək üç yaşına qədər İdıqeyi Baba Toktı Çaçlı Aziz özü tərbiyə etdi. Sonra onu bəylərə verərək heç kəsin bilmədiyini yerə uçub getdi” [3, 235]. Qeyd edək ki, bu, dastanda Baba Tukli Şaşlı Əzizin uçub qeybə cəkildiyi yeganə variantdır. Ümumiyyətlə, Baba Tukli Şaşlı Əziz bir çox dastanlarda müdrik qoca missiyasını yerinə yetirir və bütün dastanlarda öz ampulasından kənara çıxmır. Mamay “atası Baba Tükli Şaşlı Azizin kəramət sahibi bir pir olduğunu və oğulsuza oğul, qızı olmayana qız verdiyini” deyir. Orak “Allahın şiri Arıslandan (burada, çox güman ki, Hz.Əli nəzərdə tutulur – Q.Quliyeva) və Baba Tükli”dən yardım istəyir. Asan oğluna “Allahın şiri Arslan, qırqların və Baba Tüklinin onu qoruması” üçün dua edir.

Qəhrəmana yardım edən digər müdrik Sıbıra yıravdır. Əvvəla onu qeyd edək ki, jırau türk xalqları arasında geniş yayılmış obrazdır. O, adi söyləyici deyil, müdrik və ideoloq, insanları ali ideallara səsləyəndir. İdil tatarlarında dastan söyləyiciləri yırav-çiçenlərdən bəhs edən R.Sulti Sıbıra yıravın da adını cəkərək yazır ki, “Subra yırav, Ciren Çiçen kimi bir çox yırav-çiçen türk boyları üçün orta q yırav-çiçenlərdir və onların nə zaman, harada yaşadıkları məlum deyildir” [1, 91]. Buna baxmayaraq, Sıbıra yıravın həyatı haqqında səhifə də olsa, məlumat mövcuddur. Surqaltayuli Sıbıra jırav Toxtamış xan zamanında yaşamış və Manqıstav ilə Yayık sahillərində, Saraycukda yaşamasına baxmayaraq, İdildən Dona qədər, Aralla Xəzər arasında Krım, Qafqaz bölgələrində yayılan qıpçaqlar arasında adı əfsanəyə çevrilən jıravlardan biridir. Özündən sonra gələn jıravlar onu ustadları hesab edirlər. Ümumiyyətlə, oğuz türkləri üçün Dədə Qorqud kimdirsə, qıpçaq türkləri üçün də Sıbıra yırav odur. “Edigey” dastanının A.Xodzko variantında deyilir ki, “onun üç yüz altmış yaşı var, dişləri də laxlayır, zehni isə açıqdır. O, başına samur dərisindən papaq qoyur” [6, 61]. Tatar variantında isə onun 195 yaşı var. Krım-tatar variantında o, 390 yaşlı qocadır. Bir çox hadisənin şahidi olan, çoxlu ölkənlər gəzən Sıbıra jırau yaşına baxmayaraq, aydın zəka və yaxşı yaddaşa malikdir. Qədim dövrlərdə jırau gələcəkdən xəbər verən peyğəmbər-şairlər hesab olunurdu, buna görə də xanların məsləhətçiləri və xalqın xanın yanındakı nümayəndələri idilər. Elə məhz ona görə Toxtamış xan Edigeyin kimliyini öyrənmək üçün Sıbıra yıravı çağırır.

O, müxtəlif dastanlarda fərqli adlarla təsvir olunur: Sabıra, Sıpra, Subra, Sıbıraq və s. Başqırd variantında isə Habrau adlanır. Dastanda o, “məşhur yırcı”, “hər şeyi gözünün öndə imiş kimi görən”, “xalqın mənfəətini güdən və onlara şeirlər tərənnüm edən yırav”, “bir çox nəslin təcrübəsini və biliklərini özündə toplayan 100 yaşlı ağsaqqal”, “kəskin dilli qoca” və s. kimi təşbehlərlə çağırılır. Dastanın bütün variantlarında Sıbıra jırau var. Qazax variantında o, çox passiv bir obrazdırsa, başqırd variantında hadisələrin inkişafında onun rolu böyükdür. Qaraqalpaq variatında isə o, sirrin üstün açan kimi ölür.

Sıbıra yırav dastanın başqırd, tatar, noqay və s. variantlarda Edigeyə Toxtamışın onu öldürmək məqsədi güdən mərkli niyyəti haqqında xəbər verərək qaçmasını söyləyir. Edigey də onun sözlərinə əməl edib atını minərək Toxtamışın sarayından (çadırından) uzaqlaşır. Ümumiyyətlə, o, tək cə Edigeyə yardım etməklə qalmır, dastanda xalqın bütün narahatlıqları, hiss və həyəcanları, ümidləri Sıbıra yıravın dilindən səslənir.

Mənbələrdə Sıbıra yırav haqqında müxtəlif fikirlər var. Bəziləri onu tarixi şəxsiyyət, digərləri isə ədəbi qəhrəman hesab edirlər. Məsələn, N.Zaripov onu epik obraz hesab edir. M.Auezov onu əfsanəvi epik obraz adlandırır. K.Maksetov yazır ki, o, başqırdların, noqayların, tatarların və qazaxların söyləyicilik məktəbinin banisidir. Q.Xusainov isə qeyd edir ki, biz Xabıra jıraunu tarixi şəxsiyyət hesab edə bilərik”. Ə.Əbdilmanatqızı

yazır ki, “Sıbıra jiraudan... qalan və Qazaxıstan poeziyasında saxlanılan jirau ənənəsi hələ də müasir qazax şairlərinin əsərlərində öz əksini tapır” [2, 277].

Ədəbiyyat

1. Sulteev R. İdil Tatarlarında Destan Gelenəgi Ve Yazılı Destanlar. Millî Folklor, 2014, Yıl 26, Sayı 101, s.87-100
2. Әбділманатқызы Ә. Ноғайлы дәуір әдебиеті – қазақ халқының мұрасы. Ноғайцы: XXI век. История. Язык. Культура. От истоков – к грядущему. Материалы Первой Международной научно-практической конференции г. Черкесск, 14-16 мая 2014 г. стр.275-278 (qazax dilində)
3. Валиханов Ч.Ч. Сочинения. Зап. РГО, Т.XXIX, Идиге (Джир), СПб, 1904
4. Гайфутдинова Р. Некоторые сравнительно-типологические черты батыра в эпосе татарского народа. Вестник Северо-Восточного федерального университета имени М.К.Аммосова: Серия Эпосоведение, № 1 (01) 2016, стр.51-57
5. Мустафина Р. Представления, культы, обряды у казахов. Алма-Ата, 1992, 176 стр.
6. Эдиге: Ногайская эпическая поэма / под ред. Н.Х.Суюновой; Карачаево-Черкесский институт гуманитарных исследований при Правительстве КЧР. Москва: Наука, 2016, 512 с.
7. https://qamba.info/site/book/online/serikbl-qndybai-v-tm/content/content_34.xhtml/

ZƏNGƏZUR ƏRAZISİNİN TƏRKİBİNDƏ ARXAİK ELEMENTLƏR OLAN TOPONİMLƏRİ

Rüstəmov Ə.M.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Zəngəzur zonasının toponomiyasında elə onomastik vahidlər var ki, bu vahidlər dilimizin ən qədim fonetik, leksik və qrammatik ünsürlərini əks etdirir. Bu tipli toponimik vahidlərin mənaları müasir dövrdə düzgün təhlil olunmur. Onlar qədim türk abidələri, qohum türk dilləri və dialektləri əsasında aydınlaşdırılır. Bu bölgənin toponomiyasında mövcud toponimlərdən biri *Ulob* adlanır. Bu toponim S.P.Zeliniskinin tərtib etdiyi siyahıda belə ifadə olunmuşdur [1, 145-162].

İlk baxışda mənası aydın olmayan bu toponimik vahidi də qədim türkmənşəli sözün varlığını aydın görürük. Əgər etimoloji təhlil aparmasaq, *Ulob* sözünün dilimizə aid olmayan bir söz kimi qəbul edərik. Ancaq etimoloji tədqiqat başqa şey deyir. Çağdaş Azərbaycın dilinin nisbətən passiv fonduna keçən ulu sözü bir neçə coğrafi adların tərkibində işlənmişdir. (Bu sözün işlənmə tezliyi xeyli artır.)

Ulob sözü, əslində, iki tərkib hissədən ibarətdir: ulu leksik vahidindən və topoformant kimi bir çox toponimlərin tərkibində çıxış edən oba//ova nomenklatur terminindən. Diqqət edəndə aydın görürük ki, toponimin ilkin forması ulu leksik vahididir. *Ulu* sözü yazılı mənbələrdə “müqəddəs”, “qədim, köhnə” mənalərini ifadə edir.

İlk baxışda sözün ikinci hissəsi görünür. Müəyyən fonetik dəyişmələrdən sora *Ulob* formasına düşmüşdür. *Ulu-oba* kimi bərpa olunan birinci sözün son saiti- u düşmüş, sözün son saiti zaman--zaman zəif tələffüz olunmuş, nəticədə, *Ulob* kimi daşlaşmışdır. Ayrıca götürdükdə *Ulob* sözü heç bir məna ifadə etmir. Mənşəcə qeyri dillərə aid söz kimi görünür. Lakin dilimizin morfonoloji qanunları əsasında təhlil etsək, başqa mənzərənin şahidi oluruq.

Dilimizə məxsus fonetik hadisələrdən biri eliziya - səsdüşümdür. Əgər mürəkkəb sözlərin birinci tərkib hissəsi saitle bitərsə və ikinci hissə saitle başlayarsa, birinci tərkib hissənin son saiti düşür. (Tələffüzü asanlaşdırmaq üçün dildə bu proses baş verir). Məsələn: Əliağa (Əlağa), Mirzəağa (Mirzağa), Qaraağac (Qarağac) və s. Qeyd edək ki, Laçın rayonunda Qoçaz sovetliyində Uludüz adlı oykonim var ki, burada da ulu sözü “*qədim, hündür, uca*” mənalərini mühafizə etmişdir.

Altınca toponimi. Zəngəzurun toponimiyasında qədim arxaik elementləri özündə mühafizə edən toponimlərdən biri Qubadlı rayonu ərazisində qeydə alınan Altınca oykonimidir. Azərbaycan toponimiyasında türk leksik-semantik elementlərini istifadə edən leksik vahidlərdən biri Altıncadır. Bu oykonim Kavdadıq sovetliyi tərkibinə daxildir. *Altın* sözü müasir dilimiz üçün arxaikləşmiş sözdür. Qızıl mənasını ifadə edən bu söz toponimin tərkibində mühafizə olunmuşdur. Bu leksik vahid iki hissədən, “altın” və -ca² şəkilçisindən ibarətdir. Ümumiyyətlə, türk toponimiyasında -ca² şəkilçisi başqa mənalarla yanaşı, topoformant kimi də çıxış edir.

-ca² şəkilçisi müxtəlif nitq hissəsinə mənsub sözlərə qoşulub (əsasən sifətlərə, bəzən ümumi və xüsusi isimlərə) artırılaraq müəyyən ərazilərin və məntəqələrin spəfik cəhətlərini özündə əks etdirən oykonimik və

oronimik adlar əmələ gətirir. Məsələn: Qızılca, Əbilcə, Yarımca, Əyricə, Yenicə və s. Bu sözlərin tərkibində -ca² şəkilçisi bənzətmə, əzizləmə, nisbi çoxluq və s. mənə ifadə olunur.

Suvat toponimi- Zəngəzur toponimiyasında Azərbaycan dilinin arxaik -fonetik leksik-semantik xüsusiyyətlərini özlüyündə mühafizə edən toponimik vahidlərdən biri Suvat adlı coğrafi obyektədir. Bu coğrafi obyekt S.P.Zelinskinin tədqiq etdiyi siyahıda da əks olunmuşdur [1,145-162]. Qeyd edək ki, suvat leksik vahidi iki tərkib hissədən ibarətdir. Birinci tərkib hissə su sözü ilə bağlıdır. İkinci tərkib hissə qədim türk dillərində bir sıra sözlərə artırılaraq onlarda məkan, yer anlamı əmələ gətirən şəkilçidir.

-at\\ad, -it⁴ şəkilçilərində yer, məkan məzmunu digər dil vahidlərində də bu məzmunu ifadə edir. Məsələn: Bayat, Suvat, Keçid, Hunud və s.

Suvat sözündə “v” samit artımı kimi iki sait arasında bitişdiricilik xüsusiyyəti kəsb edir. Yuvat dil vahidində də bu xüsusiyyətin qorunub saxlandığının şahidi olur. Burada “y” samiti həmin funksiyası - bitişdiricilik xüsusiyyətini qoruyub saxlamışdır. Yuvat yuyulan yer, Suvat su olan məkan anlamını bildirir.

Balk toponimi- Azərbaycan dilinin qədim arxaik leksikasını özündə əks etdirən toponimlərdən biri Balk oykunimidir. Balk Zəngəzur uyezdirinin ərazisində Kafan rayonunun ərazisində yerləşir. Bu şünik vilayətinin cənubunda Oxçu çayının solunda yerləşən qəzadır. Bu, eyni zamanda Ecanan adlanan mahalın adıdır. Qafan rayonu ərazisinin bir hissəsini təşkil edir. X əsrdə bu qəza Ecanan (bəzən Əcənan) adlandırılmışdır [2]. Bu qəza 93 kəndi birləşdirmişdir.

Şübhə etmirik ki, Balk bu ərazinin toponimikasında passiv fonda keçmiş Balak//Balık toponimi ilə eyni fonetik, leksik və semantik mənaya malikdir. Bu sözün etimologiyası Balak//Balık sözünün etimologiyasına uyğun gəlir. Balk - türkcə şəhər, möhkəmləndirilmiş yer, qala deməkdir. Balk toponiminin mənasını Q.Qeybullayev türk mənşəli hesab edir və eradan əvvəl VIII əsrə aid Urartu mənbələrində Belikuxi toponimini Balak//Balk sözü ilə bağlayır. Deməli, Belk//Balak//Balk toponimi türk mənşəli arxaikləşmiş lal-passiv toponimlərə çevrilmişdir.

M.Kaşğarının “Divan”ında bu söz şəhər, qala mənasında işlənmişdir. Bu barədə Balık//Balak toponimi haqqında məlumat verdiyimizdən əlavə bilgi verməyimizi lazım bilmədik.

Taşton toponimi, Zəngəzur (Sisakan da adlandırılıb) ərazisinin toponimiyasında mövcud coğrafi adlarından biri Taşton/Taşun oykonimidir. Bu coğrafi obyektin adına XIX əsr rus rəsmi sənədlərində rast gəlik [1,145-162].

İndiki Meğri rayonu ərazisində yerləşir. Türk dilində “taş-qaya”, “ton - uzunvari təpə” mənasını ifadə edir. Azərbaycan dilinin arxaik leksikası bu sözə əks olunmuşdur.

Tərnəvut, Azərbaycanlıların etnogenezində və Azərbaycan dilinin formalaşmasında iştirak edən və xəzər tayfalarından hesab olunan tərnə//dərnə tayfasının adı ilə bağlı olan toponimlərdən biri *Tərnəvut* etnotoponimidir. Bu etnotoponim Zəngəzur ərazisində kənd adlarından biridir. Tərnəbut//Dərnəvit toponimi XIX əsr rus rəsmi sənədlərində də öz əksini tapmışdır. Xəzərlərə məxsus tərnə//dərnə tayfası Azərbaycan toponimiyasında, eləcə də Zəngəzur bölgəsində yayılmışdır. Dərnəgül toponiminin birinci hissəsi olan Dərnə sözü eyniadlı tayfanın adı ilə bağlıdır və bunlar areallıq təşkil edir. Qeyd edək ki, Zeliniskinin siyahısında Tarnabut//Dərnəvut adlı iki coğrafi obyektin adı çəkilir.

1) Sanalı Tərnəvut; 2) Tərnəvut [1, 145-162]

Vut komponenti isə məkan, yer, yurd anlamını bildirən ünsürdür. Dərnəvut dərnə//tərnə tayfasının yurdu deməkdir. Bu ərazidə Ağavurd adlı oykonim mövcuddur ki, burada vurd komponenti vut komponentinin ifadə etdiyi mənanı – “yurd, yer” anlamını bildirir. (Ağavurd kəndi hazırda Qafan rayonu ərazisindədir) “ Kitabi-Dədə-Qorqud” dastanında qeyd olunan bu tipli toponimlərdən biri Bayburd qalası adlanır. Zəngəzur ərazisinin toponimlərinin elmi tədqiqatı cəlb edilməsi Azərbaycan dili və tarixinin öyrənilməsində mühüm rol oynaya bilər.

Ədəbiyyat

- 1.Zeliniski S.P. *Ekonomičesky bit qosudarstvennix krestyan v Zaqezuroskom uezde, Elizavetpolskoy qubernii – Materiali dlya izuçeniya ekonomičeskoqo bita qosudarstvennix krestyan kafkazkoqo kraya T.IV.* Tiflis: 1888
2. Qurbanov A. *Azərbaycan dilinin onomologiyası.* Bakı: Maarif, 1988, 505 s.
3. Kaşğari M. Divani- lüğət-it-türk:4 cildə, IV cild, (Tərcümə edən R.Əskər). Bakı: 2006, 752 s.

AZƏRBAYCAN VƏ HİND ƏDƏBİYYATINDA ALLEQORİK SÜJETLƏR: ARAŞDIRMALAR VƏ QARŞILIQLI TƏSİRLƏR

Rüstəmov T.X.

AMEA N.Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi, Azərbaycan

Başlanğıcını folklordan götürən alleqorik ünsürlər, şifahi xalq ədəbiyyatından qidalanaraq, zaman-zaman yazıya köçürülmüş və dildən-dilə keçərək ədəbi-mədəni integrasiya prosesində ümumbəşəri əhəmiyyətə malik müstəqil ədəbi növ kimi formalaşmışdır.

Qədim Şərqi bəşər mədəniyyətinə bəxş etdiyi töhfələr içərisində şumer və akkadların, assur və misirlilərin, türk və iranlıların, hind və çinlilərin yaratdıqları əfsanə, rəvayət, dastan, əsatir, nağıl kimi ədəbi abidələr mənə və ideya cəhətdən zəngin olub, Şərqi qədim sivilizasiya və mədəniyyət mərkəzlərindən biri olduğunu göstərir. Əsrlər boyu qədim Babilistanda, İranda, Misirdə, Azərbaycanda, Ərəbistanda, Hindistanda yaranmış şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri dildən-dilə keçərək bir çox xalqların folklorunda özünə yer tapmış və hər bir xalq onu öz həyatına, məişətinə, təsəvvürünə uyğun olaraq dəyişdirmiş, nəsil-dən-nəslə ötürmüşdür.

Özünəməxsusluğu ilə seçilən, bir çox xalqların sosial-mədəni həyatına təsir etmiş ədəbi abidələr içərisində müdrik Şərq hikmətlərindən bəhrələnən, sonralar Qərb ədəbiyyatına da nüfuz edən “Kəlilə və Dimnə”nin təmsil janrının formalaşmasında və inkişafında xüsusi yeri vardır.

Bir çox tədqiqatçılar belə hesab edirlər ki, “Kəlilə və Dimnə” Şərq nağılları, əfsanələri, xüsusilə, alleqorik, hikmətli hekayələrlə zəngin olan “Pancatantra” əsərinin tərcümə edilmiş variantıdır. Əsərləri müqayisə edərkən buradakı hadisə və rəvayətlərin, heyvan surətlərinin bir-birinə bənzəməsi, hər iki abidənin eyni mənbədən olduğu faktını göstərsə də, “Kəlilə və Dimnə”də dövrün tələbinə uyğun olaraq yeni süjetlərin əlavə olunması, hadisələrin cərəyan olunduğu məkanların dəyişməsi, o cümlədən “Pancatantra”nın beş fəsil olduğu halda, “Kəlilə və Dimnə”nin 17-18 fəslə bölünməsi bu sənət abidəsinin özlüyündə müstəqil əsər olduğunu göstərir.

Ədəbiyyat tarixindən məlumdur ki, eyni və ya müxtəlif zaman, coğrafi məkan daxilində oxşar ictimai-siyasi, mədəni-tarixi şərait vahid janr və motivlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Belə ki, “Kəlilə və Dimnə” mövzuları ayrıca kitab, hekayə, təmsil, rəvayətlər şəklində yayılaraq demək olar ki, əksər dünya xalqlarının ədəbiyyatına nüfuz etmişdir. Hindlilərə məxsus olan bu folklor abidəsinin bütöv Şərqdə geniş yayılması, dəfələrlə ərəb, fars, türk dillərinə tərcümə edilməsi, Şərq xalqları ədəbiyyatına, tarix, fəlsəfə və folkloruna yaxından bələd olan Azərbaycan sənətkarlarının da diqqətini cəlb etmiş, onlar yeri gəldikcə öz yaradıcılıqlarında “Kəlilə və Dimnə”nin ibrətamiz təmsil və rəvayətlərinin mövzu və süjetlərindən istifadə etmişlər.

N.Gəncəvidən başlayaraq müasir dövrə qədər bir çox yazıçı və ədiblərimiz “Kəlilə və Dimnə”nin motivlərindən məharətlə yararlanaraq mövzuları yaşadıkları dövrün tələblərinə uyğunlaşdırmışlar. Q.B.Zakirin “Tısbağa, qarğa, ahu və kəsəyən”, “Şir, Qurd və tülkü”, “Çaqqal və şir”, S.Ə.Şirvanin “Xoruz və çaqqal”, “Dəvə və balası”, “Eşşək və arı”, A.Səhhətin “Ayı və şir”, “Tülkü və qurd”, “Ulaq və aslan”, “Aşpaz və pişik” və s. təmsillərini buna misal göstərmək olar.

Orta əsrlərdə Azərbaycan saray mühitində daha çox mütaliə edilən, o cümlədən türk, fars, ərəb, tacik, türkmən folkloru və yazılı ədəbiyyatında özünəməxsus yer tutan “Tutinamə”lər də hind xalqının yaratmış olduğu didaktik əsərlər içərisində əhəmiyyətli mövqeyə malikdir. Bu əsəri ilk dəfə sanskrit dilindən fars dilinə XIV yüzilliyin əvvəllərində İmad bin Məhəmməd ən-Nəəri tərcümə etmiş və adını da “Cəvahir ül-əsmar”, yəni “Zərif gecə söhbətləri” qoymuşdur [3, 3]. O öz tərcüməsində dövrünün məşhur söz ustaları Əmir Müizzü, Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi, Rumi, Sədi Şirazi və başqalarının şeirlərindən misallar gətirsə də, onun tərcüməsi o qədər də uğurlu sayılmamış və oxucular arasında böyük şöhrət qazana bilməmişdir. Bir müddət sonra istedadlı alim və şair Ziyaəddin Nəxşəbi bu əsəri yüksək ustalıqla yenidən işləmiş, təkcə hind əfsanələri ilə deyil, öz xalqı arasında yayılmış hekayə və rəvayətlərlə zənginləşdirmiş, başqa şairlərin şeirlərinin yerinə yalnız özünün dördlük qitələri ilə əsəri bəzəmişdir. Sonralar məhz Z.Nəxşəbinin tərcüməsi əsas götürülmüş, müxtəlif variantlarda ixtisar və əlavələrlə dünya xalqlarının dillərinə tərcümə olunaraq yayılmışdır.

Ədəbiyyat tariximizdə ilk “Tutinamə” hesab edilən “Lisanüt-teyr”in (“Quşların dili”) müəllifi XVIII əsrin görkəmli yazıçısı Möhsün Əbdülhəmid Nəsiridir. Türk, fars, ərəb dillərini mükəmməl bilən, Şərq ədəbiyyatı inceliklərinə dərinlən bələd olan ədib məlum əhvalat və nağılları özünəməxsus biçimdə qələmə alaraq mükəmməl ədəbi əsəri yaratmağa nail olmuşdur. Onu da qeyd etmək ki, bu əsərdə sənətkarın müasiri olduğu XVIII yüzillikdə baş verən tarixi-ictimai, ədəbi-mədəni hadisələrlə səsleşən mövzu və süjetlər başlıca

yer tutur. M.Nəsiri də sələfləri kimi, xalq hikməti və müdrikliyinin rəmzi olan Tutinin dilindən verilmiş süjet və ideyaca rəngarəng olan ictimai-fəlsəfi, əxlaqi-didaktik və ailə-məişət mövzusunda yazılmış hekayələri qələmə almışdır. Yazıçı heyvan və quşları danışdırmaqla alleqorik, müdrik, hikmətamiz hadisələrdən ibrət almağa çağırır, doğruluq, xeyirxahlıq kimi yüksək insani keyfiyyətləri üstün tutaraq zülmkarlığı, acgözlüyü, hiyləgərliyi və cahilliyi pisləyir. O, həmçinin hekayələrin adını onun məzmununa uyğun şəkildə verərək fikirlərini atalar sözləri və məsəlləri ilə cilalamış, orijinal yaradıcılıq yolu tutaraq süjetlərin yerini dəyişmiş, əlavə və ixtisarlara aparmış, fars şairləri əvəzinə N.Gəncəvinin, H.Şirazi, S.Şirazi, M.Füzulinin, S.Təbrizinin, Q.Təbrizinin və öz şeirlərindən parçalar vermişdir.

Fikrimizin təsdiqi üçün “Sərçə, ağacdələn, arı və qurbağa” hekayəsinə nəzər salaq. Hekayədə göstərilir ki, fil ağacı vurub sındıraraq təsadüfən sərçənin qurduğu yuvanı dağıdır, sərçənin balaları ağacdən düşüb məhv olurlar. Zəif, gücsüz sərçə ağıl və birlik sayəsində dostları ilə birlikdə fildən qisas alır.

M.Nəsiri bu əsəri yazarkən çox güman ki, “Kəlilə və Dimnə” əsərindən də bəhrələnmişdir. Belə ki, yuxarıda sözügedən hekayənin mövzusu “Kəlilə və Dimnə” əsərində rast gəlinərsə də, iştirak edən obrazlar bir qədər fərqlidir. “Lisanüt-teyr”də sərçə, arı, ağacdələn, qurbağa, “Kəlilə və Dimnə”də isə turağay, sağağan, qarğa, qurbağa birləşərək filə qalib gəlirlər. Birincidən fərqli olaraq, ikinci əsərdə heyvanlar dost deyillər, sadəcə olaraq çarəsiz qlaraq yardım istəyən turağaya kömək edirlər.

Qeyd edək ki, sözügedən hekayə həm də Z.Nəxşəbinin “Tutinamə” əsərinin otuz səkkizinci hekayəsinin mövzusu ilə demək olar ki, tam səsleşir. Bu hekayə “Alaçəhrə, ağacdələn, arı, qurbağa və fil haqqında hekayət. Alaçəhrənin öz yoldaşlarının köməkliyi ilə fildən intiqam alması əhvalatı” [3, 368] adlanır.

Yuxarıda adıçəkilən təmsil folklorşünas alim S.P.Pirsultanlının “Azərbaycan folklorunda gülüş” kitabında “Fil və sərçə” [4, 27-28] adı ilə xalq təmsili başlığı altında təqdim edilir. Bu hekayələrin süjet quruluşu və obrazlar aləmi xalq təmsilində olduğu kimi işlənmişdir.

Sonda belə nəticəyə gəlirik ki, mədəniyyətlərarası dialoq, integrasiya dünya xalqlarının ədəbi əlaqələrinin, o cümlədən Azərbaycan-hind folklor və yazılı ədəbiyyatının mövzu, ideya, süjet baxımından qarşılıqlı təsirlənmələrlə zənginləşməsinə yönələn vacib bir prosesdir.

Ədəbiyyat

1. Kəlilə və Dimnə. Bakı: Öndər, 2004, 304 s.
2. Nəsiri M. Quşların dili (“Lisanüt-teyr”). Bakı: Tural, 2001, 292 s.
3. Nəxşəbi Z. Tutinamə. Bakı: Azərnəşr, 1990, 368 s.
4. Pirsultanlı S. Azərb folklorunda gülüş. Gəncə: GDU, 2010, 127 s.

OBRAZIN DAXİLİ-MƏNƏVİ ALƏMİNİN AÇILMASINDA PSİXOLOJİ DETALIN ROLU (MUXTAR AUEZOVUN “ABAY” ROMANI ƏSASINDA)

Teymurov T.M.

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Azərbaycan

XX əsrin əvvəllərinə qədər qazax xalqı arasında yazılı ədəbiyyat şifahi xalq ədəbiyyatına nisbətən zəif inkişaf etmişdisə, artıq əsrin əvvəllərindən başlayaraq yazılı ədəbiyyatda bir sıra janrlar yaranıb təşəkkül tapmağa başladı. Bu janrlardan biri də roman janrıdır. Bu janrın ilk kamil nümunəsini XX əsr qazax ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi olan Muxtar Auezov yaratdı. M.Auezovun “Abay” romanı süjet və kompozisiya, həm də qazax xalqının milli həyatını əks etdirmək baxımından kamil bir sənət nümunəsidir. “Abay yolu” romanı gələcək qazax nəsrinə üçün ədəbi sənətkarlığın etalonudur” [5, 28].

Bədii əsərin müvəffəqiyyətli çıxması üçün ideya-mövzu, məzmun-forma kimi sənətkarlıq məsələləri nə qədər önəmlidirsə, bir o qədər də əsərin kamilliyini, bütövlüyünü şərtləndirən digər poetik vasitələrin də mühüm rolu vardır. Bu poetik vasitələrdən biri də psixoloji detalıdır. Əsərdə qəhrəman və hadisələrin mahiyyətinin aşkarlanmasında, xarakterin daha dolğun verilməsində bu detalın mühüm rolu vardır. Bunun üçün müəllif müxtəlif üsul və vasitələrdən istifadə etmişdir.

Əsərdə müəllifin obrazın daxili psixoloji vəziyyətini ifadə etmək üçün müraciət etdiyi formalardan biri də əşya detalıdır. Bu müəyyən bir hadisə, əşya ilə bağlı olaraq yaranır, qəhrəmanın hiss və duyğularının ifadəsinə çevrilərək yaddaşında daima yaşayır. Bunun nəticəsində “əşya-detal ictimai-sosial tutumla yanaşı, psixoloji tutumla yüklənmiş olur, əşya-detalın zahirli tərəfi – real mövcudluq forması və utilitar funksiyası əksər hallarda surətlərin mənəvi dünyası, insani keyfiyyətləri ilə bağlanır” [1, 132]. Əsərdə belə epizodik səhnələrdən biri də Abayla Toqjanın ilk tanışlıq səhnəsidir. Müəllif bu səhnəni təsvir edərkən qəhrəmanın

psixoloji durumunu təbiətlə vəhdətdə götürmüşdür. Adətən, qəhrəmanın ovqatının təbiətlə qarşılıqlı şəkildə verilməsi, qəhrəmanın eşqə düşməsinin təbiətin yaz fəslinə təsadüf etməsi klassik şərq ədəbiyyatında geniş yayılmış vasitədir. Bu paralelizmə müraciət etməklə, müəllif əsərin təsir gücünü daha da artırmış olur.

Romandan məlum olduğu kimi, Abay iki dəfə ailə həyatı qurmuşdur. Birinci dəfə atasının iradəsinə tabe olaraq, dövrün zəngin qəbilə başçılarından biri olan Aşınbayın qızı – Dilda ilə evlənmişdir. Lakin Abay həyatı boyu Dildanı sevməmiş, ona qarşı heç bir məhəbbət hiss etməmişdir. Əksinə, ona qarşı ürəyində həmişə bir soyuqluq duymuşdur.

Müəllif bu daxili soyuqluğu Abay ilə Dildanın ilk görüş səhnəsində onların bir-birinə olan münasibətdəki daxili psixoloji vəziyyətin təsviri yolu ilə açıb göstərə bilmişdir: “Abay hətta özünün, çarpayının lap qırağında uzandığını da hiss etmədi. Birdən gəlinin bir az kobudtəhər səsi eşidildi.

- O yana çək!

Neçə gündən bəri şəraflərinə toy düzəldilib ziyafət verilən, çoxlu vəsait sərf edilən gənclərin görüşü belə başladı... Bu cür soyuqqanlıqla, həmişə olduğu kimi, sadəcə... Abay divara qısıldı.

O, daxili soyuqluğunu və təkmilini dəf edə bilmədi. Dilda da coşqunluq göstərmirdi. Onu bəyin yanına ürəyi olmadan gətirmişdilər. O, adətlərə boyun əymişdi. Abay onun qəlbinə yad idi” [4, 245].

Bu “soyuqluq” onun daxili aləmindəki psixoloji vəziyyəti ifadə edərək əsərin sonrakı inkişaf mərhələlərində hər iki gəncin münasibətlərində, davranışlarında özünü büruzə verir. Psixoloji detal kimi bu soyuqluq onlar arasında münasibəti ifadə etməklə yanaşı, həm də daha geniş ictimai-sosial məzmun ifadə etmişdir. Belə ki, dövrün adət-ənənələrinin hakim olduğu qazax xalqlarında iki gəncin bir-birini sevərək ailə həyatı qurması onların istəyindən asılı deyildir. Bu daha çox valideynin səlahiyyətində olan bir məsələ idi. Əgər belə hal baş versəydi, bu dədə-baba qaydalarının pozulması kimi dəyərləndirilərdi. Hələ gənc olan Abay da bu qayda-qanunların buxovu altına düşmüşdür. O, məcburiyyətin bütün ağırlığını, başqalarının onu evlənməyə vadar edən iradəsinin bütün rəhmsizliyini öz üzərində hiss edərək Dilda ilə evlənmişdir. Lakin Abay qəlbində heç bir sevgi hiss etməmiş, bacısı Makişə dediyi kimi, yalnız uşaqlarının anası olmaq etibarını ona qarşı münasibət bəsləmişdir.

“Yox, heç bir təsiri yoxdur! Uşaqlarda gözəl uşaqlardır... O mənim uşaqlarımın anasıdır, ata-anamın mənə aldığı arvadıdır – vəssalam. Bəs ürək? Bəs məcburiyyət?... Bəs məhəbbət?... Onun atəşi çoxdan sönmüşdür... Əslində, onun qəlbində olan atəş heç vaxt kükrəyib yanmamışdır. Onun ürəyi çox tez soyumuşdur...” [4, 384].

Göründüyü kimi, dövrün adət-ənənələri nəinki Abayı, o cümlədən Əmir və Umutey, Oralbay və Korimbala kimi gənclərin bir-birinə qovuşmasına mane olmuş, onların qəlblərini soyuq, hissiz bir “ət parçası”na çevirmişdir.

Romanda obrazların psixoloji-mənəvi durumunu əks etdirməsində bədii detal kimi interyer də mühüm rola malikdir. “İnteryer müəyyən bir evin içindəki əşyaların təsvirini ayrı-ayrı “mən”lərin daxilindəki duyğuların ifadə vasitəsi kimi götürmək”dir [3, 42].

“O, Asılıbəyin alaçığına girərək, demək olar ki, tamamilə sərsəmləmişdir.

Budur o, qapıdan içəri girdi... Budur, alaçıqın sağ tərəfi... Bu saat səadət pərdəsi onun qarşısında yenə qalxacaqdır...

Yenə həmin ağ ipək pərdə, sümükdən bəzəkləri olan həmin uca çarpayı, həmin ev şeyləri – hər şey öz yerindədir. Həmin dostları - Karaşas və Erbol səadətin xoş qapılarını eyni qayda ilə sakit, səssiz açdılar... lakin indi onların dostluğu heç bir şeyə kömək edə bilməzdi.

Toqjan yox idi” [4, 306].

Yuxarıdakı nümunədən göründüyü kimi, məkan obyektini kimi aul, alaçıq dəyişməmişdir. Zaman dəyişmişdir, Abayla Toqjanın görüşündən müəyyən zaman keçmişdir. Bu müddət ərzində çox şey baş vermişdir. Abay arzusunu xilafına olaraq Dilda ilə evləndirilmiş, Toqjan isə adaxlısının auluna köçmüşdür. Lakin dəyişməyən Abayın Toqjana olan məhəbbəti, sevgisi və bunu ona xatırladan, yaşadan məkandır. Otaqdakı əşyalar bir zamanlar Abayla Toqjanın məhəbbətinin şahidləridir. İndi həmin əşyalar Abayın qəlbinin həyəcanlanmasına, Toqjanla bağlı nostalji hissələrin baş qaldırmasına səbəb olmuşdur. Amma Toqjan yoxdur. Bütün bu əşyalar Abayın baxış bucağından verilərək könül dünyasından keçirilir və psixoloji dəyər qazanır.

Ümumiyyətlə, əsərdə işlənən psixoloji detallar poetik sənətkarlıq xüsusiyyətlərini şərtləndirməklə yanaşı, həm də Abayın tarixi bir şəxsiyyət kimi daxili-mənəvi aləminin açılmasında mühüm rol oynayır.

Ədəbiyyat

1. Əmrahovlu A. Epik sözün bədii gücü. Bakı: Elm, 2000, 211 s.
2. Hüseynov Ə. Sənət janğısı. Bakı: Yazıçı, 1979, 456 s.

3. İmanov M. Müasir Azərbaycan nəsrində psixologizm. Bakı: Elm, 1991, 116 s.
4. Auezov M. Abay. Bakı: Azərnəşr, 1954, 745 s.
5. Muxtar Qul Məhəmməd. Dünya söz idarə edir // "Körpü" jurnalı, 2008, №1

ЗАПАДНОЕВРОПЕЙСКИЕ ТЕНДЕНЦИИ В ДРАМАТУРГИИ ВЛАДИМИРА МАЯКОВСКОГО

Сабитова Н.Г.

Уфимский государственный нефтяной технический университет, Россия

Смех в европейской литературе и культуре начинается с античности. И первой формой организованного смеха стала античная комедия. В V веке до нашей эры смех становится сознательной частью культуры, причем даже большей, чем литература. Именно этот феномен и называется древней аттической комедией.

Существенными чертами древней аттической комедии являлись общественно-политическая активность, вмешательство в обсуждение злободневных вопросов, резкая критика любых политических деятелей, поэтов, философов, обличение социально-нравственных пороков. Древняя комедия не знала границ в осуждении неугодных ей лиц, учреждений, обычаев, в откровенности и фантастичности сюжетных ситуаций. Начиная с эллинистического времени творчество комедиографа Аристофана стало изучаться римскими филологами, а с 18 в. имя его становится символом нелюбимой сатиры, «бичующей общественные пороки» (Филдинг и Гейне, Гоголь и Герцен, Белинский и Чернышевский). Художественные приемы, свойственные Аристофану, – обобщенность образов, материализованная метафора, гипербола, открывающая путь откровенному гротеску и шаржу – характерны стилям писателей, не декларировавшим своей близости с Аристофаном. В русской литературе – Салтыкову-Щедрину и Маяковскому, творчеству которых свойственны открытая тенденциозность, проявляющаяся в активности общественной позиции, гиперболизации образов и ситуаций, плакатности, нетерпимости в обличении социально опасных явлений.

На рубеже XX–XXI вв. появляются работы, по-новому рассматривающие некоторые аспекты творческого наследия В.В. Маяковского. Особую актуальность приобретают проблематика и художественно-драматургические приемы, используемые в сатирических произведениях, начиная от первых гимнов («Гимн судьбе», Гимн обеду», «Гимн ученому», памфлета «Вам!») до его последних пьес «Клоп» и «Баня». Тенденции развития мировой литературы выявляют два вектора развития сатиры – во-первых, обличение государственного устройства в целом как системы (например, Ф. Рабле, Дж. Свифт, М.Е. Салтыков-Щедрин и др). Во-вторых, обличение не всей общественно-государственной системы, а ее отдельных пороков (Мольер, Д. Фонвизин и др). Сатира В. Маяковского по мнению российских исследователей соотносилась со вторым типом и подвергала сатирическому осмеянию мещанство и бюрократизм.

В пьесах «Клоп», «Баня», «Мистерия-буфф» Маяковский ставил проблемы (мещанство, бюрократизм, приспособленчество) злободневные, не претендовавшие на роль философских, «вечных», но относящихся к общеловеческим. Поэт учит зрителя распознавать формы мимикрии социального зла, выдающего себя за добродетель: бюрократизм в маске образцовых государственных служащих, мещанство – в гламурном мире вседозволенности и безответственности, лицемерие – в позиции либерально-демократических представителей общественности. «Театр должен врывать в жизнь. Комедия должна быть публицистической, проблемной, тенденциозной» [1], – открыто выражал Маяковский свою позицию драматурга. Защищая публицистический театр, поэт-драматург в пьесах «Клоп» и «Баня» широко пользуется художественной условностью: преувеличением, гротеском, фантастикой, которые служат целям реалистической, сатирической типизации, проявляющиеся в речевой характеристике приемом саморазоблачения. Автор выявляет в персонаже характерное, главное в социальном аспекте, т.к. главным объектом художественного рассмотрения является социальная опасность – мещанство, бюрократизм, лицемерие. Фантастика, гротеск всегда широко использовались реализмом в сатирических целях. В пьесах «Клоп», «Баня» Маяковский стремится по-новому использовать традиции народного театра, а именно зрелищность: «Попытка вернуть театру зрелищность, попытка сделать подмостки трибуной – в этом суть моей театральной работы» [1], – пояснял Маяковский. Установка на публицистичность и зрелищность – одно из проявлений сознательного и целеустремленного движения Маяковского к народности.

Выбор сатирического объекта являлся своеобразным творческим продолжением традиций и опыта западноевропейской и русской комедиографии. Проблема власти и с ней связанных привилегий бюрократившихся государственных и партийных чиновников, давно изменивших идею, которой призваны были и хотели когда-то служить, была центральным объектом сатирического удара Маяковского. Маяковский в «Клопе» направляя свое сатирическое острие вниз, беспощадно атакует посредством осмеянного Присыпкина самого зрителя. Следуя традициям мировой комедиографии, автор активное наступление на зрителя завершает заключительной репликой Присыпкина – отзвуком глумливой парабазы древней комедии. Через головы посетителей зоосада Присыпкин, возмущенный одиночным заключением, зовет в клетку неизвестно когда размороженных, как две капли воды похожих на него, зрителей с приглашением занять место в клетке рядом с ним: «Граждане! Братцы! Свои! Родные! Откуда? Сколько вас?! Когда же вас всех разморозили? Чего ж я один в клетке? Родимые, братцы, пожалуйста ко мне! За что ж я страдаю? Граждане!...» В «Бане» его сатира обращается в направлении вверх, следуя завету „отца комедии“ Аристофана: «Только начал комедии ставить поэт, он напал не на граждан обычных, / А Геракловым пламенным гневом объят, принялся за могучих и сильных». Маяковский, нарушив театральную иллюзию, ведет прямой, непосредственный разговор со зрителем, атакует его. Прямое обращение к народу, именовавшееся в античном театре «парабазой», составляло исторически первоначальное ядро комедии; в парабазе концентрировалась политическая соль произведения, одновременно разворачивалась в ней основная тема комедии. Модернизированная Маяковским парабазы становилась структурно-содержательным элементом в новой жанровой разновидности. Оценивая театр как «арену, отражающую политические лозунги», Маяковский видел в нем одновременно и «зрелищное предприятие»: «Я хочу, чтоб агитация была веселая, со звоном». «Попытка вернуть театру зрелищность, попытка сделать подмостки трибуной — в этом суть моей театральной работы». Использование ярких карнавально-зрелищных форм является сутью новаторского опыта Маяковского в области драматургии, который не должен быть ни забыт, ни утрачен. Литература, как неподкупная совесть и память веков, является в данном отношении в высшей мере безжалостным и бескомпромиссным свидетелем и судьей человеческого общества. Карикатурно-гротескная история борьбы за власть ловких демагогов — слуги и уличного торговца, — является образным выражением исторического опыта человечества, который с тех пор неоднократно повторялся, приобретал в соответствии с движением времени всегда лишь новый внешний облик: отобрать власть у демагога способен только еще более наглый плут и невежда. Грустной иронией истории является то, что спустя свыше двух тысячелетий немного изменилось в человеческой натуре, межчеловеческих взаимоотношениях. Бюрократов и демагогов «Бани», а, также, и «бывшего партийца» в «Клопе», связывает с «представителями» Демоса во «Всадниках» — при всей отдаленности веков — вседозволенность, цинизм, демагогия, извращенная система аргументации, посредством которой они придерживаются власти, одинаковый в своей чудовищной сущности логический строй мышления, порожденный деформацией общественных принципов. Высокий уровень театральной культуры Маяковского было уже оценено известным русским режиссером Вс. Мейерхольдом: «Он был человеком большой культуры, который превосходно владел языком, превосходно владел композицией, превосходно распоряжался сценическими законами: Маяковский знал, что такое театр. Он умел владеть театром... был подлинным драматургом, который не мог еще быть признан, потому что он перехватил на несколько лет вперед» [1].

Литература

1. Метченко А. Слово о Маяковском. Собрание сочинений в 12 томах. Москва: Изд-во «Правда», 1978 г. Т. 1.

“MİN BİR GECƏ NAĞILLARI”NIN MÜXTƏLİF ƏDƏBİYYATLARDAN TƏCƏSSÜMÜ

Sadiqova R.İ.

AMEA Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi, Azərbaycan

Dünya ədəbiyyat xəzinəsinin elə unikal inciləri var ki, onlar əsrlər boyu öz əlvanlığını itirmir, daima yeni gələn nəsillərin zəhnini işıqlandırır, hətta özü kimi neçə-neçə dəyərli incilərin yaranmasına bilavasitə səbəb olur. Yarandığı dövrdən bu günə kimi öz aktuallığını qoruyub saxlayan, dönə-dönə araşdırmaların,

dissertasiyaların mövzusu olan “Min bir gecə nağılları” məhz bu qəbil əsərlərdəndir. Yəqin, dünyada çox az adam tapılar ki, ya bu nağılların adını eşitməmiş, ya da heç olmasa, bircə nağılından belə xəbəri olmamış olsun. Bu əsər yüzillər ərzində qloballaşaraq, təkcə ərəb ədəbiyyatının bir parçası olmaqdan çıxmış və əbədi olaraq bəşər kitabxanasında ən layiqli rəflərdən birinə yerləşmişdir. Lakin biz bu tezisdə “Min bir gecə nağılları”nın möhtəşəmliyindən, bəşər ədəbiyyatında tutduğu əhəmiyyətli yerdən deyil, onun təsiri ilə meydana gəlmiş çoxsaylı əsərlərin ən çox diqqətə layiq olanları haqqında söz açmaq niyyətindəyik.

Yeri gəlmişkən, onu da qeyd etmək ki, “Min bir gecə nağılları”nın təsiri ilə yaranmış bütün əsərləri heç də sələfinin uğurlu davamı hesab etmək olmaz. Belə ki, “Min bir saat. Peru nağılları”, “Min bir gün”, “Min bir çərək saat” və bu kimi bir sıra əsərlərin ümumi quruluşu, mövzusu və məzmunu bir-birinə yaxın olub, qədim ərəb nağıllarına oxşasa da, “Əlfiyyə və Şəlfiiyə” əsəri transformasiyaya uğrayaraq, “Min bir gecə nağılları”nı təşkil edən əsas qayədən uzaqlaşmışdır. Əbədi məhəbbət, dillərə dastan olan igidlik, hər çətinliyin öhdəsindən gələn iti ağıl, cəsarət və s. bu kimi insani keyfiyyətləri, ümumiyyətlə, xeyrin şəər üzərindəki qələbəsinə tərənnüm edən ənənəvi “Min bir gecə nağılları”ndan fərqli olaraq, fars ədəbiyyatına aid olan “Əlfiyyə və Şəlfiiyə” əsərində kişi və qadın arasında olan məhrəm münasibətlər müxtəlif şəkillər vasitəsilə oxucuya təqdim edilir. Səlcuq hökmdarı I Toğrul üçün yazılmış bu əsər “Min bir gecə”nin ənənəvi məzmun və ideyasından çox uzaqlaşmış, “ehtiras sənəti” haqqında yaradılmış əsərlər sırasına daxil edilmişdir [5]. Buna görə də “Əlfiyyə və Şəlfiiyə”ni “Min bir gecə nağılları”nın uğursuz təbdili hesab etmək olar.

Ümumiyyətlə, Şərqdə çoxdan tanınan və sevilən “Min bir gecə nağılları” 1704-cü ildə məşhur şərqşünas A. Qallan tərəfindən fransız dilinə tərcümə edilir və nəşr olunduqdan sonra bu əsər sahibinə böyük şöhrət qazandırır. Bununla da, Şərqin sehirli dünyası fransız ədəbiyyatına yol tapmış olur. Məşhurlaşan əsər o qədər oxucuların marağına səbəb olur ki, onun təsiri ilə yaranmış “Min bir saat. Peru nağılları”, “Min bir gün. Fars nağılları”, “Min bir çərək saat. Tatar nağılları”, “Fars sultan xatını ilə vəzirlərinin hekayəsi” kimi bir sıra əsərlər də fransız dilinə tərcümə edilir [3]. Beləliklə də, Avropada bu janr Şərq mənzərəsi ilə yanaşı Qərbin maarifçi axtarışlarını da özündə ehtiva edərək yeni bir çalar kəsb etməyə başlayır.

“Fars sultan xatını ilə vəzirlərinin hekayəsi” quruluş etibarilə ənənəvi “Min bir gecə”lərdən fərqlənir. Belə ki, burada sultan xatın və onun vəzirləri qarşılıqlı söhbət və müzakirə əsnasında növbə ilə bir-birinə nağıllar danışrlar. Belə bir janr artıq XVI-XVII əsrlərdə italyan şairi J.Bazilenin yaradıcılığında öz əksini tapmışdı. Lakin Barokko dövründə yazıb yaratmış bu şairin əsərlərindən fərqli olaraq, fars nağıllarında sehirli süjetə daha az rast gəlinir. Bu əsər 1707-ci ildə fransız şərqşünası və yazıçısı Fransua Peti de la Krua tərəfindən tərcümə olunmuşdur.

“Min bir gün. Fars nağılları” da 1710-cu ildə Fransua Peti de la Krua tərəfindən fransız dilinə tərcümə edilmişdir və 5 cildə ibarətdir. Yazıçı əsərin əlyazmasını sədaqətli bir dərvişdən almışdı. Əsərin ana xəttini Kəşmir şahzadəsi Fərruxnazın öz arzularının arxasıya getməsi və gördüyü bir mənzərə qarşısında ümitsizliyə qapılması təşkil edir. Erkək maralın tələdə ilişib qalmış dişisini tərk edib getməsi sanki gənc qızı ruhən yaralayır və o, çox məyus olur. Bundan sonra bir şəfqət bacısı hər şeydən soyumuş gənc şahzadə üçün min bir gün ərzində nağıllar danışır. Bu fars əsərindəki “günlər” “Min bir gecə nağılları”ndakı “gecələr” kimi sanki müalicəvi təsirə malik idi. “Min bir gecə”də Şəhrizadənin şah Şəhriyara danışdığı nağıllar kimi “Min bir gün”də də Fərruxnaza danışılan nağıllar onun ruhunu sağaldır.

“Min bir saat. Peru nağılları”. Adından da göründüyü kimi, “Min bir gecə nağılları” təkcə Avropa və Asiya qitələrində yaşayan xalqların ədəbiyyatlarına təsir etməmiş, orta əsrlər dövründə okeanlar keçmiş, Amerika qitəsinə qədər gedib çıxmış və orada da yerli xalqların folklorına nüfuz edərək özünə bənzər əsərlərin yaranmasına təkan vermişdir. İki cildə ibarət olan bu əsər özündə Perunun qədim yerli sakinləri olan inkaların həyatı, adətləri, dini inancları, yürütdükləri siyasət haqqında çoxsaylı nağılları ehtiva edir. Əsər 1733-cü ildə Tomas Simon Gelette tərəfindən fransız dilinə tərcümə edilmişdir.

Üzərində daha çox dayanmaq istədiyimiz əsər isə təqribən XV-XVI əsrlərdə türk-tatar dilində meydana gəlmiş “Min bir çərək saat” abidəsidir. “Min bir gecə nağılları”nın uğurlu davamı olan “Min bir çərək saat” abidəsi əsərin baş qəhrəmanı olan Şəmsəddin haqqında geniş məlumat verilməsi ilə başlayır. Anadan olduğu andan şahlıq taxtına çıxana kimi başına gələn bütün hadisələr maraqlı bir süjet üzrə inkişaf edir. Daha sonra isə nağıllar, rəvayətlər nəql edilməyə başlayır. Əsərin “Min bir çərək saat” adlanmasına baxmayaraq, o, yuxarıda qeyd etdiyimiz ana süjet xətti və yetmiş dörd çərək saatdan (hekayətdən) ibarətdir.

“Min bir çərək saat” əsərinin adı da öz növbəsində diqqəti cəlb edir. Belə ki, sevgili həyat yoldaşını itirdikdən sonra şah Şəmsəddin uzun müddət onun yasını saxlayır və ağlamaqdan gözləri kor olur. Onun dərindən əlac tapmaq üçün həkim Əbubəkr uzun səfərə çıxır. Həm gənc, həm də kor olmasına baxmayaraq, ölkəni ədalətlə, müdrik bir şəkildə idarə edən Şəmsəddinin başı dövlət işlərinə o qədər qarışıdır ki, nə özünə vaxt ayırır, nə də dincəlir. Hətta istirahət etdiyi vaxtlarda da xalqının rifahı üçün yollar düşünür və belə

qərara gəlir ki, Əbubəkr qayıdana qədər hər gün bir saat xalq arasına çıxsın. Özü də bu vaxtı dörd bərabər hissəyə bölüb gün ərzində müxtəlif işlərə sərf edir; ilk on beş dəqiqədə (çərək saatda) camaat namazını qılmaq üçün məscidə gedir, ikinci on beş dəqiqə ərzində kasıblara sədəqə paylayır, üçüncü on beş dəqiqəni xalqın şifahi və yazılı şikayətlərini dinləməyə həsr edirdi. Şikayətlərə qulaq asandan sonra ən çox etibar etdiyi iki vəzirinə tapşırırdı ki, məsələni araşdırsınlar və günahkarı cəzalandırsınlar. Dördüncü on beş dəqiqəyə gəlincə isə o, bu vaxt ərzində xalqın içindən seçilmiş müdrik insanlarla söhbət edirdi. Əgər söhbət şahın xoşuna gəlirdisə, onda həmsöhbətlərini mükafatlandırırdı.

Sonda onu qeyd etmək istərdik ki, “Min bir gecə nağılları” bir çox dünya xalqlarının həm folkloruna, həm də yazılı ədəbiyyatına diqqətəçarpan dərəcədə təsir göstərmiş, müxtəlif çalarlar kəsb edərək yeni-yeni əsərlərin yaranmasına rəvac vermişdir.

Ədəbiyyat

1. Тысяча и одна ночь. Избранные сказки. М., 1956
2. Тысяча и одна четверть часа. Татарские повести. Москва, 1765
3. Энциклопедический лексикон. том 13. Санкт-Петербург, 1835-1841
4. Les Mille et une Heure. Contes Peruvians. Paris, 1759
5. كشف الظنون عن أسامي الكتب والفنون, كاتب جلي, بغداد, 1941

ТУРГЕНЕВ-РОМАНИСТ В ЗЕРКАЛЕ ЗАПАДНОЕВРОПЕЙСКОЙ КРИТИКИ XIX В.

Сабитова Н.Г., Сулейманова А.К.

Уфимский государственный нефтяной технический университет, Россия

Ж. Санд в предисловии к своему очерку «Пьер Боненн», посвященному Тургеневу, писала: «Вы – реалист, который способен все увидеть, поэт, который может все украсить, и обладаете великим сердцем, чтобы всех пожалеть и все понять» [1]. Современники Тургенева – литературная критика, прежде всего, отмечали в его романной прозе наряду с преемственностью традиций реализма Пушкина, Лермонтова, Гоголя, Толстого, Достоевского, и новаторские тенденции – писатель пренебрегал необычными сюжетами, романтическими сюжетами, исключительными героями. По мнению Мопассана, Тургенев, отвергая устаревшие жанровые особенности романа, считал, что роман должен творчески воспроизводить «жизнь» без интриг и запутанных приключений. Таким образом, Тургенев считал, что роман – это «история жизни» общества и героев – волевых личностей, способных понять назревавшие социально-политические преобразования. Концепция самоценности личности, глубина познания жизни души писателем проявляются в многогранности психологического портрета героя – в его сложных внутренних состояниях, духовных конфликтах, оттенках самых сокровенных переживаний. Накопленный опыт художественного воспроизведения психологизма личности в его индивидуальности, с его морально-нравственными ценностями в творчестве Пушкина, Гоголя и Тургенева позволил проявиться с особой силой «диалектике души» в романах Л. Толстого. Проблемы героя у Тургенева не были ограничены тенденциями общественной жизни России и русской литературы середины XIX в. Общая концепция места личности в жизни и искусстве сближали его творчество с западноевропейской большой литературой и находило широкий отклик в зарубежной критике.

В западноевропейской литературе и критике благожелательную оценку прозаическое творчество Тургенева получило впервые во Франции. Известный литературный критик Э.М. де Вогюэ в книге «Русский роман» (1886) особое внимание уделил важной черте творческого мастерства Тургенева – глубокому и тонкому психологизму: «Он не демонстрирует жизнь, факты сами по себе мало занимают его. Он видит их лишь сквозь душу человеческую». А критик Э. Эннекен считал, что антропоцентризм является отличительной особенностью всей русской литературы. Творчество же Тургенева «обладает качеством, на сегодняшний день отсутствующим во всех лучших французских произведениях, – они жестоки к человеку». В многогранной палитре русского писателя критик отличал лиризм, талант «интимного деликатного проникновения в людские души».

Творчество Тургенева, по мнению русской литературной общественности, явилось фактором взаимодействия русской и западноевропейской литератур. В романной прозе русского писателя

литературная критика – как отечественная, так и европейская – уловила тенденции в освоении художественного опыта западноевропейского романа. Но русский роман Тургенева, при всей внутренней связи с общими стилистическими особенностями европейского романного жанра, не воспроизводит художественно-методологический опыт западноевропейских романистов.

Известность Тургенева во Франции, прежде всего, была основана на тесных дружеских связях русского писателя с группой выдающихся писателей-реалистов – Г. Флобером, А. Доде, Э. Золя, Э. Гонкуром. Это своеобразное творческое содружество вошло в историю западноевропейской литературы под именем «кружок пятерых». Духовная близость способствовала возникновению между Флобером и Тургеневым дружеских отношений.

Чем привлекала самая личность русского писателя, его творчество Флобера, чего были лишены современные ему писатели-французы? В книгах Тургенева он ощутил поэтическую самобытность русской духовной жизни, не отягощенной кровавыми социальными потрясениями. В Тургеневе Флобер видел свет нравственного здоровья. Как любил повторять Тургенев своим французским друзьям, русская культура основывалась не на законе, не на римском праве, а на человечности. Флобера восхищало глубокое понимание Тургеневым многих областей общественно-культурной российской и европейской жизни: «Он чудесный человек. Чего он только не знает! Он читал мне наизусть отрывки из трагедий Вольтера... Он знает, мне кажется, все литературы до самого дна. И как скромен при этом. Как добродушен, как безобиден» [2]. Некоторые французские критики замечали в поздней прозе Флобера воздействие стиля Тургенева, в частности, отмечались «Три повести» (1877г.). В центре флоберовского триптиха стоит «Простая душа». История деревенской девушки, обделенной простым человеческим счастьем, знавшей в своей жизни только работу в услужении и преданной своим господам, вызвала у современников Флобера неоднозначные отклики. Тургенев, неизменно высоко ценивший творчество французского писателя, «Простая душа» казалась наиболее удавшейся из трех повестей благодаря выразительности отражения «чувствительности» в характере героини. Тургенев считал, что Флобер, чуждый сентиментальности, используя скупые и выразительные в своей конкретности художественные средства для достижения точности языка и стиля, добиваясь проникновения в глубины трагически нелепой судьбы человеческой жизни.

Важным фактором сближения русской и французской культур стало участие Тургенева в жизни Золя. В начале работы над эпопеей «Ругон-Маккары» писатель испытывал материальные трудности. В 1872г. произошло знакомство писателей. Тургенев, стремясь помочь Золя и вместе с тем познакомить русского читателя с французским романистом, налаживает связи с русскими издателями. Одновременно с французскими изданиями увидели свет на русском языке многие романы Золя. Начиная с 1875г. по инициативе Тургенева Золя становится постоянным парижским корреспондентом журнала «Вестник Европы» и сотрудничает в течение шести лет. В предисловии к сборнику «Экспериментальный роман» Золя с благодарностью отозвался о помощи русского писателя в освоении русской аудитории: «Россия в один из страшных для меня часов безысходности вернула мне уверенность и силы, ибо дала мне трибуну и самого просвещенного, страстного читателя в мире» [3]. Русская критически настроенная литературная общественность с интересом следила за творчеством Золя, в котором ее привлекал экспериментальный метод в художественной практике писателя. Однако общественное литературное мнение разделялось в оценке художественного метода Золя, в частности, Салтыков-Щедрин считал чрезмерной для русской реалистической традиции откровенность в изображении физиологической стороны жизни человека.

Большую роль сыграл Тургенев в формировании Мопассана как писателя-реалиста. Особенно сильно проявляется влияние Тургенева-рассказчика в восприятии Мопассаном природы как самостоятельного прекрасного феномена, существующего по своим законам, не связанного с человеческим воображением. Литературная критика усматривала в этом влияние стиля «Записок охотника». В одной из статей Мопассан отмечал в рассказах цикла Тургенева присутствие «глубокой и скрытой в существе вещей печаль». Эту особенность тургеневской прозы Мопассан считал для себя особенно близкой и, характеризуя русского писателя как реалистического и в то же время чувствительного наблюдателя, считал себя литературным преемником.

Знакомство Мопассана с Тургеневым в начале 80-х гг. перерастает в дружбу и продолжается до смерти русского писателя. Благодаря неустанной пропагандистской деятельности Тургенева произведения Мопассана стали выходить в свет и в России. В «Вестнике Европы» печатаются романы «Жизнь» и «Милый друг». Общение с Тургеневым пробуждает интерес у Мопассана к русской литературе. В литературно-критических статьях, посвященных творчеству Пушкина, Лермонтова, Гоголя, Толстого, французский писатель не только отмечает особенности их

художественного дарования, но признает особое место творческого наследия русских писателей как национального и мирового достояния. Тургеневу посвящен сборник новелл «Заведение Телье», о нем пишет статьи, в которых глубокое проникновение в творческий мир русского писателя сочетается с восхищением и признанием его заслуг в европейской культуре[4].

Своеобразие романной прозы Тургенева – корневая связь с русской общественно-культурной действительностью, с традициями отечественной литературы во взаимодействии с общими тенденциями развития реализма в западноевропейской литературе, отмечалось писателями и литературной критикой как культурный феномен русской литературы в мировом литературном процессе: «Тургенев родился русским и русским остался. Конечно, европейские идеи ему не чужды и нравы наши ему нравятся, раз он захотел к ним приобщиться... Но он славянин и чувствует, что такова его натура, таков его гений, таков он есть сам» [4].

Литература

1. Тургенев И.С. Полн. собр. соч. и писем: В 30-ти т. М.: изд-во Наука, 1982
2. Мировое значение русской литературы XIX века. М.: Наука, 1987
3. Балыков Л.А. И.С. Тургенев и русско-французские книжные связи. // Исследования и материалы. М.: Наука, 1990
4. Ладария М.Г. Тургенев И.С. и классики французской литературы. Сухуми: изд-во Алашара, 1970

ИЗУЧЕНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ В ТУРКМЕНИСТАНЕ

Бекджаев Т.

Туркменского государственного университета имени Магтымгулы, Туркменистан

Туркменские читатели знакомы с творчеством азербайджанских писателей и поэтов, таких как М.С.Ордубади, Дж.Джабарлы, С.Вургун, С.Рустам, М.Гусейн, М.Ибрагимов, М.Дильбази, Вахид с середины XX века. Произведения этих авторов были изданы как отдельные книги, так и специальных сборниках на туркменском языке. Во второй половине XX века среди туркменских читателей особенно вырос интерес к творчеству великого азербайджанского поэта, представителя классической литературы Молла Панаха Вагифа. В книге профессора М.Косаева Слова о литературе (Эдебият барада сѳхбет), изданной в 1972-ом году, имеет место большая статья, посвященная творчеству великого поэта Вагифа [1, 250-215]. В своей работе профессор М.Косаев детально анализирует особенности реалистичного течения в творчестве поэта и отражения в нем всех трудностей своего времени. Стихи, вошедшие в книгу профессора М. Косаева, не были переведены с азербайджанского языка, а были написаны в оригинале. Эти стихи и без перевода понятны туркменскому читателю. Стихи великого сына азербайджанского народа Молла Панаха Вагифа были переведены на туркменский язык народным писателем Туркменистана Г. Гурбансахатовым и изданы в отдельной книге “Сайланан эсерлер” (Избранные произведения) в 1982-ом году [2]. В книгу вошли около девяноста стихов поэта и были вторично изданы в 2011-ом году [3]. В стихах поэта особенно выделяется сердечность и воспитание самых тонких человеческих чувств. Тематический облик творчества Вагифа очень разнообразен, но поэт особенно уделял внимание патриотизму, нравственности, любви, дружбе и борьбе добра со злом. Его поэзию можно сравнить с творчеством туркменских классиков Махтумкули и Молланепеса. Молла Панах Вагиф основал школу реализма в классической азербайджанской поэзии и смог приблизить искусство слова к народу.

Среди Туркменских читателей широко известен поэт Самед Юсуф оглу Векилов почитаемый псевдонимом “Вургун”, который является наглядным представителем азербайджанской литературы XX века. Профессор Н. Гуллаев в своей книге “Доганлык эдебиятлар барада сѳхбет” (Беседа о литературе братских народов) [4, 125-144] подробно рассказывает о творческом пути Самеда Вургун. Также в книге анализируются творчество поэта до 30-х годов, его сборники стихов “Шахырын касамы” (Клятва поэта), “Фонарь”; поэмы “Олум курсусинде” (Стул смерти), “Рапорт”, “Талыстан”, “Гозгалан” (Восстание), “Ай роваяты” (Лунная легенда), “Баку дессаны” (Дестан о Баку), “Муган”, “Айгуль”, “Вагиф”, “Ханлар” (Ханы) “Перхат-ширин”, “Ынсан” (Человек).

Работа продюссера Н. Гуллаева открыла туркменскому читателю Самеда Вургун не только как талантливого поэта, но и как очень хорошего переводчика. 1956-ом году был торжественно отмечен

пятидесятилетний юбилей поэта. К этому событию, 1957-ом году была издана книга “Сайланан эсерлер” (сборник произведений) на туркменском языке [5] куда вошли пять поэм, около сорока стихов и драма “Вагиф” написанная самим Вургуном.

Когда идет разговор об изучении азербайджанской литературы в Туркменистане нужно отметить и творчество Расула Рза. Некоторые из его стихов были переведены известным туркменским поэтом К. Гурбаннеспесовым и вошли в книгу “Достлук чемени” (Букет дружбы) [6].

В изучении азербайджанской литературы в Туркменистане очень важную роль имеет журнал “Dünýä edebiýaty” (Литература мира), издаваемый с 2011-го года. В этом журнале постоянно печатаются произведения представителей азербайджанской литературы. А также статьи и интервью, посвященные особенностям их творчества. В журнале четвертого выпуска 2012-го года размещена большая статья под названием “Azerbaýjan edebiýaty” (Литература Азербайджана). В статье литература Азербайджана разделена на множество групп, это литература XIV-XVIII в.в, XIX в, XX в. и независимого Азербайджана. Здесь были собраны сведения обо всех известных азербайджанских авторах и об их произведениях. Также в этом номере журнала (2012 г, № 4), изданы стихи известного поэта, доктора филологических наук, профессора Бахтияра Вахабзаде, переведенные на туркменский язык с азербайджанского.

В том же номере журнала есть интервью с доктором филологических наук, профессором, академиком Академии наук Азербайджана Рафаелем Баба оглу Гусейновым. Это интервью наглядно показывает глубину литературных отношений Туркменистана и Азербайджана. Ученый рассказывает, как были переведены классики туркменской литературы на азербайджанский язык.

Было отмечено, что в журнале “Dünýä edebiýaty” часто печатаются переводы произведений представителей азербайджанской литературы. Подтверждением тому можно привести рассказ “Güýz ertekisi” (Осенняя сказка) написанная Садаем Будаглы (№5, 2012 г.), повести “Dantä bagyşlanan dabara” (Торжество посвященной Данте), написанная одним из ярких представителей современной азербайджанской литературы Анаром Расул оглу Рзаевым.

В различные номера журнала также вошли рассказ Шамиля Камил оглы Садыга “Aýalsyz adam” (Человек без жены) (№3, 2016 г.), сборник стихов под названием “Sesiz aýlanyň dur täleýiň çarhy...” (Молча крутится колесо судьбы) азербайджанского поэта XIX века Мирзы Шафи Вазеха, а также статья про этого поэта (№1, 2017 г.). В статье приводятся интересные факты из жизни поэта и даются сведения о его стихах, изданных в Берлине 1851-ом году литературоведом Фридрихом Боденштедом. Стихи были изданы под названием “Песни Мирза Шафи”.

В наше время творчество представителей азербайджанской литературы внесено в учебную программу высших учебных заведений Туркменистана. На лекциях “Литература соседних народов”, читаемых на факультете туркменского языка и литературы ТГУ им. Магтумгулы особое значение уделяется азербайджанской литературе. Туркменские студенты изучают произведения и особенности творчества Ильяс ибн Юсифа Низами (Низами Гянджеви), Молла Панаха Вагифа, Мирза Фатали Ахундова, Джамила Мамедкулиева и т.д.

Изучение азербайджанской литературы в Туркменистане расширяется день за днем. Связи в литературе между братскими народами указывает на глубокие единые корни братских народов.

Литература

1. Kösäýew M. Edebiýat barada söhbet. Aşgabat, 1972
2. Wagyf. Saýlanan eserler. Aşgabat, 1982
3. Mollapena Wagyf. Saýlanan eserler. Aşgabat, 2011
4. Gullaýew N. Doganlyk edebiýatlar hakda söhbet. Aşgabat, 1979
5. Samat Wurgun. Saýlanan eserler. Aşgabat, 1957
6. Gurbannepesow K. Dostluk çemeni. Aşgabat, 1986

ТАНКА И ХАЙКУ В ГЛОБАЛЬНО-ЛИТЕРАТУРНОМ МИРЕ

Гоголадзе Т.

Горийский государственный учебный университет, Грузия

Это стало выражаться и в литературе. Этому способствовали издавна известные виды т.н. «малой поэзии».

Начиная с античного периода в литературе встречаются разные виды т.н. «малой поэзии», которые именуют и афоризмами и эпиграммами (на Западе) и танками и хайку (на Востоке). Происхождение этих малых форм традиционно связывают с поэзией Востока и им характерна подчеркнутая лиричность, глубина образов и отказ от рифмы в её традиционном понимании.

Наверно эта форма стала и приемлемой в наше время, о чём свидетельствуют примеры таких произведений в России, Казахстане, Грузии. В данной статье мы старались сравнить традиционные японские и грузинские современные произведения «малой поэзии». Исследования в этом направлении привели к заключению, что вид «малой поэзии» не теряет, а приобретает свою популярность, благодаря характерной лаконичности, импрессиональности и актуализации, синкретичности времени и пространства.

Что способствовало возникновению «малой поэзии» и как она развивалась на протяжении всей цивилизации на Западе и Востоке?

Для восприятия вселенной недостаточно передать её в чувственно-реалистичной форме, нужно и созерцать её в религиозно-интуитивной форме. Этому способствовали спонтанно возникшие, похожие на стих, экспромты, афоризмы, эпиграммы. Но само по себе, придавая форму, они стали составной частью «малой поэзии», которая в японской литературе обрела новую «оболочку» - танка. «Изящное нерифмованное пятистишие, состоящее из 31 слога 5+7+5+7+7, чаще всего пейзажная и любовная лирика, стихи о разлуке, бренности жизни, придворное славословие» - [1, 265], так определяют японскую танку, которая начинает доминировать в Японии ещё с V века. Они представляли собой скрытые чувства императоров, генералов, принцесс или монахов-отшельников медитационной лирикой. Последователи «танка» близко воспринимали природу, связывали свои чувства и давали читателю повод к размышлению. Например, в танке императора Тенч (668-671 г.г.) даётся описание осени на фоне жатвы. Здесь как будто чувствуется угроза от дождя, от которой не сможет спасти его обиталище. Начиная с XV века танка стала почти единственным жанром поэзии, культивировавшемся в аристократических кругах. Танку стремились оживить и в XVIII и в XIX-XX веках (Есано Хироси, Ёсано Акико, Масаока Сики и др). Они обогащали содержание танки новыми образами и разговорной речью. Стремлением оживить традиционную танку проникнуто творчество видного японского поэта Исикава Такубоку (1885-1912). Как он в разговоре со своим другом сказал, существуют особенные минуты, которые никогда не повторяются и он не хотел чтобы они потерялись. Самая лучшая форма для этого – такая короткая форма, как танка. Но он любит танку потому, что любит жизнь [2,19-20].

Танки Исикава Такубоку появились и в переводах на грузинском языке. (К. Лордкипанидзе) в 1970 году. («Сто танков») и сразу же привлекли внимание грузинских читателей. Несмотря на недостатки качества перевода, Такубоку на грузинском языке звучит прекрасно. Например:

sasaciloa?	«Смешно
ar mecineba	Мне не смеётся
raxania vedzeb im danas	Долго искал я
is ki turme	тот нож,
xelshi michiravs~.	который держу в руке.
[2, 47]	(перев. на русский яз. Т.Г.)

Грузинские писатели заинтересовались такими малыми формами поэзии. Этому способствовало время (обретение долгожданной независимости, тяжёлые времена, борьба за сохранение патриотического, национального духа, за традиции, ностальгия по ушедшему, прошлому). Всё это нужно было высказать в короткой форме, метафоризмом, с упрощением и отчуждением авторской позиции, импресивностью, опорой на язык и т.д. [3, 87-88]. Кроме того, лучше сказать ярко, правдиво, иногда и афористично. Поэтому это было самой лучшей формой для журналиста, наблюдателя жизни и для писателя, на созерцателя-критика.

Такой оказалась писательница Ольга Брагвадзе (1948 г.), которая сама пережила все невзгоды родной страны, начиная со второй половины XX столетия, была передовой журналисткой, потом выпустила сборники эссе и новелл. В 2007 году вышел в свет маленький сборник «Малой поэзии», которую автор скромно, назвал «Наподобие танки» («Танкасебури») и Хайку («Хаикусавит»). Обложка книжечки оформлена иллюстрацией старинной миниатюры японского монаха Кеиона (1200 г.).

«Танкасебури» разложена по грузинскому алфавиту и оформлена заглавной буквой грузинской асомтаврули. Этим прекрасно передаётся стремление автора, изобразить «малую поэзию», похожую на японские танки, с национальным антуражем и новым содержанием.

Здесь нет отрешённого восприятия природы, или описания только любви, и афоризмов. Здесь все связано стремлением передать импрессионность восприятия ассоциациями прошлого и политико-философскими взглядами. В стихе, которая по форме состоит из 5 строк, (но не 31 слов) передаётся вся сущность «задержанной минуты», иногда метафорическим образом, традиционной грузинской «маджамной формой».

`zameari ukan darcpa, daeba,
magram sacpemo gazafxuli
ise susti da udzluria,
gulma jer kidev ver agiqva
misi gazafxuloba~ [3, 34]

«Зима позади,
Но весна не для меня,
Так нежна и бессильна,
Сердце не смогло
Воспринять её весенность».
(пер. Т. Гоголадзе)

«Малая поэзия» О. Брагвадзе ещё раз свидетельствует о вечности этой формы и в XXI веке, с новым содержанием, новыми стремлениями и афористичностью.

Минимализм Брагвадзе – это простые яркие образы, особый, новый взгляд, но уже знакомые вещи, минимализм слова за счёт глубины содержания.

Литература

1. Б.С.Э. т.25, М.: Советская энциклопедия, 1976
2. Плеханова И. Авангард поэтический. Конец XX-начала XXI веков: учеб. пособие, Иркутск, изд. Иркутск государ. ун., 2010
3. Восточная поэзия. Тбилиси, изд. Мерани, 1981 (на груз. яз.)
4. Ратиани И. Японские танки в журнале Омега, 2000, №12 (на груз.яз.)
5. Исикава Такубоку. Сто танков, Тбилиси, изд. Накадули, 1970, (на груз.яз.)
6. Брагвадзе О. «Танкасебури, Хаикусавит», Гори, 2007

“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD”A QARŞI ZİDDİYYƏTLİ MÜNASİBƏTİN SƏBƏBLƏRİ

Umudov Q.U.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Azərbaycan

Azərbaycan qorqudsünaslığının tam bir əsrə yaxınlaşan tarixçəsini üç mərhələyə bölmək olar: 1) 1923-1951; 1957-1997; 1997-ci ildən sonra. 1923-cü ildə yazılan bir məqalə [7] ilə start götürən, Əmin Abidin İstanbul Darülfununda başlanan, Bakıda davam edən tədqiqatları – məruzə və çıxışları, çap olunan [2; 3; 4; 5; 6] və olunmayan məqalələri ilə təşəkkül tapan qorqudsünaslığımız öz inkişafını eposun vətəninə Həmid Araslının səyi ilə işıq üzü görən ilk nəşri (1939) və ardınca bir sıra alimlərin onunla bağlı yazdığı məqalələrlə reallaşmışdır.

Lakin ötən əsrin tən ortasında “Kitaba” münasibət birdən-birə dəyişilərək vulqar xarakter almağa başladı. Uydurma tərzdə elan olunan “Dədə Qorqud” adlı “xalq düşməni”nə 1951-ci ilin ortalarında qəti hücum başladı. O zaman təşkil olunan bu kompaniyanın, şübhəsiz ki, siyasi-ideoloji səbəbləri var idi.

“Dədə-Qorqud”a olan hücum gözlənilən idi. Ümumiyyətlə, 37-38-ci illər “qasırğa”sının o vaxta qədər abidədən yan keçməsi möcüzə idi. Bəllidir ki, əvvəlki şiddətində olmasa da, “37” qasırğası 50-ci illərin məlum hadisələrinə qədər davam etmişdir. Eposa qarşı edilən 51-ci il hücumuna hazırlıq əslində bir neçə il əvvəl başlamış, bu tipli milli ruhlu əsərlərin məhvinə, onların göstərdiyi milli-ideoloji təsirləri düşüncə və təsəvvürlərdən silib atmağa qərar verilmişdi. 1948-ci ilin avqustunda Azərbaycan K(b)P MK-nın “Azərbaycan sovet ədəbiyyatının vəzifələri və onu yaxşılaşdırmaq tədbirləri haqqında” qərarı olmuşdu. Qərarın 1-ci bəndində, dolayısı şəkildə, yalançı xalqilik təzahürlərinin tamamilə kökünü kəsmək üçün tədbirlər görsünlər” [12, 28 avqust, 1948] – göstəricisini verərkən “Dədə Qorqud” kimi abidələrə qarşı da ciddi mübarizə nəzərdə tutulurdu.

Məsələ bundadır ki, rusca nəşrinə qədər eposun məzmun və ideyası barədə, türkoloq və filoloqlar istisna olmaqla, hökumət və dövlət qurumlarında çalışan məmurların anlayışı yox idi. İdeoloji qurumlara yol tapıb yerləşmiş, türkü sevməyən, lakin onun dilini az-çox, danışiq səviyyəsində bilən, digər millətdən olan danosçuların arxaik oğuz türkcəsini başa düşüb anlamaları imkansız idi. Bu səbəbdən “Kitab”ın imperiyanın kommunist ideologiyası üçün “təhlükəli” olan mahiyyətindən, milli məfkurəyə oyadıcı təsirindən siyasi dairələrin bir o qədər məlumatı yox idi.

Qeyd olunduğu kimi, 1950-ci ildə abidənin “uzun müddət V.V. Bartoldun arxivində saxlanılan “rusca tərcüməsi işıq üzü görür [8]. Eposun müasir rus dilində “tam nəşri sovet oxucularına onunla yaxından tanış olmaq imkanını” verdi. Onu artıq çoxları oxuyub anlaya bilirdi: dost da, düşmən də... Abidə özünün möhtəşəmliyi, tarixi dəyəri, süjet və kompozisiya mükəmməlliyi, ideya-məzmun dolğunluğu ilə ölkənin elmi və siyasi təbəqələrində rezonansa səbəb oldu. Düşmənlər hərəkətə keçdi. “Kitab”ın əllinci illərdəki qara günləri də məhz bundan sonra başladı.

Professor Cəlal Qasımov yazır ki, “... 1951-ci ildə bu xalq eposuna qarşı gözlənilən hücumlar başlandı. Bolşevik rəhbərləri dastanı antisovet millətçi bir əsər kimi tənqid atəsinə tutdular” [10, 24]. Abidənin başına gətirilənləri xatırladan ümummilli lider Heydər Əliyev deyirdi: “Kitabi-Dədə Qorqud” eposu... misli görünməmiş təqiblərə məruz qalıb. Hətta onu öyrənməyə, tədqiq etməyə cəhd edənlərin də taleyi acınacaqlı olmuşdur” [1, 9].

Hər daim özlərinə qondarma tarix formalaşdıran, onun-bunun maddi və mənəvi dəyərlərini, coğrafi ərazilərini qəsb etməyi vərdiş etmiş, varlıqları boyu daimi vətənləri olmayan düşmənlər təşvişə düşdülər. Səbəb o idi ki, “Dədə Qorqud” kitabında Qafqazda sakin olan oğuzlarla qonşu, həmsərhəd etnos kimi gürcülərin, abxazların, rum xristianlarının, həmçinin qıpçaq türklərinin adı keçir, lakin ermənilərin izi-tozu da görünür. Bu da onların arzularını, gələcək torpaq iddialarını puç edirdi. Onlara görə, ermənilərin Qafqazın köklü sakinləri olmadığını göstərən belə bir kitab olmamalı, qalmamalı idi. Buna hesablanmış danoslar Moskvaya ötürülür. A.Ş.Mikoyan L.Bertyanı “zərərli” və təhlükəli” bir türk abidəsində “yazıq” erməni və gürcü xalqlarının “qanına susamış” “oğuz aristokratiyasının” – xan və bəylərin tərifləndiyi barədə məlumatlandırır. Çox güman ki, Beriya da məsələni Stalinə çatdırmışdı.. Nəticədə Moskvadan M.Bağırova “qulaqburması” və abidənin yasaq olunması barədə göstəriş verilmişdi.

Millətimizin şərəfli keçmişi, qədim və möhtəşəm tarixi, zəngin mədəniyyəti, “kitab” vasitəsi ilə soydaşlarımızın keçmişini öyrəni, özünü tanıya bilmə təhlükəsi şovinist millətçiləri, soysuz, kəmfürsət düşmənlərimizi – “ələkçiyə qıl verən” daşnak tör-töküntülərini hərəkətə gətirdi. Moskvaya yetişən narahatçılıq, fobiya opponentləri milli-ənənəvi dəyərlərimizin şah əsəri olan “Kitabi-Dədə Qorqud”-a qarşı hücumla təhrik etdi. Bu da var ki, “sapı özümüzədən olan baltalar” da ağalarından eşidəcəkləri “molades”-ə görə, düşünən başları, danışan dilləri kəsməyə hazır idilər.

Haqqında danışdığımız dövr ilə bağlı araşdırmalar aparan, sovet idarə aparatının repressiya maneələrini, “son dərəcə məxvi” qırıqlı gizlinləri diqqət və səylə incələyən professor Cəlal Qasımov bu xüsusda yazır: “Klassik irsə nihilist münasibət rus imperiyasının daim diqqət mərkəzində olmuşdur. “Kitabi-Dədə Qorqud” kimi diqqətdən yayınıb çap olunan əsərlərə isə sonradan millətçi damğası asılaraq yasaq edilmişdir. Bu isə təbii idi. Çünki Cavidləri, Cavadları, Müşviqləri, H.Hüseynovları məhv edən rejim Dədə Qorqudları da məhv etməli idi” [10, 20-21].

51-ci ilin yaYında Yazıçılar İttifaqının, Elmlər Akademiyasının, ali məktəblərin keçirdiyi tədbirlərdə epos, onun nəşri və araşdırıcılarının əleyhinə döşənən tənqidlər ara vermədi. May ayının əvvəllərində keçirilən Azərbaycan yazıçılarının ümumi yığıncağında hesabat məruzəsi və onun ətrafında qızgın müzakirələr açan çıxışlar edildi. 1950-ci ildə çap edilmiş bəzi şair və yazıçıların ideyasızlıqda suçlandırılan əsərlərində tutulan “Kitabi-Dədə Qorqud” və onun barəsində yazmış müəlliflər çox kəskin tənqid olundu. Onlar burjua millətçiliyini təbliğ etməkdə günahlandırıldılar.

Mayın 24-də Azərbaycan K(b)P-nin XVIII qurultayı çağırılır. Hesabat məruzəsində M.C.Bağırov “zəhmətkeşlərin kommunist tərbiyəsi”ndən danışarkən, bolşevik strateqlərinin qəsdən önə çəkib qabartdıqları yazıçıların ümumi yığıncağının qərarına bəraət qazandıraraq deyirdi ki, Yazıçılar İttifaqı tamamilə düzgün qərar çıxarmışdır: “Bəzi ədəbiyyatşünas və yazıçılar siyasi sayıqlığını itirərək uzun illər ərzində bu zərərli, xalqa zidd kitabı Azərbaycan eposu adı ilə təbliğ etmişlər. “Dədə Qorqud” xalq eposu deyildir! Bu kitab başdan-başa soyğunçuluq və qırğın məqsədilə Azərbaycana gələn köçəri oğuzların hakim, yuxarı təbəqələrini tərifləməyə həsr edilmişdir. Bu kitab tamamilə millətçilik zəhəri ilə doludur, müsəlman olmayan başqa xalqlara, əsasən qardaş gürcü və erməni xalqlarına qarşı yazılmışdır (?!?!- Q.U)”. [12, 26 may, 1951].

Aşağılarda – respublikanın ədəbi və elmi yaradıcılıq təşkilatlarında öz əlimizlə başladılan ifşa kompaniyası Moskvada davam edib yekunlaşdı.

Bədxahlar, millətimizin düşmənləri, ağalarının “yazıq”, “məzlum” adlandırdığı, “Dədə Qorqud” zamanında, onun coğrafiyasında izi-tozu olmayan, bizdən yurd-yuva geri alıb bizə də qənim kəsilən üzdənirə, xain bir etnos və onların havadarları məqsədlərinə çatdılar. “Kitabi-Dədə Qorqud” qadağan olundu. Onu kitabxanalardan yığışdırdılar. Məktəblərdə tədris edilən boyları dərsliklərdən çıxardılar. İnsanların canında hələ 37-ci ilin xofu qalmaqda idi. Stalin kimi tiran və onun fürsət verdiyi kəmfürsətlər meyhdanda idi...

Lakin tiranlar ölür, diktaturalar sora yetir, cinayətlər də cəzasız qalmır, haqq-ədalət öz yerini tapır. “Kitabi-Dədə Qorqud”un məhbəsi uzun olmadı, beş-altı il çəkdi. Lakin o hadisələrin yaddaşa və qəlblərə vurduğu yaralar təsirsiz ötürmədi. Bəraətdən düz 40 il sonra (1997-ci ildə) ümummilli lider Heydər Əliyevin imzaladığı tarixi fərmanlar keçmişin yaralarına məlhəm oldu.

Ədəbiyyat

1. Əliyev H. Milli varlığımızın mötəbər qaynağı // “Kitabi-Dədə Qorqud” ensklopediyası. 2 cildə, Bakı YNE, I c., 2000, səh. 5-12.
2. Abid Ə. Azərbaycan ədəbiyyatında türkcənin təkamülü. “Maarif və mədəniyyət” jurn., Bakı, 1926, №2-3;
3. Abid Ə. Heca vəzninin tarixi. “Maarif işçisi” jurn., Bakı, 1927, №3, səh. 50-55.
4. Abid Ə. Türk el ədəbiyyatına elmi bir baxış.. “Oğuznamə”. – “Dan ulduzu” jurn., Bakı, 1929, №5, səh. 30-33; №8, səh. 28-30.
5. Abid Ə. Əsirət dövründəki Azərbaycan ədəbiyyatına dair vəsiqələr, - “Azərbaycanı öyrənmə yolu” jurn., Bakı, 1930, №3, səh. 48-53.
6. Abid Ə. Azərbaycan türklərinin ədəbiyyat tarixi. Bakı, “Elm və təhsil”, 2016, 240 s.
7. Mirbağırılı M. Əski türk ədəbiyyatı nümunələrindən.: “Dədə Qorqud” haqqında. - Bakı, “Kommunist” qəz., 1923, 26 oktyabr.
8. Kniqa moeqo Deda Korkuta. – Bakı, YNE, 1999, səh. 4.
9. Dede Korkut. – B., İzd-tvo AN Azerb.SSR, 1950, STR.5-6.
10. Qasimov C. Kitabi-Dədə Qorqudun yasaqlanması. Bakı, 2013, 180 səh.
11. Məmmədli H. Dünyanı düşündürən “Dədə Qorqud”. - Bakı, 1999.
12. “Ədəbiyyat qəzeti”
13. “Literaturnaya qazeta”
14. Bolşaya sovetkaya ensklopediya (2 izd.) – T.13 M.1952.

AZƏRBAYCAN NƏSRİNDƏ İDEYANIN MODELLEŞDİRİLMƏSİ MEYLLƏRİNİN TƏŞƏKKÜLÜ

Vəliyeva Ş.Ç.

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Azərbaycan

Hər bir yazılan əsər, hər bir bədii nəsr mətni irəli sürülmüş ideyadır. Milli ədəbiyyatda, milli ədəbi prosesdə bu ideyaların püxtələşməsi, onların dərki- mütaliə və tənqidin münasibəti uzun bir prosesdir. İndi Azərbaycan nəsrinin inkişaf baxımından elə bir dövrüdür ki, XIX-XX əsrlərdə ayrı-ayrı yazıçılar tərəfindən irəli sürülən ideyalar başqa forma və janrlar daxilində modelləşdirilir, tipik azərbaycanlı oxucunun ədəbi zövqünə uyğun şəkildə onun yaddaşındakı miflərlə qaynayıb-qarışır. Əslində, bütün nəsr əsərləri bir ümumi mətləbin ayrı-ayrı qırıntıları və fraqmentləri kimi zaman keçdikcə daha çox fərqli cəhətləri ilə diqqət mərkəzinə gəlir, insanların təfəkkür və dünyagörüşünə təsir edirlər. Ədəbiyyat nəzəriyyəsində “janr sferaları” anlayışı mövcuddur. Janr, model ideyasını qəbul etdiyi və nəsrin poetik sistemində fərqli hadisələr cərəyan edir, janr sferaları yerini və mövqeyini dəyişir, təsvir momenti, təhkiyə strategiyası təbəddülata uğrayır.

Azərbaycan nəsrində, məsələn, Şah İsmayıl Xətai haqqında bir sıra nəsr əsərləri qələmə alınıb. Həmin əsərlərdə, bir qayda olaraq diqqət tarixi şəxsiyyətin Azərbaycan tarixində oynadığı rolun bədii səpkidə həll edilərək oxucuya təqdim edilməsinə yetirilir. Kamal Abdullanın “Yarımqıq əlyazma” romanında da həmin obraz artıq başqa bir ideya kontekstində işlənir. Yazıçının sonrakı roman və hekayələri də kompozisiya baxımından ideyanın modelə çevrilməsi mexanizmi əsasında qələmə alınıb. Kompozisiyası bu tipli model əsasında qurulan nəsr əsərlərində əsas rol, yəni, “əsas yaradıcı, yönverici rol” müəllif fantaziyası oynayır. Reallıq yalana, fantaziya gücünə yaradılan model isə tamamilə həqiqətə çevrilir. Kamal Abdullanın “Göyazən dağının ilahəsi” hekayəsində süjet strukturu Azərbaycan nağılları və əfsanələrinin müxtəlif fraqmentlərindən yığılır, bu fraqmentlərdən istifadə edərək, müəllif bütün zamanlarda Yer kürəsini başına alan böyük və anlaşılmaz, adi məntiqə izah olunmayan sirri sadəcə təqdim edir. Bu sirrin səbəb olduğu, yaxud ona qurban gedən talelələrin təsviri hekayədə maraqla izlənən süjet xəttini yaradır. Kamal Abdulla eyni model daxilində müxtəlif rakurslar seçməyə cəhd edir və fikrimizcə, buna bəzən tam, bəzən də qismən nail ola bilər. Bu hekayələr həm də müəyyən mənada ixtisaslı oxu tələb edir. Reallıq, gerçəklik bu nöqtədə təhrif edilir. Birinci sınıma məqamı budur. Mif metadil sferasına aiddir. Burada mənənin formaya keçməsi hadisəsi baş verir, mif təbii dili, necə deyirlər “oğurlayır”.

İndi isə ideyanın modelə, kompozisiya elementinə çevrilməsi məsələsinin Kamal Abdullanın “Unutmağa kimsə yox...” romanında necə həll edildiyinə nəzər yetirək. Kamal Abdullanın təqdim edilən mətnində “oynadılan” ideyalar, süjet motivləri, bununla sıx şəkildə nəfəs alan fabula kəsikləri şübhəsiz ki, orijinal deyil və ola da bilməz, - yəni, dünya nəsrini indi elə bir inkişaf mərhələsinə yetişib, nə yazılmamış nəsnə, nə də işlədilməmiş fənd qalıb. Hər şey tükəndikdə ideyanı müxtəlif baxışlardan keçirib canlandırmaq, dünyanı, tarixi öldüyü, bitib tükəndiyi nöqtədən körikdürmək ehtirası yeni güc qazanır. Belə çıxır ki, bütün dünyada yeni roman dalğası yaranır və Azərbaycanda bu tendensiyanın ilkin nümunəsi elə “Unutmağa kimsə yox...” romanıdır. Azərbaycan nəsrini dünya nəsrinin təcrübəsindən yaradıcı şəkildə bəhrələnir, ona orijinal suallarla müraciət edir. Bu mənada görkəmli nasir Afaq Məsudun yaradıcılığı xüsusi önəm daşıyır.

Afaq Məsud müasir Azərbaycan nəsrinin yaradıcılarından biridir. Afaq Məsud ədəbiyyata gəldiyi 80-ci illərdə çap etdirdiyi hekayələrdə (“Dovşanın ölümü”, “Sərçələr” və sair) müasiri olduğu insanın daxili iztirablarını əks etdirmək, bu hissləri dövrün sosial mənzərələri fonunda deyil, elə insanın özünün dünya, gerçəklik, Allah, axirət haqda qarmaqarışıq düşüncələri fonunda göstərmək önəmlidir. Bu kontekst və üslub parametrləri onun yaradıcılığının sonrakı dövrlərində daha da inkişaf edib püxtələşmiş və müdriklik çağının əsas mətnlərində “İzdiham” və “Yasaq edilmiş yuxular” adlı iri həcmli romanlarında tam fərqli rəqəslərdən həll edilmişdir. “İzdiham” romanı nə qədər avtobiografik səciyyə daşısa da, əslində müəllifin poetika baxımından avtobiografik cəhətlərin kollajı təmsalında son dərəcə orijinal əsəri hesab edilir. Burada mətləbə ənənəvi yanaşma tərzindən əsər-əlamət yoxdur. Hər şeydən qabaq, insan taleyini onun yuxuları, qorxuları fonunda, güzgünün surəti göstərən hissəsindən vaz keçib onun qatı, zülmət qaranlıq içində boy göstərən arxa tərəfindən qeybdən gələn səsləri sözə çevirmək ehtirası əsas axın şəklini alır. Hətta belə demək mümkündür ki, bu əsərdə söz özü də maddi varlığını hiss etdirməyəcək dərəcədə “deformasiyaya” uğramış, bildirdiyi, hədəfə aldığı nəsnələrin ətrafında fırlanmaqla bildirilən əlaməti və keyfiyyətləri bir araya gətirmək, necə deyirlər onların topası ilə yerlə göyü, ucada olan yerin dibindəki sirli və müəmmalı nəsnələri birləşdirmək niyyətində bulundur.

Afaq Məsud nəsrini bizim müasir nəsrimizdə istər texnika, istərsə də mündəricə baxımından ayrıca, müstəqil adadır. Bəzən müasir ədəbiyyatşünaslıqda bu nəsrin F.Kafka və A.Kamü təcrübəsindən irəli gəldiyini deyənlər də tapılır. Şübhəsiz ki, Afaq Məsud nəsrini zənginliyinə, fikir, ideya axarına görə dünya və xüsusən Avropa nəsrinin ən öncül ənənələri ilə səsləşməyə bilməz. Ancaq fikrimizcə, bu məsələnin zahiri tərəfidir. Onun son zamanlar müraciət etdiyi, daha doğrusu tərcümə etdiyi mətnlər – sufi nəsrinin nümunələri məsələnin həllinin o qədər də sadə olmadığını nəzərə çarpdırdı. Onun Ərəbidən və İmam Qəzaalidən etdiyi tərcümələr bir daha göstərdi ki, Afaq Məsud adlı Azərbaycan yazıçısının poetik mənbəyi XX əsr Avropa nəsrini və bədii fikri ilə bağlı olduğu qədər də klassik şərq mətnləri, ibrətamiz pırıqlar, təsəvvüf – sufi mətnləri ilə sıx şəkildə əlaqədardır. “Duyğular imperiyası” esselər silsiləsi fikrimizcə, onun yaradıcılığında çox önəmli bir mərhələdir. O mənada ki, burada yazıçının düşüncə axarının istiqamətlərini, kod və koordinatlarını ayırmaq əlamətləri mövcuddur. Vəqif Cəbrayılzadə və Bax müqayisəsini özündə əks etdirən mətn nə qədər əlamətdar və sərrastdır. Afaq xanımın Markesdən etdiyi fundamental tərcümə - “Patrixarxın payızı” əsərinin tərcüməsi də onun yaradıcılığında önəmli hadisələrdən biridir. Yazıçı bir tərəfdən dünya nəsrinin ən önəmli nümunələrini professional şəkildə dilimizə çevirib oxucuların gözləntilərini doğruldur, digər tərəfdən isə özünün yazıçılıq əqidəsi, yazı mənasının qəbul etdiyi üslubları Azərbaycan oxucuları qarşısında açır.

Həm hekayələrində, daha çox isə esselərində bir üslubi keyfiyyət nisbətən üzde olan təsiri bağışlayır: hər bir cümlə oxunduqca elə bil əlindən nəse çıxır və sən onu tuta bilmərsən. Yəni, təsvir edilən nəsnə elə bir sürətlə ötür keçir ki, sən ona yetişə bilmərsən, sadəcə tuta bildiyin yönü zəif şəkildə qavrayır və uzun müddət nələrin baş verdiyini anlamayırsan. Bütün bu və bu kimi keyfiyyət anları onun nəsrini açılmaz bir sirr tülünə bürüyür. Belə bir fikri də ifadə etmək olar ki, ilk baxışdan nə qədər orijinal və ayrıca bir hadisə təsiri bağışlasa da, Afaq Məsud nəsrini əslində klassik Azərbaycan nəsrini ilə, onun əsas və qabaqcıl ənənələri ilə bir o qədər sıx şəkildə bağlıdır. Mirzə Cəlilin “Dəli Yığıncağı” pyesini diqqətlə oxuduqda belə bir qənaətdə gəlmək olar ki, bu əsərdə, xüsusən “Ölülər” də əksini tapan bədii mətləblər XX əsr dünya nəsrinin daha sonralar sistem şəklində saldıdığı əsas ideyalardır. Afaq Məsudun “İzdiham” romanı və “Can üstə” pyesinin obraz və personajları da daxili mahiyyət etibarilə Molla Abbasın “törəmələridirlər”. O mənada ki, Afaq Məsud Mirzə Cəlilin nişan verdiyi insani keyfiyyətləri, insanın müəyyən məqamlarda xarakterini gizlətməsi, xarakterinin ikiləşməsi, özünü dəliliyə vurmağı və sair bu kimi xüsusiyyətlər məhz Afaq Məsud yaradıcılığında daha sonralar inkişaf etdirilərək mükəmməl poetik sistem formasını almışdır.

Nəsr mətnləri vasitəsi ilə irəli sürülmüş ideya gec, ya tez, amma mütləq modelləşdirilir. Bu, bütün dünya nəsrinin inkişafında ümumi qanunauyğunluqdur. Bu ideyaların modelləşdirilməsi zaman keçdikcə

məqamında yeni ideyaların doğrulmasına və bu təsadüfə həm ilkin ideya, həm də onun yaratdığı modelə mübahisəyə girir və beləliklə, ideya-model-ideya üçbucağı ədəbiyyatın inkişafı üçün zəruri şərtə çevrilir.

Ədəbiyyat

1. Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики. Текст. /М.М. Бахтин. М.: Худож. литература, 1975, 502с.
2. <http://afaqmesud.az/az/posts/id:48>
3. <https://books.google.az/books?isbn=9952817649>
4. <https://books.google.az/books?isbn=6006319985>

ЛЮБОВНАЯ ЛИРИКА В ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНЫХ ВЗАИМОСВЯЗЯХ ЛЕЗГИН И АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ

Хаметова Г.Д.

Дагестанский государственный педагогический университет, Россия

В XVII- XVIII в. в поэтическом пространстве Азербайджана и Южного Дагестана особого расцвета достигает ашугское искусство. Любовная лирика, сыгравшая важную роль в формировании национального художественного мировоззрения лезгин и азербайджанцев, в течение ряда веков существовала в двух эстетических системах: (классическая поэзия и ашугское искусство), которые опирались на совершенно разные категории мышления. Чувственное восприятие временно-пространственных структур единичных предметов способствовало сохранению внутренней энергии при формировании художественного мира ашугской поэзии. Именно эта энергия наполняет внутреннее бытие образа возлюбленной конкретным содержанием. В отличие от классической поэзии, ашугское искусство бытовало устно. Если классическая поэзия насыщена эпитетами и сравнениями, то логическая структура мышления ашуга материализуется в синтаксической конструкции, которая играет решающую роль в формировании стихотворных форм герайлы и гошмы.

В южном Дагестане широкое распространение получило ашугство. Ашуги создавали оригинальные стихи и исполняли под аккомпанемент музыкальных инструментов. Прославленными ашугами были Режеб из Ихрека, Эмин из Ялцуга, Лезги Ахмед, Саид из Кочхюра

Ашуг Режеб родился в первой половине 18 века в крестьянской семье в селе Ихрек Самурского округа.

Стихи о любви пронизываются мыслями о социальном неравенстве. Режеб видит произвол судей, бесчинство ханов и беков, бесправие неимущих.

Есть люди без аршина бязи,

Есть люди, утопающие в шелках.

Лирический герой в стихах Режеба в отчаянии из-за коварства, лицемерия ханов.

Большинство песен Режеба о любви. Девушку, которую он любил, отдали за другого. В стихах о любви Режеба мы видим традиционное восхваление возлюбленной, страдания безответной любви.

Эмин из Ялцуга был известен в Дагестане и Азербайджане. Слагал и исполнял песни на азербайджанском языке. На родном языке его песен очень мало и они полностью не выявлены.

У него песни на социальные темы. Как и Режеб, выражает недовольство существующими порядками, когда одни живут за счёт других.

В дидактических стихах, в отличие от Режеба, назидания связывает в основном с отношениями влюблённых. Стихотворение «Дилбер» Эмина – это произведение, которое говорит о таланте певца. Оно имеет глубокое содержание, которое показывает реальную действительность в ярких красках.

Лезги Ахмед был современником Режеба и Эмина. В дошедших до нас произведениях Лезги Ахмеда звучит протест против социальной несправедливости. Примечательно его стихотворение в защиту Саида Кочхюрского.

О жестокий хан, демонстрирующий свою силу:

Какое зло ашуг причинил тебе?

В стихотворениях на философские темы поэт выражает мысли бедняков, которые гнут спину на богачей.

Лезгинский поэт и ашуг Саид из Кочхюра (1788 – 1812) – один из поэтов, чьё творчество дошло до нас. Он жил в эпоху, когда в Кюре господствовали казикумухские ханы, которые отличались жестокостью.

Саид родился в крестьянской семье в селе Кочхюр (ныне Курахский район). В поисках заработка скитался из аула в аул, пас скот, пахал землю. Побывал в Азербайджане. Азербайджанская поэзия оказала влияние на его творчество.

В своих стихах поэт отразил противоречия своей эпохи. Его песни приводили ханов в бешенство. И Сурхай-хан расправился с дерзким поэтом, выколол ему глаза. Но слово поэта приобретает ещё большую силу. Хану не удалось заглушить поэта. Самыми гневными и высокопоэтичными стихами являются «Колесо моей судьбы», «О, гроза!». В них поэт, используя эпитеты и сравнения, называет Сурхай-хана «чёрным вороном», «властелином тупым» и «кровавым». Образы тьмы и мёртвого мрака использованы для изображения своего тяжёлого положения, а также судьбы трудового народа.

Стихи Саида о любви относятся к раннему периоду его творчества. Он, обращаясь к возлюбленной, называет её «шахиней», «джейраном», «ланью». Это характерные признаки народных песен. В стихах о любви много метафорических выражений: «я сгораю», «лекарство моего сердца», «печаль раскалила сердце» и т.д.

Мотивы стихов-проклятий взяты из народной поэзии, но у Саида они имеют конкретного адресата – Сурхай-хана.

Если Режеб протестует против жестокости ханов, султанов, то Саид разоблачает конкретного носителя зла, «у которого руки и тело обгажены кровью, а голова пуста». Поэт предвещает близость расплаты.

Поэзия ашугов исполнена глубокого жизненного содержания. В центре их творчества – человек, который любит, страдает, изнемогает от непосильного труда и нищеты, протестует против власти.

На юге ашуги в основном создавали свои шедевры на русском языке. Но это не отнимает у них национальной специфики. Ведь произведения дагестанских авторов, созданные на русском языке, мы признаём, как национальные.

В большинстве случаев песни ашугов носили характер экспромта. Лезгинские ашуги были более близки к родному фольклору, брали образы из народных песен. В народных песнях соловей – влюблённый, а роза – любимая. В отличие от фольклора, ашугская поэзия создаётся конкретным лицом. Ашугские песни имеют устойчивый текст.

Широко пользовались лезгинские ашуги поэтической символикой. Это образы Лейли и Меджнуна, Фархада и Ширин – символы чистоты и преданности, возвышенной любви и беспредельной верности. В песнях ашугов, хотя и редко, но встречаются картины природы. Например, Режеб в песне «Любимая», чтобы передать горечь разлуки с возлюбленной, прибегает к следующим образам («цветы моего сада не улыбнулись мне»)

В поэтическом состязании от ашуга требовали прежде всего талант, мастерство импровизатора, знание нескольких языков, виртуозность в применении художественных приёмов и образов. Поэтический спор проходил в виде загадок и отгадок, в форме живого диалога, когда два ашуга поочерёдно создавали четверостишия на одну и ту же тему, рифму и размер.

По традиции ашуги считались лицами неприкосновенными

Народ прислушивался к их голосу, доверял им свои самые сокровенные мысли. Многие народные певцы и ашуги смело говорили правду властям. За эту смелость они расплачивались. Саиду выкололи глаза, Ирчи Казака сослали в Сибирь, Анхил Марин зашили рот.

Литература

1. Г.Г. Гашаров. Лезгинская литература. Махачкала: 1998
2. Бедирханов С.А. Лезгинская любовная лирика : динамика поэтической модели в культурно-историческом контексте. 2015
3. Дагестанские лирики. Ленинград: 1961
4. Етим Эмин. Лирика. Махачкала: 1986
5. Литература народов Дагестана. Учебник – хрестоматия 6 класс. Махачкала: 2005
6. Бедирханов С. А. Эстетика лезгинской любовной лирики 17–19 вв. Махачкала: Деловой мир, 2006

КАРАЧАЕВО-БАЛКАРО-ОГУЗСКИЕ ПАРАЛЛЕЛИ

Ханчаева Т.Х.

*Институт филологии Карачаево-Черкесского
государственного университета, Россия*

Духовная культура нации включает все этапы ее развития, начиная с самых ранних, архаических стадий, истоков народной культуры, традиционного мировоззрения, которое является стержнем духовной культуры этноса, т.к. складывавшееся веками, вобравшее опыт многих поколений мироощущение каждого народа включает в себе целую гамму этнически окрашенных переживаний, без которых невозможен поиск человеком своего места в мире. Именно в мировосприятии находит своеобразное отражение система моральных ценностей и поведенческих стереотипов, присущая тому или иному обществу. В «Китаби дадам Коркуте», по мнению исследователей, «мифологическое мышление, различные виды ритуалов древних огузов трансформировались в фольклорный текст событий языка идеи, культуры и искусства, носящий символизированный массовый характер, реализовались в кодированной клишированной системе. Данная семиосистема в состоянии в полной форме представить огуза как культурного феномена, поэтому есть возможность получить из текста информацию, связанную с прошлым и необходимым минимумом культурной жизни огуза» [7, 301].

В консолидации этноса большую роль играет словесное искусство. Сфера духовной культуры в целом есть один из важнейших факторов, определяющих общность той или иной группы людей. Творчество народа (устное и письменное) является частью этой сферы и несет в себе способность объединить носителей одного языка причастностью к общей для всех их системе художественного восприятия и выражения, о чем свидетельствуют пословицы и поговорки, встречающиеся в разных тюркских языках. Подтвердим примерами из нескольких тюркских языков. В киргизском языке «жаксы атха кон («сесть на хорошего коня»)- «прославиться, получить известность» и наоборот «жаман атха кон («сесть на плохого коня») » – «приобрести плохую славу». В карачаево-балкарском оба значения соединились в пословице «Иги деген атха миннгенча, аман деген атдан тюшгенча».. О той особой роли, какую играла лошадь в жизни тюрков, свидетельствует и карачаево-балкарский фразеологизм: «Ат атагъан атха миндирир» -«Тот, кто дает имя, сажает на коня»), который подтверждает мнение Абдулкадыра Инана о том, что в давние времена тюрки давали сыновьям имя только тогда, когда они могли оседлать коня (или совершить какой-либо **huner, igilik** мужественный, геройский поступок. Н-р, Деде Коркуд дает имя сыну Дирсе хана только после того, как тот свалил сильного быка и зарезал (отрезал его голову): «senin oglun bir buga oldurmusdur, goy adi «Bugac» olsun. Adini mæn verdim. Yasini Allah versin» - deyin» [2: 46]. Этот мотив встречается и в киргизском «Манасе». Прав Т. Абдиев, считающий, что «именно в этом направлении нужно искать истоки омонимии ат «имя» и ат «конь» [1, 400-401]. Расширение ареала фольклорного произведения ведет к консолидации его носителей на основе приобщения к единому этнокультурному феномену. Факт усвоения и санкционирования произведений устного народного творчества это не только предоставление права на функционирование в данной среде, а признание его как своего достояния. Признание же возможно при условии необходимости данного фольклорного феномена и его способности воздействовать на среду, вызывая с ее стороны резонанс. Люди, принимающие таким образом произведение, ряд произведений или же целиком всю фольклорную традицию за свое собственное, объединяются отношением к нему. Происходит консолидация на основе общности отношения к явлению, каковым и могут быть как отдельные сюжеты, мотивы, темы, идеи, язык во всех его функциях, так и все это вместе, в комплексе. Язык – элемент культуры, с помощью которого от поколения к поколению передаются знания и опыт: стремление понять окружающий мир, познать суть добра и зла, все, что составляет жизнь любого этноса. Обычаи, обряды, принятые в разные эпохи коллективные оценки в образной форме законсервированы в языке фольклора. О незапамятных временах свидетельствуют такие слова карачаево-балкарского фольклора: Эртде биреу бар эди, таш тегене бар эди...(В давние времена ...был человек, в те времена были каменные корыта (тазы)...). Это свидетельство каменного века!!

Фольклор – тот источник, который свидетельствует о тесных связях народов, порой являясь единственным свидетельством духовных, культурных ценностей целых этносов.

Огузы впервые упоминаются в древнетюркских памятниках VI-VIII вв. Из южной Сибири они постепенно продвинулись на запад до Сырдарьи и в местность между Эмбой и Яиком, о чем пишет

Ибн Фадлан (X в.), который посетил волжских булгар. Позднее они и дошли до Волги. Если до X в. говорили чаще о тюрках вообще, то с X в. картина резко меняется: огузы господствуют на громадном степном пространстве Северного Туркменистана и Юго-Запада Казахстана. Этот край получает название «гузские степи (Дашт-и гузан)». Существует много письменных источников, в которых сохранены легенды и предания об огузах. Многие из них послужили основой для создания огузского героического эпоса «Китаби дадам Коркут». Это и «Сельджукнаме»(XIIIв), «Огузнаме»-(XVIв).. В этих памятниках описываются нормы быта, отражено отношение к женщине, обычаи кочевников, о главенствующих родах огузов Туркестанского царства, в частности, род Салоров. В них отражена эпическая история огузов, а в «Китаби дадам Коркут» Салур-Казан прямо называется «Опора Туркестана» (Туркестанын диреги). Из памятника мы узнаем о важных событиях из истории тюрков. Здесь упоминаются такие племена, как канык, кайык (кайы), баяндур, баят, афшар, салгур (салор или салур). В «Китаби дадам Коркут» один из главных персонажей – Солур Казан.

Развитие мировой культуры в наши дни характеризуется постоянным обращением к классическим образцам культуры прошлого, их приспособлением к новой реальности. Все чаще встречаются термины «вечные сюжеты» (т. е. актуальные в прошлом, настоящем и будущем), «мировые образы» и т. д. Термин «вечные образы» можно отнести к понятию, включающему культурных героев мифов всех народов, персонажей фольклора и мотивы (богатырский подвиг, мировое древо, родная земля) и др.

Карачаево-балкарским народом создано три монументальных эпоса – нартский, мифологический и историко-героический. Мы согласны с мнением М.Ч. Джуртубаева - составителя «Аланского историко-героического эпоса», который считает, что они в совокупности составляют последовательное повествование о долгой истории этноса, запечатленной многими поколениями безымянных поэтов и певцов. Время появления большей части из трех десятков народных историко-героических поэм («Жансоховы», «Чора, сын Нарика», «Чюелди», «Железный Баксанук», «Ачемез, сын Темиркан» и др.) приходится на XVII –XVIII вв. [4, 21].

В современном мире влияние западной культуры и правил поведения принимают угрожающие размеры. Попытка противостоять ведет к изоляции, т.е. к замыканию в собственных традициях, отказу от культурного взаимодействия. Эстетический идеал же вбирает в себя многообразие народной жизни, национальных характеров, специфики художественной образности, стилей, трансформируя все это в сложное единство, обладающее множеством национальных граней, яркостью и неповторимостью красок [3, 93]. Все это мы видим и в творчестве наших современников – мастеров художественного слова. Мировосприятие писателей, их переживания отражают детали традиционных, национальных черт, характерных тому или иному народу. Рост национального самосознания требует эффективных мер для сохранения самобытности (обычаев, традиций), т. к. человек, если он не является носителем того или иного языка, то от него нельзя и требовать знаний культуры, обычаев.

Анализируя творчество балкарского писателя З. Толгурова, А.М. Казиева пишет что оно «полностью базируется на сугубо фольклорных архетипах, буквально дублирует их и интегрирует в современную повествовательную ткань. И это направление развития стало генеральной линией эволюции национальной прозы, как наиболее соответствующее требованиям современности и, в то же время, связанное с национальным сознанием и мировосприятием. Это было направление, ориентированное на создание сложных произведений, характеризующихся, прежде всего, своеобразным синтезом национальных форм художественного восприятия, мышления с образными рядами общечеловеческого, общекультурного плана» [6, 93- 94].

Сам факт обращения к фольклорным архетипам является требованием нынешнего времени, чтобы не превратиться в безличных «граждан мира» и помнить о своих исторических корнях и не забывать заветы пращуров:

Аталадан Джер къалыр
Аны юсюне джыр къалыр
От отцов остается земля
И, сверх того,- песня [5, 27].

Анализ и обработка эстетической информации больше всего соответствует специфике национального общественно-культурного сознания, реализующего свои возможности в условиях урбанизированного окружения.

Культура порождена общим потоком всемирной истории и в этом отношении открыта всем явлениям социальной жизни, т.к. в изоляции ни один народ существовать не может. Лучшие творения

национальной культуры составляют сокровищницу мировой культуры. Героический эпос «Китаби дадам Коркут» - огузский памятник мирового значения: «Dədə Qorqud» Kitabi türk ədəbiyyatının sah əsəridir/ Turku türk edən, bizi biz edən ne varsa – tarihi-sosial, etnik-psixoloji. ədəbi – fəlsəfi, fiziki – mənəvi faktorların hamısı «Dədə Qorqud» kitabında vardır» [8, 45].

Литература

1. Абдиев Т. Конь молодца равен молодцу// Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor Institutu “Ortak Nurk gecmisinden ortak türk geleceyine” V Uluslararası folklore sempozyumu. Bakı, 2006: 400-401
2. Bayramov Ə. Kitabi Dədə Qorqud dastanlarında etnik-psixoloji xüsusiyyətlərin inikası// «Dədə Qorqud dünyası». Məqalələr. Bakı: Onder nesriyyat 2004, 46
3. Гей Н., Пискунов В. Эстетический идеал советской литературы. - М., 1962:180). (с. 93).
4. Джуртубаев М.Ч. Аланский историко-героический эпос. Нальчик, 2015: 21
5. Джуртубаев М.Ч. Аланский историко-героический эпос. Нальчик, 2015: 27
6. Казиева А.М. Архаичные формы фольклора в хронотопе балкарской прозы конца XX века// Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor Institutu. Ortak Nurk gecmisinden ortak türk geleceyine» V Uluslararası folklore sempozyumu. Bakı, 2007:93-98
7. Халилов Агаверди Сархан оглы. Древнетюркский жанр «айдым» в огузском эпосе\\»Межрегиональные отношения в огузском обществе средних веков: тенгрианство и ислам» (на материале огузских письменных памятников) //Языки и литературы в поликультурном пространстве современной России // Материалы международной конференции, посвященной Году литературы в Российской Федерации и Году русского и родных языков в Карачаево-Черкесской Республике. Карачаевск, 2015.
8. Tofik Hacıev. «Kitabi Dədə Qorqud» dastanlarında etnik-psixoloji xüsusiyyətlərin inikası// «Dədə Qorqud dünyası». Məqalələr. «Onder nesriyyat» Bakı, 2004: 45

ДИАЛОГ КУЛЬТУР В ПОЛИКУЛЬТУРНОМ ПРОСТРАНСТВЕ (ПО РЕЗУЛЬТАТАМ ЭКСПЕДИЦИИ В КУРГАНСКУЮ ОБЛАСТЬ РФ)

Хуббитдинова Н.А., Юлдыбаева Г.В., Салихов А.Г.

Институт истории, языка и литературы

Уфимского федерального исследовательского центра РАН, Россия

Изучение фольклорных и археографических памятников является важным и значимым в современных условиях глобализации при усилении процессов интеграции и унификации во всех сферах жизни общества. Эти процессы неизменно могут привести к стиранию национальных суверенных государственных границ, а вместе с ним и самобытных национальных культурных, материальных и духовных ценностей. В этих нелегких условиях перед национальной гуманитарной наукой, изучающей историю, литературу, фольклор, язык, культуру, искусство и проч., встает задача по ее сохранению и развитию в поликультурном пространстве. Так, одним из путей решения данной задачи является исследование, например, фольклора, археографии родственных народов, татар и башкир, в частности, в контексте диалога культур, межнациональных культурных, научно-исследовательских связей. «Необходимость исследования диалога культур есть следствие противоречивых, кризисных процессов, протекающих в современном обществе, когда главным условием ... является диалог как фактор согласования различных интересов, который все чаще выступает единственно возможным способом выживания человечества» [1]. С этой целью в 2018 году при финансовой поддержке РФФИ и Правительства Республики Башкортостан в рамках научного проекта «Межрегиональные контакты и диалог культур в материалах фольклорно-археографических экспедиций в регионах РФ» был организован экспедиционный выезд в Курганскую область, где компактно проживают башкиры и татары.

Данный регион неоднократно изучался с точки зрения лингвистики, фольклористики и этнографии. Многие видные башкирские ученые фольклористы, такие как Закир Шакиров, Кирей Мерген, Салават Галин, Фануза Надршина, Ахмет Сулейманов и многие другие, проводили полевые изыскания в 1960-1990-х годах прошлого века [5]. Собранный богатый материал был проанализирован и включен многотомный свод «Башкирское народное творчество». Этнографы Мирза Муллагулов, Ринат Юсупов, Мухаммет Мурзабулатов, Заря Минибаева изучали быт и обычаи курганских башкир [2].

В начале нашего столетия устное народное творчество указанного района исследовали фольклористы Института истории, языка и литературы УФИЦ РАН Гульнур Хусаинова, Гульнар Юлдыбаева, Фанира Гайсина [6]. А по народной медицине курганских башкир защищена кандидатская диссертация [3].

Данная область привлекает к себе внимание и казанских ученых. В разные годы коллективом Института языка, литературы и искусств им.Г.Ибрагимова АН РТ были организованы комплексные экспедиции. Так, в 1978 г. с целью сбора татарского народного творчества и этнографии учеными под руководством Кутдуса Хуснуллина в этих краях работали Рашит Ягафаров, Асия Садыкова, Камария Ямалетдинова, а в 1979 г. под руководством Илбариса Надирова кроме перечисленных также участвовали Ленар Ямалетдинов, Салим Гиляжитдинов, Хужиахмат Махмутов. Фольклорные материалы позже заняли свое место в многотомнике «Татарское народное творчество». Сбор и изучение татарского фольклора в Курганской области продолжается и ныне. В рамках указанного проекта эта работа велась совместными усилиями башкирских и татарских ученых.

Общность языковой группы, исторического прошлого и, наконец, границ республик, название которым дали имена указанных народов, дает возможность изучить собранный материал в сравнительно-сопоставительном, историко-аналитическом плане. Варианты версий многих эпических памятников, произведений малых жанров фольклора, а также книжная культура на арабской, старотюркской графике широко распространены среди татарского и башкирского населения. Во время нынешней экспедиции в Сафакулевскую, Щучанскую, Альменевскую районы Курганской области также были обнаружены подобные фольклорные произведения – «Кузыйкурпач и Маян-хылу», «Тахир и Зухра», «Книга Юсуфа», «Сайфульмулюк», а также баит «Сак-Сук» и т.д.

Как отмечает исследователь татарских дастанов Л.Х.Мухаметзянова, варианты татарской версии эпоса “Кузыйкурпач и Маян-хылу” о несчастной любви двух обрученных еще в колыбели героев практически ничем не отличается от версий эпоса, известных у других тюркских народов – башкир, казахов, алтайцев. Финал у всех практически схож: сперва от злых и коварных рук гибнет Кузыйкурпач, затем кончает жизнь самоубийством его невеста Маян и падает замертво рядом с любимым [4]. Однако сегодня, согласно материалам фольклорных экспедиций Г.В.Юлдыбаевой, осуществленной в Курганскую область в 2010 году, эпос хранится в памяти народа в его фабульной форме, когда информанты-соотечественники смогли передать лишь его краткое содержание. Зачастую не помнят финала, что затрудняет понять счастливым или несчастным, трагическим он был [7].

Однако по результатам работы экспедиции было установлено, что по сравнению с прошлыми годами устное народное творчество, как татар, так и башкир оскудел, люди преклонного возраста не помнят сюжеты некогда популярных крупных эпических памятников «Кузыйкурпач и Маян-хылу» или «Тахир и Зухра». Так, лишь в одной деревне, а именно в Абултаево Сафакулевского района нам удалось записать вариант известного эпоса. Жительница деревни Саитова Фарзана Рахимьяновна передала лишь обзорную интерпретацию сюжета.

Немногие помнят башкирские народные песни «Ашкадар», «Нурия», «Рамай», «Юрка-Юныс» и др., а также татарский баит «Алюка», частично знают башкиро-татарский баит «Сак-Сук». Кроме этого установлено, что в народе хорошо сохранились свадебные, похоронные, родинные обряды и обычаи, поэтические, лирические сопровождения в виде плача-причитания выдаваемой замуж девушки – сенляу, сезонные праздники «Сабан-туй» – праздник плуга, бытовой праздник «Карга буткалы» – «Грачиная каша», ритуалы по вызову дождя во время засухи или его прекращения во время беспросветного ливня, традиция исполнения духовных стихов-мунаджатов и т.д. Старожилы деревень Калмык-Абдряшево, Белое озеро, Абултаево Сафакулевского района поделились своими воспоминаниями об играх «Круг», «Моя Гулькай», «Сафья», также вспомнили шуточные частушки-такмаки, которыми сопровождалась эта молодежные забавы.

Состояние книжной культуры, состоящей из старопечатных или рукописных книг на арабской, старотюркской графике также оставляет желать лучшего. Сафакулевский район Курганской области РФ не так богат интересующими исследователей материалами. Информанты чаще делились своими воспоминаниями о тех или иных арабографичных документах, которые, к сожалению, до сегодняшнего дня не сохранились. Некоторые также сообщали, что в период Советской власти они не придавали значения старинным книгам и рукописям. Так, информант Нусратуллина Сания Рахимьяновна (1937 г.р.), сообщила, что книги, оставшиеся от отца, были переданы пожилой односельчанке. Выяснилось также, что остатки письменного наследия были увезены родственниками для сохранности в близлежащие города, в которых они проживают в настоящее время.

У опрошенных людей, в основном, имеются материалы, необходимые для исполнения религиозных обрядовых традиций. Так, жительница деревни Калмык-Абдряш Абдрахманова Зинура Махмутовна (1935 г.р.) хранит «Калям-и Шариф», изданный в 1987 г. в Казани. В д. Белое озеро Хусамов Тагир Агзамович (1963 г.р.) во время экспедиции передал для хранения в фонд рукописей и старопечатных книг ИИЯЛ УФИЦ РАН остатки книг своего отца, муллы Агзама Хусамовича (1929 г.р.).

Не осталась без внимания эпитафическая культура. Во время нынешних экспедиционных исследований было установлено, что на кладбищах ряда деревень сохранились арабографичные эпитафии. Наибольшее их количество имеется на старом закрытом кладбище с. Сафакулево. Надгробные камни в основном относятся к началу XX века. Сохранность текстов удовлетворительная, хорошо просматриваются и достаточно хорошо читаются.

Обнаруженные и записанные фольклорные материалы и найденные арабографичные книги, хоть и несравнимы по количеству и качеству с аналогичными находками предыдущих экспедиционных выездов в Курганскую область, оставляют хорошее впечатление. Они позволяют говорить о том, что в Курганской области, где компактно проживают в мире и согласии башкирское и татарское население, продолжают старинные традиции, сохраняют тем самым культурное наследие своих предков. При всем их своеобразии и уникальности, они выражают единство интересов двух культур. Материалы комплексной экспедиции, в целом, найдут свое достойное место в истории башкирской и татарской фольклористики и археологии.

Таким образом, совместное исследование современного состояния устного поэтического творчества, а также арабографичной книжной культуры еще раз говорит об уникальности и самобытности духовного наследия этих родственных народов, проживающих в Курганской области РФ. Наличие ряда сходств и различий в обрядах и обычаях, а также в устной поэзии, книжной культуре, свидетельствует о межкультурном взаимодействии, активном обмене материальными и нематериальными духовными ценностями, что показывает особую ценность и самобытность национальных культур.

Литература

1. Великая Н.А. Диалог культур в поликультурном пространстве современной России. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата философских наук [Электронный ресурс]: <http://www.dissercat.com> (дата обращения: 30.08.2018 г.)
2. Курганские башкиры: историко-этнографический очерк. Уфа: Гилем, 2004, +
3. 244 с. (на баш. яз.)
4. Минибаева З. И. Народная медицина башкир Курганской области (конец XIX - начало XXI в.). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Уфа, 2011, 28 с.
5. Мухаметзянова Л.Х. Курганские татары (по экспедиционным материалам) [Рукопись]: материалы из личного архива.
6. Фольклор курганских (ялан-каитайских) башкир: материалы комплексной экспедиции / подбор матер., сост. А.М. Сулейманова и Н.А. Хуббитдиновой; авт. предисл. и указателя информантов А.М. Сулейманов; пер. Н.А. Хуббитдиновой; отв. ред. Р.М. Юсупов. – Уфа: Изд-во БГПУ, 2008, 228 с.
7. Фольклор курганских башкир (материалы и исследования)/Сбор. матер. и сост. Г.Р. Хусаинова, Г.В. Юлдыбаева, Ф.Ф. Гайсина. Уфа, 2013, 158 с. (на баш. яз.).
8. Юлдыбаева Г.В. Фольклорные материалы (по экспедиционным материалам) [Рукопись]: материалы из личного архива.

«ФУНЎН АЛ-БАЛАГА» - КАК РАННИЙ ТРАКТАТ ОБ АРУЗЕ НА ТЮРКСКОМ ЯЗЫКЕ

Юсупова Д.Р.

Ташкентский государственный университет узбекского языка и литературы, Узбекистан

Система аруз как основная часть поэтики мусульманского Востока прошла сложный и своеобразный путь развития. Основоположником этой науки считается Халил ибн Ахмад, которого по праву называют «отцом арабской филологии». Но к сожалению, фундаментальное произведение Халила ибн Ахмада «Трактат об арузе» не дошло до наших дней, и мы располагаем лишь трудами более поздних авторов, которые считали себя последователями и преемниками его теории аруза.

Одним из таких теоретиков является Шейх Ахмад Тарази, автор раннего трактата дошедшего до нас «Фунун ал-балāга» (соч.1436-1437), написанного на тюркском языке.

Изучение этого раннего памятника тюркской литературы является актуальной и важной проблемой современного литературоведения. Исходя из того, что подобная работа еще не выполнена литературоведами, мы в настоящей статье намериваемся освещать общие явления и понятия, связанные с арузом, такие как *джузв* (звуковые единицы), *рукн* (стопа), *зихаф* (изменения, допустимые в основных стопах) и *бахр* (поэтический метр).

«Фунун ал-балāга» была написана 1436–1437 г. и посвящена внуку Амира Темура (1336–1405) Мухаммад Тарагаю Улугбеку, правителю Маварауннахра. Единственная рукопись произведения переписана бухарским каллиграфом Мир Хусейн Куланги Бухари в 1581 году, через 144 лет после его написания. В настоящее время данная рукопись хранится в Бодлеанской библиотеке Оксфордского университета (инв. №-Элиотт 127).

Трактат включает в себе введение и 5 разделов, посвященных вопросам мусульманской восточной поэтики, таких как стихотворные жанры, наука о рифме, наука о поэтических фигурах, наука об арузе и о *муамме* (стихотворный жанр, включенный в себе ребус). Но к сожалению, конечная часть четвертого раздела (т. е. раздела об арузе) и пятый раздел (наука о муамме) трактата не дошли до нас. Как пишет Д.Девис, рукопись была повреждена в 1814 году во время сильного дождя наряду с другими рукописями, которые были отправлены в качестве подарка королевской семье Англии от Ирана на пути [1, 76].

Метрика стиха состоит из отдельных звуковых единиц, называемых в арузоведении *джузв*. Они бывают три вида: *сабаб*, *ватад* и *фасила*. В своем очереди каждая единица разделяется на две подгруппы. Например, *сабаб* состоит из двухбуквенных слов: если первая буква огласованная (мутахаррик), а вторая неогласованная (сакин), т.е. по современному арузоведению – один долгий слог, типа *гул*, *дил*, то это *сабаб-и хафиф*, а если обе буквы огласованные, т.е. по современному арузоведению – два кратких слов, типа *гала*, *тана*, то это *сабаб-и сакил*...

Исходя из этого, Шейх Ахмад Тарази начинает характеристику аруза с определения, что такое *сабаб*, *ватад*, *фасила*. Он пишет: «по терминологии арузоведов число аслов (т.е. звуковых единиц – Д.Ю.) шесть. Их называют «*усули ситта*» (шесть единиц). Два из них называются *сабаб*, другие два – *ватад* и остальные два – *фасила*» [2, 147].

Путем сочетания этих джузвов образуются *рукны* (стопы). Они разделяются на правильные или основные (*асли*) и ответвленные (*фар'и*). Правильные стопы – это стопы не имеющие изменений в основной форме. В трактате приведены 8 основных стоп. Приводим ниже эти основные стопы: 1) фаувлун – *فاعولن*, 2) фоилун – *فاعلن*, 3) мафойлун – *مفاعلن*, 4) фоилотун – *فاعلاتن*, 5) мустафьилун – *مستفعلن*, 6) мафоилатун – *مفاعلتن*, 7) мутафоилун – *متفاعلن*, 8) мафьувлоту – *مفعولات*.

Изменения, введенные в основных стопах, называются *зихаф*, а получаемые от них ответвленные стопы приводятся под названием *фуруъ*. Согласно Шейх Ахмаду количество зихафов, употребляемых в тюркской литературе 35. Но по распределении их в основные стопы состав их меняется.

Указанные выше основные стопы с их зихафами по данным в трактате, представлены в таблице №1:

Таблица 1

Названия основных стоп	Количество зихафов
<i>Мафойлун</i>	10
<i>Фоилотун</i>	13
<i>Мустафьилун</i>	11
<i>Мафьулоту</i>	12
<i>Фаувлун</i>	6
<i>Мафоилатун</i>	8
<i>Мутафоилун</i>	15
<i>Фоилун</i>	2
Всего	77

Следует заметить, что некоторые зихафы повторяются в составе основных стоп. И если вычесть из этого числа повторенные зихафы, то в трактате останется 35 зихафов.

После объяснения стоп и зихафов, автор переходит к анализу бахров. В трактате бахры (поэтические метры) по составу правильных основных стоп разделяются на две большие группы:

1. Группа бахров *муттафик ул-ажзо* (бахры состоявшиеся из одинаковых основных стоп).
2. Группа бахров *мухталиф ул-ажзо* (бахры состоявшиеся из двух различных основных стоп).

Такая классификации после Тарази в тюркском арузоведении была использована Захир ад-Дином Бабуром в трактате об арузе «Рисалаи аруз» [3, 24].

По сведению автора, из восьми основных стоп образуются 8 бахров. В этом вопросе автор отличается от своих персидских предшественников. По мнению персидских арузоведов, восьмая правильная стопа *мафъулоту* самостоятельно не может образовать отдельный основной бахр [4, 81]. А в классификации Шейх Ахмада от повторения этой стопы образуется бахр *сакил* [2, 149].

Следует заметить, что бахр **сакил** не встречается ни в персидских и ни в арабских трактатах об арузе. И можно предполагать, что этот бахр был изобретен самим Тарази.

В трактате приведено 20 новых (включая *сакил*) бахров не встречающихся в персидских трактатах известных сегодняшней науке об арузе. Автор подробно описывает 8 бахров и 193 вазнов и приводит примеры на них на тюркском языке. Это показывает, что тюркское арузоведение как самостоятельная отрасль стихосложения достигло вершины своего развития в эпохе Темуридов.

Литература

1. Devin DeWEESE. “The Predecessors of Nava’i in the “Funun al-balagh” of shaykh Ahmad b. Khudaydad Tarazi: a neglected source on Central Asian literary culture from the fifteenth century” – “Journal of Turkish studies”, edited by Sinasi Tekin, published at Near Eastern Languages and Civilizations Harvard University – 2005, volume 29, pp. 73 – 163.
2. Шайх Ахмад Ибн Худойдод Тарозий. Фунуну-л-балоға / Масъул мухәррир – филология фанлари доктори Б.Ҳасанов. Ташкент: Хази́на, 1996.
3. Бобир Захириддин. Мухтасар / Нашрга тайёрловчи: С. Ҳасанов. – Т.: Фан, 1971.
4. Мусульманкулов Р. Персидско-таджикская классическая поэтика (X-XV вв.). М.: Наука, 1989.

İLYAS ƏFƏNDİYEV VƏ RƏŞAD NURİ GÜNTƏKİNİN ROMANLARINDA PSİKOLOGİZM XARAKTER YARADICILIĞININ DAŞIYICISI KİMİ

Zeynallı G.F.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Hər bir insanın fərdi və özəl daxili aləmi olduğu kimi, eyni zamanda onun başqalarından fərqlənən, yalnız onun özünəməxsusluğundan formalaşan fərdi xarakteri vardır. Türk dünyasının iki böyük sənətkarı olan İlyas Əfəndiyev və Rəşad Nuri Güntəkinin romanlarında fərdin, əsasən də müsbət obrazın psixologiyası, daxili aləminin ən dərin qatlarının işıqlandırılması, hiss və həyəcanının rəngarəng çalarlarla təsviri canlı və təbii şəkildə öz əksini tapmışdır. R.N.Güntəkinin “Dodaqdan qəlbə” romanının əsas qəhrəmanı Lamiyə öz ülvə məhəbbətinin qurbanına çevrilsə də, insani keyfiyyətlərdən məhrum adamların qarşısında qürur və şərəfini qoruyub saxlaya bilər. Çox erkən yaşlarından həyatın sərt üzü ilə qarşılaşır. İstedadlı bəstəkar Kənanın kamanından qopan həzin musiqiyə vurulan, bu musiqi əsasında öz xəyal dünyasını quran Lamiyə təmiz məhəbbətinin qurbanı olur. Bu məhəbbət onun həyatın ən ağır sınaqlarına salsada, öz saflığı ilə həmişə ucalır, şərəf və ləyaqətini qoruyub saxlaya bilər. “Çalı quşu” romanının baş qəhrəmanı Fəridə həyat çətinlikləri qarşısında mübarizliyi, sevgisində qüruru və sadıqlığı ilə fərqlənir. Fəridə bir psixologiyanın, yaxud fərdi yaşantının bir ictimai idealizm formasında baxılması, sonradan onu örnək alan türk cəmiyyətində müəllimliyi bir peşə ideali olaraq mənimsəyən canlı örnəklərin getdikcə çoxalması həqiqətən təəccüblüdür. Bu təsirin və böyük dəyişikliyin Türk ədəbiyyatında başqa bir göstəricisi yoxdur. Professor E.Quliyev yazır: “Müəllif onun “əlindən uşaq kimi tutaraq” diyarbədiyar gəzdirdir. Fəridənin cəmiyyətdə rastlaşdığı bütün eybəcərlikləri ümumiləşdirmə gücü ilə yaşadığı dövrün ictimai-siyasi panoramı şəklində təqdim edir” [6, 243].

“Acımaq” romanının qəhrəmanı Zəhra ətraf mühitə qarşı sərt və soyuqqanlı münasibəti ilə seçilir və yalnız atasının ölümündən sonra onun gündəliyi ilə bir çox həqiqətləri öyrənir, bununla da, onun həyatı davranışlarında yeni məzmunlu proseslər formalaşır, nəhayət, insanlara, ətraf mühitə qarşı daha mərhəmətli, şəfqətli, həssas davranmağa başlayır. İlyas Əfəndiyev qəhrəmanları özünün fərdi xüsusiyyətlərinə görə digərlərindən fərqlənirlər. Ustad ədibin romanları hər bir insanı ifrat dərəcədə düşündürür, toparlayır, insanı ətrafda baş verən hadisələri, ona qarşı olan münasibətləri, gözləri önündə cərəyan edən prosesləri özünün

tam süzgəcindən keçirməyə səsləyir, onun qəhrəmanları mübarizə apardıqları amaldan və bununla bağlı formalaşmış əqidəsindən çətin ki, dönsünlər, haqq-ədalət uğrunda mübarizənin önündə getməklə bərabər, öz səmimiliklərini, həqiqi xarakterlərini qoruyub saxlamağı bacarırlar. “Söyüdlü arx”, “Körpüsalanlar”, “Dağlar arxasında üç dost”, “Sarıköynəklə Valehin nağılı” romanlarında ustad sənətkar öz qəhrəmanlarının mənəvi-psixoloji dərinliklərinə varə bilmiş və onların fərdi xarakter tipini çılpalıqlığı ilə açıqlamışdır. İlyas Əfəndiyevin Nuriyyə, Səlimə, Sarıköynək kimi obrazları şəxsiyyətin həyata fərdi düşüncə bucağından yanaşması, kütlə axını, kütlə psixologiyasına qarşı yeni əxlaqi dəyərləri ortaya qoyma ilə digərlərindən fərqlənirlər. “Körpüsalanlar” romanında Adilin xudpəsəndliyi, xarakterindəki sıxıntılar, dayazlıqlılar Səriyyənin gözündən yayınmır və bu mürəkkəb situasiyadan o, Adillə birgə işləyən briqada yoldaşlarının saf əməllərini qiymətləndirə bilir, ərindən uzaqlaşaraq bu kollektivə bağlanır və özü üçün daha saf və mənəviyyatlı bir həyat yolunu, sağlam tərzli cəmiyyətdə, insanlar arasında olmağı, halal əməyi dəyərləndirməyi üstün tutur. “Sarıköynəklə Valehin nağılı” romanında əsərin qəhrəmanları addımbaş haqsızlıqlarla qarşılaşsalar da sınırlar, əyilmirlər, mübarizədən çəkinmirlər və ruhdan düşmürlər. Həyat uğrunda mübarizə aparmaqda Sarıköynəklə Valehə Muradzadə kimi vicdanlı, dürüst biri yardımçı olur. Muradzadənin dilindən Valehə onun haqqında deyilmiş bu ifadələr bir şəxsiyyət kimi onun xarakterinin, fərdi xarakter tipinin psixoloji dərinliklərini açır və qabardır: “Qəribədir, elə bil ki bu oğlan həyatın pislilikləri ilə əlbəyaxa olmaq üçün doğulmuşdur. Onun cəsurluğuna, təhqirə dözə bilməyən xarakterinə heyfim gəlirdi. Axı bizim vəzifəmiz yalnız qol çəkib maaş aldığımız işi yerinə yetirməkdən ibarət olsaydı, həyatımız çox cansıxıcı olardı. Həyatın mənası məhz dəyərli insanlarla münasibətdədir. Mən dəyərli insanlığı, birinci növbədə, ləyaqətli cəsarətdə, ləyaqətli igidlikdə gördüm” [3, 162]. Rəşad Nuri Güntəkinin romanlarında və ümumiyyətlə, onun ədəbi-bədii yaradıcılığında fərdi xarakter tipinin dərinliklərinin axtarışına geniş yer verilmişdir və bütün bunlar yüksək ustalıqla ifadə olunmuşdur. Türkiyəli araşdırıcı Aykar Sönmez qeyd edir ki, Rəşad Nuri Güntəkinin romanlarında əsas mövzu fərdilikdir. Qəhrəmanların macəralarını anladarkən, arxada olan ictimai fon bizə yazıçının çəkdiyi şəkillər təsiri bağışlayır. Biz bu insanlar vasitəsi ilə hadisələrin baş verdiyi ictimai ortamı tanıya bilirik [5, 303]. İlyas Əfəndiyevin “Dağlar arxasında üç dost” romanının əsas qəhrəmanı Səlimənin fərdi xarakterinin açılmasında böyük ədib incə çalarlardan və psixoloji yanaşmalardan yüksək səviyyədə istifadəyə nail olmuşdur. Səlimə Qartallı dərə kimi mürəkkəb və çətin bir yerə düşməsinə baxmayaraq, geri çəkilmək barədə belə düşünmür, yenilik tərəfdarı kimi ortaya çıxan müqavimətləri bacarıqla sındırır, həm də insanları özündən incik salmadan bunlara nail olur. Səlimənin Şahlara qarşı olan məhəbbətini və hisslərini cəsarətlə bildirməsi üçün böyük ədib onun xarakterini bu cür açıqlayır: “Doğrudur, mən qadınam... Lakin kim deyir ki, cəsarət, mərdlik yalnız kişilər üçün yaranmışdır! Zərif çiçəklər qayaları deşib günəş işığına çıxma bildiyi halda, mən niyə qorxmalıyam?! Niyə çəkinməliyəm?” [2, 275]. Rəşad Nuri Güntəkinin “Damğa” romanının qəhrəmanı İffət ləkələyir, özünə ömürlük damğa vurdurur, oğru damğasını qazanır, amma bu çətin məqamda yenə də məğrurluğunu saxlayır, qorxmur, oğurluq etməyə-etməyə oğru olduğuna polisi inandırır, hətta ən yaxın dostu Cəlal bəy də buna inanmır: “Çox böyük axmaqlıq eləmişən, İffət... Özünü göz görə-görə oda atdın ... Əslində, mən əhvalatı eşidən kimi həqiqəti bir az başa düşmüşdüm... Dünyada heç bir oğru özünü bu qədər təqsirləndirməz... Saf qəlbli bir oğlan olduğunu bildirdim. Ancaq bu qədər yox” [4, 299]. “Geriye baxma, qoca” romanında İ.Əfəndiyev Muradın psixoloji sarsıntılarını üzə çıxarmaq və obyektiv ifadə etmək üçün dərin psixoloji tapıntı kimi insanların şüurunda daim hüsr, üzüntü auralı kimi yer almış sarı güllün şüuraltı mənasından böyük ustalıqla istifadə edə bilmişdir. “Mən gülləri, çiçəkləri çox xoşlayardım, amma sarı güllər, sarı çiçəklər mənə soyuq, qüssəli hisslər təlqin edib, həmişə mənimlə olan kədərimi artırır!” Ona görə mən Qarabulaqda, baxçamızda atamın əkməsi olduğu, sarı qızılgüllərdən nəinki dərməzdim, heç yaxınlarına da getməzdim [1, 130].

Fərdi xarakter tipinin psixoloji dərinlikdə açılması missiyasının öhdəsindən hər iki ədib böyük ustalıqla gəlmişdir.

Ədəbiyyat

- 1.Əfəndiyev İ. Seçilmiş əsərləri: 6 cildə, V cild. Bakı: Yazıçı, 1985, 343 s.
- 2.Əfəndiyev İ. Seçilmiş əsərləri: 7 cildə, V cild. Bakı: ÇİNAR-ÇAP Nəşriyyat-Poliqrafiya müəssisəsi, 2002, 616 s.
- 3.Əfəndiyev İ. Seçilmiş əsərləri: 6 cildə. IV cild. Bakı: 1991, 445 s.
- 4.Güntəkin R.N. Dodaqdan qəlbə. Damğa. Romanlar. Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, 1990, 376 s.
5. Sönmez A. İnsancıl yaklaşım açısından Reşat Nuri Güntəkinin eserleri // Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi. 2013, Cilt 6 sayı: 28
- 6.Quliyev E. Türk xalqları ədəbiyyatı (təkmilləşdirilmiş və yenidən işlənmiş nəşr). Bakı: APOCTOROFF, 2014, 612 s.

QLOBALLAŞMANIN MAHİYYƏTİ VƏ ONUN TƏHSİL SİSTEMİNƏ TƏSİRİ

Xudiyeva S.S.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

XX əsrin əvvəli bəşər tarixinə öz təlatümlü siyasi prosesləri ilə imza qoymuşdursa, XXI əsrin əvvəli bəşər tarixinə qlobal proseslərin başlanma tarixi kimi daxil olmuşdur. Artıq qloballaşma bugünkü siyasi, iqtisadi və sosial proseslərin mühüm xarakteristikasına çevrilmişdir.

Elmi ədəbiyyatlarda isə XX əsrin II yarısından sonra dünya miqyasında baş verən fundamental prosesləri izah etmək üçün “qloballaşma” terminindən ilk dəfə 1967-ci ildə istifadə edildiyi bildirilir. Müasir anlamda termin kimi isə qloballaşma 1980-ci illərin ortalarında dövrüyyəyə buraxılmış və intellektual elita tərəfindən qəbul olunmuşdur. Bu terminin meydana gəlməsi professor Teodor Levitin adı ilə bağlıdır. O, 1983-cü ildə “Harvard biznes revyü” jurnalında çap etdirdiyi “Bazarların qloballaşması” məqaləsində bu terminlə transmilli korporasiyaların istehsal etdiyi ayrı-ayrı məhsulların bir-birinə qovuşması fenomenini ifadə etmişdir.

Qloballaşma anlayışının akademik status olaraq geniş yayılmasında amerikalı sosisoloq R.Robertsonun rolu xüsusilə qeyd olunur. Qloballaşmanın ilk dəfə işlənmiş nəzəri modelləri 1980-1990-cı illərdə ortaya qoyulmuşdur. 1990-cı illərdən başlayaraq qloballaşma anlayışını tez-tez eşitmək mümkündür. Bu gün qloballaşmanın əsas səbəbi kimi müasir informasiya texnologiyalarının yaranması və inkişafı xüsusi qeyd edilir. Qloballaşmanın əsas amilləri transmilli qurumların yaranması və inkişafı olub “sərhədsiz dünyanın yaranmasına” xidmət edir. Bu gün qloballaşma bütün sahələrdə olduğu kimi təhsil sahəsində də özünü göstərir. Qloballaşmanın təhsil sahəsini əhatə etməsi əsasən XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. Qloballaşma proseslərinin təsiri ilə dünyada vahid informasiya təhsil məkanı formalaşır. Bu vahid təhsil məkanı yüksək beynəlxalq standartlar əsasında yaradılmış milli təhsil məkanlarının inteqrasiyanı tələb edir. Əlbəttə, gələcəkdə qlobal təhsil standartları tələblərinə cavab verə bilməyən milli təhsil sistemləri beynəlxalq rəqabətə davam gətirə bilməyərək öz mövqeyini transmilli təhsil sistemlərinə təhvil verməli olacaqlar.

Təhsildə qloballaşma şəraitini meydana çıxaran əsas amillər bunlardır:

1. Elmi–texniki tərəqqi və informasiya–kommunikasiya texnologiyaları;
2. Ölkələrin vahid inkişaf səviyyəsində birləşməsi;
3. Təhsil sahəsində mobilliyin artması, nəticədə, fəaliyyət göstərənlərin beynəlxalq diplom və sertifikatlarla istənilən ölkədə işləyə bilmək imkanlarının yaranması;
4. Müxtəlif ölkə vətəndaşlarının müxtəlif ölkələrdə təhsil ala bilmələri;
5. Təlimin metod və texnologiyalarından müxtəlif ölkələrin təhsil sistemində eyni səviyyədə istifadə olunması;
6. Milli və ümümbəşəri dəyərlər. Buraya öyrənilməsi vacib sayılan, sağlam ruhlu şəxsiyyətlərin yetişdirilməsinə kömək edən dünya xalqları tərəfindən qəbul edilmiş yüksək dəyərlər;

Qloballaşmanın təhsil sistemində inkişafı bir neçə istiqamətdə özünü göstərir:

1. Miqrasiya nəticəsində insanların bir ölkədən digərinə gedərək təhsil alması;
2. İqtisadi əlaqələrin güclənməsi nəticəsində yüksək ixtisaslı kadr hazırlığı tələbatını ödəmək üçün insanların müxtəlif ölkələrdə təhsilnin dövlət tərəfindən təmin edilməsi;
3. İctimai – siyasi əlaqələrin güclənməsi ilə ayrı-ayrı ölkədə həmin dövlətlərə məxsus təhsil ocaqlarının yaradılması;
4. Ölkələrəarası təhsil zonası yaradılaraq vahid təhsil sistemi şəraitində kadr hazırlığının həyata keçirilməsi.

Hazırda Avropada da ali təhsil zonası şəraitində tətbiq olunan bir çox ölkənin qoşulması ilə Avropa təhsil birliyi artıq fəaliyyət göstərir. Boloniya prosesi adlandırılan Avropa təhsil birliyi qloballaşmanın təhsil sahəsini əhatə edən ən bariz nümunəsidir.

Müstəqillik illərindən sonra Azərbaycanın formalaşmaqda olan Avropa ali təhsil məkanına yaxınlaşması Boloniya prosesinin başlanmasından sonra daha məqsədyönlü və konkret istiqamət almağa başladı. 2005-ci ildə Azərbaycan rəsmi olaraq Boloniya prosesinə qoşulması və bu sahədə öz üzərinə konkret vəzifələr və öhdəliklər götürməsi onun məqsədlərini müəyyənləşdirdi. Boloniya bəyannaməsi (1999) Avropa Ali Təhsil Zonası təsis edərək ali təhsil sahəsində milli sistemlərin islahatlarına, tədris proqramlarının dəyişməsinə və ali təhsil müəssisələrində dəyişikliklərin həyata keçirilməsinə təkan verdi.

Təhsildəki dəyişiklik məzmununda, texnologiyada və idarəetmədə özünü göstərir. Qlobal məkanda artıq təhsilə iqtisadiyyatın bir sektoru kimi, biznes sahəsi kimi baxılır. Dünya bazarında təhsil xidmətləri

базарının qiyməti təxminən iki milyard dollardır. Bu bazar sektoru enerji daşıyıcıları bazarı ilə müqayisədə edilə bilər. Bu gün dünyada belə bir fikir formalaşmış ki, distant təhsil XXI əsrin - informasiya əsrinin biznesidir. ABŞ, Böyük Britaniya, Avstraliya, Kanada kimi ölkələr hər il distant təlim yolu ilə milyonlarla əcnəbi tələbəyə virtual təhsil verir, ildə bir neçə milyard dollar mənfəət götürürlər. Göründüyü kimi, təhsil həm ideoloji baxımdan, həm milli inkişaf baxımından həm də xidmət bazarı olaraq iqtisadiyyatın bir sektoru kimi global proseslərin təsiri altındadır.

Təhsil sistemində müasir İKT-nin tətbiqi bu gün qloballaşan dünyanın, informatlaşan cəmiyyətin tələblərindən, ehtiyaclarından biridir. Qlobal təhsil sistemi kompüter və telekommunikasiya texnologiyalarının potensial imkanlarından maksimum faydalanmağa yönəlmişdir. İKT-nin tətbiqi insanların intellektual imkanlarını dəfələrlə artırır, virtual təhsil texnologiyalarını tətbiq etməyə imkan verir. Təhsil müəssisələrinin kompüterləşdirilməsi, internetin təhsilin müxtəlif səviyyələrində tətbiqi imkanları təhsil sahəsində yeni üfqlər açır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Qanunu. Bakı: Hüquq, 2009, 68 s.
2. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası: “Xalq” qəzeti, 25 oktyabr 2013
3. Ağayev Ə. Seçilmiş pedaqoji əsərləri: 8 cildə, II cild. Bakı : Avropa, 2011, 370 s.
4. Qaralov Z. Tərtib: 3 cildə, I cild. Bakı: Pedaqogika, 2003, 264 s.
5. Qasımova L., Mirzəyeva Ş. Azərbaycan təhsilində kurikulum konsepsiyası. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 225 s.

ЛИТЕРАТУРНЫЕ СВЯЗИ АЗЕРБАЙДЖАНА И УКРАИНЫ

Умудова Э.С.

Бакинский славянский университет, Азербайджан

Украина и Азербайджан – два государства, которые неразрывно связаны историческими, культурными, литературными и даже семейными связями. Эти связи непрерывно продолжаются и обновляются.

Впервые украинцы стали появляться в Азербайджане в 1723 году после ликвидации Запорожской Сечи Екатериной II. До наших дней, как памятник тех времен, сохранилась могила атамана Черноморского казачьего войска А. А. Головатого.

Развитие нефтепромысла привело к миграции населения в Азербайджан в XIX. Среди мигрантов были также и украинцы. Они расселялись как на Апшеронском полуострове, так и в сельских районах. Так в Хачмазском районе есть село Алексеевка, которое основали выходцы из Харьковской области Украины.

Основной приток украинской миграции в Азербайджан пришелся на начало XX века, в связи с первой мировой войной, революцией 1917 года, гражданской войной, репрессиями и голодом в Украине. Вторая мировая война и послевоенное время не остановили приток украинских мигрантов. В Азербайджан также приезжали различного рода специалисты для участия в строительстве Сумгаитского трубопрокатного завода, химической индустрии Азербайджана, Гянджинского алюминиевого завода, Мингечевирского водохранилища и ГЭС, в прокладке Самур-Девичинского канала, в освоении нефтяных промыслов Каспийского моря.

Одновременно с украинской миграцией в Азербайджан происходила и миграция азербайджанцев в Украину. В период, когда территории нынешней Украины и Азербайджана вошли в состав Российской Империи, в университетах крупнейших городов Украины — Киева, Одессы, Харькова, обучалось большое количество азербайджанской молодежи.

Во время Второй Мировой Войны около 600 тысяч азербайджанцев участвовали в освобождении Украины от фашистских захватчиков.

После распада Советского Союза между Азербайджаном и Арменией вспыхнула война за Нагорный Карабах, в результате которого Армению и зону нагорно-карабахского конфликта покинули сотни тысяч азербайджанцев.

Эмиграция азербайджанцев на Украину достигла своего пика в середине 90х годов XX века. С этого времени во всех крупных городах страны начинают открываться организации азербайджанской

общины, которые со временем объединились в рамках Конгресса Азербайджанцев Украины, Союза Азербайджанской молодежи Украины и т. д.

Литературные связи Азербайджана и Украины начинают наращаться с началом XX века. Произведения Т.Г. Шевченко впервые были изданы отдельной книгой в 1934 году в переводе поэтов Микаила Мушфига и Ахмеда Джавада.

Азербайджанскому читателю очень понравилась украинская литература. Тема дружбы и братства народов красной нитью проходит через литературу до- и послевоенного периода. Украинский поэт Максим Рыльский назвал азербайджанскую советскую литературу «литературой новых мыслей и слов» и «песней борьбы».

Азербайджанцам не только понравилось читать украинскую литературу, но и смотреть ее на сцене. В 1935 году на азербайджанской сцене были поставлены пьесы украинского драматурга А. Корнейчука «Гибель Эскадры» и «Платон Кречет».

В последние годы отмечается устойчивый высокий интерес молодежи Азербайджана к получению высшего образования в Украине.

Огромную роль в укреплении культурных, научных, литературных связей между Азербайджаном и Украиной выполняет Бакинский славянский университет. Бакинский славянский университет основан 13 июня 2000 года на базе Азербайджанского педагогического института русского языка и литературы имени М. Ф. Ахундова. С 2001 года при содействии посольства Украины в Азербайджане открылся Украинский культурно – образовательный центр – первый центр, начавший свою деятельность в стенах Бакинского славянского университета. Университет выпускает специалистов двух направлений регионоведение (Украина) и перевод (украинский язык). В университете с 2000 года функционирует кафедра славянской филологии. На этой кафедре наряду с другими направлениями работают и специалисты по украинскому языку.

В настоящее время многие азербайджанские и украинские писатели и поэты переводят и издают свои книги на азербайджанском и украинском языках.

Пропагандой литературы Азербайджана является двухтомник антологии “Современная азербайджанская литература”, изданный в 2016 году в Киеве на украинском языке.

В 2017 году в Фонде культуры Украины состоялась презентация антологии современной азербайджанской поэзии на украинском языке – книги «Письма, отправленные ветром». Это совместный проект Переводческого центра Азербайджана и Киевской организации Национального союза писателей Украины – издание сборника украинского верлибра «Мужчина, женщина и зонтик» в Азербайджане и сборника современной азербайджанской поэзии «Письма, отправленные ветром» в Украине является блистательным примером многовекового братства и литературного взаимодействия азербайджанского и украинского народов. Сборник “Мужчина, женщина и зонтик”, представивший азербайджанскому читателю таких известных украинских поэтов, как Юрий Тарнавский, Василь Стус, Василь Рубан, Надежда Кирьян, Михаил Каменюк, Олег Лышега, Юрий Гудзь, Наталка Белоцерковец и др.

Как видим, связи между Азербайджаном и Украиной имеют давнюю историю. Историю, которая будет пополняться новыми страницами. Связи, и без того крепкие, будут еще больше крепчать.

Литература

1. Гасанзаде Н.А. Азербайджанско-Украинские литературные связи, 1964 г.
2. Сучасна азербайджанська література. К-2016
3. Тарас Шмігер. Історія українського перекладознавства XX сторіччя. К-2009.

ИССЛЕДОВАНИЕ ТВОРЧЕСТВА НАВАИ КАНАДСКИМ УЧЕНЫМ (НА ПРИМЕРЕ СТАТЬИ М.САБТЕЛЬНИ “АЛИШЕР НАВАИ: БАХШИ И БЕК”)

Юлдашева Г.

Свободный Исследователь, Узбекистан

Философия Востока всегда привлекала западных ориенталистов, особенно в США и Англии. В частности, изучение богатейшего наследия Низами Гянджеви англоязычными ориенталистами приобрело широкий масштаб в 17-18 вв. Основной причиной этих исследований была популярность произведений Гянджеви и выраженные в них прогрессивные идеи. В результате “именно с этого

времени благодаря переводам и изданиям текста Низами имя его стало известно широким кругам тогдашней читающей публики на Британских островах, а также в странах, входивших в английскую колониальную империю". Многие работы, выполненные азербайджанскими учеными советской эпохи, по теме переводов, творчества изучения Низами Гянджеви в западном литературоведении не теряют значения и сегодня. В целом, творчество Низами послужило высоко-образовательной школой последующего поколения восточной поэзии. В частности, Алишер Наваи в предисловии к своей «Хамсе» и в эпилоге «Стена Искандера» восхваляет Низами как поэта-наставника, который трактует его поэтическое мастерство и художественное совершенство. В нем есть такой эпизод, где Наваи видит сон, в котором Низами благословляет Наваи на создание «Хамсы».

На сегодняшний день проблема исследования творчества великого узбекского поэта Алишера Наваи зарубежными учеными привлекает особое внимание наших востоковедов. В зарубежном навоиведении известны такие учёные, как Ф.А.Белин, Э. Бирнбаум, Х. Сухрвейд, Х.Р.Ромер, Д. Вудс, Э.Олворс и другие внесли свой большой вклад в зарубежное навоиведение. В частности, известный канадский учёный Мария Эва Сабтельни из Канады посвятила ряд своих статей изучению социально-политического и культурно-духовного развития Персии и средневекового Востока в целом.

Свою статью «Алишер Наваи: Бахши и Бек», опубликованную в 1979-1980 годах в Гарвардском Институте Украинского научно-исследовательского направления, Сабтельни преподнесла к 60-летию Омилжана Притсака. История исследования трудов Наваи в Канаде изучена недостаточно. Работы Сабтельни заслуживают отдельного внимания. В своих долгих исследованиях Сабтельни уделила особое внимание социально-политическому, культурно-историческому развитию Герата в XV веке, где роль и влияние гуманистических идей Наваи была несомненной. По исследованиям Сабтельни Наваи служил *de facto*, покровителем культурной жизни Хирата в эпоху тимурида Хусайна Байкаро. В 1469 году Алишер Наваи преподносит свою элегию «Хилолия», посвящённую Хусайну Байкаро с окончанием великого поста. В элегии Наваи восхваляет новоизбранного правителя Хорасана Хусайна Байкаро, сравнивая это событие с наступлением новолуния. Сабтельни отмечает, что правитель привлекает поэта к участию в государственной деятельности и назначает его на должность хранителя печати. На этой должности Наваи прослужил в 1469-1471 годы. Далее Хусайн Байкаро назначает Алишера Наваи своим премьер-министром и называет его «амири кабир». На посту премьера Наваи создаёт все условия для мира и спокойствия в стране.

Высокая оценка даётся государственному деятелю Наваи в создании благодатной почвы и атмосферы для появления многочисленных поэтов, философов, историков, художников, музыкантов, каллиграфов, зодчих, мастеров прикладных искусств. Эта эпоха оценивается современными западными ориенталистами как «Эпоха возрождения Тимуридов». Автор произведения «Тарихи Рашидий» Мухаммад Хайдар высоко отзывается о Навои, меценате и покровителе неимущих.

В своей статье Сабтельни исследует роль и значение Алишера Наваи в Хоросанском государстве. Во первых, ученую интересует вопрос происхождения Наваи, какое место занимали его предки в иерархии при дворе тимуридов. Сабтельни исследует таких учёных средневековья, как Хондамир, Давлатшах Самаркандий, Мухаммад Хайдар, Бабур, а также выдающихся востоковедов XX века таких, как В.В.Бартольд, Е.Э. Бертельс, А. А. Семёнов, В.В. Радлов и другие.

Сабтельни неоднократно констатирует факт, что Наваи и Хусайн Байкаро были молочными братьями («кукалдаш»). А это, в свою очередь, позволяет говорить об утончённой и духовно-богатой атмосфере, в которой рос Алишербек. Его дяди по матери Кобулий и Гарибий были известными поэтами Герата. И уже с юных лет Алишербек участвовал в поэтических состязаниях («мушоира»). В частности, звание «Низом ид-дин» (устав религии) было присвоено Наваи после проведения анжумана (состязания) знатоков священного писания, на котором победителем стал Наваи.

Сабтельни приводит примеры из собраний канцелярских архивов Тимуридов под названием «Шарафнама», опубликованных в 1952 году. Один важный эпизод преподнесен от имени Байкаро, как доказательство его братства с Наваи. В этом документе Хусайн Байкаро свидетельствует о том, что с малых лет Алишербек принадлежал к знатному роду. Другой исторический документ, написанный Хондамиром, утверждает о молочном родстве предков Наваи с знатным родом Тимуридов. Сабтельни отмечает, что изначально семья Алишербека служила при дворе Тимуридских правителей. Вместе с тем, Бертельс заявляет, что отец Алишербека и отец Хусайн Байкаро были молочными братьями.

Бабур в своём мемуаре «Бабурнама» уделил особое внимание Наваи, его происхождению, родству с тимуридами, тесные связи с Хусайном Байкаро, характеру поэта и роли государственного

деятели. Бабур также называет поэта Алишербек и оценивает его, как покровителя искусств и меценатам творческой интеллигенции. Так, родство предков Наваи и знатного рода Хусайн Байкаро послужило основой для создания мирной и благоприятной обстановки для культурного и духовного обогащения богатой жизни Герата. Сабтельни часто констатирует факты, приведённые из мемуаров Бабура.

Хорасан достиг совершенства во время правления Хусайна Байкаро и его премьеры Наваи. Сабтельни отмечает, что в роли премьеры Наваи вложил все усилия и личные финансы для развития культурной среды и создания больниц, гостиниц, мостов, школ и других объектов облегчающих жизнь народа. Также следует отметить, что Наваи обладал неисчислимыми богатствами которые он получал как премьер Хорасана. Мухаммад Хайдар отмечает, что ежедневный доход Наваи от земель правления был 18,000 шахрухий (shahruhis). И конечно, у него были другие доходы, которые равнялись 75,000 динарам ежедневно. Сабтельни делает вывод? исходя из доходов премьеры Наваи и называет его одним из богатейших фигур своего времени.

Литература

1. Сабтельни М. Алишер Наваи: Бахши и Бек, Гарвард, 1979-1980, 797-807с.
2. Арзуманова Н. Изучение творчества в английском литературоведении. Автореферат диссертации кандидата филологических наук, Баку, 1984, 26 с.
3. Гулиев Ф. Поэма Низами Гянджеви в английском восприятии. Автореферат диссертации кандидата филологических наук, Баку, 1990, 28 с.
4. Кязимова А.Т. Творчество Низами в Англии и США. Автореферат диссертации кандидата филологических наук, Баку, 1990

ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЕ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ ЕДИНИЦЫ

Юлдашева Д.Н.

Бухарский государственный университет, Узбекистан

Как мы знаем, очарование, привлекательность, солидность и богатство красок любого языка выражается в его лексике. Поэтому лексика определенного языка - это своеобразная арена гармоничного, «быстро улавливающего» все изменения этого языка во времени и в пространстве. Изучение лексического смысла и его интерпретации является актуальной проблемой дня всех языков, потому что выраженная в речи на каждой лексеме и слов относятся как на отдельное реальность (Potebnya).

Также о любых выраженных фраземах в речи можно констатировать этот факт. В узбекских как и в английских языках фразеологическая система имеет свою специфику [1, 2].

Если обратит внимание на фразеологизмах в узбекском и английском языке, то прослеживается их связь в основном с профессиональной лексикой. Известно что, профессиональная лексика широко применяется в устной и письменной речи узкого круга данной отрасли и они более пассивны в общей круги общения среди других людей. Здесь мы должны показать точную разницу слов «профессия» и «ремесло». В толковом словаре Узбекского языка [4] они даны как синонимы. Но по нашим соображениям они не синонимы, а они слова одной гнёзд (гипонимы). Если в нашем социальном быту слова учительство (*the teacher*), врачевания (*the doctor*), инженерия (*the engineer*), счетоводство (*the accountant*) считается как профессия, то похожие на это ювелирное дело (*the jeweller*), парикмахерское дело (*the hairdresser*), гончарство (*the pottery*), кулинария (*the cook*), убой скота (*the butcher*) относятся как на ремесло. Человека можно лишить профессию, но у него не возможно отнять ремесло, которым он занимается долгие годы.

Исследования показали, что в нашей речи встречается не только профессиональные лексемы, но фраземы, которые встречается в разных сферах ремесла. Специфика этих слов в том, что фразеологические единицы образуются с помощью профессионализмов, которые применяют люди определенного ремесла. Ремесленный фразеологизм образуется на основе речи людей данного ремесла. Например: : *It is the last straw that breaks the camel's back* – *Последняя травинка сломала хребет верблюда*. Фразу *breaks the camel's back* (сломать хребет верблюда) обычно применяют люди пасущие верблюда. Фразеологические единицы профессий применяющие во всех приёмах речи является микросистемами внутри большой макросистемы.

В круг нашего изучения семантики фразеологических единиц профессий прослеживаются следующие явления:

1. фразеологические единицы профессий широко распространенные языковые единицы и в узбекских и в английских языках;

2. фразеологические единицы профессий характерны для всех приёмов речи в обоих языках;

3. в обоих системах языка семантика фразеологических единиц может выражать такие мысли, которые не связаны с данной профессией (например: в ткачестве - *dress (up) as someone or something* (одеваться подражая) или в скотоводстве *when the cows come home* (когда нос верблюда касается земли). Если в первом примере это «слепая вера», а втором примере это «никогда не будет»;

4. профессиональные фразеологические единицы в обоих системах речи (применения их связаны или не связаны с данной профессией) все равно часто применяется в речи представителей данной профессии чем в других сферах жизнедеятельности человека;

5. в профессиональной фразеологии узбекского и английского языка встречаются единицы, которые в смысловом варианте дополняют друг – друга. Вместе с этим в обоих языках прослеживаются фразеологические единицы которые логически и методологически не совпадают в друг к другу;

Ниже попытаемся сравнительно анализировать применение некоторых профессиональных фразеологических единиц в узбекских и английских языках.

Сравнение профессиональных фразеологических единиц в сфере кулинарии: В мире есть такие профессии или ремесло, которые одинаково известны и характерны всем людям нашей планеты. Например: кулинария (*the cook*), ткачество (*the tailor*), строительство(*the builder*), земледелие (*the farming*), скотоводство(*the cattle-raising*), гончарство (*the pottery*), парикмахерское дело(*the hairdresser*) и.т.д. И в мире есть такие профессии или ремесло, которые известны только представителям определенного народа. Специфические черты традиционной узбекской тореvтики, кузнечества, чеканки по металлу, ювелирное дело встречаются не у всех.

Кулинария для всех народов одновременно являются и профессией и своеобразной системы ремесла. В них много фразеологических единиц связанных речи, предметов труда, меню и названием разных блюд данной сферы деятельности человека. Например можно показать фразеологические единицы данной сферы, которые характерны только для английского языка:

1) **To boil over** (phrasal verb). **Смысл:** when someone cannot control their anger and start to argue or fight, или «не сдерживая свои нервы, начать ссору». **Точный перевод:** кипеть над этим. Например, *The situation was so tense in the boardroom that people's tempers were boiling over by the end of the meeting.* (Ситуация дошло до такого состояния, что люди не сдерживая себя, начали варить кашу друг над другом).

Такие ситуации на языке узбекского повара выражается в таких фразах, как «разлили суп на язву», «быстро гореть», «быть керосином в огне», «гореть без спички». Например «Быстро горевший огонь быстро потухнет»

2) **To simmer down** (phrasal verb). **Смысл:** to become calm или «успокоится». Точный перевод: кипеть внизу. Например: *Hey, simmer down and relax. Getting angry won't change things.* (Эй, варись внизу и отдохни. Злостью ничего не изменишь)

Такие ситуации на языке узбекского повара выражается в таких фразах, как «остынь», «гаси огонь злости», «быстро гореть», «быть керосином в огне», «гореть без спички». Например: Сарсонбой ата больше ничего не сказал, он остыл (У. Умарбеков «Долг конца света»)

3) **To Simmer with rage/anger**. **Ma'nosi:** to be filled with negative emotions like rage and anger, или «пополнится отрицательными эмоциями». Точный перевод: кипеть злостью. Например: *Susan simmered with rage when she saw the disaster the builders had caused to the extension.*

Фразеологические единицы «гореть в огне», «искриться как топленное масло» на узбекском языке выражает смысл «to Simmer with rage/anger» Например: Если кого - то подозреваешь не спускай с него глаз, но искрись как топленное масло» (Айбек «Священный кров»)[3]

4) **To stew(v) or to be in a stew(noun)**. **Смысл:** to be mentally agitated, или «душевный печаль». **Точный перевод:** ослабление после кипения. Например: *After the interrogation, the police let Tom stew for a few hours before releasing him.* (После допроса полиции несколько часов Том был в ослабление после кипения)

В речи узбекского повара это выражается пустой «как хлеб в воде», «арбуз упал с руки». Например: Видя что, недавние мечты не осуществимы у его жены арбуз упал с руки (С.Анарбаев «Аксай») [3].

4) **To cook the books.** **Смысл:** to record false information in the accounts of an organization, или «систематический запись ложных данных в отчетах компании». **Точный перевод:** подготовить книги. Например: *When the company went bankrupt, it was discovered that one of the directors had been cooking the books for years.* (Когда компания обанкротилась, стало известно, что один из директоров подготовил книгу.)

В речи узбекского повара это выражается как «не добавит горячего в его суп», «не класть огня под готовую кашу».

5) **Chief cook and bottle washer.** **Смысл:** to be the person who is responsible for everything, или «ответственный на все дела». **Точный перевод:** и повар и официант. Например: *If you want to set up your own business you have to be ready to be chief cook and bottle washer.* (Если хочешь быть хорошим бизнесменом, то будь готов стать и поваром и официантом одновременно.) В речи узбекского повара это выражается как «он готов кинуться и в костер и в огонь». Например: Шербек ничего не хотел слышать, он был готов кинуться и в костер и в огонь. (С. Анарбаев «Аксай») [3].

6) **To go from/get/jump out of the frying pan into the fire.** **Смысл:** to go from a bad situation to a worse one, или «выходя из трудного положения попасть в ещё более трудную положению». **Точный перевод:** упасть со сковородки, упасть с горячей сковородки на огонь. Например: *She had always had problems with her Sales Manager, so was relieved when he was sacked. However, she went from the frying into the fire with the new Sales Manager!*

На узбекском языке это будет как «не горит в огне», «в горячительное не бывает жаркое».

7) **To grill someone.** **Смысл:** to question someone without stopping – «без остановки допрашивать». **Точный перевод:** (кого - то) варит в черное. Например: *The police grilled the suspect for seven hours and still couldn't get a confession out of him.* (В течение 7 часов полицейские подозреваемого варили в черном, но не смогли доказать его виновность.)

На узбекском варианте это будет как «варит в котле», «класть на каленую палку».

Разные по форме, но близкие по смыслу узбекские и английские фразеологические единицы условно может быть даны в следующем порядке:

1) **shut up like a clam** – как будто камень во рту держит. Например: *If he frightened him too much, Patzer might shut like a clam.* (S.Heym, «Hostages», ch. 6, p.289)

2) **Too many cooks spoil the broth** – Много повара испортит супа. **Смысл:** too many people managing a job can actually create more problems, или «безалаберный», «даже обгорит супа». Например: *Look, we need to decide once and for all who is managing this project because we have a situation of too many cooks spoiling the broth at the moment.* (Для реализации данного проекта мы должны найти достойного человека. Потому что, много повара испортит супа.)

3) **Half-baked ideas (informal)** – не спелые мыли. **Смысл:** ideas that have not been thought out enough, или «разносторонне не обдуманная мысль» Например, *James is always coming to me with his half-baked ideas on how we can increase sales. He is so annoying.* (Ко мне Жеймс всегда приходит с неспелыми мыслями) и так далее.

В английском языке следующие фразеологические единицы также связаны с кулинарией:

№	Фразеологическая единица	Точный перевод	Смысл
1	As easy as apple pie - Something simple	Легко как яблочный пирог	Очень просто
2	As flat as a pancake - Very flat	Гладко как блинчики	Очень гладкий, ровный
3	As nutty as a fruitcake – Crazy	Как фруктовый торт (с ореховым вкусом)	Дурак
4	As slow as molasses in January - Very slow	Медленный как январские блинчики	Очень медленный, слабый
5	As sour as vinegar – Disagreeable	Испорчен как уксус	Неприятный, противный
6	As sweet as honey - Very sweet	Сладко как мёд	Очень сладкая
7	As thick as pea soup - Very thick	Густой как гороховый суп	Очень густой, толстый слой
8	As warm as toast - Very warm	Горячо как испеченный	Очень горячо

		хлеб	
9	Bad apple - Bad person	Плохое яблоко	Плохой человек
10	Big cheese - Important person	Большой сыр	Важный человек
11	Bite off more than you can chew - Try to do more than you can handle	Большой кусок чем может есть	Попытка на большее чем может выполнить
12	Bite the hand that feeds you - Act badly to someone who helps you	Кусать дающую руку	Неблагодарность по отношению помогающего человека
13	Bring home the bacon - Earn a living	Принести домой копченную грудинку	Зарабатывать для жизни
14	Chew the fat – Talk	Грызть масло	Разговаривать
15	Coffee break - A break from work to eat or drink	Кофейная перемена	Перемена для кофе и закуски на работе
16	Cook his goose - Damage or affect negatively	Готовить своего гуся	Травмировать
17	Cook up a storm - Cook a large quantity	Готовить то что есть	Готовить в большом количестве
18	Cool as a cucumber - Doesn't get easily upset	Холодный как огурец	Без обидчивый человек
19	Cut the mustard - Do what is necessary	Резать горчицу	Выполнить нужную работу
20	Cry over spilt milk - Worry about something in the past	Плакать на разлитую молока	Сожаление о прошедшем деле
21	Eat crow - Admit a mistake	Есть ворону	Сделать ошибку

В узбекском языке следующие фразеологические единицы также связаны с кулинарией:

	Фразеологическая единица	Смысл
	Красивая как глоток воды	Очень красивая
	Мелкий комочек	Очень мало, маловато
	Неправильный счет пельменей	На что – то претендовать
	Надоедливый как оливковое масло	Надоедать
	Крепкое тесто	Закаленное тело
	Квасить во рту	Не разговаривать
	Держат камень во рту	Абсолютное неразговорчивость
	Кусок от спелого теста	Одна часть большого дела
	Как вытягивание волоска из теста	Легкая исполнения дела
	Сделать простоквашу из клюквы	Без основательное участие в чужом деле

В обоих языках фразеологические единицы обозначающие определенные смыслы слов отдельной профессии (они применяются - ли в сфере деятельности этой профессии или они применяются в общем потоке лексики с другими смысловыми оттенками) обычно больше применяются представителями данной сферы деятельности человека. Надо отметить что, параллельное изучение фразеологических единиц и в других сферах жизни общества имеет большую перспективу развития для узбекско - английских отношений в лингвистическом плане исследования.

Литература

1. Йўлдошев Б., Адашуллаева Г. Ўзбек тилида ўзлашма фразеологизмларнинг семантик-услубий хусусиятлари. Монография. Самарқанд: СамДУ, 2012. Б., 89-94.
2. Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка. – М.: Высшая школа, 1986. – 336 с.
3. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг фразеологик луғати. –Т.: Қомуслар бош таҳририяти, 1992. - 379 б.
4. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. Иккинчи жилд.–Т.: «ЎзМЭ» Давлат илмий нашриёти, 2006. 328-б.; Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. Бешинчи жилд.–Т.: «ЎзМЭ» Давлат илмий нашриёти, 2008, 561-б.

ПРОГРЕСС В ПОРТРЕТОПИСАНИИ В ПЕРИОД ГЛОБАЛИЗАЦИИ В ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИИ

Нематова Ш.А.

Бухарский государственный университет, Узбекистан

Историко-биографический метод – является ведущим направлением в литературной критике, которое, ставит перед собой задачу осветить жизнь и творчество писателя, в гармонии с его временем и окружающей средой. В истории мировой литературной критики этот метод широко развивается с начала XIX века.

Такие ученые, как Быков, А. Веселовский, А. Моруа, М. Бахтин, М. Храпченко, Л. Тимофеев, В. Шкловский, И. Андроников имеют богатый научный и творческий опыт в области историко-биографического метода.

Несмотря на то, что в узбекской литературе и критике внимание было обращено на нее в 20-х годах, она начала развиваться с 30- годов. Литературный портрет - это широко распространённое биографические исследования, написанные этим методом.

«Сведения человек о человеке» - это в успешно найденном определении (А. Сидоров) - как специфический тип литературы и искусства констатируется самой сильной, устоявшейся чертой в портрете. Приняв вышеприведенное определение, мы должны также указать, что в портрете главное - это не упоминать человека, записывание известных сведений, а создание образа. Прямая обращения реальной личности в человека изображении литературного портрета, как специфического аспекта эстетического понимания человека, где полностью проявляется центральная проблема реалистического искусства, привлекает внимание многих исследователей. Портрет как сказано в вышеприведённом определении - это всегда «история человека о человеке» [1.29] Литературный портрет должен иллюстрировать и в то же время оценивать человека, но вместе с этим выражая словами, художник непосредственно интерпретируя факты творчества и биографии, создаёт прямое описание писателя. Его личное «я» часто воспринимается в ярких портретах, особенно в современном тексте автора, изображаемое как действующее лицо.

Один из видных представителей биографического метода, Сент-Бьёв (1804-1869) в своих работах «Литературные портреты», «Беседы по понедельникам» и «Пор-Рояль», стремится проникнуть не только во внутренний мир автора, но и в его домашнюю обстановку.

По его словам, обычаям повседневной жизни писателя нужно обращать в первую очередь. Потому что для любого писателя, как всем обычным людям окружающие их люди их жизнь играют важную роль. Бытовые условия жизни, случайные встречи, переменное настроение, наконец особенности духа писателя психолога-биографических портретах Сент-Бьёва анализируются как факторы художественно-идейных свойств художественных произведений того или иного писателя. Например, в своем литературном портрете Дидро образ философа полностью нарисован. Его творчество, его уединение, его отношение к жене, его детям, друзьям и т. Эта особенность не ослабевает взгляда Дидро на глазах у читателя, а позволяет ему глубоко узнать о личности писателя.

В связи с этим необходимо подчеркнуть совершенство портретов, созданные французским писателем и философом, критиком Андре Моруа. Его литературный портрет Стендалю объясняет, почему писатель написал «Красные и черный» его внутренний мир, эмоции, семейные отношения писателя и дают полные сведения читателю о Стендале. Какое событие побудило писателя написать «Красный и Черный»? Портрет начинается с события, которое было толчком в создании произведения. Здесь ключевую роль играет повествование (код сообщения) в тексте. Посредством этого писатель формирует мышление, учит читателя образ жизни.

Читая портреты Моруа, читатель обнаруживает, что его любопытство растет. Самое главное, что Моруа не может игнорировать даже маленького момента в истории писателя, чтобы поднять художественный потенциал своих портретов. Это одна из особенностей портретного жанра литературы.

В 70-80-е годы двадцатого века трудно проанализировать литературную критику французской литературы без работ Андреа Моруа, как невозможно представить без работ М.Кошчанова и О.Шарафиддинова узбекскую литературную критику А.Моруа, как и многие зарубежные художники, обращает внимание читателя на мысль о его работах или «бумажном» решении. Открытие «тайны» требует более глубокого понимания читателя и большого объема исследований. Обзор авторских

работ в литературных портретах А. Моруа, анализ работы, поможет увеличить ум читателя и быстрее узнать суть «тайны».

Его книга «Литературные портреты» содержит литературные портреты многих известных художников по всему миру.

А.Моруа находится на пути к поднятию интереса учащихся к работе. В своих портретах он пытается писать о писателе, со слов людей, с которыми он жил, и используя воспоминания. Это обеспечивает естественность работы. В своем литературном портрете Толстого известного как «Самый большой» фокусирует свое внимание на том, почему называет его «величайшим». Он признает Шекспира, Бальзака, Гомера. Но пытается доказать, что Толстой самый великий среди них.

Умение Моруа заключается в том, что в литературных портретах он использует против писателей созданных ими героев, созданных ими самими. Герои романов Толстого, «Анна Каренина» и «Война и мир» вновь открывают своих создателей. Моруа объясняет, что герои произведения отражают характерные черты Толстого. И самое главное, Толстой учится мудрости из русских сказок как его герои как, например Федор из «Анны».

Кошчанов дает отдельно комментарии о стремлении Толстого жить как его герой Флобер в характере и духе его героев. Даже в литературном портрете приводит особенности характера героев Бальзака. И сопоставим героев Толстого. В конце концов доказывается «Анна Каренина», «Война и мир» Толстого никогда не будут забыты. Потому что Толстой хотя и не изучал произведения других писателей, он использовал их методы в своих работах. Даже это говорит о том, что Толстой - редкость таланта. Он всегда отчетливо объясняет реальные события между людьми. Произведение написанное не под влиянием к политики и общества, конечно, не состарится. Моруа показав эту особенность в творчестве Толстого, он также описывает его характер хозяйство и семью. Это достоинство Моруа - не очень бросается в глаза в портретоописании узбекской критики. Узбекские критики стремились оценить не только личность создателя, но и его творчество под влиянием советской власти, которая сейчас отменена.

В узбекской критике И.Султан, М.Кошчанов, О.Шарафиддинов, У.Норматов, И. Как и Гафуров, признаны как мастера литературного портретоописания. В литературных портретах Кошчанова произведениях других жанрах обращает большое внимания художественному мастерству. Он трактует важные теоретические проблемы литературы с точки зрения изучения художественного мастерства некоторых произведений писателя. Хотя сравнительное изучение литературы Востока и Запада стало традицией в нашей литературе, этот метод только набирает популярность в нашей критике и литературоведении. Работы академика М.Кошчанова, особенно литературные портреты, занимают одно из ведущих мест. Литературные портреты в художественном и научном аспекте имеют особенности. Он опирается на художественные критерии в каждой работе и вместе с жизненным смыслом требует от художественного произведения. Глядя на портреты Каххара, Ойбека, Кадири, мы сталкиваемся с методом восстановления образов через литературу, которая является лидером в других жанрах критики. Портрет «Нафосат шайдоси» [2, 123]- один из способов создания образа Ойбека. Написано об произведениях, научных исследований, монографий, научным и биографических исследований и крупные работы об Ойбеке. Отличительной особенностью произведений М. Кожжонова является то, что он создал литературный портрет о жизни и творчестве Ойбека обобщающего характера. Тем не менее, есть еще время для создания произведений о его любви, мечтах, детях и его врагах. Каждый портрет критика начинается с захватывающего способа привлечь внимание читателя. С самого первого момента в литературном портрете внимание читателя притягивают его загадки. В результате он не понимает, что он прочитал литературный портрет, следуя таинственным тезисам в первом предложении. Например, в портрете об Алимжане слова поэта были помещены в заголовке: «Я буду говорить от имени узбекского народа!», А литературный портрет Кудрата Хикмата начинается с фразы стихотворения: «Послушай, я буду читать стихи». Делае выводы, можно сказать, что литературные портреты своими особенностями предназначены исключительно для людей, где отражается не только образ человека, но и субъект - его создатель, художник, который занимает особое место в искусстве и литературе. Это видно прежде всего, когда художник начиная создавать портрет, кажется, стремиться отразить то, что больше всего волнует человека, высказать самое главное о нём. В этом контексте первостепенное значение при открытии конкретных принципов портрета имеет сравнительно-типологическое исследование мировой портретной живописи с литературными портретами, созданной узбекскими критиками. Изучение развития портрета в литературе эпохи глобализации играет важную роль в развитии жанра и

создании прекрасных литературных портретов. А сравнительно-типологическое изучение литературных портретов приводит к развитию жанра.

Литература

1. Барахов В.С. Литературный портрет. Москва: Наука, 1985, с. 29
2. Қўшжонов М. Сайланма. Икки жилдлик. Адабий портретлар. Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1982. Биринчи жилд, 123 б.

«ГОРЬКИМ СМЕХОМ МОИМ ПОСМЕЮСЯ...» (КОМИЧЕСКОЕ И ТРАГИЧЕСКОЕ В СОСТАВЕ ГОГОЛЕВСКОГО ОБРАЗ МИРА В ПОЭМЕ «МЕРТВЫЕ ДУШИ»)

Абдуллаева Г.И.

Ташкентский государственный педагогический университет имени Низами, Узбекистан

В статье рассматриваются особенности художественного стиля Н.В.Гоголя в качестве содержательно значимого феномена, а не только как «выразительные средства». Сделана попытка исследовать знаменитый «парадокс» гоголевского мира: органическое сочетание в нем мощной стихии комического с одной стороны, и постоянной темой распада и мертвенности с другой.

Гениальный мастер поэтического слова Н.В.Гоголь создал великие произведения, покоряющие глубиной и правдивостью своих образов, силой творческого обобщения жизни, художественным совершенством. Художественные произведения писателя повлияли на развитие общественного самосознания, духовной культуры России и других стран.

Главная гоголевская тема – власть над человеком тяжелого, ничем не одухотворенного материального начала. Тема пошлости и вырождения жизни в какой-то мертвящий морок материального самовластья в мире Гоголя всегда связана именно с отсутствием одухотворяющей силы и живительного источника, способного избавить человека от этого морока и вернуть ему его живую душу.

Название знаменитой поэмы фиксирует обычное для художественного мира Гоголя положение дел – когда человек жив, бодр, здоров, деятелен, но душа его мертва, а потому и жизнь его, и дела, и стремления – абсурдны и уродливы. Гоголя завораживает и влечёт природа безобразного, загадку которого он пытается разрешить, всматриваясь в ужасную картину мертвенного бездушия. Поэтому описание еды, нарядов, телосложения и наружности, столь частые в мире Гоголя, производят несколько зловещее и грозное впечатление, как на картинках сюрреалистов. Как будто здесь действуют и разговаривают, исправно исполняют свои социальные роли не люди, а какие-то трупы, в которых есть все признаки и способности человека, кроме души [1, 17].

Великий творческий подвиг Н.В.Гоголя – создание поэмы «Мёртвые души». Почему же автор назвал свое произведение «поэмой», ведь по первому впечатлению «Мертвые души» скорее роман: прозаический текст, система достаточно подробно обрисованных характеров, сюжетность – таковы первые признаки романа. Анекдотичность эпизодов как знак общей фантастичности общественного порядка приобретает в «Мертвых душах» подлинную глобальность. Уже не отдельные эпизоды, а главный сюжетный мотив звучит анекдотично – покупка мертвых душ. Фантазмагория нелепостей получила концентрированную форму. Один из главных героев поэмы Коробочка до остолбенения торгуется с Чичиковым, пока не вытягивает у него обещание купить кроме мертвых душ и многое другое. Всех своих умерших крестьян она помнит наизусть, однако туповатая Коробочка после встречи с Чичиковым приедет в город, чтобы узнать цену на мертвые души, и тем самым разоблачит его. Эта непривлекательная реальность осеяна юмором – антиподом уныния и горечи, к которым, казалось бы, весьма располагает изображенное в этой книге состояние мира и людей. Обладая гениальным даром открывать комическое в реальной действительности, писатель в зрелый период творчества решительно отвергал юмор, служащий «для праздного развлечения и забавы людей». В юморе он видел сильнейшее оружие борьбы с социальным злом и с несравненным искусством умел пользоваться этим могучим оружием. Но в отличие от сатиры юмор связан с радостью, а не с горечью. Персонажи «Мертвых душ» вызывают смех – не злой, не злорадный, но понимающий. Это смех не над слабостями другого человека; в нем есть спокойное признание несовершенства человека и его путей в мире, и любовь к человеку, и духовная бодрость, и знание о существовании другой жизни, других чувств и состояний для человека. Именно эта лирическая тема преобразует

изображенное здесь скудное и малопривлекательное жизненное пространство героев в поэму, т.е возводит этот материал на поэтические высоты» [2, 201].

Мелочность, пошлость, убожество действующих лиц в поэме трактуются не в узкобытовом плане, а в широком социальном-историческом аспекте. Источниками духовной и нравственной деградации являются паразитическое существование, холодная меркантильность, жадное приобретательство, и потому мертвыми душами оказываются одновременно восторженные мечтатели и трезвые дельцы, любители широкого размаха и мелочные скопидомы, веселые жизнелюбцы и мрачные мизантропы. Всё это определяет и раскрытие комической сущности образов. Манилов, Коробочка, Ноздрёв, Собакевич, Плюшкин по-настоящему комичны и смешны потому, что весь их облик никчемных людей находился в резком противоречии с тем положением «хозяев жизни», которое они занимали. Убогие существа, они считали себя солью земли, воплощением мудрости и добродетели [3, 193]

Искаженная психология – это, по Гоголю, страшный симптом общего неблагополучного устройства жизни, эпизоды путешествия Чичикова беспощадно демонстрируют эту мысль. Покупка человеческих душ – это сильная метафора, концентрирующая смысл всего происшедшего под знаком «черного юмора», сатанинской темы. Однако было бы ошибкой, по нашему мнению, считать Чичикова носителем сатанинского начала: этому противоречат слишком многие эпизоды поэмы, представляющие его в виде добродушного и не всегда безнадежно пошлого человека. Главный герой поэмы – такая же наивная при всем своем хитроумии жертва «отца лжи», как и продавцы мертвых душ, с которым он заключает сделки. Конечно, Павел Иванович олицетворяет собой нечто новое, пугающее его собеседников своей необычностью, но вовсе не возможное с их точки зрения. Однако пугает их не сам Чичиков: они слышат в словах «мертвые души» их главный, старинный смысл, чувствуют смутную тревогу о том, что в обыкновенной, закрытой для главных вопросов жизни эти вопросы всё же прорываются и обращаются к ним укором и грозным предостережением.

Изображая в «Мертвых душах» нравственное, духовное падение человека, которое по мере развития повествования выступает всё более сильно, Гоголь не только осмеивал своих героев, но и выражал по поводу гибели человека и человеческого в окружающем его мире чувства горечи и скорби. Если справедливы по отношению к Гоголю слова «горьким смехом моим посмеюсь», то они в наибольшей мере могут быть отнесены к «Мертвым душам» [2, 207].

Отношение Гоголя к своим героям очень сложно: он видит их слабости, иронизирует над ними, но вместе с тем жалеет их. И есть ведь какая-то даже своя поэзия только не в характерах, а в отношениях гоголевских героев – никчемных, слабых, но так трогательно и сердечно привязанных друг к другу.

Произведения Н.В.Гоголя – это своеобразный мир, который познается в процессе. Все новые поколения читателей проявляют неистощаемый интерес к творчеству писателя и видят в его произведениях не просто литературные памятники прошлого, а живое, активное, значительное явление духовной культуры человечества.

Литература

1. Храпченко М. Николай Гоголь. Литературный путь. Величие писателя. М.: «Современник», 1984
2. Машинский С. Гоголь в русской критике и воспоминаниях современников. М.: Просвещение, 2005
3. Ящук И. Русская литература. М.: Гардарики, 2000

МЕЖКУЛЬТУРНЫЕ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ(НА ПРИМЕРЕ ФРАЗЕОЛОГИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО И ПОЛЬСКОГО ЯЗЫКОВ)

Абдулгалимова Э.Ф.

Бакинский славянский университет, Азербайджан

Представители различных религий и культур веками достойно жили в Азербайджане в условиях мира. Здесь всегда существовали терпимость и мультикультурализм. Эти идеи постоянно жили еще тогда, когда слова "мультикультурализм" не существовало.

Ильхам Алиев

В Азербайджане на протяжении многих веков мирно проживали представители различных культур, религий и цивилизаций, что стало возможным благодаря уважению к системе ценностей других. В наше время, в эпоху глобализации, развитие человечества возможно лишь в том случае, если отношения строятся на мультикультуральных ценностях и сопровождаются толерантностью. Из этого следует, что обязательным условием развития личности и его совершенствования становится межкультурная компетентность. Культура проникает в язык и закрепляется в нём через национально-культурную коннотацию- стереотипы и эталоны, хранящиеся в языке и сознании каждой национальной языковой личности

Языковая картина мира наиболее ярко представлена во фразеологии, которая отражает как общечеловеческий, так и национально-культурный опыт народа. Фразеология выступает как способ познания мира, способ закрепления результатов этого познания в языке. На примере фразеологизмов с представителями животного мира мы наблюдаем антропоцентрический подход человека. К примеру, в представлениях азербайджанского и польского народов хорошо поющего человека ассоциируют с соловьем(*bülbül/słowik*): *bülbül kimi ötmək-şpiewać jak słowik*, упорство в польском языке связывают со словом осел (*osioł*), в азербайджанском же языке упрямым является конь – *at: uparty jak osioł – at kimi üzə durmaq*. Конь же в польском языке символизирует силу: *silny jak koń*. Хитрого, коварного человека характеризуют в обоих языках фразеологизмы с зоонимами лиса(*lis/tülkü*) и змея (*wąż/ılan*): *chytry [szczwany] lis, chytry jak wąż [lis], tülkülük etmək, tülkünün quyrugu*. В польском языке лиса является также символом неискренности, фальши и обмана: *farbowany lis* (досл. "крашеный лис"). Данный фразеологизм ярко проиллюстрирован в произведении С. Жеромского "Канун весны", действия которого первоначально разворачиваются в Баку в начале XX : *Był jednak polskim repatriantem. Znano się na takich farbowanych lisach.*("Был польским репатриантом. Нас не проведешь!")" [6, 214] . В азербайджанском языке змею (*ılan*), как символ коварства, злобы и опасности мы наблюдаем в следующих примерах: "*Bizi ilan ağzından qurtarmısan*" ("*Naxırcı oğlu Eyvazın nağılı*"); "*Yazıq əhalini bu İran padşahı ilan kimi çalır*" ("*Qaçaq Nəbi*") [4, 161]. О некрасиво пишущем человеке у нас говорят: *ilan-qurbağa yazır*, в польском же ему соответствует единица с компонентом курица(*kura*): *bazgrać jak kura pazurem*.

Как видно из примеров, фразеологизмы с зоонимами "лиса" и "змея" в обоих языках имеют отрицательные характеристики, что связано с их принадлежностью к дикому миру фауны. Положительные коннотации, казалось бы, должны нести фразеологические единицы с наименованиями домашних животных, значение которых в жизни самых различных народов, начиная с древнейших времен, неоспоримо.

В польском языке для характеристики домашних животных в целом функционирует слово "*bydło*". Согласно этимологическому словарю А.Брюкнера, слово "*bydło*" произошло от слова "быть, существовать" ("*być*"), что говорит о ценности, которую представляли животные [2, 52]. Слово с первоначальным значением "житье" можно встретить в хронике Константина Михаловича, серба с Островицы, известной как "Воспоминания Янычара..." ("*Turcy jechali od miasta i z miasta, a Grekowie też do ich wojska (...), pijając, jedząc, dobre bydło mając*" - "*Турки ехали от города к городу, а греки тоже к их войску ... попивая, кушая, имея хорошее житье*"). [7,71]. Однако "одомашнивание животных далеко не всегда объяснялось их хозяйственной пользой,"- отмечает О.Н.Трубачев. "Напротив, приручение и разведение животных всегда оказывалось в связи с религиозными воззрениями древнего человека" [5, 4]. О том же упоминает С.Ашурбейли: "круг сюжетов, запечатленных на петроглифах, свидетельствует о культовом характере гравировок Гобустана. Они являются частью магических церемоний, без которых древний человек не мыслил благополучия своей общины...Наскальные рисунки в Гобустане также представляют сцены священнодействий, жертвоприношений и священных танцев [1, 15-16].

Согласно польскому этимологическому словарю А.Брюкнера, собака - это самое древнее животное, которое стал разводить человек. Человек взял ее для охоты и для охраны скота [2, 411]. В Польше, стране с давними охотничьими традициями, собака являлась незаменимым помощником охотника, отсюда и такое разнообразие определений: *myśliwski* (охотничий), *aportier* (подающий убитую дичь), *legawy* (легавый), *bydłarz* (бросающийся на скот), *dzikarz* (используемый для охоты на кабанов), *puścić psa na oduńca* (пустить пса на кабана-одиночку), *pies aportuje (zwierzynę)*(собака подает (дичь)). Среди фразеологизмов встречаются единицы : *położyć się jak pies na progu* (стеречь кого-либо); *pilnować jak Cerber*(досл."стеречь как Цербер"-стеречь старательно, чутко)- как известно, Цербер в греческой мифологии трехглавый пес, стерегущий вход в подземное царство Аида.

О важной роли собаки и в жизни Албании, как пишет историк культуры Кавказской Албании (IV в. до н.э. - III в. н.э.) Фазиль Османов, свидетельствуют сообщения древнегреческого историка Страбона: "албанцы любили охоту с собаками и посвящали ей свой досуг. Автор III в. н.э. Юлий Солин специально отмечает особую породу албанских собак и сообщает о том, что двух таких собак албанский царь подарил Александру Македонскому" [3, 129]. О почитании собаки как священного животного говорят и находки археологов: "были найдены захоронения собак и их керамические статуэтки, которые использовались, возможно, в качестве амулетов... Два захоронения собак были обнаружены во время раскопок Хыныслинского некрополя, а в Габале была найдена терракотовая статуэтка лающей собаки" [3, 129-130]. Интересным является и тот факт, что в некоторых сельских районах Азербайджана сохранилась традиция вешать череп собаки на забор или шест в саду для охраны от злых сил.

Как видим, собака играла и до сих пор играет существенную роль в жизни обоих народов, однако в образном национальном восприятии фразеологические единицы с данным зоонимом носят в своем большинстве отрицательный оттенок: *pies na co albo na kogo* (1.жестокий, суровый; 2.жадный, большой любитель до чего-либо, кого-либо); *zły jak pies* (злой как собака); *szedł na psy* (1. обеднел, ухудшилось материальное состояние"; 2. морально деградировал); *it günü çəkmək; it yerinə qoytmaq (kimi); it yesə gözləri ağarar(nayi)* и т. д. Таким образом, на наглядных примерах мы наблюдали богатый источник лингвистической и психологической информации как о национальном своеобразии, так и о национальном стереотипе во фразеологических единицах азербайджанского и польского языков. Данные исследования позволяют глубже понять народный менталитет и духовную культуру, а значит, улучшить межкультурное общение, расширить и углубить контакты между Азербайджаном и Польшей.

Литература

1. Ашурбейли С. История. Баку: Азернешр, 1992, 408 с.
2. Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1957, 805 s.
3. Османов Ф. История и культура Кавказской Албании IV в. до н.э. - III в. н.э. (на основании археологических материалов). Баку: Тахсил., 2006, 288 с.
4. Seyidəliyev N. Frazzeologiya lüğəti. Bakı: Çıraq, 2004, 272 s.
5. Трубочев О. Происхождение названий домашних животных в славянских языках. Москва: Издательство АН СССР, 1960, 116 с.
6. Wielki słownik frazeologiczny (oprac. Kłosińska A., Sobol E., Stankiewicz A), Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2009, 840 s.
7. https://archive.org/stream/pamietnikijancza00mihauoft/pamietnikijancza00mihauoft_djvu.txt

МИРОВОЙ ШЕДЕВР

Астанова Г.А.

Бухарский государственный университет, Узбекистан

Проходят годы, десятилетия, века, но не угасает интерес читателей, специалистов-филологов, историков-востоковедов к выдающемуся литературному творению под названием «Тысяча и одна ночь» [2]. Эти сказки с изумительным совершенством выражают гармонию и необычайную силу цветистой, «узорчатой» фантазии народов Востока: арабов, персов, индусов.

Собрание арабских сказок, принадлежит к числу наиболее известных памятников мировой культуры. История Шахерезады поражает необычностью: рассказывая свои сказки и прерывая рассказ с наступлением рассвета на самом интересном месте, находчивая Шахерезада спасает свою жизнь, заставляя супруга своего забыть о казни, ведь царь Шахрияр обещал казнить на исходе брачной ночи каждую новую жену.

Простодушная занимательность сказок Шахерезады, увлекавших царя Шахрияра в течение многих ночей, и поныне не перестает будоражить воображение читателя. До сих пор слава книги «Тысяча и одна ночь» неувядаема, и секрет жизненности этого гигантского памятника народной фантазии заключается прежде всего в его необычайной занимательности.

Надо отметить, что ученые Запада проявили большой интерес к изучению свода сказок. Представляют большой интерес работы, выполненные такими исследователями, как Зотенберг,

Макдональд, Литман, Шовен. В России изучение свода сказок начинается в начале XX века, когда на востоковедческую арену вышли такие знаменательные исследователи, как И.Ю.Крачковский, А.Е.Крымский, а позднее Б.Я.Шидфар, И.М. Фильштинский.

В Узбекистане изучение книги «Тысяча и одна ночь» началось давно. 1912 г. появляется перевод сказок на старый узбекский язык, выполненный Саййид Ахрар Махдумом и Сидкий Хондаликий. А в 1930г. в Ташкенте появляется оригинальный перевод сказок на русский язык, мастерски выполненный М.А.Салье. На современный узбекский язык книга была переведена группой ученых-арабистов Узбекистана.

Известный узбекский ученый-арабист, член – корреспондент Академии наук республики Узбекистан в своей книге «Арабский народный роман» много внимания уделяет генезису «Тысячи и одной ночи», останавливается на вопросе о связи сборника с народной силой (романом).

«По ряду причин,- пишет Н.И.Ибрагимов,- произошло так, что книга «1001 ночь» получила широчайшее распространение и пользуется до сих пор наибольшей популярностью в самой различной читательской аудитории. Причиной этой популярности являются, в первую очередь, высокое мастерство и художественное чутье средневековых сказителей-профессионалов, которые, очевидно, положив в основу некое «сказочное» ядро сборника, сумели обработать и присоединить к нему наиболее интересные короткие эпизоды из самых различных источников - от Библии и средневековых литературных арабских антологий до отдельных народных романов разного характера: героических эпосов («Повествование об Умаре ан-Нумане»), фантастических повестей («Рассказ о царице змей») и плутовского романа («Далила-хитреца и Зайнаб-обманщица»). Несомненной заслугой современных арабских ученых следует считать установление непосредственной связи между книгой «1001 ночь» и народным романом. [1] Среди арабских исследователей мирового шедевра следует выделить труды Сухайр ал-Калмави – ученицы известного писателя и знатока древней литературы Таха Хусейна, а также Фарука Хуршида, Фуада Хасанайна и других.

Не только для специалистов-историков, но и для всякого любознательного читателя книга «Тысяча и одна ночь» является неисчерпаемым источником самых разнообразных сведений о жизни арабских городов в период расцвета Багдадского халифата, во времена правления мамлюкских султанов и турок в Египте. Материал «Тысячи и одной ночи» весьма разнообразен и в жанровом отношении. Если из Индии и Ирана в книгу пришла волшебная сказка и дидактическая притча (часто притча о животных), то бытовая новелла, короткий анекдот и эпические сказания являются созданием арабской фантазии.

В волшебных сказках мир обыденной реальности, описанный тщательно, до мельчайших подробностей, и мир фантастики переплетаются, сосуществуют, подменяя друг друга. Эта мысль хорошо иллюстрируется рассказами о путешествии Синдбада-морехода, о путешествии в медный город, при этом дается описание страны Каф.

В бытовых новеллах и в коротких анекдотах выведена целая галерея типов, принадлежащих к различным слоям городского общества. Богатые купцы и бедные ремесленники, правители, их министры: советники, чиновники, судьи, сводни и колдуны, учителя, ловкие плуты – вот далеко не полный перечень персонажей сказок Шахерезады. Ярko и многогранно обрисован халиф Харун ар-Рашид (годы проявления 786-809), его жена Зубейда и визирь Джафар.

В книге «Тысяча и одна ночь» содержится множество стихотворных отрывков, по-видимому, введенных в текст рассказов в угоду литературным вкусам того времени; стихотворные вставки иногда носят чисто иллюстративный характер, иногда же являются элементом диалога, что, скорее всего, связано с понятием средневековых арабов о красноречии. Важным элементом фабулы во многих сказках являются джины, ифриты и прочие фантастические существа. При этом воля и поступки «земных» персонажей и их фантастических «помощников» настолько естественно сливаются, что волшебный и реальный миры образуют некое органическое единство, в котором картина жизни средневекового мусульманского города проступает сквозь фантастическую оболочку, придающую повествованию особую увлекательность и поэтичность.

Литература

1. Ибрагимов Н. Арабский народный роман. М.: Наука, 1984, с.256
2. Салье М.А. Тысяча и одна ночь./пер.с арабского. Ташкент, 1993 г., в 8 т.х.

DİNİN ƏDƏBİYYATA TƏSİRİ VƏ TRANSFORMASIYASI

Qafarova Z.Z.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

İstər din, istərsə də ədəbiyyat dünyanı dərkin formasıdır. Dinlə ədəbiyyat arasında əlaqə öz başlanğıcını onları çarpazlaşdıran bu nöqtədən götürür. Və o, öz hərəkətində daha başqa istiqamətlərə və mahiyyətlərə qədər gedib çıxır. Bədii təfəkkürün təkamülünə və yaxud dini inanc və görüşlərin məzmununa uyğun olaraq, bu istiqamət və mahiyyətlər də özlərini yeniləmişlər.

Ədəbiyyat öz ideya-məzmununun qurulmasında dini detallara müraciət etdiyi kimi, din də öz inanclarının ifadəsində bədii sxemlərdən istifadə etmişdir. İstər Quranda, istərsə də İncildə folklor janrlarının izlərinə rast gəlirik. Yaxud qədim dini təlimlər öz mətnlərini şeir şəklində də qururlar.

Əslində səmavi dinlərə qədər olan dinlər insanın dünyanın yaradılışı ilə bağlı təsəvvürləri olduğu kimi, ilk bədii mətnlər də qədim insan şüurunun dünyanın yaradılışı ilə bağlı suallarının cavablarıdır. Demək, hər ikisi öz başlanğıcını eyni nöqtədən - təxəyyüldən götürüb, eyni mövzu-problemi müxtəlif müstəvilərdə həll etmişlər. "Dini və mifologiyayı yaradan güc təxəyyül qabiliyyətimizdir" [1, 6].

Məlumdur ki, hər bir dinin dünyanın yaradılışı ilə bağlı özünün modeli var, qədim mifoloji mətnlər də dünyanın, ilk insanın yaranışını izah etməyə can atmışlar. Azərbaycan mifoloji mətnlərinin birində dünyanın yaradılışı belə izah olunur: "Lap qabaxlar Allahdan başqa heç kim yoxuymuş. Yer üzü də başdan ayağa suymuş. Allah bu suyu da lil eləyir. Sonra bu lili qurudub torpaq eləyir. Sonra torpaqdan bitkiləri cücərdir. Ondan sonra torpaqdan palçıq qayıdır insanları yaradır. onlara ruh verir" [2, 35].

Qədim bədii mətnlər öz məzmununa görə dini mətnlərə yaxınlaşdığı kimi, ilk dini mətnlər də öz strukturuna görə bədii mətnə yaxınlaşır. Belə ki, bədii mətnlərdən onlara poetik söz və poetik ifadə etmə formaları transformasiya olunmuşdur. Bədilik dini mətnlərdə yalnız struktur yox, həm də düşüncə məsələsi idi. "Dini şüura da inam, əyaniliklə yanaşı təxəyyülün yaratdığı obrazlar, dialoqluq, ideal simvolika, alleqorik dildə çatdırmaq, güclü emosionallıq xasdır" [3,12].

Hindistanın qədim tarixə malik dini təlimi olan vedalar şeirlər şəklində yaranmışdır. Həm də onu qeyd edək ki, qədim dini ədəbiyyatların yalnız formaca deyil həm də məzmunca şeirləşməsi faktdır. Ona görə də tədqiqatlarda bu ədəbiyyatlardan dini-fəlsəfi ilə yanaşı, bədii ədəbiyyat kimi də danışılır. Zərdüştlük dini görüşlərini ifadə olunduğu Avestadan tədqiqatlardan yalnız dini-fəlsəfi yox, həm də bədii mətn kimi bəhs etmişlər. Məsələn, "Qədim və orta əsrlər ədəbiyyatı" kitabının müəllifləri Zərdüştdən şair kimi söz etmiş, Avestanın "Qatlar" hissəsini Azərbaycan şerinin yeganə məlum nümunələri hesab etmişlər [4, 20]. Hegel isə özünün "Zərdüştin dini" adlı tədqiqində Avestanı bədii mətn kimi qəbul etməmiş və ona əsaslanmışdır ki, burda nəzər-nöqtəsi simvolik xarakter daşmadığından onda bədii xarakter yoxdur [4, 40]. Poeziya burda sənət və bədii əsər səviyyəsinə yüksələ bilmir, təsvirlərdə ruhun gücü yoxdur [4, 42].

Qədim dini mətnlərdə fəlsəfilik və bədillik bir-birinə çuğlaşmış halda idi. "Dində də fəlsəfədə olduğu kimi insanların öz həyatını qurduqları dünya haqqında ən ümumi təsəvvürlərdən söhbət gedir. Allah haqqında təlimdə, dünyanın İlahi yaradılışında, ruhun ölməzliyi, Allahın əla və göstərişlərində insana qoyulan tələblərin məzmununda əks olunur. Bu fundamental dini ideyalar öz xarakterinə görə fəlsəfi ideyalarla oxşardır [5, 107]. Din öz məzmununa görə fəlsəfəyə meyil edir, hər dinin özünün fəlsəfəsi vardır. İfadəsində isə bədilliyə doğru istiqamətlənir və hər dini mənlərdə bədii detal və modellərə rast gəlinir.

Buddizm dini-fəlsəfi təliminin ədəbiyyatlarından olan Budda Dhammapada əsərinin dilimizə tərcüməçisinin dediyi kimi, "Şərq fəlsəfəsi Qərb fəlsəfəsindən fərqli olaraq poetik dildə ifadə olunur. Burada pafos, emosional rəng hikmətin dərkinin asanlaşdırılmasına xidmət edir. [6,18].

Qədim dini təlimlər özünüşərhə və ya təbliğdə ədəbiyyat müstəvisinə keçdikləri kimi, qədim bədii mətnlər də öz məzmununda dini element və motivlərə sıx-sıx müraciət etmişdir. Hətta qədim sənətin dinlə əlaqəsi yalnız ona müraciət yox, həm də dini təsəvvürləri qurmaq, yaratmaq şəklində olmuşdur. Onu da qeyd edək ki, ədəbiyyatın dinlə bu tendensiya üzrə əlaqəsi daha çox özünü Qərb bədii mədəniyyətində göstərirdi. Şərqdə din özünü bədii donə bürüyürdüsə, Qərbdə də sanki bədii ədəbiyyat dini məzmunə meyillənirdi. Bu məzmun bu bədii mətnlərdə dini təlim yox, dini təsəvvür şəklində idi. Bu təsəvvürlər fəlsəfi mülahizə və mühakimələrdən yox, Allah obrazından keçirdi.

Alman filosofu Hegel qədim yunan ədəbiyyatı haqqında yazırdı: "Qədim yunanlarda sənət ən yüksək formada olmuşdur, hansında ki xalq allahları təsəvvür edirdi və həqiqəti dərk edirdi. Ona görə də şairlər və rəssamlar yunanlar üçün onların allahlarının yaradıcıları olmuşlar, yəni ki, sənətlər xalqa ilahi başlanğıcın işləri, həyatı, təsiri haqqında müəyyən təsəvvür verdiklərindən, məntiqi olaraq da, müəyyən dini məzmun-mahiyyətlə bağlı təsəvvür verirdilər" [4, 110].

Nisşə qədim yunan şairi Homerin Allahları yaratmaq bacarığından heyrətlə söz açmışdır. "Homer özünün Allahları arasında özünü o qədər rahat hiss edir və sənətkar kimi o qədər zövq alır ki, onun hər halda güclü bir kafir olması gərək idi; o, xalqın ona verdiyi yoxsul, kobud və qismən də dəhşətli xürafat ilə heykəltəraş gillə rəftar edən kimi sərbəst davranır ki, belə sərbəstliyə Esxil və Aristofan, Yeni dövrdə isə İntibahın Höte və Şekspir kimi böyük sənətkarları sahib idilər". [7, 99].

Demək, arxaik folklor janrı olan miflərdə dünyanın yaradılışı ilə bağlı başlayan axtarışlar qədim yunan ədəbiyyatında müəyyən dini təsəvvürlərin formalaşdırılması istiqamətində davam edirdi. Səməvi dinlərin yaradılışından sonra isə ədəbiyyat öz dini model axtarışlarını tərk etdi, müəyyən bir dinin koordinantlarında öz bədii axtarışlarını qurdu.

Ədəbiyyat

1. Armstrong K. Mifin qısa tarixi. Bakı: TEAS Press, 2017, 115 s.
2. Kosmoqonik miflər. Azərbaycan mifoloji mətnləri. Bakı: Elm, 1988, 196 s.
3. Kərimova A. Dini şüurun strukturu və funksiyalar, fəlsəfə üzrə fəlsəfə elmləri doktoru. Bakı, 2010, 174 s.
4. Гегель ф. Эстетика. В четырех томах, II т. Москва: Издательство "Искусство, 1968, 326 с.
5. Şükürov A. Qloballaşma, mif və tarix. Bakı: AMEA fəlsəfə və Siyasi-Hüquqi Tədqiqatlar İnstitutu, 2005, 273 s.
6. Şükürov M. Tərcüməçidən // Budda Dhammapada. Bakı: Başla kitab, 2013, 108 s.
7. Ницше Ф. По ту сторону добра и зла: Сочинения. М.: Эксмо; Харьков: Фолио, 2008, 848 с.

ZAHİD XƏLİLİN UŞAQ POEZİYASINDA VƏTƏN VƏ TƏBİƏT MÖVZUSU

Abdullazadə N.Ə.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Azərbaycan

Zahid Xəlilin uşaq dünyasında doğma Vətən qartal qanadlıdır. Qartalın qoşa qanadları vətənin şimalı-cənubu, Qarabağ isə ürəyidir. Adətən, Vətən poetik olaraq ana Vətən adlandırılır, ananın namusu Vətənin namusu, ana qucağı Vətən torpağı, yurd, el-obadır. Zahid Xəlil bundan fərqli olaraq, Vətəni ulu babasına bənzədir, Vətəni – ata səsi kimi dəyərləndirir:

*"A"da ana deyirəm,
"V"da vətən kəlməsi.
Vətən ulu babamdır,
Vətən atamın səsi [5, 205].*

Şair "vətən" anlayışını pafoslu, yüksək həyəcanla, ibarələrlə deyil, sadə, uşaqların qavraya biləcəyi və bu mücərrəd varlıq haqqında fikir formalaşdıran sözlərlə təsəvvür yaradır. Şəhli otlar, göy çəmən, qızıl lalələr, zirvədə qartal, düzdə qanqal elə Vətən deməkdir.

Ədəbiyyatda nisgil, həsrət, köç mövzusunun təcəssüm etdirən durnalara ithaf olunan şeirlər yetərinədir. Durna qatarı, bu qatarın nizamlı düzlüyü, köç zamanı durnaların bir-birinə sədaqəti motivlərinə Zahid Xəlil uşaq dünyasından yanaşmış, durna qatarını orijinal bənzətmələrlə vəsf etmişdir:

*Təkcə uçardu göydə,
Gəzərdi çöldə durna.
Yekə qara nöqtəyə
Bənzərdi göldə durna.*

Təbiət mövzusu Zahid Xəlil poeziyasında xüsusi çalarda rəngarəng işlənib. Şair təbiətdə həşəratdan, alaqotundan tutmuş, tovuzquşuna, yırtıcıya qədər hər birinin orazını yaratmaqla uşaqlara sevdirməyə çalışmışdır. Bu gün təbiətin ekoloji problemlərlə qarşılaşdığı bir vaxtda onu qorumağın zəruriliyini şair "şeyirlərinin başlıca qayəsində" [8, 54] çevirir. Onun şeirləri təbiətdəki varlıqlar haqqında məlumat verib sevdirməklə bərabər, yüksək estetik zövq formalaşdırır. "Şair Azərbaycan ərazisində məskunlaşan zahirən gözəl, inci və nadir quşları, qartal, qağayı, kəklik, qırqovul, bildirçin, hacıleylək, durna, cüllüt, qaranquş, qızıl qaz, tovuzquşu və s. adda nadir quşların xarakterik xüsusiyyətlərini elə ustalıqla vermişdir ki, sanki ornitologiya elminin bilicisidir və bu aləmin bütün sirlərindən xəbərdardır" [2, 13]. Onun bu məzmununda şeirləri oynaq vəznli, yığcam lövhələrdir.

Uşaqların bir-birindən çətinliklə ayırdıqları kiçik quşların hər birini elə əlamətləri ilə təqdim edir ki, uşaqlar qutan, cüllüt, qağayı, torağay, anqut kimi quşlarla, onların suda yaşayan heyvanlarla qidalanmasını öyrənir:

*Gör nə balaca quşdur,
Boynu azacıq lütdü.
Qondu bir gölməçəyə
Cüllütdü, bu, cüllütdü.
Qulaq asıb hər səsə
O tələsə-tələsə,
Balaca gölməçədə
İstəyir balıq gəzə [5, 193].*

“Ağacdələn” şeirində quşun zahiri görünüşü elə çatdırılır ki, uşaqların gözü qarşısında təkə dimdiyi ilə ağacı dələn bir quş deyil, bu quşun uzun dimdiyi, qara gözləri, düz ortası qırmızı təpəsi, lələkləri pırpız bir quş canlanır. Ümumiyyətlə, Zəhid Xəlil bütün quşları elə ritmik və oynaq bir ahənglə təsvir edir ki, sanki ağacdələn dimdiyi ilə “tıq-tıq-taq-taq” ağacı dəlir:

*Rəngi qara,
Gözləri ağ
Ağacdələn.
Qonar bir-bir
Ağaclara
Ağacdələn.
Təpəsinin düz ortası
Qırmızıdır.
Lələkləri
Pırpızlıdır.
Budaqları
Dələr hərdən
Ağacdələn [3, 86].*

Uşaqlarda zəhmətə, əməyə bağlılıq, məhəbbət ruhunu şair təbiətin ən zəhmətkeş sakini qarışqaların həyat tərzində aydın, yığcam bir dillə ifadə edir. Ağacın gövdəsində və ya torpaq altında yuva salan qarışqalar qışa azuqə yığmaq üçün qatarlanıb kənd yoluna çıxır salar. Zəmilərdən dən daşıyıb bütün yayı çalışar. Qışda isə topladığı azuqədən yığib şad-xürrəm yaşayır.

Quşlar, bitkilər, güllərlə yanaşı, şair heyvanları da kiçik oxucularına tanıdır və sevdilir. Dəvənin, qatırın, kirpinin, qurbağanın, filin, atın, çəpişin və s. özünəməxsus xüsusiyyətləri elə verilir ki, uşaqlar şəkildə, zooparkda, televizorda yaxud həyatda gördükləri bu heyvanların xarakteri, faydası barədə də məlumat əldə edirlər. Heyvanların balalarının xüsusi adlandırılmasını da o, həvəslə balaca oxucularına öyrədir. Uşaqlar bilir ki, toyuğun yumurtadan çıxan balası cücə, qoyun balası quzu, keçi balası çəpiş, kürən atın balası əvvəl kürük, sonra qulun, boyu uzanıb böyüdükcə dayça, kəməndə düşdükdən sonra kəhər at adlanır.

Təbiətin yaşıl sakinləri – ağaclar, otlar, güllər, çiçəklər haqqında olan şeirlər bir silsilə təşkil edir. “Gicitkan”, “Göbələk”, “Qanqal”, “Baldırğan”, “Çaşır”, “Quşəppəyi”, “Cincilim”, “Qırxbuğum”, “Qantəpər”, “Qaymaqçıçəyi”, “İnciçəyi”, “İydə”, “Moruq”, “Çiyələk” bir-birinə qoşulub Azərbaycan florasının əsrarəngiz mənzərəsini yaradırlar. Hər bitkinin, gül-çiçəyin görünüşü, xüsusiyyətləri sadə, ritmik, uşaqların dilinə uyğun şəkildə təqdim edilir. Uşaqlar başa düşürlər ki, dağda, çəməndə bitən bu ot-çiçək faydalı olmaqla yanaşı, həm də vətən torpağının bərəkəti, əziz nemətidir.

*Quşəppəyi səpilib
Çəmənliyə, yamaca.
Duza batırıb yesəm
Dadlı olur yamanca [3, 96].*

Şair gül-çiçəyi, bitkiləri, quşları, heyvanları dindirməklə, maraqlı sərgüzəştlərlə kiçik oxucularına alicənab, saf, mərd, sədaqətli olmağı aşılayır. Çağdaş uşaq ədəbiyyatının aparıcı simalarından olan Q.Nəcəfzadə yazır: “Zəhid Xəlil uşaq hara qədər gedə bilər, ora qədər yazır. Z.Xəlilin poetik imkanları, mütləqi olduqca genişdir, ancaq o bunu yeri oldu-olmadı, xərcləmir. O, uşaqların yanınca gedir, uşaqların əli, düşüncəsi hara qədər çatırsa, ora qədər danışır. Z.Xəlil harda varsa, uşaq şeirinin bir çırağı da ordadır”.

Ədəbiyyat

1. Abdullazadə N. Çağdaş uşaq ədəbiyyatında Zəhid Xəlil səhifəsi // Xəbərlər. Humanitar, ictimai və pedaqoji-psixoloji elmlər seriyası. ADPU, №4, s.12-21.
2. Əsgərli F. Sehrli dünyanın memarı. Bakı: ADPU, 444 s.
3. Xəlil Z. Seçilmiş əsərləri: I c. Bakı: ADPU, 2008, 428 s.
4. Xəlil Z. /Temrin, iki aylıq düşüncə və ədəbiyyat dergisi /2017, kəsir-aralıq.
5. Xəlil Z. Seçilmiş əsərləri: V c. Bakı: ADPU, 2008, 431 s.
6. Xəlil Z. Ağ leyləklər. Bakı: SKYG, 2016, 264 s.
7. Məmmədova Ş. Zəhid Xəlil poeziyasının bedii xarakteristikaları. Bakı: ADPU, 2016, 160 s.
8. Tanrıverdi Ə. Məzmun gözəlliyi, dil zənginliyi. // Temrin, 2017, № 86, s.17-22.
9. Yusifoğlu R. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının yaranmasında varislik prinsipi // II Uluslararası Türk xalqları Çocuk Ədəbiyatı Sempozyumu, 2008, 11-13 oktyabr. Bakı, Kafkaz Universiteti.

AZƏRBAYCAN VƏ TÜRK ATALAR SÖZLƏRİNDƏ QADIN İMAJI

Usubova G.U.

AMEA akad. Ziya Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu, Azərbaycan

Ulu babalarımızdan bizə miras qalan atalar sözləri xalqın tarixi sınaqdan çıxardığı həyat müşahidələrinin, davranış qaydalarının və düşüncə formasının bədii ifadəsidir. Bu məqsədlə də Azərbaycan və Türk atalar sözlərinin qadını necə təqdim etməsinə nəzər yetirəcəyik.

1. Qadınları dəyər verən atalar sözləri. Bu atalar sözləri ümumiyyətlə qadınları dəyərli, əvəzolunmaz hesab edən və qadinsız bir dünyanın mümkün olmadığı ortaya goyan atalar sözləridir: Qadın, erkəyin əşi, evin günəşi; Arvad kişinin qoltuq saatıdır; Arvad yıxılı evin dirəyidir; Arvad ərinin tacıdır. Arvad evin sütunudur; Arvad kişinin qanadıdır; Arvadsız ev- simsiz tar; Arvadsız ev – susuz dəyirman; Yaxşı arvadlı ev - cənnətdir; Arvaddan yetim qalmaq anadan yetim qalmaqdan bətdir; Evi abad edən arvaddır; Evi ev edən avrat, yurdu şən edən devlet; Yuvayı yapan dişi kuştur; Evi, ev edən kadındır; Karısız ev, parasız kese; Bir adamın karısı, o adamın yarısıdır; Kadın erkeğin eşidir, evinin güneşidir; Kadınsız hane, kuşsuz kafese benzer; Ocağın yakışığı odun, evin yakışığı kadın; Başında bez olsun, istersə yaşı yüz olsun; Erkek aslan, dişisinden kuvvet alır; Herkesin karısı, canının yarısı. “Arvadsız igid urvatsız olar” kimi qadının kişinin tacı kimi göstərən, qadinsız evi pulsuz kəsəyə bənzədən atalar sözləri qadına verilən dəyəri əks etdirir. Bu atalar sözləri qədim türklərin qadınlara verdiyi dəyəri göstərir.

Qız övlad ilə bağlı atalar sözlərində qız uşaqları zərif, qiymətli, evin yaraşığı hesab olunurlar: Dünyanın tadı göz, aşın tadı tuz, evin tadı kız; Kıza iki kurban, oğlana bir kurban; Qızlar bir günəşdir, oğlanlarsa ay parçası; Bir qıza gurban olsun doqquz qoca, min qarı; Qız qızıldır, qədrini bilsin qərək; Qızıdır qızıldır, oğlan nə çoxdur; Qızsız ana – duzsuz ana; Kızıdır nazdır, bin kese azdır; Kız dediyin kaledir, yıkılırsa çürük çaput olur; Kız çocuğu, cam tabak; Qız ağacı – qoz ağacı, sındırırsan - yox əlacı; Qız – qızıl alma, qızı gözədən salma; Ağillı qız xınalı quzu kimidir; Yiğidin ilki kız gerek, onun da yeri düz gerek; Yeddi fərsiz oğuldan bir fərli qız yaxşıdır; Kız evi, vezir evi; Kız kapısı, sultan kapısı; Oğlan adamı – sındıran badamı, qız adamı – sındıran adamı; Kız bir sevgi ilə doğar, bin sevgiyə çıkar; oğlan bin sevgi ilə doğar, bir sevgiyə iner.

2. Qadını dəyərsiz və etibarsız göstərən atalar sözləri.

Qadınları yüksəldən atalar sözlərindən başqa, onlarla bağlı mənfi fikirlər bildirən çox sayda atalar sözləri də vardır. Bu atalar sözlərində qadınlar daha çox faydasız, ağılsız, hiyləgər kimi göstərilir: Avradın kazdığı kuyudan su çıkmaz; Arvad qazan quyudan su çıxmaz; Attan vefa gelir, avrattan vefa gelmez. Atndan vəfa gələr, arvaddan – yox. At ilə avrata inan olmaz; Ata və arvada etibar yoxdur; Dünyaya dayanma, kəriyə güvenme; Kəriyə sırdaş eden, tellal aramasın; Arvadı sırdaş edən, dəllal aramaz; Avradın öğütü, avrata keçer!; Arvadın sözü – xalçanın tozu; Arvadın sözünə baxan özü də arvaddır; Adamı ar, avradı er zapt eder; Arvad tutan yolun axırı yoxuşa qalxar; Avradın kazdığı kuyudan su çıkmaz; Arvad qazan quyudan su çıxmaz; Kadının sardığı yük şuradan şuraya varmaz; Arvadın yüklədiyi yük mənzil başına çatmaz; Kadının fəndi, erkeği yendi; Qadının fəndi, erkəyi yendi; Kırk kadının akli bir tavuğun başındadır; Arvadın saçı uzun olar, ağıl qısa; Arvad yıxan evi heç kəs tikə bilməz; Arvad yıxmayan dam, yüz il tikili qalar; Avrat düzdüğü evi Tanrı yıkmaz, avrat bozduğu evi Tanrı yapmaz; Arvad yıxan evi fəlakət də tikə bilməz; Kırk yılda bir, kadının sözü dinlenmeli; Qırx ildə bir dəfə arvad sözünə baxarlar; Karına “iyi” deme, yoksulluk görmeyince; Arvadı darda, kişini varda sınarlar; Karı, erkeğin şeytanıdır; Arvad kimi düşman yox: gülər bildirməz. köpək

kimi dost olmaz: ölər bildirməz; Arvad var qadan alar, ocağına kömür qalar; Karı, şeytanı şışeye koyar; Avrat şerri, şeytan şerri; Bir qadının hiləsi, qırx eşşəyə yük olar.

Belə mənfi düşüncələr qız uşağı üçün də keçərlidir: Kız doğuran, tez kocar; Kızım oldu, kızılcığa hasret kaldım; Qızın ki oldu, canına qızdırma doldu; Qızın ki oldu qırmızı donunu çıxart; Xəstəlik üz qızartmaz, qızardar qız adamı; Qız ağılı, qaz ağılı; Qız köcəri quşdur; Qız özgə əmanətidir; Qız özgə çırağını yandırar; Qız anadan olanda, gözün açar, deyər: - Bura bizim ev deyil!; Qız evin qonağıdır, vaxt gələr, gedər; Qız kəsilməmiş qarpıza bənzər; Qız evlərdə tanınar, ipək dəzgahda; Qızı evdə tanı, igidi çöldə; Qızı olan ana, ər yanında quzu olar; Bir ev (gemi) donanır, bir kız donanmaz; Bir gəmi bəzənər, bir gəlin bəzənməz; Bir kaz doymaz, bir de kız; Kız boğazı kırk boğum olur; Arvadın xirtdəyi olmaz; Arvadın girtlağı olmaz; Ağıllı kişidən pis övlad törəməz, o arvadın pis əməlindən törər; Arvaddan vəfa, zəhərdən şəfa; Bal arıdan, kavgə karıdan çıkar.

3. Kişi ilə qadının birgə keçdiyi atalar sözləri. Həm qadınlara həm kişilərə aid olan atalar sözlərində daha çox qadınların tək yaşamaları xoşa gəlməz bir hadisə kimi vurğulanır. Ərə getməyən qadının ölməsini məsləhət görən atalar sözləri hər iki millətin folklorunda mövcuddur. On beşindəki kız ya erde gerek ya yerde; Onbeşində qız ya ərde ya yerdə; Kız yedi yaşından sonra ya erde ya yerde; Kız evladı on ikisine bastı mı ya ere, ya yere; Kız çocuğu ya er koynunda, ya yer koynunda; Kadının şamdanı altın olsa, mumu dikecek erkektir; Arvadın şamdanı qızıldan da olsa, şamı yandıran kişidir; Ersiz avrat, eyersiz at; Ərsiz arvad – cilovsuz at; Ersiz avrat, dizginsiz at gibidir; Eri olmayanın, yeri olmaz; Koca olsun da, (isterse) cüce olsun; Ər arvadın tacıdır; Darı kadar kocanın, dağ kadar gölgesi olur; Maşa kadar eri olanın, paşa kadar dəğeri (hatırı) olur; Dünya kadar varın olacağına, horoz kadar erin olsun; Darıycan əri olanın tanırycan hökmü olar; Gece yağar gündüz açar, yıl düzgünlüğü: erkek söyler kadın susar, ev düzgünlüğü; Ər od olar – arvad su; Er kocarsa koç olur, karı kocarsa hiç olur; Oğlan büyür, koç olur; kız büyür, hiç olur.

Qadın ilə kişinin birgə keçdiyi atalar sözlərində daha çox qadın üçün mənfi bir xarakter yaradılmışdır. Qız uşağının müəyyən yaşdan sonra ərə getməli olduğu üçün qızın yük kimi göstərilməsi, oğlan uşağına nisbətən onun dəyərini aşağı salır. Kız yükü, tuz yükü. Qız yükü – duz yükü; Kız kızıımız, oğlan kazancımız. Qız yada kürək, oğul yurda (evə, elə) dirəkdir; Qız acı, oğul baş tacı; Kızının evinde başköşeye oturmaktansa, oğlunun evinde kapı arkasına otur; Kız anası köşe minderi, oğlan anası kapı yaması.

Azərbaycan və türk dillərində qadınlar haqqında 500-dən yuxarı atalar sözləri təsbit etdik. Bunların bir çoxu bir birinin variantıdır. Bu atalar sözlərinin əksəriyyəti qadınlarla bağlı mənfi fikir bildirən sözlərdir. Atalar sözlərində qadının “ağılsız, işəyaramaz, etibarsız, hiyləgər, ac göz” kimi mənfi xüsusiyyətləri ən çox rastlanan xüsusiyyətlərdəndir. Bu sözlər daha çox kişi nəzərindən baxılmış, daha çox zəmanəyə görə qadınlardakı fərqli xüsusiyyətlər ortaya çıxarılmış, atalar sözlərindəki hökm dəyişiklik göstərmişdir. Məsələn, İslam dininin qəbulundan əvvəl kişilər kimi ata minən, ox atan, qılınç döyüşdürən, zəruri hallarda döyüşə qatılan qəhrəman qadınlar, İslamın qəbulundan sonra daha çox passiv obraz sərgiləyir. Onlar ailədəki kişilərin nəzarəti və qorumasına möhtaç olan, tək başına qərar verə bilməyən və fikrinə əhəmmiyyət verilməyən bir vəziyyətə gəlirlər. Lakin buna baxmayaraq, hər iki millətin də atalar sözlərinə baxıldıqda poligamiya (İki xanımlı ev bərəkətsiz olar, zibilli qalar; İki xanımlının donu yırtıq olar; Arvad iki olanda ev süpürülməmiş olar; İki xanımlının ağzının dadı olmaz; İki arvadlı gecə şamsız qalar; İkinci arvad yamaqdır; Bir evdə dü zen olursa, o evdə düzen olmaz) və qadına şiddətə yaxşı qarşılanmır. (Karı dövenle odun yaranın yanında durulmaz; Arvada əl qaldırma; Ergene avrat döymək kolay olur.)

Ədəbiyyat

1. Rzayev X. Atalar Sözü: I Cild. Bakı: Nurlar, 2004
2. Məmmədov C. Atalar Sözü. Bakı: Öndər, 2004
3. Albayrak N. Türkiye Türkçesinde Atasözleri. İstanbul: Kapı Yayınları, 2009

MİLLİ UŞAQ ƏDƏBİYYATINA YENİ ÜSLUB GƏTİRƏN SƏNƏTKAR

Əsgərli F.F.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Azərbaycan

Azərbaycanın müstəqilliyi zaman keçdikcə daha da möhkəmlənir, ümumi ədəbiyyatla birlikdə milli uşaq ədəbiyyatının gələcək perspektivli inkişafına real zəmin yaranır. Əgər uşaq ədəbiyyatı yoxdursa, ümumi ədəbiyyatımızın zəngin bir şaxəsi quruyar, dünyaya göz açacaq yeni nəslə hərtərəfli inkişafdan qoyar, sonradan biz onun acılı ağrısının dəhşətini yaşamalı olarıq. Lakin sevindirici haldır ki, bu gün öz uşaq

əsərləri (şeir, nəsr, dramaturgiya) ilə diqqətləri cəlb edən qələm sahiblərimiz mütərəqqi demokratik yollarla addımlayan mütərəqqi tənqiddə malik xalqlarla ədəbi əlaqələri daha da möhkəmləndirməyə çalışırlar ki, dünya ədəbi mühitində öz sözlərini deyə bilsinlər.

Uşaq dünyasına dərinlən bələd olan, bədii forma və məzmun axtarışları və orijinal bədii üslubu ilə seçilən, Azərbaycan uşaq ədəbiyyatına yeni nəfəs gətirən, rəngarəng yaradıcılığa malik olan şairlərdən biri Qəşəm İsabəylidir. XX əsrin altımtıncı illərinin sonlarından şeir yazmağa başlayan şairin “Balaca-bapbalaca” adlı ilk kitabı nəhayət ki, 1982-ci ildə işıq üzü görmüşdür. Onun “Nənəm təkdi”, “Əkil-Bəkil”, “Ay külək, nə əsirsən”, “Leyləyin intiqamı” və digər adlı şeir kitablarını vərəqlədikcə Vətən torpağının bərəkətli, şoran çölləri, palçıqı dizə çıxan, az-az insan ayağı dəyən narahat yolları istər-istəməz gözlərimiz önündə canlanır. Pafoslu ibarələrdən uzaq olan, real həyat gerçəkliyini qələmə almağı daha çox sevən şair uşaqlara təsvir etdiyi bu yerləri də sevməyi təbliğ edir. Bu yerlərin zəhmətkeş, hər əziyyətə dözümlü, əli qabarlı, gözü-könlü tox, həqiqət və ədalət arzusu ilə yaşayan ağsaqqal və ağbırçəklərin həyat tərzini qələmə alan müəllif zamanın gərdsini yazıya köçürür:

Nənəm təkdi Xəlsədə,
Üçcə göz otaqda tək.
Qapısında təndiri,
Süfrəsində duz-çörək.

Qəşəm İsabəylinin uşaqlar üçün yazdığı şeirlərin axıcı ahəngi, körpə ruhuna uyğun sadəliyi və təbiiliyi, şeirlərin sadə deyim tərzini onun üstün cəhətlərindəndir. “Külək” şeirində bu xüsusiyyətləri görmək mümkündür:

- Ay külək, nə əsirsən?
- Əsməsəm, olmam mən!
- Olmağının xeyri var?
- Xeyri var ki, varam mən.
- Qışda nə xeyrin var, hə?
- Qışda yağış, qaram mən
- Yazda bə?..
- Ağacları
Oyadan nübaram mən...

Mükəllimə şəklində yazılan bu şeir uşaqların dünyaya baxışını, həyat bilgisini artırır, orijinal misraların tapıntısı adamı valeh edir. Şifahi xalq ədəbiyyatı çeşməsiindən qida alan bu şeir uşaqların yaddaşına əbədi həkk olunur. Bulaq suyu kimi şəffaf, ləzzətlə içilən bu səpkili şeirlər şairin poetik yaradıcılığının bəzəyinə çevrilir. Tanınmış şair Məmməd İsmayıl Qəşəm İsabəylinin hələ ilk yaradıcılığının düzgün qiymətini verirdi: “Elə ilk poetik tanışlıqdan yadımda qalan və sonralar unutmaq istəsəm də, unuda bilmədiyim “göydə quşdu, yerdə daşdı torağaylar” misraları da Qəşəmin obrazlı düşüncə tərzinə malik olduğundan xəbər verirdi.

Qəşəm İsabəylinin şeirlərində müxtəlif yaş mərhələsini keçirən müxtəlif xarakterə və psixologiyaya malik uşaq obrazlarına rast gəlirik. “Konsert”, “Atlı Vüqar”, “Samur at minir”, “Tərləmə, ha”, “Qur...qur...qur”, “Nəmin”, “Ərköyün” və sair oynaq ritmə malik olan şeirlərdə uşaqların sirli aləmi ilə tanış oluruq, onların hər bir hərəkətini, dünyaya dikilən aydın baxışlarını izləyirik.

“Konsert” şeirində ağlaşan bir körpənin əməlləri yumorla təqdim olunur. Gecənin bir aləmində öz ağlamağı ilə ailəyə “konsert” verən bu uşağın hər bir hərəkətini məzəli misralarla təsvir edən şair oxucuların çöhrəsində təbəssüm yaradır.

Şair müxtəlif xarakterə malik uşaqların özlərinə xas olan hərəkətini təsvir etmək üçün olduqca oynaq misralarına yumşaq yumor qatır, nəticədə, bu yığcam şeirlərdə balaca oxucular sanki özlərini dupduru aynada görürlər. “Anam çörək yapanda”, “Şəhərli oğlan”, “Nənəmgilə gəlmişəm”, “Ay nənəli”, “Qonaq” və digər şeirlərdə kövrək uşaq xarakter və psixologiyasını görmək mümkündür.

“Anam çörək yapanda” şeirində uşağın özünəxas müşahidələri qələmə alınır. Ana çörək yapanda it, pişik, hətta sərcələr də təndirin başına toplaşırlar, bu nemətdən azacıq dadmaq üçün bir anlıq məqam gözləyirlər. Öz balasını sevdiyi kimi, bu canlılara da biganə olmayan ana onları da yedizdirir, çörəyi əvvəlcə özü yediyi üçün oğlunu danlayır:

Anam acıqla üzümə baxdı:
– Oğlum, bu səndə nə qanacaqdı?!
Bəs it, bəs pişik, yazıqdı sərcə?!
De, acmı qalsın sübh səhərcən?!

Şair bu misralarla uşaqlara təbiətdə mövcud olan digər canlılara sevgi hissləri aşılayır, ömrün mənasını onlara başa salır.

Qəşəm İsabəylinin iki hissədən ibarət olan “Əkil-Bəkil” poeması sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə görə “Ən yaxşı uşaq kitabı” adlanan Respublika müsabiqəsində ikinci mükafata layiq görülmüşdür. Bu əsərdə vətən məhfumu olduqca qabarıq təsvir olunur. Şair əsərini oxucuya bu cür təqdim edir:

Yazdım “Əkil-Bəkil”i,
Çap etdim, oxuyasan.
Bir az da sözlərimin
Qoxusunu duyasan.

Şair bu misraları qələmə almaqla əsərin bədii dəyərini, təsir qüvvəsini, düşündürücü motivlərini önə çəkmək istəyir. Folklor motivlərindən məharətlə istifadə edən şair bitkin bir əsər yaradır, poetik duyğularla müasir oxucunu öz arxasınca aparır, onu düşündürür, vətən sevgisinə səsləyir.

“Adım Əkil-Bəkildir” adlı birinci hissədə şair Əkil adlı şagird obrazını yaradır. Altıncı sinifdə oxuyan Əkil öz fərdi keyfiyyətləri və yaşına xas olmayan igidliyi ilə seçilir. Casusluq niyyəti ilə sərhədi keçərək, özünü şikəst adam kimi qələmə verən kişi özünün şübhəli hərəkətləri ilə balaca qəhrəman Əkilin sərrast gözündən yayınmır və o, kişini aldadaraq sərhəd zastavasına gətirir. Yoxlama zamanı məlum olur ki, özünü əlil kimi göstərən bu kişi peşəkar casus imiş. Əkilin igidliyi bütün kənddə və məktəbdə geniş yayılır və o, sərhəd qoşunları komandanlığı tərəfindən “Sərhəd əlaçısı” döş nişanı ilə təltif olunur.

“Keşikdə” adlanan ikinci hissədə artıq Bəkil ordu sıralarına çağırılır. Məktəbdə oxuduğu illərdə göstərdiyi igidliyə rəğmən, onu sərhəddə qulluq etməsinə razılıq verilir. Bəkil bura- da da igidlik göstərir, ən təhlükəli casusu yaxalayaraq zastavaya gətirir. Müəllif Bəkilin dili ilə iki yerə parçalanmış Azərbaycanın dərдинi xatırlayır, iki qütbə bölünmüş bu xalqın nə vaxt birləşəcəyi haqqında düşüncələrini poetik misralarla verməyə çalışır. Qəşəm İsabəyli bu əsəri ilə dövrün Azərbaycana rast gətirdiyi mənfur düşmən obrazının mənəvi simasını açır, erməni qəsbkarlarının törətdiyi cinayətləri mühakimə edir. Ana torpağın bölünməz olduğunu döən-döən qeyd edir.

Ədəbiyyat

1. Xəlil Z., Əsgərli F. Uşaq ədəbiyyatı (dərslük). Bakı, 2011
2. Əsgərli F. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı (dərs vəsaiti). Bakı, 2012
3. Əsgərli F. Dünya uşaq ədəbiyyatı (dərs vəsaiti). Bakı, 2012
4. Əsgərli F. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının mərhələli inkişafı. Bakı, 2009
5. Əsgərli F. Uşaq ədəbiyyatı: qarşılıqlı yaradıcılıq qaynaqları. Bakı, 2010
6. Əsgərli F. Ədəbi düşüncələr. Bakı, 2004
7. Əsgərli F. Sehrli dünyanın memarı. Bakı, 2012
8. Əsgərli F. Problemlər, düşüncələr. Bakı, 2012

NATIONAL LEGENDS AND UZBEK EPIC POEMS

Kuvvatova D.

Bukhara State University, Uzbekistan

In the second half of the XX century the Uzbek epic poetry began to change its subject and composition. The introduction of literary reason and expressing culture in the oral creations was the cause of not only increasing the poetic meaning and national features, but also the diversity of style in a poem structure. For example, there appeared some changes in the genre structure and system of legends because of their absorbing into the structure of lyric and lyric-epic poems. This was a reason of new types of poems' appearance. The poems written in the base of legends have their own place in the creations of Mirmuhsin, E.Vahidov, A.Aripov, Kh.Davran, U.Kuchkar, K.Rahimbaeva. The poems like “Shirok”, “The Strike of Ghosts (Рухлар исғни)”, “The Doctor and the Death (Ҳаким ва ажал)”, “Seven Legends About Homeland (Ватан ҳақида етти ривоят)”, “The End of Winter (Қишнинг охирлари)” can prove our thoughts.

The poems created on the base of legends can be characterized in the following way in Uzbek epic poetry: 1. The poems created on the base of legend subject. 2. The poems which have the legends compositional function. 3. The poems in which the legend is used as psychological stylistic device.

So, the poet reproduced the subject of a legend in literary way, and represented it to the reader in a shape of book. As the Russian literary critic M.Chislov wrote, poem represents the amalgamated features of lyrics, epos, and playwrighting [4, 71]. It shows that poem gives the great opportunities to the poet to express

the reality. That's why the events in the poem found their more wide description, reflection in details, they have a wide description of personages.

Abdulla Aripov's poem "The Doctor and the Death" is also built on the base of a legend [3, 371-389]. There created one poem of complete structure according to three legends about Avicenna. For example, the national legend "Avicenna and books" is about the Bukhara khan's falling ill and Avicenna's treating him [1, 102-106]. A.Aripov paid attention to two features of that legend: 1. Avicenna's arrival to Bukhara to cure khan. 2. The burning of Avicenna's library by his enemies. The poet literary reproduced the material of legend and enriched its meaning. The scenes of Avicenna's treating the princess, his stay at the castle as a doctor, his earning the right of using castle library are described in realistic situations.

The situations of Avicenna's curing the daughter of Iran shah are described in the legend "The Poison" [1, 109-112]. A.Aripov creatively used the motive of Avicenna's treating the princess – daughter of Iran shah. The princess is as a daughter of Bukhara shah in the poem.

The legend "Avicenna and the herbs" tells about the flammable flower and its specific features. A.Aripov very effectively used the meaning of this legend, too. This can be proved in the episodes where Avicenna found a treatment to death. The historical sources and legends completely prove that Avicenna was eager to find a cure to death. The above mentioned legend shows these two features also: these features are Avicenna's making a living medicine with the help of flammable flower and snake's poison and the other doctors' envious glance at him. A.Aripov stressed these features in the poem, literary reproduced the material of the poem and represented as a poem to his readers. The personage of a shepherd in the legend found its reflection in the personage of Mirzo in the poem. It is right that the shepherd in the legend is kind, but Mirzo in the poem is envious. The poet absorbed such features as the doctors' envy and the shepherd's help for returning Avicenna to life in the personage of Mirzo. In common, the lyric-epic poems' place was widened thanks to the "the poem which had an aim of creating the personage of a great doctor and scientist-encyclopelist perfectly classifies the central permanent themes of the art – the meaning of life and eternity, the fight between the kindness and envy" (D.Begimqulov) [2, 415]. A.Aripov created a new type poem with a complete subject on the base of several national legends' subjects and historical sources.

In the poem "Strike of Ghosts" E.Vahidov used some styles to show his readers the fate of his main hero Nazrul Islom. One of them is to absorb legends into the creation's context. The literary critic Sh.Hasanov said: "If a metaphorical thinking dominates in the lyric poems, the influence of folklore becomes noticeable in the dramatic and lyric-epic poems. The legends in the poem "Strike of Ghosts" can easily prove our thoughts. All legends in the poem are the pearls of the Eastern classic folklore. The classical features of these legends are not important. The main feature of it is the absorbing of legends into the context, meaning of the poem. The use of realistic and romantic descriptions' style in the modern epic poetry proves the future development of that genre" [5, 36]. The legends "The Legend about Cruelty", "The Legend about Eternity", "The Legend about devotedness", "The Legend about Shohjahon and Avrangzeb" found their place in the structure of a poem and became the device of main hero's psychology description in the work. That's why the work can be included to the line of poems which have the function of psychological description. Bengali revolutionary poet Nazrul Islom's struggle for his people's independence and freedom, his feelings, thoughts and psychological sensations are deepened thanks to the legends. Each of them served as a main device in the opening the leading characteristic features of Nazrul Islom. At the very beginning of a work the poet gives "The legend About Eternity". They say there is a water of life and a man who drinks it will live forever. The legend mainly consists of this situation. The passenger who became thirsty in the desert as well as the old man who has been suffering whole his life as he has drunk the water is described in the legend. In the face of the passenger the reader can see a patient persons' character.

"The Strike of Ghosts" is not a poem of a one subject line. But there is a look at Nazrul Islom's life time by time and place by place. Nazrul Islom born in a very revolutionary time wanted to be a support, survivor of his people. Chronological time and the plot of events don't play the main role in the work. But the historical features are noticed in it. This feature brings the feature of necessity of historical legends. In the result of it E.Vahidov turned his attention to the national legends. He gives "The legend about Devotedness" to suit the lyric description with the epic one and to draw the real description of a main hero's psychological condition description. In ancient India it was a custom to bury the wife if her husband dies. The legend tells this event. The brevity of one fellow who was going to the war and his strike against this custom which was in Indian history for many centuries is described in the legend. Because he directly said to the king that if he died in the war he'd like to be buried with his weapons instead of his wife. Since that period this custom was escaped from Indian traditions. So thanks to brevity, dare and devotedness of one fellow Indian people got rid of one old cruel custom. Nazrul Islom who wanted to see India independent and free was the first who

tried to tear the chains from the neck of his country. So the similarity between the fellow from the legend heroes and Nazrul Islom has come exactly from this feature. The strike in Calcutta in 1926 and Nazrul Islom's part in it is given in the style of epic composition. In the connection with the meaning of this historical event the poet introduced "The Legend about Cruelty" to the work. This legend tells about the destiny of one old doctor who treated people with the herbs and became famous among the people. The legend is very touching thanks to the episodes where the ignorant people burn the doctor in the fire and the old man who became able to see thanks to that doctor threw the firewood into the fire. The reason of doctor's bitter destiny is cruelty and ignorance. The destiny of Nazrul Islom and the doctor are close to each other. Because Nazrul Islom was also imprisoned by people. The thoughts and psychological sufferings of Nazrul Islom to serve clearly describe his strike against injustice. The hero of "The Legend about Shohjahon and Avrangzeb" Shohjahon is close to Nazrul Islom spiritually and psychologically. Insulted by his son Shohjahon watches the world and "Tajmahal" through the little window of his house and thanked god even for this. Nazrul Islom imprisoned by people – by ignorant people also watches the world through the little window of prison.

It is observed that in the poem analysed above each legend has its own literary function in the poem which differ in nature and don't repeat each other. These features are seen in the followings:

1. The subjects of legends are absorbed in the literary structure of Mirmuhsin's "Shirok" and A.Aripov's "The doctor and the death". In the result of it the epical features of the legends are increased in the poem and suited with the deep lyrics. It is correct that in "Shirok" Mirmuhsin made a poem from legend without additions. But this feature is unnoticeable in many points of the work (like Shirok's brevity and description of his family).

2. A.Aripov literary reproduced some suitable features of several legends about Avicenna and created a poem of one complete subject. The legends are so absorbed into the poem "The doctor and the Death" that the reader can not differentiate it from reality.

3. There are four legends in the literary structure of Erkin Vahidov's poem "The Strike of Ghosts". This created the new styles of composition in the genre structure. They all have the separate symbolic significant meaning. The legends serve to clear the psychological thoughts of Nazrul Islom, to strengthen the philosophical meaning of the work. In this way the poet was able to introduce his hero to the reader. At the same time the legends had a historical character and that's why suited the whole meaning of a poem. By it the poet stressed that the poem was historical.

4. The introducing of national legends into the structure of epic poems is the complete literary case in the second half of the XX century of Uzbek epic poetry. It proves that our poets have wide knowledge about our national heritage, oral folklore genres, and especially legends.

It is clear that every legend in the poems has its ideological literary conception. The main is that they are subordinated to the poem genre demands and made in a poetic form. So the poets were able to express the poetic idea more sentimentally and to show the structure more clearly. It is important that the national legends served to enrich the literary features of the poem. It is characterized as a leading tendency in the Uzbek epic poetry of the second half of the XX century. By that time they are estimated as the product of genre stylistic researches of our poets, creators.

References

1. Асотирлар ва ривоятлар. -Тошкент: Ёш гвардия, 1990, Б.102-106
2. Бегимкулов Д. Шеърятимиз юлдузи. Китоба: А.Орипов. Танланган асарлар. Биринчи жилд. -Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2000, Б 415
3. Орипов Абдулла. Танланган асарлар. Тўрт жилдлик. 1-жилд. Тошкент: FFACH, 2000
4. Числов М. Время зрелости – пора поэмы. Москва: Советский писатель, 1986
5. Ҳасанов Ш. XX асрнинг иккинчи ярми ўзбек дostonлари поэтикаси. ДД. Тошкент, 2004, Б.36

АЙБЕК И МИРОВАЯ ЛИТЕРАТУРА

Матякубова Т., Якубова С.

Ташкентский государственный университет

Узбекского языка и литературы имени Алишера Навои, Узбекистан

Айбек был искусным переводчиком. Он перевел «Хрестоматию по античной литературе» проф. Н.Дератини в части, относящейся к римской литературе. Он в определенной степени

использовал творческую методику таких многих русских переводчиков, как В.А.Артюшков, Ф.А.Петровский, С.В.Шервинский, Адр. Пиотровский, Р.Рачинский, А.Фет, Н.Гинзбург, А.П.Семёнов-Тяньшанский, В.Лебедев, В.Брюсов, В.Шербаненко, С.Бельский, Д.Шестаков, Е.Винавер, С.С.Сребрний, С.С.Лукьянов, М.Кузьмин. Его переводческое мастерство ярко проявилось при переводе литературных работ и произведений таких русских литераторов, поэтов и учёных, как А.С.Пушкин, И.А.Крылов, М.Ф.Лермонтов, А.П.Чехов, Т.Г.Шевченко, Л.Н.Толстой, В.Г.Белинский, А.М.Горький, В.В.Маяковский, А.Ахматова, А.Т.Твардовский, К.И.Чуковский, В.А.Липко, А.Блок, Н.С.Тихонов.

Написанные Айбеком в 1937-1968 годах такие статьи и выступления, как «Учиться у вождя», «Пушкин – великий поэт русского народа», «Чехов и узбекская литература», «Моё уважение безграничное», «Литература, которая показала мне новый мир», «Литература, история, современность», «Великий друг», «Об учителе», «Вечно знаменосец, вечно учитель», «Учитель и друг», посвящены русской литературе и творчеству её представителей.

В статье «Учиться у вождя» Айбек высоко оценивает поэзию А.С.Пушкина не только с позиции художественной формы, но и с точки зрения мыслей – чувств, музыкальной мелодичности, народной жизненной содержательности. В частности, он признан как *«поэт, проложивший надежный мост между литературой и реальной жизнью»*. В своём выступлении «Пушкин – великий поэт русского народа» секрет жизнеспособности и величия поэзии А.С.Пушкина автор объясняет искренностью мыслей-чувств, *«жизненностью и яркостью»* воссозданных им картин, *«заораживаемостью слов»*, оказанием величайшего влияния на сознание общества. Значит, по мнению Айбека, живучесть поэзии определяется не годами жизни и творчества поэта и даже не той эпохой, в которой жил поэт, а силой воздействия на социально-эстетические помыслы, что способствует достижению человеком зрелого возраста на протяжении веков.

Ученый пишет, что *«Солидное, красивое дерево творчества Пушкина со своими корнями находится в родной земле»*[Айбек. Пушкин - великий поэт русского народа. Сборник завершённых произведений, XIV том, стр. 262]. Этим он демонстрирует, что воспетые в лирике поэта свобода, патриотизм, чувство гордости и уважения к истории и культуре своих предков, прославление народного героизма – все эти мотивы взяты из жизни народа и богатого фольклорного наследия и гениальным поэтом с любовью разложены в красивые формы и по сути эти мотивы появились на почве национальных чувств, благородных мечтаний. Становится ясным, что поэзия для Айбека – это изображение жизни народа, его помыслов и чувств, в общем эта показ картин реальной жизни. Одновременно можно сказать, что Айбек вынужден был разъяснять просветительский гуманизм А.С.Пушкина в пределах реалистического метода и принципа классовости и этим путём утверждать требования господствующей идеологии. В результате допускаются две взаимосвязанные ошибки, свойственные тому времени. **Во-первых**, романтизм расценивается как *«туманный метод, оторванный от народа и находящийся далеко от живой жизни»*, **во-вторых**, подпитку творчества А.С.Пушкина из Восточного фольклора считают *«необоснованной претензией буржуазных пушкиноведов»*. Конечно, Айбек с идеолого-политической точки зрения вынужден был занимать бдительную позицию. По этой причине он, опираясь на взгляд В.Г.Белинского о том, что *«русская литература начинается только с А.С.Пушкина»* утверждает свою точку зрения о том, что А.С.Пушкин является *«основой всех основ»* русской литературы. Поэзия поэта *«связывает прошлое, настоящее и будущее»* утверждает на основе взглядов А.И.Герцена.

Айбек в статье «Литература, которая показала мне новый мир», вспоминая свою молодость, пишет: *«Моя душа, сердце, мысли были только о стихах»*[Айбек. Сборник завершённых произведений, XIV том, стр. 333]. Конечно, такую склонность к романтизму он считает влиянием поэзии таких поэтов как Навои и Физули, а также Айбек особенно подчеркивает роль великих русских поэтов как А.С.Пушкин и М.Ю.Лермонтова.

Видно, что в признаниях Айбека подчеркивалось наличие национальных и мировых корней в поэтическом мастерстве поэта. Это такие гении, как на Востоке Навои и Физули, а на Западе Пушкин и Лермонтов. Если обратить внимание, то одинаковая душевная близость поэтов Востока и Запада сердцу Айбека объясняется взлетом романтических чувств поэта. По сути он весь в поэзии: его душа, сердце и мысли заняты поэзией. В своём выступлении «Чехов и узбекская литература» появление и развитие в узбекской литературе такого жанра как новелла Айбек связывает с определённым влиянием творчества А.П.Чехова. Влияние А.П.Чехова он наблюдает и в творчестве А.Каххара и С.Ахмада, рассказы которых отличаются своими композиционными особенностями, живыми образами, умением войти в мир героев, методикой изображения, четкостью и простотой языка. Выступая

против механического перенятия секретов мастерства «Учителя Чехова» Айбек выдвигает на повестку дня такие вопросы, как сначала понимание автора, умение войти в суть его творчества. Он в творчестве А.П.Чехова наблюдает свойственные импрессионистам изображение существующего бытия в движении и изменении, стремление показать мимолетные впечатления, достижение правдоподобности картины, изучение и анализ событий в увязке человека с окружающей средой. А.П.Чехов в своих новеллах изображает взятые из жизни непосредственно живые впечатления в чрезвычайных условиях в увязке со случайными действиями. Писатель не обращает внимания на ненужные мелкие детали. Он опирается на силу и истинность впечатлений.

Айбек был очарован народной простотой, свойственной поэзии Некрасова, живым выражением картин реальной жизни и красочностью картин в произведениях Гоголя, философством, присущим прозе Л.Н.Толстого, четкостью выражения в новеллах и драмах А.П.Чехова, воинственностью лирики В.В.Маяковского, а также творчеством Н.Тихонова и М.Светлова.

Русская литература сослужила поэту хорошую школу познания секретов, свойственных методам живой поэзии, и восторжения ими. В частности, Айбек в своей статье «Великий друг» даёт высокую оценку восточному романтическому пафосу, свойственному поэзии русского писателя и поэта Н.С.Тиханова. *«Его стихи – это выражение жажды жизни, вся его поэзия наполнена чистыми помыслами и чувствами, высшие человеческие чувства вечно бурлят. Поэзия Тиханова переливается красками, высоко духовно, имеет сильное воздействие, каждая строка выпуклая, является новым художественным открытием... Он как романтик влюблен в Восток и как мудрец хорошо знает Восток».* [Айбек. Сборник завершённых произведений, XIV том, стр. 350-351]. В словах Айбека чувствуется любовь и искренность. Айбек как мудрый и мужественный человек, как честная и скромная личность не может скрыть своё вдохновляющее восхищение поэзией. Он, человек широкой поэтической натуры, высоко ценит талант ярких личностей мировой литературы.

Подытоживая вышеизложенное, можно сказать, что творческое изучение мировой литературы и склонность к её переводу не были случайностью в творчестве Айбека, а перевод на родной язык научно-художественных произведений, вошедших в золотой фонд мировой культуры, был неразрывно связан со многими факторами: *во-первых*, это было созвучное с беспокойной душой занятие, *во-вторых*, это рождение в мыслях литератора желание повышения творческого мастерства путём постоянного поиска и изучения, *в-третьих*, это эстетическая концепция Айбека, основанная на большом опыте и преследующая преемственность, *в-четвертых*, это духовно-психологическая потребность современного читателя, *в-пятых*, это необходимость положения, занятого поэтом в социально-культурной жизни своего времени, *в-шестых*, это политико-эстетические требования периода, когда жил поэт, и специфика литературного процесса.

Литература

1. Айбек. Сборник завершённых произведений. XIV том. Ташкент: Фан, 1979
2. Дератини Н. Хрестоматия по античной литературе. Учебно-педагогическое издательство, 1939
3. Бать Л. Кошчанов М. Айбек : критико-биографический очерк. Москва, 1976
4. Кошчанов М. Уроки мастерства. Ташкент, 1972
5. Назаров Б. Роль Айбека в формировании марксистско-ленинской литературной критики в Узбекистане.- Дис. канд.филол.наук. Ташкент, 1971

QLOBALLAŞMA PROSESİNDƏ MƏDƏNİ ƏLAQƏLƏRİN ROLUNA DAİR (AZƏRBAYCAN-ALMANİYA NÜMUNƏSİ ƏSASINDA)

Məhərrəmov S.S., Cəlalzadə B.M.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Azərbaycan Şərq mədəniyyətinin Avropaya ötürülməsində tarixən körpü rolunu oynamamış, müxtəlif sivilizasiyaları bir-birilə əlaqələndirmişdir. Qloballaşan dünyada siyasi və iqtisadi integrasiya prosesləri, mədəniyyətlərin sıx ünsiyyəti fonunda ayrı-ayrı sivilizasiyaların, mədəniyyətlərin mübarizəsi də gedir. Bu gün istər maddi mədəniyyət olsun, istərsə də qeyri-maddi sahədə, ələlxüsus incəsənətdə artıq millilik itməyə başlamış, kosmopolit mədəniyyət üstünlük qazanmağa başlamışdır və bu kosmopolitizm daha çox qərbyönlü mədəniyyətin yaranmasına meyillidir. Birtərəfli gedən və daha çox Qərbin mədəniyyətinin digər ölkələrə və xalqlara sirayət etməsi ilə səciyyələnən belə bir mürəkkəb şəraitdə hər bir dövlətin xarici siyasətinin

istiqmətlərindən biri də ikitərəfli və çoxtərəfli mədəni əlaqələri inkişaf etdirmək, eyni zamanda milli mədəniyyəti saxlamaq və təbliğ etməkdən ibarətdir. Bu mənada sərhəd tanımayan mədəni əlaqələrin yaradılması, inkişaf etdirilməsi Azərbaycan Respublikası qarşısında duran ən vacib məsələlərdən biridir.

1990-cı illərdən etibarən Azərbaycanın həyatının digər sahələrində olduğu kimi, mədəniyyət və mədəni əlaqələrin inkişafında da bir sıra çətinliklər yaranmış, SSRİ dövründə ideologiyalaşdırılmış mədəniyyət sahəsi dərin böhran keçirmişdir. Nəticədə, mədəniyyət xadimlərinin, elm və təhsil sahəsində çalışan ziyalıların bir qisminin digər ölkələrə “axını” başlamışdır. Bu proses ümumilikdə neqativ hal sayılsa da, qısa bir müddət sonra dünyada, eləcə də Avropada Azərbaycan mədəniyyətinin, incəsənətinin, musiqisinin və elminin təbliğinə imkan yaratmışdır. Hələ SSRİ dövründə mərkəzi hökumətin senarisi əsasında Azərbaycanın Qərbi Avropa ölkələri ilə mədəni əlaqələrin olmasına baxmayaraq, müstəqilliyimizin ilk illərində Avropa ölkələrinin Azərbaycan haqqında çox az məlumatı vardı. Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra ayrı-ayrı ölkələrlə ikitərəfli və çoxtərəfli münasibətlər quraraq mədəni əlaqələrinin inkişafına təkan vermişdi.

Dünyada qloballaşma prosesinə təkan verən, sərhəd tanımayan mədəni əlaqələrin inkişaf etdirilməsi Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin prioritetlərindəndir. Azərbaycan mədəni əlaqələrinin inkişaf etdiyi ölkələrdən biri də Almaniya Federativ Respublikasıdır. Azərbaycan ilə AFR arasında 1995-ci il dekabrın 22-də mədəniyyətin bütün sahələri üzrə iki ölkə arasında qarşılıqlı ikitərəfli əlaqələrin qurulması məqsədi ilə mədəni əməkdaşlıq haqqında saziş imzalandı. Sazişdə deyilirdi ki, iki ölkə arasında əlaqələrin inkişafı və möhkəmləndirilməsi və qarşılıqlı anlaşmanın dərinləşməsinə səy göstərərək, mədəni mübadilənin xalqlar arasında əməkdaşlığın, həmçinin digər xalqların mədəniyyəti, mənəvi həyatı və həyat tərzini anlamağa yardım edəcəyinə əmin olaraq, hər iki xalqın ümumi Avropa mədəni irsini tarixən zənginləşdirdiyini nəzərə alaraq və mədəni dəyərlərin qayğısına qalmaq və onların qorunmasının mütləq vəzifələrdən olduğunu anlayaraq, hər iki ölkə əhalisi arasında mədəniyyətin bütün sahələrində, təhsil və elm daxil olmaqla əlaqələri genişləndirməyi arzu edirik [1, maddə 1]. Sazişdə nəzərdə tutulduğu kimi, Azərbaycan ilə Almaniya arasında mədəni əlaqələr ölkələrin mədəniyyəti barədə biliyi qarşılıqlı artırmağa, bütün sahələr üzrə və bütün səviyyələrdə mədəni əməkdaşlığı inkişaf etdirməyə, bununla da, Avropanın özünəməxsus mədəniyyətini zənginləşdirməyə xidmət etməli idilər [1, maddə 1].

1996-cı il iyulun 2-də Prezident Heydər Əliyevin AFR-ə rəsmi səfəri zamanı mədəniyyət və incəsənət xadimlərindən Xuraman Qasımova, Fərhad Bədəlbəyli və Surxay Əsgərov də nümayəndə heyətinin tərkibində Almaniya getmişdir. 1996-cı il iyulun 2-də Almaniya da görkəmli rəssam Səttar Bəhlulzadənin sərgisinin açılışı olmuşdur. Hər iki ölkə prezidenti sərgidə iştirak etmişlər [2]. Azərbaycanın zəngin mədəniyyəti haqqında AFR-in keçmiş prezidenti Roman Hersoq Almaniya da rəsmi səfərdə olarkən Prezident Heydər Əliyevin şərəfinə verilmiş ziyafətdə çıxış edərək demişdir: “Əgər daha uzaq tarixə nəzər salsaq, görürük ki, ölkənizin zənginliyi və Şərqə məxsus əzəməti, mədəniyyətinizin zənginliyi və ifadəliliyi əcdadlarımızı heyran qoymuşdur. Əlbəttə, o dövrdən danışarkən mən İohan Volfhanq fon Hötənin “Qərb-Şərq divanı”nda sizin milli şairiniz Nizamiyə necə təzim etdiyini də xatırlayıram. Gəlin, bütün bu qədim əlaqələri davam etdirək!” [3, 38].

AFR prezidenti Roman Hersoqun çıxışından da aydın olur ki, sivilizasiyanın mərkəzlərindən olan Azərbaycan mədəniyyəti, onun görkəmli nümayəndələri Qərbi Avropanı həmişə heyrləndirmiş, onların yaradıcılığı üçün ilham qaynağı olmuşdur.

Azərbaycan ilə Almaniya arasında mədəni əlaqələrin qurulması və inkişafında bu ölkədə fəaliyyət göstərən Azərbaycan mədəniyyət dərnəklərinin, mədəniyyət mərkəzlərinin, eləcə də Bakıda fəaliyyət göstərən Almaniya-Azərbaycan dostluq cəmiyyətinin, Berlin şəhərində yerləşən “Azərbaycan Evi”nin, “Kapelhaus” Alman-Azərbaycan mədəniyyət mərkəzinin böyük rolu vardır.

İki ölkə arasında imzalanan Sazişdən də aydın görünür ki, Azərbaycan ilə Almaniya arasında mədəni əməkdaşlıq Avropanın mədəni irsini zənginləşdirməyə xidmət edir. Çünki tarixən Şərq mədəniyyətinin Qərbi Avropada ən yaxşı təmsilçisi Azərbaycandır. Bunu bizə Azərbaycan mədəniyyət xadimlərinin Avropada-Almaniya da (təkcə Firəngiz Əlizadənin “Böyük İpək Yolu” əsərini, muğam ustası Alim Qasimovu qeyd etsək kifayətdir) kifayət qədər tanınması da sübut edir. Ümumiyyətlə, avopalılar Azərbaycanı Şərqdə klassik musiqinin təmsilçisi hesab edirlər. Göründüyü kimi, mədəni əlaqələr xalqların inteqrasiyasına və beləcə qloballaşmaya xidmət edən əsas vasitələrdən biridir.

Ədəbiyyat

1. XİN-nin TAI: f. 28, siy.11, 1995. Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Almaniya Federativ Respublikası Hökuməti arasında Mədəni Əməkdaşlıq haqqında Saziş. Bakı şəhəri, 22 dekabr 1995-ci il, 10 s

2. Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin Almaniyaya səfəri davam edir. AzərTAc. “Azərbaycan” qəz., Bakı, 1996 3 iyul

3. Azərbaycan-Almaniya: Respublikamız Avropa ölkələri ailəsində öz mövqeyini möhkəmləndirir /Tərtibçilər Həsənzadə N., Şahməmmədov Ş., Sadıxov O. Bakı: Şərq-Qərb, 1996, 96 s.

ОСМЫСЛЕНИЕ ЧЕЛОВЕКА В НОВОМ РАКУРСЕ

Якубов И.А.

Ташкентский государственный университет

Узбекского языка и литературы имени Алишера Навои, Узбекистан

Выражение человеческой психологии в экстремальных ситуациях можно проследить на примере повести «Последний коммунист» [1, 91-141] известного русского журналиста и сценариста Валерия Александровича Залотухи. Необходимо подчеркнуть, что данное произведение до сих пор остается вне поля зрения узбекских литературоведов.

Приключенческо-детективные моменты часто встречаются и в начале повести, и далее в процессе развития событий. По нашему мнению, один из ведущих героев этого произведения – Илья Владимирович Печёнкин и его товарищи являются романтически настроенной молодёжью. Но нельзя определить жанр повести только основываясь на этом. Так как выраженная в повести ведущая концепция направлена на выражение социально-идеологических, экономико-политических и духовно-политических проблем, точнее на демонстрацию основ сущности философии и идеологии «нового русского» бизнеса. Значит, социально-психологический лейтмотив повести определяет и свойства его жанра. В повести сын в надежде на восстановление старых большевистских экономических критериев заявляет в разрез отцу: «Насколько народ будет богаче, настолько и ты будешь жить лучше», а Печенкин живет по новым понятиям: «Насколько я буду богаче, настолько будет лучше народу». Владимир Иванович Печенкин является обладателем звания «Рыцарь Российского бизнеса». Великолепные усадьбы, фермы, мощные элеваторы, кинотеатры, три завода, две фабрики, четыре банка, дорогостоящий личный самолет, танкер типа «Река-море», десятки судакатеры являются собственностью владельца компании «Печенкин». Действительно, бесчисленные служанки и домработницы, садовники, повара, уборщицы, парикмахеры, массажисты, экстрасенсы, телохранители, работники госучреждений – все они готовы выполнить любое его указание. Всё это свидетельствует о его шикарной жизни. Валерий Залотуха, как и создатель фильма «Бродяга», выдвигает концепцию о том, что материально обеспеченный образ жизни хоть и вызывает уважительное отношение людей к себе, но в нем кроются много отрицательных сторон, вызывающих отвращение. Потому что в сознании Печенкина и Раху Над принцип материальности является главенствующим. Оба героя – и Илья, и Рита – считают создание в первую очередь материальных благ очень важным. Они живут желанием проявлять заботу о детях, обеспечить их всем, обучить основам своей профессии. Однако, слепое доверие удаляет их от душевных проблем.

В результате, Владимир Иванович Печенкин, как и Радж, занимается «экспорт-импортом», то есть сбытом товара отсюда-сюда, отсюда-туда! – и оказывается на пути воровства. Невозможность забыть светлые воспоминания о своём детстве, которое прошло на улицах нечестности, невозможность выхода из неё – всё это очень сближает Печенкина и Раджа. Если глубже посмотреть в корень проблемы, то ясно видно, что течение жизни несет их в омут. Если Печенкин убедился в невозможности честным путём обеспечить себя материально и счастливо прожить, сделать счастливыми своих соотечественников, то Радж опустил до грабежа банка, обмана и мошенничества. Бесспорно, Печенкин одаренный человек. Но чем больше он возвышался в глазах у людей, тем всё более отдаляется от своего прошлого. В результате, у героя повести появилось желание вызвать в душе других чувство зависти. Он наслаждался, когда подавлял морально тех, кто нуждался в его помощи. В целях изображения этого состояния автор указывает на картину, где изображенный Петр I своей фигурой, твердым шагом и гордым взглядом резко отличается от его окружающих. Этим путём он хочет показать, как господин из числа «новых русских» стремится стать человеком гордым и сильным, не реагирующим ни на просьбы, ни на приветствия, ни на обращения и шутки.

Писатель в повести эффективно использовал, начиная со священной книги «Библия» и далее образы римских легенд, русских сказок, западноевропейской литературы Средневековья, героев

Островского, Ф.М.Достоевского, произведения Оноре де-Бальзака, идеи-взгляды, выдвинутые в фильмах Раджа Капура, а также деятельность жизненных персонажей таких, как американская коммунистка Анжела Девис. В частности, сравниваются меж собой образ доверчивого и удивленного Короля из сказки «Путешествие короля и kota в сапогах » с образом абсолютно противоположного Ильи. Таким способом делается знак на то, что в отличие от сказочного героя, удивляющегося всем, в характере молодого человека формируется какое-то хладнокровное и пренебрежительное отношение к событиям реальной жизни. В общем, посредством художественных средств, использованных в повести, концепция автора относительно экономики, права, политики, языкое, духовности, образования поэтически аргументированы. В лейтмотивах и узбекских романов, начиная с 90-х годов XX века, начался процесс анализа и исследования исторического прошлого. В частности, в романе «Адрес справедливости» [2]. О.Якубов рассматривая социально-духовные проблемы, описал процессы крушения советской империи изнутри. Один из героев романа, посвятивший свою полувековую жизнь советскому правительству Ветеран – не воспринимает идеалы времени. Напротив, видя несправедливость 80-х годов, отношение общества к судьбе человека, он сожалеет о том, что отдал всю свою жизнь этому строю. Один из героев повести Тогай Мурода «Песня Матушки – земли» [3, 356-461] Турсун вырос в духе подражания литераторам Запада. Склонный к романтике, восточный образ мышления показался ему исключительной наивностью. «Прорвавший национальную оболочку» и считающий себя большим поэтом, Турсун называет простой народ, не понимающий течения «модерна», «бараном», «стадом», «толпой». Лелея себя и даже стыдась имени своих предков, он своё имя и фамилию сменил на псевдоним «Пахлаван Дахон».

Центральным героем в романе писателя «Нельзя умереть на этом свете» [4] является Батыр, который преданно служил бывшему советскому строю. Он благодаря горячим и страстным подходам внезапно начавшегося периода «перестройки» ещё при жизни был забыт. Состарившийся герой, находясь между двумя мирами, пытается определить своё историческое место. Герой романа чья жизнь которого прошла в тяжелом и мученическом труде, осуждая недавнее прошлое, считает демагогов, для которых чужды в их практической деятельности созидание и строительство, поколением, не нашедшим своего места в жизни. Партиец Батыр «толпу», действующую в состоянии мимолетного настроения, считает «невежественным стадом», а бывший советский строй – «тюрьмой», «кладбищем». Просматривая вышеприведенные повесть и романы можно прийти к следующему: во-первых, объективная действительность горизонтов мышления и мировоззрение отдельного писателя расширяется пропорционально увеличению творческого опыта и мастерства. Во-вторых, и у отдельного творца и в масштабе мировой прозы наблюдается внутреннее хронологическое развитие. В третьих, узбекские и русские писатели обогащают свои прозаические произведения внутренними и внешними факторами за счет того, что опираются на традиции древних греков и римлян, на произведения мыслителей Востока периода Возрождения, на традиции устного народного творчества и классической литературы, на религиозные источники и творчески усваивают передовой опыт мировой литературы и кино. Значит, такое научно-творческое усвоение, новая оценка социально-культурных событий, наблюдать за миром и человеком с разных ракурсов, изображать в экстренных ситуациях – это общий процесс, протекающий в образе мышления художественных творцов.

Литература

1. Залотуха В. Последний коммунист. Повесть. Перевод Файзи Шахисмоила. Мировая литература. 2004г. №1., стр. 91-141; 2004г. №2., стр. 54-110.
2. Якубов А. Избранные произведения. Четырехтомник. Первый том. Главная редакция РИАК «Шарк», 2007
3. Тогай М. Песня Матушки – Земли. Смотрите: Тогай Мурод. Вечер, когда лошадь заржала. Повести. Главная редакция РИАК «Шарк». Ташкент, 1994
4. Тогай М. На этом свете нельзя умереть. Роман. Главная редакция РИАК «Шарк». Ташкент, 2001

II BÖLMƏ QLOBALLAŞMA VƏ MULTİKULTURAL DƏYƏRLƏR

II СЕКЦИЯ ГЛОБАЛИЗАЦИЯ И МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛЬНЫЕ ЦЕННОСТИ

II SECTION GLOBALIZATION AND MULTICULTURAL VALUES

AZƏRBAYCAN DRAMATURGIYASINDA MULTİKULTURALİZM PROBLEMİ

Afət Əbdülhəsən qızı

AMEA Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı muzeyi, Azərbaycan

Müasir mərhələdə müstəqilliyini və suverenliyini əldə etmiş postsovet məkanı respublikaların, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının dünya birliyi tərəfindən tanınması, təbii ki, onların milli mədəniyyətlərinin özünəməxsus potensialının, milli xarakterinin və mental xüsusiyyətlərinin açılmasına da imkan yaratmışdır.

Mədəniyyət şəxsiyyətin sosiomədəni varlıq kimi aşkarlanmasında, onun düşüncə tərzində, mental xüsusiyyətlərinin başa düşülməsində mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyindən əvvəl mövcud olanların nisbətən dəyişməz qalmasını nəzərdə tutan dialoqdan ibarətdir.

Mədəniyyətlərarası dialoq, bir fərdin özünüifadə azadlığı və bacarığı, başqalarının fikirlərini dinləmə istəyi və tutumunu tələb edir ki, bu da əsl mənada mədəni müxtəlifliyi olan cəmiyyətlərin siyasi, ictimai, mədəni və iqtisadi integrasiyası, eləcə də uyğunlaşması deməkdir. Mədəniyyətlərarası dialoq nəticə etibarilə səmərəli əməkdaşlığı, qarşılıqlı anlaşıma üçün səyləri artırmağı, fərdi inkişafı, tolerantlığı daha da inkişaf etdirməyi qarşısına məqsəd qoyur. Ulu Öndər H.Əliyev böyük uzaqgörənliklə qeyd edirdi ki, “Mədəniyyəti inkişaf etdirmək, milləti inkişaf etdirmək, milli ruhu yaşatmaq deməkdir”.

Ötən əsrin ədəbi yaradıcılıq mühitindən doğan poeziya, nəsr əsərləri ilə bərabər dramaturgiya nümunələri də multikultural dəyərlərin təsviri və tərənnümü ilə zəngindir. Milli dramaturgiyamızın banisi M.F.Axundzadə hələ XIX əsrdə ədəbiyyatın səhnə həyatı üçün əvəzsiz qida yaratmaq hünərini qeyd edərək, insanları teatr sənəti vasitəsilə maarifləndirməyin vacibliyini göstərmişdir. Məhz bu vasitə ilə M.F.Axundzadə və sonrakı dövrlərin maarifpərvər ziyalıları səhnə ədəbiyyatının humanist funksiyasının, onun tolerantlığa əsaslanan təbiətinin insanlar arasında mehribanlığın, anlaşmanın, bərabərliyin və dostluğun artmasına təsir edəcəyinə inanmışlar.

Bu baxımdan M.F.Axundzadənin “Sərgüzəşti-mərdi-xəsis” (Hacı Qara), “Hekayəti-xırsi-quldurbasan”, “Hekayəti Müsyö Jordan həkimi-nəbatat və dərviş Məstəli şah caduküni-məşhur”, N.B.Vəzirovun “Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük”, N.Nərimanovun “Bahadır və Sona”, C.Cabbarlının “1905-ci ildə”, “Od gəlini”, H.Cavidin “Şeyx Sənan”, C.Məmmədquluzadənin “Anamın kitabı”, “Kamança”, S.S.Axundovun “Şeytan”, Ə.B.Haqverdiyevin “Çox gözəl”, Q.Səidin “Əli və Nino”, S.Vurğunun “Vaqif”, “Xanlar”, “İnsan” və başqa sənətkarların əsərləri nümunə olaraq göstərilə bilər.

Mövzu və janr etibarilə müxtəlif olan qeyd etdiyimiz əsərlərdə müəlliflərin ədəbi-bədii niyyətindən qaynaqlanan ideya insan və onun yer üzündəki missiyası ilə mənalanan humanist məzmunu ilə zəngindir. Bir çox digər ləyaqətləri ilə bərabər bu cəhətlər də həmin əsərləri milli klassika mərtəbəsinə yüksəltdi, zaman-zaman oxucu və tamaşaçı rəğbətinin başlıca ünvanına çevirmişdir.

Sonrakı illərin dramaturgiyasında və teatrında diqqətçəkən əsərlər mövzu səsləşməsi baxımından yaxın olsalar da, janr və ideya baxımından açıq-aşkar fərqlidirlər. Əgər burada həmin əsərlərin dil-leksik, dialoqurma, ekspozisiya, konflikt xüsusiyyətlərini də xatırlasaq, mövcud fərqlərin dərəcəsi bəlli olar. Nəriman Nərimanovun “Bahadır və Sona” romanı özünün məhəbbət xətti ilə Hüseyn Cavidin “Şeyx Sənan” faciəsinə müəyyən mənada yaxın görünsə də, bu ilk baxışın aldadıcı yaxınlığıdır. Çünki insani hisslərin bütün başqa nemətlərdən üstünlüyü müəllif fikrinin yalnız bir tərəfidir.

Qeyd edək ki, Cəfər Cabbarlının “Od gəlini” əsərini də ideyaca Cavidin “Şeyx Sənan”ına yaxınlaşdırın irdindən, milliyətindən asılı olmayaraq bəşər övladına bəslədiyi humanist hisslərdir. Şeyx

Sənan da (“Şeyx Sənan”), Elxan da (“Od gəlini”) insanlığı didib-çeynəyən, bəşəriyyəti uçurumlara doğru sürükləyən mistik-ideoloji təlimləri, dini ayrı-seçkiliyi qəbul etmək istəmir, buna qarşı öz insanpərvərlik duyğularını təbliğ edirlər.

Akademik Məmməd Cəfərin qeyd etdiyi kimi, “...bir çox əsərlərində Cavid belə bir fikri təbliğ etmişdir ki, dini, milli, irqi təəssübkeşlik bəşəriyyəti uçurumlara aparır, insanları, xalqları, millətləri bir-birindən ayrı salan səbəblərdəndir. İnsan həyatının əsl mənasını düzgün başa düşən ağıllı adamın, yüksək mərifət, fəzilət və idrak sahibinin nəzərində müsəlman, xristian və s. yoxdur, yalnız insan vardır” [3, 305].

Fikrimizcə, eyni fikirləri C.Cabbarlı yaradıcılığına da aid etmək olar. Ədibin “Od gəlini” faciəsinin qəhrəmanı Elxanın əsərin on səkkizinci görüşündə Xürrəmdə gördüklərinə heyran qalan Bizans elçisi ilə söhbəti də buna əyani sübutdur: “Biz ərəblərə qarşı çarpışmırıq. Bizim üçün ərəb, fars, rum, yəhudi olsun – heç bir fərqi yoxdur. ... Bizim üçün Şirvan şəhriyarilə Bağdadın mötəməlləri, Bizansın imperatorları, Makedoniyanın iskəndərləri, Romanın qeyserləri, neronları arasında heç bir fərq yoxdur. Biz insan dostunun dostu, insan düşmənin düşməniyik” [2, 614-615].

“Od gəlini”nə İslam dini əleyhinə yazılmış əsər kimi baxsaq, şübhəsiz ki, həqiqəti təhrif etmiş olarıq. Elxan sadəcə olaraq bütün dünyada saxta təriqətlər, uydurma dinlər, ədalətsiz qanunlar altında pərdələnən zülmkarlıqları, azgınlıqları qəbul edə bilmir, onlara qarşı mübarizə aparır.

Elxan bəşəri hisslərin təəcəssümü kimi ortaya çıxan romantik obrazdır. O, sevgisini, öz rahat və firavan həyatını qurban verməklə bəşəriyyətin xoşbəxtliyinə, bütün insanların azadlığına nail olmaq istəyir. Onun üçün insan sevgisi aşiqanə sevgidən ucadır, əlçatmazdır, müqəddəsdir. Elxanın insana olan bu sevgisi ilahi eşqdır. Təsəvvüf ədəbiyyatında da insana olan belə sonsuz eşq Allaha, uca Tanrıya olan ilahi eşq hesab edilir. Deməli, insanı, insanlığı sevməsi ilə daha çox Allahını sevən, lakin bu sevgini ilahi kitabda deyil, Şeyx Sənan kimi həyatda axtaran romantik qəhrəmanın arzusu daha müqəddəs, daha səmimi, daha təmizdir.

Qeyd edək ki, XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının digər görkəmli nümayəndəsi Səməd Vurğunun xüsusi əhəmiyyət verdiyi, yaradıcılığına döən-döən müraciət etdiyi sənətkarlardan biri məhz Cəfər Cabbarlı olmuşdur.

Böyük şair ədəbi məqalələrində Cabbarlı yaradıcılığından bəhrələndiyini gizlətmirdi. Səməd Vurğun dəfələrlə qeyd etmişdir ki: “Vaqif öz əməlləri, böyük qəlbi və mübarizə iradəsi, fədakarlığı etibarilə Elxandır desəm, təəccüb etməyin. Lakin yenə heç kəs Vaqifin adını Elxan çağırma bilməz. Bunlar eyni əməl və məslək eşqlərinin müxtəlif dövrlərindəki müxtəlif insanlar surətində ifadəsidir...” [4, 59].

Akademik Kamal Abdullanın elmi redaktorluğu ilə işıq üzünə görə “Azərbaycan multikulturalizminin qaynaqları” seriyasından olan I kitabda belə bir həqiqət də xatırlanır ki, “Azərbaycan elmi-fəlsəfi, publisistik təfəkkürünün tarix boyu ortaya qoyduğu nümunələr dünya tolerantlıq və multikulturalizm xəzinəsinə əsl töhfədir. Bunu hamının bilməsində fayda var. Eyni zamanda tarix boyu siyasi dinastiyalar, dövlətlər bir-birini əvəz etdikcə Azərbaycan siyasi müstəvisində baş verən multikultural reflekslər bu dəyərləri layiqincə qiymətləndirib öyrənmək üçün münbit şərait yaradır” [1, 7].

Son olaraq onu qeyd edək ki, bir zamanlar ədəbiyyata və sənətə “xalqlar dostluğunun” tərənnümü kimi sıranan saxta ideyaların, konyuktur tematikanın əsl yaradıcılığın canına zəhər kimi qatılması cəhdləri cılız qələm sahiblərini, ürəkdən süzüləyən sısqa yazı nümunələrini meydana gətirsə də, xoşbəxtlikdən böyük ədəbiyyata və böyük sənətə əngəl ola bilməmişdir. Çünki böyük sənət əsərləri xalqın minillik tarixindən və mədəniyyətdən qaynaqlanan mənəvi-ruhsal mayadan yığılır, gələcəyə, bəşəriyyətin sabahına ünvanlanır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan multikulturalizminin ədəbi-bədii qaynaqları. I kitab. Bakı: 2016, 288 s.
2. Cabbarlı. C. Ey dan ulduzu. Bakı: Yazıçı, 1979, 638 s.
3. Cəfərov M.C. Seçilmiş əsərləri. II cild. Bakı: Yazıçı, 1974, 342 s.
4. Vurğun S. Böyük sənət uğrunda. Bakı: Gənclik, 1970, 192 s.

QANTƏMİRİN NƏSR DİLİNİN XƏLQİLİYİ VƏ BƏŞƏRİLİYİ

Ağasiyeva M.S.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Xalq danışq dilinin ədəbi dilə nisbətən satirik potensialı daha güclüdür. Bu baxımdan əsərlərində satirik üsluba yiyələnmək üçün Qantəmir (Qafur Sədrəddin oğlu Əfəndiyev) xalq təfəkkürünün hər bir

imkanından yararlanmışdır. Xalq dilinin zəngin xəzinəsində belə imkana malik elementlərdən biri də atalar sözləri və məsəllərdir. Q.Kazımov yazır: "...Məhsuldar və intensiv işlənmə imkanlarına görə atalar sözləri və məsəllər, ibarə və şablonlar, hikmətli sözlər və aforizmlər digər komizm vasitələri ilə müqayisədə məhdud olsa da, mənalılıq və komik situasiyanı gücləndirmək baxımından bəzən nəzəri daha çox cəlb edir" [2, 175].

Məlumdur ki, atalar sözləri və məsəllər kommunikativ funksiyaya malik sabit birləşmələrdir və dilçilik ədəbiyyatlarında onlar frazeoloji birləşmələrin bir növü kimi göstərilir.

A.Qurbanov: "Frazeoloji ifadələr sırasına atalar sözləri, məsəllər, yazıçıların yaratdığı məsəlvari ifadələr - aforizmlər, həmçinin bəzi rəvayətli ifadələr, ştamp, klişe adlanan ifadələr, ədəbi sitatlar və s. daxildir" [4, 367].

Qantəmir yaradıcılığında atalar sözlərinin bədii-estetik diapazonundan, fikir və məna yükündən hər fürsətdə istifadə edilmişdir. Ancaq biz onların bədii-komik məqamlarda işlənmə xüsusiyyətlərinə nəzər yetirəcəyik.

"İntelligent" hekayəsində yazıçı tək bir cəhətdən - idarələrin milliləşməsindən qorxan qəhrəmanın qorxularının gerçəkləşməsini belə ifadə etmişdir:

"Qorxan gözə çöp düşər" deyərlər. Bunun da gözüne çöp düşdü [3, 82].

Türkcə kəmsavad olmasına baxmayaraq, vəsiqələrinin anarxiya zamanı qayıb olduğunu bəhanə edərək, anketlərə "türkcə, rusca ali təhsil" görməsi ilə bağlı yalan məlumat ötürən hekayə qəhrəmanının idarələrə "işlərin milliləşdirilməsi" ilə bağlı gələn əmri eşitməsini sözlərin adi informativ yükündə deyil, "bunun da gözüne çöp düşdü" deyərək, atalar sözünə istinadən sözün məcazi, satirik boyaları ilə təsvir edir. Bununla müəllif türkcəni bilmədiyi halda, tərcümə adı ilə işbazlıq edən qəhrəmanına kinayə etmişdir. Məlumdur ki, atalar sözləri idiomatik ifadələrdir, burada sözlər öz həqiqi mənalılarından uzaqlaşaraq vahid bir məna ətrafında birləşir. Qantəmir bu mənanın kontekstində atalar sözünün komponentlərini öz həqiqi mənasına qaytararaq atalar sözünün ifadə etdiyi nəsihətamiz çaları komik çalarla əvəzləmişdir.

Vulqar sözlər yalnız ayrılıqda yox, atalar sözləri daxilində də komik vasitə olmaq imkanlarını saxlayır. Bu sözlərin iştirak etdiyi atalar sözləri, adətən, satirik məzmun daşıyır. "Mirzə Aves" hekayəsində *"Eşşək qazanar, at yeyər"* [3, 235] - atalar sözü vasitəsi ilə müəllif Şərqi Qərbi arasındakı münasibətləri ümumiləşdirmişdir. Burada *eşşək* sözü Şərqi mütəllibinə, at sözü isə Qərbi fironluğuna müəllif rişxəndini ifadə edir.

Qantəmirin əsərlərində atalar sözünün komik keyfiyyətindən bədii fikrin ifadəsi üçün istifadə etdiyi kimi, bu keyfiyyəti ona bədii mətnin kontekstində qazandırdığı məqamlar da olmuşdur. Q.Kazımov yazıçının komizminin bu xüsusiyyəti haqqında yazır: "Örkən nə qədər uzun olsa, yenə gəlib doğanaqdan keçər" misalı çox vaxt təsadüfi söylənən, adi halda heç bir komik keyfiyyətə malik olmayan məsəldir. Lakin Qantəmir tın-tın Musanın nəvəsinin ("İntelligent") təsvirində onu elə işlətməmişdir ki, məsələ komik kinayə çaları qazanmışdır. Müəllif əsərin ilk cümlələrindən bu mənfəi tipi oxucuya tanıtmayaraq uçuş məsxərə ilə yazır: "... onu burada gör, bil, tanı, birdən gərəyin olar. Örkən nə qədər uzun olsa, yenə gəlib doğanaqdan keçər" [3, 176]. Kinayə intonasiası ilə söylənmiş bu sözlər təsvir edilən obrazın yaramaz adam olacağını ilk andan daha tutarlı ifadə etmişdir.

Xalq məişətinə, adət və ənənələrinə yaxşı bələd olan yazıçı, eyni zamanda canlı dilin fikri yığcam, obrazlı şəkildə ifadə etmək məziyyətlərini də yaxşı mənimsəmişdi. Qantəmir atalar sözü və məsəlləri işlətməyi özünəməxsus tərzdə əsl sınaqdan keçirmişdi. Yazıçının nəsr dilində işlədilmiş bir sıra atalar sözü və məsəllərdə satirikalı kinayə duyulur. Onun "Dəfatirəti-üzviyyə" hekayəsinə nəzər salaq: "Əməli saleh olan övlad dayısına oxşar. Məhəmməd Cəfər də bəzi işlərində (torpağı sanı yaşayasınız) rəhmətlik dayısı Hacı Səttar bəyə çox oxşayır. Hacı Səttar bəy də verilən salanı çox çətinliklə alardı." Diqqət yetirsək, ilk öncə, atalar sözündən Hacı Səttarın saleh övlad olması nəzərə çarpır. Lakin "Hacı Səttar bəy də verilən salanı çox çətinliklə alardı" [3, 198] - cümləsi əvvəlki fikri tamamilə tərkib edir, oxucuda Hacı Səttar haqqında qeyri-səmimi fikirlər formalaşır.

Atalar sözləri qapalı modeldir. Onun ifadə etdiyi müdrik məna onda başladığı kimi, onda da bitir. Satirik söz tariximizdə bu qapalı modelin açılması, ondakı müdrikliyin satira ilə əvəzlənməsi ənənəsi hələ Molla Nəsrəddin jurnalından başlamışdı. Qantəmir də molla-nəsrəddinçilər məktəbinin satirik üslubunun davamçısı kimi bu vasitədən əsərlərində istifadə etmişdir. Hər şeyin təzəsi, dostun köhnəsi atalar sözünün leksik tərkibini dəyişməklə, fikrin satirik bədii ifadəsini almışdır.

Hər şeyin tazası, aşnanın köhnəsi [3, 47].

Sadəlik, yığcamlıq, mənalılıq və ifadəlilik Qantəmirin nəsr dilinin əsas xüsusiyyətlərindəndir. "Şəhər adamı nazik olar", "Arvad tayifəsinin boğazında sırr qalmaz", "Havayı sirkə baldan şirindir", "Oxunu atıb yayını gizləmə", "Söz ki boğaza gəldi, gərək çıxsın", "Arvadı əri saxlar, pendiri dəri", "Armud yetişəndə saplağında dayanmaz" və s. kimi həyatın çox müxtəlif sahələri ilə bağlı olan yüzlərlə təbii xalq ifadələrindən

istifadə edərək Qantəmirin başlıca məqsədi xalqla öz dilində danışmaq, zəhmətkeş insanların asanlıqla anlayacağı bədii və obrazlı bir dildə yazmaq idi. O, özündən əvvəlki ədəbi irsi nəzərdən keçirərək bu qənaətə gəlmişdi ki, milli ədəbi dilimizi ancaq bu yolla xalq dilinin tükənməz söz və ifadələri hesabına zənginləşdirmək olar. Böyük sənətkar öz ideya və fikirlərinə, obrazların milli və fərdi xarakterlərinə uyğun ifadələr seçərkən onların (ifadələrin) obrazlılıq, ekspressivlik, təsirlilik əlamətlərini də nəzərə almış, təsvir etdiyi ictimai zümrələrin dil xüsusiyyətlərinə ciddi fikir vermiş, ümumxalq dilinin frazeoloji materialından diqqətlə istifadə edərək nəsr dilinin gözəl nümunələrini yaratmışdır.

Atalar sözü və məsəllərdən, hikmətli ifadələrdən yaradıcılıqla istifadə Qantəmir dilinin təsir qüvvəsini daha da artırır, yazıcının bədii təfəkkür tərzinin inkişafına kömək edir. Qantəmirin əsərlərində bu hazır bədii materialdan istifadənin müvəffəqiyyətli nümunələrinə rast gəlirik. O, öz əsərlərində xalq yaradıcılığının bu növünə müxtəlif cəhətdən yanaşır.

Ədəbi dil öz inkişafı tarixində həmişə müəyyən mənada ümumxalq danışq dili ilə hesablaşmalı olur. Qantəmir ədəbi dilin bu ümumxalq xarakterini şüurlu dərk edən sənətkarlardan olmuşdur. Ədibin dili canlı dilə ən yaxın bədii dildir. O, xalq dilinin canlı xüsusiyyətlərini ədəbi-bədii dilə gətirmiş, aydın və maraqlı cümlələr - atalar sözləri və ibarələr işlətməklə ədəbi dildəki ifadə şəkillərini xeyli təkmilləşdirmişdir.

Ümumiyyətlə, Qantəmir ayrı-ayrı söz və ifadələrdən, atalar sözləri və məsəllərdən obrazları səciyyələndirmə vasitəsi kimi geniş istifadə etmişdir.

Ədəbiyyat

1. Əlibəyzadə E. Azərbaycan dilinin tarixi: II cild. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 2008, 640 s.
2. Mustafayeva Q. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı: Elm, 2010, 388 s.
3. Qantəmir. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1972, 350 s.
4. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I cild, Bakı: Nurlan, 2005, 450 s.
5. Kazımov Q. Seçilmiş əsərləri: 10 cildə, II cild. Bakı: Nurlan, 2008, 480 s.

XAQANI ŞİRVANİ VƏ İMADƏDDİN NƏSİMİ YARADICILIĞINDA MULTİKULTURAL DƏYƏRLƏR

Ağazadə Y.B.

Lənkəran Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Bədii ədəbiyyat sivil insanın yol yoldaşı, mənəvi dünyasının memarıdır. İnsanı yaranmışlardan fərqləndirən ən əsas cəhət onun şüur, düşüncə sahibi olmasıdır. Bədii ədəbiyyat insan, şüuruna, düşüncəsinə daim qida verən mənbədir. Odur ki, tarix boyu bədii ədəbiyyat və bədii ədəbiyyat daşıyıcıları olan şairlər, yazıçılar, söz biliciləri xalqın sevimlisi olmuş, dünyalarını dəyişəndən sonra da sözləri, əsərləri onlara əbədi həyat qazandırmışdır. Bu cəhətdən Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində qəsidə janrının ən böyük ustası sayılan Xaqani Şirvaninin və klassik şeirimizdə fəlsəfi qəzəlin banisi kimi şöhrətlənən İmadəddin Nəsiminin zəngin yaradıcılığı daha çox diqqəti cəlb etməkdədir.

Maraqlı cəhət ondadır ki, Azərbaycan ədəbiyyatı həmişə humanist, ümumbəşəri dəyərləri, insanlığı, dostluğu, qardaşlığı təqdir və təbliğ etməsi ilə tanınmışdır. Son illər ölkə başçısı, möhtərəm cənab prezident İ.Əliyevin ölkəmizin dünya xalqlarına tolerantlıq mesajını, multikultural mövqeyini rəsmi şəkildə açıqlamış, bütün dünyaya bəyan etmişdir. Xalqımızın tolerantlıq ənənələrinə, multikultural dəyərlərə sadıqlığı kökdən gəlir. Bu, özünü daha çox klassik ədəbiyyatımızda parlaq ifadəsini tapa bilmişdir. Xaqani Şirvaninin, İmadəddin Nəsiminin yaradıcılığı əsasında bu fikirləri tam şəkildə sübuta yetirmək mümkündür.

Xaqani Şirvaninin yaradıcılığında islam dini və islam dini ehkamlarına, müqəddəs şəxsiyyətlərinə dərin ehtiramı görmək çətin deyildir. Bununla belə dahi şair digər dinlərə ehtiramla yanaşır, onların ayin və etiqlərinə bələdliyini nümayiş etdirir. Şairin “Həbsdən şikayət və azad olması üçün Rum qeysərindən xahiş” qəsidəsinə diqqət yetirilsə, Xaqaninin xristian ehkamlarına mükəmməl bələdliyini, ehtiramını aydınlaşdırmaq olar:

Tərsaların xətti kimi tərsinə işlər fələk,
Boynuma bir zəncir salıb, saxlar məni rahib-tək
Bu deyərdə sakin deyil, məgər həzrəti – İsa,
Ki, Dəccalın işin işlər mina rəngli kəlisa?
Bax, Məryəmin sapı kimi ikiqatdır bədənim,
İsadakı iynə kimi təkcədir qəlbim mənim.

...Səqqa oğlu kimi atın ridanı, teyləsanı?
Zünnar asım, bərnəs geyim, olum donuz çobanı?
...Əgər Zərdüşt dini ilə maraqlanarsa qeysər,
Əlim ilə “Zənd-Avesta” ayinləri dirilər [3, 239-241]

Şeirin sətirələrindən öz dininə, etiqadına möhkəm tellərlə bağlı görkəmli sənətkarın xristian adətlərindən, eləcə də Zənd-Avestadan hərtərəfli xəbərdar olduğunu, həmin dinlərə də ehtiramla yanaşdığını görürük. Xaqani bir qədər də irəli gedərək ən böyük dininin, etiqadının insanlıq, azadlıq olduğunu dilə gətirməkdən çəkinməmişdir:

Mən ki, Xaqaniyəm, iki cahandan
İstəyim dünyada tək azadlıqdır,
Allahım əvf etsin, behişt istəməm, - [1, 32]
deyir, aşiqanə şeirlərində sanki məşhur Şeyx Sənanın sələfi olduğunu yada salır:
Ey tərsa gözəli, ol mənə qəm-xar,
Hər bir kəlisada səni sevən var
O xaç tək hörülən saçından, barı,
Bir tük ver, bağlayım belimə Zünnar! [1, 32]

Dözümlülük digər xalqların mədəniyyətinə, adət-ənənələrinə hörmət və ehtiram müsəlman Şərqinin ən böyük filosof şairlərindən sayılan Seyid İmadəddin yaradıcılığından qızıl hərflərlə keçir. Dahi sənətkarın yaradıcılığında müsəlman, xristian obrazından, fərdiyyətindən daha ucada duran bir ideal vardır. Bu da böyük hərflə yazıla biləcək İNSANDIR.

Nəsimi insanı dünyanın əşrəfi, ən qiymətli incisi sayır, kamil insanı Xəliq səviyyəsinə yüksəltdir:

Mərhəbə, insani-kamil, canımın cananəsi,
Aləmin cismi sədəfdir, sənmişən dürdanəsi? [2, 359]

Nəsimini zahiri bər-bəzək, geyim deyil, insanlıq lütfü, insanın Tanrıdan nəqş olunan camalı daha çox düşündürür:

Ey daşəvü türabə deyən qiymətli gövhər,
İnsan bu hüsnü lütfilə gövhər degilmidir? [1, 67]

Şair insanın Tanrı ilə bağlılığını, uca xilqətini xüsusi olaraq diqqətə çatdırır, mənəvi bağları dərinləşdirməyə, ayırıcı deyil, birləşdirici olmağa çalışır və deyirdi:

Kövnü-məkandır ayətim, zatidürür bidayətim,
Sən bu nişanda bil məni, bil ki, nişanə sığmazam,
...Gərçi bu gün Nəsimiyəm, haşimiyəm, qüreyşiyəm,
Məndən uludur ayətim, ayətə, şanə sığmazam. [2, 319-320]

Nəsiminin yaradıcılığında İsa obrazı düzlük, təmizlik, əzabkeşlik simvolu olaraq geniş şəkildə işlənmişdir.

Nəfxyi-İsa dəmi dəmdir dirildir adəmi,
İstər isəm ol dəmi, al dünyasından kam kəm [2, 398]

“Töhfəyəm, pakizə cövhər, laməkanın xasiyəm, - misrasıyla başlayan qəzəlin məqtə beytində Nəsimi multikultural fikirlərinə yekun vuraraq həqqin, ədalətin, insanlığın dinində olduğunu belə bir şəkildə bəyan edir:

Mən Nəsimiyəm ki, həqqin dinivü imaniyəm,
Həm imami məzhəbəm, həm dinimin yəğmasiyəm. [2, 418]

Nəsimi hər bir insanda Allahı arayıb, hər nəsnədə Tanrını görür. Yalnız belə olduqda, Nəsiminin təbliğ etdiyi düşüncə ilə dünyaya baxmaqla, irqindən, cinsindən, milliyyətindən, dinindən asılı olmayaraq kamilləşmək, uca Yaradana yaxınlaşmaq olar:

Hər nəyə kim, baxırsən, anda sən allahı gör,
Qəncərü kim, əzəm qılsan, sümmə-vəchüllahı gör! [2, 452]

Nəsimiyə görə insan bəyənilmiş xilqətdir. İnsana Tanrının gözüylə baxmaq gərəkdir. Səməvi kitablar insanları ayırmır, əksinə, birləşdirir. Dahi şairin bütünlüklə təqdim etdiyimiz aşağıdakı qəzəlində həmin mətləblər bədii müstəvidə poetik ifadəsini tapmışdır:

Surətin xətti-ilahi, anı nadan nə bilür?
Divi-məlunsifət məniyi-Quran nə bilür?
Hər ki, dəvi qıla kim, surəti məni bilürəm,
Görməmiş üzünü ol surəti-rəhman nə bilür?
Tövratü İncilü Fırqan qamu hüsnün sifəti,
Adəmin şərhididür, ayəti şeytan nə bilür?

İnsü cinnin dilini gərçi Süleyman bildi,
Sən bilən dili bu gün, yəni Süleyman nə bilür?
Kəbeyi-məniyə hər kim çü Nəsimi irəməz,
Möhnəti-biədədü xari-mügilan nə bilür? [2, 450]

Bütün bunlar sübut edir ki, millətlərarası dialoqda bədii ədəbiyyatın rolu dünən də, bu gündə, sabah da olduqca əhəmiyyətli olmuş və olacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan multikulturalizminin ədəbi-bədii qaynaqları. Bakı: Mütərcim, 2016
2. Nəsimi İ. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1973
3. Şirvani X. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Yazıçı, 1987

MULTİKULTURALİZM ANLAYIŞI TƏNZİMAT ƏDƏBİYYATINDA

Allahverdiyeva M.R.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Azərbaycan

Multikulturalizm elmi ədəbiyyatlarda “çoxmədəniyyətlik”, yəni bir çox fərqli mədəniyyətləri özündə ehtiva edən cəmiyyət kimi təsnif edilir. O, ayrıca götürülmüş ölkədə və bütövlükdə dünyada müxtəlif millətlərə və məzhəblərə məxsus insanların mədəni müxtəlifliklərinin qorunması, inkişafı və harmonizasiyasına, azsaylı xalqların, dövlətlərin milli mədəniyyətinə inteqrasiyasına yönəldilmişdir.

Tənzimat ədəbiyyatı XIX əsrin II yarısında formalaşan Avropasayağı Türk ədəbiyyatının ilk və yeni mərhələsidir. 1860-1895-ci illəri əhatə edən bu dövr ədəbiyyatın yaranmasında beynəlxalq aləmdə, məxsusi olaraq Avropa və Osmanlıda gedən ictimai-siyasi proseslərin böyük təsiri olmuşdur. Tənzimat türk ədəbi hadisəsi olsa da, burada Avropa elmi, ağılı və siyasi nüfuzunu inkar etmək mümkün deyildir. Avropanın siyasi-iqtisadi gücünün artması, Şərqi isə bu cəhətdən geri qalması xalqların Avropalaşmaq istəyini artırır. Bu istəkdən sui-istifadə edən Avropa öz növbəsində siyasi-iqtisadi maraqları çərçivəsində Şərqi sahib olmaq niyyətlərini gizlətmirdi. Avropanın Şərq maraqlarının qarşısında dayanan Osmanlı imperiyasını dağıtmaq, bu məqsədlə ərəb və Balkan ölkələrində anti-türk iğtişalarını genişləndirmək, Osmanlının siyasi, iqtisadi, mədəni, elmi, hərbi və s. daxili idarəçilik sistemini öz düşüncələrinə uyğun qurması və s. sahəsində çalışmaları nəticəsiz qalmamışdır. 1839-cu il 3 oktyabr tarixli Tənzimat fərmanı Avropanın Türkiyəyə, o cümlədən Şərqi siyasi nüfuzu üçün zəmin yaratmışdır. Ancaq Tənzimat islahatı Türkiyənin ictimai-siyasi həyatı ilə yanaşı, onun mədəni-elmi, ədəbi sferasında da köklü dəyişikliklərə təkan verdi. İlk növbədə bu fərmanın təsiri nəticəsində yaranmış, 35 illik tarix yaşamış Tənzimat ədəbiyyatı Türkiyə, türk ədəbiyyatına yeni mərhələ kimi daxil olmuşdur. Bu mərhələdə ədəbiyyatda forma, mövzu, ideya və s problemlər həm əski, həm də Avropa ədəbi dəyərləri daxilində həllini tapırdı. Tənzimat ədəbiyyatı timsalında Türkiyədə böyük bir ədəbi mərhələ və böyük ədəbi nəsil formalaşdı. Formalaşmış yeni ədəbi nəsil həm Tənzimat ədəbiyyatı dövründə (1860-1895), həm də sonrakı “Sərvəti-fünun”, “Fəcr-i-ati” mərhələlərində metod baxımından Qərb, ruh baxımından milli ədəbiyyat yaratmışdılar. Tənzimat ədəbiyyatı janrların inkişafı üçün də yeni mərhələ hesab olunur. Bu dövrdə poeziya, nəsr, dramaturgiya yeni ədəbi istiqamətdə inkişaf edirdi. Artıq Türkiyə ədəbiyyatında nəsr, dramaturgiya və poeziyada istər janr, istərsə də, mövzu və ideya tələbləri Fransız ədəbi estetikasına uyğunlaşdırılırdı. Molyer, Kornel, Şekspir və digərlərinin təsiri Türkiyə ədəbiyyatında Avropasayağı dramaturgiyanın yaranması üçün zəmin yaratdı. İ.Şinasiyin “Şairin evlənməsi”, N.Kamalın “Vətən, yaxud Silistrə”, “Gülrihal”, “Cəlaləddin Xarəzmşah”, R.Əkrəmin “Çox bilən çox yanılar”, “Atala, yaxud Amerika vəhşiləri”, Ə.Hamidin “Əşbər”, “Hind qızı”, “Nesteren” və bu kimi digər əsərlərdə problemin ictimailəşdirilməsi, cəmiyyət məsələlərinə önəm verilməsi Avropa dram ənənələrinə uyğunluğun göstəricisidir. İkinci tərəfdən də bu, Türkiyə ədəbiyyatı üçün yeni məsələdir. Tənzimat ədəbiyyatının formalaşması ilə D.Defo, V.Hüqo, T.Kasar, Yesage bu kimi və digər Qərb nəsrinin görkəmli şəxsiyyətlərinin nəsr təcrübələrinin Türkiyəyə “ixracı” nəticəsində yeni nəsr nümunələri meydana gəldi. Şəmsəddin Sami, Nəbizadə Nazim, Namik Kamal, Rezaizadə Əkrəm və s. sənətkarların nəsr əsərlərində ictimai-siyasi həyatın tipik mənzərələri, xarakter xüsusiyyətləri əksini tapırdı. Bu nümunələr Türkiyə ədəbiyyatının yeni səhifəsini təşkil edir, bir növ cəmiyyətin bütün təbəqələrinin həyatını əks etdirməkdə əhəmiyyətli görünürdü. Cəmiyyətdə baş vermiş proseslər yeni nəsr nümunələrinə sığa bilir və nəsrin imkanları hadisələri özündə ehtiva edə bilirdi. Məlumdur ki, türk poeziyasının tarixi olduqca qədimdir. Buna baxmayaraq Tənzimat dövründə Türkiyədə digər sahələr kimi poeziya sənəti də Qərb təsirlərinə məruz qalmış, yeni ədəbi təmayüllər daxilində inkişaf etmişdir.

Tənzimat ədəbiyyatı 1860-1880-ci və 1880-1895-ci illəri əhatə edən iki mərhələyə bölünür. “Sənət cəmiyyət üçündür” prinsipini əsas seçən birinci mərhələnin İ.Şinasi, N.Kamal, Z.Paşa, Midhəd Əfəndi və “Sənət sənət üçündür” prinsipinə söykənən ikinci mərhələnin R.Əkrəm, Ə.Hamid, Naci, Sezai kimi aparıcı nümayəndələri ümumi bir məxrəcdə birləşsələr də, hər iki mərhələyə məxsus fərdi xüsusiyyətlər mövcud idi. İki qrup arasındakı fərqləri ədəbi-estetik, ideoloji məqsəd yaradırdı. Məsələn, N.Gəncəvi, C.Rumi öz zamanlarında tamamilə yeni idilər, amma zaman keçdikcə onların sənəti ənənə rolunda çıxış etdi. Bu cür inkişaf, formalaşma təbii olaraq bütün zamanlar üçün xarakterikdir. Ənənə sonrakı mərhələ üçün əsaslı bünövrədir. Bir sözlə, ənənəsiz ədəbiyyatı təsəvvürə gətirmək qeyri-mümkündür.

Tarixin XVIII əsrdən XIX əsrə adlaması ilkin anlamda xronoloji keçid prosesi olsa da, XIX əsr əvvəlki əsr dəyişmələrindən xeyli fərqlənirdi. Artıq XIX əsrdən başlayaraq elmi-mədəni, siyasi-iqtisadi proseslər elə bir yüksəlişə qədəm qoydu ki, əvvəlki əsrlərdə bunları təsəvvür etmək mümkün deyildi. Bunun da başlıca səbəbi beynəlxalq aləmdə baş verən iqtisadi-siyasi proseslərlə bağlı idi. XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq dünyada iqtisadi və siyasi maraqlar güclənməyə başladı. Böyük dövlətlərin iqtisadi və siyasi maraqları öz dövlət sərhədlərini aşaraq kənar dövlət və regionlara nüfuz edirdi. Daha doğrusu, onlar siyasi və iqtisadi maraqlarını kənar dövlətlərin hesabına ödəmək istəyirdilər. Avropanın inkişaf etmiş İngiltərə, Fransa, Almaniya və s. dövlətlərinin Şərqi nüfuz siyasətində bu maraqları görməmək mümkün deyildi.

Tənzimat fərmanı Türkiyədə ədəbiyyatın, mədəniyyətin dəyişməsi fonunda müəyyən təsirlərə malik olsa da, bu fərman hər şeydən əvvəl xarakterinə görə ədəbi yox, siyasi sənəd idi. Yəni bu fərman ilk olaraq Osmanlının siyasi həyatının dəyişdirilməsinə hesablanmışdı. İctimai-siyasi proseslər fonunda dəyişən yaranan mədəniyyət isə sonrakı hadisə idi. Buna görə də prof.Elman Quliyev haqlı olaraq qeyd edir ki, “tədqiqatçılar Tənzimat dövrü hadisələrini xarakterizə edərkən onu həm siyasi, həm də mədəni baxımdan xarakterizə edirdilər” [2, 121].

Bu fərmanı siyasi baxımdan xarakterizə edərkən görürük ki, Tənzimat fərmanı Osmanlı dövləti tərəfindən qəbul edilsə də, onun müəyyən şərtləri Osmanlıdan çox Avropa üçün əlverişli idi. Hər şeydən əvvəl Osmanlı dövlətinin təbəçiliyində olan bütün xalqlar bərabərçilik statusu qazanırdı. Bu o demək idi ki, imperiya vətəndaşları sayılan müsəlmanlarla xristian və müsəvi dininə məxsus millətlər bərabər yaşamaq, fəaliyyət göstərmək, hökumətdə təmsil olunmaq, idarə etmək və s. hüquqları qazanırlar. Bu yanaşma insanpərvərlik, humanizm və demokratiya baxımından yaxşı olsa da, Avropa dövlətlərinin təbliği və təsiri nəticəsində bundan sui-istifadə edən müsəlman və qeyri-müsəlmanlar Osmanlı təbəçiliyinə qarşı mübarizə aparmağa başladılar. Həmin xalqlar Fransa, İngiltərə və s. dövlətlərdən təsirlənərək öz azadlıqları uğrunda mübarizəyə qalxdılar. Tənzimat fərmanının həmin bəndi Osmanlı dövlətinin siyasi böhranını xeyli sürətləndirdi. Əlbəttə, bir bu böhranın hansı siyasi nəticələrə gətirdiyini, Osmanlı dövlətinin taleyində bu böhranın təsirini tarixdən yaxşı bilirik. Ancaq Tənzimat islahatının Türkiyədəki ədəbi təsirinin də böyük olduğu danılmazdır. Tənzimatın siyasi təsiri olduğu kimi onun ədəbi-mədəni təsiri də az olmamışdır. Artıq Türkiyədə Tənzimat mərhələsində yeni üsullu məktəblər, teatrlar, ayrı-ayrı mədəniyyət ocaqları, mətbəələr açılmağa başladı, qəzet çapı genişləndi. Mətbuatın genişlənməsi Türkiyə ictimai-siyasi, mədəni həyatında əhəmiyyətli rol oynadı. Dövrü mətbuatın təkcə siyasi-ideoloji istiqamətdə deyil, ədəbi-mədəni sahədəki oynadığı rol böyük təsirə malik idi. Çünki yeni ədəbi-mədəni istiqamətin şərt və xüsusiyyətləri məhz mətbuat vasitəsilə təbliğ olunurdu. Bütün bu dəyişikliklər Türkiyədə Tənzimat ədəbiyyatını formalaşdırdı. Tənzimat ədəbiyyatı 1860-1895-ci illəri əhatə edir. Tənzimat ədəbiyyatı bir növ Avropa təsirləri ilə əlaqəlidir. Biz bu problemə keçməzdən əvvəl onu qeyd etməliyik ki, XIX əsrin II yarısından başlayan Tənzimat ədəbiyyatı Türkiyədə Avropa ədəbi ənənələrinin qəbulu və inkişafı ilə nəticələnsə də, bu vaxta qədər Şərqi də böyük, eyni zamanda məftunedici ədəbi ənənələri olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Aydın A.A. Tənzimat dövrü Türkiyə ədəbiyyatı. Bakı: Azərnəşr, 2011, 47 s.
2. Quliyev E. Türkiyə türk ədəbiyyatı (XIX-XX əsrlər). Bakı: Orxan, 2003, 122 s.
3. Quliyev E. Türk xalqları ədəbiyyatı. Bakı: Qismət, 2009, 399 s.
4. Quliyev E. Türk xalqları ədəbiyyatı. Bakı: Apostroff, 2014, 612 s.
5. Banarlı N.S. Resimli türk edebiyatı tarihi, I cilt. İstanbul, 1971, 635 s.
6. Banarlı N.S. Resimli türk edebiyatı tarihi, II cilt. İstanbul, 1971, 1366 s.

ПРОБЛЕМЫ ГЛОБАЛИЗАЦИИ И ПОЭТИКА ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ (НА ПРИМЕРЕ “САКИ-НАМЕ” АЛИШЕРА НАВОИ)

Асадов М.

Институт узбекского языка, литературы и фольклора, Узбекистан

Проблемы глобализации не решаются художественной литературой, но она их художественно интерпретирует и анализирует. Под воздействием глобализации, жизни общества и человека, мировоззрение, психологические процессы, касающиеся обновления и изменения, раскрывают трудности литературы. В целом, говоря о поэтике художественного произведения в узбекской литературе и о глобальных вопросах морали, а также образования, нельзя не упомянуть творчество Алишера Навои. В пример можно привести «Саки-наме» великого поэта. Саки-наме – жанр, предельно близкий к жизни, открывающий путь к живой передаче внутренних переживаний человека, его душевного мира и глубоких философских размышлений. Саки-наме Навои является первым и неповторимым образцом данного жанра в узбекской литературе. Данное произведение из 32 строф, 458 строк включено в диван «Фавойид ул-кибар». Саки-наме Навои полностью подтверждает, что в художественном творчестве важны не количество, качество, метрическая и рифмовая системы, а суть и мастерство. Несомненно, саки-наме является не только своеобразным образцом творчества, воплощающим в себе сложные философские представления, жизненные выводы Навои о материальном бытии, в свою очередь, они имеют яркое автобиографическое содержание. В них также ярко изображены такие проблемы, как духовный мир, мировоззрение, своеобразные качества поэта, взаимоотношения с современниками.

Ё.Исхоков, учитывая, что в саки-наме поэт говорит о Джами как о покойном, а о Мумин Мирзо как о живом, к тому же, упоминает и книгу «Изящные меджлисы», приходит к заключению, что он написан после 1492, но до 1497 г [Исхоков Ё. Навоий поэтикаси. – Тошкент: Фан, 1983. – Б. 88]. Несомненно, есть определенные основания такому предположению. Согласно историческим данным, в 1485 году сын хана Золотой Орды Ахмадхана Хаджи Тархани (Мухаммад младший), женившегося на сестре Султана Хусейна Бойкары – Бадакабегим, Бахадыр Султан приезжает с сестрами в Герат. Хусейн Бойкара устраивает в честь них большое мероприятие в “стиле чингизидов”, то есть организовывает курултай. Устраивает королевский пир, раздаёт кымыз и вино. Звучат старые песни. Саки-наме Алишера Навои написана в честь этого памятного события. Несмотря на это, саки-наме является лишь средством описания этого курултая, в нём также приводятся различные размышления автора о социальных, политических, культурных и нравственных проблемах эпохи. Несмотря на то, что определенные части произведения написаны в 1485 году, о чем говорят исторические события приведенные в стихотворении, можно заключить, что поэт завершил её в 1485 году.

Саки-наме примечателен неповторимой художественностью, своеобразной структурой и насыщенностью поэтическими фигурами. Несмотря на то, что стихотворение состоит из нескольких строф их количество в каждой строфе неодинаково. Безусловно, имеются своеобразный смысл в различении количества строк каждой строфы. Выясняется, что самым большим является первая строфа саки-наме. (41 бейтов). Она посвящена восхвалению Султана Хусейна Бойкары. Вторая строфа (13 бейтов) посвящается первому сыну шаха, наследнику престола Бадиуззамону Мирзо, следующая строфа (9 бейтов) – и его второму сыну Шаху Гариб Мирзо. Примечательно, что о разнице в их годах и статусе можно узнать и по количеству строк в строфах. Таким образом, количество строк в следующих строфах тоже дифференцируется в зависимости от поставленной задачи и насколько характеризуемый персонаж близок к поэту.

В саки-наме Навои слово, фразеологизм и образы, указывая на описываемую действительность, повышают художественную ценность произведения. Например, в XVIII строфе саки-наме, посвящённой племяннику Хусейна Бойкары – Бахадыру Султану из Дашти Кыпчак встречается больше исконно тюркских слов нежели персидско-таджикских или арабских: *хон, курултой, тўстўгон, қимиз, йиров, ётўгон, йир, тўра*. В ней также нашли своё отражение обычаи и традиции, широко распространённые в монгольском народе. Например,

Ётўгончию йиров тузгач ун,

Сен қадаҳ олу тўққуз қотла юкун.

[Алишер Навоий. МАТ. 20 жилдлик. VI жилд. – Тошкент: Фан, 1988. – Б. 484. (Далее при ссылках к этому изданию том и страница указывается в скобках. – М.А)]

Как только струны свой начнут рассказ,

Склонись пред ханом с чашей девять раз

[Алишер Навои. Сочинения в десяти томах. Том II. – Ташкент: Фан, 1969. – С. 393. (Далее при обращении к данному изданию том и страница указаны в скобках. – М.А.).

Как приводится в книге Мирзо Улугбека «История четырёх улусов», «мўғул шўъбаси тўққуз нафардир. Унинг дастлабкиси Мўғулхон, уларнинг охири Элхон ва тўққуз рақамига эътибор мўғул фирқаси орасида шу важҳдан ривож топди. Мўғулларнинг бундай эътибори таҳқиқига кўра, ҳар мартабада тўққуз саногидан ортигини лозим кўрмайдилар [Мирзо Улугбек. Тўрт улус тарихи. – Тошкент: Чўлпон, 1994. – Б. 41]» (Монгольский род состоит из 9. Первый из них Моголхан, а последний – Эльхан, поэтому среди монголов популярна цифра девять. Согласно этому правилу, монголы в каждом деле уделяют особое внимание цифре девять). В частности, на пирах монголы обращают особое внимание цифре девять. А Абулғози Бахадырхан приводит сведения о широко распространённом среди тюрко-монгольских народов обычае тўққуз хадя (девять коня, девять пастухов, девять отрезков бархата). Литературовед С.Жумаева, отдельно исследовавшая взгляды тюркских народов, связанных с цифрами, утверждает, что Навои, создавая художественный образ с помощью цифр, опирается на древние представления, связанные с каждым числом [Жумаева С. Рақам, маъно ва тасвир. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2005. – Б. 59]. Несомненно, приведенный выше бейт может служить тому доказательством.

В саки-наме в первых трёх-четырёх, иногда пяти или даже шести бейтах каждой строфы приводится характеристика чаши и вина. Эти образы непосредственно связаны с содержанием саки-наме, мыслями и переживаниями поэта. Например, II строфу поэт начинает данным бейтом, в котором используется поэтическая фигура ружу:

Соқиё, тут манга жоми майи ноб,
Жоми май демаки, лаъли сероб. (6, 474)
О кравчий, в чашу мне налей вино,
Пусть рубином светится оно. (2, 383)

Ноб – кристально чистое вино яркого цвета. Конечно, неспроста лирический герой просит кравчего налить именно такого вина. В этой строфе саки-наме описывается царевич Бадиуззамон. В словарях само слово бадеъ толкуется как чистое, светлое [Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. 4 томлик. I том. – Тошкент: Фан, 1983. – Б. 187]. В «Изыщных меджлисах» он описывается как «хусни сурад ва хусни сийрат била ораста ва жамоли зоҳирий ва камоли ботиний била пийроста йигит». В саки-наме поэт пишет, что каждую букву «Пятирицы» посвятил его имени. То есть двадцатый макалат поэмы «Смятение праведных» посвящён Бадиъуззамону Мирзо. Если в саки-наме приводится ода царевичу Бадиъзамону и выражается отношение поэта к нему, то в поэме превалирует дидактическое содержание. Из этого следует, что если сравнить приведенные в саки-наме размышления об исторических лицах, со сведениями из других произведений поэта, картина прояснится ещё больше.

Вообщем, главной задачей художественной литературы является изображение любого жизненного вопроса посредством человека и происходящих в нём изменений. В художественном анализе глобальных проблем, особо раскрывается отличительная черта узбекской литературы от литературы других народов, а также её своеобразность. Этому может являться доказательством произведение “Саки-наме” великого узбекского поэта Алишера Навои.

XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİ TÜRK ROMANINDA DİNİ-FƏLSƏFİ DÜŞÜNCƏYƏ BİR BAXIŞ

Babayeva E.A.

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Azərbaycan

Cümhuriyyətin əvvəlləri qələmə alınmış türk romanları ideya-məzmun zənginliyi, özünəməxsusluğu ilə fərqlənir. Dönəmin ən məşhur ədib və yazıçılarından Yaqub Qədri Qaraosmanoglu, Peyami Səfa, Xəlidə Ədib Adıvar, Samiha Ayverdi, Nəcib Fazil Qısakürək, Əhməd Həmdü Tanpınar və s. adlarını qeyd edə bilərik. Cümhuriyyətin qurulması ilə ədəbiyyata yeni mövzular gəldi. Ənənəvi eşq motivli əsərlərdən çox, ictimai-siyasi hadisələri özündə təcəssüm etdirən əsərlər yazılmağa başlandı. Yaqub Qədri Qaraosmanoglunun “Sodom və Qomore”, “Ankara”, “Yaban” və s, Midhat Camal Kuntayın “Üç İstanbul”, Peyami Səfanın “sözdə qızlar”, “Zeynonun oğlu”, “Qəlb ağrısı”, “Fateh-i Hərbiyyə” və s. adlarını qeyd edə bilərik. Bu əsərlərdə ədəbi-estetik, dini-fəlsəfi baxışlar öz əksini tapırdı.

Diqqəti cəlb edən mövzulardan biri də dini-fəlsəfi düşüncəni özündə əks etdirən əsərlərin qələmə alınması idi. Türk romanlarında dinə baxış müxtəlif aspektlərdən idi. Bunu aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilərik: 1) Dini və dindarları tamamilə mənfi obraz olaraq ələ alanlar (Məsələn, Rəşad Nuri Güntəkinin “Yaşıl gecə” romanı). 2) Mənfi və müsbət xüsusiyyətləri ilə ələ alanlar. A) Mənfi obraz kimi ön planda olan romanlar (Məsələn, X.Ə.Adıvarın “Vurun əxlaqsız” romanı). B) Müsbət cəhətləri daha ön planda olanlar (Əhməd Altanın “Qılınç yarası kimi”, “Üsyan günlərində eşq” və s.) 3) Din və dindarlığı tamamilə müsbət şəkildə ələ alanlar (Məsələn, Tarık Buğranın “Kiçik Ağ” romanı). Təsnifatdan da anlaşıldığı kimi, bir qrup yazıçı əsərlərində dini müsbət, bir qrup isə mənfi mənada ələ alırdı. Bəzi yazıçıların isə yaradıcılığında din, daha doğrusu dini-fanatizm kəskin tənqid atəşinə tutulurdu. Dini-fəlsəfi, sufi ideyaların əks olunduğu əsərlərdən Samiha Ayverdinin “Yolcu nərayə gidiyorsun”, “Mevud hökmü”, Nəcib Fazil Qısakürəyin “Aynadakı yalan” və s. romanları göstərə bilərik. N.F.Qısakürək də, S. Ayverdi də bu mövzuya müsbət yanaşır, obrazlarında ruh və cismin mübarizəsini göstərərək, milli-mənəvi, dini dəyərlərin əhəmiyyətini vurğulayırdı. Qeyd edək ki, bu iki yazıçı eyni zamanda XX əsrin məşhur mütəəvvüf yazıçıları idi. Təsədüfi deyil ki, S.Ayverdinin də, N.F.Qısakürəyin də bu mövzuda romanlardan başqa, ciddi, elmi tədqiqat əsərləri var idi. Bunlardan, N.F.Qısakürəyin “İman atlası”, “İdeologiya hörgüsü”, “Çölə enən nur”, “Elm qabısının bəldəsi Həzrəti Əli”, “Vəlilər ordusundan”, “Hələqdən parıltılar” və s. qeyd edə bilərik. N.F.Qısakürək, özü də Nəqşibəndi təriqətinə mənsub olmuşdur. 30 yaşına qədər tamamilə fərqli prinsiplərlə yaşayan N.Fazil Nəqşibəndi şeyxi Əbdülhakim Ərvəsi ilə tanış olduqdan sonra, bütün həyatını dəyişiklik olur. Ədib yazır;

Tam otuz sənə saatım işləmiş mən durmuşam

Göy üzündən xəbərsiz uçurtma uçurmuşam (N.Fazil, “Çilə”)

Beləliklə, şair, yazıçı N.Fazil bütün əsərlərinə artıq başqa rəqəsdən baxmağa başlayır. Hətta bu vaxta qədər yazdığı əsərləri bir kənara atıb, “Mal sahibi mənəm, bunları istəmədiyim bilinsin” deyir. Yazıcının, “Aynadakı yalan” romanı dini-fəlsəfi, sufi ideyaların əks olunduğu bir əsərdir. Qeyd edək ki, bu əsər ənənə və novatorluq baxımından xüsusi ilə diqqəti cəlb edir. Əsərdə qələmə alınan məsələlər ənənəvi olsa da, eyni qələbdən çıxmış kimi deyillər. Burada, dini-fəlsəfi məsələlər, eşq motivi yeni müstəvidən ələ alınır. Maarifçilik məsələləri isə tamamilə ön planda tutulur. Yazıcının fikrincə, dinin olmadığı yerdə heç bir şey yoxdur, hətta yoxluq belə yoxdur. Əsər ruh və cisim qarşılıqlı baxımından xüsusi ilə diqqəti cəlb edir. S.Ayverdinin əsərləri üçün də bu səciyyəvidir. Onun “İnsan və şeytan” romanı xüsusən daxili konfliktin, milli-mənəvi, sufi-fəlsəfi dəyərlərin əks olunması baxımından diqqəti cəlb edir. Ailə məişət konfliktini zəminində ələ alınan bu əsər nəfs problemi üzərində durulmuş ən maraqlı romanlardan biridir.

Bu əsərlərlə yanaşı, dini-fanatizmin kəskin tənqid olunduğu əsərlər də çoxdur. Məsələn, “Nur baba”, “Bektaş qız”, “Yaşıl gecə” və s. romanlarda dini-fanatizm kəskin tənqid olunur. Bəzən isə elə dinin özünə də tənqidlər səslənir. “Nur baba”nın müəllifi olan Y.Q.Qaraosmanoğlu Cümhuriyyət ideologiyasını, daha düzgün ifadə etsək Kamalizmi təbliğ edən yazıçılardan biri idi. Fikrimizcə, bu ideologiyaların təbliğatı zamanı bəzən yazıçı bu təsir altında daha çox qalır. Y.Qədrinin yaradıcılığını oxuyarkən görürük ki, yazıçı “Nur baba”-nı yazmaq üçün altı ay Bektaş dərgahına da girir. Dərgahı, ideologiyanın təməllərini öyrəndikdən sonra isə “Nur baba”-nı yazır. Yenə, yazıcının həyatına nəzər saldıqda, bu əsərin böyük əks-səda doğurduğunu, hətta Atatürkün belə diqqətini cəlb etdiyini görürük. Qeyd etdiyimiz kimi, bu tipli əsərlərin yazılması bir qədər də ideoloji mahiyyət daşıyırdı. Bildiyimiz kimi, Cümhuriyyət qurulduqdan sonra Atatürk bir sıra ideologiyalar ortaya qoymuş, ideoloji inqilablar etmişdir. Atatürkün ideologiyalarından biri də laiqlik idi. Yəni dinin dövlətdən ayrılığı prinsipi.

Bu əsərlərlə yanaşı, dini fanatizmin, xurafatın tənqid edildiyi əsərlər də çox qələmə alınmışdır. Bunlardan, Sədri Ərtəmin “Cəhrələr dayananda”, Rəşad Enis Aygənin “Torpaq qoxusu”, X.Ədib Adıvarın “Vurun əxlaqsız” və s. adlarını qeyd edə bilərik. Bu romanlarda din pərdəsinə bürünərək, xalqın malını-mülkünü qəsb edən harın, müftəxor “hacılar”, “kərbayılar”, “mollalar” kəskin tənqid edilir. Sıddıqzadə (Torpaq qoxu), Hacı Fəttah ağa (Vurun Əxlaqsız) dindən istifadə edib, sadə insanlara zülm edən din adamlarının tipikləşdirilmiş obrazlarıdır. Məsələn, Torpaq qoxusu romanının qəhrəmanı Sıddıqzadə rüşvət verib kəndə pulsuz göndərilən dərmanları özü alır, daha sonra isə üşütmə, qarınağrı və s. illətlərdən əziyyət çəkən insanlara dua oxuyaraq uddurur, və bununla həm pul, həm də ad qazanır. Bu nümunələrin sayını istənilən qədər artırmaq olar.

Gördüyümüz kimi, bu əsərlərdə din deyil, dini fanatizm, cəhalət kəskin şəkildə olunurdu. Halbuki, N.Fazil Qısakürək, Samiha Ayverdi yaradıcılığında din, milli-mənəvi dəyərləri ilə təbliğ edirdi. Bu əsərlərdə dini tolerantlıq xüsusi ilə diqqəti cəlb edir.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA MULTİKULTURAL DƏYƏRLƏRİN TƏZAHÜRÜ

Bayramov A.Ə.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Azərbaycan Respublikası müxtəlif milli mədəniyyətlərin qovuşduğu bir ölkədir. Bu müxtəlifliklər tarixi prosesin inkişafının nəticəsi olaraq zaman-zaman formalaşaraq obyektiv xarakter daşıyır. Müxtəlif xalqların nümayəndələri, fərqli dinlərə və mədəniyyətlərə mənsub olan insanlar – ləzgi, talış, kürd, tat, rus, türk, tatar, gürcü, ingiloy, qırğız, erməni, tabasaran, avar, haput, udin və digərləri əsrlərdə dostluq və qardaşlıq şəraitində bu ölkədə yaşayırlar. Azərbaycan Respublikasında əhalisinin 90 faizinin müsəlman olmasına baxmayaraq burada məscidlə yanaşı, sinaqok və kilsələrdə insanlar azad surətdə ibadət edir, dini ayinlərini yerinə yetirirlər. Təsədüfi deyil ki, Azərbaycan Respublikasında 21 qeyri-müsəlman dini icması vardır. Təkcə Bakı şəhərində tat, tatar, cek, udin, gürcü, ingiloy, talış, avar, yəhudi, alman, lahic, axısqa türkləri, rus, ukrayna, belarus və s. xalqların dini icmaları fəaliyyət göstərir. Etnik azlıqların toplu yaşadıqları rayonlarda da belə dini icmalar mövcuddur. Bu etnik qruplar yaşadıqları ərazilərdə mövcud olan maddi-mədəniyyət abidələrini qoruyub saxlayır, etnik yaddaşdan gələn bacarıqlarını daha da inkişaf etdirirlər. Təsədüfi deyil ki, bir çox dini-etnik azlıqlar öz ana dillərini öyrənməkdə də sərbəstdirlər. Hətta etnik azlıqların dillərinə aid dərsliklər də nəşr edilmişdir. Radio və televiziya kanallarında Azərbaycanda yaşayan xalqların mədəniyyətlərini, adət-ənənələrini yaşatmaq üçün vaxtaşırı onların toplu yaşadıqları ərazilərdən maraqlı verilişlər çəkilib tamaşaçılara təqdim edilir. Xüsusilə əsrlər boyu yaranmış etnik-mədəni bacarıqlarını (dulusçuluq, toxuculuq, şərabçılıq, rəqs, musiqi, zərgərlik, misgərlik, əl işləmələri, şəbəkə sənətkarlığı və s.) təqdim etməyə dövlət səviyyəsində şərait yaradılır. Şəraitə görə bir çox ucqar kəndlərdə xalçaçılıq misgərlik, toxuculuq, döymə sənəti, rəngkarlıq kimi qədim peşələrin daha da inkişaf etdirilməsi üçün dövlət dəstəyi vardır [1, 3-6].

Təsədüfi deyil ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 11 yanvar 2016-cı ildə 2016-cı ili “Multikulturalizm ili” elan edilməsi haqqında Sərəncam imzalamış, bu sahədə geniş tədbirlər planı da hazırlanmışdır. Beləliklə, multikulturalizm dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərindən birinə çevrildi. Multikulturalizmin Azərbaycan modeli üç prinsipə əsaslanır: tarixi milli dəyərlər, tolerantlıq və azərbaycançılıq. “Azərbaycan multikulturalizmi” dərsliyinin hazırlanması, “Multikulturalizm” jurnalının çap edilməsi, bir fənn kimi universitetlərdə tədris olunması vacib məsələlərdən sayılır. Təsədüfi deyil ki, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Sivilizasiyalar alyansının 7-ci Qlobal Forumunun 2016-cı ildə Bakıda keçirilməsi barədə qərar qəbul edilməsi beynəlxalq arenada Azərbaycandakı multikultural mühitə olan yanaşmanın nümunəsidir. Azərbaycanda normal tolerant mühit var. Müxtəlif millətlərin nümayəndələri cəmiyyətin ayrı-ayrı sahələrində məhsuldar işləyərək ölkənin inkişafına layiqli töhfələr verir, dövlət işlərində çalışırlar. Milli Məclisdə ölkənin hər bir etnik azlıqları (rus, ləzgi, avar, yəhudi, tat, talış, kürd və s.) təmsil olunur, öz sözlərini deyə bilirlər.

Azərbaycan mədəniyyətinin hər sahəsində olduğu kimi, torpağın yaddaşı olan Azərbaycan toponimiyasında da multikultural dəyərlər əks olunmaqdadır. Belə ki, talışların yaşadığı ərazilərdə talış dilli toponimlər (Osaküçə, Heramo, Bibihoni, Səfikəran, Həftonu və s.), ləzgilərin yaşadığı yerlərdə ləzgi dilli toponimlər (Cek, Haput, Qırız, Zuxur, Xurəf və s.) avarların yaşadığı ərazilərdə avar dilli toponimlər (Katex, Muxak, Marov və s.), tatların yaşadığı ərazilərdə tat dilli toponimlər (Qəndob, Lahic, Fındıqan, Digah, Novxanı, Giləzi və s.), ruslar yaşayan ərazilərdə rus dilli toponimlər (Saratovka, İvanovka, Slavyanka və s.) bu gün də mövcuddur. Milli-mənəvi dəyər kimi dövlət səviyyəsində bu toponimlər də qorunmaqdadır. Bunun əksinə olaraq hal-hazırda Ermənistanda nə bir azərbaycanlı yaşayır, nə də bir Azərbaycan mənşəli toponim qalıb. Ayrışçılığın nəticəsi olaraq, onlar yezdi kürdlər, aysori və rusları da respublikadan çıxmağa məcbur ediblər. Beləliklə, Ermənistan mono-etnik respublikaya çevrilib. Gürcüstanda da azərbaycanlılar yaşayan Borçalı kəndlərinin adlarını 90-cı illərdə dəyişdirib uydurma gürcü adları ilə əvəz etmişlər. İndi Borçalıda yaşayan azərbaycanlılar min ildən çox tarixi olan yüzlərlə kənd adlarının heç bir tarixi-etnik mədəniyyətə söykənməyən uydurma gürcü adları ilə əvəz edilməsinin mənəvi iztirablarını çəkməkdədirlər. İrəlidə dediyimiz kimi, hal-hazırda Azərbaycan Respublikasında türk, talış, kürd, ləzgi, rus, avar, cek, tabasaran, yəhudi, tat, gürcü və digər kiçik etnik qruplar yaşamaqdadırlar. Onlar böyük şəhərlərdə sənaye və maşınqayırma, səhiyyə, tikinti, dənizçilik sahələrində, universitet və elmi-tədqiqat institutlarında heç bir ayrışçılıq olmadan çalışmaqdadırlar. Kənd rayonlarında və kəndlərdə kənd təsərrüfatı məhsullarını birgə becərir və birlik nümayiş etdirirlər. Respublikanın iqtisadi inkişafına öz töhfələrini verirlər. Onlar öz qədim mədəniyyətlərini inkişaf etdirərək, təriqətlərindən asılı olmayaraq dini ayinləri azad və heç bir təsir olmadan yerinə yetirirlər. İstədikləri ali məktəbdə təhsil ala bilir və işlə təmin olunurlar. Əlbəttə bu xalqların birgə

fəaliyyətlərinin tənzimlənməsində Azərbaycan dilinin böyük rolu vardır. Belə ki, Azərbaycan dili bu xalqların ikinci ana dili olaraq bir-birilə ünsiyyətlərini tənzim edir. Dövlət dilini öyrənməklə onlar ölkənin idarə edilməsində fəal iştirak edirlər. Azərbaycan Respublikasının təhlükəsizliyini, eləcə də sərhədlərinin qorunmasında müxtəlif xalqların nümayəndələri can-başla xidmət edir, bu dostluğu bir daha möhkəmləndirirlər. Qarabağ uğrunda savaşlarda şəhidlik zirvəsinə ucalan hər bir kiçik xalqın nümayəndəsinin olması bunun əyani nümunəsidir.

Bu günümüzdə ABŞ başda olmaqla Qərbin digər kapitalist dövlətləri böyük tarixi ənənələri olan Əfqanıstan, İraq, Suriya, Liviya, Fələstin, İran, Türkiyə və digər müsəlman dövlətləri daxilində sülh və demokratiya pərdəsi altında dini təriqət toxumu səpir, ayrışdırılıqlıq yaradaraq qarşılıqlıq əldə etmək üçün ölkələri vətəndaş müharibəsinə təhrik edir. Həm də bu ölkələrdə silahlarını sınaqdan çıxararaq dünyaya meydan oxuyurlar. Nəticədə Şərqi qədim şəhər və kəndləri xarabazərliyə çevrilir. On minlərlə günahsız insan qətlə yetirilir. Milyonlarla ağdərili və qaradərili insanlar – müsəlmanlar gizli yollarla Avropa ölkələrinə can atır. Statistik hesablamalara görə on mindən çox müsəlman köməksiz qalaraq Aralıq dənizinin sularında həlak olub və ya insan alverçilərinin qurbanına çevriləblər. Özlərini demokratik və tolerant ölkə sayan bu ölkələrin – Fransa, Almaniya, Belçika, İsveçrə, Yunanıstan və digər Balkan ölkələrinin, qəçqin düşərgələrində on minlərlə insan əzab-əziyyət çəkir. Avropa ölkələri onları qəbul etmir, vətəndaşlıq vermir.

Avropa ölkələrində yaşayan və 50 ildən çoxdur ki, oranın vətəndaşı sayılan müsəlmanlar da islamofobiya adı altında aparılan təzyiqlərə, ayrışdırılıqlıq məruz qalırlar. Həmin ölkələrdə vaxtaşırı məscidlərə hücum edilir, yandırılır. Yeni məscidlər tikməyə imkan vermir və şərait yaratmırlar. Müsəlmanlar, xüsusilə hicab bağlayan qadınlar təhqir edirlər. Kiçikyaşlı uşaqlara sünnət etməyə belə qadağa qoymağa çalışırlar. Hətta mediada iddia edirlər ki, sünnət işgəncədir, uşağın hüququnu pozur. Azərbaycan multikulturalizm modeli təkcə Cənubi Qafqazda, postsovet məkanında deyil, Qərbdə də diqqəti cəlb edən modellərdən biri hesab olunur. XX əsrin sonlarında Cənubi Qafqazda millətlərarası münasibətlərdə münaqişələr, millətçilik tüğyan etməyə başladı. Azərbaycan öz tolerant ənənələrinə sadıq qalaraq mədəniyyətlərarası və millətlərarası gərginliyi aradan qaldırdı və multikultural dəyərlərə malik demokratik, hüquqi dövlətə çevrildi. Qərbdə multikulturalizmdən, demokratiyadan millətçiliyə keçidin baş verdiyi, ksenofobiya, islamofobiya bəhs edildiyi bir zamanda Azərbaycan multikulturalizm modeli dünyaya nümunə sayılır. Ölkəmizdə multikulturalizm milli və ümumbəşəri dəyərləri, mədəni bərabərliyi, humanizmi, ədalət və mərhəməti, tolerantlığı, mədəni müxtəlifliyi və plüralizmi, birgəyaşayışı özündə əks etdirir. Ulu Öndər Heydər Əliyev “qədimlərdən bu torpaqda yaşayan, öz taleyini, öz həyatını bu torpağa “bağlayan müxtəlif millətləri” respublikamızın ən başlıca sərvəti kimi səciyyələndirərək deyirdi: “Ölkə nə qədər çox xalqı birləşdirsə, bir o qədər də zəngin olar” [4].

Özünəməxsus multikultural dəyərlərə malik qədim Azərbaycan özünü Şərqlə Qərbin mədəni-mənəvi sərvətlərin müxtəlif sivilizasiyaları və mədəniyyətləri ilə birləşdirir. Buna görə də müasir dövrdə ölkəmizdə multikulturalizm və tolerantlıq praktiki əhəmiyyət kəsb etmiş, demək olar ki, artıq həyat tərzinə çevrilmişdir. Təbii ki, bu keyfiyyətlərin qazanılmasında və yaşadılmasında ədəbi-bədii əsərlərimizin, Azərbaycan şair və yazıçılarının, eləcə də kütləvi informasiya vasitələrinin də payı az olmamışdır. Tarixə nəzər salsaq, görürük ki, multikultural həyat tərzinin Azərbaycanda qədim ənənələrə söykənən geniş kökləri vardır. Burada müxtəlif kökənli xalqlar dostluq və qardaşlıq mühitində humanizm şəraitində yaşamışlar və yaşayırlar. Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatının yaradıcılarının, həm milli identik keyfiyyətlərimizin qorunub saxlanması, həm də eyni zamanda dünyaya inteqrasiya multikulturalizm, tolerantlıq kimi aktual problemlərə münasibəti maraqlı doğurur.

Tolerantlığın, fərqli düşüncə və əqidələrə qarşı dözümlü münasibətin müasir dünyamızda ən çox müzakirə edilən mövzulardan olduğunu desək, yanlışlıq. Azərbaycan dövlətinin yürütdüyü mütərəqqi siyasətin ən prioritet yönlərindən olan tolerantlıq, multikulturalizm, mədəniyyətlərinin dialoqunun bədii ifadəsi müstəqillik dövründə daha da möhkəmlənmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatında multikultural dəyərlərə söykənən bədii nümunələr də çoxdur. Tolerant əhval-ruhiyyə, multikultural dünyagörüşü aşılayan bu əsərlər xalqımızın əxlaqi keyfiyyətlərinin formalaşmasında əsas rol oynayır, humanizmin nə olduğunu onlara təlqin edir. Klassik ədəbiyyatda, N.Gəncəvinin “Yeddi gözəl” poemasında 7 gözəlin təmsalında multikultural dəyərlərin obrazlı əks olunması ondan sonrakı şair və yazıçılar üçün bir nümunə olmuşdur. H.Cavid, C.Məmmədquluzadə, N.Nərimanov, Qurban Səid, S.Vurğun, İ.Əfəndiyev və digərlərinin yaradıcılığında tolerantlıq və multikultural dəyərlərə aid yetərinə nümunələr vardır.

Beləliklə, aydın olur ki, multikulturalizm cəmiyyətin inkişafının məhsulu, cəmiyyətdə baş verən hadisələr tərəfindən meydana gəldiyinə və o, öz mahiyyətinə görə ilk növbədə sosial hadisədir. Sosial hadisə kimi formalaşan multikulturalizm digər sosial hadisələrə (siyasətə, iqtisadiyyata, mədəniyyətə, mənəviyyata, ictimai şüurun müxtəlif formalarına və s.) təsir göstərir, onlarla qarşılıqlı münasibətdə olur [2].

Multikulturalizm etnik-mədəni müxtəlifliklərin və onların əsasını təşkil edən dəyərlərin qorunması və inkişafını nəzərdə tutur. Bu isə insanların hüququ və azadlıqlarının müdafiə olunmasının tərkib hissəsidir. Multikulturalizmi təbliğ edən ölkə onu dövlət ideologiyasının tərkib hissəsi, dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldırır. Bir sosial hadisə kimi meydana gələn multikulturalizmin inkişafının sonrakı mərhələləri onun dövlət ideologiyasına, dövlət siyasətinə. Bu mərhələlərin reallaşmasında əsas rol dövlətə məxsusdur. Azərbaycan Respublikasında mövcud olan multikultural dəyərlər inkişaf etmiş sivil dövlətlər tərəfindən yüksək qiymətləndirilir. Hətta bir çox dövlətlər bu modeli öz ölkələrində tətbiq etmək arzusundadırlar.

Ədəbiyyat

1. Abdulla K. "Həpimiz bir günəşin zərrəsiyik". Azərbaycan multikulturalizminin ədəbi-bədii qaynaqları. I kitab. Bakı: Mütərcim, 2016, s.3
2. Nəcəfov E. "Müxtəlif ölkələrdə Multikulturalizm siyasətinin müqayisəli təhlili// Multikulturalizm: nailiyyətlər və problemlər". <http://bakuforum.az/az/multikulturalizm-nailiyyetler-ve-problemler/?fid=2258>
3. Niftiyev N. "Multikulturalizm birgəyaşayışda stimül kimi" / N. Niftiyev // 525-ci qəzet.- 2015.- 10 aprel.- № 62.- s. 4.

ÜMUMTÜRK AREALINDA AĞBABA ŞİVƏSİNİN YERİ

Bayramova A.A.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrinin müxtəlif aspektdə öyrənilməsi azərbaycanşünaslıq üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan, qərb qrupu dialekt və şivələrinin xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən, Ağbaba şivəsində daha geniş nəzərə çarpan samit əvəzlənmələrini tədqiqata cəlb etmək xüsusi maraq doğurur.

Görkəmli dialektoloq M.Şirəliyev samit əvəzlənmələri haqqında yazır: "Samitlərin əvəzlənməsi nəticəsində bir sıra hadisələr baş verir ki, bunların başçıları ya karlaşma, ya da cingiltiləşmədir" [7, 75].

Ağbaba şivəsində samit səslərin əvəzlənmələrini belə qruplaşdırmaq olar:

1. Kar samitlərin cingiltili samitlərlə əvəzlənməsi: $h > y$ – söybət, $k' > x'$ – kəhlis', $k > q$ – qənfet, qolxoz və s.
2. Cingiltili samitlərin kar samitlərlə əvəzlənməsi: $v > f$ – tufar, $d > t$ – tükan, $b > p$ – Təpriz, pıçax və s. (Quz., El.)
3. Partlayan samitlərin sürtünən samitlərlə əvəzlənməsi: $d > \varsigma$ – çöndər, $q > x$ yarpax, $k > x'$ – ərdəx, cölməx', $b > v$ – bava, $b > f$ – gedif və s. (B., El.)
4. Sürtünən samitlərin partlayan samitlərlə əvəzlənməsi: $v > b$ – nöbə, $\text{ğ} > q$ – damqa, $f > p$ – İspəndiyar, $f > p$ – kəpgir və s. (Qön.)
5. Partlayan samitlərin qovuşuq samitlərlə əvəzlənməsi: $b > m$ – munun, $d > \varsigma$ – çöndü, $d > \varsigma$ – bələcci və s.
6. Qovuşuq samitlərin partlayan samitlərlə əvəzlənməsi: $c > j$ – bəji, majal, $\varsigma > k$ – kəkiş, $\varsigma > \text{ş}$ – ışıqırıx, $c > \text{ş}$ – ağaş və s.

Sözdəki mövqeyinə görə samit səslərin əvəzlənmələri müxtəlifdir. Bu əvəzlənmələr sözün həm əvvəlində, həm ortasında, həm də axırında nəzərə çarpır:

1) Söz əvvəlində samit səslərin əvəzlənməsi.

$b > m$ əvəzlənməsi: buna > muna, bəhanə > mahna, banlamaq > manlamaq və s.

Göründüyü kimi, sözlərin qədim forması, törəmə dinamikası burada aydın görünür. Bu fonosemantik variant bir çox sözlərdə var.

Sait səslə bitən bir sözə g ilə başlayan digər bir söz artırıqda g səsi y səsinə keçir:

$g > y$ - basdı gəldi > basdı yəldi, bəri gətirin > bəri yətirin, hara gedirsən > hara yedirsən və s. Qars vilayətinin Arpaçay qəzasında yaşayan azərbaycanlıların danışığında bu əvəzlənmə daha çox nəzərə çarpır [1, 117].

$b > p$ əvəzlənməsi: bıçaq > pıçax, buxarı > puxarı, bişmiş > pişmiş, bitki > pitki, bütün > pütün, budaq > putax, bitib > pitif və s.

Çuvaş (pez-bir, pusla – başlamaq və s.), xakas (polam – balam, palıxçı və s.), tatar (pıçqı, pıçax və s.), türkmən (palta, putax və s.) dillərində belə əvəzlənmələr mövcuddur [3, 31].

$q > k$ əvəzlənməsi: qıfıl > kıfıl, qış > kış, qıç > kıç, qismət > kismat və s.

$d > t$ əvəzlənməsi: dükan > tükan, düşmək > tüşməx, divar > tufar, dənə > tənə və s.

d > ç *əvəzlənməsi*: döndər>çöndər, devrilməx'>çevrilmək və s.

k > q *əvəzlənməsi*: klub>quluf, kamer>qamer, konfet > qənfet // qəntef və s..

v > b *əvəzlənməsi*: vəfasız>bafasız, vəfat>bafat və s.

f > p *əvəzlənməsi*: Firuzə>Purzə, füsünkar>pisunkar və s.

ş > ç *əvəzlənməsi*: şakqıldax>çakqıldax, şaqqıltı>çakqıltı və s.

s > ş *əvəzlənməsi*: sabah>şavah, sicim > şiçim və s.

d > t *əvəzlənməsi* bütün dialektlərdə az-çox halda olsa da, ancaq qərb qrupuna aid olan Ağbaba şivəsində çox rast gəlinir: divar>tufar, diş>tiş, düşmənlər>tuşman və s. Qıpçaq qrupuna daxil olan türk dillərində *d > t* hadisəsi (karlaşma) çoxdur. Məsələn: taş, til (qazax), tən, tat (qırğız), taban, tağ (qaraqalpaq) və s. [3, 215]

2) *Söz ortasında samit səslərinin əvəzlənməsi*.

b > v *əvəzlənməsi*: çibin>çivin, torba>torva, Qurban>Qurvan, Tükəzban>Tükəzvan, çubux>çuvux, çoban>çovan, xəlbir>xəlvir, xəbər>xavar, bərabər>baravar, baba>bava, soba>sevə, gobud>govut, qəbir>qavır, yaba>yava, tablamaq>tovlamaq, qablamaq>qavlamaq, qabaq>qavaxlarım, sabah>savax, çubuq>çuvux, xəlbir>xəlvir, lobyə>lovya, nabat>navat, dabaq>davax və s.

y > v *əvəzlənməsi*: soyuq>sovux, hoyxurmaq>hovxurmax və s.

v > y *əvəzlənməsi*: çovdar>çoydar, çovğun>çoyğun, qovurğa>qoyurğa və s.

k > g *əvəzlənməsi*: səkkiz>səkgiz çiskin>çisgin, püşkül>püşgül və s.

k > q *əvəzlənməsi*: doqquz>dokquz, saqqız>sakqız, baqqal>bakqal və s.

m > b *əvəzlənməsi*: evə kimi > əvə kibi, amma > amba, hümmət > hümbət və s.

t > d *əvəzlənməsi*: astar>asdar, bostan>bosdan, Rüstəm>Urusdam, küftə>küfdə, doktor>doxdur, həftə>həfdə və s.

n > m *əvəzlənməsi*: indi>imdi, anbar>ambar, Qənbər>Qəmbər, çənbər>çəmbər.

r > l *əvəzlənməsi*: çarpaşx>çəlpəşik, kərtənkələ>kəltənkələ və s. Bu misalda fono-variantın yaranması nəzərə çarpır.

ç > c *əvəzlənməsi*: qönçə>qonca, əyrimçə>əyrimcə və s.

ç > ş *əvəzlənməsi*: açdı>aşdı, qaçdı>qaşdı, uçdu>uşdu, heç kim>heş kim və s.

p > f *əvəzlənməsi*: tapşırıq>tafşırıx, tapdı>tafdı, sap>saf, kip>kif, şapqa>şafqa və s.

v > y *əvəzlənməsi*: tovlamaq>toylamaq, sovuşmaq>souşmaq, ovmaq>oymaq və s.

v > f *əvəzlənməsi*: divar>tufar, təhvil>təfil və s.

b > p *əvəzlənməsi*: Təbriz>Təpriz, söhbət>söhpət və s.

k > h *əvəzlənməsi*: Ələkbər>Ələhvər, məktəb>məhtəf, çəkmə>çəhmə, kəklik>kəhlix', görükdüm >görühdüm və s.

l > d *əvəzlənməsi*: ağızlamaq>ağızdamax, bizləmək>bizdəmək, pazlamaq>paz-damax, nazlamaq>nazdamax, bəsləmə>bəsdəmə.

r > d *əvəzlənməsi*: alabayraq>alabaydaq.

d > t *əvəzlənməsi*: budax>butax, yasdıq>yastıx və s.

c > ç *əvəzlənməsi*: xəncər>xənçər, gənclər>gənçlər.

c > d *əvəzlənməsi*: öcəşmək>ödəşmək

v > f *əvəzlənməsi*: bənövşə>bənəfşə.

ğ > m *əvəzlənməsi*: qantarğa>qantarma.

y > l *əvəzlənməsi*: hiylə>hillə, piyləmək>pilləməx' və s.

c > j *əvəzlənməsi*: acı>ajı, baca>baja, necə>nejə, ac>aj, bacı>bajı, alacam>alajam, gələcəm>gələjəm, biləcəm>biləjəm, sevəcəm>sevəjəm və s.

c > j *əvəzlənməsi*: Bu əvəzlənmə Ağbaba şivəsinin Göllü, Quzükənd, Sultanabad, Balıxlı kəndlərində yaşayan qarapapaq mənşəli Azərbaycan türklərinin danışığında daha çox müşahidə edilir. Məsələn: baca>baja, bacı>bajı, gecə>gejə, alacam>alajam, bu gecə>beyjə və s.

3) *Söz axırında samit səslərin əvəzlənməsi*

b > f *əvəzlənməsi*: Qəndab>Qəndaf, Zeynəb>Zeynaf, Qərib>Qərif, corab>coraf, tutub>tutuf, gəlib>gəlif, gedib>gedif, çıxıb>çixıf, olub>oluf, gedib>gedif, çarşab>çarşaf, qəssab>qəssaf, solub>soluf və s.

b > v *əvəzlənməsi*: dib>div, cib>civ, qab>qav, qərib>qəriv və s.

v > j *əvəzlənməsi*: yanov>yanoy, bülöv>bülöy, plov>piloy, oxlov>oxloy, qırov>qıroy, buzov>buzoy, tilov>tiloy, qaşov>qaşoy, ev>öy və s.

Bugünkü uyğur türkcəsində söz sonunda v>y əvəzlənməsi daha çox nəzərə çarpır. Məsələn: Öyde xotın bolmasa, boran çıxar (Evdə qadın olmasa, boran olar); Öy oğrusu tutkuzmaz (Ev oğrusu tutulmaz) və s. [5, 258-259]

k > h əvəzlənməsi: kəsək>kəsəh, çiçək>çiçəh, ləçək>ləsəh və s.

p > f əvəzlənməsi: top>tof, sap>saf, kip>kif, turp>turf, sap>saf və s.

d > t əvəzlənməsi: armud>armut, kənd>kənt, qənd>qənt, yurd>yurt, qurd> qurt, palıd>palıt, dərd>dərt və s.

q > x əvəzlənməsi: yarmaq>yarmax, acmaq>acmax, cırmaq>cırnax, ortağ>ortax, yanaq>yanax, şırnaq>şırnax və s.

z > s əvəzlənməsi: nüfuz>nüfus, almaz>almas, xoruz>xorus, atlaz>atlas və s.

r > z əvəzlənməsi: cır>cız, yar>yaz (kəs, doğru) və s.

k > x' əvəzlənməsi: məktəb>məx'təf, getmək>getməx', gülmək>gülməx', bilmək>bilməx.

ç > c əvəzlənməsi: qılınç>qılınç, gülünç>gülünc, gənc>gənç.

c > ş əvəzlənməsi: ağac>ağaş, turac>turaş, arxac>arxaş, sac>saş, uc>uş, hec>heş, çəkic>çəkiş, balınc>balış, Oruc>Oruş, sonuc>sonuş, anac>anaş və s.

c > j əvəzlənməsi: gec>gej, sac>saj, ac>aj, güc>güj, gic>gij, bic>bij, ajqarına, məcbur>məjbur və s.

Diliçilik ədəbiyyatında göstərilir ki, yaxın səslərin, birinin digərinə keçməsi dialektlərdə çoxluq təşkil edir [2, 108]. Lakin çox halda bu səs dəyişmələri(r > z, y > g, y > v, ş > l, d > c, v > y) mənanı dəyişdirmir. Məsələn: cırmaq > cızmaq, burmaq > büzmək, düyün > dügün, sovuq > soyuq, deş > dəl, çönmək > dönmək, əv > öy, dırnaq > caynax, civi > cüyü və s. Fonosemantik variantlar irəlidə göstərdiyimiz samit törəmələrinin nəticəsi hesab edilir.

1932-ci ildən 1990-cı ilə qədər Amasya rayonunda Azərbaycan dilində çıxan “Maldarlıq cəbhəsində” (sonralar “1970”) qəzetinin 1935-ci ilin avqust ayında çıxan 37-ci sayına baxdıqda orada da səs əvəzləmələri ilə işlənən sözləri görürük. Məsələn: dövlət >dəvlət, xırman > xərmən, hokumət >hükumət, kitabxana > kutubxana, kimi >kibi və s. Həmin sözlər eynilə Güllübulaq, Magaracıq, Oxucuğlu kəndlərində işlədilir.

Göründüyü kimi, Ağbaba şivəsində nəzərə çarpan samit əvəzlənmələri Azərbaycan dilinin Qərb qrupu dialekt və şivələrinə, eləcə də Qars, İydir və Çıldır vilayətlərində yaşayan azərbaycanlıların şivələrinə uyğundur.

Kənd adlarının ixtisarlari

Quz. – Quzükənd

El. – Ellərkənd

Qön. – Qönçəli

B. – Balıqlı

Ədəbiyyat

1. Arpaçay köylərindən dərlemələr. Ankara, 1978, 298 s.
2. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı: Maarif, 1984, 386 s.
3. Karşılaştırmalı türk ləhcələri sözlüyü. I cild, Ankara, 1992, 1184 s.
4. Karşılaştırmalı türk ləhcələri sözlüyü. II cild, Ankara, 1992, 502 s.
5. Kurtuluş Öztöpcü. Uyğur ata sözləri ve deyimləri. İstanbul, 1992, 339 s.
6. Maldarlıq cəbhəsində Amasiya rayon qəzeti, 17.08.1935, № 37, s. 4
7. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Şərq-Qərb, 2008, 416 s.

THE ROOTS OF GLOBALIZATION

Bashirova A.

Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan

The word globalization actually describes a number of processes that are neither simultaneous nor always moving in the same direction. These processes affect different parts of the world differently. Globalization goes back much farther than the creation of the Internet and the development of modern trade relationships; it goes back to the barbarians. The Mongol Empire united the world for several consequential decades during the thirteenth century. Another phase of globalization began in the late eighteenth century and continued through the nineteenth century, with the development of imperialism, the so-called industrial revolution and the spread of free trade. That phase came to a crisis in a shocking series of disruptions during

the early twentieth century. Between 1945 and the mid-1970s, the main global orders of Soviet communism and U.S capitalism emerged and coalesced into blocs. Although people speak of today's new global order as unprecedented, it has historical precedents. Networks that transcended national boundaries have existed throughout history. In fact, the nineteenth and twentieth century nation-states were something of an aberration in that historic pattern.

The first phase of the globalization begins with the Mongol Empire. The Mongol Empire tied together the Orthodox and Latin Christian worlds, the Islamic world and China. However, because the Mongol Empire lacked a common ideology, among other essentials, it failed to integrate the smaller entities within it and fell apart rapidly. Empires that endure share these four characteristics: [1; p. 43]

1. Political Structure- The government is a hierarchy, usually monarchic, with military power that the empire can project over long distances and a common ideology, including the belief that the center of the empire is the center of the civilized world.

2. Religious ecumenism- Usually, the geographic spread of religion is greater than the empire's political or military extent. A religious movement can embrace numerous political entities and its source of unity goes beyond mere shared belief. For a religion to provide a basis for political stability, believers must make pilgrimages to holy sites, abide by certain rituals and life rules.

3. Trade- Routes such as the silk road linking China with the Mediterranean, the shipping lanes between Arabia and India and the caravan routes between the Near East and North Africa enabled the spread of people, goods and ideas.

4. Migration- The peace the Mongols established, although brief, was significant. Among other things, mobility through the empire spread bubonic plague and facilitated the travelers of European missionaries to East Asia.

The modern era begins in the late fifteenth century, when the Portuguese- after the voyages of Vasco da Gama- established an unprecedented European presence in Asia and opened the Pacific to Europe. Trade spread European military technology, including fire arms and artillery expertise, the world and the Islamic and European empires expanded simultaneously in Eurasia and America. Crops and technologies moved back and forth between Europe and America. Europeans brought horses and guns to the New World, making the plains buffalo culture of the Sioux, Kiowa and other tribes possible. Diseases also moved from the Old to the New World and may have been the most effective weapon the Europeans deployed against the native population. Meanwhile, plants such as potatoes, tomatoes and peppers traveled to Europe.

During this period, integration was strengthening, but usually within already existing empires, religious ecumenes and trading networks. The world had numerous "centers" in addition to Western Europe, such as the Ottoman Empire and China, which were autonomous and self-contained. Only the Europeans aggressively sent travellers to learn about the other centers. The Sultan and the Chinese court had little interest in events in Europe or elsewhere [2; p. 67]

Revolutions in America did not break the New World's connection with the Old World but rather reshaped them. For example, the colonies that revolted against Spain sought new links with Britain. The revolutionaries of Britain's North American colonies did not terminate relations with Britain, but instead developed a "special relationship" that continues today. In the late eighteenth and nineteenth centuries, navies and merchant marines became essential components of the modern state. Some of the best minds applied themselves to the British Royal Navy. Naval organizations became centers of creativity, innovation and technology. Shipping became a major sector of the economy.

Advances in shipping encouraged the development of a nascent global economy. As people migrated and settled in frontier areas, the established new economic enterprises and imported goods from home. Perhaps no indicator of global economic integration was clearer than the linking of the world's economic cycles. The great depression of 1873 was worldwide [1; p.125]

The term "Industrial Revolution" is one of the most controversial in modern historical studies. It may not have been a revolution at all. When it began, Britain was already an important center of economic innovation and textile sector was already global. Furthermore, the Industrial Revolution was not a single global process but instead many processes. It did not proceed by imitation but rather through creative adaptation, as each country developed its own patterns and models of industrialization. If it was a revolution, it was a slow-moving one. Decades passed before industrial production became the norm and affected every aspect of life. Yet industrialization had an undeniable impact, especially in the transportation and military sectors. Using steamships on existing sailing ship trading networks reduced costs. Throughout the world demand grew for Western goods, especially the heavy artillery produced by European arms manufacturers. These weapons gave colonial rulers an insuperable advantage over indigenous people. Rail development

often encouraged for military purposes, helped integrate the remotes regions- although by the mid-nineteenth century, the telegraph cable became even more powerful than the railroad as a force for global integration.

The invention of the printing press in the 1400s made possible an information revolution in which ideas spread with unprecedented facility and with a speed that increased over the centuries. In 1851, Paul Julius Reuter founded the first news agency and within 10 years his network spanned six continents. By the 1870s, Egypt, China and Japan all had the beginnings of a modern press. From 1880 onward, the spread of literacy made information and ideas accessible throughout the world. Journalism emerged as a profession and educated classes everywhere were able to read reports of world events in their own languages.

An international agreement in 1884 established a worldwide system of time keeping, with the zero meridians passing through Greenwich, England and numerous time zones. Pocket watches became commonplace. A worldwide network of weather stations enabled people to see climate linkages [2; p.84]

Labor, capital and goods flowed among continents. British citizens invested in foreign securities, exporting capital to meet the demand for European industrial products, technology and labor. The gold standard removed most currency and inflation risk and in turn dictated decisions about economic policy [3; p. 54]

Globalization-although no one called it that- became a continuous political issue. To be a serious player in the world, a state had to project its power globally. Distance was no longer a barrier. The European powers portioned Africa without consulting the Africans and might well have done the same in China if the complexity of European interests there hadn't made achieving a neat division impossible.

World War I would never have happened without globalization. It affected people everywhere and ultimately ended Europe's world domination.

References

1. Jurgen Osterhammel and Niels P. Peterson. Globalization-A Short History. Pinceton University Press. 2005
2. Hopkins A.G .Globalization in World History. 2002
3. Jeffey G. Willamson, Alan M. Taylor. Globalization in Historical. 2003

“BAHADIR VƏ SONA” ROMANI MULTİKULTURAL DƏYƏRLƏR VƏ DİNİ TOLERANTLIQ KONTEKSTİNDƏ

Cavadov T.S.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Azərbaycan

N.Nərimanovun “Bahadır və Sona” romanında əsərin əsas ideya yükünün daşıyıcısı kimi önə çəkilən “uçurum dərələr” problemi ədəbiyyatşünaslığımızda indiyə qədər yazıcının dinlərə inkarçı münasibətinin ifadəsi kimi mənalandırılmışdır[1;3;4]. Lakin əsərdə ifadə olunan həqiqət tamam başqadır. Elə isə Nərimanovun “uçurum dərələr”i hansı dərələrdir?

Bu suala cavab vermək istədikdə bir çox suallar ortaya çıxır və müəllif mövqeyinin müəyyənləşməsi üçün həmin suallara cavab vermək zərurəti yaranır: Nə üçün ədəbiyyatşünaslıq bir qayda olaraq, Bahadırın Sonaya məktubundakı ancaq aşağıdakı mülahizələri əsas təhlil predmetinə çevirir? “Müsəlman, xristian, yəhudi və büt-pərəst nə olmağını anlamıram və istəmirəm də anlamaq”[2,189]. Nə üçün əsərlə bağlı təhlillərin heç birində Bahadırın bu mülahizələrindən sonra gələn mülahizələri həmişə kənarda qalır? Axı Bahadırın bu sözlərindən sonra onun aşağıdakı fikirləri gəlir: “Mən millətimi sevirəm, çünki anamı sevirəm. Mən hamı dinləri və din gətirənləri sevirəm, çünki hamısının əsl məqsədi insanları qaranlıqdan işıqlığa çıxartmaq olubdur. Hamı dinlər vaxtında insanları zəmanəyə müvafiq yaxşı yola dəvət ediblər, yəni ümumi bir nöqtəyə yerləş etmək üçün hazırlayıblar. Peyğəmbərlər gəliblər, heç vaxt deməyiblər: “Biz islam, xristianlıq düzəltmək üçün gəlmişik”. Hamısı “Biz insanları düz yola dəvət edirik”- deyiblər...

Məqsəd bir, yol bir, əcəba! Nə üçün insanlar bir-birindən təfriqə düşüblər? Səbəb? Səbəb ağılımızın naqisliyi. Biz əsl mətləbi əldən buraxıb cüzi qanunlara sitayiş etmişik. Bir Allahı buraxır, min Allaha səcdə edirik. Fəqət əsl mətləbi anlayanlar birləşirlər, qovuşurlar, məhəbbət nə olmağını düşünürlər. İştə biz də bu dərəcədə bulunuruqsa, məhəbbətimiz tələb edən qanunlara sitayiş etməliyik, deyilmi?..”[2,189].

Bahadırın dinlər haqqında əvvəlki və sonrakı mülahizələrinə istinadla onu şərti olaraq “ikisəslı qəhrəman” hesab etsək, qəhrəmanın “birinci səs”i ilə “ikinci səs”i arasındakı müəyyən fərqi görmək zərurəti qarşısında qalıyıq. “İkinci səs”in mahiyyətinə nüfuz “uçurum dərələr”in metaforik məzmununu açmağa imkan verir. İlk növbədə, iki “səs” arasındakı müəyyən fərfin fərfinə varmaq lazım gəlir. Digər tərəfdən, biri

o birini o qədər də tamamlamayan (təbii ki, ilkin təəssürat mənasında) mövqelərin hansının Nərimanovun dünyagörüşünün mahiyyətini ifadə etməsi haqqında düşünmək qaçılmaz olur. Bahadırın “ikinci səs”ində monoteist dinlərin yaranmasının və cəmiyyət həyatında onların üzərinə düşən funksiyanın fəlsəfəsi ifadə olunmuşdur. Bu “səs”də nazil olan dinlərin nəcib bir məqsədi – “insanları qaranlıqdan işıqlığa çıxarmaq” funksiyası önə çəkilir. Dinlərin bu funksiyanı insanları “ümumi bir nöqtəyə yerləş etməyə hazırlamaq”la həyata keçirəcəyi vurğulanır. “Ümumi bir nöqtəyə yerləş”, “insanları düz yola dəvət” konsepsiyası bir olan Allah tərəfindən nazil olan dinlərin insanları birləşdirmək fəlsəfəsinə söykəndiyini göstərir. Bahadırın “bir Allaha səcdə”nin monoteist dinlərin əsas məramı olmasını xüsusi şəkildə vurğulaması “bir Allaha səcdə”nin insanları birləşdirmək məqsədinin ifadəsi olduğuna dair düşüncələri qaçılmaz edir. Bahadırın “əsil mətləbi anlayanlar birləşirlər” sözləri də İslamın bu məramını önə çıxarır. Bahadırın “ikinci səs”ində eşidirik: “Fəqət əsil mətləbi anlayanlar birləşirlər, qovuşurlar, məhəbbət nə olmağını düşünürlər. İştə biz də bu dərəcədə bulunuruqsa, məhəbbətimiz tələb edən qanunlara sitayiş etməliyik, deyilmi?..” Çoxsaylı sualların əhatəsində qalırıq: “Məhəbbət nə olmağını düşünənlər”in məhəbbəti hansıdır? “Məhəbbətimiz tələb edən qanunlar” hansıdır ki, onlara sitayiş etmək lazım gəlir?

Bahadır bir olan Allahı tanımaqdan, ona bəslənən məhəbbətdən danışır. Onun düşüncələri Qurani-Kərimin ayə və surələrində birbaşa təsdiqini tapır: “Həmd (şükür və tərif) olsun Allaha (və ya: Həmd məxsusdur Allaha) – aləmlərin rəbbinə ... Biz yalnız Sənə ibadət edirik və yalnız Səndən kömək diləyirik (Əl-Fatihə surəsi, 2-ci və 5-ci ayələr)”[5,4]. Möminin – iman gətirənin Allaha həmd və ibadəti Ona tapınmanın, Ona olan sonsuz sevginin ifadəsidir. “Məhəbbət nə olmağını düşünən”lər Allaha iman gətirənlər, Onu tanıyanlardır. Bahadır “məhəbbətimiz tələb edən qanunlar” dedikdə, ilk növbədə və ən əsası Allahın təklisini tanımaq və heç bir halda ona şərik qoşmamağı nəzərdə tutur. Bunun Qurani-Kərimdəki ifadəsi, demək olar ki, əksər surələrdən keçir. Bir olan Allahı tanımaq insanları birləşdirir, Allaha hər hansı bir şəkildə şərik qoşmaq insanlar arasına təfriqə salır. Əslində, möminliyin, başqa sözlə, Allaha iman gətirmənin mahiyyətində insanları birləşdirmək, “yəni ümumi bir nöqtəyə yerləş etmək” məqsədi, imansızlığın, bir olan Allahı tanımadığın mahiyyətində isə insanlar arasında təfriqə salmaq məqsədi öndədir. Qurani-Kərimin imana çağırışlarının əsasında insanları birləşdirmək məqsədi ciddi yer alır.

Bahadırın “ikinci səs”ində insanları bir olan Allaha tapınmağa təşviq, Qurani-Kərim hökmlərinə əməl etməyə çağırış var. Bahadır Allahın nazil etdiyi bütün dinləri, Allahın birliyini, bütün müqəddəs kitabları, peyğəmbərin (eyni zamanda bütün peyğəmbərlərin) kəlamlarını, Şəriət hökmlərini – bir sözlə, Allahdan gələn nə varsa hamısını tanıyır, hamısının insanlığı işığa doğru aparacağına inam bəsləyir.

Bahadırın birinci və ikinci “səs”ləri arasındakı məntiqi əlaqəni izah etməyə çalışaq. Birinci “səs”: “Nə üçün mən müsəlman, siz xristian, qeyrisi yəhudi və ya bütperəst adlansınız?” İkinci “səs”: “Bir Allahı buraxır, min Allaha səcdə edirik”. Bu fərqli “səs”lər fərqli mövqelərin ifadəsidir, yoxsa bir-birinin davamıdır? İlk baxışda, əlbəttə, büsbütün fərqli mövqelərin ifadəsi təəssüratı yaranır. Lakin dərinə diqqət edildikdə, məsələləri mahiyyət müstəvisinə gətirdikdə və məntiq qanunları ilə dərk etməyə çalışdıqda ikinci “səs”in birincinin məntiqi davamı olduğunu, birincinin məzmununu açdığını və onu tamamladığını görürük. Nərimanov çoxallahlılıq və yaxud fərqli Allahlara tapınmanı (“min Allaha səcdə”ni) qəbul etmir, ona görə də birinin xristian, birinin müsəlman, başqa birisinin yəhudi və ya bütperəst olması əleyhinə çıxır. Bəşəriyyətin xilas yolunu “bir Allah”a tapınmaqla görür.

“Bir Allah” fəlsəfəsi kontekstində fərqli dinlərə üz tutmağın əleyhinə çıxması Nərimanovun dini inkar etməsi anlamına gələ bilərmi? Yox, gələ bilməz. Nə üçün? Ona görə ki, “bir Allaha” tapınmaq ideyası Qurani-Kərimdən gəlir. “Ər-Rəd” surəsində (38-ci ayə) oxuyuruq: “Hər dövrün bir kitabı (Lövh-i-Məhfuzda yazılmış hökmü) var. (İlahi kitablardan hər birinin öz nazil olma vaxtı var. Bunlar zamanın, dövrün tələbinə və ehtiyacına görədir”[5,179]. Qurani-Kərimin bu məntiqi “İbrahim surəsi”ndə (birinci ayə) davam etdirilir: “(Ya Rəsulum! Bu Quran) elə bir kitabdır ki, onu sənə insanları onların öz Rəbbinin izni ilə zülmətlərdən nura (küfrdən imana) – yenilməz qüvvət sahibi, (hər cür) tərifə (şükürə) layiq olan Allahın yoluna (İslam dininə) çıxartmaq üçün nazil etmişik”[5,180]. Bu ayələri təhlilə cəlb etdikdə maraqlı qənaətlərə gəlmək olur. Ayələr belə bir düşüncəni qaçılmaz edir: Hər dövrün bir müqəddəs kitabı varsa, kitabların hər birinin öz nazil olma zamanı varsa və bu “nazil olma” “zamanın, dövrün tələbinə və ehtiyacına görə”dirsə və son kitab kimi Qurani-Kərim nazil olubsa, Allah onu Rəsuluna insanları “zülmətlərdən nura (küfrdən imana)” qovuşdurmaq üçün nazil edibsə, bu o deməkdir ki, Qurani-Kərim və təbii ki, İslam dini zamanın müqəddəs kitabı və dini kimi meydana çıxıb. Nərimanov “hamı insanlar bir nöqtəyə gərəkdir yerləş etsinlər” deyəndə, dinlərin “insanları qaranlıqdan işığa çıxartmaq” məqsədini önə çəkəndə, dinlər insanları “ümumi bir nöqtəyə yerləş etmək üçün hazırlayıb” (məhz hazırlayıb) məntiqi ilə çıxış edəndə bəşəriyyətin İslama gedən yolunu nəzərdə tutur və bu zaman birbaşa Qurani-Kərimin göstərişlərindən çıxış edir.

Göründüyü kimi, Tövhid müdafiə mövqeyindən çıxış etməsi –bütün insanları (bəşəriyyəti) “bir Allaha səcdə”yə çağırması qloballaşan dünya üçün multikultural dəyərlərin və dini tolerantlığın müdafiəsi nöqteyi-nəzərindən xüsusi aktuallıq kəsb edir və tam müasir səslənir. Bütövlükdə Nərimanov yaradıcılığının ideya-estetik dəyəri də bununla müəyyən olunur.

Ədəbiyyat

1. Mir Cəlal, F. Hüseynov. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı. Maarif, 1982.
2. Nərimanov N. Seçilmiş əsərləri. Bakı. Lider nəşriyyat, 2004.
3. Əhmədov T. Nəriman Nərimanovun yaradıcılıq yolu. Bakı. Elm, 1991.
4. Əhmədov B. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. I cild. Bakı. Elm və təhsil, 2011.
5. Qurani Kərimin Azərbaycan dilində məna tərcüməsi. Bakı. Şərq-Qərb Nəşriyyat Evi, 2012.

AZƏRBAYCAN MİLLİ XARAKTERİNİN FORMALAŞMASINDA MULTİKULTURALİZM İDEYALARININ ROLU VƏ ƏHƏMİYYƏTİ

Cəfərova E.H.

Mingəçevir Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Azərbaycan milli xarakterinin formalaşmasında iştirak edən çoxlu sayda çox vacib təbii-coğrafi, etnik-siyasi, sosial-mədəni, dini-mənəvi, ictimai-iqtisadi və əxlaqi xarakterli amillər içərisində *multikulturalizm ideyalarının*, xüsusilə də *tolerantlıq motivlərinin xüsusi yeri və rolu* vardır. Sözügedən ümumbəşəri ideyalar şanlı Azərbaycan tarixinin bütün dövrlərində təzahür edən ictimai-fəlsəfi dünyagörüşlərində, yeni dini baxışlarda, bədii əsərlərdə, dramaturgiyada, kinematoqrafiyada və təhsil sistemlərində öz əksini tapmışdır. Məhz bu səbəbdən əsrlərin olduqca çətin və sərt sınaqlarından keçib gəlmiş müasir Azərbaycan millətinin ən təbii əlamətlərini yüksək təşəkküllü tolerantlıq, humanizm, qonaqpərvərlik, mərhəmət, yardım etmək arzusu, sədaqət və vəfadarlıq kimi ümumbəşəri əxlaqi və mənəvi dəyərlər təşkil edir. Erkən orta əsrlər Azərbaycan fəlsəfi məktəbinin banisi Əbülhəsən Bəhmənyar (993-1066) “Ət-Təhsil” (“İdrak”) adlı əsərində peripatetizmi və çox yüksək təşəkküllü tolerantlığı ifadə edən sufiliyi təbliğ edirdi. Belə yüksək təşəkküllü tolerant motivlər “İşıq fəlsəfəsinin” banisi, çox görkəmli Azərbaycan filosofu Yəhya ibn Həbəş Şihabəddin Sührəverdinin (1155-1191) “Kitabi Hikmət əl-Əşraq” (“Nur fəlsəfəsi”) əsərində də dominant motivlər kimi təzahür edirdi. İşraqizmə görə, bütün mövcudat Mütləq İşraqdan yaranmışdır və hər hansı şüurlu subyekt bu işığın bir zərrəsinin təcəssümüdür. Bütün fərdi işıqlar *Mütləq İşığa* can atmalı, bu yolda bir-birlərinə işıq saçmalı və qarşılıqlı şəkildə bir-birlərini nurlandırmalıdırlar. Beləliklə də, işraqizm nəzəriyyəsi bütün bəşəriyyətin Mütləq Nura can atması kimi bir ideyanı ön plana çəkirdi. İşraqizmin əsl multimədəni mahiyyəti onun əsas müddəalarında sufiliyin, zərdüştlüyün və yunan fəlsəfəsinin (xüsusilə aristotelizmin) ən mütərəqqi elementlərinin əks olunmasında özünü təsdiq edirdi [4].

Tolerantlıq və multikultural dəyərlər daha dərin bir məzmunla dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin möhtəşəm əsərlərində (“Xəmsə”) öz parlaq əksini tapmışdı. Şairin dünyagörüşündə həm Qədim yunan fəlsəfəsinin, həm də Şərq ictimai-fəlsəfi ideyalarının ən möhtəşəm nümunələri “təmiz lirika” üslubunda tərənnüm olunurdu. 1173-1176-cı illərdə yazılmış və Ərsincan hakimi Fəxrəddin Bəhram şah (1155-1218) həsr edilmiş məşhur “Sirlər xəzinəsi” (fars.*Məhsən əl-Əsrar*) poemasında Nizami homiletika (yun. *homiletikos* - ağıllı söhbət etmək sənəti), yaxud nəsihət üslubunda insanları ədalətə, təmizliyə, birliyə və ilahi məhəbbətə çağırır, tolerant sufiliyin əsas prinsiplərindən biri olan mükəmməl nitqin vacib xarakterini ön plana çəkirdi [1].

1176-1191-ci illərdə yazılmış və Səlcuq sultanı II Toğrul (1131-1135), Cahan Pəhləvana (1175-1186) və Qızıl Arslana (1186-1191) həsr olunmuş “*Xosrov və Şirin*” poeması, ilk baxışdan adi məhəbbət üçbucağı təsiri bağışlasa da, süjet və məzmun baxımından əsər ümumi cizgilərdə tolerantlığın və multimədəni dəyərlərin tərənnüm olunması kimi özünü təsdiq edir. İnsan məhəbbətinin bütün dini, əxlaqi, sosial, etnik-mədəni özəllikləri və məhdudiyyətləri aşaraq ən saf, təmiz insani münasibətlərdə təzahür etməsi isə poemanın aparıcı motivlərindən biri kimi ortaya çıxır. Poemada əsas personajların Sasani hökmdarı-atəşpərəst II *Xosrov Pərviz* (591-628), Bizans şahzadəsi - xristian Məryəm, Alban-xristian şahzadəsi Şirin və azərbaycanlı Fərhad olması Nizaminin yüksək multimədəni və tolerant dünyagörüşünü təcəssüm etdirən çox parlaq sübutdur.

1197-ci ildə yazılmış və Marağa hakimi Əlaəddin Körpə Arslana həsr olunmuş “Yeddi gözəl” (fars. “*Həftə peykər*”) poemasında Nizami müxtəlif xalqları (hind, çin, türk (xarəzm), slavyan, məqrib, bizans,

iran) təmsil edən şəhəzlərin obrazlarında, əslində dünya mədəniyyətlərinin müxtəlifliyini və onların hər birinin özünəməxsusluğunu tərif edir. Gənc Bəhram Gurun ərəb hökmdarı Nomanın Karnak adlanan sarayında yeddi şəhəzlənin portretini görərək, onlara aşiq olması, əslində, onların təmsil etdikləri mədəniyyətlərə vurğunluğunun ifadəsidir. Bununla da Nizami bütün dünya mədəniyyətlərinin əsrarəngizliyini, onların bəşər tarixi və mədəniyyəti üçün zəruri olmasını açıb göstərirdi. *Bəhram Gurun* (Sasani padşahı V Bəhram Gur - 420-439) hökmdar olandan sonra yeddi şahzadə ilə evlənməsi, onların hər birinə möhtəşəm saraylar inşa etdirməsi, bütün şahzadələrin müdrik hekayələrini dinləməsi, bütün mədəniyyətlərin hər birinin yüksək ilahi dəyər kəsb etməsini sübut edir və onların hər birinin öyrənilməsinə çağırış kimi təzahür edir [3].

Nizami Gəncəvinin 1194-1202-ci illərdə yaratdığı və Əhər hakimi Nüsrəddin Biskin Məhəmmədə (1135-1231) həsr etdiyi sonuncu poeması "*İsgəndərnamə*"də multikultural ideyalar Qədim dünyanın çox istedadlı sərkərdələrindən biri - məşhur *Makedoniyalı İsgəndərin* (e.ə.356-323) və onun "opponentlərinin" dili ilə ifadə edilir. Poemada Sokratın, Platonun, Aristotelin dahi fəlsəfi ideyaları və hind müdriklərinin dərsləri, həmçinin çeşidli məzmununda novellalar tərənnüm olunur. İsgəndərin Şimal səyahəti çərçivəsində Nizami Gəncəvi yoxsulluğun, istismarın, riyakarlığın, şərin, münafiqlərin olmadığı, insanların arasında yüksək humanist və tolerant münasibətlərin mövcud olduğu ümumi rifah cəmiyyətini (utopiya) təsvir edir. İsgəndərnamənin birinci hissəsi "Şərəfnamədə" qəddar bir döyüşçü, məğlubedilməz sərkərdə, şöhrət və sərvət dalınca qaçan "supereqo" olan İsgəndər, poemanın ikinci hissəsi olan "İqbalnamədə" müharibələrin və münafiqlərin mənasız, şöhrətin və sərvətin keçici, həyatın əsl mənasının sülhdə, əmin-amanlıqda, dialoqda, qarşılıqlı anlaşmada olması qənaətinə gəlmiş müdrik kimi tərənnüm olunur [5].

Azərbaycanda yeni ictimai-fəlsəfi və ədəbi-bədii fikrin inkişafında tolerantlıq motivləri növbəti əsrlərdə daha da inkişaf etmiş və XIX-XX əsrlərdə möhtəşəm yaradıcılıq nümunələrində öz əksini tapmışdı. Onların içərisində isə "*Əsli və Kərəm*" dastanını, *Hüseyn Cavidin* "*Şeyx Sənan*" pyesini, *Nəriman Nərimanovun* "*Bahadır və Sona*", *Elçin Əfəndiyevin* "*Mahmud və Məryəm*", *Y.V. Çəmənəminlinin* "*Əli və Nino*" əsərlərini və digər ölməz əsərləri xüsusi qeyd etmək lazımdır. XX əsrin 2-ci yarısından başlayaraq tolerantlıq və multikulturalizm motivləri Azərbaycan kinomatoqrafiyasının predmetinə çevrilir. 1955-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Xalq artisti, çox istedadlı rejissor Tofiq Tağızadənin (1919-1998) lentə aldığı "*Görüş*" adlı filmində azərbaycanlı gənc Kamilin (*Arif Mirzəquliyev* – (1931-1990) - Azərbaycan aktyoru, milliyyətçə ləzgi) və özbək qızı Lalanın (*Nelli Ataulayeva* - 1931-1974) - Özbəkistan aktrisası - milliyyətçə özbək) məhəbbəti tərənnüm olunur. Bu film Sovet nomenklaturasının diqtəsi ilə sosializm və yaxud proletar beynəlmiləçiliyinin təbliğatı kimi təzahür etsə də, sətiraltı, Azərbaycana üzvi şəkildə xas olan multikulturallığı və tolerantlığı təcəssüm etdirirdi. 1963-cü ildə Şamil Mahmudbəyovun (1924-1997) lentə aldığı "*Romeo mənim qonşumdur*" adlanan filmində isə azərbaycanlı gənc Ariflə (*İrakli Xizanişvili* - Gürcüstan aktyoru, milliyyətçə gürcü), gürcü qızı Nonanın (*Ariadna Şprink-Şengelaya* - 1937, Gürcüstanın və RF-in Xalq artisti, milliyyətçə belçikalı) məhəbbəti və bu məhəbbətin əsl barışıq aktı kimi təzahürü əsas motiv kimi çıxış edir. Filmdə *Vilyam Şekspirin* "*Romeo və Cülyetta*" faciəsi ilə müvafiq tarixi paralellər aparmaqla, rejissor müasir "Montekkiləri" və "Kapuletiləri" tarixi səhvləri təkrar etməməyə çağırır.

2016-cı il 18 noyabr tarixdə isə Bakıda Qurban Səidin (Yusif V.Çəmənəminli) məşhur "*Əli və Nino*" romanı əsasında, Britaniya yazıçısı Kristofer Hemptonun (1946) yazdığı yeni ssenari üzrə, "*Heydər Əliyev Fondunun*" vitse-prezidenti, "*Mədəniyyətlərarası dialoq üzrə İslam Əməkdaşlığı Təşkilatı Gənclər Forumunun*" rəhbəri və *Baş koordinatoru* Leyla Əliyevanın və Kris Tikyenin (İngiltərə) prodüserliyi ilə, hind əsilli gənc rejissor Asif Kapadianın (Böyük Britaniya) müştərək yaratdıqları, əsas rollarının isə İspaniya əsilli tanınmış aktrisa Maria Valverde Rodrigesin (1987) və İsrail əsilli (ərəb) məşhur aktyor Adəm Bəkrinin (1989) birlikdə ifa etdikləri eyniadlı "*Əli və Nino*" kinofilminin təntənəli nümayişi 2016-cı il - "Multikulturalizm ilinə" verilmiş çox dəyərli töhfə olmuşdur.

Yüksək multimədəni və tolerant dəyərlərin əvvəlki dövrlərdə mövcud olmuş real ifadəsi çağdaş Azərbaycanda da mövcud mədəni mühitin fundamental və olduqca davamlı prinsiplərini təsdiq edir. Bu isə azərbaycançılıq məfkurəsini və multikultural dəyərləri tərənnüm edən yeni insanı, yüksək təşəkküllü dünyəvi, demokratik və tolerant cəmiyyəti təmsil edən Azərbaycan millətini formalaşdırmaq işinə xidmət edir.

Ədəbiyyat

1. Hüseynov X. Nizaminin "Sirlər xəzinəsi". Bakı, 1983, s. 171
2. Кныш А.Д. Вахдат аль-вуджуд. Ислам: энциклопедический словарь. Москва, Наука, ГРВЛ 1991. с. 48-49
3. Крымский А.Е. Низами. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: в 86 т. СПб. 1897. Т. XXI. с. 58

4. Смирнов А.В. Светоносный мир: логико-смысловой анализ оснований философии ас-Сухраварди. Ишрак: Ежегодник исламской философии. М., 2011. № 2. с. 14-27
5. Paola Orsati. Kosrow o Sirin. Encyclopaedia Iranica. 2006, Vol. XI. Pp. 522-524

XX YÜZİLLİKDƏ AZƏRBAYCAN TƏSVİRİ İNCƏSƏNƏTİNDƏ MİLLİ - BƏŞƏRİ DƏYƏRLƏR

Dadaşov İ.M.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

XX yüzillikdə Azərbaycan incəsənəti milli bədii irsin zəngin qaynaqlarından, eləcə də dünya mədəniyyətinin mütərəqqi ənənələrindən və novator nailiyyətlərindən faydalanma yolu ilə yüksək inkişaf mərhələsinə çatmışdır. Mübaligəsiz qeyd etmək olar ki, həmin dövrün olduqca gərgin, mürəkkəb, dinamik siyasi və ictimai şəraitində formalaşmış boya-başa çatmış milli incəsənətimizdə özünəməxsus tərəqqi və intibah baş vermişdir. Bunun başlıca səbəbi xalqın həyatında, cəmiyyətdə, mənəvi mədəniyyətin müxtəlif sahələrində gözəçarpan yeni təmayüllərin, yeni estetik tələblərin yaranması ilə bağlı olmuşdur.

Məlumdur ki, XX yüzilliyin əvvəllərindən Azərbaycanda maarif, mətbuat, incəsənət, bədii yaradıcılıq, estetik fikir sahələrində mütərəqqi meyillər meydana çıxır, yeni tipli peşəkar sənət növləri və janrları inkişaf edir, milli bədii kadrların yetişdirilməsi üçün zəmin yaranır. Peşəkar teatr, musiqi, kino, memarlıq, təsviri və dekorativ tətbiqi sənətlərin təşəkkülü və sürətlə inkişafı özünü göstərir. Təsviri sənətdə dəzgah rəngkarlığı, satirik qrafika, səhnə qrafikası, monumental heykəltəraşlıq sənətləri üzrə qazandığımız uğurlar bunu aydın şəkildə sübut edir. XX yüzillikdə Azərbaycan incəsənətində klassik bədii irsin zəngin ənənələri davam etdirilməklə yanaşı, zamanın estetik tələblərinə və zövqünə cavab verən realist sənət üslubu əhəmiyyətli rol oynayır. Bədii sərvətlərin yaranması, yayılması, təbliği üçün beynəlmiləl əlaqələr geniş vüsət alır, sənətdə üslub rəngarəngliyi, müxtəlifliyi üçün meydan açılır, bununla əlaqədar nəzəri fikir və sənətsünaslıq sahəsində də müəyyən yeniləşmə prosesi gedir. Milli zəminə, özünəməxsusluğa malik, görkəmli sənət xadimlərin təmsil etdiyi müasir boyakarlıq, heykəltəraşlıq, memarlıq məktəblərinin təşəkkülü XX yüzillikdə Azərbaycan təsviri sənətinin və estetik mədəniyyətinin ən önəmli nailiyyətlərindəndir[2,142].

Azərbaycan təsviri sənəti XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq bədii yaradıcılığın bir sıra yeni növləri, janr və formaları ilə zənginləşmiş, rəngkarlıq, qrafika və heykəltəraşlıq, teatr-dekorativ rəssamlığı, monumental-dekorativ və dekorativ-tətbiqi sənətləri sahələrində fərqli nailiyyətlər qazanılmışdır. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan təsviri sənətinin inkişafında yeni professional növ və janrların təşəkkülü prosesi genişlənir, demokratik satirik qrafika və dəzgah rəngkarlığı nümunələri yaranır. Bu sahədə irəli atılan ilk addımlar satirik qrafikanın ustası Ə. Əzimzadənin, lirik rəssam B. Kəngərlinin, maraqlı mənzərə, portret və məişət lövhələri yaratmış Əli bəy Hüseynzadənin və A.Hüseynlinin adları ilə bağlıdır. Bu sənətkarların əsərlərində Azərbaycan xalqının milli dəyərləri adət və ənənələri, özünəməxsus şəkildə təsvir olunmuşdur. O zaman Azərbaycan çağdaş rəngkarlığının ilk addımları 20-ci illərin ortalarına təsadüf edilir. Tarixi və müasir mövzularda, əmək-məişət, qadın azadlığı, savadsızlığın ləğvi mövzularında kiçik həcmli tablolar meydana çıxır. S.Salamzadənin, Q. Xaligovun və b. yeni həyatın ruhu ilə aşılınmış, milli özünəməxsusluğa malik sənət yaratmaq niyyətləri miniatür ənənələrinə yaxın şərti-dekorativ üslubda işlədikləri tablolarında öz ifadəsini tapmışdır. İkinci dünya müharibəsi dövründə rəssamlar şanlı tarixi keçmişimizin və müasirliyin qəhrəmanlığı ilə bağlı olan batal və məişət süjetlərinə müraciət edirlər. M.Abdullayev, B.Mirzəzadə və başqaları öz tablolarında və portretlərində Azərbaycan xalqının əfsanəvi qəhrəmanları Cavanşirin, Babəkin, Koroğlunun surətlərini canlandırırdılar. Həmin dövrün portret qalereyasında M.Abdullayevin yaratdığı bəstəkar Ü.Hacıbəyovun, xalq şairi S.Vurğunun və digər yaradıcı ziyalıların portretləri xüsusi yer tutur. Müharibədən sonrakı dövrdə Azərbaycan rəngkarlığının fərqləndirici xüsusiyyəti müasirliyə nüfuz edilməsindən, janrların geniş və hərtərəfli inkişafından ibarətdir. Bədii ifaçılıq mədəniyyəti və sənətkarlıq problemləri ümdə əhəmiyyət kəsb edir. Bu sahədə aparılan müvəffəqiyyətli axtarışlar haqqında rəssamlar öz tablolarında təsəvvür verir[1,91].

60-70-ci və eləcə də 80-ci illərdə incəsənətə novatorluq, orijinal axtarışlar ruhu gətirmiş olan orta və gənc nəsillərə mənsub rəssamların yaradıcılıq fəaliyyəti həlledici rol oynayır. Azərbaycan rəssamlığında "sərt üslubun", qəhrəmanlıq-dramatik meyilin parlaq nümayəndəsi, özünəməxsus ehtiraslı, daxilən həyəcanlı, qənaətcil bədii dəstixətə malik istedadlı fırça ustası T.Salahovu qeyd etmək olar. Salahov həyatın dinamikasında, ritmində əsil zəhmət romantikasını duya bilən müasir mövzu rəssamıdır. Psixoloji xarakteristikanın dərinliyi, kompozisiya və koloritin kamilliyi ilə insanı valeh edən bəstəkar "Qara Qarayevin portreti" əsil yaradıcı ilhamla doludur. Salahov yaradıcılığının mövzu diapazonu genişdir. O, əfsanəvi xalq

qəhrəmanı Koroğlunun və şair Rəsul Rzanın, və s. çoxlu əsərləri ilə milli bədii mədəniyyətimizi xeyli zənginləşdirmişdir [2,139].

O dövrdə əsərlərinin məzmun genişliyi, kolorit zənginliyi, yüksək ahəngdarlıqla fərqlənən görkəmli fırça ustası M.Abdullayev həmçinin qrafika, teatr dekorativ və monumental-dekorativ sənətləri sahəsində səmərəli fəaliyyət göstərmişdir. Onun yaradıcılığı obrazların poetik ümumiləşdirilməsi, daxili ehtiraslılığı, psixoloji dərinliyi ilə səciyyələnir. M.Abdullayevin obrazlar diapazonunun genişliyi haqqında yaratdığı zəngin portret qalereyası canlı təsəvvür verir. Xalq şairi S.Vurğunun, mütəfəkkir şair Nəsiminin, ədəbiyyatımızın klassikləri Vaqifin və s. portretləri bu qalereyada şərəfli yer tutur[3, 92].

Doğma təbiəti ehtiraslı və nikbin boyalarla tərənnüm etmək S. Bəhlulzadə yaradıcılığının başlıca xüsusiyyətlərindən biridir. Respublikamızın müxtəlif guşələrini - bağlar diyarı Qubanı, günəşli Abşeronu canlandıran mənzərələri nəغمə kimi lirik və şairanədir, boyaları şəffaf və havalıdır. O, baharın xoş nəfəsinə, doğma çöllərin, çiçəklənən meyvə bağlarının yeni görkəm alan gözəlliyinə, dağların, şəlalələrin əzəmətinə məftun olmaqdan yorulmazdı, təbiətdə yenilik əlamətlərini və müasir ritmləri həssaslıqla duya bilirdi. "Kəpəzin göz yaşları" və s. kimi məşhur mənzərələri məhz bu səpkidədir. Tablolarının dəsti-xətti koloritinə, zərif, yumşaq rəng çalarlarına görə, sərbəst "improvizasiya" sayağı yazı üslubuna görə ilk baxışdan tanınır, insanı valeh edir.

Dövrün rəssamlarından T.Nərimanbəyovu da xüsusi qeyd etmək olar. Məhz onun romantik fırçası üçün koloritin ifadə qüvvəsi, ekspressiyası və cəsarətli ritmi, obrazların miqyaslılığı, emosional vüsəti səciyyəvidir, onu güclü xarakterlər, coşqun ehtiraslar, qızgın həyəcanlar düşündürür. Boyaların uyarlılığı, dekorativliyi "Nar", "Qız qalası" və s. kimi natürmort və mənzərələrini səciyyələndirir. Bunlar sanki torpağın həyat dolu şirəsindən, qızmar Abşeron günəşindən, Zaqatalanın cövlan edən gur boyalarından yoğrulmuşdur. Rənglərin dekorativliyi rəssamın səhnə tərtibi və divar rəsmləri sahəsində uğurlu fəaliyyətində xüsusi mənə kəsb edir.

Müasirlərimizin obrazları portret janrlarının aparıcı mövzusunu təşkil edir. Azərbaycan rəssamlarının yaradıcılığında portret mənzərə və natürmort janrları mühüm yer tutur. Doğma təbiətlə yaxın ünsiyyətdə olan rəssamlar onu tükənməz ilham və poetik obrazlar mənbəyi hesab edirlər. S. Bəhlulzadənin, M.Abdullayevin və başqalarının ən yaxşı mənzərələri, eləcə də "təmiz təbiət" mənzərələri lirik, poetik intonasiyalarla aşılıbmışdır. Azərbaycan rəngkarlığı milli mədəniyyətlərin qarşılıqlı əlaqələri və qarşılıqlı zənginləşməsi prosesində inkişaf edir. Bu da onun milli özünəməxsusluğunun və beynəlmiləl vüsətinin parlaq şəkildə təzahür etməsinə imkan yaradır. Sənətdə fərdi üslub rəngarəngliyi, müxtəlifliyi müstəsna əhəmiyyət qazanır, təsvirdə şərtlik, stilizasiya, deformasiya təzahürlərinə təsadüf olunur. Yeni bədii təfəkkür, plastik forma, rənglərin emosional təsir gücünü artırmaq naminə aparılan axtarışlar əsasən rəssamların yeni nəslini təmsil edən F.Xəlilov, A.İbrahimov, və b.kimi orijinal fərdi simaya malik rəngkarların əsərlərində daha qabarıq gözə çarpır. Azərbaycan rəngkarlığının gələcək çiçəklənməsi və inkişafı prosesi fırça ustalarının müasir dövr incəsənətinin novator nailiyyətlərinə, dünyanın mütərəqqi sənət cərəyanlarının ənənələrinə əsl yaradıcı münasibətindən asılıdır [2,137]. Beləliklə, XX yüzillikdə Azərbaycan təsviri incəsənəti özünəməxsus şəkildə inkişaf etmiş və milli- bəşəri dəyərlər təsviri incəsənətdə öz aktuallığını daim saxlamışdır.

Ədəbiyyat

- 1.Ağayeva C.İncəsənət bəşəriyyətin misilsiz sərvəti. Bakı: "Ayna Mətbuat Evi", 2004, 94 s.
- 2.Əfəndi R. Azərbaycan incəsənəti.Bakı:"Şərq-Qərb", 2007,160 s.
- 3.Verdiyev Ə.Dəzgah rəngkarlığı.Bakı:"İşıq"nəşriyyatı,1988,110s.
- 4.Stoun İ. Yaşamaq yangısı. Bakı:" İşıq"nəşriyyatı,1989,424s.

“ŞEYX SƏNAN” ƏSƏRİNDƏ MULTİKULTURAL ƏNƏNƏLƏR

Dünyamalıyeva S.F.

AMEA Naxçıvan Bölməsi, Azərbaycan

Bu gün multikulturalizm Azərbaycanda dövlət siyasətidir və eyni zamanda, həyat tərzidir.

İlham Əliyev

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən olan filosof şair Hüseyn Cavid həm poeziyada, həm də dramaturgiyada yaratdığı əsərlərdəki əbədi ideyalar ilə bu gün də əvəzlənməzdir. Əsərlərində əsil həqiqəti - humanizmi, gözəlliyi, məhəbbəti, mənəvi zənginliyi tərənnüm edən haqq və

həqiqət yolçusu eşqi, sevgini ən ali hiss kimi tərənnüm edərək “Mənim tanrım gözəllikdir, sevgidir” deyirdi. Cavid əsərlərinin əksəriyyətində, xüsusilə “Uçurum”, “Şeyx Sənan” , “Maral” faciələrində dilindən, dinindən, milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq hər kəsi mənəvi dəyərlərinə görə qiymətləndirmənin vacibliyini vurğulayaraq hər cür ayrıseçkiliyə qarşı çıxmışdır.

Hüseyn Cavidin “Şeyx Sənan” əsəri multikulturalizmin təbliği cəhətdən dəyərli əsərlərdəndir. 1914-cü ildə - birinci dünya müharibəsinin başladığı dövrdə yazılan bu fəlsəfi əsərdə müsəlman Sənanın xristian qızı Xumara olan sevgisi fonunda vahid din ideyasının tərənnümü ilə qarşılaşırıq. Yazıldığı dövrdə çoxlu tənqidlərə məruz qalan əsərə görə H.Zeynalli, M.Əlioğlu və başqaları Cavidə ateist, milli dəyərləri əxz etdirməyən, “dini-imanı satan” sənətkar kimi dəyərləndirmişlər. Ancaq əsərə həqiqi dəyərini verənlər də az olmamışdır. G.Lomidze yazır: ““Şeyx Sənan”ı yaradarkən Hüseyn Cavid milli zəmindən kənara çıxmamışdır. O, faciəyə öz qəhrəman, azadlıq sevən xalqının arzusunu hopdurmuşdur... təkcə Şeyx Sənanın yaranması faktının özü ilə Hüseyn Cavid Azərbaycan xalqının istedadını, onun humanist təfəkkürünün dərinliyini və özünəməxsus xüsusiyyətini göstərmişdir” [6,147]. Filosof şair faciədə dini-imanı satmırdı, məhəbbəti ali hiss kimi dəyərləndirərək dini və milli ayrıseçkiliyə qarşı çıxırdı.

Əsərdə Sənan din və təriqət başçısıdır. Ətrafındakı insanlar- Şeyx Kəbir, Şeyx Hadi, Şeyx Sədra, Əbülula, Zəhra, Əzra kimi obrazlar islam dinini təmsil və təbliğ edirlər. Şeyx Mərvan, Şeyx Nəim, Şeyx Əbulləhya obrazları isə dindar fanatiklər olaraq diqqətimizi çəkir. Şeyx Kəbir vəfat etdikdən sonra Sənan islam dininə xidmət üçün “nəsvim” mürşidi kimi şeyxlərə, müridlərə başçılıq edərək səyahətə çıxır [7, 258]. Gürcüstana səfəri zamanı 10 il əvvəl rəyasında gördüyü gürcü qızı Xumarla qarşılaşır və ona qovuşmaq üçün papas və Xumarın atası Platon tərəfindən məcbur edilir ki, xaç taxsın, donuz otarsın. Allahı, inandığı dini batində zikr etməyin düzlüyünə inanan filosof Sənan sevgisi üçün xaç taxaraq bu sözləri deyir:

Bumu İsanın ərşə məracı?

Mən nəyəm şimdi? Canlı dar ağacı!

İştə bir parçacıq gümüşdür bu,

Bunu asmaqla bir üzük taxmaq

Məncə birdir, bir... anladınmı, bunağ? [2, 267]

Bu sözləri ilə Şeyx saxta etiqadın, qeyri-təbii dini ehkamların, fanatikliyin puçluğunu göstərərək nuri-həqqin məhəbbətdə, təmiz insan sevgisində olduğunu çatdırırdı. Yaşar Qarayev yazırdı: ““Şeyx Sənan” eşqin din, etiqad və fanatizm üzərində təntənəsi idi. Mövhumat və xurafatın, əqidə və zehniyyətdə olan puçluğun, quruluğun və saxtılığın üzərində təntənəsi idi” [6, 141]. Sənan dindarlıqdan bir çox cəhətdən kəskin sürətdə fərqlənən “filosofanə bir ruha” malik olmuşdur [4, 83]. “O, bütün dinlərdən olanlar üçün bir olan Tanrının pənahına hər istək, hər addımında ümid bağlayırdı” [7, 266].

Beynəlmiləçilik ideyasının daşıyıcısı olan Cavid Sənanın dili ilə “Birsə həqq cümlə din də bir” söyləyərək sanki Goann Skott Eriugenanın “Həqiqi din həqiqi fəlsəfədir və əksinə birini inkar edən digərini də inkar etmiş olur” [1, 100] fikrinə şərik çıxmış və onun üçün müsəlman və xristianın heç bir fərqi olmadığını bildirmişdir. Əsərdə Sənan əbədi din ideyasında tək deyil. Belə ki, Şeyx Kəbirin, Dərvişin də düşüncələrində bu ideyalar baş qaldırıb. Dini fanatik olan Şeyx Mərvan, Şeyx Nəim Sənanın düşüncələrini qəbul etmir, onu dinsiz adlandıraraq Şeyx Kəbirə şikayətləndə Şeyx Kəbir allahı görmək üçün yüksək insani dəyərlərə sahib olmağın vacibliyini vurğulayaraq Sənanın şübhələrində haqlı olduğunu vurğulayır və söyləyir: “Kim ki, Allahı istiyor görmək, Arasın kəndi ruhi-pakində”. Bu misralarla Şeyx Kəbirin də zəhnində dini skeptisizmin yarandığının şahidi oluruq. Sənanın “piri-mürşid” adlandırdığı Dərviş obrazı isə bütün dinləri əfsanə adlandırır, “birər rəya bütün əfvali-aləm” deyir [4, 89]. Dərvişin söylədiyi aşağıdakı misralar aforizm kimi ədəbiyyata daxil olmuşdur:

İştə gördünmü din nələr doğurur?

Nə bəlalər, nə fitnələr doğurur?

Din bir olsaydı yer yüzündə əgər,

Daha məs’ud olurdu cinsi-bəşər [2, 219]

Şeyx Kəbirin və Dərvişin düşüncələri bir çox cəhətdən Sənanın ideyaları ilə səsleşsə də, tamamilə Şeyx Sənanın fikirlərini əxz etdirmirdi. Buna görə də, bir çox müəlliflər Sənanın yeni din yaratmaq istədiyini göstərsələr də əslində Sənan yeni din yaratmırdı. O, gözəlliyin, əsl həqiqətin elə tanrı, din olduğunu göstərirdi. O həqiqət ki, dastanlarımızda, klassik şairlərimizin yaradıcılığında da qarşılaşdığımız tolerantlıq ideyalarıdır. Seyid Əzim Şirvani haqlı olaraq yazırdı ki, “insan olmaq bir şəxsin müsəlman olub olmamasından asılı deyil” [8, 5]. İnsani dəyərləri məhəbbətdə görən Hüseyn Cavid “Məhəbbətdir ən böyük din” fikirləri ilə tolerantlığı, multikultural ənənələri təbliğ edirdi.

“Şeyx Sənan” əsərində multikultural ənənələr mövzusu bir çox tədqiqatçılar da diqqətini cəlb etmişdir. Ümumiyyətlə, bu mövzuda Azərbaycan cavidşünaslarından M.Rəfili, M.Cəfər, K.Abdulla, R.Hüseynov, K.Əliyev [5], İ.Həbibbəyli [9], T.Kərimli, S.Vəliyeva, G.Babaxanlı, L.Əsgərzadə və başqaları bəhs etmişlər.

Azərbaycan cəmiyyətində müxtəlif tarixi dövrlər də olduğu kimi indi də multikultural ənənələr, bəşəri dəyərlər yaşayır. Azərbaycan Prezidenti cənab İlham Əliyev 2016-cı ili Azərbaycanda “Multikulturalizm ili” elan etməsi buna bariz nümunədir. Tezisdə biz bütün dövrlər üçün aktual olan ideyalar aləminə malik Hüseyn Cavid yaradıcılığında multikultural ənənələrin sadəcə bir qismini tədqiqata cəlb etdik.

Ədəbiyyat

1. Bünyadzadə K. ŞƏRQ və QƏRB ilahi vəhdətdən keçən özünüdərk, Bakı, 2006, 242 s.
2. Cavid H. Əsərləri. Beş cildə. II cild. Bakı: Lider, 2005, 263 s.
3. Cavid xatırlarkən. Bakı: Gənclik, 1982, 388 s.
4. Cəfər M. Hüseyn Cavid. Bakı: Azərnaşr, 1960, 263s.
5. Əliyev K. Ədəbiyyat tarixinə bir baxış, Bakı, 2013, 301 s.
6. Qarayev Y. Əsərləri. Beş cildə. I cild. Bakı: Elm, 2015, 664 s.
7. Sadiq Ş. Hüseyn Cavid yaradıcılığında qəhrəman konsepsiyası. Bakı, 2011, 364 s.
8. Azərbaycan multikulturalizminin ədəbi-bədii qaynaqları (tərtib edənlər: M.Nağısoylu, F.Ələkbərli, Ə.Bağırov, İ.Quliyev), Bakı, 2016, 288s.
9. Hüseyn Cavid: taleyi və sənəti (tərtib edən: Həbibbəyli İ), Bakı: Nurlan, 2007, 141 s.

ÜMUMTÜRK AREALINDA QƏRBİ AZƏRBAYCANIN QARAQOYUNLU BÖLGƏSİNİN ANTROPONİMLƏRİ

Əhmədov N.Ş.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Ümumiyyətlə, xüsusi isimlər bütün zamanlarda Qədim Misir, Yunan və Roma alimlərinin diqqət mərkəzində olmuşdur. Xüsusi isimlərin məna müxtəlifliyini təyin etmək və onların təsnifatı prinsiplərini öyrənmək isə mürəkkəb məsələ hesab edilmişdir.

Keçən əsrin əvvəllərində bu problemin öyrənilməsi təkcə dilçi alimlərin deyil, fəlsəfə və məntiq elmləri ilə məşğul olan alimlərin də tədqiqat obyektinə olmuşdur. Qeyd olunan problemin hərtərəfli öyrənilməsi və həlli üçün görkəmli ingilis məntiqçisi Con Stüart Mill çox çalışmışdır. O, belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, xüsusi isimlər heç bir məna kəsb etmirlər, onlar sadəcə olaraq, yarlıq funksiyasını yerinə yetirirlər və ya hər hansı bir predmeti (əşyanı) bir-birindən fərqləndirmək üçün istifadə olunurlar. Onun fikrincə, xüsusi adlarda bir əşyanın xarakterik xüsusiyyətləri cəmləşmir. Hətta C.S.Mill hesab edirdi ki, xüsusi adlar ümumi adlardan daha erkən əmələ gəlmişdir.

Digər ingilis məntiqçisi X.Cocef Millə hesablaşmayaraq onun ideyasının tam əksinə fikir yürütmüşdür. Cocefın tədqiqatları sübut edirdi ki, xüsusi adlarda yalnız bir mənadan da əlavə daha çox mənalar var.

Digər filosof və məntiqçi alimlər Bertran Rassel (1872-1970), dilçi alimlər Raul Kristofersen, Alan Qardner də xüsusi isimlərin öyrənilməsinə öz münasibətlərini bildirmişlər.

Bu problemin məntiqi cəhətdən dilçiliyə aid olmasını 1978-ci ildə Krakovda keçirilmiş XIII Beynəlxalq onomastika konqresi təsdiq etdi. Konqresin mövzusunun “Ümumi isimlər və xüsusi isimlər” olması müxtəlif alimlər arasında böyük marağa səbəb olmuşdu.

Daha sonra yetmişinci illərdə sovet onomatoloqlarından A.A.Beleskoy, A.V.Speranskaya, Y.A.Nikonov, Y.A.Karpenko və digərlərinin tədqiq olunan mövzuya aid maraqlı kitabları nəşr olundu.

Bu baxımdan Azərbaycan dilçi-alimi A.Qurbanovun “Azərbaycan dilinin onomalogiyası” kitabında ilk dəfə olaraq onomastik vahidlərin öyrənilməsinə xüsusi yer verilmişdir. Azərbaycan dili müxtəlif şaxəli, zəngin və rəngarəng onomastik tərkibə malikdir. Bu zənginlik və rəngarəngliyi özündə əks etdirən Qaraqoyunlu bölgəsinin onomastik vahidlərini tədqiq edərək qruplaşdırarkən burada olan antroponimlərin tarixi baxımdan müxtəlif dövrlərə aid olduğunu özlərində əks etdirdiyini görmək mümkündür. Bölgənin tədqiq olunan on iki kəndinin 87 şəcərəsində yaranma tarixinə görə antroponimləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar.

Müxtəlif tarixi dövrlərdə Qaraqoyunlu bölgəsində işlənən antroponimlər bir-birindən fərqlənmişdir. Tarixi araşdırma və mənbələrə görə, Azərbaycan xalqının qədim yaşayış dövründə ancaq şəxs adları əsas

olmuşdur. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında işlənən şəxs adları həmin dövrdə soyad, ata adı, titul, ləqəb və s. antroponimlər kimi ya tamamilə işlənmiş, ya da çox az işlənmişdi. Orta əsrlərdən başlayaraq ad və ata adı yanaşı işlənmişdir. Xalqımızın adət-ənənəsinə soyadlar əsasən XIX əsrdə daxil olmuşdur. Beləliklə, Qaraqoyunlu bölgəsinin 87 şəcərəsində tədqiq edilmiş materiallara əsasən antroponimləri aşağıdakı kimi təsnif etməyi düzgün hesab edirik:

1. Müxtəlif qədim tarixi kitablar və salnamələrdə olan antroponimlərlə səsleşən və əksini Qaraqoyunlu bölgəsində saxlamış antroponimlər:

Alpavut, Arvatan//Ervatan, Qarsan (Bu adın yaranma tarixi də çox böyük maraq kəsb edir. Sözüün mənası “Qarsı an” olmuşdur. Bir nəfər şəxs Türkiyənin Qars vilayətindən gəldiyinə və tez-tez Qarsı xatırladığına görə yerlilər ona “Qarsı an”- deyə müraciət etmişlər. Sonralar dilin qrammatik inkişafına uyğun olaraq söz “Qarsan” şəklinə düşmüşdür.), Maq Yusif, Sonqulu//Sonqorlu, Dolxanlı, Eçən, Şəmən//Şaman, Şəhmən Kirli//Gili, Gödəkalı, Fəzli, Ayrım, Cəyən Alı, LayışPaşa, Polu, Göyüş, Həbşalı, Zarin, Yosma, Kürən, Osman, Mancan, Şələmən, Amos, Bəkdaş, Binəvar, Abuhəyat, Murğuz, Alviz, Taşir, Banu, HacıYaşılbaş, Duran, Döndü, Qaraca, Vəliullah, Halay Rəhim, Malagedən, Cütçü, Hacıçodar, Atıcı İsa, Dilən və s.

2. Qaraqoyunlu bölgəsində XVIII əsrin sonu-XIX əsrin əvvəllərində işlənmə tezliyinə görə əsas antroponimlər:

Allahyar, Müseyib, Həsənxan, Mərdan, Paşa, Qədim, Əmirvar, Alpaşa, Xankişi, Xəlifə, Mansurbəy, Hacı Nəbi, Əsbət, Hazar, Manaf, Taplan, Məhəmməd, Əhməd, Sərdar, İsmayıl, Mustafa, Bayramalı, Kərəm, Qarabığ İbrahim, Çopan, Şöbbəli, İstanbul, İsfahan, Avı, Şəmşəd, Pirməmməd, Dövlətxan, Əhmədcan, Quzuçu, Viləddin.

3. Qafqazda sovetləşmənin təsiri nəticəsində siyasi və iqtisadi formasiyanın dəyişməsindən yaranmış antroponimlər:

Aşağıda qeyd olunan adlar konkret olaraq Qaraqoyunlu bölgəsində 1988-ci ilin dekabr ayınadək yaşamış şəcərələr daxilində konkret şəxs adlarıdır. Bu adları şəcərələrdə verilmiş sxemlərdə də görmək olar: Kommuna, Sovet, Yelena, Svetlana, Bolşevik, Volodya, Konsul //Qonsur, Alyos, Voroşil, Kombayn və s.

4. Bu qrupa daxil olan antroponimlər isə 50-60-cı illərdən sonra yaranmış müasir Azərbaycan antroponimik modeli ilə uyğun olan şəxs adlarıdır. Əlbəttə, bu tipli antroponimlər çoxluq təşkil edir. Adlar 87-ci sxemdə verilmiş şəcərələrdən seçilmişdir: Vüqar, Elnur, Xəlil, Nüsrət, Elxan, Həsən, Hüseyn, Elmuraz, Əziz, Samir, Anar, Kamran, Rəhim, Elmar, Tural, Toğrul, Murad, Azad.

Qeyd olunanlardan, deyilənlərdən və təsnif olunan materiallardan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Qaraqoyunlu bölgəsinin antroponimlərinin dərin kökləri var. Bir tərəfdən, tarixi baxımdan qədimliliyi özündə saxlamış antroponimlər bir daha onu sübut edir ki, tədqiq olunan ərazi Azərbaycanın bir hissəsi olmuşdur və antroponimlər bir daha bu fikri təsdiq edir.

Şəcərələrdə olan adları diqqətlə nəzərdən keçirsək və onların yaranma səbəblərini, eləcə də adqoyma adət və ənənələrini diqqətlə öyrənsək, belə bir təsnifatın qaçılmaz olduğunu şahidi oluruq.

1. Ailəyə yeni doğulmuş uşağın qəbul olunması və ona adqoyma ənənəsi böyük maraq kəsb edir. Əgər körpə valideynlər üçün gözlənilməz və xeyli vaxt keçdikdən sonra doğulmuşdursa, valideynlərin hiss və həyəcanları uşağa ad verilməsində özünü büruzə verir: Tapdıq, Elmuraz-ailənin kənd sakinlərinə münasibəti və elin həmin ailəyə oğlan uşağı diləməsi, bu adın semantikasındakı təsdiqini tapır: Sevgili//Söyğülü (ailə üçün sevimli gəliş).

2. Ailə münasibətlərində, körpənin anadan olduğu zaman hər hansı bir tarixi hadisə və ya bayram gününə təsadüf olunan adlar: Bayram, Ramazan, Qurban (Qurbanlıq bayramı nəzərdə tutulur və ya Allahın adı ilə oğlan uşağı doğulduqda adına qurban kəsildiyi nəzərdə tutulur), Novruz (Novruz bayramında doğulduğu üçün), Namaz (namaz vaxtı doğulduğuna görə).

3. Xarici görünüşə görə: Gödəkalı, Qacı Alı, Qacı Mikayıl (baxışlarında qacılıq olduğu üçün).

4. Xüsusiyyətə görə: Şöbbəli (həddindən artıq nadinc olduğuna görə, hətta bölgədə belə bir idiomatik ifadə də var idi: “Ay səni şəbbə çalsın, niyə şəbbə çalırsan?”), Halay Hüseyn, Halay Məmməd, Dəli Məhəmməd (qoçaq olduğuna görə), Öləncə (doğulduğu zaman çox zəif olduğuna görə, yəni ölə bilər, Allahın qəzəbindən uzaq).

5. Sosial vəziyyətinə, vəzifəsi və iqtisadi durumuna görə: Koxa Mehralı, Mansur bəy, Hacıçodar (çodar-heyvan alveri ilə məşğul olan), Alaxəncər İsgəndər, Girli İsgəndər (“girli” və ya “kirli” sözünün mənası “varlı” deməkdir), Hacı Loğman.

6. Sənət və məşğulluğa görə: Dəmirçi Mustafa, Cütçü, Zərgər, Allahyar, İnəksağan.

7. Digər bölgə və ölkələrdən gəlmələr: Kərbəlayi Qərib, Qərib Əhməd, Düşmə İsmayıl, Tat Abdulla.

8. Dini münasibətlərə, adlara, vəzifələrə və elementlərə görə: Məşədi Yarməmməd, Kərbəlayi Həsən, Hacı Alı, Hacı Nəbi, Hümbət, Pir Məhəmməd, İbrahim Xəlifə, Molla İsmayıl, Molla Yaquub.

9. Ayamalar, ləqəblər: Qırmızı Nuru (sözü birbaşa üzə dediyinə görə), Hek İslam (nəhəng olduğuna görə), Keçəl İsmayıl. Ümumiyyətlə, bir kənddə eyni adı daşıyan bir neçə şəxs olduqda onları fərqləndirmək üçün ləqəblər işlədilir. Bu zaman seçilən ləqəblər həmin fərdlərin özlərində olan daxili və xarici görünüş və xüsusiyyətlərini, eləcə də xarakterlərini əks etdirirdi: Qara İsmayıl, Sarı İsmayıl, Hek İsmayıl, Keçi İsmayıl, Dambət İsmayıl (digər İsmayılardan fərqli olaraq geyim və yerişilə seçilirdi), İt İsmayıl, Pazıbaş İsmayıl və s. Eyni zamanda qadın adları da bir kənddə çoxluq təşkil edərkən onları da fərqləndirmək üçün ləqəblər verilir: Sarı Bəsti, Qara Bəsti və ya tayfanın, şəcərənin adından istifadə edilirdi: Mancanlı Fatma, Qaramanlı Fatma, Sərdarlı Fatma və s. Bəzi insanların danışdığı zamanı tez-tez istifadə etdikləri söz və söz birləşmələrini elə ləqəb kimi o adamlara verirdilər və kəndin sakinləri fərdin əsl adını işlətməyə də hamıya aydın olurdu ki, söhbət kimdən gedir: Ay sağ olmuş//Assağ olmuş, Ümidim// Mudum, Batmanayaq//Batmanağ, Zığ-zığ (danışarkən zığıldadığına görə), Xıxı (güləndə həmişə “xı-xı...” deyərək güldüyünə görə), Xırça Rövşən (boydan balaca olduğuna görə), Tülkü Bayram (hiyləgər olduğuna görə), Daqqa Xoca (boydan balaca və kök olduğu üçün), Bekkə Bayram (yeriyərkən sağa-sola əyildiyinə görə), Əlli Telman (əldən cəld olduğu üçün, hətta həmin bölgədə deyim var: “Əldən əlli ol!”-yəni “tez ol”), Hör-hör Nazır (danışarkən səsi yoğun və kobud olduğu üçün), Təkisqat Vahid (yerişində qüsurlu olduğu üçün).

Eyni adı daşıyan adamların hər ikisində eyni qüsurlu olduqda onları da bir-birindən fərqləndirmək üçün müxtəlif ayamalar işlədilir. Hər iki şəxsin yerışı qüsurludursa və biri o birinə nisbətən həmin qüsuru daha çox büruzə verirdisə, birinə Əyri Musa (az qüsurlu), digərinə isə Təkisqat (yəni “təqat”) Musa deyilirdi, Pompulu Həsən (saç düzümlü toyuq kəkili xatırlatdığı üçün), Kəltəbaş Hüseyn (başı çox böyük olduğuna görə), Kor Əhməd (zəif gördüyü üçün).

10. Heyvan adlarına əsasən yaranmış antroponimlər: Quzucu, Maral, Aslan, Şıraslan.

11. Quş adlarından əmələ gəlmiş antroponimlər: Tərən, Göyərçin, Bülbül, Turac, Kəlik.

12. Bitki adlarından yaranmış antroponimlər: Lilpar, Lalə//Lala, Gülxanım, Qızılgül, Reyhan, Bənövşə, Gülbəsti, Güllü, Güllü, Gülnarə, Nargilə, Sünbül, Süsən, Çiçək, Qərənfil, Yasəmən, Yemişan, Yemiş, Bənövşə.

13. Rənglərə (sifətdən) əsasən əmələ gəlmiş antroponimlər: Qara, Sarı, Ağqız, Sarıbəsti, Qarabəsti, Göybəsti, Sarı, Göy Seyd.

14. Göy cisimlərinə və təbiət hadisələrinə görə əmələ gəlmiş antroponimlər: Ulduz, Günəş, Aypara, Aynur, Boran, Ayaz, Səhər, Bahar, Gülbahar, Növrəstə, Tufan, Buludxan, İldırım.

15. Müxtəlif əşyalara əsasən yaranmış antroponimlər: Almaz, Atlaz, Polad, Gümüş, Bafta.

Ədəbiyyat

1. Süleymanov Q. Əzəli Oğuz yurdu-döğmə Çaykəndim. Bakı: Təhsil NPM, 2001, 444 s.

2. Ələkbərli Ə. Qədim türk-Oğuz yurdu “Ermənistan”. Bakı: Sabah, 1994, 204 s.

3. Budaqov B., Qeybullayev Q. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı: Oğuz eli, 1998, 454 s.

4. Qaraqoyunlu S. Qaraqoyunlu ləhcəsi “Dədə Qorqud” ləhcəsidir. Bakı: Oğuz eli, 2013, 168 s.

5. Hacı E. Qaraqoyunlular. “Sumqayıt” nəşriyyatı, 1999, 292 s.

6. Чобанов М.Н. Основы Азербайджанской антропоники. Баку: Азербайджан, 1995, 256 с.

“KOROĞLU” DASTANINDA MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏR

Əhmədova Z.Q.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Bəşər mədəniyyəti tarixinin araşdırılması sahəsindəki qazanılmış təcrübələr sübut edir ki, insanların mənəviyyəti, əxlaq normaları və baxışları ilə bağlı olan milli-mənəvi dəyərlərin yaradıcısı xalqdır. Təbiətin hər bir xalqa bəxş etdiyi ən qiymətli miras onun milli-mənəvi dəyərləridir.

Azərbaycan xalqının milli və mənəvi dəyərləri dedikdə nə başa düşülür? – Milli ideologiya, milli tarix, milli dil, milli dinimiz, milli mədəniyyət və incəsənət, milli ədəbiyyat, milli özündərk, ailə, dahi şəxsiyyətlərimiz, milli musiqimiz, muğamlarımız, fərdi yaddaşı, millətin, xalqın yaddaşını ehtiva edən folklorumuz bizim milli-mənəvi dəyərlərimizdir. “Mənəvi dəyər özünün fiziki və mənəvi varlığını qoruyub saxlamaq, yaşatmaq üçün hər hansı sosial qrup və ya cəmiyyətin əksər üzvlərini doğru və lazımlı olduğuna inanıb qəbul etdikləri ortaqlıq dünyagörüşü, məqsəd, əxlaq normaları və inanclardır” [1,58].

Müstəqil Azərbaycan dövlətinin əsas ideyası azərbaycançılıqdır. Hər bir azərbaycanlı öz milli mənsubiyyətinə görə qürur hissi keçirməlidir. Azərbaycançılıq ideologiyasının çox qədim tarixi kökləri vardır. Tarixin qədim dövrlərindən başlamış müasir günümüzdə qədər Azərbaycan xalqının adət-ənənələrini, milli-mənəvi dəyərlərini, politnik zənginliyini özündə yaşadan və birləşdirən baxışlar sistemi kimi azərbaycançılıq ideyası təşəkkül tapmışdır. Azərbaycan tarixən çoxmillətli ölkə, milli və dini tolerantlığın bərqərar olduğu məkan kimi tanınmış və bu üstün cəhətlər azərbaycançılıq məfkurəsinin əsasını təşkil etmişdir.

Azərbaycançılıq ideyası öz əksini “Koroğlu” dastanında da tapmışdır. Bu dastan özündə epik, lirik, dramatik mənbələrin başlanğıcılarını birləşdirir. Dastan ayrı-ayrı xalqların müxtəlif tarixi dövrlərdəki ədəbi-bədii, ictimai-fəlsəfi düşüncəsinin bir sıra cəhətlərini əks etdirən yaradıcılıq sahəsidir. Bu şifahi irs aləmində türkdilli xalqların, o cümlədən, azərbaycanlıların dastan yaradıcılığının xüsusi yeri vardır. Dastan yaradıcılığı dünya xalqlarının şifahi sənətinin zəngin bir qolunu təşkil edir. “Dastanlar bəşər mədəniyyətinin nadir incilərindən biri kimi, şifahi söz xəzinəsinin ayrılmaz tərkib hissəsidir” [2, 211].

Azadlıq ruhu, böyük demokratizm, insanların əzilməsinin və zülmün hər cür formalarının inkarı başdan-başa dastanda canlanmışdır. “Koroğlu” dastanının humanist məzmununun cazibə qüvvəsi əsrlər boyu daha da güclənmişdir. XX əsrdə dahi Üzeyir Hacıbəyovun eyni adlı operasının meydana gəlməsi ilə dastana geniş miqyasda dünya şöhrəti bəxş etmişdir. Dastan vətənpərvərlik motivləri əsasında qurulmuşdur. Qəhrəman Koroğlunu əhatə edən insanlar bütün məsləkdaşların mənafeyinə sadıq qalan bərabərhüquqlu birlik təşkil edir. Bərabərhüquqluluq müdriklikdə və cəsarətdə kişilərdən heç də geridə qalmayan qadınlara da şamil edilir. Koroğlunu başçılığı altında xalqın tərəfdaşları-qəhrəman dəlilər öz cəmiyyətini yaratmışlar. Burada onlar mərdlik və kişilik qanunları şəraitində yaşayırlar. Onların cəmiyyətində düzlük, həqiqət hökm sürür, yalana, ikiüzlülüyə, qorxaqlığa yer verilmir. Burada yalnız fiziki deyil, eyni zamanda mənəvi qüdrətin artırılmasına da qayğı göstərilir. Xalqın tərəfdaşları-qəhrəman dəlilərin cəsurluğu, qəhrəmanlığı təbii istedadlarından ayrılmazdır. Koroğlu bizim xalq qəhrəmanımızdır. Koroğlu dedikdə igidlik, vətənpərvərlik rəmzi düşünürük. Koroğlu hər zaman Azərbaycan xalqının yaddaşında yaşamışdır. Bütün dövrlərdə Koroğlunun xalq qarşısında etdiyi xidmətlər Azərbaycan xalqının qəlbində yaşamış və yaşayacaqdır. Koroğlu obrazının qarşısında vətənpərvərlik, igidlik, mərdlik, şücaət durur. “Koroğlu” dastanı Azərbaycan xalqına mənsub olan bütün gözəllikləri özündə əks etdirən dastandır. Vətənpərvərlik bu gün də çox mühüm amil Koroğlu obrazında bariz şəkildə əks olunur. Azərbaycan tədqiqatçısı Sona xanım Vəliyeva “Koroğlu” dastanındakı milli Azərbaycan ideyasından bəhs edərək yazır: şifahi ədəbiyyatımızda vətəncilik, ideala və torpağa tapınma, mərdlik baxışları XVII-XVIII əsrlərin möhtəşəm abidəsi olan “Koroğlu” dastanında daha aydın və açıq mətnlə öz əksini tapmışdır. Dastanda nisbətən sonrakı dövrlərin hadisələri təsvir olunsa da, Azərbaycan xalqının ən qədim milli-mənəvi dəyərləri təcəssüm etdirilir. Xalq öz milli varlığının, yabançı və mahiyyətcə istilacı xarici ətraf qüvvələrə qarşı mütəşəkkil birlik və bütövlüyünün rəmzi kimi Çənlibel sosisiumunu, bu cəmiyyətin mənəvi prinsiplərə əsaslanan institusional konstruksiyalarını sevə-sevə tərənnum edir. “Koroğlu” dastanındakı Çənlibel, Koroğlu və onun ətrafında bir yumruq kimi toplaşmış insanlar milli Azərbaycan ideyasının azad Vətən, tarixi şəxsiyyət və xalq demokratiyasından ibarət iki mühüm tərkib hissəsinin simvolik atxitiyi kimi dərk oluna bilər. Qəhrəmanlıq, Vətənə bağlılıq öz yerini “Koroğlu” dastanında tapmışdır” [1, 51].

Gənc nəslin təlim-tərbiyəsində “Koroğlu” dastanı çox mühüm rol oynayır. Buna rəğmən, gənc nəslimiz vətənpərvərlik ruhunda yetişməli, tərbiyə almalıdır. Azad Azərbaycan xalqı öz Vətənini, xalqını sevməlidir. Koroğlu xalq içərisindən çıxmış, xalq üçün yaşamış gözəl insan, dahi sərkərdə olmuşdu. Eyni zamanda o, istedadlı insan, həm şair, həm də aşiq idi. Azərbaycan xalqının ən gözəl xüsusiyyətləri onda cəmlənmiş və bizim gənclərimiz keçmişimizdə olan müsbət obrazları tanımalıdırlar. Şifahi xalq yaradıcılığımızda gözəl əsərlərimizi və dahi şəxsiyyətlərimizi öyrənməlidirlər. Koroğlu hər zaman haqq-ədalətin, kasıbların tərəfində olmuşdu. Koroğlu haqsızlığa dözməyən və haqsızlığa qarşı vuruşan gərkəmli şəxsiyyət, sərkərdə, gözəl vətəndaş idi. Gənclərimiz bu müsbət nümunələr əsasında tərbiyə olunmalıdır. Azərbaycan gəncləri vətənpərvər, Vətənə bağlı, hətta, Vətəndən ötrə canlarından belə keçməyə hazırdırlar. Xalqımız haqlı olaraq qürur hissi keçirirlər ki, biz hamımız Azərbaycan vətəndaşıyıq. Milli-mənəvi dəyərlər hamımız üçün ən vacib məsələdir. Bu da ondan irəli gəlir ki, biz Azərbaycan xalqı ümumbəşəri dəyərləri hamılıqla bölüşürük. Bizim üçün ən mühüm dəyərlər öz milli Azərbaycan dəyərlərimizdir.

Ədəbiyyat

1. İbrahimova A. Azərbaycan koroğluşünaslığı: tarixi və inkişaf mərhələləri. Bakı: Nurlan, 2014, 156 s.
2. İsmayıl H. Aşıq yaradıcılığının mənşəyi və inkişaf mərhələləri. Bakı: Elm, 2002, 268 s.

MİLLƏTLƏRARASI MÜNASİBƏTİN FORMALAŞMASINDA BƏDƏN TƏRBIYƏSİ VƏ İDMANIN ROLU

Ələkbərov S.D.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Bu bun respublikamızda fiziki tərbiyənin səmərəli təşkili, kütləvi xarakter daşınması və təlim-tərbiyə müəssisələrində bu məsələləri dövrün müasir tələbləri səviyyəsinə qaldırmaq üçün hər cür şərait yaradılır. Çünki fiziki sağlamlıq insanın əmək və ictimai fəaliyyəti üçün zəruri şərt olub, onun ahəngdar inkişafına kömək edir. Bədən tərbiyəsi insanın ən mühüm ehtiyaclarına cavab olaraq sağlamlıq, dözümlülük, mərdlik, qüvvətlik, iradə, mətinlik, qətiyyətlik, gümrahlıq və uzun ömür sürməyin tükənməz mənbəyi olub şəxsiyyətin təkmilləşməsində, onun özünün əməyə və Vətənin müdafiəsinə hazırlanmasında mühüm rol oynayır.

Bu baxımdan olimpiadalar, beynəlxalq idman yarışları, spartakiadalar, yeniyetmələrin, gənclərin idman oyunları və s. gənclər arasında qarşılıqlı münasibətlərin formalaşmasına kömək edən mühüm amillərdəndir. Göründüyü kimi, idman tədbirləri gənclərin inkişafında mühüm amil olmaqla, həm də onların bir-birilə yaxından təmasda olmalarına imkan yaradır.

Beynəlxalq əlaqələrin miqyası göstərir ki, cəmiyyətdə qarşılıqlı anlaşmanı təmin edən idman ideya mübarizəsində daha güclü vasitə kimi rol oynayır.

İdmançılarımızın xarici ölkələrdəki müvəffəqiyyətli çıxışı, idman mübarizələrində onların ləyaqətli tərəfdarları, rəqibə qarşı münasibətləri digər ölkələrin adamlarında onlara hörmət hissinin yaranmasına səbəb olur.

Millətlərarası münasibətlərin tərbiyəsində yarışlar xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Yeniyetmə idmançıları ilə yarış ərafəsində davranış qaydalarına, rəqiblər arasındakı qarşılıqlı hörmətə, qonaqların ləyaqətlə qarşılanmasına, yola salınmasına və s. həsr edilmiş söhbətlər aparılır. Yerli idmançılar digər respublika və şəhərlərdən gəlmiş dostların qarşılanmasına xüsusi hazırlıq görürlər. Gələn qonaqları şəhərin görməli yerlərinə, muzeylərə, məktəblərə, idman qruplarına və s. yerlərə aparmaq üçün plan tərtib olunur.

Olimpiya xartiyasında deyilir ki, idman gəncləri dostluq ruhunda tərbiyələndirərək, onları dünyamızın gələcək dincliyini təmin etmək kimi məsul işə hazırlamalıdır. İdman xoşməramlı oyunlar səfiri, idman münasibətləri isə sülh xarakteri daşıyan davranış normalarıdır.

Millətlərarası münasibətlərin tərbiyəsində mühüm şərtlərdən biri gənclərin beynəlmiləçilik əqidəsini davranış normasına çevirməkdən ibarətdir. Müxtəlif millətlərdən olan gənclərin birgə ictimai faydalı əməyi, dostluq görüşləri, yarışları məktublaşmalar, gənc nəslə xalqlar dostluğu ruhunda tərbiyə etməyin təsirli vasitələrindəndir. Gəncləri "Dostluq bağları", "Dostluq abidələri" salınması işinə cəlb etmək də çox faydalıdır.

İdmançılar, məşqçilər, hakimlər digər ölkələrdə idmanın inkişafına yaxından kömək etməklə, beynəlmiləçilik əlaqələrinin möhkəmlənməsinə də şərait yaradırlar. Digər ölkələrdə çalışmış, yüngül atletika, güləş, boks, basketbol, əltopu, voleybol, gimnastika və s. idmanın bir sıra növü üzrə respublikamızın məşqçilərini yaxşı tanıyırlar.

Müasir dövüdə tərbiyə prosesi iki mühüm ayrılmaz aspektdə bir-birini tamamlamalıdır. Bir tərəfdən o, bu gün üçün istiqamətləndirilərək qarşıda duran mühüm məsələlərin həyata keçməsinə zəmin yaratmalı, digər tərəfdən o, gələcək həyat üçün insanları hazırlamalı, yetişdirməlidir.

Bədən tərbiyəsi və idmanın inkişafında idmançıların qarşılıqlı əlaqələri, dostluq və əməkdaşlığı, habelə bir çox mənəvi münasibətləri əsas amillərdən hesab olunur.

Böyük beynəlxalq yarışlar iştirakçıların qarşılıqlı münasibət və davranışlarının, ictimai norma və qaydalara necə əməl etmələrinin sanki sınaq meydanına çevrilir. Burada hətta əxlaqi norma və tələblərə əməl etməyi ümumi borcu başa düşülməsi intizamlılıq, düzlük, şərəf və ləyaqət və s. kimi etik qaydaların, ideologiyası müxtəlif olan sosial qrupların fəaliyyətinin təcrübədə müşahidəsindən sonra qiymətləndirilir. Yeniyetmə idmançıları arasında vaxt aşırı keçirilən spartakiadalar, beynəlxalq miqyaslı yarışlar onlarda varislik hissi ilə yanaşı, eyni zamanda dilləri və rəngləri müxtəlif olan xalqların qazanmış olduğu idman nailiyyətlərinə də hörmət hissi yaradır. Qazanılmış təcrübələr mübadiləsi eyni zamanda yeni etik tələblər formalaşdırır.

Beynəlxalq idman əlaqələrinin bütün sistemi, təşkili və məzmunu idmançıların beynəlmiləçilik ruhunda tərbiyə edilməsinə daim xidmət etməlidir. Beynəlxalq miqyaslı idman görüşləri digər tərəfdən idmançıları dünya xalqları arasında geniş əlaqələr yaradır ki, buda muzeylərlə tanışlıqdan, heykəltaraşlıq və incəsənət abidələri və əmək adamlarının qazandığı nailiyyəti öyrənməkdən ibarətdir. Böyük idman yarışları

və beynəlxalq festivallar kütlələrdə adı olmayan parlaq təsəvvürlər yaşayır və mehriban dostluq münasibətləri üçün geniş imkanlar açır. Görüşün nəticəsindən asılı olmayaraq, rəqibin birinci təbrik edilməsi, dostcasına qucaqlaşmaq, hərarətli əlsıxmalar və digər münasibətlər: böyük idmanın bu həyəcanlı anları, ona məxsus olan adamların əməyini təsirli sürətdə təcəssüm etdirir.

Milliliklə beynəlmiləçiliyin qarşılıqlı əlaqəsi zəminində yeniyetmə və gənc idmançılarda insanpərvərlik hissləri təşəkkül tapır və bu ümumbəşəri keyfiyyətin formalaşmasında bədən tərbiyəsi və idman mühüm amil kimi çıxış edir.

Azərbaycan artıq özünü dünyaya idman dövləti kimi tanıdı bilmişdir. Qazanılan uğurlar dünyanın ən möhtəbər idman təşkilatının diqqət mərkəzindədir. Müstəqilliyin bərpasından keçən dövr ərzində müxtəlif yarışlarda qazanılan nailiyyətlərlə yanaşı, Azərbaycan qitə, dünya miqyaslı yarışların yüksək səviyyəli təşkilatçısına, onların keçirdiyi məkana çevirilmişdir.

Beləliklə, fiziki tərbiyə sistemi humanitar prinsiplər əsasında inkişaf edərək dostluq və beynəlmiləçilik ideyalarının inkişaf etdirilməsi və dərinləşdirilməsi sayəsində yeni forma və məzmun kəsb etmişdir. Bu tərbiyə öz forma və məzmununda bəzi dəyişikliklər etsə də, onun əsil mahiyyəti – yeni insan tərbiyəsi, ahəngdar inkişaf etmiş şəxsiyyətlərin formalaşdırılması, xalqların dostluq ənənələrini daha da inkişaf etdirilməsi-dəyişməz qalmışdır.

Ədəbiyyat

1. Kazımov H. Tərbiyənin elmi pedaqoji əsasları. Bakı: 1983, 201 s.

2. İsmayılov F. Bədən tərbiyəsinin nəzəri əsaslarının mənimsənilməsi. Bakı: 1990, 101 s.

BƏDİİ ƏDƏBİYYATDA MULTİKULTURAL ƏNƏNƏLƏRİN YERİ VƏ ƏHƏMİYYƏTİ

Ələkbərova M.İ.

Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan

Ölkəmizdə multikulturalizm və onun təbliği işinə hörmətlə yanaşılır. Təsədüfi deyil ki, Azərbaycanda ilin “Multikultural il” kimi təqdim edilməsi xalqımızın bütün dinlərə, təriqətlərə hörmətlə yanaşmasını özündə təcəssüm edir. Yetişən nəslin nümayəndələrinin multikultural ənənələrlə tanış edilməsi gələcəkdə onların başqa xalqlara, onların əqidə saflığına, dini dəyərlərinə hörmətlə yanaşmağa istiqamətləndirir. Bunun üçün bu problemin ədəbiyyatda qoyuluşuna diqqət etmək və ədəbiyyatdakı həmin ideyaları təbliğ etmək lazım gəlir. Yetişən nəslin nümayəndələrinin bədii ədəbiyyatdakı multikultural ənənələrlə tanış edilməsi bir neçə cəhətdən faydalı hesab olunur. Birincisi, yeniyetmələrin, gənclərin bədii ədəbiyyata maraq və meyilləri artmış olur, ikincisi bədii ədəbiyyatdakı multikultural ənənələrlə tanışlığı yetişən nəslin əqidə saflığına, onlarda inam hissinin formalaşmasına müsbət təsir göstərmiş olur. Üçüncüsü yetişən nəslin nümayəndələrinin multikultural dəyərlərin rüşeyimlərilə tanışlığı onların əxlaqının saflaşmasına və mənəvi keyfiyyətlərinin formalaşmasına kömək etmiş olur.

Dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi öz bənzərsiz yaradıcılığı ilə Şərqdə, eləcə də bütün dünyada cərəyan edən ədəbi proseslərə dərinən nüfuz dərək həmin proseslərə öz dinamik təsirini göstərmişdir. Görkəmli şairin “Xəmsə”si özündən sonra bütün Yaxın və Orta Şərqdə, eləcə də dünyada yaranan ədəbiyyatda izini buraxmışdır. Hansı ki, bu dinamik təsirdə Nizami ədəbi məktəbinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Əsrlər boyu həm fars, həm də türk dilində yazan şairlər ya Nizami “Xəmsə”sindən bəhrələnmiş, onun toxunduğu mövzulara müraciət etmişlər. Şərqdə elə şair tapmaq olmaz ki, şairin əsərlərinin ideyalarından bəhrələnməmiş olsun. Nizaminin əsərlərinin təsir gücü təkcə Şərq ədəbiyyatında deyil, Avropa ədəbiyyatında da hiss olunmaqdadır.

Böyük şairin əsərlərindəki dini inanclar çox mühüm tərbiyəvi əhəmiyyət kəsb edir. N.Gəncəvi Məhəmməd peyğəmbərin tərifini, Allahın mədhini bütün əsərlərində elə bir tərzdə verir ki, həmin ideyalar digər xalqlar üçün də tərbiyə məktəbi kimi qəbul edilir. Hansı ki, həmin tərbiyə məktəbində multikulturalizm ideyaları yer alır.

“Xəmsə”də Peyğəmbərin meracının poetik şərhilə tanış olan hər bir Azərbaycanlının digər dinlərə, hətta öz ölkəsində yaşayan digər xalqların dini inanclarına ehtiramla yanaşmasına istiqamət verən tərbiyəvi fikirlər vardır. Peyğəmbərin ərəbə səfəri zamanı göyün birinci qatında Davud Peyğəmbərlə görüşüb məsləhətlər alması, ikinci qatında Davud Peyğəmbərlə görüşü zamanı onun verdiyi tövsiyələrə hörmətlə yanaşması, üçüncü qatında gözəlliklər Peyğəmbəri Yusif Peyğəmbərin öyüdlərini səbrlə dinləməsi, dördüncü qatında Harun Peyğəmbərin dediklərini əməl edəcəyini bildirməsi, beşinci qatda Musa

Peyğəmbərlə ünsiyyətdən aldığı nəsihətləri böyük məhəbbətlə qəbul etməsi, altıncı qatda İsa Peyğəmbərlə ünsiyyəti zamanı qazandığı nəsihətlərdən bəhrələnməsi, nəhayət göyün yeddinci qatında İbrahim Peyğəmbərdən aldığı məsləhət və nəsihətləri, Allahın nəsihət və məsləhətləri kimi qəbul etməsi multikulturalizm ənənələrinin yaranmasına səbəb ola biləcək amillər kimi dəyərləndirilməlidir.

Nizamidən sonra multikulturalizmi, tolerantlığı, dinlərə münasibəti öz əsərlərində poetik şəkildə, eləcə də nəsr şəklində ifadə edən Məhəmməd Füzuli olmuşdur. Məhəmməd Füzuli öz əsərlərində multikulturalizmi epizodik şəkildə təhlil etsə də “Hədiqətüs-Süeda” əsərində onun İlahi eşq adlandırdığı bənzərsiz məhəbbəti ümumbəşəri məhəbbət kimi təlqin edir. Çünki Füzulinin dinlərə münasibəti multikultural dəyərlər təsiri bağışlayır. Onun bu münasibətini ayrı-ayrı Peyğəmbərlər barədə dediyi fikirlərdə görmək olar. Əsərdəki bəzi fəsillərə diqqət etsək fikrimizi daha aydın şərh etmiş olarıq:

- Dünyanın bütün millətləri, xalqları, hətta azsaylı xalqlar belə Adəm Peyğəmbərə ehtiramla yanaşırlar. Bu baxımdan Füzulinin Adəm Peyğəmbərə münasibəti, onun Həvva ilə vəhtədi bütün millətlərin, xalqların ailə münasibətlərinin yaranması üçün əsil tərbiyə örnəkləridir.

- Əsərdə verilən rəvayətlərdə istər tolerant mühidə, istərsə multikultural mühidə də hörmətlə yanaşılır. Bu bablar (fəsillər) bütün dünya xalqları üçün əsil tərbiyə məktəbi ola bilər. Çünki bu babada övlad və valideyn münasibətlərində mənəvi əxlaqi keyfiyyətlərin tənzimlənməsinə təsir göstərən tərbiyə elementləri var [3].

Füzulinin Adəm Peyğəmbərlə bağlı təqdim etdiyi “Fəsl-i İbtılai-Adəm Əleyhissəlam” adlanan babda həm Adəm peyğəmbərlə, həm də şəhidlərlə bağlı bir neçə rəvayət vardır. Rəvayətlərdən biri Adəmin cənnətdən çıxması, digəri isə Adəmin müsibəti, yəni Habilin qətlilə bağlıdır. Fəsildə Qabil, Qabilin həməzadı İqlima, Habilin həməzadı olan Yəhudə ilə bağlı izahlar da yer alır.

“Fəsl-i İbtılai-Nuh Əleyhissəlam” adlı babda təsvir olunur ki, “Nuh, Adəm Peyğəmbərin oğlu Şis peyğəmbərin nəslindəndir. Nəcəcliyə (dülğərliklə) məşğul olmuşdur. O, öz tayfasının bütperəst, nadinc, sözə baxmayan, dalaşqan, ziyanverən olduğu üçün onların Allahın bəlasına düşər olmasını istəyir, arzulayır. Hətta Allaha yalvarır ki, onlara bəla göndərsin. Rəvayətə görə, Allah-Təala cənabi-Cəbrayıl vasitəsilə onları bütərlərdən uzaqlaşmağa çağırırsa da, onlar bunu əvvəl etmirlər. Hətta Allaha inandığı üçün Nuhu ələ salırlar. Allah Cəbrayıl vasitəsilə Nuha tövsiyə edir ki, bir gəmi düzəlsin. Çünki tezliklə hər yeri su basacaq. Gəmi hazır olan kimi Nuh Allahı tanıyanları və hər canlıdan ikisini gəmiyə yığıb yola düzəlir. Ağrı dağının yanında gəmi dayanır. Nuh öz əsəbləri ilə burada yaşayaraq Allaha ibadət edirlər”. Bu günə qədər bütün müsəlmanlar ölkələri bu rəvayətdən ibrət götürürlər [3].

“Fəsl-i İbtılai-Xəliluləh Əleyhissəlam” adlı bu babın ən maraqlı rəvayətlərindən biri İbrahim Peyğəmbərin Həcərdən olan oğlu İsmayılın qurban kəsilməsi ilə bağlı olan rəvayətdir. Yaşlı sinnində Allah İbrahimə oğul payı əta edir. Lakin onun Tanrı yolunda qurban verilməsi tövsiyə olunur. İbrahim Peyğəmbər İsmayılı qurban kəsmək istəyir. Lakin İbrahimin bıçağı İsmayılın boğazını kəsmir. Müsəlman aləmində yaranan hədislərin birində deyilir ki, İsmayıl atasından xahiş edir ki, onun gözlərini bağlasın. Atasını səbəbini soruşanda İsmayıl bildiri ki, mənim gözlərimi bağlamasan mənim gözlərimdəki kədəri görmədiyim üçün məni rahat kəsərsən. Haqqı-Kərim İsmayılın yerinə bir qoç göndərərək onun qurban kəsilməsini hökm edir [3].

Bu gün demək olar ki, bütün müsəlman ölkələrində bu bayram ənənəsi multikultural ənənə şəklini almışdır.

Məhəmməd Füzulinin peyğəmbərlərə belə münasibəti təkcə Azərbaycanda deyil, bütün dünyada dinlərə etiramla yanaşmağı özündə ehtiva edir.

Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri Hüseyn Cavidin əsərlərində “Allaha”, “Peyğəmbərə”, “Dini adət-ənənələrə” yer verilməsi onun multikultural dəyərlərə olan etiramı kimi başa düşülməlidir. Böyük şairin “Topal Teymur” əsərində İslam dininə olan etiram, onun çirklənməsinə qarşı mübarizə əzmi poetik şəkildə öz əksini tapıb.

Ümumiyyətlə, Hüseyn Cavid yaradıcılığındakı Allah, həqiqətən, gözəllik, məhəbbət, multikulturalizm, dini-fəlsəfi və islami anlayışlar, tolerant dəyərlər tarixi-ənənəvi məzmunlu olmaqla bərabər, böyük sənətkarın özünəməxsus bədii təxəyyül və təfəkkürünün qüdrəti ilə yeni həyat və sənət ömrü əxz etmişdir. Böyük dramaturqun ilk mənsur dramı olan “Maral” faciəsinin hələ lap başlanğıcında – “Əşxas” hissəsində Hüseyn Cavid multikulturalizminin ilk işartılarını görmək mümkündür. Belə ki, əsas qəhrəmanları türk olan əsərdə Doktor obrazının rus olduğu xüsusi qeyd edilir. Bundan başqa, bir epizodik ləzgi obrazı vardır. Birinci pərdənin remarkasında isə Turxan bəyin otağının divarından Şeyx Şamilin şəklinin asıldığı göstərilir. Bütün bunları multikultural yanaşmalar kimi dəyərləndirmək olar.

Faciənin müsbət qəhrəmanlarından biri olan və türkçülük ideyalarını qızğın şəkildə təbliğ edən Çingiz bəy Dağıstan xalqına məhəbbətini Şamilin şəklinə baxaraq elə bir tərzdə ifadə edir ki, bu ifadənin özü tolerantlıqdan xəbər verən, multikulturalizmi yada salan obrazlı yanaşmalardır.

Göründüyü kimi bədii ədəbiyyatda multikulturalizmin öz əksini tapması yetişən nəslin əxlaqi mənəvi keyfiyyətlərinin saflaşdırılması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat

1. Multikultural yazılı abidlərin-əlyazmaların tədqiqi məsələləri, respublika elmi-nəzəri konfransının materialları. Bakı, 12 oktyabr 2016.
2. Kərimli T. Nizami Gəncəvi və Əbdürrəhman Cami. Multikultural yazılı abidlərin-əlyazmaların tədqiqi məsələləri, respublika elmi-nəzəri konfransının materialları. Bakı, 12 oktyabr 2016-cı il, səh. 11.
3. Qasımova A. Füzuli yaradıcılığında Quran rəvayətləri. Bakı: BDU-nun nəşri, 1995
4. Sadıqov Ş. Hüseyn Cavid yaradıcılığında qəhrəman konsepsiyası. Bakı: Hədəf nəşrlər evi, 2011

AZƏRBAYCAN MULTİKULTURALİZMİN BEŞİYİDİR

Əliyev Ə.U.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Ağcabədi filialı, Azərbaycan

“Dövlət, ölkə nə qədər xalqı birləşdirsə, bir o qədər zəngin olur, çünki onların hər biri dünya mədəniyyətinə və sivilizasiyasına öz töhvəsini verir” [1, 62]. Heydər Əliyev.

Azərbaycanda qədim zamanlardan etibarən multikultural mühit formalaşmışdır. Bunun nəticəsidir ki, milli adət-ənənə, inanc, musiqi, yemək və əşyalarımız etnik deyil, ümumbəşəri formada qaynayıb qarışmışdır. Lakin bu multikultural münasibətlərə radikal mövqedən yanaşıb şər toxumu səpən erməni adlandırdığımız “dünya şöhrətli işbazlar” kölgə salsalar da, bu anlayışın beynəlxalq əhəmiyyətini azalda bilməyəcəklər. Çünki Azərbaycanda Zərdüştlük, Yəhudilik, Dağ yəhudiləri, Avropa yəhudiləri (aşkenazilər), Xristianlıq, Pravoslavlıq, Katoliklik, Protestantlıq və İslam dininin geniş yayılması ölkəmizin tolerantlıq mədəniyyətini və Azərbaycanın mədəniyyətlərin qovşağında yerləşməsi amilini şərtləndirir. Tolerantlıq mənəvi borc, siyasi və hüquqi tələbat kimi qəbul edilməlidir. Odur ki, “İslam sivilizasiyası Qafqazda” mövzusunda Beynəlxalq simpoziumda ulu öndər Heydər Əliyev demişdir: “Dünyada bir çox böyük dinlər mövcuddur. Hər dinin özünəməxsus yeri var. Biz azərbaycanlılar islam dini ilə fəxr edərək, eyni zamanda heç vaxt başqa dinlərə qarşı mənfi münasibət göstərməmişik, düşmənçilik etməmişik, ədavət aparmamışıq və heç bir başqa xalqı da öz dinimizə itaət etməyə məcbur etməmişik. “Ümumiyyətlə, başqa dinlərə dözümlülük, başqa dinlərlə yanaşı və qarşılıqlı anlaşma şəraitində yaşamaq islam dəyərlərinin xüsusiyyətidir. Bu, tarix boyu Azərbaycanda da, Qafqazda da öz əksini tapıbdir. Azərbaycanda islam dini ilə yanaşı xristian dini də, yəhudi dini də əsrlər boyu yaşayıb və indi də yaşayır. Qafqazda da bu mənzərə var. Hesab edirik ki, insanlar hansı dinə, hansı mədəniyyətə mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, bütün başqa mədəniyyətlərə, dinlərə, mənəvi dəyərlərə də hörmət etməli, o dinlərin bəzən kiməsə xoş gəlməyən adət-ənənələrinə dözümlü olmalıdır.” Bütün bunlarla yanaşı onu da qeyd etmək vacibdir ki, ermənilər Qafqaza gəldiyi gündən erməni xisləti, riyakarlığı, xəyanəti nəticəsində Qafqazın mənzərəsi dəyişmişdir. Bu haqda akademik Ziya Bünyadov yazmışdır: “...erməni kilsəsi Albaniyada ölkəni erməniləşdirmək aləti olmuşdur”.

Erməni kilsəsi “Albaniyanın bütün kilsələrində sülh”ü yalnız yadelli işğalçıların köməyi ilə bərqərar edirdi, erməni katolikosluğunun mənafeyi hər dəfə tələb etdikdə erməni kilsəsi həmişə yadelli işğalçıların köməyinə əl atır, “Xaç bayrağı ilə öz yolu üzərində tarixi Albaniya və onun bir hissəsi olan Qarabağ (Arsax) xalqlarını” yox edirdi” [4,12]. Bu yox etmə hazırkı dövrümüzdə erməni qəsbkarları tərəfindən Qarabağın işğalı ilə nəticələnmişdir. Amma Azərbaycan bu işğalla barışa bilməz, öz haqq və ədalət mübarizəsi yolunda Qarabağ işğalçı ermənilərdən azad olunmalıdır.

Azərbaycanın ulu keçmişi Qafqaz Albaniyasında qədim Alban məbədləri bütün xristian dünyasında ən qədim kilsələrdir və apostol mənşəlidir. Odur ki, Qafqaz Albaniyasının ərazisi ilk xristian icmalarının meydana gəldiyi məkandır. Bu məsələni Moisey Kalankatuklu “Alban tarixi” əsərində də qeyd etmişdir. Məlumat vermişdir ki, Albaniyada eramızın II yüzilliyindən başlayaraq ilk xristian icmaları yaranıb, IV yüzilliyin I rübündə (313-cü ildə) isə Alban çarı Urnayr Xristianlığı dövlət dini elan edib. İlk xristian apostol kilsəsi Qafqaz Albaniyasında təsis olunub. Hətta xristianlığın banisi İsa Məsihin anadan olması münasibəti ilə Şərqdən (Ə.Ə. Albaniyadan) Qüdsə gəlib ona səcdə qılıb, hədiyyələr təqdim edən də ilk dəfə şərqililər (albanlar) olmuşlar. Bu haqda “İncil”də belə yazılmışdır:

“1. İSA padşah Hırodun günlərində, Yəhudəyə Beytlehemində anadan olan zaman, Şərqdən Yerusəlimə münəccimlər gəlib dedilər:

2. “Anadan olan yəhudilərin Padşahı haradadır? Çünki, Onun ulduzunu Şərqdə gördük və Ona səcdə qılmağa gəldik.”.....

3. Evə gəlib anası Məryəm ilə Körpəni gördülər və yerə qapanıb, Ona səcdə qıldılar. Xəzinələrini açaraq Ona hədiyyələr, qızıl, günnük və mirra təqdim etdilər” [2,13].

Buradan bir daha aydın olur ki, təqdim olunan hədiyyələr dəyərli olmaqla yanaşı, Şərqi də rəmzini əks etdirir. Günnük gün ölkəsinin(Şərqi) simvoludur.

Mənbələrdə qeyd olunur ki, “Bibliya” Albani dilinə tərcümə olunmuşdur. Bu onu göstərir ki, Albani dili “Bibliya” kimi kitabın dilini verməyə qadir lüğət fonduna malik dil idi. Bu barədə tədqiqatçı alim İlhami Cəfəroğlu belə yazır: “Xristian kilsə sənədlərində Şuşa nəslinin patriarxlarının adı Ar Şuşa kimi yazıya alınmışdır. İberyanın siyasi tarixində bir yox, iki Ər Şuşa olmuşdur. Birinci Ər Şuşa xristian deyildi. İkinci isə Şuşanikin qayınatasıdır. Onun dövləti ilə Mesrop Maştos Lori dərəsindəki Şuşa qalasına gəlmiş və iberlər üçün əlifba tərtib etmişdir. (Albaniya tarixi, 1993, 33). Deməli, iberlər üçün əlifba yaratdıran, “İncili” yerli kilsə dilinə tərcümə etdirən Ər Şuşa olmuşdur. Bu Şuşa nəslinin tarixi xidməti kimi dərsləklərə daxil edilməlidir. Bilinməlidir ki, Ön Asiyada hər üç səmavi dinin yayılmasında türk xalqlarının danılmaz rolu olmuşdur” [3, 63]. Bir daha aydın olur ki, multikulturalizm və tolerantlıq türk xalqlarının genindədir.

Ədəbiyyat

1. Heydər Əliyevin aforizmləri. Deyilən söz yadigardır, Azərbaycan Yazıçılar Klubu, 2013
2. İncil, Bibliya Tərcümə İnstitutu, 1993
3. İlhami Cəfəroğlu. İber və Həlay folklorunda türk mifik təfəkkürünün izləri, Bakı, 2014
4. Moisey Kalankatuklu. Albaniya tarixi, Bakı, 1993

DÜNYA İQTİSADİYYATI VƏ QLOBAL PROBLEMLƏR

Əliyev F.M.

Bakı Mühəndislik Universiteti, Azərbaycan

Yer kürəsinin hansı tərəfində yeləşməsindən və inkişaf səviyyəsindən asılı olmadan bütün dövlətləri özlərinin daxili sosial – iqtisadi inkişafı ilə bağlı məsələlərlə yanaşı, dünyanın global adlandırılan məsələləri də bu və ya başqa səviyyədə maraqlandırır. Qlobal problemlərə maraqların artmasının obyektiv əsası vardır. İlk növbədə, bu, “qlobal” sinfinə aid edilən problemlərin ümumbəşəriyyəti ilə izah edilə bilər. “Qlobalıq” anlayışı öz-özlüyündə çox mürəkkəb və dərin, əhatəli və mahiyyətə gic dərk edilən anlayışdır. Qlobal sözünü bir adam, bir qrup adam və yaxud bir dövlət hətta dövlət qrupları üçün çox çətin olan, həlli ilk baxışda mümkün olmayan, böhran vəziyyətdə olan halları ifadə etmək üçün işləmək qəbul olunmuşdur. İlk növbədə dünya iqtisadiyyatı üçün bunun mənasını aydınlaşdırmaq lazımdır. Dünya iqtisadiyyatında işlədilan “qlobal problem” özünün bir neçə əlamətlərinə görə də digər, heç az əhəmiyyətə malik olmayan iqtisadi və sosial problemlərdən fərqlənirlər. Bu əlamətlər hansılardır? Birincisi, onların ümumbəşəri məzmununa malik olmalarıdır. Bu əlamət qlobal problemi bəşəriyyətin gələcəyi ilə formalaşmış sivilizasiyasının saxlanması və inkişaf etdirilməsi amilinə və qoruntuna çevirir. İkinci əlamət qlobal problemlərin əhalisinin sayından, sosial-iqtisadi quruluşundan, iqtisadiyyatının vəziyyətindən, coğrafi mühitindən, elmi-texniki inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq bütün dövlətlər üçün səviyyədə universal və kəskin olmalıdır. Qlobal problemlərin üçüncü əlaməti onların kompleksliliyidir. Bu əlamət hər bir problem daxilində təbii-coğrafi, elmi-texniki, sosial-iqtisadi və siyasi aspektlərin xüsusi qarşılıqlı təsirdə olmasını xarakterizə edir. Dördüncü əlamət problemlərin dinamik lomasıdır [1, 65]. Bu o deməkdir ki, hər hansı konkret problemlərin digər problemlər daxilində yeri və tutuduğu mövqe dəyişkəndir. Belə hal ola bilər ki, dünya dövlətlərinin birgə əməkdaşlığı nəticəsində hər hansı bir ixtiyari götürülmüş problemin kəskinliyi azalsın və hətta heçə ensin və yaxud da əksinə, ümumi dil tapmadıqda lap elə xırda görünən problem şaxələnsin və bütün bəşəriyyəti bürünsün.

Bu göstərdiyimiz əlamətlər qlobal problemləri digər problemlərdən (bir ölkə və yaxud region üçün aktual olan problemlərdən) fərqləndirən əlamətlərdir. Lakin bu əlamətlər qlobal problemlərin genezisini başa düşmək üçün kifayət deyildir. Qlobal problemlərin genesizi bilavasitə ayrı-ayrı ölkə və ölkələr qrupunda baş verən siyasi, sosial-iqtisadi və təbii problemlərlə sıx əlaqədar olan bir prosesdir. Hansı əlamətə malik

olmalarından asılı olmayaraq, qlobal problemlər spesifik və əlahiddələşmiş qrup problemlərdir ki, bunların hamısında ümumbəşərilik koloriti birinci yerdə durur. Beləliklə, qlobal problem elə problemdir ki, o, bütün bəşəriyyətin həyatı maraqlarına toxunur və həlli üçün müxtəlif ölkələrin, bütün dünya cəmiyyətlərinin birgə əməkdaşlığını, səyini tələb edir. Qlobal problemlər öz təbiətlərinə görə kompleks xarakterlidirlər, insanı hərtərəfli və dərinlən düşündürmək xüsusiyyətlərinə malikdirlər. Həllini təcili tələb problemlərdir. Onların həm beynəlxalq, həm siyasi və həm də sosial-iqtisadi aspektləri vardır. Qlobal problemlərin meydana çıxma səbəblərini aşağıdakı kimi qeyd edə bilərik.

Dünya iqtisadiyyatının müasir dövrünün xarakterik xüsusiyyətlərindən ən başlıcası keyfiyyətə yeni və bir-birilə sıx əlaqədə olan qlobal problemlərin meydana gəlməsi və kəskinləşməsidir. Onların ortaya çıxması da dünya ictimaiyyətinin və bütün ölkələrin diqqətini cəlb etməsi, istehsalın maddi əsasının genişlənməsi və dünya əhalisinin durmadan artması kimi obyektiv proseslə bağlıdır. Kəskinləşməsinin səbəbi isə yüksək tempdə sürətlənən elmi texniki inqilabdır. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, elmi texniki inqilab bütün ölkələrdə eyni tempdə, eyni səviyyədə inkişaf etmir. Bundan başqa, ölkələrin bu məsələyə münasibəti də müxtəlifdir. Elmi-texniki nailiyyətlərdən istehsalda istifadə edərkən problemlərə kompleks münasibətin olması və yaxud da imkanlı ölkənin digər ölkələrdə məhsuldar qüvvələrin inkişaf etdirilməsi şüarı altında əks nəticələri nəzərə almadan elmi-texniki inqilabın nailiyyətlərini tətbiq etməsi son nəticədə onları dünyada qlobal problemlərin meydana gəlməsi və kəskinləşməsi müəlliflərinə çevirir. Deməli, bir və bir qrup ölkənin texniki və elmi nailiyyətlərdən düzgün istifadə etməməsi bütün bəşəriyyət üçün problemlər yarada bilər. Bu və digər səbəblər üzündən dünyada yaranmış qlobal problemlərə xammal-mineral və enerji, ətraf mühitin qorunması, aclıqla və ən qorxulu xəstəliklərlə mübarizə, səmərəli demoqrafik siyasətin işlənilməsi, kosmosun və dünya okeanının mənimsənilməsi, yeni meydana gəlmiş dövlətlərin iqtisadi və elmi-texniki gərginliyinin aradan qaldırılması, sülhün və beynəlxalq əməkdaşlığın bərqərar olub möhkəmlənməsi, sivilizasiyanı məhv etməyə qadir qızğın silahlanmanın dayandırılması, urbanizasiya prosesinin idarə olunması, planetin qlobal istiləməsi kimi digər problemlər daxildir.

Qlobal problemlərin qruplaşdırılması.

Göründüyü kimi problemlər çoxdur. Dünya iqtisadiyyatında onların rolunu, yerini və həlli yollarını düzgün təyin etmək üçün qlobal problemləri üç qrup şəklində öyrənmək məqsədyönlüdür. Birinci qrup problemlər öz mahiyyətinə görə ictimai-siyasi xarakter daşıyır və dövrümüzün hazırkı pilləsinin siyasi reallıqları ilə şərtlənir. Belə problemlərə müharibə, sülh, etnik çəkişmələr, tərk silah uğrunda mübarizə, hərbi texnikanın gündəlik tələbat məhsulları istehsalına uyğunlaşdırılması, müxtəlif növ əsarətlərdən azad olmuş ölkələrin iqtisadi və elmi-texniki gerilik problemi və müəyyən mənada demoqrafik problemlər daxildir. İkinci qrup problemlər cəmiyyətlə təbiət arasında baş verən münasibətlərdən doğur və elmi-texniki inqilabların təsiri altında kəskinləşir. Mineral-xammal və enerji problemləri, ətraf mühitin qorunması, kosmosun və Dünya okeanı resurslarının mənimsənilməsi, qlobal istiləşmə bu qəbildən olan problemlərdir. Üçüncü qrup problemlərin meydana çıxma fazası şəxsiyyət və cəmiyyət arasındakı qarşılıqlı münasibətlərdir. Belə problemlərə ilk növbədə aclıq və xəstəliklərlə mübarizə, sosial tərəqqi naminə elm və texnikanın tərəqqisinə nail olmaq, ondan hərtərəfli və səmərəli istifadə etmək, təhsilin və kadr hazırlığının yaxşılaşdırılması kimi problemlər daxildir [2, 34].

Göründüyü kimi qrupa aid olunan problemlərin səbəblərinin kökündə dövlətlər və bu dövlətlərdə yaşayan insanların münasibəti durur. Öz xalqının gələcəyi haqqında düşünən dövlət xadimləri olan ölkələrdə bu qrup problemlərin meydana çıxma ehtimalı da azalır. Korrupsiyaya, rüşvətxorluğa qurşanmış dövlətlərdə isə əksinə, bu problemlər yaranır, kəskinləşir, qloballaşır, cəmiyyəti iflic edir.

Ədəbiyyat

1. Əliyev A., Şəkəreliyev A., Dadaşov İ. Dünya iqtisadiyyatı: müasir dövrün problemləri. Bakı: 2003
2. Bağırzadə E. Müasir Azərbaycan iqtisadiyyatının formalaşmasının əsas mərhələləri. Bakı: 2014

ОБ ЭЛЕМЕНТАХ ФОЛЬКЛОРА В ТВОРЧЕСТВЕ Л.Н.ТОЛСТОГО

Алиева У.Н.

Бакинский славянский университет, Азербайджан

Говоря о проблемах, связанных с народным творчеством, следует отметить, что оно занимает особое место в образцах русской классической литературы. Исследуя устное народное творчество, можно убедиться в том, что даже пословицы и поговорки бедных и зажиточных людей существенно отличаются своей специфичностью, так как сам «народ» не однороден.

Если литературе каждой нации присуще определенное своеобразие, и национальные литературы не похожи друг на друга, то творчество народное – оно универсальное. Говоря о Толстом, М.Горький писал: «Этот огромный художник очень пользовался фольклором...» [т.14, 263].

Начиная с 50-х годов XIX века до конца жизни, Толстой был неутомимым собирателем материалов народного творчества, особенно пословиц. Собирает он пословицы целенаправленно, выбирая из них те, которые могли понадобиться для творчества. Напомним, что в черновиках «Войны и мира» свыше 70 пословиц, касающихся Платона Каратаева, а для «Хаджи-Мурата» Толстым были изучены десятки сборников по быту и нравам кавказских горцев. О пристрастии Толстого к пословицам свидетельствуют и названия многих его произведений: «Бог правду видит, да не скоро скажет», «Вражье лепко, а божье крепко», «Охота пуще неволи», «Перемелется – мука будет», «Не играй с огнем – обожжешься», «Коготок увяз, всей птичке пропасть» (дополнительное название «Власти и тьмы»). Даже для «Войны и мира» Толстой вначале задумал название «Все хорошо, что хорошо кончается».

Пословичным названием Толстой как бы анонсирует идею своего произведения, его основную тенденцию. Это наименование играет, примерно, такую же роль, что и мораль в баснях, только информирует читателя об идее произведения не в заключении, а в самом начале.

Широко пользуется Толстой пословицами для характеристики своих героев: Платона Каратаева («Война и мир»), Акима и Матрены («Власть тьмы»), Хаджи-Мурата и др. При этом, что особенно примечательно, обилие пословичных изречений их не обезличивает, во-первых, потому, что пословицы пословицам рознь и, во-вторых, потому, что, когда двое говорят одно и то же, это не всегда одно и то же. Можно это проследить на пословицах Матрены из «Власти тьмы» и Хаджи-Мурата из одноименного произведения.

Матрена – злое начало в пьесе. В черновиках «Власти тьмы» Толстой характеризует ее ремарками: «хитрая ведьма», «болтунья, ведьма, любящая пакостить». Для Матрены поговорки служат ширмой, прикрытием дурных мыслей и поступков якобы общественным мнением, самоутайкой за чужими словами. Она о себе говорит: «Все 77 уверток знаю; баба с печи летит, 77 дум и передумает» [2, 25]. Жалость Акима к обиженной сироте, Марине, Матрена отводит поговоркой: «Уже Маремьяна старица, по всем мире печальница, а дома не евши сидят» [2, 29]. Подговаривая Анисью отравить мужа, она предупреждает, чтобы ее, Матрену, в случае чего не запутали: «С больной головы на здоровую не сворачивай» [2, 41]. Анисью она убеждает захватить у умирающего мужа как можно скорее: «Теперь сморгаешь, ищи тогда на орле – на правом крыле» [2, 46]. И в этом же убеждает она и сына Никиту: «Живой живое и думает...деньги всему делу голова» [2, 48]. А успокаивая сына, что никто о совершенном им преступлении не узнает, она говорит: «Земля-матушка никому не скажет, как корова языком слижет» [2, 73]. И о том же еще раз: «Никто не знает: ни кошка, ни кот Ерошка». Увещевая сына не терять бодрости, приговаривает: «Умел гулять, умеи и концы хоронить» [2, 89].

К подобным поговоркам Матрены уже никак не отнесешь определения Толстого о поговорках Платона Каратаева, что сказаны им к месту, полны мудрости. Матрена говорит их кстати, но они совсем не мудры. Они хитры и низменны, и даже не всегда умны, а только житейски благоразумны.

Поговоркам же Хаджи-Мурата нельзя отказать в мудрости, но мудрость эта особого рода, она – восточная. Хаджи-Мурат не терпит многословия, и когда при нем чеченец предается красноречию, он его обрывает: «Веревка хороша длинная, а речь короткая» [4, 505]. Часто в его пословицах образы из любимого им животного мира. О своем брате он говорит: «Он был телом как бык и храбрый как лев, а душой слабый как вода» [4, 542]. О злой ханше: «Она как пчела, знала, в какое место ужалить» (там же), об ауле, в котором он родился: «Аул небольшой в ослиную голову, как у нас говорят в горах» (там же). Но Хаджи-Мурат и по-восточному вежлив и тактичен. Бал у Воронцова, где женщины не держались от мужчин в стороне и дамы были глубоко декольтированы, Хаджи-Мурату, привыкшему к тому, чтобы женщины были под чадрами и держались от мужчин подальше, конечно, понравиться не мог. Но на вопрос о том, как ему понравился этот бал, он, чтобы не обидеть хозяев и в то же время не желая кривить душой, отвечает уклончиво поговоркой: «У нас пословица есть, сказал он переводчику, – угостила собака ишака мясом, а ишак собаку сеном, оба голодные остались... Всякому народу свой обычай хорош» [4, 581]. Смысл чеченской поговорки, примерно тот же, что и русской – «Не в коня корм», но выражена она по-восточному и с вежливой концовкой.

Особенностью народной речи Толстой очень часто пользуется сам, в некоторых случаях сближением сходно звучащих слов как бы возвращает им их исконное, уже стершееся значение:

странно – странствовать, острог – строго, подобострастен – страстность, исповедывал – проповедывал и т.д.). Мы вспоминаем, что эти слова являются частью одних лексических гнезд.

Пословицы и поговорки, как известно, избобилуют всякого рода созвучиями. И у Толстого ими избобилует речь простолюдина, но нередко и собственная, авторская речь.

У Толстого много стилистических особенностей от построения предложений с народной речью вплоть до повторения одних и тех же слов, которые превращаются в сцепления предложений. Эта такая связь, когда последующее предложение начинается с того самого слова, которым кончилось предшествовавшее предложение. Это можно увидеть на примере рассказа «Много ли человеку земли нужно», где такие повторы почти в каждой главе. Например: Думал, думал; судили, судили [3, 246], лопотали, лопотали [3, 248]; поговорили, поговорили; ехали, ехали, верст за 500 отъехали [3, 249]; слушал, слушал [3, 250], шел он, шел [3, 253]; бежал, бежал, все спускается да спускается, прибавляет да прибавляет [3, 254].

А вот примеры сцепления предложений:

«Верст 50 обойду за день. День-то нынче, что год», «Перед зарей только забылся. Только забылся и видит сон. Видит он...» [3, 251].

Иногда связь предложений у Толстого осуществляется простой перестановкой одинаковых слов: «Собирался ехать...сам собрался» [3, 252]; «Пора – говорит – на степь ехать...Коли ехать, так ехать – говорит – пора» [3, 252] и др. Часто у Толстого в соседстве находятся слова одного и того же корня: «Заведение заведу», «Одарил подарками» и т.д.

Этой особенностью народной речи Толстой пользуется не только в народных рассказах, но и на всем протяжении всего своего творчества, в самых различных жанрах. Говоря о Л.Н.Толстом, следует отметить, что «он пишет, как говорит». А это в свою очередь делает его произведения необыкновенно жизненными, красочными, придает им особенную неповторимость и бессмертность.

Литература

1. Горький М. Собр.соч. в 30-ти томах. М.: Гослитиздат, 1953
2. Толстой Л.Н. Власть тьмы. // В кн.: Л.Н.Толстой. Драматические произведения. М.: Правда, 1983, с. 19-97.
3. Толстой Л.Н. Много ли человеку земли нужно. // В кн.: Л.Н.Толстой. Рассказы. Ленинград: Художественная литература, 1981, с.243-256.
4. Толстой Л.Н. Хаджи-Мурат. // В кн.: Л.Н.Толстой. Повести и рассказы. М.: ЭКСМО, 2004, с.501-607.

QLOBALLAŞMA DÖVRÜNDƏ YARADICILIQ PSIXOLOJİ MƏDƏNİYYƏTİN ƏSAS GÖSTƏRİCİSİ KİMİ

Əliyeva L.M.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

İnsanın, hətta öz təfəkkürü vasitəsi ilə yaranan düşüncələri də, yerinə yetirdiyi hərəkətləri də kosmik təfəkkürün, kosmik ağılın, kosmik hərəkətin məhsuludur. Yer həyatı ilə bağlı olan hər şey kosmosdan idarə olunur. Bu halda sual yaranır. Bəs insana nə qalır? Həyat gücü hər bir insan üçün vacib olan, fiziki və psixi qüvvələrin sıx əlaqəsi, bir-birini tamamlaması və inkişafetdirici təsiri sayəsində yaranır. Buraya çoxsaylı faktorlar daxildir. Əlbəttə ki, ilk sırada sağlam fiziki bədən durur. İnsan sağlam fiziki bədənli doğulubsa, uşaqlıqda valideynlər fiziki bədənin mədəni qulluq göstərəcəyi və özünəxidmətə aid olan həmin qulluq qaydaları üçün vərdislə bacarıqlar formalaşdırıblarsa fiziki bədən sağlam olacaqdır. Ancaq bununla iş bitmir. Fiziki bədənə sağlamlığı üçün həm də sağlam psixika gərəkdir. Psixika iki halda sağlam olur: psixikanın fizioloji və bioloji mənşəli prosesləri öz funksiyalarını normal qaydada yerinə yetirdikdə; insan sağlam düşüncə tərzinə, sosial-rol davranış mədəniyyətinə sahib olduqda, bu rollar üzrə əxlaq və mədəniyyətə yiyələnərək öz vəzifələrini düzgün yerinə yetirdikdə.

Müxtəlif orqanların natamamlığı insanın həyatında təsəvvür olunmaz uğurların səbəbi də ola bilər. Bu, həmin çatışmazlığın aradan qaldırılmasına qarşı yönələn həyat gücündən- enerjiden asılıdır. Şəxsiyyətin davamlı xüsusiyyətləri belə kamilliyə, nailiyyətə imkan yarada bilər. Bütün bunlar insanda pozitiv enerji yükünü artırır. Pozitiv enerji yükü orqanizmin özünə, onun münasibətlər sisteminə, məhsuldar, səmərəli, sağlamlaşdırıcı yaradıcı fəaliyyətə ciddi şəkildə təsir göstərir. Bu təsir somatik sistemin, emosional aləmin, mədəniyyətin və son nəticədə fiziki bədənə psixoloji sağlamlığına zəmin yaradır. Əksinə, həyat fəallığının boğulması, fəaliyyətin digər istiqamətə yönəldilməsi, insanın iradəsinə göstərilən hər cür təzyiq, asanlıqla

stress və aqressiyalarla, bəzən də daha ağır psixi pozuntularla nəticələnə bilər. Bu təsirlər fəaliyyətdə və ünsiyyətdə özünü biruzə verir.

Ə.Ə.Əlizadə yaradıcılıq və psixoloji mədəniyyət arasındakı əlaqəni qloballaşma dövrünün əsas şəxsiyyət keyfiyyətlərindən biri hesab edir. “Yaradıcılıq meyilləri özünüaktuallaşdırmanın stixiyasını təşkil edir. Bu stixiyada təxəyyülün rolu son dərəcə önəmlidir. Təxəyyül prosesində özünüaktuallaşdırma tələbatı ancaq hisslərin qovşağında bərqərar olur” [1, 28].

Yaradıcı prosesdə intellektual fəaliyyət daha səmərəli qurulur. İntellektual imkanlar böyük həvəslə fəaliyyətə tətbiq edilir. Yaradıcı fəaliyyətin nəticələrinə görə hesabat verilir: “Mən kiməm?”, “Mən nəyə qadiram?”, “Nəyi yarada bilirəm, yaxud nəyi yaratmaq istəyirəm?”. İşgüzar və təşübbüskar insanın mənlilik şüurunun əsas konsepsiyasını bu fikirlər təşkil edir. Beləliklə o, kamil şəxsiyyət səviyyəsinə qalxa bilər. İnsan azadlığının əsas şərtlərindən biri onun əməyə münasibətidir. Gənclik dövründə artıq insanda əməyə şüurlu münasibət formalaşır. Əmək artıq ayrı-ayrı tələbatlarla bağlı olaraq həyata keçirilən əlaqəsiz fəaliyyət növü deyil, özünüreallaşdırma tələbatını ödəmək üçün əsas fəaliyyətə çevrilir. Əməksevərliyi insanların qarşılıqlı münasibətlərindəki uğurları ilə bağlayır. İnsan əmin olmalıdır ki, mühit, fərdi və ictimai məqsədlər axtarmaqla cəmiyyətə təsir göstərə bilər. Beləliklə, səriştəliliyin psixososial ölçüsü sosial, iqtisadi və siyasi həyatdakı effektiv iştirakın əsasında durur. İnsanın əmək fəaliyyətinə ən səmərəli təsir onun yaradıcı xarakteri olmasıdır. Bu sahədə başlıca məsələ özünəinam hissinin artırılması, fəaliyyətin effektivliyinə zəmin yaradılmasıdır”.

Yaradıcı fəaliyyət fəaliyyətin daha keyfiyyətli, məhsuldar, fərd və cəmiyyət tərəfindən qiymətləndirilən formasıdır. Yaradıcılıq insanın psixikasının ən qiymətli tərəflərinə sirayət edir. Məsələn, bədii yaradıcılıq özünüdərkə və həyat enerjisinin onunla uzlaşdırılması ilə bilavasitə bağlıdır. Müasir cəmiyyətin ən mühüm vəzifəsi insana dünyanın harmoniyasını özünün daxili aləmində yaratmaq, öz qabiliyyətlərinə inanmaq və onu inkişaf etdirmək yollarını öyrənməkdir.

Bu ideyanı təbliğ edən humanist, koqnitiv və transpersonal psixologiya insanın fizioloji, psixoloji və sosial problemlərinin həllini insan fəallığının yaradıcı fəaliyyətə, xüsusilə bədii və intellektual yaradıcılığa yönəldilməsində görür. İnsan əmin olmalıdır ki, yaradıcılıq-qabiliyyətin və istedadın ən mühüm şərtidir. Çünki yaradıcılıq iradəsi-proqressiv təkamül cəhdidir.

Yaradıcı fəaliyyət-fəaliyyətin ümumi prinsiplərinə tabedir. Burada başlıca şərt motivasiyanın yaranmasıdır. Tədqiqəddici fəaliyyətin nəticəsi ünsiyyətçilliyin və həvəskarlığın yaranmasına səbəb olur. Bəzən insanlar öz fəaliyyətində bilərəkdən disbalans yaradırlar. Yemək, yuxu və digər rahatlıqlardan imtina edərək dünyanı, əslində isə özünü fəth etməyə cəhd göstərirlər. Bütün bunlar son anda yaşanacaq həzzalma, doyumluq, özünəarxayınlıq hisslərinə olan ehtiyacdən doğur. Ən adi emosional vəziyyətin yaşanmasına olan ehtiyac insanı yaradıcılıq, qəhrəmanlıq zirvəsinə qaldırır. “Göründüyü kimi, yaradıcı fəaliyyət – fəaliyyətin daha keyfiyyətli, məhsuldar, fərd və cəmiyyət tərəfindən qiymətləndirilən formasıdır. Yaradıcılıq insanın psixikasının ən qiymətli tərəflərinə sirayət edir. Bunu yalnız fərdi-psixoloji imkan kimi dəyərləndirmək düzgün olmazdı. Yaradıcılıq mexanizminə, onun öyrənmə prosesinə sərf olunan enerji insani yaradıcılığın İlahi yaradıcılıqla bağlılığını üzə çıxarır. İnsanın energetik sahəsinin incə aləmlə bağlılığının xüsusiyyətlərini izah edir” [2, 62].

İnsan üçün bunun ən uğurlu həll yolu budur: sağlam həyat tərzini sürmək üçün ağıl var. Onun köməyi ilə əhatəmizdə baş verənləri düzgün qavramağın yolunu tapmalıyıq. Əgər hiss və düşüncələrimizi özbaşına, yaxud başqalarının ixtiyarına buraxsaq, mənəvi varlığımızdan əsər-əlamət qalmayacaq. O, kiminsə təkrarına, surətinə çevriləcək, proyeksiya olunacaq. Bu zaman psixikanın problemləri başlayacaq, çünki hər bir insanın öz mənəviyyəti var. Yalnız özünəməxsus olduqda insan özünün insanlıq mahiyyətini saxlaya bilər. İnsan yalnız özünə məxsus, özünə xas olanları inkişaf etdirdikdə özünədəyərlik hissi yaranır. İnsan elə yaradılıb ki, həyatın hər bir anında seçim etməli olur. Elə seçimə cəhd etmək lazımdır ki, onlar həmişə həyatı daha çox doldursunlar. İnsan ruhu həmişə həyatını doldurmaq, mənalandırmaq üçün seçim etməyə meyillidir. O, həmişə məhəbbətə və gözəlliyə can atır. Əgər buna köklənə bilsək, kainatın yaradıcı enerjisi ilə əlaqəyə girmiş oluruq. Nə istədiyimizi, nəyi arzuladığımızı dəqiq bilməliyik. Hər birimiz həm özümüzə, həm də başqalarına məxsus olan müxtəlif fikirlər atmosferi ilə əhatə olunaraq yaşayırıq. Yalnız özümüzə deyil, başqalarına məxsus olan fikirləri belə, bizim həmin fikirlərə münasibətimiz müəyyənləşdirir.

Ədəbiyyat

1. Əlizadə Ə. Fantaziya binomu. Bakı: ADPU-nun mətbəəsi, 2008, 290 s.
2. Əmrəhli L. Şəxsiyyət və cəmiyyət. Bakı: MBM, 2010, 299 s.
3. Джерелевская М.А. Установки коммуникативного поведения. Москва: Смысл, 2000, 191 с.

4. Центрированное на человеке теория Роджерса //Теории личности. Москва: Апрель-П., 2000, 229-257 с.

5. <http://www.library.atgti.az>

QLOBALLAŞMA DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCAN MUZEYLƏRİNDƏ MULTİKULTURAL DƏYƏRLƏRİN TƏBLİĞİ

Əliyeva N.Ə.

AMEA Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi, Azərbaycan

Müasir dünya elmi və mədəniyyətinə inteqrasiya edən Azərbaycanın qarşısında duran vəzifələr sırasında zəngin mədəniyyət, incəsənət abidələrini dünyaya tanıtmaq, müxtəlif səbəblərdən ölkəmizdən “didərgin” düşmüş sənət əsərlərinin qaytarılması və təbliği missiyası vardır [1, 23]. Dünyada gedən qloballaşma prosesinin mənfi nəticəsi olaraq müxtəlif millətlərin mədəni irsinin sintez edilərək ümumdünya mədəniyyətinin tərkib hissəsi kimi qəbul edilməsi milli özünəməxsusluğu, rəngarəngliyi, təkrarolunmaz özəlliyi aradan qaldırır, ayrı-ayrı mədəniyyətləri fərdi, unikal mədəniyyət olmaqdan məhrum edir. Bu gün muzeylərin qarşısında duran ən ümdə vəzifələrdən biri mədəniyyətimizi bu cür tendensiyalardan, belə neqativ ideya və siyasətlərdən qorumaqdır. Dünya muzeylərinin zəngin maddi-mənəvi irsə sahib olmaları onların ölkələrarası, dövlətlərarası və xalqlararası sülh elçiləri kimi fəaliyyət göstərmələrinə, irqçilik, millətçilik, milli dözümsüzlük kimi bəşəriyyətə zidd olan ideyalara, siyasətlərə qarşı mübarizələrinə zəmin yaradır. Hazırda dünya kulturoloji fenomeninin bir hissəsi olan Azərbaycan muzeyşünaslığı müstəqil inkişaf yolunu seçməklə qabaqcıl ideyalara əsaslanan inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur [2, 4].

Kökü eramızdan əvvəllərə gedən, mənşəyini qədim Şərqdən – Misir, Hindistan, Kipr, Kritdən alan muzeylər [3, 86; 58, 9] bu gün mövcud olduqları ölkələrin, dövlətlərin, xalqların maddi-mənəvi irsini toplayan, tədqiq, təbliğ, mühafizə edən mədəniyyət və elm fenomeninə, əhəmiyyətli kulturoloji qüvvəyə çevrilmişlər. Muzeylərin yaranması və inkişafı onları öyrənən, tədqiq edən muzeyşünaslıq elminin də yaranmasını zəruri etmişdir. Amma muzeylərdən fərqli olaraq muzeyşünaslıq elmi nisbətən gec yaranmışdır. Bütün dünyada və keçmiş sovet ölkəsi məkanında olduğu kimi, Azərbaycan muzeyşünaslıq elmi də gənc elm sayılır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu elmin müəyyən problemlərinin tam həllinə hətta indiyədək daha uzun inkişaf yolu keçmiş Avropa muzeyşünaslığı da nail olmamışdır. Hələ də onun sinkretik təbiətindən doğan və dəqiq elm sahəsi kimi formalaşmasına sədd qoyan özəllikləri dünya muzeyşünaslığında mübahisələrin davam etməsinə səbəb olur [4, 18].

Qeyd etmək zəruridir ki, son illərdə Azərbaycanda Muzey işinə dövlət tərəfindən artan qayğı və diqqət sayəsində son zamanlar respublikada muzeylər şəbəkəsi genişlənir, tarixi yaddaşımızı, nəsillərdən-nəsillərə yadigar qalan maddi-mənəvi irsimizi və zənginliklərimizi qoruyan və özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə fərqlənən muzeylərin fəaliyyəti genişlənir [5]. Özü-özlüyündə tarixi mədəniyyət abidəsi sayılan muzeylərin binaları bərpa edilir, onlar müasir tələblərə cavab verən elmi-texniki avadanlıqla təchiz olunur, maddi-texniki bazaları gücləndirilir, elmi-tədqiqat işlərinin həyata keçirilməsi üçün şərait yaradılır, muzey işinin elmi-ictimai fəaliyyətinin, nəzəriyyə və metodikasının dünya elmi səviyyəsində aparılması üçün imkanlar genişlənir. Deyilənlərlə əsaslanaraq qeyd etmək zəruridir ki, bu faktorlar ölkədə “mədəni turizmin” inkişafına müsbət təsir göstərmiş və bu siyasətin nəticəsi olaraq bu gün ölkəmizi ildə milyonlarla xarici turist ziyarət edir. Müasir dövrdə muzeylərin funksiyası xeyli genişlənmişdir. Əgər bir neçə onilliklər əvvəl muzeylərin fəaliyyəti tarixi-mədəni dəyərlərin toplanması, qorunması, nümayişi və təbliği ilə məhdudlaşdırsa, bu gün muzeylər cəmiyyətdə bədiilik kriteriyalarını formalaşdıran bir laboratoriyaya, milli-mədəni dəyərlərin müasir incəsənət və mədəniyyət məkanına daxil edilməsinə xidmət edən bir quruma çevrilmişlər. Bu prosesin nəticəsi olaraq bu gün muzeylər cəmiyyətin tək sosio-mədəni yaddaşının mühafizəçiləri deyil, həmçinin müasir mədəniyyət kriteriyalarını yaradan qurumlar kimi düşünülür. Bugünkü qloballaşan dünyada Azərbaycanın milli dəyərlərini ədəbiyyatımızı, mədəniyyətimizi, incəsənətimizi dünyaya tanıdan əsas mərkəzlərdən biri də muzeylərdi [6]. “Mədəni turizm”in vacib hissəsi hesab olunan muzeylərimizlə iş bir neşə istiqamətdə aparılır. Ölkədə fəaliyyət qöstərən turizm agentliklərinin əksəriyyətinin iş planına həm Bakıda, həm regionlarda yerləşən muzeylərlə əcnəbi qonaqları tanış etmək daxildir. Xarici turistlərin muzeylərlə tanışlığı “eko” yəni açıq səma altında muzeylərdən başlayır. Bura Qobustan Dövlət Tarixi Bədii Qoruğu, “Atəşgah məbədi” Dövlət Tarix Memarlıq Qoruğu, Şirvanşahlar Sarayı və İçərişəhər Dövlət Tarix Memarlıq Qoruğu, Qala Arxeoloji Etnoqrafik Muzey Kompleksi daxildir. İkinci ziyarətçilərin marağına səbəb olan muzeylər qrupu Bakının mərkəzində yerləşən muzeylərdir. Burada

Heydər Əliyev adına Mədəniyyət Mərkəzi, Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi, Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi, Rüstəm Mustafayev adına Azərbaycan Milli İncəsənət Muzeyi, Lətif Kərimov adına Xalça və Xalq Təbiiqi Sənəti Dövlət Muzeyi, “Ədibin evi” Mir Cəlal Paşayevin ev muzeyini və başqalarını göstərmək olar. Heydər Əliyev adına Mədəniyyət Mərkəzinin innovativ ekspozisiyası qonaqların böyük rəğbətini qazanmışdır. Bununla yanaşı mərkəz Azərbaycanda dünyaca məşhur fırça, söz, sənət ustalarının sərgilərinin təşkilində mühüm işlər görmüşdür. Mərkəz mütəmadi olaraq Azərbaycan sənətkarlarının xarici ölkələrdə və əcnəbilərin Azərbaycanda sərgilərini, kitab təqdimatlarını və bu kimi mədəni tədbirlər keçirir, multikulturalizm ideyalarının Azərbaycanda təbliğinə öz töhfəsini verir.

Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi Azərbaycan muzeylərinin sırasında önəmli yer tutmaqdadır. 1939-cu ildə Nizami Gəncəvinin memorial muzeyi kimi düşünülmüş muzey bu gün min illik Azərbaycan ədəbiyyatının tarixini əks etdirən, Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyətini təbliğ edən əsas mərkəzlərdən birinə çevrilmişdir. Məlumdur ki, postsovet dövründə ədəbi irsin tədqiqi və təqdimatında bir sıra dəyişikliklər baş vermişdir. Bu proses ədəbiyyat muzeylərini də əhatə etmiş və ədəbi irsimizin təqdimatında bir sıra dəyişikliklər baş vermişdir [7]. 2009-cu ildə reallaşan yenidənqurma işlərindən sonra muzeyin ekspozisiyası bir sıra yeni zallarla zənginləşdirilmiş, milli ədəbiyyatımızın inkişaf yolu yeni prizmadan işıqlandırılmışdır. Muzeyin müasir dünya standartlarına cavab verən, yenidən qurulmuş ekspozisiyasını hər gün onlarla xarici turist ziyarət edir. Ekspozisiyada nümayiş olunan qədim əlyazmalar, maddi-mədəniyyət nümunələri, rəsm əsərləri, xalçalar, nadir çap kitabları, nəfis miniatürlər, məşhur xəttatların əlyazmaları, numizmatika nümunələri, yazıçıların xatirə əşyaları, sənədli fotosəkillər, heykəltaraşlıq nümunələri, təbiiqi sənət nümunələri vasitəsilə Azərbaycanın söz tarixi canlandırılır. Klassik dövr Azərbaycan ədəbiyyatına xüsusi maraq göstərən ərəb və fars dilli tamaşaçı auditoriyasının sayı son illər xeyli artmışdır. Muzeyi ziyarət edən xarici vətəndaşların sırasında Pakistan vətəndaşları xüsusi yer tutur. Pakistan İslam Respublikası Ermənistan Respublikasını müstəqil bir dövlət kimi tanımaması səbəbindən bu ölkə vətəndaşları üçün 2001-ci ildən muzeyə giriş pulsuzdur.

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi də Azərbaycanda multikulturalizm ideyalarını təbliğ edən təşkilatların sırasında mühüm yer tutmaqdadır. Azərbaycan tarixi və mədəniyyətinin tədqiqi və təbliğinə həsr olunmuş beynəlxalq tədbirlərə ev sahibliyi edən muzey bu gün Norveçin Stavanger Arxeologiya Muzeyi, Çexiya Milli Muzeyi, Seul-Bakı Azərbaycan-Koreya Mədəniyyət Mübadiləsi Assosiasiyası və başqaları ilə əməkdaşlıq edir [8]. Deyilənlərdən çıxış edərək əminliklə söyləmək olar ki, Azərbaycanda multikulturalizm ideyalarını təbliğ və təqdim edən əsas mərkəzlərdən biri də muzeylərdir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Muzey sərvətlərinin və muzey kolleksiyalarının uçotu və mühafizəsinə dair təlimat. Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi. Bakı, 2008, 220 s.
2. Əliyeva N. Muzey işinin təşkilində müasir texnologiyalar. Dissertasiya. 2011, 141 s.
3. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. 10 cildə, VII c. Bakı: ASE Baş redaksiyası, 1983, 624 s.
4. Гнедовский М.Б. Современные тенденции развития музейной коммуникации: Кн.: Музеєведение. Проблемы культурной коммуникации музейной деятельности / Сб. науч.тр., М.: 1989, с. 17- 35
5. Azərbaycanın elm və mədəniyyət xadimləri (kataloq). Ön sözün müəllifi X.Bəşirova. Bakı: MarsPrint, 2001, 141 s.
6. Aslanova R. Qloballaşma və mədəni müxtəliflik. Bakı: Elm, 2004, 264 s.
7. www.nizamimuseum.az
8. www.azhistorymuseum.gov.az

MULTİKULTURAL ƏNƏNƏLƏRİNİN YETİŞƏN NƏSLİN ƏXLAQİ-MƏNƏVİ KEYFİYYƏTLƏRİNİN FORMALAŞMASINA TƏSİRİ

Əliyeva T.Ş.

Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan

“Azərbaycan təhsilinin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”nın beş əsas istiqamətlərindən birincisi şəxsiyyət yönümlü təhsilin məzmununun yaradılmasından ibarətdir. Bu istiqamət üzrə həyata keçirilən pedaqoji işin əsasında pedaqoji prosesdə məktəblilərə bilik, bacarıq və vərdislər sistemilə yanaşı, onlara əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlərin də aşılanması vacib hesab olunur. Bu, o deməkdir ki, şagirdlərə verilən biliklər

sisteminin həcmi qədər onlara tərbiyə elementləri verilməlidir. Yəni şagird şəxsiyyətini onun biliklilik və tərbiyəlilik səviyyəsi müəyyənləşdirməlidir. Şagird şəxsiyyətinin həm biliklilik, həm də tərbiyəlilik səviyyəsini yüksəltməyə təsir edən ən mühüm amillərdən biri onlarda Azərbaycançılıq əqidəsinin, ümumtürk inamının, ən ümdəsi islam dəyərlərinə məhəbbət və ehtiramın yaradılması, formalaşdırılması və modernləşdirilməsindən ibarətdir.

Məktəblilərin türkçülük və islamçılıq ənənələrinə yaxınlaşdırılması onların şəxsiyyətyönümlülük səviyyəsinin inkişafında mühüm rol oynamış olur. Sovetlər dönmində xalq arasında nüfuz qazanan şəxsiyyətlərə pantürkist, panislamist damğası vuraraq onları ləkələdilər. Pantürkizm, panislamizm anlayışlarının etimoloji mənalarına diqqət etsək onların doğurdan da insanların şəxsiyyətyönümlülük səviyyəsini yüksəltməyə xidmət edən ən zəruri amillərdən olduğunu görürük. Pantürkizm sözündəki “pan” sözü qədim Yunan mifologiyasına görə meşə Allahı Hermosun oğlu Panın adından götürülmüşdür. Əfsanəyə görə Pan atası meşə Allahı Hermosun ideyalarının əksinə gedərək meşədə yaşayan insanlara hər şeyi öyrətmiş və onları düzənliyə çıxararaq cəmiyyətin ilk mümunəsini yaratmışdır. Deməli, pantürkizm hamıya hər şeyi öyrədən türkçülük mənasını verirsə, panislamizm hamıya hər şeyi öyrədən islam mənasını verir. Əgər belədirsə, deməli sovet hökuməti hamıya hər şeyi öyrədən türkçülükdən və islamçılıqdan qorxmış, çəkinmiş və ehtiyat etmişdir. Lakin xalqın ürəyindən nə türkçülüğü, nə də islamçılığı çıxara bilməmişdir. Müstəqillik dövründə Azərbaycan xalqı həm türkçülüynə, həm də islamçılığına qayıtdı və onları bərpa etdi. İslam dəyərlərinə ehtiram Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında öz əksini tapdı. Ölkəmizdə məscidlər açıldı. İnsanlar islamın müqəddəs kitabı olan “Quran”ı böyük məhəbbətlə oxumağa başladılar. Əslində bir səmavi kitab olaraq “Quran” əsil tərbiyə məktəbidir. Onun hər bir ayə və surəsində yetişən nəslin əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlərini formalaşdıran tərbiyə örnəkləri vardır. Hansı ki, bu tərbiyə örnəkləri əsasında multikultural ənənələr yaranmışdır. Multikultural ənənələrin isə hər biri yetişən nəslin əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlərinin formalaşmasında mühüm rol oynamış olur. Elə götürək multikultural ənənələrdən biri olan Qurban bayramını. Qurban bayramının mahiyyəti ilə tanış olan yeniyetmələr, gənclər çox mühüm tərbiyə örnəkləri ilə tanış olurlar. Rəvayətə görə İbrahim Peyğəmbər oğlu İsmayılı Allah yolunda qurban verməli olur. İbrahim Peyğəmbər Allahın əmrinə itaət edərək oğlu İsmayılı Allahın yolunda qurbanlıq etmək istəyir. Lakin oğlunu kəsməyə əli gəlmir. Doğma övladının başını kəsməyə özünü heç vəchlə hazırlaya bilmir. Bunları müşahidə edən oğlu İsmayıl atasından xahiş edir ki, onun ağ köynəyini əynindən çıxarsın, gözlərini və qollarını bağlasın. Atası İbrahim bunların səbəbini soruşanda oğlu İsmayıl deyir: Ata sən mənə kəsəndə ağ köynəyim qana bulaşacaq. Köynəyimi qanlı görəən anam pərişan olacaq. Onun ürəyi gedəcək, xəstələnəcək... Qollarımı ona görə bağlamağımı xahiş edirəm ki, birdən sən mənim başımı kəsəndə qollarımla sənə xətər yetirmiş olaram. Gözlərimi bağlamağımı isə ona görə xahiş edirəm ki, sən mənim gözlərimə baxırsan, mənim gözlərimdəki imdad hissini görüb, rəhm edirsən və nəticədə mənə kəsə bilmirsən...

Rəvayətdəki belə tərbiyə örnəkləri bütün dövrlər üçün əsil tərbiyə məktəbidir. Övladın valideynlərinə olan hədsiz məhəbbəti, valideynlərin isə Allahın hökmündən çıxmamaları həmin tərbiyə məktəbinin mühüm tərkib hissələrindəndir. Ölkəmizdə yaradılan multikultural ənənələr yetişən nəslin əxlaqının saflaşdırılması, onların mənəvi keyfiyyətlərinin formalaşdırılması və eləcə də ideya-siyasi tərbiyələrinin modernləşdirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bakı şəhərindəki Təzə Pir məscidində və eləcə də yeni məsciddə sünni və şiə müsəlmələrinin bir yerdə namaz qılmaları artıq ənənə şəklini almışdır. Artıq Bakı şəhərinin müsəlmən icması bunu vəhdət namazı adlandırırlar. Bu, ölkəmizdə yaranan multikulturalizmin ən real nümunəsidir. Bu reallıq isə xalqın birliyini təmin edən amillərdən biri kimi dəyərləndirilməlidir. Bu birliyin isə yetişən nəslin əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlərinin formalaşdıran amillərdən hesab olunur. Əslində bu konsensuns olmadan ictimai-siyasi sabitliyin qorunmasına da nail olmaq mümkün deyil. Nəzərə alsaq ki, vəhdət namazında Azərbaycan türkləri ilə yanaşı ləzgilər, talışlar, tatlar və digər azsaylı xalqların nümayəndələri də vardır.

Azərbaycanda azsaylı xalqların dilinə, mədəniyyətinə, dininə, adət-ənənələrinə hörmətlə yanaşılmasını xalqlar arasındakı dostluğun və multikulturalizmin inkişafı kimi baxmaq günün tələblərindən biri kimi dəyərləndirir. Dövlətimizin xalqlararası münasibətlərin tənzimlənməsinə qayğı göstərməsini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Ölkəmizdə ilk dəfə olaraq Avropa oyunlarının keçirilməsi bunun parlaq sübutudur. Yaxud 2012-ci ildə “Eurovision” mahnı müsabiqəsinə ev sahibliyi etməyimiz, çoxsaylı xalqların nümayəndələrinə qucaq açmağımız, onları öz doğmalarımız kimi qarşılamağımız xalqlar dostluğuna göstərdiyimiz qayğının təzahürüdür. Yaxud Bakıda İslam oyunlarının təşkil edilməsi ölkəmizdə İslam dəyərlərinə olan dərin ehtiramın nəticəsidir. Bakının “İslam Mədəniyyəti Paytaxtı” elan edilməsi isə bu ehtiramı təsdiq edən və reallaşdıran amillərdəndir. Ölkəmizin paytaxtı Bakı şəhərində İslam Həmrəylik Oyunlarının təşkil edilməsi ölkəmizin Avropa Şurasının və eyni zamanda, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının üzvü olması mədəniyyətlər

arasında dostluq əlaqələrinin yaradılmasına, inkişaf etdirilməsinə, formalaşdırılmasına dinamik təsir göstərmək baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə əlaqələr isə multikultural ənənələrin yaranması üçün bir növ baza rolunu oynayır [4] Bütün bunlar isə istər böyük xalqlar, istərsə də azsaylı xalqlar arasındakı dostluğun qarantına çevrilir. Belə dostluq telləri isə yetişən nəslin əxlaq-mənəvi keyfiyyətlər baxımından birliyini təmin etmiş olur.

Ədəbiyyat

1. Multikultural yazılı abidələrin-əlyazmaların tədqiqi məsələləri, respublika elmi-nəzəri konfransının materialları. Bakı, 12 oktyabr 2016.
2. Kərimli T. Nizami Gəncəvi və Əbdürrəhman Cami. Multikultural yazılı abidələrin-əlyazmaların tədqiqi məsələləri, respublika elmi-nəzəri konfransının materialları. Bakı, 12 oktyabr 2016-cı il, səh.11.
3. Qasımova A. Füzuli yaradıcılığında Quran rəvayətləri, Bakı: BDU-nun nəşri, 1995.
4. Kəngərli G. Multikulturalizm – Türkün Vətən Əxlaqı Mədəniyyəti. Multikultural yazılı abidələrin-əlyazmaların tədqiqi məsələləri, respublika elmi-nəzəri konfransının materialları. Bakı, 12 oktyabr 2016.

QLOBALLAŞMA DÖVRÜNDƏ DAVRANIŞ MƏDƏNİYYƏTİNİN FORMALAŞMASININ PSIXOLOJİ ŞƏRTLƏRİ

Əlizadə O.B.

Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan

XXI yüzillikdə dünya sivilizasiyası yeni, dinamik şəkildə dəyişən bir mərhələyə qədəm qoyub, elmi-texniki tərəqqi sürətlənib. Demokratiya və insan azadlıqları ilə bağlı təsəvvürlər genişləniib. Bir çox vətəndaşların yeniliklərlə bağlı aldıkları informasiyalar, dünya xalqlarının həyat tərzı ilə yaxından tanışlıq və onlarla birgəyaşayışa uyğunlaşma zərurəti davranışda formalaşdırılmalı olan mədəni normalar haqqındakı təsəvvürləri əhəmiyyətli dərəcədə dəyişib. Nəticədə müasir insanların qarşılıqlı münasibətlərini tənzimləməyə yönələn psixoloji kateqoriyaların, o cümlədən rol davranışın formalaşması haqqındakı təsəvvürlərdə yeni məzmun və istiqamət yaranmağa başlayıb. Şəxsiyyətin sosial davranış imkanlarının artırılması, sosial refleksiyanı çevik və dinamik qaydada yeni mühitə yönəltmək bacarığı ön plana keçib. Nəzərə almaq lazımdır ki, dərketmə prosesində insan rol davranışını ifa edərək öz münasibətlərini nizamlayır. Bu zəmində yaranan əlverişli münasibətlər uşağa xarici aləmin obyekt və hadisələri ilə daha yaxından tanış olmaq imkanı verir. Tədrisən bu yolla o özünü nizamlayan subyektə çevrilir.

Ə.S.Bayramov və Ə.Ə.Əlizadə insan həyatında sosial və təbii olanların qarşılıqlı əlaqəsini daxilə olanların davranışa köçürülməsi kimi izah edirlər. “İnsanın psixi həyatı sosial xarakter daşıyır. Həmin fakt istər ümumi psixologiya istərsə də yaş psixologiyasından tutmuş əmək psixologiyasına qədər psixologiya elminin, demək olar ki, bütün sahələri üçün fundamental əhəmiyyətə malikdir. L.S.Viqotski bu cəhəti izah edərək uşağın mədəni inkişafında hər bir funksiyanın iki dəfə, iki planda - əvvəlcə sosial, sonra psixoloji planda, əvvəlcə insanlar arasında interpsixi, sonra uşağın daxilində intrapsixi kateqoriya kimi meydana çıxdığını göstərirdi” [1, 8].

Ona görə də müasir tədqiqatlarda insana öz fəaliyyətini motivləşdirən, məqsədlərini müəyyənləşdirən, özünüreallaşdırən subyekt kimi yanaşılır. Subyekt ola bilmənin yolu uşağın yaşadığı cəmiyyətin tələb və normalara uyğun rol davranışa sahib olmasından keçir. Öz davranışını nizamlaya bilən subyekt ola bilmək isə uşağın dərketmə səviyyəsindən asılı olur. Ona görə uşaqlarda rol davranışın necə formalaşmasını fərqli dərketmə imkanlarına malik olan uşaq qrupları ilə müqayisəli öyrənmək də xüsusi maraq kəsb edir.

Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, rol davranış, əslində qrup münasibətlərinə uyğunlaşmanın əsas şərtidir. Rol davranışa sahib olmadan bu tələbləri gözləmək mümkün deyildir. Ona görə hələ kiçik yaşlardan başlayaraq uşaqları qrup münasibətlərinə, əməkdaşlığa alışdırmağın yollarını bilmək, bu sahədə vacib olan psixopedaqoji vasitələrdən yararlanmaq valideynlər, eləcə də təhsil işçiləri üçün mühüm məsələdir. Aparılacaq işin məzmununu isə uşaqların yaşadıkları mədəni mühitin tələblərinə uyğunlaşdırılması təşkil edir. Ona görə də məktəbəqədər yaş dövründən başlayaraq uşaqları sosial rollara alışdırmaqla qrup münasibətlərinə hazırlamağın yollarını müəyyənləşdirmək üçün sistemli tədqiqatlar aparmaq lazım gəlir. S.Miller uşaqlarda formalaşdırılmalı olan rol davranışın sosial-psixoloji mahiyyətini belə izah edir: “Əxlaqiliyin davranış aspektləri davranışda əxlaqiliyin təzahürü ilə bağlıdır. Belə davranış əxlaqi baxımdan rəğbətləndirilir, sosial baxımdan qəbul edilir. Bəs davranışın “əxlaqi” olub-olmadığı necə müəyyən edilir? Əxlaqi davranış yalnız xarici təzyiqlərlə deyil, heç olmazsa, müəyyən qismi daxili qüvvələrlə şərtlənməlidir.

Azadlıq verildiyi zaman yoldaşından köçürməyən, konfetini paylaşan uşağın davranışı əxlaqıdır. Əxlaqiliyin daha bir şərti təmənnəsizliqdır [2, 318].

Təcrübə göstərir ki, ictimai müəssisələrdə fəaliyyət göstərən uşaq qruplarında xeyli sayda psixi ləngimələri olan, hətta autizmlə uşaqlar “təhsil alır”. Halbuki, hazırda tətbiq edilən proqramlarda bu tipli uşaqlarla aparılmalı olan pədaqoji işin standartları müəyyən edilməyib. Ona görə də, həmin uşaqlarda rol davranışın formalaşdırılmasının imkan və yolları praktik sahədə işləyənlər üçün həlli çətin olan məsələ kimi qalmaqdadır. Bu səbəbdən uşaq qruplarında diferensiasiya apararaq rol davranışı çətin formalaşan, yaxud formalaşması mümkün olmayan uşaqlarda onun xüsusiyyətlərini, mümkün olan inkişaf yollarını müəyyən etmək də hazırda aktual problem kimi diqqət mərkəzindədir. Bu baxımdan hələ məktəbəqədər yaş dövründə əsas qoyulan davranış hərəkətləri, konstruksiyaları və modellərin necə transformasiya olunduğunu, rollara uyğun olan davranış mənarələrinin necə formalaşdığını geniş şəkildə araşdırmaq, bu sahədəki təlim-tərbiyə işini elmi əsaslarla qurmaq olduqca vacibdir. Bunun üçün həm də valideynlər tərəfindən uşaqların rol davranışının qiymətləndirilməsi, bu qiymətləndirmələrlə sosial rol hərəkətlərinə verilən tələblər arasındakı uyğunluqlar, yaxud uyğunsuzluqlar aşkar edilməli, rol davranışın formalaşması sahəsində uşaqlarla aparılan işlərin psixopədaqoji sistemi aydınlaşdırılmalıdır. Bunlarla yanaşı, rol davranışın əsas komponentlərindən biri vərdiş və bacarıqlar olduğundan, məktəbəqədər yaşda qurulan davranış tərbiyəsində bu məsələ diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Vərdişlərin yaradılması prosesi də ardıcıl olmalıdır. Bu onlarda rol davranış və real davranış arasında məsafənin yaxınlaşdırılması, uyğunlaşdırılması, bir sıra hallarda isə, məzmunca bir - birini tamamlaması, bu sahədə gərəkli olan vərdişlərin yaradılması imkanını verir [3].

İnkişafın düzgün gətməməsi, fizioloji və psixoloji mexanizmlər arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin düzgün qurulmaması səbəbindən uşaqlarda müxtəlif davranış pozuntuları yaranı bilər. Ona görə də, hələ məktəbəqədər yaş dövründən başlayaraq uşaqların təlim-tərbiyəsi ilə məşğul olan hər kəs davranışın determinantları haqqında məlumatlı olmalı, onun formalaşmasında iştirak edən mühit faktorlarını diqqət mərkəzində saxlamalıdırlar. Uşaqda rol davranışı formalaşdırmaq öz əşyalarına qayğılı yanaşmaq, qarşılıqlı münasibətlərdə mədəni olmaq, başqalarının rəyini nəzərə almaq, tapşırıqları yerinə yetirmək və digər bu kimi hərəkətləri icra edərkən öz fəaliyyətini nizamlamağı öyrətmək deməkdir. Rol davranışın ən mühüm dərkətmə göstəricisi uşaqda öz hərəkətlərini necə nizamlamalı olması haqqında aydın təsəvvürün olmasıdır. Bu nəzərə alınaraq uşaqlarda rol davranışın formalaşdırılması işi oyunlar vasitəsi ilə və uşağın əyani hərəkəti, əyani obrazlı təfəkkürünə əsaslanaraq həyata keçirilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. Bakı: Qapp-poliqraf, 2003, 345 s.
2. Миллер С. Психология развития: методы исследования. Санкт Петербург.: Питер, 2002, 464 с.
1. <http://www.doshkolnuk.com> // Бандура А. Роль подражания в формировании нового поведения // Теория социального научения.

AZƏRBAYCAN MULTİKULTURALİZMİ REGIONLARIMIZIN SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAFI KONTEKSTİNDƏ

Əmiraslanova D.Ə.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Azərbaycan çoxmillətli ölkədir, müxtəlif millətlərin və xalqların qarşılıqlı anlaşma şəraitində yaşadığı və fəaliyyət göstərdiyi dövlətdir. Müasir müstəqil Azərbaycan dövləti və onun yaradıcısı Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışı ilə ölkəmizdə yaşayan əzsaylı xalqların dilinə, mədəniyyətinə, adət-ənənələrinə diqqətlə yanaşdı, qayğı göstərdi. Belə ki, 1993-cü ildən etibarən keçmiş ittifaq respublikalarından fərqli olaraq, Azərbaycanda vəziyyət tamamilən fərqli istiqamətdə inkişaf etməyə başladı. Bu proses Azərbaycanda yaşayan milli azlıqların, əzsaylı xalqların və etnik azlıqların ictimai-siyasi, sosial-mədəni inkişafına stimül verdi.

Müstəqilliyin ilk günlərindən başlayaraq Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışına qədər olan zaman kəsiyində Azərbaycanda milli azlıqlarla bağlı yetərli iş görülmürdü. 1993-cü ildən sonra isə milli məsələlərdə irəliyə doğru dönüş yarandı. Heydər Əliyev milli məsələlərlə bağlı fəaliyyətində beynəlmilətçilik ruhunu və milli azlıqlar diqqəti müdafiə edirdi. Məhz buna görə də Azərbaycanda etnomühit bütün dövrlərdə sabit olub. Bu istər yuxarıların, istərsə də aşağıların biri-digərinə olan münasibətinin

birmənalı olaraq davam etməsinin göstəricisidir. Yəni topluma daxil olan həm türkə, həm də qeyri-türkə ictimai mühitdə yanaşma tərzı eyni olub, etniklə, qeyri-etnik arasında fərq qoyulmayıb.

Ölkəmizin müstəqillik illərində keçdiyi inkişaf yolu, o cümlədən, müstəqilliyin ilk illərində vətəndaş müharibəsi, iqtisadi tənəzzül, ictimai-siyasi sabitliyin pozulması, Ermənistanın işğalı və sair çoxsaylı problemlərlə üz-üzə qalan Azərbaycan ümummilli lideri Heydər Əliyevin müdrik siyasəti sayəsində bütün çətinlikləri qısa müddətdə arxada qoydu və hərtərəfli inkişafa başladı. 1994-cü ildən sonra bu siyasət Prezident Heydər Əliyevin iradəsi, cəsarəti ilə həyata keçirilirdi. Heydər Əliyevin təşəbbüsü və göstərişi ilə milli azlıqların ədəbiyyat, mədəniyyət, dil, tarix, adət-ənənələrinin və s. qorunub saxlanmasına, inkişaf etdirilməsinə qanuni zəmin yaradıldı. Bu məqsədlə onlara maliyyə yardımları göstərildi. Milli azlıqların mədəni mərkəzləri kommunal xərclər, kirayə haqqı ödənilmədən yerlə təmin olundular. Onların əlifbaları, dogma dillərində dərslikləri hazırlandı, kitablarının, qəzetlərinin nəşri üçün dövlət büdcəsindən vəsait ayrıldı, respublika radiosunda, yerli özəl televiziyalarda və qəzetlərdə dogma dillərində veriliş və materiallar hazırlanmasına şərait yaradıldı, müxtəlif konfesiyaaların sərbəst və azad fəaliyyət göstərməsinə tam hüquqi təminat verildi.

Torpağımız ta qədimdən ən müxtəlif xalqların və mədəniyyətlərin vətəni olmuşdur. Azərbaycan dövlətinə, dövlətçiliyinə, ərazi bütövlüyünə və tarixinə onların sadıqlıyı bütün dünya üçün açıq olan mənəvi-mədəni dəyərlərimizin mahiyyətindən irəli gəlir. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev birmənalı olaraq bəyan edirdi ki: “Azərbaycan əhalisinin çoxmilli tərkibi bizim sərvətimizdir, üstünlüyümüzdür. Biz bunu qiymətləndiririk və saxlayacağıq. Çalışacağıq ki, bu sərvətimiz əbədi olsun” [1, 34]. Bu baxımdan Azərbaycan multikulturalizmi dünyada baş verən assimilyasiya, izolyasiya (təcridolma), milli və dini ayrı-seçkiliyə alternativ olaraq təqdim oluna bilər.

Hal-hazırda Respublikamızda 80-dən çox azsaylı xalq yaşayır. Bu azsaylı xalqlar qafqazdili, irandilli, türkdilli, slavyan dilli qruplara aid olub, ölkə əhalisinin etno-konfessional tərkibinə daxilirlər. Onların sırasında udləri, ingiloyları, xınalıqları, qırızları, buduqları, tatları, talışları, rusları, ləzgiləri, yəhudiləri və digərlərini göstərmək olar.

Müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasının millətlərarası münasibətlər siyasəti dövlətin ali qanununa - Konstitusiyamıza əsaslanır. Konstitusiyamızın ikinci bölməsinin üçüncü fəslinin 44-cü maddəsində göstərilir: “Hər kəsin milli mənsubiyyətini qoruyub saxlamaq hüququ vardır. Heç kəs milli mənsubiyyətini dəyişdirməyə məcbur edilə bilməz” [3]. Bu il BMT-nin sivilizasiyalar alyansının 7-ci qlobal Bakı forumunda möhtərəm prezidentimiz İlham Əliyev dərin məzmunlu nitqində xüsusi olaraq vurğulamışdır: “Azərbaycan əsrlər boyu dnlər, mədəniyyətlər və sivilizasiyaların bir araya gəldiyi məkan olmuşdur” [2]. Belə ki, hələ XX əsrin əvvəllərində ölkə əhalisinin tərkibindəki almanların sayı 15.990 nəfərə çatmışdı [4]. 2009-cu ilin siyahıya alınmasına görə Azərbaycan əhalisinin 8,4 faizini milli azlıqlar, azsaylı xalqlar və etnik qrupların nümayəndələri təşkil edir. Ölkəmizin bütün regionlarında heç bir ayr-seçkiliyə, diskriminasiyaya yol verilmədən tarazlı inkişafın təmin olunması istiqamətində çox mühüm tədbirlər həyata keçirilir.

Milli azlıqların kompakt yaşadığı iqtisadi rayonlara əsasən Şəki-Zaqatala, Quba-Xaçmaz, Lənkəran və digər regionları misal göstərmək olar. Qeyd edək ki, hazırda bu regionların sosial-iqtisadi inkişafı kifayət qədər diqqət mərkəzindədir. Məsələn, yalnız 2013-cü ildə “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı” çərçivəsində Şəki-Zaqatala İqtisadi rayonuna təkcə 2013-cü ildə 958,6 milyon, Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonuna isə 2667,4 milyon, Lənkəran iqtisadi rayonuna isə, 958,6 milyon investisiya qoyulmuşdur. Bütün bunlar isə regionlarda yaşayan əhalinin sosial rifah vəziyyətinin davamlı olaraq yaxşılaşdırılmasına hesablanmış uğurlu daxili siyasətin təzahürüdür.

Ədəbiyyat

1. H. Ə. Əliyev. Müstəqillik yolu. Seçilmiş fikirlər. Bakı: "Azərbaycan Universiteti" nəşriyyatı, 1997, 136 s.
2. BMT-nin sivilizasiyalar alyansının 7-ci qlobal Bakı forumunda möhtərəm prezidentimiz İlham Əliyevin nitqi. Respublika Qəzeti 27 aprel 2016-cı il.
3. http://www.azerbaijan.az/portal/General/Constitution/doc/constitution_a.pdf
4. <http://news.milli.az/society/376732.html>

QLOBALLAŞMA DÖVRÜNDƏ ŞƏXSİYYƏTİN KOQNİTİV BACARIQLARI

Əmrahlı L.Ş.

Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu, Azərbaycan

İndiyə qədər təhsildə “əhatəli qavrama”, “yaxşı yaddaş”, “dərin təfəkkür”, “intellektual qabiliyyət”, “əqli inkişaf” və s. kimi müxtəlif adlar altında başa düşülən şagird səriştələri hazırda “koqnitiv bacarıqlar” kimi qəbul olunur. Bu bacarıqlar kurikulum sənədlərində koqnitiv məqsədlərin əsas hədəfi kimi götürdüyündən bacarıqların özü də koqnitiv mahiyyət daşıyır. Bu halda, məktəbdə şagirdlərdə formalaşdırılan bacarıqlar da “koqnitiv bacarıqlar”dır. Həmin bacarıqlar səmərəli və yaradıcı təlim prosesində formalaşır. Fəaliyyətə texnoloji baxımdan yanaşdıqda motivasiya problemi arxa plana keçir. Belə ki, fəaliyyətin texnoloji təhlili zamanı ilk yeri bilik və bacarıq tutur. İnsanın uğurlarında onların yeri çox önəmlidir. Bununla belə, qeyd edilənlər, həmçinin fəaliyyət motivasiyası, yaxud birgə fəaliyyətdə iştirakçıların yerinə yetirdikləri hərəkətlərdən asılı olur. Hərəkət məcburi yerinə yetirilsə belə, məzmunca hərəkətin predmeti ilə bağlı olmaya bilər. Belə hallarda hərəkətdə az uğur əldə edilir. Həmin fəaliyyət subyektin arzusu ilə qurulmadığından bilik və bacarığın inkişafının qarşısı alınmış olur. Texnoloji təhildə motivasiya, demək olar ki, üzə çıxmır. Hər dəfə fəaliyyətdə icra olunan hərəkətlərin xüsusi təhlilini aparmaq, onları ayırd etmək lazım gəlir [1, 97].

Koqnitiv bacarıqların formalaşması və inkişafı müasir insanın təhsil və karyerasında əldə edəcəyi uğurların əsas şərtlərindən biridir. Koqnitiv bacarıqlar bir sıra komponentlər əsasında formalaşır: koqnitiv bilik, koqnitiv qabiliyyət, koqnitiv üslub, koqnitiv maraq və s. Bu komponentlərin qarşılıqlı əlaqələrinə əsaslanaraq yaranan koqnitiv bacarıqlar sayəsində insan yiyələndiyi bilikləri təcrübəyə tətbiq edir. Koqnitiv bacarıqların formalaşması və inkişafı müasir insanın təhsildə, eləcə də karyerada uğur əldə etməsi üçün əsas şərtlərdəndir. Koqnitiv bacarıqlar bir sıra komponentlər əsasında formalaşır: koqnitiv bilik, koqnitiv qabiliyyət, koqnitiv üslub, koqnitiv maraq və s. Bu komponentlərin qarşılıqlı əlaqələrindən yaranan koqnitiv bacarıqlar sayəsində insan yiyələndiyi bilikləri təcrübəyə tətbiq edir. M.İ.Pozner [2] və L.S.Lazarus [3] koqnitiv sistemin fəallaşdırılması üçün koqnitiv fəaliyyətin motivləşdirilməsini, koqnitiv sahəyə aid edilən quruluşların hərəkətə gətirilməsini vacib hesab edirlər. Məhz belə sistemli hərəkətəgəlmə nəticəsində şagirdlərdə koqnitiv bacarıqlar formalaşır. Bu bacarıqların mahiyyətini öyrənmək üçün onun müxtəlif aspektlərdə qiymətləndirilməsi, zəif tərəflərin inkişafı və korreksiyası tələb olunur.

1956-cı ildə Amerika psixoloqu Benjamin Blumun rəhbərliyi ilə psixoloqlar: Maks Enqlexart, Edvard Furst, Uolter Xill və David Krasvoll idrak bacarıqlarını təsnif etmək üçün üsullar müəyyənləşdirərək təhsil prosesində bütün təfəkkür səviyyələri üçün vacib olan fikri bacarıqlar şəbəkəsini yaratdılar. “Koqnitiv məqsədlər taksonomiyası” kimi adlanan bu taksonomiya müxtəlif səviyyədə düşünmə və ya fikirləşmə bacarıqlarını əhatə edir, təlim prosesinin planlaşdırılmasında istifadə olunur. Bu taksonomiya 4 prinsip əsasında yaradılmışdır. Bu prinsiplər nəzərə alınmaqla koqnitiv sahədə təlim məqsədlərinin bilik, anlama, tətbiq, analiz, sintez, qiymətləndirmə kimi altı səviyyəsi müəyyənləşdirilir. B.Blum taksonomiyasının istər ilk, istərsə də son variantının əsas taksonomik düsturu belədir: analiz + sintez = təfəkkür [4, 16].

İndiyə qədər təhsildə “əhatəli qavrama”, “yaxşı yaddaş”, “dərin təfəkkür”, “intellektual qabiliyyət”, “əqli inkişaf” və s. kimi müxtəlif adlar altında başa düşülən şagird səriştələri hazırda “koqnitiv bacarıqlar” kimi qəbul olunur. Bu bacarıqlar kurikulum sənədlərində koqnitiv məqsədlərin əsas hədəfi kimi götürdüyündən bacarıqların özü də koqnitiv mahiyyət daşıyır. Bu halda, məktəbdə şagirdlərdə formalaşdırılan bacarıqlar da “koqnitiv bacarıqlar”dır. Həmin bacarıqlar səmərəli və yaradıcı təlim prosesində formalaşır. Bu sahədə tədqiqatçılar (L.S.Viqotski, A.N.Leontyev, C Bruner) bu fikirdə idilər ki, təlim fəaliyyətinə tələbatların predmeti kimi baxılmalıdır. Tələbat öz xarakterini məqsəddə göstərir. Məqsəd - hərəkətə, hərəkət - son nəticəyə aparır. Yeniyetmələrin koqnitiv fəaliyyəti subyektiv əmələ gələn, motivləşmiş və nizamlanan hərəkətlərdir. Koqnitiv proseslər yeniyetmənin təlim fəaliyyətindəki yönəlişliyini təmin edir.

Tədqiqatın aktuallığı. Koqnitiv bacarıqların formalaşması və inkişafı müasir insanın təhsildə, eləcə də karyerada uğur əldə etməsi üçün əsas şərtlərdəndir. Bir çox komponentlərin qarşılıqlı əlaqələrindən yaranan koqnitiv bacarıqlar sayəsində insan yiyələndiyi bilikləri təcrübəyə tətbiq edir. Ona görə də yeniyetmələrin koqnitiv bacarıqlarının qiymətləndirilməsi şərtlərini aydınlaşdırmaq vacibdir.

Tədqiqatın nəticələri. Yeniyetmənin təlim fəaliyyətinin nəticələri onun yiyələndiyi koqnitiv bacarığa görə qiymətləndirilir. Koqnitiv bacarıq özündə yeniyetmənin digər xassə və xüsusiyyətlərinin birliyini, təbii və sosial imkanlarını birləşdirir. Koqnitiv bacarıqların qiymətləndirilməsi müasir təhsilin əsas vəzifələrindəndir.

Təkliflər. Yeniyetmələrin koqnitiv bacarıqlarının qiymətləndirilməsində biliyin praktik fəaliyyətə tətbiqi imkanları nəzərə alınır. Həmçinin fəaliyyət nəticələrinin ictimai əhəmiyyətə malik olması, yeni faktların aşkar edilməsi, yeni, orijinal nəticənin əldə edilməsi əsas götürülür.

Ədəbiyyat

1. Ильин Е.П. Психология творчества, креативности, одаренности. СПб: Питер, 2011, 701 с.
2. Pozner M. I. Attention as a cognitive and neural system. Current Directons in Psuchological Ccience, 1992 p.11-14.
3. Lazarius R.S. Progress on a cognitive motivational- relational theory of emotion // American Psychology, 1991, vol. 46, p. 819-837
4. Əlizadə Ə.Ə., Sultanova İ.H. Taksonomiya nəzəriyyəsi və təcrübəsi: müasir məktəbin işıqlı yolu. Bakı: ADPU-nun mətbəəsi, 2008, 173 s.

QLOBALLAŞAN DÜNYADA AZƏRBAYCANDA İSLAMİ DƏYƏRLƏR

Əsədova A.V.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Azərbaycan qədim dini ənənələrə və zəngin mədəniyyətə malik bir ölkədir. İslam dünyasının bir hissəsi olan Azərbaycanda tarix boyu müxtəlif din və məzhəblərin nümayəndələri sülh şəraitində yaşamışlar. Hələ İslamdan əvvəl Azərbaycanda müxtəlif dilə, dinə, adətə, mədəniyyətə mənsub xalqlar bərabər sülh şəraitində yaşamışlar. Antik tarixçi Strabon qeyd edirdi ki, Albaniyada 26 tayfa mövcud idi. Hal-hazırda bu tayfaların çoxu dillərini, mədəniyyətlərini, dini abidələrini ilkin formasında olduğu kimi saxlamaqdadır. Bu isə Azərbaycanda tolerantlığın tarix boyu mövcud olmasının göstəricisidir. Tolerantlıq fərqli düşüncə və aqibətlərə dözümlü münasibətin əsasıdır. Qərbdə tolerantlıq ilk dəfə olaraq orta əsrlərdə yaranmışdır. Dini tolerantlığın geniş şəkildə şərh edilməsinə xristian ilahiyyat alimi Foma Akvinalinin “Tolerantlığın külliyyəti” əsərində rast gəlinir. Yeni dövrdə isə tolerantlığa ingilis filosofu Con Lokk (1632-1704) “Tolerantlıq haqqında öyüdnamə” əsərində (Epistola de tolerancia) aydınlıq gətirilir. Azərbaycanda isə həm İslama qədər, həm də İslam dininin qəbulundan sonra da insanlar (müxtəlif dinin nümayəndələri) əmin-amanlıq şəraitində yaşamışlar. Bu isə Qərbdən çox-çox əvvəl baş verib. Ölkəmizdə tolerantlığın qorunub saxlanması xalqımızın və İslam dininin böyük rolu var. Şərqlə Qərbin qovuşağında yerləşən ölkəmiz, İslam dünyasının bir parçası olaraq Qafqazın ən böyük müsəlman ölkəsidir. Azərbaycanda İslam dini ilə yanaşı xristian və yəhudi dini də tarix boyu bərabər fəaliyyət göstərmişlər. Şərqsünas alim V.V.Bartold qeyd edirdi ki, İslam yayıldığı ölkələrdə zorakılıqla yayılmamışdır. İslam yayıldığı vaxt nə xristianlar, nə də zərdüştlər təqibə məruz qalmamışlar. Azərbaycanın şimal ərəziləri xilafətin tərkibinə qatıldıqdan sonra yerli əhali ilə münasibətləri nizama salmaq üçün müqavilələr bağlanmışdı. Yerli əhali ya İslamı qəbul edir, ya da can vergisi –cizyə verməli idi. Belə müqavilələrdən biri hicri 18, miladi 639-ildə Ərdəbil yaxınlığında bağlanmışdı. İslam dini yarandığı gündən tolerant din olmuşdur. Bu fikrə misal olaraq ingilis alimi A. Toynibinin (1889-1979) 2006-cı ildə Moskvada çap edilən “Sivilizasiya tarixin məhkəməsi qarşısında” adlı kitabını göstərmək olar. A.Toynibini bildirir ki, İslam dininin geniş yayılmasına səbəb məhz digər dinlərə qarşı dözümlülük prinsipidir. İslam dininin tolerant bir din olması Məhəmməd Peyğəmbərin özünün tolerant bir şəxsiyyət olması ilə əsaslandırmaq olar. Məhz İslam dini (Qurani-Kərim) insanları daima sülhə çağırırlar.

Müsəlman ölkəsi olan Azərbaycanda ilk orta əsrlərdə mədəni müxtəlifliyi izləmək olur. Hətta kilsələr və məscidlər bərabər fəaliyyət göstərirdi. XV əsrdə Ağqoyunlu dövlətində də multukultural və tolerant dəyərlərlə rastlaşmaq, bunu vergi siyasətində göstərmək olar. Səfəvilər dövlətinin hakimiyyəti dövründə (1501-1736) əhalinin çox hissəsini müsəlmanlar, az qismini xristianlar, yəhudilər və indusalar təşkil edirdi. Təkcə buna misal olaraq I Şah İsmayıl Xətai tərəfindən hicri tarixin 908-ci il 12 səvval (10 fevral) tarixli fərmanı göstərmək olar. Fərmanda Göyçə vilayəti ruhaniləri üzərində Tatev monastrının vardapeti Simeonun ierarxial hüquqları təsdiq edilmişdir. Bu fərmana görə monastr 16 adda vergi və mükəlləfiyyətlərdən azad edilməsi təsdiq edilmişdir [4, 113-114]. Xanlıqlar dövründə də Azərbaycanda tolerantlıq ənənələri davam etdirilmişdir. Müsəlman dini idarə və müəssisələrinə məxsus torpaqlarla yanaşı, kilsə və monastrlara aid torpaq, əmlaklarda vəqf hesab edilirdi. Orta əsrlərdə Qarabağda Seyid Nigarinin önə çəkdiyi prinsip isə dini kimliyin məzhəbi kimliyin fəvqündə durmasıdır. Məzhəbdə bildirilir ki, “Nə sünnüyük, nə şiə biz müsəlmanız, bu sözlər orta əsrlərdə tolerantlığın göstəricisidir, sübutudur. Çarizmin köçürmə siyasəti

nəticəsində XIX əsrdə Azərbaycana köçürülən qeyri-müsəlman əhali sonradan burada rahatlıqla sülh şəraitində yaşamışlar. Məsələn, təkcə 1833-1844-cü illərdə Rusiyadan Azərbaycana köçürülənlərin hesabına 20-yə qədər kənd yaranmışdır. 1827-ci il Qafqaz Arxeoqrafik komisiyyasının aktına əsasən təkcə Qarabağın dağlıq hissəsində 12 000 ailə yaşayırdı, bunlardan 2,500 qeyri-müsəlman idi. Lakin buna baxmayaraq qeyri-müsəlman əhali məskunlaşaraq çox rahat şəkildə yaşamışlar.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hakimiyyəti (1918-1920) illərində də digər dinə və məzhəblərə mənsub azsaylı xalqlara qarşı tolerant siyasət aparılmışdır. AXC-nin təsis etdiyi Dini Etiqad Nazirliyi xalqın milli dini etiqadlarının təmin edilməsi işini həyata keçirirdi [2, 197]. Bu gün də Azərbaycanda İslami dəyərlərlə tolerantlıq prinsipləri qorunub saxlanılır. Ölkənin 96%-i müsəlman əhalidir. Ölkəmizdə 525 islami, 34 qeyri-islami dini icma ilə yanaşı 11 kilsə, 6 sineqoq fəaliyyət göstərir. Hətta 2003-cü ildə Avropanın ən böyük sineqoqu Bakı şəhərində tikilmişdir. Azərbaycan tarix boyu burada yaşayan bütün xalqların dillərindən və dinlərindən asılı olmayaraq rahat yaşadığı ölkə olmuşdur. Yalnız ermənilər Azərbaycanın tolerant və multikultural siyasətindən öz pis əməlləri üçün istifadə etmişdir. Nəticədə bu gün vətənimizin 20% torpağı işğal edilmiş, işğal altında olan ərazilərdə 900-dən çox tarixi, dini, mədəni abidə hələ VIII əsrdən həyata keçirilmişdir. İ.P.Petruşevski qeyd edir ki, erməni kilsəsi Albaniyada “ölkəni erməniləşdirmək aləti” olmuşdur.

1995-ci il 12 noyabrda H.Əliyevin sədrliyi ilə hazırlanmış yeni konstitusiyaya qəbul edildi. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası maddələrinin üç də bir hissəsi (158 maddədən 48-i) insan hüquqlarına və onların təminatlarına həsr edilmişdir [3, 56-57]. Azərbaycanda fəaliyyət göstərən Qafqaz Müsəlmanları Ruhani idarəsi də fəaliyyət göstərir. 1995-ci ildə “Avstriya İslam Şurası” təşkil edilmişdir. 1997-ci ildə “Elmi Dini Məsləhət Şurası” yaradıldı. Bu Şuranın əsas məqsədi missionerlərin pozucu siyasətinə qarşı mübarizə aparmaq məqsədi ilə yaradılmışdır. 2001-ci il 21 iyundan “Dini Qurumlarla İş Üzrə Dövlət Komitəsi” təsis edilmişdir. Bu qurumların əsas missiyası cəmiyyətdə tolerantlıq, multikultural dəyərlərlə, dini məsələsi idi [4, 257]. Respublikamızda provoslav, yahudi dini konvessiyalarının azad inkişafı üçün şərait var idi. 1999-cu ildə Rus kilsəsinin Xəzəryanı İerarxiyası təşkil edildi. 2001-ci ildə Bakıda olmuş Rusiya Patriarxı II Aleksii burada qeyri-millətlərin və dinlərin əminəmənlilik şəraitində yaşadıklarını qeyd etmişdir. Dünya ölkələri və Avropa Şurası Azərbaycanın bir tolerantlıq nümunəsi olduğunu dəfələrlə bildirmişdilər.

2002-ci ildə 10-11 oktyabrda ölkəmizdə Demokratik cəmiyyətdə dinin və əqidənin rolu “Terrorizm və ekstremizmə qarşı mübarizə yollarının araşdırılması” mövzusunda simpozium keçirilmişdir. 2009-cu il “Dinlərarası dialoq: qarşılıqlı anlaşma birgə əməkdaşlığa doğru konfrans keçirilmişdir. Həmin ilin 30 aprelində “İslam mədəniyyəti və müasir dünyada dialoq” elmi-praktik konfrans keçirilmişdir. Bu mövzuda konfranslar sonrakı illərdə də davam etdirilmişdir. 2013-cü ildə Milli tolerantlıq mərkəzi təsis edilmişdir. Qloballaşan, dinlərarası münasibətlərin gücləndiyi bir dövrdə Prezident İ.Əliyev 2017-ci il Azərbaycanı “İslam həmrəyliyi” ilə elan edərək bütün ölkələri İslami tolerantlıq dəyərləri ilə sülhə səsləyir.

Prezident İ.Əliyev 27 noyabr 2014-cü il sərəncamı ilə Konstitusiyanın 109-cu maddəsinin 32-ci maddəsinə əsasən dini maarifləndirməyə və mövcud dini tolerantlığın davamlılığını təmin etmək üçün Prezidentin Ehtiyat Fondundan 2,5 milyon manat ayrılmışdır. Azərbaycanda hər zaman əhali arasında digər məzhəblərə və digər din nümayəndələrinə qarşı qarşılıqlı hörmət var. 2012-ci ildə Beynəlxalq araşdırma qrupu olan “New research center” tərəfindən “Dünya müsəlmanları: birlik və fərqlilik” adlı sorğu aparılmışdır. Bu sorğuya əsasən Azərbaycan məzhəblərarası münasibətə görə müsəlman ölkələri arasında birinci yerdədir. Hətta Azərbaycanda yaşayan yəhudilərə və xristianlara görə də münasibət müsbətdir (2014-cü il sorğusu) [1, 8].

Nəticə olaraq bildirmək lazımdır ki, Azərbaycan tarixinin bütün mərhələlərində, xüsusi ilə də İslamın yayılmasından sonra bu torpaqlarda tolerantlıq ənənələri inkişaf etmiş, istər öncəki, istərsə də İslamdakı fəqli məzhəblərə qarşı dözümlülük hökm sürmüşdü.

Ədəbiyyat

1. Əliyev H.Ə. Müdrik fikirlər. II kitab. Bakı, Azərbaycan 2009, 468 s.
2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Ensiklopediyası. I-II cildlər. Baş redaktor Y.Mahmudov. Bakı, 2005-2005, s.439-469.
3. Quliyeva S. Heydər Əliyev və Azərbaycanın tarixi missiyasının təbliği. “Dövlət və din” jurnalı. №3, 2010, s.55-64
4. İrəvan Xanlığı. Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi. Elmi redaktor. Y.M.Mahmudov. Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 2010, 620 s.
5. Aslanova R. Qloballaşma və mədəni müxtəliflik. Bakı, 2004, 263 s.

AZƏRBAYCANDA MULTİKULTURALİZMİN YARANMASININ İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ

Eyvazova A.

Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti, Azərbaycan

Azərbaycanda multikulturalizm ən qədim dövrlərdə olmuş, sonradan Sovetlər ölkəsinin mövcudluğu müxtəlif xalqların nümayəndələrinin birgə inkişafı baxımından bir sıra təzyiqlərə məruz qalırdılar. Lakin, xalq öz kökünə dərinlən bağlı olduğu üçün stereotipləri qırmaq uğrunda mübarizəni davam etdirməklə, qədim ənənələri qoruyub saxladılar.

Nəhayət, Azərbaycan öz müstəqilliyini bərpa edəndən sonra, onun adət və ənənələrinə qəlbən bağlı olan Ulu Öndər, cənab Heydər Əliyev multikulturalizmi dünyaya tanıtmada əvəzsiz işlər gördü. Azəri xalqının keçmişini dərinlən bilən siyasətçi H.Əliyev ilk növbədə xaricdə yaşayan soydaşlarımızı bir araya yığmaq, mütəmadi olaraq onlarla bu aspektdə iş aparmağı zamanın vacib probleminə çevirmək, müstəqilliyimizin milli tellərinin bir-birinə bağlılığı üçün çox işlər gördü. Ulu Öndərin “Müstəqilliyin əldə olunması nə qədər çətindir, onun saxlanması, daimi və əbədi olması üçün öz vətəninə sərvətlərini göz bəbəyi kimi qorumaq, xalqının keçmişini, mədəniyyətini, dinə sadıqlığını dünyaya sübut etməkdən ibarətdir” kəlamı son illərdə Azərbaycanda aparılan sivilizasiyalı dialoq, sülh və əməkdaşlıq haqqında müqavilələr, beynəlxalq əhəmiyyətli tədbirlərin keçirilməsi prezidentimiz İlham Əliyevin uzaqgörən siyasətinin nəticəsidir.

Azərbaycanda multikulturalizm tolerantlıq və dinlərin təbliğinin Dövlət siyasəti səviyyəsində inkişaf etdirilməsi ölkənin qədim dövlətçilik tarixi və ənənələrinin inkişafı ilə sıx bağlıdır. Tarixi ənənələrə nəzər salsaq görürük ki, istər Səfəvilər Dövləti, istərsə də XIX-XX əsrlər maarifçiliyi, istərsə də, Xalq Cümhuriyyəti dövründə Azərbaycan ərazisində yaşayan digər etnik xalqlar və dini qruplarının nümayəndələri də bu missiyanı yaşadaraq siyasi mübarizə zəminində olsa belə həyata keçirmişlər.

XX əsrin sonlarında Ümummilli lider H.Əliyev tərəfindən dövlətçilik ideologiyası formasına çevrilmiş tolerantlıq və multikulturalizm yüksək inkişaf xəttinə sadıq prezident İ.Əliyevin rəhbərliyi ilə yeni inkişaf mərhələsinə keçdi. Azərbaycanda multikultural ənənələrinin qorunması, təbliği sahəsində hazırlanmış siyasi xətt müsbət nəticəsinə göstərdi və bütün dünyada dəstəklənərək müxtəlif siyasi kurslara ideya simvolu oldu. Diaspora ilə möhkəm iş birliyi yaratmaq xalqları bir-birinə birləşdirmək Ulu Öndərin məqsədyönlü planlarının ən ümdu idi.

Ulu Öndər qeyd edirdi ki, hər bir xalqın milli mənsubiyyəti onun qürur mənbəyidir. Mən fəxr edirəm ki, Azərbaycanlıyam! “Yüksək mədəniyyətə malik xalq həmişə irəli gedəcək və özünün inkişafı üçün digər xalqların da dəyərlərinə hörmətlə yanaşmalıdır”. H.Əliyevin siyasi, iqtisadi, ictimai və mədəni həyatın bütün sahələrində həyata keçirdiyi məqsədyönlü planlar milli dəyərlərə hörmət, xalqlar arasındakı dostluğu möhkəmləndirmək kimi təməl daşıyırdı. Hal-hazırda bu siyasəti böyük məsuliyyətlə həyata keçirən və onu inamla davam etdirmək Prezident İlham Əliyev tərəfindən inkişaf etdikcə daha da təkmilləşir, yeni-yeni üsulları meydana çıxır. Nə qədər ki, xalqımız bu ənənələri möhkəm qoruyacaqlarsa, ölkə bir o qədər də möhkəm inkişaf edəcək, nüfuz dairəsi genişlənəcək. Ölkə prezidenti cənab İlham Əliyev bu haqda geniş müzakirələr aparmış, dəyərli fikir və tövsiyələrini söyləmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin tövsiyəsi əsasında Bakıda Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin və Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Bilik Fondunun birgə təşkilatçılığı ilə 18-27 iyul tarixlərində keçirilən “Multikulturalizm Azərbaycanda həyat təzi kimi milli və dini dəyərlər” adlı III Beynəlxalq Multikulturalizm yay məktəbləri fəaliyyət göstərir. Bu sahədə müxtəlif layihələr işlənir, beynəlxalq miqyasda təbliğ edilir. Sözügedən layihələr əsasında B.B.MM-nin “Azərbaycan multikulturalizmi” fənni xaricdə və ölkə universitetlərində tədris edilir. Hazırda dünyanın 13, Azərbaycanın 28 nüfuzlu ali təhsil ocağında Azərbaycanda multikulturalizmi öyrənən tələbələr üçün təşkil olunan qış və yay məktəblərinin məqsədi həmin gənclərin nəzəri şəkildə öyrəndikləri multikultural və tolerant dəyərlərimizi ölkəmizdə öz gözləri ilə görüb şahid olmaqlarına şərait yaradılmışdır.

Ədəbiyyat

1. Andriyanov V. Görkəmli adamların həyatı. Heydər Əliyev. Bakı: Nurani, 2008
2. Əhmədzadə N. H.Əliyevin kəlamları. Bakı: Qanun, 2017
3. Multikulturalizm əbədi-bədii, elmi-publisistik jurnal. Bakı: Milli Elmlər Akademiyası, 2016
4. İlham Əliyevin Bakıdakı forumda çıxışı. Bakı, 18 dekabr 2012-ci il

QLOBALLAŞMA VƏ N.GƏNCƏVİ YARADICILIĞINDA MULTIKULTURAL DƏYƏRLƏR

Əzizova Z.M., Abbasova G.T.

Mingəçevir Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Nizami Gəncəvi daima canlı, həyatverici, bütün nəsillərin arzu etdiyi əbədi bir çeşmənin-insanpərvərlik adlanan qaynağın başlanğıcında yüksələn bir dahidir. “Bəşəriyyətin tərəqqisi tarixindəki roluna görə Nizamini yalnız Aristotel, Əbu Əli ibn Sina, Şekspir və Puşkin kimi dühalarla müqayisə etmək mümkündür. Onu insan şəxsiyyətinin azadlığı ideyaları, insan heysiyyətinin sərbəstliyi və daxili aləminin, iradə əzminin heç bir qeyri-təbii başlanğıcla asılı olmaması ideyaları maraqlandırır. Nizami insan ruhunun saflığı və yüksəkliyini tərənnüm edir, nəcib məhəbbət nəzəriyyəsinin nizamlı sistemini yaradır. Nizami bir həqiqəti dərk edib, özünə xas bir ehtirasla onu intişar etdirirdi ki, insanların ümumi vəzifəsi insanın insanla, insanların cəmiyyətlə, cəmiyyətin təbiətlə ahəngini yaratmaqdan ibarət olmalıdır” [1, 121].

“Nizami yaradıcılığı yalnız Azərbaycan ədəbiyyatının deyil, türk, fars, tacik və b. dillərdə yazıb-yaradan yaxın və orta şərq xalqları ədəbiyyatlarının inkişafını müəyyənləşdirmiş və istiqamətləndirmişdi” [2]. Səkkiz yüz ildən bəridir ki, Nizami yaradıcılığı şairlər, yazıçılar, rəssamlar və mütəfəkkirlər tərəfindən müasir əsərlər kimi müxtəlif dövrlərin bədii yaradıcılığının canlı iştirakçısı kimi qavranılır. Nizaminin hər bir poeması daima hərəkətdə olan böyük, tam bir aləmdir. Bu aləm köhnəlmək bilmir, əsrdən-əsrə cavanlaşır, daha da çiçəklənir. Ümumbəşəri mədəniyyət inkişaf etdikcə, Nizaminin təsir dairəsi də genişlənir, onun oxucularının sayı artır, Nizami yaradıcılığına müraciət edən bədii söz ustalarının, musiqi, rəssamlıq və incəsənətin başqa sahələrinin nümayəndələrinin sayı genişlənir, onlar dönə-dönə böyük şairin irsinə müraciət edir, yeni-yeni əsərlər yaradırlar. Nizami yaradıcılığının əbədi gəncliyinin sirri ondadır ki, dahi sənətkar öz füsunkar fırçası ilə insanın hiss, həyacan, arzu və istəklərinin heç bir zaman solmayan mənzərəsini elə incə ustalıqla qələmə almışdır ki, bəşəriyyət durduqca, onlar da daima canlı bir təcəssüm kimi yaşayacaqlar.

Nizaminin mənəvi dəyərlərə aid fikirləri mənə müxtəlifliyinə görə həyat hadisələrinin geniş sahələrini əhatə edir. Burada ictimai-siyasi məsələlərə aid saysız-hesabsız fikirlər vardı. Nizaminin nəsihətamiz fikirləri şifahi xalq ədəbiyyatı ilə sıx sürətdə bağlıdır. Burada doğruluq, yoldaşlıq, səmimiyyət, əməksevərlik, xeyirxahlıq, həmrəylik, ədalətpərvərlik, vətənpərvərlik kimi insana məxsus ən yaxşı sifətlər təbliğ edilməklə yanaşı zülümkarlıq, tənbellik, lovğalıq və s. kimi mənfi xüsusiyyətlər pislənir. Şairin yaradıcılığında xeyir qüvvələrə müsbət münasibət nə qədər güclüdürsə, şər qüvvələrə qarşı mənfi münasibət bir o qədər qüvvətlidir. “İsgəndərnamə”-də müsbət keyfiyyətlərin vəsfi daha geniş yer tutur və xeyir qüvvələr axırda qələbə çalır.

Bütün bunlardan aydın olur ki, Nizami insanların tərbiyəsi məsələsində özünə qədər və istərsə də, özündən sonra yaşayan bir sıra şərq sənətkarlarından irəli getmişdir. Nizami bütün insanların tərbiyə edilməsini mümkün sayır və onun tərbiyəsində mühitin təsirini qəbul edir. İdeal qəhrəman İsgəndərin təkmilləşməsi də məhz bu yolla mümkün olur. O, əqlin köməyiylə bir insan olaraq yeniləşir.

Sülh və dostluğun inkişafına böyük əhəmiyyət verən Nizami Gəncəvi feodal müharibələrinə dərin nifrət bəsləmişdi. O, sənətin lazımı inkişafı üçün lazımı şəraiti əmin amaniylikdə görür və ədalətsiz müharibələri törədən səbəbləri açıb göstərirdi. O, müharibədə qələbə üçün lazım olan şərtləri söyləyir, məğlubiyyətin səbəbini ölkə daxilindəki narazılıqla əlaqələndirərək, əsərdə ictimai məsələlərə fikir verir. Kütlələrin müharibəyə mənfi münasibəti, həmrəylik nəticəsində qələbənin mümkün olması və sair məsələlər Nizami Gəncəvinin əsərlərində geniş təsvir edilmişdir.

Nizami Gəncəvi “İsgəndərnamə”-də müharibə məsələlərinə həsr etdiyi misralarda da özünün fəlsəfi fikirlərini ümumiləşdirmək yolu ilə verdiyi humanizim və beynəlmiləçilik ideyalarını bir daha təbliğ etmişdir.

“İsgəndərnamə” əsərində şairin yüksək vətənpərvərlik hissləri də öz əksini tapmışdır. Bu vətənpərvərlik ideyalarının ən bariz təmsilçisi şairin dərin sevgi duyğuları ilə yaratdığı Bərdə hakimi Nüşabə sürətidir. “Nüşabə” “Xosrov və Şirin” poemasında rast gəldiyiniz Məhinbanu sürətinin davamıdır. Maraqlı burasıdır ki, Nizami İsgəndəri öz doğma yurdu Azərbaycana gətirmək üçün tarixi anaxronizmə yol verir [3, 387].

Nizaminin vətənpərvərlik duyğularını doğma Azərbaycanın təbiət lövhələrinin təsvirində, xüsusilə, Bərdəyə həsr olunmuş parçada hiss edirik. Şair qeyd edir ki, Bərdə vaxtilə qədim mədəniyyət və elm ocağı olmuş, öz təbiətinin gözəllikləri ilə bütün Yaxın Şərqdə tanınmışdır. Həmin hissləri o, öz doğma diyarı olan qədim Gəncə haqqında da söyləyir, özünün qırılmaz tellərlə Gəncəyə bağlılığını bildirir. Nizami böyük iftixar hissi ilə deyir ki, onun müqəddəs sirlərlə dolu şeirləri Buxaraya aparılsa da, Gəncə torpağından olduğunu zövq əhli bilir. Böyük humanist şair olan Nizaminin dərin vətənpərvərlik duyğuları onun

beynəlmiləlçi görüşlərilə sıx bağlıdır. Nizami xalqlar dostluğu və sülh ideyalarının carçısıdır. Onun əsərlərində eləcə də, “Şərəfnamə”sində yunanların və ərəblərin, gürcülərin, rusların, çinlilərin və hindlilərin, Dağıstan və İran xalqlarının həyatından, adət və ənənələrindən hörmətlə danışılır [4, 208]. Şairin məqsədi öz həmvətənlilərini həmin xalqların tarixi keçmişi və yaxud ona müasir olan həyat tərzilə yaxından tanış etmək olmuşdur. Bu nəcib vəzifənin ohdəsindən dahi şairimiz ustalıqla gələ bilmişdir.

“Şərəfnamə” qəhrəmanlıq dastanı olduğu üçün biz bu əsərdə təbiidir ki, çoxlu döyüş səhnələrinə təsadüf edirik. Şairin müharibələrə olan münasibəti onun beynəlmiləçilik görüşləri ilə üzvü surətdə bağlıdır. Nizami müharibələri insan cəmiyyəti üçün fəlakət sayırdı. O, çox cəsarətlə insanları qırğına verən hökəmdarları ifşa edirdi. “Şərəfnamə”də müharibələri təsvir edərkən Nizami ilk növbədə, dövrün feodal hakimlərinin ölkələri viranlığa döndərən ədalətsiz, mənasız döyüşlərini nəzərdə tuturdu. Məhz ona görə də şair “İsgəndərnamə”nin giriş hissəsində dəfələrlə işarə vurur ki, bu əsərə uzaq keçmişdən bəhs edən sadəcə əfsanə kimi baxılmamalıdır.

Nizami öz dövrünün qabaqcıl fikir adamlarını həyəcana gətirən bir sıra mühüm və aktual problemləri öz əsərlərində əks etdirməyi öz qarşısına qoymuş və həmin istəyinə də yüksək bədii səviyyədə nail ola bilmişdir. Nizami Gəncəvi yaradıcılığındakı əxlaqi fikirlər şərq bədii ədəbiyyatına güclü təsir etməklə, Nizaminin şöhrətini daha da artırmışdır. Vətəndaş və mütəfəkkir şəxsiyyət kimi yüksək sənət zirvəsində dayanan şairin yaradıcılığının əsasını xalqımızın ulu keçmişi, onun tarixi, bacarıq və qəhrəmanlığı təşkil edir. N.Gəncəvi yaradıcılığının bəşəriyyəti, xalqiliyi, beynəlmiləçiliyi onun xalqdan qüvvət alaraq yaradıcılığını yeni bir istiqamətdə inkişaf etdirməsi olmuşdur. Dahi Nizamini bizdən əsrlər ayırır, lakin dərin xalqiliyi, yüksək bəşəriyyəti, vətənpərvərlik və beynəlmiləçiliyi ilə dolu poemaları bizim üçün müasirdir.

Ədəbiyyat

1. Ağayev Ə. Nizami və dünya ədəbiyyatı. Bakı: Azərnəşr, 1964, 170 s.
2. Araslı N. Nizami və türk ədəbiyyatı. Bakı: Elm, 1980, 208 s.
3. Gəncəvi N. Xosrov və Şirin. Bakı: Azərbaycan Mədəniyyətinin Dostları Fondu, 2004, 411 s.
4. Gəncəvi N. İsgəndərnamə. Şərəfnamə. Bakı: Lider, 2004, 208 s.

SOSIAL PRESPEKTİVDƏ QLOBAL MƏDƏNİYYƏT

Gülməliyev B. T.

Naxçıvan Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Mədəniyyət yer üzündə bəşər cəmiyyətinin yaranması ilə meydana gəlmişdir. İnsanın ictimai tərəqqi yolunda atdığı hər bir addım eyni zamanda mədəniyyətin inkişafında irəliyə doğru atdığı addımdır. İnsanlar müxtəlif dövrlərdə müxtəlif cür yaşamışlar. Onların maddi və mənəvi həyatı dəyişdikcə, bu dəyişiklik onların şüur və həyat tərzinə də sirayət etmişdir.

İnsanlar arasında onların tarixi inkişafından, cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklərin xarakterindən irəli gələn fərq öz ifadəsini həmçinin mədəniyyətdə əks etdirmişdir. Buna görə də hər bir tarixi dövr, cəmiyyətin hər bir xüsusi forması öz xüsusi mədəniyyətinə malik olmuşdur. Mədəniyyət fəaliyyətlə bağlıdır, fəaliyyət sayəsində mövcuddur. Lakin insan fəaliyyəti o zaman mədəniyyət mənbəyi olur ki, bu fəaliyyət məhsulu fərdi deyil, başqası üçün və ya hamı üçün əhəmiyyət kəsb etsin [4, 143]

Bir çox tədqiqatçıların fikrinə görə, mədəniyyət sırf sosial hadisədir və insanların həyat fəaliyyəti ilə əlaqədardır. Qeyd etmək lazımdır ki, cəmiyyətdə mədəni və sosiallığın vahidliyi yalnız onun aşağı pilləsində mövcud olmuşdur. Əmək bölgəsindən sonra, yəni əkinçiliklə maldarlıq, sənətkarlıqla əkinçilik, ticarətlə əkinçilik, maldarlıqla sənətkarlıq ayrıldıqdan sonra sosial problemlər müstəqil inkişaf yoluna başlamış və mədəniyyət prosesləri bütün ictimai hadisələrlə qarşılıqlı formasiyalara uğramışdır. Lakin bütün hallarda mədəniyyət spesifik cəhətlərə malik olmuş, özündə ümumbəşəri dəyərlər cəmləşdirmişdir [1, 428].

Hər bir əmək məhsulu insanın müəyyən tələbatını ödəmək üçün faydalı xassələrə malikdir. Lakin bu, mədəniyyət predmeti kimi mövcud olamaqdan ötrü kifayət deyil. Mədəniyyət məhsulunun əhəmiyyəti (dəyəri) onun faydalı xassələrinin – yemək, içmək, geyinmək və s. mümkünlüyündə deyil, onun hazırlama prosesində aldığı xüsusi formadadır. Ona bu xüsusi formanı insan öz fəaliyyəti prosesində ümumi inkişaf qabiliyyətinə, bacarığına, zövqünə, tələbatına uyğun olaraq vermişdir. Mədəniyyət anlayışını təbiət cismindən fərqləndirən ona məhz insan tərəfindən verilən formadır. Çünki, həmin formada insanın səyi, təcrübəsi, biliyi öz təcəssümünü tapır və onun tarixi inkişaf səviyyəsini və mədəniyyətini əyani şəkildə əks etdirir.

Cəmiyyətin insanlar tərəfindən yaradılmış maddi və mənəvi sərvəti, mədəniyyətin mövcudluğunun yalnız zahiri formasıdır. Onun əsl məzmunu isə insanın özünün inkişafında, onun ictimai mövcudluğunun çoxcəhətliyində və bütövlüyündə həmçinin onun qabiliyyətinin, tələbatının, ünsiyyət formalarının zənginliyindədir.

İnsanın fəaliyyət prosesində inkişafı mədəniyyətin mövcudluğunun şəxsiyyətə məxsus formasıdır. İnsan zəngin və müxtəlif əşyalar aləmi ərsəyə gətirməklə eyni zamanda özünü formalaşdırır, bilik və bacarığını inkişaf etdirir. İnsanın əşyalar aləmi ərsəyə gətirməsi, onun daxili istək və tələbatlarından irəli gələn özinkişafı olur. Nəticə etibarilə insan yalnız mədəniyyət aləmində fəaliyyət göstərən canlı vücut kimi yox, həm öz-özünə düşünən subyekt kimi və həm də öz fəaliyyətinin nəticəsi kimi çıxış edir.

Mədəniyyəti insanın inkişafı, təkmilləşməsi ilə əlaqələndirmək ənənəsi antik dövrlərdən başlanmışdır. Bu, yeni dövrdə də daim yenilənməkdədir. Bu ənənənin əsasını insana təbiətin məhsulu kimi yox, tərbiyəçi kimi baxılması təşkil edir. Əgər təbiətə təsir göstərilməsi prosesində əşyalar mədəniyyəti yaranmışdırsa, tərbiyə yolu ilə insanlar mədəniyyəti, mədəni varlıq olmaq etibarilə insanın özü təşəkkül tapmışdır.

Adətən, mədəniyyət ictimai həyatın müəyyən sahələrini əhatə edən bir hadisə kimi və bu mənada cəmiyyətin müəyyən "hissəsi" kimi nəzərdən keçirilir. Əslində isə o, tarixi inkişaf prosesində bəşəriyyətin nail olduğu sivilizasiya, dünyagörüş, estetik zövq və ictimai qüvvənin səviyyəsini göstərir [4, 144].

Mədəniyyət insan həyatının hər bir sahəsini əhatə edir. Bəzən cəmiyyət həyatının inkişafında müəyyən mərhələni, tarixi dövrü və ya etnik münasibətləri ifadə etmək üçün mədəniyyət anlayışından istifadə olunur: antik mədəniyyət, qəbilə-tayfa mədəniyyəti, icma mədəniyyəti və.s. [5, 310]. Bəzən isə bu kəlmə insan həyat və fəaliyyətinin bəzi spesifik sahələrini ifadə etmək məqsədilə işlədilir: bədii mədəniyyət, məişət mədəniyyəti, nitq mədəniyyəti və.s [2, 189].

Tarixi dövrlərdən, siyasi quruluşdan, ictimai-iqtisadi vəziyyətdən, sabitlik və müharibə şəraitindən asılı olmayaraq mədəniyyət hər dövrdə mövcud olmuş, insan və cəmiyyətin həyatında mühüm rol oynamışdır. Müəyyən ictimai, iqtisadi, siyasi səbəblərdən asılı olaraq mədəniyyət bəzən müəyyən formasiyalara uğramış, bəzən məhv olmuş, bəzən isə varlığını digər mədəniyyətlərdə davam etdirmişdir. Bu isə mədəniyyətin özündə müəyyən sosial xüsusiyyətləri formalaşdırmışdır. Aşağıda göstərilənlər bütün tarixi dövrlərdə mədəniyyətin hansı sosial xüsusiyyətlərə malik olmasını əks etdirir:

1. Mədəniyyət formaca milli, məzmunca beynəlmiləl olmaqla ümumbəşəri xarakter daşıyır. Yəni hər bir milli mədəniyyət qazandığı uğurlarla eyni zamanda dünya mədəniyyətini zənginləşdirmiş olur. Odur ki, ümumdünya mədəniyyətinin yaradılmasını heç bir xalqın müstəsna xidməti hesab etmək olmaz. Bu mədəniyyət bütün millət və xalqların birlikdə yaratdıqları sərvətdir ki, onun da ən yaxşı nümunələri son nəticədə bütün bəşəriyyətə məxsus olur. Milli və regional mədəniyyətlərin rolunun şisirdilib ümumbəşəri mədəniyyətə qarşı qoyulması cəhdləri həmişə müəyyən siyasi ambisiyaların həyata keçirilməsində bir vasitə rolunu oynamışdır.

2. Mədəniyyətin fərqləndirici xüsusiyyətlərindən biri də onun humanist xarakter daşmasıdır. İnsan mədəniyyət və onun problemlərinin mərkəzində dayanan əsas fiqurdur. O, maddi və mənəvi sərvətləri yaradan elə bir bio-sosial varlıqdır ki, əsrlərdən bəri dini, irqi, milli və s. fərqlərdən asılı olmamalarına baxmayaraq həmçinin bu sərvətlərin başlıca daşıyıcısı olmuşdur. Ona görə də insan tərəfindən yaradılan bu zəngin maddi və mənəvi sərvətlərin elə əsl sahibi onun özüdür.

3. Mədəniyyətin digər xüsusiyyəti onun ekspansiv xarakter daşmasıdır. Dünya millətlərinin və xalqlarının tarixi təcrübəsi göstərir ki, milli mədəniyyəti qədim və yüksək olan xalq başqa bir xalq tərəfindən istilaya məruz qaldıqda onun mədəniyyəti nəinki assimilyasiyaya uğramır, əksinə, əsarət altına alan xalqa hardasa öz mədəniyyətini qəbul etdirir. Məsələn, vaxtilə Azərbaycana gəlmiş bir sıra istilacılar və köçəri maldar tayfalar sonrada Azərbaycan dilini və mədəniyyətini qəbul etmiş, hətta yerli əhali ilə qaynayıb qarışmış və azərbaycanlaşmışlar.

Mədəniyyəti və dili təkmilləşmiş xalqlar başqa xalqlara daha tez təsir göstərə bilirlər. Məsələn, XVIII əsrdə Avropada fransız dilində danışan və fransız mədəniyyətinə yiyələnən adamlara xüsusi hörmətlə yanaşırdılar. Ona görə də hakim elita öz uşaqlarını bu mədəniyyətin əsasında tərbiyələndirməyə səy göstərirdi. Onlar bu məqsəd üçün fransız müəllimlərindən və fransız tərbiyəçilərindən istifadə edirdilər. "Mədəniyyət ekspansiyası" adını almış bu tarixi proses orta əsrlərdə Şərq ölkələrində də yayılmışdır. Bunu nəzərdə tutan Anri Masse yazırdı ki, xalqlar İrandan keçib gedir, burada irqlər qaynayıb qarışırdı. Lakin İran Hind-Avropa mədəniyyəti sarsılmazlığının heykəli kimi yerində qalırdı. Doğrudan da, İrana edilən sayısız hesabsız xarici basqınlar onun mədəniyyətini məhv edə bilməmişdi. Bunu nəzərdə tutan ərəb xəlifəsi Əbdülçəlik deyirdi ki, iranlıların biz ərəblər üzərində min illik hökmranlığı dövründə onlar bizsiz keçinirdilər, indi isə biz hökmran olduğumuz halda onlarsız keçinə bilmirik. Həmin bu İran mədəniyyəti burada yaşayan farsların, azərbaycanlıların və digər xalqların birlikdə yaratdıqları möhtəşəm bir abidə idi.

Paranisələr bu mədəniyyətin ancaq farslar tərəfindən, ərəb millətçiləri isə həmin mədəniyyətin İslam mədəniyyətinin təsiri ilə yaradıldığı və İslam mədəniyyətinin də ərəblər tərəfindən yaradıldığını iddia edirlər. Halbuki, tarixi faktlar və araşdırmalar sübut edir ki, İslam mədəniyyəti təkcə ərəblər və farslar tərəfindən yaradılmamışdır, o, İslam dünyasında yaşayan bütün xalqların mədəniyyətidir [3, 399, 400].

4. Mədəniyyətin mühüm xüsusiyyətlərindən biri də onun tarixən keçici xarakter daşmasıdır. Müəyyən insan birliklərinə xas olan mədəniyyət ünsürləri dəyişilməz qalmır, bu və ya digər obyektiv və subyektiv amillərin təsiri altında deformasiyaya uğrayır, dəyişilir, hətta bəzən yox olur. Qəbilə, tayfa, xalq, millət kimi insan birliklərinə xidmət edən mədəniyyət nümunələrinin bir çoxu tarixən daha da inkişaf etdirilib təkmilləşdirilmiş, digərləri isə köhnəlib aradan çıxmışdır. Doğrudan da dünyada hər şey, hətta insanların dəyişməz saydığı dil mədəniyyəti də qocalır, sıradan çıxır. Qədim dövrlərdə uzun müddət yaşamış, sonralar tamamilə yoxa çıxmış dillərə aid çoxlu misallar gətirmək olar. Məsələn, qədim Hindistandakı sanskrit, qədim Misirdəki qütbi dili və onlarca bu cür dillər sıradan çıxmışdır. Lakin yoxa çıxmış keçmiş mədəniyyətlər, dillər, onların ayrı-ayrı ünsürləri yeni yaradılanlarda özünü bu və ya başqa şəkildə yaşadır. Buna misal olaraq latın dilini göstərmək olar. İndi bu dildə danışanlar yoxdur, lakin dünyanın bütün ölkələrində tibbi reseptlər və bir çox elmi terminlər latın dilində yazılır.

5. Mədəniyyətin xüsusiyyətlərindən danışarkən, onun varislik cəhətlərinə malik olması da qeyd olunmalıdır. Hər bir mədəniyyət özündən əvvəl yaranmış mədəniyyət növlərindən bəhrələnir, onun ən yaxşı nümunələrini gələcək nəsillərə çatdırır.

6. Mədəniyyətin xüsusiyyətlərindən biri də onun diskursivliyi və habelə diskret olması, yəni fasiləsiz şəkildə inkişaf etməsi və bu fasiləsizlikdə müəyyən bir fasilə, müəyyən bir mərhələ olmasıdır.

7. Bütün bunlarla yanaşı, mədəniyyətin sinkretizmini, yəni bölünməzliyini, vəhdətini də qeyd etmək lazımdır. Belə ki dünyada bütün mədəniyyətlər əslində eyni bir cəhətə – bir-birini yaxınlaşdırmaq və bir-birini zənginləşdirmək xüsusiyyətinə malikdir [3, 399, 400, 401].

Ədəbiyyat

1. Şükürov A. Fəlsəfə. Bakı: Adiloğlu nəşriyyatı, 2002, 492 s.
2. Tağıyev Əlikram. Fəlsəfə. Bakı: ADMİU mətbəəsi, 2012, 384 s.
3. Ramazanov F., Zaynalov M., Məmmədov Ə., Kərimov V., İmanov H., Məmmədov Z., Tağıyev Ə., Dadaşov X., Fətəliyev A., İsayev N., Teymurlu M., Zeynalov E. Fəlsəfə. Bakı: Azərbaycan Texniki Universitetinin nəşriyyatı, 2001, 442 s.
4. Hüseynov Q., Əhmədov Ə. Sosiaologiya. Bakı: Vətərib nəşriyyatı, 1994, 176 s.
5. Fərhadov M. Fəlsəfənin əsasları. Bakı: Maarif, 1996, 392 s.

SOSIAL QRUPLARDA KONFORMİZMİN TƏSİR MEXANİZMLƏRİ

Hacıyeva A.Ş.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Sosial qrupların, siniflərin və millətlərin iqtisadi, ictimai-siyasi, mədəni həyatı və fəaliyyəti prosesində onların arasında və öz daxilində əmələ gələn münasibətlərə ictimai münasibətlər deyilir. Ayrı-ayrı adamlar ictimai münasibətlərə bu və ya digər sosial qrupun üzvü kimi daxil olur. Fərdlərin münasibətləri yalnız ilk baxışda daha çox şəxsi münasibətlər kimi görünür. Əslində isə onlar bir-birilə ünsiyyətə bu və ya digər sosial müəyyənliyə mənsub olan fərdlər kimi daxil olurlar [2, 515].

Qrupun bütün psixoloji xarakteristikaları onun fəaliyyətinin məzmunundan, ictimai-iqtisadi və sosial-siyasi xarakteristikalarından asılıdır. Psixoloji xüsusiyyətlər sosial-tarixi amillərlə şərtlənir və müəyyən olunurlar.

Qrupun nəzərdən keçirdiyimiz xüsusiyyətlərinin bir qismi onu struktur-formal cəhətdən xarakterizə edir. Qrupun həcmi, tərkibi, kommunikasiya kanalları, rolların bölüşdürülməsi, tabelıq sistemi və s. buna misal ola bilər. Qrupda şəxsiyyətlərarası münasibətlər, liderlik (rəhbərlik) üslubu, qrup sərvətləri və normaları, rəğbətləndirmə və cəzalandırma sistemi, konformizm və s. isə qrupun sosial-psixoloji həyatını məzmun cəhətdən xarakterizə etmək imkanı verir [3, 115].

Beləliklə, iki və daha çox adam qrup halında birləşəndə onlardan hər birinin fəallığında elə yeni cəhətlər meydana çıxır ki, bunlar artıq fərdin psixologiyası ilə deyil, ancaq qrupun sosial-psixoloji qanunauyğunluqları ilə izah etmək mümkündür.

Qrup özünəməxsus sistemdir və müəyyən struktura malikdir. Qrupa daxil olan hər bir adam onda müəyyən rol və vəzifə ifadə edir. Hər bir qrup özünün məqsədlərinə, normalarına, sərvət meyllərinə, sosial gözləmələrinə və s. müvafiq olaraq müxtəlif formalarda öz üzvlərinə nəzarət edir: onları rəğbətləndirir və ya cəzalandırır. Qrup üzvləri müvafiq normaları və sərvət meyllərini mənimsədikcə, sosial-psixoloji cəhətdən qrupun həyatında köklü dəyişikliklər əmələ gəlir: qrup üzvlərində qrupa mənsubluq hissi – “biz” hissi yaranır. Bunun psixoloji baxımdan ilk əlaməti ondan ibarətdir ki, qrupun hər bir üzvü qrupun nailiyyətlərini öz nailiyyətləri, müvəffəqiyyətsizliyini isə öz müvəffəqiyyətsizliyi hesab edir, onları öz şəxsi nailiyyəti və ya məğlubiyyəti kimi yaşayır: birinci halda sevinir, ikinci halda kədərlənir və s., yəni qrup dogma qrupa çevrilir. Qrup, mahiyyət etibarilə, bu andan əsl qrup kimi fəaliyyət göstərməyə başlayır.

Morton Doyç və Harold Cerarda görə, sosial qruplarda və ümumiyyətlə cəmiyyətdə mövcud olan sosial təsiri iki yerə ayırmaq olar, informativ və normativ. Bu iki təsir, konformizm adlanan davranışı doğurur. Konformizm (latın dilində “oxşar”, “uyğun gələn” – insanın real və yaxud xəyali qrupun təzyiqinə məruz qalması, davranışlarını və mövqeyini böyük əksəriyyətin xeyrinə olaraq dəyişməsidir [4, 323].

Konformluq və nonkonformluq probleminin eksperimental tədqiqi başlıca olaraq M.Şerif, S.Aş, R.Kraçfild, D.Kreçin əsərləri meydana gəldikdən sonra diqqəti cəlb etməyə başlamışdır. Burada məşhur Amerika psixoloqu S.Aşın xidməti xüsusilə böyük olmuşdur. M.Şerif və S.Aşın eksperimental situasiyaları sosial qruplarda şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə konformizmi sosial keyfiyyət kimi meydana çıxardı.

Konformizm qrupla razılaşmanın şərtsiz formasıdır-tabeciliyin xüsusi formasıdır. Konformizm (və ya konformluq) fərdin qrupla zahirən razılaşması, ixtilafı daxilən dərk etdiyi halda onun hər bir təsirinə tabe olması, hər bir şəraitdə uyğunlaşmasından ibarətdir. Bu baxımdan sosial psixologiyada konformluq dedikdə fərdin qrupla zahirən razılaşması, ixtilafı daxilən dərk etdiyi halda onun hər bir təsirinə tabe olması, hər bir şəraitə şüurlu uyğunlaşması, insanların öz davranışlarını dəyişmək meyli başa düşülür. Bu zaman istəməz psixoloji cəhətdən fərdin mövqeyinin qrupun təzyiqinə məruz qalması baş verir [5, 208].

Konformizm fenomenin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, davranış və qərarlar qrupun real və ya xəyali təzyiqi nəticəsində dəyişir.

İnsanların ictimai münasibətlər prosesində konformluq insanın qrupun təsirinə düşmə qabiliyyətini əks etdirən şəxsiyyətin keyfiyyəti kimi təzahür edir və formalaşır. O xarici və daxili olmaqla iki yerə bölünür. Birincisi, qrupa açıq-aşkar tabe olmadır lakin, o insanların daxili qərarlarına uyğun olmaya bilər, ikincisi-fərdi ustanovkaların real olaraq dəyişməsinə əks etdirir, hansı ki, xarici davranışın dəyişməsinə gətirib çıxarır.

Adətən konformluğun üç səviyyəsini ayırmaq olar: qavrayış səviyyəsində tabe olma, bu zaman qrupun təsiri ilə insanların qavrayışı dəyişilir, onlar ətrafdakı dəyişiklikləri görməyə başlayırlar və onun məzmunu qrupun qiymətləndirdiyi kimi interpretasiya edirlər.

1. qiymətləndirmə səviyyəsində tabe olma, burada insanlar öz fikirlərini səhv, qrupun fikrini düzgün hesab etdikləri üçün ona tabe olurlar.

2. davranış səviyyəsində tabe olma, bu zaman insanlar qrupun səhv olduğunu dərk etsəldə, onun sanksiyalarından qorxaraq, qrupun fikri ilə razı olduqlarını nümayiş etdirirlər.

Konformizmin təzahür səviyyələri bir sıra situativ, fərdi və mədəni faktorlardan asılıdır.

- *qrupun ölçüsündən*, əgər çoxluq eyni fikri dəstəkləyirsə qrupun təsiri maksimuma çatır;
- *qrupun həmfikir olmasından* insanlara həmfikir olan fərdlərin sayı artdıqca konformizmin səviyyəsi aşağıdır;

- *qrupun birliyindən*, qrup birliyi artdıqca onun üzvlərinin konformluğu yüksəlir;
- *qrup üzvlərinin statusundan*, aşağı statuslu insanlar, yüksək statuslu insanlara qarşı konformluq göstərirlər;

- *cins yaş xarakteristikasından*, qadınlar kişilərə nisbətə daha çox konformizm nümayiş etdirirlər, məktəblilər tələbələrə müqayisədə da konformluğa meyllidirlər;

- *milli mədəniyyətdən*, S.Milqarmin eksperimentlərində norvecli tələbələr, fransız tələbələrə müqayisədə daha çox konformluq nümayiş etdirmişlər;

- *qrup fəaliyyətinin məzmunundan və qrupun inkişaf səviyyəsindən*, diffuz kiçik qruplarda insanlar daha çox konformluq nümayiş etdirirlər, böyük qruplarda sosial təsirlərə daha seçici yanaşırlar, burada qrup üzvlərinin qrupdaxili statusları təsir mənbəyi hesab olunur;

Sadaladığımız bir sıra qrup proseləri və effektləri konformizmin təsiri ilə izah olunur. Buradan da müasir sosial psixoloqların, sosial həyatın bu açar fenomeninə olan böyük marağı izah etmək olar.

Ədəbiyyat

1. Андреева Г. Социальная психология. Москва: МГУ, 1980, 228 с.

2. Bayramov Ə., Əlizadə Ə. Psixologiya. 2-ci nəşri Bakı: Maarif, 2002, 540 s.
3. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. Bakı: Qapp-poliqraf, 2003, 183 s.
4. David G. Mayers «Social Psychology», 7th ed., 2002, 1300 s.
5. Seyidov S. Psixologiya. Bakı: Nurlan, 2007, 649 s.
6. Социальная психология: Хрестоматия (Сост. Е. П. Белинская). Москва: Аспект Пресс, 2003, 475 с.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ MƏDƏNİYYƏTLƏRƏRASI VƏ DİNLƏRƏRASI DİALOQ MƏRKƏZİNƏ ÇEVRİLMƏSİNİN İNKİŞAF PRESPEKTİVLƏRİ

Hüseynov A.T.

AMEA-nın A.A.Bakixanov adına Tarix İnstitutu, Azərbaycan

Mədəniyyətlərərası dialoqun inkişaf etdirilməsi, Avropa Şurasının insan hüquqları, demokratiya və hüquq normasının qorunması və inkişaf etdirilməsi kimi əsas məqsədlərinə xidmət edir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən 2008-ci ildə mədəniyyətlər arasında dialoqun qurulması məqsədilə “Bakı prosesi” təşəbbüsü irəli sürüldü. 2008-ci il dekabrın 2-si və 3-də Bakı şəhərində Avropa Şurasına üzv dövlətlərin mədəniyyət nazirlərinin “Mədəniyyətlərərası dialoq Avropa və onun qonşu regionlarda davamlı inkişafı və sülhün əsasıdır” mövzusunda konfransı və “Bakı prosesi”-nin davamlılığını təmin etmək məqsədilə 2009-cu il oktyabrın 13-15-də Bakı şəhərində İslam ölkələri mədəniyyət nazirlərinin VI konfransı keçirildi. Avropa və ona qonşu regionlardan 48 ölkənin 8 beynəlxalq təşkilatın iştirak etdiyi bu konfransda “Mədəniyyətlərərası dialoqunun təşviqinə dair “Bakı Bəyannaməsi” qəbul edildi.

2010-cu il sentyabrın 23-də BMT Baş Məclisinin 65-ci sessiyasında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən Bakıda keçirilən Ümumdünya Mədəniyyət-lərərası Dialoq Forumu (ÜMDF) təşəbbüsü elan edildi. 2011-ci ilin 7-9 aprel tarixində Bakıda YUNESKO, BMT-nin Sivilizasiyalar Alyansı və İSESKO-nun tərəfdaşlığı ilə 1-ci ÜMDF təşkil olundu. Qitələrarası mədəni əməkdaşlığı inkişaf etdirmək məqsədilə I ÜMDF çərçivəsində Azərbaycan Respublikasının təşəbbüsü ilə “5A Mədəniyyətlərərası Əməkdaşlıq Platforması” təsis edildi. Avropa, Asiya, Amerika, Afrika, Avstraliya qitələrinin adlarının Azərbaycan dilində “A” hərfi ilə başladığını nəzərə alınaraq simvolik olaraq yeni platformanın adı “5 A” kimi müəyyən edildi. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2011-ci il 27 may tarixli 432 nömrəli Fərmanı ilə Forumun hər iki ildən bir təşkili üzrə əlaqələndirici qurum Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi müəyyən edildi. 2013-cü ilin 29 may - 01 iyun tarixində “Çoxmədəniyyətli dünyada sülh şəraitində birgə yaşamaq” şüarı altında Bakıda 2-ci ÜMDF keçirildi. Forumun təşkilində YUNESKO, BMT-nin Sivilizasiyalar Alyansı, Avropa Şurası, Avropa Şurasının Şimal-Cənub Mərkəzi və İSESKO ilə yanaşı, BMT-nin Ümumdünya Turizm Təşkilatı da əsas tərəfdaş qismində çıxış etdi. 29 may 2013-cü il tarixdə BMT Baş Assambleyası tərəfindən elan edilmiş “21 may - Ümumdünya Mədəni Çəşidlilik Günü”nə həsr olunmuş Azərbaycanla BMT-nin Sivilizasiyalar Alyansının birgə təşkilatçılığı ilə Bakı şəhərində “Mədəni çeşidlilik üçün nəşə et qlobal kampaniyası”nın zirvə toplantısı təşkil edildi. Tədbirdə BMT-nin Sivilizasiyalar Alyansı üzrə Ali nümayəndəsi cənab Nassir Əbdüləziz əl-Nasser, bir sıra ölkələrin mədəniyyət və turizm nazirləri, ekspertlər və digər beynəlxalq qurumları təmsil edən şəxslər iştirakı ilə “5 A - Mədəniyyətlərərası Əməkdaşlıq Platforması” çərçivəsində mədəni çeşidliliyi təbliğ edən hər qitədən bir layihənin təqdimatı keçirildi.[3] “Azərbaycan Respublikasında Ümumdünya Mədəniyyətlərərası Dialoq Forumunun təşkili barədə” 2011-ci il 27 may tarixli Fərman imzalanmış və beləliklə, yeni bir ənənənin əsası qoyulmuşdur. Sənədə əsasən, 2011-ci ildən başlayaraq hər 2 ildən bir ÜMDF təşkil ediləcək.

2017-ci 1 Mayın 4-də Bakıda IV ÜMDF çərçivəsində UNESCO mədəniyyətlərərası və dinlərarası kafedralarının ikinci akademik forumu keçirildi [1]. Forumun mövzusu “Mədəniyyətlərərası dialoqun inkişafı: İnsan təhlükəsizliyi, sülh və davamlı inkişaf üçün yeni imkanlar” olmuşdur. Forum UNESCO, BMT-nin Sivilizasiyalar Alyansı, Dünya Turizm Təşkilatı, Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı, Avropa Şurası, İSESKO-nun tərəfdaşlığı ilə keçirilmişdir. Forumda iştirak etmək üçün 120 ölkə rəsmisi, 39 beynəlxalq təşkilatdan nümayəndələr, 50-dən çox qeyri-hökumət təşkilatı qeydiyyatdan keçmişdir. Mayın 4-də tədbir çərçivəsində mədəniyyətlərərası və dinlərarası dialoq üzrə UNESCO kafedralarının 2-ci akademik forumu və UNESCO-nun İpək Yolu “Onlayn” Platformasının Beynəlxalq Şəbəkəsinin 3-cü toplantısı keçirildi [7]. “Zorakı ekstremizmin qarşısının alınması üçün vasitə kimi dialoq və universal dəyərlərə dəstək” mövzusunda plenar sessiya çərçivəsində müzakirələr aparıldı, beynəlxalq təşkilatların yüksək səviyyəli görüşü keçirildi. Forumda çıxış edən Mehriban xanım Əliyeva demişdir: “Mən Azərbaycanın təşəbbüsü ilə

başlanan və BMT, YUNESKO, Avropa Şurası, BMT-nin Sivilizasiyalar Alyansı, Ümumdünya Turizm Təşkilatı və İSESKO kimi beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən dəstəklənən ÜMDF-nu misal göstərə bilərəm. Baş Assambleya özünün 72/136 №-li “Dinlərarası və mədəniyyətlərarası dialoq, sülh naminə qarşılıqlı anlaşmaya və əməkdaşlığa kömək” adlı qətnaməsində mədəniyyətlərarası dialoqa yardım üçün mühüm qlobal platforma kimi ÜMDF-na istinad edib. Bu siyasətə uyğun olaraq, biz 2016-cı il Azərbaycan “Multikulturalizm İli”, 2017-ci il isə “İslam Həmrəyliyi İli” elan etdik. 2015-ci ildə keçirilən birinci Avropa Oyunları və dördüncü İslam Həmrəyliyi Oyunları Azərbaycanın mədəniyyətlərarası dialoqa verdiyi digər töhfədir”, [2] 12 iyun 2018-ci ildə Parisdə Heydər Əliyev Fondu, Azərbaycan Respublikasının Fransadakı səfirliyi və UNESCO yanında daimi nümayəndəliyimizin təşkilatçılığı ilə “Bakı Prosesi”nin 10 illik yubileyi qeyd olundu [5].

2017-ci ilin noyabırında Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin (QMI) sədri şeyxülislam Allahşükür Paşazadə Kral Abdulla Beynəlxalq Dinlərarası və Mədəniyyətlərarası Dialoq Mərkəzi (KAICIID) Direktorlar Şurasının üzvü seçildi. İslam dininin təmsilçisi olaraq şeyxülislam Allahşükür Paşazadə bu mötəbər təşkilatda 2021-ci il aprel 30-dək bu vəzifəni icra edəcək [4]. Azərbaycan Respublikasının dini liderinin daha bir beynəlxalq tribunada - KAICIID Təşkilatının rəhbərliyində yer alması beynəlxalq miqyasda dinlərarası dialoq və əməkdaşlıq prosesində yaxından iştirak etmək, Azərbaycan həqiqətlərini dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq, Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə ədalətli həlli prosesinə real töhfələr vermək baxımından təqdirəlayiq haldır və milli-mənəvi maraqların təmini işinə xidmət edəcək.

2018-ci il sentyabrın 29-da Azərbaycan Respublikasının prezident İlham Əliyev mədəniyyətlərarası və dinlərarası dialoqun təşviqi ilə bağlı Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin xarici ölkələrdə keçirəcəyi tədbirlər haqqında Sərəncam imzaladı. Sərəncamda deyilir: Multikulturalizm siyasəti vasitəsilə etnik-mədəni və dini müxtəlifliyin tənzimlənməsi sahəsində Azərbaycan Respublikasının əldə etdiyi nailiyyətləri dünya ictimaiyyəti yüksək dəyərləndirir. Onuncu il dönmünü qeyd olunan və qlobal hərəkata çevrilmiş “Bakı Prosesi” multikultural dəyərlərin təbliği baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan Respublikasının təşəbbüsü ilə müxtəlif mədəniyyətlər və dinlər arasında səmərəli dialoqun qurulması məqsədilə irəli sürülmüş “Bakı Prosesi” çərçivəsində müntəzəm olaraq Azərbaycanda Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumu, Bakı Beynəlxalq Humanitar Forumu, eləcə də Dünya Dini Liderlərinin Sammiti və Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Sivilizasiyalar Alyansının Qlobal Forumu keçirilmişdir. Mədəniyyətlərarası və dinlərarası dialoqun möhkəmləndirilməsinə böyük töhfə verən və artıq Azərbaycanın dini-mənəvi dəyərlərə dərin ehtiramının ifadəsinə çevrilmiş bu cür tədbirlər Azərbaycan Respublikasında tolerantlıq mühitinin və multikulturalizm təcrübəsinin təbliği baxımından son dərəcə mühümdür [6].

Ədəbiyyat

1. <http://www.anl.az/down/megale/azerbaycan/2017/may/541964.htm>
2. “İki sahil” qəzeti 15 noyabr 2017-ci il
3. https://az.wikipedia.org/wiki/Bakı_Prosesi
4. <http://www.yap.org.az/az/view/news/23873>
5. “Xalq qəzeti” 6 may 2017-ci il
6. <https://president.az/articles/30143>
7. “Respublika” qəzeti, 5 may 2017-ci il

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN İRSİNDƏ İNSAN TƏRBİYƏSİ

Hüseynov Ş.Ə.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

XII əsr Azərbaycanın dahi mütəfəkkirlərindən biri, söz sənətkarı, klassik ədəbiyyatımızın banilərindən sayılan Nizami Gəncəvi ədəbiyyatımızın ən humanist və beynəlmiləlçi şairidir. Onun əsərləri sənət xəzinəsi olmaqla, sadə zəhmətkeş insanlardan başlamış, alimlərə, sərkərdələrə, hökmdarlara qədər hamını xeyir işlər üçün yaşamağa, kömək əli uzatmağa, dünyanı – yer kürəsini öz əməlləri ilə bəzəməyə, abadlaşdırmağa çağırır.

Nizami Gəncəvi öz əsərlərində müqəddəs arzu və amalları, insanpərvərliyi, humanizmi, haqq- ədaləti elə bir ölçüdə vəsf etmişdir ki, bu nəcib hissləri və dərrakəyə sahib olan hər kəs əsl insan şəxsiyyətinə qalxa

bilər. Nizaminin bütün ideyaları millidən ümumbəşəri səviyyəyə yüksəldiyindən insanı kamilliyə çağırmaqda əvəzsiz mənəvi xəzinədir.

Nizami yaradıcılığı bütövlükdə insan konsepsiyasının qoyuluşu və onun həllinə həsr edilmişdir. O, şəxsiyyətin ən böyük məna tutumunu insanlıqda görür. “Şərqdə insan barədə çox şairlər söz demişlər, lakin onların heç biri Nizami, sonralar isə Nəsimi qədər insana yüksək qiymət verə bilməmişlər” [4, 98].

Nizami Gəncəvi şəxsiyyəti hərtərəfli yetkin, kamil görmək arzusunda olmuşdur. O, insanı sərraf olmağa, hər şeyin öz qiymətini düzgün verməyə səsləyir. Nizami insanı sosial bərabər, sərbəst düşüncəli, azad fikirli görmək istəyir. Belə olduqda insan şəxsiyyət səviyyəsinə yüksəlir və öz həyatını, yaşadığı cəmiyyəti, mənsub olduğu dövləti rəvnəqləndirir.

Nizami Gəncəvinin təbiət-riyaziyyat, ictimai - humanitar və praktik elmləri, bunların qarşılıqlı əlaqə təsirlərini mükəmməl bilməsi, ümumiləşdirmə aparmaq bacarığı insanın əsl mahiyyətini araşdırmasına imkan yaratmışdır.

Nizami Gəncəvi bəşəriyyətin özünəqədərki mənəvi dəyərlərini mükəmməl mənimsəməklə kifayətlənməmiş, eyni zamanda bunların real həyatda təzahürlərini araşdırmışdır.

Ən yüksək insani keyfiyyətləri özündə birləşdirən, bəşər övladı nümunəsi yaratmaq kimi nəcib niyyətini Nizami Gəncəvi “ Xəmsədə reallaşdırma bilməmişdir. Onun insan tərbiyəsi üçün müəyyənləşdirdiyi prinsipləri və tələbləri belə ümumiləşdirmək olar:

1. İnsan yalnız öz vətəninə, ana yurdunda xoşbəxt ola bilər. Bunun üçün xoşbəxtliyə can atmalıdır və buna nail olmalıdır;

2. İnsan təbiət, cəmiyyət və təfəkkürün qanunauyğunluqlarını dərk etməklə, elmə və sənətə mükəmməl yiyələnməklə kamilləşə bilər;

3. Əxlaqı saflaşdıran bütün mənəvi dəyərlərə yiyələnmək üçün tərbiyə üsulu yaradılmalıdır ki, bunun vasitəsilə ağıllı insanlar yetişdirmək mümkün olsun;

4. Kamil insanlıq səviyyəsinə yüksəlmək üçün insan ehtiraslarını cilovlamağı bacarmalıdır;

5. İnsanın daxili aləmini saflaşdırmaq üçün onun ağılı ilə ürəyi, istəyi ilə iradəsi, sözü ilə əməli bir olmalıdır;

6. Yalnız insansevərlik prinsipi əsasında yaradılan tərbiyə nəzəriyyəsi sağlam ruhlu nəsillər yetişdirməyə qadirdir;

7. Yüksək tərbiyə almaq üçün hər bir insan görkəmli peşə və saf mənəviyyət sahibi olan bir şəxsiyyət seçib onunla daima məsləhətləşməli, ondan dərs almalıdır və s.

Nizami Gəncəvi irsinin dəyəri ondadır ki, o insanlığı ilahi və müqəddəs varlıq kimi formalaşdırmaq məqsədinə xidmət göstərir. Şəxsiyyət azadlığı, iradə möhkəmliyi, nəfs saflığı, əməl təmizliyi, ürək genişliyi, təmannasız xeyirxahlıq Nizami irsində ən yüksək, ümumbəşəri dəyərlərdir. Onun tərbiyə nəzəriyyəsinin ana xəttini humanizm təşkil edir. İnsanı əxlaqi cəhətdən saflaşdırmaq, onu kamilləşdirmək Nizaminin tərbiyə nəzəriyyəsinin əsasını təşkil edir. Nizaminin insansevərlik fəlsəfəsi onun özünün ürəyinin, pak niyyətinin, insana məhəbbətinin nəticəsi kimi yaranmışdır. Nizami saf məhəbbəti, təmiz ürəyi bütün dünya varından üstün sayır. O. ürəyin mahiyyətini açıqlayaraq qeyd edir ki, hamıda ürək var, amma saf ürək, insansevər ürək hər kəsə pay deyil. Ürək, kimdə bir parça ət, kimdə bəşəri məhəbbət dolu varlıqdır. Nizami Gəncəvi o insanları dünyanın ən xoşbəxti hesab edir ki, onlar insanı müqəddəs varlıq bilir və özü bu müqəddəsliyə sadıq qalır.

Nizami Gəncəvinin tərbiyə metodikası öyüd – nəsihətə deyil, təfəkkürün gücünə, həyat həqiqətlərindən doğan təcrübəyə əsaslanır. İnsanı insanlıq səviyyəsinə yüksəldən onun əqli və fiziki, etik və estetik, mənəvi və ruhi tərbiyəsidir. Yalnız düzgün tərbiyə almış şəxslər əsl insanlıq səviyyəsinə yüksələ bilməmişlər.

“İnsanlığın əsas göstəricisi şəxsiyyətin cəmiyyətə göstərdiyi xidmətin səviyyəsidir. Kim öz imkanı, gücü daxilində bəşəriyyətə xeyir verməmişdirsə, deməli, nə insanlıq borcunu yerinə yetirə bilməmiş, nə də insanlıq səviyyəsinə yüksəlməyi bacarmışdır” [2, 59].

Nizami şəxsiyyət hesab etdiyi insanda aşağıdakı keyfiyyətlərin olmasını vacib sayırdı: insan ədalətli, humanist, əməksevər, bilikli, tərbiyəli, dərin ağıllı, geniş mühakiməli olmalıdır. Nizamıya görə insan yaxşı dost, səmimi yoldaş olmağı bacarmalıdır, dost, yoldaş üçün canından belə keçməyə hazır olmalıdır.

Nizami şəxsiyyəti hərtərəfli, yetkin, kamil görmək arzusunda olmuşdur. Danışığının yerini bilməyən, “yüngüllük edən” şəxsləri tənqid edir, onu insan üçün naqislik sayır, “qarnı doldurmaq “yox, əqli, idrakı zənginləşdirməyi lazım bilirdi.

Nizami insanı sərraf olmağa, hər şeyin öz qiymətini düzgün verməyə səsləyir. O, mərifətli və münasib tonda danışmağı insanın ən gözəl keyfiyyəti hesab edir, “ədəbli danışsan, sənə də ədəbli cavab verərlər”- deyir.

Nizami şəxsiyyətin mahiyyətini insanın özünüdərkində görür. Özünü dərk edən, özünü tanıyan insanın kamillik səviyyəsi də yüksəlir.

Göründüyü kimi, Nizami Gəncəvinin yaradıcılığı bütövlükdə insan konsepsiyasının qoyuluşuna və həllinə həsr edilmişdir. Onun yaratdığı mükəmməl humanist təlim bu gün də öz aktuallığını saxlamaqdadır və müasir gənclik üçün örnəkdir.

Ədəbiyyat

1. Ağayev Ə. Azərbaycan ictimai pedaqoji fikrində şəxsiyyətin formalaşması problemi. Bakı: Avropa nəşriyyatı, 2005, 288 s.
2. Qaralov Z. Tərbiyə. I hissə, Bakı: Pedaqogika, 2003, 264 s.
3. Azadə R. Nizami və onun poeziya sələfləri. Bakı: Elm, 2004, 196 s.
4. Cərrulla N. Mütəfəkkirlər şəxsiyyət haqqında. Bakı: Azərnəşr, 1991, 108 s.

“OĞUZNAMƏ”LƏR VƏ ONLARIN METODOLOJİ CƏHƏTLƏRİ

Hüseynzadə Ə.

AMEA Naxçıvan Bölməsi, Azərbaycan

Azərbaycan folklorunun tərkibində xüsusi yeri olan Oğuznamələrin metodoloji əsası ən qədim dövrlərdən başlayaraq xalqın mənəvi mədəniyyət irsini özündə birləşdirən xalqın müdrik fikirləri, klassiklərin Oğuznamələr haqqında dəyərli fikirləri, ulu dastanımız "Kitabi -Dədə Qorqud" boyları, Oğuzla bağlı xalq nümunələri, deyimləri, müxtəlif folklor nümunələri təşkil edir.

Bir çox alimlər oğuzların Azərbaycanda, Anadoluda eradan çox-çox əvvəllər yaşadıklarını qeyd etmişlər. Fəruq Sümərin "Oğuzlar" əsərində deyilir: "Oğuzlar azərbaycanlıların əcdadlarıdır... Oğuzlar Türkiyə türkləri, Azərbaycan türkləri, İran və Türkmənistan türklərinin atalarıdır"[1,6].

Oğuzların ictimai-siyasi, tarixi-mifoloji, dini-fəlsəfi görüşlərini, epik-bədii təfəkkürünü əks etdirən nümunələrə "Oğuznamə" deyilir. Oğuznamə geniş anlayış olub, özündə oğuzların etnoqonik və təqvim miflərini, habelə dastanlarını, rəvayətlərini, atalar sözləri və zərbül misalları, şəcərə dəbini, tarixi hadisələri, yer adlarını, şeir parçalarını özündə birləşdirir. Deyə bilərik ki, oğuzlar haqqında hər hansı bədii əsər, tarixi məlumat, təsvir, şərh oğuznamə adlana bilər. Oğuznamələr əhali arasında dövrün tələbinə uyğun olaraq ünsiyyət və münasibətləri, davranış normalarını, insafların mənəvi, əxlaqi keyfiyyətlərini bədii nümunələr əsasında tənzimləmişdir. Kökü mifik oğuz şəcərəsi ilə bağlı olan nümunələr ilk vaxtlarda oğuzların yazılmamış qanunları olmuşdur. Bunu tarixi-xronoloji oğuznamə yazanlar da - Rəşidəddin, Əbül Qazi və başqaları da əsərlərində qeyd etmişlər. Bu mənada Oğuznamələr uzun müddət xalqın qəhrəmanlıq tarixi, mənəvi mədəniyyət abidəsi kimi bu günlərimizədək gəlib çıxmışdır.

Görkəmli alim Əmin Abid yazırdı ki, azərbaycanlıların ən qədim ədəbiyyatı xalq ədəbiyyatıdır ki, bu da oğuznamələrdir. "Oğuznamə"lər miladi tarixinin ilk əsrlərindən başlayaraq XVIII əsrə qədər gəlmişdir[2,7]. Bu gün Oğuz motivlərinin ayrı-ayrı folklor janrlarında, ədəbi əsərlərdə canlanması tarixi yaddaşa qayıdışın başlanğıcıdır. Bizə qədər Oğuz kağanı və onun övladlarından bəhs edən iki böyük yazılı dastan ("Oğuz kağan" və "Kitabi-Dədəm Qorqud əla lisani-taifeyi-Oğuzan"), atalar sözləri ("Hazar-risəti min kəlimatı oğuznamə əl məşhur-i atalar sözü" və "Əmsali-Məhəmmədiyyə"), Oğuz şeirləri, Oğuznamənin Uzunkörpü variantı və bütövlükdə otuzə yaxın Oğuznamə mövcuddur. Oğuznamə adı altında toplanan nümunələr müxtəlif janrlarda (dastan, atalar sözü, rəvayət), ədəbi formalarda (epik, tarixi, ədəbi) yazılmış və müxtəlif dillərdə mövcuddur.

Uzun illər boyu xalqımızın ulu Oğuz abidəsi olan "Kitabi Dədə Qorqud" dastanı, tariximizi, ədəbiyyatımızı, folklorumuzu, mədəniyyətimizi, incəsənətimizi və bunun kimi bir çox sahələri özündə cəmləşdirən VII əsrdə meydana gələn ilk ana kitabımızdır. Bu həm şifahi, həm yazılı abidəmizdə Vətənin dağları, çölləri, bulaqları, al-əlvan çəmənləri, əzəmətli qalaları, abidələri haqqında, xalqımızın qədim adət və ənənələri haqqında, tarixi yerlərimiz, məkanlarımız barəsində dəyərli məlumatlar verilir, ata-babalarımızın müdrik fikirləri və nəsihətləri, mərasimləri bu kitabda toplanmışdır. Dədə Qorqud hekayələri Oğuz dastanının bir hissəsi və ya davamı kimi də adlandırıla bilər. Elə kitabın içində də bu hekayələrin Oğuznamə adlandırıldığını görürük. "Qazılıq qoca oğlu Yeynək boyu"nda deyilir: "...Min yerdə ipək xalça döşənmişdi. İç Oğuz və Daş Oğuz bəyləri məclisə toplaşmışdı...Dədəm Qorqud gəlib boy boyladı soy soyladı. Bu

Oğuznamə Yeynəyin olsun!- dedi" [3, 195]. Görkəmli ədəbiyyatşünas alim Fuad Köprülü Dədə Qorqud kitabındakı on iki boyun hər birini ayrıca "Oğuznamə" adlandırmışdır [4,25].

Dədə Qorqud dastanlarının boylarında Qədim Azərbaycanın bir çox yerlərinin adları çəkilir ki, onların bir çoxu Naxçıvan diyarındadır: Əlincə, Şəhur-Dərələyəz, Ağ qaya, Altun taxt, Qaraçuq, Qarasux, Şərik (Şəhur), Dərəşam, Göyçə dəniz (Batabatda Göygöl), Günortac (Günorta daşı), Sallaxana, Qazan və s. Həmçinin dastanda Naxçıvan regionuna məxsus bir çox qəhrəmanların adı çəkilir. [3,10-11].

Dədə Qorqud dastanında və "Oğuznamə"lərdə adı çəkilən və böyük maraq doğuran, tarixi əhəmiyyət kəsb edən adlardan biri də "Kanlı", "Kanqlı", ""Qanlı Qoca.." adıdır ki, bu ad bu gün Naxçıvanda və Azərbaycanın digər yerlərində yaşayan Kəngərli soyadını daşıyan qədim "Kanqlı" tayfasının adı ilə bağlıdır. Kəngərlilər tarixən cəsur, cəngavər döyüşçü bir türk qəbiləsi olmuşdur.

Akademik İsmayıl Hacıyev yazır ki, "Oğuz türkünün ən qədim qollarından biri Kəngərlilərdir... "Kitabi Dədə Qorqud"da Kəngərlilər ""Kanqlı" adı altında xatırlanır". Elə Dədə Qorqud kitabında da belə yazılır: "Qanlı Qoca-personajın adı kitabın bütün çaplarında səhv olaraq "Qanlı Qoca" kimi oxunmuşdur. "Kanlı" xalqımızın qədim soyköklərdən biri olan Kəngərlilərin qədim adıdır"[5,261].

Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ordubad rayonunun Kilit və Kotam kəndlərində qədim Oğuz türk tayfaları yaşamışdır ki, onlardan birinin adı İşquzlar (İç oğuzlar), digəri isə Diqliqoz (Dinqiliqoz) adlanır ki, bu da iç Oğuz və dış Oğuzların adı ilə bağlıdır. Hətta bəzi mənbələrdə göstərilir ki, Salur Qazanın sərkərdələrinin birisinin adı Dinqili bəy olmuşdur [6,9]. Dastandan məlum olur ki, Bayandır xan və Qazan xan öz hakimiyyətlərini və iqtisadiyyatlarını Göyçə mahalı ərazisində qurmuşlar.

Görkəmli yazıçı Anar dəyərli bir əsərində yazır ki, "Oğuznamə" sübut edir ki, IX-XII əsrlərdə - Azərbaycanda ərəb və fars dillərinin zorakı yazılı dil hüququnu ələ keçirdiyi bir vaxtda, hətta çox-çox əvvəllər oğuz dili ədəbi-bədii fəaliyyətdə olmuş, zəngin bəşəri mündəricəsi, ictimai-tarixi kəsəri, yüksək ədəbi-estetik səviyyəsi ilə seçilən ədəbiyyat yaratmışdır. XI əsr İran şairi Mənuçöhr Dəməşqinin Azərbaycana tərcümə edilmiş beyti də bu fakü təsdiq edir: Mənə o türkmənsayağı çox yaxşı dediyin türk və oğuz şeirindən oxu [7,24].

Fəzlullah Rəşidəddinin "Oğuznamə"si isə daha çox dinlə, dini rəvayətlərlə bağlıdır. Bu "Oğuznamə"də Oğuzun şəcərəsi verilmişdir ki, bunun Nuh peyğəmbərdən gəldiyi göstərilir[6]. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Nuh peyğəmbərin qəbrinin Naxçıvanda "Köhnə Qala"da ("Nuhtaban") olması bir faktdır və məzarı üzərində böyük türbə də ucaldılmışdır. Bu əsərin maraqlı cəhətlərindən biri Oğuzun Azərbaycana- Arana, Şirvana, Muğana, onun yaylaqlarına səfərinin verilməsidir. Göstərilir ki, Oğuz qışı Kür və Araz çayları arasındakı yerdə özünə yurd etmişdir. Fəzlullah Rəşidəddinin "Oğuznamə"sində yazılır ki, bu "Oğuznamə" ya Anadoluda yazılmış, ya da Azərbaycanda yazılmışdır. "Oğuznamə"də oxuyuruq ki, "Azərbaycan" türk sözüdür. "Azər" türkcə "Yüksək", "Bayqan" isə yer, məkan deməkdir[6,41].

Bizə məlum olan bir neçə "Oğuznamə" mövcuddur. Daha qədim, daha geniş yayılmış və dərin məzmunlu "Oğuznamə" Paris Milli Kitabxanasında saxlanılır. Həmin "Oğuznamə"ni ilk dəfə olaraq XIX əsrin əvvəllərində alman alimi F.Dits bəzi hissələrini almancaya tərcümə edib, 1815-ci ildə Berlində nəşr etdirmişdir. 1959-cu ildə isə rus alimi A. M. Şerbak bu əsəri bütünlüklə Moskvada nəşr etdirmişdir[8]. Şerbak bu Oğuznaməni XI-XIII əsrlərə, V.V.Bartold və Rza Nuri bunu daha əvvəl - IX-X əsrlərə aid etsə də hər iki alim "Oğuznamə"lərin daha qədim tarixə malik olmasını da istisna etmir, Hun dövründə və bəlkə skif-saka dövründə Oğuznamələrin məlum olduğunu bildirirlər. Professor Kamil Vəli Nəriman oğlu və Fəxrü Uğurlu A.M.Şerbakın 1959-cu ildə nəşr etdirdiyi "Oğuznamə"ni transkripsiyası ilə birlikdə Bakıda 1993-cü ildə "Oğuznamələr" adı ilə çap etdirmişdir[9]. Samət Əlizadənin "Oğuznamə" adı ilə nəşr etdirdiyi əsər isə Sankt Piterburq Universitetinin Şərq fakültəsinin kitabxanasında saxlanılır ki, bu əsər "Əmsali-Türki" (Türk misalları) adı ilə ələyza kimi kataloqa düşmüşdür. Bu "Oğuznamə"də Oğuz atalar sözləri, zərbül məsəllər, deyimlər toplanmışdır[10].

Beləliklə "Oğuznamələr" xalqımızın qədim mənəvi mədəniyyət abidəsi kimi bu gün də öyrənilməkdədir.

Ədəbiyyat

1. Faruq Sümer. Oğuzlar. Bakı: Yazıçı, 1992.
2. Əmin Abid. Türk el ədəbiyyatına baxış//Dan ulduzu jurn.1929, № 5.
3. Kitabi Dədə Qorqud. Tərtib edən və müqəddimə yazan Fərhad Zeynalov və Samət Əlizadə. Bakı:

Yazıcı, 1988.

4. Məhəmməd Fuad Köprülüzadə. Azəri ədəbiyyatına aid tədqiqlər. Bakı: Sabah, 1996.
5. İsmayıl Hacıyev, Şükür Məmmədov. "Naxçıvan və Naxçıvanlılar". Bakı: Elm, 2001.
6. Fəzlullah Rəşidəddin. "Oğuznamə". Bakı: Gənclik, 1997.
7. Anar. Dədə Qorqud dünyası//Azərbaycan jurn. 1985, № 11.
8. Шербаков А.М. "Огузنامه", Мухаббатнаме". Москва: Восточная литература. 1959.
9. Oğuznamələr. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1993
10. Oğuznamə. Çapa hazırlayanı, müqəddimə, lüğət və şərhlərin müəllifi Samət Əlizadə. Bakı: Yazıcı, 1987.

“OĞUZNAMƏ”LƏRDƏ GƏLƏCƏK ZAMANIN SİNTAKTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN TƏDQIQI ÜMUMTÜRK DİLÇİLİYİNDƏ

İmaməliyeva G.S.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Hələ XIX əsrin sonları, XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycan dilinin qrammatikası, qrammatikasının tarixi, yayılma ərazisi və s. haqqında bir çox məqalələr, kitablar yazılmışdır. Bu mənada A.M.Şerbak, P.M.Melioranski, A.N.Kononov, E.A.Qrunina, M.A.Axmetov və başqalarının əsərlərinin bu gün türkoloji dilçiliyin inkişafında böyük rolu olduğunu xüsusilə qeyd etmək lazımdır.

Qədim türk yazılı abidələri olan “Oğuznamə”lərin öyrənilməsi azərbaycanşünaslığın ən mühüm məsələlərindən biridir. Bu baxımdan “Oğuznamə”lərdə feilin zaman kateqoriyasının öyrənilməsi önəmlidir.

“Oğuznamə”lərin dilində gələcək zaman forması morfoloji və məna xüsusiyyətləri ilə yanaşı, bir sıra sintaktik xüsusiyyətlərə malikdir.

-acaq² şəkilçili qəti gələcək zamanın sintaktik xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1) -acaq² şəkilçisi feillərin sonuna əlavə edilərək cümlədə feili sifətin substantivləşməsi kimi çıxış edir. Aşağıdakı nümunələrə nəzər yetirək:

*Kişiyə üşüməyəcəksə **geyəcək**, aç olmayacaqçə **yeyəcək** yetər* [3, 51]; ***Verəcək** ucundan **alacaq** bulmadım* [3, 168].

2) -acaq² şəkilçisi omonim şəkilçidir. Bu şəkilçi hər üç şəxsin tək və cəmində mənsubiyyət şəkilçisini qəbul edərək feili sifət vəzifəsində işlənir. Aşağıdakı nümunələrə nəzər yetirək:

Öləcək** oğlan bəllidür* [3, 52]; ***Öləcək** cana **yatacaq** yer **gərək [3, 53]; ***Dəniz olup taşma, əlindən gəlməyəcək işə tolaşma*** [3, 100]; ***Kölgəsində **yatacaq** ağacı budama*** [3, 152].

-acaq² şəkilçisinin cümlədə feili sifət kimi işlənməsinə aid nümunələr S.Əlizadənin tərtib etdiyi “Oğuznamə” ilə yanaşı, “Kitabi-Dədə Qorqud” yazılı abidəsində də istifadə olunmuşdur. Məsələn:

*“Neyləyəlim, bu **yığılacaq** evdə un yox, ələk yox, dəvə dəgirməndən **gəlmədi**”-deyər* [2, 23]. *Ölməyə-yitməyə getməmişdim, **yatacaq** yerim **genə bu xarab** olasıdı; **nolaydı** bənim evimə bir **ləhzə** **baqaydın*** [2, 23]. ***Yatacaq** yermi **buldun, yurtımı buldun, noldı sana?**-deyü çağırdı* [2, 113].

“Qəti gələcək zamanın bu sintaktik xüsusiyyəti S.Əlizadənin tərtib etdiyi “Oğuznamə”, “Kitabi-Dədə Qorqud” yazılı abidəsindən fərqli olaraq, Ə.Bahadır xanın “Şəcərəyi-Tərakimə” əsəri və F.Rəşidəddinin “Oğuznamə”sində işlənməmişdir.

-ar(-maz), -ər(məz) qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçisi cümlədə işlənmə yerindən asılı olaraq, bir sıra sintaktik vəzifələrdə çıxış edir. Bu sintaktik xüsusiyyətləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1) -ar² şəkilçisi feili sifət əmələ gətirir. Aşağıdakı nümunəyə nəzər yetirək:

Bitməz** iş **olmaz [3, 75]. ***Tanrı, kişiyə kəndüyə **müti olmaz** oğul versün*** [3, 81]; ***Keçi yatduğu yeri **eşər** yatur*** [3, 147].

Müqayisə üçün indi də “Kitabi-Dədə Qorqud” yazılı abidəsində bu sintaktik xüsusiyyətə aid nümunələrə nəzər yetirək:

Dəli Domrul **görər** gözi görməz oldu, **tutar** əlləri tutmaz oldu [2, 95].

Mənim **görər** gözlərim görməz oldu.

***Tutar** mənim əllərim tutmaz oldu* [2, 96].

***Yarar** qocaların yanına cəm eylədi* [2, 119].

“Kitabi-Dədə Qorqud” yazılı abidəsi ilə yanaşı, Ə.Bahadır xanın “Şəcərəyi-Tərakimə” əsərində işlənmiş iki nümunədə -ar² şəkilçisi feili sifət kimi istifadə olunmuşdur. Məsələn: ***Mihlail adı çəkilən şəhərdə***

doqquz yüz iyirmi il yaşadı və yerinə oğlu Berdi qoyub **nəfəs alınmaz** ölkəyə getdi [1, 49]. İki yüz qırx il yaşayıb və yerinə oğlu Amulca xanı qoyaraq, o "**gedər-qəlməz**" ölkəyə getdi [1, 51].

S.Əlizadənin tərtib etdiyi "Oğuznamə" ilə yanaşı, "Kitabi-Dədə Qorqud" yazılı abidəsində də -ar² qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçisi cümlədə feili sifət kimi işlənmişdir. Məsələn:

Keyikə atarkən oqla səni **urar** öldürər [2, 31]; Dəmirqapı Dərbənddəki dəmir qapuyı dəpüb alan, altmış tutam ala göndərənün ucunda ər bögürdən Qıyan Selcük oğlu Dəli Dondar **çapar** yetdi: "çal qılıcın, ağan Qazan, yetdim" - dedi [2, 49]; Qazılıq qoca iş görmüş, iş **yarar** adam idi [2, 119].

2) Cümlədə feili sifətin substantivləşməsi kimi işlənir. Aşağıdakı nümunələrə nəzər yetirək:

Eyü alan aldanmaz, **yaramaz** alan aldanur [3, 37]; Eyilik də edərsən kəndünə, **yaramazlıq** da edərsən kəndünə [3, 61]; **Bilməzəm** demək can qolayıdır [3, 76]; **Söyləməz** ağızdan... yegdir [3, 109]; **Kəsər** kəndü sapın yonmaz [3, 150].

-ar² qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçisi "Kitabi-Dədə Qorqud" yazılı abidəsində yalnız bir nümunədə feili sifətin substantivləşməsi kimi işlənmişdir. Məsələn:

Kəsə-kəsə yeməyə yaxni yaxşı

Kəsər gündə sərçəşmə yügrək yaxşı [2, 112].

3) Cümlədə tamamlıq vəzifəsində işlənir. Aşağıdakı nümunələrə nəzər yetirək:

Bilməzə bulut yüküdür [3, 66]; Bir bilürdən qorq, bir **bilməzdən** qorq [3, 69]; Tuz-ətmək **bilməzdən** it yegdir [3, 121]; Kəndü düşün **ağlamaza** ağlamaq degil, amma gözi də çıxar [3, 156].

4) Cümlədə zaman zərfliyi vəzifəsində işlənir. Məsələn:

Bitər sənün otların Qazılıq dağı,

Bitər ikən bitməz olsun.

Qaçar sənün keyiklərin, qazılıq dağı,

Qaçar ikən qaçmaz olsun, daşa dönsün! [2, 32]

Bu nümunədə işlənən **ikən** sözü **idi**, **imiş** kimi zaman ədatıdır. Müasir dilimizdə **ikən** ədatı çox az işlənir. "Oğuznamə"lərin dilində də **ikən** zaman ədatı yalnız bir nümunədə işlənmişdir. Bəzən bu ədat -**arkən**² feili bağlama şəkilçisi ilə qarışdırılır. Məsələn: **yazarkən**, **gələrkən** və s.

Bu haqda B.Ə. Xəlilov yazır: "Bu şəkilçi -ar² şəkilçisi ilə **ikən** qoşmasının birləşməsindən yaranmışdır: **hazırlaşarkən**, **edərkən**, **danışarkən**, **görüşərkən** və s." [4, 271].

-ar² qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçisinin bu sintaktik xüsusiyyətinə S.Əlizadənin tərtib etdiyi "Oğuznamə", Ə.Bahadır xanın "Şəcəreyi-Tərakimə" əsərində rast gəlmədik.

Ədəbiyyat

1. Ə.Bahadır xan. Şəcəreyi-Tərakimə. Bakı: Poliqrafiya birliyi, 2002, 131 s.
2. Kitabi – Dədə Qorqud. (Tərtib edən: Samət Əlizadə.) Bakı: Öndər, 2004, 375 s.
3. Oğuznamə. (Tərtib edən, müqəddimə, lüğət və şərhlərin müəllifi: Samət Əlizadə.) Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 213 s.
4. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası. II hissə. Bakı: Nurlan, 2007, 354 s.

QLOBALLAŞMA DÖVRÜNDƏ MƏDƏNİ MÜXTƏLİFLİK

İmaməliyeva Ü.M.

Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Qloballaşma millətlərin, xalqların, dövlətlərin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsinə, onların bir-birindən asılılığına və assimilyasiyasına şərait yaradır. Qloballaşmanı tənqid edənlər adətən bu arqumentə əsaslanırlar. Qloballaşma əsasən üç sahədə (iqtisadi, siyasi və mədəni) təzahür edir. Mədəni anlamda bu proses sosial həyata, mədəniyyətə, dinə, inanca Qərb düşüncə tərzinin, adət-ənənələrinin təsiri, mədəni identikliyin aradan qaldırılması kimi izah edilir.

Milli-mədəni dəyərləri və maraqları əsas tutmaqla qloballaşma prosesinə qoşulmaq assimilyasiya problemini aradan qaldırır, millətlər arasında qarşılıqlı əməkdaşlığa və inteqrasiyaya təkan verir. Məsələn, Kanadada mövcud olan irqi, milli, etnik müxtəliflik bu cəmiyyətin mühüm xüsusiyyətidir [1]. Kanada mədəni dəyərlərini əlaqələndirmək və qorumaq, Kanada identikliyinə və multikulturalizmini inkişaf etdirmək məqsədilə 1993-cü ildə bu ölkədə "Kanada irsi nazirliyi" yaradılmışdır.

Avstraliyanın öz etnik spesifikasiyini saxlamaq səyi ksenofobiya gətirib çıxarmışdır. Avstraliyada Asiya, ərəb və digər icmaların təcrid vəziyyətində yaşaması, iri şəhərlərdə "etnik regionlar"ın, məhəllələrin

yanması bu ölkədə tolerantlığın, etnik icmaların Avstraliya mədəniyyətinə zəif inteqrasiyasının göstəricisidir.

Multikulturalizm mədəni müxtəlifliyi qiymətli fenomen hesab edir. Məsələn, Amerikada müxtəlif mədəniyyətlərin mövcudluğu, onların vahid homogen mədəniyyətə çevrilməməsi, əksinə, öz tarixi-mədəni xüsusiyyətlərini saxlaması, bir-biri ilə sintez yaratması reallıqdır. Müxtəlif mədəniyyətlərin elementlərinin qarşılıqlı nüfuz etməsi heç də həmişə amərikanlaşma çərçivəsində ümumi standartlaşmaya gətirib çıxarmır. Bu gün mütləq amərikanlaşma qeyri-mümkündür. Multikulturalizm qloballaşmanın sosiomədəni paradigmasıdır. O, mədəni müxtəlifliyin dəstəklənməsi və hüquqi təminatına yönəlmiş dövlət siyasətidir.

Dünyanın bir çox ölkələrinin sosiomədəni həyatında qapalı monoetnik, monodini, yaxud mono irqi məhəllələr və təhsil müəssisələri yaradılmışdır ("Asiyalılar"ın yataqxanaları, "rənglilər" üçün diskotekalar).

Bu gün dünyada müxtəlif dəyərlərə və adət-ənənələrə önəm verən xalqlar çoxdur. Bu adət-ənənələrin bəziləri təqdir olunduğu halda, digərləri məqbul sayılmır. Mentalitet mövcud cəmiyyətdəki bilik və inanclara əsaslanan baxışlar, dəyərlər, normalar, təsəvvürlər sistemi vasitəsilə təzahür edir. O, mövcud mədəniyyəti təmsil edən insanların həyatının psixoloji cəhətini əks etdirir. Mentalitet insanı əhatə edən siyasi reallığı eyni cür dərk etməyə və qiymətləndirməyə, bir-birini başa düşməyə və cəmiyyətdə qərarlaşmış norma və dəyərlərə uyğun fəaliyyət göstərməyə imkan verir.

İngilislər alicənab, mədəni xalq olub heç vaxt xarakterini dəyişməzlər və inanclara əməl edirlər. Fransızlar rəşional düşüncəli və sentimentaldir. Onlar həyatsevər, nikbin, eqoistdir və ailəyə ciddi yanaşır, onun möhkəmliyinə inanırlar. Almanlar köhnə adət-ənənələrə hörmətlə yanaşır və fleqmatikdirlər. Onlar üçün soyuq mühakimə, məqsədyönlülük, ardıcıl fəaliyyət, çətinlikləri dəf etmək qabiliyyəti səciyyəvidir. Almanlar dözümlüdür və onlar humanist münasibət və həmrəylik nümayiş etdirirlər. Bu xalq dəqiq və səliqəli olub qayadlara riayət etməyi bacarır. İtaliyada ailəyə önəm verilir. Bu ölkədə kişilər qeybətci, qısqanc, emosional və bərk danışmağı sevir. Yaponlar əməksevər, səliqəni sevən, birgə işləməyi bacaran, hər şeylə maraqlanan, mütəşəkkiliyə və özünü tənqidə önəm verən, müəyyən davranış qaydalarını gözləyən xalq kimi tanınır. Çinlilər əməksevər, inadçı, qonaqpərvər, vətənpərvər, ehtiyatlı və səbirli olurlar. Onlar inanclara riayət edirlər. Cənubi Koreyada qızlar 25, oğlanlar isə 27 yaşnadək ailə qura bilməzlər. Əsgərliyə getməyən oğlan evlənmə bilməz. Gürcülər dostluğa sadıqdır və qonaqpərvərdirlər. Misirlilər kimi onlar da tənhalıqdan qorxurlar.

Tolerantlıq hazırda mədəniyyət norması kimi dəyərləndirilir. Bu terminin dəqiq izahı YUNESKO-nun 1995-ci il 16 noyabr tarixli "Tolerantlıq prinsipləri Bəyannaməsi"ndə verilmişdir. Tolerantlıq müxtəlif mədəniyyətlərə mənsub olan insanların birgə yaşayışını, əməkdaşlığını təmin edir. Tolerantlıq kompromisə meylli olmaq qabiliyyəti ilə əlaqədardır. O, ictimai əlaqənin humanist loyallığına əsaslanır.

Bu gün dünyanın müxtəlif ölkələrində fərqli mədəniyyətlərin toqquşması nəticəsində neqativ meyillər (islama fobiya, irqçilik, ksenofobiya, antisemitizm və s.) artır. Süni şəkildə belə halların alovlandırılması mədəni dəyərlər və identiklik səviyyəsində toqquşmaları dərinləşdirir, insan haqlarının, sosial sabitliyin pozulmasına şərait yaradır. Azərbaycan hökuməti milli dəyərlərin qorunmasına xüsusi əhəmiyyət verir [2]. İlham Əliyevin dediyi kimi, "başqa mədəniyyətə, dinə, tarixə olan hörmət öz mədəniyyətinə, tarixinə, öz dininə olan hörmətdən başlamalıdır".

Beləliklə, qloballaşma prosesinin ziddiyyətlərinə baxmayaraq, mədəni müxtəliflik labüddür (3,4). Mədəniyyətlər dağılmır, onlar transformasiyaya, modernləşməyə məruz qalır. Hər bir milli mədəniyyətdə xalqın həyatının spesifikasiyi, milli mentalitetin fərqli cəhətləri öz əksini tapmışdır. Bu, bəşəriyyətin ümumi mədəniyyətinin təşəkkülü ilə ziddiyyət təşkil etmir. Müəyyən dəyərlər və prinsiplər (tolerantlıq, insan hüquqları, demokratiya, qanun, mədəni müxtəliflik və s.) humanist və universal xarakter daşıyır və bütün sivilizasiyalarda təzahür edir.

27-28 fevral 2013-cü ildə Vyanada keçirilmiş sivilizasiyaların Alyansının V forumu mədəni müxtəlifliyin, demokratiyanın və rəşional idarəetmənin zəruriliyini qeyd etmişdir.

Ədəbiyyat

1. Ареева И. Канада: роль государства в сфере культуры //США-Канада: ЭПК, 1999, №7
2. Azərbaycan 2020: inkişafın yeni hədəfləri. Bakı: Azərnəşr, 2012
3. Mehdiyev R. Azərbaycan: qloballaşma dövrünün tələbləri. Bakı: YNE, 2005
4. Aslanova R. Qloballaşma və mədəni müxtəliflik. Bakı: Elm, 2004

AZERBAIJAN AS A POLYETHNIC COUNTRY

Isgandarova K.Y.

Sumgayit Stat University, Azerbaijan

Multiculturalism is shown in most articles as a strategy of a democratic state aimed at achieving a particular “quality” of culture interaction in one country. This quality is generally recognized as peaceful coexistence based on the tolerant attitude to different cultures. It is a fact that Azerbaijan is very tolerant towards different views, customs and traditions. Tolerance to peculiarities of different peoples, nations and religions is mentality of Azerbaijan people. Taking into account the increasingly tense and polarized nature of the contemporary world, which is riven by conflicts according to religious and ethnic lines, the example of Azerbaijan – located at the intersection between Asia and Europe – was cited as a model. Since ancient times, Azerbaijan has been inherently tolerant, and multiculturalism is now a state policy.

Azerbaijan Republic is a polyethnic country. Its population is represented by state-forming Azerbaijan people and autochthonic national minorities such as Udi, Ingiloy, Krizes, Hilalugs, Budugs, Tats, Talishs, Lezghins, who do not have any other native lands but historical Azerbaijan and therefore together with Azerbaijan people they can be considered to be members of a single polyethnic Azerbaijanian nation. Besides them, Russians, Ukrainians, Belarusians, Kurds, Jews, Greeks, Assyrians, Germans, Tatars also live in Azerbaijan. These folks have their own historical native land and because of that can be considered to be allochthonic ethnic minorities living in Azerbaijan. Over twenty different cultural communities function in Baku. They are Russian, Ukrainian, Kurd, Lak, Lezghin, Slavic, Tat, Tatar, Georgian, Ingiloy, Talish, Avar, Meskhetian Turks, European Jews, Mountain Jews, German, Greek and others. The number of such kind of communities in the whole country is much larger. They exist in almost all regions where ethnic minorities live compactly.

Azerbaijan Republic is a polyethnic country. Representatives of many ethnoses which have unique peculiarities live here, preserving their own tangible and intangible culture, language and self-identification, historical memory and mentality, ethnical consciousness and ethnic psychology. Just here one can see settlements of Mountain Jews-Krasnaya Sloboda (Red Village) and pleasant molokans –Ivanovka Udi village Nidj, village Khinalig, which is famous for its language, peculiar customs and traditions, and as well as towns of other settlements of representatives of various nations, which have become part of Azerbaijan society. Generated in the framework of Western liberalism, the principle of ethnic and religious tolerance cannot be a universal principle of stability of interethnic and interfaith relations without taking into account the conditions and the specifics of each country. As previously mentioned, Azerbaijan is a country at the crossroads of numerous cultures, religions and civilizations. Since antiquity this land was known as a bridge between Europe and Asia. In the second millennium BC Azerbaijan was located on the path of migration of Caucasian and Indo-European peoples. From the fourth century BC to the seventh AD it was an important center of Zoroastrianism. Starting from the first and second centuries AD, Christianity was brought to the north of Azerbaijan. In the seventh century Islam was introduced by Arab conquerors. We can say that Azerbaijan became the centre of cultural diversity after it became part of the Silk Roads. The Silk Roads – caravan ways from China to Europe – played an important role in the intercultural exchange in the region. “The present-day territory of Azerbaijan has been inhabited by Zoroastrians, Sunni Muslims, Shia Muslims, Caucasian Albanian Christians, Russian Orthodox Christians, Molokans, (European) Jews and “Mountain Jews”, among others. Building the state of Azerbaijan has represented and still represents the unity of knowledge, abilities and experience of peoples who have lived in Azerbaijan for centuries. “The State becomes richer if it is populated by many peoples because all of these peoples bring their own contribution to the world culture and civilization” [1]. This statement by the country’s national leader, Heydar Aliyev, reflects the very nature of modern Azerbaijani statehood, and the political, psychological and ideological-cultural origins of the policies of the modern Azerbaijani state. Not only does Azerbaijan have a wide range of ethnic cultures, it also maintains the customs, traditions and values of each culture in all spheres of life. The common creation and acceptance of this cross-cultural space includes respecting all cultures. Ethno-confessional variety in Azerbaijan is a result of centuries-old coexistence within its historical and cultural life.

We can say Azerbaijan has become the center of cultural diversity since it was part of the Silk Road, or Silk Route which was a series of trade and cultural transmission routes that were central to cultural interaction through regions of the Asian continent connecting the West and East by linking traders, merchants, pilgrims, monks, soldiers, nomads, and urban dwellers from China and India to the

Mediterranean Sea during various periods of time. It served as the "gate" between mysterious faraway China and rich Europe and being part of this the Silk Road not only attracted here various people with different cultural background but also was one of causes to build places for merchants. Especially, during the reign of Shah Abbas I, as he tried to upgrade the Silk route to improve the commercial prosperity of the Empire, an abundance of caravanserais, bridges, bazaars and roads were built and this strategy was followed by wealthy merchants who also profited from the increase in trade. Today, these tangible cultural patterns prove and enrich Azerbaijan cultural heritage. Modern Azerbaijan demonstrates a model of effective development of inter-ethnic relations to the world. It is obvious that there is never too much tolerance. Today, many of the countries that attribute themselves to "super-civilized ones" and to the "golden billion" and preach the dissolution of small nations in the titular nation failed in their policy of multiculturalism. Assuming that the phenomenon of multiculturalism "is the funeral procession of European nation states", they refused "to participate in their own funeral", thereby admitting their failure in the maintenance of multi-cultural traditions. The British traveler and trader Antony Jenkinson (1529-1611) did secure "a decree on privileges" from the beglerbeg (governor) of Shirvan, Abdulla Khan Ustajlu. The decree said: "Considering the persistent results by the gentle and dear envoy Antony Jenkinson, We, Abdulla Khan, who rule Shirvan and Hirkan, with the blessing of Allah, creator of the Earth and Heavens, have shown goodwill and kindness to bestow the following residents of the English City of London – Sir William Herr, Sir William Chester, Sir Thomas Loge, Mr. Richard Mallory and Richard Chamberlain – and their trade company with full freedom, the right to cross freely [custom offices] and visit our country... to trade with cash or to barter goods, to stay in our country as long as they wish, and to leave the country freely whenever they wish" [2, 43].

Having equal rights and opportunities provided by the Constitution and laws, representatives of various nations work efficiently in different spheres of the society and make a worthy contribution to the development of the country. Thus, national minorities are presented in the government and other state bodies of Azerbaijan Republic. In the national parliament of the republic – Milli Majlis, there are representatives of various ethnic minorities of the country, including Russians, Lezghins, Kurds, Tats, Talish and others. During the parliamentary election of 2010, observation mission of the OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights found out that there are no problems in the question of participation in the elections of the ethnic groups living in Azerbaijan. In our days, it is very important to ensure common point to keep the peace in mutual interaction of different nations and cultures. In the context of growing ethnic and cultural diversity, lack of alternatives to multiculturalism, which provides the necessary conditions for ethnic, religious and cultural tolerance, has become even more visible.

Today, in the West there are people who consider promotion and dissemination of the traditions of tolerance insignificant. "But tolerance is not a product of the legal state, it is the product of the society developed in cultural and spiritual aspect" [3, 29]. Moreover, just this is the distinctive feature of today's Azerbaijan and today's Azerbaijanis.

Literature

1. Heydar Aliyev Foundation, "Goals of the Foundation", www.heydar-aliyevfoundation.org/en/content/index/48/Goals-of-Foundation-.
2. Aliyarli S. Visions of Azerbaijan. /The Great Silk Road and trade between the Caspian and Europe. Volume 4.1 Baku: Chirag publishing house 2007, pp. 42-47
3. Allahyarova T., Schouwey N., Zurich S., The Shared Values of Multiculturalism and Secularism in Azerbaijan and Switzerland. Geneva and Baku: 2015, 76 p.

YASAQLAR – MÜXTƏLİF XALQLARIN TƏSƏVVÜRLƏR SİSTEMİNDƏKİ TİPOLOJİ OXŞARLIQLARIN TƏZAHÜRÜ KİMİ

İslamzadə K.F.

Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Yasaqlar əski çağlardan bəri fərdlər arasında, eləcə də fərdlə cəmiyyət və fərdlə təbiət arasındakı münasibətləri tənzimləyən spesifik mexanizmlər kimi bütün xalqların folklorunda bir sistem şəklində mövcuddur. Onlar insan həyatının bütün sahələrini əhatə edir. İnsanların praktik təsərrüfat həyatı, məişəti, mifoloji və dini təsəvvürləri yasaqların fəaliyyət dairəsinə daxildir. Yasaqların bir qismi də mərasim və ayinlərin tərkibində formalaşmış və xalqın gündəlik həyatında mühüm rol oynamağa davam etmişdir. İnsanın

ruhi və mənəvi təkamülünü hazırlayan yasaqlar cəmiyyət və təbiətdə hüquqların məhdudlaşdırılmasının və münasibətlərin idarə olunmasının ilkin formasıdır. İnancların, mərasim və məişət gerçəkliklərinin vahid kontekstində, həmçinin ənənəvi söz sənəti, ictimai-hüquqi münasibətlər sistemində yasaqların öyrənilməsi xalqın ruhi və psixomental simasının, onun mənəvi-əxlaqi meyarlarının hüquqi biliklərinin tarixi təkamül baxımından tam mənzərəsini bərpa etməyə gətirib çıxara bilər.

Bu deyimlər əsrlər boyu həyat normaları kimi qəbul edilmişdir. Onlara mənəviyyat meyarları desək, yanlışdır. Yasaqlar xalq pedaqogikasının əsasında durmaqla xalqın fəlsəfi görüşlərini, mənəvi zənginliyini və hüquqi nailiyyətlərini əks etdirir. Qədim cəmiyyətlərdə hüquqi norma və qanun rolunu oynayan yasaqlar müasir həyatda get-gedə unudulur. Cəmiyyətdə mənfi meyillərin artması, xalqın mənəvi dəyərlərinin sakrallığını itirərək profanlaşması rəşional yasaqların öyrənilməsi və tətbiqi məsələsini kəskin şəkildə qoyur.

Həyat təcrübəsi əsasında meydana çıxan xeyir və şər kateqoriyalarını necə başa düşməsindən asılı olaraq hər bir millətdə yalnız ona məxsus olan mentalitet formalaşır. Mentalitet xalqın əxlaqi çərçivəsi sayılan yasaqlarda əks olunaraq möhkəmlənir və dəyişir. Bu səbəbdəndir ki, yasaqlardakı qəbəriq etnik kolorit tədqiqatçıların da diqqətini cəlb etmişdir [6,6].

Buna baxmayaraq, bir sıra xalqların, o cümlədən slavyan, fin-üqqar, türk xalqlarının yasaqlarında bir yaxınlıq, bəzən hətta eyniyyət izlənilir. Bu, həm mənəviyyat məsələlərinə oxşar yanaşma, həm müəyyən tarixi dövənlərdə eyni dini sistemə aidyyət, həm bu xalqlar arasında müxtəlif xarakterli intensiv əlaqələrin olması, həm də eyni fizioloji varlıq olmaqdan irəli gələn tipoloji cəhətlərlə izah edilməlidir. Məsələn, azərbaycanlılarda «masanın küncündə oturmaq olmaz – subay qalarsan» şəklində ifadə olunan yasaq məri, başqırd, xalqlarında, eləcə də rusların folklorunda mövcuddur. Lakin onlarda səbəb kimi «yetim qalmaq», «tənha qalmaq» göstərilir.

Oda tüpürmək olmaz; Odu üfürüb söndürmək olmaz, murdarlanar. Suyun yanında ondan danışmaq olmaz – su adamı (ruslarda «водяной», «леший!» – K.İ.) səni aparar.

Qədim dinlərlə bağlı olan bu yasaqlar monoteist dinlər zamanına da adlanmış və günümüzədək işlək qalması bacarmışdır.

Bəzən yasağın səbəbi irrasional (ağla zidd) görünsə də, bu, deyimin daha təsirli olmasına hesablanmışdır. Məsələn, uşağa oturarkən ayaqlarını yellətmək kimi pis bir vərdişi tərgitməkdən ötrü onu yalnız qadağan etmək yetmir. Yasağın səbəbi kimi «şeytanı yellədirsən» deyilməsi uşağı qorxudur və daha effektiv olur. Xeyir və şər, yaxşı və pis anlayışlarına oxşar münasibətin nümayişi qloballaşan dünyada xalqların bir-biri ilə daha asan dil tapmasına, ünsiyyətə girməsinə zəmin yaradır, mədəniyyətlərarası dialoqa öz töhfəsini verir.

Azərbaycan folklorunda yasaqlar həm ayrıca bir janr kimi, həm də digər folklor janrlarının tərkibində mikromətn kimi özünü göstərir. Təəssüf ki, əksər folklor toplularında yasaq nümunələrinin inanclara qarışdırıldığını müşahidə edirik. Halbuki, öz quruluş formuluna görə, bu örnəkləri asanlıqla fərqləndirmək mümkündür. Hər iki janr dərin mənə daşıyır, sınımalarla əminliyə qovuşur, təcrübənin ümumiləşdirilməsinə əsaslanır, qısa deyimlər şəklində olur. Lakin inandakı hökm faktın konstataşyası, yaxud məlumat formasında verildiyi halda, yasaqlarda nəyisə etmək qəti qadağan olunur və bu qətilik «olmaz», «yasaqdır», «qadağandır» kəlmələri ilə ifadə edilir. Struktur baxımından yasaqlar bəzən bir, bəzən də iki hissədən ibarət olur. Birinci hissədə bilavasitə yasağın məzmunu, ikinci hissədə isə onun səbəbi, yaxud pozulduğu təqdirdə doğuracağı nəticələr göstərilir. Konkret örnəklər inancla yasağın fərqlərini daha bariz şəkildə göstərir.

İnanclar:

Atasına oxşayan qız xoşbəxt olar.

Bəy toyunda oynasa, ucuzluq olar.

Qazan dibi qaşıyanın toyunda qar yağar [5, 219-220].

Yasaqlar:

Əyində paltar tikmək olmaz – şərə düşərsən [5, 222].

Axşam ev süpürmək olmaz – evin ruzusu gedər [5, 219].

Bəhər üstə ağac kəsmək olmaz – ağac yiyəsinə ziyan dəyər [5, 220].

Yasaqlar insanı özünü təmkinli, abırlı aparmağa çağırır, təhlükədən qorumaq məqsədi daşıyır, ətrafdakılara hörmət etməyi, cansız əşyalara, ilk növbədə bir parçası olduğu təbiətin bütün təzahürlərinə ehtiramla yanaşmağı öyrədir.

Üslub və məzmununa görə yasaqlar qəti hökm, xəbərdarlıq, qoruma, xahiş, nəsihət xarakterli ola bilər.

İdeya – funksional kriteri əsasında yasaqları belə təsnif etmək mümkündür: 1. Mifoloji və dini görüşlərlə bağlı olanlar; 2. Təbiətin, heyvan və bitki aləminin qorunması ilə bağlı olanlar; 3. Təsərrüfat və məişətlə bağlı olanlar; 4. Sağlamlığın qorunması və yenidən istehsalın təmini ilə bağlı olanlar; 5. Davranış, mənəvi-əxlaqi, hüquqi məzmunlu olanlar; 6. Mərasimlərlə bağlı yasaqlar.

Yasaqlarda islamaqədərki (büt-pərəstlik, atəş-pərəstlik, tanrıçılıq) və islam dövrünə aid görüşlərin qonşuluq etdiyini, yaxud qovuşduğunu müşahidə edirik.

Yasaqlara ovsunların, atalar sözlərinin əfsanələrin, rəvayətlərin, nağılların, eposların tərkibində də rast gəlirik. V.Y.Propp sehrli nağıllardakı iştirakçıların funksiyalarından danışarkən ikinci yerdə yasağı, üçüncü yerdə isə onun pozulmasını qoymuşdur [7, 36-37]. Nağıllarda yasağın pozulması süjetin gedişatına təkan verən elementdir. Məsələn, «Ovçu Pirim» nağılında baş qəhrəmanın sirri açmamaq barədə qadağanı pozduğuna görə canavarlar tərəfindən yeyilməsi [2, 239-242], «Üç qız» nağılında kiçik bacının öz ərinin sirrini açması nəticəsində bütün var-dövlətini, evini itirməsi [4, 275-281], «Koroğlu» dastanında atlara insan gözünün baxmaması, üzərlərinə işıq düşməməsi barədə yasağın pozulması nəticəsində atların qanadlarının əriməsi [3, 8], qaranlıq zirzəmidə yaşayan Şah İsmayıl («Şah İsmayıl-Gülzar» dastanı) sümüklü ət verilməməsi yasağının pozulması ilə qəhrəmanın işıqlı dünyadan xəbər tutması [1, 128] və s. yasaqların bu janrlardakı rolunu sərgiləməkdədir.

Qlobal mahiyyət daşıyan yasaqların pozulması təbii fəlakətlərə, ağır və acı taleyə, yaxud insanlar arasındakı münasibətlərdə problemlərin yaranmasına gətirib çıxara bilər.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dastanları. 5 cildə, III c. Bakı: Lider nəşriyyatı, 2005, 328 s.
2. Azərbaycan folkloru antologiyası. XVI c. Ağdaş folkloru. Bakı: Səda, 2006 496 s.
3. Koroğlu (çapa hazırlayan M.H.Təhməsi). Bakı: Gənclik, 1982, 328 s.
4. Qarabağ: folklor da bir tarixdir. II c. Bakı: Elm və Təhsil, 2012, 484 s.
5. Mərasimlər, adətlər, alqışlar (Toplayanı A.Nəbiyev). Bakı: Gənclik, 1993, 352 s.
6. Гайсина Ф.Ф. Запреты как фольклорный жанр в традиционной культуре башкир. Автореферат диссертации на соискание учёной степени кандидата филологических наук. Казань, 2013, 25 с.
7. Пропп В.Я. Морфология сказки// Вопросы поэтики (непериодическая серия издаваемая отделом словесных искусств. Вып. XII, Ленинград, Академия, 1928, 152 с.

MƏMO BƏY MƏMAİ POEZİYASINDA MULTİKULTURAL DƏYƏRLƏR

İsmaylova Ə.Ş.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Multikultural dəyərlər ədəbiyyatımızın bütün mərhələlərində yaranmış bədii nümunələrin əsas mövzusunu təşkil etmişdir. Bu nümunələr əsrlər boyu xalqımızın hansı dəyər və tolerant münasibətlərə malik olması haqqında informasiya verir.

Multikultural dəyərlərin obrazlı təzahürünə Azərbaycan xalqının həm şifahi, həm də klassik ədəbiyyatımızda sıx-sıx rast gəlmək mümkündür. Professor Qara Namazovun fikrinə görə, “XI əsr poeziyasının qüdrətli sənətkarı Qətran Təbrizinin sarayda yaşamağa meyl göstərməsinin əsas səbəbi ölkədə əmin-amanlıq yaratmaq, müharibələrin qarşısını almaq, daha çox dövrün tələb etdiyi elmlərə rəvac vermək məqsədi olmuşdur” [3]. XII əsrdə Xaqani Şirvaninin “Töhfətül-İraqeyn” məsnəvisində müəllifin səyahət etdiyi ölkələr və münasibətdə olduğu xalqların adət-ənənələri, mədəniyyəti və s. münasibətlər haqqında müəyyən mənada məlumat verilir.

N.Gəncəvi yaradıcılığında isə bu dəyərlərin inikası daha genişdir. Şairin “Xəmsə”si bütövlükdə multikultural və milli-mənəvi dəyərlər toplusudur. “Yeddi gözəl” və “İsgəndərnamə” poeması bu baxımdan olduqca maraqlıdır. Hər iki məsnəvidə şairin digər xalqların nümayəndələrinə olan hörmət və rəğbəti açıq-aydın hiss olunmaqdadır. Bu bəşəri ideyalar orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatında da aktualıq kəsb etmiş, o cümlədən XIX əsr sənətkarlarının diqqət mərkəzində olmuşdur.

Belə sənətkarlardan biri də XIX əsrin ikinci yarısında yaşayıb-yaratmış, “Məclisi üns” ədəbi məclisinin fəal və istedadlı şairlərindən olan Məmo bəy Məmaidir. Bu qarabağlı şair Şuşada imkanlı bir ailədə doğulmuşdur. O, görkəmli nasir və dramaturq Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin dayısıdır. Məmo bəy “Məclisi - üns” məclisinə xüsusi rəğbət bəsləmiş və bütün yaradıcılığı boyu yeri gəldikcə bunu dönə-dönə vurğulamışdır: “Məclisi üns” bizim ali məclisimizdir. Hamıya hörmət göstərmək bizim borcumuzdur. Bura əhli-dil məskənidir. Korlar buraya gələ bilməzlər. Qafillərin bu məclisə yolu yoxdur” [1, 155].

Fikrimizcə, Məmainin bədii irsinin cillalanıb, yüksək sənətkarlıq xüsusiyyətlərini özündə birləşdirməsi birbaşa “Məclisi üns”ün adı ilə bağlıdır. Məlumdur ki, bu ədəbi məclisin başçısı Xurşudbanu Natəvanın

ömrü elə də xoş keçməmişdir. Şairə əvvəlcə həyat yoldaşını itirmiş, ikinci dəfə ərə getdikdən sonra ailəsində baş verən mal-mülk ixtilafı, oğlunun ona küskün münasibəti, xəstəliklər, mənəvi sıxıntılar, daha sonra 17 yaşlı digər oğlunun vaxtsız vəfatı və başqa hadisələr bu xeyirxah qadının onun yaradıcılığından yan keçməmişdir. Məmai X.Natəvana xüsusi hörmət və dostluq münasibəti bəsləmiş, istər səhhətindəki, istərsə də şəxsi həyatındakı problemlər zamanı həmişə ona dəstək olmuş, bir sıra şeirlər ithaf etmişdir.

Şairənin müalicədə olduğu dövəmdə ona həsr olunmuş həmin şeirlərdə Məmainin səmimi duyğu və düşüncələri ifadə olunmuşdur:

Fəraqın aldı bənim canımı, fəraq rüxun,
Təvani-cani-dili-zari-Natəvanıdı, gəl! [2; 88]

Və ya:

Sən olmayanda olur Şişə könlü sədparə,
Bu Şişə içrə dürrü-şahvar, xoş gəldin. [2, 76]

Məmo bəy Məmai haqqında geniş məlumata, ilk dəfə Mir Möhsün Nəvvabın “Təzkireyi-Nəvvab” əsərində rast gəlinir. Bu təzkirənin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin öyrənilməsində mühüm rolu danılmazdır. Məlum olduğu kimi, Nəvvab XIX əsrdə Şuşada təşkil olunmuş ikinci ədəbi məclisə - “Məclisi-fəramuş”a başçılıq etmiş, Qarabağ mühitinin hər iki ədəbi məclisi arasında geniş mədəni əlaqələrin möhkəmlənməsində səmərəli fəaliyyət göstərmişdir. Məmo bəy Məmai “Məclisi-üns”lə yanaşı, tez-tez “Məclisi-fəramuşan”da da iştirak etmiş və şəxsən M.N.Nəvvabla yaxın dost olmuşdur [1, 188].

Mənbələrdə [1; 2; 3] Məmo bəyin səyahət xatirələrindən bəhs edən “Səyahətnamə” adlı bir əsərinin olması da göstərilir ki, hələlik bu əsər əldə olunmamışdır.

Tədqiqatçı Sevər Cabbarlı 2016-cı ildə Məmo bəyin anadilli şeirlərini ilk dəfə tam şəkildə çap etdirmişdir. Şairin şəxsi əlyazmaları əsasında ərsəyə gələn bu kitab onun bədii irsi haqqında müəyyən söz deməyə imkan verir.

Məlumdur ki, məhəbbət mövzusu bütün dünya xalqlarının bədii ədəbiyyatında başlıca yer tutan mövzulardan biri olmuşdur. Məmainin yaradıcılığında da bu mövzu dominantlıq təşkil edir. Müəllifin aşiqanə qəzəllərində M.Füzulinin təsiri açıq-aşkar hiss olunmaqdadır. Eşq, saf və təmiz duyğuların tərənnümü mövzusunda şairin yazdığı şeirlər bəşəri və multikultural dəyərlərin tərənnümçüsü kimi canlanır:

Dil şikəstə olur, gövhəri-yeganəyi eşq,
Olubdu çöhrəyi-zərrin zərri-xəzanəyi eşq.
Bu əql zuri ilə tərki-nəfəs müşküldür,
Məgər bülənd ola, əldə taziyanəyi-eşq. [2, 73]

Məmo bəyin aşiqanə qəzəllərinin lirik qəhrəmanları özünü Leyli və Məcnuna bənzədir:

Məcnun tək gözəllər məclisinə həsrətəm,
Leylinin mənzilində küləkdən başqa bir qasidim qalmadı. [4, 272]

Yaxud:

Rümuze-eşqdən vəqif degil Məcnuni – dilxəstə,
Edib Leylasını əfsanə, rüsvayi-cahan eylər. [2, 47]

Şairin şeirlərində saf məhəbbətlə yanaşı, vətənpərvərlik duyğularının tərənnümü də əsas yer tutur. Doğma şəhəri Şuşaya olan məhəbbət, yüksək vətənpərvərlik hissləri onun poeziyasının özəyini təşkil edir. Şuşada baş verən qanlı qırğınlar, ermənilərin törətdikləri terror və fəlakətlər onun ictimai-siyasi qəzəllərinin məzmununa nüfuz etmişdir. Şair qəzəllərinin əksəriyyətində Şuşanın vəziyyətini ürək ağrısı ilə qələmə almışdır:

Şişə içrə qan axır məcmui-ışrətxanədən,
Səğəri-mina şikəst olmuş, axan səhbəyə bax! [2, 39]

Məmainin vətənpərvərlik duyğularını əks etdirən avtobioqrafik səciyyəli bir məsnəvisi olduqca maraqlıdır. Şeirdə şairin Gəncəyə olan səfərindən bəhs olunur. Müəllif burada xaraba qalmış məqbərənin Nizami Gəncəviyə məxsus olduğunu eşidərkən keçirdiyi təəssüf hisslərini obrazlı şəkildə belə qələmə almışdır:

Sordum ki, kimindir o məqami,
Faytonçu dedi ki, Şeyx Nizami.
Qan oldu könül adın eşitcək,
Düşdüm yerə, ol yerə yetişcək.
Torpağa düşüb, öpüb o xakı,
Təvaf eylədim ol məqami-pakı. [2,147]

S.Cabbarlının tərtib etdiyi kitabda Məmainin bir neçə məsnəvisi verilmişdir ki, onlardan “Ey yatan məst xabi-qəflətdə” misrası ilə başlanan şeiri multikultural səciyyəsi ilə digərlərindən seçilir. Məmai bu ictimai-siyasi məzmun kəsb edən şeirdə İngiltərə, Fransa kimi imperialist dövlətlərin əfqan, fars, bir sözlə müsəlman xalqlarına qarşı yeritdiyi müstəmləkəçilik siyasətini tənqid edərək müharibələrin insanlığa vurduğu zərbələri ürəkyağışı ilə pisləyir:

Nə qədər yer üzündə dövlət var.
Nə qədər mülk, mal, qüdrət var.
Hamısı sərf olur bu qovğaya,
Düşüb aşub, fitnə dünyaya. [2, 160]

Şair bu məsnəvidə müharibə, qanlı savaqlar əleyhinə çıxış edərək bütün xalqları dostluğa, sülhə və əmin-amanlığa səsləyir.

M.Məmainin yaradıcılığındakı bu multikultural dəyərlər, humanist fikirlər yüksək bəşəri və insani hisslərə malik bir sənətkar kimi səciyyələndirməyə əsas verir.

Ədəbiyyat

1. Qarayev N. XIX əsr ədəbi məclisləri. Bakı: Nurlan, 2010, 326 s.
2. Məmai M. Şeirlər (tərtib edən S.Cabbarlı). Bakı: Elm və təhsil, 2016, 210 s.
3. Namazov Q. Min yaşlı Qətran Təbrizi. / “Ədəbiyyat qəzeti”, 28 dekabr 2012
4. Nəvvab M.M. Təzkireyi-Nəvvab (tərtib edən Ə.Bağirov). Bakı: Elm, 2018, 740 s.

TOFIQ MAHMUDUN “UZAQDA UCALAN DAĞLAR” ROMANINDA MULTİKULTURAL DƏYƏRLƏR

İsmaylova L.M.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Azərbaycanın coğrafi mövqeyinə nəzər salsaq, onun mədəniyyətlərin, dinlərin qovuşduğu məkanda yerləşdiyini görürük. Bununla əlaqədar olaraq, dünya üçün yeni olan multikultural dəyərlər Azərbaycan üçün yeni deyil. Multikulturalizm milli mənsubiyyətindən, dil və dinindən asılı olmayaraq, hər bir azərbaycanlının həyat tərzinə çevrilib. Azərbaycanın multikultural keçmişi təkcə həyat tərzində deyil, eyni zamanda şairlər, yazıçılar tərəfindən yaradılmış ədəbi-bədii irsdə yaşayır.

“Bəşəriyyəti bütöv kimi dərk etmək istəyi, ayrı-ayrı xalqları mənəvi xətlərlə birləşdirən amilləri aramaq ehtiyacı, dinləri bir-birinə yaxınlaşdırmaq cəhdi, müxtəlif dinlərin müqəddəslərinə eyni ehtiram, insanlara dininə görə deyil, dəyərinə görə qiymət vermək əxlaqı, hər kəsi mərhəmətə, şəfqətə, başqasının dərdinə acımağa dəvət, eşqin ən yüksək, ən ali hiss kimi dilindən, dinindən asılı olmadan bütün xalqlar üçün əsas həyat prinsipi olmasının tərənnümü və bir sıra digər bu kimi dəyərlər ədəbiyyatımızın dərin qatda pərvaz edən ruhunun göstəriciləridir” [1,3].

Bu baxımdan görkəmli ədib Tofiq Mahmudun “Uzaqda ucalan dağlar” romanı diqqəti cəlb edir. Romanın qəhrəmanları içərisində müxtəlif xalqların nümayəndələri var. İstər ədibin müxtəlif xalqların nümayəndələrini təsvirinə, istərsə də əsərdə yaradılan qəhrəmanların bir-biri ilə münasibətinə nəzər saldıqda multikultural dəyərlərə münasibət özünü göstərir. Həm Naxçıvan mühitində başqa xalqın nümayəndəsinə münasibət, həm də Azərbaycan mühitində tərbiyə alan insanların başqa mühitdə başqa mədəniyyətlərə münasibətinin Tofiq Mahmud tərəfindən təsvirini multikultural aspektdən araşdırsaq, müəllifin başqa mədəniyyətlərə hörmətlə yanaşdığının şahidi olarıq.

“Uzaqda ucalan dağlar” romanı XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış rəngkarlıq sənətində ilkin akademik rəsm üslubunda işləyərək realist əsərləri ilə novatorluğa yol açan rəssam Bəhrüz Kəngərliyə həsr olunub. Əsərdə təsvir olunan obrazlar real şəxsiyyətlər olsa da, Tofiq Mahmud qələminin bədii çalarları ilə daha dolğun əks etdirilib. Romanda əks olunan Naxçıvan mühitində Bəhrüzün atası olan Şirəlibəyin obrazı diqqəti çəkir. Belə ki, əsərdə haqqında bəhs olunan dövrdə istər Naxçıvanda, istərsə də Azərbaycanın digər bölgələrində Şirəlibəy kimi maarifpərvər, yeniliyə can atan, ziyalı insanlar o qədər də çox deyildi. O Tiflisdə təhsil almışdır. Avropasayağı geyinirdi. Şirəlibəy obrazı başqa xalqların, dinlərin nümayəndələrinə eyni münasibətlə yanaşır. Naxçıvanda fəaliyyət göstərən gürcü həkim Şengelayaya olan münasibətdə də bunu görmək mümkündür. Bəhrüz hər xəstələndə Şirəlibəy həkim Şengelayanı evinə gətirir, başqa xalqın, dinin nümayəndəsinə xüsusi ehtiram göstərir. Öz dostlarını evinə qonaq çağıranda Şengelayanı da onlardan ayırmır. Şirəlibəyin Şengelayaya olan münasibəti ilə qonşusu molla Qulamheydər

rəftarını müqayisə etsək, aradakı fərqi görürük. Belə ki, molla qızı Nazlının ağır xəstə olmasına baxmayaraq, Şengelayanı xristian olduğu üçün evinə çağırmaq istəmir. Əsərlərində obrazları yaradarkən onların bütün xarakterini ortaya çıxartmağa çalışan Tofiq Mahmud Şengelaya obrazını yaradarkən onun insani cəhətlərini təbii çalarlarla təsvir edir. İstər Bəhruzu, istərsə də onu kafir adlandıran Qulamheydərin qızı Nazlını müayinə edərkən Şengelayanın eyni həssaslığı göstərdiyinin şahidi oluruq. Şengelaya Qulamheydərin öz qızına laqeydliyinə biganə qala bilmir:

“Ürəyim ağrıdı, sizin bu qonşudakı molla nə qəddar adamdır, canım?!” Qulamheydəri deyirəm. Balaca qızını təzədən dünyaya gətirdim. Bu gün gəlib görürəm ki, soyuq su ilə qab yuyur. Atasına acıqlanıram, deyir heç nə olmaz, canı bərkiyər! Bəlkə sən onun başına ağıl qoyasan” [3,26].

Əsərdə başqa xalqın nümayəndəsi simasında təsvir olunan yeganə obraz Şengelaya deyildir. Bəhrüz Tiflisdə oxumağa gedərkən burada başqa xalqın, başqa mədəniyyətin nümayəndəsi olan müəllim və tələbələrle tanış olursa da, yeni mühitdə yeni insanlarla ünsiyyət ona çətinlik yaratmır. İstər müəllimlərin, istər tələbələrin, istərsə də Bəhruzun multikultural dəyərlərə malik olması onların mədəni münasibət qurmalarına şərait yaradır.

Romanda təsvir olunan obrazlardan biri də “Molla Nəsrəddin jurnalından tanıdığımız alman əsilli rus rəssamı Oskar Şmerlinqdir. Rəssamlıq təhsili almaq üçün Tiflisə gedən Bəhruzu, atası Şirəlibəyi və Əliqulu Nəcəfovı mehribanlıqla qarşılayan Şmerlinq onları azərbaycanca salamlayır. Əsərin gedişatı boyu Şmerlinq mehriban, insansevər obraz kimi təqdim olunur. O xəstə olarkən tələbələr ona baş çəkməyə gedən zaman Şmerlinq və həyat yoldaşı qonaqların dinindən, dilindən asılı olmayaraq, hər birini eyni hörmətlə, səmimiyyətlə qarşılayırlar.

Bəhruzun müəllimlərindən biri də italyalı Lonqodur. O romanda şirin danışıklı, zəngin məlumatlı, bilikli, ciddi və yumorlu biri kimi təsvir olunur. Lonqo da müxtəlif xalqın nümayəndəsi olan tələbələrinə xüsusi diqqətlə yanaşır. Lonqonun tələbələrə olan sevgisini Tofiq Mahmud məzun günü şərəfinə təşkil olunan ziyafətdə belə təsvir edir:

“Bayaqdan deyən, gülən, oynayan Lonqo indi uşaq kimi kövrəlmişdi. Mişa Çiaureli bu kövrəklikdən istifadə edib, onunla görüşüb öpüşərkən, ağlamağa başladı. Lonqo özünü saxlaya bilmədi, göz yaşları yanaqlarından süzüldü” [3,178].

Bəhruzə və digər tələbələrə xüsusi qayğı ilə yanaşan müəllimlərdən biri də gürcü Yakov Nikoladzedir. Sənətin sirlərini tələbələrə öyrədən müəllim ayrıldıqları zaman bütün tələbələrini öpür, Bəhruzu xüsusi qucaqlayır. Təsədüfi deyil ki, Əliqulu Nəcəfov Bəhruzdan ən sevimli müəlliminin kim olduğunu soruşanda o Nikoladzenin adını deyir.

Tofiq Mahmud romanda Bəhruzun tələbə yoldaşları Revaz, Ketovan, Kosta, Xəlil, Mariya, Mişanın simasında başqa xalqların nümayəndələrinin obrazını yaratmışdır. Bu tələbələr arasında xoş münasibət, qarşılıqlı hörmət multikultural dəyərlərə nümunədir.

Ədib gürcü gənci Revazı qoçaq, qonaqpərvər təsvir edir. Gürcü gənc Bəhruzu evinə qonaq dəvət edir, eyni zamanda onu öz qohumu olan qızlarla tanış edir. Eteri və digər qızların təsvirinə nəzər saldıqca görürük ki, ədib təkcə öz xalqının qadınlarının deyil, eyni zamanda başqa xalqın nümayəndəsi olan qadınları da gözəl, əxlaqlı, vəfalı təsvir edir, müsbət obraz kimi canlandırır. Eteri öz sevgisinə sadıqdır, valideynlərini körpə yaşdan itirib qohumlarının himayəsində böyüyən qız, sevgidi oğlandan xəbər almadığı üçün narahatdır.

Romanda Ortaçala qızlarının timsalında gürcü qızlarının gözəlliyi də özünəməxsus təsvir olunur ki, bu da başqa xalqa verilən dəyərdir. Ladonun nitqi ilə verilən sözlərə nəzər salaq:

“Ağzımda gözəl deyirəm, Ortaçala qızları kimi gözəl qızlar dünyada tapılmaz. Bir yanaqları var, qıpqırmızı, çiylək kimi. Özləri də elə mehribandır ki!” [3,87].

Bəhruzun tələbə yoldaşı Mariya rus xalqının nümayəndəsidir. O, tələbə yoldaşlarını öz ad günündə bir süfrə ətrafına yığır. Burada biz müxtəlif mədəniyyətlərin nümayəndələrinin bir evdə, bir süfrə ətrafında mehriban münasibətlərini görürük. Mariya ərddir. Amma o xoşbəxt deyil. Tofiq Mahmud Bəhrüz və Mariya münasibətlərində müxtəlif xalqların nümayəndələri arasında sevgi məsələsinə toxunmuşdur. Eyni mövzuya tələbə Xəlilin türk qızını sevməsində də toxunulmuşdur.

Əsərdə obrazı yaradılan Mişa Çiaureli də başqa xalqın nümayəndəsidir. Rəssamlıq öyrənmək istəyən Çiaurelinin digər sənəti aktyorluqdur. Romanın müxtəlif hissələrində T.Mahmud Çiaurelinin istedadlı aktyor olduğunu təsvir edir ki, bu da digər xalqın incəsənətinə hörmətdən irəli gəlir.

“Mişa yanağından süzülən yaşı silə-silə şlyapasının əzik-üzük yerlərini düzəltdi, gözünün altından pərt dayanmış uşaqlara baxdı. Gözlənilmədən qəhqəhə çəkib şlyapaya bir təpik vurdu” [2,86].

Beləliklə, həm əsərdə təsvir olunan Naxçıvan mühitinə, həm də Tiflis mühitinə nəzər saldıqda dilindən, dinindən, milliyyətindən asılı olmayaraq, bir yerdə mehriban və hansı xalqın nümayəndəsi

olduqlarına baxmayaraq, qarşılıqlı hörmət içərisində yaşadıklarını görürük. Sadalananları nəzərə alaraq, əsərdə multikultural dəyərlərə üstünlük verildiyini deyə bilərik.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan multikulturalizminin ədəbi-bədii qaynaqları. Bakı: Mütərcim, 2016, 288 s.
2. Hacıyeva M., Alışova N. Multikulturalizm Azərbaycanın həyat tərzidir. Bakı: M.F.Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanası, 2016, 59 s.
3. Mahmud T. Uzaqda ucalan dağlar. Bakı: Yazıçı, 1991, 310 s.

MÜASİR AZƏRBAYCAN POVESTİNİN YARADICILARINDAN BİRİ İSİ MƏLİKZADƏNİN SÖZ DÜNYASI

İsmaylova O.M.

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Azərbaycan

Azərbaycan Respublikası keçən əsrin 90-cı illərindən bəri müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra ölkəmizin ictimai, siyasi, iqtisadi və mədəni həyatında xeyli dəyişikliklər baş vermiş, ədəbiyyatımıza, mədəniyyətimizə, tariximizə olan maraq artmış, müxtəlif sahələr üzrə beynəlxalq əlaqələrimiz inkişaf etməyə başlamışdır. Bu baxımdan Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında bədii tərcümə problemi son dövrlərdə daha aktual və zəruri problemə, müstəqil elmi araşdırma sahəsinə çevrilmişdir. Tərcümə hər bir mədəni xalqın elmi, siyasi və iqtisadi əlaqələrinin inkişafında, əxlaq və tərbiyəsinin, estetik zövqünün və mədəniyyətinin yüksəlməsində müsbət rol oynamışdır. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının diqqət mərkəzində duran aktual problemlərdən biri də məhz bədii tərcümə məsələsidir. Bu mövzuda tanınmış yazıçı İsi Məlikzadənin yaradıcılığına müraciət edək. Ədəbiyyatımıza yeni qəhrəman tipi gətirmiş “60-cılar” ədəbi nəslinin nümayəndəsi olan İsi Məlikzadə (1934-1995) müasir Azərbaycan povestinin yaradıcılarından biri, gözəl hekayələr, povestlər və roman müəllifi kimi tanınır. Onun əsərlərindəki özünəməxsus bədii dünya gerçəklikləri - XX əsr Azərbaycan insanı, onun mənəvi aləmi, əxlaqı və yaşayış tərzini aydın və düzgün əks etdirilir. O, həm mövzu, həm mövzunun açılışı, həm də dil vasitələrinin işlədilməsi baxımından xüsusi keyfiyyətləri ilə seçilir. Gözəl hekayələr müəllifi olan İsi Məlikzadə ədəbiyyatda heç kimə bənzəməyən, özünəməxsus fərdi deyim tərzini, yolu və üslubunu olan bir sənətkardır. O, bədii nəsrimizdə ən doğru həqiqətləri sənət dili ilə ifadə edən, XX əsr Azərbaycan ziyalisinin, kəndlisinin obrazlarını yaradan ustad bir nasirdir.

Yazıçını yaxından tanıyanlar öz xatirələrində qeyd edirlər ki, onun yaratdığı qəhrəmanlar sanki onun öz ömrünü yaşayıblar. «İki günün qonağı»ndakı mühəndis İslam sanki yazıçının özü, «Quyruq»da, «Yaşıl gecə»də, «Günəşli payız»da, «Dədə palıd»da, «Gümüşgöl əfsanəsi»ndə təsvir olunan qəhrəmanlar isə onun mənəvi dünyasından güc alanlardır [1]. Lakin bu obrazların hər birinin öz fərdi dünyası, mənəvi aləmi var, yazıçı hər bir qəhrəmanı təsvir edərkən özünəməxsus bədii boyalar, tərəvətli ifadə vasitələri işlədir.

İsi Məlikzadənin əsərlərində təsvir etdiyi kənd keçən əsrin 60-90-cı illərindəki Azərbaycan kəndidir. O, kəndi yaxşı tanıdığından, əvvəlki yazıçılardan fərqli olaraq, bu kəndin ağrı-acılarından, mənəvi baxımdan onların psixoloji durumlarından, orada yaşayan insanların müxtəlif qayğılarından söhbət açır. Bu baxımdan onun «Evin kişisi», «Oğul», «Küçələrə su səpmişəm» povestləri və «Qırmızı yağış» romanı səciyyəvidir.

Yazıçı «Qırmızı yağış» romanında bir ailənin fonunda 70-ci illər Azərbaycan kəndinin mənəvi əxlaqi mənzərəsini əks etdirir. Eyni zamanda əsərdə sevgi və mənəvi təmizlikdən də danışılır. Dostluq, xeyirxahlıq, torpağa və elə bağlılıq romanın əsas mövzudur. Əsərin qəhrəmanları Ələm, Vələd, Əhəd, İnnab ana, onların oğlu Saday, onun özüylə əsgərlikdən gətirdiyi sevgilisi Nataşa, «uçastkovı» Qafar və onların insani keyfiyyətləri böyük reallıqla qələmə alınmışdır. Bu əsəri 1991-ci ildə tərcüməçi Tamara Kalyakina rus dilinə çevirmiş və «Литературный Азербайджан» jurnalının 9, 10-cu nömrələrində çap etdirmişdir.

Gəlin əsərdən ayrı-ayrı parçalara müraciət edək.

«Hərdən Əbilə «qəzet oxutdururdular». Bircə hərf də tanımayan Əbil qəzetə baxa-baxa ağıl kəsəni, ağzına gələn səfsəfəni ciddi bir ahənglə, aram-aram, avazla oxuyurdu.

Ələm Əbilin əlindəki bürmələnmiş qəzetə baxdı və başa düşdü ki, ona yenə qəzet oxutdurublar. Ürəyində Məmini söyüb, islahatdan çıxartdı, sonra da qarşısında məlul-məhzun dayanmış qardaşına təpindi:

- Məndən icazəsiz kənd içinə çıxsan, başını kafir qibləsinə kəsəmə... Eşitdin?» [2, 10].

«Иногда Абиля заставляли «читать газету». Не знавший ни единой буквы, Абиля брал газетный лист, иной раз вверх ногами, и, глядя в него, серьезно, громко и внятно нес какую-нибудь чушь.

И сейчас, увидев у Абиля в руках свернутую в трубочку газету, Элем понял, что брат был в парикмахерской у Мами и там опять забавлялись, глядя в него.

- Если еще раз без моего разрешения пойдешь туда, я тебе голову отрежу! Как гяуру! - строго сказал Элем, мысленно обругав чертова Мами. - Слышишь?!» [3, 33].

Tərcüməçi T.Kalyakina tərəfindən bu hissənin məna və məzmunu düzgün çevrilmişdir. Personajın dil-ifadə xarakteristikası əsərin ideyasını açmağa xidmət edir. Əbilin fiziki qüsuru üzə çıxarılmışdır. Ümumiyyətlə, əsəri tam oxuduqdan sonra tərcüməni uğurlu saymaq olar.

Bir başqa parçaya diqqət yetirək.

«Otaqdan səs-səmir gəlmirdi, deyəsən, Əbil tar çalıb yorulmuşdu. İnnab artırmada dümələnirdi, qab-qacağı ordan-bura, burdan-ora qoyub danqıldadırdı. Məqam idi, Ələm niyyətini yavaş-yavaş arvadına deyə bilərdi. Sonra fikirləşdi ki, bu söhbəti saxlasın gecəyə. İnnab rahatlaşıb, ciddi söhbətə qulaq asar. Əsl yataq söhbətidir bu.

Tanrıqulugil tərəfdə Bəbir elə qışqırdı ki, Ələm səksəndi.

- Ağız, mən nə vaxtacan şor yeyəcəyəm?! Şor məni öldürdü! Şor içimi çürütdü!

- Ay oğul, ay oğul! -deyə Qönçə oğlunu sakitləşdirməyə çalışdı. - Qonşular eşidirlər axı!» [2, 4].

«В доме было тихо. Абиль, видно, забыл про свой тар. Иннаб гремела посудой на веранде. Вообще-то, говоря, самое бы сейчас время потолковать с женой, один на один. Но Элем решил отложить разговор. Лягут, вот тогда он не спеша, обстоятельно все ей и выложит, в постели самое время поговорить о серьезных делах.

- Слушай! - крикнул за оградой Бабир, сын Танрыкулу. - Сколько можно жрать этот соленый сыр?! У меня от него уже все нутро сгорело!..

- Сынок... - Гонча пыталась утихомирить сына. - Ну чего ты так? ... Люди услышат» [3, 35].

Tərcümə müasir, sadə və canlı rus dilində səslənir. T.Kalyakina Ələmin düşüncələrini və Bəbirin şikayətini dürüst, lakonik sözlərlə ifadə etməyə müvəffəq olmuşdur, hətta parçanın tərcümə olunduğunu da hiss etmirik. Lakin romanın bütün hissələri haqqında belə fikir yürütmək olmaz. Məsələn, aşağıda nümunə gətirilən parçada cümlələrin bir hissəsi tərcümə zamanı çevrilməmiş, atalar sözü kimi işlənən «*bıgımı yolunu bıgsız qoyaram*» ifadəsi isə tam çevrilməmiş, məna bundan bir qədər itmişdir.

«Heç kimin ağlına gəlməzdi ki, Vələd belə iş tutar - neçə il idi ki, dəli-doluluğun daşını atmışdı, özünü quzu kimi aparırdı. Birdən elə hoqqa çıxartdı ki, səs-küyü bütün rayona yayıldı. Qafarın vurduğu yaranı ürəyində çox gəzdirə bilmədi, girəvə tapıb yaxaladı onu, balaca qayçı ilə bıgımın bir tərəfini qırxdı, dedi: «Adamdan hayıfı belə alarlar. Mənim bıgımı yolunu bıgsız qoyaram» [2, 12].

«Никому и в голову не могло прийти, что Велед способен на такую дикую выходку - вроде давно уже покончил со своими фокусами. Поймал Гафара-Красавчика, схватил его и маленькими ножинками обстриг один ус. «Вот так», - сказал он, отпуская опозоренного милиционера. - «Ты мне решил все усы повыдергивать, а я их тебе половину оставляю» [3, 89].

Canlı xalq dilindən alınmış sözlər tərcümədə mənasını itirmiş, dil xüsusiyyəti müəyyən dərəcədə əks etdirilməmişdir.

Çərçivə məhdudluğundan maraqlı nasir İsi Məlikzadənin digər sadə dildə yazılmış təbii, realist əsərlərini nəzərdən keçirməyə imkan yoxdur. Bu əsərlərin əksəriyyəti oxucular tərəfindən sevilir və oxunur.

Ədəbiyyat

1. Əliyev H. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 1993, noyabr
2. Məlikzadə İ. Qırmızı yağış. Bakı: Yazıçı, 1987
3. Меликзadə И. Красный дождь. «Литературный Азербайджан», 1991, № 9, 10

“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD” DASTANLARINDA MULTİKULTURAL DƏYƏRLƏR

İsmaylova M.E.

AMEA Naxçıvan Bölməsi, Azərbaycan

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı həm türkdilli xalqların, eləcə də Azərbaycanın milli-etnik mədəniyyətini və qədim adət-ənənələrini özündə əks etdirən, qədim əsrlərdən bəri qorunan, tariximizin və ədəbiyyatımızın zirvəsi olaraq sayılan bir kitab olaraq səciyyələndirilir. Azərbaycan xalqının milli mənsubiyyət, soy-kök, etik-estetik dəyərlər, dünyagörüşü və s. xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirən bu əsər

xalqımızın mənəvi mədəniyyətinin ali zirvəsi kimi çıxış edir. Təsadüfi deyil ki, Ulu öndərimiz Heydər Əliyev bu kitabı “xalqımızın ana abidəsi”, “milli varlığımızın mötəbər qaynağı” kimi səciyyələndirir [3] və onun haqqında deyirdi: “Bizim zəngin tariximiz, qədim mədəniyyətimiz və milli-mənəvi dəyərlərimiz “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda öz əksini tapmışdır... “Kitabi-Dədə Qorqud” həm də bizim etika kitabımız, əxlaq kodeksimizdir. Böyüyə hörmət, ata-anaya məhəbbət, iman və etiqad, namus və qeyrət, ailəyə, torpağa, vətənə sədaqət – bu insani keyfiyyətlər, mənəvi məziyyətlər Qorqud övladlarının qanına ana südü ilə, ata nəfəsi ilə birlikdə daxil olur və son mənzilə qədər də onlarla birlikdə gedir. Dədə Qorqud dünyasındakı milli dəyərlər, stereotiplər, rituallar sistemi əslində hər bir azərbaycanlının varlığının ayrılmaz hissəsidir” [2, 8].

Başqa adı “Oğuznamə” olan bu qədim Azərbaycan kitabı, bir çox alimərin fikrincə, əsasən Azərbaycanda cərəyan edən hadisələrlə bağlıdır. Bu dastanın başqa xalqlardakı dastan, nağıl, əfsanə şəklində yaşayan boylarını müqayisə etdikdə aydın görünür ki, bunlar məhz Azərbaycan ozanları, aşığıları tərəfindən yaradılmışdır. Bundan başqa, dastanda adları keçən Şərur, Əlincə qalası, Bükdüz (indiki Böyükdüz), Dərbənd, Gəncə, Qaraçuq, Aladağ, Ağcaqala, Göycə, Bərdə kimi ərəzələrin adları da bu dastanın sırf Azərbaycan abidəsi olmasını təqsidiq edir. Azərbaycan xalqının çoxminillik dünyagörüşü, mədəniyyət və mənəviyyatını özündə əks etdirən bu zəngin abidədə Azərbaycan xalqının əcdadları olan oğuzların yaşam tərzində olan adət-ənənələri, mədəniyyəti, vətənə, torpağa olan sevgini, qadına, anaya olan böyük ehtiramı, digər xalqlara, mədəniyyətlərə olan humanist münasibətləri özündə əks etdirir və dövrümüzün azərbaycançılıq anlayışının mənəvi mənbəyi kimi çıxış edir. Ulu öndər Heydər Əliyevin: “Dədə Qorqud dünyasındakı milli dəyərlər, stereotiplər, rituallar sistemi, əslində, hər bir azərbaycanlının varlığının ayrılmaz hissəsidir” [2, 8] kimi fikirləri də bu abidədəki insani keyfiyyətlərin milli xarakter, mənəvi xüsusiyyətlər olaraq Azərbaycan xalqına aidliyini və onun milli keyfiyyətlərini təcəssüm etdirdiyini aydın ifadə edir. “İlk növbədə Qafqaz türkünün milli xarakteri, psixologiyası, əski adət-ənənələri, dini, fəlsəfi görüşləri, əxlaqı, dövlət quruculuğu, qəhrəmanlıq salnaməsi, ailə münasibətləri (ər-arvad, ata-oğul), Vətənə, torpağa bağlılığı, qonşularla münasibətləri, ritualları, məişəti və yaşayış tərzinin -əksər atributları, daxili və xarici düşmənlərlə mübarizəsi, müxtəlif təbəqələrə və yaş dövrlərinə məxsus insanların davranışı, şifahi və yazılı dilinin tarixi” [8, 3] özündə əks etdirən “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı azərbaycançılığı bütün zəngin xüsusiyyətləri ilə əks etdirir. “Azərbaycanlıların qəhrəmanlıq dastanları sırasında xüsusi yer alan ən qədim yazılı abidə olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında maraqlı multikultural və tolerant əhvalın təsvirinə rast gəlirik” [7, 8].

Keçmişimizi öz səhifələrində yaşadan və bunu gələcək nəsillərə daşıyan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında azərbaycançılıq anlayışı ilə bərabər xalqımızın malik olduğu multikultural və tolerant xüsusiyyətlər də əksini tapmışdır. Dastanın “Qanlı Qoca oğlu Qanturalı” boyu multikultural dəyərləri əks etdirmə baxımından daha nümunəvidir. Boyda Qanturalının evlənməsini məsləhət görən atası Qanlı Qocaya Qanturalı məhz belə cavab verir: “Baba, mən yerimdən durmadan ol durmuş ola! Bən qaraquc atımı binmədin ol binmiş ola!” [4, 104]. Göründüyü kimi, məhz bu istək ardınca Qanturalı Trabzona gələrək xristian təkurunun qızı olan sarı donlu Selcan xatunu almaq üçün ona təklif olunan ən çətin sınaqlardan keçməli olur. Ümumiyyətlə, dastanın bu boyu dini və milli mənsubiyyətin fərqli olmasının oğuzların, yəni azərbaycanlıların yaşam tərzini və adət-ənənələrinə heç bir əks təsiri olmadığını aydın nümayiş etdirir. Qanturalının evlənmək və qadın seçmək haqqındakı fikirləri, atası Qanlı Qoca və onun kimi bəylərin, elin razılığı həm də oğuz elinin mənəviyyatında başqa eldən, dindən olmasına görə ayrı-seçkilik qoyulmamasının bariz ifadəsidir. Ümumiyyətlə, “dastandakı qəhrəmanların müsəlman kimi dindarlığı mühafizəkarlıqdan xeyli uzaq bir məzmunundadır” [7, 9]. Dastan boyu Selcan xatuna dini ayrılığına görə heç bir fərq qoyulmamış və dastanda adı çəkilən digər qadınlar kimi onun da gözəlliyi və cəsurluğu mədh edilmişdir. Bu mətləbə və eynən Qanturalının evlənmək, qadın seçmək kimi görüşlərinin eyniliyinə biz dastanın “Baybörənin oğlu Bamsı Beyrək boyu”nda da rast gəlirik. Lakin bu boy üçün maraqlı olan, oğuz elinin və konkret olaraq oğuz igidi Bamsı Beyrəyin başqa dindən, eldən olan insana xoş münasibətli davranması məsələsidir. Belə ki, dastanın “Baybörənin oğlu Bamsı Beyrək boyu”nda da dini mənsubiyyətcə xristian olan başqa bir qadın obrazı Beyrəyi əsir götürən Bayburt qalası bəyinin qızıdır. Bu qız düşmən qızı olsa da, Beyrəyin əsirlikdən qurtulmasına kömək edir. Beyrək qıza əsirlikdən xilas olarsa, qayıdıb onu alacağına vəd verir. Mütəxəssislərin fikrincə, elə Bamsı Beyrəyin ölüm cəzasına düçar olmasının səbəbində də elə oğuz igidinin – Bamsı Beyrəyin öz inancına uyğun davranmaması, vədinə əməl etməməsi ilə bağlıdır. İnanca və vədə əməl etməyən Sarı Çoban oğuz elinin başına Təpəgöz kimi bəla gətirdiyi kimi, Bamsı Beyrək də öz başına bəla gətirmiş olur və vədində olduğu kimi “qılıncı ilə doğranmış olur”. “Əslində, bu məqama multikultural münasibətlər sisteminin işığında nəzər salsaq, belə demək olar: başqa bir dinin, millətin nümayəndəsinə olsa belə, verdiyi sözə xilaf çıxan oğuz cəngavərini Oğuz əxlaqı, Oğuz adəti ayrı- seçkilik salmadan cəzalandırır” [7, 12].

Dastanın bəhs olunan hər iki boyundan - “Qanlı Qoca oğlu Qanturalı” və “Baybörənin oğlu Bamsı Beyrək boyu”larından məlum olur ki, oğuz elinin insanları digər dil və dini mənsubluğa malik olan insanlara heç bir fərq qoymamış və humanist düşüncələrlə yanaşmışlar. Oğuzlar xeyirxah, çətin vəziyyətdə olan insanlara kömək edən, torpaqlarını düşmənlərdən qoruyan, adət-ənənələrinə bağlı olan, mərd, cəsur bir etnik milli-mədəni varlıq kimi özlərini təcəssüm etdirirlər. Buna görə də “Kitabi-Dədə Qorqud” azərbaycanlıların və bütövlükdə bütün oğuzların ictimai-siyasi görüşləri, əxlaqi-mənəvi xüsusiyyətlərinin klassik və parlaq göstəricisidir” [6].

Bütün bu tədqiqatların aparılması və tədbirlərin keçirilməsini göz önünə gətirərək həm qədim dövrümüzün tarixi faktlarını, həm də müstəqillik dövrümüzün azərbaycançılıq və multikulturalizm dəyərlərini özündə cəmləşdirən “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanını Azərbaycan dövlətini və türk xalqının tərcümeyi-halı adlandırmaq olar.

Ədəbiyyat

1. Araslı H. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi və problemləri. Bakı: Gənclik, 1998, 732 s.
2. Əliyev H. Milli varlığımızın mötəbər qaynağı. // Dədə Qorqud Dünyası (məqalələr) (Tərtib edən və redaktoru T.Hacıyev). Bakı: Öndər, 2004, 240 s.
3. Qasimov R., İsmayıl Z. Azərbaycan ədəbiyyatında milli düşüncə konsepsiyası və azərbaycançılıq ideologiyası. Bakı: Elm və Təhsil, 2017, 192 s.
4. Kitabi-Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər (Tərtib edən S.Əlizadə). Bakı: Öndər, 2004, 376 s.
5. Kitabi-Dədə Qorqud (Tərtib, transkripsiya, sadələşdirilmiş variant və müqəddimə F.Zeynalov və S.Əlizadəninidir). Bakı: Yazıçı, 1998, 265 s.
6. Ömerov V. Azərbaycançılığın qaynaqları: “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı və azərbaycançılıq ideyası. “Səs” qəzeti, 1 mart 2012
7. Azərbaycan multikulturalizminin ədəbi-bədii qaynaqları: I kitab. Bakı: Mütərcim, 2016, 287 s.
8. Redaktordan // Dədə Qorqud araşdırmaları. Bakı: ADPU-nun nəşriyyatı, 2012, 310 s.

AZƏRBAYCAN REALLIĞINDA QLOBALLAŞMA VƏ MULTİKULTURAL DƏYƏRLƏR

İsrafilova A.

Azərbaycan Respublikası Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsi, Azərbaycan

Müasir dövrün qlobal mədəni prosesləri və onların Azərbaycan Respublikasına təsiri və əksinə, Azərbaycan Respublikasında baş verən sosial-siyasi proseslərin dünya birliyinə təsiri kimi məsələlər araşdırılarkən məlum olur ki, müasir həyatın reallıqlarını dərk etmək və dünyada gedən sosial proseslərin konstruktiv nəzəri modelini yaratmaq müəkkəb məsələdir.

Qloballaşma bir sıra hallarda, həm Qərbə, həm də Şərqlə münasibətdə bir çağırış rolunu oynayır. Müasir dünyada alimlər və siyasətçilər qloballaşma prosesinə birmənalı yanaşırlar. Çoxlarının təsəvvüründə bu proses iri və qabaqcıl Qərb dövlətlərinin nəzarəti altında həyata keçirilən bir proses olub, kiçik, zəif və geridə qalmış ölkələrin udulması kimi dəyərləndirilir. Bir başqa mövqedə duranlar isə düşünürlər ki, əksinə, qloballaşma son nəticədə iri dövlətlərin xırdaqlar tərəfindən məhv edilməsinə səbəb ola bilər. Əsasən belə mülahizələrə istinad edən anti-qlobalistlərin həmin prosesə qarşı çıxmalarına baxmayaraq, anlaşılan budur ki, qloballaşma qarşısızalmaz bir proses olaraq irəliyə doğru inkişaf edir. Bu gün Azərbaycan Respublikasının həyatında müşahidə edilən sosial-mədəni proseslər: qloballaşma və multikulturalizm meyilləri, Şərqlə Qərbin bu regionda qovuşması, onların mədəniyyətlərinin bir-birinə qarşılıqlı təsiri açıq-aşkardır.

Qloballaşma şəraitində mədəniyyətlərin dialoqu bir sıra xüsusiyyətlərə malik olur:

- multikulturalizm;
- konstruktiv dialoq;
- tolerantlığa;

Qloballaşma şəraitində mədəniyyətlərin dialoqu məsələsi böyük və mühüm yer tutur. Müstəqilliyimizin ilk illərindən qloballaşmaya, mədəniyyətlərin dialoqu məsələsinə ölkəmizdə xüsusi diqqət yetirmişdir.

Mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsiri məsələsi - müasir qloballaşan dünyada böyük elmi-nəzəri və praktiki əhəmiyyət kəsb edir. Mədəniyyətlərin birinin digərinə təsiri özü özlüyündə şərti xarakterlidir çünki əslində

təsir edən mədəniyyət deyil, müxtəlif mədəniyyətlərə mənsub olan insanlardır. Belə ki, onlar müxtəlif mədəniyyətlərə mənsub olduğu üçün deyil, müəyyən bir problemin həlli üçün biri digərinə təsir etməklə, öz səylərini birləşdirməyə çalışırlar. Ona görə də, mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsiri fərdlərin və şəxslərin qarşılıqlı əlaqəsi modeli üzərində qurulmalı və həmin əlaqələr qarşılıqlı etimada əsaslanmalıdır. Mədəniyyətlərin səviyyəsi müxtəlif ola bilər, amma onların dəyərləri hər bir millət üçün mühüm olduğu səbəbindən son anda bərabər sayılmalıdır [2, 528].

Yaşadığımız XXI əsr bütövlükdə global proseslərin sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi və mənəvi-mədəni sahələrdə hegemonluğu öz əlinə aldığı bir dövrdür. Bu proses bütün dünyanı öz orbitinə cəlb etdiyindən ondan kənarda qalmaq təsəvvür etmək çətindir. Qloballaşma, nəinki dövlət sərhədlərini, habelə cəmiyyətin özünün belə əvvəlki vəziyyətini sıradan çıxarır. Odur ki onun həmlələrinə davam gətirmək üçün istər beynəlxalq miqyasda, istərsə də milli həyatda kifayət qədər güclü olmalı və müdafiə qabiliyyəti formalaşmalıdır. Ümumdünya integrasiyasına qoşulmaq, dünya birliylə bir addımlamaq, bu prosesdə nəyisə itirmək yox, dövlətimizin və millətimizin rifahı naminə çalışmaq və əldə etmək üçün təsirli tədbirlər görülməlidir.

Azərbaycanda gedən siyasi-mədəni proseslər hazırda bütün dünyanı bürümüş qloballaşma prosesləri ilə birlikdə inkişaf edir və dünyanın aparıcı dövlətlərinin siyasi mədəniyyətləri kontekstində dərk olunur. Bu prosesin gedişində Azərbaycan da müəyyən irəliləyişlərə nail olur. Humanist dünyagörüşlə ehtiva olunmuş multikulturalizm siyasəti cəmiyyətin stabil inkişafında bir növ katalizator rolunu oynayır. “Müasir multimədəni cəmiyyətlər kulturoloji xarakterli strategiyaya əsaslanan, düşünülmüş multikulturalizm siyasəti olmadan sabit inkişaf edə bilməz. Belə strategiyalar eyni dövlət daxilində birgə yaşayan müxtəlif xalqların nümayəndələrinin davamlı inkişafı və rifahı məqsədilə qarşılıqlı anlaşma, hörmət, sosial həmrəylik və əməkdaşlıq üçün əlverişli şəraitin yaradılmasını nəzərdə tutur. Mədəniyyətlərin və dinlərin harmonizasiyası ənənəvi siyasəti sayəsində, müxtəlif etnos nümayəndələrinin mədəniyyətlərinin və dinlərinin integrasiyası üçün Azərbaycan həmişə əlverişli məkan olmuşdur və olaraq qalır. Müsəlman, xristian və yəhudi əhalisi arasında tolerant və dostluq münasibətləri Azərbaycan xalqının humanist ruhlu mədəniyyəti üçün hər zaman xarakterik olmuşdur.

Azərbaycanda multikulturalizm siyasəti əsasında milli maraqların ən mühüm müddəalarından biri dövlətin mədəniyyəti çərçivəsində mədəni identikliyin formalaşdırılmasına yönəldilmiş, müxtəlif etnoslar və dinlərin nümayəndələrinin mədəniyyətlərinin və maraqlarının harmonizasiyasıdır. Bu zaman Azərbaycanın milli maraqlarının reallaşdırılmasının etik forması azərbaycançılıq ideologiyasına uyğundur, sağlam milli ideyalar çərçivəsindən kənara çıxmır və digər xalqların maraqlarını məhdudlaşdırmır” [1].

Azərbaycanda yaşayan bütün milli və dini azlıqların nümayəndələri parlamentdə və digər dövlət qurumlarında da əsaslı şəkildə təmsil olunur. Həmin milli azlıqların nümayəndələri sülh naminə – azərbaycançılıq ideologiyası altında birləşiblər. Onu da əlavə edək ki, ölkəmizdə hər bir etnik və dini azlıqların öz icması mövcuddur [3, 534].

Bugünkü Azərbaycan regional qloballaşmaya parlaq misal ola bilər. Azərbaycanda millətlərin və xalqların, onların mədəniyyətlərinin bir-birilə qarşılıqlı dialoq azadlığı mövcuddur. Müxtəlif xalqlar və millətlər öz milli-mənəvi, eləcə də konfessional özəlliklərini hərtərəfli şəkildə inkişaf etdirmək imkanına malik olduqları kimi, başqalarınınkindən də bəhrələnmək imkanlarına malikdirlər. Bu mənada, Azərbaycan milli hüquqi dövlət olmaqla yanaşı, həm də qloballaşdırıcı bir dövlətdir. Bu isə ölkəmizdə mədəniyyətlərarası dialoqun, harmoniyanın, çoxmillətliliyin və çoxdirliliyin mövcudluğuna bariz sübutudur. Artıq Azərbaycan çoxmillətli, çoxkonfessiyalı məkan kimi dünya miqyasında tanınır, çünki ölkəmiz milli və dini tolerantlıq, multikulturalizm geniş yayılmışdır. Bir sıra tədqiqatçılar tərəfindən artıq milli və dini tolerantlığın, multikulturalizmin Azərbaycan modelinin yaranması qənaəti təsdiqlənmişdir.

Ədəbiyyat

1. Mədəniyyət və multikulturalizm/ <http://www.xalqgazeti.com/az/news/culture>
2. Взаимодействие культур в условиях глобализации / Материалы международной научной конференции посвященной памяти общинацианольного лидера азербайджанского народа Гейдара Алиева. Москва: Канон, 2010, 528 с.
3. Мамедов Ф. Культурология. Баку: 2002, 534 с.

MUKTİKULTURAL DƏYƏRLƏRİN VƏ QLOBALLAŞMANIN NƏZƏRƏ ALINMASININ İBTİDAİ VƏ MƏKTƏBƏQƏDƏR TƏHSİLİN İNKİŞAFINA TƏSİRİ

Kazımova Ş.E., Qafarova İ.X.

Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu, Azərbaycan

Qloballaşma və multikultural dəyərlərin təhsil sistemində nəzərə alınması pedaqoji-psixoloji baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ölkələrin mədəni anlamda sərhədlərinin itməsi və iqtisadi-sosial cəhətdən integrasiya prosesinin sürətlə həyata keçməsi təhsil alan şəxsiyyətlərin multikultural dəyərlərə malik olmasını şərtləndirir.

Multikulturalizm cəmiyyətdə ortağ yaşam sahəsini birgə bölüşən müxtəlif sivil toplumların, onların mədəniyyətinin, dininin, dilinin, əqidəsinin izlənilməsi və onlara dəyər kimi yanaşılması prosesidir. Bu prosesdə hər toplumun özünəxas xüsusiyyətlərinin qorunub saxlanılması ilə yanaşı, onların dünya sivilizasiyasına uyğunlaşdırılması məsələsi də diqqəti cəlb edir. Əlbəttə ki, multikulturalizmin ən vacib xüsusiyyəti onun cəmiyyətə faydalı cəhətlərinin inkişaf etdirilməsi və qlobal mühitə yayılmasıdır.

“Multikulturalizmdə dünyanın dərk olunması əsas prinsip kimi qəbul olunur. Çoxmillətlik və onun yaratdığı çoxmədəniyyətlilik özlüyündə dünyanın dərk olunmasını ehtiva edir. Bu baxımdan, mədəniyyət fərdin və kollektivin davranışlarından (davranışlar münasibət və əlaqə fonunda meydana gəlir, fərdin resurslara və digər fərdlərə olan əlaqə və münasibətlərini ifadə edir), davranışların yaratdığı adət qaydalarından və bunların da formalaşdırdığı xarakterdən meydana gəlir” [4].

İnkişaf, cəmiyyətin tələblərinə uyğun vətəndaşın formalaşdırılması elə mühüm və qlobal məsələdir ki, onu bir coğrafi məkan, region və ya mədəniyyət çərçivəsində məhdudlaşdırmaq mümkün deyil. Bu səbəbdən də təhsil və onun inkişafı, eləcə də şəxsiyyətin inkişafı məsələsi və bu inkişafın təmin olunmasında rol oynayan amillər kompleksi daim tədqiqatçıların araşdırma obyektinə olmuş və bu məsələyə dair müxtəlif elmi əsərlər yazılaraq ictimaiyyətin nəzərinə çatdırılmışdır.

Məktəbəqədər təhsil pilləsi və ümumi təhsilin ibtidai təhsil səviyyəsi daxili potensial baxımından şəxsiyyətin daha çox öyrəndiyi və mədəni xüsusiyyətlərin formalaşması baxımından ən önəmli mərhələlərdəndir. Dünyanın əksər inkişaf etmiş ölkələri öz mükəmməl təhsil sistemi ilə fərqlənməkdədir. Təhsil sisteminin düzgün qurulmasında isə bilavasitə məktəbəqədər və ibtidai təhsilin rolu əhəmiyyətli dərəcədədir. Uşaqlarda təhsilin sistemli verilməsinin və fasiləsizliyinin təmin edilməsi üçün ibtidai təhsil mərhələsində verilən baza biliklərin xüsusi əhəmiyyəti vardır.

Azərbaycan təhsil sistemi müstəqillik illərindən sonra tamamilə yeni mərhələyə qədəm qoydu. Aparılan təhsil islahatı fonunda təhsilin məzmun, forma və strukturunda dəyişikliklər baş verdi. Həyata keçirilən yeniliklər, tətbiq olunan kurikulumlar müxtəlif xarici ölkələrin təhsil təcrübəsindən yararlanmaqla, eyni zamanda milli təhsil sistemimizə uyğunlaşdırılmaqla əxz olundu.

Qloballaşmanın və Avroatlantik məkana integrasiya olunmanın təmin olunması üçün Azərbaycanın bir ölkə kimi öz təhsili, iqtisadi və mədəni imkanları baxımından inkişaf etmiş ölkələrlə mədəni əlaqələr qurması vacibdir. Ölkəmiz müstəqillik qurduqdan sonra əksər ölkələrlə iqtisadi-siyasi, mədəni əlaqələrini yüksək səviyyədə inkişaf etdirmişdir. Bu da öz növbəsində təhsil sisteminin yenilənərək, mütərəqqi xüsusiyyətləri mənimsəyərək müasir səviyyəyə gəlib çatmasına səbəb olmuşdur.

Fəlsəfi anlamda yanaşdıqda, insan anlamının hüdudları yoxdur. İnsana xas olan bəşəri xüsusiyyətlər də bu baxımdan sərhədsizdir. Qloballaşma və bu qloballaşma amilinin ümumilikdə insan cəmiyyətinə xas olması onu tələb edir ki, böyüməkdə olan şəxsiyyətdə bütövlükdə cəmiyyətə xas olan ümumi dəyərlər formalaşdırılsın.

“Multikultural cəmiyyətin formalaşması və inkişafı – tarixi təkamülün xüsusiyyətləri ilə, konkret olaraq, sosial amillərlə müəyyənənmişdir. Onu da qeyd edək ki, multikultural cəmiyyətin formalaşmasında və inkişafında demokratiya mühüm rol oynayır, daha dəqiq desək, demokratiya multikultural cəmiyyətin təkamülü üçün əlverişli şərait yaradır” [3].

Qloballaşma və multikultural dəyərlərin yaradılması elə mühüm bir anlayışdır ki, müasir dövrümüzdə onlar olmadan birgəyaşayış qaydalarına riayət etmək mümkün deyil. “Dünyada artmaqda olan fərqliliklər arasında toqquşma və ziddiyyətlərin fonunda bəşəriyyətin gələcəyinə əsas ümid dialoq və harmoniyadır. Çünki tarixi inkişaf boyu biz fərqli dinlər, mədəniyyətlər və sivilizasiya daşıyıcılarının eyni məkanda bərabər şərtlərlə yanaşı və birgə yaşamasının mümkün olduğu kimi, olmadığı hallarla da dəfələrlə rastlaşmışıq. Fərqli zamanlarda xristian və islam, xristian və büt-pərəst, islam və büt-pərəst, eləcə də Qərb və Şərq dəyər daşıyıcılarının ziddiyyəti onların bir-birindən təcrid olunmuş şəkildə yaşamasını şərtləndirmişdir və onların

bir-birinə qarşı dözümlülüyünün yalnız bərabər gücə malik olduqları hallarda mümkün olduğunun şahidi olmuşuq” [1].

Bəs multikultural dəyərləri necə formalaşdırmaq olar? Bunu məktəbəqədər yaşlı uşaqlara və ibtidai sinif şagirdlərinə necə çatdırmalıyıq? Bu suallara cavab verilməsi prosesində bədii ədəbiyyatın rolu və möhtəşəm integrasiyaedici vəzifəsi meydana çıxır. Kiçik yaşlı məktəblilərdə və uşaqlarda formalaşdırılması vacib olan bir çox xüsusiyyətlər vardır ki, onlar məhz bədii ədəbiyyat vasitəsilə çox daha yaxşı həyata keçirilə bilər.

1. Bilik və mədəniyyətin ötürülməsi – Böyüməkdə olan şəxsiyyəti oxuduğu bədii mətnlər vasitəsilə elə tərbiyə etmək lazımdır ki, onlar bilik və mədəniyyətin sərhədsizliyini anlasınlar. Özlərinə xas olan bilik və mədəniyyəti ötürdükləri kimi, başqa millətlərə xas olan bilik və mədəniyyəti də mənimsəyə və dəyərləndirə bilsinlər, bu, onların gələcəkdə tolerantlıq xüsusiyyətlərinə yiyələnməsi üçün zəmin rolu oynayır.

2. Yaxşı vətəndaş olmaq – təhsil müəssisələri sadəcə insan haqlarını deyil, həm də o haqlardan necə istifadə ediləcəyini öyrətmək məcburiyyətindədir. Vətəndaşlıq bilgisi vermək və bu biliyi bacarığa çevirərək yaxşı vətəndaşlar yetişdirmək təhsilin ən mühüm məqsədlərindən biridir.

3. Ədalətli olmaq – Təhsil bərabərsizliyi aradan qaldırmaq məcburiyyətindədir. Təhsilənlər arasında bərabər imkanların yaradılması əsas məqsədlərdən biridir. Bu həm də uşaqlara insani dəyərlərin, insan haqlarının ululuğunu təlqin edir.

4. Tolerant olmaq – Tolerantlıq, dözümlülük, insanların dininə, əqidəsinə və dilinə hörmət, birgəyaşayış qaydalarına riayət edilməsi müxtəlif yollarla, eləcə də bədii ədəbiyyat vasitəsilə uşaqlara mənimsədilməlidir ki, onlar bu mühüm xüsusiyyəti əxz etsinlər.

5. İnsanları sevmək – İnsansevərlik, humanizm ən bəşəri və ideal keyfiyyətlərdən biridir ki, onun nəinki kiçik yaşlı uşaqlarda, həm də bütün cəmiyyətdə formalaşdırılması vacib şərtidir. Belə olan halda təhsilənlər müharibənin fəsadları, sülhün aliliyi, insanların hər birinin bir dəyər olması fikirlərinə yiyələnir və humanist böyüyürlər.

Qloballaşma və multikultural dəyərlərin nəzərə alınması və onun təhsil sisteminə tətbiqi böyüməkdə olan nəsllə, xüsusilə də məktəbəqədər təhsil və ibtidai təhsilin inkişafına müsbət təsir edir.

Ədəbiyyat

1. Həbibbəyli Ə. Multikultural dəyərlər “ilkin” və “sonrakı” müxtəliflik prizmasında. Strateji Təhlil jurnalı, 25 avqust 2016-cı il. <http://www.stj.sam.az/post/multikultural-d%C9%99y%C9%99rl%C9%99r> 06 noyabr 2018-ci il tarixdə baxılmışdır.

2. Hümmətova L. Qloballaşma prosesləri: baxış bucaqları. <http://newtimes.az/az/politics/3315> 28 oktyabr 2018-ci il tarixdə baxılmışdır.

3. Nəcəfov E. Multikulturalizm: nailiyyətlər və problemlər. <http://bakuforum.az/az/multikulturalizm-nailiyyetler-ve-problemler/?fid=2258> 28 oktyabr 2018-ci il tarixdə baxılmışdır.

4. Nəsimov E. Multikulturalizm nədir və onun ölkə üçün nə əhəmiyyəti var? <http://strateq.az/arashdirma/26098/alim-baxisi-multikulturalizm-n%C9%99dir-v%C9%99-onun-olk%C9%99-ucun-n%C9%99-%C9%99h%C9%99miyy%C9%99ti-var.html> 05 noyabr 2018-ci il tarixdə baxılmışdır.

5. Zeynalov M. Multikulturalizm siyasətinin prinsipləri və Azərbaycan. Respublika qəzeti, 10 iyun 2016-cı il. <http://www.respublica-news.az/index.php/dig-r-x-b-rl-r/item/11696-multikulturalizm-siyasatının-prinsipləri-və-azərbaycan> 02 noyabr 2018-ci ildə baxılmışdır.

QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ AZƏRBAYCANDA MULTİKULTURALİZMİN İNKİŞAFI

Kərimova D.A.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Qloballaşma tarixi bir hərəkət olaraq qədimdir. Lakin onun tədqiqi 70-80-ci illərdən əvvəlcə D.Belin «postsindustrial cəmiyyət» konsepsiyası və Tofflerin «Üç dalğa» kitabı ilə başlayır. A.Toffler cəmiyyətin keçdiyi tarixi inkişaf yolunu aqrar, sənaye və postsindustrial cəmiyyət mərhələlərinə bölməyə. 90-cı illərdən

başlayaraq qloballaşma mədəniyyət sahəsinə ayaq açır və multikulturalizm bayrağı altında fəaliyyət göstərməyə başlayır. [1.59]

Qərb ədəbiyyatında “multikulturalizm” adı ilə təşəkkül tapan tədqiqatlarda mədəniyyətin məhz bu cəhətinin - onun müxtəlifliyi və çoxçalarlığının daşıyıcısı kimi, mədəni mentalitet məsələlərinə diqqət ayrılır. “Multikulturalizm” konsepsiyası qloballaşma, müasir dünyada baş verən mədəni universalizasiya və unifikasiya meyillərinə əks olaraq mədəni müxtəlifliyin ifadəsi olan bütün fenomenlərin (dil, din, adət-ənənə, sənət və s.) mühafizə və qayğısını bəşər mədəniyyətində harmoniyanın əsas şərti hesab edir.

Multikultural dəyərlərin inkişaf etməsi sayəsində insanlar arasında mövcud olan etnik, irqi, dini və mədəni müxtəlifliklər tənzimlənir. Multikulturalizm fərqli mədəniyyətə malik olan etnik və dini qruplar arasında mənəvi körpülərin bərpa edilməsini təmin edir. Bir-birindən fərqli və hətta ziddiyyət təşkil edən milli mənəvi dəyərlərin qloballaşma prosesi zamanı özünəməxsusluğunu qorumaq problemi də son dərəcə mühümdür. Multikulturalizm sözü ingilis dilindən hərfi tərcümə zamanı çoxmədəniyyətlik (multi- çox, culture- mədəniyyət) anlamını ifadə edir. Multikulturalizm anlayışı ilk dəfə rəsmi qaynaqlarda 1971-ci ildə Kanadada istifadə edilmişdir. Multikulturalizm termini yeni yaransa da çoxmədəniyyətliliyin tarixi ümumdünya dinlərinin və imperiyaların yaranması dövrünə təsadüf edir. Multikulturalizm prosesinə bütün ölkələrdə eyni nəzərlə yanaşmırlar və bu prosesə qeyri-adekvat münasibət göstərənlər də vardır. Xüsusilə də, bir sıra Şərq cəmiyyətləri daha qapalı xarakterli olması ilə diqqəti özünə cəlb edir. Əslində isə ölkəmizdə multikultural dəyərlərin tarixi olduqca qədimdir və bu dəyərlərin qorunub-saxlanması sayəsində bu gün də ölkəmizdə müxtəlif etnik, irqi, dini və mədəni xüsusiyyətləri özündə ehtiva edən insanlar sülh və qayışıqlı əmin-amanlıq içərisində yaşayırlar. Tarix boyu müxtəlif mədəniyyətlərin qovşağında yerləşmiş ölkəmizdə multikultural dəyərlərin yaranması tarixi olduqca əskilərə istinad edir. Azərbaycan əsrlər boyu mədəniyyətlərin qovuşduğu bir məkanda yerləşməklə müxtəlif millətlər və dinlər arasında aparıcı rol oynamışdır ki, nəticədə ölkədə mövcud olan dözümlülük, dostluq və həmrəylik yaranmışdır. Odur ki, Azərbaycanda hər bir etnos digər etnosların mədəni hüquqlarını tanıyır və bu hüquqlara hörmətlə yanaşır. Bütün bunlar da ona səbəb olmuşdur ki, əsrlər boyu ölkəmizin tarixində dini və yaxud etnik zəmində qarşıdurma baş verməmişdir. Bundan belə bir nəticə çıxara bilərik ki, Azərbaycanda multikulturalizmin tarixi burada yaşayan millətlərin, etnik qrupların yaşı qədərdir. Azərbaycanda milləti, dini məzhəbindən asılı olmayaraq hər kəs digər din və mədəniyyətlərə də öz etiqad və ənənələrinə yanaşdığı kimi yanaşdığından cəmiyyətimizin mühiti, ab-havası günü-gündən daha da sağlamlaşır, ölkəmiz sabitlik adasına çevrilir.

Multikulturalizm ənənələri müasir dövrdə Azərbaycanda geniş bir səpkidə davam etdirir. Bu ənənələri çərçivəsində 2016-cı il ölkəmizdə “Multikulturalizm ili” elan edildi və bu barədə Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyev 11 yanvar 2016-cı ildə sərəncam imzaladı. Bu sərəncamda ölkəmizdəki multikultural dəyərlərin tarixi keçmişindən də bəhs olunur. “Tarixi İpək yolunda yerləşən Azərbaycan müxtəlif sivilizasiyaların qovuşduğu məkan olaraq, əsrlər boyu milli-mədəni rəngarənglik mühitinin formalaşdığı, ayrı-ayrı millətlərin və konfessiyaların nümayəndələrinin sülh, əmin-amanlıq, qarşılıqlı anlaşma və dialoq şəraitində yaşadığı diyar kimi tanınmışdır. Azərbaycan prezidenti İlham Əliyevin Bakıda keçirilən ikinci humanitar forumunda (2013-cü il) qeyd etdiyi kimi, bu gün artıq multikulturalizm bizim həyat tərzimizə çevrilmişdir. Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin yaradılması müasir dövrdə respublikamızda gerçəkləşdirilən siyasətin tolerantlıq prinsiplərinə bu gün də sadıq qalmasının bariz nümunəsidir. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Sivilizasiyalar Alyansının 7-ci Qlobal Forumunun 2016-cı ildə Bakı şəhərində keçirilməsi barədə qərar qəbul edilməsi dünya ölkələrinin Azərbaycandakı multikultural mühitə olan münasibətinin real ifadəsidir. [6]

Multikultural dəyərlərin tarixi ölkəmizdə qədim dövrlərə istinad etsə də, multikulturalizm termininin ölkəmizdə işlədilməsi son on ilə təsadüf edir. “Multikulturalizm” anlayışının Azərbaycan humanitar elminin tezaurusuna daxil olduğu və elmi dairələrdə aktivcəsinə işlədildiyi tarix təqribən son on ili özündə ehtiva edir. Lakin bu anlayış olmadan da, onun ətrafında diskussiyalar aparılmadan da azərbaycanlılar hələ çox-çox illər bundan öncə mədəniyyətin multikultural bir durumunda yaşayırdılar və indi də yaşayırlar. Azərbaycan çoxsaylı xalqların məskunlaşdığı bir ölkədir: yəhudilər, ruslar, yəhudilərdən dönmə tatlar, talışlar, tatarlar, türklər, ləzgilər, avarlar, udinlər, gürcülər burada həmişə sərbəst ömür sürüblər, özlərinə güzəran qurublar, öz mədəniyyətlərini, yəni öz dillərini, inanclarını, adətlərini, mətbəxlərini qoruyub saxlayıblar. Bu ölkədə milli azlıqlardan, onların hüquqlarından və problemlərindən danışılsa da, əslində, heç bir azsaylı xalqın nümayəndəsi özünü azlıqda olan birisi kimi dərk eləməyib, hiss eləməyib. Azərbaycanda böyük əksəriyyət sərbəst azərbaycanca danışır və bu dili öz ana dili kimi qavrayır. Talış, ləzgi, tat, tatar Azərbaycan ədəbiyyatını öz ədəbiyyatı, Azərbaycan teatrını öz teatri bilir və bundan narahatlıq keçirmir. [2.160]

Azərbaycanlılar lap əzəldən qloballığın və multikulturalizmin bir nümunəsi olmuşlar. M.Ə.Rəsulzadə deyirdi ki, azərbaycanlılar bir millət kimi türk, dini etibarilə islam, mədəniyyəti cəhətinə görə isə şərqlidir.

Hazırkı qloballaşma və qərbləşmə hərəkəti bu xalqın getdikcə daha çox Qərbə integrasiyasını gücləndirir ki, bu da onun yeni cəmiyyətlərə transformasiyasını şərtləndirir. Azərbaycan Respublikasının dövlət bayrağı özü qloballığın bariz nümunəsidir. «Türk şanlı, islam imanlı, Avropa libaslı olan xalqımız öz milli və dini köklərinə bağlılığını saxlamaqla Qərbə integrasiyanı özünün əsas şüarına çevirmişdir». [4.124]

Hazırkı dövrün sosial-siyasi və mədəni inkişafı istiqamətini qloballaşma olmadan təsəvvür etmək çətindir. Onun əsas mahiyyəti isə onda gedən multikultural proseslərdir. Bu global sosial prosesin əsas vasitələri isə tolerantlıq və dialoq mədəniyyətindən ibarətdir. İstər qlobalizmin, istərsə də multikulturalizmin əsas elementlərindən birini tolerantlıq təşkil edir. Tolerantlıq tarixən bizim məişətimizə belə daxil olmuşdur. Tarixdən məlum olduğu kimi ta qədimlərdən indiyədək Azərbaycanda dini və etnik tolerantlıq hökm sürür. Azərbaycan xalqı çox əsrlik tarixi ərzində daim belə mədəni zənginləşmə və zənginləşdirmə proseslərinin şahidi olmuşdur. Yalnız bir millət (ermənilər) istisna olunmaqla xalqımız heç bir millət və xalqla tarixən heç vaxt kəskin münaqişə və mübahisə anlarını yaşamamış, onunla qonşuluqda və birlikdə yaşayan xalqlarla daim mehriban dolanmışlar. Lakin İlya Çavçavadzenin ürək ağrısı ilə yaşadığı və qələmə aldığı kimi «ermənilər gəldilər və özlərilə bədbəxtlik gətirdilər». Bir tək ermənilər xalqımıza və digər Qafqaz xalqlarına düşmən kəsilmiş, onların tarixi torpaqlarına və mənəvi irslərinə şərək çıxmışlar.[5]

Qloballaşma prosesinin fərqləndirici cəhəti isə onun məhdud bir regionda deyil, bütün dünya miqyasında getməsi, yeniləşmə ideyalarının bir tək ABŞ və digər Qərb ölkələrindən deyil, habelə, Çin, Yaponiya, Koreya, Hindistan, İran, Türkiyə, Ərəb ölkələri və b. regionlardan axıb gəlməsidir. Prosesin multikulturalizmə gətirib çıxarması da elə məhz bunun nəticəsidir. Biz bu proseslə istər ölkə daxilində, istərsə də xarici ölkələrlə münasibətdə üzləşir və öz milli inkişafımızı da onun əsasında kökləyirik. Multikulturalizm adlandırdığımız prosesi o dərəcədə yaxın buraxmalıyıq ki, bu, bizim milli həyatımızı poza bilməsin. Yalnız ona yeni məna versin, onu zənginləşdirdirsin, bunu dünya mədəniyyətlərinin ən yaxın nümunələrinə qovuşdursun, bu qarşılıqlı prosesdə bizim itirə biləcəyimizdən çox qazandığımız olsun. Yalnız bu halda qloballaşma və multikulturalizm bizim mədəniyyətimizin gələcək inkişafının qarantı rolunu oynaya bilər.[3.45]

Ədəbiyyat

1. Aslanova R. Qloballaşma və mədəni müxtəliflik. Bakı. «Elm», 2004, 264 s.
2. Tağıyev Ə. Milli kimlik və multikultural proseslər. Bakı. «Gənclik», 2017, 204s.
3. Şükürov A. Qloballaşma: mahiyyəti və perspektivləri. Bakı, 2001, 170 s
4. Tağıyev Ə. Müasir global siyasi proseslər və milli dövlət ideyası, Bakı, 2006, 286 s.
5. Azərbaycan multikulturalizmi: Təhsil. http://multiculturalism.preslib.az/az_a6.html
6. Azərbaycan multikulturalizmi. http://multiculturalism.preslib.az/az_a1.html.

ДАГЕСТАНСКИЕ ЯЗЫКИ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Магомедов М.И.

*Институт языка, литературы и искусства
им. Г. Цадасы Дагестанского научного центра РАН, Россия*

Проблема сохранения родных языков, судя по частоте обсуждения, на сегодняшний день в Дагестане считается едва ли не одной из самых главных.

Дагестан – республика многоязычная, здесь представлено 32 языка, из которых 14 письменных языков и 18 – бесписьменных [7, 18]. В сельских населенных пунктах активно употребляют родной язык. Иное дело в городах, где повсеместно функционирует только русский язык.

В языковой ситуации Дагестана имеются и тревожные стороны. По нашим данным в Республике Дагестан в среднем от 30 до 45 % людей от каждого коренного народа (а от лакцев – более 70%) живут в городах и находятся «в зоне повышенного риска» – они во втором-третьем поколении, по сути, полностью отрываются от родного языка со всеми вытекающими отсюда последствиями. А ведь это без преувеличения наиболее передовая часть народа, которая должна бы составлять интеллектуальную элиту, цвет нации. Городские жители (аварцы, даргинцы, кумыки и т. д.) за исключением тех, кто в свое время учился в сельской школе, не умеют ни читать, ни писать на родном языке. Конкретные социолингвистические исследования (а они проводились нашим институтом по многим параметрам и в нескольких ракурсах) и анализ статистических данных показали, что во втором-третьем поколении городские дагестанцы не будут читать и писать на своих родных языках. Вероятность же того, что они будут владеть бытовым разговорным языком, почти

что равна нулю. Какая будет ситуация в четвертом-пятом поколении – то есть через 20–40 лет – нетрудно представить даже непосвященному!

Сегодня появились новые очень мощные негативные для языка факторы. Это процессы глобализации, которые охватили теперь и сферы культуры и функционирования языка. По степени негативного воздействия на языки этот фактор сравним с цунами. Остановить процесс угасания языков очень трудно и в большинстве случаев невозможно, если не предпринять самые эффективные меры. Можно рассчитывать на замедление этого процесса и постепенное выправление положения. Однако это трудно сделать силами только лишь одного народа, пусть даже очень ответственного и мобильного. В этой связи совершенно очевидна необходимость объединения усилий многих народов, чтобы действовать сообща, выработав единые меры по предотвращению процесса угасания языков [2, 168].

К сожалению, в Дагестане пока нет ни концепции развития дагестанских языков, ни какой-либо другой программы их развития, ни финансирования на их реализацию. Более того, в 2017–2018 учебном году в Республике Дагестан более 600 мононациональных сельских школ перешло на русский язык обучения. Это серьезное нарушение прав ребенка на получение образования в начальной школе на родном языке. Еще раз подчеркиваем, что речь идет не о городских школах. Если рассматривать процесс обучения родному языку в целом, не ограничиваясь школьным временным отрезком, то очевидно, что первые годы жизни ребенка (1–6 лет) являются самыми важными при овладении одним или более языками, поэтому родная речевая среда для него является крайне необходимой. Дальнейшее обучение ребенка в школе родному языку только укрепляет его речевую основу. К сожалению, некоторые родители запрещают своим детям изучать родной язык, не задумываясь о последствиях, которые приводят к маргинализации целых поколений, не владеющих родной речью. Многочисленные исследования подтверждают, что дети, начинающие образование на своем родном языке, более эффективно вливаются в учебный процесс и в дальнейшем достигают больших жизненных успехов, по сравнению с начинающими образование в школе на новом, незнакомом языке. Жизнеспособность языков малочисленных народов Дагестана зависит не только от законодательных документов, их реализации в рамках законов, но и от других обстоятельств. В частности, начавшийся со второй половины XX века процесс переселения горцев на равнину имел негативные последствия для всех дагестанских языков и культуры. В Дагестане из года в год сужаются сферы влияния родных языков.

Для формирования родной речи и языковой культуры, необходима языковая среда – дети должны постоянно слышать родную речь. Однако эфирное время на родных языках мизерное: в Республике Дагестан на радиовещание на национальных языках выделяется около получаса ежедневно, на телевидение – всего по одному часу в неделю. Для полноценного развития родные языки должны стать языками фильмов, мультфильмов, интернета, современной качественной литературы и цифрового телевидения и т. д. В процессе выработки практических решений и принятия системы мер, представляющих собой основу языковой политики, важным источником является социолингвистическая информация. Языковая политика оказывает значительное влияние на языковую, этническую, экономическую и общественную обстановку в регионе [1, 79].

При этом нужно отметить, что прирост городских жителей за счет приезжих из сельской местности продолжается, и он не приостановится и в ближайшем будущем. Но и это бы ничего. Ситуация усугубляется тем, что родным языком не владеют или не будут владеть в будущем научно-техническая интеллигенция, квалифицированные рабочие, врачи, учителя, творческие работники, молодежь, то есть именно та часть народа, которая у всех других народов считается цветом нации, та часть населения, которая создает и развивает родной литературный язык и вообще национальную культуру [3, 204].

При формировании языковой политики должно быть принято во внимание слабое знание дагестанцами своих родных языков, прежде всего литературных. Никакая языковая политика, даже очень продуманная, никакие пропагандистские мероприятия не дадут должного эффекта и положительных результатов, если эта языковая политика будет построена вне учета того обстоятельства, что дагестанцам свой родной язык не нужен. Незнание родного языка (не говоря о хорошем знании литературного языка) сегодняшнему дагестанцу в принципе ни в чем не мешает. В условиях двуязычия дагестанцы теперь, к сожалению, не ощущают особого психологического и нравственного дискомфорта от того, что не владеют литературным языком или вообще родным языком.

В рамках осуществления языковой политики, видимо, надо будет, прежде всего, принять Закон о языках народов Дагестана и подготовить соответствующие акты, обеспечивающие работоспособность Закона. Вместе с тем целесообразно будет выработать Республиканскую программу по изучению, сохранению и развитию языков Дагестана, т.е. план конкретных практических мероприятий с вовлечением для его выполнения Института языка, литературы и искусства им. Г. Цадасы Дагестанского научного центра Российской академии наук, других научно-исследовательских институтов и вузов республики.

Литература

1. Магомедов Д.М. Особенности национально-русского двуязычия в Республике Дагестан // Язык, этнос, культура. Материалы Международной научно-практической конференции, посвященной Году русского и родных языков в Карачаево-Черкесской республике. Черкесск, 2015, с. 78–80.
2. Магомедов Д.М. Периодизация истории функционирования русского языка в Республике Дагестан // Международная конференция Русско-испанские сопоставительные исследования: теоретические и методические аспекты. Гранада, 7–9 сентября 2011 г. – Granada, 2011, с. 165–169.
3. Магомедов М.И. Гуманитарный Дагестан: язык, культура, образование. Махачкала, 2013, 558 с.

ЯЗЫКОВАЯ ГЛОБАЛИЗАЦИЯ

Матибаева Р.Б.

Международная Исламская Академия, Узбекистан

Современная эпоха стала свидетелем появления многих терминов во всех областях жизни. Один из этих терминов – это глобализация. Глобализация является одним из наиболее важных и заметных событий в конце XX века, но что же такое глобализация?

«Глобализация – это процесс всевозрастающего воздействия различных факторов международного значения (например, тесных экономических и политических связей, культурного и информационного обмена) на социальную действительность в отдельных странах» [1]. Глобализация характеризует собой всеохватывающий и всеобъемлющий процесс интеграции мирового сообщества, взаимопроникновения мировых цивилизаций в условиях общих экономических, экологических, политических, социальных, духовно-нравственных процессов, определяющих современный исторический этап развития общественного сознания. Она настолько существенно меняет коммуникативные, культурные и иные связи и отношения в обществе, социальную действительность, что ее по праву можно считать предвестником качественно новой эры. Происходит постепенный переход от дезинтегрированного мира к глобальному: «Трансформации в обществе при этом настолько значительны, что дают основания считать данный переход становлением мегаобщества, движением от предыстории к истинной истории человечества» [2]. Следовательно, глобализация обостряет необходимость коммуницирования непохожих сознаний, различающихся картин мира и серьезной предпосылкой и сопутствующим фактором глобализационных процессов является язык.

Язык – это орудие, инструмент культуры и способ общения между прошлым и настоящим. Никто не может узнать сокровище человеческой мысли и опыта в областях истории, поэзии и прозы без языка – этого инструмента общения между культурами и народами. Язык под этим описанием сталкивается со многими проблемами. Наиболее важной из них является языковая глобализация, а это означает скорость потока самого сильного языка, который обладает элементами власти, господства и контроля над другими языками, одним из которых является английский язык.

Термин «языковая глобализация» ввели в употребление учёные, которые исследовали влияние глобализации на функционирование национальных языков. Он означает «процесс взаимопроникновения языков в условиях глобализации». Проблемы языковой глобализации существуют с тех пор, как появились языки, так как языки воздействуют друг на друга через контакты носителей языков или через контакты культур. Конкуренция между языками похожа на взаимодействие организмов друг с другом в борьбе за выживание. Важным признаком языковой глобализации является то, сколько в языках заимствованных слов. Таких слов невероятно много, и каждый год их удельный вес в языках растёт. По мнению одних учёных, новые лексические заимствования признаются объективно необходимыми и вполне оправданными, поскольку англицизмы используются в основном в качестве терминов или наименований понятий, новых для

общества носителей других языков. Другие же лингвисты обеспокоены потоком заимствований из английского языка. Их обеспокоенность вызвана тем, что заимствования проникают и в обиходно-бытовой разговорный язык, причем часто с целью повышения «престижности» речи.

Проблема заимствования новых слов между языками является очень актуальной и интересной для изучения, так как заимствования – это один из важнейших факторов их развития. В современную эпоху влияние языков друг на друга стало очевидным благодаря переводам текстов в различных областях науки с разных языков. Здесь можно выявить такие причины заимствования новых слов, как: необходимость в наименовании вещей и понятий, усиление информационных потоков, появление глобальной компьютерной системы и интернета, расширение межгосударственных и международных отношений, развитие мирового рынка, экономики, информационных технологий – все это не могло не привести к вхождению в язык новых слов.

Можно выявить следующие проявления языковой глобализации:

- Двужычие в образовании. Проблема двужычия в образовании и иногда преимущественное использование английского языка в образовании в частных школах и университетах является одним из важных проявлений глобализации языка.

- Публикация научных исследований на английском языке. Для признания в мировой среде и в международных университетах научных исследований нужно публиковать их на английском языке, в противном случае они не получают признание, так как журналы на многих языках не зарегистрированы в индексах научных учреждений, и оптимизация этих журналов для научных исследований требует больших усилий.

- Двужычие даже в общении, а не только в образовании. Нередко бытует превратное мнение и особенно у молодых людей о том, что использование иностранных слов в общении и разговорах – это доказательство того, что человек имеет высокий культурный и общественный уровень.

- Использование английского языка в сфере финансовых операций, экономической активности и торговли.

Эта тревожная ситуация является источником огромной озабоченности о будущем языков народов меньшинств. Этой проблеме необходимо уделить серьезное внимание, необходимы наши решительные действия, чтобы сохранить самобытность этих языков и улучшить его нынешнее и будущее положение. Для достижения этой цели мы предлагаем некоторые рекомендации:

- Привлечь внимание к родному языку как средоточию знаний и средству, позволяющему продвигаться к информационному обществу.

- Использовать родной язык во всех областях жизни и даже в разговорной речи.

- Вести обучение в начальных школах только на родном языке и уделять большое внимание изучению истории, религии и культуры своей страны.

- Нарастивать усилия по созданию культурных и языковых центров в стране, занимающихся вопросами обучения родному языку и сохранения его самобытности, организацией выставок и семинаров о родном языке.

- Создать радиостанции на родном языке.

- Проводить исследования, чтобы выявить проблемы и вызовы, стоящие перед родным языком, прежде всего это негативное влияние языковой глобализации на родной язык; разработать эффективные планы и стратегии, направленные на укрепление позиций родного языка и сохранение его самобытности.

- Принять законы, которые поддержат родной язык и сохранят его самобытность.

- Языковой контроль над детскими программами, так как мы должны прививать нашим детям любовь к родному языку.

- Контроль над переводами книг, чтобы использовались термины родного языка вместо иностранных.

Таким образом, мы приветствуем глобализацию в областях экономики, торговли и инвестирования, но мы отвергаем глобализацию безнравственной и ошибочной идеи, которая скрывается под яркими названиями, но это не значит, что мы выступаем против развития. Мы всегда поддерживаем все новое и полезное и призываем к позитивному взаимодействию между языками и культурами, поддерживаем диалог между цивилизациями, но, в то же время, это не значит, что нам надо открыть наши двери настежь перед ветром, который пытается изменить наши убеждения и дестабилизировать наше общество и культуру.

Литература

1. Робертсон Р. Глобализация: социальная теория и мировой культуры. Лондон, 1992. 338 с.
2. Мамедов Н.М. Концепция устойчивого развития и исторический процесс // Век глобализации. 2010, № 2, с.55-68.

ЧЕЛОВЕК КАК СУБЪЕКТ ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЫ МИРА

Маджидова Р.У.

Узбекский государственный университет мировых языков, Узбекистан

Познание мира может осуществляться только в присущих человеку формах, так как языковая картина мира это мир, увиденный глазами человека, представленный его способами осмысления, выраженный его естественным языком. Вот поэтому языковую картину мира надо изучать в непосредственной связи с сознанием, мышлением, духовно-практической деятельностью человека, который является субъектом языковой картины мира.

Антропологическая лингвистика является сущностным свойством человека, в связи с этим, нам кажется, уместным привести следующее высказывание известного французского лингвиста Э.Бенвениста: “Невозможно вообразить человека без языка и изобретающего себе язык... В мире существует только человек с языком, человек, говорящий с другим человеком, и язык, таким образом, необходимо принадлежит самому определению человека” [Бенвенист 1974, 293].

По справедливому замечанию одного из представителей лингвистической логики Г.В.Лейбница: «Язык есть конститутивная характеристика человека, “зеркало разума”, “толмач разума”». Эту мысль он и продолжая пишет так, что человек “кладезь понятий разума, ... носитель определенного национального характера” [Г.В.Лейбниц], Высказанная в разное время разными авторами, впервые как теоретическая идея была сформулирована в лингвофилософской концепции В.Гумбольдта, в которой силой, делающей человека человеком, признается язык [Гумбольдт 1984, 55]. “Человек становится человеком только через язык” [там же, 349], в котором действует весь творческий потенциал человека, его глубинные возможности.

На основе вышеприведенных высказываний ученых можно констатировать, что язык является сущностной характеристикой человека, важно в аспекте исследуемой проблемы тем, что именно это основное свойство, выступающее как средство, орудие, позволяет говорить о человеке как субъекте языковой картины мира, дает человеку возможность выразить “свое отношение к предметному и непредметному миру, природе ... запечатлеть себя в именах природных объектов, внося в них утилитарную и этническую оценку” [Арутюнова 1999, 3]. Также можно сказать, что язык характеризуется явно выраженной ориентацией на самого человека.

Антропоморфные регулярные метафорические переносы человек - животный мир, человек - растительный мир, которые широко представлены в узбекской языковой картине мира, например: человек - животный мир - *бўтакўз* (досл.: верблюжий глаз), *бўрикалла* - сорт дыни (досл.: голова волка), *лочин* - "сокол" (о смелом, целеустремленном человеке), *мусичаи беозор* - зоол. "вид птицы" (о спокойном, безвредном человеке), *қалдирғоч* - ласточка (имя девушек), *хон қизи* - зоол. божья коровка (досл.: насекомое господина (хана); человек - растительный мир - *Ҳусайни узум* - сорт винограда "дамские пальчики" (досл.: виноград Хусейна; *Абдулла қовун* - сорт дыни (досл.: дыни Абдуллы); *нилуфар* - имя девушек - вид цветка (досл.: нил - мовий (голубое небо), уфар - устремленный, растущий - дослов: цветок растущий к голубому небо; (ср: нерегулярный для русского языка перенос человек - растение: *дамские пальчики* для обозначения сорта винограда, *мать-и-мачеха* для обозначения многолетнего растения, *анютины глазки* для обозначения цветка).

Антропоморфичность в узбекской и русской языковых картинах мира наиболее ярко проявляется в пространственной модели мира в восприятии и языковой экспликации человеком окружающего его пространства. Во многих языках при номинации пространственных представлений для обозначения местоположения, направления используются наименования частей тела человека

(соматизмы) - узбекск: *тоғнинг тепаси* - макушка горы, *тоғнинг елкаси* - горный хребет, *ўнг қўлда* - по правую руку, *чап қўлда* - по левую руку, *тоғнинг этаги* - *подножие горы* и т.д.

Языковая трактовка пространственных реалий также осуществляется с позиций человека. Человек воспринимает пространство относительно самого себя, стремится отразить себя в названиях пространственных объектов. В формировании пространственной модели мира человек использует наименования почти всех частей своего тела. Это лексико-семантическая группа как средство номинации пространственных реалий наиболее полно представлена в узбекском языке. Например, в восприятии узбекского народа модель “верх-низ” связана с вертикальной, а модель “начало-конец” - с горизонтальной позой человека, соответственно с его головой и ногами: *бош* “голова” - верх, верхняя часть - при вертикальной ориентации (*тоғнинг боши* - “вершина головы”; досл.: голова горы) и начало, верхняя часть - при горизонтальной ориентации (*эл (юрт) боши* “начало (верхняя часть) народа. досл.: голова народа); *оёқ* “нога” - низ, нижняя часть (*сувнинг оёғи* “нижняя часть, последняя часть воды” (досл.: нога воды) и конец (*сўзимнинг оёғида* (диалект.) - “в завершении” (досл.: в ногах моих слов). Срединную часть пространственной ориентации символизирует бел “поясница, талия” (*тоғнинг белида* - “в средней части горы” (досл.: в поясе горы). Представляется, что в таких метафорических номинациях, как *дарёнинг*, *сувнинг бўйни*, *бўйи* - “берег реки” (досл.: шея реки), *куннинг бети* “солнечная сторона” (лексема *бет* “лицо” использована в пространственном значении “сторона”), *форнинг оғзи* “рот ущелье” (*оғиз* “рот” - в значении “ущелье”), *у бетда*, *бу бетда* - “на том склоне” (досл.: на той щеке, на том лице),

Сувнинг, *ариқнинг*, *дарёнинг лаби* – русск.: губы воды, арыка, реки. На наш взгляд именно здесь проявляется активность этнического сознания, его “конструирующая”, “рассуждающая” способность при интерпретации результатов когнитивной деятельности.

Во временной модели мира человек отразил историю развития этнических сообществ и человечества в целом, традиции, культуру, нормы поведения, отношение к жизненным ценностям, которые особенно ярко проявляются во фразеологической модели мира, например, в узбекском языке: *кўзи очиқ лигида* (при жизни), *Алимсоқдан қолган* – (с давних времен), *етти авлодида етади* - (до седьмого поколения хватит); *бир умрга*, *ҳаёти давомида* (навек, навеки, навсегда); *туянинг думи ерга текканда* (никогда), *ўла ўлгунча* (пожизненно, навечно); *бўрини йўқласанг қулоғи кўринади* (про волка речь, а волк навстречу) и т.д. В русском языке: *во времена оны* (устарел., некогда, когда-то, очень давно), *время не ждет* (необходимо срочно, немедленно действовать), *во цвете лет* (в молодые годы, в пору расцвета физических и духовных сил), *при царе Горохе* (в очень отдаленные незапамятные времена), *детское время* (не очень поздно, еще не пора ложиться спать), *в самой поре* (в полном расцвете сил), *сколько лет, сколько зим!* (Как давно! восклицание при встрече), *на склоне лет* (в глубокой старости), *много (многие) лета* (устар. пожелание долголетьей жизни), *мафусаиловы лета* (года) *прожить* (очень долго, о долголетьи кого-либо), *с годами* (с течением времени), *испокон веков* (издавна, с незапамятных времен).

Языковые данные также свидетельствуют о том, что как в пространственной, так и во временной модели мира человек использовал в номинациях соответствующих категорий в целом одни и те же семантические мотивировки, одни и те же принципы называния, которые обусловлены единством основных параметров и характеристик пространства и времени (начало, конец, предельность, протяженность, дальность, близость и др.). Антропоцентризм временной модели мира обнаруживается прежде всего в том, что “время - и универсальная и коллективная, и индивидуальная ценность, качественный параметр, вносящий свой вклад в организацию всех других ценностей”¹ [Рябцева 1996, 94]. Небезынтересно в этой связи отметить, что самое дорогое, ценное для себя жизнь

- человек определяет через понятие времени. Поскольку жизнь - время, отпущенное человеку от рождения до смерти, то неудивительно, что индивид и социум небезразличны к тому, чем оно заполнено: полезными делами или тратиться впустую.

В многочисленных пословицах, поговорках и идиоматических выражениях время, проведенное в полезном труде, в поте лица, поощряется: в узбекском языке: *манглай тери билан яшамоқ* (жить своим трудом), *қўли қимирлаганнинг оғзи ҳам қимирлайди* (досл.: у кого руки работают, у того и рот работает, т.е. добудет себе пропитание), *эрта турганнинг оти қулун туғибди* (досл.: кто рано встает, у него жеребец жеребиться); в русском языке: *кто рано встает, тому бог дает; делу - время, потехе - час; весенний день год кормит; не тот хорош, кто лицом пригож, а тот хорош, кто для дела гош; праздное времяпрепровождение осуждается: бекорчидан худо безор - (бездельник), ишламаган тишламас* (вариант.: кто не работает, тот не ест); *ўроқда йўқ, машоқда йўқ - хирмонда ҳозир* (досл.: в еде - волк, в работе - мертвец); кто зевает, тот воду хлебает; труд человека кормит, а лень - портит; с лодырем повидаться - горя наберешься; долог день до вечера, коли делать нечего и умен и пригож, а на дело не гош).

Языковые данные свидетельствуют также о том, что народ, чья жизнь была в полной зависимости от активного труда в определенное время года, не мог вольно обращаться со временем. Поэтому выполнение дела в срок, вовремя - наиболее поощряемая, а привычка откладывать все назавтра - наиболее порицаемая этническими сообществами норма поведения: *бугунги ишни эртага қўйма, ишни бошладингми, охирига етказ* (досл.: хорошее дело не откладывай в долгий ящик, плохое дело не начинай (ни в какой срок); *қ олган ишга қ ор ёғ ар* (отсроченное дело волк съест), *не откладывая на завтра, то что можно сделать сегодня* и другие.

Медлительность, выполнение дела в течение долгого времени, как и поспешность, - антиценности для этноса. Эти значения, относящиеся к полюсам, крайностям, весьма богато представлены на различных языковых уровнях: *ошиққан қиз эрга ёлчимас* (посл, торопливая девушка без мужа останется), *қўз очиб юмгунча* (быстро, поспешно, доел.: будто ветром снесло), *шошган икки марта тўлар*. (поспешишь - людей насмешишь), *олма пиш, оғзимга туш, деб ётма* (много будешь лежать, придется догонять, то есть упустишь время). "Золотая середина", занимающая ведущее место в шкале ценностей народов, остается практически не отраженной в языке: *сабр таги сариқ олтин* (спокойствие (неторопливость) ценится как чистое золото).

В приведенных примерах события оцениваются субъектом, на основании принципа хорошо-плохо, приемлемо - недопустимо, то есть с точки зрения их соответствия норме, установленной человеком. Итак, анализ языковых единиц, связанных с пространством и временем с точки зрения того, что привносит человек как субъект в образ мира, позволяет сделать следующий общий вывод: если в пространственных номинациях человек запечатлел в целом себя, свой внешний вид, уподобил себе конкретные пространственные реалии, то в обозначениях времени он отразил свое активное ценностно ориентированное отношение к миру, к жизни. Следует заметить, что человек не только отражает, объясняет мир, но и оценивает его. Пространственно-временная модель мира оказывается вовлеченным в личностную сферу человека. Но чтобы оценить мир или отдельный его фрагмент, по словам Н.Д.Арутюновой, "человек должен пропустить его через себя» [Арутюнова 1999, 181], поэтому создаваемая субъектом модель мира включает в себя не только когнитивные, связанные с познавательной деятельностью компоненты, но и аксиологические, то есть опирающиеся на принцип ценностной ориентации. Таким образом, оценка обусловлена самой природой человека, поэтому определение понятия оценка, а также выявление способов выражения оценочного отношения человека к миру и самому себе существенны в связи с проблемой интерпретации образа человека в языковой картине мира.

Оценка является субъективным выражением значимости предметов и явлений окружающего мира для нашей жизни и деятельности, оценка - это умственный акт, в результате которого отношение субъекта к оцениваемому объекту, с целью определения его значения для жизни и деятельности субъекта. Поэтому оценка - это неотъемлемая часть процесса познания, тесно связанный с практической деятельности человека. Анализ материала доказывает, что пространственной модели мира, в номинациях пространства и пространственных реалий наиболее ярко выражены сенсорные и рационалистические оценки, что позволяет в целом говорить о гносеологическом характере антропоцентризма данной картины мира, тогда как во временной модели мира в языковых единицах, номинирующих время, особенно, отчетливо представлены обоснованные и целесообразные языковые единицы, исходя из чего антропоцентризм временной модели мира можно охарактеризовать как аксиологический.

Литература

1. Рябцева Н.К. Аксиологические модели времени. /Логический анализ языка. Язык и время. Москва: Наука, 1996, 94 с.
2. Алефиренко Н.Ф. Лингвокультурология: ценностно-смысловое пространство языка: учеб. пособие / Н.Ф. Алефиренко. Москва: Флинта: Наука, 2010, 288 с.
3. Основы антропологистики: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / С.В. Гринев-Гриневич, Э.А. Сорокина, Т.Г. Скопюк. Москва: Академия, 2008, 128 с.
4. Когнитивная лингвистика / З.Д. Попова, И.А. Стернин. Москва: АСТ: Восток-Запад, 2007, 314 с.

MULTİKULTURALİZM VƏ TƏHLÜKƏSİZLİK HİSSİ

Məmmədov C.H.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Cəmiyyətin müasir inkişaf dövrünün başlıca xüsusiyyətlərindən biri ondan ibarətdir ki, dünyada mono- mədəniyyətə malik olan ölkələrin sayı azalır, insan icmalarının əksəriyyətində əhalinin tərkibinin etnik rəngarəngliyi xarakterik xüsusiyyət alır. Buna səbəb olan əsas məqamlar arasında miqrasiya (məcburi və ya könüllü) özünəməxsus yer tutur.

Bu zaman, tədqiqatlardan aydın olduğu kimi, müxtəlif etnik, mədəni və dini qruplara mənsub olan insanların birgə, eyni bir yaşayış məntəqəsində və yaxud yaxın qonşuluqda dinc yanaşı yaşamasına, müxtəlif iqtisadi, siyasi və s. amillərdən savayı, bir sıra sosial-psixoloji amillər (məs., qarşılıqlı təhlükəsizliyin təmin edilməsi, millətlərarası əlaqələrin formalaşması, tərəflərin multikultural ideologiyayı qəbul etməsi meyl və s.) və digər etnik-sosial gözləntilər, qarşılıqlı akkulturasıyaya və qəbul edən tərəfin (yerli əhalinin) qəbul edilən tərəfə (miqrantlara) və, əksinə, münasibətinə əhəmiyyətli təsir göstərir.

Digər tərəfdən, mədəniyyətlərarası fərqlərdən, o cümlədən dini fərqlərdən və təhsilin, intellektual səviyyənin müxtəlifliyindən, adətən, ictimai qeyri-sabitliyin artmasının və müxtəlif sahələrdə cinayətkarlığın səviyyəsinin yüksəlməsinin izahı üçün istifadə edilir.

Deməli, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, miqrantlarla yerli əhali arasında qarşılıqlı münasibətlərin yaxşılaşdırılması baxımından atılan addımlar hər iki tərəfin baza təhlükəsizlik hissini yüksəlməsinə və onlar tərəfindən multikultural ideologiyanın qəbul edilməsinə yönəlməlidir.

Ümumiyyətlə, miqrasiya (və deməli, akkulturasıya) prosesini “müşayiət edən” və ələlxüsüs yerli əhali tərəfindən formalaşdırılan təhlükəsizlik hissini müxtəlif cəhətləri fərqləndirilə bilər.

Bu cəhətlərin konkret təzahür səviyyələri və intensivliyi, miqrantların mənsubiyyətindən asılı olaraq, fərqlənir. Belə ki, mənsubiyyət baxımından, miqrantlar ya yerli əhali ilə eyni (və ya az fərqlənən) etnik qrupa mənsub ola bilər (məs., Azərbaycana köçmüş məhsəti türkləri) və yaxud da bu etnik qrupdan əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənə bilər (Avropaya üz tutmuş livanlılar, əlcəzairilər, digər afrikalılar).

Yerli əhalini narahat edən ən təsirli amillərdən biri – miqrasiyanın qaçılmaz nəticəsi kimi, onların öz ənənəvi “iqtisadi yuva”larından sıxışdırılıb çıxarılması, ümumi həyat səviyyəsinin aşağı düşməsi qorxusudur. Bu qəbildən olan qorxuları iqtisadi təhlükəsizliyin itirilməsi hissi kimi qəbul etmək olar [3].

İqtisadi təhlükəsizlik hissindən savayı təhlükəsizliyin, miqrasiyaya və miqrantlara münasibətdə, yerli əhalini narahat edən daha iki sahəsi fərqləndirilir: mədəniyyətin təhlükəsizliyi və fiziki təhlükəsizlik [3].

Mədəni təhlükəsizlik hissi, fərqli mədəniyyətin daşıyıcısı olan, onun dəyərlərini (ənənələrini, əxlaq və davranış normalarını, dilini və digər etnik=mədəni xüsusiyyətləri) müdafiə edən və hətta yerli əhaliyə

aşılmağa çalışan “yadların” axını ilə, yerli mədəniyyətin sadalanan dəyərlərinin itirilməsi, təhrif edilməsi təhlükəsinin ifadəsi kimi formalaşır.

Hazırda, ələlxüsus Avropa ölkələrində baş verən bir sıra proseslər belə bir fikri irəli sürməyə əsas verir ki, miqrasiya prosesləri ilə bağlı yerli əhalini narahat edən ən vacib amil = fiziki təhlükənin (fərdin özünə, onun ailə üzvlərinə, ümumiyyətlə, yerli icmanın hər hansı bir üzvünə ayrı-ayrılıqda və birlikdə hamıya xarici (cismani, mənəvi) təcavüz təhlükəsinin duyulmasıdır.

Ədalət naminə qeyd etmək lazımdır ki, miqrantlar da, öz növbələrində, analogi çətinliklərlə rastlaşırlar. Məsələn, bir çox miqrantlar, ələlxüsus qeyri-qanuni miqrasiya edənlər, yerli əhalinin bir qismi tərəfindən müxtəlif mənfi xarakterli təsirlərə (məs., ədalətsiz aşağı əmək haqqı, tibbi yardımın alınmasında çətinliklər, millətçiliyin təzahürləri, diskriminasiya və s.) məruz qalırlar ki, bu onların yeni mədəni-ictimai mühitə adaptasiyasını daha da çətinləşdirir.

Müxtəlif mədəniyyətləri özündə ehtiva edən cəmiyyətlərdə mədəniyyətlərarası münasibətlərin nəzərdən keçirilməsi zamanı, adətən, iki yanaşma fərqləndirilir.

Bunlardan birincisi – “qaynar qazan” – miqrantların onları qəbul edən cəmiyyətə mümkün olan tam assimilyasiyasını dəstəkləyir, nəticədə bircins mədəniyyət və ümumi milli identiklik meydana çıxır.

İkinci yanaşma – multikulturalizm – iki məqsədin həyata keçirilməsinə əsaslanır. Bunlardan biri miqrantların mədəni xüsusiyyətlərinin uzun illər boyu, nəsillərdə, qorunub saxlanması, digəri isə bütövlükdə cəmiyyətin həyatında bütün qruplardan olan fərdlərin bərabərhüquqlu iştirakı imkanının formalaşmasıdır [1, 6].

Multikultural siyasətin fundamental məqsədi bu və ya digər səbəbdən eyni bir icma daxilində yaşamaq zərurətinə məruz qalan müxtəlif mədəni-etnik qrupların üzvləri arasında qarşılıqlı anlaşılma və qəbul prosesinin gücləndirilməsidir. Bu məqsəd üç mühüm komponentin köməyi ilə həyata keçirilir:

a) sözü gedən siyasətin mədəni komponenti – bütün etnik qrupların mədəni dəyərlərinin qorunub saxlanmasının və inkişafının dəstəklənməsi yolu ilə həyata keçirilir;

b) ikinci komponent - ictimai və ya mədəniyyətlərarası komponentdir, müxtəlif etnik-mədəni qrupların nümayəndələrinin, həmin qrupların arasında qruplararası əlaqənin təmin edilməsi və bu qrupların icmanın gündəlik həyatında bərabər hüquqlu iştirakına mane olan səddlərin aradan qaldırılmasına yönəlmiş, qarşılıqlı pozitiv fəallığının həyata keçirilməsi imkanını əks etdirir;

c) nəhayət, sonuncu komponent – mədəniyyətlərarası kommunikasiyadır. Bu komponent, qrupların icmanın gündəlik həyatında bərabərhüquqlu iştirakının təmin edilməsi üçün ümumi, rəsmi dilin mövcud olması zərurətini əks etdirir.

Yuxarıda qeyd edilən komponentlər arasında əlaqənin həyata keçirilməsi multikulturalizm fərziyyəsinin mahiyyətini təşkil edir.

Multikulturalizm fərziyyəsi etnik mədəni xüsusiyyətlərin qorunmasını və təhlükəsizlik hissini mədəniyyətlərarası pozitiv münasibətlərlə əlaqələndirir. Bu fərziyyəyə görə, əgər konkret etnik qrupun üzvləri baza təhlükə hissində malikdirlərsə, onda onlar, özlərindən fərqlənənləri qəbul edəcəklər.

Bu baxımdan pozitiv yüklənmiş daha bir fərziyyə - integrasiya fərziyyəsidir. Bu fərziyyə, bir tərəfdən, konkret etnik qrupun öz mədəniyyətini dəstəkləməsinin (mədəni komponent), digər tərəfdən isə onun mədəniyyətlərarası əlaqələrdə iştirakının (mədəniyyətlərarası komponent) dəstəklənməsinə yönəlmişdir. Bu fərziyyəyə görə, əgər fərdlər və ya etnik qruplar (burada əsasən əhalinin miqrasiyaya məruz qalmış hissəsi nəzərdə tutulur), onları qəbul edən cəmiyyətin həyatına qovuşmaqla yanaşı, eyni zamanda öz mədəniyyətləri ilə əlaqəni kəsməmişlərsə, onlar həyatda daha böyük nailiyyətlər qazana bilərlər.

Bunu konkret tədqiqatların nəticələri də təsdiq edir. Belə ki, mədəniyyətlərarası münasibətlərin və akkulturasianın öyrənilməsinə həsr edilmiş çoxsaylı tədqiqatların nəticələrindən məlum olur ki, “ikili əlaqələrə” malik olan insanlar hər iki mədəniyyətdən dəstək və resurs alır və hər iki mədəniyyətin daşıyıcıları üzvləri ilə qarşılıqlı əlaqədə olurlar.

Bu vəziyyət (onu “bikulturalizm” adlandırmaq məntiqə uyğundur) istər psixoloji, istərsə də sosial-mədəni adaptasiya ilə müsbət əlaqəyə malikdir.

Akkulturasia prosesinin mahiyyətini izah edən daha bir fərziyyə - kontakt (əlaqə) fərziyyəsidir. Bu fərziyyə, etnoslararası, qruplararası əlaqələrin, polikultural cəmiyyətdə müxtəlif etnik qrupların nümayəndələrinin qarşılıqlı tolerantlığına əsaslanan əlaqəni səciyyələndirir. Bu fərziyyəyə əsasən, mədəniyyətlərarası əlaqə müəyyən şərtlər (ələlxüsus – hüquq bərabərliyi) daxilində qarşılıqlı qəbul edilməni dəstəkləyir [6].

Beləliklə, multikultural siyasətin yuxarıda qeyd edilən komponentləri onun başlıca məqsədinə - polikultural cəmiyyətdə etnoslararası münasibətlərin yaxşılaşmasına xidmət edir.

Ümumiyyətlə, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, konkret icma hüdüdlərində qəbul edilən tərəf dominant mövqe nümayiş etdirir, pozitiv mədəniyyətlərarası münasibətlərin formalaşmasının başlıca şərtləri kimi isə təhlükəsizlik hissini təmin edilməsi və qəbul edilən tərəfin multukulturalizmin ideologiyasını qəbul etməsidir.

Ədəbiyyat

1. Лебедева Н.М., Татарко А.Н. Стратегии межэтнического взаимодействия мигрантов и населения России. М.: РУДН, 2009
2. Лебедева Н. М., Татарко А.Н. Этническая идентичность, статус группы и тип расселения как факторы межгрупповой интолерантности // Психол. журн. 2005. Т. 26. № 3. С. 51–64.
3. Лепшкова З.Х. Стратегии адаптации мигрантов и их психологическое благополучие (на примере Москвы и Северного Кавказа). М.: Грифон, 2012.
4. Хотинец В.Ю., Молчанова Е.А. Опосредующая роль этнического образа в межэтнических отношениях // Психол. журн. 2014. Т. 35. № 3. С. 40–57.
5. Berry J. Multicultural policy in Canada: A social psychological analysis // Canadian Journ. of Behavioural Science. 1984. Vol. 16. P. 353–370.
6. Berry J. Immigration, Acculturation and Adaptation // Applied Psychology: An International Review. 1997. Vol. 46. P. 5–68.
7. Berry J.W. Research on multiculturalism in Canada // International Journ. of Intercultural Relations. 2013. Vol. 37. P. 663–675.

ODUN İNTEQRATİV TƏBİƏTİ VƏ QƏDİM AZƏRBAYCANDA KLASSİK MULTİKULTURALİZM

Məmmədov İ.M.

Mingəçevir Dövlət Universiteti, Azərbaycan

İnsanları birləşdirən ilk integrativ məfkurənin od olması danılmaz tarixi faktdır. Məhz od təbiətin sərt qanunları qarşısında kimsəsiz və köməksiz qalmış insanları isti bir ocağın başına topladı və onlara salamat qalmaq üçün qüvvə və sarsılmaz ümidlər verdi. Bundan sonra artıq insan özündə fəvqəladə qüdrət hiss etdi, çünki o, artıq “od” (alov) adlı möhtəşəm bir silahın sahibi idi. Beləliklə, od ilk integrativ fenomen olmaqla yanaşı, həm də ixlas baxımından taleyin insanlara bəxş etdiyi çox güclü argument kimi özünü təsdiq etdi. Elmi anlamda od görünən diapazonda şüalanma və istilik enerjisinin ayrılması ilə müşayiət olunan intensiv fiziki prosesdir. Lakin o, bir elementar fiziki hadisə və insanı müdafiə edən çox yüksək enerjili element olmaqla yanaşı şüurlarda və təhtəşüurlarda mistik, sakral və hətta çox dağıdıcı bir qüvvə kimi kök salmış stereotiplərlə də assosiasiya olunur.

İnsanın təşəkkülündə və formalaşmasında ilk üç amildən birinci ikisi şüur və əməkdirsə, *üçüncüsü oddur*. Təsədüfi deyildir ki, tarix boyu od və ocaq yurdun, evin və vətənin sinonimi kimi qəbul olunmuşdur. Bütün dini-fəlsəfi konsepsiyalarda od ən müxtəlif mahiyyətlərdə təzahür etmişdir. Yunan fəlsəfəsində dünyanın əsasını təşkil edən dörd ünsürdən biri oddur (digər üçü su, hava, torpaq). Bir sıra təlimlərdə od hətta kvintessensiya (lat. *quinta essentia* - beşinci element, bütün kainat, dünya ruhu, ən qüdrətli yaradıcı qüvvə) anlamına gəlir [4].

Qədim yunan mütəfəkkirlərindən Heraklitin (e.ə 544-483) fəlsəfi konsepsiyasına görə hər şeyin ilkin əsasını od təşkil edir. Bütün varlıq oddan yaranmış və zamanı gəldikcə oda qayıdacaqdır. Lakin Heraklitin tərənnüm etdiyi od, atəş ümumi yangın qismində təsəvvür olunan yandırıcı və məhvədicə apokalipsis aktı deyildi. O, qanunauyğun və məntiqi şəkildə dünya yaradan şüurlu substansiya kimi qəbul olunurdu və əksliklərin ciddi razılığını, barışığını təmin edə biləcək, materiyayı heçlikdən varlığa qaytaracaq fenomen kimi təsdiq edilirdi. İnsan ruhu isə Heraklitə görə, ilahi odun ən aktiv bir zərrəsi kimi tərənnüm olunurdu [3].

Od təsədüfi bir rəmz deyil. Onunla insan həyatının və fəaliyyətinin bütün aspektləri bağlıdır. Odun və onunla bağlı enerjinin yoxluğu həyatın tamamilə tənəzzülə uğraması deməkdir.

Qurani-Kərimdə İblisin və şər qüvvənin oddan yaradılması ideyası islamın atəşpərəstlərə qarşı xüsusilə barışmaz olması üçün güclü antitativ yaratmışdı. Bir qayda olaraq, islamda alov neqativ fenomen kimi qiymətləndirilirdi və infernal (lat. *infernalis* - cəhənnəm) məkanla, şeytan əməli ilə assosiasiya olunurdu.

Beləliklə, bəzi ənənələrdə od neqativ obrazlarda, digərlərində isə pozitiv mahiyyətlərdə tərənnüm olunur. Bununla bağlı onun funksiyaları müxtəlif və təzadlıdır. O, həm predmetlərə forma verir və onları

dağıdır, həm də cisimləri birləşdirir və parçalayır, həyat yaradır və onu məhv edir. Od həm müqəddəslik, həm də günah, həm qurbangahın sakral elementi, həm də küfrü məhv etmək üçün cəza tonqalı (odlarla sınağa çəkmək), həm əbədiyyətin, həm də qiyamətin rəmzi, eləcə də digər keyfiyyətlərdə insan mədəniyyətinin əsas elementi qismində təzahür edir. Beləliklə, od, atəş bəzi insanları cəzb edir, onlarda ruhani duyğular yaradır, digər insanlara isə yalnız fiziki hadisə təəssüratı bağışlayır və özündə heç bir sakral mənə ifadə etmir.

Qədim İranda və Azərbaycanda döyüşə gedən hər ordunun önündə müqəddəs ocaqdan yandırılmış məşəl aparılırdı. Məhz o məşəl minlərlə insanı qələbəyə aparan sakral bir rəmz idi. Sasani imperiyası dövründə hökmdarlar taxta çıxmazdan əvvəl, paytaxt Ktesifondan piyada yol qət edərək, Azərbaycanın *Qazaka* (indiki *Təxti-Süleyman*) şəhərində yerləşən Azərgüšnasp (Adur-Qušnasp) adlanan məşhur atəşpərəst məbədinə gəlir və burada ibadət edirdilər [1].

Bu gün Azərbaycan bütün dünyada yeganə ölkədir ki, adında “od” anlayışı ifadə olunur (“azər” sözünün hərfi mənası “od” deməkdir). Digər xalqların milli rəmzləri totem (hindu-alqonkin. *ototem* – onun nəslə) təəvvürlərlə (şir, qartal, əjdaha, ayı, şahin və s.) bağlı olduğu surətdə, Azərbaycanın milli rəmzi oddur. Bütün tarix boyu odu sakral bir substansiya kimi tərənnüm etmiş yeganə xalq da məhz elə Azərbaycan xalqıdır. Oda sədaqət və hətta səcdə onun həyat tərzində, əsas adət-ənənələrində və dünyagörüşündə öz əksini tapır. Bununla bağlı olaraq, əsrlər ərzində Azərbaycan millətinin sıx birliyini təmin edən sakral “Odlar yurdu” məfkurəsi azərbaycançılıq ideyasının fundamental nəzəri əsaslarını təşkil edir. Minilliklər ərzində formalaşmış belə mütərəqqi məfkurə çağdaş Azərbaycan millətinin milli xarakterinə, temperamentinə və onun ruhani məzmununa çevrilmişdir. Monoteist dini dəyərləri tərənnüm edən Azərbaycan xalqı oda belə üzvi bağlılığı ilə onu mütləq şəkildə təzahür edən pozitiv bir substansiya çevirmişdir. Odlar ibrani həqiqətlərin vəhdətindən hələ qədimdə və orta əsrlər Azərbaycan cəmiyyətində, bəşər tarixində analoqu olmayan klassik multikulturalizm təşəkkül tapmışdı. Atəşpərəstlikdən gəlmiş vəhdaniyyət ruhu Novruz və Mehrivan (xeyirxahlıq, kompromis, sədaqət, dostluq və məhəbbət tanrısı olan Mitranın şərəfinə hər il oktyabrın 2-də qeyd olunan bayram) kimi bayramların integrativ gücü, sülhəyara aurası ilə minilliklər ərzində xalqları və millətləri özünün əsl kosmopolit orbitinə cəlb etmişdir [2].

Ərəblər Azərbaycana gələrkən, bu məmləkətdə başdan-başa odlara və atəşə sitayiş edən igid insanlarla qarşılaşdılar. Məhz elə bu səbəbdən də onlar bu diyarı “odlar yurdu”, “atəşpərəstlərin vətəni”, “Azərbaycan” adlandırdılar. Ərəblərin bu məkanda islamıyyəti çox çətinliklə yaymalarının səbəbi də, məhz yerli əhalinin atəşpərəstlik ruhuna fəvqəladə bağlılığı, sədaqəti ilə əlaqədar idi. “*Qılnc müsəlmanı*” anlayışı da azərbaycanlıların atəşpərəstlik məfkurəsi ətrafında sarsılmaz birliyinin yalnız qılnc ilə məhv edilməsinin mümkün olması ilə əlaqədar yaranmışdı. Bununla belə, müasir azərbaycanlı ibrani ideyanın daşıyıcısı olsa da, o, daim qəlbində, ruhunda, davranışında, vərdislərində və adət-ənənələrində minilliklərdən gələn “*odsevrlik məfkurəsini*” də tərənnüm edir.

2015-ci il iyun ayının 12-dən 28-dək Azərbaycan Respublikasının Bakı və Mingəçevir şəhərlərində keçirilən I Avropa İdman Oyunlarının açılış məşəlinin Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən məhz Suraxanıda yerləşən Atəşgahda əbədi alovdan yandırılması, Azərbaycan xalqının tarixi yaddaşında, adət və ənənələrində, həmçinin çağdaş dünyagörüşündə odun necə vacib önəm kəsb etdiyini bir daha sübuta yetirdi. Prezidentin başladığı bu estafet “Odlar yurdu” məfkurəsinin yeni intibahı, bu məfkurə ətrafında bütün azərbaycanlıların sıx birliyinə çağırış idi.

Azərbaycan cəmiyyətində klassik multikulturalizmin belə çoxəsrlik tarixi olmasını sənədlərdə təsdiq olunmuş faktlar, ictimai-fəlsəfi ideyalar və ədəbi-bədii irs döənə-döənə sübut edir. Azərbaycan xalqının, həmçinin Yaxın və Orta Şərq xalqlarının dünyagörüşünün, yunan fəlsəfəsinin və xristianlıq ideyalarının formalaşmasında həlledici rol oynamış zərdüştlük təlimindəki tolerantlıq, multimedəni motivlər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Zərdüştlüyə görə, əsl xoşbəxt insan o insandır ki, onun sayəsində başqaları da xoşbəxt olur. O, insanın dözümlü və mərhəmətli olmasını, filantropiyanı və altruizmi ən ali dəyərlər hesab edir. Zərdüştlük təliminə görə, həqiqətə və xoşbəxtliyə can atan əsl insan aşağıdakı xüsusiyyətlərə malik olmalıdır:

1. Həyatı sevmək və ondan zövq almaq. 2. Keyfiyyətli nəsilər yetişdirmək, onlara xeyirxah ənənələri ötürmək. 3. Bütün canlılara sevgi və mərhəmət göstərmək. 4. Ən aktiv həyat tərzini sürmək və iradəli olmaq, yaradıcılığa istiqamətlənmiş böyük güc və enerji toplamaq. 5. Biliklərə yiyələnməyə daim can atmaq. 6. Fanatizmə qarşı mübarizə aparmaq. 7. Ətrafında xeyirxah aləm və pozitiv auralar yaratmaq, parçalamağa deyil, birləşdirməyə meyl etmək. 8. Qorxuya, xüsusilə də ölüm qorxusuna qalib gəlmək (əgər ölümdən qorxursansa, sağ ikən hər gün öləcəksən), qəzəbə (qəzəblənmişənsə, deməli ki, səni artıq şüurun idarə etmir), nifrətə (nifrət edirsənsə, demək artıq sən məğlub olmusan) və laqeydliyə (laqeydsənsə, demək artıq potensial bir cinayətkarsan, yaxud dolayı yollarla haqsızlığa şərait yaradırsan) yox demək.

Beləliklə, Qədim Azərbaycanda oda səcdənin əsrarəngiz gücündən bəhrələnmiş klassik

multikulturalizm özündən sonrakı tarixi dövrlərdə xristianlığın və islamın simasında ən yeni ideologiyalarla zənginləşərək, Azərbaycan ideyasının bərqərar olması üçün münbit şərait yaratdı.

Ədəbiyyat

1. Şərifraz Ə., Kayeni M. Təxti-Süleyman. Təbriz, 1968, s. 19
2. Бойс М. «Зороастрийцы. Верования и обычаи». Москва: «Наука», 1987, с. 45
3. Гераклит. Фрагменты самых ранних греческих философов. Ч. 1. М: 1989, с. 176-257
5. Фасмер М. Очаг. Этимологический словарь русского языка. Москва, 1987. Т. III. с. 177

QLOBALLAŞMA VƏ MULTİKULTURAL DƏYƏRLƏR MÜHİTİNDƏ İNGİLİS DİLİNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Məmmədova A.E., Cahangirova G.V.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

XXI əsrdən başlayaraq, bir çox alimlər, o cümlədən Samuel Huntington, Francis Fukuyama kimi siyasi araşdırmaçılar gələcəkdə müxtəlif mədəniyyətlərin toqquşacağını iddia edirlər. Onların fikirlərinə əsasən dünya kommunist sisteminin uğursuzluğa düşər olması ilə bərabər soyuq müharibə, yəni sosialist düşərgəsi və Qərb ölkələri kimi iki bir-birinə əks olan siyasi sistemin hərbi, siyasi, iqtisadi və ideoloji ziddiyyətləri də sona çatdı. Bundan sonra artıq müxtəlif xalqlar öz mədəniyyətlərinə, milli dəyərlərinə qiymət verməyə başladılar. Ona görə də onlar fikirləşirdilər ki, mədəniyyətə verilən bu dəyər gələcəkdə daha da genişlənəcək və baş verəcək əsas konfliktlərin səbəbi məhz dövlətlər deyil, ayrı-ayrı mədəniyyətlər olacaq. Sözsüz ki, bu toqquşmalar dünyanın gələcəyi üçün böyük təhlükə yaradacaq.

Bu haqda Samuel Huntington "Sivilizasiyaların toqquşması və dünya düzəninə yenidən qurulması" adlı kitabında yazır: "Dünya siyasəti yeni bir mərhələyə daxil olur... milli dövlətlər arasında düşmənçiliyin geri dönməsi, qlobalizm... milli dövlətlər konfliktin əsas iştirakçıları olaraq qalacaqlar, lakin qlobal siyasətin prinsiplial qarşılıqlı əlaqədə olması milli dövlətlər və sivilizasiyanın müxtəlif qrupları arasında baş verəcək" [1,22]. Burada o, Palmerin fikirlərinə də istinad edərək yazırdı "dövlətlərin müharibələri başa çatdı, insanların (müxtəlif mədəniyyətlərin) müharibəsi başlayır" [1, 23]. Göründüyü kimi, onlar mədəniyyəti siyasətdən daha vacib hesab edir, mədəniyyət stereotiplərinin siyasi doktrinalardan daha önəmli olduğunu və onların əsasını təşkil etdiyini vurğulayırdılar.

Beləliklə, müxtəlif mədəniyyətlərin, yəni multikulturalizm anlayışının çox önəmli və aparıcı məfhum olduğunu və onun digər mövcud proseslərlə qarşılıqlı əlaqədə olduğunu aydın sezmək olar. Dünya ölkələrinin multikulturalizm cərəyanına qoşulması qloballaşma adlanan bir prosesdən qaynaqlanmışdır və qloballaşma şəraitində multikulturalizm ən aktual məsələlərdən birinə çevrilmişdir. Müxtəlif mədəniyyətlərin, adətən, endogen qüvvələr tərəfindən formalaşdırıldığını nəzərə alsaq, qlobalizasiya şəraitində müxtəlif mədəniyyətlərin toqquşması labüddür.

Qloballaşma və müxtəlif mədəniyyətlərin nə dərəcədə əlaqəli olduğunu anlamaq üçün ilk növbədə qloballaşmanın nə olduğunu və həyatımıza təsirini anlamaq lazımdır. Onu qeyd etmək lazımdır ki, qloballaşma və multikulturalizm bir-birinə təsir göstərən qarşılıqlı asılı olan məfhumlardır. Qloballaşma sözü "insanları dünya məkanında əlaqələndirən prosesdir". Bu söz çox vaxt beynəlxalq pul kütlələrinin, ideyaların və mədəniyyətin artması yolu ilə insanların qarşılıqlı əlaqəsinin artması mənasını ifadə edir [4, 21]. Dünyadakı iqtisadi integrasiya prosesi və onunla birlikdə olan sosial və mədəni aspektlər bu qarşılıqlı əlaqənin bilavasitə məhsullarıdır.

Mədəni qloballaşma çərçivəsində bu və ya digər ölkənin mədəni müxtəlifliyində onun mədəni dialoqunun, ortaq mədəni aspektlərinin tapılmasında dil amilinin də özünəməxsus rolu var. Multikulturalizmdə dil, kommunikasiya vasitəsi kimi aparıcı funksiyaya malikdir. Məsələn, bu gün Azərbaycanda ingilis dilindən əsaslı şəkildə istifadə olunması, onun aparıcı universitetlərində, təhsil ocaqlarında, gündəlik tele-kommunikasiya vasitələrində, televiziya, radio, qəzet, reklam şitlərində ingilis dilindən istifadə olunması özü bir multikulturalizm ünüsüdür. Bu dildən istifadə olunması nəticəsində Azərbaycan ölkəsi təkcə dünyaya çıxış əldə etmir, həm də dünya nümayəndələrinə öz qapısını açır. Bunun nəticəsində iqtisadi, sosial, təhsil, mədəni və digər sahələr sürətli şəkildə inkişaf gedir. Əbəs yerə deyildir ki, ingilis dilini Asiya kontekstində istifadə edən Honna söyləmişdir ki, ingilis dili "çoxmillətli bir dil və çox mədəniyyətli bir dil"dir. O, ingilis dilinin Anglo-American olmayan mədəni kontekstlərdə istifadə edildiyini və "regionun bir çox yerlərində beynəlxalq ünsiyyət və iş dili" olduğunu söyləmişdir [2,492]. Yeri

gəlmişkən, qeyd etmək lazımdır ki, Kachru və Nelson ingilis dilinin dünya miqyasında istifadəsinin üç əsas növünü təsnifləşdirərək təsvir edirdi: İngilisdilli ilk dil kimi öyrənilən daxili dairə ölkələri; 2. İngilis dilinin Asiya və Afrika kimi müstəmləkə kontekstində öyrədildiyi kənar dairə ölkələri; 3. İngilis dilinin beynəlxalq / xarici dil kimi tədris edildiyi genişlənən dairə ölkələri [2,492]. Bu təsnifatdan da göründüyü kimi, ingilis dili beynəlxalq səciyyə daşıyaraq qloballaşma prosesində multikultural dəyərlərin genişlənməsində əsas daşıyıcı rolunu oynayır.

Bəzi dövlətlərin apardığı monoetnik siyasət yalnız bu dövlətin ərazisində vahid dilin işlənməsini və digər dillərin eyni zamanda multikulturalizm prosesinin passiv əlaqəni gerçəkləşdirsə, Azərbaycanda ikidən artıq dilin aktiv təmasda olduğu ərazilər multikulturalizm prosesinin davamlı inkişafına dair özünəməxsus imkanlar açır. İngilis alimi D.Kristal “İngilis dili qlobal dil kimi” əsərində qeyd edir ki, təxminən 70-dən çox dünya ölkəsində ingilis dili rəsmi dil kimi istifadə olunur [3,60]. Yuxarıda qeyd olunan müəllifin hesablamalarına əsasən, dünyada 2 milyarddan çox insan ingilis dilindən aktiv ünsiyyət vasitəsi kimi yararlanır. Onların 1,4 milyardı bu dildən əsas dil ünüsürü kimi, təxminən 735 milyonu isə ikinci dil kimi istifadə edir. Bu istifadəçiləri birlikdə nəzərə alsaq, ehtimal edə bilərik ki, dünya əhalisinin yarısı ingilis dilində danışa bilir [3,61]. Azərbaycan ölkəsinin də bu dildən əsas ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etməsi onu global multikultural platformaya çıxış əldə etməyə imkan verir.

Beləliklə, qloballaşma, müxtəlif mədəniyyətlərin təşəkkülü və spesifik olaraq Azərbaycan mühitinə istinad etsək, ingilis dilinin istifadəsi bir-biri ilə qarşılıqlı inkişaf edir və bu prosesə daxil olan hər bir fərdə öz töhfəsini verir.

Ədəbiyyat

1. Huntington S. The Clash of Civilizations “Foreign Affairs” Journal, 1993, 93 p.
2. Yamada M. “English as a Multicultural Language: Implications from a Study of Japan ’s Junior High Schools “English Language Textbooks”s. Journal of multilingual and Multicultural Development, 2001, 506 p.
3. Crystal D. English as the global language. Cambridge University Press, 2003, 229 p.
4. James P. Globalism, Nationalism, Tribalism: Bringing the Theory Back In, SAGE Publications LTD, 2006, 340 p.

ƏDƏBİYYAT DÜNYANI İNSAN QƏLBİNİN NURU İLƏ İŞIQLANDIRIR

Məmmədova R.M.

Mingəçevir Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Azərbaycanda ədəbiyyatın öyrənilməsi, gənc nəslin təlim-tərbiyəsində söz sənəti nümunələrindən istifadənin tarixi qədimdir. Ən qədim dövrlərdən xalq müdrikliyinin, çoxəsrlik həyat təcrübəsinin bədii ifadəsi olan folklor nümunələri yeni-yeni nəsillər üçün həyat dərslərinə çevrilmiş, təlim-tərbiyə işində mühüm rol oynamışdır. Laylalar, oxşamalar, tapmacalar, əmək, mövsüm, mərasim nəğmələri, bayatılar, nağıllar, dastanlar gənc nəslin dünyagörüşünə, mənəvi aləminə ciddi təsir etmişdir. Orta məktəbdə ədəbiyyat tədrisinin başlıca məqsədi şagirdlərə yüksək bədii zövq aşılamaqla, onların estetik hislərini, gözəlliyi duymaq, dəyərləndirmək qabiliyyətini formalaşdırmaq və inkişaf etdirməkdir. [1, 3- 18].

Ədəbiyyat insanın, cəmiyyətin hislərini, düşüncələrini, arzu və istəklərini obrazlı əks etdirən söz sənətidir. Bu söz sənətinin ən inkişaf etmiş qolu şifahi xalq yaradıcılığıdır. Şifahi xalq ədəbiyyatının birinci vəzifəsi insanı tərbiyə etməsi, özünü dərk etməsi, ləyaqətli vətəndaş kimi tərbiyə olunmasıdır. Bu dərin məna kəsb edən söz sənəti insanı düşündürməyə, həvəsləndirməyə, həssaslığının artmasına çox böyük kömək edir, daxili qüvvə verir, onu həyata səsləyir, belə desək, yeni mənəvi keyfiyyətlərin yaranmasına səbəb olur.

Ədəbiyyat insanlarda vətənpərvərlik hislərini gücləndirir. “Vətəni sevməyən insan olmaz, olsa da, o şəxsdə vicdan olmaz” kimi ifadələr vətənpərvərlik anlayışının məzmununu yaxşı şərh edir, insanda əməyə məhəbbət hissi oyadır, onda əməksevərlik qabiliyyətini inkişaf etdirir. Şifahi xalq ədəbiyyatı həmçinin məzmununa görə xalq ruhunun, xalq dünyagörüşünün inikası kimi də fərqlənir. Burada milli məfkurə, milli adət-ənənlər, həyat tərzı daha güclüdür. Bədii ədəbiyyat insanın mənəvi-estetik inkişafı prosesində müstəsna əhəmiyyətə malik bir vasitədir. N.Çernişevskinin qeyd etdiyi kimi, elmi ədəbiyyat insanları nadanlıqdan, bədii ədəbiyyat isə kobudluq və bayağılıqdan xilas edir.

Pedaqoji fikir çərçivəsində bədii ədəbiyyatın tərbiyəvi rolu məktəb proqramları ilə məhdudlaşdırılır. Amma ədəbiyyat elə böyükmiqyaslı bir hadisədir ki, o, dərş prosesinə, bütövlükdə təhsil sisteminə sığışa bilməz. Bu baxımdan, bədii ədəbiyyatın tərbiyəvi rolu iki miqyasda nəzərdən keçirilməlidir, birincisi, dərş mənada məktəb miqyasında, şagirdlərin dünyagörüşünü və bədii-estetik zövqünü formalaşdırın vasitələrdən biri kimi. İkincisi, insanı bütün ömrü boyu müşayiət edən, ancaq bədii oxu vasitəsi ilə deyil, həm də teatr, kino, televiziya vasitəsi ilə ona mənəvi-estetik mühit yaradan universal vasitə kimi. Bədii ədəbiyyat incəsənətin bir növü - həyatı obrazlı şəkildə əks etdirən söz sənətidir. Söz sənəti gənc nəsle vətənpərvərlik, humanizm, demokratik baxışlar, öz xalqının ədəbiyyatına, mədəniyyətinə bağlılıq, digər xalqların ədəbiyyatına, mədəniyyətinə ehtiram hissi aşılınmasında mühüm rol oynayır. Bədii əsərləri öyrənən məktəbli müəllimin, dərşliyin ədəbiyyatşünaslıq əsərlərinin köməyi ilə öz qavrayışını cılayır. Şagirdin bədii ədəbiyyat oxucusu kimi tərbiyəsi onun ifadəli oxu təhlil nitq bacarıqlarına yiyələnməsini nəzərdə tutur. Ədəbiyyat fənni həqiqi vətəndaşın və müasir dünya görüşlü şəxsiyyətin yetişməsində mühüm rol olan fənlərdəndir. Məktəbdə öyrənilən əsas fənlərdən olan ədəbiyyat XXI əsrdə müasir dünyagörüşlü, milli və ümumbəşəri mənəvi dəyərlərə yiyələnmiş vətəndaşın, qloballaşan və mürəkkəbləşən dünyada yaşamağı, müstəqil, yaradıcı fəaliyyət göstərməyi, öz xalqını layiqli təmsil etməyi bacaran şəxsiyyətin tərbiyəsində böyük imkanlara malikdir [1, 9-10]. Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərləri tarixi inkişaf nəticəsində təşəkkül tapmış, formalaşmış, milli və ümumbəşəri xüsusiyyətləri özündə əks etdirərək bu günə gəlib çatmışdır. Milli-mənəvi dəyərlər xalqın həyat tərzindən, insanların birgəyaşayışından doğan ümummilli və ayrılıqda hər bir fərdin baxışlar sistemidir.

«Millətin əsasında ideya dayanır». Elmi-fəlsəfi fikir ancaq intellektual elita üçün əlçatandır. Bədii ədəbiyyat isə ən dərin ideyanı da obrazlarla ifadə etdiyi üçün onun oxucuları çoxdur və deməli, təsir dairəsi də qat-qat böyükdür. Xüsusən şifahi xalq ədəbiyyatı, aşiq sənəti əslində milli ruhun bilavasitə ifadəsi olduğundan onu dərk etmək üçün nəinki alim olmağa ehtiyac yoxdur, hətta alimlik burada milli kökdən uzaqlaşma mənasında, olsa-olsa, ziyan gətirə bilər. M.Ə.Rəsulzadə bu məsələni çox gözəl qoymuşdur: «Milliyyət hissini itirməyənlər və milliyyət ruhundan uzaqlaşmayanlar üçün aşiq Kərəmdə, Koroğluda və bunun əmsalındakı nəğmələrdə o qədər ülvı hisslər və o qədər geniş zövqlər vardır ki, onu ancaq saz nəğməsi ilə oxunduğu zaman hekayə qəhrəmanının dərşinə tamamilə aşına ola bilən köylülər qədər saf və pak ürəklərimiz anlaya bilərlər».

Hər bir insan öz şəxsi həyatında bu anları yaşamaya da bilər. İnsan dünyanı dərk etdikcə vətəninə, torpağına məhəbbəti, sevgisi artır, vətənpərvərlik hissləri güclənir. Bu bir həqiqətdir ki, vətənpərvərlik insanda fədakarlıq, qəhrəmanlıq və məğlubedilməzlik hissi yaradır, apardığı mübarizədə onda inam hissini gücləndirir. “Hamımızın ümumi vəzifəmiz xalqımızda vətənpərvərlik, vətən torpağına, millətə sədaqət, vətən

uğrunda şəhidliyə hazır olmaq hisslərini formalaşdırmaq, inkişaf etdirmək və təbliğ etməkdir". Bu dəyərli kəlamlar Ulu öndər Heydər Əliyevindir. [2, 21-22] Bu gün ölkəmiz müharibə şəraitindədir. Gənc nəslə vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə etməliyik. Vətəninə, torpağına sevməyən şagird gələcəkdə heç zaman şəxsiyyət kimi formalaşa bilməz. Vətənin ana qədər müqəddəs olduğunu şagirdlərə kiçik yaşlarından aşılmalıyıq. Bunun üçün şagirdlərə tez-tez qəhrəmanlıq, vətənə sevgi mövzusunda inşa, esse yazdırmalıyıq [3, 125]. Milli Qəhrəmanlarımızı şagirdlərimizə yaxından tanıtmalıyıq. Tərbiyənin digər tərkib hissələri kimi estetik tərbiyə də əxlaq, əqli, fiziki, əmək, hüquq və s. kimi keyfiyyətlərlə qarşılıqlı əlaqədədir. Estetik tərbiyə şəxsiyyət tərbiyəsində böyük rol oynayır. O, tərbiyənin digər tərkib hissələri ilə sıx bağlıdır. Estetik tərbiyə zehni tərbiyəyə kömək göstərir: o, insana bilik verir, həyatı dərk etməyə yardım edir. Estetik tərbiyə insan əxlaqına güclü təsir göstərir. Ədəbiyyat, incəsənət insan mənəviyyatını zənginləşdirir, humanizm, xeyirxahlıq, vətənpərvərlik və b. müsbət keyfiyyətlər formalaşdırır. Estetik tərbiyə prosesində öncə insanda estetik şüur yaradılmalı, sonra estetik hisslər inkişaf etdirilməli və daha sonra estetik davranışa nail olmaq lazımdır. Estetika – gözəllik haqqında elmdir. Gözəllik hissi insan qəlbini təmizləyir, saflaşdırır, onu yaxşı əməllərə yönəldir. Gözəl fikrə və qəlbə malik insan pisliliyə, bədaxlıq, qəddarlığa yol verməz. Bu mənada "Dünyanı gözəllik xilas edəcək" fikrinə haqq qazandırmaq olar. Dahi şairimiz Hüseyn Cavid deyirdi: "Mənim tanrım gözəllikdir, sevgidir". Gözəlliyin başlıca mənbələrini təbiət, cəmiyyət, ədəbiyyat, incəsənət və insan gözəlliyi təşkil edir. İnsanın gözəlliyi zəhəri və daxili gözəlliyin vəhdətidir. Estetik tərbiyə məktəblilərin həyata estetik münasibətlərini, bədii zövqünü, gözəlliyi duyma, qavrama bacarıq və qabiliyyətlərini, hisslərini inkişaf etdirir və formalaşdırır. Estetik tərbiyə geniş anlayış olub, bədii tərbiyəni də əhatə edir. Bədii tərbiyə incəsənət əsərləri vasitəsilə həyata keçirilən estetik tərbiyə prosesidir. Estetik tərbiyənin sisteminə ailədə və uşaq bağçasında estetik tərbiyə, məktəbdə təlim prosesində və sinifdən xaric tədbirlərdə, məktəbdənkənar tərbiyə müəssisələrində, habelə uşaq həyatının təşkilində, insan münasibətlərində estetik tərbiyə işləri daxildir. Estetik tərbiyənin bünövrəsi ailədə qoyulur. Ailə gözəlliyin, uşaq zövqünün ilk məktəbi, ana laylası uşaqların ilk nəğməsidir. Ailədəki səliqə-sahman, təmizlik, uşaq oyuncaqları, ev avadanlığı və əşyalarının gözəlliyi, valideynlərin oxuduğu mahnı və şeirlər, danışdıqları nağıllar, təbiət gəzintiləri - bütün bunlar kiçik yaşlarda uşaq zövqünü formalaşdırır. Estetik tərbiyənin mühüm bir vasitəsi təbiət gözəllikləridir. Təbiət gözəllikləri mənbəyidir. O, estetik hisslərin, təəyyülün inkişafına zəngin material verir. Təbiət gözəlliklərini uşaqlara sevdirmək və onlardan zövq almağı öyrətmək lazımdır. Görkəmli şair Hüseyn Arif təbiət gözəlliklərini gözəl misralarla belə vəsf etmişdir:

Gəl çıxmaq seyrinə uca dağların, Çəmən olan yerdə xalça nə lazım.
Gözündən su içək buz bulaqların, Lilpar olan yerdə dolça nə lazım.
Nə kaman götürək nə tar nə qaval, Orda nəğmə də var, nəğməkar da var,
Yarıb buludları dinəndə qartal O səsə bərabər bir səs harda var.

Təbiət gözəllikləri insanın aqlını və qəlbini zənginləşdirir, onda yüksək estetik və mənəvi hisslər - vətənpərvərlik, xeyirxahlıq, həssaslıq, doğma torpağa məhəbbət, ictimaiyyəti sevmək hissləri oyadır. Bütün bunlar isə təbiətə, ətraf mühitə, insanlara estetik münasibətin formalaşmasına kömək edir. Tarixin sınağından keçən bu dəyərli, hikmətli fikirlər yetişməkdə olan gənc nəslin düzgün tərbiyə olmasına xidmət edir. Biz öz milli dəyərlərimizi lazımcına qiymətləndirib, onu təbliğ etməliyik.

Ədəbiyyat

1. Həsəni B. A. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Bakı: Müəllim, 2016, 449 s.
2. Rəhimov A. N. Ana dilinin tədrisi metodikası Bakı: BQU nəşriyyatı, 2015, 470 s.
3. Rəhimov A. N. İbtidai siniflərdə oxu təlimi. Bakı: BQU nəşriyyatı, 1988, 403s.
4. Yusifov A.F. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Bakı: ADPU nəşriyyatı, 2017, 304 s.

QLOBALLAŞAN DÜNYADA UŞAQ ƏDƏBİYYATININ MULTİKULTURAL ASPEKTLƏRİ

Məmmədov R.M.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Çağdaş dövrün mühüm hadisələrindən biri heç şübhəsiz ki, qloballaşma, onun təsiriylə beynəlxalq və ölkə daxilində toplum daxilində yaşanan yeni dəyərlərdir. Qloballaşma bəşəri dəyərlər, multikultural mühit və hadisələrin sürətli inkişafı ilə xarakterizə edilir. "Liberal dünya düzəni tərəfdarları dünyada bəşəri dəyərlərin, həm də yalnız Qərbin qəbul etdiyi bəşəri dəyərlərin cəmiyyətin və beynəlxalq əlaqələr sisteminin əsasında dayanmalı olduğu fikrini müdafiə edir" [6, 112].

Azərbaycan Respublikasının müstəqillik qazanması ədəbi-nəzəri irsə münasibətdə mövcud stereotipləri aradan qaldıraraq milli-kulturoloji zəminə söykənən yeni baxışlar sisteminin əsasını qoymuş oldu. Məhz bunun nəticəsində uşaq ədəbiyyatı, onun ideya-bədii xüsusiyyətlərini yenidən araşdırılması zərurəti yaranmışdır. Son dövrdə uşaq yazarlarının yaradıcılığının, ədəbi irsinin öyrənilməsi ilə yanaşı, milli ədəbiyyatımızın ümumi problemlərinin tədqiqinə də diqqətin artdığını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Xüsusilə, milli ədəbiyyatımızın sovet dönməsinin on illiklər miqyasında araşdırılması və tədqiq edilməsi bunun təzahürüdür. Sovetlər Birliyinin dağılması ilə dünya arenasında planetar miqyasda baş verən ictimai-siyasi proseslər təbii ki, ədəbiyyatın inkişafında da sosio-kultural və sosio-etnik aspektləri gücləndirdi. Bu baxımdan uşaq ədəbiyyatının çağdaş dövəndə inkişafı və təşəkkül tapması maraqlıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, çağdaş dönmənin uşaq ədəbiyyatının mövzu və problematikası Cırtan və Azman səviyyəsindən uzaqlaşmağa doğru gedir, “can nənə bir nağıl de” fəlsəfəsini kölgədə qoymağa çalışır. Əslində, bu bir həqiqətdir ki, qlobal dəyərlərlə ayaqlaşmaq lokal səviyyədə milli dəyərləri fiaskoya uğradır. “Azmanla Cırtanın yeni sərgüzəştləri”, “Qoğalın nağılı”, “Sehrli xalça” kimi nağıllar artıq müasir uşaq dünyasını fəth edə bilmir. Bunun üçün kiçik oxuculara Belinskinin dediyi kimi “..uşağa surətlər, rənglər, səslər lazımdır. Uşaq mücərrəd ideyaları sevmir, ona tarixçələr, rəvayətlər, hekayələr, nağıllar lazımdır” fikri daha uyğundur [3, 132].

Keçmiş onilliklərə baxsaq, orada yalnız milli dəyərlər fonunda uşaqların dostluğunu görə bilərik. Aytənlə Nazim, Əhmədlə Şahanə, Rüstəmlə Tofiq kimi dostluq münasibətlərində sırf milli dəyərlər bağlılığı vardır. Lakin multikultural aspektdə çağdaş dövəndə uşaqlar kitabdan əlavə vizual olaraq çoxmillətli dostluğun şahidi olur. Bunun da birinci və əsas səbəbi məhz qloballaşma zəminində müasir cizgi və bədii filmlərin məişətimizə daxil olmasıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, televiziya və radio şifahi danışiq mədəniyyətinin önünə keçərək xalq nağıllarını, dastanları ikinci plana keçirdi. Kiçik oxucular artıq kitabdan çox rəngarəng dünya ilə maraqlanır, Batman, Ben10, Calliou, Spider Man kimi qəhrəmanları özlərinə ideal seçirlər. Onları Cırtan nağılları ilə aldatmaq mürəkkəb bir məsələyə çevrilmişdir. Bununla yanaşı, cizgi filmlərində beynəlmiləl bir mühit uşaqları hər bir millətin nümayəndəsi ilə tolerant cəmiyyətdə yaşamaq kimi bir dünyaya aparır. Ona görə çağdaş dövəndə istər dünya, istərsə də milli uşaq ədəbiyyatı ənənələrinə söykənməklə yeni uşaq xarakterləri yaradılmalı, uşaq yazarları bu sahədə böyük əmək sərf etməlidirlər:

“Müasir uşaq ədəbiyyatının qarşısında yeni dövrün vətəndaşını yetişdirmək kimi son dərəcə mühüm bir məsələ dayanır. Bu vəzifənin öhdəsindən gəlmək üçün dünya uşaq ədəbiyyatı ənənələrindən bəhrələnməklə yeni məzmun və mündəricəli, bədii sənətkarlıq baxımından mükəmməl sənət əsərləri yaratmağa böyük ehtiyac duyulur” [9, 8].

Nəticə etibarilə qeyd edə bilərik ki, qloballaşan dünyada artıq uşaq ədəbiyyatı intellektual səviyyədə yenilənməli, multikultural zəminə söykənən yeni əsərlər yaranmalı və müasir tələblərə cavab verən yeni uşaq obrazları yaradılmalıdır. Cırtan müasir prizmadan işlənməli, ənənəvi obraz Əhməd qlobal dünyada özünə yer tapmalı, şəx qüvvələr çağdaş dünya ilə ayaqlaşmalıdır. Bu uşaq ədəbiyyatının tam yeni formatda inkişafını sürətləndirəcək, kiçik oxucuların dünyasında yeni bir səhifə açacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan nəsrinin inkişaf meylləri (Müqəddimə). Bakı: BDU, 1998
2. Babayeva Ə. Cırtan şəhərdən qaçıb. Bakı: Turan, 2001, 112 s.
3. Belinski V.Q. Seçilmiş məqalələri. Bakı: Uşaqgəncnəşr, 1948, 256 s.
4. Belinski V.Q. Rus ədəbiyyatı klassikləri haqqında. Bakı: Uşaqgəncnəşr, 1954, 161 s.
5. Hacıyev A. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı tarixi. Bakı: Təhsil, 2009, 248 s.
6. Həbibbəyli Ə. Sivilizasiyaların kəsişməsində Türk dünyası. Bakı, 2011, 257 s.
7. Xəlil Z., Əsgərli F. Uşaq ədəbiyyatı. Bakı: ADPU, 2007, 489 s.
8. Yusifoğlu R. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı: Şirvanəşr, 2005, 228 s.
9. Yusifoğlu R. Uşaq ədəbiyyatı. Bakı: Şirvanəşr, 2006, 268 s.

“SƏADƏTNAMƏ” MƏSNƏVİSİNDƏ DİNİ TƏRİQƏTLƏRƏ MÜNASİBƏTİN BƏDİİ İFADƏSİ

Məmmədova S.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Orta əsrlər Azərbaycan təsəvvüf ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Şeyx Mahmud Şəbüstəri islam filosofu kimi şöhrət qazanmışdır. Daha çox “Gülşəni-raz” müəllifi kimi tanınan Şəbüstərinin ikinci mənzum

əsəri “Səadətnamə” sufi təliminə dair dəyərli məlumatlar və fikirlərlə zəngin bir əsərdir. Eyni zamanda bu əsər Şəbüstərinin həyatı, görüşləri, səfərləri, sufi alimlərlə münasibəti barədə məlumat verən yeganə əsəridir.

Şəbüstəri “Səadətnamə” əsərində həqiqətə çatdıracaq yolun mərhələlərini açıqlayır. Əsərin yazılma səbəbindən danışan müəllif 66-cı beytdə belə söyləyir:

(Bu din əhli yetmiş üç dəstəyə bölünənə qədər vahid bir dəstə idi) [1,150].

Şair burada mühüm bir məqama işarə edir: Allahın dini birdir, insanlar onu müxtəlif fırqə və məzhəblərə ayırmışdır. O, millətin 73 məzhəbə parçalanmasından nigarançılığını bildirir və bu əsəri ona görə qələmə aldığını söyləyir:

(Mən bu qədər müxtəlif yanaşmanı görəndə öz dinimin üzərində daha çox əsməyə başladım) [1,150].

Şəbüstəri vahid və həqiqi din olmaq uğrunda ətrafında yetmiş iki fırqənin mübahisə etdiyini diqqətə çatdırır, öz dövründə hətta bu sayın yeddi yüzə çatdığından gileylənir. Təsəvvüf ədəbiyyatında bu məsələ ən çox diqqət yetirilən və şərh olunan məsələlərdəndir. Sufilər bu yozumlarında bəzən Hz.Əlinin dilindən söylənən kəlame da istinad edirlər. Hz.Əlinin dilindən söylənən hədisdə deyilir: “Elm bir nöqtə idi, onu cahillər çoxaltdılar” [4, 1053].

Deməli, Şəbüstərinin əsərinin hədəfi tövhid etiqadını anlatmaq və bəşərə səadət yolunu göstərməkdir. O, həmin düşüncəni poetik dil vasitəsilə bəyan etməyə çalışır.

Əsərini dini məsuliyyət duyğusu ilə qələmə aldığını söyləyən Şeyx Şəbüstəri “Səadətnamə” əsərinin məzmununun tövhid, hikmət və dinin əsasları olmasını bildirir və müxatiblərini təfəkkür və səadət əhli adlandırır. Hər bölümün sonunda “Zalalül-mübin” başlığı altında şairə görə, dindən uzaqlaşan fırqələrin görüşləri müzakirə olunur. Müxtəlif mövzular üzrə yanlış mülahizə yürüdən zümrələr və onların yanlışlığı məqamlar isə “Zalalül-mübin” (ən böyük zalalat) başlığı altında verilir. Müəllif bəzən çox kəskin şəkildə onları tənqid edir, fikirlərini təkzib edərək dəlillər gətirir. Əsərdə 14 başlıq altında bu mövzu işıqlandırılır. “Mənşə” hissəsində bu bidətçi fırqələrin meydana gəlməsindən bəhs etmişdir. “Səadətnamə” əsərində Şəbüstərinin əsas tənqid hədəfləri: Sabiilik, Atəşpərəstlik və Zərdüş, Yəhudilik, Xristianlıq və bir sıra məzhəblər (dəhriilik, kərramilər, rafizilər, mötəzilələr, qədərilər) idi.

1. Sabiilərin tənqidi. Məlum olduğu kimi, sabiilər ulduzlara ibadət edən toplum olaraq qəbul edilir. Ərəblərin Cahiliyyə dövründə öz dinindən dönərək başqa dini qəbul edənlərə “sabi” deyilmiş. Hətta rəvayətə görə Məkkə büt-pərəstləri Məhəmməd peyğəmbəri və ilk müsəlmanları öz inanclarından döndüklərinə görə sabii adlandırmışlar. Şəbüstəri sabiiləri “ulduzlara sitayiş edən sabiilər hər gördükləri ulduza bənzər mücəssmələr (bütlər) yaradıb ona Allah dedilər” deyər təqdim edir. Sonra İbrahimini onu rəbb kimi qəbul etməməsini, ikilik məzhəbini batil hesab etməsini və büt sındırmasını belə əsaslandırır ki, “ulduzun dolanması onun yoxluğunun nişəsidir və naqisliklə dəyişkənlik həmişə bir yerdə olur”. Fikrinə Quran ayəsini dəlil gətirməklə qüvvət verir: “Haqqın dərgahında ulduzun məqamı yüksəkdir. Çünki “And olsun ulduza!” ayəsi and ayəsidir.

2. Atəşpərəstliyin tənqidi. Atəşpərəstliyə görə dünyada daim bir-biri ilə mübarizə aparan iki qüvvə vardır ki, bunlardan biri xeyir - Hörmüz, digəri isə şər - Əhriməndir. Şəbüstəri atəşpərəstləri məhz bu görüşlərinə görə tənqid edir. Şəbüstəriyə görə “məcusilər şər və küfrü Əhriməndən, yaxşılıq və xeyiri isə Hörmüzdən bildikləri üçün yaxşılıq və pisliliyi iki tanrıya aid edirlər və bununla da tövhidi inkar edirlər”. Şəbüstərinin qənaətinə görə hər bir insan mövcud olduğu vəziyyətini dəyişə bilər. Yəni pis yaxşı və yaxşı pis ola bilər. Daha sonra Quranın Nəml surəsini dəlil gətirərək yazır: “Ey müvəhhid, könül zövqünə uyğun olaraq Quranın “Məgər Allahla yanaşı başqa bir tanrımı var?!” ayəsini oxu (Nəml surəsi, 61). Atəşpərəstliklə yanaşı, “Xəlvətdə olduğu zaman uzaqdan alova bənzəyən işıq parıltısını görən “Zərdüştü də ifşa edir. Maniliyi isə “Zərdüştbə başqa bir səs verdi”yinə görə tənqid edir. Şah Şapurun etimadını qazansa da Bəhram Gur tərəfindən dağıldığını vurğulayır.

3. Yəhudiliyin tənqidi. Yəhudiliyi Tanrını insana bənzətdiyinə görə tənqid edir.

Şeyx Mahmudun bu əsərində yaşadığı dövrdə fəaliyyət göstərən bir sıra fırqələrə də qarşı çıxdığı məlum olur:

1. Dəhriilik. Mütəfəkkir “Haqqı inkar etdikləri üçün” dəhriiləri kəskin tənqid edir [1,162]. Bu nəzəriyyənin Meymun ibn Dəysan tərəfindən irəli sürüldüyünü bildirir. Dəhriilərin nəzərinə, zaman hər şeydən daha qədimdir və bu səbəbdən də, Allah-Taala aləmlərin yaradıcısı ola bilməz. Tanınmış tədqiqatçı Ahmet Yaşar Ocak R.C.Zaehnerə istinadən “zindiqin klassik islami ədəbiyyatda əl-Beyruni və əl-Qəzali kimi alimlər tərəfindən dəhri deyilməkdə olub Allaha inanmayan və heç bir dinə mənsub olmadığı halda, təbiətin yaradılmamış, əzəli və əbədi olduğuna qail olan şəxslər üçün istifadə olunduğunu” [3, 11] vurğulayır.

2. İşraqilik və məşşayilik. Şeyx Mahmud “yunan fəlsəfəsinin varisi” saydığı bu iki fəlsəfi cərəyanın davamçılarının sözləri və metodlarını tənqid edir. Şəbüstəriyə görə, məşşayi və işraq filosofları dindən uzaqdırlar, çünki onlar aləmin qədim olmasına inanırlar [1, 185]. Şeyx Şəbüstəri məşşayilər barədə də eyni

inkarçı mövqedən yazır ki, məşşayilərin düşüncə tərzinin əsası Aristotelə dayanır. Asiman və varlığın qədim olması ilə bağlı şübhəni Aristotel bəyan etmiş, İbn Sina bunu təkmilləşdirmişdir [1, 226]. Mütəfəkkir mənfi münasibətini açıq ifadə etdiyi işraq fəlsəfəsinin isə Plotondan qaynaqlandığını, sonradan müxtəlif küfr və cahilliklə qarışdığını bildirir.

3. Mötəziliyin kəskin tənqidi. Şeyx Mahmud qədərə inanan mötəzililəri kafirlərə bərabər sayır, bu cərəyanın tərəfdarlarının yanlış yolda olduqlarını bildirir [1, 187]. Ümumilikdə, Şəbüstərinin dövrün tələbi ilə digər dinlərə və məzhəblərə tənqidi baxışı “Səadətnamə” əsərində aydın bir şəkildə ifadəsini tapmışdır.

Ədəbiyyat

1. Məcmueyi-əsar Şeyx Mahmud Şəbüstəri /farsca (tərtib edən: Səməd Müvəhid. Tehran: Tohuri, 1365 (h.), 420 s.
2. Qurani-Kərim. (tərcümə edənlər: Z.Bünyadov, V.Məmmədəliyev) Bakı: Çıraq, 2005, 636 s.
3. Ocak A.Y. Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler, 15- 17 Yüzyıllar. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014, 520 s.
4. Usluer F. Hurûfilikte on iki İmam \ Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 5/1 Winter, 2010, s.1361-1389.

MİLLİ -MƏNƏVİ DƏYƏRLƏR QLOBALLAŞMA VƏ MULTİKULTURALİZM KONTEKSTİNDƏ

Məmmədova G.B.

Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Mütəxəssislərin böyük əksəriyyətinin gəldiyi ümumi qənaət belədir ki, çağdaş dünyamızda, bütövlükdə XXI əsrdə bəşəriyyətin inkişafını, ilk növbədə, qloballaşma müəyyənləşdirəcəkdir. Qloballaşma, əslində, yeni hadisə deyil, bəşər tarixində bu prosesin reallaşmasına, daha doğrusu, xalqların, dövlətlərin birləşməsinə, qaynayıb-qarışmasına, indiki anlamda integrasiyasına, vahid siyasi, iqtisadi və sosial-mədəni məkana çevrilməsinə dəfələrlə cəhdlər olmuşdur. Qüdrətli cahangirlər, güclü imperiyalar zaman-zaman bu iddiaya düşmüş, silah gücünə böyük ərazilər tutmuş, ayrı-ayrı xalqları, dövlətləri tabe etdirmiş, amma bütün dünyaya yiyələnmək heç kəsə nəsisə olmamışdır. Bu missiyanı bir qədər başqa formada öz üzərinə götürən dünyəvi dinlərin də heç biri bütün bəşəriyyətin vahid bayraq altında birliyinə hələ ki, nail olmamışdır.

Mənəvi dəyərlərin meydana gəlməsi bəşər övladının öz yaşam kriteriyalarının və canlı aləmlə qarşılıqlı münasibətləri zəminində əxlaqi kodekslərin bərqərar olunması zərurəti ilə şərtlənib. İlk dövrlərdə dinlər cəmiyyətin həyatını nizama salıb, qayda-qanunları təsbit edib, əxlaqi kriteriyaların bərqərar olunmasını təmin edib. Sonralar milli mədəniyyətlər formalaşmış və dünya bu sahədə zənginliklər qazanıb. Lakin etiraf etməliyik ki, sonrakı dövrlərdə dinin kontekstdən çıxarılması nəticəsində onun elmi-texniki inkişafa qarşı çıxması, elmi, təhsili, mədəniyyəti və incəsənəti yalnız dini ehkamlar çərçivəsində görmə cəhdləri bir çox cəmiyyətlərin inkişafına mane olub [1].

Müasir dünyaya nəzər yetirsək, milli və mənəvi dəyərlərin qarşılıqlı integrasiyası əvəzinə, onların süni yaradılmış qarşılıqlı çətinliklər yaradıb. Təəssüf ki, XXI əsrdə də inkişaf etmiş dünya din və məzhəb qarşılıqlı çətinliklərinin, etnik toqquşmaların, faşizm meyillərinin şahididir. Yaxın və Orta Şərqdə dinin siyasiləşməsi prosesləri, konfessional təəssübkeşlik, etnik qarşılıqlı çətinliklər və terror aktları, müxtəlif etnik qrupların və fərqli din mənsublarının birgə yaşadığı ölkələrdə bəzi qərb dairələri tərəfindən qızışdırılan vətəndaş müharibələri davamlı xarakter alıb. Bəzi cəmiyyətlərdə (Yaponiya, Şimali Amerika, Avropa, Rusiya, Çin və s.) dinin cəmiyyətin həyatında yerinin dəqiq müəyyən edilməsi həmin cəmiyyətlərdə ümumbəşəri dəyərləri, insan haqlarını, texniki və elmi inkişafı təmin edə bilib. Bəzilərində (Əfqanıstan, İraq, Misir, Liviya, Pakistan və s.) isə əksinə olub. Beləliklə, dünyanın hazırkı realıqlarından yanaşsaq, dinin mahiyyəti kimi rol da fərqli istiqamətə yönəldilib. Müasir dövrdə dünya birliyi yeni çağırışlar və təhdidlər qarşısındadır. Qloballaşma prosesinin təsiri altında hətta dünyanın ən ucqar nöqtələrində baş verən hadisələr belə planetar prizmadan mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Günümüzdə dünyanın harasında baş verməsindən asılı olmayaraq, etnik separatizm, dini ayrı-seçkilik, radikalizm, terrorizm və digər bu kimi trendlərin xüsusiyyətləri yerli çərçivəni çoxdan aşmışdır. Ən qorxulusu isə odur ki, baş verənlərə ədalətli yanaşma olmadıqda və ya proseslərin tənzimlənməsində beynəlxalq hüququn norma və prinsipləri nəzərə alınmadıqda bəşəriyyətimizin qarşısında dayanan təhdidlər daha da mürəkkəb xarakter alır və müxtəlif radikal meyillərin güclənməsinə səbəb olur.

Yeni minillikdə global müstəvidə ən mühüm çağırışlardan biri kimi fərqliliklərin – fərqli

sivilizasiyaların, mədəniyyətlərin, dinlərin, hətta xalqların birgəyaşayış fəlsəfəsi ilə bağlı baş verən dəyişiklikləri və miqrasiya proseslərinin təsirini fərqləndirmək olar. Çünki İkinci Dünya müharibəsindən sonra Qərbin artmaqda olan dominant mövqeyi cəmiyyətin həyatında “birgəyaşayış və miqrasiya” nisbətini müəyyənləşdirmişdir. Bu model Qərb ölkələrinin ucuz işçi qüvvəsini mexaniki olaraq qəbul etməsi və yeni gələnlərin vahid, heç bir milli-mədəni-dini xüsusiyyətini nəzərə almayan universal dəyərləri qəbul etməsi üzərində qurulmuşdur. Sonrakı proseslər göstərdi ki, bu siyasət işçi miqrantların Qərb dəyərlərinə uyğunlaşdırılmasına deyil, daha çox təcrid olunmasına yönəlmişdir. Avropada yeni sakinlərə sanki “istismar müddəti” başa çatdıqdan sonra geri qayıtmalı olan miqrantlar kimi baxılırdı. Bu prosesdə “Qoca qitə”nin yeni sakinlərinin yalnız birinci nəslə ilə bağlı problem yaşanmadı. Artıq ikinci nəsil miqrantların təhsil, sosial, dini ibadət, ailə kodeksi və mədəni dəyərlərinin nəzərə alınmaması Avropanın özünün elan etdiyi demokratik prinsiplər və multikultural dövlət doktrinası ilə ziddiyyət təşkil edirdi. Bütün bunlar üçüncü minilliyə doğru Avropa ölkələrinin daha əvvəl bəyan etdikləri prinsiplərdən geri çəkilməsinə səbəb oldu.

Bu mərhələdə Avropa ölkələrinin liderlərinin bəyan etdiyi multikulturalizm müstəmləkələrdən gələn yeni sakinlərin Qərbin vahid dəyərlər sisteminə daxil olması və miqrantların assimilyasiyasına yönəlmiş ideologiyaya xidmət edirdi. Lakin hadisələr göstərdi ki, Qərbin müstəmləkə siyasəti həmin dövrdən etibarən tamamilə əks effekt verməyə başlamışdır. Avropalıların “böyük coğrafi kəşflər” dövründən başlayan qanlı işğalçılıq siyasətindən fərqli olaraq miqrantlar Avropada səssiz-səmirsiz məskunlaşmaqla bu məkanı “işğal” etməyə başladılar. Keçən dövr ərzində isə fərqli mədəniyyət daşıyıcılarını universal modelə tam uyğunlaşdırmaq, “Qoca qitə”də mozaik cəmiyyət yaratmaq mümkün olmadı [2].

Qərbin gözündə yeni gələn miqrantlar mühacir qəbul edən cəmiyyətin yeknəsəq tərkib hissəsi olmalıdır. Onların fərqli davranış və ya əxlaq normaları Qərb dəyərləri ilə uyğun gəlmədiyi üçün qəbul edilməzdir. Lakin hətta ikinci və üçüncü nəsil miqrantların uyğunlaşma problemləri və dini-mədəni ənənələri saxlaması multikultural siyasətdə nəyinsə çatışmadığını göstərdi. “Qoca qitə”də Qərb dəyərlər sistemindən fərqli dəyər daşıyan yeni sakinlərin problemlərinin həllinə Avropa dövlətlərinin liderləri “kim bizim kimi deyilsə, bizimlə yaşaya bilməz” fəlsəfəsi ilə baxmağa başladılar. Bu isə islamofobiya, ultramillətçilik, radikalizm meyillərinin və paralel olaraq beynəlxalq terrorizm şəbəkəsinin “ədalətli dünya” qurulması ilə bağlı çağırışlarına qoşulanların sayının artmasına səbəb oldu. Əslində isə, dünyada artmaqda olan fərqliliklər arasında toqquşma və ziddiyyətlərin fonunda bəşəriyyətin gələcəyinə əsas ümid dialoq və harmoniyadır. Çünki tarixi inkişaf boyu biz fərqli dinlər, mədəniyyətlər və sivilizasiya daşıyıcılarının eyni məkanda bərabər şərtlərlə yanaşı və birgə yaşamasının mümkün olduğu kimi, olmadığı hallarla da dəfələrlə rastlaşmışıq. Fərqli zamanlarda xristian və islam, xristian və bütperəst, islam və bütperəst, eləcə də Qərb və Şərq dəyər daşıyıcılarının ziddiyyəti onların bir-birindən təcrid olunmuş şəkildə yaşamasını şərtləndirmişdir və onların bir-birinə qarşı dözümlülüyünün yalnız bərabər gücə malik olduqları hallarda mümkün olduğunun şahidi olmuşuq. Müasir dövrümüzdə isə qloballaşma proseslərinin bu qədər dərininə inkişaf etdiyi bir dövrdə artıq bu mümkün deyil. Qloballaşan dünya fərqli mədəniyyətlərin birgəyaşayışı olmadan mövcud ola bilməz. Artıq dünyada monokultural və monoetnik cəmiyyət və ölkə anlayışı qəbul olunmur. Beynəlxalq münasibətlərdə də, istər siyasi, istərsə iqtisadi və ya mədəni sahə olsun, hər hansı dövlət özünü təcrid şəraitində inkişaf edə bilməz. Bəşəriyyət yalnız fərqliliklərin dəyərlərinə hörmət etməklə inkişaf edə bilər. Dünyada çox az sayda mövcud olan monoetnik ölkələr isə ya coğrafi, tarixi, siyasi səbəblərdən təcrid olunmuşdur, ya da bu, ölkədə aparılan şovinist və dözümsüzlük siyasətinin təzahürüdür. Məsələn üçün, monoetnik ölkə olan Ermənistanda bu, digərlərinə qarşı dözümsüzlük ideologiyasının nəticəsidir. Bu mənada Azərbaycan bütün dünyaya nüsxə ola biləcək dəyərlərə sahibdir. Keçən tarixi zaman kəsiyi təsdiq etmişdir ki, Azərbaycan “sonrakı” müxtəlifliyi öz dəyərlər sistemində xüsusi yer ayırmaqla qorumuşdur. Bu isə vətənimizin “ilkin” və “sonrakı” müxtəlifliyin bərabər şərtlər altında birgəyaşayış fəlsəfəsini və multikultural dəyərlər münasibətini ortaya qoyur. Fərqli dəyər sistemi daşıyıcılarını qəbul edə bilməyən və bununla da multikultural cəmiyyətin gələcəyinə şübhə ilə yanaşan Avropadan fərqli olaraq, Azərbaycanda “ilkin” və “sonrakı” müxtəlifliklərin birgəyaşayışına əsaslanan multikultural dəyərlər böhran yox, intibah yaşayır. Çünki multikulturalizm Azərbaycanda həyat tərzidir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev K. Multikulturalizm siyasətinin nikbinlik və bədbinlik qütbləri. / "Respublika" qəzeti, 13 aprel 2016-cı il, s.5
2. Həbibbəyli Ə. Multikulturalizm: bəşəri ideya, yaxud Qərb dəyərləri. Qlobal siyasət: təhdidlər, çağırışlar, ümidlər. Newtimes /məqalələr toplusu/. Bakı: Qanun, 2013
3. BMT-nin Sivilizasiyalar Alyansının VII Qlobal Forumunun rəsmi açılışında Prezident İlham Əliyevin nitqi /26 aprel 2016-cı il/ - <http://www.president.az/articles/19727>

AZƏRBAYCAN TOLERANT ÖLKƏ KİMİ

Məhərrəmovə E.X., Dadaşzadə Ə.İ.
Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Müasir dünyada siyasi və humanitar kataklizmlərin baş verdiyi bir şəraitdə multikulturalizm ideyalarının təbliğinə böyük ehtiyac hiss edilməkdədir. Məhz buna görədir ki, multikulturalizm ideyalarının geniş inkişaf tapmasına böyük səy göstərən, bu ideyaların elmi-nəzəri əsaslarının formalaşmasına qiymətli töhfələr verən möhtərəm Prezidentimiz 2016-cı ilin “Azərbaycanda multikulturalizm ili” elan edilməsi haqqında fərman imzalamışdır. Bu fərman multikulturalizmin dövlət siyasəti, həyat tərzı olan bir ölkənin bütün dünyaya çağırışıdır.

Dünyada, xüsusilə demokratiyanın beşiyi sayılan Avropa ölkələrində multikulturalizmdən uzaqlaşmaq, dünya xalqları arasında ayrı-seçkilik toxumu səpmək, ikili standartların tətbiqinə geniş meydan vermək, millətçilik, irqçilik, diskriminasiya, nifrət və dünya dinləri arasında ixtilaf yaratmağa meyil göstərmək, şovinizm siyasətini həyata keçirmək, islamofobiya və digər fobiya kimi mürtəce baxışların formalaşdığı bir şəraitdə multikulturalizm ideyalarının təbliği olduqca mühüm siyasi, ideoloji və mədəni əhəmiyyət kəsb edir. Bəşəriyyətin yaratmış olduğu ideyalar, fəlsəfi-siyasi konsepsiyalar içərisində multikulturalizm ideyası insanlığa məxsus ən humanist anlayış kimi böyük şöhrət qazanmışdır. Multikulturalizm – çoxmədənilik, müxtəlif mədəniyyətlərin bir yerdə yaşadığı cəmiyyəti təyin edən anlayışdır. Təxminən orta əsrlərdə yaranan, tədricən inkişaf edib formalaşan multikulturalizm XVIII yüzillikdən başlayaraq daha geniş miqyasda inkişaf etmiş, yeni-yeni çalar kəsb edərək müxtəlif dövlətlər, ölkələr, xalqlar arasında beynəlxalq dostluq əlaqələrinin qurulmasında, idarə olunmasında əsas elmi-nəzəri mənbə kimi inkişaf tapmışdır.

Multikulturalizm mədəniyyətlərin və sivilizasiyaların zəruri aləti kimi digər mədəniyyətlərin mahiyyətini, xarakter xüsusiyyətlərini, tarixini və nailiyyətlərini öyrənmədən, onlara qarşı tolerant münasibət, müxtəlif xalqlara hörmət, mədəniyyətlərin və sivilizasiyaların dialoqunu qurmaq mümkün deyil.

Azərbaycan tarixən multikulturalizm ideyalarına sadıq bir ölkə olmuş, xalqımız öz xarakterik xüsusiyyətləri, adət-ənənələri, tolerantlığı, beynəlmilətçiliyi, müxtəlif xalqlara, dinlərə müsbət münasibəti ilə fərqlənmiş, ölkəmiz xalqlar dostluğunun məkanına çevrilmişdir. Bu məkan bütün dünyada multikulturalizm bərqərar olduğu müxtəlif xalqların, dinlərin, dostluq, qardaşlıq şəraitində yaşayan humanizmə, tolerantlığa, insanlığa xidmət edən Azərbaycan məkanıdır. Avropa və bəzi Qərb dövlətləri multikulturalizmi idarə etməyin kifayət qədər mürəkkəb vəzifə olduğunu bəhanə edərək ondan imtina etmişlər. Halbuki özlərini mədəniyyətin beşiyi hesab edən bu ölkələrdə multikulturalizm ideyaları əleyhinə yeni müstəmləkəçilik, bölünüb qurtarmış dünyanın düşmənçilik ideyalarını təbliğ etmək, islam dini ilə xristian dinləri arasında düşmənçilik toxumu səpmək, ikili standartlar tətbiq etmək meyilləri güclənməkdədir. Hələ 90-cı illərdə multikulturalizmin dövlət siyasətinə, xalqımızın həyat tərzinə çevrilməsini zəruri hesab edən Ulu öndər Heydər Əliyev yazırdı: “Azərbaycan Respublikası çoxmillətli bir dövlətdir. Azərbaycanda müsəlmanlarla yanaşı, başqa dinlərə mənsub olan vətəndaşlar da yaşayır. Azərbaycan müstəqil demokratiya prinsiplərinə mənsub olan bir dövlət kimi öz ərazisində yaşayan bütün xalqlara, bütün millətlərə dinindən, dilindən, irqindən, siyasi mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, azadlıq, hüriyyət imkanları verir” [1, 89].

Məhz buna görədir ki, Azərbaycan mədəniyyətlərin və dinlərin dialoqunun, tolerantlığın tərəfdarı kimi çıxış edir. Multikulturalizm dəyərlərinin qloballaşmaqda olan dünyanın bütün ölkələri və xalqları tərəfindən yüksək qiymətləndirilməsi multikulturalizmin Azərbaycanın dövlət siyasətinə, həyat tərzinə çevrilməsi haqqında böyük iş görən Azərbaycanın dünya şöhrətli Prezidenti cənab İlham Əliyevin xidmətləri danılmazdır. İlham Əliyev öz çıxışlarında və multikulturalizm haqqında imzaladığı dövlət sərəncamlarında multikulturalizmin müasir dünyanın mürəkkəb problemlərlə üzləşdiyi bir şəraitdə böyük xilasedici əhəmiyyətini diqqətə çatdırmış, elmi-nəzəri əsaslarının hazırlanmasına böyük töhfələr vermiş, dünyanın bütün sülhsevər insanların rəğbətini qazanmışdır Azərbaycan Respublikası dünyanın siyasi mərkəzlərindən birinə çevrilmişdir. 2016-cı ilin 25-27 aprelində BNT- nin qərarı ilə BMT Sivilizasiyalar Alyansının VII Qlobal forumunun Bakıda keçirilməsi parlaq nümunədir.

Respublikamızın bütün dünya ictimaiyyəti tərəfindən yüksək qiymətləndirilən və müdafiə olunan multikulturalizm sahəsində əldə etdiyi böyük nailiyyətlər beynəlxalq aləmdə xalqımızın, dövlətimizin imicini xeyli yüksəltmişdir.

Dünyanın bir çox ölkələrində multikulturalizmə biganə nüfuzunu münasibət yarandığı, multikulturalizm dəyərlərindən uzaqlaşma meyli artdığı bir şəraitdə respublikamızda multikulturalizm ideyalarının, dəyərlərinin inkişaf etdirilməsi, daha da möhkəmləndirilməsi üçün möhtərəm Prezidentimiz

İlham Əliyevin dediyi kimi, “ Multikulturalizm Azərbaycanın dövlət siyasətinə və həyat tərzinə çevrilmişdir” [2, 48].

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra Uli öndər Heydər Əliyev tərəfindən ideya, elmi-nəzəri əsasları hazırlanan “azərbaycançılıq” multikulturalizm dəyərləri daha da zənginləşdirilmiş, respublikamız dünyanın multikulturalizmi yaşadan, qoruyan, daha da inkişaf etdirən sabit bir ölkəsinə çevrilmişdir.

Təcavüzkar Ermənistandan fərqli olaraq, ölkəmizdə mövcud olan etnik- dini tolerantlıq hazırda bəzi inkişaf etmiş ölkələrə də örnək göstərir. İnsan hüquqları üzrə ixtisaslaşmış beynəlxalq təşkilatların hesabatlarında Azərbaycanda müxtəlif dini sivilizasiyalar arasındakı münasibətlərin yüksək səviyyədə olduğu, dini azlıqların maraq və mənafelərinin qorunduğu razılıqla bildirilir. Respublikamızda rusların, yəhudilərin və digər milli azlıqların öz ana dillərində təhsil alması üçün çoxsaylı məktəblərin mövcudluğu da tolerantlığın əyani göstəricisidir. Bütün bunların nəticəsi olaraq respublikamız bu gün regionda iqtisadi əməkdaşlıq, dialoq və dini tolerantlıq mərkəzi kimi tanınır.

Ədəbiyyat

1. Əliyev H.Ə. Mənəviyyat, mənəvi dəyərlər, mənəvi tərbiyə. Bakı: Müəllim, 2008, 635 s.
2. Əliyev İ.H. Multikulturalizm. Bakı: Azərtac, 2018, 155 s.

GÖYÇƏ AŞIQ VƏ EL ŞAİRLƏRİNİN YARADICILIĞINDA SİNONİMLƏRİN ÜSLUBİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Mirzəyeva N.Ə.

Azərbaycan Texniki Universiteti, Azərbaycan

Dilçilik səviyyələri içərisində doğru olaraq leksikologiya "ən demokratik dil şöbəsi" adlandırılır. Çünki dilə bu və ya digər vasitə ilə daxil olan sözlər, ilk növbədə, dilçiliyin bu bölməsində özünə "yer tapmağa" çalışır. Öncə neologizm, sonra ümumişlək söz statusu qazanan bu vahidlərin dilə təsiri və işlənmə müddəti bir-birindən fərqlənir. Təbii ki, onlardan bəzisi işləndiyi zaman ərzində xalqın yaddaşına yol tapa bilmir. Digər bir qismi daha sürətli işləklilik qazanaraq, kök dildə olan vahidi arxaik fonda "yollayır". Lakin üçüncü qisim sözlər isə dildə mövcud olan variantla paralel işlənir və bu yolla dildə sinonimləşmə baş verir. Təbii ki, bu heç də bütün sinonim sözlərin alınma olması anlamına gəlmək qənaəti yaratmamalıdır. Çünki Azərbaycan dilində sırf türkmənşəli sinonim söz və sinonim cərgələr çoxluq təşkil edir. Təbii ki, məqalənin məqsədi aşıq və el şairlərinin şeirlərində, xüsusilə Göyçə aşıq mühiti nümayəndələrinin yaradıcılığında sinonimlərin üslubi imkanlarının araşdırılması olduğu üçün əsas mənbə rolunu bu mahalda yaşayıb-yaratmış aşıq və şairlərin şeirləri oynayacaqdır.

Ozan Heydər, Ozan İbrahim, Miskin Abdal, Dərdli Nəsim, Şımpırlı Sevgili, Qul Mahmud, Ağ Aşıq Allahverdi, Aşıq Alı, Aşıq Ələsgər və onlarla digər saz-söz ustaları bu torpağın yetişdirmələridir. Miskin Abdal istisna olmaqla, istər Ozan Heydər, Ozan İbrahim kimi ozanların, istərsə də Dərdli Nəsim, Şımpırlı Sevgili, Qul Mahmud, Şair Məmməd Hüseyin kimi el şairlərinin yaradıcılığı linqvistik araşdırmaya cəlb edilməyib. Səbəb onlardan qalan bədii irsin az olmasıdır. Bu aşıq və şairləri digərlərindən fərqləndirən başlıca xüsusiyyət onların hər birinin Azərbaycan dilinin ifadə imkanlarından çox yaradıcı şəkildə bəhrələnmələridir. Lakin poetik fikrin daha obrazlı çatdırılmasında, dilin fonetik və leksik imkanlarının üslubi xüsusiyyətlərinin tətbiqində Miskin Abdal, Aşıq Alı və Aşıq Ələsgər xüsusi ustalığ nümayiş etdirmiş, aşıqlıq sənətinə yeni ifadə formaları və yeni şeir növləri gətirmişlər.

Sinonim cərgənin üslubi xüsusiyyətindən bəhs edərkən nəzərə almaq lazımdır ki, bu sözlər yaxınmənalı olsa da, onların hər birinin işlənmə məqamı fərqlidir. Professor M. Hüseyinov sinonimlərin üslubi imkanlarından bəhs edərkən yazır: "Dilin üslubi ifadəlilik imkanını, ilk növbədə, onun zəngin sinonimikasına əsaslanır. İfadə gözəlliyi bilavasitə sinonimik cərgədəki yeganə lazımı sözün düzgün müəyyənləşdirilməsindən çox asılıdır" [1, 38]. Deməli, sənətkar yeni bədii çalar, obrazlılıq yaratmaq üçün bu sıranın hər bir komponentinə zərgər dəqiqliyi ilə yanaşmalı və məhz ona lazım olan vahidi seçməlidir ki, bunun nümunəsini də Göyçə aşıq mühitinin adı çəkilən məşhur nümayəndələrində görürük. XVI əsr Göyçəsində yaşamış, Şah İsmayıl Xətəinin yaxın silahdaşı və məsləhətçisi olmuş Miskin Abdalın "Başım" rədifli gəraylısında oxuyuruq:

Haqdan istə **bəxti - iqbal**,
Yaradana yadına sal.
Söz **gövhər**di, Miskin Abdal,

Saxla, **dürdü** tökər başın [3, 90]

Göyçəli Aşıq Alı da sinonimlərdən ustalıqla istifadə etmişdir. Aşıq Alı "Olmadı" qoşmasında
"Al geydi sallandı xublar dəstəsi,
Kəklik tək dağlara düşdü sədası,
Hicran **xəstəsiyəm**, qəm **şikəstəsi**,
Heç yanıma gedib gələn olmadı" [3, 350] - yazır.

Hər iki parçada olan "bəxt/iqbal", "gövhər/dürr", "xəstə /şikəstə" kimi sinonimlərdən istifadə edilmişdir. Aşıq Alı qürbət ölkədə vətən həsrəti çəkən insanın əhvalını bu sinonimlərlə çox ustalıqla canlandırmışdır. Sözlərin alınma olmasına, onların müəyyən məqamlarda fərqli mənalar daşmasına baxmayaraq, onlar bu parçalarda sinonimləşmə xüsusiyyəti qazanmışlar.

Azərbaycan aşıqlıq sənətinin inkişafında Aşıq Ələsgər zirvəsinin əlçatmazlığı sirr deyil. Qeyd etmək lazımdır ki, Ələsgər sələflərini qabaqlayaraq, aşıq poeziyasına yeni mövzu, yeni ifadə formaları gətirmiş, sinonimlərdən böyük ustalıqla istifadə edərək gözəl sənət nümunələri yaratmışdır.

Fələyin cəbrindən, el tənəsindən

Dərdim artıb bir ümmana dönübdür.

Dostun fərağından, yar həsrətindən

Bahar mənə zimistana dönübdür. [5, 25]

Bir misrada fərqli dillərə məxsus və iki fərqli sinonim işlətmək ancaq Ələsgər kimi dahi sənətkara xas olan xüsusiyyətdir. Burada **dost -yar, fəraq - həsrət** sözləri sinonimlik təşkil edir.

Göyçə mahalında yaşamış el şairləri də sinonimlərin üslubi imkanlarından poetik fiqur kimi məharətlə istifadə etmiş, gözəl poeziya nümunələri yaratmağa müvəffəq olmuşlar. El arasında Şair Məmmədsöyün kimi şöhrət qazanmış şairin qələmindən çıxan parçada oxuyuruq:

Batıbsan **qumaşa, ala,**

Qaş oynadı gülən, ay qız.

Düşübsən özgə xəyala,

Süzə - süzə gələn, ay qız. [3, 188]

Yuxarıda dediyimiz kimi, sinonimlər aşıq şeirində rəngarəng mənə çalarları yaradır. Həmin sinonim cərgələri təşkil edən komponentlər əsl Azərbaycan mənşəli olmaqla yanaşı, həm də alınma vahidlərdən ibarət ola bilər. Göyçə aşıq məktəbinin nümayəndələri istər dilin öz imkanı hesabına yaranmış, istərsə də alınmalardan ibarət olan sinonimlərin üslubi imkanlarından ustalıqla istifadə edərək gözəl sənət nümunələri yaratmağa müvəffəq olmuşlar.

Ədəbiyyat

1. Hüseynov. M. Aşıq Ələsgərin söz ümmanı. Bakı: Elm və təhsil, 2017, 312 s.
2. Hüseynova. M. Aşıq və el şairlərinin leksikası. Bakı: ADMİU, 200 s.
3. İsmayılov. H. Göyçə aşıqları və el şairləri: I cild. Bakı: Səda, 2006, 492 s.
4. Aşıq Alı. Əsərləri. Bakı: "OL" MMC, 2013, 348 s.
5. Aşıq Ələsgər. Bakı: Azərnəşr, 1934, 184 s.
6. Göyçəli T. Göyçə aşıq məktəbi (toplu) Bakı: Göytürk, 1998, 240 s.

AKKULTURASIYA "QLOBALLAŞMA, MULTİKULTURALİZM, AKKULTURASIYA" ÜÇLÜYÜNÜN BİR TƏRƏFİ KİMİ

Mirzəyeva S.S.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Multikulturalizm fenomeni ilə bağlı aparılan istənilən müzakirələr, diskussiyalar, yerinə yetirilən araşdırmalar və s. labüd surətdə, tədqiqatçının diqqətinin təkcə bu hadisənin mənbələrinə deyil, həm də sözü gedən fenomeni müşayiət edən hadisələrin də fəaliyyət xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə yönəlməsini tələb edir. Bu hadisələrin arasında iki proses – qloballaşdırılma və akkulturasıya prosesləri ön planda yer tuturlar [1, 59].

Qloballaşma dedikdə, bir qayda olaraq, bu prosesə qədər də mövcud olan, ekstrasilli xarakter daşıyan (və eləcə də qloballaşmadan əvvəl mövcud olan) sosial-psixoloji amillərin müxtəlif ölkələrin sosial-iqtisadi və sosial-psixoloji həyatında rolunun əhəmiyyətli dərəcədə artması nəzərdə tutulur. Lakin bu fenomen özünə, mahiyyət etibarilə, daha geniş aspektləri daxil edir: əslində sözü gedən proses həm də bəşəriyyətin onun təbii

əhatə mühiti ilə əlaqəsinin formalaşmasına, bu əlaqənin bəşəri inkişafın ağlabatan tələblərinə müvafiq olaraq dəyişməsinə (yenidən qurulmasına) əvəzedilməz təsir göstərir.

O ki qaldı “akkulturasiya” anlayışına, bu anlayışdan, müxtəlif mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsirinin sayəsində formalaşan sosial-psixoloji fenomenin ifadə edilməsi üçün istifadə edilir (bu zaman bir mədəniyyətin daşıyıcıları və yaxud onların bir qismi (resipiyentlər) digər mədəniyyətin – donor mədəniyyətin – normalarını, dəyərlərini və ənənələrini qəbul edir. Yəni akkulturasiya prosesi, mahiyyət etibarilə, multikulturalizmin konkret ifadəsi, onun carçısı kimi çıxış edir. Akkulturasiya prosesinin müvəffəqiyyəti, sosial-psixoloji baxımdan, prosesin tərəflərinin (yerli əhəlinin və miqrantların) pozitiv etnik identikliyi və etnik tolerantlığı (əsas etibarilə, qəbul edən tərəfin) ilə müəyyən edilir. Bu məqamların qarşılıqlı dinamikasında konkret anlayışlarla ifadə edilən müxtəlif hallar fərqləndirilə bilər. Belə ki adı çəkilən tərkib hissələri (etnik identiklik və etnik tolerantlıq) arasında pozitiv tarazlıq, yəni onların hər ikisinin pozitiv qiymətləndirilməsi inteqrasiya vəziyyəti kimi qəbul edilir. Müvafiq olaraq, neqativ etnik identiklik və pozitiv etnik tolerantlıq cütünün mövcud olması assimilyasiya, pozitiv etnik identiklik və neqativ etnik tolerantlıq cütünün mövcud olması isə separasiya vəziyyəti kimi qiymətləndirilir. Nəhayət, neqativ etnik identiklik və neqativ etnik tolerantlıq cütü marginallaşma vəziyyətini ifadə edir.

Zənnimizcə, tam yəqinlik hissi ilə belə bir iddia irəli sürmək olar ki, qloballaşma ilə akkulturasiya arasında aşkar əlaqə multikulturalizmin əsasını təşkil edir. Bu əlaqə, eyni zamanda, “millətüstü” amillərin mədəni amillər ilə qarşılıqlı münasibətlərin mahiyyətində, əvəzedilməz rol oynayır, bununla da multikulturalizmin formalaşması üçün “zəruri və kifayət edən” şərt kimi çıxış edir.

Bu əlaqənin təzahür formalarının müxtəlifliyi və onların arasında mövcud olan fərqlər onun həyata keçirilməsinin aşağıdakı üç növünü (formasını) fərqləndirməyə imkan verir [4, 112]:

1. Mədəni uyğunlaşma. Qloballaşmaya cavab reaksiyası xarakteri daşıyan bu fenomen metamorfoza xarakteri daşıyır. Belə ki qloballaşma ilə akkulturasiya arasında əlaqənin bu növünü seçən mədəniyyətlər qloballaşmanın qarşısında hərəkətsizlik (qeyri-fəallıq) nümayiş etdirirlər və mahiyyət etibarilə yeni forma qəbul edərək, özlərinə tarixən xas olan xüsusiyyətlərini itirirlər. Bu reaksiya növü, adətən, transmilli şirkətlərin hegemonluğu nəticəsində bərqərar olan iqtisadi qloballaşmanın nəticəsi kimi qəbul edilir.

2. Mədəni partikulyarizm (partikulyarizm – dövlətin, təmin ayrı-ayrı hissələrinin fərqlənməyə, yerli hüquq və səlahiyyətlərin, üstünlüklərin qorunub saxlanılmasına yönümlü). Bu – qloballaşma ilə konkret mədəniyyətin məruz qaldığı akkulturasiya arasında əlaqənin başqa bir növüdür. Mədəni uyğunlaşma və ya vahid mədəniyyətin bərqərar olması haqqında təsəvvürlərdən fərqli olaraq, bir qrup nəzəriyyəçilər (eləcə də praktiklər) belə bir iddianı irəli sürür və müdafiə edirlər ki, qloballaşma prosesinə münasibətdə konkret mədəniyyət təslim olmur, qeyri-fəal reaksiyaya çevrilmir. Onlar iddia edirlər ki, əksər hallarda konkret mədəniyyətin qloballaşma prosesinə reaksiyası kifayət qədər güclü və hətta gərgin qarşıdurma ilə müşayiət olunur, bu zaman adətən sözü gedən mədəniyyətin qarşıdurması onun fərqli ünsürlərindən (məsələn: dil, din, etnos və milliyyət kimi) istifadə edilməsi şəklində təzahür edir. Başqa sözlə, müasir cəmiyyətin həyatının müxtəlif cəhətlərini birləşdirən qloballaşma prosesi, iddia nə qədər təzadlı görünsə də, eyni zamanda mədəniyyətlərarası fərqləri daha da qabardır, möhkəmləndirir və bərpa edir.

3. Mədəni əvəzlənmə və dəyişdirilmə. Əslində, mürəkkəb və rəngarəng mədəniyyətlərin eklektik məcmusu kimi formalaşmış dünyanı müstəsna olaraq mübarizə və yaxud fəaliyyətsizlik meydanı kimi nəzərdən keçirmək düzgün deyildir. Qloballaşma prosesi, konkret mədəniyyətin nöqtəyi-nəzərindən, bütün mədəniyyətləri bir cərgəyə “düzür” və özünəməxsusluğu aradan götürür, nəticədə relyativizm, birgə yaşamaq və rəqabət meydanı alır. Reaksiyanın bu növü, adətən, hibridləşmə, dəyişmə və həmlə kimi qəbul edilir. Belə bir inam hökm sürür ki, qloballaşma prosesinin gedişində mədəniyyətlər yoxa çıxmırlar və eyni zamanda öz mənşələrinə qayıtmırlar. Onlar, bir-birinə qarışaraq, artıq yeni keyfiyyətdə mövcud olmaqda davam edirlər.

Mədəniyyətlərin qarşılıqlı fəaliyyəti zamanı, təkcə onların qarşılıqlı şəkildə bir-birini tamamlaması deyil, həm də onlardan hər birinin özünəməxsusluğunun və səciyyəvi xüsusiyyətlərinin təsbit edilməsi baş verir. Bir mədəniyyət tərəfindən digər mədəniyyətin ən yaxşı nümunələrinin mənimsənilməsi bu mədəniyyətlərin qarşılıqlı adaptasiyasına rəvac verir. Belə ki uzun müddət başqa ölkədə yaşayan və fəaliyyət göstərən (məs., elmi fəaliyyətdə olanlar və ya biznesmenlər, emiqrantlar, qaçqınlar və s.), yəni yadelli mədəniyyətlə əlaqədə olmaq məcburiyyətində qalan insanlara, yadelli mədəniyyətə uyğunlaşmaq (və bunun üçün kifayət qədər vaxt) tələb olunur. Nəticədə insan, kifayət dərəcədə mürəkkəb xarakter daşıyan akkulturasiya prosesinin “bəhrəsi” kimi, bu və ya digər dərəcədə, yeni mədəni mühitlə uzlaşmaya məruz qalır. Akkulturasiya elə bir şəraitdə baş verir ki, bu zaman onun təsirinə məruz qalan hər bir fərd, digər mədəni mühitə qoşulmaqla yanaşı, eyni zamanda özünün mədəni mənsubiyyətini qoruyub saxlamağa çalışır. O ki qaldı akkulturasiya strategiyasına, onun daha geniş dörd növü fərqləndirilir: assimilyasiya, separasiya, marginalizasiya və inteqrasiya. Onları qısaca da olsa, nəzərdən keçirək [2, 286].

Assimilyasiya – fərd (və ya insan qrupu) tərəfindən yadelli mədəniyyətin dəyər və normalarının tam dolğunluğu, qəbul edilməsi ilə bağlıdır. Bu zaman assimilyasiya subyektinin özünün mənsub olduğu mədəniyyətin dəyər və normalarından tam imtina etməsi baş verir.

Separasiya - fərd (və ya insan qrupu) tərəfindən, özünün mənsub olduğu mədəniyyətlə mədəni eyniliyini qoruyub saxlamaqla, yadelli mədəniyyətin inkar edilməsi. Dominant mədəniyyətdən müəyyən dərəcədə izolyasiyanın meydana gəlməsində istifadə olunur. Əgər dominant mədəniyyət iddia edərsə, yəni zor tətbiq etməklə separasiya baş verərsə, bu cür vəziyyət “sereqasiya” adlanır.

Marginallaşma – fərd (və ya insan qrupu) tərəfindən öz doğma mədəniyyəti ilə əlaqənin itirilməsi və əksəriyyətin mədəniyyəti (dominant mədəniyyət) ilə identikliyin mövcud olmaması deməkdir. Bu hal, fərd (və ya insan qrupu) tərəfindən öz identikliyinə qorunub saxlanmasının qeyri-mümkün olması və digər (dominant) mədəniyyətlə yeni identikliyin əldə edilməsi istəyinin olmaması ilə səciyyələnir. İnteqrasiya – fərd (və ya insan qrupu) tərəfindən özünün, istər əski doğma, istərsə də yeni yad mədəniyyətlə eyniləşdirilməsi kimi qəbul edilir. Sonda qeyd edək ki, yaxın zamanlara qədər bir çox tədqiqatçı belə hesab edirdi ki, assimilyasiya – yeni, dominant mədəniyyətə uyğunlaşmanın daha çox üstünlük təşkil edən mexanizmdir. Bu gün isə, akkulturasıya prosesinin məqsədi kimi, multikultural şəxsiyyətin formalaşdırılması imkanı verən inteqrasiyaya nail olunması (konkret akkulturasıya strategiyasına münasibətdə tərəflərin qarşılıqlı razılığının ifadə edilməsi şərti ilə) qəbul edilir [3, 167].

Ədəbiyyat

1. Лебедева Н.М., Татарко А.Н. Этническая идентичность, статус группы и тип расселения как факторы межгрупповой толерантности // Психол. журн. Т. 26, № 3, 2005, с. 51–64.
2. Лепшикова З.Х. Стратегии адаптации мигрантов и их психологическое благополучие (на примере Москвы и Северного Кавказа). Москва: Грифон, 2012, 325 с.
3. Куропятник А.И. Мультикультурализм. Проблемы социальной стабильности полиэтнических обществ. Санкт-Петербург: Питер, 2000, 278 с.
4. Тишков В.А. Политика мультикультурализма: Теория и практика. Москва: Грифон, 2002, 168 с.

MULTİKULTURAL VƏ MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİN ŞAĞİRDƏLƏRİN TƏDQİQATÇILIQ BACARIQLARININ FORMALAŞMASINDA ROLU

Mollayeva K.R.

Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu, Azərbaycan

İlham Əliyev: “Azərbaycan öz milli-mənəvi kökləri üzərində inkişaf etməlidir”

Prezident İlham Əliyev öz çıxışlarının birində bu məsələləri aydın şərh etmişdir: "Biz milli-mədəni dəyərlərimizi gələcək nəsillər üçün qorumalıyıq ki, Azərbaycanın davamlı, uzunmüddətli inkişafı təmin edilsin. Biz öz köklərimizə həmişə bağlı olmalıyıq və gənc nəsil də bu ruhda tərbiyə almalıdır. Çünki bu gün qloballaşma prosesi gedir. Düzdür, son vaxtlar bu "qloballaşma" sözü daha az çəkilir. Ancaq proses gedir. Sadəcə olaraq bəzi ölkələr qloballaşma adı altında öz təsir dairələrini genişləndirmək, xalqları bir növ öz milli köklərindən ayırmaq, qoparmaq, o tarixi bağları qırmaq istəyirlər. Budur bunun təməlinə dayanan əsas məqsəd [1].

Əlbəttə ki, indi qloballaşma deyəndə bəziləri bunu inteqrasiya, dünyanın yeni inkişaf modeli kimi qələmə verirlər. Ola bilər, müsbət məqamlar da var, onları mən inkar etmək istəmirəm. Ancaq, eyni zamanda, açıq-aydın görünür, bu siyasətlə böyük dairəyə hakim olmaq, təsir imkanlarını genişləndirmək istəyirlər ki, xalqlar öz köklərindən ayrılınsınlar, öz əcdadlarını, tarixlərini unutsunlar, sadəcə amorf, kosmopolit bir kütləyə çevrilsinlər ki, onları istənilən istiqamətə göndərmək mümkün olsun. Ona görə milli ruhda tərbiyə almaq hər bir gəncin borcudur. Bax, Azərbaycan belə inkişaf etməlidir. Bu gün Azərbaycan müasir, inkişaf edən ancaq öz köklərinə sıx bağlı olan dövlət və cəmiyyətdir. Həmişə də belə olmalıdır. Nə qədər ki, bizim hökumət iqtidardadır, bu, belə olacaq. Ölkəmizin müstəqil həyatı üçün bu, əsas şərtidir”.

Hazırkı mənada multikultural cəmiyyətin dayanıqsızlığının ən mühüm səbəblərindən birinin Qərbi Avropa ölkələrinin yeritdiyi miqrasiya siyasətinin olduğunu söyləmək olar. Çünki multikulturalizm ilkin mənada tarixi milli azlıqlara münasibəti nəzərdə tutan yanaşma hesab olunurdu. Lakin sonradan Avropa rəsmiləri tərəfindən işçi miqrantların vahid mədəni dəyərlərə inteqrasiyasına hesablanan miqrasiya siyasəti təşviq edilməyə başlandı. Bu siyasət isə özünü doğrultmadı və “sonrakı” müxtəlifliyi əhatə edə bilmədi. Bu

gün Avropa rəsmiləri işçi miqrantların müvəqqəti gəldiklərini düşündüklərini bəyan etsələr də, bu, reallığı əks etdirmir.

Əslində hüquqi müstəvidə ilk dəfə Avropada miqrantlar tarixi milli azlıqlara bərabər tutulmuşdur. Belə ki, bu sahədə qabaqcıl ölkələrdən sayılan İsveçdə 1970-ci illərin ortalarından, Hollandiyada isə 1980-ci illərin əvvəllərindən miqrant azlıqların müdafiəsi ilə bağlı tədbirlər həyata keçirməyə başlamışdılar. Dövlət tərəfindən miqrantların ana dilində təhsil almaq, öz kütləvi informasiya vasitələrini yaratmaq, mədəni tədbirlər həyata keçirmək və digər hüquqları ilə bağlı addımlar maliyyələşdirilirdi. Ancaq bu, daha çox müəyyən məhdud dairədə aktiv olan miqrantlara şamil olunurdu. Miqrantların sayının artması və öz dəyərlərinə sadıq qalması Avropa rəsmilərinin bu yanaşmadan imtina etməsi ilə nəticələndi. Hər iki ölkədə 1990-cı illərdə qanunvericilikdə geriye addımlar atıldı. İsveçdə immiqrantları tarixi azlıqlara (saam, fin) bərabər tutan azlıqların müdafiəsi haqqında qanun dəyişdirildi. Niderlandda isə 1983-cü ildən azlıqların inkişafına dəstək proqramı dayandırıldı [4].

Beləliklə, Avropa “ilkin” və “sonrakı” müxtəlifliklərin vəhdəti əsasında birgəyaşayışa hələ hazır deyil. Bu, ilk növbədə dini dözümsüzlük və islamofob meyillərin təsiri altındadır. Fərqli mədəni və dini dəyərlərin vahid universal dəyərlər sistemində nəzərə alınmaması hazırda Avropada multikultural cəmiyyətin birgəyaşayışına əsas maneə kimi görünür. İkinci mühüm səbəb bütün dünyada davam etməkdə olan iqtisadi böhranla əlaqədar Avropa ölkələrinin apardığı miqrasiya siyasətinin multikultural və demokratik prinsiplərə cavab verməməsidir. Belə görünür ki, Avropada həyat səviyyəsinin aşağı düşməsi, yoxsulluq və işsizliyin artması yeni sakinlərə qarşı dözümsüzlüklə müşahidə olunur. Beləliklə də, siyasi, iqtisadi, dini səbəblərdən asılı olaraq hazırkı mərhələdə qərbsayağı multikulturalizm “ilkin” və “sonrakı” müxtəlifliklərin harmoniyasını yarada bilməmişdir. Lakin bu, heç bir halda bütün dünyada multikulturalizmin böhranı üçün səbəb ola bilməz(2). Dünyada “ilkin” və “sonrakı” müxtəliflikləri əhatə edə bilən multikultural tolerantlıq nümunələri də mövcuddur. Bu mənada Azərbaycan bütün dünyaya örnək ola biləcək dəyərlərə sahibdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2016-cı ilin aprel ayında Bakıda keçirilən BMT-nin Sivilizasiyalar Alyansının VII Qlobal Forumunun açılışında səsləndirdiyi fikirlər Azərbaycanda cəmiyyətin multikultural həyat tərzinə baxışını çox dəqiqliklə ifadə edir: “Azərbaycan əsrlər boyu dinlər, mədəniyyətlər və sivilizasiyaların bir araya gəldiyi məkan olmuşdur. Biz Şərq ilə Qərb arasında yalnız coğrafi körpü deyil, həm də mədəniyyət körpüsüyük. Əsrlər boyu müxtəlif dinlərin və mədəniyyətlərin nümayəndələri Azərbaycanda sülh şəraitində və ləyaqətlə yaşayıblar. Dini dözümlülük və multikulturalizm burada hər zaman mövcud olmuşdur. Multikulturalizm sözü mövcud olmadığı bir zamanda belə, həmin ideyalar daim yaşayıb” [1].

Multikultural dəyərlər əlbəttə ki, şagirdlərdə tədqiqatçılığın formalaşmasına müsbət təsir göstərir. Bu istiqamətdə hər zaman müəllimlər şagirdlərlə diskussiyalar təşkil etməlidirlər. Bu mənada Azərbaycanda multikulturalizmin həyat təzi olmasına bu gün Avropanın imtina etdiyi dəyərlər prizmasından baxdıqda mənzərə daha aydın görünür. Son illər Avropa yeni miqrasiya axını qarşısında “sonrakı” müxtəlifliyi qəbul etmədi və bu yeni sakinlərin “Qoca qitə”nin həyat tərzinə uyğunlaşa bilmədiyi üçün multikulturalizmin böhrana uğraması ideyası ortaya atıldı. İndi Avropada fərqli mədəni, milli, dini dəyər daşıyıcılarının yalnız “ilkin” müxtəliflik səviyyəsində birgəyaşayışa qadir olması ideyası təbliğ olunur. Lakin Azərbaycan nümunəsi göstərir ki, bu, heç də doğru yanaşma deyil. Azərbaycanda müxtəlif dinlərin və etnik qrupların nümayəndələri uzun əsrlərdir ki, dinc yanaşı yaşayırlar. Onlar arasında münasibətlər “ilkin” müxtəliflik konsepsiyasında tolerantlıqla müşayiət olunur və multikultural dəyərlərin əsasında dayanır. Bununla yanaşı, Azərbaycan “sonrakı” müxtəliflik konsepsiyasında da multikultural cəmiyyətin formalaşmasında problemlərin olmadığını təsdiq etmişdir. Belə ki, “sonrakı” müxtəlifliyin birgəyaşayışının mümkünsüzlüyünün tamamilə fərqli dəyərlər sistemini təmsil etməsi ilə əlaqədar olması ideyası Azərbaycan nümunəsində öz təsdiqini tapmamışdır. Məlum olduğu kimi, XVIII-XIX əsrlərdə ölkəmizdə bizim dəyərlər sistemindən olduqca fərqli olan müxtəlif sektant rus (malakan, duxabor) və alman koloniyaları məskunlaşmışdır. Bu yeni sakinlər ölkəmizdə hər hansı bir ayrışdırıcıya məruz qalmamış və onlara qarşı hər zaman tolerant münasibət bəslənmişdir. Keçən tarixi zaman kəsiyi təsdiq etmişdir ki, Azərbaycan “sonrakı” müxtəlifliyi öz dəyərlər sistemində xüsusi yer ayırmaqla qorumuşdur. Bu isə vətənimizin “ilkin” və “sonrakı” müxtəlifliyin bərabər şərtlər altında birgəyaşayış fəlsəfəsini və multikultural dəyərlər münasibətini ortaya qoyur. Fərqli dəyər sistemi daşıyıcılarını qəbul edə bilməyən və bununla da multikultural cəmiyyətin gələcəyinə şübhə ilə yanaşan Avropadan fərqli olaraq Azərbaycanda “ilkin” və “sonrakı” müxtəlifliklərin birgəyaşayışına əsaslanan multikultural dəyərlər böhran yox, intibah yaşayır. Çünki multikulturalizm Azərbaycanda həyat tərzidir(3). Azərbaycan öz qədim, möhtəşəm milli-mənəvi dəyərləri üzərində öz inkişafını davam etdirir və dövlətimiz dünyaya milli mədəniyyətini müasir elmi-texniki inkişafı bir arada

tutan bir Azərbaycan modeli təqdim edir. Azərbaycan bu gün dünyaya belə nümunəni göstərə bilən cəmi bir neçə ölkədən biridir. Dünyanın bizdən öyrənəcəyi çox şey var.

Ədəbiyyat

1. BMT-nin Sivilizasiyalar Alyansının VII Qlobal Forumunun rəsmi açılışında Prezident İlham Əliyevin nitqi /26 aprel 2016-cı il/ - <http://www.president.az/articles/19727>
2. Abdullayev K. Multikulturalizm siyasətinin nikbinlik və bədbinlik qütbləri. / "Respublika" qəzeti, 13 aprel 2016-cı il, s. 5
3. Həbibbəyli Ə. Multikulturalizm: bəşəri ideya, yaxud Qərb dəyərləri? Qlobal siyasət: təhdidlər, çağırışlar, ümidlər. Newtimes /məqalələr toplusu/. Bakı: Qanun, 2013
4. Entzinger H. The Rise and Fallof Multiculturalism: The Case of the Netherlands. /Edited by C.Joppke and E. Morawska/. In Toward Assimilation and Citizenship: Immigrants in liberal nation-states. New York: Palgrave, 2003

ATALAR SÖZLƏRİ ÜMUMBƏŞƏRİ DƏYƏR KİMİ

Mürsəliyeva X.M.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Hər bil xalqın milli, mənəvi dəyərlərini özündə əks etdirən atalar sözləri xalq ruhunun dərinliklərindən doğur. Atalar sözləri uzun illər ərzində xalq təcrübəsindən çıxmış və sınınmış olub dillərdə dolaşan, el içində gəzdikcə isə incələn və cilalanan qəti fikirləri öz mənə yükündə əks etdirir.

Atalar sözü timsalında xalq öz zəkasının və dilinin ülvyyətinə, kəsərinə sığınmışdır; hər bir kəlam bir növ "tabu"dur; istənilən gümandan, sualdan azaddır; hər fikri, hər etik əxlaqi tövsiyəsi dərin daxili inamla qəbul olunan pozulmaz qanundur. Çünki xalq əzəl-binadan öz atalar sözlərini yazılmamış müqəddəs kitabın ayələri təqavramışdır [2,11].

Dərin və təsirli ifadəyə, möhkəm milli xüsusiyyətə malik olan atalar sözləri başqa dillərə çox zaman eynilə çevrilə bilmir. Lakin bəzən eyni və ya bənzər mənalı atalar sözlərinə də bir neçə dildə rast gəlmək olur. Belə ki, hər bir xalqın atalar sözü formaca müxtəlif olsa da, əksəriyyəti mənə və məzmunca bir-birinə uyğun gəlir. Bu o demək deyil ki, bu dillərin inteqrasiyası nəticəsində baş vermiş hadisədir.

Xalqın öz ruhundan qopub ümumi məfkurənin izini daşıyan və milli əhval-ruhiyyəni açıqca meydana qoyan atalar sözləri elin öz içərisində gəzib dolaşan ədəbiyyatdır. O, eyni zamanda millətin həyat tərzinin proqramlaşdırma dili, topluluğun davranış stereotipinin aydın ifadəsidir. Bununla yanaşı, atalar sözləri üçün ümumbəşəri dəyərlər də səciyyəvidir. Bu səbəbdəndir ki, bəlli bir xalqa məxsus hansısa atalar sözünün bu və ya digər qarşılığını istənilən başqa xalqda tapmaq mümkündür [1, 6].

Bəzi tədqiqatçılar qeyd edir ki, atalar sözləri bütün dünya xalqlarının folkloruna xas olan universal bir hadisədir [3, 3].

Azərbaycan dilində mövcud bir sıra atalar sözlərinin rus, ingilis və alman dillərində rast gəldiyimiz qarşılığını tədqiqatımızda əks etdirmək istəyirik. Bunlara misal olaraq, aşağıdakı ortaql məzmunlu atalar sözlərini nümunə göstərmək olar:

-Göz qəlbin güzgüsüdür.

Das Auge ist der Seele Spiegel.

Глаза - зеркало души [3, 16].

-Nə əkərsən, onu da biçərsən.

Wie die Aussaat, so die Ernte.

Что посеешь, то и пожнешь [3, 167].

-Ustanı usta edən təcrübədir.

Erahrung ist der beste Lehrmeister.

Опыт - лучший учитель [3, 39].

-Yüz ölç, bir biç.

Erst denken, dann handeln.

Сначала думай, потом делай [3, 39]

-Od yanmasa, tüstü çıxmaz.

Wo Rauch ist, da ist auch Feuer.

Нет дыма без огня. [3, 173]

-Dəmiri isti ikən döy.
 Schmiede das Eisen solange es heiß ist.
 Куй железо, пока горячо. [3, 124]
 -Milçəkdən fil qayırır.
 Floh für Elefanten ansehen.
 Делать из мухи слона [3, 50]
 -Xoşbəxtlik yalnız pulda deyil.
 Geld allein macht nicht glücklich.
 Не в деньгах счастье. [3, 57]
 -Yaxşı qonşu uzaq qardaşdan artıqdır.
 Ein guter Nachbar ist mehr wert als ein Bruder in der Ferne. [3, 66]
 -Təzə süpürgə yaxşı süpürür.
 Neue Besen kehren gut.
 Новая метла чисто метет. [3, 112]
 -Toxun acdan nə xəbəri.
 Der Satte weiß nicht, wie dem Hungrigen zumute ist.
 Сытый голодного не разумеет. [3, 122]

Azərbaycan, alman və rus dillərində işlənən bu atalar sözlərindəki semantik yaxınlığı ingilis dilində mövcud olan atalar sözlərində də müşahidə edirik. Məsələn:

-Ağac bar verdikcə, başını aşağı əyər.
 A tree is known by its fruit.
 -Ağıl ağıldan üstündür.
 Two heads are better than one.
 -Arifə bir işarə bəsdir.
 A word is enough to the wise.
 -Ayağını yorğanına görə uzat.
 Cut your coat according to your cloth.
 -Bəy verən atın dişinə baxmazlar.
 Never look a gift horse in the mouth.
 -Dəmiri isti-isti döyərlər.
 Strine the iron while it is hot.
 -Dost pis gündə tanınar.
 A friend in need, is a friend indeed.
 -Gec olsun, güc olsun.
 Better late than never.
 -Harada birlik, orada dirlik.
 Union gives strenght.
 -Yıxılana balta vurmazlar.
 Never hit a man when he is down.
 -Zər qədrini zərgər bilər.
 Pearls are ill vaueled by hungry swarm.
 -Zəhmətsiz bal yeməzlər.
 No bes no honey, no work no money.

Tədqiqatın nəticəsi olaraq qeyd etmək istərdik ki, atalar sözləri əslində öz kiçik çərçivəsindən çıxıb daha dərin qatlara qədər gedən ibrətamiz ifadələrdir və atalar sözləri ümumbəşəri dəyər kimi hər bir xalqın tarixini, mədəniyyətini özündə daşıyan dil vahididir.

Ədəbiyyat

1. Atalar sözü (tərtib edən: Mətanət Yaqubqızı). Bakı: Öndər, 2004, 264 s.
2. Əlizadə S. Müdrikliyin sönməyən işığı. Oğuznamə (Müqəddimə). Bakı: Yazıçı, 1987, 350 s.
3. Seyidəliyev N., Abdullayev S. Alman atalar sözləri və onların azərbaycanca, rusca qarşılıqları. Bakı: Maarif, 2001, 180 s.

ЛИТЕРАТУРА И ГЛОБАЛИЗАЦИЯ

Низамова Ф.А.

Международной исламская академия, Узбекистан

Процесс глобализации несомненно оказывает самое непосредственное влияние не только на искусство, литературу, культуру, но и на сами институты гуманитарных наук, на предметы и методологию их исследования, ставя под вопрос их существование в прежнем виде и ведет объективно к междисциплинаризации знания, к тому, что сегодня уже нельзя писать о той же литературе, не разбираясь в социологии, философии культуры, истории, антропологии или даже экономике. И, однако, во многих гуманитарных науках и, в частности, в том же литературоведении сам термин "глобализация", как и исследование ее многостороннего воздействия на культурный или литературный процесс - получает признание сравнительно медленно. Само по себе это странно, ведь институт письменности и, позднее, литературы весьма активно содействовал процессам модернизации и глобализации. Важный момент, уже на раннем этапе связывавший процессы глобализации со сферой словесности и позднее литературы, это, несомненно, изобретение книгопечатания в 1456 году, своего рода аналог цифровой революции в XX веке, о чем неоднократно писали многие исследователи [1, 76-88].

Актуальность этой проблеме придает и тот факт, что мы, существуя в эпоху глобализации, сами невольно становимся участниками глубинных изменений культурных стереотипов. Глобализация придала современному миру невиданную динамику, став для наций и национальных государств (в том числе и молодых) своеобразным тестом на выживание. Являясь одной из доминирующих тенденций развития современной цивилизации, она оказывает исключительно сильное воздействие не только на социально-экономические и политические, но и на культурологические аспекты развития общества [2, 192]

Н.Луман указывает на то, что глобальное на микро уровне присутствует (благодаря развитию средств связи и транспорта) в виде знания о бесконечной возможности иных контактов. Предположение о таком фоновом знании позволило бы говорить о глобализации как социальном факте, а это означает, что повышенное внимание к средствам коммуникации — в широком смысле этого слова — не только вполне оправданно, но и необходимо [3]

Взаимодействия литератур, сильно и качественно возросшие и углубившиеся, во второй половине XX в. стали катализаторами процесса рождения общечеловеческой литературы. Этот процесс не был закончен в XX в. и передал эстафету литературной глобализации XXI в. Новое столетие уже в его начале оказалось оснащенным бурно развивающимися средствами электронного общения (такими, как Интернет, обогащенный созданием программ, позволяющих знакомиться с текстом, написанным на любом языке). Это убыстряет процесс эстетической интеграции и художественной глобализации и позволяет свершить и завершить в XXI в. обретение литературой принципиально нового качества - общечеловечности, глобальности [4].

В массовой культуре на сегодняшний день практически не осталось авторов, которые бы создавали свои произведения без оглядки на теорию, пусть порой и порядком упрощенную и искаженную, коммерциализированную миром глобализации. Тотальное воздействие постмодернизма привело к тому, что философско-эстетическая рефлексия обязательно включается в текст, художественное как бы растворяется в эстетическом. Даже так называемые неотрадиционалистские и якобы миметические произведения обманчивы и на проверку оказываются лишь стилизациями, симулякрами часто без реальной референции.

Следует отметить, многие жанры массовой литературы сегодня уже почти достигли полюса полной унификации, даже если они существуют во вполне традиционной печатной форме и подписаны фамилией автора. Это касается таких форм массовой литературы, как триллеры, детективы и т. д., которые поистине стали интернациональными. Хотя сам механизм международного распространения жанров и стилей далеко не нов и лежал, как известно, в основе тиражирования многих, литературных форм и ранее, но его масштабы в сфере масскультула сегодня действительно глобальны.

Глобализация и информационные технологии оказали неоднозначное влияние на литературный процесс. Социально- политическая и экономическая конъюнктура создала благоприятные условия для появления многочисленных литературных «произведений». Если с одной стороны глобализационные процессы подхлестнули писателей к обращению к проблемам сохранения

национального самосознания в современном мире, преодоления кризиса гуманистических ценностей и определения роли человека в современном социуме, то с другой стороны - создали предпосылки для превращения художественных произведений в своеобразный товар одноразового пользования. В итоге литература разделилась: современная литература представлена как произведениями, имеющими общественно-историческое и художественно-литературное значение, так и образцами, являющимися кальками многочисленных любовных и детективных романов, романов-ужасов, а также других литературных форм. Издающиеся громадными тиражами произведения второго типа носят угрожающий характер, отрывая современного литературоведа и читателя от художественного осмысления значимых моментов социального бытия, в том числе и национального развития.

В этих условиях, возникает угроза культурного «обнищания» отдельных народов и национальностей. Искусство в целом, в том числе и литература, оказываются неспособными в полной мере реализовать свою социальную функцию. Зачастую искусство утрачивает свою социальную составную, оно все более становится игровым способом существования художника.

Современный кризис жанров в культуре, в том числе и в литературе, имеет глубокие корни, жидущиеся на изменении пространственно-временных характеристик. Глобализация, а также сопутствующая ей информатизация, привела к «свертыванию» («сжатию») социального пространства и времени. Если пространственное «сжатие» все чаще проявляет себя в противостоянии космополитического и национального, то «сжатие» социального времени к трансформации внутренней конструкции жанра как фактора литературного процесса.

Глобализация и информационные технологии привели к резкому расширению виртуального пространства. В результате, возникла новая парадигма коммуникативного взаимодействия, что отразилось также и на современной литературе - возникла виртуальная (электронная) литература. Появление виртуальной литературы расширяет предмет литературоведения. Следует отметить, что виртуальная литература резко отличается от «классической литературы». Виртуальная литература носит массовый характер - отсутствие необходимости издавать произведения, упрощенный способ доведения произведения до массового читателя привело к росту числа авторов.

В то же время виртуальность создает благоприятные возможности для расширения литературного диспута, а также охвата круга читателей, пользующихся в основном электронными носителями информации. Отдельного внимания заслуживает и проблема «обратной связи» между «бумажным» и дигитальным жанром. Однако, проблемы влияния виртуального литературного процесса на «бумажную» литературу, в особенности в части жанрового развития остаются неизученными в полной мере.

Литература

1. Толстанова, М. В. Влияние глобализации на сферу литературы и науки о ней // М. В. Толстанова // Постсоветская литература и эстетика транскulturации: жить некогда, писать ниоткуда / М. В. Толстанова. - Москва, 2004, с. 76 - 88.
2. Н.Н. Старикова. Славянские литературы в эпоху глобализации. «Перезагрузка» идентичности. // Язык, сознание, коммуникация: Сб. научных статей. Москва, 2009, с. 192
3. Колосов Л. В.: Визуальное измерение глобализации. /www.globalculture.ru/
4. Глобализация как исторический процесс. //studme.org/kulturologiya/

SMOMPK-dakı FOLKLOR NÜMUNƏLƏRİNİN QLOBALLAŞMADA MÖVQEYİ

Orucova S.H.

Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Ədəbiyyatın *qloballaşması* bədii tərcümənin geniş yayılmasına vüsət yaratmışdır. İnteqrasiya və qloballaşma proseslərinin güclənməsi ilə seçilən müasir dövrümüzdə başqa xalqlarla mənəvi dəyərlərimizi paylaşmaq, özümüzü daha mükəmməl tanımaq üçün folklorumuzun tərcümə məsələləri çox vacibdir.

1881-ci ildən Tiflisdə Qafqaz Tədris İdarəsi tərəfindən rus dilində çap olunmuş, 46 cildi işıq üzü görəndən sonra 1929-cu ildə Mahaçqalada buraxılışı dayandırılmış “Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа” – SMOMPK (“Qafqaz əraziləri və xalqlarının təsvirinə dair materiallar toplusu” – QƏXTMT) –da uzun illər boyu, yəni 50 il müddətində Qafqazda yaşayan xalqların, o cümlədən Azərbaycan xalqının folklor nümunələrinin toplanılması, rus dilinə tərcüməsi və nəşrinə geniş yer ayrılmışdı.

Bu, Qafqazda yaşayan xalqların folklorunun öyrənilməsi ilə yanaşı qloballaşmanı şərtləndirir. Azərbaycan folklorunun müxtəlif janrlarını əhatə edən SMOMPK toplusu bəzi istisnalar nəzərə alınmazsa, xeyli müddət Azərbaycan tədqiqatçılarının diqqətindən kənarda qalmışdı.

Azərbaycan xalqının tarixi, coğrafiyası, mədəniyyəti, adət-ənənələri, arxeologiyası, ədəbiyyatı, etnoqrafiyası və s. məsələlərə dair çoxlu material dərc etmiş həmin məcmuənin demək olar ki, hər buraxılışında şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri (tatar folkloru adı altında) xüsusən, nağıllar, əfsanələr, rəvayətlər, mahnılar, nəğmələr, atalar sözləri və məsəlləri, etnoqrafik səciyyəli folklor materialları toplanılıb orijinalda və rus dilində çap olunmuşdur.

Bu folklor materiallarını əsasən, Qori müəllimlər seminariyası bitirib Qafqazın, o cümlədən də Azərbaycanın müxtəlif yaşayış məntəqələrində çalışan, tətillə müddətində isə etnoqrafik ekspedisiyalar təşkil edən yerli ziyalılar və ruslardan ibarət müəllimlər toplayır, yazıya köçürür, rus dilinə tərcümə edirdilər.

XIX əsrin əvvəllərində Qafqaza gələn mütərəqqi rus ziyalılarından dekabrist Bestujev - Marlinski, şairlərdən A.S.Puşkin, M.Y.Lermontov sonrakı mərhələdə Y.P.Polonski, N.Kalaşev, S.Zelinski, K.Nikitin, P.Vostrikov və b. Azərbaycanda olmuş, bir çoxu Azərbaycan-türk dilini öyrənmiş, folklorumuza məhəbbətlə yanaşmış, onun müxtəlif janrlarından nümunələr toplamış, əsərlərində sənətkarlıqla istifadə etmiş və ya tərcümədə rus oxucularına təqdim etmişlər.

XX əsrin 20-ci illərinin ortalarında, Azərbaycan folklorşünaslığının yeni mərhələsinin görkəmli nümayəndələrindən biri olan Hənəfi Zeynallı SMOMPK məcmuəsinin folklorumuzun toplanılması işində böyük iş gördüyünü Azərbaycan ziyalıları sırasında ilk dəfə yüksək dərəcədə qiymətləndirir:

“Azərbaycan el ədəbiyyatı deyil, bütün Qafqaz miqyasında olaraq xalqlar tarixi, etnoqrafiyası və xalq ədəbiyyatı ilə məşğul olan Lopatinskiyin ətrafında çalışan Azərbaycan müəllimlərinin adını həmin “Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа” məcmuələrində oxuduqca insanın heyranlığı artır. O adamların nə qədər həvəsi, nə qədər qeyrəti varmış!.. Qəpik- quruş bir mükafata (qonorara, qələm haqqına – S.O.) uzun-uzun hekayələri, mənzumələri türkcə (azərbaycanca – red.) toplayıb tərcümələri ilə bərabər Tiflisə göndərərmişlər. Əlbəttə ki, xalq ədəbiyyatı tarixi yaradılarkən böylə adamların adları qızıl su ilə ən görkəmli yerdə yazılmalıdır!..” (3, 116-117).

“Adları qızıl su ilə ən görkəmli yerdə yazılmalı”, toplayıcı kimi zəngin nəzəri və təcrübə prinsiplərinə yiyələnmiş belə SMOMPK-çulardan Səfərali bəy Vəlibəyovu, Rəşid bəy Əfəndiyevi, Mahmud bəy Mahmudbəyovu, Firudin bəy Köçərini, Teymur bəy Bayraməlibəyovu, Eynəli bəy Sultanovu, Həsən bəy Bağirovu, Mir Həşim Vəzirovu, Ağalar Qiyasbəyovu, Musa Quliyevi, İsmayıl Əfəndiyevi, Məmməd Həsən Əfəndiyevi, Soltan Məcid Əfəndiyevi, Kərim bəy İsmayılovu və başqalarını göstərmək olar.

20-ci illərdə Azərbaycan folklorunun toplanılması, sistemə salınması, nəşri və öyrənilməsində mühüm əmək sərf etmiş alimlərdən biri olan A.V. Baqri bizim folklorçularımızın diqqətini bu topluya yönəldən ilk ziyalılardan olmuşdur. A.V.Baqri 1923-cü il noyabrın 2-də təsis edilmiş “Azərbaycanı tədqiq və tələbə cəmiyyəti”ndə əsaslı fəaliyyət göstərmiş və “Azərbaycan və ətraf ölkələrin folkloru” monumental əsərində SMOMPK məcmuəsinin başçısı olan L.Q. Lopatinskiyin arxivindən, həmçinin məcmuənin özündən qiymətli bir mənbə kimi əsaslı şəkildə istifadə etmişdir (4).

Sonrakı mərhələlərdə SMOMPK məcmuəsi H.Araslının, M.H. Təhməsinin və digərlərinin əsərlərində xatırlansa da, əsaslı bir folklor mənbəyi kimi ondan istifadə edilməmişdir...

Bundan sonra, nədənsə müəyyən müddət bu məcmuə bir mənbə kimi filoloqlarımızın diqqətindən kənarda qalmış, əsasən XX əsrin 60-cı illərindən başlayaraq folklorun bu və ya digər janrlarını tədqiq edən folklorşünaslarımızdan İ. İbrahimov, Ə.Axundov, S.Yaqubova, N.Seyidov, Ə.Qarabağlı, F. Fərhadov, M. Seyidov, P.Əfəndiyev, V.Vəliyev, A.Nəbiyev, T.Fərzəliyev, İ.Abbasov və sonrakı folklorşünaslar nəslinin demək olar ki, hamısı məcmuəyə intensiv müraciət etməyə başlamış, bir mənbə kimi ondan istifadə etmişlər.

Bu ciddi məsələ hamıdan əvvəl prof. P. Əfəndiyevi narahat etmiş, ona görə də, folklorşünas hələ XX əsrin 80-ci illərinin başlanğıcında mühüm bir ideya irəli sürmüşdür: "Azərbaycan şifahi ədəbiyyatının XIX əsr rus mətbuatında nəşri məsələsi ayrıca tədqiqata möhtacdır" [1, 28].

Keçən əsrin 80-ci illərinin sonlarından SMOMPK məcmuəsi ilk dəfə bir mətbuat orqanı kimi müəyyən bir problem ətrafında tədqiqata cəlb edilmiş, tanınmış dilçi-alim, filologiya elmləri doktoru, prof. Qara Məşədiyev SMOMPK məcmuəsinin materialları əsasında “Zaqafqaziyanın Azərbaycan toponimləri” əsərini yazmışdır. Oxuculara təqdim olunan bu monoqrafiya SMOMPK məcmuəsinin materialları əsasında tarixi onomastikanın müxtəlif sahələrinə aid yazılmış ilk əsərdir [2].

Azərbaycan folklorşünaslıq tarixini yazan alimlərdən Paşa Əfəndiyev, Vəqif Vəliyev, İsrəfil Abbaslı və b. məcmuədə zəngin folklor mətnlərimizin olduğunu diqqətə çatdırmış və onun tədqiqinin zəruriliyini qeyd etmişlər.

SMOMPK məcmuəsini folklor problematikasına uyğun bir tərzdə geniş, monumental tədqiqata cəlb etməyin müasir folklorşünaslığımızda olduqca önəmli əhəmiyyəti vardır. Azərbaycanın, həmçinin türkdilli xalqların folklor nümunələrinin toplanılması, nəşri və rus dilinə tərcümə tarixi böyük təcrübəyə malik olsa da, bu zəngin tərcümə məktəbinin SMOMPK məcmuəsində keçdiyi tarixi yol, mərhələlər və bu tarixi yolun praktik, təcrübi nəticələri nə tarixi-xronoloji cəhətdən, nə də elmi-nəzəri problemlər istiqamətində lazımınca öyrənilməmişdir. İndiki mərhələdə SMOMPK məcmuəsi folklorşünaslığımızın müxtəlif problemləri istiqamətində tədqiqat obyektini kimi maraq dairəsindədir.

Ədəbiyyat

1. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1992, 403 s.
2. Məşədiyev Q. Zaqavqaziyanın Azərbaycan toponimləri (SMOMPK məcmuəsinin materialları əsasında). Bakı: Elm, 1990, 148 s.
3. Zeynallı H. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Yazıçı, 1982, 319 s.
4. Багрий А. Фольклор Азербайджана и прилегающих стран // Азерб. Гос. научно-исследов. институт. Отд.-е языка, лит. и иск-ва. Фольклорная серия №3, 3-х т., т. I., Изд-во Аз.ГНИИ, Баку: 1930, 303 с.

ЗАРОЖДЕНИЕ ЦЕННОСТЕЙ МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМА В НАЧАЛЕ XX ВЕКА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Пашаева С.В.

Сумгаитский государственный университет, Азербайджан

Мультикультурализм — политика, направленная на сохранение и развитие в отдельно взятой стране и в мире в целом культурных различий, и обосновывающая такую политику теория или идеология.

Мультикультурализм противопоставляется концепции идеологии соединения всего со всем, где предполагается слияние всех культур в одну.

Мультикультурализм — один из аспектов толерантности, заключающийся в требовании параллельного существования культур в целях их взаимного проникновения, обогащения и развития в общечеловеческом русле массовой культуры. На современном этапе мирового развития ценности мультикультурализма выдвигаются главным образом в экономически развитых странах Запада, где наблюдается значительный приток иммигрантов.

Мультикультурализм, или многокультурность, считается относительно недавним явлением. Его возникновение связывают с 70-ми годами XX в. в таких странах, как Канада и США. Он стал третьей влиятельной моделью решения сложной проблемы, связанной с культурной, этнической, расовой и религиозной разнородностью государств, составляющих абсолютное большинство в мире: только 10% стран могут рассматриваться в качестве культурно однородных, монокультурных. Действительно, большинство стран мира стремится стать, по выражению индийского философа Б.Пареха, многокультурными. Среди факторов, вызывающих культурное разнообразие, он выделяет этнические и религиозные различия, подъем индивидуализма и закат традиционного морального консенсуса [1, с.68]. Социокультурная, этническая и иная неоднородность общества нередко порождает разного рода напряженности и конфликты, которые разрушают социальное единство общества и угрожают самому его существованию. Поэтому все общества всегда стремились и искали пути, способы и модели максимальной однородности.

Существует несколько моделей многокультурного существования в одной взятой стране. Первая модель — это ассимиляция. Она предполагает полное или близкое к тому поглощение меньшинств в более широкой, доминирующей культурной и этнической общности. Вторая модель — это интеграция, которая предполагает сохранение каждой этнокультурной общностью своей идентичности. Она считает культурные, этнические, религиозные и другие измерения частным делом отдельного человека. Наряду с данными моделями, существует и третья модель — модель мультикультурализма. В известной мере ее можно определить, как попытку преодоления предыдущих моделей, некий третий путь решения культурного и национального вопроса.

Понятия мультикультурализм относительно недавно вошло в современную научную литературу. Концепция мультикультурализма как часть политической идеологии ориентировано на

определение политико-правовых условий, относительно терпимого и гармоничного сосуществования представителей этносов с различной культурой, менталитетом экономическим и политическим статусом, не затрагивая стабильности их устоев [2, 49].

Несмотря на то, что идеи и ценности мультикультурализма считаются новыми и связаны все больше с европейскими странами, можно смело утверждать, что попытка найти консенсус различных наций и религиозных конфессий была сделана в странах Востока еще раньше. Наиболее ярким примером в этом плане может служить Азербайджан в начале XX века. В период довольно глубоких разногласий и противоречий, страна пыталась на фоне всех проблем выступить практически единственным государством среди исламских стран как гражданская монокультурная нация, как настоящее государство-нация. Несмотря на довольно сложные противоречивые идеологические течения интеллигенции Азербайджана, разделившейся на разные лагеря, это стало возможным только благодаря одному. А именно, проводимой молодым независимым Азербайджанским Демократическим Государством продуманной и целенаправленной политики культурного универсализма. Молодое и только делавшее шаги на пути своей независимости Азербайджанское государство, стремилось нивелировать этнические и языковые различия, а также построить светскую и гражданскую республику. Азербайджан в начале XX века был разнородным в культурном, лингвистическом, религиозном и этническом плане обществом. Исторически так сложилось, что нахождение на стыке Европы и Востока стало причиной разнообразия населения, как в национальном, и религиозном, так и в политическом направлениях. Сложившаяся к XX в. азербайджанская общность была настолько разнородной, что это порождало напряженность и враждебность в межэтнических отношениях, ксенофобию, постоянную опасность социального взрыва. Поиск выхода из сложившейся ситуации привел к появлению мультикультурализма. Вместе с формированием государства и возникают основные причины и противоречия, которые вызывают к жизни мультикультурализм.

Надо отметить, что первые шаги и политика государства АДР были направлены на стремление как сохранить свою национальную идентичность, так и одновременно с этим не ущемить в правах представителей других национальностей. Правительством был принят закон о признании азербайджанского языка государственным языком. В то же время изучение и использование других языков поощрялось. Были открыты школы с преподаванием на национальных языках тех народностей, которые проживали в том или ином районе. Что касается религиозных конфессий, то при наличии в классе представителей различных религий наряду с изучением законов шариата, открывались курсы и для преподавания представителям этих конфессий. Так, известны еврейские, католические, иудейские, армянские школы, где изучались как светские, так и религиозные предметы. На их нужды и существование государством выделялись специальные средства. Если учесть, что государство само находилось на грани войны и разрухи, занималось строительством и попыткой возрождения, выделение лишних средств на такие, казалось бы, малозначимые нужды, является еще одним свидетельством дальновидной политики АДР.

Учитывая все обостряющуюся ситуацию с неудавшимся решением ряда проблем, ценности мультикультурализма становятся еще важнее и необходимее, в особенности того, что касается исламского мира [3, 28].

Отрицание мультикультурализма и веротерпимости, непринятие культурного разнообразия как естественного состояния общества — тупиковый путь развития для любого государства. Люди должны прилагать все усилия, чтобы включиться в общественную жизнь.

Современный мультикультурный мир представляет собой ситуацию конкурирующих идеологий, в которой можно победить не с помощью грубой силы агрессии или же, наоборот, полного изоляционизма, а с помощью адекватной гуманной идеологии. Итак, мультикультурализм, несмотря на позитивное, либо негативное отношение к нему политиков и учёных, остаётся центральным объектом научных исследований.

Литература

1. Бенхабиб С.С. Притязания культуры. Равенство и разнообразие в глобальную эру. М.: Логос, 2003, 250 с.
2. Мультикультурализм и трансформация постсоветских обществ. Под редакцией В.С.Малахова и В. А. Тишкова. М., 2002, 210 с.
3. Тлостанова М.Ф. Проблема мультикультурализма и литература США конца XX века. М., 2000, 154 с.

İSA HÜSEYNOVUN NƏSRİNDƏ “ÇÜNKİ ATAMI YAXŞI TANIYIRAM” MANİFESTİNİN ƏSƏRLƏRİNDƏ ƏKSİ

Pəniyeva G.S.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Azərbaycan

60-70-ci illər bədii nəsrində “yeni nəsrin” başlanması ilə bədii ədəbiyyatda həyatı təsvir üsulları öz fərqliliyi və problemlərin qoyulma metodologiyasına görə fərqlilik təşkil edirdi. Bu dövrün nəsrində oçerklilik izlərinin biruzə verdiyini və həmin dövr yazıçıların isə bu izin hər hansısa bir əsərlərində əksini verdiyini qeyd etmişdilər. İsa Hüseynov yaradıcılığında, nəsr əsrlərində “çünki atamı yaxşı tanıyıram” ifadəsinin əks edilməsini tənqidçi A.Hüseynov “Zaman və nəsrin hərəkəti” məqaləsində 60-cı illər nəsrinin yeni mərhələ kimi qələmə verilməsinin keyfiyyət dəyişikliyinə, həmin illər nəsrinin əsas mahiyyətinin xarakteristikasının ümumi səciyyəsinə ümumiləşdirərək “nəsrə reallığın artması, şəxsiyyətə, onun psixologiyasının mürəkkəbliyinə daha həssas münasibət bəslənməsi, humanist idealın güclənməsi, münaqişələrin, problemlərin bədii təsvirdə daha çox mənəvi-əxlaqi aləmə keçməsi və insanla cəmiyyət, mühit arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin müxtəlifliyinin nəzərə alınması kimi ümumiləşdirmək mümkündür” [2,13]. Bu ümumiləşmənin əsasını “zəhmət adamlarının taleyi və güzəranına diqqət və həssaslıq, şəxsi ləyaqətinə hörmət və ehtiram məsələsi” olduğunu, bu problemlərin də yeni nəsr əsərlərində kəskin şəkildə əksini tapdığını bildirmişdir. A.Hüseynov İsa Hüseynovun “Çünki atamı yaxşı tanıyıram” prinsipini 60-cı illər nəsrinə gətirilmiş yeni “ədəbi mövqe idi, yaradıcılıq kredosu idi” deyərək yazıçının müasir nəsrin yeni mərhələsinin yaradıcısı olduğunu qeyd edərək “yeni nəsr”, “yeni mərhələ” anlayışının M.Hüseynə sitat gətirərək “M.Hüseyn bədii fikrin yeni inkişaf mərhələsinə daxil olduğunu göstərərək yazırdı: “Mən cəsarətlə deyə bilərəm ki, bədii nəsrimizdə də, şeirimizdə də biz yeni bir mərhələyə qədəm qoymuşuq”, bu yeniliyin banisi kimi qiymətləndirilən İ.Hüseynov yaradıcılığı tənqid tərəfindən birmənalı qarşılanmamışdır.

Elnarə Akimova isə “Yeniləşən nəsrin İsa Hüseynov mərhələsi” məqaləsində “Tütək səsi”, “Teleqram” kimi əsərlərində estetik mühakimələrin zənginliyindən, fəlsəfi qənaətlərin və mündəricənin dərinliyindən tutmuş, insanların daxili aləmi, mənəvi sarsıntıları, ağrıları və mühitə münasibəti ədəbiyyatın konkret predmetinə çevrildi” kimi fikri ilə yazıçı povestinin bir cümlə ilə mükəmməlliyini, qoyulan problemin aktuallığını ifadə edir. Elnarə Akimova İsa Hüseynov yaradıcılığında oçerklilikdən və M.Hüseynlə dialoqunun əsas məğzindən bəhs edərkən qeyd etmişdir ki, yazıçı burada qeyd etdiyi “çünki atamı yaxşı tanıyıram” ifadəsi ilə “İsa Hüseynovun Mehdi Hüseynlə olan diqloquunu mən həmişə yetişən, dünyanın acı təcrübəsindən silkinib ayrılan yeni ədəbiyyatın başlanğıcı kimi anlayıram. “Oçerkdə niyə atandan yazmısan” sualına gənc yazıçı İsa Hüseynov “çünki atamı yaxşı tanıyıram” cavabını verir. Sonradan İ.Hüseynovun bütün yaradıcılığı “atamızı” – kök, soy başlanğıcını axtarmağa, onu tanımağa, milli kimliyindən perik salınmış düşüncəni özünə yönəltməyə ithaf olundu” fikrini Çingiz Aytmatovun yaradıcılığında manqurtlaşma sindromu ilə eyniləşdirmiş, İsa Hüseynov yaradıcılığında fəlsəfəsinin əsas səbəbi kimi milli kimliyimizdən, əcdadlarımızdan, perik düşən onları xatırlamayanları xatırlatmağa çalışdığını və həmin hissin daxili çırpıntılarını insanlarda geri qaytarmağa ədəbiyyatda davamlı silsilə şəklində böyük bir epopeya silsiləsi yaratmağı ehtiyacın olduğunu düşündürür. “İ.Hüseynov da anlayırdı ki, milli statusundan bilərəkdən perik salınmış bir xalqın mənəvi ruhunu geri qaytarmayınca sabahı ədəbiyyat, gələcək inkişaf üçün kontekst müəyyənəşdirmək qeyri-mümkündür” [1].

Tofiq Hüseynov “Teleqram” povestini “doğruluğun düşmənləri əleyhinə” yazılmış əsər kimi təqdim etmişdir. Yazıçının “Teleqram” povestindəki bəzi epizodların “Çünki mən atamı yaxşı tanıyıram” fəlsəfəsi ilə uyğunluq təşkil etdiyi hardasa sezilir ki, bunu da İslam İbrahimov Zəlimxanın atasına, qardaşına, qohumlarına qarşı çıxmaması və onlara qarşı mübarizə aparmaması o fəlsəfə ilə əlaqəlidir, çünki Zəlimxan əmindir ki, o mübarizə aparsa belə heç cür qələbə çala bilməyəcək, ona görə mübarizədən qaçır. İslam İbrahimov isə bunun əksi olaraq obrazın bu xarakterini obrazın mənəvi mədəniyyətinin yüksəkliyindən “Zəlimxan obrazı ona görə orijinal və təbiidir ki, müəllif yaranmış ədəbi mənbələrə əl atmamış, öz qohumlarına və ya atalarına qarşı çıxan oğulları qələmə almamış, həyatın öz məntiqini izləyərək zahirən ədəb gözləyən, daxildə isə üsyan edən bir qəhrəman yartmışdır” və bu da yazıçının dərinədən düşünmək, dərk etmək nəticəsindən irəli gəlməsindən irəlidir ki, bu da obrazın daxili aləminin, xarakterinin “şairənə təbiəti ilə humanist bəşəri ideyaların yaşamasına kömək edə”n [3, 96].

Ədəbiyyat

1. Akimova E. Yeniləşən nəsrin İsa Hüseynov mərhələsi. Ədəbiyyat qəzeti, 2017, 13 may, s.10
2. Hüseynov A. Zaman və nəsrin hərəkəti. Bakı: Yazıçı, 1980, 185 s.
3. Hüseynov T. Əsr və Sənətkar: Bakı: Az.D.Kitab Palatası, 1997

UŞAQ ƏDƏBİYYATINDA MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏR (N.TOLSTOY VƏ C.MƏMMƏDQULUZADƏ)

Qafarova S.H.

Bakı Slavyan Universiteti, Azərbaycan

Dialoq problemi bəşəriyyətin bütün tarix boyu inkişaf mərhələlərində, həm də qarşılaşdığı ədəbi problemlərdən biri kimi müasir dövrdə də yeni əhəmiyyət və xüsusi aktuallıq kəsb edir.

Müasir fəlsəfi problemlər axarında mədəniyyətlərin dailoqu obyekt – subyekt kombinasiyalarının, fərdlərin qarşılıqlı təsiri, qarşılıqlı ünsiyyəti, qarşılıqlı informasiya mübadiləsi, obrazları oxşar-fərqli cəhətləri mühüm amil kimi inkişafda özünü büruzə verir. Tarixən bərqərar olmuş mədəni rəngarənglik hər zaman olduğu kimi, müasir transformasiyalar kontekstində yeni fəlsəfi dünyagörüşünün müxtəlif millət, mədəniyyət, dialoq yaradan nümayəndələrinin qarşılıqlı əlaqə və qarşılıqlı anlaşılmaya tələbatını şərtləndirir.

Mədəniyyətlərarası dialoq – ədəbi-fəlsəfi kontekstdə geniş əhəmiyyət kəsb edir və öz hüquqlarını aşaraq müxtəlif mədəniyyətlərin, ayrı-ayrı düşüncə tərzlərinin, Şərq və Qərbin və s. qarşılıqlı ünsiyyəti, təsiri kimi səciyyələndirilir.

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının əsas mövzu istiqaməti, mövcud ənənələrə bağlılığı, müasir ictimai-siyasi prosesdə, həmçinin cəmiyyətin düşüncə və təfəkkürünə təsiri baxımından tutduğu mövqe hər zaman aktualdır. Yəni mövzunun aktuallığı məhz onun mahiyyətindən doğur, yaranır. Mədəniyyətlərarası dialoqun təsir gücündən özümüz – öz, kənar ədəbiyyat – yad meydana çıxır.

Gələcəyimiz olan yeniyetmələrin formalaşmasına ən vacib və gərəkli olan mədəni dünyanın içərisinə bədii ədəbiyyatın böyük rolu olmuşdur. Həm də bu hadisələrdən bir nəticə çıxarmaq, gələcək həyat yolunu qazanmaq, yenə də bu ədəbiyyatın üzərinə böyük bir vəzifəni etibar edir. Eyni zamanda öz xəyalları ilə üst-üstə düşən fikirlərin, ideyaların tapılmasına imkan yaradır.

Ədəbiyyatımızın başlıca predmeti cəmiyyət və şəxsiyyət münasibətlərinin geniş təhlili bütün dövrlərdə sözdən, onun təsir gücündən müxtəlif səviyyələrdə yararlanmış, bu təsir gücünə dəyər və önəm vermiş C.Məmmədquluzadənin də yaradıcılığı xalqın, millətin genetik yaddaşının köklərini aydınlatmağa nail olmağa çalışmışdır.

Yazıçılığının ilk zamanlarında cəmiyyətdəki şərin köklərini, dini baxışları ifşa etməklə, illər uzununu davam edən böyük zehni əmək sayəsində əməlləri hər zaman önəmlidir. Jurnalist Mirzə Cəlil, müəllim Mirzə Cəlil, yazıçı Mirzə Cəlilin yalnız düşüncəsinin, qələminin bir planı var idi: milləti savadlı görmək. Dini xurafatın mömin müsəlmanı gülünc vəziyyətə saldığı Usta Zeynal, realist tiplər qalereyasının baş qəhrəmanı, «Mixail Petroviçdən əvvəl bədbəxt» Qurbanəli bəy, orta əsrlər yuxusunda hələ də mürgüləyən İtqapan kəndinin sakini avam Novruzəli, İsfahan lotularının yuva saldığı «Ölülər» və s. Əsərləri ilə deyil, həm də «Saqqallı uşaq», «Quzu», «İki alma», «Buz», «Oğru inək», «Zırrama», «Dəllək», «Yan tütəyi», «Şərq fakültəsi» və s. Hekayələri ilə azyaşlı uşaqların sadələşməliyini, xeyirxahlığını, doğruculuğunu, humanizmi təbliğ edir. O böyük humanist idi. O zəhmətkeş insanı uşaqlara dərin məhəbbət hissi ilə sevdirməyi tərbiyənin mühüm cəhətlərindən biri sayırdı. Uşaqlarla rəftarda məcburiyyəti tənqid edir, onları inandırma yolu ilə öyüd-nəsihət verməyə sövq edir. C.Məmmədquluzadənin ən böyük arzularından biri uşaqları vətənə, xalqa məhəbbət ruhunda böyütmək, onlara mədəni vərdisləri, müsbət əxlaqi normaları aşılamaq idi [4, 14].

C.Məmmədquluzadə 1904-1905-ci illərdə «Hərqi-Rus» qəzetində işləyəndə L.N.Tolstoyun «zəhmət, ölüm və naxoşluq» adında hekayə-əfsanəsini tərcümə edib çap etdirmişdi.

C.Məmmədquluzadə ictimai-tarixi ənənələri Azərbaycan ədəbiyyatına gətirməklə, onu daha da yüksəltməyə Tolstoyun qəhrəmanlarını Azərbaycan ədəbiyyatının oxucularına tanıtmqla insanları bir daha düşünməyə çağırır. Nəzər salacağımız L.Tolstoy nəsrindən nümunələr – obrazların fərqli xüsusiyyətləri bir daha diqqətimizi cəlb edəcək.

Söz sənətinin görkəmli nümayəndələrindən olan Lev Nikolayeviç Tolstoyun yaradıcılığında uşaq və yeniyetmələrin həyat tərzindən bəhs edən əsərləri bəşəriyyətin bədii inkişafında yeni bir mərhələ sayılır. Rus söz sənətinin görkəmli alimləri onun irsinə yüksək qiymət vermişlər və «rus inqilabının güzgüsü» adlandırmışlar.

L.N.Tolstoy yaradıcılığının əsasını «Hərb və sülh», «Anna Karenina», «Dirilmə», «Hacı Murad», «Canlı meyit» və s. Əsərləri ilə məşhurlaşmışdır.

Ədəbiyyata təqdim etdiyi, tərcüməyi-hal səciyyəli trilogiyası: «Uşaqlıq», «Yeniyetməlik dövrü», «Gənclik» adlı povestləri üzərində altı il işləmişdir. Bu əsəri Tolstoy «ağıllı, duyğulu, yolunu azmış adamın romanı» adlandırmışdı. Həmin əsəri bitirəndə gənc yazıçının 24 yaşı olmuşdur. Əsərdə bədii şəxsiyyətin yetişməsinin canlı şahidi kimi çıxış etmişdir [5, 35].

Əsərdə qəhrəman kimi yetişdirdiyi, ürəyindəki arzulara çatmaq üçün müəyyən bir həyat yolu keçmiş yazıçının sanki protipi yaşayırdı. Bu zadəgan balası Nikolenka idi. Bu oğlan Tolstoyun arzuladığı bir obraz idi. Bu obrazın təbiətini, xasiyyətini, yaşadığı mühitdə özünü təsdiq edən məqamların çətinliyini, sevincini, onu kədərini ağuşuna atan anların təsvirinə, insanı sonsuz inkişafın realist biçiminə inandırır. İnsanın ruhuna, psixologiyasına, daxili aləminə, qəhrəmanın duyğularına incə, həssas, duru, həzin fikirlərinə işıq salaraq qanadlandırır. Bəzən onu ulduzlara qaldırır, bəzən də yerə endirir. Burada ədib uşaqlıq çağının paklığını, sevmək-sevilmək bacarığını, ehtiyacını heyrətamiz bir şəkildə təsvir edir. Nə qədər varlı, təkəbbürlü bir ailəyə məxsus olsa da, həyat tərzini, süni davranış, yoxsullara xər mənasibət, ədəbazlıq onun mənəviyyatına pis təsir göstərir. Ətrafındakı insanlarla çəkişir, narazılığını bildirir, dövrəsindəki adamlarla barışa bilmir. Yalnızlıq onun dostuna çevrilir [5, 83].

Əsərin üçüncü hissəsində İrtenyev özü artıq ziddiyyətə təkan verən qüvvəyə çevrilir. Bu gəncin qəlbi artıq təkəbbürlü keyfiyyətə meyil edir. Özü ilə aşağı təbəqə arasında uçurum görür.

Lakin Tolstoy İrtenyevi tanışlıqların təsirinə istiqamətləndirir, tərbiyələndirir. Sonuncu hissə yarımçıq qaldığına görə arzuladığı şəxsiyyəti yarada bilməsə də, sonda xəyrə can atan və onun varlığına inanan yeni obrazın işartılarını müşahidə edirik. Tolstoy yaradıcılığının dəyişilməz əməlinə çevrilən mənəvi təmizlik, məsuliyyətli olmaq, tələbkərlilik burada da özünü büruzə verir. Bu kimi keyfiyyətlər də dünən də, bu gün də, sabah da gənc nəsə ölməz bədii zövq, tərbiyəvi duyğuların bazası olacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: 3 cildə. Bakı: Azərbaycan EA-nın nəşriyyatı, 1960
2. Azərbaycan sovet yazıçıları. Bakı: Maarif, 1960
3. Azərbaycan sovet uşaq ədəbiyyatı antologiyası. 2 cildə. Bakı: Gənclik, 1977
4. Məmmədquluzadə C. Əsərləri: 4 cildə. Bakı: Öndər, 2004
5. Tolstoy L.N. Əsərləri. Bakı: Çapaşoğlu, 2004

MULTİKULTURALİZM VƏ TOLERANTLIQ

Qəniyev T.X., Qəniyeva A.A.

Azərbaycan Milli Konservatoriyası, Azərbaycan

Azərbaycan cəmiyyəti müasir dövrdə multikulturalizm ideyalarının araşdırılaraq öyrənilməsi və tətbiqi aktualıq kəsb edən məsələlərdəndir. İnsan və şəxsiyyət, cəmiyyət və dövlətin mənəvi həyatında mühüm rol oynayan multikulturalizm və onun əhəmiyyəti dayanmadan artmaqdadır. Belə ki, multikulturalizmdə yazılmış və yazılmamış qanunlar mövcuddur. Multikulturalizm ideyaları mədəni irs şəklində öyrənilməli və gələcək nəsillərə düzgün və obyektiv şəkildə ötürülməlidir.

Qeyd edək ki, multikulturalizmin predmeti mifologiya və xalqın sosial həyat tərzini, mədəni müxtəliflik və milli özünəməxsusluğu, milli adət-ənənə, mərasim və ayinləri, folkloru və bədii xalq yaradıcılığını, din və tolerantlıq münasibətlərini, Azərbaycan xalqının dövlətçilik tarixini və milli kimliyini, milli azlıqların mənəvi-əxlaqi xüsusiyyətlərini və s. problemləri öyrənir.

Çoxmədəniyyətlik dedikdə isə etnik, irqi, dini və mədəni müxtəlifliklər nəzərdə tutulur. Müasir dövrdə dünya ölkələrinin əksəriyyətində etnik, irqi, dini və mədəni müxtəlifliklər mövcuddur. XX əsrin 60-cı illərinin ortalarında bir termin kimi meydana gələn multikulturalizmin əsas prinsipi plüralist cəmiyyətlərin mövcudluğunu şərtləndirmək olmuşdur. Bu baxımdan multikulturalizm termini XX əsrin 70-ci illərindən etibarən elmi ədəbiyyatlarda daha geniş şəkildə istifadə edilməyə başlayır. Multikulturalizmin mahiyyəti haqqında müxtəlif elmi yanaşmalar da məhz elə bu dövrdən etibarən özünü büruzə verməyə başlamışdır.

Tolerantlılıq hər bir ölkənin vətəndaşları tərəfindən yüksək qiymətləndirilir, lakin çox zaman dözümlülük tam dərk edilmir, bunun da əsas səbəbi qeyri-sabit və müvəffəqiyyətsiz azadlıq təcrübəsidir. Təcrübə elə bir təsis edilmiş nümunədir ki, o, özündə formal və qeyri-formal qaydaları, davranış tərzini, qarşılıqlı münasibəti ehtiva edir. Dözümlülüyn formal qaydaları hüquqi və konstitusional, qeyri-formal qaydaları isə sosial normalardır. Bütün bunlar göstərir ki, dözümlü davranış tərzini liberal cəmiyyətin nail olmaq istədiyi əsas nailiyyətdir və dözümlülük münasibəti də onun açarıdır [4].

Azərbaycanda multikulturalizm ənənələrinin möhkəmləndirilməsində xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyev demişdir: “Tolerantlıq, dözümlülük çox geniş anlayışdır. O, həm insani münasibətlərin, həm insan cəmiyyətində gedən proseslərin, həm də dövlətlərarası, millətlərarası, dinlərarası münasibətlərin bir

çox cəhətlərinə aiddir... O, təkcə dinlərin bir-birinə dözümlülüyü deyil, həm də bir-birinin adətlərinə, mənəviyyətinə dözümlülük, mədəniyyətlərə dözümlülük deməkdir” [2].

H.Əliyevin layiqli davamçısı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin də bu sahədə rolunu qeyd etmək yerinə düşərdi. O, ölkəmizdə multikultural ənənələrinin möhkəmləndirilməsi və bu ənənələrin dünyaya tanıtılması məqsədilə bir sıra uğurlu siyasət həyata keçirir və belə söyləyir: “Öz dininə hörmət başqa dinə hörmətdən başlayır. Multikulturalizm ayrışdırıcıya yol vermir, əksinə, bütün xalqları birləşdirir. Eyni zamanda, hər bir ölkənin öz qaydaları, öz ənənələri vardır. Multikulturalizm Azərbaycanın dövlət siyasəti və həyat tərzidir... Bu gün Azərbaycan artıq dünyada tanınmış multikulturalizm mərkəzlərindən biridir [1].

Konseptual məzmunla malik olan multikulturalizm xalqlarda mədəni və dini tolerantlığı yaradır. Multikulturalizmdə dünyanın dərk olunması əsas prioritet kimi qəbul olunur.

Multikulturalizm etnik-mədəni müxtəlifliklərin və onların əsasını təşkil edən dəyərlərin qorunması və inkişafını nəzərdə tutur. Bu, isə insanların hüququ və azadlıqlarının müdafiə olunmasının tərkib hissəsidir. Multikulturalizmi təbliğ edən ölkə onu dövlət ideologiyasının tərkib hissəsi, dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldırır [3].

Beləliklə, Müasir dövrdə azad və müstəqil ölkəmiz dünyada tolerantlığın, humanizmin, multikulturalizmin əsas mərkəzlərindən birinə çevrilmişdir. Bu baxımdan ölkəmizdə multikulturalizmə aid mütəmadi tədbirlər təşkil olunur, beynəlxalq və regional əhəmiyyətli konfranslar, seminarlar keçirilir. Bu qəbildən olan tədbirlər içərisində Bakı Beynəlxalq Humanitar Forumu xüsusi bir mövqeyə malikdir.

Ədəbiyyat

1. Tahirova N. Tolerantlıq. Bakı, 2015, 32 s.
2. Abdullayev K. Azərbaycanda multikulturalizm. Bakı, 2016, 503 s.
3. Əhmədova N. Multikulturalizm Azərbaycanda. “Azərbaycan multikulturalizmi: din və dil siyasətinin inkişaf perspektivləri” adlı beynəlxalq konfransın materialları: Bakı – 8-9 sentyabr 2016
4. İsmayılov G. Tolerantlıq- Bildiklərimiz və bilmədiklərimiz. Bakı, 2014, 240 s.

AZƏRBAYCAN MUSIQİ MƏDƏNİYYƏTİNDƏ MULTİKULTURAL DƏYƏRLƏR

Qəniyeva A.A., Qəniyev T.X.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Qədim İpək Yolunun üzərində yerləşən, Şərq ilə Qərb arasında körpü rolunu oynayan Azərbaycan tarixən müxtəlif mədəniyyətlərin, sivilizasiyaların, dinlərin qovuşduğu bir məkan olmuş və burada ölkəmizin coğrafi mövqeyi, əhalinin polietnikliyi kimi amillər böyük rol oynamışdır. Tarixin ayrı-ayrı dövrlərində bu torpaqlarda Büt-pərəstlik, Zərdüştülük bərabər Yahudilik, Xristianlı və İslam kimi səmavi dinlərin nümayəndələri bir-birinə təsir göstərmədən birqə yaşamışlar. Bununla yanaşı qədim dövrlərdən başlayaraq etnik və dini icmalar arasında daim möhkəm dözümlülük və dostluq əlaqələri mövcut olmuş, bu da bir-birinin mədəniyyət və incəsənətinin, dil və ədəbiyyatının, sosial həyatlarının, dini-ictimai baxışlarının və müştərək dəyərlərinin forlaşmasına səbəb olmuşdur.

Umummilli Lider H.Əliyevin bir fikrini qeyd etmək yerinə düşərdi. O deyirdi: “Hesab edirəm ki, Azərbaycan xalqı özlüyündə, təbiətinə görə, öz xarakterinə görə yüksək tolerantlıq hissinə malikdir. Azərbaycan əhalisinin çox hissəsinin etiqad etdiyi müsəlman dinində, onun kökündə də tolerantlıq var” [1].

Multikulturalizm isə tolerantlığın təcəssümüdür. Onsuz insanlar arasında qarşılıqlı anlaşma, qarşılıqlı zənginləşmə dostluq və əməkdaşlıq mümkün deyil. Azərbaycan incəsənətində tarixən milli və dini tolerantlıq mühitinin bərqərar olması tendensiyası özünü aydın şəkildə büruzə verir. Dünya səhnəsində Azərbaycan musiqisi öz çoxəsrlik zəngin tarixi inkişafı ilə seçilir. Tarix boru birgəyaşayış mühitində müxtəlif etnik qrupların musiqi irsi də bu tarixi inkişafdan geri qalmamışdır. Bildiyimiz kimi, multikulturalizm çox mədənilik, bir çox fərqli mədəniyyətin bir arada yaşadığı cəmiyyəti təyin edən sözdür.

Azərbaycan müxtəlif sivilizasiyaların qovuşduğu məkan olaraq əsrlər boyu milli-mədəni rəngarənglik mühitinin formalaşdığı, ayrı-ayrı millətlərin nümayəndələrinin sülh, əmin-amanlıq, qarşılıqlı anlaşma və dialoq şəraitində yaşadığı diyar kimi tanınmışdır.

Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan xalqının multikultural ənənələrinin qorunması sahəsində həyata keçirilən siyasəti hal-hazırda Prezident İlham Əliyev tərəfindən inamla davam və inkişaf etdirilir. Belə ki, Prezident İlham Əliyev 2016-cı ili Azərbaycanda “Multikulturalizm ili” elan etmiş və bu istiqamətdə

müxtəlif sahələr üzrə dəyərli araşdırmalar aparılmışdır. Bütün sahələrdə olduğu kimi, Azərbaycan musiqisində də multikulturalizm özünü büruzə verir, belə ki, ölkəmizdə yaşayan müxtəlif xalqların mədəniyyəti musiqimizə və digər sahələrə təsirsiz qalmamışdır [2].

Professional Azərbaycan musiqi sənətinin banisi Üzeyir Hacıbəyli qeyd edirdi ki, Azərbaycan bəstəkarları xalq musiqisi ilə yanaşı, Avropa musiqisinin də dərinindən mənimsəməli dir. Hec də təsadüfi deyil ki, Üzeyir bəyin ilk əsəri və həmçinin bütün Şərq aləmində ilk muğam opera olan “Leyli və Məcnun” operası Avropa klassik opera janrındadır. Beləliklə, bu nümunə XX əsrin əvvəllərində multikulturalizmin ən gözəl və bariz nümunəsi idi və Üzeyir bəy musiqi tariximizdə ilk dəfə xalq musiqi ənənələrini Avropa musiqisinin qanunauyğunluqları ilə üzvi şəkildə birləşdirmişdir [3].

Görkəmli musiqişünas-alim Zemfira səfərova qeyd edir: “Ü.Hacıbəyli “Koroğlu” operasını yazanda həm Azərbaycan milli dəyərlərinə əsaslanırdı, həm də rus və Avropa klassiklərinin operalarını dərinindən mənimsəmişdi. “Koroğlu”nun bir çox partiyalarında rus intonasiyaları da hiss olunur: “Sonrakı nəsil bəstəkarlarda da biz digər xalqların musiqisindən istifadələrə rast gəlirik. Bəstəkar Tofiq Quliyevin yaradıcılığına nəzər salanda onun əsərlərində Azərbaycan milli musiqi lədləri ilə yanaşı, sovet estrada musiqisinin cizgilərini hiss edirik. O, V.Solovyov-Sedoyla birlikdə “Gözəl yurdu” və s. digər mahnılar bəstələmişdi. T.Quliyevin əksər mahnıları isə həm Azərbaycan, həm də rus şairlərinin sözlərinə yazılırdı”[2].

Dəyərli fikirlərin davamı olaraq onu da qeyd etmək olar ki, yalnız Ü.Hacıbəylinin yaradıcılığında deyil - sonrakı nəsil bəstəkarlarının arasında multikultural ənənələri davam etdirən bəstəkarlara da rast gəlmək olar. Məsələn, görkəmli bəstəkar Qara Qarayev Cənubi Afrika yazıçısı Piter Abrahamsının romanı əsasında yazdığı “İldırım yolları” baletini yazmaq üçün Afrika folklorundan məharətlə istifadə edib. Belə ki, bu əsərdə bəstəkar onu Azərbaycan musiqisi ilə elə gözəl şəkildə sintez edib ki, burada yalnız Qara Qarayevin üslubunu eşitmək mümkündür. Bəstəkarın “Don Kixot” simfonik qravürləri “Vyetnam süitəsi”, “Alban rapsodiyası” bu qəbildən olan əsərlərdəndir.

Yalnız bəstəkar əsərləri deyil, bu gün ölkəmizdə multikulturalizm artıq alternativ olmayan həyat tərzinə çevrilmişdir. Müasir dövrdə Azərbaycanın 28 nüfuzlu təhsil ocaqlarında multikulturalizm tədris olunur. Bu cərcivədə təşkil olunmuş yay və qış məktəbləri, coğrafi baxımdan Şərq ilə Qərbin qovşağında yerləşən ölkəmiz üçün mədəniyyətlərarası dialoqlar çərçivəsində formalaşan amillərdən biridir. Bütün bunlar bu gün dövlətimiz tərəfindən həyata keçirilən multikulturalizm siyasəti dövlətin tolerantlıq prinsiplərinə sadıq qalmasının bariz nümunəsidir.

Beləliklə, tarixən milli və dini tolerantlıq mühitinin bərqərar olan ölkəmizdə bu tendensiya incəsənətdə daha bariz şəkildə nümayiş olunur. Multikulturalizm mədəniyyətlərin və sivilizasiyaların dialoqunun zəruri alətidir. Multikultural və tolerant dəyərlər ümumbəşəri xarakter daşıyır. Müasir dövrdə də Azərbaycanda multikulturalizm ənənələri yüksək səviyyədə özünü göstərir. Belə ki, millətlər və dinlər arasında olan münasibətlərə, incəsənət sahəsində təşkil olunan beynəlxalq səviyyəli bir çox tədbirlər, elmi konfranslar buna bariz misaldır.

Ədəbiyyat

- 1.Qurbanlı M. Azərbaycanın nümunəvi din siyasəti. “Dövlət və din” jurnalı № 12 (41), 2015, 120 s.
- 2.Həmidov İ. Azərbaycan multikulturalizmi milli sərvətimizdir// “Azərbaycan məktəbi”, Bakı, 2016, №2
3. Qasımov S., Bağirov N. Azərbaycan Sovet musiqi ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1984, 221 s.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA MULTİKULTURALİZM SİYASƏTİ

Quliyev Ə.F., Səmədov Y.A.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Ağcabədi filialı, Azərbaycan

Azərbaycan çoxmillətli ölkədir, müxtəlif millətlərin və xalqların qarşılıqlı anlaşıma şəraitində yaşadığı və fəaliyyət göstərdiyi dövlətdir. Müasir müstəqil Azərbaycan dövləti və onun yaradıcısı Heydər Əliyev hakimiyyətə qayıdışı ilə ölkəmizdə yaşayan azsaylı xalqların dilinə, mədəniyyətinə, adət-ənənələrinə diqqətlə yanaşdı, qayğı göstərdi. Belə ki, 1993-cü ildən etibarən keçmiş ittifaq respublikalarından fərqli olaraq Azərbaycanda vəziyyət tamamilən yeni istiqamətdə inkişaf etməyə başladı. Bu proses Azərbaycanda yaşayan milli azlıqların, azsaylı xalqların və etnik azlıqların ictimai-siyasi, sosial-mədəni inkişafına stimül verdi.

Azərbaycan əsrlər boyu mədəniyyətlərin qovuşduğu məkanda yerləşməklə dinlər və sivilizasiyalararası anlaşmada aparıcı rol oynamış və bu tarixi ənənə hal-hazırda qloballaşma dövründə də öz əhəmiyyətini

qoruyub saxalayır. Belə ki, multukultural dəyərlər bu gün bütün dünya üçün nə qədər yeni olsa da, əksinə, Azərbaycan min illər boyu özünəməxsus dəyərlər sistemini yaşatmış, humanist dünyagörüşü ilə buna uyğun siyasəti ilə bəşəriyyətə nümunə olmuşdur. Müasir dövrdə də, Azərbaycanın dünya ölkələrinə təqdim etdiyi multukultural model ilk növbədə tarixi ənənələrə söykənir, ölkə daxilində xalqların dostluğuna və mehriban şəraitdə birgə yaşayışına əsaslanır. Təsədüfi deyil ki, prezident İlham Əliyev də multukulturalizm ənənələrinin qorunub saxlanması üçün, daha da inkişaf etdirilməsi üçün və daha yüksək səviyyədə geniş təbliği üçün 2016-cı il “Multukulturalizm ili elan etmişdi”[1; 2].

Qeyd etmək lazımdır ki, multukulturalizmin həyat tərzinə çevrildiyi Azərbaycanı dünyaya tolerantlıq nümunəsi olaraq daha geniş tanınmasına nail olaraq, eləcə də ayrı-ayrı ölkələrdəki multukultural modellərə xas fəlsəfi, sosial, siyasi və digər aspektləri Azərbaycan reallığında təhlil etmək və təşviqini daha da gücləndirmək üçün ölkə prezidenti İlham Əliyev 15 may 2014-cü ildə “Bakı Beynəlxalq Multukulturalizm Mərkəzinin yaradılması haqqında” fərman imzalamışdı. Fərmanla yaradılan yeni mərkəz fəaliyyətə başladığı ilk gündən Azərbaycançılıq məfkurəsinə uyğun olaraq tolerantlığın və mədəni, dini, lingvistik müxtəlifliyin qorunmasını təmin etmək məqsədilə ardıcıl faydalı işlər görməyə başladı. Bu baxımdan BMT-nin sivilizasiyalar Alyansının 70-ci Qlobal Formunun Bakıda keçirilməsini də xüsusi qeyd etmək lazımdır. “Ümumiyyətlə multukulturalizm çox mədəniyyətlilik” kimi başa düşülsə də, Azərbaycanda bu model əsasən birgə yaşayış üzərində formalaşmışdır. Birgə yaşayış modeli Azərbaycan multukulturalizminin brendi kimi öyrənilərkən onun üç komponentini əsas göstərmək lazımdır. Vətənpərvərlik, Dövlətçilik və Azərbaycançılıq. Məsələn, vətənpərvərlik deyəndə biz tarixən bu ərazidə yaşayan xalqların hər zaman vətənə bağlı olduğunu görürük və çətin günlərdə onun yolunda canlarından keçdiklərinin şahidi oluruq; Dövlətçilik məsələlərində də milli və dini qruplar hər zaman Azərbaycanın yanında olmuşdur; Azərbaycançılığa gəlincə isə bu ideologiya ümumilikdə bütün ölkə vətəndaşlarının vahid bir çətir altında birləşdirilməsini özündə ehtiva edir. Multukulturalizmin beşiyi olan Azərbaycanda hər kəs mənsubiyyətindən, irqindən asılı olmayaraq yenə də arada nəfəs alır və sərbəst fəaliyyət göstərir. Bir cəhətə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır ki, multukulturalizmin inkişafına ümumdünya marağı özünü demokratik, tolerant, multukultural bir ölkə kimi təqdim edən Azərbaycanın BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasının qeyri-daimi üzv kimi seçilməsində də göstərdi [3].

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının multukultural bir ölkəyə çevrilməsində Azərbaycanın birinci xanımı, Heydər Əliyev Fondunun Prezidenti, Millət Vəkili Mehriban Əliyevanın təşkilatçılığı ilə keçirilən beynəlxalq və respublika əhəmiyyətli müxtəlif xarakterli tədbirlərdə mühüm rol oynamış, sayəsində, məsələn, belə tədbirlərdən biri bu yaxınlarda onun təşəbbüsü ilə Parisin mərkəzində Eyfel qülləsinin yaxınlığında təşkil olunan “Azərbaycan şəhərciyinin açılışı” mərasimində ölkəmizdə multukulturalizmə və tolerantlığa həsr olunan layihədə Azərbaycanı yaşayan 20-yə yaxın azsaylı xalqın tarixi, mədəniyyəti və adət-ənənələri nümayiş etdirilmişdi. 2016-cı il oktyabr ayının 2-də Azərbaycana gələn Roma papası Fransiskdə bir daha əmin oldu ki, dünyada multukultural dəyərlərin, tolerantlığın mövcud olduğu, dini və etnik fərqliliyin zənglik kimi qəbul edildiyi bir müsəlman ölkəsi mövcuddur və onun təcrübəsi bütün dünya üçün örnək olmalıdır. Beləliklə, yuxarıda deyilənlərdən məlum olur ki, doğurdan da Müstəqil Azərbaycan Respublikası multukultural dəyərlərə hörmətlə yanaşan tolerant bir ölkədir və onun bəşəri səviyyə daşıyan bu nümunəvi təcrübəsinin öyrənilməsinə, tədqiqinə, təbliğinə daima böyük ehtiyac vardır. Ölkəmizdə multukulturalizm artıq alternativli olmayan həyat tərzinə çevrilmişdir. Müasir dövrdə Azərbaycanda həyata keçirilən multukulturalizm siyasəti dövlətin tolerantlıq prinsiplərinə sadıq qalmasının bariz nümunəsidir.

Ədəbiyyat

1. “Kaspi” qəzeti, 12 noyabr 2016-cı il
2. “İki sahil” qəzeti, 11 oktyabr 2016-cı il
3. “Səs” qəzeti, 15 oktyabr 2016-cı il
4. “İki sahil” qəzeti, 28 oktyabr 2016-cı il

КУЛЬТУРНАЯ ГЛОБАЛИЗАЦИЯ

Кулиева Т.А., Аббасова Н.Б.

Сумгаитский государственный университет, Азербайджан

Рассматривая глобализацию как многоуровневый пространственно-временной процесс, ряд исследователей сходятся во мнении, что он структурно развивается в трех плоскостях:

экономической, культурной и политической. Отсюда можно выделить культурную глобализацию, политическую глобализацию, экономическую глобализацию. Мы обращаем особое внимание на анализ культурной глобализации.

По мнению идеолога глобализации М. Уотерса, на основе глобализующегося мира формируется новая реальность, не зависящая от территориальных границ, политических и экономических отношений между странами, национальных интересов и т.д. Созданный новый мир, по его утверждению, будет представлять единое общество, единую культуру; произойдет добровольная интеграция культур в общечеловеческую культуру. Однако этого не произошло, потому что ныне глобализация в сфере культуры протекает на основе только западных духовных ценностей. Это культура – культура для всех.

Данная тема достаточно сложна и в настоящий момент широко не представлена в современном отечественном литературоведении. Едва ли не единственной пока попыткой комплексно взглянуть на нее стал сборник «Литература и глобализация» [1, 31]. Поиск постоянной постоянно продолжается, т.е. речь идет об активно текущем, развивающемся процессе [2, 12].

Актуальность этой проблеме придает и тот факт, что мы, существуя в эпоху глобализации, сами невольно становимся участниками глубинных изменений культурных стереотипов. Глобализация придала современному миру невиданную динамику, став для наций и национальных государств (в том числе, и молодых) своеобразным тестом на выживание. Являясь одной из доминирующих тенденций развития современной цивилизации, она оказывает исключительно сильное воздействие не только на социально-экономические и политические, но и на культурологические аспекты развития общества. Благодаря развитию средств массовой информации и коммуникации формируется единое мировое социокультурное пространство. Доминирующей тенденцией становится сближение культур, универсализация образа и стиля жизни, распространение западных культурных образцов и моделей поведения. Ряд исследователей отмечают появление «новой медиальной культуры» на основе электронных средств информации. Делаются также прогнозы относительно становления «планетарного сознания» новой гуманистической культуры, в которой человек должен рассматриваться как самоцель общественного развития. Развитие средств коммуникации в условиях принципиально иной структуры информационных процессов также влияет и на смену ценностных ориентиров общества, что в свою очередь отражается на выборе духовных приоритетов. Сегодня в культурном плане мир кажется еще более многообразным, чем в недавнем прошлом. Возросло число национальных государств, усилилось стремление этнических групп к самоопределению, в контексте мировых экономических событий возрастает значение культурного измерения. Нации и этносы озабочены поиском своей культурной принадлежности и это стремление осознано. И при этом, ни одна культура сейчас не существует изолированно от творческих поисков других и «...точная оценка любого национального опыта невозможна без учета опыта мирового» [3, 35]. Как отмечал в своем докладе на XIII Международном съезде славистов профессор Ф. Берник, «национальная культура, которая хочет в период глобализации сохраниться и сохранить собственную достоверность не может поддаваться внешним соблазнам и в то же время не может изолироваться от них, отказаться от встречи лицом к лицу с вызовом времени».

В то же время в последнее десятилетие XX первые годы XXI века интенсифицируются процессы интеграции, «экономические силы подталкивают к крушению национальных барьеров», происходит последовательное подчинение западным ценностям и западному образу жизни всех активных слоев населения планеты. Это усугубляется процедурой отчуждения традиционных ценностей, экспансией массовой культуры, мифологизацией мышления. С культурологической точки зрения это вполне «тянет» на новую гуманитарную революцию, в результате которой многие традиционные национальные и этнические культуры претерпят изменения и могут быть существенно деформированы. В условиях вынужденной адаптации национальных ценностей к новой геополитической, экономической, коммуникационной ситуации механизм национальной и культурной самоидентификации и осознания национальной идентичности естественно усложняется, требует «перезагрузки». Представляется, что механизм обновления «перезагрузки» национальной идентичности – ключевая проблема современного мира, так как именно этот тип идентичности способен оказать противодействие стандартизации, этому порождению общества потребления, и тем самым притормозить силовое цивилизованное самоутверждение. В этой связи актуальным представляется вопрос о роли и месте постмодернизма, «наиболее адекватного духу времени

выражения и интеллектуального, и эмоционального воспитания эпохи», в формировании новой идентичности современных славянских культур [4, 5].

Феномен культурной глобализации остается до конца не изученным, что способствует возникновению все новых теорий. Но, так или иначе, они обладают общими чертами. Во-первых, глобального культурно-экономико-информационного пространства для регулирования возникающих споров по поводу распределения ресурсов (продовольственных, энергетических, природных), политическо-культурных конфликтов и т.д. Во-вторых, неизбежно возникновение единого культурного пространства, в задачи которого входит: формирование норм, принципов и ценностей современного мира, регулирование международных отношений; возникновение общемировых неправительственных организаций для продвижения либеральных; решение локальных конфликтов и противостояние угрозам (например, угроза международного терроризма). В-третьих, самое важное, на наш взгляд, возникновение общего поля глобальной культуры (культурная глобализация). В настоящее время проблема значительно расширилась и не ограничивается рамками европейских культур. Формируется новая тенденция, отвечающая на запросы современного развития социума. Поэтому следует различать процесс культурной глобализации и процесс становления общечеловеческой культуры.

Литература

1. Литература и глобализация (К вопросу идентичности в культурах Центральной и Юго-Восточной Европы). Люблина: 2006, 107 с.
2. Стивенсон Н. Глобализация, национальные культуры и культурное гражданство // Глобализация: контуры XXI века. ИНИОН РАН. Часть III, М.: 2004, 169 с.
3. Андреев Л. Литература у порога грядущего века // Вопросы литературы, 1987, 220 с.
4. Ильин И. Постмодернизм от истоков до конца столетия: эволюция научного мифа. М.: INTRADA, 1998, 207 с.

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA MULTİKULTURAL DƏYƏRLƏR

Qurbanov N.M.

AMEA Folklor İnstitutu, Azərbaycan

Bir termin kimi multikulturalizm termininin yaşı çox da qədim deyildir. Bu termin siyasi leksikona ilk dəfə 1970-ci ildə Avstraliyada İmmiqrasiya naziri vəzifəsində çalışmış Al Kresbi tərəfindən daxil edilmişdir. “Multikulturalizm” sözü – çoxmədəniyyətlik, bir çox fərqli mədəniyyətlərin bir arada yaşadığı cəmiyyət mənasını ifadə edir. O, ayrıca götürülmüş ölkədə və ya bütövlükdə dünyada müxtəlif millətlərə və məzhəblərə məxsus insanların mədəni müxtəlifliklərinin qorunması, inkişafı və harmonizasiyasına, azsaylı xalqların yaşadıkları dövlətlərin milli mədəniyyətinə integrasiyasına yönəldilmiş humanist və demokratik nəzəriyyə, yaxud ideologiyadır. Multikulturalizm tolerantlığın təəcəssümüdür ki, onsuz humanizm, yüksək fərdi və beynəlxalq münasibətlər mədəniyyəti, insanlar arasında qarşılıqlı anlaşma, qarşılıqlı zənginləşmə, dostluq və əməkdaşlıq mümkün deyildir [9].

Multikulturalizm termininin yaşı çox qədim olmasa da, onun ehtiva etdiyi məvhum və anlayışlar Azərbaycan xalqının həyatı, tarixi və mədəniyyətində hələ neçə min illər qabaqcadan müxtəlif mədəniyyətlərin qarşılıqlı əlaqəsi, münasibəti, dərinlən çulğışması və zənginləşməsi şəklində mövcud idi. Bu barədə 04 oktyabr 2012-ci ildə “İkinci Bakı Beynəlxalq Humanitar Forumu”nun açılış mərasimində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev nitq söyləyərkən demişdir: “Azərbaycan əsrlər boyu mədəniyyətlərin qovuşduğu bir diyar olmuşdur. Əsrlər boyu müxtəlif xalqların, dinlərin nümayəndələri Azərbaycanda bir ailə kimi, sülh, əmin-amanlıq, qarşılıqlı anlaşma şəraitində yaşamışlar. Bu müsbət meyillər bu gün də davam edir. Mən əminəm ki, bu meyillər gələcəkdə daha da gücləndiriləcək və Azərbaycan uğurla inkişafını davam edəcəkdir... Azərbaycanın təcrübəsi hesab edirəm ki, əslində, multikulturalizm ideyalarının təbliği üçün çox dəyərli və qiymətlidir. Çünki multikulturalizm bizim həyat tərzimizdir. Nisbətən yeni anlayış olmasına baxmayaraq, multikulturalizm əsrlər boyu xalqımıza xas olan bir anlayışdır. Əsrlər boyu müxtəlif dinlərin, millətlərin nümayəndələri Azərbaycanda bir ailə kimi yaşamışlar... [8].

2016-cı ilin Azərbaycan Respublikasında “Multikulturalizm ili” elan edilməsi haqqında Sərəncamda Azərbaycan Respublikası Prezidenti qeyd edir ki, tarixi İpək yolunda yerləşən Azərbaycan müxtəlif sivilizasiyaların qovuşduğu məkan olaraq əsrlər boyu milli-mədəni rəngarənglik mühitinin formalaşdığı,

ayrı-ayrı millətlərin və konfessiyaların nümayəndələrinin sülh, əmin-amanlıq, qarşılıqlı anlaşma və dialoq şəraitində yaşadığı diyar kimi tanınmışdır. Ölkəmizdə multikulturalizm artıq alternativli olmayan həyat tərzinə çevrilmişdir [7].

Yüksək humanist ideyaların, insanlığa sonsuz sevgi aşılması milli ədəbiyyatımız üçün də hər zaman aparıcı mövzu olmuşdur. Müxtəlif dinlərin müqəddəslərinə eyni ehtiram, insanlara dininə görə deyil, insan olduqları üçün qiymətvermə mədəniyyəti, hər kəsi mərhəmətə, şəfqətə, başqasının dərdinə acımağa çağırış, eşqin ən yüksək, ən ali hiss kimi dilindən, dinindən asılı olmadan bütün xalqlar üçün əsas həyat prinsipi olmasının tərənnümü və bu kimi bir sıra mənəvi dəyərlər ədəbiyyatımızın ana xətti olmuşdur. Ədəbiyyatımızın hər bir nümunəsi bu dəyərləri fasiləsiz təbliğ etmişdir.

Görkəmli ədəbiyyat nümayəndələrimizin; Şeyx Mahmud Şəbüstərinin “Bunu mən demirəm, Qurandan eşit, Allahın yaratdığına fərq yoxdur” [14, 36] çağırışı, Nizami Gəncəvinin: “Bizdə bərabərdir hamının varı, bərabər bölürük bütün malları, bizdə artıq deyil heç kəsdən heç kəs” [1, 234] - deyə, dünyanın bütün insanların bərabərliyə səsləməsi, İmadəddin Nəsiminin: “İsamısan, Musamısan?! Ya Yusifi-Kənanmısan? Vallah ki, canım canısan, mən səndən üz döndərməyəm!” [12, 148], Məhəmməd Füzulinin “Süfrəmə hər bir qonaq gəlsə, xəcalət çəkməyəm, fərqi yox, ya türk gəlsin, ya ərəb, yaxud əcəm” [5, 243] - deyə, cəmi insanlığa xitab etməsi, Seyid Əzim “Demə bu kafir, ol müsəlmandır, hər kimin elmi var, o, insandır” [15, 131]-söyləməsi multikultural dünyagörüşün, yüksək insani dəyərlərin bütün zamanlarda ədəbiyyatımıza hakim kəsildiyini bariz şəkildə nümayiş etdirir.

Milli ədəbiyyatımızda xalqımızın hər zaman digər xalqlarla, həmçinin erməni xalqı ilə normal qonşuluq, qarşılıqlı hörmət və anlaşma şəraitində yaşadığını özündə əks etdirən xeyli sayda bədii mətnlərin olduğu da məlumdur. Məsələn: “Şuşa qərribə şəhərdir... Müsəlmanlarla ermənilər orada barış içində gül kimi gün keçirib yaşayırdılar” (“Əli və Nino”dan) [13, 8], “Erməni, rus vətəndaşımız, bir məişət yolunda yoldaşımız” (Məhəmməd Hadi) [6, 78], “Bir müsəlman, bir erməni həmrəh, oldular hər ikisi azimi-rah” (Xürrəmi) [2, 113] və s. Bu nümunələrdə Azərbaycan ədəbiyyatından dünya ədəbi mühitinə təqdim olunan multikulturalizm və tolerantlıq ideyasının bədii təzahürü diqqəti cəlb edir. Həmçinin bu nümunələr qardaşlığın təbliği istiqamətində Azərbaycan türkünün yüksək əxlaqının, bəşəriyyətinin, dünyəviliyinin bədii ifadəsini əyani şəkildə təcəssüm etdirir.

Azərbaycan ədəbiyyatında həmçinin, zaman-zaman mövcud olmuş dini ayrı - seçkiliyə qarşı kəskin şəkildə etiraz hisslərini özündə əks etdirən nümunələr də yer almışdır. Məlum olduğu kimi bu nümunələrin əksəriyyətinin baş qəhrəmanı olan, xristian qızlarına aşiq olmuş azərbaycanlı müsəlman gənclər öz sevdiklərinə qovuşmaları yolunda olmazın əzablara məruz qalırlar. “Kitabi-Dədə Qorqud”un “Qanturalı boyu” [10], Qurban Səidin “Əli və Nino” romanı [13], “Əsli-Kərəm” dastanı [4], Hüseyn Cavidin “Şeyx Sənan” faciəsi [3], Nəriman Nərimanovun “Bahadır və Sona” [11] əsərləri bu qəbildəndir. Maraqlı bir cəhət də odur ki, bu əsərlərin hər birində aşiq olan və sevgisi uğrunda mübarizə aparan şəxslər müsəlman-oğlan-gənclər və onların sevgisinə etiraz edən qütb isə, əsasən, xristian atalardır. Bu əsərlərdə hər iki tərəfdən olan gənclər biri-birini ürəkdən sevsələr də, fanatizm, gerilik və din xadimlərinin ifrat mühafizəkar baxışları onların bir-birinə qovuşmasına mane olur. Mövcud əsərlərin qəhrəmanları öz sevgiləri uğrunda ölümə belə getməkdən çəkinmirlər. Və əksər hallarda bu əsərlər elə həmin qəhrəmanların ölümü ilə başa çatır. Bu əsərlərdə qəhrəmanlar sonda öz sevgiləri uğrunda olmuş olsalar da, sevginin dünyada bütün firqələrdən, məzhəblərdən üstün olduğunu sübuta yetirirlər. Öz mübarizələri ilə onlar sanki bu sevgiyə etiraz edənlərə əsl dinin də mahiyyətində elə sevginin dayandığını bildirməklə sanki onları utandırmış olurlar. Və o qəhrəmanlar öz ölümləri ilə ifrat düşünən cəmiyyətlərə qarşı öz etirazlarını kəskin şəkildə bildirir, belə mürtəce düşüncələrə son qoyulmasını tələb edirlər.

Göründüyü kimi, Azərbaycan ədəbiyyatı hələ qədim zamanlardan bugünədək Azərbaycanda mövcud olmuş yüksək multikultural dəyərləri, tolerantlıq şəraitindəki yaşamı, xalqlar arasında dostluq, qardaşlıq və bərabərlik prinsiplərinin daim qorunduğunu əyani şəkildə nümayiş etdirməkdədir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası: 20 cildə, IV cild (Nizami Gəncəvi). Bakı: Elm, 1985, 640 s.
2. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası: 20 cildə, VIII cild (XIX əsrin I yarısında Azərbaycan ədəbiyyatı). Bakı: Elm, 1988, 423 s.
3. Cavid H. Əsərləri: 5 cildə, II cild (Nəsrə hazırlayan: Gülbəniz Babaxanlı). Bakı: Elm, 2007, 420 s.
4. Əsli və Kərəm dastanı. Azərbaycan dastanları: 5 cildə, II cild (Tərtib edənlər: Ə.Axundov, M.Təhməsim). Bakı: Çıraq, 2005, 440 s.
5. Füzuli M. Əsərləri: 6 cildə, I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 400 s.

6. Hadi M. Seçilmiş əsərləri (tərtibçi: Abbas Zamanov). Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 464 s.
7. <http://www.president.az/articles/17437>
8. <http://www.president.az/articles/6390/print>
9. <https://az.wikipedia.org/wiki/multikulturalizm>
10. Kitabı-Dədə Qorqud. Tərtib edən: Samət Əlizadə. Bakı: Öndər, 2004, 376 s.
11. Nərimanov N. Seçilmiş əsərləri (tərtibçi: Teymur Əhmədov). Bakı: Lider, 2004, 496 s.
12. Nəsimi İ. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Lider, 2004, 336 s.
13. Səid Q. Əli və Nino. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 208 s.
14. Şəbüstəri Ş.M. Gülşəni-raz (Sirlər bağçası). (Fars dilindən filoloji tərcümə, ön söz və izahların müəllifi Möhsün Nağısoylu). Bakı: Nurlan, 2005, 128 s.
15. Şirvani S.Ə. Əsərləri: 3 cild. III cild (mətnin tərtibi, müqəddimə və şərhlər: Süleyman Rüstəmov). Bakı: Avrasiya-Press, 2005, 288 s.

ГЛОБАЛИЗАЦИЯ И МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛЬНЫЕ ЦЕННОСТИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Гурбанова С.А.

Институт истории Академии наук Азербайджанской Республики, Азербайджан

Процесс глобализации стал одним из главных мировых тенденций новейшего времени, он вызван к жизни органической логикой исторического развития как необходимый этап в развитии человечества. Глобализация – это процесс универсализации, становления на земле единых структур, связей, отношений во всех сферах жизни общества. Она затрагивает самые различные аспекты нашей жизни – экономику, политику, культуру, идеологию, окружающую среду. Каждая страна при разработке модели глобализации, прежде всего, руководствуется соображениями защиты самобытности своей культуры.

Распад СССР привёл к глубокому экономическому и социальному кризису во всех республиках бывшего Союза, в том числе и Азербайджана. Проблемы переходного периода и рыночной экономики осложнились из-за военной агрессии и оккупации 20-ти процентов территории республики. Безответственные заявления представителей народного фронта по вопросам международных, региональных и межгосударственных отношений отрицательно сказались на международном авторитете Азербайджана. Выход из глубокого экономического кризиса был в ускорении реформ, широкомасштабной интеграции Азербайджана в мировую экономику, в мирохозяйственные процессы. Эти сложнейшие задачи стояли перед президентом Гейдаром Алиевым.

Гейдар Алиев всесторонне изучил существующие модели и механизмы глобализации. Политический опыт, энциклопедические знания, дальновидность Гейдара Алиева, его правильный подход к протекающим событиям привели к выводу, что республика не может игнорировать вызов нового времени, что степень участия страны в этих процессах определяет судьбу и закладывает фундамент её будущего. В целях защиты национальных интересов он принял курс на глобализацию. Как отмечал Гейдар Алиев, Азербайджан вносит свой вклад в позитивное развитие глобализации [1, 3-4].

20 сентября 1994 года 11 крупных нефтяных компаний, принадлежащих 7 странам мира, создали консорциум и подписали контракт о совместной деятельности с Государственной нефтяной компанией Азербайджанской Республики по разработке месторождений «Азери», «Чираг» и месторождения «Гюнешли» азербайджанского сектора Каспийского моря. Это соглашение было первым соглашением в постсоветском пространстве между Азербайджаном и западными компаниями. Президент отмечал: «Подписанием этого контракта мы ещё раз демонстрируем миру, что суверенные права Азербайджанской Республики восстановлены, что Азербайджан является полностью независимым государством, что наш народ является хозяином своих богатств» [2, 9-10].

Одним из ключевых вопросов «Контракта века» было определение маршрута основного экспортного трубопровода. Азербайджан был заинтересован на выходе своей нефти на западные рынки и в 1995 году сделал стратегический выбор в пользу ОЭТ Баку-Тбилиси-Джейхан. Трубопровод БТД не только коммуникационная система, это стратегическая политика в глобализации Южного Кавказа.

Подписание «Контракта века», строительство Основного экспертного трубопровода – Баку-Тбилиси-Джейхан и осуществление многих других проектов явились отправной точкой глобализации и сделали Азербайджан частью мира.

Процессы глобализации привели к необходимости налаживания межкультурного общения. Глобализация породила феномен мультикультурализма – политики, предусматривающей сосуществование различных культур в едином правовом, социальном и экономическом пространстве.

Теоретически мультикультурализм идеальный ответ на все вызовы глобализирующего мира, предлагает формирование общества, в котором нет господствующей культуры. Строится такое общество на принципах толерантности, при сохранении культурных традиций. Толерантность является не только элементом социальной модернизации, но и прямым воплощением социально-политических прав человека, она влияет на международный рейтинг страны, становится элементом международного престижа, одним из показателей привлекательности инвестиционного климата. Уровень толерантности общества может влиять на внешние оценки открытости рынка, на уровень туристической привлекательности. Сохранение национальных культур, помимо исторической, социальной, этнокультурной значимости, связано с вопросами соблюдения прав человека.

Мультикультурализм не является идеологией сознательно антинациональной, т.е. признает национальную форму и лишь предлагает некоторую её корректировку – отмены единой официальной культуры. Идеалом подлинного мультикультурализма является «интеграция без ассимиляции» и Азербайджан привержен этому идеалу.

На протяжении многих веков в силу исторических, экономических и культурных особенностей, характерных для Азербайджана, психологический менталитет азербайджанцев формировался в условиях толерантности и уважения к культурам других этносов и национальных меньшинств. Как сказал в своём выступлении на III Международном форуме Президент Ильхам Алиев: «Мультикультурализм в Азербайджане – это и государственная политика и образ жизни» [3, 2].

В настоящее время существует целый ряд различных моделей мультикультурализма – модели США, Швеции, Австралии, Канады. Но модель мультикультурализма, которую представил миру Азербайджан, одобрена и внедряется как образцовая модель многими прогрессивными государствами мира. Эта модель более устойчива, так как имеет исторические корни. Предмет Азербайджанского механизма входит в учебные планы 13 престижных вузов стран мира и 28 вузов Азербайджана.

В нашей стране мультикультурализм уже превратился в образ жизни, которому нет альтернативы. Осуществляемая в настоящее время в Азербайджане политика мультикультурализма является наглядным примером приверженности нашего государства принципам толерантности.

Политические основы азербайджанского мультикультурализма нашли своё отражение в соответствующих положениях статей Конституции Азербайджанской Республики, законодательных актах, указах и распоряжениях.

Осуществляемый под руководством Гейдара Алиева политический курс в сфере сохранения мультикультуральных традиций азербайджанского народа продолжается и развивается Президентом Ильхамом Алиевым.

Неоценимые заслуги в развитии и пропаганде в нашей республике религиозной терпимости, религиозного разнообразия, национальной и религиозной толерантности, мультикультурализма, национальных и духовных ценностей принадлежат Фонду Гейдара Алиева. 8 сентября 2015 года, в рамках проекта под названием «Азербайджан в сердце Парижа», осуществляемого при организационной поддержке Фонда Гейдара Алиева, в Париже была проведена конференция на тему «Религиозная толерантность: культура совместного проживания в Азербайджане», организован концерт под девизом «Азербайджанская музыка в сердце Парижа». Таких примеров можно привести множество.

Сегодня Азербайджан известен в мировом сообществе как государство, приверженное принципам гуманизма, толерантности и мультикультурализма. Проводимые в республике за последние годы международные мероприятия в этой сфере являются свидетельством, признания модели мультикультурализма и толерантности в Азербайджане на международном уровне.

Литература

1. Алиев Г.А. Речь Президента Гейдара Алиева. // Возрождение XXI, №9, 2001.
2. Алиев И. Каспийская нефть Азербайджана. М.: Известия, 2003, 712 с.
3. Алиев И., Медведев Д. Гуманитарные вызовы XXI века. Баку-Москва: ИТАР-ТАСС, 2011, 247 с.

MULTİKULTURAL DƏYƏRLƏR VƏ MODERN CƏMİYYƏTLƏRDƏ EVİLİK PROBLEMI

Salamova K.B.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Evlənmək keçmişdən günümüze müxtəlif mədəniyyətlərdə müxtəlif formalarda yer almış bir prosesdir. Evliliyin strukturuna dair xüsusiyyətlər hər bir cəmiyyətin mövcud mədəniyyət qəlibindən asılı olaraq müxtəlif şəkillərdə ortaya çıxır. Evlilik prosesinin ilk pilləsini təşkil edən həyat yoldaşı seçiminə kimin qərar verəcəyi, evlilik forması və evlənmə yaşı cəmiyyətdən cəmiyyətə və hətta eyni cəmiyyətdəki fərqli gəlir, mövqe, status, təhsil, dini inanc, mədəniyyət və yaşayış yerindən asılı olaraq dəyişir. Bu dəyişməyə bir tərəfdən də qloballaşma, inteqrasiya, şəhərləşmə və günü-gündən artan texnologiyaların yaratdığı informasiya bolluğu da ciddi təsir edir.

Butter Fieldə (1956) görə modern cəmiyyətlərdə insanlar müstəqil bir düşüncə tərzilə evlənilir. Bəlkə də Qərbi cəmiyyətinə uyğunlaşmış insanlar üçün B. Fielin fikirlərinə haqq qazandırmaq olar. Lakin bütün cəmiyyətlərdə insanların düşüncə tərzinin tam bir müstəqilliyə söykəndiyini söyləmək düzgün olmaz. Çünki, cəmiyyət modern də olsa sınıf, status və sosial normalar, ailə içi birlik şəxsiyyətin formalaşmasını yönəltdiyi kimi, onun həyat yoldaşı seçimini də yönləndirə bilər. Fransız yazıçısı Simone de Beauvoir "Evlilik çağ" adlı kitabında yazmışdır ki, «Evlilik qərarı bir anlıq verilən bir qərar olmamalıdır. Evlənməyi düşünən fərdlər evlənmək istədikləri fərdlə sağlam bir ailə mühiti meydana gətirə biləcəyinə inanmalıdırlar. Bu mühitin meydana gələ bilməsi fərdlərin, təhsil səviyyəsindən, sosial-mədəni statusundan, intellektual düşüncə və digər sahələrdə razılaşa bilmələrindən asılıdır». Ümumi olaraq hər bir evlilik tanışlıq, söz, nişan, nikah, və ya toy mərhələlərindən sonra baş verir. Bu mərhələlərin necə həyata keçirilməsi ictimai və sosial mühitin mühüm təsirindən asılıdır. Ona görə də keçmişdə olduğu kimi günümüzdə də evlilik cəmiyyətin böyük əhəmiyyət verdiyi bir qurumdur. Evliliyin müxtəlif səbəblərlə davam etdirilməməsi söz mövzusu olduqda, boşanma ailə birliyini sona çatdıran əhəmiyyətli bir qərar və ictimai bir fakt kimi gündəmə gəlir. Çünki, bütün izdivaclar bir ömür boyu davam etmək və xoşbəxt olmaq məqsədilə həyata keçirilir. Bütün cəmiyyətlərdə əsas dəyərlərdən biri də evlilik faktının sağlam və balanslı xarakterlə davam etməsidir. Evlənməyə qərar verən fərdlər, ailə quraraq daha firavan, xoşbəxt və gələcəyə doğru bəzi nəticələrin (Uşaq sahibi olmaq, birgə təsərrüfat qurmaq, tənha qalmamaq, ortaq bir həyatı davam etdirmək və s.) gözləntisinə görə hərəkət edirlər. Ancaq bəzi hallarda ailə münasibətləri və evlilik həyatına dair gözləntilər arasında bir uyğunsuzluq və sağlam birliyin əmələ gəlməsi çətinləşə bilər. Başqa sözlə, gənclərin ümid, gözlənti və arzuları özünü doğrultmur. Evlilikdə sevgi, dostluq, həmrəylik, valideyn olmaq, cinsi doyum kimi müxtəlif cəlbəedici xüsusiyyətlər olduğu üçün əksər insanlar qarşı tərəfin onlar üçün ən yaxşı alternativ olduğunu düşünəndə bu evliliyə üz tuturlar. Hər bir kəs ailə qurarkən başlanğıcda evliliyin konkret faydalarını nəzərə alır. Bir çoxları isə əldə edəcəkləri dəqiq qazanclarını rəşional olaraq qiymətləndirdikdən sonra evliliyə üz tuturlar. Ona görə də belə ailələrdə struktur mərhələsindən başlayaraq evlilik, müxtəlif faktorlarla açıqlana biləcək (Cütlərin ailələri, məcazi fərqlilikləri, məndən bizə keçid prosesi uyğunluğu, uyğunsuzluğu, kişi və qadının məsuliyyətsiz münasibətləri) bir sıra problemlərə səhnə olur. Bu problemlər həll olunmadığında və evli cütlər problemləri keçmələrinə yardımçı ola biləcək yardım sistemlərindən kifayət qədər istifadə etməyəndə boşanma prosesi hədəf olur. İzdivacda ailəni xəşbəxtliyə aparan psixoloji amillər "Mən" və "sən" in "biz" olma bilməsi, bədbəxtliyə aparan psixoloji amillər isə bunun əksinə "Mən" və "sən" in "biz" olma bilməməsidir. İzdivacda "mənlərin" "bizə" dəyişikliyinə qadın və kişinin ailə quruluşu, ailə sistemi, içində olduqları vəziyyətə uyğun rolunu mənimsəmələri, sağlam ünsiyyət və qarşılıqlı dərkətmələrinə bağlıdır. Yalnız bu zaman evlilik həm qadının, həm də kişinin birgə səyi ilə sağlam bir quruluşa çevrilir. Bu quruluşun qorunub saxlanması üçün isə lazım gəldikdə ailə ətrafından (qohumlardan və dostlardan), məsələ ilə əlaqədar təşkilatlardan və ya mütəxəssislərdən dəstək almaqdan çəkinməməlidir. Bəzi hallarda evliliklərdə yuxarıda sayılanların heç biri insanların birgə yaşayışı davam etdirmələrinə kömək etmir və bu zaman həyat hər iki tərəf üçün dözülməz hala gələ bilər.

Qarşılıqlı münasibətlərdə, fərdlərin mövqe, dəyər və üstünlükləri arasındakı fərqlə və ya onların yaşam tərzinə təsir göstərilən sosial mühitlə əlaqəli olaraq gənc ər-arvad arasında baş verən qarşıdurma ailə üçün böhran faktoru olur. Əgər böhran və ya böhranlar həll edilməzsə yaranmış ziddiyyətlər davamlı qarşıdurma yönümlü olaraq dərinləşir. Boşanma, evlilik həyatındakı problemlərin həll olunmaması, tərəflər arasında yolagətməzlik səbəblərinin araşdırılmaması, münaqişənin sağlam olaraq həll edilməməsi nəticəsində baş verir. Boşanma ər-arvadın evlilikdən əvvəl olan gözləntiləri ilə evlilik sonrası qarşılaşdıqları real vəziyyət arasındakı fərqi dərk edib, bu fərqlə nə qədər səbirlə dözmə bilmədən asılıdır. Problemlərin sürətli

sosial və struktur dəyişikliklərilə ailəyə əks olunması da bəzi hallarda gənc ər-arvad arasında dəfəndilməz ziddiyyətlər yaradır. Həmin problemlərin ailə içində həll olunmaması və evliliyi xilas etməyə yönəlmiş səylərin nəticəsiz qalması isə ailəni təməldən sarsıdır. Nəticədə boşanma yolu ilə ailə parçalanır və ailə üzvləri yeni problemlərlə təkbətək qalır.

Müasir dünyada qəbul olunmuş ümumi statistik tendensiyaya görə ailə dəyərlərinin sürətlə dəyişməsinin səbəbi seksual davranış normalarının və əxlaqi dəyərlərin dəyişməsindən asılıdır. Çünki, gənclərdə fiziki yetişmə tez başlayır nəticədə cinsi yaxınlığa meyl güclənir. Bu gün Amerika, Avropa və Rusiyada. Nigahdan kənar cinsi əlaqənin olmasının tərəfdarı olan amerikalı gənclər bir tədqiqat zamanı bunun onlar üçün çox yaxşı əlaqə olmasına baxmayaraq evlənərkən bəkirəliyini itirməmiş qızlara üstünlük verdiklərini qeyd etmişlər. Amerikalı gənclər yalnız romantik əlaqələrdən yaranan seksə və evliliyə üstünlük verirlər, onlar təsadüfi əlaqələri dəyərləndirmirlər. Buna görə də bu gün Qərbdə həyat yoldaşı seçimi çox ciddi bir problem kimi gündəmədədir və əvvəlki qaydalar dəyişməyə başlayır:

- nikaha daxil olmağa yaşın keçməsi, ailə sahibi olmaq vaxtının çatması, valideynlərin arzusunu yerinə yetirmək zərurəti və ehtiyacı kimi baxılır. Onlar üçün ailə iqtisadi güc, mənəvi və fiziki uyğunluq ehtiyacının ödənilməsidir; ehtiyaclarını ödəyə bilmə qabiliyyətinin olması daha önəmlidir; -həyat yoldaşı seçimində valideynlərin rolu azalmışdır (irs və miras məsələsinə önəm verən ailələr müstəsna olmaqla); -gözləntilərlə tələbatlar arasındakı əlaqə uyğunluğu əsasdır (Bəzi amerikalı ailələrində hətta qadına və nigaha münasibət dəyişməyib); -seçim daha çox şəxsi keyfiyyətlərə əsaslanır.

Ədəbiyyat

1. Маттес и Хан. Психология человека от рождения до смерти. Москва: Наука, 1975, 420 с.
2. Ковалёв. А. Мужчина и женщина в современном мире: меняющиеся роли и образы. Москва: Мысль, 1999, 262 с.
3. Навайтис Г. Семья в психологической консультации. Москва: Московский психолого-социальный ин-т, Воронеж: НПО "МОДЭК", 1999, 224 с.
4. Обозова А., Штильбанс В. Аксиомы супружества (Психология супружеских отношений). Ленинград: Наука, 1984, 288 с.
5. Обозов Н., Обозова А. Диагностика супружеских затруднений // Психологический журнал. Т. 3. 1982, № 2. С. 147-151.

THE STUDY OF ADJUSTMENT ISSUES OF UNIVERSITY STUDENTS IN TURKEY UNDER THE GLOBALIZATION OF EDUCATION

Sefa Bulut

Ibn Haldun University, Turkey

Globalization has brought changes in every aspect of human lives and education process had a huge impact on itself. Globally the movement of students tended from east to west where students prefer to travel and get enrolled in modern and advanced universities of west and tried to adapt the language, culture and their education system. The strength of International students in higher education within the Turkey has increased considerably in the last few years with the help of different Scholarship Programs. In this research work the international student's experiences were studied in various settings such as in academics and socio-cultural settings. Mostly in qualitative method the study revealed that international student faces many challenges such as academic challenges, social isolation, and cultural adjustment. This research also suggests some preparations which are needed to be made by the universities so the process of adjustment for foreign students becomes easier.

Introduction

Globalization is the free movement of people, knowledge, goods, services and technology across the globe without any seamless borders. Globalization has impacted every aspect of human lives including the education process and education system all around the world. The term "globalization" itself is not new or a naive concept and its meaning, nature and impact remain controversial within the researcher community. The current wave of globalization had affected every aspect of human lives. This wave had affected every individual by effecting their economy, political policies, environment and culture.

Globalization and Education

The current scenario of education which we see around the globe can be considered as an initial impact of globalization on education. During the colonization era the rulers need native people to grip their power more strongly and for this they need to educate them. So they start providing education to the top intellect minds by giving them scholarships for education. With time as the colonial rules start getting dissolved and the purpose of such kind of education got transformed. According to the UNESCO Report the international student's mobility will reach over 8 million by 2020. ***In a 2016/17 the number of international students who are enrolled in Turkish universities reaches 103,727 (Turkey's popularity among international students, Daily Sabah, May 2017).*** Azerbaijan ranks the first and Syria and Turkmenistan ranks the second and third in terms of contributing the number of international students studying in the Turkey.

Research Design

In this research the qualitative case study method was adopted. For this study also a case study is the most appropriate qualitative research method as it "focuses on experiential knowledge of the case and pays close attention to the influence of its social, political, and other contexts" (Stake, 2005).

Data Collection and Data Analysis

Interview sessions were held according to convince of participants such as at the university campus, apartments, dormitories in their convenient places. The whole individual informations were transcribed and then they were reviewed and emerging themes were analyzed.

Findings and Discussion

Findings revealed that the international students in Turkey encountered different challenges and they can be categorized from academic, language and cultural aspects within the context of universities.

1. Academic Barrier

- First theme was Communication with Professors.
- Second theme was Isolation in Class.
- Third theme was Language as a Barrier.
- Fourth theme was Pressure Scholarship Office or Family.

2. Social Barrier

- Fifth theme was Communication Patterns.
- Sixth theme is Religion and Religion Related Practices.

Conclusion

The findings try to put a light on various adjustment issues which an international students face as they get enrolled in different universities in Turkey. These challenges and issues on one side create adjustment challenges to these students but also they get motivated to develop the new strategies in order to solve these problems and challenges. With duration of time they transform themselves in new environment which is continuously demanding and they develop strategies to deal with all those challenges. All these challenges and adjustment need time and lot of their efforts and they need regular support from different sources so they can overcome these challenges successfully and achieve their academic goals.

References

1. Constantine, S., Okazaki, and Utsey, S.O. (2004). "Self-concealment, social self-efficacy, acculturative stress, and depression in African, Asian, and Latin American international college students," *American Journal of Orthopsychiatry*, vol. 74, no. 3, pp. 230–241.
2. Constantine, M. G., Kindaichi, M., Okazaki, S., Gainor, K. A. and Baden, A. L. (2005) "A qualitative investigation of the cultural adjustment experiences of Asian international college women," *Cultural Diversity and Ethnic Minority Psychology*, vol. 11, no. 2, pp. 162–175.
3. Hammer, M. R., Bennett, M. J., and Wiseman, (2003) "The intercultural development inventory: a measure of intercultural sensitivity," *International Journal of Intercultural Relations*, vol. 27, pp. 421–443.
4. Hull, W. F., (1978). *Foreign Students in the United States of America: Coping Behavior within the Education Environment*, Praeger, New York, USA.
5. Ozturgut and Murphy, C., (2009). "Literature vs. practice: challenges for international students in the U.S.," *International Journal of Teaching and Learning in Higher Education*, vol. 22, no. 3, pp. 374–385.
6. Stake, (2005). "Qualitative case study," in *Handbook of Qualitative Research*, N. Denzin and Y. Lincoln, Eds., Sage, pp. 443–466
7. "Turkey's popularity among international students on the rise, report says," *Daily Sabah*, May 4, 2017. <https://www.dailysabah.com/education/2017/05/04/turkeys-popularity-among>.

AZƏRBAYCAN MULTİKULTURALİZMİN MƏKANLARINDAN BİRİ KİMİ

Səfərli A.M.

Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan

Ölkəmizdə tarixi ənənəyə söykənən və uzun əsrlik tolerantlıq mühiti formalaşmışdır. Bunun nəticəsidir ki, Azərbaycanda yaşayan hər bir xalqın nümayəndəsi özünü azad və firavan hiss edir. Xalqımız qonaqpərvər, sülhsevər və humanist olduğu üçün respublikamızda yaşayan digər xalqlar özlərini hərtərəfli ifadə edə bilirlər. Azsaylı xalqların hüquqları hər zaman qorunub və onlara ana dilini, mədəniyyətini, dinini yaşatmaq üçün şərait yaradılıb. Ona görə də Azərbaycan ədəbiyyatının, mədəniyyətinin, ictimai fikrinin formalaşmasında, eləcə də ölkəmizin ərazi bütövlüyünün qorunmasında qeyri-azərbaycanlılar da örnək ola biləcək vətənpərvərlik nümayiş etdirə bilirlər. Başqa xalqların, dinlərin nümayəndələri Azərbaycanı öz vətəni hesab etdiyi, azad, sərbəst yaşadığı üçün respublikamızın müdafiəsinə belə qalxmışlar. Multikulturalizm nəinki Azərbaycanda, bütün dünyada müxtəlif millətlərə və məzhəblərə məxsus insanların mədəni müxtəlifliklərinin qorunmasına, inkişafına və harmonizasiyasına, azsaylı xalqların, dövlətlərin milli mədəniyyətinə, integrasiyasına yönəldilmişdir. Humanist və demokratik nəzəriyyə, yaxud ideologiya olaraq multikulturalizm tolerantlığın təəcəssümüdür. Onsuz humanizm, yüksək fərdi və beynəlxalq münasibətlər mədəniyyəti, insanlar arasında qarşılıqlı anlaşma, qarşılıqlı zənginləşmə, dostluq və əməkdaşlıq mümkün deyil. Çoxəsrlik multikulturalizm və tolerantlıq ənənələrinə malik Azərbaycan xalqı bu fenomeni öz həyat tərzinə çevirməyi bacarıb. Multikulturalizm həm də Azərbaycanın dövlət siyasətində prioritet istiqamətlərdən biri kimi çoxdan öz təsdiqini tapıb. Multikulturalizm bir siyasət kimi öz mahiyyəti baxımından tolerantlıqla da sıx bağlıdır. O, müxtəlif mədəniyyətlərin paralel şəkildə yaşamasını qəbul edən tolerant cəmiyyətin başlıca xüsusiyyətlərindən biridir. Tolerant cəmiyyətdə multikulturalizm mədəniyyətlərin qarşılıqlı surətdə zənginləşməsinə, xalqları birləşdirən mədəniyyətin formalaşmasına səbəb olur. Bu da insanların gələcək mədəni birliyi məqsədilə bir mədəniyyətin digər mədəniyyətə integrasiya prosesi ilə əlaqədardır. Multikulturalizm elə bir siyasətdir ki, o, mədəni plüralizmi qəbul edir və onun inkişafına şərait yaradır. Bu, ölkə əhalisinin etnik, irqi və dini müxtəlifliyindən asılı olmayaraq, onların hamısının hüquq və azadlıqlarına hörmətlə əlaqədardır. Multikulturalizm “çoxmədəniyyətlik” deməkdir. Çoxmədəniyyətlik də ilk növbədə etnik, irqi, dini-mədəni müxtəlifliklər və dəyərləri özündə ehtiva edir.

1960-cı illərin sonunda Kanadada meydana gələn multikulturalizm termin kimi 1970-ci illərdə ədəbiyyatda işlənməyə başlamışdı. Multikulturalizm eyni bir ölkədə yaşayan müxtəlif xalqların nümayəndələrinin mədəniyyət hüquqlarını tanıyan humanist dünyagörüşü və ona uyğun olan siyasətdir. Multikulturalizm, tolerantlığın təəcəssümüdür ki, onsuz humanizm, yüksək fərdi və beynəlxalq münasibətlər mədəniyyəti, insanlar arasında qarşılıqlı anlaşma, qarşılıqlı zənginləşmə, dostluq və əməkdaşlıq mümkün deyil. Müasir multimədəni cəmiyyətlər kulturoloji strategiyalara əsaslanan düşünülmüş multikulturalizm siyasəti olmadan sabit inkişaf edə bilməzlər.

Avropa və bəzi Qərbi dövlətləri multikulturalizmi idarə etməyin kifayət qədər mürəkkəb kulturoloji vəzifə olduğunu əsas gətirərək ondan imtina ediblər. Multikulturalizmdən imtina etmək yaxşı heç nə vəd etmir, çünki bu, təəssüf ki, bütün dünyada getdikcə artan anlaşılmazlığa, fobiya, qarşıqoymaya və qarşıdurmaya, milli və dini münaqişələrə aparıb çıxaran yoldur. Müasir multimədəni cəmiyyətlər kulturoloji strategiyalara əsaslanan düşünülmüş multikulturalizm siyasəti olmadan sabit inkişaf edə bilməzlər. Azərbaycan nadir ölkələrdən biridir ki, eyni zamanda, həm İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının, həm də Avropa Şurasının üzvüdür. Azərbaycan dünyəvi müsəlman

ölkəsidir. İslam bizim müqəddəs dinimizdir və biz öz dinimizə, ənənələrimizə, köklərimizə böyük hörmətlə yanaşıırıq. Bu bir faktıdır ki, ölkəmizdə çoxsaylı etnik qruplar mehriban qonşuluq şəraitində, qaynayıb-qarışmış ortaq dəyərlər əsasında yaşayırlar. Bu gün ölkəmizdə başqa xalqların nümayəndələri öz ana dillərində təhsil ala bilir, öz dini inanclarına uyğun ibadət edir, heç bir ögey münasibət görmürlər. Və bu da onların istədikləri sahəyə səmərəli töhfə verməsilə nəticələnir.

Müxtəlif dövrlərdə ölkəmizdə qeyri-islam dinindən olan insanlar üçün də ibadət yerləri, kilsələr, sinaqoqlar fəaliyyət göstərmiş və hazırda da onlar öz fəaliyyətlərini davam etdirirlər. Heç kimə sirr deyil ki, Azərbaycanda dini konfessiyalar arasındakı münasibətlərin kökündə bir-birinin dini inancı və mənəvi dəyərlərinə dərin hörmət dayanır. Bu da onu deməyə əsas verir ki, Azərbaycan multikulturalizmin əsas məkanlarından biridir. Məzmunca multikulturalizm ənənələri

Azərbaycanda əsrlər boyu mövcud olmuşdur.

Tarixə nəzər saldıqda görürük ki, ta qədimlərdən indiyədək Azərbaycanda dini və etnik tolerantlıq hökm sürüb. 743-cü ildə tikilmiş dünyanın ən qədim məscidi Azərbaycanın Şamaxı şəhərində yerləşir.

Dünyanın ən qədim kilsələrindən biri olan Qafqaz Alban kilsəsi də Azərbaycanın digər çoxəsrlik tarixə malik Şəki şəhərinin yaxınlığında yerləşir. Pravoslav və katolik kilsələri, sinaqoqlar, atəşpərəstlər məbədi - bütün bunlar Azərbaycanın mədəni irsinin tərkib hissəsidir.

2003-cü il martın 9-da Bakıda yeni yəhudi Sinaqoqu açıldı. Azərbaycan əhalisinin 96 faizini müsəlmanlar, digər hissəsini isə xristian, yəhudi və başqa dinlərin nümayəndələri təşkil edir. Respublikamızda olan 600-ə yaxın dini icmanın 21-i qeyri-müsəlman icmasıdır. Misal üçün, bütün dünyada dağ yəhudilərinin yığcam halda yaşadığı yeganə yaşayış məntəqəsi Azərbaycanın Quba rayonundakı Qırmızı qəsəbədir. Multikulturalizm siyasətinin əsasını təşkil edən tolerantlıq (dözümlük) prinsipi Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının bir sıra maddələrində aydın şəkildə təsbit edilib. Bununla bağlı "Bərabərlik hüququ" [maddə 25, bənd 3], "Milli mənsubiyyət hüququ" [maddə 44, bəndlər 1, 2], "Ana dilindən istifadə hüququ" [maddə 45, bəndlər 1, 2] və başqa maddələri göstərmək mümkündür. Bu gün Azərbaycan multikulturalizm siyasəti və bu sahədəki uğurları ilə dünyanın bir çox ölkələrinə, o cümlədən tarixən zəngin təcrübəsi ilə tanınan Qərbi ölkələrinə nümunədir. Qətiyyətlə demək olar ki, Azərbaycan multikulturalizmi ölkəmizin siyasi simasının əsas cizgilərindən birinə çevrilib. Azərbaycan multikulturalizminin siyasi banisi də məhz bunu istəyirdi [1, 88].

Konstitusiyanın 21-ci maddəsinin 2-ci hissəsində qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikası əhalinin danışdığı başqa dillərin sərbəst işlədilməsini və inkişafını təmin edir. Azərbaycan Respublikası milli azlıqların hüquqlarının müdafiəsinin təminatı üçün mövcud müvafiq konvensiyalara (məsələn, Milli azlıqların müdafiəsi haqqında Çərçivə Konvensiyası, Regional dillər və ya azlıqların dilləri haqqında 1992-ci il Avropa Xartiyası və s.) qoşulmuş və mühüm dövlət daxili tədbirlər həyata keçirmişdir [2].

Multikulturalizm modelini inkişaf etdirmək bu gün dövlətçiliyimizin əsas siyasətlərindən biridir. Multikulturalizm modeli dedikdə, bir dövlətin sərhədləri daxilində müxtəlif etnomədəni tərəflərin dinc yanaşı yaşaması və öz mədəni xüsusiyyətlərini, həyat tərzini rəsmən ifadə etmək və qoruyub saxlamaq hüququna malik olması nəzərdə tutulur.

Multikulturalizm mədəniyyətlərin və sivilizasiyaların dialoqunun zəruri alətidir. Azərbaycanda olan tolerant və multikultural reallığın tək-cə azərbaycanlıların deyil, xarici ölkə alimlərinin, görkəmli elm xadimlərinin, siyasət nümayəndələrinin, həmçinin tələbələrin gözü ilə dünyaya təqdim edilməsi də müsbət ənənəyə çevrilməkdədir. Azərbaycan dünyaya multikultural dəyərlərin qorunması, təbliği və inkişaf etdirilməsi nümunəsi ilə tanınır. Bununla da ölkəmiz dünyaya sülhü təbliğ edir. Bu da təbiidir. Çünki cəmiyyətimizdə bütün din sahibləri, müxtəlif mədəniyyətlərə sahib insanlar rahat şəkildə yaşayırlar və fəaliyyət göstərirlər. Ümumiyyətlə desək, çoxmillətli Azərbaycan artıq dünyanın nəzərində nümunəvi bir dövlətdir. Ölkəmiz dünyanın multikulturalizm, tolerantlıq, dözümlülük, humanitar əməkdaşlıq mərkəzinə çevrilib və bundan xalqımız da, dövlətimiz də qürur duyur.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin Azərbaycanda multikulturalizmlə bağlı fikirləri bunu deməyə əsas verir: "Multikulturalizm Azərbaycanda dövlət siyasətidir. Qeyd etməliyəm ki, artıq tarixi keçmişimiz də bunu diktə edir. Eyni zamanda multikulturalizm Azərbaycanda həyat tərzidir. Biz gündəlik həyatımızda bu prinsiplər əsasında fəaliyyət göstəririk. Bu prinsiplər cəmiyyətin mütləq əksəriyyəti tərəfindən dəstəklənir, müdafiə edilir".

Ədəbiyyat

1. Multikulturalizm Azərbaycan xalqının həyat tərzidir: biblioqrafik göstərici / baş redaktor və buraxılışa məsul: T. K. Sadıqov; tərt. ed.: T. M. Məmmədova; red.: Y. Z. Sadıqlı; / C.Cabbarlı adına Respublika Gənclər Kitabxanası.- Bakı, 2016, 88 s
2. <http://scwra.gov.az/vnews/1456/>

MÜASİR QLOBALLAŞAN DÜNYA VƏ ƏNƏNƏVİ DƏYƏRLƏR: MULTIKULTURALİZM

Süleymanov G.Q.

AMEA Fəlsəfə İnstitutu, Azərbaycan

Qloballaşma XX əsrin ikinci yarısının sosial fenomenidir. İnsanın həyat fəaliyyətinin bütün sahələrini əhatə edən qloballaşma ictimai şüura sirayət etməkdədir. Planetin təbii resursları, dünya gəliri geoiqtisadi tərəflər arasında yenidən bölüşdürülür. Həmin tərəflər müxtəlif təsərrüfat fəaliyyəti növləri ilə sıx əlaqədardır. Məsələn, təbii resursların istehsalı ilə, yüksək texnologiyalarla, kütləvi tələbat malları ilə və yaxud informasiya və maliyyə xidmətləri ilə əlaqə buna misal ola bilər.

Milli mədəniyyət formaları tarixi inkişaf boyu adət-ənənələr, inanclar, əxlaq normaları, dəyərlər təsərrüfat və məişət fəaliyyəti nəticəsində dildə tələffüz olunaraq nəsil-dən-nəslə ötürülür. Bu gün bir çox ölkələrdə mövcud ictimai rəydə qloballaşma Qərb sivilizasiyasının ekspansiyası ilə assosiasiya olunur. Öz sivilizasion identikliyi qoruyub saxlamağa çalışan qeyri-qərb ölkələri geriye üz tutmağa, “ənənələrə qayıtmağa” cəhd göstərilir. Bu isə öz növbəsində həmin ölkələrdə ictimai həyatın əksər sahələrində durğunluğa, eyni zamanda onların müasir dünyadan təcrid olunmasına səbəb olur. Bir məsələni xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, qloballaşma heç də vesternizasiya (qərbləşmə) ilə eynilik təşkil etmir. Digər bir tərəfdən qloballaşmanın mənbəyinin Qərb dünyası olmasına baxmayaraq, o bütün bəşəriyyətə xas olan ümumsivilizasion ruhu özündə təcəssüm etdirməklə sosial təkamülün qanunauyğun nəticəsidir (1, 147). Başqa sözlə desək, qloballaşmanın verdiyi təkan qlobal sivilizasiyanın formalaşmasına gətirib çıxarır. Formalaşmaqda olan qlobal sivilizasiyanın zahiri (maddi) tərəfini dünya iqtisadiyyatı, onun daxili (mənəvi) nüvəsini isə ümumbəşəri dəyərlər sistemi təşkil edir.

Qloballaşma hər bir mədəniyyətin, onların bərabərtərəfli dialoqu prosesində zənginləşdirilmə vasitəsi olmaq əvəzinə praktiki olaraq bütün mədəniyyətlərin bir növ eyniləşməsi formasına çevrilmişdir. Buna müasir kommunikasiya vasitələrinin inkişafı daha da geniş yol açmaqdadır. Əlbəttə ki, bu yeni texnologiyalar qarşılıqlı zənginləşmə məqsədi ilə deyil, unifikasiya niyyəti ilə istifadə olunduqda vəziyyət daha acınacaqlı olur. Bu zaman bütün mədəniyyətlər, hətta iqtisadi baxımdan inkişaf etmiş ölkə mədəniyyəti də ciddi problemlərlə üzləşir.

Müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycan da qloballaşma prosesinin fəal iştirakçısına çevrilmişdir. Bu halda qloballaşmanın Azərbaycanın mədəniyyəti və milli-mənəvi dəyərlərinə törədə biləcək mümkün təhlükələr ola bilərmi? Əlbəttə, bu proseslərdən zərər çəkmədən faydalanmaq və dünyaya yeni bir model kimi multikulturalizm ənənələrini təqdim etməklə qloballaşmanın milli-mənəvi dəyərlərimizə mənfi təsirinə yayınmaq mümkündür.

Multikultural dəyərlərin əhəmiyyətinin dərk olunduğu bir dövrdə Azərbaycan bu istiqamətdə öz töhfəsini verməkdə davam edir. Müstəqillik qazandıqdan sonra Azərbaycan hakimiyyəti İslam həmrəyliyi məsələsinə həmişə diqqət yetirmişdir. Xüsusən, ulu öndər Heydər Əliyev Azərbaycanda xalqın tələbi ilə ikinci dəfə hakimiyyətə gələn kimi ölkə daxilində dindarların problemləri ilə maraqlanmış, dövlət və din münasibətlərinin tənzimlənməsində, multikulturalizm və tolerantlıq dəyərlərinin bərqərar edilməsində çox işlər görmüş, xarici siyasətdə isə İslam amilinə xüsusi diqqət yetirmişdir (2, 28).

Bildiyimiz kimi ölkə başçısı, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev multikultural dəyərlərin təbliği və inkişafı naminə ölkə və dünya əhəmiyyətli tədbirlərin keçirilməsi istiqamətində dövlət strukturları qarşısında bir sıra öhdəliklər qoymuşdur. Bu istiqamətdə atılmış ən vacib addım kimi 2016-cı ilin Azərbaycanda multikulturalizm ili elan olunmasını göstərmək olar (3). Azərbaycanda bu tendensiya müvafiq olaraq müxtəlif dövlət strukturları beynəlxalq forum və konfransların keçirilməsi istiqamətində bir çox tədbirlər həyata keçirilir. Bu forum və konfransların keçirilməsi istər Azərbaycan, istərsə də beynəlxalq aləm üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Belə ki, artıq dünya dərk etməkdədir ki, diskriminasiya, dözümsüzlük, zorakılıq və digər xoşa gəlməyən mənfi hallar vətəndaş cəmiyyəti quruculuğunda qəbul edilməməkdədir (4, 75). Bu səbəbdən də, multikultural dəyərlərin, o cümlədən tolerantlıq və dözümlülük anlayışlarının təbliği cəmiyyətdə olan bir çox problemlərin həlli yolunda xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Ədəbiyyat

1. Rüstəmov Y. Tarixi lokal sivilizasiyaların qarşılıqlı münasibəti kimi. Bakı: Səda, 2008, 167 s.
2. Əliyev R.Y. Heydər Əliyev, Din və mənəvi dəyərlər. Bakı: 1998, s.28
3. Xalq Qəzeti. 12 yanvar 2016-cı il.
4. Hüseynov S. Azərbaycanda dini tolerantlıq mədəniyyəti: Tarix və müasirlik. Bakı: Təknur Nəşriyyatı, 2012, 176 s.

XIII ƏSR TÜRK POEZİYASI MULTİKULTURALİZMİ İDEYALARININ BƏDİİ MƏNBƏYİDİR

Vəliyeva F.

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Azərbaycan

Türk poeziyasının ana dilində yazan görkəmli təsəvvüf şairlərinin, o cümlədən Hacı Vəli Bektaş, Sultan Vələd, Yunus Əmrə, Əhməd Fəkih, Şəyyad Həməzə və s. kimi nümayəndələrinin yaradıcılığına nəzər

yetirsək multikultural dəyərlərin bədii lövhələrini aydın şəkildə izləyə bilərik. İnsanın, insana hörmətlə yanaşması, allaha eşq ilə vəsilə olması, nəfsdən, kindən, paxıllıqdan, təkəbbürdən uzaq olub, bəndlər arasında fərq qoymadan sülh məramını yaratması ideyaları, tədqiqat apardığım XIII-XV əsr təsəvvüf şairlərinin poeziyasında əsas qayədir.

Müasir həyatımızda yeni termin kimi səslənən multikulturalizm əslində şəffaf bir ideya olaraq insan ruhunun ən yüksək ali mənəvi dəyəridir ki, bu dəyər qədim tarixi olan ulu türkün genində çox-çox uzaq keçmişdən yurd salmışdır. Bunu orta əsr türk ədəbi yaradıcılığı bir daha təsdiqləyir. Türkün istər şifahi istər yazılı ədəbiyyatının əsas ideyasında multikulturalizmin bütün tərəflərini görmək mümkündür.

Şifahi xalq ədəbiyyatından bəhrələnən süfi fəlsəfi istiqamətdə, əslində multikultural dəyərləri işıqlandıran türk karifeyləri təsəvvüfi yaradıcılıq üsulları ilə ədəbi-bədii tələblərə yüksək səviyyədə cavab verə bilmişdirlər. Bu baxımdan Yunus Əmrə yaradıcılığı əvəzsizdir.

Cümle yaradılmışa bir göz ilə bakmayan

Şerün evliyasıysa hakikatde asıdur [1, 49].

Şairin yaradıcılığında insan; insana ali bəşəri varlıq kimi baxmaq konsepsiyasının kökündə bütün yarananlar arasında fərq qoymamaq, hər kəsə eyni münasibətlə, hörmətlə yanaşmaq prinsipi dayanır. Bəşər tarixində insan amilinin dini fəlsəfi fikrin həmişə mərkəzində durduğu müşahidə edilir. XIII-XV əsr ədəbiyyatının aparıcı mövzusu olan təsəvvüfdə insan aləmin tacı hesab olunur. İlahi mahiyyət öz əksini yalnız insanda tapır. Əslində bu baxış sufizmdən gəlirdi. Əhməd Fakih “-Carhnamə” əsərində deyir:

Yavuz sanmaya qardaş-qardaşına

Haqiqətdir bu sözü, bana inan. [2, 4]

on birinci beytində əlavə edir:

Gözünü aç, qaflet içre yatma ey dost,

Ki göçməgə dutubdur yuzi kervan. [2, 5]

Bütün orta əsrin mistik təfəkküründə, eləcə də Əhməd Fakih yaradıcılığında insan amili öndə vurğulanır və bir məqsədə xidmət edir. “İnsan mənəviyyatını təmizləməli, kamillik zirvəsinə qalxmaq üçün özünü dərk etməli, tanımalıdır. XIII əsr mütəsəvvüf türk şairlərinin bütövlükdə fikirləri kamil insan yetişdirmək olmuşdur. Bu konsepsiyadakı ən məlum amillərindən biri yer üzündəki insanların bir-birinə qarşılıqlı münasibəti məsələsidir. Yəni kamil insan mənən kamilləşmək üçün islami dəyərlərə yiyələnməli, Allahın lazım bildiyi müqəddəs əməlləri icra etməli, öz “mən”ində yer alan nəfsdən, kindən, küfr və paxıllıqdan uzaqlaşmaq üçün özü ilə mücadilələr aparmalıdır. Bu dünyanın faniliyini, heç kimə qalmayacağını unutmamalı və tanrısına qovuşmaq üçün müqəddəsləşməlidir. Müqəddəsləşməyin bir prinsipi də müasir terminlə desək tolerantlıq mövqeyini gözləmək, qorumaqdır.

Dünya ədəbiyyatında XV əsrdə qabaran insan amili, bizim milli türk ədəbiyyatında hələ X-XIII əsrlərdən konsepsiyasını yaratmışdır.

Akademik Kamal Abdullanın fikirlərinə istinad etsək, “cəsarətlə demək olar ki, minillik tarixə malik klassik ədəbiyyatımızın hər bir nümayəndəsi bu dəyərləri nəinki qəbul etmiş, hətta onları öz dünyagörüşünə çevirmişdir [4,3]. Akademikin bu fikirlərini XIII əsr türk mütəsəvvüflərinin şeirləri bir daha təsdiqləyir:

Yetmişiki millete suçum budur hak didim,

Karku hiyanətdür, ye ben nicün kızaram. [1, 85]

və ya

Yavuzluk eyleme sakın, ecel sənə,

Neçelerin aslın kökün yurd eyleyib bozadurur. [1, 164]

Nəinki bəşəriyyəti, yarananla yaranan daxil olmaqla, bütün materianın bütövlüyünü dərk etmək, dinlərin hamısına eyni münasibətlə yanaşmaq, dinindən, irqindən, irsindən asılı olmadan bir kimsə ilə düşmənçilik aparmamaq prinsipi ulu türkün humanist yaradıcılıq meyarları əqli-əxlaqi sosial təkamül ideali kimi bu gün də öz aktuallığını itirmədən, ədəbi örnəklərimizin başında durur. XIII əsr mütəsəvvüfləri üçün şərhlə xeyir, qaranlıqla işıq daim mübarizədə olub, əslində bu bir həyati fəlsəfədir, onların yaradıcılığında isə ikincilərin birinci üzərində qələbəsi əsas amildir. Nə dini, nə xəlqi, nə irqi ayrılığı qəbul eləməyən təsəvvüflər üçün yalnız məram-məqsəd birliyi vacib olmuşdur. Qəlbi allah evi kimi qəbul edən orta əsr türk mütəfəkkirləri, o cümlədən XIII əsr mütəsəvvüfləri həyatın iç mənasına simvolik vasitələrlə yanaşır.

Səyyad Həməzə “Dastani Yusif” məsnəvisində yazır:

Görürəm inər günəş gökdən yere

Ömür yığar işıq düşər kamu göre. [3, 163]

Qəlbin günəş kimi nurlu olması, könlün, yəni allahın evimin təmizliyindən, müqəddəsliyindən xəbər verir. Günəş eyni zamanda kainatda heç bir məxluq arasında fərq qoymadan hər yərə, hər kəsə eyni dərəcədə işıq saçan bir varlıqdır. İnsan qəlbinin nurunu günəşə bənzədən türk mütəfəkkirlərinin genetik kodu və milli

mənliyi ilə bağlı düşüncələrində kök salan bu yüksək əxlaqi keyfiyyətlər hələ XIII əsrdə bədii mətnlərə köçürülmüşdür. Bu gün multikultural dəyərlər kimi qəbul etdiyimiz həmin insani keyfiyyətlər türkün genetikasında ilkin çağlardan kök salıb.

Ədəbiyyat

1. Yunus Emre. Risalat al Nushiyyə və Divan. İstanbul: Abdülbaki Gölpınarlı, 1965, 310 s.
2. Ahmed Fakih. "Çarhname" Mecdut Mensuroğlu. İstanbul: Rulhan maatbası, 1965, 11 s.
3. Seyyad Hamze. "Destanı – Yusif". Haz. Emin Eminoglu, Bilgi işığı. 2008
4. Azərbaycan Multikulturalizminin ədəbi-bədii qaynaqları. tər. Möhsun Nağısoylu. Bakı: BBMM, 2016.

SƏDİ SANİ QARABAĞININ YARADICILIĞINDA MULTİKULTURAL DƏYƏRLƏR

Vəliyeva İ.X.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Azərbaycanda multikultural həyat tərzinin qədim tarixi və böyük ənənələri var. Hələ qədim dövrlərdən ölkəmizdə müxtəlif xalqların nümayəndələri birgə yaşamış, öz adət ənənələri ilə qarşılıqlı əməkdaşlıq mühiti formalaşdırmışlar. Bu, siyasi-ictimai, iqtisadi sahələrdə olduğu kimi ədəbiyyatımızın bütün dövrlərə aid örnəklərində də özünün parlaq bədii əksini tapmışdır. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında özünəməxsus yeri olan, Qarabağ ədəbi mühitinin yetirməsi Sədi Sani Qarabağının yaradıcılığında da multikulturalizmin izlərini görmək mümkündür. Qarabağda doğulan, Türkiyənin Amasiya bölgəsində yaşayıb yaranan şair burada dövrünün tanınmış təriqət başçısı Seyid Mir Həməzə Nigarinin müridi olmuşdur.

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Nəzakət Məmmədli də "Nigarnamə" əsərinə yazdığı ön sözdə Sədi Saninin də adını çəkmiş (123, 9), şairin Seyid Nigari ilə münasibətlərini açıqlamışdır. Tədqiqatçı Sədi Saninin Seyid Nigarinin vəfatı münasibəti ilə fars dilində yazdığı:

Vəfa lövhəsində Nigarın nəqşi gəldi,
Onun vəfat tarixi "xətti haldan" gəldi.

Təbii ki, müəyyən müddət nəqşibəndi: təriqətinin mürsidi Seyid Nigarinin yanında qalması şairin dünyagörüşünə öz təsirini göstərməmiş deyildir. Onun bu ruhda yazdığı şeirlərində irfani eşq, nəqşibəndi təriqətinin təbliğinə dair fikirlər, Allaha olan sonsuz sevgi, ilahi məhəbbət duyğuları əsas yer tutur.

Ol səvar, ey sahibi-düldül, səvarın vəqtdir.
Gəl bu gün cövlani-cəngə zülfüqarın vəqtdir.
... Şurişi-aşurə bax, ey şir, çək şəmşirini,
Şümri-bişərmü Yəzidi-bişümarın vəqtdir.
Gəlinəcə, Sədiya, imdad ol şahi-Nəcəf,
İntizar ol kim, yolunda intizarın vəqtdir. (A, vər.17^a)
Səadət işini Sədi həmişə
Qulami-kəlbə övlad olmaq istər. (A-16^a)

Əksər sufi şairlər kimi Sədi Qarabaği də insanların dinindən və irqindən asılı olmayaraq, onlar arasında bərabərlik ideyasının təbliğatçısı, carçısı kimi çıxış etmiş və poetik əsərlərində humanist fikirlərini bədii şəkildə ifadə etmiş, bəşər övladını sülhə, əmin-amanlığa səsləyir.

Mümkünsə, giribənə yarın əl uzat kim,
Bağlı isə də Kəbə, ziyarət var içində. (44b)

Şairin şeirlərində islamla yanaşı, başqa dinlərə də hörmət və ehtiram duyğuları açıq-aşkar şəkildə özünü göstərir. Şairin işlətdiyi bədii müqayisələr dinlərarası sərhədləri vurub keçir və insanları birliyə, barışa səsləyir.

Nagəhan görseydi gör Məryəm o tərsa surətin,
Şərmədən' ağışuna çəkməzdi İsa surətin.
Xırqəvü təsbihi rəhneylər rəhi - meyxanədə,
Kim səhibasa' ləbində görsə səhba surətin.
Zülfündən ol İsanəfəsin öylə zəifəm,
Bir rəştəvə' bənzər bədənəm süzən içində.
Ta məgər öz dininə meyl eyləyə ol müğbeçə,
Çəkmişəm könlümdə çoxdan bir kəlisə surətin. (vər.39a)

Nümunələrdən də göründüyü kimi, əsərlərində hər zaman dinlərə, dillərə qarşı xoş münasibət bəsləyən Sədi Sani Qarabaği İsa peyğəmbər, Musa peyğəmbərin adını böyük ehtiramla yad edib.

İsa qaçıb qurtardı o tərsədən ol zaman

Bən tək gözünü Hazrəti Məryəm itmədi (T. 38/6)

Sədiya göklərə çıxsın işi yohsa İsa

Hanı bir mərtəbədə busi kademi pir kimi (T.46)

Xət kimi dil verdin ol iki nigin ləbine,

Bir qarıncayam, Süleymanım ikidir, bir degil. (53^a, 32^b)

–“nigin ləb” birləşməsində isə şair dodağın (qırmızı olmasına görə) Süleyman peyğəmbərin üzüyünün qaşına bənzəməsinə eyham vuraraq bənzərsiz bədii təyin, yəni epitet yaradır.

Beləliklə, Sədi Sani Qarabaği qələmə aldığı misralarla daim insanlığı uca tutmağı, birsgəyəşəyişə ehtiram bəsləməyi, cəmiyyətdəki münasibətləri tarazlamaqla dialoqa və həmrəyliyə əsaslanmağı təbliğ etmişdir.

Ədəbiyyat

1. Vəliyeva İ.X. Sədi Sani Qarabaği əsərlərinin filoloji-tekstoloji tədqiqi (Fil.f.dok.diss.). Bakı: 2016, 171 s.
2. Sədi Sani Qarabaği əsərləri (Tərtib edənlər: R.Kərimov, İ.Vəliyeva) Bakı: Elm və təhsil, 2014, 304 s.
3. Mir Həməzə Seyid Nigari. Nigarnamə (tərtibçi, mətni transfoneliterasiya edən, nəşrə hazırlayan, ön sözün müəllifi N. Məmmədli). Bakı: Elm və təhsil, 2012, 823 s.
4. Türkiyədə tapılan Divan. (fotomaksimile). AMEA-nın Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun arxivi.
5. Milli kütüphanə yazmalar kataloğu (Türkce Divanlar. Hazırlayanlar: Dr.Müjgan Cumbur, Dursun Kaya, Niyazi Ünver). Ankara: 2001, 324 s.
6. Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. Москва: Наука, 1965, 527 с.

QLOBALLAŞMA VƏ FƏLSƏFƏDƏ DƏYƏR PROBLEMİ

Valizadə K.

Naxçıvan Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Dəyər sözü müasir mədəni, fəlsəfi leksikada ən geniş işlənən məşhur anlayışlardan biridir. Bu gün sosial-humanitar elmlərdə milli-mənəvi, geosiyasi, liberal, ənənəvi, etik, estetik, mədəni, dini dəyərlər ifadələrinə tez-tez təsadüf edirik. Dəyər fəlsəfi kateqoriya kimi dünyagörüşü əhəmiyyət kəsb edir.

Qədim yunan filosofu Sokrat qiymətli, dəyərli olanı faydalılıqla eyniləşdirirdi [1, 351]. Beləliklə, antik dövrün böyük filosofu qiymətli, dəyərli olanla rifahı müqayisə edir və rifahı dəyərli olana daxil edir. Dəyərlər haqqında məsələni ilk dəfə fəlsəfə tarixində tədqiq edən Sokrat onu rifahla əlaqələndirərək öz fəlsəfəsinin mərkəzi müddəası kimi şərh etmişdir.

Digər fransız mütəfəkkiri B.Paskal yüksək sosial statusu ilə əlaqədar olan şərti (grandeurs) və ruha, bədənə mənsub təbii insan ləyaqətini fərqləndirirdi. Paskala aforistik söz birləşməsi olan “ürək nizami” sözü məxsusdur. Aksioloqlar Paskalın bu sözünə çox böyük əhəmiyyət verirdilər. Burada fəlsəfədə ilk dəfə zəka və iradə ilə yanaşı, insan ruhunun əsrarəngiz sahəsi-yüksək dəyərlər xəzinəsi də təqdim edilir.

Dəyərlər probleminə yeni nöqteyi-nəzərdən yanaşan filosoflardan biri İmmanuel Kant olmuşdur. O, bu məsələni Yumun əksinə olan istiqamətdə həll edir: mənəvi davranışların dəyəri ruhun “təbii” vəziyyəti ilə deyil, daha çox ona əks olan bu vəziyyətə təsir edən ağılla və iradə ilə qarşılıqlı münasibətdədir.

Kantın “Adətlərin metafizikasının əsasları” əsərində sırf xoş iradənin mütləq dəyər ideyası adi şüura yaddır. Buna görə də xüsusi nəzərdən keçirilməyə ehtiyac duyur. “Mütləq dəyər” ondadır ki, həqiqi mənəvi dəyər yalnız “borca görə” yerinə yetirilən əxlaqi əmələ xas deyildir. İnsan öz yaxınlarına hətta təmənnasız xeyirxahlıq edə bilər və mənəvi dəyərə malik davranışı yerinə yetirərkən, öz rifahına cəhd edərkən borc hissində əsaslanma bilər. Yumun əksinə olaraq Kant təsdiq edir ki, əməlin əxlaqi dəyəri fəlsəfi dillə desək təmənnasız mənəvi istiqamətlə əlaqədardır. Bu cür əxlaqi əməldə azadlıq sırf spontan-iradi şərait kimi “xoş iradənin həqiqi və yüksək dəyərini təşkil edir. Lakin bütün bunlardan yalnız mənəvi qanunu müəyyən edən dəyər hesab oluna bilər. Buna görə qanunun özünün dəyərinə öz növbəsində “hörmətinin əvəzini verən ləyaqət kateqoriyası uyğun gəlir. Mənəvi qanun qarşısında qorxu deyil, hətta ona meyl deyil, məhz hörmət əmələ mənəvi dəyər verən motiv ola bilər” [2, 39-40]. Ağıllı varlıqların əsas keyfiyyət kimi mütləq dəyərləri

önə çəkən Kantın fikrincə, bu dəyərlər ümumi mənəvi qanuna tabe olur. Məqsədlər aləmində o, varlığın üç dəyər səviyyəsini fərqləndirirdi: birincisi bazar dəyəri, ikincisi, affektiv dəyər və üçüncüsü daxili dəyər.

Kantın fikrincə, ağıllı varlıqların dəyərlərinin mümkün qiymətləndirilməsi onların təmənnasız davranışlarına əsaslanır. “Yalnız belə davranışlar həmin varlıqlara mütləq dəyər verə bilər. Biz mənəvi qanunlara uyğun olan öz dəyərlərimizi özümüz hiss edə bilərik” [3,166-167] .

Alman filosofu M.Şeler də bir aksioloq kimi dəyərlər nəzəriyyəsini inkişaf etdirmişdir. O, dəyər və olmalı olan arasında münasibətlərdən bəhs edərək göstərmişdir ki, yalnız dəyərlər mövcud olmalı və olmamalıdır, yalnız müsbət dəyərlər mövcud olmalı, mənfi dəyərlər mövcud olmamalıdır. O, qeyd edirdi ki, eyni bir dəyər müsbət və mənfi ola bilər. Filosof qiymətləndirmə prinsipinə uyğun olaraq eyni bir dəyərin pozitiv və neqativ olduğunu iddia edirdi [4, 300].

Qərbdə sosiobioloji nəzəriyyələrlə bağlı yeni mədəni universallıqlar və dəyərlər meydana gəlir. Britaniyanın elm sosioloqu S.Fuller əsaslı tədqiqat nəticəsində “karmik darvinizm” adlı yeni nəzəriyyənin mövcudluğundan bəhs edir. Fuller təsdiq edir ki, XXI əsr Qərb elmləri və xristian dininin ittifaqı sayəsində “antrop perspektivlər” formalaşır ki, bu da karmik darvinizmin” əksinədir. Bu proses xristianlıq, iudaizm və islamla əlaqəli olub. XIX əsrdə pozitivizm, sosial elmin identifikasiyası, humanizm dini kimi sekulyarlaşma baş vermişdir. Buddizm, hinduizm və çaynizm birləşib Qərb epikurizmi qovuşub. XX əsrdə neodarvinist sintezin sekulyar versiyası normativ dünyagörüşün əsası kimi çıxış etmişdir [5, 15]. Fuller XXI əsrdə antron və karmik perspektivlər arasında münaqişənin baş verəcəyini ehtimal edir. Filosof göstərir ki, insan varlığı “Allahla bənzər yaranmışdır” və buna görə də təbiətdə üstün vəziyyət hüququna malikdir. O yazır: “Qərbin böyük monoteist dinləri bu müddəə ilə razıdılar, eyni zamanda Şərqi böyük panteist və politeist dinləri onu inkar edirlər” [6, 699]. Bununla da bəzi dəyərlərə Şərq və Qərbin bir-birinə əks mövqe tutduğu göstərilir.

Beləliklə, fəlsəfədə dəyər problemi insan üçün müsbət və mənfi əhəmiyyət kəsb edən maddi və mənəvi reallığın bu və ya digər obyektinin müəyyən edilməsidir. Dəyər şəxsi və ictimai əhəmiyyətli, cəmiyyət üzvlərinin davranış formaları və normalarını müəyyən edən, obyektiv-subyektiv xarakter daşıyan kateqoriyadır. Dəyərlər maddi, mənəvi olmaqla insanın maraqları və tələbatları nöqtəyi-nəzərindən dünyaya, ətrafa mühitə qiymətləndirici münasibətini ifadə edir.

Dəyərlər haqqında təlim olan aksiologiya XIX-XX əsrlərdə formalaşmışdır. Aksiologiya antik, orta əsrlər, yeni və müasir dövr mərhələlərindən keçərək klassik və müasir aksiologiya səviyyəsinə çatmışdır. Müasir aksiologiyanın obyektiv (neokantçısı, intuitivizm) və subyektiv idealizm (məntiqi, pozitivizm, linqvistik təhlil, dəyərlərin affekt-iradi nəzəriyyələri), naturalist nəzəriyyələri utilitarizm və marksizm nəzəriyyələri mövcuddur. Dəyər problemi haqqında Qərbdə və Şərqdə müxtəlif fəlsəfi, dini-fəlsəfi təlimlər geniş yayılmışdır.

Ədəbiyyat

1. Платон. Диалоги. Москва:Наука, 198
2. Кант И. Сочинения. Т.III/ Подготовил к изд Э.Соловевым и А.Судаковым. Москва: Мысль, 1996
3. Кант И. Сочинения. Т.III/ Подготовил к изд Э.Соловевым и А.Судаковым. Москва: Мысль, 1996
4. Щелер М. Избранные произведения. Москва: Мысль, 1994, с. 300-301
5. Fuller I/Karmic Darwinism^ The Emerging Alliance between Science and Religion //Tijdschrift voor Filosofie/2002. №4.p.699
6. Касавин И.Т.Ценности новой цивилизации: основания поиска и их критическая оценка//Ценностный дискурс в науках и теологии. Москва: Ифран, 2008

QLOBALLAŞMA VƏ MULTİKULTURAL DƏYƏRLƏR

Xanlarova A.Ş.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

XX əsrin sonlarında bəşər həyatı və dünya iqtisadiyyatının vahid informasiya məkanında bütövləşməsi qloballaşma prosesinə tamamilə yeni, fərqli cizgilər gətirdi. Qloballaşma fenomeninin elmi təhlili son 10-15 ilə aiddir. R.Robertsona görə, 1994-cü ildə ABŞ-ın konqres kitabxanasında qloballaşma sözü ilə adlanan cəmi 34 kitab var idi. Prosesin mahiyyətini müəyyənləşdirməyə gəldikdə isə, R.Robertsonun fikrincə, qloballaşma- həm dünyanın vahid və bütövlükdə anlaşılmasını, həm dünyanın sıxlaşmasını, həm konkret global qarşılıqlı asılılığı, həm də XX əsrdə global təmin dərk olunmasına aid edilə bilər [1, 10].

Qlobalizasiya prosesi bəşəriyyətin mədəni-sivilizasyon əsaslarına yenidən baxmağa, ümumbəşəri sivilizasiya yolunda mədəniyyətlərin münasibətlərini səciyyələndirməyə sövq edir. Müxtəlif mədəniyyətlərə, dinlərə, milli-etnik birliklərə mənsub olan insanlar arasında əlaqələrin genişlənməsi və intensivləşməsi nəticəsində müxtəlif mədəniyyətlər nəinki dialoqa girir, onların qarşılıqlı çuğlaşması baş verir. Elmi ədəbiyyatda bu prosesi müxtəlif terminlərlə (konvergensiya, diffuziya, integrasiya, yaxınlaşma, assimilyasiya, qarşılıqlı əlaqə, qarşılıqlı təsir və s.) adlandırırlar. Bu məfhumların ifadə etdiyi dinamik proseslər bir tərəfdən vahid dünya birliyinin təşəkkül tapmasına, digər tərəfdən isə əksinə, identikliyin güclənməsinə, mədəniyyətin unikallığına diqqətin artması ilə müşayiət olunur [2, 39].

Humanizm, qarşılıqlı hörmət və bərabər hüquqlu əməkdaşlıq, mədəniyyətlərin konvergensiyası (yaxınlaşma), diffuziyası (qarşılıqlı nüfuz etmə) və integrasiyası (birləşməsi) prinsiplərinə əsasən multikulturalizm siyasəti yalnız milli dövlətlərin deyil, həm də beynəlxalq ictimaiyyətin davamlı inkişafı üçün böyük imkanlar açır. Bunlar hamısı bəşəriyyətin yüksək ruhi mədəniyyətinin nailiyyətləri və prioritet inkişafının müdafiəsinin aktuallığını şərtləndirir. Milliyyəti, dini görüşlərindən, doğulduğu yerdən, cinsindən, siyasi simpatiyaları yaxud kommersiya maraqlarından asılı olmayaraq, xalqların, etnosların və millətlərin ümumi maraqlarına cavab verən humanist sivilizasiyanın qurulması üçün, beynəlxalq mədəniyyət siyasəti çərçivəsində müxtəlif mədəniyyətli insanların səylərini cəmləmək lazımdır.

Hər bir mədəniyyətin özəyini təşkil edən dəyərlərin təsiri mexanizmi, cəmiyyət üçün daha vacib olan adət-ənənə və normaları özünə tabe etdirərək daha çevik, təsirli nizamlama səviyyəsini formalaşdırmaqda üzə çıxır. Cəmiyyət mürəkkəbləşdikcə ona xas olan dəyərlər sistemi də differensiasiyaya uğrayır. Bu da mədəniyyətin çoxçalarlılığını, məzmun və forma müxtəlifliyini şərtləndirir. Mədəniyyətdə çoxçalarlılığın müxtəlif mənbələri mövcuddur. Onların bəzilərini qeyd edək:

- cəmiyyətin sosial müxtəlifliyi (şəhər-kənd, siyasətçi- ziyalı və s.) mədəni dəyərlərə müxtəlif münasibətlər doğurur;

- hər bir sosial – mədəni birliyin fəaliyyətinin məzmununda mövcud olan fərqlər (müxtəlif etnik qruplar, təbəqələr və s.);

- dəyərlərin səviyyə və sferalar üzrə funksional fərqli aspektləri. Məsələn, belə fərqlərin simvolik ifadəsi müəyyən metaforik deyimlərdə əksini tapır: Rusiya mədəniyyəti üçün bu ikona və balta, yaponiya üçün xrizantema (payız gülü) və qılınç, Azərbaycan mədəniyyəti üçün qılınç və qələm və s. Bunlarda hər bir mədəniyyətin dəyərləri yaradan kreativ qüdrət və potensial ilə bərabər, bunların qorunması və mühafizə olunmasını təmin edən amillərin funksional-dual təbiəti əks olunmuşdu. Dəyişiklər və keçid dövründə mədəni dəyərlərdə bədii və müqəddəs sayılan faktorlar önə çıxır. Buna misal kimi yalnız dağıdılmış qədim mənbələri deyil, müxtəlif kult, simvol və qanunları və s. göstərmək olar. Sosial sarsıntılar zamanı dəyərlər intellektual tənqid süzgəcindən keçirilir [1, 42-43].

Müstəqilliyimizin əldə edilməsi ilə mənəvi mədəni dəyərlərimizə yenidən diqqət və qayğının, qayıdışın müşahidə olunması Azərbaycanda da dəyərlər probleminin ağrısız həllinin nümayiş etdirməklə bu mədəniyyətin də dünyanın ən qocaman mədəniyyəti sırasında olmağını təsdiq etdi. Azərbaycan dövləti tərəfindən mədəniyyətlərarası dialoqun təşviqi məqsədilə həm beynəlxalq, həm də milli səviyyədə həyata keçirilən tədbirlər ölkəmizin beynəlxalq arenada nüfuzunu artırmaqla yanaşı, xalqımızın milli həmrəyliyi daha da möhkəmləndirir və ölkəmizi mədəniyyətləri qovuşduran məkan kimi beynəlxalq aləmə təqdim edir [5, 345]. Dialoqun əsas vəzifəsi bir mədəniyyət nümayəndələrinin digər xalqın ənənələri ilə tanış etməkdən, xalqlar arasında anlaşmanı, qarşılıqlı əlaqələri möhkəmləndirməkdən ibarətdir. Öz mənəvi- etik prinsiplərini saxlamaqla, mədəni ənənələr müxtəlif xalqların mədəniyyətlərini zənginləşdirməyə xidmət etməlidir [2, 30].

Azərbaycan müxtəlif sivilizasiyaların qovuşduğu məkan olaraq, əsrlər boyu milli-mədəni rəngarənglik mühitinin formalaşdığı, ayrı-ayrı millətlərin və konfessiyaların nümayəndələrinin sülh, əmin-amanlıq, qarşılıqlı anlaşma və dialoq şəraitində yaşadığı diyar kimi tanınmışdır. Multikulturalizm və tolerantlıq tarixən azərbaycanlıların həyat tərzinə olmuş, bu gün isə milli kimliyindən, dilindən, dinindən asılı olmayaraq, Azərbaycan dövlətinin hər bir vətəndaşının gündəlik həyat tərzinə çevrilmişdir. Azərbaycan xalqının zəngin multikultural keçmişi təkcə xalqımızın bugünkü tolerant yaşam tərzinə deyil, həm də yaratmış olduğu ədəbi-bədii, elmi-fəlsəfi, siyasi-hüquqi qaynaqlarda, sənədlərdə yaşayır.

Azərbaycanda multikulturalizm, tolerantlıq və dini dözümlülüyün dövlət siyasəti səviyyəsində inkişaf etdirilməsinin əsaslarını ölkənin qədim dövlətçilik tarixi və bu ənənələrin inkişafı təşkil edir. Tarixi ənənələrə nəzər salsaq görürük ki, istər Səfəvilər dövləti, istər XIX-XX əsrlər maarifçilik dalğası, istərsə də Xalq Cümhuriyyəti dövründə Azərbaycan ərazisində yaşayan digər etnik xalqlar və dini qrupların nümayəndələrinin təmsilçiliyini özündə cəmləyən bu siyasi davranış XX əsrin sonlarında Ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən dövlətçilik ideologiyası formasına çevrilmiş, tolerantlıq və multikulturalizm

ənənələri bərpa edilmişdir. Azərbaycan multikulturalizminin siyasi əsasları Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının bəndlərində, qanunvericilik aktlarında, fərman və sərəncamlarda öz əksini tapmışdır. Azərbaycanda olan tolerant və multikultural reallığın təkcə azərbaycanlıların deyil, xarici ölkə alimlərinin, görkəmli elm xadimlərinin, siyasət nümayəndələrinin, həmçinin tələbələrin gözü ilə dünyaya təqdim edilməsi də müsbət ənənəyə çevrilməkdədir. Bu məqsədlə Azərbaycan Respublikasının millətlərarası, multikulturalizm və dini məsələlər üzrə Dövlət müşavirliyi tərəfindən indiyədək 4 virtual dəyirmi masa təşkil olunmuşdur. “Müasir dövrdə Azərbaycanda sosial-iqtisadi və mənəvi inkişafın harmoniyası”, “Multikultural təhlükəsizlik”, “Xarici ölkə universitetlərində “Azərbaycan multikulturalizmi” fənninin tədrisi: problemlər və perspektivlər”, “Azərbaycana maraq Azərbaycana məhəbbətə çevrilir (Azərbaycan multikulturalizmi yerli və əcnəbi tələbələrin gözü ilə)” mövzusunda olan bu dəyirmi masaların materialları Azərbaycan, rus və ingilis dillərində dərc edilərək ölkə daxilində və xaricdə paylanmışdır.

Əlbəttə, yeni əsrin başlanması, qloballaşmanın tələbləri dövləti idarəetmə sənətinin məzmununu müəyyən edən öz xüsusiyyətlərini irəli sürür. Qərb dəyərlərinə sadiqlik, Avropa integrasiyası zamanın hökmüdür. Əgər biz öz müstəqil dövlətimizi qoruyub saxlamaq istəyiriksə, demokratiya dövrünün prinsipləri ilə hesablaşmalıyıq [3, 419].

Bir sözlə, Azərbaycan dövlətinin apardığı milli siyasət göstərir ki, xalqlar bir- biriləri ilə mehriban yaşaya bilirlər və bu baxımdan ölkəmiz dünyaya nümunədir.

Ədəbiyyat

1. Aslanova R. Qloballaşma və mədəni müxtəliflik. Bakı: Elm, 2014, 264 s.
2. Əhədova S. Müasir dünyada mədəniyyətlərarası münasibətlər. Bakı: Elm, 2014, 348 s.
3. Mehdiyev R. Azərbaycan: qloballaşma dövrünün tələbləri. Bakı: XXI- Yeni Nəşrlər Evi, 2005, 464 s.
4. Məmmədov F. Kulturologiya, mədəniyyət, sivilizasiya. Bakı: OI MMC, 2016, 260 s.
5. Niftiyev N. Azərbaycanda birgəyaşayış və multikulturalizm. Bakı: MTR, 2015, 408 s.

MƏHƏBBƏT DASTANLARINDA SONLUQ MOTİVLƏRİ

Xəlilova G.M.

AMEA Folklor İnstitutu, Azərbaycan

Dastanlar hər bir etnosun dünyaya baxışının, dünya duyumunun dastan kodu ilə ifadəsidir. Məhəbbət dastanları Azərbaycan dastan ənənəsinin xüsusi qolunu təşkil edir. Məhəbbət dastanları ustadnamə ilə başlayıb, duvaqqapma ilə bitir. Ustadnamələrdə əks olunan hikmətli sözlər oğuz dünya modelinin hazır strukturunu təqdim edir. M. Cəfərli dastanın ustadnamə hissəsində dastanın epik dünyasının qayda – qanunlarının elan olunduğunu, dastanın əsas süjetində bu qayda-qanunların hekayələşdirildiyini, duvaqqapmada isə nəticələşdirildiyini qeyd edir [5, 173]. Ustadnamələr bir tərəfdən qədim ustadların yaradıcılığını nəsil-dən-nəslə verib yaşatmaq, bir tərəfdən də ustadnamədə deyilmiş hikmətamiz aforizmləri, ağıllı məsləhətləri dinləyicilərə çatdırmaq, onları tərbiyə üçün nəcib məqsədlərə xidmət edir [7, 68]. M. H. Təhmasib dastan qurtardıqdan sonra iki sevgilinin toyuna həsr edilən aşiq müxəmməsinə duvaqqapma deyildiyini, duvaqqapmaların indi dastanla, süjetlə, təsvir edilən hadisə ilə heç bir əlaqəsi olmayan müxəmməs, müsəddəslərdən ibarət olduğunu qeyd edir [7, 69]. Tədqiqatçı bu istilahi toyla bağlı gəlinin duvağını qapmaq adəti ilə bağlayır.

S. Qarayev Şəki folklor örnəklərinə əsasən bu mərasimin toyun səhəri günü, ya da toydan üç gün sonra keçirildiyini, bu zaman bir uşağın camaat içərisində üzübağlı şəkildə oturmuş gəlinin üzündən duvağı alıb qaçdığını və gəlinin qaynanası və ya baldızının həməən oğlana xələt verərək, o duvağı geri aldığı qeyd edir [8, 166]. Dastanın süjeti özlüyündə xaos-kosmos-chaos-kosmos əvəzlənməsinin sonsuz hərəkətini əks etdirir, dastanın qabığı sayılan ustadnamə-süjet-duvaqqapma xətti də bu əvəzlənmənin başqa bir planda gerçəkləşməsidir. Ustadnamə kosmosu bildirir, müəyyən düzəni, normalar sistemini, davranış kodeksini əks etdirir. Dastanın süjet hissəsində bu normalar pozulur və sonda ədalətin bərpası ilə paradigmatik şəkildə bu normalar da bərpa olunur. Duvaqqapma isə toy ritualının sonunu, törəməni, yeni yaradılışı, doğuluşu və nəticədə kosmosu işarə edir.

Yuxarıda məhəbbət dastanlarının süjetinin xaos-kosmos əvəzlənməsi əsasında qurulduğunu qeyd etmişdik. Məhəbbət dastanlarının əvvəli sonsuzluq, kasıblıq (acliq motivinin sosial kodda ifadəsi) və s. yaradılışın paradigmatları olan motivlərlə başlayır. Məhəbbət dastanlarında sonluq motivləri isə əsasən taxta çıxma, toy və qəhrəmanın ölümü ilə bağlı motivlərdən ibarətdir.

Taxta çıxma

“Səlim şah” dastanının sonunda vəziri tərəfindən taxtdan salınmış Səlim şah yenidən taxta çıxır. Arvadı və oğullarına qovuşur. Onun oğullarına atalıq edən ovçu və dəyirmançıya çoxlu xələt verir, Saleh sövdəgərə çoxlu ənam verir, taciri tapıb iki şaqqa etdirir [3, 240]. Bu dastanın süjeti “Yuxu” nağılına bənzəyir. İnisiyasiya ritualının sonuncu mərhələsində neofit mükafatlandırılır. Qəhrəman epik folklor məntiqinə uyğun olaraq taxta çıxmaqla mükafatlandırılır. Sanki epik mətn insanın inisiyasiya ritualının başlanmasından toy ritualının başa çatmasınadək olan ritualları obrazlı və bədii şəkildə əks etdirir.

Toy, büsat

Nağıllardan da bildiyimiz kimi, bu motivin evlənmələrin sayından aslılı olaraq bir neçə variantı vardır: bir gəlinlə iki və daha artıq toy; iki gəlinlə toy; üç gəlinlə toy. “Qəmbər və Arzu” dastanı ölənlər sevgililərin yenidən dirilməsi, onlara zülm edən qarı və tacirin Xızır peyğəmbər tərəfindən öldürülməsi, cəsədlərinin itlərə atılması, Arzunun ata və anasının peşman olub qırx gün, qırx gecə toy etmələri ilə bitir [4, 246]. Qəhrəmanlar asqıraraq dirilirlər. “Şəmşir və Sənubər” dastanı qarabağlı Ələkbərin Şəmşir və Sənubərə toy etməsi, Hidayətin Sənubərlə Şəmşirin sevgisinə inanıb Sənubərdən əl çəkməsi ilə bitir [4, 335]. “Lətif şah” dastanının sonunda Lətif şah öz butası Hindistan padşahının qızı Mehriban sultanı alır. Onu öldürmək istəyən fars padşahının qızı Əsma xanımı da alıb toy edir. Sonra arvadları və Lələ ilə vətəninə qayıdır. Burada da atası ona toy edir [1, 259]. “Aşıq Alı və Əsmər xanım” dastanında buta motivi iştirak etmir. Alı xan əvvəlcə atasını Şıxəli bəyin qızı İsmət xanım üçün elçiliyə göndərir. Lakin Şıxəli bəyin tələbləri çox olur. Odur ki, Alı bu fikirdən daşınır və səfərə çıxır. Səfər zamanı o, Aşıq Yığbalı, Əsmər xanımı deyişmədə bağlayır. Vətənə qayıdır, xeyli qızıl, xələtlə vətəndə özünə və Aşıq İsgəndərə toy etdirir [4, 277]. “Aşıq Qərib” dastanının sonunda Qərib öz butası ilə evlənilir. Bacısını isə rəqibi Şahvələdə verirlər. Toydan sonra Qərib Şahsənəmi yaxına buraxmayıb, ona Şahvələdin əli dəydiyini dedi. Sonda Qərib küsən Şahsənəmin könlünü alıb onunla barışır [3, 56]. “Şahzadə Bəhram” dastanı Bəhramın şəkildə gördüyü yeddi qızın yeddisini də tapıb ata yurduna qayıtması, atasının yerinə taxta çıxmış vəziri öldürməsi, taxta çıxması, böyük qardaşı özünə vəzir, ortancıl qardaşı vəkil, kiçik qardaşı isə qoşun böyüyü etməsi, onlara eldən qız alması ilə bitir [4, 9]. Taxta çıxma və toy motivləri kosmosun bərpasını əks etdirir. Xeyri və Şərin, Xaosdan Kosmosa və əksinə əvəzlənməsi simvollaşdıran bu motivlər keçid rituallarının qalıqlarıdır.

2. Qəhrəmanın ölümü

“Şahzadə Əbülfəz” dastanı qeyri-ənənəvi sonluqla bitir. Belə ki, dastanda Şahzadə öz butasına qovuşur. Lakin Əbülfəz Sərvinaz xanıma buta verilməmişdi. Əbülfəz Rəna xanıma buta verilmişdi. Əbülfəz hər ikisinə qovuşur. Sonluqda Rəna xanım özünü öldürür. Əbülfəz, onun ardınca Rəna xanım canına qayıb ölürlər. Bu faciəvi sonluqdan sonra nağılın əvvəlində verilən qaraçı qızına müjdə verirlər ki, nişanlısı gəlib. Onlar evlənilib şad-xürrəm yaşayırlar. Fikrimizcə, qaraçı qız və qarı əhvalatı dastana sonradan əlavə olunub. Bunun da səbəbi dastanın faciəvi sonluğunu dinləyicilər üçün yumşaltmaqdır. “Qurbani” dastanının Diri versiyasında da Şıx oğlu Şah Abbas sevənlərin qovuşmasına vasitəçi olur. Lakin qovuşma anında Qəribi ilan vurur, ölür. Pəri xanım bu dərddə dözmür, bağı çatlayıb ölür. Sevgililər cismən qovuşmasalar da, ruhən qovuşurlar [1, 124]. Faciəvi sonluqla bitən məhəbbət dastanlarından biri də “Mahmud və Məryəm”dir. Gavur qızına vurulan müsəlman oğlan qızın atası Qara keşiş tərəfindən tilsimə salınmış düymələr vasitəsilə kül olub ölür. Qız onun külünü başına səpəndə saçları alışı, o, da ölür. Əslinin külü Kərəmin külünə qarışır. Onları birlikdə dəfn edirlər. Keşişlə arvadının boynunu vururlar [2, 103]. Bu dastanda onların qovuşmamalarının səbəbi buta ritualının iştirak etməməsidir. Mahmudu Məryəmə, Məryəmi Mahmuda yuxuda ərənlər ərəni buta vermir. Mahmud Məryəmi ova çıxarkən görür. Düzdür, dəfələrlə qeyd edilir ki, Məryəm Mahmudun butasıdır. Lakin buta alma konkret olaraq təsvir edilmir. “Leyli və Məcnun” dastanı hər iki aşıqın vəfat etməsi və bir qəbrdə dəfn olunması, hamının Leylinin atası Soltan Mahmuda lənət etməsi ilə bitir [2, 293].

Nağıl sonluqlarında da iştirak edən faciəvi sonluq motivi dastanlarda işləndiyi semantikadan fərqlənir. Nağıllarda bu motiv daha çox mifik təsəvvürlərlə, yasaqların pozulması ilə bağlı olur. Dastanlarda isə qəhrəmanın ölümü mifoloji semantikayla yanaşı, sosial semantikaya da malikdir. Məhəbbət dastanlarının sonluq motivləri keçid rituallarının postliminar mərhələsinə uyğun olaraq qəhrəmanın neofit kimi sonda yaşadığı mühitə daxil edilməsinin və sonda yeni status qazanmasının dastan koduna transformasiyasıdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan xalq dastanları. Beş cildə. I cild. Bakı: Lider nəşriyyatı, 2005, 392 səh.
2. Azərbaycan xalq dastanları. Beş cildə. II cild. Bakı: Lider nəşriyyatı, 2005, 448 səh.
3. Azərbaycan xalq dastanları. Beş cildə. III cild. Bakı: Lider nəşriyyatı, 2005, 328 səh.
4. Azərbaycan xalq dastanları. Beş cildə. V cild. Bakı: Lider nəşriyyatı, 2005, 464 səh.
5. M. Cəfərli. Azərbaycan məhəbbət dastanlarının poetikası. Bakı: Elm, 2000, 265 səh.

6. M. Cəfərli. Azərbaycan dastanlarının struktur poetikası. Bakı, "Nurlan" NPM, 2010, 204 səh.
7. M. Təhmasib. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. II cild. Bakı: "Kitab aləmi" NPM, 2011, 440.
8. S. Qarayev. Mifoloji kaos: strukturu və poetikası. Bakı: Elm və təhsil. 2016, 212 səh.

ОБ ИССЛЕДОВАНИИ МУЛЬТИКУЛЬТУРНОСТИ И ТОЛЕРАНТНОСТИ СТУДЕНТОВ В УСЛОВИЯХ ВУЗА

Демидова Ж.Л., Кошечкина Е.А.

Лужский институт (филиал) ГАОУ ВО ЛО

«Ленинградский государственный университет им. А.С. Пушкина», Россия

В настоящее время мультикультурализм и толерантность признаются ключевыми принципами практически во всех сферах социального взаимодействия. Однако со стороны научного сообщества понятие мультикультурализма до сих пор не получило единой оценки. Представления о мультикультурализме в западных странах и в отечественной культурологии не совпадают. Так, по мнению А.Я. Флиера (д.ф.н., советский и российский культуролог), мультикультурализм (мультикультурность) фактически сопровождает процесс глобализации. Ученый не без основания полагает, что мультикультурность прекрасно существует в сознании рядовых граждан, даже не замечающих этого, в его бытовых привычках, одежде, продуктах питания, именах и пр. Отдельно взятый человек не задумывается над тем, что большинство вещей, которые он носит каждый день – иностранного производства, имя, которое он носит от рождения – пришло из-за границы, кухня и кулинария не могут называться национальными в полной мере, поскольку состоят из заимствований более, чем на половину. Однако, поскольку образцы самых разных культур органично сочетаются и перемешиваются, то и рядовым человеком воспринимаются как часть собственной культурной традиции. Именно это и есть мультикультуральность [3].

Как известно, глобализационные процессы начались давно. Ряд авторов связывает их с именем Александра Македонского и последующим складыванием эллинистического мира. После великих открытий Колумба, колонизации возникает единое экономическое пространство и идет процесс взаимопроникновения культур. Причем этот процесс продолжается и после того, как колониальная эпоха уходит в прошлое. Мир остается «тесным», несмотря на разницу идеологий. Во второй половине XX столетия мир оказывается опутанным информационными потоками, страны становятся взаимно уязвимыми. И мультикультуральность, а также сопутствующая ей толерантность становятся единственно возможным вариантом сосуществования национальных культур.

Заметим, что проблема мультикультуральности может существовать не только в рамках государства, но и в рамках отдельно взятого учебного заведения, где тесным образом соприкасаются представители разных национальных культур. В эпоху глобализации граждане одного государства имеют возможность получать образование в вузах другого государства. В настоящее время в Лужском институте успешно обучаются граждане нескольких государств, например, таких, как: Республики Казахстан, Беларусь, Узбекистан, Молдовы, Азербайджанской и Эстонской Республик. При этом список национальностей оказывается гораздо шире: помимо уже названных, есть студенты, которые являются корейцами, украинцами, поляками, марийцами, латышами и пр.

В рамках исследования проблем толерантности и патриотизма, проводимого авторами настоящей работы, были опрошены студенты высшего и среднего профессионального образования. Всего в исследовании приняло участие 144 человека. Для оценки уровня толерантности применялась методика П.В. Степанова (к.п.н., Центр теории воспитания ИТО и ПРАО, г. Москва) [2].

Результаты опроса показали, что в целом в институте выявляется невысокий уровень толерантности, который, согласно авторской интерпретации, характеризуется принятием мультикультурализма, уважением к иным ценностям, однако при этом фиксируется присутствие стереотипов в отношении людей с иной культурной принадлежностью, некоторых предрассудков, а также невнимания к проявлению дискриминации в повседневной жизни.

Студентам предлагалось ответить на несколько вопросов, которые позволили выявить уровень знаний о самом понятии «толерантность», их отношение к нему, а также о мультикультурализме в вузе. В итоге мы увидели, что большинство человек имеет представление о понятии «толерантность» как о терпимости и уважении в отношении иных культур, традиций, обычаев, национальностей, религий, рас и пр. Значительная часть обучающихся отметила необходимость толерантности для поддержания мира,

отсутствия конфликтов, сохранения межкультурных отношений при их различии и многообразии. И лишь трое не имели представления о том, что такое толерантность, в чем она проявляется и для чего она нужна. Десять человек отказались отвечать на данный вопрос.

Примечательно и другое: межнациональные отношения в учебном заведении 80% респондентов (большинство!) оценили как «спокойные», 17% – как «внешне спокойные, но напряжение существует», 1,5% посчитали, что они являются напряженными, и еще 1,5% отказались отвечать на вопрос.

В заключение отметим, что Лужский институт реализует программы внеучебной деятельности, способствующие формированию общечеловеческих и мультикультуральных ценностей. Примером является программа «Я и мир», в рамках которой студенты изучают историю и культуру народов родной страны и других государств [1, 92-96]. И нужно сказать, что мероприятия в рамках реализации данной программы в значительной степени сближают обучающихся, позволяют лучше узнать ценности и образ жизни друг друга. И мультикультурализм в рамках вуза является одной из реалий жизни, сохраняя и приумножая культурные различия при условии мирных межнациональных взаимоотношений.

Литература

1. Демида Ж., Кошечкина Е.О реализации гражданско-патриотического воспитания в вузе [Текст] /Ж.Л. Демида, Е.А. Кошечкина // Признание года 2018: сборник статей Международного научно-практического конкурса. Пенза: МЦНС «Наука и Просвещение», 2018, с. 92-96
2. Стародубова И. Сборник диагностических методик по исследованию развития толерантности [Текст] /И.Д. Стародубова: ННАПК КМНС — филиал КГБОУ СПО «ХПК», 2013, 47 с.
3. Флиер А. Мультикультуральность [Текст] // Обсерватория культуры. 2008, №2, с. 22-26

КЛАССИКА И СОВРЕМЕННОСТЬ В МУЗЫКАЛЬНОМ ИСКУССТВЕ ВОСТОКА

Львова И.С., Елькин Д.Ю.

*Ташкентский государственный педагогический университет им. Низами
Узбекский государственный университет мировых языков, Узбекистан*

История мировой цивилизации свидетельствует, что многие выдающиеся достижения в области науки, техники, культуры, искусства, в том числе музыкального принадлежат странам Востока. Музыка воздействует на восприятие человека, «заражает эмоциями». Материалом музыки (с точки зрения физической) является звук, возникающий из колебания струны, столба воздуха (принцип духовых инструментов), мембраны - кожи, пузыря, дерева, металла. И с этой точки зрения звуки (так же, как и ритмы) - явление природы: пение птиц, голоса животных и людей, журчание воды и т.п. Таким образом, через общность звуковой природной устанавливается связь со звуковой природой речи человека, с психикой, эмоциональным миром и физиологией человека [8]. Форма музыки - это организация отдельных звуков, звучаний, интонаций (соотносящихся друг с другом тонов - интервалов) или музыкальных тем во времени. Музыка – искусство, разворачивающееся во времени, и ритм - основной принцип ее временной организации. Характер интонаций, мотивов, тем, последовательность, смена, менее и более значительные изменения, трансформация, контрастные сопоставления (движение во времени музыкальных структур) - составляют драматургию музыкального процесса, придают ему особое художественное содержание и художественную целостность.. В музыке проявляются способности сознания сочетать в себе чувственное, психическое, духовно-созерцательное, рассудочно-интеллектуальное, интуитивное, эмпирическое, игровое, интонационно-физиологическое, телесно-моторное, фантазийное и прочие начала [8]. Звукоизобразительность в музыке приближает ее к природному миру. Музыка может подражать и иным проявлениям жизни, имитировать, передавать с помощью музыкальных инструментов или путем введения конкретных звучащих предметов звуковые реалии окружающей нас жизни. Гипотезы о происхождении музыки восходят к мифам, философии и лингвистике. «Лингвистическая» теория происхождения музыки определяет связь с речью, так как необходимость выразить торжество или скорбь приводила речь в состояние возбуждения, аффекта и речь начинала звучать; а позже, абстрагируясь, музыка речи была переложена на инструменты. Необходимость подачи звуковых сигналов привела человека к тому, что из неблагозвучных, неустойчивых по высоте звуков голос стал фиксировать тон на одной и той же высоте, затем закреплять определенные интервалы между различными тонами (различать интервалы более благозвучные, в первую очередь октаву, которая

воспринималась как слияние) и повторять короткие мотивы. Большую роль в осмыслении и самостоятельном бытовании музыкальных явлений играла способность человека транспонировать один и тот же мотив, напев [5]. В музыкальном искусстве народов представлены два направления: фольклорная музыка и профессиональное искусство устной традиции. Для фольклора характерна устная форма исполнения музыкальных «текстов», отсутствие форм письменной их фиксации и неразвитость музыкально-теоретических понятий, специальных музыкальных учений. Фольклорные произведения, отражая особенности жизни и быта народа характеризуются многообразием тем и жанров. В корейской и узбекской, народной музыке необходимо отметить две группы песен и инструментальных пьес. К первой группе относятся произведения, связанные с традиционными обрядами, трудовыми процессами, празднествами, различными церемониями, театрализованными зрелищными представлениями, играми. Для этой группы характерны: семейно- обрядовые, календарные, трудовые, колыбельные песенные жанры и «постоянные» мелодии, в Корее эта песенная традиция стала прообразом средневекового песенного жанра хянга. Произведения профессионального искусства устной традиции отличаются разнообразием тем, к ним относятся узбекские песенные жанры терма, кошук, лопар, ялла, ашула, а в Корё представлено три вида музыкальных произведений танак, хянак или деревенская музыка и аик- придворная музыка [7]. Корейская и узбекская устная форма общения заменяется письменной и появляются три участника процесса музыкальной коммуникации: композитор-исполнитель-слушатель. На данной стадии стало выделяться исполнительское музыкальное искусство - одна из самых значимых сфер реализации музыки во всех культурах и на всех стадиях ее существования.

В культурах древних и средневековых городов Азии, в придворных традициях Китая, Индии, Юго-Восточной Азии, исламизированных народов Ближнего и Среднего Востока развиваются собственные представления о музыке, которые чаще всего обладают определенным уровнем профессионализма, но обнаруживает синкретическую природу и не выделяется так, как в системе европейской культуры. В основе некоторых музыкальных учений Азии лежат такие базисные понятия, как: звук (китай. - «шэн»), тон (китай. - «гун»), метро-ритмика (араб. - «ика», индий - «тала»); лад (араб. - «макам», индий. - «рага») и др.

Современные представления о музыкальных произведениях формируются в мультикультурном пространстве, суммируя наши знания о различных культурных средах, пластах, традициях, где музыка обязательно имеет место. Используются возможности широкого межкультурного обмена не только собственно музыкальными артефактами (сочинениями, инструментами, учениями, концепциями, музыкантами, техникой и пр.), но и различными духовными ценностями общекультурного порядка.

«Корейское искусство, особенно музыкальное, если не считать нескольких страниц в монографии Е. В. Васильченко [6], а также диссертации на соискание ученой степени доктора искусствоведения У Ген Ир «Традиционная музыка Дальнего Востока. (Китай, Корея. Япония): Историко–теоретический анализ» и монографий У Ген Ир «История музыки Восточной Азии» (2011) и «Шедевры традиционной музыки в странах Восточной Азии» (2017) не было объектом научного исследования. «Лишь в последние десятилетия в связи с диссертационными (кандидатскими) работами (например, Ким Тхэ-Хуна, Зо Ок-Хи, Им Оку-Сун, Сон Син-Чжун, Пак Кюн-Син, И Нам-Сун, Чжон Сан-Ил, Ключко С. И. и др.) активизировалась исследовательская работа в области музыкальной культуры Кореи». Существует ряд трудов ученых стран Дальнего Востока, посвященных традиционной корейской музыке: Чань Са-Хуна, Ли Хье-Гу, Сонь Бань-Сонь, Ю Сина, Ким Ги-Су, Чон Ин-Пхён» . Исследования узбекского традиционного музыкального искусства также носят фрагментарный характер.

В музыке процесс взаимодействия национальных культур происходит постоянно, но, каждая культура заимствует «из чужих то, что ей ближе и привлекательнее». Если две культуры заимствуют что-то из третьей, то они заимствуют «разное». И это «разное», сочетаясь с их собственными основами, дает «непохожие» результаты.

Литература

- 1.Адорно Т. Социология музыки. Москва: СПб.: Унив. Кн,1999, 395 с.
2. Адорно Т. Философия новой музыки. Москва: Логос, 200, 352с.
- 3.Алимбаев К., Ахмедов. Народные музыканты Узбекистана.Т.,1959
- 4.Беляев В. Музыкальные инструменты Узбекистана.М.,1933.

- 5.БогоявленскийС., Дегтярева Н., Кенигсберг А. История зарубежной музыки нач. XX-сер. XX века. СПб, 2001, 631 с.
- 6.Васильченко Е. Музыкальные культуры мира. Москва: РУДН, 2001, 408 с.
- 7.Векслер С. Очерки истории узбекской музыкальной культуры. Т., 1965
8. Каган М. Музыка в мире искусств [Текст]. Санкт-Петербург, 1996, 232 с.
9. У Ген Ир. История музыки Восточной Азии. СПб: Лань, Планета музыки ,2011
- 10.У Ген Ир. Шедевры традиционной музыки в странах Восточной Азии. СПб.: Астерин, 2017, 44 с.

ЭПИЧЕСКИЙ БЛИЗНЕЦ КУЛЬТА НАНА(Й)

Жабборов Ф.

Институт узбекского языка, литературы и фольклора АН, Узбекистан

В мифологии народов мира центральное место занимает богиня-мать, которая обычно является покровителем плодородия и изобилия, ее во многом связывают с культом Земли и Луны. В древних культурах Азиатского континента основных богинь-женщин называют такими именами, как Намму, Инанна, Нанна, Нанайя, Нанэ, Нана, Нанай, Умай, Ма, Анахита, Анаит, Амбар она [1], и не трудно с первого взгляда понять, что объединяет их всех слово “ана” (то есть мама). Даже и в мифологии африканских и американских племен существование богинь-матерей, созданных из слов “нана” и “мама”, показывает, что земля не только в нынешний период глобализации, но и тысячи лет назад имела целостность для всего человечества.

С научной точки зрения многократно было доказано, что древние убеждения, перевоплотившись в фольклоре в другие виды, существовали до наших дней. В этом смысле без всяких колебаний можно выдвинуть гипотезу о том, что образ царицы, восседающей верхом на льве из дастана “Малика Айёр”, записанного в 1927 году у известного узбекского бахши Фозила Йулдоша угли, является эпическим близнецом богини Нана(й), встречающейся в мифологии народов древнего Туркестана.

Если проверка генезиса сюжетов, мотивов и образов примеров устного народного творчества является одной из важных задач фольклористики, то сопоставительное изучение фактов, используя археологические материалы, считается одним из ее основных методов. Данный стиль работы, особенно, в исследованиях по изучению дастанов — крупных эпических жанров, имеющих многопластовый художественный текст, раскрытием путей для принятия важных выводов, имеет особенное значение в эпосоведении. С точки соприкосновения сфер двух наук и начинается археофольклористика [2, 76].

Основатель узбекской фольклористики Ходи Зариф в предисловии к первому изданию дастана “Малика айёр” (“Хитрая царица”) описал и археофольклористические наблюдения [3]. Ученый замечает сходство между приобретенными в свое время археологическими материалами и эпическими мотивами. Разъясняет, что существует единство до мелких деталей в военной одежде памятника III–V веков, найденного в Варахше, и героя дастана, в изображениях древнего памятника крылатого коня и мифических гиротов (Гирот – кличка скакуна султана Гуругли). Нарисованные на стенах Варахшы рисунки о схватке со львом, борьбе с крылатым существом, созревшим виноградом напоминают эпизоды народных дастанов [3, 9]. Ходи Зариф и в следующих археофольклористических исследованиях обращался к дастану “Малика айёр”. Обращает внимание на семантическую близость эпизода Оловянной крепости (Қалайи кўрғон) в данном эпосе с сюжетом, отраженным в золотой пряжке, хранимой в коллекции “Сибирская древность” в музее Эрмитаж [4, 26–27].

Архаические пласты, полные фантастики мотивы, загадочно-волшебные изображения в тексте дастана “Малика айёр” представляют материал, богатый на археофольклористические наблюдения. Например, у царицы Торкистона (Торкистон – наименование места в эпосе) был лев, на котором она ездила верхом. Гость Шокаландар (правитель Чин-Мочина – представитель востока) опрокинув на верх, убивает набросившегося на него хищника. Шозаргар (падишах Рума – представитель запада) вместо него изготавливает льва из золота. Авазхон, разместившись во внутри сооружения, проходит во дворец и добывается похищения царевны [5, 86–109]. На первый взгляд напоминает легенду о Троянском коне [6, 343–348].

Настенные рисунки, монеты и статуэтки с изображением богини, сидящей верхом на льве, были найдены в нескольких археологических местах восточного, центрального, южного и западного регионов древнего Туркестана. Места, где были записаны основные варианты дастана “Малика айёр”, в прошлом объединяло название Уструшана. На настенных рисунках, найденных в Панжикенте – еще одном населенном пункте, вошедшем в этот древний край в средние века, есть изображение богини, сидящей верхом на льве, держащей в одной руке луну и в другой – солнце. Как подчеркивают ученые, на рисунке изображена местная богиня-мать Нанай, обратив внимание на ее четыре руки, они отмечают, что чувствуется влияние древнего индийского пантеона [7, с. 257–272; 8, с. 74–83; 9, с. 237–240].

Памятники старины, найденные в древних местах нашей страны, занимают важное место в выявлении генезиса сюжетов, мотивов и образов народных дастанов, определении его постепенного развития, отражении географии распространения, и в настоящее время материалы фольклора — в раскрытии семантики археологических находок.

Литература

1. Мифы народов мира. Электронное издание. Москва: Советская энциклопедия, 1980, Б. 1147.
2. Жўраев М. Фольклоршунослик асослари. Тошкент: Фан, 2008, Б. 96.
3. Hadi Zarif. Aʼajib dastan // Məlikə Əjjar. Taşkent: OzFAN, 1941, B. 3–16.
4. Ҳоди Зариф. Фольклор ва археология материалларини қиёсий ўрганиш масаласига доир // Ўзбек тили ва адабиёти масалалари. Тошкент: 1958, № 1, Б. 25–30.
5. Малика айёр. Достон. Ўзбек халқ ижоди. Кўп томлик / Айтувчи: Фозил Йўлдош ўғли. Нашрга тайёрловчи: Ҳоди Зариф, тўлдириб қайта нашрга тайёрловчи: Зубайда Ҳусайнова // Малика айёр. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1988, Б. 5–208.
6. Кун Н.А. Қадимги Юнонистон афсона ва ривоятлари. Тошкент: Ўзбекистон, 2013, Б. 343–348.
7. Дьяконова Н. В. Материалы по культовой иконографии Центральной Азии домусульманского периода. // Труды Государственного Эрмитажа. Т. V. (Культура и искусство народов Востока, 6). Ленинград: 1961, С. 257–272.
8. Дьяконова Н. В., Смирнова О. И. К вопросу о культе Наны (Анахиты) в Согде. // СА. 1967. №1, С. 74–83.
9. Гюль Т.И. Шиваизм и его место в синкретической культуре кушанского царства. // “Фан ва таълимни ривожлантиришда ёшларнинг ўрни” мавзuidaги республика илмий-назарий конференцияси (2017 йил 24 ноябрь) материаллари тўплами. Б. 237–240.

РОЛЬ И МЕСТО РОДНОГО ЯЗЫКА, ЛИТЕРАТУРЫ, А ТАКЖЕ СРЕДСТВ МАССОВОЙ ИНФОРМАЦИИ В СОХРАНЕНИИ НАЦИОНАЛЬНЫХ ДУХОВНЫХ ЦЕННОСТЕЙ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Хусаинова Г.Ш.

Ургенчский филиал Ташкентской медицинской академии, Узбекистан

В современном мире в условиях глобализации одной из важнейших задач, стоящих перед обществом является воспитание подрастающего поколения в духе любви к Родине, бережного отношения к духовному наследию предков, национальным традициям. Национальное своеобразие культуры народа определяется через деятельность человека, одним из результатов которой являются создаваемые им духовные ценности.

Любая культура национальна, прежде всего потому, что её субъектом и объектом выступает конкретный народ со своим социально-психологическим складом. Своеобразие культуры проявляется в развитии у данного народа тех или иных направлений и жанров художественного творчества [1,1].

Близость общефилософских, этических, эстетических идей, общность историко-культурного процесса определяют национальное сходство культур, например, таких стран как Узбекистан и Азербайджан, так как народы, проживающие в этих регионах, объединены общностью истории, культуры, языка, религии.

Важнейшим элементом национальной формы культуры, главной составляющей духовного наследия любого народа является язык [3, 71].

Национальная особенность языка проявляется в выразительных средствах, традиционной системе устойчивых образов и символов, которые часто объясняются условиями жизни народа.

Так, в русском фольклоре прекрасная женщина уподобляется солнцу, берёзке, лебедю, а в узбекской поэзии сравнивается с луной, кипарисом, газелью. На развитие языка накладывают свой отпечаток и природно-географические условия жизни народа. Скажем, у народов Кавказа камень играет большую роль как предмет приложения сил мастера, тогда как в Центральной Азии – это глина, гипс, дерево, кожа.

Родной язык – ключ к пониманию истории народа, его духовных ценностей. Сегодня особую значимость приобретает воспитание у подрастающего поколения чувства любви к своему языку. Пробудить в молодежи осознание неповторимости, многогранности, богатства языка – одна из актуальных задач, которая стоит перед обществом, семьей. С самого раннего детства важно воспитать в ребенке уважение к истории, культуре, богатому духовному наследию через познание родного языка.

Как известно, осознание различных явлений, событий жизни начинается с понимания смысла слов и понятий. Значит, обучение духовным ценностям, древним традициям народа происходит в процессе обучения родному языку. Следовательно, перед учителями стоит задача:

- раскрыть всю глубину и богатство, красоту и изящество родной речи и вместе с тем научить учащихся гордиться и восхищаться своим языком;

- на основе сборников притч, назиданий и поучений поощрять в них стремление к цельности и чистоте родного языка;

- объясняя учащимся смысл и значение таких слов, как патриотизм, служение народу, трудолюбие, верность, честность, любовь к родной земле, воспитывать в них высокие духовные и моральные качества;

- основываясь на инновационных и современных педагогических технологиях повышать уровень знаний, воспитывая в подрастающем поколении уважение и преданность народным традициям, заветам великих предков [4].

Нужно отметить, что национальное своеобразие – явление динамичное, постоянно изменяющееся и развивающееся. Меняются социально-экономические условия жизни. Каждое последующее поколение осваивает духовное наследие прошлого и опираясь на него, обогащает национальное в культуре.

Сегодня, когда неуклонно развивается универсализация культурной жизни, расширяются международные, экономические и культурные контакты, миграционные потоки ведут к взаимопроникновению культур, как никогда важно сохранить родной язык в первоначальном виде, бороться за чистоту языка. В деле воспитания в молодых бережного отношения к наследию великих предков большая роль принадлежит художественной литературе и публицистике [2, 113].

Для того, чтобы найти путь к сердцам молодых, пробудить в них интерес к чтению, литературе, нужно создавать новые произведения, соответствующие духу времени, в которых воспевалась бы любовь к Родине и где молодой читатель мог бы найти идеал, образец для подражания в противовес книгам и фильмам, в которых пропагандируется насилие и навязывается чуждая идеология.

Предполагается целесообразным изучать наследие предков, древних памятников письменности. Большую роль в деле сохранения национальных духовных ценностей играют средства массовой информации.

Молодёжь, подростков, зависающих в глобальной сети, нужно заинтересовать веб-сайтами по антологии прозы и поэзии, образцами подлинной национальной литературы, которые в полной мере передают все богатство и красоту родного языка. Свою роль должно сыграть телевидение, телевизионные передачи с различными соревнованиями на знание родного языка.

На страницах газет, в интернете всячески воспевать и пропагандировать национальные черты, присущие народам Центральной Азии и Кавказа, такие как привязанность к родному краю, дому, следование заветам предков, уважение к старшим, почитание отца и матери, стыдливость, целомудрие, трудолюбие и терпеливость. Юноши и девушки, воспитанные на образцах высокой морали, впитавшие в себя духовное наследие народа, обладают иммунитетом, который в будущем защитит их от любой безнравственности и пошлости.

Лишь высокая духовность в соединении с просвещением, толерантностью, только гуманизм и высокая нравственность, исходящая из глубоких убеждений и национального духовного наследия

могут рассматриваться в современном мире, как условие для устойчивого развития и процветания народа. И самым могучим инструментом духовного воздействия на юные умы является родной язык.

Литература

1. Тўланов Ж. Кадриятлар фалсафаси. Тошкент, Ўзбекистон, 1998
2. Гайбуллаев.О.М. Глобаллашув ва миллий-маънавий тараққиёт тенденциялари. Тошкент, Фан ва технологиялар Марказининг босмахонаси, 2015
3. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. Тошкент, Ўзбекистон, 1992
4. http://fikr.uz/blog/talim_fan_taraqqiyoti/11137.html

МЕЖКУЛЬТУРНАЯ ТОЛЕРАНТНОСТЬ У СТУДЕНТОВ-ИНОСТРАНЦЕВ КАК СОЦИАЛЬНО - ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА

Мамедова С.М.

Сумгаитский государственный университет, Азербайджан

В последние десятилетия проблема толерантности, подходы к ее пониманию привлекает все большее внимание. Толерантность как никогда раньше важна в современном мире. Мы живем в век глобализации экономики и все большей мобильности, быстрого развития коммуникаций, интеграции и взаимозависимости.

Понятие «толерантность» вошло в широкий обиход в связи с усилиями ЮНЕСКО в области нормализации международных отношений. Идея толерантности имеет давнюю историю. Еще азербайджанский поэт Низами Гянджеви призывал: не делай того, чего не хочешь, чтобы делали тебе.

На протяжении веков толерантность трактовалась как принцип взаимоотношений светской и духовной власти, различных конфессий между собой, верующих и атеистов. Идеи толерантности звучат в произведениях многих писателей прошлых столетий. В современной научной литературе толерантность рассматривается как важное признание равенства, отказ от доминирования и насилия, признание многомерности и многообразия человеческой культуры, норм поведения.

Эмоциональный компонент межкультурной толерантности - это относительно устойчивые чувства человека к объектам, к процессу толерантного взаимодействия с ними, выражающиеся в эмоционально ценностной оценке возникающих межличностных и межнациональных отношений. Оценка - базисное явление психической деятельности, и именно в зависимости от ее характера индивид проявляет толерантность или интолерантность в отношениях. Без оценки человек не может выбирать наиболее успешные направления и способы взаимодействия с окружающими. За оценкой всегда стоят выраженные в той или иной степени ощущения и эмоции. От ее характера зависит формирующееся вслед за ней отношение индивида к тому или иному явлению и, следовательно, мера его коммуникативной толерантности или интолерантности.

Педагогическая проблема подготовки иностранных студентов к восприятию ими иносоциокультурной среды, а также обучению межкультурному общению включает в себя ряд сложнейших аспектов:

- формирование культуры общения в иной для них социокультурной и языковой среде
- учет психологических особенностей познавательной коммуникативной деятельности иностранных студентов в естественной языковой среде
- воспитание культуры межнационального общения в группе, на факультете, в вузе и т.д., - формирование навыков и умений ведения «диалога культур»
- формирование и развитие теоретической и практической готовности к межкультурной коммуникации являющимся основным средством воспитания толерантной личности.

Толерантность является одной из основных категорий педагогики ненасилия. В ее основе лежит принцип ненасилия в природе и обществе (свобода личности, свобода воли).

В целом эффективность воспитательного процесса на принципах культуры мира обеспечивается рядом условий:

- гуманистический стиль взаимоотношений между всеми участниками социально-педагогического процесса; создание атмосферы доверия и взаимопонимания;

- обогащение целей, содержания и средств организации жизни и деятельности иностранных студентов в иносоциокультурной среде в соответствии с их профессиональной направленностью;
- внедрение стимулирования и всестороннего поддержания студенческой инициативы в педагогическом процессе;
- организация профессиональных студенческих клубов, в работе которых принимают участие студенты из разных стран;
- нормативно-правовая, научная и информационно-методическая обеспеченность воспитательного процесса в вузе.

В связи с этим, без воспитательной работы с иностранными студентами в вузе и использования при этом инструментов, которые представляет Международная программа культуры мира, невозможно дальнейшее бесконфликтное развитие студенческого коллектива вуза, а значит невозможно формирование толерантной личности иностранных студентов в процессе обучения межкультурной коммуникации. И как писал в свое время выдающийся философ И. Ильин: «...образование без воспитания не формирует человека, а разнуждывает и портит его, ибо оно дает в его распоряжение жизненно выгодные возможности, технические умения, которыми он - бездуховный - и начинает злоупотреблять».

Следует отметить, что толерантность в условиях вуза рассматривается как важный рычаг в достижении эффективного взаимодействия между преподавателем и студентом, что, в конечном счете, ведет к повышению качества образовательного процесса и способствует повышению профессиональной подготовленности будущего специалиста, в том числе и иностранного специалиста для зарубежных стран.

Поэтому, сейчас, как никогда необходима воспитательная работа, направленная на формирование толерантной личности студентов. Многие вузы в своей работе с иностранными студентами опираются на идеи гуманистической культуры и гуманистической среды в вузе.

Собственно говоря, толерантность, по нашему мнению, должна стать неотъемлемой чертой социальной реальности, так как в каждый отдельный период своего существования общество характеризуется различной степенью проявления толерантности или конфликта. Как справедливо заметил В. Ройтер: «Культура мира - это, прежде всего, культура конфликтов... Конфликты свойственны человеческой жизни и природе».

Формирование толерантности у иностранных студентов как актуальнейшая из социально-педагогических проблем тесно связана с социально-политическими вопросами. При этом надо иметь в виду, что межнациональные отношения связаны с социально-политической сферой, а межкультурное общение, вместе с тем, имеет и непосредственное отношение к педагогической области. Принципиальное значение для формирования межкультурной коммуникации имеет строгий понятийный аппарат, с которым имеют дело иностранные студенты. Поэтому требуется специальное исследовательское внимание к сущности и функциям межкультурной коммуникации. Отдельные понятия проблемы представляются нами следующим образом.

Межкультурные отношения - это форма общественного сознания, выражения и обеспечения коренных интересов народов, взаимодействия национальных групп. Уровни межкультурных отношений в совокупности представляют собой единство общечеловеческого и национального, которое своеобразно проявляется в тех или иных государствах, международных объединениях, а также в городах, вузах.

Межкультурная коммуникация является базовым элементом в процессе формирования толерантности у иностранных студентов. Межкультурную коммуникацию можно определить как комплексно-речевую взаимосвязь и взаимоотношения, в процессе которых люди, принадлежащие к разным национальным общностям, обмениваются опытом, духовными ценностями, мыслями. Культура такого общения зависит от общего уровня обучающихся, от их умения воспринимать и соблюдать общечеловеческие нравственные нормы.

Показателями межкультурной компетенции являются также знания истории и культуры народов, многосторонние связи друг с другом, умение вести диалог культур, толерантность по отношению к представителям других наций, умение вести дискуссию, оценивать явления с гуманистических позиций, отстаивать и пропагандировать свои убеждения.

Литература

1. Шевченко, А.В. Основные тенденции подготовки специалистов для зарубежных стран отечественных высших учебных заведениях (1960- 2003 гг.) : дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / А.В. Шевченко. - Белгород, 2006. - 203 с.

2. Шлягина, Е.И. Этническая толерантность личности: опыт эмпирического исследования//Век толерантности. Выпуск № 3-4. М., 2001

UŞAQLIĞINI YAZAN ŞAİR

Zahid Xəlil

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Azərbaycan

Barmaqla sayıla biləcək qədər az olan müasir uşaq ədəbiyyatımızın barmaqla göstərilməyə layiq olanlarından biri Qəşəm İsabəylidir. O, həm şair, həm nasir, həm də publisistik yazıları ilə Azərbaycan uşaq ədəbiyyatında iz qoyan qələm sahiblərindən biridir. Qəşəm ədəbiyyata forma və məzmunca heç kəsi təkrar etməyən yeni şeirlərlə gəldi. Elə bu ilk şeirlərində də dərhal hiss etdirdi ki, o, uşaq ədəbiyyatının bir sıra sirlərini mükəmməl mənimsəyib.

Qəşəm İsabəyli oxuculara sevdiren onun lirik şeirləridir. Həmcə kiçik, məzmunca maraqlı olan bu əsərlər uşaq ədəbiyyatımızın qiymətli səhifələrini təşkil edir. Qəşəm İsabəylinin əsas mövzusu "Vətən"dir:

İki hecadır "Ana",
İki hecadır "Ata",
İki hecadır "Vətən".

İki analı olmur,
İki atalı olmur?!

Bəs nədən
İkiparadır Vətən?!

Qəşəm İsabəylinin dili son dərəcə obrazlıdır. Məsələn, "Torağaylar" şeirində bu obrazlılıq daha parlaq şəkildə görünür:

Əl götürməz, yoldan-rizdən,
Qar da bassa yeri dizdən,
Nəgmə deyər şirin-şirin,
Saya salmaz
Yaydır-qışdır torağaylar.
Yolda daşdı,
Göydə quşdur, Torağaylar.

Torağayın üstünün naxışları onu daşa bənzədir. Lakin şair bu bənzətməni metaforaya çevirir: "Yolda daşdır, göydə quşdur torağaylar".

Qəşəm İsabəyli vətən torpağını vəsf edərkən onun təkcə gözəlliklərindən bəhs etmir, əkin-biçin işlərindən, torpağa bağlı insanların sevgisindən bəhs etməklə insanlara sevdilir.

Onun "Çörək haqqında nəğmələr" silsiləsindən yazdığı şeirlər bu fikri təsdiq edir. O, "Biçin" şeirində sünbülü elə məhəbbətlə tərənnüm edir ki, uşağı maraqlandırır. Amma bu zaman Təkcə insanların öz torpağına bağlılığını deyil, həm də qədim və zəngin dilinə məhəbbətini də ifadə edir.

Sünbülə bax - dəni çin-çin,
Ot saraldı - çatdı biçin.
Gəlin biçək, dərz bağlayaq,
Biz geciksək, vağamlayar.

Uşaq "vağamlayar" sözünün mənasını bilmir, amma bu söz şeirdə elə məqamda işlənilib ki, oxucu bu sözün mənasını tapmağa hökmən can atacaq. Bu tipli şeirlərində Qəşəm İsabəyli çalışır ki, sözlərin quruluşundan yeni məna çıxarsın. Məsələn, "Çörək" şeirində bu sözü hecalara ayırır və bu hecanın hər birindən bir məna çıxarmağa cəhd edir. Nəticədə, çörəyin hansı çətinliklərlə əldə olunduğunu təsəvvür edir.

Çö-ör...çöy-rək...çö-rək...çörək...
Bəlkə "çöyür, ək"di bu?
"Çöyür", yəni "sür yeri",
"Sür yeri - çöyür yeri".

...Gün yuvalandı, durma,

Yer havalandı, durma!

Bu bənddə "sür yeri" ifadəsini anlamaq uşaq üçün çətindir, lakin həmin mənanı başa düşən kimi uşaq, şeirin obrazlı bir təfəkkürdə yarandığını dərk edəcəkdir. Qəşəm İsabəylinin şeirlərində lirik bir yumor diqqəti cəlb edir. Bəzən uşaq valideynlərilə elə şəkildə söhbət edir ki, sanki onlar yaşlı insanlar deyil, bu körpənin öz yaşdırlardır. Bu cür yanaşma şeirdə bir təbəssüm yaradır. Bu təbəssüm şeirin mahiyyətini təşkil edir.

- Ay ana, hey, mübarək!

- Ay bala, nə?

- Başmağın!

- Ay nənə, hey, mübarək!

- Ay bala, nə?

- Yaşmağın!

- Ay baba, hey, mübarək!

- Ay bala, nə?

- Coşmağın!

Qəşəm indiyə qədər bir sıra kitablar yazıb. Onlardan bir neçəsini xatırlamaq yerinə düşər. "Balaca-bapbalaca", "Əkil-Bəkil", "Üüü...", "Nənəm təkdi...", "Şamaxı-Şam nağılı", "Bu şəhər mənə göz dağı olub", "Bir qəlbin məhəbbət etirafı", "İiaaaa", "Avropa dəbi, dar şalvarlar və qızlarımızın monqol ayaqları", "Ölü bilər, mən bilərəm", "Boz cücələrlə məşhur oğrubaşı Qara pişiyin ölüm-dirim savaşı" və s. kitabları nəşr olunmuşdur.

Sözün mahiyyətini öyrətmək üçün onu müxtəlif çalarlarda işlətmək bacarığı Qəşəm İsabəyli yaradıcılığı üçün xarakterik haldır. Və bu istedadı "Nənəm təkdi" poemasında, xüsusilə, görünür. Məsələn, o, bu poemada çörəyin dəyərini, onun ağır zəhmət hesabına başa gəldiyini anlatmaq üçün bu sözü "torpağı çöyürüb əkmək" kimi anladır.

Kəli quyuqla görüm,

Kotanı yağla görüm...

Ədəbiyyat

1. Xəlil Z., Əsgərli F. Uşaq ədəbiyyatı (Dərslik). Bakı, 2011
2. Cin (nağıl-povest). Bakı: Şur nəşriyyatı və "Cik-cik" qəzeti nəşri, 1993, 32 s.
3. Əkil-bəkil (poema). Bakı: Gənclik, 1987, 72 s.
4. Əkil-bəkil. Bakı: İşıq, 1990, 170 s.
5. Əsgərli F. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı (Dərs vəsaiti). Bakı, 2012
6. Nənəm təkdi. Bakı: "Cik-cik" qəzetinə əlavə, 1995

QLOBALLAŞMA PROSESİ VƏ MULTİKULTURALİZMİN AZƏRBAYCAN MODELİ

Rəhimov N.H.

Naxçıvan Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Qloballaşma mövzusu müasir tədqiqatların ən aktual məsələlərindən birinə çevrilmişdir. Bəzi tədqiqatçılar onu təbii-tarixi proses kimi, demokratiyanın dünyada inkişafı, yoxsulluğun və bərabərsizliyin aradan qaldırılması kimi qiymətləndirir, bəziləri isə qloballaşmanı "qloballaşdırma" kimi, milli dövlətlərin mövcudluğuna təhlükə törədən, varlı və kasıb ölkələr arasında uçurumu dərinləşdirən proses kimi qiymətləndirirlər. Qloballaşma çoxşaxəlidir və cəmiyyət həyatının bütün sahələrini əhatə etdiyinə görə onun tədqiqinə də global düşüncə ilə obyektiv yanaşmaq lazımdır. Fakt odur ki, bu proses biz istəsək də, istəməsək də inkişaf etməkdədir. Ona görə də qarşıda duran əsas məsələ odur ki, biz qloballaşma şəraitində öz milli-mənəvi dəyərlərimizi, iqtisadi maraqlarımızı necə qoruyub saxlaya və inkişaf etdirə bilərik. Yəni qloballaşmanın mənfi təsirlərini necə minimuma endirib, bu prosesdən maksimum fayda götürə bilərik. Qloballaşma müasir dünyanın siyasət, iqtisadiyyat, mədəniyyət, elm, texnologiya və s. sahələrində yeni keyfiyyət dəyişiklikləri ilə şərtlənən mürəkkəb prosesləri də özündə birləşdirir. Qloballaşmanın mərkəzində insan maraqları olduğundan onun ayrı-ayrı dövrlərdəki inkişaf meyilləri də həmin maraqların reallaşdırılmasından asılı olmuşdur [2]. Qloballaşma prosesi Azərbaycanın da iqtisadi, siyasi, mədəni

həyatına, milli-mənəvi dəyərlərinə və mənəvi-əxlaqi meyarlarına təsir göstərir. Qloballaşma ayrı-ayrı mədəniyyətləri və milli ənənələri, ideyaları, milli-mənəvi dəyərləri ümumdünya sistemi daxilinə qatararaq sivilizasiyaların dialoqu üçün də şərait yaradır. Belə dialoq zamanı qarşılıqlı anlaşma və ümumbəşəri əsaslar axtarışı konsensus, ayrı-ayrı mədəniyyətlərlə, ənənələrlə və dəyərlər sistemi ilə rastlaşarkən, onları inkar etmədən öz ənənələri və mədəniyyətinə sadıq qalaraq başqa dəyərlərə hörmət etmək və anlaşmaq bacarığı tələb olunur.

Azərbaycan bu prosesdə ümumbəşəri dəyərlərdən bəhrələnsə də, özünün tarixi-mədəni keçmişindən gələn milli-mənəvi dəyərlər sistemini və ənənələrini də qorumağa çalışır. Müstəqillik və dünyaya integrasiya şəraitində respublikamız Qərb və Şərq dəyərlərinin sintezini özündə birləşdirir. Demokratikləşmə, hüquqi dövlət quruculuğu, vətəndaş cəmiyyəti və vətəndaş mədəniyyətini formalaşdıran Azərbaycan tarixən qazandığı və yaratdığı milli-mənəvi ənənələri, spesifik xüsusiyyətləri yeniləşmə ilə sıx uzlaşdırır. Azərbaycanlıların milli-mənəvi özünəməxsusluğu və mənəviyyəti onları dünya xalqlarından ayırmır, əksinə, onlarla birləşməkdə, inkişaf etməkdə əsas amillərdən biri olur. Qloballaşma şəraitində milli-mənəvi dəyərlərimizi qorumaq və inkişaf etdirmək üçün milli ideologiya və milli sosial özünüqoruma instinktini formalaşdırmaq zərurəti ortaya çıxır. Belə bir vəziyyətdə milli və ümumbəşəri dəyərlərin vəhdətinə çalışmaq lazımdır.

Qloballaşma müxtəlif tarixi dövrlərdə ən müxtəlif formalarda təzahür etmişdir. Lakin bütün hallarda qloballaşmanın mahiyyəti onun bu prosesi həyata keçirənin təsirə məruz qalan tərəf üzərində iqtisadi üstünlüyünü həyata keçirməkdən və möhkəmləndirməkdən ibarət olmuşdur. Qloballaşmanın uzunmüddətli strategiyası dünya üzərində maliyyə- iqtisadi hakimiyyətin saxlanması və dərinləşməsinə yönəlmişdir [3,18].

Dünyada getdikcə dərinləşən sivilizasiyalararası toqquşmalar və ziddiyyətlər hər bir xalqın milli mənəvi və dini dəyərlərinin qorunması zərurətini dövrün aktual məsələlərindən birinə çevirib. İlk baxışda təbii və mütərəqqi görünən bu meyillər bəzi hallarda sivil bəşər cəmiyyətinin minilliklər boyu formalaşdırdığı dinc, yanaşı yaşamaq kimi ali dəyərə zərbə vurur, onun etnik, irqi, dini və siyasi dözümsüzlük kimi səciyyələnən ksenofobiya ilə əvəzlənməsinə yönəldir. Milli özünəməxsusluğu qorumaq bəhanəsi ilə son nəticədə başqa mədəniyyətlərə, dinlərə, hətta millətlərə münasibətdə dözümsüzlük halları artır.

Qloballaşma prosesi nəticəsində müxtəlif istiqamətlərdə dövlətlərin yaxınlaşması baş verir və onunla əlaqədar meyarlar insan hüquqlarına birbaşa təsir göstərir. Müasir dövrdə yaranmış gərgin beynəlxalq vəziyyət etnik-milli dözümlülüyün, habelə tolerantlıq və multikulturalizm kimi dəyərlərin bəşəriyyət üçün önəmini daha da artırır. Multikulturalizm bu gün fərqliliyi zənginliyə, iğtişasları sülhə, fərdiyyətçiliyi harmoniyaya aparan əsas amillərdən biri kimi çıxış edir. O, ayrıca götürülmüş ölkədə və bütövlükdə dünyada müxtəlif millətlərə və məzhəblərə məxsus insanların mədəni müxtəlifliklərinin qorunması, inkişafı və harmoniyasına yönəldilmişdir. Multikultural cəmiyyət olmadan humanizm, yüksək fərdi və beynəlxalq münasibətlər mədəniyyəti, insanlar arasında qarşılıqlı anlaşma, qarşılıqlı zənginləşmə, dostluq və əməkdaşlıq mümkün deyil. Multikulturalizm mədəniyyətlərin və sivilizasiyaların dialoqunun zəruri alətidir. Digər mədəniyyətlərin mahiyyətini, xüsusiyyətlərini, tarixini və nailiyyətlərini öyrənmədən onlara qarşı tolerant münasibət, onların nümayəndələrinə hörmət mümkün deyil, qarşılıqlı anlaşma, mədəniyyətlərin və sivilizasiyaların dialoqunu qurmaq qeyri-mümkündür. Multikulturalizmdən imtina etmək, əslində, anlaşılmazlığa, qarşıdurmaya, milli və dini münaqişələrə rəvac verməkdir.

Multikulturalizm bir ölkədə müxtəlif mədəniyyətlərin nümayəndələrinin maddi, hüquqi və mənəvi cəhətdən dəstəklənməsinə yönəlmiş demokratik dövlət strategiyasıdır, müxtəlif mədəniyyətlərə tolerant münasibətə əsaslanan dinc, yanaşı yaşama prinsipidir. Yaxud, multikulturalizm özündə mədəni müxtəlifliyin qorunub saxlanmasına və inkişafına yönəlmiş siyasəti və bu siyasəti əsaslandıran ideologiyayı birləşdirir. Multikultural dəyərləri müxtəlif mədəniyyətlərə, dinlərə, sivilizasiyalara tolerant münasibət şərtləndirir. Tolerant cəmiyyətdə multikulturalizm mədəniyyətlərin qarşılıqlı surətdə zənginləşməsinə, müxtəlif xalqları birləşdirən dəyərlər sisteminin formalaşmasına səbəb olur. Demokratiya multikultural cəmiyyətin formalaşmasında ən mühüm amillərdən biridir. Sivilizasiyaların qovuşduğu bir məkanda yerləşən Azərbaycan tarixən müxtəlif dini və dünyəvi dəyərlərin uzlaşdığı, müxtəlif etnik, dini mənsubiyyətə malik olan insanların mehriban birgəyaşayışının, multikultural dəyərlərin, tolerantlığın mövcud olduğu bir məkandır.

Tarixi inkişafın bütün dövrlərində Azərbaycanda müxtəlif dini inancı, mədəniyyəti olan xalqlar dostluq, mehribanlıq şəraitində heç bir maneə ilə rastlaşmadan azad, sərbəst bir ailə kimi yaşamışlar və yaşamaqdadırlar. Azərbaycanda qonaqpərvər, sülhsevər və humanist bir mühit mövcud olduğu üçün burada yaşayan digər xalqlar özlərini həmişə hərtərəfli ifadə edə bilmişlər. Azərbaycan elminin, mədəniyyətinin

inkişafında, həmçinin ölkəmizin ərazi bütövlüyünün qorunmasında burada yaşayan digər xalqların nümayəndələri də nümunəvi qəhrəmanlıq və vətənpərvərlik nümayiş etdirmişlər.

XX əsrin sonlarında ölkəmiz öz müstəqilliyini yenidən bərpa etdikdən sonra Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin uzaqgörən və müdrik siyasəti nəticəsində mədəniyyətlər və dinlərarası dialoq siyasəti davam etdirildi, keyfiyyətə yeni mərhələyə qaldırıldı, tolerantlıq, multikulturalizm ənənələrinin qorunub saxlanmasına, inkişaf etdirilməsinə hüquqi zəmin yaradıldı və dövlət siyasətinin ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrildi.

Azərbaycanın tolerantlıq və multikulturalizm siyasəti dünyanın hər yerində baş verən terror hadisələri, siyasi, iqtisadi böhran, müharibələr fonunda humanistlik, barışa nail olmaq arzusu, humanist bir addımdır. Multikultural dəyərləri müxtəlif mədəniyyətlərə, dinlərə, sivilizasiyalara tolerant münasibət şərtləndirir və tolerant cəmiyyətdə multikulturalizm mədəniyyətlərin qarşılıqlı surətdə zənginləşməsinə, müxtəlif xalqları birləşdirən dəyərlər sisteminin formalaşmasına səbəb olur.

Mövcud milli-mədəni müxtəliflik və tolerantlıq mühiti Azərbaycanı çoxmillətli, çoxkonfessiyalı diyar kimi dünya miqyasında mədəniyyətlərarası dialoqun əvəzolunmaz məkanı etmişdir. Bunun nəticəsidir ki, Azərbaycanda yaşayan hər bir xalqın nümayəndəsi özünü azad və fəxrlı hiss edir. Ölkəmiz müxtəlif dinlərin azad yaşadığı bir məkandır. Azərbaycanda həmişə atəşgah, məscid, kilsə və sinaqoqlar yanaşı fəaliyyət göstərmişlər və indi də göstərməkdədirlər. Daha böyük mənəvi zənginlik baxımından İslam dini mühüm yer tutur. Həqiqətən də, bu gün bütün Avropa dərk edir ki, İslam yeganə dindir ki, insan daxilindəki mənəvi boşluğu əxlaqi dəyərləri ilə zənginləşdirir [1,141]. Tolerantlıq və multikulturalizm Azərbaycan xalqının həyat tərzinə çevrilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Cənab İlham Əliyevin dediyi kimi: “İctimai-siyasi quruluşdan asılı olmayaraq, heç vaxt Azərbaycanda milli, ya dini zəmində nəinki qarşıdurma, heç anlaşılmazlıq da olmamışdır”.

Ədəbiyyat

- 1.Əliyeva F. Qloballaşma və Azərbaycanın milli təhlükəsizlik fəlsəfəsi. Bakı: Təknur, 2008
- 2.Süleymanova E. Qloballaşan dünyada insan hüquqları// Qloballaşma və informasiya cəmiyyətinin problemləri elmi məqalələr toplusu. Bakı, 2011
- 3.Şükürov A.M. Qloballaşma: mahiyyəti və perspektivləri. Bakı: Adiloğlu, 2001, 171 s.
- 4.Şükürov A.M. Fəlsəfə və qloballaşma. Bakı: Adiloğlu, 2001, 441 s.

MÜASİR QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ MİLLİ İDENTİKLİYİMİZ

Əsgərov R.H.

AMEA Fəlsəfə İnstitutu, Azərbaycan

Müasir qloballaşma şəraitində beynəlxalq mədəni hadisələr milli fenomenləri sıxışdırıb aradan çıxara və ya onları beynəlmiləyə çevirə bilər. Çoxları bunu milli mədəni dəyərlər itkisi kimi qiymətləndirir və milli mədəniyyətin dirçəlişi üçün mübarizə kimi qəbul edirlər. Qloballaşma bir tərəfdən milli mədəniyyətin və ənənələrin üstünlüyünü dağdır, milli özgürlükdən uzaqlaşmanı gücləndirir, digər tərəfdən isə coğrafi, iqtisadi vəziyyətindən, siyasi quruluşundan, milli mentalitetindən asılı olmayaraq, cəmiyyəti qərbləşdirir. Xalqın milli özünəməxsusluğunu, identikliyi bütün bu təsirlərdən qorumaq üçün bəs hansı addımlar atmaq vacibdir. Zənnimizcə, qloballaşma dövründə milli mədəniyyətə qarşı olan təhdidləri və təzyiqləri azaltmaq üçün xalqımızın uzun əsrlərdən bəri yaratdığı, yaddaşlarda yaşayıb tarixən müxtəlif variantlara saldıdığı və yüksək mənəvi-əxlaqi dəyərləri özündə ehtiva edən zəngin ənənələrini daha dərinlən öyrənmək lazımdır. Xalqın bu mədəni irsi, milli sərvəti insanlığın ibtidai dövrlərindən başlamış, müxtəlif ictimai-siyasi formasiyalarda tarixi sınaqlardan çıxmış, müxtəlif etiqadlarda, təriqətlərdə, dünyagörüşü ilə təmasda olub bu günümüze gəlib çatmışdır.

Dövlətçiliyin təməlinin, milli varlığın özülünün, əsasının mədəniyyətlə bağlı olduğunu aydın dərk edən görkəmli siyasət və dövlət xadimi, Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin də bu sahədəki fəaliyyəti xüsusilə önəmlidir. O, dünyanın mütərəqqi ənənələrindən istifadə edərək, gənc nəsli daha da sağlam əhval-ruhiyyədə, saf əxlaqi ruhda tərbiyələndirməyin dövlətimiz, xalqımız qarşısında ən zəruri, həlli qaçılmaz vəzifələr olduğunu 13 avqust 2001-ci il tarixli bəyanatında söyləmişdir: “Hər xalqın öz adət-ənənəsi var, öz milli mənəvi və dini dəyərləri var. Biz öz milli-mənəvi dəyərlərimizlə, öz dini dəyərlərimizlə, adət-ənənələrimizlə fəxr edirik. Bizim xalqımız yüz illərlə, min illərlə adət-ənənələrimizi, milli-mənəvi dəyərlərimizi yaradıbdır və bunlar indi bizim xalqımızın mənəviyyatını təşkil edən amillərdir” [2].

Fikrimizcə, qloballaşma şəraitində milli-mənəvi dəyərlərimizin qorunub saxlanması üçün aşağıdakı məsələlərin öyrənilməsi xüsusi aktualıq kəsb edir.

- Sosial-mənəvi hadisə olan bayramların azərbaycanlıların düşüncəsindəki spesifik xüsusiyyətlərini tarixi inkişaf fonunda izləmək və dəyərləndirmək;

- İslam dini ənənələrinin azərbaycanlıların dövlətçilik şüurundakı yerini sosio-mədəni baxımdan araşdırmaq;

- Xalq bayramları, dini bayramlar və dövlətçilik ənənələri ilə bağlı bayramların ümumi və spesifik cəhətlərinə diqqət yetirmək, Novruz bayramının vahid mərasimlər sistemi və bütöv mədəni düşüncə modeli kimi araşdırmaq.

Beləliklə, əsrlər boyu milli varlığımızı təyin edən milli-mənəvi dəyərlərimizi, mədəniyyətimizi, ənənələrimizi, bayramlarımızı zamanın şüuru, düşüncəsi içində yoğurub, onu yalnız bilmək və öyrənməyə deyil, həm də bizi yönəldən, idarə edən bir daxili səs halına gətirməyə çalışmalıyıq. Bir halda ki, mədəniyyəti millət meydana gətirir və mədəniyyət də milləti yaşadır, deməli yaşamaq üçün milli mədəniyyətimizi, milli-mənəvi dəyərlərimizi, dilimizi, ədəbiyyatımızı, milli musiqimizi, milli demokratik dəyərlərimizi və dini dəyərlərimizi yaşatmaq məcburiyyətindəyik.

Azərbaycan dili dünyanın müxtəlif ölkələrində yaşayan dünya azərbaycanlılarının sadəcə ünsiyyət vasitəsi deyil, Azərbaycan xalqının elminin, mədəniyyətinin dilidir. Hər bir Azərbaycanlının harada yaşamasından, həyatda hansı mövqeyi tutmasından asılı olmayaraq ən böyük vəzifəsi ana dilini bilməkdən, onunla fəxr etməkdən ibarətdir.

Xalqları dil, milli-mənəvi ənənələr, dəyərlər qədər birləşdirən başqa bir vasitə yoxdur. Biz bu vasitədən daim istifadə etməli və onu inkişaf etdirməliyik. Xüsusən də azərbaycanlılar milli dilimizi və adət-ənənələrimizi daha geniş miqyasda təmsil etməli, bizim mədəniyyətimiz haqqında dünya xalqlarına ətraflı məlumat verməklə xalqımızın milli mədəniyyətinin zənginliyini nümayiş etdirməlidirlər [5, 120].

Dil xalqın mahiyyəti deməkdir. Əgər o yox olursa, xalq da yer üzündən silinir. Xalqın əlindən alınan hər şeyi yenidən qaytarmaq mümkündür, yalnız onun dili əlindən alındıqda həmişəlik məhvə məhkumdur. Öz dilini itirən xalq eyni zamanda özünü itirir. Əgər milli dil olmasa, milli mənəviyyatın digər tərkib hissələri – ictimai-fəlsəfi fikir, adət və ənənələr, ədəbi-bədii dəyərlər öz həqiqi mənasını itirə bilər. Dil nə qədər böyük rol oynasa da, milli birliyin yeganə göstəricisi deyil. Burada adət-ənənə, dini etiqad, həyat tərz, mədəni-mənəvi abidələrin, yazılı ədəbiyyatın, fəlsəfi fikrin, siyasi və iqtisadi təfəkkür mədəniyyətlərinin də rolu xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Beləliklə, xalqın tarixi yaddaşı, onun tarixi şüurunun mənəvi dəyərləri millətin mənlik şüurunun əsasını təşkil etməklə mentalitetin aktual vəziyyətinə təsir göstərir. Bütün bu mühüm amillər cəmiyyətin ictimai ovqatının real vəziyyətini xarakterizə edir [4, 103].

Milli-mənəvi dəyərlərin, əxlaqın, adət-ənənələrin yeni nəsə çatdırılması, davam etdirilməsi üçün mədəni abidələrin, bədii ədəbiyyatın, milli fəlsəfi fikrin rolu böyükdür. Lakin milli ruhu qorumaq, inkişaf etdirmək və yeni nəsillərə çatdırmaq üçün ən yaxşı mühit milli dövlətçilik şəraitində yaranır. Milli dövlət ancaq ərazinin, maddi sərvətlərin deyil, həm də milli-mənəvi dəyərlərin qorunmasına xidmət edir. Bu zaman milli ruh həyat tərzinə çevrilir.

Poeziya da, şifahi xalq ədəbiyyatı da, mahnılarımız da, epik düşüncə və siyasi təfəkkür də dillə sıx surətdə bağlıdır. Dil ümumiliyi həmin dildə yaradılmış mədəni sərvətlərin də ümumiliyinə, bədii-estetik düşüncənin də vəhdətinə səbəb olur. Təsədüfi deyildir ki, türk xalqları öz mədəniyyətləri, ədəbiyyatları ilə də sıx surətdə bağlıdırlar.

Neçə-neçə nəsillərdən bizə miras qalmış mənəvi sərvətlərin, adət-ənənələrin, dini-əxlaqi dəyərlərin intellektual inqilabın tufanlarından, dağıdıcı təsirlərindən qorunub saxlanması, milli-mənəvi dəyərlərin ümumbəşəri dəyərlərlə birləşdirilməsi xalqımızın qarşısında duran ən böyük tarixi vəzifədir.

Azərbaycançılıq milli ideologiyamızın əsas tərkib hissəsi kimi, hər bir azərbaycanlının həyat tərzində, əxlaqda, mənəviyyatda, dildə, dində, ədəbiyyatda, mənəvi mədəniyyətin bütün sahələrində əsas istiqamətverici məfkurə olmalıdır. Şifahi xalq ədəbiyyatı, el sənəti, milli musiqi mədəni-mənəvi mövcudluğumuzun bütün təzahürləri bu gün bu ideoloji əsas ətrafında sıx birləşməlidir.

Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərlərinə daim yüksək qiymət verən ümummilliyə lider Heydər Əliyev 2001-ci ildə Dünya Azərbaycanlılarının I Qurultayında demişdir: "...Hər bir azərbaycanlı öz milli mənsubiyyətinə görə qürur hissi keçirməlidir və biz Azərbaycançılığı - Azərbaycan dilini, mədəniyyətini, milli-mənəvi dəyərlərini, adət-ənənələrini yaşatmalıyıq" [1].

Bizim hamımızı, azərbaycanlıları birləşdirən milli mənsubiyyətimizdir, tarixi köklərimizdir, milli-mənəvi dəyərlərimizdir, milli mədəniyyətimizdir – ədəbiyyatımız, incəsənətimiz, musiqimiz, şeirlərimiz, mahnılarımızdır, xalqımıza mənsub olan adət-ənənələrimizdir. İnsan hansı ölkədə yaşamasından asılı

olmayaraq, gərək öz milliliyini, identikliyi qoruyub saxlasın, daim öz milli-mənəvi dəyərlərinə sadıq qalsın. Bizim hamımızı birləşdirən məhz bu amillərdir.

Dünyanın hər hansı bölgəsində yaşamasından asılı olmayaraq hər bir azərbaycanlı milli birlik, milli həmrəylik üçün öz milli-mənəvi dəyərlərinə hörmət bəsləməlidir. Azərbaycanlılar ümumbəşəri dəyərləri mənimsəməklə bərabər, milli-mənəvi dəyərlərimizi qoruyub saxlamalı, Azərbaycan dilini, adət-ənənələrini, milli mədəniyyət və incəsənətini yaşatmalı, inkişafı və təbliği yolunda yorulmadan çalışmalıdırlar [3].

Beləliklə, bütün dünyada yaşayan azərbaycanlılarının qarşısında duran ən başlıca vəzifə milli-mənəvi dəyərlərimizi, milli özünəməxsusluğunu qoruyub saxlamaq və gələcək nəsillərin bu dəyərlər ətrafında birliyinə nail olmaqdır.

Ədəbiyyat

1. "Azərbaycan" qəzeti. 10 noyabr 2001-ci il.
2. "Azərbaycan qəzeti". 14 avqust 2001-ci il.
3. "Azərbaycan qəzeti". 3 yanvar 2001-ci il. № 1 (2714).
4. Heydər Əliyev və milli mentalitet fəlsəfəsi. Bakı: Qismət nəşriyyatı, 2003, 248 s.
5. Şükürov A. Qloballaşmış cəmiyyətlər: dünən, bu gün və sabah. Bakı, 2006

XAQANİ ŞİRVANİ YARADICILIĞINDA MULTİKULTURAL DƏYƏRLƏR

Musayeva G.A.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Şəki Regional Elmi mərkəz, Azərbaycan

"Azərbaycanın dövləti, təkcə onun pambığı, yeraltı, yerüstü sərvətləri deyil, onun ərazisində yaşayan xalqlardır".

Heydər Əliyev

Azərbaycanda multikultural həyat tərzinin qədim tarixi və böyük ənənələri vardır. Qədim zamanlardan ölkəmizdə müxtəlif xalqlar birgə yaşamış, dostluq və qarşılıqlı əməkdaşlıq yaratmışdır. Multikultural həyat tərzini, keçmiş zamandan Azərbaycanımızın istər ticarət, istər sənaye, biznes, təsərrüfat və digər sahələrində özünü göstərmişdir. Eləcə də, multikulturalizm mədəniyyətimizdə, incəsənətimizin, ədəbiyyatımızın bütün dövrlərinə aid nümunələrində də özünün parlaq bədii əksini tapmışdır.

Azərbaycan ədəbiyyatı dinindən, irqindən, rəngindən, dilindən asılı olmadan bütün bəşəriyyəti sevib. Eyni zamanda bu ədəbiyyatın yaradıcısı olan Azərbaycan xalqı bütün zamanlarda müxtəlif xalqlarla birgə yaşamış, qeyri millətlərə, dinlərə hörmətlə yanaşmışdır. Hələ XII əsrdən M.Füzuli, N.Gəncəvi və Şirvanşahlar dövrü saray şairlərinin yaradıcılığına diqqətlə nəzər yetirdikdə multikultural dəyərlərin əks olunduğunun şahidi olarıq. Ayı-ayrı dinlərə, dillərə mənsub xalqlara qarşı hörmət duymaq və bu xalqların adını ehtiramla anmaq, onlara səmimi dostluq və sevgi hissləri aşılamaq klassiklərimizin, orta əsrlər və İntibah dövrü şairlərimizin, maarifçi yazarlarımızın yaradıcılıqlığında böyük əhəmiyyət kəsb edir. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanından, şifahi və yazılı ədəbiyyatımızdan bugünümüzədək multikultural ənənələrinin mövcudluğunu aşkar şəkildə sezmək mümkündür.

Təkcə Azərbaycan ədəbiyyatında deyil, eləcə də Yaxın və Orta Şərq regional ədəbiyyatında orijinal hadisə sayılan Xaqani sənətkarlığı XII əsrdən bəri şair və ədəbiyyatşünaslar tərəfindən sevilə-sevilə tədqiq və tərənnüm edilmiş, nümunə qaynağı olmuşdur. Avropa şərqşünasları da böyük şairin heyvətəməz sənətkarlığına laqeyd qalmamışlar. XVII əsrin ikinci yarısından etibarən adı Avropa oxucusuna tanış olan Xaqani haqqında ilk elmi monoqrafiya da XIX əsrin ikinci yarısında Avropada yaranmışdır [1, 13].

Bu araşdırmada, Şirvanşahlar sarayının dahi söz ustalarından olan Xaqani Şirvani yaradıcılığında multikultural dəyərlər araşdırılmışdır. XII əsr Azərbaycan cəmiyyətində multikultural və tolerant mühitin formalaşmasında Əfzəleddin Xaqani Şirvani yaradıcılığının böyük rolu olmuşdur. Şairin yaradıcılığına diqqətlə nəzər salsaq, bəşəriyyəti bütöv kimi dərk etmək istəyi, ayı-ayrı xalqları dininə, dilinə fərq qoymadan yaxınlaşdırmaq cəhdi, insanlara irqinə görə yox, dəyərinə görə qiymət vermə əxlaqı, hər kəsə şəfqətlə, mərhəmətlə yanaşmaq hissinin aşılınması, eşqin, sevginin ən ali hiss kimi bütün xalqlar üçün əsas həyat prinsipi olmasının tərənnümünü duymaq mümkündür. Xüsusilə də, başqa xalqların dininə, peyğəmbərlərinə ehtiram, xristian aləminə rəğbət, gürcü, eləcə də xristian qızları barədə yazdığı şeirləri də buna tutarlı səbəbdır.

Nəzr edib, tutdum oruc Məryəm kimi, Məryəmsifət,
Cəbraildən doğdu İsa, pak vicdanım mənim. [2, 248]

Ola bilsin ki, Xaqaninin başqa dinlərə rəğbətlə yanaşması onun ailəsində gördüyü tolerant mühitdən də qaynaqlana bilər. Onun atası xristian qızı ilə ailə qurmuşdur.

Xaqani Gürcüstana, gürcü xalqına çox yaxşı münasibət bəsləmişdir. Vaxtilə Tiflisdə olmuş, şəhəri tərənnüm etmiş, bir neçə gürcü qızına sevgi və məhəbbətini açıqlayaraq şeirlərində hətta gürcü sözləri də işlətməmişdir:

Ağ üzül, qıvrımsaq qızın eşqindən,
Gürcücə öyrəndim Abxaziyada mən.

İncəldi, tük kimi, dilim, hər tüküm,
Dönüb bir dil oldu “modi” deməkdən. [3]

Xaqani yaradıcılığı Azərbaycan və dünya poeziyasının qiymətli hadisələrindən biridir. Xaqani Şirvanşahlar dövrü Azərbaycan ədəbiyyatının qüdrətli sənətkarlarından biri, ilk poemanın müəllifi olmuşdur. Humanist şairin həssas, odlu ehtiraslı ruhu insanlara bir-birinə fərq qoymadan sevir və hər kəsi “insan” görmək istəyir. Şairin poeziyasında müxtəlif dinlərin müqəddəslərinə: Musaya, İsayə, Məryəmə dərin hörmətlə müraciət edilməsi, onların həyat və əməlləri ilə bağlı Şərq aləminin ənənələrinə uyğun təşbeh və bənzətmələr qurulması multikultural və tolerant əhvalın bariz nümunəsi kimi diqqəti cəlb edir.

Ədəbiyyatımızda başqa dillərə, dinlərə, məkanlara içdən gələn, səmimi münasibət hissənin təsviri öz dövrünün ictimai fikrinin bədii ifadəsi olmaqla yanaşı, eyni zamanda, öz dövrünün ictimai fikrini yönləndirmək cəhdinin təzahürüdür. Müxtəlif sənətkarlarımızın yaradıcılığında tolerantlığa, multikultural dəyərlərin aşılmasına xidmət edən əsərlərə rast gəlmək mümkündür. Azərbaycan ədəbiyyatının romantiklərindən olan Məhəmməd Hadi “Qardaşsız, qardaşsız, ey insanlar” deyə insanlığa xitab edirdi. Maarifçi yazarımız Seyid Əzim Şirvani “insan olmaq bir şəxsin müsəlman olub-olmamasından asılı deyil” həqiqətinə inanırdı.

Son olaraq qeyd etmək istəyirəm ki, Xaqani Şirvani yaradıcılığında multikultural dəyərlərin təhlili və tədqiqi bu araşdırmaya sığmayacaq qədər geniş və əhatəlidir. Bu mövzuda gələcək tədqiqatlarımızda ətraflı öyrəniləcək.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Klassik Ədəbiyyatından seçmələr: VII-XII əsrlər Azərbaycan şeiri: 3 cildə, I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 423 s.
2. Şirvani X. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Lider, 2004, 660 s.
3. www.turkinfo.org “Turk Dunyası Info” IB

MULTİKULTURALİZMİN AZƏRBAYCAN MODELİ

Baxşəliyev A.B.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Azərbaycan çoxmillətli bir ölkədir. Burada tarixən birgə yaşayan xalqlar, toplumlar özlərini azad, firavan hiss ediblər. Çünki onlar özlərinə həmişə tolerant münasibət görüb, sıxılmadan yaşayıb, yaşayıb və mədəniyyətlərini yaşadırlar. Bu gün ölkəmizdə başqa xalqların nümayəndələri öz ana dillərində təhsil ala bilər, öz dini inanclarına uyğun ibadət edir, heç bir ögey münasibətlə üzləşmədən müxtəlif sahələrdə öz töhvələrini verirlər. Müxtəlif dövrlərdə ölkəmizdə qeyri-islam dinindən olan insanlar üçün də ibadət yerləri, kilsələr, sinaqoqlar fəaliyyət göstərər və hazırda da onlar öz fəaliyyətlərini davam etdirirlər. Heç kimə sirr deyil ki, Azərbaycanda dini konfessiyalar arasındakı münasibətlərin kökündə bir-birinin dini inancı və mənəvi dəyərlərinə dərin hörmət dayanır. Bu da onu deməyə əsas verir ki, Azərbaycan multikulturalizmin əsas məkanlarından biridir.

Müasir multimedəni cəmiyyətlər kulturoloji strategiyalara əsaslanan düşünülmüş multikulturalizm siyasəti olmadan sabit inkişaf edə bilməzlər. Bunun sübutlarından biri Azərbaycan Respublikasının inkişafıdır ki, burada Azərbaycanın milli mədəniyyətinə müvəffəqiyyətlə inteqrasiya olan müxtəlif xalqların nümayəndələri bərabər yaşamış və inkişaf etmişlər.

Ümummilli lider Heydər Əliyev 1993-cü ildə hakimiyyətə qayıtdıqdan sonra Azərbaycanın müstəqilliyini möhkəmləndirməklə, onun siyasi və iqtisadi əsaslarını yaratmaqla yanaşı, Azərbaycan cəmiyyətinin inkişafının ideya təməli olan azərbaycançılıq konsepsiyasını irəli sürmüşdür. Azərbaycançılıq fərdi meylləri və maraqları dövlətin siyasəti ilə birləşdirməyə və xalqın milli-mədəni eyniliyini qoruyub saxlamağa qadirdir. Təbii ki, milli birliyə mənsubluq hissi həyatın özünə də məna verir və onun əhəmiyyətini

müəyyən edir, qarşılıqlı məsuliyyət və ümumi işə bağlılıq hissini gücləndirir, tənhalıq və qəriblik hissini aradan qaldırmağa kömək göstərir. Bu ideologiya Azərbaycanda vahid cəmiyyət, vahid xalq formalaşdırır.

Ulu öndər Azərbaycanın gələcək uğurlu inkişafı üçün dəqiq ideoloji hədəf seçdi və müdrik siyasəti ilə əsrlər boyu formalaşan çoxmədəniyyətlik ənənəsini inkişaf etdirərək onu keyfiyyətə yeni mərhələyə qaldırdı. Əsas Ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən qoyulan multikulturalizm siyasəti cənab Prezident İlham Əliyev tərəfindən bu gün uğurla davam etdirilir. Ölkəmizdəki tolerantlıq mühitinin əsasında duran mühüm amillərdən danışarkən, ilk növbədə siyasi sabitliyi, sosial və iqtisadi inkişafı qeyd etmək vacibdir. Ölkə başçısı müxtəlif tədbirlərdə, irimiqyaslı, beynəlxalq toplantılarda çıxışı zamanı multikulturalizm məsələsinə yer ayırır və bunun vacibliyini vurğulayır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev 2016-cı il ölkəmizdə "Multikulturalizm ili" elan etməklə dünyaya sülh mesajı verdi. Eyni zamanda bu addımla bir daha təsdiq olundu ki, Azərbaycan dövləti öz ərazisində məskunlaşan bütün xalqların mehriban və dostluq şəraitində birgəyaşayışının, onların inkişafının, adət və ənənələrinin qorunmasının təminatçısıdır.

Mövcud milli-mədəni müxtəliflik və etnik-dini dözümlülük mühiti Azərbaycanı çoxmillətli, çoxkonfessiyalı diyar, dünya miqyasında mədəniyyətlərarası dialoqun bənzərsiz məkanı etmişdir. Bu gün həmin mədəni, linqvistik, etnik rəngarəngliyin qorunmasına yönəldilən və uğurla həyata keçirilən dövlət siyasəti multikulturalizm sahəsindən bəri toplanmış tarixi təcrübənin xüsusi qayğı ilə əhatə olunmasını, zənginləşdirilməsini, cəmiyyətdə bu istiqamətdə qazanılmış böyük uğurların beynəlxalq aləmdə təbliğinin gücləndirilməsini zəruri edir. Multikulturalizmin həyat tərzinə çevrildiyi Azərbaycanın dünyaya tolerantlıq nümunəsi olaraq daha geniş tanındılmasının vacibliyi, eləcə də ayrı-ayrı ölkələrdəki müxtəlif multikultural modellərə xas fəlsəfi, sosial, siyasi və digər aspektlərin Azərbaycan reallığında təhlili və təşviqinin əhəmiyyətini nəzərə alaraq 15 may 2014-cü il tarixdə Prezident İlham Əliyevin sərəncamı ilə Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi yaradıldı. Əlbəttə, belə bir Mərkəzin yaradılması multikulturalizmin Azərbaycanda əsrlərdən bəri formalaşan dəyərlər toplusu kimi mövcud olduğunu göstərir.

Multikulturalizmin müxtəlif modellərinin olmasına baxmayaraq, Azərbaycanın dünyaya təqdim etdiyi model bir çox mütərəqqi dövlətlər tərəfindən rəğbətlə qarşılır və nümunə kimi tətbiq edilməkdədir. Bu gün multikulturalizmin alternativini yoxdur və mənəvi dəyərlər baxımından ölkəmizin bu sahədə liderə çevrilməsi, dünya xalqları üçün əvəzsiz nümunə kimi qəbul olunması qürurvericidir.

Multikulturalizm dövlət siyasəti olmaqla yanaşı, müasir Azərbaycan cəmiyyətində dəyişməz həyat tərzini kimi təzahür edir. Azərbaycanda olan tolerant və multikultural reallığın təkcə azərbaycanlıların deyil, o cümlədən xarici ölkə alimlərinin, görkəmli elm xadimlərinin, siyasət nümayəndələrinin, həmçinin tələbələrinin gözü ilə dünyaya təqdim edilməsi də müsbət ənənəyə çevrilməkdədir. Bu məqsədlə Azərbaycan Respublikasının Millətlərarası, Multikulturalizm və Dini Məsələlər üzrə Dövlət müşavirliyi tərəfindən indiyədək 4 virtual dəyirmi masa təşkil olunmuşdur. "Müasir dövrdə Azərbaycanda sosial-iqtisadi və mənəvi inkişafın harmoniyası", "Multikultural təhlükəsizlik", "Xarici ölkə universitetlərində, Azərbaycan multikulturalizmi fənninin tədrisi: problemlər və perspektivlər", "Azərbaycana maraq Azərbaycan məhəbbətinə çevrilir (Azərbaycan multikulturalizmi yerli və əcnəbi tələbələrin gözü ilə)" mövzusunda olan bu dəyirmi masaların materialları Azərbaycan, rus və ingilis dillərində dərc edilərək ölkə daxilində və xaricdə paylanmışdır.

Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin qış və yay məktəbləri layihəsi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Bilik fondunun birgə təşkilatçılığı ilə həyata keçirilir. "Azərbaycan multikulturalizmi fənninin xaricdə və ölkə universitetlərində tədrisi" layihəsi çərçivəsində hazırda dünyanın 13, Azərbaycanın 28 nüfuzlu ali təhsil ocağında Azərbaycan multikulturalizmi tədris edilir. Mütəmadi olaraq qış və yay məktəbləri təşkil olunur. Qış və yay məktəblərinin təşkilinin məqsədi həmin gənclərin nəzəri şəkildə öyrəndiklərini multikultural və tolerant dəyərlərin qorunub yaşandığı ölkəmizdə öz gözləri ilə şahid olmasına şərait yaratmaqdır.

Beləliklə, multikulturalizm bu gün Azərbaycan Respublikasında gedən demokratik proseslərin və dövlət siyasətinin ayrılmaz, mühüm tərkib hissəsi, Azərbaycan xalqının işə həyat tərzidir. Ölkə vətəndaşları Azərbaycanda yaşayan bütün azsaylı millət və xalqların milli – mənəvi dəyərlərinə, mədəni irsinə hörmətlə yanaşırlar. Bu çərçivədə keçirilən tədbirlər və görülmə işlər isə ölkəmizdə multikultural təhlükəsizliyin intellektual göstəricilərinin artıq formalaşdığını qətiyyətlə təsdiqləyir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan multikulturalizmi. Bakı: Mütərcim, 2017, 416 s.
2. Azərbaycan multikulturalizminin ədəbi-bədii qaynaqları. Bakı: Mütərcim, 2016, 288 s.
3. Piriyeva S. Ahıska türkləri Azərbaycanda: tarixi, sosial-mədəni həyatı. Bakı: Elm, 264 s.
4. Multikulturalizm. Ədəbi-bədii, elmi-publisistik jurnal, № 4, Bakı: RS Poliqraf, 2016, 152 s.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ÇAĞDAŞ DÜNYAMIZDA TOLERANTLIQ NÜMUNƏSİ KİMİ

Salmanov V.K.

Naxçıvan Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Bildiyimiz kimi, hər il noyabr ayının 16-sı dünyada "Beynəlxalq Tolerantlıq Günü" kimi qeyd olunur. Multikulturalizm siyasətinin təməlinə xalqların qarşılıqlı əməkdaşlığı, tolerantlıq ideyaları və münaqişələrə yol verməmək prinsipləri dayanır. Multikulturalizm ideyaları ölkəmizdə əsrlər boyu formalaşsa da, əsası Ulu Öndər Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş və müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən uğurla aparılan siyasət kimi də bu gün bütün dünyaya nümunədir. Heydər Əliyev deyirdi: "Dövlət, ölkə nə qədər çox xalqı birləşdirsə, bir o qədər zəngin olur, çünki onların hər biri ümumdünya mədəniyyətində və sivilizasiyasına öz töhfəsini verir" [1, 39].

Multikulturalizmin bir sosial hadisə kimi formalaşmasına aşağıdakı faktorlar təsir göstərir: eyni ərazidə uzun illərdən bəri müxtəlif xalqların birgə yaşamaları; ölkənin coğrafi mövqeyi; sosial və iqtisadi səbəblərdən iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrə xalqların axını; imperiyalar tərəfindən həyata keçirilən xalqların köçürülməsi siyasəti; hərbi münaqişələr nəticəsində xalqların yaşadıkları ölkələri tərk edərək başqa ölkələrə köçmələri [1,17-18].

Müasir dövrün ən əlamətdar hadisələrindən olan qloballaşmanın əsas fərqləndirici xüsusiyyətlərindən biri cəmiyyətdə etnik, irqi, dini və mədəni müxtəlifliklərin artmasıdır. Tarix boyu elə dövlətlər olub ki, onlar cəmiyyətdəki etnik-mədəni müxtəlifliklərin artmasının qarşısını alıb. Çünki onlar elə düşünüb ki, bu etnik-mədəni müxtəlifliklərin artması onların milli təhlükəsizliyini təhlükə altına atmış olur. Cəmiyyətdəki etnik-mədəni müxtəlifliklərin formalaşması tarixi prosesin inkişafının nəticəsi kimi obyektiv xarakter daşıyır. Etnik-mədəni müxtəlifliklər dövlət tərəfindən düzgün tənzimlənmədikdə cəmiyyətin inkişafının müxtəlif sahələrində ciddi problemlərə, münaqişələrə səbəb olur. Buna görə də bu müxtəlifliklərin düzgün tənzimlənməsi hər bir çoxmədəniyyətli dövlət üçün böyük praktiki əhəmiyyət kəsb edir. Sosial hadisə kimi formalaşan multikulturalizm digər sosial hadisələrə: siyasətə, iqtisadiyyata, mədəniyyətə, mənəviyyata, ictimai şüurun müxtəlif formalarına təsir göstərir və onlarla qarşılıqlı münasibətdə olur.

Millətlərarası münasibətlərin tənzimlənməsində, xalqlar arasında dostluğun və birgəyaşayışın qorunub saxlanmasında multikultural dəyərlərin və tolerantlığın əhəmiyyəti çox böyükdür. Müasir qloballaşan dünyada, siyasi mühitdə gedən ziddiyyətli proseslər, ayrı-ayrı xalqlara göstərilən aşağılayıcı münasibət, islamofobiya, ksenofobiya və digər bu kimi cərəyanlar ümumbəşəri faciələrin əsasını təşkil edir. Azərbaycanda tolerantlığın yüksək şəkildə inkişafı, sabitliyin qorunub saxlanılması, xalqlar arasında bərabərliyin mövcudluğu ölkəmizdə multikulturalizmin kökünün dərinə olmasından qaynaqlanır. Çoxmədəniyyətlik ideyasının bu və ya digər cəmiyyətdə davamlılığı üçün ən zəruri amil həmin cəmiyyət üzvləri arasında qarşılıqlı dözümlülük - tolerantlığın olmasıdır. Tolerantlıq olmadan humanizm, yüksək fərdi və beynəlxalq münasibətlər, insanlar arasında qarşılıqlı anlaşıma, zənginləşmə, dostluq və əməkdaşlıq mümkün deyil.

Azərbaycanı dünyaya tanıdan ölkəmizdə tarixən formalaşan multikultural və tolerant mühitin mövcudluğu. Ölkənin əsas qanunu qeyri-azərbaycanlı olan vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının qorunmasıdır. Ziya Göyalt millətə tərif verərək yazırdı ki, "millət ümumi dili, dini, əxlaqı, mədəniyyəti olan insanların eyni dərəcədə aldığı tərbiyənin məcmusuna deyilir" [3, 27]. Hər bir millət genetik olaraq ulu əcdadlarından ona miras qalmış yaddaşının-milli hisslərin, milli xarakter və psixologiyanın, adət-ənənənin, bir sözlə, milli mənlilik şüurunun potensial daşıyıcısıdır. Milli mənliliyə Vətəni sevmək, tarixi keçmişə və soy kökə bağlılıq, öz dilinə və milli mədəniyyətinə hörmət, ehtiram və s. daxildir. İntellektual məhsul olan milli mənlilik şüuru milli ideologiyanın əsas komponenti, onun təşəkkülü və formalaşmasının zəruri şərtidir. Öz xalqının rifahı naminə siyasi müstəqillik, mənəvi və mədəni tərəqqi, xalqın həyat şəraitinin praktik müdafiəsi və yaxşılaşdırılması, xalqın birliyinin təmin edilməsi, ərazi bütövlüyünün, iqtisadi resursların və mənəvi dəyərlərin müdafiə edilməsi milli mənlilik şüurunun strukturunu yaradan əsas amillərdir. Milli mənlilik şüuru vətənpərvərliklə qohumluq təşkil edən milli hisslərə istinad edir. Milli mənlilik şüuruna əsaslanan milli ideologiya cəmiyyət həyatında özünü göstərən ziddiyyətli sinfi və qrup maraqlarını nəzərə almadan cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinin harada yaşamasından asılı olmayaraq, Vətən əxlaqı və təəssübkeşliyi əsasında birliyinin təmin edilməsini nəzərdə tutur. Hər bir fərd özlüyündə bir mədəniyyət daşıyıcısıdır. O, mövcud olduğu cəmiyyətdə həm özünün, həm aid olduğu etnik qrupun və ya xalqın, həm də dünya mədəniyyətinin təmsilçisidir. Buna görə də coğrafi şəraitdən, sosial-iqtisadi vəziyyətdən asılı olmayaraq, bütün xalqlar yaşadığı ərazidə dünya mədəniyyətinin kiçik modelini yaradırlar. Eyni ərazidə və ya bir

dövlətin ərazisində müxtəlif mədəni birliklərin dinc yanaşı yaşaması, multikultural dəyərlərin inkişafına, mədəni və dini tolerantlığın formalaşmasına gətirib çıxarır.

Tarixin bütün dövrlərində Azərbaycanda müxtəlif etnoslar, xalqlar, ayrı-ayrı dinlərə sitayiş edən insanlar əmin-amanlıq, mehriban qonşuluq şəraitində yaşayıblar. Tarixin bütün dövrlərində dünyanın demək olar ki, hər bir tərəfində milli və dini zəminlərdə qarşıdurmalar baş verib, insanlığa, bəşəriyyətə qarşı ağır cinayətlər törədilib. Lakin Azərbaycanda yaşayan xalqlar arasında heç vaxt milli-etnik və dini zəmində ədavət baş verməyib, bu məqsədlə kənardan edilən cəhdlər isə iflasa uğrayıb.

Tarixi kateqoriya olan millət insanların tarixi birliyidir. Xalqın tədricən millətə çevrilməsi daha çox kapitalizmin meydana gəlməsi, kapitalizm inkişaf mərhələsinə keçilməsi ilə bağlıdır. Bu zaman xalqı millət kimi formalaşdıran əsas amillər ümumi ərazi, dil, mədəniyyət, iqtisadi və mənəvi həyat birliyi hesab olunur. Əhməd bəy Ağaoğlu milləti ictimai birliyin ali, fəvqəltarixi və fəvqəlsinfi forması hesab edir. Onun fikrincə, özünə ehtiram tələb etməklə bərabər, başqalarının duyğu və düşüncələrinə də hörmət bəsləmək həqiqi millətçi üçün vacib şərtidir. Yalnız, belə olduqda “mədəni bir dövlətdə bir neçə millət yola gedə bilər”, “tərəqqi və əxlaqın ali idealları” onların arasında “bağlayıcı halqa” olar: o ideallar ki, milli dövlət quruluşunun əsasını təşkil edir”[2,127-128].

Yer kürəsində yaşayan xalqların sayı mövcud dövlətlərin sayından dəfələrlə çoxdur. Bu gün Azərbaycanda bütün millətlərin, xalqların, dinlərin nümayəndələri bir ailə kimi yaşayır. Azərbaycanda milli, yaxud dini zəmində heç bir anlaşmazlıq yoxdur. Çünki ölkəmizdə azsaylı xalqların, etnik qrupların dilindən, dinindən asılı olmayaraq, bütün hüquq və azadlıqları konstitusiya və qanunlarla qorunur və onlar ölkəmizin bərabər hüquqlu vətəndaşlarıdır. Azərbaycanda müxtəlif etnik qruplar, azsaylı xalqlar arasında mövcud olan qarşılıqlı tolerant münasibətlər onların mədəni, milli mənsəbiyyətlərinin multikulturalizm dəyərlərinə uyğun inkişaf etməsinə stimül verir. Ölkəmiz ərazisində yaşayan hər kəsin doğma vətəni, isti ocağıdır. Məhz buna görə də ölkəmizin ərazi bütövlüyünün qorunmasında azərbaycanlılarla yanaşı, burada məskunlaşan digər xalqların nümayəndələri də hamıya örnək ola biləcək vətənpərvərlik nümayiş etdiriblər. Bu da onu deməyə əsas verir ki, ölkəmizin ərazisində məskunlaşan azsaylı xalqlar, etnik qruplar və eləcə də, digər dinlərin nümayəndələri Azərbaycanı öz vətəni hesab etməsəydilər, burada özlərinin azad, sərbəst yaşamlarına qiymət verməsəydilər, məmləkətin azadlığı uğrunda mübarizəyə qalxmazdılar.

Azərbaycanda yaşayan bütün xalqların və etnik qrupların nümayəndələrini bu gün Azərbaycanın bütün sahələrində: siyasi, iqtisadi, təhsil və s. sferalarda görmək mümkündür. Prezident İlham Əliyevin Azərbaycan multikulturalizmi modelini dünyaya xalqımızın sahib olduğu sərvət kimi təqdim etməsi barədə kifayət qədər faktlar da var. Azərbaycan bütün dünyaya öz humanist, multikultural dəyərləri ilə nümunə kimi təqdim olunur və ən nüfuzlu təşkilatlar tərəfindən belə Azərbaycanın tolerantlıq nümunəsi olduğu etiraf olunur.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan multikulturalizmi. Dərslik. Bakı: BBMM, 2017, 416 s.
2. Mirəhmədov Ə. Əhməd bəy Ağaoğlu. Bakı, 2014
3. Göyalp Z. Türkçülüyn əsasları. Bakı, 1991

QLOBALLAŞAN DÜNYADA MULTİKULTURALİZM VƏ MƏDƏNİ MÜXTƏLİFLİK

Səfərova S.Q.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Azərbaycan müstəqilliyi bərpa etdikdən sonra milli mədəniyyətimizin inkişafında da yeni dövr başlandı. Müstəqillik illərində Azərbaycan mədəniyyəti dünyaya inteqrasiya yoluna qədəm basdı. Azərbaycan Respublikasının yeni mədəniyyət siyasətinin düzgün və daha effektiv, milli maraqlarımıza uyğun təşkili əsas istiqamətə çevrildi. Xalqın tərəqqisində tarixi-milli-mədəni köklərə bağlılıq, qarşılıqlı anlaşma, milli birlik, yaradıcı münasibət, müasirlik və s. yaradıldı. Heydər Əliyev mədəniyyəti xalqın böyük sərvəti hesab edirdi. Məhz onun hakimiyyəti illərində mədəniyyətə, milli-mənəvi dəyərlərə münasibət köklü şəkildə dəyişdi və ölkəmizdə mədəniyyətin inkişafında yeni dövrün başlanğıcı oldu. Müstəqillik illərində mədəniyyət siyasətinin həyata keçirilməsi daha çevik xarakter aldı. Azərbaycan mədəniyyəti dünyada daha geniş şəkildə tanınmağa başladı, mədəniyyətin inkişafına həsr olunmuş yüzlərlə sərəncam və dövlət proqramları qəbul olundu. Dövlətimizin apardığı uğurlu mədəniyyət siyasəti nəticəsində İçərişəhər,

Şirvanşahlar Saray Kompleksi ilə birgə, Qobustan, muğam və aşiq sənətimiz YUNESKO-nun maddi və qeyri-maddi mədəni irs siyahısında öz yerlərini tutmuşlar.

Azərbaycan mədəniyyətinin bu maddi və mənəvi abidələri bəşəriyyətin yaratdığı çox dəyərli əsərlər siyahısına salınmaqla ölkəmizin qədim mədəniyyət diyarı olduğu bir daha təsdiqlənmişdir. Müasir dövrdə dünya dövlətlərinin qarşısında duran ən başlıca vəzifələrdən biri müxtəlif din və mədəniyyətlərə mənsub insanların sülh və əmin-amanlıq şəraitində yaşamasının təmin edilməsidir. Müasir dövrdə dünyanın müxtəlif bölgələrində baş verən hadisələr mədəniyyətlərin müxtəlifliyini qəbul etməyən, digər din və mədəniyyətlərin nümayəndələrinin adət-ənəlinə, həyat tərzinə, əqidə və düşüncəsinə hörmətlə yanaşılmayan cəmiyyətlərdə davamlı sabitliyə və inkişafa nail olmağın qeyri-mümkün olduğu aşkar görünür. Bu səpkidə qarşıdurma və münaqişələrin baş verməməsi üçün insanlarda digər mədəniyyətlərə qarşı dözümlülük və hörmət xüsusiyyətləri gücləndirilməlidir [1].

Danılmaz faktdır ki, Azərbaycan xalqının tarix boyu digər mədəniyyətlərə dözümlü münasibəti onun təbiətindən, insanpərvərliyindən və xoşməramlılığından irəli gəlir. Azərbaycan qədim zamanlardan müxtəlif dinlərin, dini cərəyanların yayıldığı, qovuşduğu, qarşılıqlı anlaşma şəraitində yaşadığı və əməkdaşlıq etdiyi bir məkandır. Mədəni, etnik, dini və s. müxtəlifliklər düzgün tənzimlənmədikdən cəmiyyətin inkişafında natarazlıq baş verir. Bu müxtəlifliklərin tənzimlənməsinin düzgün modellərindən biri multikulturalizmdir. Multikulturalizm fərqli mədəniyyətlərin yanaşı və ya birgəyaşayış tərzidir və azsaylı xalqların öz etnik-mədəni dəyərlərini qorumaq üçün azadlıq verməklə yanaşı, onların yaşadıkları cəmiyyətin bütün sahələrində fəal iştirak etmələri üçün hər cür şəraitin yaradılmasıdır. Multikulturalizm tərcümədə çoxmədəniyyətlik deməkdir. Çoxmədəniyyətlik dedikdə isə, ilk növbədə, etnik, irqi, dini və mədəni müxtəlifliklər, bu müxtəlifliklərin əsasını təşkil edən dəyərlər nəzərdə tutulur. Multikulturalizm mədəni müxtəlifliyin, azlıqların mədəniyyətinin müdafiəsi məsələsini öz qarşısına qoyur. Eyni zamanda o, azlıqların mədəniyyəti ilə əsas mədəniyyətin qeyri- bərabər münasibətlərini nəzərdə saxlayır” Yeni dünyada xalqlar arasında əsas fərqlər ideoloji, siyasi, iqtisadi deyil, mədəni fərqlər və müxtəlifliklərdir. Öz tarixinə, dininə, dilinə, mənəvi dəyərlərinə müraciət edən xalqlar, öz kimliklərini müəyyən edirlər.

Azərbaycan tarix boyu müxtəlif xalqların azad, sərbəst və heç bir maneə ilə rastlaşmadan yaşadığı bir məmləkətdir. Ötən əsrin 70-ci illərində ABŞ və Avropada multikulturalizm siyasəti aparılmasına təkan verildi. Multikulturalizm siyasəti yürüdülərkən bir tərəfdən mədəniyyətlərə azadlıq təmin edilsə də, digər tərəfdən dövlətin əsas məqsədi mədəniyyətlərin integrasiyasına nail olmaq və vahid ideya ətrafında cəmiyyət qurmaqdır. Lakin 2010-cu ildən sonra Britaniya, Almaniya və Fransa kimi dövlətlər multikulturalizm siyasətinin uğursuzluğa düşər olduğunu və bu siyasətdən imtina etdiklərini bildirdilər. Bu ölkələrdə multikulturalizmin böhranının səbəbi onunla bağlı oldu ki, mədəniyyətlərarası təbii inteqrasiya prosesində miqrantların gətirdiyi mədəniyyət daha güclü oldu. Bu zaman Avropa iki problemlə qarşılaşdı: birinci, müsəlmanlar yerli mədəniyyətlə inteqrasiyaya getmədi. Əksinə, avropalılarda islama yönəlmə prosesi başladı. İkinci, problem isə get-gedə ağ dərililiyin irqin azalması və təbii artım hesabına qaradərililərin sayının durmadan artması idi. Lakin etnik qruplar bu dəyərləri istənilən səviyyədə mənimsəmədikləri üçün nəticədə yerli əhali azalmağa, etnik qrupların sayı isə artmağa başladı. Bu isə qərbi mədəniyyətinin get-gedə assimilyasiya olmasına gətirib çıxarır. Multikulturalizmdən imtina etmək yaxşı heç nə vəd etmir, çünki bu, təəssüf ki, bütün dünyada getdikcə artan anlaşmazlığa, qarşıdurmaya, milli və dini münaqişələrə aparıb çıxaran yoldur [2].

Azərbaycanda tarixən müxtəlif xalqların nümayəndələri bir-birinə çox yaxın qonşuluq şəraitində yaşamışdır. Lakin tarixdə heç bir zaman indiki kimi bu ərazidə məskən salan müxtəlif xalqların nümayəndələrini birləşdirən vahid dövlətçilik ideyası olmamışdır. 1995-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 25-ci maddəsində: “Mənşəyindən, irqindən, dinindən və dilindən asılı olmayaraq hər kəsin hüquq və azadlıqlarına hörmət təmin olunmalıdır” [3]. Bununla yanaşı, qəbul edilən bir çox qanunlarda Azərbaycan ərazisində yaşayan bütün milli azlıqların mədəni kimliyinə təminat verildi. “Mədəniyyət haqqında” qanunun 11-ci maddəsi ilə Azərbaycan ərazisində yaşayan bütün milli azlıqların mədəni kimliyinə önəm verdiyini bir daha sübut etdi. Eləcə də “Təhsil haqqında” qanunda hər kəsin öz dilində təhsil almaq hüququ və ayri-seçkiliyə yol verilməməsi məsələsi öz əksini tapdı. Bu məqsədlə milli azlıqların məskunlaşdığı Azərbaycanın bir sıra rayonlarında təhsil müəssisələri açıldı, ölkənin radio və televiziya kanallarında milli azlıqların dillərində verilişlər yayımlanması ənənəsi qoyuldu. Həmin ərazilərdə yerli telekanallar fəaliyyət göstərməyə başladı. Lakin bütün bunlarla yanaşı, dövlətimizin ən başlıca sərvəti əsrlərdən bəri bu torpaqda yaşayan, müxtəlif millətlərdən olan, müxtəlif dinlərə etiqad edən adamlardır. Ölkə nə qədər çox xalqı birləşdirsə, bir o qədər də zəngin olar [4].

Əsrlər boyu Azərbaycanda 80-dən çox etnosun nümayəndəsi yerli etnos olan azəri türkləri ilə yanaşı yaşayır. Azərbaycanda bir dəfə də olsun dini və etnik ədavət, sayından asılı olmayaraq, etnik azlıqlarla

münasibətdə ayrı-seçkilik faktları qeydə alınmayıb, çünki Azərbaycan dövləti onların hər birinə eyni dərəcədə qayğı göstərir. Azərbaycan türkləri mehriban, qonaqpərvər və humanist olduğu üçün respublikamızda yaşayan digər xalqlar özlərini hərtərəfli ifadə edə bilirlər. Azsaylı xalqların hüquqları hər zaman qorunub və onlara ana dilini, mədəniyyətini, dinini yaşatmaq üçün şərait yaradılıb.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası. "Azərbaycan". Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası Elmi Mərkəzi, 2007, 884 s.
2. İsmayılov G. Tolerantlıq: bildiklərimiz və bilmədiklərimiz. Bakı: Nurlan NPM, 2014, 240 s.
3. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: Qanun nəşriyyatı, 2010, 45 s.
4. Süleymanova E. Qloballaşan dünyada insan hüquqları. Qloballaşma və informasiya cəmiyyətinin problemləri. Bakı: İnam Plüralizm mərkəzi, 2011, 227 s.

OSMANLI MİLLİ GEYİM ADLARININ XALİDƏ ƏDİB ADIVARIN ROMANLARINDA TƏSVİRİ

Dadaşova A.T.

AMEA Şərqşünaslıq İnstitutu, Azərbaycan

Geyim insan yaradılışından etibarən onun ayrılmaz parçası olub, zamanla müxtəliflik göstərmişdir. Tarix boyu insanlığın və mədəniyyətin əsas hissəsi olan geyimlər - parçadan və müxtəlif materiallardan hazırlanan, insan bədəninin hissələrini örtmək üçün istifadə etdiyi bədən örtüyüdür. Zaman keçdikcə coğrafi şərait, mədəni və milli dəyərlər, dini inanclar, cəmiyyətdə geyimlərin formalaşmasına öz təsirini göstərmişdir. Geyimlər ayrı-ayrı şəxslərin cinsiyyət və peşə statusunu müəyyənləşdirən əsas ünsürlərdən biri olmuşdur.

Zəngin mədəniyyətə sahib olan Osmanlı dövlətinin özünə məxsus geyimləri vardır. Türk cəmiyyətinin özəlliklərini, yaşayışını əks etdirən bu ənənəvi Osmanlı geyimləri keçmişdən günümüzdə qədər gəlib çıxan ən gözəl miraslardan biridir. Eyni zamanda bu geyimlər türk insanının zövqünü, incəliyini göstərən bir faktır. Osmanlı sarayında sultanların geyiminə xüsusi önəm verilirdi. Sultanların geyimləri bahalı, qızıl və gümüşü işləməli parçalardan hazırlanırdı. Eyni zamanda sarayda geyilən geyimləri sadə xalqın geyinməsi qadağan edilmişdir. Aşağı zümrənin insanları çox sadə geyinirdi.

Burada cümhuriyyət dövrü Türk ədəbiyyatının ən məşhur qadın yazıçılarından olan Xalidə Ədib Adıvarın "Ateşten Gömlek", "Sinekli Bakkal", "Vurun Kahpeye" romanlarında Osmanlı dövrünə aid olan, amma bugün də istifadə olunan tarixi geyim adları (kalpak, mintan, entari, külah, ferace, yaşmak və s.) tədqiq edilmişdir. Buradakı geyim adlarının mənalarını izah etməyə, onların müasir türk dilində qarşılıqlarını verməyə və köhnəlmiş sözləri göstərməyə çalışmış və romanlarda bu sözlərin hansı cümlələrdə və necə istifadə olunduğu da göstərmişik.

Entari - Türk dilində "enteri, entari, anteri" formalarında istifadə olunan "entari" sözü geyim növü olub, "ipək parçadan hazırlanan bütöv bir hissədən ibarət olan qadın libası" kimi tərcümə edilmişdir [4, 137]. "Qubbəaltı" lüğətində isə "entari" həm qadın həm də kişi geyimi kimi verilmişdir. Qollu, uzun geyim növü olan "entari"ni qadınlar, adətən, evdə və yatan zaman, kişilər isə həm evdə, həm küçədə geyiniblər. Türk sözü olan "entari" "anteri" şəklində türk dilindən ərəb dilinə də keçmişdir. Ərəb kişiləri hələ də entaridən istifadə edirlər.

Sarılı kırmızılı basma entarisinin yeni çarşafından fırlamış, yemenilerinin oyaları görünün küme küme, gözleri kırmızı, yüzleri Fransız İhtilali'nde Versailles'a hücum eden kadınlar alayının tablosu gibi o kadar çok kadın var ki....[1 42]

Mintan - Xalidə Ədibin romanlarında keçən "mintan" sözü "yaxası olmayan uzun qollu kişi köynəyi" mənasını bildirir [4, 341]. Mintan - farsca "nimtana" kökündəndir, "nim-yarım, tan- bədən" sözlərinin birləşməsindən yaranıb, "yarım bədən" deməkdir. Osmanlı geyim növlərindən biri olan "mintan" geyim adı olaraq arxaik söz hesab olunur. Bundan başqa "mintan" sözünü həm də qədimdə "köynək üstündən geyilən qollu arxalıq" mənasında da istifadə etmişlər. "Mintan" sözünün türk dilində geyim mənası ilə yanaşı, başqa mənaları da vardır. Türkiyənin bölgələrində isə "mintan" sözü fərqli mənaları bildirir. "Türk dili dialektlər lüğəti"ndə "mintan" "taxıl və paxlalı bitkiləri ölçmək üçün istifadə olunan təxminən 5 - 8 kq ağırlığı ölçə bilən ölçü vahidi" mənasında istifadə olunur. Bundan başqa, "Türk dili dialektlər lüğəti"ndə "köynək" sözü yerinə "mintan" sözü işlənir.

Yün şalvarı aşınmış, mintanının dirsekleri yamalı, kolsuz yeleğinin üstünün havı gitmişti [3,69]. Topkandilin altında başları önlerinde, yıpranmış, parça parça olmuş rengârenk mintanları, poturları, başlıkları ile ahali,buhurdanlardan yükselen dumanlar, kandillerden inen uzun, titrek ışık huzmelerinin içinde büyük ve daimi bir eserin ahenk ve rengini hatırlıyorlardı [2, 74].

Cüppe - ərəb sözü olub,"qədimdə sadəcə din adamlarının paltar üstündən geyindiği uzun, yanları geniş, düyməsiz bir geyim" növüdür. Müasir dövrdə isə "cüppe" sadəcə din adamlarının deyil, vəkillərin, professorların, hakimlərin və.s rəsmi məclislərdə, tədbirlərdə, vəzifə başında geydikləri geyim növüdür [5, 161].

Arkasında pembe bir cüppe, başında abani bir sarık... [3, 88]

Ömer Efendi birdən-birə cüppesini toplamış, minderin üzerine bağdaş kurmuş... [2]

Küləh - sözü türk dilində çoxmənalı sözdür. "Küləh" qədimdə, daha çox əsgərlərin istifadə etdiyi papaq olub. "Küləh" "keçədən hazırlanan ucu şiş papaq" növüdür [5, 580] Müasir türk dilində "küləh" geyim adı olaraq arxaik söz hesab olunur. "Küləh" sözü farsca "kulaş, kullaş" kökündən əmələ gəlib, "tac, soylulara aid yüksək başlıq" mənasını bildirir. Tarixdə ən qədim qaynaqlardan olan. "Böyük Türkçə lüğəti"ndə "küləh" sözü "içinə çərəz, quru meyvə və s. yığmaq üçün istifadə olunan, qıf şəklində bükülmüş kağız qab" mənasında verilir. "Küləh" sözü məcazi anlamda işləndikdə isə "oyun, hiylə" mənalərini bildirir [4, 304].

Ferace - mantoya oxşar, arxası gen, yaxasız, uzun geyim növüdür [4, 147]. Adətən qadınlar "ferace"dən yaşmaqla birgə istifadə ediblər. "Müasir Türkçə lüğəti"ndə qadınların bayıra geydikləri üst geyimi kimi tərcümə edilmişdir. "Ferace" - ərəbcə "faruc və ya furucat" kökündən əmələ gəlib, örtü pərdə mənasında tərcümə olunur. "Ferace" örtünmək sözündən yaranıb. 1880-ci ildə II Əbdülhəmid dövründə ferace təsəttürə uyğun olmadığı bəhanəsi ilə qadağan edilmiş, onun yerinə isə çarşab istifadə olunmuşdur. "Müasir Türkçə lüğəti"ndə "ferace" həm də "dərvişlərin geydiyi gen arxalıq" mənasında verilmişdir. *Kabahat işləmiş gibi kalktı, anasının mor feracesinden bozulup yapılan gron entariyi dikkatle kaldırdı [3, 34].*

Yaşmak - müsəlman qadınlarının küçədə ferace geydikləri zaman üznlərini örtükləri, gözləri açıqda qoyan nazik pambıq parçadan hazırlanan baş örtüyüdür [4, 550]. "Yaşmak" "yaş -örtmək, gizlənmək" və -mak şəkilçisinin birləşməsindən əmələ gəlib, üz örtüsü mənasını bildirir. "Yaşmak" Türk dilində çoxmənalı sözdür. Bəzi bölgələrdə "yaşmak" sözü ancaq namaz qılan qadınların başlarını örtükləri "baş örtüsü" mənasında istifadə olunur."Yaşmak" sözünün "taxta oyma, bəzək" mənası da vardır. *Rengârenk feraceler üstünde beyaz yaşmaklar, yaşmakların arasından bakan sürme çerçevesi mavi, yeşil, ela gözler... [3, 66]*

Sarık - "fəs, küləh, kavuk" kimi papaqların üzərinə sarılan şal və ya tülbənddir [4, 433]. Sarık - sözünün kökü "sar" feilindəndir. "Türk dili dialektlər lüğəti"ndə "sarık" həm də "binalarda divarların küncündə əkilən ağaclar" mənasını bildirir. *Arkasında pembe bir cüppe, başında abani bir sarık... [3, 88]*

Fes - qədimdə qırmızı qalın parçadan hazırlanmış, yuxarı doğru qalxdıqca daralan, silindr formalı, ortasında isə saçqları olan papaqdır [4, 148]. "Fes" Osmanlı dövlətində 1829 - cu ildən rəsmi olaraq papaq kimi istifadə olunmağa başlanmışdır. "Fes" Fas şəhərində hazırlandığından şəhərin adına uyğun olaraq adlandırılmışdır. Zaman-zaman fes padşahların istəklərinə görə hündürlüyünü, formasını dəyişmişdir. 1928 - ci ildən "fes"dən istifadəni qadağan etmişlər.

Xalidə Ədibin tədqiq olunan romanlarında istifadə olunan geyim adlarının, demək olar ki, hamısı Osmanlı dövründə türk insanının geydiyi geyimlərdən ibarətdir. Tədqiqatə cəlb olunan romanlarda adı keçən geyim adlarının böyük əksəriyyəti müasir türk dilində artıq arxaik sözlər hesab olunur. Köhnəlmiş sözlərin bəziləri bu gün dialektlərdə işlənir. Belə sözlər vaxtilə ədəbi dildə işlənib sonra dildən çıxdığına görə həm köhnəlmiş sözlər, indi ədəbi dildə yox, ayrı-ayrı dialektlərdə yaşadığına görə həm də dialekt sözlər hesab olunur.

Ədəbiyyat

1. Adıvar X.Ə. Ateşten Gömlek (Od köynəyi). İstanbul: Can yayınları, 2007
2. Adıvar X.Ə. Vurun Kahpeye (Vurun Fahışəyə). İstanbul: Can yayınları, 2007
3. Adıvar X.Ə. Sinekli Bakkal (Milçəkli dükan). İstanbul: Özgür yayınları, 2001
4. Türkçe Sözlük. Türk dili ve edebiyatı ansiklopedisi. İstanbul: Dergah Yayınları, 1992
5. Турецко-русский словарь. Türkçe-rusca sözlük. М.: Издательство Русский язык, 1977
6. http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&view=bts
7. http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&view=gts
8. http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_ttas&view=ttas
9. http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bati&view=bati

ОБРАЗ ГЕРОЯ-СПАСИТЕЛЯ В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ

Гасимова Ш.Н.

Сумгаитский государственный университет, Азербайджан

Совершенно очевидно, что окружающий нас мир сильно изменился. Технический прогресс отразился на всем, что касается человека. Изменились люди, изменился образ жизни, изменилось мышление. Но есть что-то, что, наверное, никогда не изменится и это потребность людей в сказочном образе героя-спасителя с невероятными, сверхъестественными способностями. Неслучайно из множества различных сказочных персонажей самым устойчивым и актуальным в современном глобальном мире является образ героя-спасителя.

Зародившись в далеком прошлом, образ героя-спасителя и сегодня пользуется большой популярностью. Современные авторы непрерывно создают все новых и новых героев стоящих на страже мира. Как же менялся этот образ за свое долгое существование? Начнем с того, что в сказках, былинах и эпосах эти герои богатыри, рыцари, царевицы и т.д. обладают условными гиперболизированными характерами и воплощают идеал мужественного, преданного родине и народу человека. Герой сражается в одиночку против большого числа вражеских сил. Подвиг совершается в основном «при помощи сверхъестественной силы, которую имеют от рождения или добывают хитростями, проходя обряд инициации и т.п. Испытания героев проходят в форме преследования со стороны божества, схваток со злыми силами, нечистью» [1]. Героический образ в древней литературе является нам окончательно сформированным и его морально-ценностные характеристики не меняются. С его помощью народ выражает «идею победы светлого и справедливого человеческого начала над темными и враждебными силами зла [2, 101].

Время и пространство в сказках и мифах не имеют конкретных границ. Три года могут пройти как три дня. Несмотря на динамичность сказки и множество событий возраст героев обычно не меняется. Мир делится на «своих» и «чужих», «живых» и «мертвых», свое царство и тридесятое государство и т.д., а основной задачей главного героя является спасение родной земли или своей невесты от вражеских сил. В этом им могут помогать какие-то мифические силы, сказочные животные или волшебные предметы.

В отличие от прежних героев-спасителей современные герои более реальные. Они живут в конкретной стране, в конкретном городе. Мы знаем возраст героя, его окружение, род занятий. Часто героями становятся как бы случайно, то есть для этого не требуется какой-то особенной физической силы или других способностей. Наоборот, часто в результате случайного выбора, героями становятся слабовольные, нерешительные, неуверенные в себе люди, те кто в обычной жизни не могут самоутвердиться (например: Человек-паук, Леди Баг). В помощь они получают какие-то сверх силы или сверх способности, связанные в основном с инновационными технологиями или случайно обнаруженными древними тайнами. Вражеские силы, противостоящие современному герою заменяет образ амбициозного злодея, стремящегося с помощью своих изобретений захватить мир. Таким образом, границы расширяются, и перед героем стоит более глобальная задача по спасению всего мира. Однако интересно, что одновременно с этим происходит сужение пространства. Это означает, что если раньше события разворачивались не только во времени, но и в пространстве, которое постоянно менялось, то теперь все действие происходит в пределах одного города. И если прежние герои вынуждены были совершать далекие путешествия с множеством препятствий, то современный герой занимается спасением мира, как говорится «не выходя из дома».

Сравнение современного образа Героя-Спасителя с его сказочными предшественниками показало что, он перетерпел серьезные изменения, связанные с условиями жизни современных людей и глобализацией мира. «Действительная жизнь сама создает новые, яркие образы, которые и вытесняют сказочных персонажей» [3]. Но несмотря на это их объединяет общая цель – сохранить устоявшиеся правила и обеспечить общественный порядок. Кроме того все они служат единой для всех времен и народов идее – победы добра и справедливости.

Литература

1. <https://history.wikireading.ru/406733>
2. Алпатов М.В. Этюды по истории русского искусства, М.: Искусство, 1967, 216 с.
3. <https://cyberleninka.ru/journal/n/vestnik-kazanskogo-gosudarstvennogo-universiteta-kultury-i-iskusstv>

QLOBALLAŞMADA ETNOPSIXOLOJİ AMİLLƏRƏ MÜNASİBƏT

Quliyeva Ş.M.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Qloballaşma dövründə etnosun inkişafı və tərbiyəsi ən mürəkkəb sosial münasibətlər mühitində baş verir. Sosial mühitin mürəkkəbləşməsi, informasiyaların kəmiyyətinin artması intellektual yükü ağırlaşdırır, etnosun idrak fəaliyyətini gərginləşdirir. Belə bir gərgin sosial-psixoloji şəraitdə etnosun inkişaf və tərbiyəsinə təsir göstərən amillərdən biri də etnopsixoloji xüsusiyyətlərdir. Müasir dövrdə qloballaşma çox mürəkkəb, çoxsahəli mexanizmə malikdir ki, onun da bütün tərəflərini analiz etmək mümkünsüzdür. Bununla belə onun idarə olunan, konkret məqsədə xidmət edən quruluşu və mexanizmi vardır. Bunların içərisində ən vaciblərindən biri etnosun formalaşmasında etnopsixoloji faktorlardır.

Etnopsixoloji faktorların öyrənilməsi bir sıra elm sahələrinin, o cümlədən psixologiya elminin də başlıca problemlərindəndir. Yer üzərində təxminən iki minə qədər millət, xalq, etnos, tayfa yaşayır ki, onlar da iqtisadi, ərazi, dil, məişət, həyat və fəaliyyətin digər sahələri ilə bir-birilə müəyyən mənada bağlıdır. Onların 90 faizə qədər iqtisadi inkişafın müxtəlif pillələrində olan çoxmillətli ölkələrdə yaşayırlar. Bu xalqların mədəniyyəti, münasibətləri, inkişaf səviyyələri qloballaşma dövründə ictimai-tarixi proseslərin istiqamətinə, inkişafına fəal təsir göstərir. Dediklərimiz və digər səbəblər etnoslararası münasibətin düzgün qurulmasında xalqların milli şüur, milli xarakter və milli xüsusiyyətlərinin öyrənilməsini zəruri edir [3, 20].

Etnopsixologiya məsələləri ilə məşğul olan alimlər etnopsixoloji amilləri ya psixoloji, yaxud da sosioloji tərəfdən tədqiq etmişlər. Çünki cəmiyyətdə baş verən ictimai-tarixi hadisələr inkişafa təsir göstərdiyindən bu dəyişikliklər çoxsaylı atributlar formasında əks olunmuşlar.

Xalqın kimliyi, onun mədəniyyəti daim tərbiyə edilməli, cilalanmalıdır. Milli hiss, milli şüur, milli xarakter və sairə bir tərəfdən xalqın adət-ənənələrində, davranışında, dünyagörüşündə özünü göstərsə, eyni zamanda adət-ənənələr, davranış, həyat tərzı özləri də milli hisslərə, milli şüura, milli xarakterə təsir göstərir.

Milli xüsusiyyətlər həyatın bütün sahələrində özünü göstərir. Etnosun formalaşmasında milli xüsusiyyətlər mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə ki, etnik-milli xüsusiyyətlər hər bir xalqın özünəməxsusluğudur və onun bir etnos kimi mövcudluğudur. Ona görə də milli xüsusiyyətlərin öyrənilməsi ilə ayrıca bir elm sahəsi – etnopsixologiya məşğul olur.

Etnosun dünyagörüşü və təfəkkürü barədə müəyyən təsəvvür əldə etmək üçün onun şifahi xalq ədəbiyyatını, mədəniyyətini, tərbiyə sistemini, mahnılarını öyrənmək vacibdir. Qloballaşma dövründə də etnosun özünüdərk və özünüqiymətləndirməsi üçün sosial indentikliklə yanaşı, etnik indentiklik də vacibdir. Çünki etnosun inkişafı mürəkkəb proses olub onun özünü necə dərk etməsi ilə bağlıdır.

Antik dünyanın mütəfəkkirlərindən tutmuş bu günkü günümüzdə qədər bir çox alimlər Herodat, Strabon, Hippokrat, Kant, Qard, Freyd, Lebon və başqaları xalqların psixologiyası ilə bağlı maraqlı fikirlər söyləmişlər. Onların başlıca cəhətləri etnik xüsusiyyətlərə görə xalqların bir-birindən fərqləndiyini, iqlim və coğrafi şəraitin insanların xarakter və davranışına necə təsir etdiyini sübut etməyə yönəltməsidir [4, 100].

Qloballaşma əsasən etnosun şüur və təfəkküründə, eyni zamanda xarakterində baş verən dəyişikliklə özünü göstərir. Etnosun xarakter və intellektinin formalaşmasına çoxsaylı amillər təsir göstərir ki, bunlardan xüsusilə xalqın dilini qeyd etmək olar. Həm təfəkkür tərzinin, həm şüurun, həm də sosiomədəni xüsusiyyətlərin inkişafı birbaşa dillə bağlıdır. Etnosun yaşadığı həyat tərzı, məişəti, fəaliyyəti, geyimi, düşüncə tərzı, onların sabit məskunlaşdığı coğrafi şəraitlə bağlıdır. Hər bir xalqa məxsus etnik xüsusiyyət kimi etnik özünüdərk, etnik stereotip və yönümlər, etnik xarakter, etnik adət-ənənələr, etnik hiss və emosiyaları qeyd etmək olar. Zaman – zaman baş verən ictimai-tarixi hadisələr, ictimai inkişaf etnik xüsusiyyətlərə də öz təsirini göstərmişdir ki, bu dəyişikliklər də etnosun tərbiyə sistemində özünü daha qabarıq şəkildə göstərir [2, 50].

Hər bir etnosun özünəməxsus məziyyətlərindən biri də uşaqların tərbiyəsində etnik xüsusiyyətləri məqsədyönlü, planlı şəkildə nəsilən-nəslə ötürməkdir. Əvvəla, etnik psixologiyaya aid materiallar xalqın özünü dərk etməsinə, yəni müsbət etnik xüsusiyyətlərlə yanaşı, nöqsan və çatışmamazlıqlara da yaxşı bələd olmağa, onların aradan qaldırılmasının yol və vasitələrini tapmağa, başqa sözlə, etnik qüsurlardan xilas olmağa kömək edir ki, bu da qloballaşma dövründə diqqət yetirilən problemlərdən biridir.

İkincisi, başqa etnosları, xüsusən də yaxın qonşuları yaxşı tanımağa, onlarla rəftar və davranış tərzini düzgün müəyyənləşdirməyə, münasibətlər sistemini adekvat sürətdə qurmağa yardım edir.

Üçüncüsü, etno-psixoloji keçmişə yaxından bələd olmaq üçün xalqın zəngin ədəbi-bədii irsində öz əksini tapmış etnik-psixoloji xüsusiyyətlərə yön almaq, onların üzərində dərinlən düşünmək, həmin irsdəki

dərin elmi psixoloji fəhmin məna çalarlarını yenidən kəşf etməyə imkan verir. Bunlar etnosun inkişaf və tərbiyəsində diqqət yetirilən psixoloji amillərdən biridir.

Qloballaşmada milli xüsusiyyətlərin öyrənilməsi ümumnəzəri məsələlərin tədqiqi ilə məhdudlaşmamalı, təhsil, tərbiyə, təlim məsələlərini də əhatə etməlidir. Bu bir tərəfdən təhsilin ümumi strategiyasını, digər tərəfdən isə bu günkü günümüz üçün vacib olan, praktik həllini gözləyən məsələləri əhatə etməlidir.

Xalqların psixologiyasının öyrənilməsində diqqət başlıca olaraq ümumbəşəri, insanlığa xas olan, öyrənilən xalqa aid olan xüsusiyyət və keyfiyyətlərin təhlilinə yönəldilir. Bundan başqa, dövlət quruluşunun, sistemin özünün formalaşdırdığı keyfiyyətlər nəzərə alınır. Ona görə də, bir çox hallarda ayrı-ayrı xalqlar deyil, bir ölkə daxilində yaşayan bütün xalqların uyğun keyfiyyətləri başqa bir ölkədə yaşayan xalqların keyfiyyətləri ilə müqayisə edilir.

Xalqın milli mənliliyi, xarakteri, hissləri onun tarixi taleyi, coğrafi mövqeyi, iqlim şəraiti, musiqisi, ədəbiyyatı, atalar sözləri, rəqsləri, adət-ənənələri və sairənin təsiri altında formalaşır, onlarda öz əksini tapır, bir sıra keyfiyyətləri isə nəsildən-nəslə keçir, heç bir təzyiq nəticəsində dəyişmir.

Müasir dövrdə etnik özünüdərk düzgün formalaşdırılması ölkəmizdə də həm psixologiya elminin həm də cəmiyyətin diqqət yetirdiyi aktual problemlərdən biridir. Belə ki, qloballaşma dövründə bəzi gənclərimiz inteqrasiyanın mahiyyətini düzgün dərk etməyərək milli dəyərlərimizə köhnəliyin qalıq kimi baxaraq öz davranış və rəftarlarında yad dəyərlərə üstünlük verirlər. Amerika etnoloqu Marqaret Mid qeyd edir ki, gənc nəslin gələcəyi yaşlı nəslin keçmişidir. Avropa ölkələrində aparılan etnopsixoloji araşdırmalar göstərir ki avropalılar etnik-milli ruhun düzgün formalaşdırılmasına daha məsuliyyətlə yanaşırlar. İspaniyada 250-dən artıq uşaq oyuncaq kitabxanasının olduğu qeyd olunur ki bu da milli ruhun formalaşmasında əsas etnopsixoloji amil kimi qiymətləndirilir [1, 125]. Etnik özünüdərk əsasını etnik özünüdərk, etnik özünüqiymətləndirmə təşkil edir. Etnik özünüdərk hər bir etnosun tərbiyə sisteminin bir hissəsidir və bilavasitə qabaqcıl mütərəqqi ictimai əxlaqla əlaqədardır.

Ədəbiyyat

1. Bayramov Ə. Etnik psixologiya məsələləri. Bakı: Nurlan, 1996, 360 s.
2. Bayramov Ə. Psixoloji düşüncələr. Bakı: Elm, 1994, 286 s.
3. Əliyev R. Etnopsixologiya. Bakı: Nurlan, 2007, 323 s.
4. Əlizadə H. Tərbiyənin demoqrafik problemləri. Bakı: Maarif, 1993, 265 s.

III BÖLMƏ TƏRCÜMƏ MƏDƏNİYYƏTİNİN QLOBALLAŞMADA MÖVQEYİ VƏ YERİ

III СЕКЦИЯ МЕСТО И РОЛЬ ПЕРЕВОДА В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

III SECTION POSITION AND PLACE OF TRANSLATION CULTURE IN GLOBALIZATION

СОПОСТАВИТЕЛЬНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА МНОГОМЕСТНЫХ ГЛАГОЛОВ В РУССКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Абдурахманов Ф.И.

Узбекский государственный университет мировых языков, Узбекистан

Семантика глагола включает в себя глагольный и предметные признаки. Последние являются семантической базой валентности глагола. Актанты (субъект, первый и второй объекты и т.д.) навешиваются на валентности глагола, как на крючки [1], а глагол актуализирует предметные компоненты в сообщении. Толкование семантики глагола заключается в инвентаризации семантических классов предметов, между которыми осуществляется действие. Так, толкование глагола “вложить” в предикативной фразе “Андрей вложил письмо в конверт” должно быть таким: “Помещение кем-либо предмета во внутреннюю полость какого-либо другого предмета”. Анализ семантического толкования дает нам следующие семантические компоненты: $S^1_{од}$ и – лицо, совершающее действие; $S^2_{в}$ – предмет, отдельный от другого предмет; $вS^3_{в}$ – предмет, имеющий внутри себя полость и существующий отдельно от $S^2_{в}$; Γ – помещение лицом в полость или емкость предмета какой-либо другой предмет. Как видно, фиксация только действия (“помещение”) недостаточно для толкования. Толкование будет полным, если будут указаны все классы актантов. Кроме того, необходимо указать: а) наличие у одного из актантов полости (емкости и т.п.); б) цельность каждого из актантов; в) значение лица у субъекта действия и неодушевленность первого и второго объектов. Это дополнительная информация, которая может быть названа “селекционными различителями”, задает предложно-падежные формы – им. падеж одушевленного лица, вин. падеж без предлога предмета, имеющего полость. Селекционные различители являются, следовательно, семантическими компонентами падежной (предложно-падежной) формы каждого из актантов.

Достаточный и необходимый перевод с русского на узбекский язык должен эксплицировать каждый из селекционных различителей русского глагола и его актантов, либо порядком слов формальными принадлежностями глагола и его актантов в предикативной фразе узбекского языка (при совпадении инвентаря актантов узбекского и русского глаголов), либо, если этот инвентарь не совпадает, включить в узбекскую предикативную фразу такие словосочетания, которые корректировали бы инвентарь актантов и соответствующие селекционные различители. Коррекция селекционных различителей позволяет истолковать способы передачи семантики падежных (предложно-падежных) конструкций русского языка в узбекском языке.

Сравнение семантики глаголов русского и узбекского языков на уровне глубинных структур позволяет выявить либо одинаковое количество актантов, либо – различное. При одинаковом инвентаре актантов один глагол русского языка переводится одним глаголом узбекского языка и наоборот, ср. Андрей хатни конвертга солди. Поверхностные структуры узбекской предикативной фразы допускают трансформацию в соответствии с одной поверхностной структурой русского языка.

Трудности возникают в случае, если набор семантических компонентов с предметным значением глагола в узбекском языке иной, чем в русском глаголе. Чтобы достигнуть соответствия узбекского перевода русскому оригиналу, используются аналитические конструкции узбекского языка, восполняющие средствами словосочетания недостающие актанты в узбекской конструкции или, наоборот, - ограничивают актуализацию лишних актантов узбекского языка.

Приведем анализ толкований трансформационно-дистрибутивной схемы в русском и узбекском языках.

Анализ фреймов, восходящих к значению “часть” – “поверхность”, “форма”, “среда”, “ориентир”, показывает их самостоятельность для толкования значения винительного падежа. Напротив, фрейм “целое”, соотнесенный с поверхностными структурами “винительный падеж с предлогами”, всегда требует селекционных различителей; иначе говоря, толкование винительного падежа с предлогом, соотнесенного с фреймом “целое”, может быть истолковано лишь перифразой толкования класса глаголов по валентности. Сопоставление с узбекским языком показывает необходимость во всех случаях находить соответствие всему толкованию класса глаголов по валентности. Это значит, что фреймы винительного падежа с предлогами с общим значением “часть” не имеют характера универсалии. Подсознательно носитель русского языка при дешифровке семантики винительного падежа с предлогом все-таки использует перифразу толкования семантического класса глаголов по валентности. При обучении семантике падежей русского языка нерусских отнесение поверхностной структуры падежа к фрейму эффективно лишь в рамках толкования семантического класса глаголов по валентности; отдельное использование фреймов “цель”, “средство”, “поверхность”, предлагаемых А.М. Пешковским, вне толкования семантического класса глаголов неэффективно, что доказывается сопоставлением с узбекским языком.

Анализ толкований выявляется в русском языке следующие фреймы: “целое” – “часть”. При этом фрейм “целое” имеет селекционные различители: “лицо” – “не лицо”, “одушевленность” – “неодушевленность”, “отдельность” – “цельность”, “материал” – “продукт”.

Наконец, имеются фреймы качественных характеристик действия, относящиеся тем не менее как селекционные различители “внутри” – “наружу”, а также “цель” – “средство”, “место” – “время”. В различных комбинациях эти фреймы актуализируют валентность глагола, выступая как составляющие семантики падежей.

Литература

1. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса М.: Прогресс, 1988, с. 250
2. Пешковский А. Русский синтаксис в научном освещении. М.: Языки славянской культуры, 2001

QLOBALİZASIYA DÖVRÜNDƏ TƏRCÜMƏNİN IDEOLOJİ VƏ ETİK PROBLEMLƏRİ

Abdurəhmanova K.E.

Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan

Qloballaşma bir çox tamamilə fərqli və bu günə qədər mədəniyyətlərarası qarşılıqlı ünsiyyəti olmayan mədəniyyətləri birləşdirdi. Mədəniyyətlərin belə bir görüşünün ilk və birbaşa təzahürü tərcüməçilərə olan tələbatın gözlənilməz artımı idi.

Şübhəsiz ki, yaşadığımız dünya getdikcə "qloballaşır" və internet, IP telefoniya, faks maşınları, peyk televiziya və mobil telefonların ortaya çıxması bu fenomeni hərəkətverici qüvvə halına gətiribdir. Baxmayaraq ki, bunun səbəbi aydındır, nəticələr daim dəyişir və heç kim bunun sonunun nə olacağını təxmin edə bilməz. Halbuki, bu gün ən aydın tendensiya qloballaşmanın dil baryerləri mövcudluğu problemi olmasının vurğulanmasıdır.

İngilis dili XXI-ci əsrdə qədim dövrlərin latın dili kimi qəbul edilir və elmi biliklərin beynəlxalqlaşdırılmasında mühüm rol oynayır. İngilis dili qloballaşma kontekstində müxtəlif mədəniyyətlər arasında dialoq vasitəsi olaraq istifadə olunan funksional bir dildir. Elmi söhbətlərdə və informasiya mübadiləsində onun üstünlüyü danılmazdır. Bu dil artıq nüfuzlu konfrans və jurnalların, müxtəlif ölkələrdə alimlərinin işlədiyi laboratoriyalarda tətbiq olunan qabaqcıl tədqiqat layihələrin dilinə çevrilmişdir.

İngilis dili həmişə bu cür dominant imtiyazlı mövqe tutmamışdı. XVII-ci əsrə qədər Latın dili təhsil almış Avropa elitası üçün ünsiyyət dili idi. Sonrakı əsrlərdə alman, fransız və rus dilləri bu rolu öz üzərinə götürmüşdü. XX-ci əsrin birinci yarısında alman və fransız dilləri ingilis dili ilə yanaşı, elmi və texniki bilik sahəsində yüksək statusunu qoruyurdu [1]. Alternativ bilik vasitələri bu dillərdə yaxın vaxtlara qədər inkişaf etməyə davam edirdi. Beləliklə, bəzi sahələrdə alimlər son hadisələri izah etmək üçün bir deyim, bir neçə xarici dil danışmaq məcburiyyətində qalırdılar. 90-cı illərdə tarazlıq dəyişdi və ingilis dili müasir dünyanın informasiya mübadiləsi sahəsində digər dillərdən rəqabət görmədən hakim dilə çevirildi. Bu şübhəsiz ki, ilk növbədə, Birləşmiş Ştatların iqtisadi liderliyi ilə bağlı olsa da, 1999-cu ildə 29 Avropa ölkələrinin təhsil

nazirləri tərəfindən imzalanmış Bolonya Deklarasiyası bu seçimi sona çatdırdı. Avropa ali təhsil sisteminin və akademik mobilliyin rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün nəzərdə tutulan bu razılaşma, Avropada və ondan kənarda yerləşən bütün universitetləri və ali təhsil müəssisələrini Böyük Britaniyanın tələblərinə uyğun olaraq yenidən qurulmasına gətirib çıxartdı. Avropada ortaq təhsil məkanının yaradılmasının nəticələrindən biri də, Bolonya Deklarasiyasının təsiri sərhədlərində çalışan tədqiqatçılardan beynəlxalq elmi jurnallarda ingilis dilində məqalələri dərc etmək tələbi irəli sürüldü. Bu addım nəinki dünya ictimaiyyətinə onların tədqiqat nəticələrini təqdim etməyə yönəldilmişdi, həmçinin layihələrin məəiləşdirilməsinə və peşələrində yüksək yerləri əldə etmək üçün nəzərdə tutulmuşdu. Təbii ki, bu proseslər tərcümə sahəsində dəyişikliklərə gətirib çıxardı. İlk növbədə, ingilis dilində tərcümənin həcmi artmasına səbəb oldu, bu da İngilis dili doğma dili olmayan tədqiqatçıların öz nailiyyətlərinin beynəlxalq səviyyədə tanınması arzusunun irəli gəlirdi. Buna baxmayaraq qeyd etmək lazımdır ki, bu artım bütün intizam xarakterli sahələrə vahid olmamışdır.

Beynəlxalq nəşrlərin redaktorları qeyd edirlər ki, dəqiq elmi sahələrinin mətnlərində onların işləri əsasən məqalələrin redaktə olunmasından ibarətdir. Halbu ki, sosial və humanitar sahələrdə materialların tam tərcüməsi tələb olunur. Ehtimal etmək mümkündür ki, dəqiq elmlər sahəsində işləyən qeyri-ənənəvi daşıyıcıları öz işlərini (qismən yaxud tam şəkildə) ingilis dilində tədqiq edirlər, və bununla da onlar üçün ingilis dilində (ana dillərində ingilis dilli teminlərin olmamasından irəli gələn səbəblərdən) öz işlərini yazmaq daha asan olur. Həmçinin nəzərdən qaçırmamaq lazımdır ki, elmi ingilis dili müəyyən bir aydınlıq və dəqiqlik tələb edir, xüsusən də rəqəmsal informasiyanın nəticələrinin təstiqi ilə əlaqədarsa. Sosial və humanitar elmlər, əksinə, milli mədəniyyət və dil ilə daha yaxın olduqlarından bu mətnləri tərcümə etmək daha çətin olur. Əlbətdə ki, bu yalnız bəzi ifadələrin lokal hadisələri təfsir etməsiylə və onların ingilis dilində ekvivalentlərinin olmamasıyla bağlı deyil. Orijinal dilin mətni, bir qayda olaraq, ingilis dilinə xas olmayan, ritorik normalara uyğun olaraq strukturlaşdırılmışdır, bu da öz növbəsində, həmin mətnin beynəlxalq nəşrlərdə çap olunması üçün məqsədəuyğun olmasını təmin edilməsində çox dəqiq və ciddi iş tələb edir. Bəzən mənbə mətni ingilis dilində bənzər mətnlərin əsasını təşkil edən paradigmaya uyğun olmayan epistemoloji paradigmada yerləşdirilir. Belə hallarda, mətnin mütəxəssisə aydın olması üçün əhəmiyyətli dərəcədə düzəldilməsi zəruridir. Mətnin bu cür emalı demək olar ki, qaçılmaz olaraq bütün epistemoloji infrastrukturun məhvə və onun anglo-saxon dünyagörüşünə uyğun olan bir şəkildə əvəzlənməsinə gətirib çıxarır. Əslində bu proses peşəkar bilik vasitələrinin əldə olunmasına alternativ yolları məhv edir. Digər tərəfdən, biliklərin beynəlxalqlaşdırılması ilə əlaqəli olaraq mətnləri ingilis dilindən digər dillərə tərcümə etmək zərurəti yarandı. Bununla belə, ən yaxşı təcrübə mübadiləsi adətən ingilis dilindədir. İngilis dilindən digər dillərə əsasən bilikləri yaymaq məqsədiylə və ya müvafiq elmi ictimaiyyət tərəfindən qəbul edilməsi üçün tərcümə olunan əsərlərdir. Beləliklə, bu gün məktəblər və universitetlər üçün dərslərin ana dilə tərcüməsi üçün əhəmiyyətli bir şərait, eləcə də geniş oxucu kütləsinə yönəlmiş elmi ədəbiyyat yaranmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilindən tərcümə çox vaxt mənfi epistemoloji təsirə malikdir və tərcümə olunmuş mətn idrak məntiqini və konseptual aparatı müəyyənləşdirir. İngilis dilində yazılan mətn o qədər yüksək statusa və nüfuzuna malik olur ki, tərcüməçi ana dilinin lingvistik normalarına və mədəni ənənələrinə uyğun şəkildə çevirmək lazım olmadığı qənaətinə gəlir. İngilis dilinin strukturu ana dildə tam əks olunur və tədricən tərcümə olunan dili zəbt edir. Elmi sahədə bu proses demək olar ki, bütün dillərə təsir etdi (intellektual mədəniyyətin güclü ənənələri olan və keçmişdə elmi nəsrin klassik dilləri kimi istifadə edilənlər istisna olmaqla). Ana dilə ingilis mənşəli sözlərin və onun strukturunun daxil olaması nəticəsində, bir müddət sonra bu dillərdə elmi diskurs "dominant dildə baş verən analoqun aynasına çevrilir" [3].

Yuxarıda qeyd etdiklərimizi nəzərə alaraq, elmi sahələrdə ingilis dilinin qaçılmaz üstünlüyü tərcümədə, istiqamətindən asılı olmayaraq (ana dilindən və ya ana dilinə), ingilis dili üçün yüksək prioritet təmin olunur. İngilis dilinə tərcümə olunan mətnlər beynəlxalq jurnallarda dərc edilməzdən əvvəl əhəmiyyətli dərəcədə redaktə olunur, belə ki tərcümə olunmuş mətn hər hansı elmi cəmmiyyət üçün aydın olmalı və asanlıqla qavranılmalıdır. Lakin vəziyyət tamamilə dəyişir əgər mətnlər ingilis dilindən tərcümə olunur. Bu zaman mətnin maksimal şəkildə orijinala yaxınlığı saxlanılır. Texnologiya və sənayə sahəsində peşəkar ünsiyyət formasında ortaya çıxan ingilis dili, sosial və humanitar elmlər sahəsində də tədricən yayılır. Dünyanın hər bir yerində müəlliflər və tərcüməçilər üçün tələbləri aşağıda qeyd etdiyimiz kimi ümumiləşdirmək mümkündür: fikirlərini aydın, lakonik, obyektiv və qərəzsiz şəkildə ifadə etmək; fakt və mülahizələr arasında fərqləri aydın qeyd etmək; mətnin strukturlaşdırılmasında müəyyən bir iyerarxiyaya riayət etmək (işin başlanğıcında ümumi şəkildə tərtib edilmiş mövzu, tədricən inkişaf etdirilməlidir və arqumentlər ardıcıl olaraq təqdim edilməlidir); cümlələr çox uzun olmamalı və sintaktik cəhətdən düzgün olmalı; dilin leksikası təbii, iddiasız, konkret olmalıdır; təriflər diqqətlə hazırlanmış olmalıdır.

Deyilənləri nəzərə alaraq, belə bir qənaətə gəlirik ki, tərcümə olunan mətndə ideoloji və etik problemləri həll edərək lazımı biliklərin verilməsi üçün tərcüməçi kifayət qədər peşəkar olmalıdır. Tərcüməçi şəxsiyyətlər arasındakı ünsiyyəti və qarşılıqlı anlaşmanı təmin etməklə yanaşı müasir dünyanın mədəniyyətlərarası fərqləri və ziddiyyətləri nəzərə almalıdır. Anglo-sakson akademik sisteminə üstünlük, informasiyanın dəqiq ötürülməsi vasitəsi olan, diskurs növünə verilir, yəni şəxsiyyətlərarası və estetik aspektləri nəzərə almadan, dilin referensial funksiyasına üstünlük verir. Realistik tərcümə nəzəriyyəsinə əsasən, xarici dünya müşahidəçilərin subyektiv mövqedən və ya istifadə olunan bilik vasitələrindən asılı olmayaraq, mütləq terminlərlə qəbul edilməli, təhlil edilməli və təsvir edilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Ammon U. The encyclopedia of applied linguistics. New York: Wiley-Blackwell. 2013. Pp. 1–4.
2. Ferguson G. Ibérica. 2007. Vol. 13. No. 1. Pp. 7–38.
3. Olohan M., Salama-Carr M. The Translator Studies in Intercultural Communication. 2011. Vol. 17. No. 2. Pp. 179–188.

ОСОБЕННОСТИ ПЕРЕВОДА АРАБСКИХ ПОСЛОВИЦ НА РУССКИЙ ЯЗЫК

Арипова З.Д.

Международная исламская академия, Узбекистан

Арабский язык – один из древнейших и наиболее развитых языков мира. Он стоит в одном ряду с языками, оказавшими наибольшее влияние на весь ход мировой цивилизации. Изучение арабского языка приобретает особую актуальность в настоящее время, что связано с важным геополитическим положением арабских стран, широкой распространённостью арабского языка в мире.

Процесс глобализации жизни и культуры развивается все шире и глубже, и потому, в частности, каждая национальная культура в мире представляет собой постоянно изменяющийся элемент единой мировой культуры. Огромную роль в сохранении и развитии духовных и материальных ценностей играет язык каждого народа. Постоянно возрастают требования к преподаванию иностранных языков. Усваивая язык, человек одновременно проникает в новую национальную культуру, получает огромное богатство, хранимое языком.

Арабский язык, как и другие языки мира, богат пословицами и поговорками, которые являются сокровищницей человеческой мысли и опыта. Они, выступая одновременно в буквальном и переносном смысле – или только в переносном, передают от одного поколения к другому народную мудрость, взгляды на различные стороны жизни, одобряют у людей одни качества и осуждают другие, делают язык более метким, более выразительным и образным [1, 5].

Известный восточный учёный Аль-Фараби рассматривает пословицы как выражения, удовлетворяющие все слои населения, как в словесном плане, так и в смысловом: «Пословицы до такой степени нравятся людям, что их произносят как в минуты радости, так и минуты печали» [2, 486].

В наше время особую актуальность приобретает детальное изучение арабских пословиц и для более целостного восприятия и понимания всех тонкостей арабского фольклора. Арабский учёный Ар-Рагиб Аль-Асфхани определил понятие арабских пословиц следующим образом: «Пословица – это высказывание, схожее с другим высказыванием или событием, сравнивающееся с ним и объясняющее его» [3, 464].

Понятие «пословица» можно встретить в арабских источниках, как *حكمة* «мудрость», *قول* «высказывание», *نادرة* «смешная история», *وعظ* «поучение». Наиболее часто употребляемым арабским термином, применяемым к понятию «пословица», является слово *مثل* «пословица». Следует отметить, что в самом распространённом отечественном Арабско-русском словаре (авт. Баранов Х.К.) арабское слово *مثل* в переводе на русский язык означает: 1) пример, образец; идеал; 2) подобие; 3) пословица, поговорка; 4) басня, притча. [4, 727]. В арабских источниках пословицы обозначаются именно этим термином. Это не случайно, так как в арабских пословицах зачастую приводятся примеры и наставления, касающиеся предписываемых моделей поведения, содержащие уподобления и сравнения (например, людей с животными). Примеры, наставления и сравнительные образы часто можно встретить в пословицах других языков, в частности, русского. Что касается всевозможных притч, историй и легенд, лежащих в основе арабских пословиц, то их многообразие и вариативность производят впечатление. Так, в основе арабской пословицы

لَقَدْ أَكَلْتُ يَوْمَ أَكَلِ الثَّوْرُ الْأَبْيَضَ Я был съеден в тот день, когда был съеден белый бык лежит следующая притча: «Однажды в диком лесу жили три быка – белый, чёрный и рыжий. Лев жил по соседству с быками и часто пытался на них напасть, но безрезультатно. Быки заступались друг за друга и пословица «Один за всех и все за одного» была их девизом. Лев решил применить хитрость и однажды сказал чёрному и рыжему быкам: «Мы с вами схожи по цвету, а белый бык от нас отличается, и его цвет может привлечь внимание охотников, и тогда погибнем мы все. Он очень опасен для нас, позвольте мне его съесть». Чёрный и рыжий быки ответили: «Ешь!» и не стали заступаться за белого быка, когда лев напал на него. Через некоторое время лев подошёл с тем же предложением к рыжему быку, и рыжий бык послушал льва и не стал заступаться за своего брата – чёрного быка. Прошло время, и лев сказал рыжему быку: «Сейчас я тебя съем в любом случае». Рыжий бык ответил: (Я был съеден в тот день, когда был съеден белый бык)» [5, 170]. В этой притче рассматриваются такие человеческие качества, как верность и предательство. Мораль данной пословицы заключается в порицании предательства. Однако данный смысл раскрывается лишь при знакомстве с представленной выше притчей [6, 7].

Арабские пословицы появились на свет вместе с языком и неотрывно от него. С доисламских времён арабский язык имел отличительные черты, которые сохранились и в исламскую эпоху. Эти отличительные черты присутствуют и в пословицах. Таким образом, некоторые пословицы теряют своё первоначальное значение при переводе на другие языки, что в свою очередь требует сопровождения данного перевода лингвострановедческим комментарием. Е.К. Чаплина утверждала, что «перевод является наиболее эффективным способом усвоения языкового материала и средством сознательного сопоставления строя двух языков» [7, 72]. И.В. Рахманов утверждал: «Поскольку мысли существуют лишь на базе языкового материала, а учащиеся мыслят на родном языке, то единственным средством понимания прочитанного или услышанного является перевод на родной язык вслух или про себя» [8, 128].

С древних времён арабы фиксировали свой жизненный опыт и различные философские высказывания в форме пословиц. Арабский историк Аль-Калькашанди утверждает, что пословицы стали записываться вместе с первыми образцами арабской литературы [9, 296]. Пословицы народов мира (в частности, арабские пословицы) не просто фиксируют многообразие окружающей действительности, но и выражают отношение к ней. Они никогда не бывают равнодушными, отстранёнными от тех жизненных событий и фактов, которым посвящены.

В арабских пословицах, поговорках и афоризмах просматривается приоритет темы семьи. Во многих пословицах делается акцент на важность семьи. «Дом», то в пословичном представлении арабского народа это центр личного пространства, противопоставленного чужому. Значимость дома в жизни человека – это особая категория, свойственная арабу.

В арабских пословицах данной группы просматривается любовь к семье и к Родине.

لَا يَشْكُرُ اللَّهُ مَنْ لَا يَشْكُرُ أَهْلَهُ Аллах не благодарит того, кто не благодарит свою семью.

مَنْ يَمْدَحُ الْعَرُوسَ إِلَّا أَهْلُهَا? Кто похвалит невесту кроме её семьи?

Следует отметить, что зачастую в арабских пословицах используется обращение с восклицанием, обозначающее частицей обращения йā «О!». Обращение в пословицах применяется, как правило, для усиления значения главной идеи, заключённой в пословице.

كَيْفَ يَكُونُ الشَّجَرُ، كَيْفَ يَكُونُ الْفَرْخُ Каким будет дерево, такими и вырастут птенцы. В данной пословице семья сравнивается с деревом. Если дерево будет крепким, и на нём будет много листьев и плодов, то, соответственно, птенцы, обитающие на этом дереве, постоянно будут находить пропитание и вырастут большими и сильными. Так же и семья: если она будет крепкой и нерушимой, то и дети вырастут достойными представителями общества.

وَعَلَى سَوَاطِلِكَ حَيْثُ يَرَاهُ أَهْلُكَ. Вешай свой кнут там, где его увидит твоя семья. Используется с целью показать, что в воспитании нужно сочетать твёрдость с мягкостью. Кнут не стоит применять в воспитательных целях, но необходимо, чтобы его видели [10, 9].

فَوَيْلٌ لِلْحَاجَةِ خَيْرٌ مِنْ طَلِبِهَا إِلَى غَيْرِ أَهْلِهَا Не получить какую-то желаемую вещь лучше, чем просить её не у её семьи. Здесь под словом «семья» подразумеваются достойные люди. Данная пословица используется с целью предостережения от обращения за помощью к недостойным людям, которые могут потом причинить вред.

При переводе некоторые пословицы и поговорки теряют своё первоначальное значение на другие языки, что в свою очередь требует сопровождения данного перевода лингвострановедческим комментарием.

Для перевода пословиц и поговорок с арабского на русский язык можно использовать описательный и комбинированный способы перевода.

Литература

1. Поликанов В. Краткий словарь популярных йеменских пословиц с их переводом и русскими соответствиями / В.Ф. Поликанов. – СПб.: Изд-во Роза мира, 2005
2. السيوطي. المزهري في علوم اللغة. مطبعة بابي الحلبي. – القاهرة، 1998
3. الراغب الأصفهاني. المفردات في غريب القرآن. دار المعرفة. – بيروت، 1998
4. Баранов Х. Арабско-русский словарь / Х.К. Баранов. – Ташкент: «Камалак», 1994.
5. السعيد محمد بدوي. الكتاب الأساسي. الجزء الثاني. المنذمة العربية للتربية والثقافة والعلوم. – تونس، 1996.
6. Юзмухаметов Р. Арабская паремиология. Учебное пособие. Казань, 2012.
7. Чаплина Е. О сознательном обучении иностранным языкам в средней школе. // Иностр. языки в школе, 1948, № 2, с. 72
8. Рахманов И. О. задачах преподавания иностранных языков в школе / Известия АПН РСФСР. Вып. 32, М., 1951, с. 128.
9. الفلقشندي. صبح الأعشى في صناعة الإنشاء. دار الكتب المصرية. - القاهرة. 1963.
10. Шайхуллин Т., Омри А. Лингвокультурологический аспект интерпретации устойчивых конструкций арабского языка// Учебное пособие. Казань, 2013

ПРОБЛЕМА ПЕРЕВОДА: ТИПЫ И УРОВНИ

Арпентьева М.Р.

Югорский государственный университет, Ханты-Масийск, Россия

Аннотация. Перевод – важная часть изучения и преподавания иностранного языка в условиях отсутствия языковой среды. Сравнительный анализ разных типов перевода помогает осмыслить нюансы, которые бывает трудно понять в отсутствии языковой среды (взаимодействия с носителями языка, совместной жизни в культуре, родившей тот или иной язык). Перевод отражает множество вариантов понимания, т.е., бесчисленное количество возможных переводов, из которых обучающемуся и обучающему необходимы выбрать те, что отражают «дух» национальной культуры, ее менталитет, в наибольшей степени. Проблема перевода и уровня перевода – сложная многоплановая проблема, требующая своего разрешения как в практическом, так и теоретическом планах.

Перевод – важная часть изучения и преподавания иностранного языка в условиях отсутствия языковой среды. Сравнительный анализ разных типов перевода помогает осмыслить нюансы, которые бывает трудно понять в отсутствии языковой среды (взаимодействия с носителями языка, совместной жизни в культуре, родившей тот или иной язык). Перевод отражает множество вариантов понимания, т.е., бесчисленное количество возможных переводов, из которых обучающемуся и обучающему необходимы выбрать те, что отражают «дух» национальной культуры, ее менталитет, в наибольшей степени. Проблема типов перевода и проблема уровней перевода тесно связаны. С одной стороны, каждый тип перевода может быть рассмотрен как определённый уровень, с другой – каждый уровень представляет собой тип. Однако, понятие уровня отсылает нас к качеству знания языка, а понятие типа – к функциональной ситуации применения языковых знаний и умений. Вместе с тем, как показано А.Р. Лурией во время исследования функциональных возможностей организма при решении разных задач, функциональная ситуация не только меняет характер понимания, но и характер, в том числе спектр или уровень действий и отношений.

Перевод как компонент изучения и преподавания иностранного языка в условиях отсутствия языковой среды – понимающая совместная или индивидуальная деятельность обучающихся и обучающихся, требующая от них более или менее ординарного или трансординарного знания как собственного, так и переводимого языка, большего или меньшего понимания себя и мира, в том числе – понимания языковых и культурных различий и их роли в жизни и отношениях людей. Трудности перевода в контексте изучения и преподавания иностранного языка в условиях отсутствия языковой среды особенно хорошо иллюстрируют переводы профессиональных текстов. Работа над переводом профессиональных текстов в процессе изучения и преподавания иностранного языка в условиях отсутствия языковой среды – не только когнитивная или коммуникативная, но и собственно духовная, включающая ценностный диалог, понимание как

бытийный процесс [1], деятельность специалиста. Эта деятельность имеет как типические, так и уникальные черты, в том числе по сравнению с ситуациями изучения языка и культуры в рамках «включенного» погружения в культуру и взаимодействия с ее носителями. Современные типологии переводов включают несколько основных параметров: типы переводов выделяются по форме презентации текста перевода и текста оригинала; типологизация осуществляется по жанрово-стилистическим особенностям и жанровой принадлежности переводимого материала; по основным функциям; по полноте и типу передачи смыслового содержания оригинала; типы переводов выделяются также по соотношению типов языка перевода и языка оригинала; типологизация часто осуществляется по характеру соответствия текста перевода тексту оригинала; очень распространена типологизация по характеру субъекта переводческой деятельности и его отношению к автору переводимого текста; продуктивный вид типологизации переводов включает их классификацию по первичности текста оригинала; по типу переводческой сегментации и способу переработки переводимого материала; также весьма распространенной является классификация по типу адекватности перевода (классификация А.Паршина и др.). Однако, они практически не рассматривают вопросы специфики перевода, его процесса и результата в контексте изучения и преподавания иностранного языка в условиях отсутствия языковой среды [2].

Знание профессионального иностранного языка – это умение разговаривать, читать, переводить – то есть понимать созданные на данном языке тексты, которое формируется в ходе изучения и преподавания иностранного языка в условиях отсутствия языковой среды. Перевод, в том числе условно-дословный, это уникальная деятельность, требующая развернутого и соотнесения целого комплекса значений и смыслов, вытекающих и «втекающих» в огромный смысловой универсум. Сюда входит как смысловой «багаж» каждого отдельного человека и человеческой жизни в целом, смысловой «багаж» языка и культур отдельных групп (народов и т.д.), и «багаж» всего человечества. Таким образом, каждый отдельный субъект – индивид или группа человечества, выступают как (со)автор текста. Это множество «багажей» - универсумов рождает бесчисленное количество вариантов понимания, т.е., бесчисленное количество возможных переводов, в том числе в процессе изучения и преподавания иностранного языка в условиях отсутствия языковой среды. И, если мы не говорим о формальной грамотности перевода, осуществляемого субъектом в условиях отсутствия языковой среды, то его содержательная точность в процессе изучения и преподавания иностранного языка в условиях отсутствия языковой среды может быть весьма различной: возникают разные уровни перевода. Их существование становится заметно лишь за пределами «минимального», машинного или близкого к нему уровня поиска дословных соответствий, а также при сопоставлении процессов и результатов изучения и преподавания иностранного языка в условиях присутствия и в условиях отсутствия языковой среды. Однако, для того, чтобы разговаривать на том или ином языке «свободно», и, тем, более, для того, чтобы переводить тексты профессионального типа, достичь уровня многостороннего и многоуровневого понимания, даже в условиях отсутствия языковой среды, необходимо уметь реализовать разные уровни перевода. Встречаясь с разными вариантами переводов в процессе изучения и преподавания иностранного языка в условиях отсутствия языковой среды, мы можем исследовать этот феномен и найти пути формирования и развития «искусства перевода» даже в условиях отсутствия языковой среды [2; 3; 4; 5; 6; 7 и др.].

Литература

1. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества. Москва: Искусство, 1979, 424 с.
2. Воробьева М.В. Перевод как средство формирования творческих речевых умений иноязычного межкультурного общения на старших курсах языкового вуза: дисс.... кандид. педагог. наук. Улан-Удэ, Бурятский государственный университет, 2014.- 307 с.
3. Наугольных А. Ю. О глубине понимания в разных видах перевода // Вестник ПНИПУ. Проблемы языкозн. и педагогики. 2013, -№7 (49), с.197-202.
4. Уланович О.И. Понимание оригинала при переводе // Вестник Томского государственного университета. Филология. 2015, №1 (33), с.78-87.
5. Чайковский Р.Р. Реальности поэтического перевода. Магадан: Кордис, 1997, 197 с.
6. Lefevre A. Translating poetry. Amsterdam: Van Gorcum, 1975, 127 p.
7. Raffel B. The Art of Translating Poetry. Pennsylvania SU, 1990, 220 p.

XV-XVI ƏSRLƏRDƏ AZƏRBAYCANDA BƏDİİ TƏRCÜMƏNİN İNKİŞAFI

Babayev Y.M.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Azərbaycan

XV əsrin bizə gəlib çatan bədii tərcümə nümunələrindən **Şeyx Vəli Şirazinin «Gülşəni-raz»** və **Əhmədinin «Əsrarnamə»** tərcümələri xüsusilə diqqəti cəlb edir. **V. Şirazinin** əsəri Azərbaycan şairi, filosofu, mütəfəkkiri M. Şəbüstərinin sufi-fəlsəfi mövzulu məşhur «Gülşəni-raz» («Sirr gülşəni») məsnəvi-poemasının Azərbaycan türkcəsinə tərcüməsidir. Mütərcim əsəri hicri tarixlə **1426-cı ildə «mənzum eylədiyini»**, yəni tərcümə etdiyini, bu zaman yaşının «*əlliye irməgə yakın*» olduğunu söyləyir. V.Şirazi şeirlər yazsa da, ədəbiyyat tarixində daha çox «Gülşəni-raz»ın mütərcimi kimi məşhurlaşmışdır. Müəllifin girişdə verdiyi izahatdan bəlli olur ki, tərcümə Osmanlı sultanı II Murada (1421-1451) ithaf edilmişdir. Məlum olduğu kimi, M.Şəbüstərinin «Gülşəni-raz»ı 1317-ci ildə qələmə alınmışdır. Mənzumdur, daha dəqiqi bədii-fəlsəfi poemadır. Hüseyn Hərəvinin sufizmə dair verdiyi 15 suala verilən poetik-fəlsəfi cavabdan ibarətdir. Məsnəvi formasındadır, həzəc bəhrindədir. Həcmi 1000 beytə qədərdir. Yaxın və Orta Şərqdə təsəvvüflə bağlı ən məşhur əsərlərdən biri kimi tanınır.

V.Şirazi dini-fəlsəfi mətləblərin, sufi baxışların poetik təcəssümündən ibarət, yəni tərcüməyə çətin uyuşan, bir dildən başqa dilə çevrilməsi mürəkkəb olan bu əsəri farscadan Azərbaycan dilinə böyük müvəffəqiyyətlə tərcümə etmişdir. Tərcümənin geniş şöhrət tapmasının səbəbi budur. Mütərcim M.Şəbüstərinin əsərinin bəhrini (həzəc) və bədii formasını (məsnəvi) eynilə saxlamışdır. Bununla belə, o, sərbəst hərəkət etmişdir.

Şirazinin tərcüməsində də tam sərbəstlik müşahidə edilir. Hər şeydən əvvəl, orijinala tərcümənin həcmi arasında ciddi fərq vardır. Belə ki, «Gülşəni-raz»ın orijinalının həcmi yuxarıda dediyimiz kimi, 1000 beytə qədərdirsə, tərcümədə 3000 beytə yaxındır.

XV əsrin digər bir poetik tərcümə nümunəsi **Əhmədi** ünvanlı şairin «**Əsrarnamə**»sidir. «**Əsrarnamə**» XII-XIII əsrlərdə yaşamış, təriqət poeziyasının məşhur ədəbi şəxsiyyətlərindən **Şeyx Fəridəddin Əttardan** (1120-1230) tərcümədir. Müəllif əsəri miladi ilə **1479-cu** ildə səfər ayının 12-də cümə günü Təbriz şəhərində bitirdiyini yazır. Tərcümə Ağqoyunlu hökmdarı Sultan Yaqubun (1478-1490) baş əmiri, sufiliyə meyil edən Xəlilullaha həsr etmişdir. Əhmədinin «**Əsrarnamə**»sindəki hekayətlər təsəvvüf ruhludur. Bu mənzum əhvalatlarda düşündürücü, tərbiyəedici əxlaqi-didaktik ideya-məzmun çaları aparıcı xətt təşkil edir. Hekayətlər ayrı-ayrı görkəmli sufi şeyxlərin, bəzi tarixi şəxsiyyətlərin, dərvişlərin və s.-nin həyatının müəyyən məqamları ilə bağlı əhvalatlardan ibarətdir. Bunlar insanı mənəvi kamilliyə, batini saflığa, ülvyyəyə, Allahın hikmətlərini dərk etməyə, «nəfsi-əmmarə»dən qurtulmağa çağırır.

Əhmədi «**Əsrarnamə**»ni ana dilinə hərfən deyil, sərbəst tərcümə etmişdir. Əhvalatların bir çoxunda məzmunu, süjetə müdaxilələr etmiş, bəzi epizodları ixtisar etmiş, bəzilərini isə artırmışdır. Tərcümə mətninin dil və üslub sistemində folklor ruhu aydın sezilir. Mətnin poetik təhkiyə ahəngi, linqvistik ovqatı canlı danışq dilinə yaxındır. Təhkiyədə nağıl, rəvayət tərzii kifayət qədər bariz şəkildə özünü büruzə verir.

XVI əsrdə bədii tərcümənin inkişaf tempi daha da intensivləşir, milli dilə çevrilən əsərlərin sayı artır. Bu dövrün professional tərcüməçilərindən biri **Məhəmməd Nişatidir**. O, «**Şühədanamə**», «**Şeyx Səfi təzkirəsi**» kimi nisbətən irihəcmli, məşhur bədii nəsr tərcümələrinin müəllifidir.

Bu dövrdə mütərcimlərin müraciət etdikləri əsərlərdən biri də «**Hədisi-ərbəin**»dir. Həmin mövzulu əsərə ana dilinə tərcümə məqsədilə iki müəllifin – **M.Füzulinin** və **Həzni** adlı şairin müraciət etdikləri məlumdur. Səfəvilər dövründə Şeyx Səfi ilə əlaqədar əsərlərə maraq artmışdı. M.Nişatinin «**Şeyx Səfi təzkirəsi**»ni ana dilimizə çevirdiyini dedik. Tarixin adını gizlətdiyi **naməlum bir müəllif** də Şeyx Səfi mənaqəbələrini «**Mənaqibi-Şeyx Səfi**» adı ilə azərbaycancaya tərcümə etmişdi. Əslində bu, İbn Bəzzazın «**Səffətüs-Səfa**» əsərinin tərcüməsidir. Nişati də, həmin naməlum mütərcim də eyni əsəri azca fərqli adla türkcəyə çevirmişdilər.

XVI yüzilliyə aid əsərlərin içərisində həm nəzmlə, həm də nəslə edilən tərcümələr vardır. Məsələn, **Məqsudinin «Möcüzənamə»**si bu dövrün mənzum, **Mahmud Şirvaninin «Xəridətül-əcaib və fəridətül-qəraib»** («Möcüzələr mirvarisi və qəribəliklər incisi»), yaxud **Əbdülhadi Bəvazicinin «Kəvamilüt-təbir»** («Ən kamil yuxuyozma») əsərləri isə mənsur tərcümələr sırasına daxildir.

Orta əsrlər tərcümə ədəbiyyatımızın iki qiymətli nümunəsi **Mövlana Məhəmməd bin Hüseyn Katib Nişatiyə** məxsusdur. Bunların hər ikisi fars dilindən Azərbaycan türkcəsinə çevrilmişdir. Həmin əsərlərdən birincisi «**Şühədanamə**», digəri isə «**Şeyx Səfi təzkirəsi**»dir. Mətnin əsas hissəsi **mənsur** şəkildə olan bu tərcümələr həcmcə orta yüzilliklərə məxsus tərcümə əsərlərimizin ən böyük abidələrindən sayıla bilər.

«Şühədanamə» Hüseyn Vaiz Kaşifinin (?-1404) «Rövzətüş-şühəda» («Şəhidlər bağçası» - 1502) əsərindən tərcümə edilmişdi. Mütərcim əsəri Şah Təhmasibin sifarişi və Şiraz hakimi Qazi xan Sarı Şeyx oğlunun göstərişi ilə türkcəyə çevirdiyini ayrıca vurğulayır. Əsər **1539-cu ildə** tərcümə olunmuşdur.

«Rövzətüş-şühəda» daha çox imam Hüseynin həyatı, Kərbəla hadisələri və faciəsi ilə əlaqəli bir əsər kimi tanınır. Ancaq dibaçə və on fəsildən ibarət əsərdə Adəmdən başlayaraq bəzi məşhur peyğəmbərlərin, o cümlədən Məhəmməd (ə.s.) peyğəmbərin, onun qızı Fatimənin, Əli ibn Əbutalibin, onun oğlu 2-ci imam Həsənin və s. həyatı ilə bağlı fəsillər də vardır.

Məhəmməd Nişati «Rövzətüş-şühəda»-nı «Şühədanamə» adı ilə ana dilinə çevirmişdi. Lakin onun strukturunu saxlamışdı. Yəni Nişatinin tərcüməsi də dibaçə və on fəsildən ibarətdir. «Şühədanamə» orta əsrlərin hərfən edilən tərcümə nümunələri cərgəsinə daxildir. Doğrudur, tərcümədə bəzən sərbəstliyə yol verilmişdir. Xırda ixtisarlara, artırmaqlar vardır, amma bunlar cüzidir. Nişati tərcümə zamanı maksimum dərəcədə orijinala sadıq qalmağa, mətnin əsas həcmi, kompozisiyasını, əhvalat arxitekturasını, qayəsini hifz etməyə təşəbbüs göstərmişdir. Lakin mühüm bir məsələdə oxucu kütləsinin səviyyəsini, anlam tərzini nəzərə almışdır. Həmin məsələ tərcümənin dil-üslub xüsusiyyətləri, ifadə tərzilə bağlıdır. Belə ki, əgər Vaiz Kaşifinin əsəri orijinalda dəbdəbəli, zinətli bir dildədirsə, Nişati onu mümkün qədər sadə, anlaşılıqlı, hamının başa düşəcəyi bir dildə Azərbaycan türkcəsinə çevirmişdi.

Məhəmməd Nişatinin ikinci tərcümə əsəri «**Şeyx Səfi təzkirəsi**»dir. Mütərcimin «Təzkirə» adlandırdığı bu əsər **1542-ci ildə** I Şah Təhmasibin buyruğu əsasında ana dilinə çevrilmişdir. Bu, orta əsrlər ana dilli ədəbi abidələrimiz içərisində (istər orijinal, istərsə də tərcümə nümunələri) həcmcə ən böyüyüdür. «Şeyx Səfi təzkirəsi» XIV yüzillikdə yaşamış Təvəkkül ibn Bəzzazın farsca qələmə alınmış irihəcmli «Səfvətüs-səfa» əsərinin tərcüməsidir. İbn Bəzzazın bu əsəri Səfəvilər sülaləsinin banisi Şeyx Səfiəddinə (1252-1334) həsr olunmuşdur. Əsər Səfiəddin Ördəbilinin ölümündən bir az sonra, şeyxin oğlu, ruhani varisi İbn Bəzzazın yaxın münasibətdə olduğu Şeyx Sədrəddinin məsləhəti ilə qələmə alınmış, 1357-ci ildə tamamlanmışdır. «Səfvətüs-səfa» nəslərdir. Ancaq əsərdə çoxlu sayda kiçik şeir parçaları da vardır. Nişati ibn Bəzzazın bu məşhur əsərini hərfi tərcümə etməyə üstünlük vermişdir. Sərbəstliyə az meyl etmişdir. **Əbdülhadi Bəvazicinin 1547-ci ildə** bitirdiyi «**Kəvamilüt-təbir**» əsəri XII əsrdə yaşamış Hübeyş Tiflisinin «Kəvamilüt-təbir» əsərinin tərcüməsidir. Lakin mütərcim nəslə tərcüməyə başqa mənbələrdən əlavələr də etdiyini söyləyir. H.Tiflisinin əsəri farscadır. Bu, yuxu yozumlarına aid mənsur kitabdır.

XV-XVI yüzilliklərdə meydana gələn bədii tərcümə nümunələri yalnız tərcümə sənətimizin inkişafını göstərən faktlar deyil. Bunlar ədəbi dil tariximizi öyrənmək üçün də qiymətli qaynaqlardır.

Ədəbiyyat

1. Araslı H. Azərbaycan ədəbiyyatı: tarixi və problemləri. Bakı, 1998, s.
2. Hikmət İ. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: 2 cildə, II c., Bakı, 1928, s.
3. Nağısoylu M. Orta əsrlərdə Azərbaycanda tərcümə sənəti. Bakı, 2000, s.
4. Nağısoylu M. XVI əsr Azərbaycan tərcümə abidəsi «Şühədanamə». Bakı, 2003, s.
5. Nağısoylu M. Şirazinin «Gülşəni-raz» tərcüməsi (filoloji-tekstoloji araşdırma və tərcümənin mətni). Bakı, 2004, s.
6. Nağısoylu M. Əhmədinin «Əsrarnamə» tərcüməsi (filoloji-tekstoloji araşdırma və tərcümənin mətni). Bakı, 2005, s.
7. Şeyx Səfi təzkirəsi (Məhəmməd Nişatinin «Şeyx Səfi» təzkirəsi adlı XVI əsrə aid türkcə tərcümə əsərinin mətni. Tərtibçi və ön sözün müəllifi: Nağısoylu M.). Bakı, 2006, s.

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS ƏDƏBİ DİLİ SİSTEMİNDƏ DURĞU İŞARƏLƏRİNİN TARİXİ

Bağirova V.S.

Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan

Yazılı nitqi məqsədyönlü şəkildə tənzimləyən qrafik işarələr sistemində durğu işarələri deyilir. Həm orfoqrafiya qaydaları, həm də durğu işarələri yazılı nitqin konstitusiyası hesab olunur.

Durğu işarələri yazılı nitqdəki digər qrafik işarələrlə eyni dövrdə meydana gəlməmişdi. Öz tarixinə görə onlar hərfərdən müəyyən müddət sonra təşəkkül tapmışdır. Qədim zamanlarda yazı başdan - başa bitşik yazılardı. Buna görə də həm yazı, həm də oxu işində böyük çətinliklər meydana çıxırdı. Afad Qurbanoglu durğu işarələri haqda I cild "Ümumi Dilçilik" adlı kitabında əsaslı məlumatlar şərh etmişdir. Ona istinadən

deyə bilərik ki, yazı mədəniyyətinin təkamülü, yazıya olan tələbatın artması, müxtəlif forma və məzmununda yazıların meydana gəlməsi, o cümlədən fikrin oxucuya aydın çatdırıla bilməsi əsasında yazıda sözləri bölmək tələbatı ciddi şəkildə ortaya çıxdı. Bu tələblə, xalqlar sözləri ayırmaq üçün müxtəlif vasitələrə əl atdılar: bəzi xalqlar sözlər arasında şaquli xətlərdən, bəziləri isə xüsusi işarələrdən istifadə etmişdi. Müəyyən zaman keçdikdən sonra isə yazı və oxunu asanlaşdırmaq üçün sözlər arasında boşluq qoyulmuş və nəhayət, dürgü işarələrindən istifadə olunmağa başlandı. Yazı inkişafının ilkin mərhələlərində dürgü işarələri olmamışdır. Bu, əsasən, piktoqrafik yazının xarakterləri ilə bağlı idi. İdeoqrafik və sillaboqrafik yazıda, demək olar ki, onlardan heç istifadə olunmamışdır. Dürgü işarələrinin istifadəsi, əsasən, fonografik yazıdan başlayır. Dürgü işarələrindən ilk dəfə Finikiyada, Yunanıstanda istifadə olunmuşdur. Dürgü işarələrinin ilkin nümayəndəsi nöqtədir ki, o, hazırkı vəzifəsinə qədər bir sıra məqamlarda müxtəlif məqsədlər üçün istifadə olunmuşdur. Finikiya, Yunan, Latin yazılarında nöqtənin birinci vəzifəsi sözlərin sərhəddini müəyyən etmək olmuşdur. Müəyyən zaman keçdikdən sonra isə sözlər arasında boş yer qoyulmuş və nöqtə təkcə sözlərin sərhəddini bildirmək deyil, digər vəzifələr də daşımışdır. Qədim zamanlarda yazıda nöqtə işarəsindən böyük və kiçik fasiləni bildirmək üçün istifadə olunardı. Sonradan isə kiçik, orta, böyük fasilə müəyyənləşdikdə sətrin üstündə qoyulanda indiki nöqtəni, sətrin sonunda qoyulanda nöqtəli vergülü, sətrin altında qoyulanda isə vergülü ifadə edirdi. XII əsrdən etibarən nöqtə indiki vəzifəsində istifadə olunmağa başlandı. XVIII əsrdən sual, nida kimi bir sıra dürgü işarələri indiki vəzifəsində işlənməyə başlandı. Dürgü işarələrindən Azərbaycan yazısında da istifadə olunmuş, nöqtəni əvəz edən xüsusi işarəyə də 1073 - cü ildə yazıya alınmış "Kitabi - Dədə Qorqud" əsərində rast gəlinir. Dastanın XV əsrsə köçürülmüş Drezden nüsxəsində hər bir cümlənin sonunda ulduzvari işarədən istifadə edilmişdi. Təəssüf ki, bu dürgü işarəsi geniş yayıla bilməmişdir. XIX əsrin ikinci yarısında isə Azərbaycanda mətbuatın inkişafı ilə əlaqədar olaraq bir sıra əsərlərdə müxtəlif formada dürgü işarələrindən istifadə olunmuşdur. 1905-ci ildən etibarən yazılı nitqimizdə dürgü işarələrinin sayı get - gedə çoxalmış, 1920 - ci ildən isə onların sabitləşməsinə, təkmilləşməsinə daha çox əhəmiyyət verilmişdir. (Afad Qurbaov)

Yazının yaranma tarixi qədər dürgü işarələrinin yaranma tarixi qədim olmasa da, onun tarixi bizim eradan əvvələ söykənir. Vahid Dumanoglu'nun tədqiqatlara əsasən, dürgü işarələrinin yaranma tarixi bizim eradan əvvəl yaşamış məşhur filosof Aristofanın (450 - 385) adı ilə əlaqələndirilir. Buna baxmayaraq, həm Aristofanı, həm də onun müasirlərinin yazılı nitqdə istifadə etdiyi qrafik işarələr indiki dürgü işarələrindən məzmun və formaca fərqlənmiş, əsasən, nöqtə və abzasın istifadəsinə xismət etmişdir. Dürgü işarələri ünsiyyətə xidmət etmə funksiyasını daşımaqla yanaşı, yazılı nitqdə hərflərlə, hər hansı şərti işarələrlə göstərilə bilməyən məqamların ifadə olunmasına xidmət edir. Ümumilikdə desək, dürgü işarələrinin vahid yaranma dövrü olsa da, dürgü işarələrindən istifadə tarixən bütün dillərdə eyni olmamışdır. Zaman ötdükcə, elm və dil inkişaf etdikcə dürgü işarələri həm keyfiyyətcə, həm də kəmiyyətcə dəyişikliklərə məruz qalmış və təkmilləşmişdir. Hazırkı formasında isə o, demək olar ki, beynəlxalq xarakter almışdır. Müxtəlif dil sistemləri və əlifbalar olmasına baxmayaraq, bir çox xalqlar üçün dürgü işarələri ümumilik təşkil edir. Dürgü işarələri şifahi nitqi yazılı nitqdə daha dəqiq ifadə edən ən yaxşı qrafik vasitədir. Müxtəlif dillərdə yarandığı dövrlərdə dürgü işarələri arasında böyük fərqlər olmasına baxmayaraq, indiki halında əsasən, onlar ümumi xarakterə malikdir. Dürgü işarələrinin daha geniş sonrakı inkişafı orta əsrlər dövrünə gedib çıxır. XV - XVI əsrlərdə kitab çapının meydana gəlməsi ilə dürgü işarələrinin indiki inkişafında təkan və təşəkkül oldu. Dürgü işarələrinin sayca çoxalmasında, onların işlənmə qaydalarının tərtib olunmasında ilk dəfə olaraq, xüsusi mətbəə yaratmış Manatı qardaşlarının əvəzsiz rolu olmuşdur. Dil tariximizə nəzər yetirsək, dinimizdə dürgü işarələrinin işlənilməsi daha çox rus dilinin təsiri ilə əlaqəlidir. Rus dilində də dürgü işarələrinin istifadəsi təqribən Avropa yazılı nitqində dürgü işarələrinin işlədilməsi ilə eyni zamana təsadüf edir. İlk zamanlarda dürgü işarələri kəmiyyət etibarilə azlıq təşkil etmiş və bəsit formada olmuşdur. Buna sübut olaraq, Lomonosovun dürgü işarələri qaydalarında yalnız tire, çox nöqtə və dırnaq haqqında bəhs edilir. Azərbaycan dilində dürgü işarələrinin qədim yazılı mənbələr, abidələr, mətnlər üzrə təsnif edib müəyyənləşdirmək olduqca çətindir. Əlbəttə, mətnlərin dilində bəzi qrafik işarələrdən istifadə hallarına rast gəlinir. Buna baxmayaraq həmin işarələrin dəqiq şəkildə hansı məqsədlə istifadə olunduğunu söyləmək mümkün deyil. Buna nümunə olaraq, " Müasir Azərbaycan dili " nin IV cildində qeyd olunur ki, düzdür Dədə Qorqud dastanlarının əlyazmasında (Drezden nüsxəsində) cümlələr arasında bir işarə qoyulmuşdur. Həmin işarə indiki "o" hərifinə bənzəyir, lakin onun içi tamamilə qaralanmışdır. Bəzi mütəxəssislərin fikrinə əsasən, bu işarənin cümlələri ayırmaqdan başqa, əlyazmasında ayrı funksiyası da olmuşdur (şeir - nəsr məqamlarında). Əgər qədim türk yazılı abidələrinə nəzər yetirsək, orada qoşa nöqtəyə təsadüf edə bilərik. Təbii ki, onun qoşa nöqtə adlandırılması və onun funksiyasının müəyyən edilməsi dilin tarixi və sonrakı inkişaf mərhələləri ilə əlaqəlidir. Ə. Rəcəbli bu qrafik işarənin qədim türk yazılı abidələrinin dilində istifadəsilə bağlı yazır: " Göytürk Orxon Yenisey əlifbasına qoşa nöqtə (:) işarəsi də daxildir. V.Tomsen

yazır ki, Orxon - Yenisey abidələrinin mətnlərində bu işarə durğu işarəsi funksiyasını yerinə yetirir. Qoşa nöqtə sözləri bir - birindən ayırır. Bu işarə nəinki iki söz arasında, həm də cümlənin və sətirin sonunda da qoyulur. Qeyd etmək lazımdır ki, bu işarə həmişə iki söz arasında qoyulmaya da bilər; abidələrin mətnlərində elə hallar olur ki, 3 - 4 söz bir söz kimi bitişik yazılır. Bir sıra hallarda bu katibin bədii və estetik zövqü, bədii təxəyyülü ilə bağlıdır və əsasən, sözlərin uzunluğu ilə şərtlənir "... Azərbaycan dilində durğu işarələrinin ilk dəfə sistemli şəkildə işlənilib hazırlanması Mirzə Fətəli Axundovun adı ilə bağlıdır. Görkəmli dramaturq Əlifbə islahatları uğrunda mübarizə aparmasına baxmayaraq, yazılarında durğu işarələrindən istifadə etməmişdir. Müasir Azərbaycan dilində durğu işarələrinin geniş və sistemli xarakterdə tətbiqi və öyrənilməsinə ötən əsrin 40 - cı illərindən başlayır. Həm məqalə, həm də monoqrafik tədqiqatlar səviyyəsində durğu işarələrindən bəhs edən vəsaitlərin böyük əksəriyyətinin nəşri məhz bu dövrdən sonrakı mərhələyə təsadüf edir. (Vahid Dumanoglu)

İngilis dilində durğu işarələrindən istifadə müəyyən bir tarixə malikdir. İngiltərədə nəşriyyatın inkişafı durğu işarələrin təkamülünə səbəb oldu. İngilis dilində ilk kitab nəşri Viliam Kakston 1474 -cü ildə öz kitabında 3 durğu işarəsindən istifadə etmişdi : söz qruplarını qeyd etmək üçün çəpəki xətt (/) , ayırıcı sintaktik fasiləni qeyd etmək üçün qoşa nöqtə (:) , cümlələrin sonunda tam fasiləni , eləcə də qısa fasiləni qeyd etmək üçün nöqtə (.) . 1535-ci ildə Tyndale Gospels Kakstonun durğu işarələr sisteminin qeyri - müəyyənliklərini aradan qaldırdı və vergülü çəpəki xətlə əvəz etdi. XVII əsrin əvvəllərində yazıçılar bir - birinin ardınca iki nöqtə, nöqtəli vergül və vergülün istifadəsini meydana gətirdilər. Onların istifadəsi cümlənin sintaktik quruluşundan daha çox nəfəs fasiləsindən asılı idi. XVIII əsrdən etibarən ingilis dilində dırnaqlar, tire, nidalardan istifadə olunmağa başlandı.

Ədəbiyyat

1. Nəcəfov E. İctimai elmlərdə akademik yazı və tədqiqat metodları. Bakı: Mürtəcim, 2017, (10-18)
2. Azərbaycan dilində durğu işarələri. Bakı: 1945 (3-14)
3. Academic Writing and Reading Georfe Bishop third edition. Bakı: 2005
4. Nesfield J. Marticulation. 1931 (285-295)
5. Смирницкий А. (92-93)
6. English Grammar (606-610)

DİLÇİLİKDƏ “SİNONİMİK CƏRGƏ” VƏ “SİNONİMİK DOMİNANT” ANLAYIŞLARI

Baxşəliyeva N.R.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Sinonimik cərgə dedikdə sistemli sinonimik münasibət baxımından tarixi olaraq birləşmiş sözlər qrupu və ya cərgəsi başa düşülür. Sinonimik cərgəyə təkcə ədəbi sözlər deyil, həm də danışq, dialekt leksikasına aid olan sözlər də daxil edilə bilər. Sinonimik cərgədə əsas yeri sinonimik dominant tutur. Sinonimik dominant sinonimik cərgəni açır və bütün qrupa xas olan əsas məna məhz bu dominantda cəmləşir. Üslubi baxımdan dominant neytral olur, lakin emosional baxımdan rəngarəngliyə malik olur.

Başqa sözlə, sinonimik cərgə - sözlərin qapalı olmayan, açıq birləşməsidir, yeni sözlər və kontekstual sinonimlər hesabına zənginləşə bilər. Sinonimik cərgəyə dominant daxildir və bu dominant əsas, aparıcı sözdür, bundan savayı bura həm də cərgənin üzvləri (dominanta yaxın) daxildir. Sinonimik cərgə dominantı aşağıdakı xüsusiyyətlərə malikdir:

- onun mənası daha sadə və daha anlaşıqlı ifadə edilir;
- məhz dominantın mənası bütün cərgə üzvləri üçün ümumilik təşkil edir;
- bir qayda olaraq sinonimik dominant üslubi baxımdan neytral olur;
- dominant cərgədəki ən çox işlək söz olur; dominant bir qayda olaraq, daha geniş birləşə bilmə qabiliyyəti ilə seçilir.

Sinonimik dominant dedikdə sinonimik qrupun digər üzvlərinə məxsus xüsusiyyətləri potensial şəkildə özündə birləşdirən ən ümumi termin başa düşülür [2, 27]. Məsələn,

Face, visage, countenance sözləri ümumi denotativ mənaya malikdir. Bu məna “*başın ön hissəsi*” mənasını daşıyır və bu sözləri yaxın sinonim halına gətirir. Verilən sözlərin arasında *face* sözü sinonimik dominant təşkil edir. *Countenance* isə daşdığı ifadədən asılı olaraq başın eyni hissəsi anlamını daşıyır. *Visage* sözünə gəldikdə isə, *face* və ya *countenance* sözlərinin əvəzinə işlənən əsasən də ədəbi xarakter daşıyan formal sözdür [1, 161].

Başqa bir sinonimik cərgəyə nəzər salaq. Bu cərgədə *leave, depart, quit, retire, clear out* sözləri sırasında *leave* feili ümumi feil olub, yerdə qalan digər dörd söz arasında ən neytral termdir.

Sinonimik əlaqədə olan bir neçə söz sinonimik cərgə və ya sinonimik paradiqma yaradır və bu cərgədə üzlər bir dominant nisbətdə identifikasiya, yəni bu sözlər semantik baxımdan daha sadə, üslubi baxımdan neytral və sintaktik baxımdan daha müstəqil işləyə bilər. Dominant sinonimik cərgəyə başçılıq edir və sinonimlərin müqayisəsi üçün vacib bir vahiddir. Sinonimlər lüğətində sinonimik dominant birinci yerdə durur [5].

Artıq yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, sinonimlərə xas xüsusiyyətlərdən biri də birləşmək bacarığıdır (combinability). Eyni bir sinonimik cərgəyə daxil olan feillər, sifətlər, isimlər müxtəlif birləşmək məhdudiyyətlərinə malik olur. Birləşmək məhdudiyyətləri leksik, semantik və ya referensiyon ola bilər.

Sinonimlərin leksik baxımdan birləşmək məhdudiyyətləri olduqda, onlar yalnız müəyyən bir dairəyə aid sözlərlə işləyə bilər. Feili sinonimlər praktik olaraq bu cür birləşmək məhdudiyyətlərinə malik deyildir, lakin bu məhdudiyyət növünə qismən uyğun gələn bir nümunəyə baxaq.

creep və **crawl** feilləri.

Bunlardan ikinci feil, bir qayda olaraq, ətrafları olmayan varlıqlarla işlənir (ilan, qurd və s.):

The snakes crawled around the tree – İlanlar ağacın ətrafında sürünürdülər.

Bundan fərqli olaraq, semantik birləşmək məhdudiyyəti burada həmin sözlə sintaktik əlaqəyə girən sözün malik olduğu müəyyən bir semantik əlamətin göstərilməsi ilə verilir [1, 164].

Escape, flee, fly, abscond, decamp (qaçmaq) sinonimik cərgəsində ilk üç sinonim son iki sözə nisbətən daha geniş birləşmə qabiliyyəti ilə seçilir: bu cür hərəkətlərin subyektə həm insanlar, həm də heyvanlar ola bilər:

His best two dogs escaped from the camp, the dog fled into the forest.

Bununla belə, **abscond, decamp** hərəkətlərinin subyektləri isə yalnız insanlar ola bilər. Referensiyon birləşmək məhdudiyyəti daha mürəkkəb prosesdir. Belə məhdudiyyətlərə misal olaraq, **reach, achieve, gain, attain** “ **çatmaq, əldə etmək**” feillərini göstərmək olar. Bu sinonimlər üçün tipik olan məqsəd və ya hərəkətin nəticəsini ifadə edən isimlərlə birləşmədir:

To reach / to achieve, to gain, to attain / one's aim [the object of one's desires, success, fame glory], to reach an understanding [an agreement], to achieve a reputation for being rude. To achieve the realization of a dream, to gain / to attain / the attention of the clerk [the confidence of the mountain people].

Maraqlıdır ki, **gain** və **attain** feilləri ilə verilən son iki nümunədə onları **reach** və **achieve** sözləri ilə əvəz etmək qeyri-mümkündür.

to reach / to achieve / the attention of the clerk [the confidence of the mountain people] şəklində işlətmək düzgün deyil (sadəcə məna fərqlənirlər). **Gain** və **attain** feilləri ilə birlikdə işləndikdə vasitəsinin tamamlıq rolu oynayan **attention** və **confidence** isimlərinə diqqətlə baxdıqda müvafiq ifadələrin aşağıdakı maraqlı xüsusiyyətlərini görürük: **attention** və **confidence** ilə işarələnmiş sözlərin vəziyyətinin subyektə **gain** və **attain** feillərinin hərəkət subyektə ilə üst-üstə düşür. Lakin **gain** və **attain** feilləri burada bu cür isimlərlə birləşə bilmək bacarığına malikdir [4, 165].

Evfemizmlərdə sinonimik dominant məsələsinə də toxunmaq yerinə düşərdi. “Evfemizmlər xüsusi bir mühitdə formal bir kontekstdə əks qütbəki bir şəxsə, qrupa və ya cəmiyyətə ünvanlanacaq negativ, dilə gətirilməsinə və ya yazılmasına üstünlük verilməyən söz və ifadələrin əvəzinə işlənən sözlərdir” [3, 128].

Məlumdur ki, evfemistik frazeoloji birləşmələrdə qapalı modellərdə yerləşən leksik vahidlər öz nominativ mənasını bütöv cümlədə əks etdirir və bu zaman cümlənin ayrı-ayrı leksik vahidləri deyil, bir anlayışı ifadə edən özəyi bütöv cümlənin mənasını ifadə etməli olur. Frazeoloji evfemizmlərdə üslubi vasitə olan metaforiklik daha qabarıq hiss olunur, çünki onların məna tutumu bütövlükdə əlavə üslubi və emosional çalarlıqla yüklənir və fikir poetik vasitələrlə ifadə edilir. Ona görə də frazeoloji evfemizmlərdə dominant (və ya sinonimik dominant) olmur. Məsələn,

to lose one's mind/to lose one's senses – “aqlını itirmək”;

to have words/to have a difference – “söz-söhbət yaratmaq”.

Bir-birinə sinonimlik təşkil edən bu frazeoloji evfemizmlərdə ikinci komponentlər eyni olmasalar da, hər iki ifadə yaxın mənaya malikdir.

Ədəbiyyat

1. Гальперин И. Большой англо-русский словарь в двух томах. Москва: Советская энциклопедия, 1972, 863 с.
2. Мəһərrəmovə R. Sabirin satirik seirlərinin leksikası. Bakı: Elm, 1968, 143 səh.
3. Пустошило Е. Лексикология. Фразеология. Лексикография. Учебно-методический комплекс. Гродно: Изд-во ГрГУ, 2011, 141с.
4. Webster's New Dictionary of Synonyms. Massachusetts: Springfield Publishers, 1973, p. 427
5. <https://xreferat.com/31/1734-1-leksicheskaya-sinonimiya-v-angliy-skom-yazyke.html> 2/11)
(Лексическая синонимия в английском языке - Xreferat.com - Банк рефератов, сочинений, докладов, курсовых и ди...)

QLOBALLAŞMA DÖVRÜNDƏ ŞƏRQŞÜNASLIQ FAKÜLTƏSİNDƏ MÜTƏRCİM HAZIRLIĞI MƏSƏLƏSİ

İbrahimov E.İ.

Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Ötən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərindən etibarən, öz müstəqilliyini əldə etdikdən sonra Azərbaycanın digər dövlətlərlə qarşılıqlı münasibətləri sürətli inkişaf yoluna qədəm qoymuşdur. Bu gün müstəqil Azərbaycan dövlətinin həllinə çalışdığı mühüm vəzifələrdən biri də dünya birliyinin bərabərhüquqlu üzvü kimi beynəlxalq aləmdə gedən integrasiya proseslərində yaxından iştirak etmək, xarici ölkələrlə, beynəlxalq və regional qurumlarla ikitərəfli və çoxtərəfli əməkdaşlığı genişləndirmək və bununla da öz milli maraqlarını təmin etməkdən ibarətdir.

Müasir dünyanın inkişaf proseslərini səciyyələndirən əsas anlayış qloballaşma anlayışıdır. Bəşəriyyətin üzləşdiyi yeni reallıqlar ictimai həyatın müxtəlif sahələrində özünü göstərən qloballaşma proseslərinin sürətlə getməsi və qarşılıqlı əlaqəsi ilə müəyyən edilir. [3, s.81]

Qloballaşan dünyada Azərbaycanın öz həqiqətlərini bəyan etməklə beynəlxalq məkana integrasiyası mərhələsində tərcümə və tərcüməçilərin rolu mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Mədəniyyətlərarası ünsiyyət vasitələrindən biri olan tərcüməyə tarixi nəzər yetirdikdə, onun cəmiyyətlərin inkişafında mühüm rol oynadığını aydın görə bilərik.

O.İsmayılzadə "Tərcümə və Qloballaşma" adlı məqaləsində qeyd edir ki, xalqlar arasındakı dil və mədəniyyət müxtəlifliyi səbəbindən hər hansı bir məfhumun və anlayışın qloballaşması üçün həmin məfhum mutləq bütün insanlar üçün aydınlaşdırılmalı və onlara öz dillərində çatdırılmalıdır. Bu əsasda dil və tərcümə faktorunun rolu danılmazdır. Qloballaşma özünü əsasən mədəniyyətdə, ictimai hadisələrdə, elm və texnika sahəsində göstərir. Günü-gündən inkişaf edən müasir dünyada Elmi Texniki Tərəqqinin də sürətlə inkişaf etməsi və bu inkişafın bütün dünyaya çatdırılması üçün körpü rolunu məhz tərcümə və dil oynayır. Tərcümə öz kommunikativ funksiyasından istifadə edərək iqtisadi əlaqələrin qurulmasında, mədəniyyətlərin toqquşmasında, ETT-nin çox sürətlə bütün dünyaya yayılmasında, qloballaşma prosesində çox mühüm rol oynayır [6].

Tərcümə ən qədim peşələrdən biridir. Tərcüməyə diqqət ona görə son zamanlar artırılmışdır ki, tərcüməsiz heç bir dövlət yaşaya və fəaliyyət göstərə bilməz. Dünyadakı xalqlar, millətlər məhz tərcümə vasitəsilə digər xalqların ədəbiyyatını, tarixini, coğrafiyasını, psixologiyasını, adət və ənənələrini öyrənir ki, bu da gələcəkdə həmin xalqların bir-birilə normal, əmin-amanlıq şəraitində yaşamasına köməklik göstərir.

Tərcümənin əhatə dairəsi çox genişdir. Dünyanın müxtəlif xalqlarının tarixi, coğrafiyası, ədəbiyyatı, mifologiyası, adət və ənənələri, düşüncə tərz, eləcə də məşhur nətiqlərin nitqləri, filosofların əsərləri, antik ədəbiyyatçıların əsər və şeirləri, diplomatik yazışmalar, qəzet materialları və s. bu kimi qəbildən olan materiallar tərcümədə geniş yer tutur. Ona görə də tərcüməni "xalqlar arasında dostluq körpüsü" adlandırırlar. Bəzən də əsrimizi "tərcümə əsri" adlandırırlar.

Tərcümə prosesi psixoloji bir prosesdir. Çünki burada ən çox insanın intellektual səviyyəsində olan imkanlarından istifadə olunur. Başqa sözlə desək, tərcümə sırf fiziki iş deyil, əqli, zəkanı, düşüncəni, idrakı ehtiva edən bir prosesdir.

Tərcüməçilik çox çətin bir peşədir. Ona görə çətindir ki, mütərcim nə qədər çalışsa da onun tərcümə etdiyi əsər orijinal ola bilməyəcəkdir. Mütərcim əsəri nə qədər yüksək səviyyədə tərcümə etsə də, orada yenə təhriflərə yol verilir, bu isə təbiidir. Heç bir tərcümə orijinalı əvəz edə bilməz.

Ə.Rəsulov qeyd edir ki, orijinal dilin qrammatik qayda-qanunları ilə tərcümə dilinin qrammatik xüsusiyyətləri həm oxşar ola bilər, həm də fərqli. Müxtəlif sistemli dillərin qrammatik xüsusiyyətləri arasındakı fərqlər tərcümə zamanı daha bariz şəkildə ortaya çıxır. Əlbəttə, orijinalın qrammatik quruluşunu, cümlədə söz sırasını, ayrı-ayrı sintaktik konstruksiyaları eynilə tərcümə dilinə köçürmək başlıca məqsəd hesab edilmir. Ekvivalent tərcümədə məqsəd orijinalda ifadə olunan fikir, hiss və duyğunun dəqiq və aydın şəkildə verilməsidir ki, bu zaman tərcümə dilinin qrammatik ifadə vasitələrinin orijinaldakından fərqlənməsi qanunauyğun hesab edilir. [5, s.94]

Müasir dövrdə qloballaşmanın qaçılmaz bir proses olduğunu və Azərbaycanın da bu prosesin bir iştirakçısı olduğunu nəzərə alaraq buna hazır olmaq lazımdır. Bütün sahələrdə olduğu kimi, qloballaşma prosesinə qoşulan Azərbaycanda məhz tərcümə sahəsində də mühüm işlər görülür. Bu gün Azərbaycanda tərcüməçilik fəaliyyəti öz tarixi ənənələri və müasir nailiyyətləri ilə qabaqcıl dünya ölkələri səviyyəsinə qalxmışdır. Tərcümə sənətinin belə bir inkişafı və tərəqqisində təbii ki, bu sahədə fəaliyyət göstərən və kadr hazırlığı ilə məşğul olan Bakı Dövlət Universitetinin Şərqişünaslıq fakültəsinin layiqli yeri vardır. 96 illik tarixə malik olan bu elm məbədinə Azərbaycan cəmiyyətinin böyük korifeyləri təhsil almış və həmin məzunların böyük əksəriyyəti məhz burada çalışmışlar.

Qeyd edək ki, mövcud reallıqlara uyğunlaşa bilən kadrların formalaşdırılması üçün peşəkar tərcümə sahəsində yüksək səviyyəli, güclü ixtisasa və analitik düşüncəyə malik, özünəinamlı, elmi-tədqiqat işləri aparan və bunlardan fəaliyyətində yaradıcılıqla istifadə edən, milli və ümumbəşəri dəyərləri özündə birləşdirən, ölkəmizin xarici əlaqələrinin inkişafına töhfə verən beynəlxalq səviyyəli tərcüməçilər yetişdirilməkdədir.

Ədəbiyyat

1. Abbasov N. "Müasir şəraitdə Azərbaycan dövlətinin mədəniyyət siyasəti və mənəvi dəyərlərin inkişaf amilləri", Bakı, 2008
2. Bayramov. Q "Tərcümə sənəti", Bakı, 2008
3. Cəlilov M. Qloballaşma prosesi və müasir cəmiyyətin inkişaf problemləri. Bakı, ADİU, 2004
4. Əhədova S. "Müasir dünyada mədəniyyətlərarası münasibətlər", Bakı, Elm, 2014
5. Rəsulov Ə. Tərcümə nəzəriyyəsi və təcrübəsi", Bakı, 2015.
6. Şükürov A. Qloballaşmış cəmiyyətlər: dünən, bu gün və sabah. Bakı, 2006
7. <https://ogtayismayilzada.wordpress.com>

QARSIA LORKANIN POETİK ÜSLUBU

Əliyev R. Y.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Dünya poeziyasının ən görkəmli nümayəndələrindən biri olan Qarsia Lorka bənzərsiz petik üsluba malik bir sənətkardır. Bu bənzərsizliyi şərtləndirən ən mühüm amil sözsüz ki, onun həyata, cəmiyyətə baxışının yeniliyi ilə əlaqəlidir. Digər mühüm cəhətlər sırasında onun yazıçılıqdan, şairlikdən əvvəl musiqiçi olmasını, folkloru mükəmməl bilməsini, daim sadə insanlarla ünsiyyətini xatırlatmaq lazımdır. Qarsia Lorkanın yaradıcılığının tanınmış araşdırıcılarından birinin – N.Malinovskayanın söylədiyi bu fikirlər olduqca lakonik və maraqlıdır: "Başqaları şeir yazır, o (Lorka – R.Y) isə şair idi" [1, 7]. Özü də bu Lorka yer üzündə "ən kədərli sevincin – şair olmağın" sirlərini çox yaxşı bilirdi.

Dramaturqluğu, rejissorluğu, aktyorluğu da Lorkanın şeirlərini ritminə, ahənginə, təqdimat üsuluna əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir. Elə buna görə də onun əksər şeirlərində bir dinamizm, hərəkət vardır. Bu baxımdan şairin "Somnambul romansları", "Xəyanətkar qadın" tipli əsərləri daha səciyyəvidir...

Onun şeirlərində poetik missiyalı ayrı-ayrı misraların, beytlərin nəqaratvarı təkrarı poetik lövhələrin, hadisələrin dinamizmini daha da artıran vasitəyə çevrilir. Məsələn, "Rəqs" şeirinin hər bəndindən sonra "Pəncərəni gəlinlər, bağlayın", "Atlının mahnısında" "Kardova, dünyada təksən", "Serenada"da "Məhəbbətdən çiçəklər ölürlər", "Lola"da "Necə xoşbəxt idim ah, Zeytun dibində, Allah", "Sonra"da "Səhra qaldı", cümlələrinin təkrarı həm şeirlərə bir mahnı ovqatı gətirir, həm təsvirlərin dinamizmini, cazibədarlığını artırır, həm də poetik parçadakı əsas ideyanın açılmasına yardımçı olur.

Sevilyada rəqs eləyir Karmen,

Ağ divarı mavi edən ahdı.

O bəbəklər, of, necə od saçır,

Saçlara bax, qar kimi dümağdı.
Pəncərəni,
gəlinlər, bağlayın! [2, 248]

İlk nəzərdə adi cümlə təsiri bağışlayan “Pəncərəni, gəlinlər, bağlayın” misrasının alt qatında elə bil ki, bir həyəcan signalı var və bu, gəlinləri xəbərdar edir ki, əgər həyat yoldaşlarınız çircə yol bu gözəl qaraçı qızını görsələr, onları evdə saxlamaq çətin olacaq. Ona görə pəncərəni bağlamağınız məsləhətdir. Bu xəbərdarlıq həm də qızın gözəlliyini tamamlayan, onu bir az da artıran vasitəyə çevrilir.

Şeirin dialoqlar üstündə qurulması da Lorkanın poetik üslubu üçün səciyyəvidir və bu tipli şeirlərdə dramaturji elementlər ön plandadır. Dialoq həm həm bədii əsərin dinamizmini artırır, həm də qəhrəmanların daxili dünyasını, hiss və həyəcanlarını, düşüncələrini, hadisələrə münasibətini açmağa yardımçı olan bir vasitəyə çevrilir. “İyul günləri haqqında ballada” əsərində həyat yoldaşının qəbrini ziyarət edən qadınla dəfələrlə bu mənzərə ilə rastlaşan lirik qəhrəmanın – müəllifin söhbəti hadisələrin məzmununu təşkil edir. “Ay haqqında romans” şeiəri də dialoqlar üstündə qurulub. Ay ilə lirik qəhrəmanın, balaca bir oğlanın söhbəti gözümüzün qarşısında cazibədar bir mənzərə yaradır:

- Gizlən, gizlən, mənim Ayım,
Qaraçılar gəlsə əgər,
Ürəyini alıb sən
Gümüş kimi döyəcəklər.
- Oğlan, mənim rəqsimə bax,
Niyə əsirsən qorxudan?
Qaraçılar qayıdanda
Olacaqsan sən yuxuda... [2, 268]

Şeirlərini gözlənilməz bir sonluqla bitirmək də Lorkanın poetik üslubu üçün çox səciyyəvidir. Məsələn, onun “Ağaca bax, ağaca bax, quraqlıqdan çiçəkləyib” şeirinə nəzər salaq:

Zeytunluğun arasında
Bir gözəl var, dayanıb tək.
Əsə- əsə, həyəcanla
Qucaqlayır onu külək.
Üst- başları toz içində
Dörd atlı gəlir çaparaq.
Əndəlisli cavanların
Od saçan gözlərinə bax.
«Gözəl gedək Kardovaya!» -
Qız onlara cavab vermir.
Üç cavan motador dağdan
Enərək hay- haray salır.
İpək polrtağal rəngində,
Polad gümüş rəngə çalır.
«Gedək, gözəl, Sevilyaya!»
Qız onlara cavab vermir.
Qaranlıq qovuşan kimi
Bağdan bir oğlan uşağı.
Çıxıb gəlir, əlində gül,
Sifətində ay işığı.
«Gözəl, gedək Qranadaya!»-
Qız ona da cavab vermir.
O, bağda qalıb eləcə,
Nədir kəsən taqətini?
Küləyin soyuq əlləri
Oxşayır qız qamətini.
Ağaca bax, ağaca bax,
Quraqlıqdan çiçəkləyib [3, 95]

Novellavari bir üslubda qurulan bu bədii parçanın yalnız sonunda məlum olur ki, söhbət füsunkar gözəlliyi ilə cavanları əsir edən qız yox, təzəcə çiçəkləyən bir ağacdır.

Şeiri hansı misralarla başlayırsa, həmin misra ilə bitirmək də Lorkanın poetik üslubunun əsas ünsürləri sırasındadır. Bu baxımdan onun “Sübh”, “Atlının mahnısı” və sair bu tipli şeirləri səciyyəvidir.

Qarsia Lorka peyzaj yaratmaq ustası idi. Onun şeirlərində təbiət mənzərələri cazibədar olmaqla yanaşı, həm də qəhrəmanların daxili dünyasını açmaq vasitəsinə çevrilirdi. Ayrı ayrı cisimlərin, əşyaların, quşların, ağacların obrazlaşdırılması Lorkanın poeziyasına bir bənzərsizlik gətirir. Ay, at, bıçaq, külək, ağac və s. Lorka poeziyasında bədii obraz səviyyəsinə yüksəlir ki, bu da onun üslubunun əsas cəhətləri kimi yadda qalır.

Ədəbiyyat

1. Гарсия Лорка. Избранное. Москва: Просвещение, 1986, 256 с.
2. Rəfiq Yusifoğlu. Təzə sevdalara doğru. Bakı: Şuşa, 2000, 316 s.
3. Dünya Sumqayıtdan keçir. Bakı: Adiloğlu, 2005, 284 s.

НОМИНАТИВНЫЕ ОСОБЕННОСТИ МЕДИЦИНСКИХ ТЕРМИНОВ В АСПЕКТЕ ПЕРЕВОДА

Фан Сян

Белорусский государственный университет, Белоруссия

В условиях глобализации английский язык стал языком международной коммуникации, и в наше время все наиболее авторитетные медицинские журналы написаны на английском языке, большая часть международных медицинских конференций также предпочитает английский язык. В науке сегодня реализуется множество международных проектов, которые позволяют обмениваться информацией различных областей и развивать все направления, как с учетом знаний, так и новейших достижений.

Во всех странах мира в настоящее время медицина играет значительную роль, активно ведется пропаганда здорового образа жизни, а также развиваются его различные виды профилактики заболеваний. Развитие данного процесса актуализирует необходимость владения терминологией наук, а также рационального и компетентного ее употребления.

А в современной лингвистике существует несколько подходов к его определению понятия «термин». Специалисты говорят, что не существует единицы более многоликой и неопределенной. На актуальном витке развития лингвистики наблюдается отсутствие единого мнения при определении понятия «термин», что по мнению Л.В. Ивиной вызвано многогранностью изучаемого феномена и единство взглядов будет малопродуктивным для его дальнейшего развития [1, 11].

Во многих языках индоевропейской семьи существуют общие правила формирования медицинских неологизмов. Во-первых, многие медицинские термины имеют греческие или латинские корни, к которым добавляются элементы своего языка. Во-вторых, некоторые термины были полностью заимствованы из латинского или греческого языков. Помимо этого, такие термины могут пополнять систему языка путем перевода иноязычных элементов.

Рассмотрим пример в английском языке, случай, когда имеет место комбинация «английская часть + греческая либо латинская часть», например англ. *bypass operation* (английская часть и часть латинской происхождения) – «шунтирование». Слово *bypass* (или *by-pass*) по определению словаря английского языка имеет три значения:

1 a passage to one side; especially: a deflected route usually around a town; – ‘проход в одну сторону; особенно : отклоненным маршрутом, как правило, вокруг города’;

2 a channel carrying a fluid around a part and back to the main stream; - ‘канал, несущий жидкость вокруг части и обратно в основной поток’;

3 see also shunt: a surgical procedure for the establishment of a shunt <have a coronary bypass> - ‘шунтирование, хирургическая операция по созданию шунтов’ [6].

Стоит отметить процесс семантического изменения слова *bypass*. Его употребление в английском языке впервые начали в 1848 году, по значению ‘определенные трубы в газопровод’, англ. *bypass* дериват от англ. *by* + *pass* (сущ.). В эре начало процветания автомобильную промышленность оно впервые использован в 1922 году, по значению ‘дорога для облегчения заторов’; переносном значении слова *bypass* было с 1928 года. И только в 1957 году на слово *bypass* наделено новым значением ‘операции на сердце’ [5]. Это слово принято во многих неанглоязычных странах, например, в таких языках, как немецкий, голландский, итальянский, румынский и скандинавских языках. Французы, которые избегают англицизмов, перевели его как *pontage*.

Интересно, что в китайский язык калькировано слово 搭橋手術 [daqiao] (< 搭 ‘строение, строить’ + 橋 ‘мост’ + 手術 ‘хирургическая операция’) ‘шунтирование’ путем перевода не с английского, а с французского языка. Если сопоставить слова этих двух языков, то сразу заметно не только морфемное, но и семантическое сходство: фр. *pontage* ‘шунтирование’ состоит из двух частей: *le pont* (свободная морфема) ‘мост’ и суффикс – *age* [3]. Фр. *pontage* имеет три значения:

1 Action de construire un pont provisoire - ‘постройка временного моста’;

2 Réunion de deux vaisseaux sanguins par une greffe vasculaire ou par un tube plastique afin de restaurer une circulation normale et de court-circuiter un rétrécissement ou une obstruction artériels - ‘соединение двух кровеносных сосудов через трансплантацию сосудистой системы или пластиковой трубы для того, чтобы восстановить нормальное кровообращение и избежать сужения или артериальной закупорки’;

3 Opération consistant à réunir entre elles des macromolécules - ‘операция по соединению макромолекул между собой’ [4].

Кит. 搭橋 [daqiao] ‘шунтирование’ также состоит из двух частей: 搭 [da] (несвободная морфема) ‘строение, строить’ и 橋 [qiao] (свободная морфема) ‘мост’. Слово 搭橋 тоже имеет три значения в словаре современного китайского языка’):

1. 架橋 ‘Построить мост’; 2. 比喻撮合/介紹 ‘Представлять/знакомить кого-то с кем-то’; 3. 用病人自身的一段血管接在阻塞部位的兩端, 使血流暢通 ‘Операция шунтирования’ [8].

Также интересно рассмотреть другую часть в словосочетания 搭橋手術, медицинский термин кит. 手術 [shoushu] ‘хирургическая операция’ также состоит из двух частей: 手 [shou] (свободная морфема) ‘рука’ и 術 [shu] (несвободная морфема) ‘навыки’, термин дословно звучит как ‘навыки рук’. Термин кит. 手術 [shoushu] или 手术 (кит. упрощ.) ‘хирургическая операция’ было заимствовано из японского языка япон. 手術 (しゅじゅつ).

А по сути деривации медицинского термина англ. *operation*, фр. *opération*, пол. *operacja* и рус. *операция*, то сразу видно что, они все являются дериватами от лат. *operatio* ‘действие’. Но интересно что, современные испанцы предпочитают употреблять термин *cirugía*, которое имеет греческое происхождение (<греч. *χειρουργεία* от греч. *χείρ* ‘рука’+ *ἔργον* ‘работа’, дословно переводится как ‘ручная работа’; термин от работы Гиппократов «Операция, хирургическая практика»), а не *operación* как в вышеуказанном языке [3]. Здесь и замечено семантическое сходство кит. 手術 и греч. *χειρουργεία*.

Для обозначения понятия ‘шунтирование’ поляки выбрали лексему *pomostowanie* (< *most*), которая имеет такое же значение, как фр. *pontage*. А в русском языке употребляется слово *шунтирование* — пример англицизма, поскольку *шунтирование* — дериват от англ. *shunt*.

Обнаруженные отличия в номинации медицинских терминов типологически разных языков способствуют выявлению специфики номинативных средств данных языков, обусловленной как типологическими различиями между ними, так и склонностью каждого из языков к сохранению собственной идентичности, выражению смыслов в исторически сложившихся терминах.

Литература

1. Глушко М.М. Теория и практика английской научной речи / М.М. Глушко – М.: АСТ, 2011, 240 с.
2. Комиссаров В.Н. Теория перевода (лингвистические аспекты) / В.Н. Комиссаров. М.: Высшая школа, 1990, 253 с.
3. Centre Nationale de Ressources Textuelles et Lexicales. Интернет-ресурс. URL: <http://www.cnrtl.fr/>.
4. Dictionnaire Larousse. Интернет-ресурс. URL: www.larousse.fr/dictionnaires/francais.
5. Harper D. Etymology Dictionary. Интернет-ресурс. URL: <http://www.etymonline.com/index.php>.
6. Merriam-Webster: Dictionary and Thesaurus. Интернет-ресурс. URL: <http://www.merriam-webster.com>.
7. 三省堂国語辞典 Словарь Sanseido Kokugo. Изд-во. 株式会社三省堂. Токио: Sanseido пресс, 1995, 1364 с.
8. 现代汉语大词典 (第五版) Словарь современного китайского языка (5-ое изд.). Пекин: Коммерциал Пресс, 2005, 1869, с. 240 – 241.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПЕРЕВОДА ПРИ ИЗУЧЕНИИ РУССКОГО ЯЗЫКА КАК ИНОСТРАННОГО

Гасанова И.Э.

Бакинский славянский университет, Азербайджан

В современных условиях русский язык в качестве одного из значимых мировых языков является необходимостью овладения им и через его посредство осуществлять коммуникативную деятельность в информационном пространстве. Немаловажной является роль русского языка и в решении проблем мирового сообщества, а потому овладение этим языком, наряду с английским, французским, испанским и другими языками делает возможным приобщиться к решению этих проблем и достижениям мирового сообщества в самых различных областях жизни человечества и окружающей нас действительности. В этой связи русский язык включен в учебный план вузовской системы образования Азербайджанской Республики и предполагает овладение им в качестве одного из иностранных.

Основополагающее значение для исследования проблем теории и практики перевода имеет определение содержания понятия «перевод» и на этой основе рассмотрение научно-теоретических вопросов его использования.

Круг вопросов, включаемых в понятие «перевод», многогранен и широк. Оно обозначает, во-первых, процесс, который совершается в форме психологического акта и состоит в том, что речевой отрезок (текст или устное высказывание), созданный на одном, исходном языке, трансформируется на другой, переводящий язык, и, во-вторых, результат этого процесса – порождение нового речевого произведения в устной или письменной формах.

Профессор А.В.Федоров рассматривает перевод как речевое произведение в его соотношении с оригиналом и в связи с принадлежностью материала к тем или иным жанровым категориям, на основании этих данных устанавливаются возможности перевода, что средства, приемы, встречающиеся на практике, и прослеживаются закономерности, существующие в соотношении с оригиналом и обусловленные как особенностями исходного языка (ИЯ) и переводящего языка (ПЯ), так и жанровыми и индивидуально-специфическими чертами материала [2, 10].

При переводе индивидуум имеет дело с двумя языками: во-первых, это заданный текст (оригинал), который написан или произнесен на определенном языке, и, во-вторых, новый текст, созданный на другом языке, предназначенный для полноценной замены оригинала. В процессе перевода может иметь место несущественная потеря части информации исходного текста, что, однако, не препятствует восприятию высказывания в целом. Хотя практики-переводчики считают, что обычно текст перевода полностью репрезентует текст оригинала, на самом же деле самый эффективный перевод иногда не обеспечивает исчерпывающую передачу всех смысловых элементов оригинала во всех их подробностях.

Для переводческой деятельности основополагающими являются следующие два положения: 1) цель перевода – точно и полно ознакомить слушателя или читателя с содержанием незнакомого исходного устного высказывания или связного письменного текста; 2) задача перевода – перевести незнакомый текст (устное высказывание) таким образом, чтобы верно, полно, логически последовательно передать средствами второго языка то, что уже выражено средствами другого, первого языка.

Существуют различные формы перевода, который может осуществляться, во-первых, с одного языка на другой – родственный, близкородственный, неродственный (иносистемный) во-вторых, с литературного языка на диалект, и наоборот, и в-третьих, с языка древнего периода на конкретный современный язык. Естественно для нашего исследования интерес представляют вопросы перевода с русского на азербайджанский и, главным образом, с азербайджанского на русский.

Перевод по своему содержанию представляет собой речевую деятельность, в которой находит отражение взаимосвязь рецептивного и продуктивного видов речевой деятельности, которая в конечном итоге находит своё выражение в материале репродуктивного характера на разных языках. Следовательно, коммуникативная сущность перевода заключается в том, что в ней находит выражение «использование одного или нескольких видов речевой деятельности в определённых коммуникативных целях» [1, 13]. Коммуникативная функции языка в различных типах речевых ситуаций проявляется по-разному. Необходимым условием использования языка как средства общения является поэтому сведение коммуникативных актов и речевых ситуаций к минимальному

числу стереотипов, обслуживающих различные сферы (общение в области быта, семейных и родственных отношений, в области просвещения, образования и т.д.). Заметим, что коммуникативная функция языка связывает значение слов и предложений с ситуативным контекстом. Так, в предложении «Biz orada uzun müddət yaşadıq» все слова понятны, однако только зная ситуацию, где это предложение было использовано, можно дать ему правильную интерпретацию и перевести на русский язык.

В задачу правильного перевода с одного языка на другой находит получение семантически корректного и синтаксически связного переводного текста, являющегося смысловым эквивалентом исходного. Последнее означает, что текст-перевод должен полностью отражать в себе экстралингвистическую ситуацию или класс ситуаций, описанных в исходном тексте. Качество перевода находится, таким образом, в прямой зависимости от предварительного распознавания и осмысления экстралингвистической ситуации: чтобы приступить к переводу того или иного текста, сначала надо получить общее представление об описываемой в нем ситуации, а затем только осуществлять перевод, опираясь на структуру исходного текста или, в случае художественного перевода, создать на выходном языке свой текст с тем же концептом. В процессе перевода языки не выступают в качестве равноправных систем для сопоставления. Сопоставление языка оригинала и перевода заключается прежде всего в выяснении способов выражения мысли средствами языка оригинала и языка перевода, которые не являются эквивалентами. Результаты переводческой деятельности нередко убеждают в том, что даже при наличии в языках сходных лексических единиц и грамматических конструкций для обозначения (описания) конкретной ситуации могут избираться различные средства.

Задачей перевода прежде всего является передача информации, адекватной по содержанию высказыванию на языке оригинала. В этой связи уместно высказывание А.В.Федорова, в котором отмечается, что «предпосылкой верного перевода, т.е. выбора нужного слова из числа тех, какие служат передачей термина в разных его значениях, является правильное понимание того, о чем в контексте идет речь, т.е. значение явлений действительности и их названий» [2, 272]. Надо отметить, что перевод как особый вид речевой деятельности, обуславливается рядом трудностей. Здесь в первую очередь следует указать на то обстоятельство, что, приступая к переводу, необходимо правильное понимание содержания подлинника. Но даже наличие этого фактора не дает основания полагать, что перевод будет точным, так как трудность этой работы выявляется в процессе подыскивания соответствий между элементами двух языков. Качество перевода оценивается тем, насколько удачно найдены способы выражения адекватного содержания способами в обоих языках.

Как известно, определенные понятия и связи, отражающие явления действительности, выражаются в каждом конкретном речевом акте посредством различных грамматических форм слов. Поэтому в процессе перевода приходится иметь дело не с абстрактными словами и предложениями, а с конкретными высказываниями. Это значит, что «общность эквивалентов, которыми пользуется переводчик при переводе может устанавливаться на различных уровнях и заключается либо в подобию языковых форм, либо в общности значений при формальном расхождении языковых средств, либо, наконец, в общности описываемой ситуации». Поясним сказанное на примерах:

- Sona haradadır?	- Где Сона?
- Məktəbdə.	- В школе.

В приведенных примерах мы имеем дело с формальным эквивалентом в азербайджанском и русском языках, потому что наблюдается факт выражения общих значений в двух языках аналогичными языковыми формами. Разница в средствах выражения проявляется лишь в общих структурных различиях двух языков (отсутствие предлога в азербайджанском языке, Прямой порядок слов). Другой пример:

- Atanı gördün?	- Отца увидел?
- Yox. O təcili olaraq maşınla Şəkiyə getdi	- Нет. Он срочно выехал в Шеки.

Смысл, выраженный в актах коммуникации одинаков. Однако способ передвижения (на транспорт) в русском варианте выражается глаголом (выехал), а в азербайджанском с помощью указания на средство (машина). Эти примеры являются иллюстрацией смыслового эквивалента, когда одни и те же значения в азербайджанском и русском языках выражаются различными способами. Еще один пример: - Yarışlar qutardımı? - Соревнования закончились?

- Bəli, Bu gün idmançılarımız	- Да. Сегодня наши спортсмены
Bakıya qayıdırlar.	вылетели на Родину.

Приведенные высказывания в азербайджанском и русском языках, хотя и относятся к одной и той же ситуации, различаются не только языковыми формами, но и элементарными значениями, заключенными в них: в азербайджанском варианте дается указание на возвращение (qayıdırlar), конкретизируется место назначения (Bakıya), отмечается настоящее время (qayıdırlar), а в русском варианте обозначается удаление (вы-), способ передвижения (лететь), место назначения (на родину), отмечается прошедшее время.

Исходя из вышеизложенного, надо указать на то обстоятельство, что в процессе осуществления перевода обучаемые чаще всего обращаются к формальным эквивалентам, прибегают к использованию словарных эквивалентов, воспроизведению в переводе морфологических форм и синтаксических конструкций, стремятся к сохранению порядка слов подлинника и т.д., забывая о том, что для верной передачи мысли на языке перевода нередко следует отходить от формальных соответствий и прибегать к установлению эквивалентов «по смыслу» или «по ситуации».

Литература

1. Морозов В.Э. Обучение иностранных аспирантов-филологов порождению письменной речи на русском языке с использованием несобственной мысли: Автореферат дис. канд. пед. наук. М., 1990
2. Федоров А.В. Основы общей теории перевода. М., 1983

TƏRCÜMƏÇİNİN İŞÇİ DİLLƏRİ

Heydərova L.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Tərcüməçinin işçi dilləri dedikdə tərcümə prosesində istifadə olunan aktiv və passiv dillər başa düşülür. Məxəz mətnin dili passiv, hədəf mətnin dili isə aktiv dil sayılır. Hər bir dili danışmaqla onu anlamaq arasında fərq vardır. Bu fərq tərcüməçilərin işçi dillərinin təsnifatına qaydasına söykənir.

Konfrans tərcüməçiləri öz ana dillərində mükəmməl danışmaqla yanaşı, bir və ya daha çox başqa dili və həmin dilin əsasında duran mədəniyyəti yüksək səviyyədə anlayırlar. Onlar həmin dillərin hamısında eyni dərəcədə yaxşı danışmaya bilirlər.

İnsanlar bəzən hətta öz ana dillərində belə özlərini ifadə edəcək “doğru söz”ü tapa bilmirlər. Xarici dildə isə bu iş daha da çətinləşmiş olur. Aydın məsələdir ki, tərcüməçi üçün bütün hallarda “doğru söz”ü tapa bilmək qabiliyyəti vacibdir.

Bəs işçi dilləri necə təsnif edilir? Şifahi tərcüməçilər, xüsusilə sinxron tərcüməçilər bir dildə olan mesajı digər dilə çox cəld tərcümə etmək bacarığına malik olmalıdırlar. Onlar çox tez anlamalı, düşünməli və səlis bir surətdə danışmalıdırlar. Tərcüməçilər bəzi dillərdə özlərini digər dillərə nisbətən daha yaxşı və rəvan ifadə edə bilirlər. Onların daha rəvan danışdıqları dillər “aktiv” dillər adlanır. Mükəmməl anladıqları, lakin eyni səviyyədə rəvan danışmadıqları dillər isə “passiv” dillər adlanır. Tərcüməçilərin işçi dilləri üç kateqoriyaya (A, B, C) bölünür: [2]

■ “A” kateqoriyasına daxil olan dil tərcüməçinin ana dilidir və onlar bu dilə digər işçi dillərdən həm ardıcıl, həm də sinxron tərcümə edirlər. Bu dil onların ən yaxşı danışdıqları dildir və bu dildə onlar ən mürəkkəb fikirləri belə asanlıqla ifadə edə bilirlər. Odur ki, bu dil tərcüməçi üçün aktiv dil hesab olunur.

■ “B” kateqoriyasına daxil olan dil tərcüməçinin olduqca rəvan və səlis danışdığı, lakin ana dili olmayan bir dildir. Tərcüməçi bu dilə öz işçi dillərindən birindən və ya bir neçəsindən tərcümə edə bilər, lakin bunu şifahi tərcümənin yalnız bir formasında, ya ardıcıl, ya da sinxron tərcümə etməyə üstünlük verə bilər. Adətən, belə tərcümə ardıcıl tərcümə zamanı edilir. Bu dil də tərcüməçi üçün aktiv dil hesab oluna bilər. Bəzən tərcüməçinin iki fəal dili olur. Bu onun ilk dəfə dil açarkən eşitdiyi dil olmaya da bilər. Məsələn, orta və ali təhsilini rus dilində almış və bu dili mükəmməl bilən azərbaycanlı üçün rus dili məhz belə dil sayılır. Tərcüməçinin ikinci aktiv dili ingiliscə «retour» də adlanır.

■ “C” kateqoriyasına daxil olan dil isə tərcüməçinin mükəmməl anladığı bir dildir, lakin bu dilə onlar tərcümə etmirlər. Onlar bu dildən və ya dillərdən öz aktiv dillərinə tərcümə edirlər. Ona görə də bu dil tərcüməçi üçün passiv dil hesab olunur. Tərcüməçinin C dilində A və B-də olduğu kimi mükəmməl yazması və ya danışması o qədər də vacib deyil. Tərcüməçinin A, B və C dilləri onun dillər kombinasiyasını təşkil edir.

Hazırda hansı işçi dillərə üstünlük verildiyinə baxsaq, onda ən çox tələb olunan dillərdən biri olan ingilis dilinin birinci yerdə durduğunu görürük. Hal-hazırda Avropa Birliyi qurumlarında 11 rəsmi dildən

istifadə olunur. Avropa Parlamentində işə başlamaq üçün dilmancın ən azı iki passiv dili olmalıdır. Ümumiyyətlə götürdükdə, işçi dillərə tələb siyasi və iqtisadi hadisələrə uyğun şəkildə dəyişə bilər. Belə ki, Mərkəzi və Şərqi Avropada keçirilən tədbirlərdə həmin ölkələrin milli dilləri rəsmi dövlət dili statusunu faktiki olaraq qazandığına görə işçi dillər kimi nəzərə alınmalı olur. Məsələn, Sovetlər ölkəsinin süqutundan sonra Azərbaycanda keçirilən çoxsaylı tədbirlərdə artıq yerli nümayəndələr rus dilində deyil, ölkə konstitusiyasına uyğun olaraq, ana dilində çıxış etmək hüququna malik olduqlarından bir çox konfrans, seminar və görüşlərin işçi dilləri sırasına Azərbaycan dili də əlavə olunmuşdur. [1, 23]

Hər bir konfrans və ya iclasın da öz aktiv və passiv dilləri olur. İştirakçıların danışdıqları dillər aktiv dillər və onların tərcüməçilər vasitəsilə dinlədikləri dillər isə konfransın passiv dilləri adlanır. Beləliklə, əgər siz tərcüməçilər ilə bir konfrans təşkil edirsinizsə, onda sizdən konfransın aktiv və passiv dillərini soruşacaqlar. Tərcüməçiləri seçərkən isə onların işçi dilləri sizin tələblərinizə cavab verməlidir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayeva F. Peşəkar tərcümənin əsasları. Bakı: UniPrint, 2010, 218 s.
2. <https://aiic.net/page/4004/what-are-working-languages-to-a-conference-interpreter/lang/1>

НАЦИОНАЛЬНЫЙ КОЛОРИТ В ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ПЕРЕВОДАХ

Гусейнова Г.М., Гулиева Т.А.

Сумгаитский государственный университет, Азербайджан

Национальный колорит – это система своеобразных национальных особенностей, которые в литературных произведениях выражаются языковыми средствами и воплощаются в образной системе. Передача национального колорита художественного произведения чрезвычайно сложная задача. С ней связаны многие вопросы искусства перевода (стиль, фразеология и т.д.). Степень проявления национального своеобразия в разных произведениях различна. Она зависит от их тематики и жанра. Переводы с «близких» и «далеких» языков выдвигают свои задачи в разрешении общей проблемы.

С развалом СССР на рубеже 90-х годов XX века изменился не только политический ландшафт на значительной территории Европы и Азии, но и ландшафт этнический, культурный, языковой. Стал другим и ландшафт художественного перевода. Художественный перевод является средством взаимообогащения языков и культур народов. Долгое время тюркоязычные народы переводили произведения друг друга только через русский язык. Это происходило на основе идеологической политики советской системы, которая негласно предписывала, что все книги на национальных языках должны быть переведены на русский язык, и только после этого – на другие языки народов Союза. Эта политика, бесспорно, имела положительные стороны, так как способствовала пропаганде национальных литератур.

Но передача национального колорита с помощью языка-посредника является серьёзным препятствием на пути передачи национальных особенностей. Любой перевод через язык-посредник, каким бы он ни был качественным не может отразить в полной мере национальное «лицо» оригинала. Поэтому при переводе художественной литературы казахских, кыргызских, азербайджанских авторов часто терялся национальный колорит. Терялось главное – родство этих народов, имеющих общую историю, общие языковые корни и менталитет.

Передача компонентов национального колорита, связанных с образом жизни народов, представляет большие трудности благодаря яркой национальной специфичности. Решение этого вопроса в определенной степени зависит от территориальной близости народов. Чем дальше друг от друга живут народы, тем труднее найти эквивалент определенной черты национального колорита. Территориальная близость обуславливает сходство условий жизни, истории и культуры, что способствует зарождению общих понятий.

Специфические особенности, присущие языку, наиболее ярко проявляются при переводе, когда происходит сопоставление двух языковых систем. Трудности, с которыми неизбежно сталкивается переводчик, можно разрешить только при условии владения всеми закономерностями этих языков.

Языковые особенности того или иного произведения представляют собой одну из важнейших сторон национального колорита и требуют внимательного изучения. С учетом внешних признаков

национального колорита и его внутренней специфики, его компоненты можно разделить на две категории:

1. Слова и понятия, связанные с национальным образом жизни (топонимы, ономастика, слова выражающие родственные отношения, национальные и религиозные обряды и т.д.);

2. Компоненты национального колорита, связанные со спецификой языковой структуры (идиомы, пословицы, поговорки, диалектизмы, сравнения, эпитеты и т.д.). Исходя из перечисленного, мы можем сделать следующие выводы.

Первой и наиболее очевидной особенностью художественного перевода является небуквальность: художественные тексты предполагают вольный, свободный перевод, где точностью часто можно пренебречь. Здесь важно не лексическое и синтаксическое соответствие, а соответствие по смыслу, художественному воздействию на читателя.

Вторая особенность перевода художественных текстов обуславливается особенностями самого текста, который нужно перевести. Здесь, как уже отмечалось выше, приходится иметь дело с фразеологическими оборотами, которые нельзя просто перевести, а нужно постараться подобрать им эквивалент в другом языке. Кроме того, переводчику приходится иметь дело с игрой слов – особым видом юмора, не поддающимся переводу на другой язык. И в таком случае лингвисту приходится «обыгрывать» другие слова в переведенном тексте, чтобы сохранить юмористический эффект. Игра слов является одной из сложнейших проблем при работе с художественным текстом.

Третья особенность художественного перевода связана непосредственно с личностью самого лингвиста. Дело в том, что стать настоящим мастером художественного перевода может только специалист, обладающий писательскими способностями. Ведь при переводе художественных текстов не так важно насколько точно и верно переданы все детали (а часто это совсем не важно), сколько то, какое ощущение оставляет конечный текст у читателя, какой образ формируется в его сознании.

Сами переводчики считают художественный перевод одним из самых сложных. В этом смысле перевод технических и публицистических текстов отнимают гораздо меньше времени и требуют гораздо меньше усилий. Здесь работа облегчается тем, что в таких текстах используются термины, которые уже выработаны в техническом языке, и штампы и клише, которые уже сложились в публицистическом стиле языка.

А в художественном переводе автор перевода должен передать атмосферу сюжета, стиль автора полностью и на том языке, на который делается перевод. У всех, кто читает художественную литературу, имеются любимые зарубежные писатели, произведениями которых они восхищаются. Но мало кто задумывается о том, что говоря о великой любви к какому-нибудь зарубежному автору, мы в немалой степени говорим и об уровне мастерства переводчика, который сделал этот роман, повесть, рассказ, стихотворение доступным для нашего понимания, сохранив художественный стиль, мастерство автора и те ощущения, которые должны вызвать у нас это литературное произведение.

Литература

1. Фёдоров А.В. Введение в теорию перевода. Москва, 1958, 156 с.
2. Файзуллаева Р. Национальный колорит и художественный перевод. Ташкент: Фан, 1979, 119 с.

ПЕРЕВОДЫ В ЭПОХУ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Кадырова М.М.

Международная исламская академия, Узбекистан

Мы живем в эпоху глобализации. Под этим термином обычно понимают интеграцию экономических, политических и культурных систем в масштабе всего земного шара. Люди чувствуют более крепкую связь друг с другом, информационные и финансовые потоки становятся более свободными, товары и услуги, произведенные в одной части мира, доступны во всех остальных частях.

Глобализация объединила множество в корне отличных друг от друга культур, которые до настоящего времени могли никогда не иметь никакого стремления к межкультурному взаимодействию. Первым и самым прямым проявлением такой встречи культур стал внезапный рост потребности в переводчиках и услугах перевода.

Все, что происходит в окружающем нас мире, находит свое отражение в языке. Стирание границ между странами ведет к проникновению в язык иностранных слов, чужеродных элементов, которые закрепляются в языке вместе с предметами и явлениями действительности, которые они называют.

Профессия переводчика, как никакая другая, оказалась подвержена изменениям в результате стремительного развития глобализации, причем в лучшую сторону. Ведь расстояния и национальные границы стираются, а многоязычие остается. Индустрия перевода стала частью системы международной связи, развитие которой, как следствие глобализации, идет чрезвычайно быстро в последние годы.

Как отмечает В. Н. Комиссаров, «перевод - это несомненно очень древний вид человеческой деятельности. Как только в истории человечества образовались группы людей, языки которых отличались друг от друга, появились и «билингвы», помогавшие общению между «разноязычными» коллективами. С возникновением письменности к таким устным переводчикам - «толмачам» - присоединились и переводчики письменные, переводившие различные тексты официального, религиозного и делового характера. С самого начала перевод выполнял важнейшую социальную функцию, делая возможным межкультурное общение людей. Распространение письменных переводов открыло людям широкий доступ к культурным достижениям других народов, сделало возможным взаимодействие и взаимообогащение литератур и культур. Знание иностранных языков позволяет читать в подлиннике книги на этих языках, но изучить даже один иностранный язык удается далеко не каждому, и ни один человек не может читать книги на всех или хотя бы на большинстве литературных языков. Только переводы сделали доступными для всего человечества гениальные творения Гомера и Шекспира, Данте и Гёте, Толстого и Достоевского» [1, 5].

Подобного мнения придерживается и Г.Э. Мирам, считая «профессию переводчика сложной и в то же время интересной. Никакая другая профессия не даст тебе такую уникальную возможность наблюдать разных людей (от президентов до простых крестьян), оставаясь при этом в тени» [2, 8].

Стоит также отметить, что переводы сыграли важную роль в становлении и развитии многих национальных языков и литератур. Нередко переводные произведения предшествовали появлению оригинальных, разрабатывали новые языковые и литературные формы, воспитывали широкие круги читателей. Языки и литература западноевропейских стран многим обязаны переводам с классических языков. Переводы занимали значительное место в древнерусской литературе, сыграли важную роль в становлении многих литератур с многовековой историей.

Нельзя также забывать, что нации, говорящие на разных языках имеют разный опыт, и то, что является абсолютно естественным для одной нации, может быть незнакомо для другой [3, 6].

Люди чувствуют все более сильную связь между собой. Различия в образе жизни, традициях, культуре, кухне, быте, дизайне, одежде, образовании и прочих сферах постепенно стираются. Более открытыми становятся информационные и финансовые потоки, более свободными - условия работы и ведения бизнеса, более доступными - товары и услуги. Сегодня не составляет трудности приобрести что-либо, произведенное в другой части мира, причем речь идет не только о материальных ценностях, но и об услугах.

Профессия переводчика, которая сама по себе является, можно сказать, интернациональной, подвержена всем перечисленным влияниям, причем, даже больше остальных. Такие преобразования не могли не отразиться на ней. Причем в большинстве случаев метаморфозы, которые последовали в результате стремительного развития глобализации, были значительными и отразились преимущественно положительным образом - переводческая деятельность по-настоящему стала частью глобальной международной системы переводческих услуг.

Потребность в работе переводчика растет день ото дня. При этом качество работы из-за увеличения спроса и предложения не падает, а наоборот повышается. Особенно востребованным стал технический перевод. Кроме того, появились совершенно новые направления и виды переводческой деятельности, которые еще даже 10 лет назад вообще не существовали – рекламный перевод, перевод маркетинговых текстов, перевод сайтов и т.п.

Как вы уже понимаете, компетентность переводчика не ограничивается языковой и речевой компетенциями. Перевод будет полноценным, если переводчику удалось познать глубины культуры того народа, на знание языка которого он претендует. Язык отражает национальное видение окружающего мира, его своеобразие, связанное с географическим положением страны, ее историей, религией, традициями и обычаями [4, 11].

Правда, появилось и множество новых проблем. Так, при общем повышении качества переводческих услуг достаточно часто сегодня имеет место ситуация, когда их оказанием пытаются заниматься люди, которые к переводу совершенно не имеют никакого отношения. Включение в сферу переводческих услуг все большего числа людей, зачастую таких, кто ранее не мог и подумать о переводческой деятельности, не лучшим образом сказывается на репутации онлайн бюро и виртуальных агентств перевода, хотя популярность их стабильно растет, даже не смотря на эти обстоятельства.

Также следует отметить, возросшая потребность в синхронных переводчиках требует совершенствования системы подготовки переводчиков. Однако организация эффективной подготовки по синхронному переводу связана с рядом трудностей [5, 4].

Важнейшим фактором, влияющим на рост рынка переводческих услуг, является, конечно, глобализация культуры и экономики. Переводчик – важная фигура современного мира, т.к. границы между странами и континентами стираются, а языковые барьеры – остаются. Но необходимо помнить о том, что национальные культурные особенности никто не вправе отменить. Тем выше авторитет переводчика, чем он больше он знает вместе с языком, естественно, культурный контекст переводимого языка.

Перевод и глобализация, взаимодействуя, дают нам радикальные изменения в мировой экономике и современном переводе. Глобализация требует квалифицированных переводчиков, оказывает огромное влияние на нашу жизнь, культуру и работу переводчиков. Перевод – все более важный и важный инструмент для повышения взаимопонимания между культурами.

В заключение следует отметить, что в эпоху открытого обмена и глобализации знаний чрезвычайно важно сохранить свою специфическую уникальную культуру. В выполнении этой задачи переводчик играет решающую роль, являясь фактором межкультурной коммуникации.

Литература

1. Комиссаров В. Теория перевода. Москва, 1990, с. 5
2. Мирам Г. Профессия: переводчик. К. 1999, с. 8
3. Емельянова Ю. Практикум по теории и практике перевода. Н. Новгород. 2006. с. 6
4. Миньяр-Белоручев Р. Как стать переводчиком? Москва, 1999, с. 11
5. Ширяев А. Деятельность синхронного переводчика и методика преподавания синхронного перевода. Москва, 1979, с. 4

ЗВУКИ В ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЕ МИРА С.ЕСЕНИНА

Ковалёва И.Б., Фексон И.М.

*Уфимский государственный нефтяной технический университет,
МБОУ Гимназия №1 им. Антошкина, Россия*

В последние десятилетия одним из определяющих факторов современности является глобализация. Одной из наиболее сложных проблем глобализации, по мнению ученых, является разработка принципов взаимодействия культур. Глобализационные процессы последних десятилетий, несмотря на их многомерные драматические преобразования, активно способствуют развитию и использованию этнокультурных отношений, повышая интерес к проблемам современных национальных культур, в том числе русской культуры. «Культурные миры» ведут взаимообогащающий диалог, который позволяет им полнее раскрыть свои глубины, понять свою уникальность, осознать свою индивидуальную самобытность, проявляемых, в частности, в принятии и «трансформации» произведений Сергея Есенина деятелями национальных культур.

Творчество великого русского писателя Сергея Есенина играет важную роль в контексте диалога культур. Об этом говорят многие исследователи творчества «певца Руси», справедливо утверждая, что «Поэзия Есенина – это послание русского мира всему человечеству. <...> Сергей Есенин разговаривает с миром на самом глубинном диалоге ментальности (О. Воронова). В поэзии Есенина заложены русские общечеловеческие ценности, которые он транслирует в другие страны. Может быть, поэтому уникальность этого мира ощущали не только современники, но и потомки. Утонченность, образность, изящество стихов С.А. Есенина позволили М. Горькому сказать: «Есенин не человек, это орган, созданный природой для своего самовыражения». В поэзии Есенина все

взаимосвязано, и почти каждая художественная деталь, каждое слово является важной частицей единого целого – есенинского поэтического мира.

В данной статье рассмотрим специфику функционирования звуковой лексики в поэзии С. Есенина и ее роль для понимания языковой картины мира поэта. В современной лингвистике звуковые наименования образуют количественно богатое и качественно разнообразное лексико-семантическое поле. Номинации звука отмечаются неодинаковым семантическим наполнением, разной словообразовательной структурой и грамматическим оформлением. В выборке из стихотворений Есенина нами были выделены следующие лексико-семантические группы звуковой лексики:

1. Звуки, издаваемые людьми (пение, плач, смех, крик, шум, свист, хрип, вой, завывание и др.): *Плачет* девушка-царевна у реки («Зашумели над затоном тростники...»), *Мне осталась одна забава: пальцы в рот – и весёлый свист...* («Мне осталась одна забава...»), *Сребрая сено на покосах, // Поют мне песни косари.* («Пойду в скуфье смиренным иноком...»), Дьякон *бавкнул* из кражистых сил («Заглушила засуха засевки...»).

2. Звуки, производимые предметами (звон, скрип, дребезжание, вой, бряконе, хрип и др.): *Наша печь как-то дико и странно завывала в дождливую ночь* («Эта улица мне знакома»), *Скоро, скоро часы деревянные прохрипят мой двенадцатый час!* («Я последний поэт деревни...»), *Колокольчик среброзвонный* («Колокольчик среброзвонный...»), *Девки брякали бусами, зывали за село* («По селу тропинкой кривенькой...»), *Там так медленно по небу едет луна, // Поскрипывая колесами, как киргиз с повозкой* («Пугачев»).

3. Мир звуков природы: а) Звучание воды (журчать, ворковать, плач, вой и др.): *Меж кустов ворковала река* («Заглушила засуха засевки...»), *...проплакал дождь весенний* («Проплясал, проплакал дождь весенний...»), *В завывании дождевом* («Эта улица мне знакома...»); б) Звучание ветра, метели (пение, плач, звон и др.): *Звонки ветры панихидную поют* («Зашумели над затоном тростники...»), *Долго петь и звенеть пурге* («Я покинул родимый дом...»), *И звенит придорожными травами от озер водяной ветерок* («За горами, за желтыми долами...»); в) Звучание растений, земли (баюкать, смеяться, шептать, пение, звон и др.): *...мохнатый лес баюкает* («Поет зима-аукает...»), *По-осеннему шепчут листья* («По-осеннему кычет сова...»), *Им смеялась роща зыками // С переливом голосов* («По селу тропинкой кривенькой...»), *Сказал под звон ветвей* («Зеленая прическа...»); г) Звуки, производимые птицами (говор, плач, возглас, квохтанье и др.): *Плачет где-то иволга, схоронясь в дупло* («Выткался на озере алый свет зари...»), *У лесного аналая воробей псалтырь читает* («Сохнет стаявшая глина...»), *Под пугливый возглас сов* («По селу тропинкой кривенькой...»), *Заунывным карком // В тишину болот // Чёрная глухарка // К всеобщей зовет* («Дымом половодье...»); д) Звуки, издаваемые животными (говор, вой, ржание, храп, стук, плач, мурлыканье и др.): *На лежанке мурлыкал котенок* («Ах, как много на свете кошек...»), *Говорят со мной коровы // На кивливом языке* («Я пастух, мои палаты...»), *А в саду разбрехались собаки* («По дороге идут богомолки...»).

Изучив и исследовав звуковую лексику в стихотворениях С. Есенина, мы пришли к выводу, что она занимает большое место в пространстве поэтического текста и играет важную роль в реализации поэтической мысли художника. Частеречная принадлежность звукоизобразительной лексики представлена следующим образом: имена существительные (201 с/у), глаголы (199 с/у), причастия (43 с/у), деепричастия (28 с/у), имена прилагательные (22 с/у), наречия (16 с/у), а также слова-категории состояния, звукоподражательные слова. В проанализированных поэтических текстах (130) преобладает глагольная и субстантивная лексика, именуемая звуки. Наиболее частотным для цельного корпуса лирики С. Есенина выступает «звуковое» слово у Есенина – *звон*, оно связано с образом самого звука. Лексемы «звон» и «звук» в исследуемых поэтических произведениях поэта сочетаются с различными частями речи: прилагательными, существительными, глаголами.

Немаловажную роль в произведениях С.А. Есенина, по нашему мнению, играют изобразительно-выразительные средства, которые используются для передачи звука и делают образы более яркими и выразительными. В художественную ткань стихотворений поэт часто вводит олицетворения («*Камыши, склонясь, шептались*», «*перешептывались* лилии», «*Протяжный ветер рыдает*», «*Пойте и рыдайте, ветры*», «*А за окном под метельные всхлипы*», «*колокола заплакали*»), метафоры, делающие образы «звучащими»: («*...звон, прилипший на копытах, // То тонет в воздухе, то виснет на ракетах*», «*Раскололся зыками колокол на вече*», «*Молча ухаёт звездная звонница*»).

В исследованных произведениях поэта мы выделили **диалектизмы** с семантическим компонентом звука и распределили их по группам. Лексические диалектизмы: *По горам зеленым – скаты // С гарком гулких дупелей* (Гарк. Крик. *Гаркать* – громко кричать, зычно орать, звать; звать, кликать, браниться громко, огрызаться); этнографические диалектизмы: *Взрыкает* зыбка // сонный тропарь (*взрыкать* – издавать скрипучий звук (диалектизм с. Константиново), лексико-семантические диалектизмы: *смеялась роца зыками* // *С переливом голосов* (Зык – Звук. Резкий, очень громкий звук, голос, окрик), фонетические диалектизмы: *Квохчут* куры беспокойные (*Квохтать* (обл.). То же, что клохтать (о курах и самках некоторых других птиц: кудахтать, издавать короткие, повторяющиеся звуки), словообразовательные диалектизмы: *Девочку-крошку* // *Байкает мать* (Укачивать, убаюкивать ребенка, напевая). Кроме того, в процессе анализа были выявлены **окационализмы**, в том числе и те, которые передают звук или ассоциативно связаны с ним. Например, *Веет сырью звонистых дождей* («Старухи»); *Баюкает* // *Стозвоном сосняка* («Поёт зима – аукает...») и др.

Подводя итоги нашему исследованию, подчеркнем значимость звукового наполнения поэтических текстов С. Есенина, отметим богатую палитру звуков и обозначим особенность функционирования звуковой лексики: во-первых, она организует художественное пространство, являясь важной для характеристики внешнего мира. Заметим, что не только мира русской природы и русского человека, но и мира природы Востока (например, в стихотворениях «Руки моей милой – пара лебедей», «Эта улица мне знакома», «Пугачев», цикла «Персидские мотивы» и др.); во-вторых, с точки зрения звукового начала она усиливает значение основных образов лирики поэта.

Литература

1. С.А. Есенин в воспоминаниях современников. В 2-х т. Т. 1. / Вступ. ст., сост. и коммент. А. Козловского. М.: Худож. лит., 1986, 511 с.
2. Словарь современного русского народного говора / под ред. И.А. Осовецкого. М.: Наука, 1969, 612 с.
3. Даль В.И. Энциклопедия русского слова / В.И. Даль; Сост. Е.А. Грушко, Ю. Медведев. М.: Эксмо, 2002, 572 с.
4. Есенин С.А. Собрание сочинений. В 2 т. / С.А. Есенин; Сост. и коммент. Ю.Л. Прокушева. М.: Сов. Россия: Современник, 1991

ТВОРЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ М. КАРИМА КАК ОСНОВА ВОСПИТАНИЯ ПРАВСТВЕННОСТИ ОБУЧАЕМЫХ ПРИ ПРЕПОДАВАНИИ РКИ

Иванова Л.А., Самохина Л.А.

Уфимский государственный нефтяной технический университет, Россия

Образовательная деятельность предполагает не только обучение иностранных студентов русскому языку, но и включение их в парадигму русской культуры. Не умаляя значения других факторов, мы подчеркиваем роль языковой адаптации не только как коммуникативный феномен, но и как ментальный [3, 1987]. Иначе говоря, студентам из Китая, Ирака, Вьетнама и других неевропейских стран важно показать, что российский тип мышления близок к восточному в понимании общечеловеческих ценностей – добра, трудолюбия, дружбы, мира и т.д. Такой прием помогает учащимся этих стран ощутить себя равноправными членами мирового сообщества и в то же время сохранить уважение к культурным традициям разных народов. Диалог культур обеспечит систему оптимальных поведенческих норм каждому иностранному студенту и адекватную интерпретацию речевого поведения людей, принадлежащих к другой культурной среде.

Русский язык как иностранный представляет собой важное средство социализации человека, его приобщения к национальной, а через нее – к мировой культуре [2, 1993]. Он помогает сохранить культурное наследие, углубить познание, расширить взгляды на мир, что в конечном счете развивает социальную сущность молодой личности и придает смысл ее существованию. Исходя из этого мы считаем, что важно использовать одновременно культурные, коммуникативные, развивающие и воспитывающие аспекты языка. В нем имеются неисчерпаемые резервы для гуманистического развития личности студента. А последнее невозможно без реализации воспитательной компоненты в образовательном процессе. К приоритетным задачам воспитательной работы при преподавании

русского языка как иностранного мы относим формирование высокой нравственности, сознательного отношения к учению, воспитание культуры речи и культуры поведения.

Творчество народного поэта Мустая Карима стало духовным достоянием и национальной гордостью Республики Башкортостан. Его произведения, переведенные на многие языки мира и достойно представляющие башкирскую литературу по всему свету, никогда и никого не оставляли равнодушными. Глубокие мысли, заключенные в них, волнуют каждого и сейчас. Мустай Карим оставил после себя неповторимое и бесценное творческое наследие [4, 1983]. Его огромное духовное богатство должно вечно служить источником вдохновения для будущих поколений.

Ежегодно в осенние месяцы в республиканских образовательных учреждениях проводятся фестивали поэзии, читательские конференции и другие тематические мероприятия, посвященные жизни и творчеству народного поэта Башкортостана. В следующем – 2019 г. – в республике отмечается важная для любого культурного человека дата – 100-летие со дня рождения Мустая Карима. В рамках проведения юбилейных мероприятий ряд учебных, просветительских и литературных мероприятий пройдет в Уфе и других городах Башкирии, а также в Москве, Санкт-Петербурге и других городах России. Их цель – извлечь нравственные уроки из произведений народного поэта Башкортостана, привить учащимся чувство патриотизма к Родине, чувство любви к родной природе, выработать оптимистический настрой ко всему окружающему. Преподаватели кафедры русского языка и литературы УГНТУ также не остались в стороне от этого знаменательного события и подготовили Республиканский конкурс-концерт любителей поэзии «Поэт и время», посвященный памяти М. Карима. Он был направлен на формирование интереса к личности Народного поэта Башкортостана, популяризацию его творчества, пропаганду идей укрепления интернационального согласия, патриотизма и призван способствовать активизации интереса иностранных студентов к национальной башкирской культуре.

На мероприятия вспомнили основные этапы жизненного и творческого пути писателя. Рассказ ведущего конкурса-концерта о судьбе поэта перекликался с документальными кадрами хроники, где Мустай Карим говорил о времени и о себе [5, 1998; 6, 1994]. Более пятидесяти иностранных студентов и слушателей подготовительного факультета соревновались за звание лучшего чтеца. Они собрались продемонстрировать свое видение поэтического искусства. Артистизм, литературный вкус и ораторское мастерство участники продемонстрировали на четырнадцати языках народов России. Это не удивительно: созданные на башкирской земле, пропитанные ее культурными традициями, они тем не менее звучат интернационально. А строчки известного стихотворения «Не русский я, но россиянин» знают не только в республике, но и в разных уголках России и за ее пределами. Выступления чтецов никого не оставили равнодушными. Зрители встречали аплодисментами всех участников конкурса, продемонстрировавших искренность и выразительность чтения, хороший уровень владения языком, глубокое понимание смысла и настроения поэзии М. Карима. Каждый из них нашел в творчестве народного поэта что-то сокровенное для себя. Его творчество – мудрое наследие для потомков. Весь долгий творческий путь М. Карима был озарен одной большой любовью – любовью к родной земле. Мустай Карим как личность, как символ своего народа является для молодежи, особенно для учащихся, живым воплощением народной мудрости [1, 1997].

Таким образом, использованная форма воспитательной работы при преподавании русского языка иностранным студентам, реализующая духовно-нравственное воспитание студентов, способствовала их профессиональному самообразованию и в то же время самовоспитанию, оказалась действенным способом в формировании морально-этических норм молодого поколения.

Литература

1. Бикбаев Р. Слово поэта – совесть поэта. Уфа: 1997
2. Гоздарев Ю.А. Язык есть исповедь народа. М.: Просвещение, 1993
3. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. М., 1987
4. Карим М. Собрание сочинений: (на русск. яз.). В 3 томах. М., 1983
5. Кильмухаметов Т. Уроки Мустая Карима // Кильмухаметов Т. Сила народности. Уфа: 1998
6. Хусаинов Г. Мустай Карим. Уфа: 1994

BƏDİİ TƏRCÜMƏDƏ ƏLİAĞA KÜRÇAYLI VƏ MİRVARİD DİLBAZİ İMZASI

Mahmudova Ş.Ə.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Azərbaycan

Bədii tərcümə xalqların bir-birinə yaxınlaşmasında, ədəbi-mədəni əlaqələrin yaranmasında rol oynayan ən mühüm vasitədir. Tərcümə məsələsi təkcə mədəni və tərbiyəvi əhəmiyyəti ilə məhdudlaşmır, həm də ədəbiyyatın, ədəbi dilin inkişafına öz müsbət təsirini göstərir. Dünya xalqlarının elm və mədəniyyəti ilə qarşılıqlı münasibətdə olmaq çağdaş ədəbiyyatımızda aktual problemlərdən biri kimi qiymətləndirilir. Bu məsələdə, şübhəsiz ki, bədii tərcümə mühüm rol oynayır. Tərcümə elə bir ədəbi körpüdür ki, məhz onun vasitəsilə bütün dünya ədəbiyyatı və mədəniyyətinin görkəmli sənət abidələri ilə yaxından tanışlığa imkan yaranır.

Azərbaycan ədəbiyyatında özünəməxsus yeri olan görkəmli söz ustası Əliağa Kürçaylı şair, dramaturq olmaqla yanaşı, həm də bədii tərcümənin tərəqqisində müstəsna rol oynamış sənətkardır. O, dünya ədəbiyyatından tərcümələr ədərkə həmin sənətkarları Azərbaycan oxucusuna tanıtmış və sevdirməyə nail olmuşdur. Ə.Kürçaylı İtaliya ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən Aligeri Dantenin, Françesko Petrarcanın, rus ədəbiyyatından Vladimir Mayakovskinin, Aleksandr Puşkinin, Sergey Yesenin, Nikolay Nekrasovun və başqalarının əsərlərindən bir qismini dilimizə uğurla tərcümə etmişdir.

XIII-XIV əsrin astanasında yaşayıb yaradan böyük İtalyan şairi Aligyeri Dante bütün dünya ədəbi ictimaiyyəti üçün tükənməz bir xəzinədir. Məhz onun Azərbaycan dilinə tərcüməsi bu mənada böyük mədəni bir hadisədir. Əliağa Kürçaylı bu böyük tarixi vəzifəni ilk dəfə öhdəsinə götürən bir sənətkardır. Onun sayəsində «İlahi komediya» Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş və 540 səhifəlik bu böyük sənət əsəri dilimizdə üç dəfə nəşr olunmuşdur. «İlahi komediya»nın tərcüməsində şair nəinki ayrı-ayrı hissələrin, fəsilələrin və nəğmələrin, habelə misraların, beytlərin və sözlərin üzərində ciddi işləmişdir. Bir həqiqət var ki, bir sözü deyil, bir neçə söz və misranı da başqa bir dilə çevirmək bəzən müşkül olur. Tərcümə praktikasında bu cür hallara tez-tez rast gəlinir. Dantenin tərcüməçiləri, habelə bu yaradıcı işlə məşğul olan digər mütəxəssislər bunu normal ədəbi hadisə kimi qəbul edirlər. Dantenin rus tədqiqatçıları, həmçinin Ə.Kürçaylı da belə vəziyyətdə bəzən misraları italyan və latın dilində olduğu kimi saxlamışlar. Belə istisnalar mümkündür. Lakin, dediyimiz kimi, məna-məzmunu aydın olan beyt və misralarda laqeydlilik göstərmək, sadə bir fikri qəliz, mücərrəd tərcümə etmək qəbulolunmazdır.

Ruscasında olduğu kimi, Azərbaycan dilində də bu sənət abidələrini eyni qüvvətlə səsləndirmək, əlbəttə, çətindir. Lakin böyük məhəbbət, zəhmət və enerji sayəsində Ə.Kürçaylı buna müvəffəq olmuş, dəyərli bir ədəbi xəzinəni oxucularımızın ixtiyarına vermişdir. Əsəri oxuyan hər bir kəs dahi şairin özü və dövrü haqqında tam təsəvvür ala bilər.

Ə.Kürçaylı öz tərcüməsində müəllifə sədaqət göstərərək, həmin əsrin bütün ziddiyyətlərini, italyan, latın, rus və Azərbaycan dillərinin incəliklərini öyrənmək və öz təcrübəsində tətbiq etməyə xüsusi səy göstərmişdir.

Vladimir Oqnev bu problemlə əlaqədar haqlı olaraq yazmışdır: «Yüksək millilik, özünəməxsusluq olmadan başqa dili «özününküləşdirmək» mümkün deyil. Həqiqi tərcümə odur ki, «yadı», «özgəni» dogma və özününkü edə biləsən» [3, s.206]

Bədii tərcümənin əsas prinsiplərinə layiqincə əməl edən Kürçaylı tərcümənin tərcüməsini, yəni italyan dilindən ruscaya olan variantını öz ana dilimizə çevirmişdir. Əsərin hər üç hissəsinin problematikasını məzmun və mənasını, həmçinin poetikasını olduğu kimi çatdırmaq xüsusi bilik, istedad və səriştəlik tələb edir. Eyni zamanda bütün əsər boyu onun qafiyə sistemini qoruyub saxlamaq da hünərdir. Dante mənzum poemanın bütün misralarını «üçlük nəzəriyyəsinə» uyğun sıralamışdır. Hər bir üçlükdə birinci və üçüncü misralar həm qafiyədir, ikinci misra isə sərbəst buraxılmışdır. Həcmcə böyük və ideya-bədii cəhətdən yüksək sənət nümunəsi olan bir əsərin daxili quruluşuna, poetik strukturuna mütərcim sona qədər sadıq qalmışdır. Həmin prinsiplərə müəllif yetərincə riayət etməyə müvəffəq olmuşdur.

Məşhur tənqidçi Lev Ozerov şair-tərcüməçinin məqsəd və məramını, bircə, çox dürüst ifadə etmişdir: «Hər hansı bir sənət əsərinə möhür vurmaq məsələsi təkcə orijinala aid olmamalıdır. Yaxşı olar ki, tərcümədə də sənətkar şeiri elə çevirə bilsin ki, çətinlik çəkmədən deyəsən ki, bu şeir, məsələn, məhz Pasternaka məxsusdur» [4, s.103]

Tənqidçinin bu elmi tezisində əsaslısaq cəsarətlə deyə bilərik ki, Ə.Kürçaylının bu tərcüməsində yalnız Dante ruhu hakimdir.

Qarşılıqlı tərcümə yolu ilə, təbii ki, milli ədəbi dillər öz çərçivəsini genişləndirir, dilin gizli, alt layları üzə çıxır, ehtiyat qüvvələri aydınlaşır. Bu baxımdan bədii tərcümənin inkişaf mərhələsinə yüksəlməsində

M.Dilbazinin də özünəməxsus xidmətləri olmuşdur. O, xalqlar və ədəbiyyatlar arasında mənəvi körpüyə çevrilən bədii tərcüməyə xüsusi meyl göstərmiş, dünya ədəbiyyatının ən yaxşı nümunələrini dilimizə çevirmişdir. Şair Nizami Gəncəvi, Xaqani Şirvani, Əlişir Nəvai, Aleksandr Puşkin, Lev Tolstoy, Taras Şevçenko, Nikolay Tixonov, Samuil Marşak, Sergey Mixalkov, Mikola Upenik kimi şair və yazıçıların əsərlərini, Evipridin «İppolit» faciəsini Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir.

Tanınmış tənqidçi-ədəbiyyatşünas B.Nəbiyev “Yaradıcı tərcümə” adlı məqaləsində yazır: “Əsil poetik tərcümədə iki şairin gücü birləşir. Tərcüməçi müəllifin yalnız xidmətçisi deyil, həm də bir növ sənət rəqibidir. Gərək eyni məzmunu ifadə etməkdə mütərcim də coşğun ilham, şeir ustalığı nümayiş etdirə bilsin. Belə bir sənət yarışı olmayan yerdə əsil poetik tərcümədən danışmaq çətindir” [1, s.292]. Zənnimizcə, M.Dilbazi tərcüməyə məhz bu cür məsuliyyətlə yanaşmış, öz gücünü müəllifin gücü ilə birləşdirərək, tərcümənin mükəmməlliyinə nail ola bilmişdir.

Dahi şairimiz Nizami Gəncəvinin qəzəli şairənin tərcüməsində çox mükəmməl səslənir:

Sordum ki, “kənül hardadır?”, aldım bu cavabı:

“Heç sorma, tapılmaz onu axtarsa da insan.”

Rəhm eylə, deyib, sel kimi göz yaşımı tökdüm

Kim, qanım ilə əl yuma, ey afəti-dövrən! [5]

Bu tərcümə onu deməyə əsas verir ki, M.Dilbazi tərcüməçilik sahəsində də öz sözünü demiş parlaq istedadla malik bir şairədir.

M.Dilbazi Özbəkistanın xalq şairi Zülfüyyənin yaradıcılığından gözəl nümunələr tərcümə etmişdir. Hər iki xalqın ədəbiyyat və incəsənət xadimi Zülfüyyə və M.Dilbazinin dostluğu özbək-Azərbaycan ədəbi əlaqələrinin üfüqlərinə körpü salmışdır. Hər iki şairə bir-birlərinin poeziyasına müraciət edərək, həmin əsərləri öz dillərinə çevirmişlər.

Şairə Ukrayna ədəbiyyatına da yaxından maraq göstərmiş, onun ayrı-ayrı nümayəndələrinin həyat və yaradıcılığını yaxından öyrənmişdir. O, tanınmış Ukrayna şairi Mikola Upenikin “Krasnadon dəftəri” silsiləsinə daxil olan 30 şeirdən üçünü Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir.

Tanınmış şair-tərcüməçi Q.Reqistan tərəfindən rus dilinə çevrilmiş “Яблоневая ветка» kitabına M.Dilbazinin 60-cı illərdə yazdığı ən yaxşı əsərləri toplanmışdır. Mütərcim şairənin poeziyasındakı özünəməxsusluğu dəqiqliyi ilə rus oxucularına çatdırmağa müvəffəq olmuşdur. Q.Reqistan M.Dilbazinin “Məhsəti” poemasından bir neçə parçanı rus dilinə tərcümə etmişdir. Sevimli şairimiz Nəbi Xəzri bu poemanın uğurlu tərcüməsi haqqında belə bir fikir söyləmişdir: “Rus dilinə gözəl tərcümə olunmuş bu parçanı oxuyandan sonra təəssüf edirsən ki, əsərin yalnız bir hissəsi tərcümə olunmuşdur. Heç şübhə yoxdur ki, Azərbaycan poeziyasının bu gözəl nümunəsini rus oxucusu sevə-sevə qarşılayardı” [2, s.6].

Bütün bunlar M.Dilbazi yaradıcılığının, şübhəsiz ki, geniş diapozonundan xəbər verir.

Həm Ə.Kürçaylı, həm də M.Dilbazi şair-tərcüməçi kimi dünya ədəbiyyatı incilərini dilimizə tərcümə etməklə Azərbaycan oxucularının təsəvvürünü xeyli genişləndirmiş, ədəbi əlaqələrin geniş üfüqlər qazanmasında müstəsna rol oynamışlar. Hər iki sənətkar bədii tərcüməyə əsl yaradıcılıq işi kimi yanaşmış, ədəbiyyatların yaxınlaşmasında bunu bədii vasitə kimi qəbul etmiş və gördüyümüz kimi, poetik tərcümənin ən yaxşı nümunələrini yaratmağa müvəffəq olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Nəbiyev B. Özümüzdən başlayaq. B., 1990, 292 səh.
2. Наби Хазри. Лирика Мирварид Дильбази // Бакинский рабочий, 31 май 1959.
3. Огнев Владимир. Своеобщее. «Иностранная литература. М., 1964, № 7, с. 206.
4. Озеров Лев. О переводе. «Вопросы литературы». М., 1968, № 2, с. 103.
5. https://az.wikisource.org/wiki/Sevgili_canan

РОЛЬ ДАГЕСТАНСКОЙ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ В МЕЖКУЛЬТУРНОМ ДИАЛОГЕ

Магомедов Д.М.

Институт языка, литературы

и искусства им. Г. Цадасы Дагестанского научного центра РАН, Россия

Как известно, для эффективного межкультурного общения и успешной адаптации в обществе большое значение имеют знания о традициях, обычаях и культуре других народов. Отвечая

современным тенденциям, художественная литература занимает важное место в процессе диалога культур.

Художественная литература, сочетающая национальные и исторические компоненты разных культур, является прекрасным исходным материалом для решения этой задачи. Представляется, что художественные произведения, как носители культурной информации, развивающие творческие способности и оказывающие на читателя полифункциональное воздействие, имеют очень большое значение в развивающемся современном мире, когда расширяются международные отношения, развиваются технические средства, постоянно растет объем информации.

Сегодня художественная литература народов Дагестана представляет собой единое временное и духовное пространство. Поэтому единственно конструктивным ответом на вызов глобализации становится межкультурный диалог, одним из ярких примеров которого служат художественные произведения, являющиеся истинными хранителями культуры. Они отображают духовный мир человека. Именно художественные произведения напрямую связаны с культурой, ибо они пронизаны множеством культурных кодов, хранящих информацию об этнографии, истории, национальной психологии, национальном поведении, т. е. обо всем, что составляет содержание культуры.

Дагестанское литературоведение за почти вековой период своего развития накопило значительный опыт изучения национальных литератур. Символично, что ранний этап научного изучения литератур народов Дагестана связан с Институтом национальных культур Дагестанского филиала Академии наук, преемником которого в аспекте изучения филологических дисциплин является Институт языка, литературы и искусства им. Г. Цадасы Дагестанского научного центра Российской академии наук. В предшествующий советский период Институт являлся флагманом дагестанского литературоведения. Сотрудниками нашего Института были выполнены значительные труды, которые не утрачивают своей значимости и по сей день [2, 197].

Примерно со второй половины минувшего столетия сотрудниками Института были выполнены и изданы научные труды, имеющие важное гуманитарное значение. В этой связи Институт истории, языка и литературы совершенно по праву зарекомендовал себя как ведущее учреждение республики, как центр научного изучения национальных литератур. В таком плане его авторитет в советский период был абсолютно незыблем и общепризнан. По существу, в нашем Институте были заложены основы классического дагестанского литературоведения.

Переходя к современности, ограничивая ее границами постсоветских, двух с половиной десятилетий, следует заметить, что дагестанское литературоведение в рассматриваемый период существенно обновилось прежде всего в концептуальных подходах. Литературное наследие и современная словесная культура исследуются не с позиции идеологических, как было принято прежде, а общечеловеческих ценностей, научная мысль прогрессирует, вбирая в себя достижения смежных наук (культурологии, социологии, философии, этнокультуры, лингвистистики и т. д.), существенно расширяя спектр интерпретаций художественного текста.

Раскрепощением научной мысли, как и иных сфер человеческой деятельности, обуславливается расширение диапазона охватываемого материала, количественные и качественные показатели литературоведческих исследований.

Особо стоит отметить о дагестанско-русском художественном билингвизме, который предполагает рассмотрение форм писательского двуязычия, выявление и анализ особенностей проявления этнонационального стиля в русскоязычных произведениях дагестанских писателей.

Проблема билингвизма, в том числе и художественного, на территории Республики Дагестан не утратила своей актуальности. Русский язык в многонациональной республике остается языком межнационального общения и все больше становится также языком общения между представителями одного и того же народа. Языковая проблема непосредственно связана с вопросами развития национальной литературы. Несмотря на более или менее схожие историко-культурные условия жизни народов России, литературный билингвизм везде будет иметь свою специфику [1, 458].

В последние годы в дагестанском литературоведении исследуется феномен художественного билингвизма – социально обусловленного явления, характерного для всех национальных регионов Российской Федерации, в том числе и Дагестана. Современный литературный процесс в Дагестане характеризуется все большим обращением национальных писателей к неродному (русскому) языку как к языку творчества. Исследование произведений дагестанско-русских билингвов – носителей двух культур – представляется значимым на современном этапе в плане раскрытия менталитета, диалога культур, идентификации бикультурной личности, а также выделения проблем дагестанской

национальной литературы в условиях, приближенных к исчезновению многих дагестанских языков [3].

Дагестанское литературоведение в постсоветский период своего развития ознаменовано значительными достижениями. По существу выявлены перспективные направления научных поисков. Эти перспективы дают возможность для фронтального изучения дагестанских литератур, открывают широкое поле для научной деятельности, что, несомненно, является одним из важных стимулов для литературоведения.

В межкультурном диалоге литератур особая роль принадлежит переводам художественных произведений на другие языки. Вопросы исследования концепции перевода и его функции в межлитературном процессе остаются все еще недостаточно разработанной областью дагестанской филологии.

Таким образом, исследование переводов художественных произведений и их научно-критический и сопоставительный анализ способствуют более глубокому межкультурному диалогу, пониманию культурных ценностей и менталитета народа.

Литература

1. Магомедов Д.М. Функционирование литературных языков Дагестана в условиях билингвизма // Гуманитарные и социально-политические проблемы модернизации Кавказа. Выпуск VI, Назрань: 2018, с. 454–459

2. Магомедов М.И. Литературы народов Дагестана: общее и особенное в художественном постижении жизни // Филологические исследования 2017. Фольклор, литературы и языки народов европейской части России: формы, модели, механизмы взаимодействия. Сборник статей по итогам Всероссийской научной конференции (9–13 октября 2017 г., Сыктывкар). Сыктывкар: 2017, с. 196–199

3. Магомедов М.И. Художественный билингвизм в дагестанской литературе. Махачкала: 2015, 146 с.

MULTİKULTURAL TERMİNLƏR TƏRCÜMƏ SƏNƏTİ FƏONUNDA

Məhərrəmovə V.

Mingəçevir Dövlət Universiteti, Azərbaycan

XXI əsr dünya sosial, iqtisadi və demoqrafik keçid proseslərinin müxtəlif mərhələlərində qərar tutur. Hal-hazırda istər iqtisadi, istərsə də siyasi cəhətdən dünya sürətlə dəyişməkdədir. Belə ki, mövcud global iqtisadiyyat həm rəqabət, həm də qarşılıqlı asılıqla müşayiət olunur. Bu cəhətdən dünya dilləri arasında ingilis dilinin rolu məsələsi də aktuallığını nəinki itirmir, əksinə daha da global şəkil alır. Həç kim şübhə etmir ki, ingilis dili dünyanın standart kommunikasiya vasitəsi olmaqda davam edir və onun global populyarlığı durmadan artır.

Lakin, təbii ki, bu cür qarşılıqlı fəaliyyət öz-özünə formalaşa bilməz. Onu məqsədyönlü şəkildə həyata keçirmək lazımdır. Bəşər övladları arasında qarşılıqlı fəaliyyətin əsasını təkcə müxtəlif sahələrdə əməkdaşlığa dair beynəlxalq müqavilələr və sazişlər deyil, həm də, müasir dünyada baş verməkdə olan müxtəlif proseslərə dair fundamental biliklər də təşkil etməlidir. Həmin biliklərin ən vacibləri sırasına müasir qloballaşma anlayışını, eləcə də, keçid cəmiyyətlərinin və dövrlərinin xarakterik xüsusiyyətlərini dərk etmək kimi zəruri amilləri şamil etmək olar. Bunsuz elm və təhsil sahəsinin qloballaşma proseslərinə adaptasiya problemini həll etmək mümkün deyil.

Bəs görəsən, həmin xüsusiyyətlər hansılardır və sürətlə inkişaf etməkdə olan qloballaşma prosesi tərcümə sənətini hara aparır.

Azərbaycan-ingilis dil əlaqələrinin mövcudluğu, ingilis dil əlaqələrinin inkişafında bədii tərcümənin özünəməxsus rol oynaması bu amillərin təsiri ilə leksik layda baş vermiş dəyişmələrin spesifik xüsusiyyətlərinin həm dil əlaqələri, həm də tərcümə sənəti baxımından öyrənilməsinə əhəmiyyətli etmişdir.

Məlumdur ki, hər bir tərcümə edilən söz tərcümə edildiyi dildə semantik dəyişikliyə məruz qalır və onun semantikasındakı daralma, genişlənmə baş verir. Söz dilə uyğunlaşma prosesini yaşayır, dilin qrammatik normalarına tabe olur, sözdüzəltmə prosesinə qoşulur.

İngilis dilindən tərcümədə baş verən dəyişmələr, bu sözlərin dilimizdə müxtəlif səviyyələrdə tərcüməsi məsələlərinin bu gün də tədqiqə ehtiyacı vardır.

Təhlil zamanı aydın olur ki, Azərbaycan dilində ingilis dilindən tərcümənin bir çox məsələləri tam araşdırılmamışdır.

Diqqətimizi çəkən məsələlərdən biri də xarici ədəbiyyatlardan tərcümə zamanı bəzi multikulturalizmlə bağlı anlayışların tərcüməsində rast gəlinən problemlərdir..

Belə ki, multikulturalizmlə bağlı sinonimik cərgənin azlığı və ya bəzi ifadələrin dilimizə tərcüməsi zamanı alternativ sözün tapılmaması da bu sırada yer alır.

Bizə belə gəlir ki, bu məsələ də gələcəkdə öz tədqiqat müəlliflərini gözləyir.

Belə ki, bəşəriyyətin xilasına yönəlmiş multikulturalizmin ifadəsində tərcümədə bəzi söz qıtlıqları diqqət çəkir.

Məsələn, “Britishness”, “Englishness” sözlərinin məxəz dilə və ya əksinə “azərbaycançılıq” sözünün hədəf dilə tərcüməsində kifayət qədər çətinliklər yaranır.

Görünən odur ki, qloballaşma ədəbiyyatda yeni tendensiyalara yol açdığı kimi, eyni zamanda tərcümə sahəsində də özünəməxsus çətinliklərlə şərtlənir.

Bu gün Britaniya cəmiyyətini narahat edən məsələlərdən biri də “Englishness” və “Britishness” anlayışları problemidir. Britaniya cəmiyyətində “Britishness” sözü tolerantlığı təəcəssüm etdirir. Bəzən isə bu söz “patriotism” konseptinin verbal təqdimatı mənasında çıxış edir. Onlar “Britishness” sözünün bazasını “Englishness” sözünün təşkil etdiyini qeyd edirlər.

Britaniya multikulturalizminin leksik inkişafına nəzər saldıqda, eyni zamanda Tüdor dövründən bəri tanınan “denization” (“əhali”, “ailən” (qərib) və s. sözlər bu qəbildəndir. Semantik təhlil zamanı bu sözlərin orta əsrlərdə böyük mahiyyət daşıdığı və işlənmə tezliyinin şahidi olur.

Belə ki, Britaniyaya olan güclü mühacir dalğası bu sözlərin formalaşmasına birbaşa təsir göstərmişdir.

Modood Tariq və May Stephen öz “Multiculturalism and Education in Britain: an internationally contested debate” əsərinin V bölməsində Britaniyaya mühacir axınına “Hibridləşmə və Britaniyaçılıq” (Hybridity and Britishness) kimi qələmə verir [4, 313].

Multikulturalizm hamı tərəfindən qəbul edilən, müxtəlif mədəniyyətlərə sevgi ilə yanaşan dinc, yanaşı yaşamadır. Məhz bu cür yaşamın sirri multikulturalizmin prinsip və amallarında gizlənmişdir. Burada integrasiya nitq taktları vasitəsilə ədəbiyyatda tərcümələr vasitəsilə representasiya olunur. Eyni zamanda insanları vahid xalq kimi həmrəyliyə çağırmaq məsələsi dayanır ki, bu da ədəbiyyat vasitəsilə interpretasiya olunur. Habelə, integrasiyanın eksplisit markeri kimi verilir. Bundan başqa, ədəbi tərcüməyə məxsus pozitiv representasiyanın strategiyası geniş mənada ümid taktikası ilə reallaşır. Multikulturalizm multi prefiksi baxımından çox mənasını verir. Demək, tərcümə məsələləri nöqtəyi-nəzərindən onun həm uğurlu, həm də uğursuz tərəfləri öyrənilməlidir.

Beləliklə, bizim toxunduğumuz mədəni məzmunundan irəli gələn problemlərin aşkar edilməsi üçün uğurlu mədəni tərcüməyə ehtiyacımız var. Bu da onu göstərir ki, bizim həmişə müxtəlif ifadələrdə əlaqəli elementləri tapa bilməyə ehtiyacımız var. Zaman keçir, tədricən cəmiyyətin dramatik və psixoloji vəziyyəti dəyişilir. Ədəbiyyat əvvəlki kimi cəmiyyətdə vacib və mühüm yer tutur, çünki, bu və digər xalqın daxili xarakterini dəqiq verir. Bu zaman tərcümə sənəti də onunla birgə addımlayır.

Beləliklə, istər ədəbi mühitdə, istər tərcümə sənətində, hər sahədə multikultural dəyərlərin qorunması zamanın tələbidir. Multikulturalizmin ifadəsində istifadə olunan leksik vahidləri araşdırarkən sintaktik paralelizmlərin tərcüməsində də bəzi faktlar diqqət çəkir (“No one is ashamed of being a patriot here whereas nobody dare be a patriot in English”). Bu ifadələr adı gedən situasiyanın mənfi qiymətləndirilməsini şərtləndirir.

Digər bir yerdə oxuyuruq: “Being English is as much a state of mind as it is a way of life: if I think and behave like an English person, then I m one. Everyone should love their country and feel passionate about their nationality. Whether it is their nationality of origin or of choice [Betts, 2007].

Bu ifadələrə ədəbiyyatlarda rast gəlinir. Onlar içərisində multikultural ab-havanın ahəngi, harmoniyası duyulur. Bunu tərcümə vaxtı diqqətdə saxlamaq hər bir tərcüməçinin öhdəsinə düşən vəzifədir. Hər şeydə olduğu kimi, ictimai şüurda, cəmiyyətdə də xeyli yüksək səviyyəli başlanğıc iştirak etməlidir.

Ədəbi jurnalların işini, peşəkar tərcüməçilikdə ədəbiyyatların qarşılıqlı ünsiyyət işini dəstəkləmək lazımdır. Şübhəsiz ki, ədəbiyyat, onun fonunda tərcümə sənəti multikulturalizmə, qarşılıqlı anlaşılmaya öz ciddi tövhəsini verməkdə davam edir. Multikulturalizmi gücləndirmək, dəstəkləmək üçün həyata keçirilməli iki əsas istiqamətlərdən biri zəngin mədəni irsi, maddi və qeyri-maddi mədəni irsi qorumaq, digəri isə müasir mədəniyyətdə, istər tərcümə, istərsə də digər sahələrdə həmin izləri qoruyub saxlamaqdır.

Ədəbiyyat

1. Liberman A. An Analytic Dictionary of English Etymology Minneapolis, University of Minnesota Press: 2008, pp.1-32

2. Minnis, A. J. *Medieval Theory of Authorship: Scholastic and Literary Attitudes in the Later Middle Ages*. London: Scholar, 1984, pp.78-98
3. Mehmet Kemal Aydın. *Cultural and Linguistic Diversity: Issues in Education*. 2014, 73 p.
4. Modood T., May S. *Multiculturalism and education in Britain: an internally contested debate*. *International Journal of Educational Research*, Pergamon: 2001, pp.305-317

QLOBALLAŞAN DÜNYADA SÖZALMA HADİSƏSİNİN SƏBƏBLƏRİ

Məmməd İ.A.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Dünya xalqlarının hər birinin özünəməxsus mədəniyyəti olsa da, bu mədəniyyət milli çərçivə ilə məhdudlaşmır, mədəniyyətlər bir-birinə təsir edir. Bu proses tarixi proseslərin, beynəlxalq əlaqələrin təsiri altında baş verir. Bütün bunlar isə mütləq hər bir xalqın dilində öz əksini tapır. “Qloballaşan dünyada hal-hazırda gündəmdə olan “mədəniyyətlərarası kommunikasiya” anlayışı dilin mədəniyyətin güzgüsü olduğunu bir daha sübut edir” [7, 14]. Çoxşaxəli əlaqələr zəminində dünya dillərinin bir-birinə göstərdiyi ən sadə təsir isə sözləmə hadisəsidir.

İlk növbədə, sözləmə hadisəsinin dilxarici səbəblərinə nəzər salaq. Alınmaların bir dildən digərinə keçməsinin və öz nüfuz dairəsini genişləndirməsinin dilxarici səbəblərinə dil daşıyıcıları arasındakı tarixi-mədəni, sosial-siyasi, iqtisadi əlaqələrin kontekstində baxılmalıdır. Bu əlaqələrin intensivləşməsi və ya zəifləməsi sözlərin alınması prosesinin müvafiq olaraq güclənməsi və ya azalması ilə nəticələnməyə də bilər. Başqa sözlə desək, ictimai, sosial-siyasi və bu kimi münasibətlərin leksik vahidlərin alınmasına göstərdiyi təsirlər həmişə bir xətt üzrə getmir, bəzən bu proses kifayət qədər mürəkkəb yollarla baş verir. Tarix boyu sıx qarşılıqlı münasibətlərdə bir dilin digərindən leksik alınmalar mənimsəyə bilmədiyi kimi, nisbətən zəif iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələr zəminində dillərin bir-birindən intensiv şəkildə söz alması da mümkündür. Problemlə bağlı L.P.Krisin qeyd edir ki, “bu, ölkənin və onun dilinin siyasi rolu, eləcə də sözyaratma yolu ilə lüğət tərkiblərinin daimi yenilənməsi kimi amillərin aktiv təsiri sayəsində baş verə bilər” [2, 21]. Aydındır ki, dillərarası sözləmə hadisəsi artıq geniş miqyaslı status qazanmışdır. Müasir informasiya-kommunikasiya cəmiyyətində dünyanın müxtəlif dillərinin leksik fondu xarici sözlərlə (əksərən ingilis sözləri ilə) dolmaqdadır. Qloballaşan dünyada hal-hazırkı geosiyasi vəziyyət bir sıra dillərin leksik sistemində fərqli dillərdən alınan sözlərin, eləcə də anqlisizmlərin (anqlisizm- ingilis dilindən alınmış və tam mənimsənilməmiş söz, idiom və ya spesifik dil fenomeni-İ.M.) yaranmasına və yayılmasına münbit şərait yaratmışdır. Fikrimizcə, sözlən dilin müxtəlif yaruslarında xarici leksik vahidlərin yaranmasını, mənimsənilməsinə və yayılmasına şərtləndirən əsas dilxarici amillər xalqların tarixi əlaqələri, müharibələr, beynəlxalq korporasiyaların və təşkilatların qurulması, miqrasiyalar, millətlərarası münasibətlərin səciyyəsi, hansısa bir dilin beynəlxalq arenada qazandığı nüfuz, elmi, mədəni, iqtisadi və texnoloji inkişafdır. Onu da qeyd edək ki, dünya dillərində elmi-texniki alınmalar ictimai-siyasi məzmunlu leksemlərdən dəfələrlə çoxdur. Çünki elm və texnologiya sahələrində xalqlar arasında fərqlər daha dərin və nəzərəçarpanır. Elmi-texniki sahədə dünyada üstünlüyü ələ alan Amerika və Qərbi Avropa xalqlarının dillərindən sözlər daha çox yayılmaqdadır. Həmçinin dil daşıyıcısı olan bir xalqı idarə edən hakim qüvvənin dil siyasəti, tarixən mövcud olmuş ikidillilik və çoxdillilik şəraiti, elmi cəmiyyətlərin fərdi-lingvistik fəaliyyəti kimi məsələlər alınma sözlərin yaranmasında və yayılmasında ekstralingvistik faktorlar kimi mühüm mövqeyə malikdir.

U.Vaynrayx, S.Q.Tomason, D.Vinford, K.Mayers-Skoton kimi alimlərin ortaq fikrinə görə, ideoloji və davranış faktorları da sözləmə prosesinə təsir göstərən digər elementlər kateqoriyasını təşkil edir. Belə ki, ana dilinə loyallıq münasibət və dilin müstəqilliyinə bəslənilən vətəndaşlıq hissi istənilən xarici müdaxiləyə qarşı durmağa kifayət edir. Bu xarici müdaxilələr müxtəlif dillərin sözləmə prosesinin önəmli proqnozlarını özündə birləşdirir. Bununla əlaqədar K. Mayers-Skoton belə bir nümunə göstərir: “...telefon icad olunanda almanlar telefon anlayışını ifadə edən ingilis sözünü alınma söz kimi qəbul etməkdənsə, alman dilinin daxili imkanları hesabına *fernsprecher* (far(uzaq)+speaker (danışan)) sözünü yaratdılar” [4, 228]. Xarici təsirlərə qarşı ideoloji və davranış faktorlarının çəkdiyi səddi *tərs mədəni alınma / cultural borrowing in reverse* və ya mövcud alınmaların mill sözlərlə əvəz olunması hesab edə bilərik. Məsələn, 1923-cü ildə Türkiyə Cümhuriyyəti qurulduqdan sonra ərəb əlifbası latın əlifbası ilə əvəz olundu və dildə islahatlar aparmaq üçün yaradılmış Türk Dil Qurumu ərəb sözlərini türkmənşəli sözlərlə əvəz etməyə başladı. Davranış, münasibət amillərinin dəqiqləşdirilməsinin çətinliyinə, izahının kifayət qədər qarışıq olmasına baxmayaraq, S.Q.Tomason qeyd edir ki, “məhz bu amillər struktur və sosial faktorları, dil daşıyıcılarının hətta ən etibarlı

ümumiləşdirmələrdən belə törəyən istisna mövqelərini aradan qaldıra bilər” [6, 77]. Dildə baş verən dəyişikliklərə fərqli münasibətlər yalnız fərqli davranışlar nöqtəyi-nəzərindən izah oluna bilər. Psixoloji keyfiyyət olan davranış vəziyyətdən asılı olaraq, dildə baş verən dəyişikliyə həm maneə, həm də təşviqçi ola bilər.

Sözalma hadisəsinin dildaxili səbəblərinə gəldikdə, ilk öncə doğma dildə yeni hesab olunan əşya, hadisə və ya anlayışın adlandırılması üçün uyğun sözün olmamasını əsas səbəb kimi göstərə bilərik. Bildiyimiz kimi, hər bir dil özünəməxsus cəhətləri ilə səciyyələnir. Dillərin bir-biri ilə əlaqələrinin intensivləşməsi bu özünəməxsusluğun digər dillərə də ötürülməsini, yəni yayılmasını təmin edir. Dil yalnız eynisəviyyəli fərqlərin ünsiyyətinə xidmət etmir, dil daşıyıcılarının nitqləri və söz ehtiyatları da bir-birindən fərqlənir. Belə leksik fərqlilik danışq üslubu üçün çox önəmli sayılmasa da, elmi terminologiyada, hər bir leksik vahidin tam dəqiqliklə ifadə edilməsi tələb olunur. Eyni leksik vahidin müxtəlif mənələrdə işlədilməsi və ya bir neçə vahidin eyni mənəni ifadə etməsi terminologiyada qarışıqlıq yarada bilər ki, bunun qarşısının alınması, təkcə terminoloji bazanın deyil, həm də bütövlükdə lüğət fondunun zənginləşməsi üçün dillərin bir-birindən söz almasına şərait yaradır.

Bundan əlavə, leksik vahidlərin kommunikativ dəqiqliyinin yüksəlməsi (bu da öz növbəsində çoxmənənliliyin və omonimliyin aradan qaldırılmasında rol oynayır), sözlərin dildə alınma sözlərlə eyni tipli struktura malik sözlərin mövcudluğu, müvafiq mənənin təfsilatlılıq qazanması kimi səbəblər alınma sözlərin yaranmasında və yayılmasında iştirak edən dildaxili amilləri şərtləndirir. “İfadə olunan anlayışın üzvlənməməsinin ifadə edən üzvlənməməsinə uyğunluğu və ekspressivlik tendensiyaları, sözlərin dildə tərkib elementlərindən birinin üzvlənə bildiyi sözlərin mövcudluğu, əcnəbi sözdən derivatların yaranma bildiyi, onun implisit söz yaradıcılığında iştirak etdiyi halda, ana dilindəki sözün bu cəhətdən zəif olması” [1, 28] kimi amillər də sözalma hadisəsinin dildaxili səbəbləri sırasında dayanır.

Dildə alınma sözlərin mövqeyinə psixoloji aspektdən yanaşsaq, görərik ki, psixoloji stereotip kimi cəlbəmə leksik vahidlərin alınmasında, mənimsənilməsində və yayılmasında mühüm faktordur. Alınma sözlər yalnız obyektlərin, hisslərin, fəaliyyət növlərinin və hadisələrin adlarını bildirmir, onlar eyni zamanda bu fenomenlərin əqli və fiziki təsirini bizə hiss etdirir. Belə ki, alınma sözlərin qavranılması və nitqdə istifadəsi danışanın erudisiyasını yüksəldərək ona özünəinam hissi aşılayır. Bu həmçinin danışanın psixoloji vəziyyətini yaxşılaşdırır və onda daha yüksək stimulaşdırır.

Bir sıra dilçi-alimlər hesab edir ki, “sözalmanın psixoloji komponentləri iki tendensiya üzrə reallaşır- ana dilindəki sözlərin strukturuna dil daşıyıcılarının şüurlu təsiri və sözlərin dərin qatlarına şüuraltı müdaxilə etmək arzusu” [3, 159]. Doğma dilin strukturuna şüurlu şəkildə dəyişiklik etmək istəyi ana dilinə digər bir dilin sözlərinin nüfuz etməsinə dil daşıyıcılarının neqativ və pozitiv münasibətini əks etdirir. Bu istək eyni zamanda dil sisteminin inkişafında ilkin elementlərin hakim rolunu aşkara çıxarır.

İstər Azərbaycan, istərsə də dünya dilçiliyində alınma sözlərin yaranmasının və yayılmasının yalnız dilxarici və dildaxili səbəbləri tədqiq olunmuşdur. Dildə alınma sözlərin psixoloji səbəblərini müəyyən edən psixoloji faktorlar isə diqqətdən kənarda qalmışdır. “Psixolinqvistika elminin yaranması XX əsrin ortalarında elm və texnikanın güclü inkişafı ilə bir dövrə təsadüf etsə də” [5, 27], bütövlükdə sözalma hadisəsinin psixolinqvistik və psixososial xüsusiyyətlərinin tədqiqi elmi araşdırmalarda yalnız XX əsrin 80-ci illərinin sonu, 90-cı illərin əvvəllərində görünməyə başladı. Koqnitiv dilçiliyin və psixolinqvistikanın inkişafı dil hadisələrinin linqvopsixoloji əsaslarının öyrənilməsinə, dilin ən dərin qatlarına enməyə şərait yaratdı. Artıq alınma sözlərin yaranmasında rol oynayan psixoloji faktorlar da dilxarici və dildaxili faktorlarla bütöv bir sistem şəklində tədqiq olunur.

Ədəbiyyat

1. Брагина М. К вопросу о причинах лексического заимствования //Актуальные проблемы лексикологии: тезисы докладов и сообщений Всесоюзной научной конференции. Минск: БГУ, 1970, 229с.
2. Крысин Л. Русское слово, свое и чужое: исследования по современному русскому языку и социолингвистике. М.: Языки славянской культуры, 2004, 888с.
3. Мангушев С., Павлова А. Экстралингвистическая и внутривербальная обусловленность языкового контакта // Вестник Оренбургского государственного университета, № 11, 2004, с. 157-160.
4. Myers Scotton C. Multiple Voices: An Introduction to Bilingualism. Oxford: Blackwell Publishing, 2006, 457 p.
5. Şiriyev Fikrət. Psixolinqvistika (dərs vəsaiti). Bakı: Bakı Universiteti, 2008, 214s.
6. Thomason Sarah G. Language Contact. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2001, 310 p.
7. Vəliyeva N. Qloballaşan dünyada multikulturalizm şəraitində dilin inkişafı. Bakı: Avropa, 2017, 481 s.

О ПЕРЕДАЧЕ СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКИХ СВЯЗЕЙ МЕЖДУ КОМПОНЕНТАМИ ТЕКСТА ПРИ ПЕРЕВОДЕ

Мамедов Н.Ш.

Бакинский славянский университет, Азербайджан

В теории и практике перевода значительный интерес представляет изучение соотношения структурных и смысловых характеристик сложных синтаксических целых (ССЦ) как компонентов текста в одном языке с такими же характеристиками в другом языке. ССЦ характеризуются целым рядом структурно-семантических и стилистических свойств. Эти свойства могут быть разными в произведениях, относящихся к разным стилям, а в художественной литературе у каждого писателя ССЦ приобретают свои особенности. Следовательно, для получения полной картины общих свойств ССЦ в каком-то языке необходимо исследовать их семантические, стилистические и структурные характеристики в произведениях разных писателей и в разных стилях речи [4].

В данном случае делается попытка проанализировать соотношение структурных особенностей ССЦ – фрагментов текста русской художественной литературы со структурными и стилистическими особенностями тех же ССЦ в переводах на азербайджанском языке. Такое исследование представляет интерес и в связи с тем, что синтаксическая структура ССЦ тесно связана с его смысловой структурой, и правильная передача структуры ССЦ в переводе с одного языка на другой является, несомненно, одним из условий адекватности перевода.

Несмотря на то, что ССЦ признаются важнейшей коммуникативной единицей, в лингвистике не подвергается сомнению также и необходимость членить текст на какие-то более мелкие сегменты для того, чтобы обеспечить процедуру анализа текста. Анализ оригинального текста является первой ступенью в процессе перевода данного текста на какой-то другой язык. Необходимость членить текст исходного языка на какие-то обозримые отрезки, поддающиеся структурному и смысловому анализу, вызвала к жизни теории о различных уровнях и различных единицах перевода. Среди этих уровней и единиц наибольший интерес представляет уровень слова и само слово как единица перевода, ибо именно слово является базисной единицей языка, одновременно выполняющей весь объем языковых функций: номинативную, сигнификативную, коммуникативную и прагматическую [3, 6].

Находясь на пересечении двух основных координат языковой системы – парадигматической и синтагматической – слово имеет весьма сложную смысловую структуру. Конкретная манифестация тех или иных компонентов смысловой структуры слова происходит в речи под воздействием контекста, в котором это слово употребляется. Однако следует признать, что для целей перевода особое значение имеет подход к контексту именно как к непосредственному окружению лексической единицы (слова), которое делает ясным значение этой единицы и устанавливает ее истинное содержание [2, с. 68]. Хотя значения слов в сумме часто не составляют еще смысла целого высказывания, тем не менее, для передачи речевого произведения на другой язык с сохранением его плана содержания (т. е. его перевода) бывает необходимо (а в значительном количестве случаев и достаточно) уяснить именно значение слова в данном конкретном случае, в данном лингвистическом контексте.

Утверждение о том, что переводчик в своей работе не может опираться на маленький отрывок иноязычного текста (под текстом имеется в виду целое речевое произведение или маркотекст), нельзя признать абсолютно неопровержимым, так как «при переводе нужно исходить из законченного отрывка текста, который постоянно следует соотносить со всем произведением в целом» [1, 56]. Известно, что в процессе работы переводчик членит маркотекст на более мелкие отрезки для установления смысловой эквивалентности текстов на исходном языке и языке перевода, и что «смысловую эквивалентность чаще всего можно установить на уровне предложения» [5, 43], т. е. микроконтекста. Особый интерес представляет анализ соотношения микро- и макроконтекста в установлении истинного значения какого-то слова внутри микроконтекста, причем в ходе этого анализа необходимо проследить, как макроконтекст помогает уяснить значение данного слова, если оно не вполне четко выявляется в пределах микроконтекста, а также как учет связи микро- и макроконтекста помогает переводчику подобрать правильное соответствие данному слову в языке перевода.

Роль макроконтекста в выявлении или уточнении значения какого-то слова в микроконтексте бывает в ряде случаев настолько велика, что переводчик не может правильно понять (и, соответственно, перевести) это слово без учета содержания макроконтекста. При этом

макроконтекст, влияющий на значение слова в микроконтексте, может предшествовать данному микроконтексту, может следовать за ним, а иногда и «включать» в себя анализируемый микроконтекст, состоящий из одного или нескольких ССЦ, который непосредственно предшествует микроконтексту или следует сразу за ним, способствует выявлению или уточнению значения исследуемого слова. Однако возможен и такой вариант, когда для того, чтобы точно определить значение нужного слова в микроконтексте, приходится учитывать значение тех ССЦ, которые довольно далеко удалены от данного микроконтекста и находятся на расстоянии нескольких абзацев до или после него.

Содержание макроконтекста указывает, почему анализируемое слово в микроконтексте приобретает именно такое значение. Соответственно, значение слова в микроконтексте можно рассматривать как следствие или результат того, что описывается в макроконтексте. Например:

... Как посмотришь этак сбоку да издали *на глухую жизнь*, какую ведут здесь «отцы», кажется: чего лучше? Ешь, пей и знай, что поступаешь самым правильным, самым разумным манером. Ан нет; тоска одолеет. Хочется с людьми возиться, хоть ругать их, да возиться с ними (И. Тургенев. Отцы и дети).

Макроконтекст, следующий за микроконтекстом со словом *глухая (жизнь)*, объясняет причину, по которой это слово должно быть понято и переведено как «жизнь в одиночестве, уединенная».

Перевод данного текста на азербайджанском языке.

Bizim “ataların” burada keçirdikləri bu *tənha həyata* kənardan və uzaqdan baxanda adama elə gəlir ki, daha bundan yaxşı nə ola bilər? Yeyəsən, içəsən və biləsən ki, ən düzgün və ən ağıllı hərəkət edirsən. Amma yox, adamı qüssə basır. Adamlara qoşulmaq istəyirsən, onları söyməli olsan belə, yenə də qoşulmaq istəyirsən.

Слово в микроконтексте имеет какое-то общее или абстрактное значение (обозначает что-то общее или абстрактное), но под воздействием макроконтекста его значение уточняется, конкретизируется и делается наиболее понятным.

Необходимо отметить, что в переводе (несмотря на различие систем русского и азербайджанского языков) наблюдается полное сохранение структуры ССЦ, чего нельзя сказать о членении текста на абзацы. Некоторые преобразования в структуре ССЦ (например, замена активного залога на пассивный, изменение порядка слов) вызваны требованиями нормы переводимого языка, но они не влекут за собой изменений в членении текста на ССЦ и в структурно-смысловой характеристике ССЦ. Четкая прагматическая установка текста на языке оригинала, реализующаяся с помощью ССЦ, так же четко прослеживается и в переводе при условии его адекватности.

Литература

1. Гак В. Г. Сопоставительные исследования и переводческий анализ // Тетради переводчика. М.: Международные отношения, 1979, вып. 16, с. 52-61.
2. Колшанский Г. В. Контекстная семантика. М.: Наука, 1980.
3. Купина Н. А. Слово в контексте художественной речи // Слово в системных отношениях на разных уровнях языка. Свердловск: СГПИ, 1984, с. 3-13.
4. Малычева Н. В. Текст и сложное синтаксическое целое: системно-функциональный анализ. Ростов-на-Дону: АПСН, 2003.
5. Федоров А. В. Основы общей теории перевода (лингвистические проблемы). М.: Высшая школа, 1983.

LİŖVİSTİKADA ELEKTRON TƏRCÜMƏ ANLAYIŞI

Məmmədova J.E.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Lüğətlərin insan həyatında rolu çox əhəmiyyətlidir. Filoloq, tərcüməçi, müəllim və tələbələrin işində lüğətlər əsas vasitə hesab olunur. Hazırda leksikoqrafiya problemlərinə marağın artması və onun yeni mərhələyə keçməsi təbii haldır. Buna səbəb dil və mədəniyyətlər arasında inkişaf, texniki imkanların genişlənməsi, qlobal internetin integrasiyası, leksikoqrafik nəzəriyyənin və təcrübənin yeni mərhələyə keçməsidir.

Leksikoqrafiyada baş verən əsaslı dəyişikliklər dilçilik elminin digər elmlərlə əlaqəli şəkildə inkişafı hesabınadır. Başqa elmlər kimi, dilçilik də həm tədqiqat, həm də tədris sahəsində texnikaya müraciət edir. Dil haqqında elmin bir sıra problemləri əsaslı şəkildə həll olunmağa məhz dilçiliyin texniki elmlərlə əlaqəsi nəticəsində baş vermişdir. Dilçiliyin texniki elmlərlə əlaqəsi əsasında yeni terminlər *mühəndis dilçiliyi, hesablama dilçiliyi, kompüter dilçiliyi, elektron dilçiliyi* meydana çıxdı. Bu anlayış altında dili əhatə edən bir sıra mühüm problemlər hələ də aktual olaraq qalır. Elektron hesablayıcı maşınlarla dili sistemli şəkildə öyrənmə, maşın tərcüməsi və leksikoqrafiya məsələləri bu sahənin mühüm məsələlərindəndir [1, 184-185].

Tərcümə nəzəriyyəsinin banisi hesab edilən Piter Nyumark “Tərcüməçinin stolüstü kitabı” adlı əsərində tərcüməçi ilə kompüter qarşı-qarşıya qoyur. Tərcüməçinin kompüter biliklərinin kifayət qədər olması şərti ilə o, maşın tərcüməsindən istifadə etmək üçün aşağıdakıları əsas sayır:

1. Redaktədən əvvəl;
2. Kompüterin yaddaşına tərcümə etməzdən əvvəl münasib leksik və qrammatik məlumatlar daxil etmək;
3. Tərcümə zamanı kompüterə düymə basmaqla idarə etmək;
4. Redaktədən sonra;
5. Terminoloji məlumat banklarını saxlamaq və istifadə etmək (giriş əldə etmək);
6. Maşın tərcüməsi üzərində tədqiqat;
7. Ümumiyyətlə, redaktədə, axtarışda və digər proseslərdə kompüterlərdən söz əməliyyatçıları kimi istifadə edirlər, buna görə əl ilə tərcümə yardımı tez gələ bilər. Qeyd edək ki, BMT və Kanadada tərcüməçiləri işə qəbul edərkən, bir ixtisasçı kimi onların qabiliyyətlərinə xüsusi diqqət yetirilir.

P. Nyumark qeyd etmişdir: “Əgər tərcüməçinin kompüter biliyi yoxdursa onda onun bu cəfəngiyata (maşın tərcüməsi, kompüter tərcüməsi proqramları, avtomatik tərcümə) baş vurmaı məsləhət deyildir, çünki o, burada vaxt itirir, bu iş yeni texnikadır, bu inkişafdır, bu gələcəkdir” [2, 97]. Hələ 1985-ci ildə fransız dilçisi Loffier Lorian tərcüməçiləri kompüter tərcüməsindən istifadəyə səsləmişdir.

P. Nyumarkın fikrincə, əgər Sistran (Systran) (www.systranet.com) və Vaydner (Weidner) (en.m.wikipedia.org/wiki/weidner_communication) kimi onlayn tərcümə sistemindən istifadə etsək, mətn üzərində bir çox redaktə işləri aparmalı olacağıq. Sistran və Vaydner haqqında 2.4. *İngilis dilində elektron resurslar* bölməsində məlumat verilir.

Kompüter tərcüməsindən istifadə zamanı tərcüməçinin iki variantda mətni olur:

- Sürətli informasiya tərcüməsi (bu qaralama mətn ola bilər, canlı beyin məhsulundan fərqlənə bilər);
- Nəşr tərcüməsi (bu insan beyninin məhsulu ola bilər) [2, 195-196].

P. Nyumarkın fikrincə, elektron lüğətlər üzərində işlər daha da təkmilləşdirilməlidir ki, inkişaf birbaşa nəticəni istifadəçiyə təqdim etsin, yəni “sürətli informasiya tərcüməsi və nəşr tərcüməsi” bir arada olsun.

Məşhur Amerika leksikoqrafu Barbara Ann Kipfer də lüğətlərin elektronlaşması prosesindən narahat olaraq, çap lüğətlərini onlayn lüğətlərdən üstün tutaraq, onların aşağıdakı xüsusiyyətlərini sadalamışdır.

1. Biz lüğəti açdıqda qarşımızda kiçik şriftlə yazılmış, iki səhifə dolu sözlər görürük. Biz ilk dəfə bu vərəqə baxdıqda gözlərimiz sanki qarışır. Lüğətin səhifəsində o qədər informasiya var ki, sözlər bir-birinə dolaşır və buna baxmayaraq, maraqlı informasiyanı seçmək asan olur. Çap lüğətlər intuisiyaya əsaslanan gələcəyi görmə qabiliyyətlidir.

2. Çap lüğətlərdə sözün və söz birləşmələrinin mənası elektron lüğətlərdə olduğu kimi bir xətt boyunca düzülməyib. Çap lüğətlərdə sözün girişi yayılmış formada təqdim edilir. Mənanı və məlumatı tapmaq üçün beyin uzun fikirləşir. Əgər bizə lüğətdəki sözün tələffüzü lazımdırsa, gərək tələffüz normaları haqqında məlumatımız olsun. Bu məsələlər bütün növ lüğətlərə də aiddir.

3. Digər məntiqi beyin tapşırığı sözün əlifba ilə sadə axtarışdır. Əgər əlifbanı bilirsinizsə bu işi cəld edə bilərsiniz. Əks halda, bir az zaman sərf etmiş olacaqsınız.

4. Çap lüğətlərdə illustrasiyalar onlayn lüğətlərdən daha üstündür. Onlayn lüğətlərdə siz yalnız giriş sözün şəklini görə bilərsiniz. Çap lüğətlərdə isə siz dolaşq xəttə şəkillər, rəngli illustrasiyalar, fotolar görə bilərsiniz.

5. Ovcunuzun içində sanki sıx bilik toplusu var, bu çox gözəl və nostalji hissidir.

6. Çap lüğətlərdə sözü həyacanla axtarıq və onun izahına tələsirik. Belə olan halda, tapılmış sözün izahı istifadəçinin yaddaşında uzun müddət qalır [3].

Göründüyü kimi, hələ o zamandan etibarən lüğətlərin və tərcümənin elektronlaşmasına keçid prosesinə bəzi ziddiyyətlər mövcud idi.

Əlimizin altında müxtəlif növ lüğətlər ola bilər, lakin biz çox vaxt tələbatımıza uyğun olanı seçirik və burada daha çox axtarışlar edirik. Maraqlıdır, bəs hazırda dünyada nə qədər istifadəçi elektron tərcümədən və elektron lüğətlərdən və nə qədər istifadəçi kitab lüğətlərdən və zehni tərcümədən bəhrələnilir?

Ümumiyyətlə, *elektron lüğət və elektron tərcümə* anlayışı yaxın dövrün yeni terminidir və ona aid elmi axtarışlar çox azdır. Mövcud olan yalnız az sayda məqalələrdir və burada da geniş məlumat yoxdur.

Ədəbiyyat

1. Qurbanov A. Ümumi dilçilik. 2 cildə. I cild. Bakı: Nurlan, 2004, 748 s.
2. Newmark. P. A textbook of translation. British Library Cataloguing in Publication Data, 1987, 292 p.
3. Kipfer B. Nine reasons why print dictionaries are better than online dictionaries. www.theweek.com/articles/4625
4. Internet: www.dilmanc.az, www.intelsoft, www.polyglot.ru, www.prompt.ru

QLOBALLAŞMANIN TƏRCÜMƏYƏ VƏ DİLİN LÜĞƏT TƏRKİBİNƏ TƏSİRİ

Məmmədova Q.M.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Azərbaycan

Biliklərin qlobalizasiyası tərcüməsiz mümkün deyil. Məhz tərcümə dominant mədəniyyətdən digər mədəniyyətə biliklərin keçirilməsini mümkün edir. Bu prosesdə tərcüməçinin rolu xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Linqvistik, pragmatik və mədəniyyətlərarası problemlərin həlli üçün tərcüməçi xüsusi strategiyalara müraciət edəsi olur. Burada tərcümə nəzəriyyəçiləri iki əsas strategiyayı vurğulayır: yerliləşdirmə (domestication) və xariciləşdirmə (forenization) [4, 105].

Lorens Venuttinin tərifinə əsasən [5], yerliləşdirmə xarici dilin tərcümə olunan dilin mədəni dəyərlərinə xarici dilin adaptasiyasıdır. Xariciləşdirmə isə, əksinə, xarici mətnin linqvistik və mədəni fərqlərini nəzərə alaraq, bu mədəni dəyərlərə etnodeviant təzyiqdən ibarətdir. Beləliklə yerliləşdirilmə və xariciləşdirilmənin əsas məqsədi tərcümə olunan dilə və onun mədəniyyətinə xarici mətnin assimilyasiyanın miqdarını göstərməkdən ibarətdir. Onun fikrincə, hər bir tərcüməçi üçün tərcümə prosesi orijinal dilin mədəni normalarını "sındıran" mədəniyyət prizmasından ibarətdir. Burada tərcüməçinin məqsədi bu normaları, mənanı və yad dilə xas olmasını nəzərə alaraq, onları tərcümə olunan dildə göstərməkdir.

Tərcümə prosesinin hər mərhələsi, xarici mətnin seçimindən onların tərcüməsinin oxumasına qədər, tərcümə olunan dilə daxil olan müxtəlif mədəni dəyərlərin köməyi ilə baş verir. Yerliləşdirmə, orijinal mətnin "yad" elementlərini əks etdirmədən və oxucu tərəfindən ana dilində yazılmış kimi qəbul edilən tərcümə mətni yaratmağı nəzərdə tutur. Tərcüməçi tərəfindən bu strategiyanın seçilməsi mətnin qavranılmasını asanlaşdırır, lakin tərcümə olunmuş mətn orijinal mətnin üslub və mədəni xüsusiyyətlərini əks etdirmir. Xariciləşdirmə, əksinə, diqqətlə seçilmiş dil alətlərinin istifadəsi ilə xarici mətnin əsas xüsusiyyətlərinin qorunmasını təmin edir. Belə bir mətn xarici dildən tərcümə edilmiş kimi qəbul olunmaqla yanaşı, linqvistik və mədəni fərqləri biruzə verir. Bu strategiyanın seçilməsi tərcüməçinin xarici mətnin xüsusiyyətlərini çatdırmaq istəməsini vurğulayır.

Tərcüməçinin strategiya seçimi hədəf auditoriyaya və tərcümə olunan mətnin funksional məqsədinə əsaslanır. Tərcüməçilər tərcümə metodlarını seçərkən bu iki meyara əsaslanır. Nyumark hesab edir ki, tərcüməçinin sərəncamında 8 tərcümə metodu vardır [1, 76].

Tərcüməçi qaynaq mətninin xüsusiyyətlərinə daha çox diqqət yetirirsə, yəni xariciləşdirmə strategiyasını seçirsə, o zaman söz-bə-söz (sətiraltı) tərcümə, hərfi tərcümə, adekvat tərcümə, sematik tərcümə metodlarından istifadə edir. Tərcüməçi tərcümə olunan dilin üslub və normalarını daha çox nəzərə aldığı halda, yəni yerliləşdirmə strategiyasını tətbiq edərsə, bu halda uyğunlaşma, azad tərcümə, ifadəli tərcümə və kommunikativ tərcümə kimi üsullardan istifadə etmək daha çox məqsədə uyğun olur. Nə qədər tərcüməçi mənbə dilə (mətnin müəllifi) və ya tərcümənin dilinə (hədəf auditoriya) yönəlibdirsə, bir o qədər o, faktiki tərcümədən uzaqlaşır. Söz-bə-söz tərcümə (word for word translation) sətiraltı tərcümə kimi həyata keçirilir: söz sırası saxlanılır və fərdi sözlərin tərcüməsi zamanı ümumi, beynəlmiləl məna seçilir. Belə tərcümənin məqsədi "orijinal dil mexanizmlərini" çatdırmaqdır [2, 46].

Lakin bu cür tərcümə ilkin, qaralama tərcümə hesab olunur. Hərfi tərcümə (literal translation) tərcümə dilinin analoji funksiyasının olmasını və qrammatik strukturların cüzi dəyişikliyi nəzərdə tutur. Sözlərin tərcüməsi zamanı kontekst nəzərə alınmır. Belə tərcümə gələcəkdə düzəliş və korrektə tələb edir. Adekvat tərcümə (faithful translation) konteksti nəzərə almaqla yerinə yetirilir, bu zaman mətnin əsas xüsusiyyətlərini saxlamaq məqsədi ilə qəbul edilmiş leksik və qrammatik standartların pozulmasına yol verilir. P. Nyumark semantik və ya mənacə tərcüməni (semantic translation) xariciləşdirmə strategiyasının tətbiqi ilə hazırlanmış tərcümə adlandırır. İdiomatik tərcümə isə (idiomatic translation) orijinal mətnin mənasının tərcümə olunan

dil vasitəsi ilə verilməsidir. Nyumarkın fikrincə, bu tərcümə növü tərcümə olunan dildə məna ekvivalentləri olmadığından orijinal mətnin təhrifinə gətirir. Sərbəst tərcüməsi (free translation), dilin formasına məhəl qoymadan, faktiki məzmun verir [2, 47]. Bu növ tərcümə yalnız şərti olaraq qəbul edilə bilər. Uyğunlaşma (adaptasiya) mətnin başqa bir dildə azad formada köçürülməsidir, yəni mətnin mövzusu qorunur, lakin mətn özü yenidən yazılır. Belə bir mətn sözün dar mənasında tərcümə olaraq qəbul edilə bilməz. Kommunikativ tərcümə (communicative translation) xarici dilin yad elementləri olmadan səciyyəvi və öyrənilmiş konstruksiyalardan istifadə edərək mənbə mətni götürür. Akademik tərcümənin problemi ideyaların yayımı ilə bərabər sözün strukturunun ötürülməsidir. Tərcümə, mədəniyyətlərarası ünsiyyətə vasitəçilik edir, elm, iqtisadiyyat sahələrində ölkələr arasında etibarlı körpülər yaradır, nailiyyətlərin və yeniliklərin yayılmasını təşviq edir, bununla belə, tərcümənin əsas məqsədi mədəniyyətlərarası ünsiyyəti təmin etməkdir. Strateji seçim bir çox faktordan təsirlənir: tərcümənin məqsədi, mətn resipientinin motivasiyası, dil mühiti və s. Lakin burada həmişə ən əsas faktor tərcümənin məqsədi olmalıdır. Əslində, yerliləşdirilmə və xariciləşdirmə strategiyaları bir birinin əksi olsa da, bir-biri ilə sıx əlaqəlidir. Tarixin müəyyən dövrlərində, nəşriyyatların əsas tələbləri mətnin oxunaqlığı və tərcümənin alqılanmasının rahatlığı olanda, yerliləşdirmə əsas strategiya idi. Lakin bu gün iqtisadiyyatın qloballaşması, sosial şəbəkələrin aktiv istifadə olunması, işgüzar əlaqələrin möhkəmləndirilməsi və mədəniyyətlərarası mübadilələrin intensivləşdirilməsi fonunda xarici mədəniyyətə maraq çox yüksək olmuşdur. Bu da tərcüməçilərə xarici mədəniyyət elementlərindən istifadə etmək və onları tanıtmək üçün stimuldur. Yeni şəraitdə tərcümə strategiyası olaraq xariciləşdirmədən istifadə etməyi şərtləndirilmişdir. Lakin bu gün müşahidə edilən xariciləşdirmə istiqamətində olan üstünlük, yerliləşdirmədən imtina olunmasını nəzərdə tutmur; hər iki strategiya əvəz olunmazdır və bir-birini tamamlayır. Xariciləşdirmə mətnin xarici elementləri ön plana çıxıqda, onun üslub və strukturunun ötürülməsi üçündə üstündür [6]. Resipientə tərcümə mətninin xarici mədəniyyət elementlərini dərk etmək və qəbul etmək təklif olunur. Bu yanaşma xarici mədəniyyət elementləri ilə tanışlıq və onların başqa bir mədəniyyətə gətirilməsini təmin edir, bu mənada onun rolu son dərəcə vacibdir. Bir çox ölkələr öz mədəniyyətlərinə xarici elementləri tətbiq etməyə tolerantlıq göstərir və tədricən belə tərcüməni resipient qəbul etməyə və mənimsəməyə asanlıqla başlayır. Burada dilin zənginləşdirilməsi, xarici mətnə təqdim olunan reallıqlarla tanış olmaq, habelə xarici mədəniyyətin başa düşülməsi və müsbət qəbulu üçün xariciləşdirmə strategiyasından daha geniş şəkildə istifadə etmək məqsədəuyğun görünür.

Dil təcrid olunmuş bir sistem kimi qəbul etmək yalnız fikirdir. Dil yeni elementləri ehtiva edən və mənimsəmək qabiliyyətinə malik olan açıq bir sistemdir. Tərcümə üçün xariciləşdirmə dilin inkişafı üçün yeni elementlər olan və cəmiyyət tərəfindən qəbul edilmiş yeni sözlərin və ifadələrin tərcümə dilinə keçməsinə təkan vermişdir. Oxşar (və ya eyni) sözlər kommunikasiyanı asanlaşdırır və dərinləşdirir, yeni leksika dilin lüğət tərkibini zənginləşdirir. Beynəlxalq siyasi, iqtisadi və mədəni səviyyələrdə əlaqələrin genişləndirilməsi ölkələr arasındakı fərqlərin hamarlaşmasına gətirib çıxardır və qloballaşma müasir inkişafın vektoru olmaqla, digər mədəniyyətlərə daha diqqətli və ciddi yanaşma tələb olunması zərurətini irəli sürdü. Qloballaşma prosesi dominant anglo-sakson mədəniyyətinin daha geniş yayılmasıyla bərabər, mətnin ingilis dilinə tərcümə edildikdə dominant dilin daşıyıcılarına digər millətlərin mədəniyyətlərinin elementləri ilə tanış olmasına geniş imkanlar açır. Xariciləşdirmə strategiyasından istifadə edərkən, orijinal mətnin mədəni məlumatları maksimal dərəcədə saxlanılır və tərcümə mətninin resipienti orijinal dilin atmosferini hiss edir. Bəzi dilçilər, əksinə, yerliləşdirmə strategiyasını təbliğ edir və "ən yaxın təbii ekvivalent" konsepsiyasını irəli sürür [3]. Beləliklə, orijinal dilin tərcüməsi minimum hiss olunmalıdır, tərcümə olunmuş mətn tərcümə dilinin normaları və ənənələrinə uyğun olmalıdır; belə bir tərcümədə qıcıqlandırıcı bir-biriylə əlaqəli olmayan fraqmetlər olmamalı, tərcümə mətninin resipienti onu ana dildə yazılmış mətn kimi qəbul etməlidir.

Ədəbiyyat

1. Прунч Е. Пути развития западного переводоведения: От языковой асимметрии к политической. М.: Р. Ва- лент, 2015. 512 с.
2. Newmark P. A Textbook of Translation. New-York. Phoenix ELT, 1995.
3. Nida E., Taber Ch. The Theory and Practice of Translation. BRILL, 2006.
4. Seruya T., Justo M. Rereading Schleiermacher: Translation, Cognition and Culture. Springer-Verlag Berlin Heibel- berg, 2016. 303 p.
5. Venuti L. The Scandals of translation. Taylor & Francis e-Library, 2002. 13. Venuti L. The Translator's invisibility. 2nd ed. London: Routledge, 200
6. Venuti L. The Translator's invisibility. 2nd ed. London: Routledge, 2008. 365 p.

РОЛЬ ТЕКСТОВ В РАЗВИТИИ РУССКОЙ РЕЧИ СТУДЕНТОВ-АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ

Мамедова С.М.

Сумгаитский государственный университет, Азербайджан

Текст – это порождение определенных механизмов речи, определенной личности и лингвистический продукт, предназначенный для обучения, который должен отвечать требованиям психологического, психолингвистического, лингвистического и методического порядка.

Психологический аспект текста заключается, прежде всего, в том, что текст, с одной стороны, является продуктом говорения и как таковой должен быть средством речевого воздействия на слушающего в нужном для говорящего направлении. С другой стороны, текст одновременно служит объектом восприятия.

Воздействуя на слушающего, говорящий хочет донести до него свою точку зрения, поэтому смысловое содержание текста должно представлять, отражать связи и отношения предметов, явлений объективной деятельности и включать в себя точку зрения говорящего, его оценку, отношение к предметным связям внешнего мира, быть эмоционально окрашенным через призму его личности.

Речевое воздействие заключается не только в том, что говорящий высказывает свою точку зрения, цель его – побудить слушающего к высказыванию, «спровоцировать его поведение в нужном направлении». Материал должен быть интересен для обучающегося, т.е. соответствовать уровню его интеллектуального развития и вызывать за счет этого его активность. Речевая деятельность является интеллектуальным актом, следовательно, текст должен представлять собой «*высшее смысловое образование*» и как таковой активизировать мыслительную деятельность студентов, побуждать к нахождению за его внешними значениями внутреннего индивидуального смысла. Психологами доказано, что лучше всего запоминается материал, над которым была проведена интеллектуальная работа.

В психолингвистическом плане одной из основных проблем является проблема смыслового восприятия, которая заключается, прежде всего, в том, что студент должен понять цель или основной мотив. Следовательно, мало понять уровень значений в тексте, нужно воспринять его как нечто целое, понять общий замысел, а это возможно в том случае, если текст составлен соответствующим образом и в нем органически сочетаются его внешняя (формальная) и внутренняя (смысловая) организация, т.е. имеет место единство плана выражения и плана содержания. Отсюда вытекает, что в разговорном тексте должен быть не только план значений, но и план смысла.

Чтобы текст воспринимался как единое коммуникативное целое, он должен обладать связанностью, цельностью и информативностью. В речевом продукте выше уровня фразы, определенные факты или события связаны между собой разными видами отношений, сравниваются друг с другом, противопоставляются, т.е. находятся в причинно-следственной зависимости, - и все это также должно находить отражение в тексте путем определенного порядка расположения и логического сочетания предложений (фраз) и сложных синтаксических целых.

Смысловая целостность текста заключается в единстве его темы и проявляется в том, что каждое последующее предложение опирается в коммуникативном плане на предшествующее.

Информативность текста является одним из условий эффективности его смыслового восприятия, что связано с фактором «интересности», мотивированности сообщения для студента. Чем текст интереснее для студентов, тем он более значим для них, тем больше информации (т.е. интерпретационных возможностей) он для них содержит, и тем больший отклик он найдет в их душе. Само содержание текста заставит студента говорить на основе данного текста. Это является одним из главных условий успешной работы на этапе совершенствования навыков. Тексты, неинтересные по содержанию и по характеру изложения, не вызывают активной эмоциональной реакции обучающихся и желания высказать свое мнение, так как в текстах подобного рода нечего перерабатывать, здесь нет внутреннего смысла, не отражена деятельная структура говорения, его мотивационно-побудительная сторона и соответственно они не могут вызывать мотивированного отношения и стимулировать активную умственную деятельность студентов.

Предлагая материал текста, следует учитывать уровень развития личности, ее возрастные особенности, интересы, мировоззрение в аспекте всей целостной деятельности. Последнее особенно важно, ибо мотивы формируются в действительной деятельности человека.

Однако, в плане достижения нужного воздействия на читающего и побуждения его к высказыванию, недостаточно одной лишь ориентированности текста на студента, одной лишь ценностной значимости текста для него как для личности. Необходимы еще и адекватные способы передачи содержательной и смысловой стороны текста: эмоциональность, выразительность и обращенность.

Эмоциональность достигается, с одной стороны, стилистическими средствами речи: построение предложений, порядок слов, усилительные частицы и т.п.; те средства, которые придают эмоциональность устному высказыванию (тексту) – мелодика, ударение, пауза, акцентуация – могут быть на письме частично выражены за счет знаков препинания – многоточий, восклицательных и вопросительных знаков, тире. С другой стороны, эмоциональная окрашенность текста достигается благодаря наличию точки зрения самого говорящего, его субъективного оценочного отношения к событиям и героям.

Обращенность текста – это наличие собеседника, пусть и предполагаемого. Она, может быть выражена в форме непосредственной апелляции к собеседнику, риторическими или конкретными вопросами, что заинтересовывает и стимулирует к ответной речевой деятельности.

В этом плане важна форма подачи материала в тексте и характер изложения. Из форм могут быть полезны тексты от первого лица. Эти тексты подразумевают непосредственного партнера, а в силу этого обладают наибольшей обращенностью. Кроме того, таким текстам наиболее присущи стилистические особенности устной формы речи. Это укороченные предложения, т.е. стремление избегать слишком сложных конструкций с придаточными предложениями, что придает речи большую выразительность и экспрессивность и находит свое выражение в ритмико-интонационной окраске текста, своеобразное сочетание слов, которое выполняет особую стилистическую нагрузку; наличие усилительных элементов, частиц, вопросительных слов, восклицаний.

Таким образом, можно сформировать примерный перечень требований, методическая зависимость которых заключается в том, что разговорный текст может служить основой для совершенствования речевых навыков. Требования, обеспечивающие непосредственное совершенствование речевых навыков на основе текста: а) небольшой объем текста; б) отсутствие неусвоенного речевого материала; в) трансформация нового материала на основе ранее изученного; г) включение речевого материала в сеть многообразных связей; д) повторяемость материала.

По мнению Л.С.Выготского, учет особенностей художественного текста означает необходимость активизации и развития воссоздающего воображения в процессе восприятия художественного текста, восприятия активного, предполагающего работу интеллекта, чувств, рождения «умных эмоций».

Литература

1. Москальская О. Текст как лингвистическое понятие //Иностр. языки в школе, 1978, №3, с. 14-15.
2. Выготский Л. Язык и мышление. // Русский язык и литература в Азербайджане. №1, 2009, с. 43-45.
3. Пассов Е. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению. М: Просвещение, 1985, с.139-143.

BƏDİİ TƏRCÜMƏ VƏ ÇAĞDAŞ PROSES

Məmmədova T.K.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Bədii tərcümənin ədəbi prosesdə əhəmiyyəti danılmazdır, belə ki, tərcümə olunan hər bir əsər məxsus olduğu ölkənin ədəbiyyatı, nəzəri problemləri haqqında təəssürat yaratmaqla yanaşı, həmçinin ədəbiyyatın, komparativistik (müqayisəli) öyrənilməsi baxımından əhəmiyyət kəsb edir. Hal-hazırda tərcümələr bir neçə istiqamətdə həyata keçirilir:

1. Folklor nümunələrinin tərcüməsi;
2. Klassik ədəbiyyatın tərcüməsi;
3. Dünya ədəbiyyatının tərcüməsi.

Dünya ədəbiyyatı nümunələri üzərində həyata keçirilən tərcümələrin də bir neçə istiqamətdə aparıldığı diqqəti cəhər:

1. Klassik dünya ədəbiyyatı;
2. Müasir dünya ədəbiyyatı;

3. Nobel mükafatına layiq görülmüş müəlliflərin əsərləri;

4. Dünya ədəbiyyatı üzrə antologiyalar.

Buraya rusdilli azərbaycanlı müəlliflərin əsərlərinin dilimizə tərcüməsi, o cümlədən azərbaycanlı müəlliflərin əsərlərinin dünya xalqlarının dillərinə tərcüməsi istiqamətlərini də əlavə etmək lazımdır.

Son zamanlar klassik ədəbiyyatın yenidən araşdırılmasına, elə bu səbəbdən də klassik əsərlərin dilimizə ərəb və fars dilindən, hətta ilk dəfə tərcümə edilməsinə böyük ehtiyac göz qabağındadır.

“Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı” adlı əsərində N.Şəmsizadə haqlı olaraq klassik ədəbiyyatşünaslığın öyrənilməsi prosesində ən böyük çətinlik kimi elə məhz ərəb və farsdilli Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələrinin dilimizə səthi tərcümə olunmasını, yaxud tərcümədən kənarda qalmasını göstərir, klassik ədəbiyyatşünaslığımızı hərtərəfli araşdırmaq üçün bir sıra əsərlərin dilimizə tərcümə olunmasına ehtiyacın olduğunu doğru vurğulayır. [bax. 4.199]

Möhsün Nağısoylu “XV-XVI əsrlər Azərbaycan tərcümə ədəbiyyatı” adlı məqaləsində XV-XVI əsrləri bədii tərcümə ədəbiyyatının ən zəngin dövrü adlandırır, həmin dövrün örnəkləri sırasında istər nəslə, istər nəzmlə tərcümə olunmuş əsərlərin olduğunu qeyd edir. Şeyx Məhəmməd Şəbüstərinin fars dilində nəzmlə yazdığı *Gülşəni-raz*” məsnəvisinin XV əsrdə Şeyx Vəli (Əlvən) Şirazi tərəfindən, Fəridəddin Əttarın “*Əsrarnamə*” əsərinin isə Əhməd Təbrizi adlı şair-müərrim tərəfindən tərcümə olunmasını yazan müəllif eyni zamanda bu tərcümələrin özəllikləri barədə də maraqlı mülahizələr yürüdür. Müəllif doğru olaraq belə qənaətə gəlir ki, Azərbaycan türklərinin İslam mədəniyyətinin bilavasitə daşıyıcıları olan digər müsəlman xalqlarla - ərəb və farslarla birbaşa ictimai-siyasi, mədəni-ədəbi əlaqələrin məntiqi nəticəsi kimi ortaya çıxan XV-XVI əsrlər Azərbaycan tərcümə ədəbiyyatı nümunələri istər milli ədəbiyyatımızın yeni-yeni mövzu, forma və ideyalarla zənginləşməsində, istərsə də yazılı ədəbi dilimizin inkişafında müstəsna rol oynamışdır. [bax. 3.169]

Sevinc Həməzəyeva “Azərbaycan-İngilis ədəbi əlaqələri və bədii tərcümə” adlı monoqrafiyasında bədii tərcümənin ədəbi əlaqələrin inkişafı və zənginləşməsində rolundan bəhs edir, problemin nəzəri aspektlərinə diqqət yetirərək tərcümələrin ədəbiyyata gətirdiyi janr yeniliyindən söhbət açır. Müəllifə görə, “bədii ədəbiyyat tərcüməyə ehtiyacı olan yeganə sənət, tərcümə sənəti isə dəqiqlik tələb edən ciddi və ağır bir prosesdir. Xüsusən bədii tərcümə daha artıq məsuliyyət tələb edir. Ən azı ona görə ki, bədii poetik təsvir ilə elmi deyimin arasında böyük fərq var və bu fərq özünü onda göstərir ki, bədii təsvirdə ekspressivlik, emosional mənanın düzgün ifadəsini tapmaqla yerində işlədilən söz, onun çoxmənalılıq, sinonim, omonim çalarları əsas yer tutur”. [1.5]

Cavanşir Yusiflinin “Ədəbi prosesdə tərcümənin yeri”, Səlim Babullaoğlunun “Qloballaşma və ədəbiyyat”, Rəhid Uluselini “Müasir dünya ədəbiyyatında yeni meyillər”, Qəzənfər Paşayevin “Çağdaş türk poetikasının tədqiqi” kimi məqalələrində dünya ədəbi prosesi ilə bağlı bir sıra problemlərlə yanaşı, məhz tərcümə məsələsi, onun ədəbi əlaqələrdə, qloballaşmada rolu önə çəkilir.

Sözsüz ki, tərcümə sahəsində ədəbi-bədii jurnalların rolu danılmazdır. Belə ki, müasir oxucu, o cümlədən ədəbiyyatçı dünya ədəbiyyatında baş verən proseslərlə, yeni yazılan əsərlərlə, yeni tendensiyalarla tanış olmaq, müqayisə və təhlillər aparmaq imkanına malik olur. “Dünya ədəbiyyatı”, “Xəzər”, “Azərbaycan”, “Ulduz”, “Alatoran” jurnallarının demək olar ki, hər nömrəsində ədəbi nümunələr tərcümə edilib yerləşdirilir. Qeyd edək ki, “Dünya ədəbiyyatı”, “Xəzər” jurnalları sırf tərcümə əsərləri çap edir.

Məsələn, *Xəzər* jurnalının 2015-ci il, 3-cü nömrəsində Latın Amerikasından Augusto Roa Bastosun “Kurupi” (Paraqvay mifologiyasında şəhvət, ehtiras tanrısı) adlı hekayəsi (Etimad Baskeçidin tərcüməsində), yazıçı emalatxanası rubrikasında isə Vladimir Nabokovun “Yaxşı oxucu və yaxşı yazıçı” (Qismətin tərcüməsində) məqaləsi və s. çap olunmuşdu. Vladimir Nabokov adı çəkilən məqaləsində “yaxşı yazıçı necə olmalıdır?” sualı ilə bərabər, həm də “yaxşı oxucu necə olmalıdır?” sualını da özünəməxsus cavablandırır. Müəllif şəxsi təcrübəsindən çıxış edərək, yazıçı və oxucu problemini araşdıraraq hətta “yaxşı oxucu”nun formulu da təqdim edir. Ona görə yaxşı oxucu fantaziyası, xəyal gücü, yaddaşı, lüğəti və bir az da bədii zövqü olan kəsidir. O cümlədən ədəbiyyat haqqında gəldiyi qənaətlər də diqqəti cəlb edir: “Ədəbiyyat kəşfdir. Fiksiya-fiksiyadır. Bir hekayəyə həqiqi hekayə (görünür, burada müəllif realist üslubu nəzərdə tutur. - T.M.) demək, həm sənətə, həm də gerçəkliyə təhqirdir. Hər böyük yazıçı – böyük fırıldaqçıdır. Ən böyük fırıldaqçı elə Təbiətin özüdür. Təbiət daim aldadır. Təbiətdə möhtəşəm bir sehr və hiylə sistemi var. Yazıçı sadəcə təbiətin iziylə gedir” [2 .200].

“Alatoran” jurnalının 2008-ci il, 12-ci nömrəsində çap olunmuş İrina Adelgeymin “Ədəbiyyatın dünəni, bu günü, sabahı” (Sima Ənnağının tərcüməsində) məqaləsi Polşa ədəbiyyatı haqqında təsəvvür yaradır.

Yenə də həmin jurnalın 2008-ci il, 13-cü nömrəsində Sima Ənnağının “Birləşmiş Almaniya ədəbiyyatı” adlı məqaləsi çap edilmişdir. Məqalə “Lettre” jurnalından götürülərək tərcümə edilib və müasir

alman ədəbiyyatının əsas keyfiyyətlərindən bəhs edir. 1980-1990-cı illərdə Almaniyada ədəbiyyata marağın azalması, daha çox Latin və Şimali Amerika müəlliflərinin əsərlərinin oxunması, yalnız Almaniya birləşəndən sonra vəziyyətin dəyişməsi kimi amillər oxucuya Almaniya ədəbi prosesi haqqında məlumat verir.

Jurnalın müxtəlif nömrələrində Filipp Delermi “Şəkərli pambıq”, “Başqa cür kitabları həbs etmək”, “Necə də yaxşıdır”, “Gec yetişən albalı” qısa hekayələri, irland yazıçısı Ceyms Coysun “Bədbəxtlik”, Uilyam Somersət Moemin “Mister Çoxbilmiş”, Fransuaza Şaqanın “Romasayağı ayrılıq” və s. bədii əsərləri tərcümə olunub çap olunmuşdur.

İstər S.Moemin “Mister Çoxbilmiş”, istər C.Coysun “Bədbəxtlik” hekayələrində mənəviyyat, insan amili ön plana çəkilir. Birinci hekayədə ilk baxışda lovğa, təkəbbürlü görünən bir insanın - Maks Keladanın vacib məqamda insani keyfiyyətləri üzə çıxır, ikinci hekayə isə Daffinin iki aya qədər evinə gedib gəldiyi, dostluq münasibəti qurduğu qadının - Missis Sinikonun ona vurulduğunu hiss edəndə qadından ayrılması əhvalatı üzərində qurulur. Daffi bir daha dərk edir ki, ehtiras ucbatından qadınla kişi dostluğu baş tutan deyil. Ayrılıqdan 4 il sonra qadının özünü qatarın altına atması xəbərini qəzetdən oxuyan Daffi yalnız indi tənha qaldığı qənaətinə gəlir və elə bu qənaət də onun mənəvi aləmini, gizli sevgisini bir daha açır.

Jurnalda nəzəri məlumatları əhatə edən tərcümələr də az deyil.

Ədəbiyyat

1. Həmzəyeva S. Azərbaycan-ingilis ədəbi əlaqələri və bədii tərcümə. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 152 s.
2. Nabokov V. Yaxşı oxucu və yaxşı yazıçı (tərcümə edən: Qismət), // “Xəzər” jurnalı, № 3, 2015, s. 200-204
3. Nağısoylu M. XV-XVI əsrlər Azərbaycan tərcümə ədəbiyyatı // “Azərbaycan” jurnalı, № 9, 2010, s. 160-170
4. Şəmsizadə N. Seçilmiş əsərləri: 3 cildə, I cild. Bakı: Elm, 2008, 560 s.

AZƏRBAYCAN DİLİ FRAZEOLoji VAHİDLƏRİNİN BAŞQA DİLLƏRƏ HƏRFƏN TƏRCÜMƏSİ MƏSƏLƏSİ

Məmmədova X.Ə.

Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan

Frazeoloji vahidlərin digər dillərə eynilə tərcüməsi məsələsi dilçiliyimizdə yeni məsələ deyildir. Bəzi tədqiqatçılar, o cümlədən S.İ.Abakumov, A.A.Reformatski, A.Arnold, S.İ.Ojeqov, və başqaları frazeoloji vahidlərin bir dildən başqa bir dilə hərfən tərcüməsinin mümkün olmamasını qeyd edir və bunun səbəbini həmin dillərin milli səciyyəsi ilə əlaqələndirmirlər.

Bəzi dilçilər isə bu əlaməti frazeoloji vahidlərin dilin milli xüsusiyyətini özündə əks etdirməsi ilə izah edirlər. A.N.Qvozdıyev yazır: “İdiomların ümumi üslubi mənaları bununla izah olunur ki, onlar sözlərin və söz birləşmələrinin sinonimi kimi çıxış edərək dilin leksikasını zənginləşdirir. Bundan başqa, idiomlar rus dilinin səciyyəvi xüsusiyyətini saxlayır, belə ki, bunların başqa dillərdə hərfən qarşılığı yoxdur (adətən, başqa dillərə hərfən tərcümə edilməz), nitqdə milli səciyyənin parlaq ifadəliliyinin təmin edir” [1, 100].

S.Murtuzayev yazır: “Ümumiyyətlə, dünya dillərinin frazeologiyasına aid bir xüsusiyyət kimi, başqa dillərə hərfən tərcümə oluna bilməmək Azərbaycan dilinə də aiddir” [2, 15].

Azərbaycan dili frazeoloji vahidlərinin başqa dillərə hərfən tərcümə olunmamasından bəhs edən müəlliflərdən ancaq ikisi: S.Cəfərov və Ə.Dəmirçizadə yuxarıda qeyd etdiyimiz əsərlərində belə sabit birləşmələrin rus dilinə tərcüməsinə aid misallar verir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, bu dillər geneoloji cəhətdən müxtəlif dil ailəsinə: Azərbaycan dili – türk dilləri, rus dili isə Hind-Avropa dilləri ailəsinə mənsubdur. Məsələ burasındadır ki, yuxarıdakı meyarda konkret bir dil ailəsinə mənsub dillər deyil, ümumiyyətlə, hər hansı bir dil nəzərdə tutulur ki, şübhəsiz, buraya türk dilləri də daxildir.

Bu frazeoloji vahidin ifadə etdiyi məna rumın dilində “elə bil yeşikdən çıxarılmış” hərfi mənasına uyğun gələn ca scos din cuite idiomu ilə ifadə edilir [3-85]. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, “...Hind-Avropa dilləri ailəsinə mənsub olan dil qruplarında danışanlar uzun müddət bir-birindən tamamilə fərqlənən spesifik əlamətlər meydana gəlmişdir. Buna görə də heç kəs vaxt perm dilləri ilə baltik-fin dillərinin dəyişik salmadığı kimi, İran dillərini də kelt, roman və german dilləri ilə qarışdırmır. Türk dillərində isə vəziyyət başqadır, belə ki, bunları dil vahidləri yaxın qohum (“близкородственный”) səciyyə daşıyır, bu ailədən olan dillər bir-birindən az fərqlənir...” [4, 60].

N.A.Baskakov haqlı olaraq yazır:

“...Türk dilləri bir-birilə o qədər yaxındır ki, çuvaşlar və yakutlar müstəsna olmaqla, bütün türkdilli xalqlar xüsusi çətinlik çəkmədən bir-birilə danışır və bir-birilərini başa düşürlər... Bütün türk dilləri öz lüğət tərkibi, qrammatik quruluşu və fonetik strukturası etibarilə vahid bir qohum dil qrupunda birləşir” [5, 11].

N.A.Baskakov bu dillərlə rus dili arasındakı ümumi oxşarlıqla birlikdə fərqli cəhətlərin də olduğunu qeyd edir:

Müasir Azərbaycan dilindəki *öc almaq, dil tökmək, baş qaldırmaq, ağzını aramaq, əl atmaq, əl çəkmək, əldən çıxmaq, gözə gəlmək, yolu düşmək, ağzından süd iyi gəlmək, ağlını itirmək, ad qazanmaq, ayağı düşmək, ayağı yer tutmaq, ayağını kəsmək* (bir yerdən), *aradan çıxmaq, baş əymək, boyun əymək, boyun olmaq, boynunu burmaq, burnundan gətirmək, qan ağlamaq* kimi frazeoloji vahidlər həm komponentləri və onların arasındakı sintaktik əlaqələrin səciyyəsinə, həm də ümumi mənalara görə bir neçə müasir türk dilində tam eyniyyət təşkil edir. Fərq yalnız belə sabit birləşmələrin komponentlərinin bu və ya digər fonetik fərqlə ifadə edilməsindədir. Bu fərq həmin dillərin daxili inkişaf qanunları ilə əlaqədardır. Məsələn, Azərbaycan dilindəki *öc almaq* frazeoloji vahidi müasir türk dillərindən uyğur dilində *öç axmaq* [6, 264], oyrat dilində *oç al* [7, 121], qaraqalpaq dilində *öş al* [8, 517], başqırd dilində *üs alıu* [8, 590], türkmən dilində *öc almak* [9, 509], özbək dilində *uc olmok, uç çikormog* [11, 593], türk dilində *oç almak* şəklində həmin dillərin lüğətlərində təsbit edilmişdir. Belə səciyyə daşıyan frazeoloji vahidlərin müəyyən qismi ta qədimlərdən – müstəqil ümumxalq türk dillərinin formalaşmağa başladığı dövrlərdən mövcud olmuş, sonralar ümumxalq, daha sonralar isə milli dil səciyyəsi daşıyan bu dillərin frazeologiyası tərkibində işlənərək indiyə qədər gəlib çıxmışdır. Azərbaycan dilində *iyənə ilə gör qazmaq* frazeoloji vahidi müasir türkmən dilində *инне билеи гуйы газмаг* [12, 200, 342], Azərbaycan dilində iki şəxsi bu və ya digər cəhətdən müqayisə edərkən onların arasındakı fərqi bildirmək üçün işlədilən *cibinə qoymaq* frazeoloji vahidinin türk dilində *cepindən çıxarmak* [13, 139] şəklində işlədilməsi, bu dildə *özünü öymək* mənasında mövcud olan *ağız atmaq* [13, 14], sabit birləşməsinin isə müasir dilimizdə olmaması məhz belə hadisələrlə bağlıdır.

Bunlardan başqa, müşahidələr göstərir ki, Azərbaycan dilindəki frazeoloji vahidlərin bəziləri qohum olmayan dillərdə də eyni leksik tərkibə malik olub, eyni mənada işlədilir. Fərq həmin sabit birləşmələrin hər bir dilin öz sözü ilə işlədilməsindədir. Məsələn, “Kitabi-Dədə Qorqud”da *barmağını ısırmaq* şəklində işlədilmiş və müasir Azərbaycan dilində *barmağını dişləmək* formasında mövcud olan frazeoloji vahid fransız dilində *sen mordre les doigts* (və ya *les pouces*) [14, 359]; fars dilində انگشت بنددان كنسن sabit birləşməsinə tam müvafiq gəlidiyi halda, talış dilində *anqıştə bə qəv qəte* (hərfən: *barmaq ağza tutmaq*), yəni ancaq feil komponenti fərqli; rus dilində *кусать (себе) локти* [15, 218]; özbək dilində *burnini tişlab kolmok* [16, 91], yəni isim komponenti fərqli şəklində işlədilir. Azərbaycan dilində “kömək etmək” mənasında olan əl uzatmaq ispan dilində *dar el brazo a alugien* [17, 562] (hərfən: *uzatmaq əl*); əl altından (“gizli” mənasında) – *de bajo de la mano* [17, 56] (hərfən: *altından əl*); Azərbaycan dilində *özünü ələ almaq* ingilis dilində *take oneself in hand* [16, 501]; yaman günlərə düşmək – *fall on evil days* [16, 271]; Azərbaycan dilində *intiqam almaq* alman dilində – *Rache nehmen* [17, 603], başını itirmək – *den kopf verlieren* [17, 433]; Azərbaycan dilində *özündən getmək* fars dilində *از خود رفتن* [18, 200], ..-in əli əyridir – دستش كج است [18, 217]; əl vermək (bir qəza) – دست دادن [18, 217] şəklində eyni leksik tərkib və mənaya malik frazeoloji vahidlərdir. Bunların sayını artırmaq da olar.

Bu ümumilik dillərin tarixi inkişaf şəraiti ilə əlaqədar olaraq, çoxala və ya azala bilər. İdiomlarda ümumiliyi onların məna bütövlüyündə tapmaq asandır. Halbuki bunların ifadə üsulları müxtəlif dillərdə tamamilə fərqlənir.

Ədəbiyyat

1. Гвоздев А.Н. Очерки по стилистике русского языка. М.: 1955
2. Murtuzayev S. M.F.Axundovun komediyalarının dil və üslub xüsusiyyətləri. Bakı, 1962
3. Будагов Р. Очерки по языкознанию. М., 1953
4. Серебников Б. К проблеме классификации тюркских языков. //Вопросы языкознания, 1961, № 4.
5. Баскаков Н. Структура тюркских языков сравнительно со структурой русского языка. Стенографический отчет: Межреспубликанская научная конференция по вопросам преподавания русского языка в национальных школах. Ташкент, 1958
6. Уйгурско-русский словарь под ред. Ш. Кибирова и Цунвазо. Алма-Ата: 1961
7. Ойротско-русский словарь под общей редакцией Н. А. Баскакова. М., 1947
8. Каракалпакско-русский словарь (под ред. Проф. Н.А. Баскакова). М., 1958
9. Башкирско-русский словарь. М., 1958
10. Словарь туркменского языка. Ашхабад, 1962

11. Узбекско-русский словарь. М., 1959
12. Türkçe sözlük (tərtib edən M. A. Ağaky). Ankara, 1955 və 1958-ci il nəşrləri.
13. Французско-русский фразеологический словарь (сост. В.Г. Гак, И.А. Кунина и др.). М., 1963
14. Фразеологический словарь русского языка под ред. А.И. Молоткова. М., 1967
15. Испанско-русский словарь (под ред. Ф.В. Кельина), М., 1966
16. Англо-русский фразеологический словарь (сост. А.В. Кунин). М., 1966
17. Немецко-русский фразеологический словарь (сост. Л.Э. Бинович), Баки, 1926
18. Персидско-русский словарь (сост. В.В. Миллер). М., 1968

TƏRCÜMƏ MƏDƏNİYYƏTİNİN QLOBALLAŞMADA YERİ VƏ ROLU

Mərdanlı H.H.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Qloballaşma mövzusunda son dövrlərdə istər Azərbaycanda, istərsə də xarici ölkələrdə çox müxtəlif səpkili tədqiqat əsərləri çap olunmuşdur. Bu sıradan Respublikamızda Ramiz Mehdiyevin “Azərbaycan: qloballaşma dövrünün tələbləri” adlı monoqrafiyasını; tanınmış Rusiya fəlsəfəçisi professor A. N. Çumakovun “Qloballaşma. Bütöv dünyanın konturları”; amerikan ideoloqu Piter L. Berger “Çoxüzlü qloballaşma” və s. kimi tədqiqat əsərlərini misal göstərmək olar. Qloballaşma insan fəaliyyətinin bütün sahələrində qarşılıqlı əlaqələrin artımına təsir edən, bütün dünya ölkələrini əhatə edən, iqtisadi, siyasi, sosial və mədəni-ideoloji bir prosesdir. Müasir dövrdə bu prosesdən kənarda qalmaq qeyri-mümkündür. Bu proses cəmiyyətin tarixi inkişafının həm müxtəlif mərhələlərində, eyni zamanda müasir beynəlxalq əlaqələrdə özünü göstərməkdədir. Dünya dinlərinin hegemonluq siyasəti, imperiyaların yaranması kimi amillər müxtəlif səviyyələrdə qloballaşma prosesinə müsbət təsir göstərmişdir. Qloballaşma qədər insanda güclü emosiyalar yaradan və çoxtərəfli şərh olunan ikinci bir məfhum az rast gəlinir.

Şərqi Asiyadan Aralıq dənizinə qədər olan Çin, Hindistan, Ərəb və Avropa xalqları ilə ticarət etmək üçün istifadə olunan Böyük İpək Yolu bu bölgələr üçün vahid bazar məkanı yaratmağa imkan verdi. Beləliklə də, iqtisadiyyat dünyada qloballaşma prosesinin əsas mühərriklərindən biri hesab oluna bilər. XVIII - XIX əsrlərdə dəmiryolların genişləndirilməsi beynəlxalq ticarətin canlanmasına gətirib çıxardı. Lakin sonra dünya bazarının bu inkişafı İkinci Dünya müharibəsi nəticəsində təxminən yarım əsr ləngidi.

Elmi ədəbiyyatlarda XX əsrin ikinci yarısından sonra dünya miqyasında baş verən fundamental prosesləri izah etmək üçün "qloballaşma" terminindən ilk dəfə 1967-ci ildə istifadə edildiyi bildirilir. Müasir anlamda termin kimi isə "qloballaşma" 1980-ci illərin ortalarında dövrüyyəyə buraxılmış və intellektual elita tərəfindən qəbul olunmuşdur. Qloballaşma termininin meydana gəlməsini professor Teodor Levitin adı ilə bağlıdır. O, 1983-cü ildə "Harvard biznes revyu" jurnalında çap etdirdiyi "Bazarların qloballaşması" məqaləsində bu terminlə transmilli korporasiyaların istehsal etdiyi ayrı-ayrı məhsulların bir-birinə qovuşması fenomenini ifadə etmişdir. "Qloballaşma" anlayışının akademik status alaraq geniş yayılmasında amerikalı sosioloq R. Robertsonun rolu xüsusi qeyd olunur.

Qloballaşma prosesinə ən yaxşı misal kimi məhdudiyyətsiz bir model olan İnternet bariz nümunədir. Hər hansı bir məlumat, fikir birliyi və əlaqə qurma, dünya mallarının alış və satışı minlərlə pulsuz xidmət, dünya tarixini və mədəniyyətini araşdırma, onlayn təhsil alma, şəhər və ölkə xaricində iş tapmaq imkanı qloballaşmanın nailiyyətidir. Telefon, nəqliyyat və kommunikasiya, kapital və maliyyə sistemləri, siyasi sistemlər, mədəniyyətlərarası mübadilə də birbaşa qloballaşma məfhumu ilə bağlı inkişaf sahələridir.

12 oktyabr 1492-ci ildə üç gəmi Bahamasın cənub-şərqində bir adaya gəldi. Hindistana qızıl tapmaq üçün gələn Kristofor Kolumb və ya daha sonra Vasko da Qamma təsadüfən Amerikayı kəşf etdi. Müəllif Qerd Şnayderin sözlərinə görə, Kolumb və Qamma kimi dənizçilər ilk qloballaşanlar idilər. Şnayder yazırdı: Onların səyahətlərini dünyanı əhatə edən dünya ticarət şəbəkəsinin başlanğıcı hesab etmək olar. Sonralar dünyaca dəmiryolların qurulmasını, ölkələrarası böyükmiqyaslı ticarətin yaranması qloballaşmanın məhz bu başlanğıc nöqtəsindən keçdiyini göstərir. Müasir dövrdə isə nə qədər acınacaqlı olsa da, narkomaniyaya, beynəlxalq miqyasda mütəşəkkil cinayətkarlığın həyata keçirilməsinə, beynəlxalq terrorun hərəkətlə gəlməsinə də qloballaşmanın göstəricisi kimi baxmaq məcburiyyətindəyik. Lakin bunlarla yanaşı, dünyada xalqlar arasında mədəni əlaqələrin genişləndirilməsi, onların bir-birinə qarşılıqlı sintez olunmasını qloballaşma prosesinin müsbət tərəfi kimi xarakterizə edə bilərik. Təəssüf ki bu müsbətin içərisində belə bir mənfiyyət var: insanların iradəsindən asılı olmayaraq, ayrı-ayrı xalqların istər ədəbi, istərsə də mədəni özünəməxsusluğu sıxışdırılaraq aradan götürülür.

İndiki dövrdə bəşəriyyət ümumi həyati problemləri ilə və ümumi tarixi taleyi ilə bir tam şəkildə birləşib. Yer kürəsinin bütün xalqları bu və ya digər dərəcədə ümumi tarixi prosesə cəlb ediliblər. Başqa sözlə, dünyada daxilən əlaqədə olan elə bir sistem yaranıb ki, orada özünün sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni əlamətlərinə görə müxtəlif inkişaf səviyyələrində olan cəmiyyətlər bu və ya digər şəkildə bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərir.

Qloballaşmanı yaradan səbəblər içərisində informasiya texnologiyasının göstərdiyi müsbət təsiri də qeyd etmək yerinə düşərdi. 1980-ci illərdən başlayaraq informasiya texnologiyalarının inanılmaz bir səpkidə inkişafı bəşəriyyətin məsafə anlayışında bir yenilik yaratdı. Tarix boyu formalaşaraq günümüzdə gəlib çatan qloballaşma prosesi inkişaf zamanı bir necə mərhələlərdən keçmişdir. Bu prosesin birinci mərhələsi müharibələrin gətirdiyi sosial-siyasi dəyişikliklər və əhalinin təbii miqrasiyasının başlaması, ikinci mərhələsi yer üzündə ayrı-ayrı xalqlar və ölkələr arasında ticarət və iqtisadi əlaqələrin yaranmasına səbəb olan coğrafi kəşflərlə bağlı idi. [1]

Bütün bu proseslərdə tərcümənin də rolu danılmazdır. Baş tutan hər hansı bir yenilik başqa dünya dövlətlərinə - onun istər ədəbiyyatına, istər mətbuatına məhz tərcümə vasitəsilə inteqrasiya olunur. Belə ki, tərcümə insanlar arasında ünsiyyət vasitəsidir, bir yerdə və ya bir dövrdə əldə olunmuş məlumatları, elmi-texnoloji nailiyyətləri bu və ya başqa dövrə daşıyan “zəhmətkeşdir”. Tərcümənin sahələri arasında ən geniş yayılanı bədii ədəbiyyatdır, ən müasir sahəsi isə reklam tərcüməsi hesab oluna bilər. Reklam tərcüməsi bizneslə bağlı tərcümənin tərkib hissəsidir. Əgər qloballaşma yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, öz başlanğıcını dünyaca biznesin inkişafından götürürsə, bu zaman tərcümənin də bu prosesdə yeri və mövqeyi danılmazdır. Yüksələn temple inkişaf edən dünyamız da tərcümənin ayrı-ayrı növlərindən müxtəlif sahələrdə istifadə olunur. Ayrı-ayrı növlər dedikdə isə sinxron (şifahi) və ya yazılı, ekran tərcüməsi və s. nəzərdə tutulur. Sinxron (şifahi) tərcümə xüsusi bacarıq tələb edir. Çünki yazılı tərcümə zamanı mövzuya təkrar qayıdıb səhvləri düzəltmək imkanı olduğu halda, şifahi tərcümədə vaxt qıtlığı, mövzu ilə tanışlığın azlığı, bəhs olunan sahənin mürəkkəbliyi müxtəlif ləhcə və dialektlərdən istifadə, məruzəçi nitqinin sürəti və s. problemlər çətinlik törədən faktorlar olur.

Siyasi qloballik sferasında tərcümə sayəsində baş verən səhvlərin beynəlxalq qalmaqallara gətirib çıxardığı hallar da az olmamışdır. Belə bir faktı yada salaq: İran prezidenti Mahmud Əhmədi Nicatın çıxışından: “Qərb bizi nüvə texnologiyasına sahib olmaqdan məhrum etməməlidir” cümləsini dilə gətirən “Qərb bizi nüvə silahlarına sahib olmaqdan məhrum etməməlidir” kimi tərcümə etmiş, bunun nəticəsində İran 2006-cı ilin əvvəlində ABŞ-nin CNN kanalının öz ölkəsində yayımlanmasını qadağan etmişdir. Yalnız CNN rəsmi şəkildə üzr istədikdən sonra qadağa aradan götürülmüşdür. İstər yazılı, istərsə də şifahi tərcümədə ən ağır səhv rəqəmlərin düzgün verilməməsidir. Bir sıfır rəqəminin nöləri dəyişə biləcəyini təsəvvür etmək o qədər də çətin deyil. İnsanların fəaliyyəti genişləndikcə, həyat tərzində inkişaf edib mürəkkəbləşdikcə bu sahələri əhatə edən tərcümə də inkişaf edib şaxələnir. Bu baxımdan ekran tərcüməsini kino və televiziyanın inkişafının nəticələrindən biri hesab etmək olar. Tərcümənin bu növü filmlərdəki və televiziya proqramlarındakı dialoqların subtitrlər (ekranın aşağı hissəsində verilən yazı) vasitəsilə tərcüməsindən ibarətdir. Subtitrlər adətən eşitmə qabiliyyəti zəif olan və ya heç eşitməyən insanları, eləcə də 2 dilli ölkənin bütün əhalisini (məs: Finlandiyada həm fin, həm də İsveç dilində danışanları), bəzi ölkələrdə isə mühacirlərdən ibarət icmaları əhatə etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. [2,s.105]

Gördüyümüz kimi, dünyada gedən qloballaşma prosesində tərcümənin və heç də asan olmayan bu peşənin daşıyıcıları olan tərcüməçilərə tələbat çoxdur. Beləliklə də, tərcüməçilərin tərcümədə təşkilatlanma məsələsi gündəmə gəlir. Müxtəlif sahələr üzrə inkişafın yeni mərhələsi başladıqca dünyaca tərcüməçilərin sayı da artmaqdadır. Onlar mövcud olan yüzlərlə təşkilatlar və assosiasiyalarda təşkilatlanırlar. Məsələn, Beynəlxalq Tərcüməçilər Federasiyası dünyada üzvlərinin sayına, həyata keçirdiyi tədbirlərə və reytinginə görə tərcüməçilərin ən böyük təşkilatıdır. Ölkəmizi isə həmin Federasiyada Azərbaycan Gənc Tərcüməçilər Assosiasiyası Təmsil edir.

Ədəbiyyat

1. İnternet resurs: <https://ru.wikipedia.org>
2. Abdullayeva F. Tərcümənin əsas prinsipləri. Bakı: UNİPrint 2010, 218 s.

TƏRCÜMƏ ƏDƏBİYYATININ QLOBALLAŞMADA MÖVQEYİ VƏ ROLU

Mohəmməd Amin Sultan Ol-Qurrai
Təbriz Azad Universiteti, İran

Qloballaşma prosesində texnologiya birinci yerdə gəlsə də, tərcümə ədəbiyyatının bu yolda rolu danılmazdır. Tərcümənin həm klassik, həm də modern və post-modern ədəbiyyatda öz yerini alması bir həqiqətdir.

Klassik ədəbiyyata gəldikdə, Mövlana Cəlaləddin Bəlxî Ruminin “Məsnəvi”sinin müxtəlif dillərə çevrilməsi və onun Qərb dünyasının zallarına yol tapması, hətta orada şeirlərinə mahnı yazılıb oxunması, sözügedən yolda böyük bir addım hesab oluna bilər.

Edvard Fitzceraldın Ömər Xəyyamın rübailərinin azad tərcüməsi dünya ədəbiyyatına geniş və işıqlı yol açır. Belə ki, 1859-cu ildə onun tərcümə etdiyi kitabın çap olunması və yayılması Xəyyamın yaradıcılığının dünya səviyyəsində tanınmasına və şöhrət tapmasına bais olmuşdu. Vudvricdə doğulmuş Edvard Fitzcerald (1809-1883) – ingiltərəli şair və mütərcim – öz təhsilini Kembriçdə bitirmişdi. Onun Xəyyam rübaiyyatından azad tərcüməsi Qərbdə bu sahədə ilk təşəbbüs olaraq nəşr edilib hər yerdə məşhurlaşmışdı.

Şübhəsiz, bu kitabın təsirindəndir ki, 1892-ci ildə, yəni Fitzceraldın ölümündən doqquz il sonra, Londonda “Ömər Xəyyam” klubu adlı bir cəmiyyət təşkil olunur və onun iştirakçıları arasında ədiblər, elm adamları, qəzet və nəşriyyat sahibləri var idi. Bunun təsiri nəticəsində Ömər Xəyyamın rübailəri dünya şöhrəti qazanır və bir müddət sonra Jilber Lazar onları fransızcaya, ardınca da Seyyid Əhməd Safi Nəcəfi ərəbcəyə, eləcə də digər tərcüməçilər başqa-başqa dillərə çevirirlər. Əlbəttə, bu tərcümələrin arasında Xəyyamın rübaiyyatının türkcəyə çevirməsi qeyd olunmaya bilməz. Biz burada misal üçün Mir Saleh Hüseynidən gözəl nümunələr gətirə bilərik:

	این حرف معمّا نه تو خوانی و نه من گر پرده برافتد نه تو مانی و نه من	اسرار ازل را نه تو دانی و نه من هست از پس پرده گفتگوی من و تو
	Əsrare-əzəl-ra nə to danivo nə mən, Həst əz pəse-pərdə qoftequye-məno to,	İn hərfe-moəmma nə to xanivo nə mən. Gər pərdə bəroftəd, nə to manivo nə mən.
<u>Tərcümə:</u>	Xilqət kələfin nə sən açarsan, nə də mən. Biz pərdənin arxasında söhbətləşirik,	Bu tapmacanı nə sən taparsan, nə də mən. Pərdə düşsə, nə sən qalarsan, nə də mən.

Bir başqası:

	کردم همه مشکلات گیتی را حل هر بند گشاده شد مگر بند اجل!	از جرم گل سیاه تا اوج زحل بگشادم بندهای مشکل به حیل
	Əz cerme-gele-siyah ta ouce-Zohəl. Beqoşadəm bəndhayə-moşkel be heyəl,	Kərdəm həme moşkelate-giti-ra həll. Hər bənd goşade şod, məgər bənde-əcəl!
<u>Tərcümə:</u>	Yerdən belə tut, yetiş göy üstə Zöhələ. Açdım nə ki müşkül var idi min yol ilə,	Hər müşkülə düşdüm, açarın saldım ələ. Bir yol tapa bilmədim bu yolsuz acələ!

Modern və post-modern ədəbiyyata gəldikdə isə, burada tərcümənin rolu və mövqeyi fikirlərlə düşüncələrin inkişafı və yayılması, bundan sonra da onların qarşı-qarşıya qoyulması və qloballaşması istiqamətində bir dönüş nöqtəsinə çevrilmişdir. Tərcümə ədəbiyyatı bu sahədə böyük təsir gücünə malikdir. Əlbəttə burada texnologiyanın da əlaqə yaratmaqda, fikirlərin az bir zamanda bir-birinə çatdırılmasında mühüm rol oynaması danılmazdır. Yaşadığımız əsrdə yüzrlərlə və minlərlə şairin və yazıçının əsərlərinin ayrı-ayrı dillərə çevrilməsi onların və onların yaşadığı cəmiyyətlərin fikir və düşüncələrinə təsir göstərir və müxtəlif ölkələrin və mədəniyyətlərin inkişafına gətirib çıxarır.

Bu mövzuda Fərid Orxan Pamukun yazdığı əsərlər: “Bəyaz qala”, “İstanbul – xatirələr və şəhər”, “Yeni həyat”, “Qara kitab” və s. dünya dillərinə çevrilib başqa ölkələrdə nəşr olunması qloballaşma yolunda fikirlərin paylaşması və fərqli düşüncələrin ortaya gəlməsi baxımından sözügedən istiqamətdə mühüm bir addımdır. Məhəmməd Hüseyin Şəhriyarın dünya səviyyəsində tanıtılmasında tərcümənin xüsusi rolu vardır. Biz şairin fikirlərini tərcümələrdə, oxşatmalarda və nəzirələrdə də görə bilərik. Bu yerdə Kərim Məşrutəçinin tərcüməsindən bir misal gətirmək olar:

Heydərbaba, gün dalıvı dağlasun,
Üzün gülsün, bulaqların ağlasın,
Uşaqların bir dəstə gül bağlasın.
Yel gələndə, ver, gətirsin bu yana,
Bəlkə mənim yatmış bəxtim oyana.

Tərcümə: Poşt bepoştğərmi-ye xorşid gərm bad,
Çeşmane-çeşmehaye-to geryan, roxe-to şad,
Noubaveqan bə dəsteye-goləm, qu konənd yad.
Bespar bər nəsim ke, ahənge-ma konəd,
Şayəd ke, bəxte-xofteye-ma dide va konəd.

Texnologiya, yaşayış və qloballaşma istər-istəməz öz yolunu gedir. Tərcümə ədəbiyyatının da bu yolda mütəqabil təsirləri olub. Yəni tərcümə ədəbiyyatının qloballaşmada dərin təsiri var. Onu da deyək ki, ədəbiyyatın istər əslə olsun, istər tərcüməsi işi böyük insanın ömrü kimi, yanmaq və həyatın bütün zəviyələrinə işıq saçmaqdır.

İNGİLİS DİLİNİN LEKSİK-SEMANTİK SİSTEMİ BARƏDƏ

Mustafayeva S.B.

Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan

Dilin leksik-semantik sistemi ən az tədqiq olunan sahədir və quruluşuna görə mürəkkəbdir. Başqa sistemlərdən fərqli olaraq dilin leksik sistemi xarici, ekstralingvistik faktorlardan daha çox asılıdır. O, real həyatda olan dəyişiklikləri bilavasitə əks etdirir. Dilin sosiallığı və onun sistemliyi bir-birilə sıx əlaqəlidir. Bununla əlaqədar dillilikdə iki istiqamət mövcuddur: xarici, sosiolingvistik və daxili, sistemli-strukturlu. Dilin söz tərkibinin sosiolingvistik sistemləşməsi müxtəlif aspektlərdə nəzərdən keçirilir. Birinci, leksikanı sözlərin əmələ gəlməsi nəzər nöqtəsindən təhlil etmək olar, yəni orijinaldan alınma leksikanı ayırmaq olar. İkincisi, xarici faktorları nəzərə almaq şərti ilə dilin söz tərkibi inkohərentdir, yəni müxtəlifdir. Burada sözlərin işlənmə səviyyəsi nəzərdə tutulur. Bu mənada leksikanı aktiv və passiv olaraq iki yerə ayırmaq olar: neologizmlər və arxaizmlər. Həmçinin leksikanın sistemləşməsi onun işlənmə sahələrini müəyyən etməyə imkan verir. Burada ümumişlək, xüsusi, neytral və üslubi kodlaşmış formalar nəzərdə tutulur.

Cəmiyyətin dilə olan ehtiyacını ödəmək üçün sözlərdən istifadə edilir. Dilin lüğət tərkibinin əsasını sözlər təşkil edir. Dilin söz fondunda daim dəyişiklik müşahidə edilir. Dildə yeni yaranan məfhumu, denotantı bildirmək üçün söz olmadıqda yeni sözlər yaranır.

Başqa dillərdən alınan sözlər 3 qrupa bölünür [1, 10]:

- 1) beynəlmiləl sözlər;
- 2) əcnəbi sözlər;
- 3) kalka yolu ilə dilə daxil olan sözlər.

İngilis dilinin tarixinə qısa nəzər salaq və dilin leksik-semantik sisteminin inkişafını izləyək. 1476-cı ildə V.Sakston yazı alətini kəşf edir və ingilis dilinin inkişafında bir dirçəlmə başlayır. Həmin dövrdə ingilis dilində yeni üslubda mətnlər yazılır. Növbəti 150 il müddətində ingilis dilində təxminən 20,000 kitab yazıldığı faktdır. XVI əsrdə ingilis dili tarixi inkişafa qədəm qoyur [2, 90].

V.Sakston nə dilçi, nə də elm adamı idi. O, sadəcə bir tacir idi. Lakin ingilis dilinin inkişafında böyük xidmətləri olan şəxs kimi tanınır. V.Sakstonun qarşılaşdığı problemlər bunlar idi:

1) ingilis dilində yazılan əsərlərdə alınma sözlər istifadə edilir, yaxud ingilislər daha çox öz dillərindən istifadə etməyə üstünlük verirlər;

2) ingilis dilinin hansı variantı yazıda daha çox istifadə olunmalıdır; regional dialektlərə üstünlük verilməlidir, ya yox.

3) model kimi, hansı bədii üslub istifadə edilməlidir?

4) latın dilində yazan yazıçıların əsərlərinə üstünlük vermək lazımdır mı;

4) dil necə işlədilməli və durğu işarələrinin yeri necə müəyyən edilməlidir.

Həmin dövrdə V.Sakston əsərlərində yuxarıda qeyd olunanlara diqqət verir və tədricən öz yolunu tapmağı bacarır. Əsas məsələ standart, yaxud qeyri-standard fərqlilik arasında uyğunluğu tapmaq idi [5, 18].

Bütün dövrlərdə əsas diqqət yazının əsasını təşkil edən lüğət idi. Zaman keçdikcə ingilis dilində fərqli konseptləri adlandırmaq üçün söz çatışmazlığı hiss olunurdu. Bəzi yazıçılar ingilis dilini genişləndirmək üçün yeni sözlər axtarmaqla məşğul idilər. İngilis dilinin tarixinə aid yazılan bütün kitablarda demək olar ki, ingilis dilinin inkişaf tarixinə ən çox təsir edən şəxs kimi V.Şeksprin adı çəkilir. İngilis dilinin tarixində V.Şeksprin yeni sözlər yaratması danılmaz faktdır. Araşdırma apardığı və aşağıdakı ifadələrin ilk dəfə V.Şeksprin əsərlərində işlədildiyini müəyyən etdik:

İngilis dilində	Azərbaycan dilində tərcüməsi	Mənbə
Beggars all description	<i>Məcazi mənada</i> : dilənçilər hər şeyi təsvir edir	(Antony and Cleopatra, II, ii)
A foreign conclusion	Kənar nəticə	(Othello, III, iii)
Hoist with his own petard	<i>Məcazi mənada</i> : öz ağırlığı ilə qaldırmaq	(Hamlet, I, iv)
In my mind's eye	<i>Məcazi mənada</i> : ağılının gözü ilə	(Hamlet, I, ii)
It's Greek to me	<i>Məcazi mənada</i> : bu yunan dilindədir (<i>ədəbi mənə</i> : mənim üçün anlaşılmazdır)	(Julius Caesar, I, ii)
Salad days	<i>Məcazi mənə</i> : salat günləri; (<i>ədəbi mənə</i> : gənc və təcrübəsiz olan zamanlar)	(Antony and Cleopatra, I, v)

V.Şekspirin əsərlərində işlədilən qaydasız feillərin çoxu hazırda yeni formada işlədilir: /digged/ (dug), /gat/ (got), /bare/ (bore), /spake/ (spoke), /forgot/ (forgot), /sware/ (swore), /tare/ (tore), /clave/ (cleft), /strake/ (struck), and /holpen/ (helped) [5, 19].

1604-cü ildə R.Kaudrey dildə olan çətin sözlərin oxunması üçün “Əlifba cədvəli” adlı lüğət hazırlayır. Lüğətin əvvəlində yazılır: “Bu lüğət ingilis sözlərini yaxşı başa düşmək üçün xanımlar, cənablar və təhsili olmayan bütün vətəndaşlar üçün hazırlanıb” [3, 100]. Doğrudur, ingilis dilində belə lüğətlər yaranırdı, lakin xaricdən axın edən sözlərin qarşısını almaq qeyri-mümkün idi. Bu tənqidçiləri oldqca qorxudurdu. Xüsusilə dildə işlədilən qısaltmalar dilçiləri narahat edirdi. Məsələn, /ult/ sözü /ultimate/ (son, əsas, axırıncı) sözü üçün, /rep/ sözü /reputation/ (şöhrət) sözü üçün işlədilir. Bu səbəbdən narahatçılıq keçirdən alimlərdən biri C. Hart ingilis dilinin yazı üslubunda və formasında dəyişiklik etməyə başlayır. C.Vilkins isə ingilis sözlərinə məntiqi alternativə gətirməyə başlayır. Bəzi yazıçılar isə sadə, obyektiv üsluba üstünlük vermək tərəfdarı idilər. Onlar ritorikadan qaçır və daha elmi sözlərə üstünlük verirdilər. 1662-ci ildə “Kral Cəmiyyəti”nin yaradılması ilə “təbii üslubun, müsbət anlam ifadə edən ifadələrin; aydın mənalı cümlələrin yazılaraq işlədilməsini müşahidə etmək mümkün olur” [4, 122].

V.Şekspir, C.Vilkins, C.Hart və b.-nin illər uzununu əsas məqsədi ingilis dilini mükəmməlləşdirmək və onu yaymaq idi. S.Poterin dediyi kimi, məşəqqətli tarixi inkişaf yolu keçən ingilis dili müasir dünyada yerini artıq tutub. Bunu əminliklə deyə bilərik! Qloballaşan dünyada ingilis dili hazırda dünya dilləri arasında ən çox işlədilən dillərdən birincisidir. İngilis dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində yerli sözlərlə yanaşı, digər dillərdən alınma sözlər də üstünlük təşkil edir. İngilis dilinin Azərbaycanlı tələbələr, dilöyrənənlər tərəfindən düzgün öyrənilməsi və yayılması diqqət mərkəzində olmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Albert C. B. and Thomas C. A History of the English Language. London: Pearson Education, 1978.
2. Crystal D. English as a global language. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
3. Crystal D. A Little Book of English. USA: Yale University, 1988.
4. Crystal D. The English Language. UK: Penguin Books, 1988.
5. Hassel R.Ch. Shakespeare's Religious Language: A Dictionary. London: Continuum, 2005.
6. Pyles Th. The Origins and Development of the English Language. New York: Harcourt, 1964.

FRAZEOLÖJİ BİRLƏŞMƏLƏRİN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏ YOLLARI HAQQINDA

Nəbiyev N.H.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Azərbaycan

Ölkəmizin təhsil sisteminin yeniləşməsində dünyanın qabaqcıl təcrübəsinə yiyələnmək əsas məsələlərdən biridir. Müstəqillik illərində ölkəmizin yüksək nailiyyətlər əldə etməsi, dünyaya inteqrasiya prosesində yeni təşəbbüslərlə çıxış etməsi, demokratiya yolunda inamla irəliləməsi və əhəlinin maddi durumunun yüksələn xəttlə tərəqqisi müsbət indikatorlar hesab edilə bilər. Bu sahədə ölkə prezidenti tərəfindən imzalanan fərman və sərəncamlar təhsilimizin daha da inkişafına imkan yaradır. Müasir təhsil sistemi yeni formalaşan cəmiyyətin ayrılmaz bir sahəsidir. Ölkəmizdə təhsilin inkişafına xüsusi önəm verilir. Bu mənada ingilis dilinin tədrisi təhsilin inkişafında əsas halqalardan birini təşkil edir. Tələbənin öyrəndiyi

xarici dildə sərbəst danışması onun müvəffəqiyyəti hesab edilə bilər [1]. Hal-hazırda orta və ali məktəblərimizdə ingilis dilinin öyrənilməsinə böyük önəm verilir. İngilis dilinin mənimsənilməsində dilin frazeoloji sisteminin öyrənilməsi vacib məsələdir. Frazeoloji birləşmələri öyrənmək bir tərəfdən tələbə və şagirdlərin dilini zənginləşdirir, digər tərəfdən onların dünyagörüşünü inkişaf etdirir. Dili sərbəst öyrənmək onun frazeoloji sisteminə yiyələnmək vacib məsələdir. İngilis və Azərbaycan dillərinin frazeoloji sisteminin bir sıra oxşar və fərqli cəhətləri mövcuddur. Məqalənin məqsədi ingilis dili frazeoloji birləşmələrinin Azərbaycan dilinə tərcümə yollarını araşdırmaqdan ibarətdir. Frazeologizmlər bir sıra xüsusiyyətlər çoxluğuna malikdir. Belə ki, bu ifadələrin mənası onu təşkil edən komponentlərin yox, bütövlükdə ifadənin mənasından çıxır. Bu ifadələr hər dəfə nitq prosesində yaranmır, onlardan hazır şəkildə istifadə edilir. İfadəni təşkil edən komponentlərdən ən azı biri məcazi mənada işlənir. Ona görə də ifadə tamamilə, ya da qismən məcazi mənada işlənir. Frazeoloji birləşmənin daxilində başqa söz əlavə edilmir və komponentlər əksər hallarda yerini dəyişə bilmir.

İngilis frazeoloji birləşmələrinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi zamanı əsasən iki hal müşahidə edilir: 1) Azərbaycan dilində ekvivalentin olması; 2) dilimizdə ekvivalentin mövcud olmaması. Frazeoloji ekvivalentlər iki cür ola bilər: hər iki dildəki ifadənin həmişə kontekstdən asılı olmayaraq bir-birinə uyğun olması. Bu oxşarlıq bəzən dilçilik ədəbiyyatında monoekvivalent adlanır:

Iron lady – dəmir qadın

Open hearted – açıq ürəkli

Small world – kiçik dünya

Time is money – vaxt puldur

Frazeologizmlərin tam ekvivalentliyi zamanı onlar obraz, məna, leksik tərkibi, üslubiyyəti, və qrammatik quruluşu etibar ilə üst—üstə düşür. Bu cür frazeologizmlərin böyük əksəriyyəti beynəlxalq xarakter daşıyır. Onlar bəzən bibliya, bəzən də tarixi faktlar əsasında yaranır:

A fine gesture – yaxşı hərəkət

A drop in the ocean – deryada bir damcı

It's a small world – dünya kiçikdir.

To be born under a lucky star – xoşbəxt ulduz altında doğulmaq

To play with fire – odla oynamaq

Bu frazeologizmlərin bir qrupu beynəlxalq frazeologizmlərə aid olub, bir sıra dillərin lüğət fondunda mövcuddur. Müxtəlif dildə danışan insanların əksəriyyəti hesab edir ki, bu, onun dilində yaranmış ifadədir. Bəzi ifadələr hər iki dildə həm ingilis, həm də Azərbaycan dilində demək olar ki, eyni qəbildəndir:

Appetite comes with eating – İştah diş altındadır

The eyes are the mirror of the soul – Göz ürəyin aynasıdır.

Bu frazeologizmlər beynəlxalq dil olan ingilis dilində və ona qohum olmayan Azərbaycan dilində işlənir. Əslində, onlar fransız frazeologiyasından assimilyasiya edilmiş ifadələrdir. İfadələrin, demək olar ki, əksəriyyətinin fransız dilində yaranmasını sübut edən dəlillər belə vardır. Məsələn, “İştah diş altındadır” Raspeya, “Bu gözəl dünyada hər şey yaxşılığa gedir” Volterə, “Başa düşmək bağışlamaq deməkdir” De Stala məxsusdur. İfadələrin ayrı-ayrı fransız müəlliflərinə məxsus olması onların fransız mənşəli olmasına işarədir.

Əslində, global dil olan ingilis dilinə bu ifadələr fransız dilindən keçmişdir. Çünki bu ifadələr əvvəlcə latın dilindən o dövr üçün global dil hesab olunan fransız dilinə, oradan isə digər dillərə vəsiqə almışdır. Başqa bir maraqlı fakt ondan ibarətdir ki, fransız frazeologizmi “chercher la femme” Azərbaycan dilində kalka şəklinə işlənsə də, ingilis dilində ifadənin mənası belə ifadə edilir: There is a woman in it – Məsələdə qadın barmağı vardır. Elə ifadələr vardır ki, onlar əvvəllər ingilis dilindən rus, sonra isə rus dili vasitəsilə Azərbaycan dilinə keçmişdir. Bu vaxt ifadə öz məcazi mənasını və obrazını əsasən qoruyub saxlaya bilmişdir.

To be or not to be – olum, ya ölüm. İfadənin yaranması məşhur ingilis dramaturqu V.Şekspirin adı ilə bağlıdır. A skeleton in the closet – hərfi: şafda skelet. “Ev bizim, sirr bizim” kimi tərcümə etmək olar. The emperor has no clothes – kralın paltara ehtiyacı yoxdur. An ugly duckling – çirkli ördək balası. Bu ifadə ən çox heyvanlar haqqında işlənir, lakin insanlara aid olduqda əsasən öz səviyyəindən aşağı qiymətləndirilən, gözlənilmədən dəyişən insanlar haqqında işlənir.

İngilis dili frazeologizmlərinin komponenti rolunda insanın bədən üzvləri fəal komponent rolunda çıxış edir [3]. Onlar əslində simvolik xarakter daşıyır və ingilis və Azərbaycan dillərinin daşıyıcıları üçün bəlli olan obrazlara malikdir. Bu zaman frazeologizmlərin əksəriyyətinin əsasında oxşar obrazlar durur:

To be all eyes – dörd gözlə baxmaq

Not to see beyond the end of a nose – burnundan uzağı görməmək

Armed to the teeth – təpədən dırnağa qədər silahlanmaq

To have heart of gold – qızıl ürəyi olmaq

To have heart of kind – yaxşı ürəyi olmaq

Bəzi frazeologizmlər isə ingilis və Azərbaycan dillərində tamamilə müxtəlif obrazlar əsasında yaranıb fəaliyyət göstərirlər. Bu zaman frazeologizmin ingilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcüməsi zamanı kombinəlanmış üsullardan istifadə edilir, yəni mövcud birləşmə dilimizdə necə istifadə oluna bilərsə, eləcə də verilir:

It is not my cup of tea – mən girən kol deyil

As sure as egg is egg – iki dəfə iki kimi aydın

In hot water – bulanmış suda

Affair of the heart – ürəkdən görülən iş

As cool as cucumber – lap sərin

Beləliklə, ingilis və Azərbaycan dillərində elə frazeologizmlər vardır ki, onlar tamamilə bir-birinə oxşar olduğundan onların bi-birinə tərcüməsi ekvivalentlik əsasında baş verir. Digərləri isə fərqli obrazlar əsasında yarandığından onlar əsaslı fərqlər əsasında tərcümə edilə bilər. Bu zaman obraz fərqliliyi, stilistik çalarlığın müxtəlifliyi ilə müşayiət olunur. Bəzən frazeologizmlər əsasında tamamilə başqa obrazlar durduğundan onlar Azərbaycan dilinə tərcümə edilərkən onun dilimizdə izahı verilir. Frazeologizmlərin hərtərəfli tədqiqi nəinki dilin ətraflı öyrənilməsinə, həm də həmin xalqın mədəniyyətini, adət-ənənələrini daha dərindən öyrənməyə imkan yaradır.

Ədəbiyyat

1. Архангельский В. Устойчивые фразы в современном русском языке. М.: Издательство Ростовского университета, 1964
2. Виноградов В. Перевод. Общие и лексические вопросы. М, 2004
3. Савицкий В.М. Английская фразеология. Проблемы моделирования. Самара, 2008

РОЛЬ КУЛЬТУРЫ В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

Пирогова Н.Г.

*Санкт-Петербургский национальный исследовательский
университет информационных технологий, механики и оптики, Россия*

Язык является средством выражения. Мы выражаем наши чувства, эмоции, мысли, желания словами, символами и жестами, которые считаются языком, т.е. основной формой общения. Культура представляет собой характеристики определенной группы людей, отличающихся своими языком, религией, социальными привычками, предпочтениями в музыке и искусстве. Таким образом культура находит выражение в языке, поэтому изучение нового языка без знакомства с культурой его страны было бы неполным. В течение последних нескольких десятилетий данный вопрос остается открытым для многих преподавателей и исследователей. В статье дается определение культуры, рассматривается взаимосвязь культуры и языка и роль, которую она играет в процессе обучения английскому языку в качестве иностранного. Освещаются актуальные вопросы формирования социолингвистической компетенции на занятиях по иностранному языку.

В настоящее время английский язык является наиболее распространенным языком во всем мире. Благодаря своей популярности данный язык используется во всем в мире в таких сферах как образование, коммерция, туризм, наука и многих других. Люди во всех странах продолжают изучать английский язык с различными целями. В связи с этим возникает вопрос: следует ли студентов знакомить с культурой страны изучаемого языка? Данный вопрос активно обсуждается многими исследователями в области прикладной лингвистики и социолингвистики на протяжении последних двух десятилетий. Ученые разделились в своих мнениях на четыре группы. К первой относятся те, кто считает что культуру следует преподавать вместе с языком, чтобы учащиеся были знакомы с ценностями другой страны (Byram & Flemming, 1998). Ко второй группе относятся исследователи, которые полагают, что нет необходимости обучать культуре страны изучаемого языка на занятиях в учебных заведениях (Kachru & Nelson, 1996). Две остальные группы ученых также отрицают идею преподавания культуры. Однако, в то время как некоторые из них считают, что учащихся необходимо знакомить с местной культурой на английском языке (McKay, 2003), другие утверждают,

что английский язык стал «лингва франка» и должен изучаться отдельно от культуры (Alptekin, 2005; Seidlhofer, 2001).

Необходимо отметить, что слово «культура» имеет несколько различных значений. Для некоторых людей оно обозначает оценку хорошей литературы, музыки, искусства. Антропологи рассматривают культуру как полный спектр моделей поведения человека. Данный термин был впервые использован в таком значении английским антропологом Э. Тайлором в книге «Первобытная культура», которая вышла в свет в 1871 г. Автор определил культуру как «единое целое, состоящее из знаний, верований, искусства, нравственности, законов, обычаев и привычек, усвоенных человеком как членом общества» [1, 18].

Важно подчеркнуть, что именно культура делает страны уникальными. Каждая страна отличается различными культурными ценностями и культурными традициями. При этом культура не ограничивается лишь материальными ценностями, она также включает в себя верования и восприятие окружающего мира.

Рассмотрим подробнее роль культуры в изучении языка. Язык имеет двойственную природу, а именно он является средством общения и носителем культуры. Трудно представить язык без культуры, а культуру без языка. В свою очередь, каждый язык является отражением определенной культуры. Дж. Браун описывает взаимосвязь между языком и культурой следующим образом: «Язык это часть культуры, а культура эта часть языка, они сложным образом пересекаются, поэтому их сложно разделить без потери значимости или языка, или культуры» [2, 13]. Таким образом, культура и язык являются неразделимыми. Когда речь идет об обучении, взаимозависимость изучения языка и культуры является настолько явной, что можно сделать вывод о том, что изучение языка это изучение культуры, и соответственно, обучение языку — обучение культуре. Именно поэтому преподаватели иностранного языка должны осознать роль ознакомления с культурой страны изучаемого языка для студентов и стараться знакомить их с культурными ценностями. Б. Томалин отмечает, что международная роль английского языка и глобализация являются двумя основными аргументами в пользу обучения культуре в качестве пятого языкового умения, в дополнение к таким продуктивным видам речевой деятельности как говорению и письму, и рецептивным — чтению и аудированию. Автор полагает, что пятое языковое умение помогает использовать изучаемый язык для того, чтобы «понять и оценить ценности, обычаи и уникальные характеристики других культур. Оно включает понимание того, как использовать язык для принятия культурных различий, формирования гибкости и толерантности» [4, 104]. Далее исследователь отмечает, что обучение культуре страны изучаемого языка должно включать культурные знания, культурные ценности, культурное поведение и культурные умения (развитие межкультурной чувствительности в процессе использования иностранного языка как средства общения).

Для понимания важности мультикультуральных ценностей необходимо определить, насколько знания о культуре страны изучаемого языка влияют на процесс обучения, и как преподаватели могут использовать данное влияние. Для того чтобы осознать роль культуры для процесса обучения языку, необходимо рассмотреть ее роль для различных языковых аспектов, например, для перевода.

Общепринятым является тот факт, что культура имеет значительное влияние на перевод. В процессе перевода важно иметь углубленные знания как в области иностранного, так и родного языка. Трудности в переводе в основном связаны с пониманием культурных особенностей другой страны. Данные особенности включают в себя многие аспекты, такие как искусство, история, география, философия, наука и др. К примеру, такая фраза как «Я не был Пигмалионом, я был Франкенштейном» может вызвать некое недоумение. Известно, что Пигмалион был кипрским королем в греческой мифологии. Однажды он вырезал статую молодой красивой девушки и влюбился в нее. Афродита, Богиня Любви, оживила статую, и Пигмалион женился на ней. Франкенштейн, герой одноименного романа М. Шелли, был студентом медицинского колледжа. Однажды он изобрел монстра, который его съел. Имея знания о данных героях, мы понимаем что «Пигмалион» означает «наслаждаться собственным творением», а «Франкенштейн» означает «страдать от собственных действий». Таким образом, успех перевода данного предложения зависит не только от понимания его структуры, но и определяется знанием культурных ценностей, заложенных в каждом из двух понятий.

Обучение культуре является непростой задачей для преподавателя, который может направить учащихся в нужное русло, а не регулировать их восприятие культуры другой страны. К. Крамш утверждает, что культура страны изучаемого языка и родная культура должны быть сопоставлены вместе с тем, чтобы учащиеся смогли понять другую культуру. Общение учащихся с носителями

языка или работа с аутентичным текстом предполагает формирование у них собственных понятий, а не просто передачу преподавателем сведений о людях и их культуре. Следовательно, не-носителям языка следует анализировать как родную культуру, так и культуру страны изучаемого языка. К. Крамш обозначает данный процесс как установление «области межкультуральности» [3, 224]. Учащимся необходимо понять, что имеют в виду носители, когда используют язык, даже если им нет необходимости следовать моделям их поведения.

Важно, чтобы преподаватель мотивировал учащихся к работе с аутентичными материалами для формирования их социокультурной компетенции. Материалы могут включать в себя не только газеты и журналы, художественные произведения, но и веб-страницы, телевизионные передачи, постеры и т.д. Литература на занятиях по иностранному языку, на которых осуществляется косвенный контакт с изучаемой культурой, служит богатым источником для изучения языка, отражая взаимодействие культуры и языка.

Подводя итог, следует отметить, что культура и язык тонко взаимосвязаны, так что их нельзя разделить не потеряв значимости каждого из них. Практический опыт показывает, что многие студенты, в совершенстве владеющие иностранным языком, все же могут иногда испытывать трудности в процессе взаимодействия с носителями языка в реальных ситуациях общения. Это может являться результатом изучения иностранного языка без ознакомления с его культурой. Следовательно, для успешного формирования социокультурной компетенции у учащихся преподавателю иностранного языка важно учитывать роль культуры и тщательно планировать как курс обучения в целом, так и каждое отдельное занятие.

Литература

1. Тайлор Э.Б. Первобытная культура. М.: Издательство политической литературы, 1989, 573 с.
2. Brown G. Cultural Values: The Interpretation of Discourse. ELT, №1: pp. 11-17.
9. Kramsch C. Context and Culture in Foreign Language Teaching. Oxford: OUP, 1993, 303p.
10. Tomalin B. Cultural Awareness. Oxford: OUP, 2008, 160 p.

AZƏRBAYCAN-ÖZBƏKİSTAN ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏRİNDƏ TƏRCÜMƏNİN ROLU

Ramazanova N.

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, Azərbaycan

Xalqların bir-birləriylə əlaqələrinin formalaşmış möhkəmlənməsində siyasi, iqtisadi əlaqələrlə yanaşı, mədəniyyət sahəsindəki əlaqələrin də rolu böyükdür. Bir-biriylə mədəni mübadilə aparən xalqların yaxınlaşacağı, dost olacağı şübhəsizdir. Bu mənada Azərbaycan və Özbəkistan xalqlarının əlaqələrinə nəzər saldıqda, xüsusilə ədəbiyyat sahəsindəki əlaqələrin iki ölkə arasında mədəni körpülərin yaranmasına böyük töhvə verdiyini görürük. Özbəkistanda tarixən Azərbaycan mədəniyyətinə böyük maraq olub, Azərbaycanda isə özbək müəlliflərinin əsərləri sevə-sevə oxunub. İki xalq arasında ədəbiyyat sahəsindəki ilkin əlaqələrin tarixi altı əsr əvvələ gedib çıxır. Bu ədəbi əlaqələrin zənginləşməsində və inkişaf etməsində isə mədəniyyət və ədəbiyyat simalarının əvəzsiz rolu vardır. Xüsusilə Nizami Gəncəvi özbək ədəbiyyatının inkişafına böyük təsiri göstərmişdir. Özbək ədəbiyyatı klassikləri Azərbaycan ədəbiyyatı ilə sıx bağlı olublar. Belə ki, Nizami Gəncəvinin “Sirlər Xəsinəsi” poemasından təsirlənən Heydər Xarəzm özünün “Məxmül-əsrəri” əsərini yazıb. Əlişir Nəvai isə Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sinin ən qiymətli nüsxələrini dövrün görkəmli xəttatlarına yazdırıb. Bu günə gələn ən qədim nüsxələr elə məhz onun yazdığı əlyazmalardır. Bundan başqa, Əlişir Nəvai Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sinin təsiriylə ilk dəfə cığatay türkcəsində “Xəmsə” əsərini yazıb.

İki ölkə arasındakı mədəni əlaqələrin inkişafı əsasən tərcümə və ədəbiyyatın təbliğində özünü göstərir. Şifahi xalq ədəbiyyatının, klassik irsin ölkələrin bir-birinə yaxınlaşmasındakı rolu böyük olsa da, zaman keçdikcə yeni ədəbi cərəyanların nümayəndələri arasındakı qarşılıqlı əlaqələr də iki ölkə arasındakı ədəbi münasibətləri yeni müstəviyə çıxarıb. Bu mənada Özbək ədəbiyyatının parlaq nümayəndəsi, əslən azərbaycanlı olan Maqşud Şeyxzadənin (1908-67) ədəbi fəaliyyəti vurğulanmalıdır. Onun yazdığı “Məxmül-əsrəri” faciəsi özbək ədəbiyyatının milli sərvətinə çevrilib. Azərbaycan torpağının övladı olan, Ağdaşda anadan olan Şeyxzadə bir çox yerli klassikləri Özbək dilinə tərcümə edib. O, müasir dövr Azərbaycan şairlərinin də Özbəkistanda böyük tədqiqatçısı kimi tanınır [1].

1970-ci ildə Azərbaycan Yazıçılar İttifaqı Maqşud Şeyxzadənin 70 illiyini qeyd etmək üçün onun əsərlərini iki cildə nəşr etmək haqqında qərar çıxardı. Bununla əlaqədar M.Şeyxzadənin kitabları özbəkçədən Azərbaycan dilinə tərcümə edildi. Bu dövrdə Özbək-Azərbaycan ədəbi-mədəni əlaqələrini tədqiq etmək məqsədiylə xüsusi qruplar yaradılmışdı. Belə ki, Azərbaycandan Daşkəndə göndərilmiş tələbələr xüsusi layihə çərçivəsində Daşkənd Dövlət Universitetində təhsil almışdılar. Eləcə də Özbəkistandan Bakıya Azərbaycan Dövlət Universitetində təhsil almaq üçün özbək tələbələr göndərilmişdi. Özbəkistana göndərilən azərbaycanlı tələbələr Azərbaycan şeirlərini orijinaldan özbəkçəyə tərcümə edirdilər. Özbək şairi E.Vahidovun “Damlalar” şeirlər məcmuəsi isə 1980-ci ildə A.Vəfalının tərcüməsində Bakıda “Gənclik” nəşriyyatında nəşr olundu[2].

İki ölkə arasında tarixi köklərə malik dərin mədəni-ədəbi əlaqələr XX əsrin sonlarında hər iki respublikanın dövlət müstəqilliyinə yenidən qovuşmalarından sonra daha da inkişaf etdi. Azərbaycanda indinin özündə də Özbək ədəbiyyatının böyük klassik şairi və mütəffəkirli Əlişir Nəvainin yaradıcılığı xüsusi maraq doğurur. 2002-ci ilin Mayında Azərbaycanda Əlişir Nəvainin “Mezonul Avzon” əsərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsinin təqdimatı, 2008-ci ilin Sentyabrında isə Bakıda şairin abidəsinin açılış mərasimi keçirilib. Həmçinin Azərbaycanın Daşkənddəki səfirliyi və bu qurumun nəzdindəki Heydər Əliyev adına Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzi tərəfindən ölkələrimiz arasında münasibətlərin möhkəmlənməsinə xidmət edən çox sayda layihə və tədbirlər həyata keçirilib. Təqdim edilən “Azərbaycan ədəbiyyatı özbək dilində” layihəsi də həmin silsilədənir. Layihə çərçivəsində Azərbaycan ədəbiyyatının klassikləri, müasir şair və yazıçılarımızın əsərləri, eləcə də Azərbaycanın tarixi və ictimai-siyasi həyatından bəhs edən kitablar özbək dilinə tərcümə olunub. 24 adda müxtəlif mövzulara dair Azərbaycan, türk, özbək, rus dillərində nəşr edilən bu kitablarla yanaşı, tanınmış Özbək tarixçisi, publisisti Şukrat Salamovun “Türküstan və Cənubi Qafqaz XIX-XX əsrlərdə. Daşnaklar Fərqanədən Qarabağadək” və “Qarabağ: ideyalar müharibəsi” kitabları rus dilində çap olunub [3].

Müasir dövrdə Özbəkistanın xalq şairi Camal Kamal Nizami Gəncəvinin poemalarının tərcüməçisi kimi tanınır. Hətta 2015-ci ildə Özbəkistanın xalq şairi ilə Daşkənddəki Heydər Əliyev adına Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzinin direktoru Samir Abbasov arasında Nizami Gəncəvinin poemalarının özbək dilinə tərcümə edilməsi barədə müqavilə imzalanıb. Artıq “Sirlər Xəzinəsi” və “Leyli və Məcnun” əsərləri özbək dilinə tərcümə edilərək, Daşkənddə çap edilib. Camal Kamalın tərcümə yaradıcılığı təkcə Nizami Gəncəvi ilə tamamlanmır. O, həmçinin Azərbaycan şairi Bəxtiyar Vahabzadənin “Şəbi-Hicran” (Ayrılıq gecəsi) poemasını və Xəlil Rza Ulutürkün “Fəryad” poemasını və bir sıra şeirlərini də özbək dilinə tərcümə edib.

Müstəqillik illərində iki ölkədə nəşr edilən tərcümə nümunələrinin böyük hissəsini vətənpərvər mövzularda seçilən əsərlər təşkil edir. Bu baxımdan B.Vahabzadə, X.R.Ulutürk, M.Araz, F.Qoca, V.Səmədoğlu və başqalarının şeirlərinin, Yusif Səmədoğlu, Anar, Elçin və digər müəlliflərin nəsr əsərlərinin özbək dilinə, eləcə də Abdulla Arif, Erkin Vahid, Osman Əzim, Osman Qoşqar, Şövkət Rəhman, Xeyrəddin Sultanov, Əbdülləmid İsmayıl kimi özbək şair və yazıçılarının əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsinə vurğulamaq lazımdır. Osman Qoşqarın Azərbaycan ədəbiyyatından tərcümələri də diqqətəlayiqdir. Onun Mirzə Cəlil, M.Ə.Sabir, M.Hadi, H.Cavid, C.Cabbarlı və başqa klassiklərimizdən, xüsusən H. Cavidin “İblis”, “Topal Teymur”, “Şeyx Sənan” əsərlərinin tərcüməsi Özbəkistan ədəbi mühitində böyük rəğbətlə qarşılanıb [4].

Özbəkistanla Azərbaycan arasında mədəni-ədəbi əlaqələrin hər zaman öyrənilməsi zərurəti olmuşdur. Bu məqsədlə hər iki ölkədən olan tədqiqatçı alimlərin iştirakı ilə müntəzəm konfransların keçirilməsi də çox təqdirə layiq addımdan biridir.

Ədəbiyyat

1. Ülvü A. “İki xalqın şairi Maqşud Şeyxzadənin taleyi və yaradıcılığı ədəbi əlaqələr müstəvisində”. Bakı, 2004
2. Mehtiyeva N. Azərbaycan – Özbəkistan ədəbi-mədəni əlaqələri Respublka-2010-7 oktyabr
3. Məmmədova N. Müstəqil Azərbaycanın 25 ili səfirlərin gözü ilə/ məqalələr toplusu/ Bakı: Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Strateji Araşdırmalar Mərkəzinin nəşri, 2016
4. Sultanova R. “Azərbaycanla Özbəkistan əlaqələri aydın müəyyən olunmuş strateji prioritetlərə və istiqamətlərə malikdir”, 525-ci qəzet, 2012, 13 sentyabr.

İ.A.KRİLOVUN TƏMSİLLƏRİNİN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏSİ VƏ ONUN MAARİFCİ-REALİST UŞAQ ƏDƏBİYYATIMIZA TƏSİRİ

Rəsulova S.H.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Azərbaycan

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının maarifçi-realist mərhələsində onun təşəkkülünə və inkişafına təkan verən ən mühüm faktorlardan biri də tərcümə əsərləri idi. Ana dilinin tədrisə daxil edilməsi ilə əlaqədar ana dili dərslərləri yaranarkən onların səhifələrində mənəvi qida kimi şagirdlərə təqdim ediləcək ilk materialların da tərcümə nümunələrindən ibarət olduğunu görürük. XIX əsrin son onilliklərində və Birinci rus inqilabının astanasına qədərki dövrdə Həsənəli xan Qaradaği, Cəlal Ünsizadə, Rəşid bəy Əfəndizadə, Mirzə Balaqardaş Hacıyev, Eynəli bəy Sultanov, Mirzə Ələsgər Növrəs və b.-nin böyük rus sənətkarları L.N.Tolstoydan və İ.A.Krılodan xeyli tərcümələr etdiklərini görürük. Bir qayda olaraq azərbaycanlı mütərcimlər tərcümə üçün İ.A.Krılovun təmsillərinə və L.Tolstoyun “Əlifba” («Азбука») və dörd hissədən ibarət “Oxu” («Книга для чтения») kitablarına müraciət edirdilər. Həmin illərdə F.Köçərli A.S.Puşkinin “Balıqçı və qızıl balıq haqqında nağıl” əsərini “Torçu və balıq” adı ilə milli dilə çevirmişdi [3]. Firidun bəy M.Y.Lermontovun “Üç xurma ağacı”, A.Koltsovun “A kişi, niyə yatıbsan?” əsərlərini də mənzum şəkildə sadə bir dildə azərbaycancaya çevirmişdi [1]. Hər üç sənətkarın əsərlərini kitabça halında nəşr etdirmişdi. F.Köçərlinin rus dilindən çevirdiyi “Təlimati-Sokrat” əsəri də yeniyetmələr və gənclər üçün gözəl oxu materialı idi [4].

Ümumiyyətlə, XIX-XX yüzilliklərin qovşağında rus və Avropa ədib və şailərindən Azərbaycan dilinə ən çox əsərləri tərcümə edilən müəlliflər İ.A.Krılov və L.Tolstoy idi. Mütərcimlər uşaqlar üçün mənəvi qida kimi daha çox Krılovun təmsillərinə, Tolstoyun isə “Əlifba” və oxu kitablarına müraciət edirdilər. Əlbəttə, bu səbəbsiz deyildi. Belə ki, həmin əsərlər həcmcə yığcam, ideya-məzmun cəhətdən münasib, tədris-metodiki baxımdan əlverişli idi. Balaların zövq və maraqlarını oxşayır, ona uyğun gəlirdi, əxlaqi-tərbiyəvi nöqtəyi-nəzərdən də kifayət qədər məqsədə müvafiq idi. Doğrudur, mütərcimlər bu əsərləri, adətən, eynilə milli dilə çevirməyə meyil etmir, müstəqilliyə yol verir, hətta bəzən onlarda müəyyən dəyişiklik aparırdılar. Belə dəyişikliklər İ.A.Krılovun təmsillərində daha çox hiss olunurdu. Tərcümə zamanı çox vaxt təmsillərdəki kəskin satira ruhu, ciddi sarkazm, ictimai ifşa pafosu və ideyası azaldılır, təmsillərə əxlaqi-didaktik məzmun və ideya aşılınırdı. Belə bir əməliyyat çox zaman işin xeyrinə olmasa da, yəni orijinal mətni oxucuya çatdırmaq missiyasına xidmət etməsə də, əksər tərcümələrdə özünü büruzə verirdi. X.Məmmədov haqlı olaraq qeyd edir ki, “Orijinal üzərində mütərcimlərin əməliyyatı, bir qayda olaraq, Krılovun vermək istədiyi ideyanın xeyrinə olmamışdır. Bunlar əksər hallarda Krılov təmsillərinin tərcüməsindən daha artıq onun Azərbaycan dilində variantlarını xatırladır” [2, 126]. Görünür, deyilən əməliyyat tərcüməçilərin kiçik oxuculara ciddi satirik ideya və mətləbləri yox, daha çox öyüd-nəsihət aşılamaq istəyi ilə əlaqədar olmuşdur.

Haqqında danışdığımız dövrdə elə bir ana dili dərsliyi yox idi ki, orada İ.A.Krılodan və L.Tolstoydan tərcümə nümunəsi olmasın. Qiraət kitablarında və uşaq mətbuatında da bu iki rus sənətkarının əsərlərinə bölgə yer verilirdi. İ.A.Krılov əsəri Azərbaycan dilinə tərcümə edilən ilk rus ədəbi simalarından biridir. XIX yüzilliyin 40-cı illərində görkəmli maarifçi A.Bakıxanov onun “Eşşək və bülbül” (“Осел и соловей”) adlı təmsilini milli dilə çevirmişdi. Daha sonra biz şairin “Tülkü və üzüm” sərlövhəli təmsilini A.O.Çernyayevskinin “Vətən dili” [I hissə, 1882] dərsliyinin səhifələrində görürük. Şeiri Azərbaycan dilinə Rəşid Əfəndizadə çevirmişdi. 1887-ci ildə №72 “Kəşkül” qəzetində də rus təmsilçisinin “Xoruz və inci” (“Петух и жемчижное зерно”) şeirinin tərcüməsi verilmişdir. A.O.Çernyayevski və S.Vəlibəyovun “Vətən dili” [II hissə, 1888] dərsliyində isə şairin 20 təmsili yer almışdır. Şeirləri Azərbaycan dilinə H.Qaradaği çevirmişdir. Əlbəttə, bir dərslikdə eyni müəllifin bu qədər şeirinin verilməsi maraqlı faktdır. Bu, həm də o zaman yeni məzmun və tipdə hazırlanan dərslər üçün müəlliflərin milli dildə münasib əsərlər tapa bilməməsi ilə əlaqədar idi.

O zamankı Azərbaycan ictimai-siyasi və pedaqoji mühitində Krılov yaradıcılığına məhsuldar şəkildə müraciət edənlərdən biri R.Əfəndizadə idi. O rus şairindən 19-a qədər poetik nümunə tərcümə etmişdi. Həmin poeziya örnəklərindən bir qismi “Uşaq bağçası” dərsliyində (1898), bir qismi “Bəsirətül-ətfal”da (1901), üçü isə “Dəbistan” jurnalında [1906, №4; 1907, №2, 3] yer almışdır. Mirzə Ələsgər Növrəs Qarabağının “Pəndi-ətfal” (“Uşaqlara nəsihət”, 1900) adlı qiraət kitabına haqqında danışdığımız sənətkardan 4 poetik tərcümə nümunəsi daxil edilmişdi. Səməd bəy Hacıbəyovun “evlərdə qiraəti-türkiyə məxsus kitabça” kimi nəşr etdirdiyi “Hədiyyeyi-sibyan” (“Uşaqlara hədiyyə”, 1901) kitabında Krılodan 10, Mirzə Balaqardaş Hacıyevin “öz şagirdlərinə hədiyyeyi-acizənə kimi töhfə etdiyi “Qafqaz istilahi” (1902) kitabında 3 təmsil var idi. Təmsillər mənzum şəkildə tərcümə edilmişdi. Yenə cocuqlara aid oxu kitablarından Hacı Mirağa Mirmöhəsinzadə Nəsef “Hədiyyətül-ətfal”ında (“Uşaqlara hədiyyə”, 1911) rus təmsilnəvisindən 3,

Firidun bəy Köçərli “Balalara hədiyyə”də (1912) 1 təmsilini vermişdi. M.Nasehin kitabındakı tərcümələr onun öz qələminə, “Balalara hədiyyə”dəki “Tülkü və üzüm” təmsilinin tərcüməsi isə Eynəli bəy Sultanova məxsus idi. Onu da əlavə edək ki, İ.A.Krıllovun eyni şeiri bəzən bir neçə mütərcim tərəfindən milli dilə çevrilirdi. Məsələn, “Hədiyyətül-ətfal”dakı “Ördək, balıq və xərçəng”, “Şir və tülkü” təmsilləri dördüncü, “Tülkü və qarğa” təmsili beşinci, “Balalara hədiyyə”dəki “Tülkü və üzüm” şeiri isə altıncı dəfə idi ki, Azərbaycan dilinə (müəllifləri fərqli olmaqla) çevrilirdi. Krılov təmsillərinin sənətkarlıq, peşəkarlıq baxımından ən səviyyəli tərcümələri R.Əfəndizadəyə, A.Səhhətə və A.Şaiqə məxsusdur. A.Səhhət rus şairinin 9 təmsilini ana dilimizə tərcümə etmişdi. Bu tərcümələr ilk dəfə “Yeni məktəb” (1909) dərsliyində və “Məğrib günəşləri” (1912) adlı poetik tərcümələr toplusunda işıq üzü görmüşdür.

O zamankı Azərbaycan uşaq mətbuatı da Krılovsuz ötürə bilməmişdir. “Dəbistan” jurnalı onun “Ağcaqanad və kəbutər” [1906, №3 – mütərcimi: R.Əfəndizadə], “Rəhbər” məcmuəsi “Kisə” [1906, №1 – mütərcimi: A.Əfəndizadə], “Məktəb” jurnalı isə “Eşşək və bülbul” [1913, №7 – mütərcimi: A.Şaiq], “Kəndli və ilan” [1914, №4 – mütərcimi: Mirzə Balaqardaş] təmsillərini oxuculara təqdim etmişdi. Şairin “Qarğa və tülkü” təmsili altıncı dəfə M.Ə.Sabir tərəfindən yüksək sənətkarlıqla Azərbaycan dilinə çevrilmiş və “Yeni məktəb” dərsliyinə salınmışdı. Dərsliklərdə, qiraət kitablarında və uşaq mətbuatında İ.A.Krıloddan nəslrlə edilmiş tərcümələrə də rast gəlirik.

Ədəbiyyat

1. Lermontov M. Üç xurma ağacı; Koltsov A. A kişi, niyə yatıbsan? (mütərcimi: Köçərli F.). Şuşa: Məsihi ruhaniyyəsinin vəqf basmaxanası, 1895, 13 s
2. Məmmədov X. XIX əsr Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı: ADPU, 1992, 136 s.
3. Puşkin A.S. Torçu və balıq (mütərcimi: Köçərli F.). İrəvan: Qulamiryanın mətbəəsi, 1892, 12 s.
4. Təlimati-Sokrat (mütərcimi: Köçərli F.) Baxçasaray, “Tərcüman” basmaxanası, 1891, 90 s.

СПЕЦИФИКА ЖАНРА В СОВРЕМЕННОЙ РУССКОЯЗЫЧНОЙ ПРОЗЕ БЕЛАРУСИ (РОМАН Э. СКОБЕЛЕВА «БЕГЛЕЦ»)

Романова С.В.

Витебский государственный университет имени П.М. Машерова, Белоруссия

Русскоязычная литература Беларуси, активно заявившая о себе с к. XX в., развивается в сложный, переходный исторический период. Испытывая на себе влияние общих тенденций мирового литературного процесса, и, вместе с тем, продолжая традиции русских классиков, русскоязычная проза отличается многообразием форм и методов в воплощении авторской концепции произведений. Эстетический плюрализм и установка на жанрово-стилевой эксперимент свидетельствует о новом типе мышления современных писателей.

Одной из центральных категорий поэтики является жанр. В процессе исторического развития одна группа жанров в преемственной связи сменяет другую, сохраняя в себе, по мысли теоретика М.М. Бахтина, «неумирающие элементы архаики», возрождаясь и обновляясь на каждом новом этапе и в каждом индивидуальном произведении [0, 141-142].

Самобытной фигурой в русскоязычной литературе Беларуси к. XX- н. XXI вв. выступает прозаик Эдуард Скобелев. Используя жанровую форму цикла, автором созданы произведения, объединенные исторической тематикой. В своей творческой системе писатель предлагает собственную историософскую концепцию, которая представляет не только программу политического переустройства, но и – духовного обновления человечества. Разрушение прежних идеалов и системы ценностей после распада СССР, гегемония западных тенденций, включенность в глобализационные и информационные процессы, ставящих человека в зависимое, шаткое положение, определяют феноменологическую направленность философской прозы Э. Скобелева и рефлексивный характер его авторского сознания.

В 1989 году в свет выходит роман «Беглец», в котором писатель формирует своеобразную картину миру, экзистенциально охватывающей чернобыльскую катастрофу и личную трагедию главного героя, находящегося в агонии и испытывающего муки совести от невозможности изменить свою жизнь и повлиять на общий порядок вещей.

Структура повествования позволяет это произведение отнести к форме идеологического романа, содержащего в себе жанровые элементы исповеди, доктрины и памфлета. Жанровая номинация, впервые предложенная и обоснованная теоретиком Б.М. Энгельгардом в отношении

романов Ф.М. Достоевского, получает развитие в творческой системе русскоязычного писателя Беларуси [0]. Одним из существенных отличий, определяющим жанровое своеобразие романной структуры классика, выступает, по справедливому замечанию М.М. Бахтина, наличие множественных авторитарных взглядов, образующих полифонию голосов, тогда как для современного автора характерно отсутствие полярных точек зрения [0]. Диалогичность в произведениях Э. Скобелева формальна и условна, поскольку в результате непрерывного диспута, разворачивающегося на протяжении всего романа, герои-антагонисты в конечном итоге приходят к единому мнению. Романы Ф.М. Достоевского в этом смысле представляют собой более открытую систему, в которой нет законченного вывода, писатель оставляет право за читателем в выборе идейной позиции. Произведения русскоязычного автора выражают законченную, логически обоснованную и сформированную концепцию.

Приблизиться к пониманию жанровой формы романа позволяет анализ его отдельных компонентов. Своеобразным построением отличается сюжетно-фабульная линия, которая в произведении ослаблена, поскольку движущей силой в развитии действия выступает идея. Вся фабула сжата в один эпизод: Николай Муравейка после выписки из онкобольницы возвращается в родную деревню, жителей которых эвакуируют с зараженной территории после взрыва на Чернобыльской АЭС, там он знакомится со своим единомышленником Иваном Стрембицким. Выбрав отшельнический, уединенный образ жизни в радиоактивной зоне, оба героя пытаются разобраться в себе, познать настоящий смысл жизни и обрести внутреннюю свободу. Концептуальное значение приобретает раскрытие системы образов и персонажей. Система персонажей и образов у автора слабо развита, в нее входят главный герой и герои-антиподы, которые, скорее, выступают его двойниками (онкобольной инженер, Иван Стрембицкий, Сталин). Тема двойничества поддерживается также автором как результат возникновения призрачных собеседников на фоне ослабленного, болезненного состояния центрального персонажа. Собеседник в романе Э. Скобелева является своеобразным локомотивом идеи, он нужен для развития авторских интенций.

В романе Э. Скобелева главный герой выполняет функцию «рупора» голоса писателя и становится основой для выражения его идеологических, религиозных, философских воззрений. Повествование строится от лица автора, но функциональная смысловая нагрузка ложится на высказывания главного героя Николая Муравейки, которые образуют основу топологической и темпоральной поэтики произведения. Центральный персонаж – человек «маленький», занимающий должность научного сотрудника, находится в постоянном поиске правды, добра и справедливости. Э. Скобелев продолжает традицию русских классиков, впервые раскрывших тип «скитальца», борца за свободу, который за несмелую попытку оставаться верным своим принципам и морали, вынужден терпеть насмешки и унижения, обрекая себя на одинокое существование или гибель. Автор выявляет экзистенциальный надлом личности, противопоставляющей себя окружающей действительности и пытающейся примириться с ней. Произведение Э. Скобелева внутри своей структуры имеет перекрестную систему внутренних связей и взаимодействий. Роман-исповедь раскрывает и передает душевные переживания и показывает этапы духовной эволюции героев. Роман-доктрина представляет законченную философскую концепцию по формированию идеального мироустройства. Программа Муравейки предполагает полную реорганизацию всех сторон жизни, в которой не будет бедных и богатых, зависимых и угнетенных, и каждый будет представлять собой свободную личность. Поэтому в основе своей концепции герой кладет принятие всеми «универсального закона природы» – равенства [0, 104]. Жанрово-типологическими свойствами в организации пространственно-временной структуры романа-памфлета выступают его острая публицистичность, открытая ирония, сарказм и скептицизм. Узость и ограниченность сознания современных людей объясняется, по мнению Муравейки, нежеланием принятия правды и борьбы за нее. Постигание же смысла бытия и поиск высоких духовных ценностей становится прерогативой отдельных личностей.

Чернобыльская катастрофа в романе выступает фоном в передаче основного идейного содержания. Герой смотрит на чернобыльскую трагедию как на ответную реакцию на очередную ошибку общества, его сознательный отказ от гармоничного развития и стремления к совершенству: «...люди нарушили законы природы, стало быть, законы нравственности» [0, 173]. Решение экологического вопроса лежит в плоскости решения вопроса о моральном облике человека. Технический прогресс в таких условиях обрекает человечество на полное исчезновение или слепое подчинение воли «горстки» людей: «Атомная энергия, электроника и все прочее обещают людям сверхсвободу, но все это можно использовать для сверхрабства.» [0, 69]. Наибольшую опасность, по мнению автора, представляет интенсивное развитие информационных технологий. Расширение

киберпространства свидетельствует о возможности создания подконтрольного, управляемого общества: «...впервые стало технически возможно поставить всех под контроль, сосредоточить все знания в одних руках. Хозяева и – роботы...» [0, 70].

Перечисленные в совокупности особенности жанрового оформления произведения определяют специфику идеологического романа современного русскоязычного автора Беларуси Э.М. Скобелева.

Литература

Бахтин, М. М. Проблемы поэтики Достоевского / М. М. Бахтин. М. : Сов. писатель, 1963, 363 с.

Энгельгардт, Б.М. Идеологический роман Достоевского. – Ф.М. Достоевский. Статьи и материалы, сб. II, под ред. А.С. Долинина, М. – Л., 1924, с. 71-109.

Скобелев, Э. Беглец: Роман., Мн., 1989, 365 с.

ВЫРАЖЕНИЕ ЭМОЦИЙ В СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Рзаева С.М.

Сумгаитский государственный университет, Азербайджан

С недавних пор объектом исследования лингвистов стали эмоции, национально-культурные особенности их проявления и средства выражения. Исследования проводятся в психолингвистическом, лингвокогнитивном, лингвокультурологическом, прагматическом и других аспектах. Однако изучение эмоций, как правило, сводится к анализу лексико-фразеологических и просодических средств языка, а также знаков невербальной коммуникации. Грамматические же средства языка выпадают из поля зрения исследователей, хотя и обладают эмотивным потенциалом. «Большой интерес, как в научном, так и в методическом плане, представляет изучение этнокультурных особенностей проявления эмоций и средств их выражения в различных языках» [1,127].

Понимание эмоций собеседника, их адекватная интерпретация, умение вывести скрытые смыслы из прямого значения высказывания, различить отношение говорящего к тому, о чем он сообщает, является важной частью коммуникативной компетенции, которая необходима как для успешной межкультурной коммуникации, так и для переводческой практики. Различные языки имеют разные средства и разные способы передачи эмоциональной информации, это касается как количественного, так и качественного аспектов. Английский язык, например, является в большей степени рациональным, чем эмоциональным, он обладает меньшим набором языковых средств выражения эмоций, чем многие другие языки, включая русский. Открытое проявление эмоций в английской культуре не приветствуется. Для представителей же русской лингвокультуры напротив открытое выражение эмоций является одной из важнейших культурных ценностей. Таким образом, среди многочисленных функций языка лингвисты особое внимание уделяют эмотивной функции языка, т.е. функции передачи разнообразной эмоциональной информации. Эмотивная функция рассматривается лингвистами как «...функция выражения эмоций говорящего и вызов (эвокация) подобных эмоций слушателя, а эмотивное употребление слова, как употребление с целью выразить или вызвать его с помощью чувства, переживания и установки» [2,64]. Она осуществляется через эмотивный код, который располагает системой языковых и речевых средств и правилами их употребления на всех уровнях языка с учетом коммуникативной ситуации, позволяющей реализовать эмотивный потенциал языка.

В заключении еще раз отметим, что человек пользуется языком не только для выражения какого-либо утверждения, но и эмоционального отношения к миру, экспрессивного усиления своего высказывания. Эмоции, проникая в слова, закрепляются и хранятся в них, а при необходимости выражаются и опознаются с их помощью. Поэтому изучение эмоций, их национально-культурных особенностей и средств выражения является важной составной частью современной лингвистической науки.

Литература

1. Озюменко В.И. Выражение эмоций грамматическими средствами английского языка // Вестник РУДН, серия Лингвистика, 2015, №1, с.126-142.

2. Штатская Т.В. Эмоции в языке // Современные наукоемкие технологии. М.: Академия естествознания, 2010, № 4, с.64-64.

METAPHOR AS AN EFFECTIVE MEANS OF LINGUISTIC ECONOMY IN THE SLAVIC TEXTS OF THE XI-XIV CENTURIES

A.Sibruk, L. Dobrovolska

National Aviation University, Ukraine

One of the directions of modern studies in the field of linguistics is the consideration of the main features and regularities of the functioning of various types of texts in the scientific sphere, as well as the specifics of scientific style as a result of the interaction of language and non-linguistic factors. Characterizing texts on various grounds, it is important to take into account only the features of extra-curricular (the sphere of human activity in society, the sphere of communication, functions of speech and speech functions), but also the language itself (functionally stylistic stratification of means of language).

The scientific discourse of the Ukrainian language has its own peculiarities. His task is to accurately present scientific information. It serves the needs of science and education. Its main function is cognitive-informative (message, explanation, classification of concepts, systematization of knowledge, reasoned evidence). We consider it necessary to consider that each scientific text is a system of subtext. Subtext is a fragment of the whole text, which implements in it one of the aspects of the cognitive situation (ontological, methodological, axiological, communicative, etc.).

When preparing the scientific text, each researcher remembers his personality. It depends on the author, intellectual abilities, linguistic sense, and the experience of text creation. Signs of the scientific text are clear with logical structure, objectivity of presentation, terminology, connectivity, problem, hypothetical, integrity, membership, informational, logical, emotional-estimating, inductive saturation, completeness, communicative, dialogical, etc. These normative features of a scientific style can be correlated with the speech skills of the researcher, which are important for the construction of a scientific text. The integrity of the scientific text involves internal organization, semantic unity, integral design of the beginning and end of the work, transitions between parts of the text provided by certain linguistic units. The sequence in the scientific text is realized through special functional-syntactical means, indicating the sequence of development of thought (first, then, now), the transition from one thought to another (let's consider, let's dwell on ..., having considered ..., let's go to .. .), the result, the conclusion (therefore, we summarize ...). Communicativeness is realized in the direction of the text to the appropriate addressee. It is precisely the style of writing of a particular author who helps to expand such targeting. Stylistic shapes and tracks help deepen the text, simplify or, conversely, complicate it.

Among the tropes of scientific discourse we consider it expedient to consider, first of all, the role of metaphor in professional tests. Metaphorization of the scientific text is a process that is quite rich and varied, which leads to a new knowledge of the world through the use of names already available in the language. The metaphor is a hidden comparison that involves the removal of the word, or rather, the figures of speech from the primary literal use and the new use of the word to form a new class in a certain subject area. The role of the metaphor lies in the fact that using the old words to perform new functions, we obtain the lexical language resources and use our habits in the process of creating new portable values. Understanding the metaphor means to some extent mentally follow the path of its creation. The task of the metaphor is to create an idea. In general, the metaphor is quite common in different styles of the language (artistic, colloquial, and journalistic). However, the actual implementation in the scientific text is most interesting for research. Exploring the metaphor, linguists will describe it using a variety of metaphors. The metaphor introduces special scenarios, which reflect the previous experience of the individual, obtained in other fields of knowledge. The activation of such scenarios facilitates the identification of objects and situations to the individual, creates an opportunity to predict the development of events, facilitates understanding of the internal relations between phenomena.

I succeeded in fixing the quote of Taras Saliga, who believes that the range of metaphors is infinite: "Light metaphors also change into other images, inspire them, give birth to the principle of figurative interaction" [3, 286]. The author gave such an explanation of the metaphor, so that the reader awakened imaginative thinking about understanding this path. In our opinion, the phrase is the unsurpassed metaphor of light. Quite imaginative is also the quote F. Garcia Lorca, who wrote about the emergence of a metaphor: "For a metaphor to come to life, we need two conditions: the form and the range of action - the core in the center and the perspective around. The nucleus unfolds like a strange, unknown flower, but in the surrounding glow we find its name and feel its aroma. The metaphor is subordinated to the visual (sometimes even the thinnest), and the sight itself limits it, giving it the same subject matter "[2, 57]. To give a scientific

definition of metaphor, the author attracted such trails: metaphor, comparison, epithets. An artistic device like a weird, unidentified flower is primarily a comparison, and then also an epithet, metaphor, and parallelism. The founder of theoretical linguistics, W. von Humboldt, also resorted to metaphorization, so he described the role of verbs in speech: "the nerve of the language itself", "the soul of all the creation of words" [1, 199].

In general, the metaphor in scientific texts has been intensively cultivated since the times of Kiev Rus. Georgiy Kheroboska is a fundamental understanding of the metaphor in Ukrainian tradition: *«Превод же есть слово... пастух бо істовое овечий есть, оба же еста содушина – і царь, і овечий пастух. От бездушних же на бездушная, яко же се ктоузь сокрови в пепели, глаголе...»* [5, 18]. Based on this quote, we can conclude that the scientific concept is described by the researcher quite poetically using a large number of artistic trails, figurative expressions and folklore phrases. In particular, in the Old Russian writing, the first fixations of metaphors were dated XI-XIII centuries. In the dissertation of linguist A.V. Sibruk is an example of the first metaphor of ancient literature [4]. In the monument of the XIII century. "The Word of Daniel Crank" The word ring acts as a metaphor: „Аще бо были котлу во ушию золоты *кольца*, но дну его не избыти черноты”. The text presents a figurative comparison of the knobs of the boiler with gold rings. In the Izbornik in 1073, use the word earrings figuratively in a metaphorical expression: „И яко же *оусерязь* златъ въ ноздряхъ свинии, тако же и жене злось мыслне краса”. In the text of the Kiev Chronicle there is a single mention of a gem as a source of metaphorical naming: „Того же лета на зимуо родися дщерью Ростислава оу Рюриковича и нарекоше имя еи Ефросенья и прозванием *Изморagd*, еже наричеться дорогой камень и быть радость велика во граде Кыеве” [4]. Although the name itself is not mentioned in this chronicle, the joy of the Kyivites, in connection with the birth of the princess, interprets its comparison with the precious stone of such a stone. These examples of literature are not a specimen of scientific style, however, in our opinion, the texts of Kiev Rus contained features of all styles. Since the chronicles contain historiographical information and explanations of many scientific concepts, we consider it necessary to make them our consideration. We believe that metaphorization on the basis of color matching is one of the most interesting in scientific discourse, since color itself helps us to imagine a particular subject, its shape and appearance.

In our opinion, such a skillful game of words is simply ingenious. Since this edition is an example of children's scientific literature, the author tried to "reach" it to the children's audience, to make the text as clear as possible, not burdensome and easy to memorize. Metaphors play a huge role in shaping the text. They form a "bridge" between linguistic material and the personal experience of the reader, which is a connecting link between the semantic spaces of the addressee and the addresser.

References

1. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию: Пер. с нем. / Общ. ред. Г.В. Рамишвили; Послесл. А.В. Гулыги и В.А. Звегинцева. М.: ОАО ИГ Прогресс, 2000, 400 с.
2. Гарсія Лорка Ф. Думки про мистецтво / Федеріко Гарсія Лорка ; упорядкув., пер. з ісп., передм., приміт. М. Москаленка. Київ: Мистецтво, 1975, 192 с. (Серія «Пам'ятки естетичної думки»).
3. Салига Т. У глибинах гармонії : літературно-критичні статті / Тарас Салига. – Київ: Рад. письм., 1986, 286 с.
4. Сібрук А. Структура та назви прикрас (на основі пам'яток XI–XIV ст.) / Анастасія Сібрук: дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук. Київ, 2011, 266 с.
5. Хрестоматія давньої української літератури (до кінця XVIII ст.) / упоряд. акад. О. І. Білецький. Вид. третє, доповнене. Київ: Рад.школа, 1967, 784 с.

ПРОБЛЕМЫ ПЕРЕВОДА ТЕКСТОВ МАССМЕДИА В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Тешабаева Д.М.

Узбекский государственный университет мировых языков, Узбекистан

В современном мире медиа тексты (тексты массовой информации), являются главным распространителем языка. В Узбекистане издаются газеты и журналы более чем на двадцати языках: на казахском, татарском, каракалпакском, таджикском, корейском и.т.д. Все это еще раз

подчеркивает существование толерантности в Республике Узбекистан, уважение к другим языкам и культурам.

Одной из основных задач медиалингвистики является определение стилового статуса языка массовой коммуникации, описание его с точки зрения функционально-стилевых особенностей. Особый интерес представляют вопросы о том, обладает ли язык массовой коммуникации свойствами и признаками, необходимыми для выделения его в отдельный функциональный стиль, а также, каковы принципы внутренней функционально-стилевой дифференциации языка массовой информации. Создавая текст, журналист всегда ставит перед собой задачу – не только информировать читателя о социально значимых фактах, событиях и явлениях действительности, но и обязательно дать оценку сообщаемому. Тем самым функционально-стилевое единство языка газеты обеспечивается постоянной реализацией в газетных текстах информативных и оценочных элементов.

Массмедиа, набирая все большую силу, становятся не просто информаторами, они начинают воздействовать на аудиторию, а зачастую и манипулировать ею. И все эти приемы осуществляются в большинстве своем, исключительно на языковом уровне. Как показывают исследования языка средств массовой информации, эффективность воздействия на аудиторию объясняется некоторыми ее ментальными особенностями.

Массмедиа, набирая все большую силу, становятся не просто информаторами, они начинают воздействовать на аудиторию, а зачастую и манипулировать ею. И все эти приемы осуществляются в большинстве своем, исключительно на языковом уровне. Как показывают исследования языка средств массовой информации, эффективность воздействия на аудиторию объясняется некоторыми ее ментальными особенностями. Этнокультурные стереотипы мышления и поведения народа сегодня обсуждаются в многочисленных публикациях, но результаты дискуссий можно подсказать заранее.

Наши национальные ценности проявляются в таких качествах, как любовь к Родине, преданность к памяти предков, уважение к старшим, тактичность в общении, уважение к ментальности своего народа. Обращая внимания на особенности перевода текстов массмедиа, хотела бы обратить ваше внимание на ряд проблем представляющих определенную специфику перевода.

Решение переводческих проблем интерпретации требует от переводчика глубоких языковых знаний, а также полноценной филолого-теоретической подготовленности. Профессиональный переводчик знает не только иностранный язык, но и родной язык, он не только обладает словарным запасом, но также способен рационально и эффективно использовать его и передавать на должном уровне на языке перевода любую переводимую речь.

Тексты публицистического стиля обладают рядом специфических особенностей, представляющих определенную сложность. Готовых рецептов и универсальных алгоритмов перевода, разумеется, не существует. Но если переводчик заранее готов к возможным проблемам, если он осознает стилистический эффект особенностей переводимого текста и если у него есть необходимые фоновые знания и представление о той реальности, которой посвящен текст, то вероятность выполнения качественного и адекватного перевода достаточно велика. Хотя вышесказанное можно в той или иной степени отнести к переводу и других видов текстов, все же вне сферы художественной литературы нигде нет такого многообразия и богатства экспрессивных средств, какими обладают тексты из сферы массовой коммуникации. И чтобы избежать возможных ошибок, переводчик должен вникать в смысловое содержание, структуру и коммуникативную задачу текста; определять и учитывать целевую аудиторию и учитывать возможность отхода от словарных значений слов в исходном тексте. На наш взгляд, основная цель перевода должна заключаться в правильной и адекватной передаче основного содержания переводимого текста, при этом необходимо учитывать которые заложенные в тексте оригинала особенности языковой картины мира автора. В процессе перевода проблемы возникают именно при передаче тех единиц языка, которые являются уникальными в своем роде и не имеют постоянных соответствий в других языках, а качество перевода всего текста зависит именно от передачи таких единиц. Их называют «непереводимыми» и об этой категории слов Гёте сказал: «При переводе следует добираться до непереводаемого, только тогда можно по-настоящему познать чужой народ, чужой язык».

Исследование перевода текстов массовой информации на русском языке показывает, что большую роль для выражения мнения и оценки в информационно-аналитических текстах играет безэквивалентная лексика. Именно данный пласт лексики, содержащий слова, план содержания которых невозможно сопоставить с какими-либо иноязычными лексическими понятиями, играет особую роль в представлении об инокультурном ареале. Чаще всего именно безэквивалентная

лексика заимствуется из языка в язык. Каждая национально-культурная общность включает в свой язык значительное количество заимствованных слов, причём без одновременного заимствования соответствующих предметов и явлений. Если систематизировать, к каким областям знания относятся узбекские слова, наиболее часто используемые корреспондентами, можно выделить семантические доминанты, это слова, обозначающие реалии узбекской жизни и не имеющие аналогов в русскоязычной культурной традиции так называемая безэквивалентная лексика, типа: религиозные слова: *Курбан-хаит, Рамазан-хаит, имам, муфтий, мечеть, намаз, бамдад, аср, азан, хуфтан, закят, ураза*; Предметы: *бешик, курпача, тандыр, дастархан, чархпалак, бекасам, тун (чапан), курпача, сумм*. Например, «... «чархпалак» ...», «... *распевая особые песни – «гулгардони» или «бойчечак»...*». Название профессии: *заргар*; «... *только когда воочию увидишь работу мастера – «заргара», «...это соревнование молодых «заргаров»* (из газеты).

Время: *чилля, навбахор*; Спортивная лексика: *кураш, палван, улак, аския*; Еда: *изюм, патыр, нарын, ош, сумалек*. Общественная политическая лексика: *аксакал, хашар, хаким, хакимият, махалля, гузар, махаллинский комитет, аксакал махалли, кенгаи аксакалов*. Масалан, «... *торговый комплекс в кишлаке «Каракурган», много гузаров, магазинов...*»; «...его *беседы с рабочими и дехканами...*, ...*областным хакимиятом в Термезе...*»;

Действительно, на выбор приёмов передачи безэквивалентной лексики влияют и жанровые характеристики газетного текста. Следующим фактором, определяющим способ передачи безэквивалентной лексической единицы, является ее значимость в контексте. Чем выше степень освещенности безэквивалентной лексики в контексте, тем важнее ее точная передача: «*На территории района располагаются пять кишлачных и 48 махаллинских сходов граждан...*»; «*Традиционные блюда Навруза хорошо известны: сумалек, халим (мясо, разваренное до состояния желе), самса с мятой...*» (из газеты).

В заключении следует отметить, что рассмотрены далеко не все изменения в лексике СМИ и проблемы перевода, но все наблюдения в этом направлении очень важны для всестороннего изучения процессов, происходящих в языке, для сохранения целостности русского литературного языка и культурных традиций в Республике Узбекистан.

Литература

1. Teshabayeva D.M. National features of Uzbek newspaper texts. PUFS Foreign Language Studies – Kores, 2011/ - № 2. 139-151
2. Залевская А.А. Вопросы теории и практики межкультурных исследований // Этнокультурная специфика языкового сознания / Отв. ред. Н.В. Уфимцева. М., 1996, с 23-40.
3. Клушина Н. И. Стилистика публицистического текста. М.: Медиа Мир, 2008
4. Рустамов А. Сўз хусусида сўз. Тошкент: Extremum press, 2010, Б.4.

ТВОРЧЕСТВО А.С. ПУШКИНА В СОВРЕМЕННОМ ПОЛИКУЛЬТУРНОМ ПРОСТРАНСТВЕ

Трегубчик А.В.

*Рязанское гвардейское высшее воздушно-десантное командное училище
им. В.Ф.Маргелова, Россия*

Одним из естественных результатов глобализации, происходящей в современном мире, является усиление интеграционных процессов в обществе, соприкосновение, взаимодействие и взаимовлияние друг на друга культур различных народов. Современные люди имеют уникальную возможность: при сохранении своеобразия своей национальной культуры приобщиться к культурным богатствам мирового масштаба.

Наивысшим проявлением русской культуры является русская классическая литература. «По своему содержательному и эстетическому разнообразию и глубине русская классическая литература – одна из величайших в мире» [1, 105]. Идеи поиска смысла человеческой жизни, определения критериев добра и зла, верности и предательства, благородства и низости – являются ее ведущими темами на протяжении нескольких веков. Имена Достоевского, Толстого, Тургенева известны во всем мире, но центральное место в русской литературе занимает творчество А.С. Пушкина.

Сегодня Пушкин воспринимается как исходная точка формирования новой русской литературы. Он заложил ее основы, дал творческие ориентиры практически во всех жанрах, он же

сформировал ее основную особенность – всемирность. «Повторяю: по крайней мере, мы уже можем указать на Пушкина, на всемирность всечеловечность его гения. Ведь мог же он вместить чужие гении в душе своей, как родные. В искусстве, по крайней мере, в художественном творчестве, он проявил эту всемирность стремления русского духа неоспоримо, а в этом уже великое указание» [2, 147].

Масштаб пушкинского творчества осознается во всем мире, подтверждением этому служат многочисленные переиздания и экранизации его книг, идущие по всему миру балетные и оперные спектакли по его произведениям, общества дружбы, объединяющие людей, говорящих на разных языках, но увлеченных поэзией Пушкина, компьютерные игры по мотивам романа в стихах «Евгений Онегин».

Для русского человека произведения Пушкина – основа культурного кода, это то, что он знает с раннего детства, что объединяет его в общность, называемую «русским миром». Пушкин – истинно русский поэт, в своем творчестве он **сумел «не просто «отобразить» национальные особенности русского характера, а создать идеал русской национальности, идеал культуры»** [3, 50].

Приобщение к русской культуре без чтения Пушкина невозможно. Читая Пушкина, иностранец погружается в культурную среду, ощущает своеобразие эпохи, узнает особенности философии русского народа, а главное, соприкасается с чистым, правильным, подлинно русским языком. «Те же, кто владеют русским языком, – «языком Пушкина» – получают редкую возможность собственными глазами увидеть сокровища пушкинской поэзии, создать свое личное представление об огромном интеллектуальном наследии поэта и, наконец, что, несомненно, очень важно для иностранцев, попытаться, благодаря яркой панораме пушкинских образов, выработать свое собственное суждение о России и россиянах» [4, 3].

Обратимся для подтверждения этих мыслей к одному из произведений А.С. Пушкина – циклу повестей под названием «Повести покойного Ивана Петровича Белкина». Этот цикл состоит из пяти повестей, каждая из которых имеет собственную сюжетную линию, объединяет повести только имя их «автора» – И.П. Белкина. Хотя «Повести Белкина» – первое завершенное прозаическое произведение Пушкина, в нем нашла свое выражение вся последующая русская литература со всем разнообразием тем, смыслов, форм.

Любое художественное произведение имеет несколько планов, основными из которых являются: сюжетная линия, идейная составляющая, социально-культурный фон.

Сюжетная линия в каждой из повестей четко прописана, о каждой из них можно рассказать в одном-двух предложениях. Например, «Выстрел» – повесть о человеке, всю свою жизнь посвятившем мести, «Барышня-крестьянка» – история любви двух молодых людей, чьи семьи были в ссоре, «Метель» – иллюстрация тезиса «судьба играет человеком». Но при всей кажущейся простоте сюжетов каждое произведение содержит настолько большое количество тем и подтем, что их обсуждение до сих пор вызывает дискуссии среди критиков и читателей. Например, чем явилась отложенная дуэль в повести «Выстрел» – проявлением упорства и целеустремленности глубоко оскорбленного гордого человека или обидой уязвленного самолюбия молодого офицера, привыкшего к восхищению окружающих и встретившего более блестящего конкурента?

Идеи, заложенные в «Повестях Белкина» имеют общечеловеческий характер: бессилие маленького человека перед обществом, подавляющим его, сложности выбора между личным счастьем и спокойствием семьи, изменчивость человеческого счастья, влияние высших сил на судьбу. Эти идеи намечают пути дальнейшего развития русской литературы, каждая из них найдет впоследствии свое развитие в творчестве Н.В. Гоголя, И.С. Тургенева, Ф.М. Достоевского, Л.Н. Толстого. И сам Пушкин использует известный сюжет мировой литературы, чтобы дать свою интерпретацию идеи всепобеждающей любви в повести «Барышня-крестьянка».

Социально-культурный фон повестей рисует перед читателем жизнь всех слоев русского общества первой половины XIX века: крестьян, ремесленников, военных, мелких чиновников, уездных дворян и аристократии. Они нарисованы во всех подробностях, с особенностями быта, одежды, языка, отношений, увлечений, философии и идеологии. Внимательное чтение, сопровождаемое социокультурным комментарием, позволяет понять детали быта и нравов российского общества.

Творчество А.С. Пушкина – выражение русской культуры и души русского народа. Изучение его может не только помочь осуществлению диалога культур, но и способствовать взаиморазвитию культур взаимодействующих народов.

Литература

1. Никольский С. Глобализация и культурное наследие России: классическая литература и ее интерпретации // Философский журнал. № 2 (5), 2010, с. 98–110.
2. Достоевский Ф. М. Пушкин (Очерк). Произнесено 8 июня в заседании Общества любителей российской словесности. // Полное собрание сочинений. Т. 26. Ленинград: Наука, 1984, с.129-149.
3. Лихачёв Д.С., Самвелян Н.Г., Диалоги о дне вчерашнем, сегодняшнем и завтрашнем. М: Советская Россия, 1988, 142 с.
4. Чичина М.О. «А.С. Пушкин – солнце русской поэзии» (осмысление истины). М.: Московский Лицей, 2009. – 320 с.

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ POETİK NİTQİN İNTONASIYASINA DAİR

Vəliyeva H.Ş.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Bəşər tarixi yaranandan bəri bədii ədəbiyyat yaranmış və onunla birlikdə inkişaf etmişdir. Bu gün həyatımızı bədii ədəbiyyatsız təsəvvür edə bilmərik. Bu mövzuya toxunanda ölməz şairimiz Səməd Vurğunun bu misraları xatırlanır:

Oxucum, belədir aqıl babalar,
Bir dastan yaradır ikicə sözlə.
Bu kamal dünyası gülər bir üzlə
Nəsildən – nəsilə keçir yadigar. [1, 278]

Danışq və nəsr dili qrammatik qaydalara, normalara əsaslanırsa, şeir dili bütövlükdə milli dilin fonetik qanunauyğunluqlarına, xüsusiyyətlərinə əsaslanır. Poeziyanın ümumi ahəngini şərtləndirən vasitələr seqment və supraseqment vahidlərdir. Şeir misralarında səslərin düzgün düzülmü, onun prosodik xüsusiyyətləri, səsdüşümü, alliterasiya və assonans halları, şeir daxili ritmik və sintaqmatik bölgü, qafiyə və milli dilin fonetik xüsusiyyətlərinə əsaslanır. Səs, heca, ritmik qruplar, sintaqm, söyləmə, misra, bənd şeirin əsas ritmik vahidləri hesab olunur [2, 86].

Bu bir həqiqətdir ki, bədii ədəbiyyatın bütün janrlarında intonasiyanın rolu böyükdür. Belə ki, danışarkən cümlənin tək-cə məzmunu deyil, həm də nə məqsədlə söylənilmiş olması cümlədəki sözlərin necə səslənməsinə təsir edir. İntonasiya çox mürəkkəb və rəngarəngdir. Bu zaman səs tonunun alçalması və ya ucılması, nitqin sürətlənmə və ya aramla deyilməsi, danışq səslərinin uzanib və ya bəzən qısalması nitqimizə xüsusi gözəllik verir.

Nitqin daha gözəl və cəzbedici olmasını istəyən hər bir kəs vurğudan və intonasiyadan düzgün şəkildə istifadə etməlidir. Əbəs yerə deyilmir ki, fonetika dilin gözüdür. Sözlərin və ya cümlələrin düzgün tələffüs olunması düzgün anlama və başa düşülməlidir. Müasir ingilis dilində yeddi nüvə tonu vardır [3, 84].

1. Alçaqdan enən ton
2. Alçaqdan qalxan ton
3. Yüksəkdən enən ton
4. Yüksəkdən qalxan ton
5. Qalxıb-enən ton
6. Enib-qalxan ton
7. Qalxıb-enən-qalxan ton

Bu yeddi nüvə tonundan düzgün şəkildə istifadə etmək üçün onların nəyi ifadə etdiyiklərini bilmək lazımdır.

Poeziyanın bir incəlikləri, onun fonetik və fonoloji quruluşu çoxdan öyrənilməyə başlanmış, hətta fonetikanın, qrammatikanın və üslubiyyatın bir bölməsi şeir sənətinin öyrənilməsinə həsr olunur. Şeirdə heca, vurğu, fasilə ritm və intonasiyadan kənarda hecnə mövcud deyil [4, 32]

Bildiyimiz kimi, Azərbaycan və ingilis dilləri fərqli dil qruplarına daxildi. Məhz buna görə də, poeziya nümunələri fərqlidir. Azərbaycan dili musiqili bir dildir. Bu dildə şeir formaları üç vəzinlidir: heca, əruz və sərbəst vəzinlər. Bütün dünya dillərində olduğu kimi, Azərbaycan poeziyasında da istər heca, istərsə də əruz vəznlərində qafiyəsiz, şeir yoxdur. Hətta sərbəst şeirin özü də müəyyən mənada qafiyəsiz keçinə bilmir.

Heca vəznində hecanın sayı ikidən irmiyə qədər ola bilər. Əruz vəznində isə ən kiçik misra beş misradan az olmur. Heca həznini nəzərdən keçirərkən diqqəti 9,10, 11,12,13 hecalı şeir nümunələrinə daha çox rast gəlinir. Məsələn:

1. 9 hecalı şeirin bölgüsü daha çox $3+3+3=9$;
2. 10 hecalı üçün $7+3=10$ və ya $4+3+3=10$;
3. 11 hecalı üçün $6+5=11$ və ya $4+4+3=11$;
4. 12 hecalı üçün $3+3+3+3=12$ və ya $4+4+4=12$ kimi verilir.

Əzizim uca dağlar,
Başı qayalı dağlar.
Vətən düşmən əlində,
Mən necə dözümlü, dağlar?

Bu bənddə 3+4 bölgüsünə riayət olunmuşdu.

Professor Fəxrəddin Veysəllinin fikrincə, sair şeirini yazır, onun bölgüləri barədə düşünmür. Sadəcə olaraq hisslərini, duyğularını misralara köçürür [2, 88].

Sərbəst şeirin oxunuş tərzı xeyli mürəkkəbdir. Çünki, hecaların sayı bərabər deyil və qafiyələr tez nəzərə çarpmayıp. İngilis dilində şeir parçasının ritmik təşkili və quruluşu müəyyən ölçüyə, silabik-tonik modelə tabe olur və onu nəzasında formalaşır.

İndilis dilində misraların vurğulu və vurğusuz hecaların sayına və mövqe düzümünə görə silabi-tonik vəzninin altı forması fərqləndirilir [5, 98].

1. The iambus – bu metrik ölçü bir vurğusuz bir vurğulu hecanın birliyindən;
2. The troche – bir vurğulu heca ilə bir vurğusuz hecanın birliyindən;
3. The dactyl – bir vurğulu heca və iki vurğulu hecanın birliyindən;
4. The amphibrach – bir vurğusuz, vurğulu və bir vurğusuz hecanın birliyindən;
5. The anapest – iki vurğusuz və bir vurğulu hecanın birliyindən ibarət olur.
6. The spondee – bu metrik ölçü ingilis dilində nadir hallarda işlənir. Belə ki, şeir taktında yalnız bir vurğulu heca olur.

Crabbed age and youth /cannot live together/
Youth is full of pleasure , /age is full of care/
Youth like summer morn /age like winter weather/
Youth like summer brave /age like winter bare/ [3, 185]

Bu bənd the troche metrik ölçü vahidinə aiddir, yəni bir vurğulu və bir vurğusuz hecanın birliyindən ibarətdir. Bütün deyilənləri nəzərə alaraq, belə bir qərara gəlmək olar ki, heç bir yüksək poetik fikir ifadə etməyən bir şeir parçası oxucuları heyran edə bilər. Bu ilk növbədə şeirin intonasıyasından asılıdır.

Ədəbiyyat

1. Vurğun S. Seçilmiş əsərləri: III cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 423 s.
2. Veysəlli F. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Maarif, 2009, 278 s.
3. Zeynalov F. Practical English Phonetics. Bakı: Mütərcim, 2007, 308 s.
4. Axundov A. Şeir sənəti və dil. Bakı: Şərq-Qərb, 1987, 215 s.
5. Galperin I.R. Stylistics. M.: 1977, 378 p.

THE ROLE OF TRANSLATION IN INTERCULTURAL RELATION

Khalilova S.I.

Sumgayit State University, Azerbaijan

Language is a phenomenon and a factor that links different cultures and a way of expressing feelings and ideas that people try to convey. We know that translation plays an important role of crossing through different cultures and communication. Therefore translation is one of the essential, fundamental, and adequate ways in transferring culture, but there are some limitations such as censorship and even culture itself. A good translator should simultaneously be aware of the cultural factors, views and tradition in order to consciously consider the chronological orders, historical and religious background of the source text.

Studying on language, culture and translation and the relationship between them are valuable issues due to the importance of human communication in the world. The variety of languages with different cultures and necessity of communications in human life caused translation to be a very effective factor in communicating, exchanging cultures, and knowledge. Thus, it seems that language and culture are closely related and it is essential to consider both in the process of translation.

We also know that translation has an important role in globalization of cultures especially pop culture leading to expanding ethnic habits and customs, or religious values. As languages and culture are complimentary of each other, and cultural features of every region is different, translators not only should concentrate on how to convey the same meaning, but also attempt to show the dissimilarities between two cultural perspectives.

Newmark P. defined culture as "the way of life and its manifestations that are peculiar to a community that uses a particular language as its means of expression". [1, 12] He clearly stated that operationally he does not regard language as a component or feature of culture in direct opposition to the view taken by Vermeer who stated that "language is part of a culture." [2, 7] The term culture originally meant the cultivation of the soul or mind; culture includes behavior such as courtship or child rearing practices material things such as tools, clothing and shelter, institutions and beliefs. Culture is the sum total of the ways of living built up by a group and passed on from one generation to another. Culture is a complex whole which includes knowledge, belief, art, law, morals, customs and many other capabilities and habits acquired by man as a member of society [3, 51].

Change of ideas, concentration of mutual efforts in different directions, communication among different peoples in different ways, all these are a constant necessity of spiritual and material life. Not only cultural acts are achieved by means of continuity process alone, but also being discontinuous can be as creative at certain times. But how cultures transfer through the languages? For answering this question we should consider the relationship between culture and language which is deeply rooted. Translation is the only way which does it. The fact that there is only one human species is explained by the possibility to transfer sense, meaning from one language to the other, by means of the word, thus, by translation. But during translation process there are some barriers which effect culture transferring through different languages such as limitation and censor, culture, religion, etc.

Difficulties arising out of differences of cultures constitute the most serious problems for translators and have produced the most far-reaching misunderstanding among readers. [4, 78]

Culture itself has its own limitation in transferring the source text into target text. Each society or group of people based on their historical background, local situations, and religion with their specific language, construct their own culture which is respected, performed and accepted along with its limitations. Limitation in translation is one of the specific features of culture, not necessarily imposed from outside world. Behaviors which are acceptable will vary from location to location. Nowadays, the major problem in translation is being certainly influenced by different cultural norms in the source language and target language.

Religion also causes problem in translation. Religion can be understood only by its cultural language and to translate this religious context we face with some limitations that cannot be translated. Because religious texts are described in an implicit way, natural and effective translation is almost impractical. Besides, religion and culture are intertwined and religion has taken its root from human mind and soul, people accept them by the core of their hearts. Therefore, it cannot be changed or distorted by any one because it leads to stimulate people and evoke negative reaction by them. Therefore translators' job is more difficult and must avoid such distortion or any work which is against their religion in the process of translation [3, 17].

Translation plays a vital role in making a culture universal and general. It acts as a bridge to communicate all kinds of languages specially those similar to each other considering their linguistic features and cultural customs in all parts of the world. So it links all units of the world in the global network. Moreover translation presumes the existence of boundaries between different cultures and the translator most probably is aware of these boundaries and the inevitability of crossing them. Without cultural similarities and universalities, there is no way for people of different cultures to communicate with each other and translation will be impossible. When speaking of two languages which are to be translated equivalently, translators must convey the same referential, pragmatic and interlinked meanings. Each language has its own culture and religion. Each society propagates its own specific culture through translation. Culture translation helps to know the variety of worship of different cultures. Thus, translation links cultures as a chain. Thus translation obviously is a cross-cultural communication; it is beyond structures and sentences, and not simply a mere language.

A proper translation makes the reader to ponder over the cultural context of the source language. Cultural borrowing is one of the advantages that transfer ideas, customs, and social behaviors from another culture. Relations among national literatures are connected directly with the issue of literary translations. There is a large number of works devoted to Azerbaijani-Russian literary relations. Literary relations

between Azerbaijan and other Soviet national literatures, as well as between Azerbaijan and Europe, have also occupied an interesting place in the literary criticism of Azerbaijan [5, 23].

Literature

1. Lawrence V. The Scandals of Translation: Towards an Ethics of Difference. London: Routledge. 1998, 223 p.
2. Newmark P. A Textbook of Translation. New York: Prentice Hall, 1988, 94p.
3. Hymes D. Language in Culture and Society. New York: Harper & Row, 2000, 180 p.
4. Brooks N. Culture in the classroom. Cambridge: Cambridge University Press, 1968, pp.123-128
5. Велиханова Ф.А. История перевода Азербайджана. Баку : Элм, 1994, 164 с.

QLOBALLAŞMA VƏ MƏDƏNİ İNTEQRASIYA ŞƏRAİTİNDƏ TƏRCÜMƏNİN ROLU

Yunusova Ş.Ə.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Tərcümə bir dildə olan informasiyanı digər dilin leksik, qrammatik, semantik, fonetik vasitələri ilə müəyyən ünvana çatdırmaq məqsədilə aparılan əməliyyat olub, nitq məhsulunun məzmununu dəyişmədən başqa bir dilə çevrilməsi prosesidir. Bəşəriyyətin mədəni inkişafında tərcümənin rolu böyükdür və tərcümə sayəsində bir ölkənin əhalisi digər ölkənin əhalisinin həyatı, adət və məişət ənənələri, ədəbiyyatı, tarixi və eimi nailiyyətləri haqqında məlumatlar əldə edir. Aydın ki, mütərcim başqa dildən öz dilinə əsərlər tərcümə etməklə, öz xalqının görüş dairəsini, onun elm və mədəniyyətinin, ədəbiyyat və incəsənətinin vüsətini genişləndirir, özgə xalqların mütərəqqi ideyalarını, elmi nailiyyətlərini, ədəbiyyat nümunələrini tanıtdırır, öz ana dilinə yeni sözlər, yeni ifadələr gətirərək onu zəngilləşdirir.

Bəşəriyyətin inkişafı tarixində dönüş yaradan inqilabi nəzəriyyələrin bütün dünyaya yayılaraq geniş xalq kütlələrinin şüuruna hakim olmasında tərcümənin rolunu inkar etmək qeyri-mümkündür.

Tərcümə ünsiyyət vasitəsi kimi müxtəlif dillərdə danışan insanların bir araya gəldiyi vaxtdan meydana çıxmışdır və ilk məlumat eramızdan əvvəl 3000-ci ilə aiddir. İlk yazılı tərcümə nümunələrinə qədim Misirdə rast gəlinmişdir. Qədim Şumer eposu Gilqamışdan bəzi parçaların bir neçə Asiya dillərinə tərcümələri tapılmışdır və Şumer yazılarında ikidilli sözlüklərin tapılması kimi saysız-hesabsız faktlar tərcümənin çox böyük tarixə malik olduğunu iddia etməyə əsas verir.

Ölkəmizdə isə tərcümə sənətinin 6 əsrdən çox tarixi var. Azərbaycan dilinə ilk tərcümə əsəri XIV əsrdə Marağalı Əvhədinin Nəsimi tərəfindən Təbriz şəhərində fars dilindən tərcümə edilmiş qəsidəsi hesab olunur. Ana abidəmiz “Kitabi-Dədə Qorqud” un, Qurani-Kərimin “İxlas” surəsinin bədii tərcüməsi, eləcə də, 1933-cü il tarixli Quran əlyazmasında bu müqəddəs kitabın türkcəyə tam tərcüməsi ilk tərcümə örnəklərimizdən sayıla bilər (1).

Tərcümə müxtəlif dillərdə danışan insanların ünsiyyət qurmaq ehtiyacından yaranmış və inkişaf etmişdir. Tərcümə nəzəriyyəsi tərcümə prosesində qarşıya çıxan problemlərin həlmi zamanı meydana gəlir və formalaşır. Deyilənləri ümumiləşdirərək demək olar ki, tərcümə nəzəriyyəsinin predmeti dillərarası transformasiya prosesinin elmi təsviridir, daha doğrusu, dildəki mətnin hədəf dildəki ekvivalent mətnə çevrilməsi prosesinin elmi təsviridir (2, 7).

Müasir dövrimizdə tərcümə hər bir millətə dünya ictimaiyyəti ilə sıx əlaqə yaratmaq imkanı verir və tarixi çox qədimlərə gedib çıxan tərcümə yaradıcılığı bugünkü qloballaşma və mədəni inteqrasiya şəraitində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Qloballaşma ölkələrin sahib olduqları maddi və mənəvi dəyərlərin çərçivəsində əmələ gəlmiş münasibətlərin, milli hüduqları aşaraq dünya səviyyəsində yayılması və fərqliliklərin bütünlük və uyğunlaşma adı altında birləşməsidir. Bu, o deməkdir ki, həyatımızın elə bir sferası yoxdur ki, qloballaşmanın təsirinə məruz qalmasın (3, 99).

Beynəlxalq arenada həyata keçirilən mədəni proqram və layihələrdən kənarda qalmamaq üçün başqa sahələrdə olduğu kimi, tərcüməşünaslıq sahəsində də qarşıda böyük və ciddi vəzifələr durur. Bədii ədəbiyyatın tərcüməsi ilə məşğul olan tərcüməçi yaxşı yazıçı və şair səviyyəsində olmalı, elmi-texniki ədəbiyyatı tərcümə edən şəxs həmin sahəni yaxşı bilməli, ictimai-siyasi, qəzet materiallarını tərcümə edən isə müasir beynəlxalq hadisələrdən geniş məlumatı olmalı və eləcə də ölkələrin dövlət quruluşunu, onların inkişaf səviyyəsini, iqtisadiyyatını, mədəniyyətini, ədəbiyyatını kifayət qədər yaxşı bilməli və dərin savada malik, hərtərəfli inkişaf etmiş bir fərd olmalıdır. Tərcümə prosesində mütərcim özünün əqli, psixoloji, elmi və mədəni qabiliyyətini ortaya qoymalı, yeri gəldikcə qərarlar verməlidir. Bu baxımdan tərcüməçi nəzəri

cəhətdən hazır olmalı, lazım gəldikdə sərbəst qərar qəbul etməyi bacarmalıdır. Bu tərcüməçinin yüksək peşəkarlığını əks etdirən bir amildir və o, tərcüməni müəllifin fikrindən uzaqlaşmadan orijinala uyğun bir şəkildə, tərcümə olunan dilin normalarına uyğun yerinə yetirməlidir.

Müasir informasiya texnologiyalarının yaranması və inkişafı qloballaşmanın əsas səbəblərindən hesab olunur. Bu gün informasiya texnologiyaları çox böyük sürətlə inkişaf edir və iqtisadiyyatın, mədəniyyətin, ümumiyyətlə, həyatın bütün sahələrinə sirayət edir. Bu baxımdan XXI əsr qloballaşma məkanında tərcümə sahəsinin keyfiyyətli və sürətli irəliləyişini kompüterlərin aparıcı rolu olmadan təsəvvür etmək mümkün deyil. Ümumdünya integrasiya prosesinin, informasiya mübadiləsinin geniş vüsətlə müşayiət olunduğu bir dövrdə iri həcmli informativ səciyyəli tərcüməyə tələbat artır. Tərcümə mətninin kompüterlə yığılması tərcüməçinin vaxtına qənaət etməsinə kömək edir. Tərcüməçi öz işini müxtəlif tərcümə proqramları ilə, yəni maşın tərcüməsi ilə müqayisə edir, öz məhsulunu istənilən məkana çatdırmaq imkanı qazanır və internetin köməyi ilə onu maraqlandıran bir çox suallara cavab tapır.

Nəticə olaraq, qeyd etmək lazımdır ki, tərcümə sayəsində dünya mədəniyyətinin və ədəbiyyatının tərcümə olunduğu dil və bu tərcümələrlə zənginləşən ədəbiyyat dünya dili və dünya ədəbiyyatına qovuşur.

1. Azkurs.org/azerbaycan – respublika – cag – oyretim – isletmeleri
2. Bayramov Q. Tərcümə sənəti. Bakı: Elm, 2008, 120 s.
3. Abbasov N. Müasir şəraitdə Azərbaycan dövlətinin mədəniyyət siyasəti və mənəvi dəyərlərinin inkişaf amilləri. Bakı: Təknur, 2008, 240 s.
4. Nağıyeva Ş. Bədii tərcümə: Nəzəriyyə və praktika. Bakı: Elm, 2009, 246 s.
5. Виноградов В. Перевод: общие и лексические вопросы. М.: Книжный дом, 2006, 240 с.
6. Abasquliyev T. İngiliscədən Azərbaycan dilinə tərcümənin qrammatik əsasları. Bakı: Elm, 1971, 122 s.

Yusibova X.Ş.

Bu qloballaşma dönmənin çox sürətli bir dönməndə yaşayırıq. Bu termin altında altında iqtisadi, siyasi, mədəni inkişaf da nəzərdə tutulur. Bu inkişaf dilçilərdən, tərcüməçilərdən də yan keçməyib. Tərcüməçilik beynəlxalq əlaqələrin ən mühüm hissəsi kimi çox sürətlə inkişaf etməkdədir. Qlobalizasiya dönməndə tərcüməçilik sahəsində ən çox inkişaf edən sahə texniki tərcüməçilikdir. Hər zaman yeni terminlərlə zənginləşərək dilə yeni sözlər, terminlər daxil edir və bu terminlər əksər dillərdə doğmalaşır və dilin lüğət tərkibində öz yerini tapır.

məsuliyyət tələb edən peşədir. Qloballaşmanı tərcüməsiz təsəvvür etmək çətindir. Hal-hazırkı qloballaşma təcrübəli tərcüməçilərə tələbatı artırır. Tərcüməni aparan şəxs xarici dili yaxşı bilməklə yanaşı, öz ana dilində mükəmməl şəkildə bilməli, fikrini ifadə etməyi bacarmalıdır. Çünki xarici dil bilmək hələ yaxşı tərcümə etmək bacarığının olmağı demək deyil. Belə ki, hər hansı xarici dildə verilənləri anlamaq, başa düşmək vacib olduğu qədər onu ana dilində düzgün, səliqəli, anamlı şəkildə oxucuya, dinləyiciyə çatdırmaqda çox vacibdir. Həqiqətdir ki, bugün xarici dil bilən insanlar sosial şəbəkələrdən istifadə etmək, istənilən informasiyanı əldə etmək daha asan və rahatdır. Çünki qloballaşma informasiya və texnologiyalardan inkişafından da asılıdır. Qloballaşmanın asılı olduğu digər aspektlər kimi siyasi, iqtisadi, təhsil, dil, mədəni aspektləri də göstərə bilərik.

Bu gün qloballaşma ədəbiyyatdan da yan keçməmişdir. Bu sahədə fəaliyyət göstərən tərcüməçilərin tərcümə etdikləri dili yaxşı bilməsi ilə yanaşı, o dilin mənsub olduğu xalqın adət-ənənələrinə, etnosuna, dəyərlərinə, yumor hissəsinə, mədəniyyətinə, tarixinə yaxşı bələd olmalıdır. Qloballaşma Azərbaycandan da yan keçməmişdir. İstər siyasi, istər iqtisadi, istərsə də mədəniyyət və ədəbiyyat sahəsində qloballaşmanın izlərini görmək mümkündür.

Azərbaycan da qloballaşma haqqında yazılan əsərlərin arasında Ramiz Mehdiyevin “Azərbaycan qloballaşma dövrünün tələbləri” kitabını qeyd etmək lazımdır. Müəllif əsərində fəsillərin birində qloballaşmanın dövlətə və cəmiyyətə təsirindən yazmışdır. Eyni zamanda müəllif tarixi baxımından qloballaşmanın yeni bir hadisə olmadığını, bəşəriyyətin həmişə integrasiyaya, vahid siyasi iqtisadi və ya sosoimədəni mühitin bir hissəsi olmağa can atdığını və bu yolda sürətlə addımladığını vurğulayır [1, 121].

Ədəbiyyat

1. Mehdiyev R. Qloballaşma dövrünün tələbləri. Keçmişin dərsləri. Bu günün reallıqları və gələcəyin perspektivləri. XXI – YNE, Bakı: 2005, 121 s.

2. www.slowo.ru/stat3-3.html

MİXAİL ŞOLOXOVUN “SAKİT DON” ROMAN-EPOPEYASININ AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏSİ İLƏ BAĞLI QEYDLƏR

Yusifova İ.Ə.

AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Azərbaycan

Dünya şöhrətli yazıçı Mixail Şoloxovun bədii irsində “Sakit Don” roman-epopeyası möhtəşəm mövqedə dayanır. Digər çoxsaylı dillərlə yanaşı, bu əsər Azərbaycan dilinə də tərcümə olunmuşdur. Belə ki, hələ 1935-ci ildə Cahanbaxş Cavadzadə M.Şoloxovun “Sakit Don” roman-epopeyasının birinci kitabını və “Oyanmış torpaq” [7; 8] romanını Azərbaycan oxucularının doğma dildə ixtiyarına vermişdir. Buna qədər Şoloxovun əsərlərinin tərcümələri hissə-hissə respublika qəzet və jurnallarının səhifələrində nəşr olunmuşdur [1; 9; 10]. Böyük Vətən Müharibəsi başa çatdıqdan sonra adlarını çəkdiyimiz romanlar tam şəkildə işıq üzü görmüş, 40, 50, 60, 70-ci illərdə böyük ədibin əsərləri müxtəlif adlar altında Şoloxovun seçilmiş əsərlərinin səkkiz cildliyi C.Cahanbaxş, B.Musayev, Ə.Abbasov, H.Şərif və digər təcrübəli mütərcimlər tərəfindən dilimizdə səsləndirilmişdir. 2006-cı ildə isə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin “Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında” 12 yanvar 2004-cü il sərəncamına görə “Sakit Don” roman-epopeyası tam şəkildə və 2007-ci ildə “Povest və hekayələr” (seçilmiş əsərlər) adı altında 2013-cü ildə Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin “Dünya ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinin əsərlərinin Azərbaycan dilində nəşr edilməsi haqqında” 24 avqust 2007-ci il sərəncamına uyğun olaraq çap edilmişdir.

1951-ci il 15 noyabr tarixli “Ədəbiyyat qəzeti” [2, 2] “Rud ədəbiyyatından tərcümə işinə diqqəti artırmalı” başlıqlı məqalə dərc etmişdir. Orada qeyd olunurdu ki, “tərcüməçilik hərtərəfli zəngin nəzəri bilik və həyat təcrübəsi tələb edən bir sənət, yaradıcılıqdır” [2, 2]. Həmin ilin noyabrında digər bir tərcümə mütəxəssisi Cümşüd Əzimov “Kommunist” qəzetində “Bədii ədəbiyyatın tərcümə keyfiyyətini yüksəltməli” adlı məqaləsində M.Qorkinin, N.Qoqolun və digərlərinin əsərlərindən dilimizə olan tərcümələrə nəzər salmaqla, həm də M.Şoloxovun “Sakit Don” romanının o dövrlərdə çıxmış dördüncü kitabı ilə bağlı mülahizələr irəli sürərkən mütərcimin onun tərcüməsi üzərində az əmək sərf etmədiyini, bununla belə orada sərbəstlik ünsürləri və hətta yalnışlıqların da az olmadığını söyləmişdir [3, 2]. Bu onu sübut edir ki, nəinki C.Cahanbaxş, həm də Şoloxovun əsərlərinin digər tərcüməçiləri həmin vaxt təcrübəsizliklə yanaşı, əsərdə yer almış Don kazaklarının dialektini, bu rus nasirinin personajlarının yerli nitq konseptlərini, müəllifin fərdi

yaradıcılıq dəst-xəttini lazımınca mənimsəməmişdilər. Təsadüfi deyildir ki, məhz bu məqamlara bələd olmamaq tərcümədə çoxsaylı təhriflərə, mütərcim özbaşnalığına, koloritli Şoloxov obrazlarının sadələşdirilməsinə, peyzajın yerinə yetirdiyi üslubi funksiyaların nəzərdən qaçırılmasına gətirib çıxarmışdır [4, 27]. Bunu da qeyd edək ki, ədəbiyyatşünas M.Rəfili “Sakit Don”un tərcüməsinin isti izi ilə nəşr etdirdiyi məqaləsində mütərcimin orijinal mətnlə sərbəst davrandığından danışmışdı [6]. Orijinala tərcümənin bəzi yerlərini bir-biri ilə tutuşdurduqda biz müəllif mətnindən nəzərəcarpacaq kənarlaşmaların şahidi oluruq. Şoloxovun “Sakit Don”unun dördüncü kitabının yeddinci hissəsində orijinalda oxuyuruq: “Когда-то учительствовал он в церковно-приходской школе, по воскресеньям ходил к станичным купцам в гости, перекидывался с купчихами в стуюлку и с купцами по маленькой в преферанс, мастерски играл на гитаре и был веселым, общительным молодым человеком” [11, 460]. С.С. Cahanbaxşın tərcüməsində bu fraza aşağıdakı kimi tərcümə olunmuşdur:

“O bir zamanlar stanitsada ruhani məktəbində müəllimlik edirdi, bazar günləri stanitsa tacirlərinə qonaq gedər, tacir arvadları ilə dərdləşər və tacirlərlə az puldan preferans oynardı. Çox məharətlə gitara çalardı. Müxtəsər, o çox kefcil mehriban bir cavan oğlan idi” [12, 81].

Orijinaldan fərqli olaraq, mütərcim Şoloxov frazasının nəzərdən keçirdiyimiz hissəsini üç müstəqil cümləyə bölmüşdür. Şəxs əvəzliyindən sonra nə birinci, nə də üçüncü cümlədə işlədilmiş “o”dan sonra durğu işarəsi qoyulmamışdır. Əgər bunları mütərcimin passivinə necəsə yazmaq mümkün olmasa da, burada işlədilmiş elə ifadələr də vardır ki, onların orijinalda uyğunsuzluğu göz qabağındadır. Məsələn, “перекидывался с купчихами в стуюлку” mütərcim tərəfindən “tacir arvadları ilə dərdləşər” şəklində verilir ki, bu da Cahanbaxşda söz birləşməsinin təhrifi ilə nəticələnmişdir. Əgər mütərcim tənbellik etməyib ikidilli (rus və Azərbaycan) lüğətinə nəzər salıb “stukolka”nın kart oyunlarından birinin adı kimi verildiyini görsəydi, təbii ki, o “stukolka” sözünü “dərdləşər” kimi oxuculara təqdim etməzdi. Mətnin bu yerinin tərcüməsində digər bir yanlışma da təəccüb doğurur. “Stukolka” və “preferans” sözləri, demək olar ki, lüğətlərdə (Azərbaycan dilində) həm “stukolka” (mötərizədə açıqlaması “kart oyunlarından birinin adı”), həm də “preferans” (kart oyunlarından birinin adı) kimi təqdim olunsada, Cahanbaxş birinci halda ifadəni tərcümə etməkdən kənarlaşıb, özündən mətnə aidıyyatı olmayan söz ortaya qoymazdı, ikinci halda isə “preferans” olduğu kimi saxlayardı [5, 282]. Əgər mətn mədəniyyətlərarası kommunikasiya prosesində xüsusi alət, vasitə kimi istifadə olunursa, belə olduğu halda mətn yeni paradigma sırasına keçir, həmin mətn orijinal mədəniyyətlə yanaşı, həm də mətni digər dildə qəbul edən mədəniyyətin faktına çevrilməlidir. Çünki orijinal mətn bu prosesdə özgə linqvomədəni mühitin – tərcümə-mətninin köməyi ilə qəbul edilir [13, 7].

Müşahidələrimizi “Sakit Don”un nümunə gətirdiyimiz kitabı və hissəsi üzərində yenə də davam etdirək: “Он также добросовестно просиживал в штабе над разработкой операции как когда-то над исправлением ученических тетрадей, однако, в случае необходимости, по первому слову Григория бросил штаб, садился на коня и, приняв командование полком, вел его в бой” [11, 460]. İndi də orijinalın bu yerinin Azərbaycan dilində С.С. Cahanbaxş tərəfindən necə tərcümə edilməsinə diqqət yetirək: “O, qərargahda döyüş əməliyyatlarının planlarını tərtib etmək işində də, vaxtilə şagirdlərin yazı dəftərlərini düzəltməkdə oturduğu kimi, gecələr saatlarla oturub işləyirdi. Lazım gəldikdə, Qriqori tapşırıq verəndə qərargahı buraxıb ata minir və komandirliyi qəbul edərək, polku döyüşə aparırdı” [12, 82].

Orijinala tərcümənin bu parçası arasında da yetərincə nəzərəcarpacaq uyğunsuzluqlar vardır. Cahanbaxş Şoloxovun “он тоже добросовестно...” söz birləşməsinə ümumiyyətlə tərcüməyə gətirməyi lüzumsuz hesab etmişdir. Digər bir tərəfdən, mütərcim tərcümə mətnində “döyüş əməliyyatları” ifadəsini işlətməmişdir. Yaxud orijinaldakı “приняв командование полком” söz birləşməsinə hərfi, yaxud hərfidən də aşağı üslubda “komandirliyi qəbul edərək” kimi tərcümə etmişdir. Halbuki həmin söz birləşməsinə “polka komandanlıq etməyi öz üzərinə götürüb” kimi tərcümə etmək daha səmərəli ola bilərdi. Əlbəttə, hər bir bədii əsərin ideyasının mühüm faktoru orijinalın, onun bütün sintaqmatik bölgülərinin doğru-dürüst oxunub qavranılması ilə baş verir. Belə olduqda tərcümə nəzəriyyəçiləri əsasən əsərin tərcüməsi prosesində doğru “üslubi açar”ın tapılması zəruriliyini ortaya qoyurlar. Başqa sözlə desək, mütərcim orijinalın intonasiasını düzgün müəyyənləşdirməlidir. Gətirdiyimiz bu nümunədə Cahanbaxş orijinala heç bir dəxli olmayan söz və ifadələrdən istifadə etməklə, əsərin ideya-məzmun və digər xüsusiyyətlərinə müəyyən dərəcə kölgə saldığı görünməkdədir. Cahanbaxşın tərcümə praktikasında hərfiliyə nə qədər yer verilib, professionallığın zəifliyi göz önündə durması gündəmə gətirilsə, bu tərcümə Azərbaycan oxucularının Şoloxov yaradıcılığına qovuşdurmasında da az əhəmiyyət kəsb etməmişdir. Elə buna görə də obyektiv kəmkəsirlərinə baxmayaraq, Cahanbaxşın Şoloxovun “Sakit Don”unu Azərbaycan dilinə tərcüməsi hər halda maraqlı ədəbi hadisə olması ilə yanaşı, Azərbaycan oxucularının rus ədəbiyyatına daha böyük marağına səbəb olduğunu sübut etməkdədir. M.Şoloxovun əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi artıq çoxdan zamana qovuşub. Bu gün yeni tərcümələrin ortaya çıxmasına böyük ehtiyac vardır.

Ədəbiyyat

1. Бабаев Г. М.А.Шолохов в Азербайджане // Бабаев Г. Узы дружбы. Статьи и публикации. Баку. Язычы, 1981, с. 49 (с. 48-54)
2. Ədəbiyyat qəzeti, 1951, 15 noyabr, s. 2
3. Əzimov C. Bədii Ədəbiyyatın tərcümə keyfiyyətini yüksəltməli. "Kommunist", 1951, 3 noyabr
4. Исмаилова О. Узы литературной дружбы: Россия и Азербайджан // Семья в этно-культурном пространстве. Россия и Азербайджана. Москва-Баку, 2014, с. 22-35
5. Русско-азербайджанский словарь. Изд. 3-е, испр. и доп. Баку, Гянджлик, 1983, с. 282 (555 с.).
6. Рафили М. О переводе "Тихого Дона" // "Бакинский рабочий", 1936, 12 сентября
7. Şoloxov M. Sakit Don. 1-ci kitab. Tərc. C.Cahanbaxş. Bakı, Azərnəşr, 1935
8. Şoloxov M. Oyanmış torpaq. Tərc. ed. C.Cahanbaxş. Bakı, Azərnəşr, 1935
9. Şoloxov M. Pulemyot komandası. "Sakit Don" romanının 2-ci kitabından bir parça. Bakı, Uşaq və gənclik ədəbiyyatı nəşriyyatı, 1941, 38 s.
10. Şoloxov M.Nifrət dərsi. Tərc. M.Quluzadə. Bakı, SSRİ XMK hərbi nəşriyyatı, 1942, 34 s.
11. Шолохов М. Тихий Дон. Роман в 4-х кн. Книга третья и четвертая. М., Молодая гвардия, 1980, с. 460 (846 с.).
12. Şoloxov M. Sakit Don. Dördüncü kitab. Bakı, Avrasiya press, 2006, s. 81 (496 s.).
13. Текст и перевод / В.Н.Комиссаров, Л.А.Черняховская, Л.К.Латышев и др. М., Наука, 1988, с. 7 (188 с.).

Ə.HÜSEYZADƏNİN PUBLİSİSTİKASINDA MÜASİR TƏRCÜMƏÇİLİK KONSEPSİYASININ ƏKSİ

Yusifli A.X.

Gəncə Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Qədim zamanlardan başlayaraq tərcüməçilik insanın yaradıcı fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən biri olmuşdur. Yunan və Roma ədəbiyyatında külli miqdarda bədii tərcümə nümunələrini qeydə alan məşhur Kallimax "Cədvəllər"i mövcuddur. Ərəblərdə ilk elmi və ədəbi tərcümələr dünyəvi elmlərin surətlə inkişaf etdiyi VIII-IX əsrlərə aid edilir. "Bu dövrdə Hind, Suriya və İran dillərindən tibb, fəlsəfə, astronomiya, məntiqə dair yüzrlərlə kitab ərəb dilinə tərcümə olunur. Əbdullah ibn əl-Mükəffə isə ədəbi nümunələrin, xüsusilə "Kəlilə və Dimnə"nin ərəb dilinə tərcüməçisi kimi məşhurlaşır" [3, 16]. İslamın qəbulundan sonra Azərbaycan və ümumiyyətlə, Şərq mühitində və ədəbiyyatında kanonik mətnlərin tərcüməsi uzun əsrlər qadağan olunmuşdu. "Kanonikləşmə - müəyyən mətnlərin müəllifliyinin Allaha aid edilməsi və onların müəyyən vasitəçi - peyğəmbərlər tərəfindən yazıya alınması ehkamıdır. İslamda kanoniklik termininə uyğun olan kəlam termini vardır: kəlam da Allaha məxsus sözdür və o yalnız vəhy olunduğu dildə oxunmalıdır" [2.s.144] Lakin buna baxmayaraq, ən qədim yazılı abidələrimizdən olan "Kitabi-Dədə Qorqud" mətnlərində "İxlas" surəsinin tərcüməsi vardır [6, 131]. Orta əsr Azərbaycan poeziyasında müxtəlif əsərlərdə ayrı-ayrı dini ifadələri və bütöv ayələri tərcümə təşəbbüsləri olsa da, mütəxəssislər Nəsiminin Əvhədinin "Çist?" qəsidəsini "Nədir?" adıyla Azərbaycan türkcəsinə orijinal çevirməsini ilk ədəbi tərcümə hesab edirlər [7, 198].

Qloballaşma, mədəni, ədəbi, fəlsəfi əlaqələrin inkişafı onu düşündürən əsas istiqamətlər idi. Başqa millətləri tanımadan, öz millətini onlara tanıtdırmadan, millətinin obrazının Qərbdə və Şərqdə necə təqdim olunduğunu aydınlaşdırmadan milli-mənəvi inkişafın mümkünsüzlüyü məsələləri Ə.Hüseynzadə publisitikasında, poetik və tərcüməçilik fəaliyyətində əks olunmuşdur. Ə. Hüseynzadənin tərcüməçiliklə bağlı ilk fikirləri Bodenştedtin "Ömər Xəyyam" adlı tədqiqatının çevirməsinə yazdığı müqəddimədə öz əksini tapır. Bodenştedtin "Xəyyam" məqaləsinin tərcüməsinə yazdığı girişdə bu qüdrətli şairin Şərqdə Qərb ölkələrində olduğu qədər məşhurlaşmadığını əsas tutaraq mövcud tərcümənin meydana çıxma səbəblərini izah edir. 1891-ci ildə həyata keçirilmiş bu tərcümənin məqsədləri hər şeydən öncə Şərqdə yalnız şair kimi tanınan, həm də onu "... təqlid edən əxlafindan aramızda daha az tanınan" [4, 78] Ömər Xəyyamı Azərbaycan türk oxucusuna tanımaq, həm də onun elmi fəaliyyətini təbliğ etmək idi. Elə tərcümə haqqında ilk fikirlərində Ə.Hüseynzadə tərcüməçilik fəaliyyətinin ikitərəfli xüsusiyyətini qeyd edir. Yəni yalnız türk dilinə deyil, türk dilindən də Qərb dillərinə tərcümənin vacibliyini vurğulayır.

Danılmaz faktdır ki, elmi və ədəbi abidələrin milli dillərə tərcüməsi XIX-XX əsrlərdə nəinki mədəni əlaqələrin inkişafına xidmət etmiş, eyni zamanda tərcümə olunduğu dildə aid olduğu sahənin inkişafını şərtləndirmişdir. "Ə.Hüseynzadənin H.Heyne, C.Bayron, V.Höte, F.Şiller, V.Şekspir kimi dünya

klassiklərinin əsərlərindən tərcümələrini də yeni nəzəri-estetik sənət axtarışlarının nəticəsi hesab etmək olar” [1, 82]. Yəni Qərb ədəbiyyatına seçici yanaşan Ə.Hüseynzadə tərcümə olunan nümunələrin Azərbaycan romantizminin prinsiplərinə uyğunluğunu nəzərə almağa çalışır və həmfikirlərinə də bunu tövsiyə edir.

“Şiller” adlı məqaləsində [4, 255] Ə.Hüseynzadə M.F. Axundzadədən sonra Azərbaycan səhnəsinin yeni əsərlərə ehtiyacı olduğunu qeyd edərək Vəzirov, Nərimanov, Haqverdiyev, Qənizadə qələminə məxsus dramatik əsərlərin bu boşluğu doldurmağa kifayət etmədiyini vurğulayır. Onun fikrincə, yaranmış boşluğu tərcümə ədəbiyyatı doldura bilər və buna görə də “Şekspir, Molyer, Şiller və İbsen”i [4, 256] tərcümə etməyi lazım bilir. Hətta qüsurlu tərcümələrin belə faydalı olduğunu düşünən Ə.Hüseynzadə zamanın onları cəlləyəcəyinə ümid edir. Ə.Hüseynzadənin bədii tərcümə ilə əlaqədar konseptual təkliflərini çox qısa şəkildə ümumiləşdirmək mümkündür:

- tərcümə üçün tövsiyə edilən ədəbi nümunələr milli-mədəni inkişafın əsas istiqamətlərinə uyğun olmalıdır;

- tərcümə olunan əsərlərin qəhrəmanlarının və yazarlarının türkə və türklüyə münasibəti nəzərə alınmalıdır, çünki Ə.Hüseynzadə tərcümə əsərlərdən ibarət müntəxəbatların milli ədəbiyyatdan deyil, türk obrazını canlandıran beynəlmiləl ədəbiyyatdan yaradılması fikrini irəli sürür. Ə.Hüseynzadənin tam olmayan siyahısında Firdovsi, Puşkin, Tolstoy, Dostoyevski, Bayronla yanaşı, elmi ədəbiyyatın – Krımskinin tədqiqatlarının adı çəkilir. Xüsusi olaraq qeyd etməliyik ki, Ə.Hüseynzadə üçün türk obrazının yaradıldığı əsərlərin, ədibin özünün qeyd etdiyi kimi, ideya istiqamətinin “istər türkə xüsusətqar, istər dost surətilə yazılmış olsun” [5, 411] əhəmiyyəti yoxdur. Əsas məsələ türkün təriflənməsi və ya tənqid olunması məsələsinə münasibət bildirmək deyil, məqsəd türkə münasibətin köklərini və bu vəs ilə əslində insanlığa və dinlərə aqressiv və ya tolerant münasibətin köklərini araşdırmaqdır.

Tərcüməçilik fəaliyyətinə XIX əsrin sonunda elmi əsər tərcüməsi ilə başlayan Ə.Hüseynzadə sonradan romantik ədəbiyyatın təməl, mistik mövzusuna müraciət edərək Hötenin “Faust”undan çevirmələr edir, milli romantik ədəbiyyatda dəfələrlə səsləndirilmiş İblis mövzusuna öz baxışlarını diqqətə çatdırır. “Bu, ümumiyyətlə “Faust”un türk dilinə tərcümə edilməsi baxımından ilk cəhddir” [5, 477] Ə.Hüseynzadə üçün Qərb və Şərq ədəbiyyatının məlum və məşhur nümunələrini türk Azərbaycan dilində oxuya bilmək tək cə zövq və ya milli qürur məsələsi deyildir. Onun fikrincə, “bu gün türkcədən başqa bir dil bilməyənlər”in [5, 102] ədəbi zövqünün, ictimai mövqeyinin formalaşması üçün öz ədəbiyyatının çərçivəsindən çıxaraq əcnəbi ədəbiyyatı da oxuya bilməsi çox vacibdir. A.Cövdətin Bayronun “Şilyon məhbusu” əsərinin tərcüməsini oxuyarkən keçirdiyi hisləri oxucuları ilə bölüşür. “Bayronun əşarını əvvəlcə rus və Avropa dillərində mütaliə etmiş idim. Lakin heç vaxt o əşari-büləndamal məzkur dillərdə mənə öz dilimizdə olduğu qədər zövq və ləzzət verməmişdi... Bayronun əşarını türkcə oxumaq nə böyük nemət, nə böyük səadət!” [5.s.102] Bu ifadə və təhlillər əslində zahirən göründüyündən daha dərin mənə daşıyır. Əvvəla, millətinin də bu məşhur əsərdən zövq ala biləcəyi ideyası böyük mütəfəkkiri məsud edir, digər tərəfdən ana dilimizin ifadə imkanlarının dünya miqyasında məşhur əsərlərin məzmununu çatdırma biləcək qədər zəngin olması da onu sevindirir. Məhz bu məqaləsində Ə.Hüseynzadə çox sonralar irəli sürülmüş və əvvəlcə 1953-cü il Dubrovnik Konqresində Tərcüməçilər Xartiyasında təsbit olunmuş, [8, 2; 9, 3] və 1994-cü ilin 9 iyulunda Osloda yenidən redaktə olunmuş tərcüməçiliyin təməl qaydalarını izah edir:

- tərcüməçiliyin millətlər arasında intellektual mübadiləni zənginləşdirdiyini, onların bir-birini daha yaxşı başa düşməsinə mümkün etdiyini göstərmək üçün Qərb mətbuatında türklərə mənfi münasibət bildirən yazılara Ə.Hüseynzadə A.Cövdətin Bayrondan etdiyi tərcümə ilə cavab verir:” Türklər nə aldatıcıdırlar, nə alçaqdırlar, nə də qatildirlər... bir olan Allahlarına sadıqdırlar” [5, 103].

- düzgün tərcüməni hərfi tərcümə ilə qarışdırmaq olmaz, çünki Ə.Hüseynzadənin də qeyd etdiyi kimi, “iş kəlamı bəyəndirməkdir, qafiyələri yan-yana düzmək deyildir” [5, 102].

- tərcüməçi həm tərcümə etdiyi dili, həm də orijinalı mükəmməl bilməlidir, əks halda tərcümə naqisliyi xeyirdən çox ziyan verə bilər.

1905-ci ildə “Həyat” qəzetində çap olunmuş “Türk dilini öyrənməyin fəvaidi” və “Gözüaçıq tacirlərimizə xitab” məqalələrində Ə.Hüseynzadə milli ədəbi nümunələrin Qərb dilinə tərcüməsi məsələlərini geniş işıqlandırmış, bu nümunələrin türk millətini, ədəbiyyat və mədəniyyətini tanımaq məsələsində müstəsna əhəmiyyətini qələminə məxsus ardıcılıq və məntiqlə sübut etmişdir. Yüz il öncə böyük mütəfəkkirin söylədiyi fikirlər bu gün də aktualdır:” Şimdi bəkləmək, gözləmək zamanı deyildir” [5, 191].

Ədəbiyyat

- 1.Əhmədov B. XX yüzil Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, 2015
- 2.Əliyev R. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Bakı: Mütərcim, 2008
- 3.Hayrullayev M. Abu Nasr al-Farabi. M.,1982

4. Hüseynzadə Ə. Seçilmiş əsərləri: 2 cildə. Bakı, 2008
5. Hüseynzadə Ə. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2007
6. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı: Yeni Nəşrlər Evi. 1999.
7. Səfərli Ə., Yusifli X. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, 1982
8. www.perevodovedcheskiy.academic.ru
9. <https://docviewer.yandex.ru/view/715155048/>

ПЕРЕВОДЫ КНИГИ СВЕТЛАНЫ АЛЕКСИЕВИЧ «У ВОЙНЫ НЕ ЖЕНСКОЕ ЛИЦО»

Мусаева Ф.Т.

Институт узбекского языка, литературы и фольклора АН, Узбекистан

В 2015 году Нобелевскую премию по литературе получила известная белорусская писательница Светлана Алексиевич за цикл произведений “Голоса утопии”. По словам секретаря шведской академии – Сары Даниус, премия была присуждена писательнице за «полифоничный стиль письма, памятник страданию и мужеству в наши дни».

Произведения Алексиевич носят характер «документальной хроники» ужасов и жизненных трудностей в эпоху различных исторических кризисов. Она собирает мозаику из рассказов очевидцев, их воспоминаний. Рассказанные очевидцами события и переданные от первого лица постепенно завоевали любовь критиков. Шведская академия высоко оценила попытки писательницы сохранить многоголосие очевидцев и отметила, что: «благодаря своему необычному методу повествования – тщательно собирая коллаж из отдельных человеческих историй, – Алексиевич делает доступной для нашего понимания целую эру».

Книги Алексиевич были переведены на множество языков. Получение в 2015 году Нобелевской премии усилило внимание читателей к её произведениям, что, естественно, требовало перевода её произведений на ряд национальных языков. Этим и можно объяснить попытки перевода её произведений на тюркские языки (узбекский, азербайджанский, киргизский).

После объявления победительницы премии в 2015 году узбекские периодические издания, специализирующиеся на литературе, стали публиковать отрывки из её произведений. В частности, в известной литературной газете Узбекистана «Китоб дунёси» были опубликованы на узбекском языке отрывки из её книги «У войны не женское лицо».

«У войны не женское лицо» - книга из цикла «Голоса утопии». Писательница начала записывать на плёнку истории женщин – участниц Второй мировой войны во время работы в местной белорусской газете в 1970-х годах. Эти воспоминания легли в основу её первой книги, «У войны не женское лицо», которую долго не публиковали, поскольку в центре повествования были истории отдельных людей, а не заслуги советского государства. В итоге книга вышла в свет лишь в 1985 году.

В выпуске №20 газеты «Китоб дунёси» от 28 октября 15 ноября 2015 года под заголовком «Инсон урушдан кудратли» (Человек больше войны) был опубликован перевод из книги «У войны не женское лицо» на узбекский язык, осуществленный научным сотрудником Института языка и литературы АНРУз Мусаевой Ферузой. В номере этой же газеты от 20 ноября публикуется перевод из этого произведения, выполненный известным переводчиком Янгибаем Кучкаровым под заголовком «Урушнинг аёлдан йироқ чехраси». Также газета публикует отрывок из этого произведения, выполненный мастером переводов – Амиром Файзуллой. Интерес к её произведениям не ослабевает и по сей день. В 2017 году эта же газета публикует отрывок книги в переводе ещё одной молодой переводчицы – Шахнозы Рахмон под заголовком «Қип-қизил баҳор» (Красная весна).

Если газета «Китоб дунёси» публикует сравнительно небольшие отрывки из книги известной писательницы (в силу ограниченного объёма), то крупнейший литературный журнал Узбекистана «Жаҳон адабиёти» осмеливается на более смелый поступок и в двух номерах журнала – в 1-ом и 2-ом номерах от 2016 года печатает значительную часть этой книги в переводе на узбекский язык. Переводчиками этого варианта являются два заслуженных переводчика – Мирпулат Мирзо и Абдулхамид Пардаев.

Опубликованные отрывки из книги Алексиевич «У войны не женское лицо» бесспорно не оставили равнодушными издателей. В 2016 году самое крупное издание Узбекистана «Ўзбекистон» издаёт книгу Алексиевич на узбекском языке под названием «Урушнинг аёлдан йироқ қиёфаси».

Перевод выполнен молодой переводчицей Мусаевой Ферузой. Книга была издана тиражом в 2000. Книга быстро обрела популярность и в 2018 году издательство заключает контракт с переводчицей на вторичное издание книги уже с тиражом в 3000 экземпляров.

Сравнительно недавно в 2018 году эта же книга издана ещё одним популярным в республике издательством имени Гафура Гуляма в переводе известного переводчика Янгибая Кучкарова под названием «Урушнинг аёлга ёт киёфаси». Тираж издания составляет 1000 экземпляров.

Сравнительный анализ перевода этих двух переводов показал, что переводчики переводили разные варианты одной и той же книги. Известно, что Алексиевич долго собирала материал для своей книги. Первое издание датируется 1985-ым годом. Позже автор при каждом издании книги дополняет её, насыщает новыми деталями. Добавляет то, что было удалено цензорами. Как признаётся сама писательница: «У меня не оставалось сомнений, что я обречена бесконечно дописывать свои книги. Не переписывать, а дописывать. Поставишь точку, а она тут же превращается в многоточие...» Поэтому не удивительно, что оба перевода отличаются в плане исходного текста: перевод Янгибая Кучкарова основан на издании книги 1988 года, а перевод Мусаевой Ферузы выполнен на основе более насыщенной версии книги, изданной в 2012 году. Этим можно и объяснить объем книг: страниц больше в переводе Мусаевой Ферузы.

Если говорить о стиле, языке перевода произведений, в первую очередь, можно отметить, что язык перевода Янгибая Кучкарова более художественен. Он изобилует художественными фразами и поэтическими словами. Тогда как язык перевода Мусаевой Ферузы более близок к разговорному. Это переводчик объясняет тем, что учитывала характер произведения. Произведение основано на рассказах очевидцев, которые говорят на простом разговорном языке. Они не употребляют поэтические выражения. Собеседники Алексиевич рассказывают на доступном языке.

Ещё одна отличительная черта переводов заключается в том, что в переводе Мусаевой Ферузы так называемые «общесоветские слова» оставлены без перевода, как в оригинале. Известно, что в советскую эпоху, множество слов было заимствовано в национальные языки, такие слова были общими для всего советского пространства. После обретения независимости начался массовый перевод таких слов. В силу этого в переводе Янгибая Кучкарова подобные советские слова «переведены» на узбекский. А переводчик Мусаева Феруза для того чтобы сохранить «советский дух» произведения решает не переводить такие слова, ибо они в то время были понятны для всех и употреблялись всеми народами советского государства, а не только русскими. Такие слова больше касаются названий военных должностей, чинов, предметов советского быта. Например, Янгибай Кучкаров должность санинструктор переводит как “санитария йўрикчиси”, как например, это употребляется сегодня, а слово санитарка как “санитария мураббияси”, Феруза Мусаева оставляет эти названия должностей в форме “санинструктор”, “санитарка”.

Стоит отметить, что перевод в исполнении Мусаевой Ферузы не лишен отдельных ошибок. Это наверное объясняется недостаточным опытом переводчицы. Как утверждает сама переводчица это её первый авторский художественный перевод. Так, например, при переводе следующего отрывка: «Я не помню своей матери. Она рано погибла. Отец был уполномоченным Новосибирского укома, в двадцать пятом году его направили в деревню, откуда он родом, за хлебом. Страна очень нуждалась, а кулаки прятали хлеб, гноили» переводчица для перевода слова хлеб использует узбекское слово «нон»: ...Онамни эслолмайман. У гўдаклигимда ҳалок бўлган. Отам Новосибирск кўмита бошқармаси вакили эди, йигирма бешинчи йилда уни ўзи туғилган қишлоғига **нон**га жўнатишди. Мамлакат **нон**га мухтож, кулоқлар эса **нон**ни яширишарди. Здесь русское слово хлеб выражает понятие не готовой продукции, а злака, поэтому правильней было перевести это как дон (пшеница), как например это сделано у Янгибая Кучкарова, поскольку узбекское слово «нон» не имеет смы злака, а только готовой продукции из злака.

Как бы то ни было, стоит поощрить интерес переводчиков к переводам произведения зарубежных авторов. Перевод одного произведения несколькими авторами способствует расширению читательской аудитории, развитию здоровой конкуренции среди переводчиков, совершенствованию их переводческого мастерства.

ПРОБЛЕМА ИЗУЧЕНИЯ “ХАМСЫ” АЛИШЕРА НАВАИ В ПЛАНЕ КОМПАРАВИСТИКИ

Эркинов А.С.

Центр исследований культурных ценностей
Узбекистана находящихся за рубежом

Проблема изучения “Хамсы” (“Пятерицы”) Алишера Наваи (1441–1501) в плане компаравистики началась еще век тому назад. В этом большую роль сыграл сравнительно-типологический анализ данного произведения с “Пандж гяндж” (“Пять сокровищницы”) Низами Гянджави (1141–1209). Однако, после распада Советского союза литературоведческое направление сравнительно-типологического и историко-типологического анализа произведений, созданных по традиции “Пандж гяндж” Низами Гянджави относительно ослабла. Распад СССР, введение рыночной экономики и другое послужили причиной этому событию. Однако, наука всегда нужна для прогресса и она дает всегда о себе знать.

В Самаркандском Государственном Университете (Республика Узбекистан) в 2017 г. был начат научный проект под названием “Изучение “Хамсы” Алишера Наваи в плане компаравистики”, выполнение которого должно осуществиться в течение 2017–2020 гг. (руководитель проекта – доктор филологических наук, проф. Муслихиддин Мухитдинов). В настоящий момент в этом действующем проекте основной упор делается на сравнительное изучение “Хамсы” Алишера Наваи с пятерицами предшественников. Немаловажное значение при этом имеют классики азербайджанской литературы, такие как Низами Гянджави, Ариф Ардебили (1311–1392) и Ашраф Мараги (ум. в 1450 г.).

Алишер Наваи в 1483–1485 гг. создал свою “Хамсу” состоящую из пяти поэм: “Хайрат ал-абар” (“Смятение праведных”), “Фархад и Ширин”, “Лейли и Меджнун”, “Сабъаи саййар” (“Семь планет”), “Садди Искандери” (“Стена Искандера”).

Алишер Наваи в 1483 г. создал поэму “Хайрат ал-абар” (“Смятение праведных”). В своем прозаическом произведении “Мухакamat ал-лугатайн” (“Суждение о двух языках”) он утверждал, что в возникновении указанного произведения он основывался на “Махзан ал-асрар” (“Сокровищнице тайн”) Низами Гянджави. По некоторым данным, когда Алишер Наваи создавал свою поэму “Фархад и Ширин” он опирался на лиро-эпическое произведение азербайджанского поэта Ариф Ардабили “Фархаднаме” (“Книги о Фархаде”), созданном в 1369 г.

Алишер Наваи в 1483 г. создал поэму “Сабъаи саййар”. В вышеуказанном “Мухакamat ал-лугатайн” он еще утверждал, что в создании данной поэмы образцом для подражания послужил “Хафт авранг” (“Семь великолепий”) Ашрафа Мараги.

В начале поэмы “Хайрат ал-абар” Наваи восхваляет Низами Гянджеви:

*Он – царь поэтов – милостью творца
Жемчужина Ганджийского венца.
Он – благородства несравненный перл,
Он в море мыслей совершенный перл.
Его саманной комнаты покой
Благоухает мускусной волной.
Подобен келье сердца бедный кров,
Но он вместил величье двух миров.
Светильник той мечети – небосвод,
Там солнце свет неистощимый льет.
Дверная ниша комнаты его –
Вход в Каабу, где дышит божество.
Сокровищами памяти велик
Хранитель тайн – учителя язык.
Хамсу пятью казнами назови,
Когда ее размерил Гянджави.
Там было небо чашей весовой,
А гирею батманной – шар земной.
А всю казну, которой счета нет,
Не взвесить и не счесть за триста лет.
Он мысли на престоле красоты*

Явил в словах, что как алмаз чисты.
 Так он слова низал, что не людьми,
 А небом был он назван: «Низами».
 И «Да святится...» как о нем сказать,
 Коль в нем самом и свет и благодать?
 Хоть пятибуквен слова властелин,
 Но по числу – он: тысяча один!
 От бога имя это рождено!
 А свойств у бога – тысяча одно.
 «Алиф» начало имени творца,
 Другие буквы – блеск его венца.
 Шейх Низами – он перлами словес
 Наполнил мир и сундуки небес.
 Когда он блеск давал словам своим,
 Слова вселенной меркли перед ним...
 А Шейх Ганджи собрал, как властный шах,
 Казну – неистощимую в веках.
 Стал от него Ганджийский край богат,
 Он был не только шах, но и Фархад.
 Путь прорубал он, гору бед круша...
 Гора – поэзия, а речь – тиша.
 Душа его, как огненная печь,
 И току слез печали не истечь.
 Он сходит – пир свечою озарить,
 Пирующих сердца испепелить.
 Когда знамена над Ганджой развил,
 Он, как державу, речь объединил...
 Где б Низами шатер ни разбивал,
 Потом делиец там же пировал.
 С «Сокровищницей тайн» ганджиец был,

Приведенные факты показывают, что в изучении “Хамсы” Алишера Навои в плане компаративистики стоит учитывать тот факт, что немаловажную роль в создании данной пятирицы сыграли поэмы азербайджанских поэтов, в частности Низами Гянджеви.

Литература

1. Nagieva S. Azerbaycanda Navai. Baki, 2001
2. Алишер Навои. Смятение праведных (Отрывки из поэмы). Перевод с узбекского В.Державина. Ташкент, 1983
3. Араслы Н. Ариф Ардебилли и его поэма “Фархаднаме”. Автореф. дис. канд. филол. наук. Баку, 1969
4. Бертельс Е. Навои и Джами. Москва: Наука, 1965
5. Эркинов А. Алишер Навоий “Хамса”си талкини манбалари (XV – XX аср боши). Тошкент: “Тамaddon”, 2018
6. Эркинов С. Навоий «Фарход ва Ширин»и ва унинг киёсий тахлили. Тошкент: Фан, 1971

TƏRCÜMƏ SƏNƏTİ DÜNYA XALQLARININ ELMİ-MƏDƏNİ, SİYASİ-İDEOLOJİ HƏYATININ TƏRCÜMANIDIR

Məmmədli İ., Əhmədova X.
 AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
 Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan

Tərcüməşünaslıq dilçilik elminin uzun əsrlərdən bəri inkişaf keçirməklə XX əsrdə formalaşmış bir mükəmməl sahəsidir. Belə ki, XX yüzilliyin ikinci yarısında dilçilik tədqiqatlarında yaranmış tərcümə

dilçiliyi adlı yeni elmi istiqamət Azərbaycanda və xaricdə tərcüməşünaslığın meydana gəlməsinə səbəb oldu. Tərcüməşünaslıq da üslubiyyat kimi ədəbiyyatşünaslıq və dilçilik elmlərinin müştərək tədqiqat obyektidir.

Tərcümə ayrı-ayrı xalqların mədəniyyətlərini birləşdirmək, bu xalqların ədəbi-bədii düşüncələrini, uğurlarını digərinə çatdırmaq, ədəbiyyatları yaxınlaşdırıb zənginləşdirməkdə əvəzsiz rolu olan bədii yaradıcılıqdır. Tərcümə çeşidli dillərin daşıyıcıları arasında ünsiyyətə tələbatın meydana çıxdığı ilk dövrlərdən başlayaraq bu günə qədər ən lazımlı fəaliyyət növlərindən biri olmuş və onun gələcəkdə də bəşəriyyət üçün zəruri iş kimi qalacağı heç bir şübhə doğurmur. Bu günümüzün qarşısızalmaz sel kimi güclənməkdə olan informasiya axını və bunların müxtəlif dillərə mənsubluğu tərcümə tarixinin yeni mərhələyə qədəm qoymasından xəbər verir.

Böyük mütəfəkkir Korney Çukovskinin bədii tərcümə haqqında proqram dəyərində olan fikirləri diqqəti cəkəndir: “Tərcüməçinin yaradıcılıq ilhamı yalnız o vaxt səmərəli ola bilər ki, o, orijinaldan ayrılmasın, amma hərfən, yəni sözbəsöz, kəlmə-kəlmə tərcümə üsulundan yaxasını qurtarsın, təbəssümü təbəssümlə, musiqini musiqilə, səmimiyyəti səmimiyyətlə təcəssüm etdirdsin, fikrin kəskinliyini, obrazın parlaqlığını, rənglərin və səslərin funksionallığını, intonasıyanın ahəngdarlığını oxucuya çatdırsın”. Bu sözləri ideal tərcümə üçün etalon hesab edə bilərik.

Yeri gəlmişkən tərcümə məsələləri ilə bağlı xalq şairimiz Səməd Vurğunun da fikirlərini xatırlamaq ustad sənətkarın bu yaradıcılıq işinə çox dərinlən yanaşmasını göstərən reallıq kimi qəbul edilməlidir. S.Vurğun yazırdı: “Mən tərcümənin iki tipi haqqında bir neçə söz demək istədim. Bəzi tərcüməçilər dəqiq olmağa çalışırlar, başqaları isə dəqiqlikdən uzağa qaçır və demək olar ki, tərcümə etdikləri zaman həm də yaradırlar. İkinci tip tərcüməçilərin yaradıcılıq prosesi daha üstün yer tutur. Mən ikinci tip tərcümələri üstün tutur və sevirəm. Mənim fikrimcə, tərcüməçi gərək sözlərin hərfi tərcüməsi ilə məşğul olmasın” [1, 246].

S.Vurğunun bu mülahizələrindən aydın görmək olar ki, tərcüməçilərimiz hər zaman çalışmalıdırlar ki, əgər orijinal əsər doğrudan da maraqlıdırsa, belə əsərləri öz istedadlarının qüdrəti ilə, yaxşı tərcümələri ilə tərcümə sənətini zənginləşdirir (əlbəttə, bu iş heç də düşünülüyü qədər də asan başa gəlmir).

Görkəmli ədəbiyyatşünas və eyni zamanda mahir tərcüməçi kimi tanınmış Məmməd Arif hələ çox-çox illər qabaq bu barədə yazırdı: “Təcrübə göstərmişdir ki, hərfi, mexaniki tərcümə əvvələn, hələ bədii tərcümə deyil, olsa-olsa sətiri tərcümədir; ikinci, hərfi mexaniki tərcümə orijinallığın ideya-bədii mənasını düzgün ifadə edə bilər. Amma onu da qeyd etməliyik ki, hərfi tərcümə sirayətə bir xəstəlikdir: onun yolu yüngül müqavimət yolu olduğu üçün, asan yol olduğu üçün tərcüməçilər bu xəstəliyə tezliklə tutulurlar. Əlbəttə, “смеяться в бороду” ifadəsi “saqqala gülmək”, “перегнуть палку” ifadəsi “əl ağacını əymək”, “при царе Горохе” – “çar Qoroxun dövründə”, “Ответить односложно” – “bir hecalı sözlərlə cavab vermək” şəklində tərcümə etmək çox asandır, bunun üçün heç lüğətə baxmaq lazım deyildir.

Mütəfəkkir tənqidçi həm də peşəkar tərcüməçi olan ədəbiyyat tariximizin gözəl araşdırıcısı və bilicisi M.Arif bu qiymətli mülahizələrdən sonra “hansı yolla bədii tərcümə Azərbaycan ədəbiyyatının və ədəbi dilinin inkişafına kömək edir?” sualını vermiş və bunun da cavabını belə söyləmişdir. “Söz yox ki, bədii tərcümədə ən yüksək sual olan yaradıcılıq, sənətkarlıq yolu ilə”. Mütəfəkkir alimimiz bədii tərcümə işinə dövrün tələbləri səviyyəsində yanaşmış, tərcüməni yaradıcılıq sahəsi hesab etmiş, yaradıcı tərcüməçinin qarşısında çox mühüm, həyatı əhəmiyyətli şərtlər hesab etmişdir. Bu xüsusda onun aşağıdakı fikirləri müasir dövrümüz üçün öz elmi dəyərini qoruyub saxlayır: “Çoxdan sübut olunmuşdur ki, bədii tərcümə işi yaradıcılıq işidir, sənətkarlıq işidir”.

Tərcümə əsərləri, ümumiləşdirib desək, tərcümə ədəbiyyatı paralel şəkildə bir neçə baxımdan əhəmiyyətli, vacib bir mənbə, material kimi dəyərlidir. Ona görə ki, tərcümə mətnləri dövrün tərcümə ədəbiyyatına olan zəruri ehtiyacı ödəməklə yanaşı, eyni zamanda dillərin zənginləşməsində və inkişafında da tərcümə ədəbiyyatı xüsusi xidmət göstərir [3, 94].

Ədəbiyyat

1. Vurğun S. Əsərləri: 6 cildə, V c. Bakı: Elm, 1972, 426 s.
2. Arif M. Seçilmiş əsərləri. 3 cildə, I c. Bədii tərcümə. Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşri, 1967, 620 s.
3. Allahverdiyeva E. Bədii tərcümənin linqvistik problemləri. Bakı: Ozan, 1997, 104 s.
4. Aslanova B. Zur Übermittlung der deutschen Phraseologismen im Unterricht. //Tədqiqatlar, № 3, Bakı, 2002, s. 26-34
5. Salmanova G. Müəllif tərcüməsində bədii mətnin milli-mədəni özünəməxsusluğunun qorunması problemi. Filologiya üzrə fəlsəfə doktorluğu dissertasiyası.

CƏFƏR RƏMZİ İSMAYILZADƏNİN TƏRCÜMƏÇİLİK FƏALİYYƏTİ

Səfərova G.S.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Azərbaycan

Tərcümənin ədəbiyyat sahəsində böyük rolu vardır. Bildiyimiz kimi, tarixən əlifbamız bir neçə dəfə dəyişikliyə uğramış, ölkəmiz ərəb və farsların istilalarına məruz qalmışdır. Bunun nəticəsində dilimizə çoxlu ərəb və fars sözləri keçmiş, bəzi sənətkarlarımız öz əsərlərini bu dillərdə yazmışlar. Belə ki, Nizami, Xaqani, onların müasirləri, A.Bakıxanov, M.Ş.Vazeh, İ.Qutqaşanlı kimi ilk maarifçilərimiz, M.F.Axundov, S.Ə.Şirvani və başqalarının əsərlərinin çoxu ərəb, fars dillərində yazılmışdır. Əgər tərcümə olmasaydı, o zaman biz əvvəlki dövrlərdə yaşamış, yazıb-yaratmış sənətkarlarımızı anlaya bilməz, onların əsərlərini oxuya bilməzdik.

H.Arzu "Alman klassik poeziyasının Azərbaycan dilinə tərcüməsinin nəzəri və praktik prinsipləri" adlı doktorluq dissertasiyasında tərcümənin xalqlar arasındakı əhəmiyyətini düzgün şəkildə analiz edir: "Azərbaycan Avropaya inteqrasiya etməklə yanaşı, dünya mədəniyyətinin yaratdığı qiymətli nə varsa, hamısından faydalanmağa, milli və mənəvi sərvətimizi bu nailiyyətlərlə zənginləşdirməyə çalışır. Müasir mərhələdə, ölkəmizin digər dövlətlərlə siyasi-iqtisadi-mədəni sahələrdə belə geniş və sürətli əlaqələr yaratmasında, heç şübhəsiz, hər cür tərcümə işi, xüsusilə də bədii tərcümə sənəti mühüm rol oynayır. Bu gün, demək olar ki, dövlətlər arasında intensiv əlaqənin əsas açarı tərcüməçilik, tərcümə sənəti ilə də bağlıdır. Tərcümə nəinki dövlətlər arasında əlaqə vasitəsi, həm də "böyük dostluq" körpüsüdür" [2, 4]

9 aprel 1905-ci ildə Bakının Mərdəkan kəndində əkinçi ailəsində anadan olan, həyatının 21 il 2 ayını həbslərdə, sürgünlərdə keçirən Cəfər Rəmzi İsmayılzadənin çoxsaxəli fəaliyyət növlərindən biri də tərcüməçilikdir. Cəfər Rəmzi İran ədəbiyyatı mütəxəssisi idi. O, XIX-XX əsrlər İran poeziyasında satira problemi ilə məşğul olmuş, klassik Şərq ədəbiyyatından seçilmiş nümunələri ərəb, fars dillərinə çevirmiş, eyni zamanda da fars, ərəb şairlərinin əsərlərini də ana dilimizə tərcümə etmişdir.

Cəfər Rəmsinin fars dilindən əsərlərini dilimizə tərcümə etdiyi sənətkarlardan biri 1889-cu ildə İranın Yəzd şəhərində zəhmətkeş ailədə anadan olan, İran demokratlarının fikirlərinin carçısı olduğu üçün dəfələrlə döyülüb zindana salınan, ağzı tikilmiş, xarici ölkələrdə yaşamaq məcburiyyətində qalmış, məşhur şair və qüvvətli qələmə sahib jurnalist, "Tufan" və "Tufan-e həftəgi" qəzetinin redaktoru Fərruxi Yəzdi təxəllüslü Mirzə Məhəmməd idi. Cəfər Rəmzi azadlıq carçısı, zülmün barışmaz düşməni olan Fərruxi Yəzdinin klassik rübai vəznində yazılmış dördlülklərini, "Tehran-Azərbaycan" qəzəlini dilimizə tərcümə etmişdir. Tərcümə əslinə uyğundur, səlis dillə, anlaşıqlı şəkildə yazılmışdır.

Biz qəmlilərin qəlbləri şad deyil.

Məndillərimiz zülmədən abad deyil.

Hürriyyət üçün çoxları vermişdir can,

Amma nə nəticə, millət azad deyil. [1, 83]

Rübailərdən də aydın olur ki, Fərruxi Yəzdi ölkə daxilində rəhbərlik edən xan, bəy, ikiüzlü ruhaniləri, İranı talan edən kapitalistləri xalq düşməni hesab edir, xalqın qəminə, kədərinə şərik olur, onları mübariz olmağa səsləyir.

Cəfər Rəmzi 1782-ci ildə İranın ucqar vilayəti Cəndəşin yaxınlığındakı Xur kəndində anadan olmuş, ləyaqətsiz dövlət xadimləri, ikiüzlü ruhaniləri, vətən xainlərini qamçılayan satiraları ilə özündən sonra gələn şairlərə təsir göstərən, XIX əsr Yaxın və Orta Şərqi Molla Nəsrəddini, Bəhlul-Danəndəsi, Əbu Nüvası və ya İncili Çavuşu hesab edilən Mirzə Əbülhəsən Yəğmə Cəndəş haqqında iranlılar və qonşu xalqlar tərəfindən yazılmış lətifələri dilimizə tərcümə etmişdir. "Rahət nəfəs alım", "Xəttini təriflə" lətifələri buna bariz nümunədir. Cəfər Rəmzi "Mövlavi"-nin "Divani-şəmsül həqayiq"-indən rübailəri, Bahar Məlik-üş Şüəranın "Puşkinə salam!" şerini, Nemətullahın "Mənəm", Meykədənin "Könlümüz" qəzəllərini, Xoruse Larinin "Məgər asandır", İbrahim Səhba "Bişüür arvad", Əbülqasım Halət "Bir caninin ərz-halı", Niqniq "Gül", Məhəmməd Hüseyn Gülçin Sari "Vətən məhəbbəti", Yəğmə Cəndəşinin "Lazımdır", "Xacə", "Hacı, Seyid, Ağ", "Kürk", "Məslən", rübailər, Hafiz Şirazi "Görürəm", Sərfəcü "Canı sağ" şeirlərini və s. fars dilindən dilimizə tərcümə etmişdir. Tərcümələri gözəl, səlis və rəvandır, orijinala tam şəkildə cavab verir. Bədii təsvir vasitələri, şerin forması, fars dilindəki vəzn və qafiyyə eynilə saxlanılmaqla, dilimizə tərcümə olunmuşdur.

Cəfər Rəmzi atalar sözləri, lətifələr kimi ədəbiyyat nümunələrini toplamaqla da məşğul olmuşdur. O, nəinki öz xalqımızın, eyni zamanda dünya xalqlarının lətifələrini toplayaraq dilimizə tərcümə etmişdir. Onun lətifələrdən ibarət 4 kitabı işıq üzü görmüşdür ki, bunlardan ikisi "Xarici yumor"(1964), "Dünya xalqlarının yumoru"(1976) məhz dünya xalqlarından toplayaraq tərcümə etdiyi lətifələri əhatə edir. Üç yüz bir lətifəni əhatə edən "Xarici yumor" kitabındakı lətifələrdə xəsislik, tənbellik, eqoizm və s. kimi mənfi cəhətlərin

ifşası diqqət mərkəzinə yönəldilirsə, A.Cəfərova ilə birlikdə tərcümə edərək çap etdirdiyi “Dünya xalqlarının yumoru” kitabında dünyanın məşhur yazıçı, bəstəkar və ədəbi qəhrəmanları, müxtəlif xalqlarla bağlı başlıqsız daha irihəcmli lətifələr toplanaraq onların bu və ya digər cəhətləri ilə tanış olmağa nail olunur.

Cəfər Rəmzi digər xalqlara məxsus bəzi məlumatları da lazımlı hesab etdiyi üçün toplayaraq tərcümə etmiş, xalqımıza çatdırmağa çalışmışdır. Məsələn, “Timsahlar daş yeyir”də Kembric heyvanxanasının doktoru vasitəsilə öyrənirik ki, timsahlar daşla, xüsusilə çaxmaq daşı ilə qidalanırlar. “Boyunbağı”, “Uzun palto”-da boyunbağı, uzun paltonun ilkin olaraq yaranın üstünü örtmək məqsədilə istifadə olunmasından, sonra moda halına düşməsindən bəhs edilir. “Süd ağacı”nda Hindistanda inək südündən dadlı şirə verən iha-hiya ağacından, digər “Süd ağacı”nda Braziliyada meyvəsi limon suyunun, gövdəsi qoyun südünün dadını verən Masazinduba ağacı barədə, “Çörək ağacı”nda meyvəsi çörək əvəzinə yeyilən, qabığından paltar hazırlanan Basfık adasında olan cins ağac haqqında, “Hindistan dilləri”ndə Hindistanda 179 dil və 544 ləhcə olmasından, “Süni saç”da süni saçın ilk dəfə Fransa kralının oğlu tərəfindən istifadə olunması, sonra dəb halına düşməsindən, “Siqarı tərkdirdən həb”də Çıkaqo universitetinin professor Rapın bir həftə qəbul etməklə siqarı tərkdirməyə kömək edən həb ixtira etməsindən bəhs edilir və s. Dünya xalqları, dünyada baş verən hadisələr barədə məlumat əldə etmək baxımından Cəfər Rəmzinin bu tərcümələri təqdirəlayiqdir.

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, klassik şair və yazıçılarımız dövrün tələbinə əsasən əsərlərində daha çox ərəb, fars söz və tərkibləri işlətməmişlər. Bu isə onların əsərlərini oxumaq işini olduqca çətinləşdirir. Düzdür, 1960-cı ildə S.M.Kirov adına ADU 1960-cı ildə altı minə yaxın sözün əhatə olunduğu “Azərbaycan ədəbi dilində işlənən ərəb və fars sözlərinin qısa lüğəti”ni nəşr etdirmişdir. Lakin əsərləri oxumaq üçün bu kifayət etmədi. Cəfər Rəmzi bunu düşünərək A.M.Babayevlə “Azərbaycan klassik ədəbiyyatında işlədilən ərəb və fars sözləri lüğəti”ni tərtib edərək 1966-cı ildə çap etdirmişdir. Bu lüğətdə on mindən artıq söz toplanmışdır. Müəlliflər hicri tarixlə milady tarix arasındakı fərqi və bu tarixlərin bir-birinə çevrilməsinə dair qısa məlumatı da lüğətə əlavə etmişlər.

Sözlərin məcazi mənası məc., dini, əfsanəvi sözlər əfs., mövhumı sözlər mövh., qrammatik sözlər qram., ədəbiyyatşünaslıq ədəb., riyaziyyat riyaz., coğrafiya coğr. kimi ixtisar şəklində verilmişdir. Məsələn, məcaza dair: Dilbər- 1) könül aparan, ürəyi cəlb edən; 2) məc. gözəl; 3) məc. sevgili, məşuqə; ədəbiyyatşünaslığa dair: təmsil(ə)-1)məsəl, missal, 2) tənqidi və nəsihətamiz məzmunlu, satirik əsər(ədəb.)

Omonimlər rəqəmlərlə işarələnərək hər birinin izahı verilmişdir. Məsələn: beyza(ə) – 1) ağ, 2) işıqlı, aydın; sözlərin təki cəmdən sonra mötərizə daxilində göstərilmişdir. Məsələn, aba(t-əb) (ə)- 1) atalar; 2) böyük, başçılar; müəyyən bir sözün sinonimini vermək üçün bax yazılmışdır. Məsələn, Beytülhəram(ə)- bax:Kəbə, Bər(f) bax. dər.

Cəfər Rəmzi A.M.Babayevlə ilə birlikdə sonrakı illərdə çap olunaraq dərslik və sinifdən xaric oxu kitablarına salınmış əsərlərin oxunması işini asanlaşdırmaq üçün “Azərbaycan klassik ədəbiyyatında işlədilən ərəb və fars sözləri lüğəti”nin birinci cildinin üzərində yenidən işləmiş, onu daha da təkmilləşdirərək on mindən çox söz və söz birləşməsinə əhatə edən ikinci cildi 1981-ci ildə nəşr etdirmişdir.

Ədəbiyyat

1. İsmayilzadə C. Arxiv materialları. N695, siy.1, sax. N21, 23 dekabr, 1980
2. Arzulu H. Alman klassik poeziyasının Azərbaycan dilinə tərcüməsinin nəzəri və praktik prinsipləri (E.Lessing, V.Höte, F.Şiller, H.Hayne əsərlərinin tərcümə materialları əsasında). Doktorluq dissertasiyası. 2009

IV BÖLMƏ BƏDİİ ƏDƏBİYYATDA AZƏRBAYCANÇILIQ İDEOLOGİYASI

IV СЕКЦИЯ ИДЕОЛОГИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСТВА В ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

IV SECTION AZERBAIJANISM IDEOLOGY IN ARTISTIC LITERATURE

BƏXTİYAR VAHABZADƏ YARADICILIĞINDA AZƏRBAYCANCILIQ İDEOLOGİYASI VƏ MULTUKULTURAL DƏYƏRLƏR

Allahverdiyev V.S., Fərzəliyeva M.Ç.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti Ağcabədi filialı, Azərbaycan

Azərbaycan poeziyasının eləcə də milli düşüncə tariximizin ən parlaq simalarından biri Bəxtiyar Vahabzadədir. O, geniş fəlsəfi dünyagörüşünə, milli və bəşəri özünüdərkinə, kamil sənətkarlıq məziyyətlərinə görə böyük Şərq mütəfəkkiridir. Onun poeziyasında ədəbi-bəbii, ictimai-fəlsəfi, milli-mənəvi və dini komponentlər küll halında qovuşaraq multikultural bəşəri dəyərlər xəzinəsini zənginləşdirir. B. Vahabzadənin poetik təfəkkürünün məğzində millilikdə bəşəriləyin, bəşərilikdə milliliyin harmoniyası ehtiva olunur. B. Vahabzadə poeziyasının kamilliyini ehtiva edən cəhətlər sırasında onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu poeziya, qloballaşan dünya məkanına integrasiya etmiş yüksək poetik fikirlər ümmanıdır. Sənətkarın diqqətində İnsan və Zaman məfumu yaradıcı müstəvidə mücərrəd, ümumi anlayışlar kimi deyil, yığcam, realist təhlilini tapan obrazlar kimi səciyyələnir. Şair əksər şerlərində cəmiyyətin sosial ab-havasını, günün əxlaq və mənəviyyat qatlarını, bəşəri sual-problemləri, multikultural dəyərləri tarixin və çağdaşlığın ortağı kimi dəyərləndirir.

Vətənpərvərlik şairin bütün əsərlərinin nüvəsidir desək, yanlışdır. Ömrünün mənasını, yaradıcılığının əsas qayəsini məhz xalqa, vətənə xidmətdə görür. B. Vahabzadə bu ideyanı yorulmadan tərənnüm və təbliğ edir. Onun şerlərində vətən ilə zaman arasında möhkəm bağlılıq vardır. O, zamanla torpağı milli varlığın iki ünsürü kimi götürür. Şair üçün hər şey doğma vətənin yaddaşında əbədləşir. Ona görə ki, bu yaddaş öləri, keçici deyildir, bu yaddaş özündə milliliyi və həqiqəti əks edən bədii ruhu, mənəvi özünəməxsusluğu, fərdiliyi və özgürlüyü yaşadır. Odur ki, B. Vahabzadə gələcəyi də, keçmişini də məhz xalqın genetik kodu vasitəsilə oxuyur və dəyərləndirir. Buna görə də onun üçün ayrıca bir tarixlik anlayışı yoxdur. Milli xarakter, müasir qəhrəman anlayışları da onun üçün yalnız vahid və əbədi Azərbaycan kontekstində mövcuddur. Şair qəlbindəki tükənməz yurd, vətən sevgisiylə xalqın mənəvi tamlığını və böyüklüyünü, Azərbaycancılıq ruhunu daha dərinlən duyur və vətəninə dünyaya təqdim etmək üçün onu böyük bir şövqlə tərənnüm edir.

Azərbaycan oğluyam
Odu Allah sanmışam,
Anam torğağ,
Atam od,
Mən oddan yaranmışam [2, 46]
Neyləyə ki...
zamanın
Uğursuz yollarında
İkiyə bölünmüşəm.
İki başlı, bir qəlbli
Bir bədənə dönmüşəm. [2, 47]

Bu misralarda şimala və cənuba bölünmüş döğmə Azərbaycan və xalqın bütövlük ağrısı, Azərbaycancılıq ideyası boylanır.

B.Vahabzadə müxtəlif xalqların, cəmiyyətlərin bəşəri-təbii problemlərini, qloballaşan dünyamızda multikultural dəyərləri seçib ümumiləşdirə bilən sənətkardır. Bu nöqtədə onun qələmində millilik və bəşəriyyətin bir- biri ilə necə qovuşduğunun şahidi oluruq.

Görkəmli ədəbiyyatşünas alim Y.Qarayev şairin poetik yaradıcılığını obrazlı şəkildə belə dəyərləndirir. “Əriyən və özünü işığa çevirən şam”- bu obraz bugünkü poetik kəhəkşanda təkrarsız, məxsusi bir Bəxtiyar işığını və Bəxtiyar ünvanını hamıdan ayırır” [3, 124].

B.Vahabzadənin vətəndaşlıq lirikası yalnız vətənin, yurdun tərənnümündən ibarət deyil, ümumxalq miqyaslı mühüm problemlər, əxlaqi və mənəvi düşüncələr onun vətəndaşlıq lirikasının ideya və məzmununu ifadə edir. Məhz bu baxımdan “Gülüstan” poemasında şair ictimai laqeydliyi, həqiqət və ədalət uğrunda mübarizədən uzaq durmağı, xalqın dərdinə, iztirabına, ədalətin tapdanmasına biganə və soyuqqanlı olmağı əxlaqi-mənəvi, həmçinin milli özünüdərk aspektindən mühakimə edərək dəyərli bədii-fəlsəfi ümumiləşdirmə yaradır.

Dolandı zəmanə, döndü qərinə,
Şairlər od tökdü yenə dilindən.
Vurğunun o həsrət nəğmələrinə
Şəhriyar səs verdi Təbriz elindən.
“Bir uçaydım bu çırpınan yelinən,
Qovuşaydım dağdan aşan selinən
Ağlaşaydım uzaq düşən elinən
Bir görəydim ayrılığı kim saldı,
Ölkəmizdə kim qırıldı, kim qaldı”. [2, 120]

Şairin poemanı Şəhriyarın məşhur “Heydər baba” poemasının haray dolu misraları ilə tamamlamasının səbəbi, məhz xalqın ruhunun, məhəbbətinin həmişə bütöv olmasını, bədii fakt və dərin poetik-fəlsəfi niyyət kimi ümumiləşdirməsidir.

“Gülüstan” poeması B.Vahabzadə yaradıcılığının milli zirvəsidir. Əsərin bədii-publisit notlarla yazılması, ciddi ittham və qaynaqların, həmçinin sərt həqiqətlərin dolğun ifadə olunmasına vəsilə olmuşdur. Poema həm də bədii təsvir və ifadə əlvanlığı, zəngin təzadları ilə diqqəti cəlb edir. Bu da şairin yüksək sənətkarlıq məziyyətlərinin təsdiqidir.

B.Vahabzadə “Gülüstan” poeması ilə başlanan və həqiqi şair-vətəndaş qayəsi ilə daim yaşayan sənətkar olduğu üçün ədəbi düşüncəmizdə “milli birliyin, vahid Azərbaycanlığın” öncülünə çevrildi. Görkəmli tənqidçi Vaqif Yusifli onu belə səciyyələndirir: “...Onun poeziya tarixində xidmətlərini şişirtmək niyyətində deyilik. Ancaq fakt burasındadır ki, milli bilik, Azərbaycanı vahid görmək ideyası sovet dönməsində Bəxtiyar Vahabzadədən başlayır” [5, 114].

B.Vahabzadənin poemasında bütöv bir xalqın dili, torpağının bu şəkildə parçalanması yalnız tarixin acı və ədalətsiz faktı olaraq qeyd olunmur, həm də aydın dərk olunmuş, yaranmış bir ağır hissi kimi ifadəsini tapır. Lakin bu kədər nə qədər ağır olsa da, xalqın mənəvi bütövlüyü, səbatı, birlik ruhu bu iztiraba dözürlü. Şair bu ağır faciəni əks etdirməklə bəhəm, həm də xalqın milli bütövlüyünə inam hissini, gələcək qalibiyyətə ümid duyğusunu da ifadə etməyi öz şəxsi cəsarəti ilə göstərir.

Ümumbəşəri sərvətləri, keyfiyyətləri, geniş çalarda qavranılan, heç cür məhdudlaşdırıla bilməyən humanizmi, millətlərarası multikultural dəyərləri, bir sözlə, insana insan qayğısını və həssaslığını qiymətləndirən sənətkar bu problemləri planet miqyaslı, bəşəri qayğılar kimi qəlbədən sözə, şeirə köçürür.

Bu qəmim, bu dərdim dağlardan ağırdı
Arazın suyuna qarışib axıram.
Füzuli həsrətlə qürbətdən vətənə baxırdı,
Mən isə Vətəndən- Vətənə baxıram [1, 28]

B.Vahabzadə yaradıcılığında müasirlik hissini güclü öldüyünü göstərən amillərdən biri onun milli məhdudiyyət tanımaması, milli cərcivəyə qapanmaması ilə şərtlənir. Onun lirikasında bəşəri mövzularla yanaşı, beynəlxalq aləmin ən mühüm hadisələri, dünyəvi-qlobal məsələlərə münasibət xüsusi yer tutur

Ədəbiyyat

1. Vahabzadə B. Seçilmiş əsərləri. I cild. Bakı: Öndər, 2004, 504 s.
2. Vahabzadə B. Seçilmiş əsərləri. II cild. Bakı: Öndər, 2004, 320 s.
3. Qarayev Y. Poeziya və nəsr. Bakı: Yazış, 1989, 196 s.
4. Allahverdiyev V. Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığında milli özünüdərk bədii-fəlsəfi ifadəsi
5. Yusifli V. Yanmaq yaşamaqdır. Azərbaycanın Bəxtiyarı. Bakı: Azərnəşr, 1995
6. Hacıyeva M. Bəxtiyar taleli şairimiz. Bakı: Təhsil, 2005

ПРОБЛЕМЫ НАЦИОНАЛЬНОГО КОЛОРИТА В НАРОДНЫХ СКАЗКАХ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ СКАЗКАХ

Аскарова Д.Б.

Институт узбекского языка, литературы и фольклора АН, Узбекистан

В сказках есть будущее и оно всегда опережает свое время. В древности наши предки воспевали в сказках то чего у них не было – райские места, роскошные пиры, справедливые короли и бесстрашные богатыри которые всегда готовы помочь. Детям трудно понять преувеличение и действие героев в волшебных сказках. Поэтому нельзя сказать что сказки только для детей, в основном тема сказок о настоящей жизни. Кроме того, каждая сказка имеет свой «запах» пространства и времени своего появления. В какой-то мере это историческая реальность. В сказках вера и надежда на успех героев выражаются позитивным образом. Это означает, что народ верил в счастливое будущее.

Кажущиеся на первый взгляд простые сказки обладают волшебной силой, которая влияет на ум ребенка. Взрослые не всегда замечают этого. Несмотря на то, что сказки рассказывают чтобы уложить детей спать, они расширяют воображение детей. Сказки развивают в детях позитивное мышление, честность, добро и находчивость. В сказках для ребенка есть возможность представить то, что в жизни бывает: путешествие в иные миры, почувствовать себя героем сказки, победить зло во имя добра.

Как и в народных узбекских в азербайджанских сказках большое значение придается высоким горам, холодным родникам, зеленым полям, страшным пещерам и животным. Все это выступает в роли общего фона для описания местности.

Кроме природы в народных сказках Азербайджана уделяется внимание мистическим существам как Симург, фея, дев, дракон, верный конь и другие. Все это передает быт и традиции азербайджанского народа. В азербайджанских сказках соотношение сил можно соотнести к двум группам: силы зла и помогающие силы добра.

Силы зла в основном заключены в образах дэвов. Из-за своей страшной внешности дэвы – главный враг героев, который заколдовывает и похищает детей и принцесс. Дэвы часто обитают в заколдованных башнях и пещерах. В известной азербайджанской сказке “Дев Жоду” дэв готов творить всякое злодеяние ради богатства.

Еще одна злая сила в азербайджанских сказках это образ дракона.

Образ джейрана в азербайджанских народных сказках имеет особое место. Дервиши часто играют отрицательную роль. Они приходят к бедным семьям, чтобы помочь с помощью магии, но забирают детей, когда они достигают определенного возраста.

Еще один характерный для азербайджанских сказок образ “качал”, то есть лысый. Он часто помогает угнетенным и борется против злодеев.

Птица Симург имеет особое место среди положительных героев. После нее также почитаемыми считаются лошадь и голубь. Голуби представлены в двух разных формах. Если одна обычная птица, которая помогает герою, то второй – заколдованная дева.

В азербайджанских сказках, как и у других народов, не так много противостояний.

Во все времена образы и сюжеты народного искусства сильно влияли на литературно-художественные произведения. Многие азербайджанские писатели классики успешно пользовались образцами фольклора. К примеру, Низами Ганджави в поэме “Семь красавиц” использует сюжеты из сказок “Белая птица” и “Три принца”.

В эпосе “Китоби-Дада Куркут” некоторые образы корнями уходят к азербайджанским народным сказкам.

У многих народов можно встретить сказки схожие по сюжету. В фольклоре они называются “миграционный сюжет сказки”. Насколько они похожими не были, они всегда отличаются художественной формой и раскрытием образов. Они представляют своеобразные традиции и национальный колорит каждого народа. Сходство сюжетов у таких народов появилось благодаря общим путям развития в социально-экономической сфере.

В народных сказках отражены почти все стороны жизни, как быт, так и сложные социальные отношения. Поэтому у разных народов, живущих далеко друг от друга, возникли схожие по смыслу сказки.

Литература

1. Азадовский М.К. Русские сказочники // Русская сказка. Избранные мастера: В II т. – М.; Л.: 1932. с. 9-90
2. Азербайджанские сказки / Составитель А. Ахундов. — Б.: Издательство Академии наук Азербайджанской ССР, 1959, с. 7.
3. Ариф М. Азербайджанская литература. М.: Высшая школа, 1979, с. 11.

MUSTAFA ÇƏMƏNLİNİN YARADICILIĞINDA AZƏRBAYCANÇILIQ İDEOLOGİYASI

Babayeva A.N.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Dövlətçilik tarixi hər bir xalqın öz mövcudluğu uğrunda apardığı mübarizə yoludur. Bu mübarizədə də əsas silahlardan biri ideologiyadır. Ümummillə lider Heydər Əliyev də məhz Azərbaycançılıq ideologiyası vasitəsilə Azərbaycan xalqının (burda yaşayan və yaşamayan) həmrəyliyi, bütövlüyü, mənəvi birliyinə, dövlətçiliyimizin möhkəmlənməsinə çalışmış və buna da nail olmuşdur.

“Azərbaycançılıq” termini Sovet rejimindən ayrılmaq istəyi ilə bərabər səslənməyə başlamışdır. Bu öz dilini, dinini, milli-etnik simasını, etnoqrafiyasını, sərhədini, maddi və mənəvi mədəniyyətini qoruyub saxlamaq üçün ərəsəyə gəlmiş bir məfkurədir. Bu ideologiya öz təməlini Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin “türkçülük, çağdaşlıq və islamçılıq” ideyasından götürmüşdür. Dövlətimizin ərazi bütövlüyü, milli-tarixi yaddaşa qayıdış, milli özünüdərk azərbaycançılıq ideologiyasının əsasını təşkil edir. Onun əsas vəzifələrindən biri milliyyətindən və dinindən asılı olmayaraq Azərbaycan xalqında Vətənə sevgi, vətəndaşlıq, milli mənəvi dəyərlərə hörmət hissinin aşılamaqdır. Çünki hər bir vətəndaş milli vətənpərvərlik, milli insan ruhunda formalaşmalıdır. Ona görə də bu, xalqın, dövlətçiliyin, azərbaycançılığın qarşısında duran əsas məqsəddir. Burdan belə nəticəyə gəlmək olar ki, ideologiyasız yaşayan xalq öz dövlətini, öz dövlətçiliyini, xüsusən müstəqilliyini qoruya bilməz. Yəni vətənpərvər ruhu olmayan cəmiyyətin mübarizə gücü haqqında danışmağa dəyməz.

Deməli, dövlətimizin əsas ideoloji özəyi azərbaycançılıqdır. Azərbaycançılıq dedikdə dövlətçilik, milli-mənəvi dəyərlər, dil, din və s. məfhumlar başa düşülür. Bu ideologiyanın da əsas qayəsi milli özünüdərkdir.

Milli adət-ənənə, milli düşüncə tərzini azərbaycançılıq ideologiyasının əsas dayaqlarından, qaynaqlarından biridir. Çünki adət və ənənə özlüyündə xalq müdrikliyinin, düşüncəsinin daşıyıcısıdır. Milli adət və ənənələr sanki keçmişlə bu günün, bu günə gələcəyin arasında etnokulturoloji körpü rolunu oynayır. Azərbaycançılıq ideologiyası özündə həm də multikulturalizm və tolerantlıq prinsiplərini cəmləşdirmişdir.

Milli adət və ənənələri qoruyub saxlamaq və yaradıcılıqda inkişaf etdirib möhkəmləndirmək Azərbaycançılıq məfkurəsinin əbədiyaşarlığını təmin etməyin əsas şərtlərindəndir [1].

XX əsrin 60-cı illərindən cücrən millilik ideyası artıq müstəqillik dövründə azərbaycançılıq ideologiyasına, yəni bütün xalqı yumruq kimi birləşdirən vacib milli siyasi sistemə çevrilir.

Azərbaycançılıq ideologiyasının ən vacib ünsürlərindən biri də dövlət dilidir. Dövlətçiliyimizə göz dikən, bizi hər zaman əsarətdə saxlamaq, yaddaşımızı silmək istəyən işğalçı istilaçılar tərəfindən dəfələrlə əlifbamız dəyişilmişdir. Bu səbəbdən də müəyyən dövrlərdə, yəni əlifbamızın dəyişildiyi zamanlarda ədəbiyyatda və tarixdə bir durğunluq, kəskin keçidlər hiss olunur. X.R.Ulutürk “Kimliyim” məqaləsində çox düzgün buyurur: “Xeyli sonralar anladım ki, əlifbanın tez-tez dəyişdirilməsi xalq üçün böyük fəlakətdir, milli-mədəni estafetin qırılması deməkdir. Orxon-Yenisey əlifbasından ərəb əlifbasına, ondan latın əlifbasına, ondan da rus qrafikası üzrə əlifbaya və daha sonra bunun əsasında ən yeni əlifbaya keçilməsi elmi və mədəni inkişafımıza ağır zərbələr endirmişdi” [2, 12]. Həqiqətən, məhz dil hər bir millətin kimliyinin sübut edən tarixi faktdır. Tarixi və mədəni abidələrin üzərində yazılmış yazılar bunun əyani sübutudur. Ədəbiyyat bir xalqın keçdiyi inkişaf yolunu, həyat tərzini, düşüncəsinin göstəricisi olmaqla yanaşı, həm də dil faktorudur. Deməli, bütün siyasi, mədəni, mənəvi dəyişikliklərin dil vasitəsilə ədəbiyyatda əks olunması tarixi hadisədir. Yəni ədəbi proses baş verən dəyişikliklərdən, zamanından, dövrünün ictimai-siyasi hadisələrindən çox asılıdır. Çünki ədəbiyyat əksətdirmə prinsipi əsasında formalaşır. Və məhz zamanın təsiri və tələbi ilə ədəbiyyatda yeni janrlar, üslublar, yeni ədəbi axınlar, yanaşmalar, prototiplər yaranır. Buna görə də Sovet birliyinin dağılması ilə xalqımız, dövlətimiz siyasi demokratiya pərdəsini – sosializm ideologiyasını üstündən birdəfəlik atır, çoxəsrlik milli, tarixi, mənəvi özünüdərkini, qayıdışını realizə edir. Düzdür, uzun müddət müstəmləkə siyasətinin ağırlığı altında əzilən dövlətimiz bu yolda bir sıra çətinliklər çəkir. Lakin

içimizdə bəslədiyimiz və nəhayət açıq-aşkar etiraf edə bildiyimiz azərbaycançılıq ideyası birləşdirici və hərəkətverici bir qüvvə kimi azərbaycanlıları (burada müxtəlif etnik qruplar da nəzərdə tutulur) öz işığına toplaya bilir. Sovet siyasəti və ideologiyası ilə söndürülməyə çalışan işıq – Azərbaycançılıq ideyası Müstəqil Azərbaycanın milli dövlət ideologiyasına çevrilir. Milli ideyanın qorunub yaşadılması, inkişaf edilməsində ədəbiyyatın rolu əvəzəlməzdir. Məhz ədəbiyyat, xüsusən də Ə.Cavad, C.Cabbarlı, A.İldırım, Xəlil Rza Ulutürk, Bəxtiyar Vahabzadə, Məmməd Araz kimi istiqlal şairləri Azərbaycançılıq ideyasının carçıları olmuşlar. Bu ideyanı eyni zamanda Anar, Elçin, Yusif Səmədoğlu, Ramiz Rövşən, Aqil Abbas, Əlisa Nicat, Elçin Hüseynbəyli, Vaqif Bayatlı, Əjdər Ol və b. davam etdirmişlər.

Sovet dövrünün 60-cı illərindən başlayan, müstəqillik dövründə daha da inkişaf edib möhkəmlənən azərbaycançılıq ideyasını təbliğ edən ədəbi simalardan biri də Mustafa Çəmənli. Sovet ideologiyası təsiri ilə böyüdüynə baxmayaraq milli ruhunu itirməyən, qəlbində böyük və qüdrətli, bütöv Azərbaycan ideyasını yaşadan Mustafa Çəmənli əsərləri ilə hər zaman bu sevgini, ideyanı oxucuya ötürməyə çalışmışdır. Milli xarakteri, milli etnik şüuru, milli tarixi yaddaşımızı yüksək dəyərləndirdiyi əsərlərindən, düşüncələrindən duyulur.

Milli heysiyyətə malik, xalq sənətinə, folklorla təəssübkeşlik edən bu adam dövründən, zamanından, rejimindən asılı olmayaraq hər vəchlə milli etnik şüuru oxucusuna xatırlatmış, onları milli tarixi yaddaşa – soya, kökə, qayıtmağa səsləmişdir. Milli şüur və dərk etməyə qayıdısa çağırış onun yaradıcılığının əsas və ali məqsədinə çevrilmişdir.

Yazıçı yaradıcılığı boyu milli-mənəvi yaddaşın oyanmasına təkan verən tarixi mövzulara müraciət etmişdir. Məsələn, “Xallı gürzə”nin 80-ci illərdə yazılması heç də təsadüfi deyil. Sovet ölkəsində baş verən proseslər bir yazıçı, vətəndaş kimi onu da narahat edirmiş. 80-ci illərdə “demokratiya pərdəsi” yavaş-yavaş qalxdığı və insanların ətrafda baş verənləri daha dərinlən analiz etmə imkanını əldə etdiyi bir dövrdə belə milliyətçilik, azadlıq hissi duyulsa da, söz azadlığı haqda söz ola bilməzdi. Buna görə də Mustafa Çəmənli tarixi mövzuya üz tutmuş, öncədən hiss etdiyi Qarabağ probleminin dərin qatlarını göstərməyə çalışmış və öz etirazını bütöv dövlət, milli düşüncə, milli heysiyyət ideyaları şəklində ifadə etmişdir. Onun bu addımı həmin dövr üçün bir üsyan idi.

Vaqif Yusifli bu əsərin müsbət məziyyətləri haqqında yazır: ““Xallı gürzə”nin yazıldığı tarixdən on-on iki il keçəndən sonra yenə oxudum və romanın Azərbaycan tarixi nəsrində yerini, rolunu müəyyənləşdirməyə cəhd etdim. Bir anlığa görkəmli ədibimiz – tarixi romanlar ustası Yusif Vəzir Cəmənzəminlini xatırladım. Onun “Qan içində” romanı, sözsüz ki, Azərbaycan tarixi romanları içərisində seçilir. Bu əsər mövcud “Qarabağnamə”lərin durulmuş, sanki süzgəcdən - ələkdən keçirilmiş bədii ifadəsidir. Məncə, “Xallı gürzə” bu mənada ikinci bir tarixi romandır ki, Qarabağ xanlığının, onun banisinin və eyni zamanda həmin dövrdə Azərbaycan xanlıqlarının bir-biriylə münasibətlərinin bədii tarixini əks etdirir [5, 6].

Mustafa Çəmənli bu əsərlə Qarabağ xanlığının tarixini, mübarizəsini göstərir. “Qardaş” millətin namərdliklərini unutmamağa çağırır. Çünki anlayır ki, gün gələcək onlar ilan kimi yenə başlarını qaldırıb bizim milləti, dövlətimizi zəhərləməyə çalışacaqlar. Həqiqətən də belə olur. “Böyük qardaşı”nın gücünə arxayın olan ermənilər bizim tariximizə, dövlətçiliyimizə növbəti zərbələrini vururlar. Müstəqilliyin dadını doyunca duymamış Azərbaycan yenidən qana boyanır: Qarabağ müharibəsi! Ədəbiyyat bu kaosun içində bir müddət durğunluq dövrü yaşadığına baxmayaraq yenidən ideoloji mübarizəyə qalxır. Eləcə də Mustafa Çəmənli “Fred Asif”, “Mübariz”, “3 yaşlı əsir” povestləri ilə Qarabağ müharibəsinin gedişatını, xalqın qələbə istəyini, aldığı zərbələrə baxmadan itirmədiyi insanlığını, mərhəmətini əks etdirməklə azərbaycançılığı təcəssüm və təbliğ edir.

O, 2012-ci ildə “Ölüm mələyi” tarixi romanı ilə dövlətçilik tariximizə bir daha səyahət edir. XVIII əsrin mürəkkəb və ziddiyyətli əksini təcəssüm etdirməklə yanaşı, dövlətçiliyimizin, müstəqilliyimizin tarixi köklərini qabardıb ön plana gətirir.

XVI və XVIII əsrlərin mürəkkəb və ziddiyyətli əksini təcəssüm etdirən “Xallı gürzə” və “Ölüm mələyi” tarixi romanları kompozisiya və üslub cəhətdən fərqlənsələr də, hər ikisi Azərbaycan dövlətçiliyinə həsr edilib. Hər iki əsərdə dövlət yaradıcıları olan tarixi şəxsiyyətlərin və onlarla çiyin-çiyinə duran digər tarixi real obrazların da (İbrahim xan Mirzə, Pərixan, ... və s.) xarakterləri açılır, onların dövlətçilik sahəsində xidmətləri və və nöqsanları göstərilir. Bununla da yazıçı “tək əldən səs çıxmaz” deyib Azərbaycan dövlətinin varlığı və ideyasının təkbaşına yaradılmadığını göstərir. Bunun üçün vətəni sevən, onun uğrunda ölməyə belə hazır olan insanların yetişdirilməsinin vacibliyini diqqətə çatdırır. Yazıçı öz səmimi, Azərbaycan xalqına doğma təhkiyəsi ilə faktlara bədii inandırıcılıq, psixologizm qata bilir. Məhz dil və bədiiyin ideal vəhdətinə görə hadisələr, qəhrəmanlar daha dolğun, bitkin və tamamlanmış olur. Düzdür, N. Cabbarova son dövrlərdə tarixi şəxsiyyətlərə müraciəti “ekzotik maraq” kimi qiymətləndirir, lakin bunun həm də cəmiyyətin liderə, ideal şəxsiyyətə mənəvi ehtiyacından irəli gəldiyini görürük.

O yalnız tarixi mövzularda deyil, həmçinin ailə-məişət, sosial-ictimai mövzularda yazdığı hekayə və povestlərdə belə milliliyimizin unudulması qorxusunu təsvir edir. Biz bu hekayə və povestlərdə kökündən, milli düşüncəsindən qopmuş insanların yarımçıq talelərin, məhv olmuş arzulara, unudulmuş adət-ənənələrə etirazla rastlaşırıq. Yazıçı mənfi cəhətdən inkişaf edən bu tipli metamarfozaları – “kişilik, insanlıq” kodeksinin qüvvədən düşdüyünü analitik təhlil vasitəsilə oxucunun diqqətinə çatdırmağa çalışır. O, bununla demək istəyir ki, dağıtmaqla heç nə yaratmaq olmaz. Yalnız var olanı mənfi xüsusiyyətlərindən təmizləyib inkişaf etdirmək lazımdır.

M.Çəmənli, ümumiyyətlə, xalqına, onun tarixinə, ədəbiyyatına, musiqisinə, kökünə bağlı olan bir şəxsiyyətdir. Buna görə də onun yaradıcılığı folklor motivləri ilə zəngindir. O, müxtəlif atalar sözləri və məsəllər, deyimlər, bayatılar, rəvayətlər, alqış, qarğış, adət-ənənələr, mərasimlər, inanc və lətifələrdən istifadə edərək əsərlərinin bədii dilinə rəngarənglik qatmaqla yanaşı, həm də dilimizi, azərbaycançılığımızı tərənnüm edir. Şifahi xalq ədəbiyyatından, xüsusən də aşıq yaradıcılığından istifadə mifə söykənən el ruhuna, milli yaddaşa işarə edir.

Bir sözlə, Azərbaycançılıq bəşəri dəyərləri özündə əks etdirən ümummillə məfkurə kimi milli və bəşəri olan Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında əsas yer tutur. Çünki hər ikisi milli əxlaqın, düşüncənin, təfəkkürün, inkişafın göstəricisidir.

Buna görə də Azərbaycançılıq ideologiyası hər zaman və hər yerdə Azərbaycan uğrunda daha möhkəmlənməli, daha da bərqərar olmalıdır.

Ədəbiyyat

1. <http://senet.az>...azərbaycançılıq...və...isa-həbibbəyli-yazır//Ədəbiyyatda azərbaycançılıq konsepsiyası və dövrləşmə...
2. X.R.Ulutürk. Müasirləri Xəlil Rza Ulutürk haqqında. Bakı: Çinar-Çap, 2014, 625 s.
3. M. Çəmənli. Xallı gürzə. Bakı: Yazıçı, 1991, 317 s.
4. M.Çəmənli. Ölüm mələyi Bakı: MHS-poliqraf, 2012, 295 s.
5. M.Çəmənli. Ruhların üsyanı. Bakı: Adiloğlu, 2007, 320 s.
6. V.Yusifli. Qan yaddaşımızı oyadan roman. “Xallı gürzə” romanına ön söz.Bakı: Kitab klubu, 2016, 392 s.

К ПРОБЛЕМЕ ТЕОРИИ ПЕРЕВОДА

Бабаева Н.О.

Бакинский славянский университет, Азербайджан

Текст, как основная лингвистически завершенная единица коммуникации, является также основной единицей перевода. Грамматические категории слов, словосочетаний и предложений объединяются в рамках текста представленной в нем коммуникативной задачей, к успешному выполнению которой устремлены все категориальные значения [1].

Интуиция подсказывает переводчику характер речевой ситуации, характер коммуникантов, характер речевой интенции говорящего, присущие данному типу текста. Переводчик интуитивно представляет себе основные лингвистические признаки разных типов текстов, с которыми ему приходится сталкиваться в процессе работы, т. е. «владеет в самых общих чертах, коммуникативной типологией текстов и лингвистическим материалом, воплощающим эту типологию на языке оригинале и на языке перевода» [2, 56]. Наличие у переводчика интуитивного представления о коммуникативной типологии текстов служит веским доказательством объективности существования такой типологии.

Различна коммуникативная функция языка в различных типах речевых ситуаций. Сведение коммуникативных актов и речевых ситуаций к минимальному числу стереотипов – необходимое условие использования языка как средства общения.

В зависимости от обобщенного или конкретного значения, от сочетаемости с другими формами грамматическая форма модифицирует свое значение в соответствии с коммуникативной задачей текста. Коммуникативная функция, выполняемая отдельным типом текста, становится инвариантным значением образующих соответствующую подсистему грамматических категорий. Так, в подсистеме научного текста атемпоральному значению временных форм глагола сопутствует значение реальной модальности, категория, образуемая формами третьего лица со значением нелица, форма

единственного числа со значением нечисла, обобщенное, классифицирующее значение артиклей, обобщенное значение существительных и т. д.

Объединенные обобщенным, абстрагированным от речевой ситуации значением, типичным для научных текстов, коммуникативной задачей которых является информация о закономерностях, грамматические категории в рамках подсистемы сочетаются между собой уже не по признаку оппозиций, присущих им на уровне языка, а по признаку дополнительности. Сочетаемость форм и значений по признаку дополнительности отличает речевую парадигму от языковой парадигмы, основанной на оппозиции.

На уровне языка грамматическая категория нечисла воспринимается по оппозиции к категории числа. На уровне речи в текстовой грамматической подсистеме категория нечисла входит в состав категорий, дополняющих одна другую на основе инвариантного коммуникативного значения.

Ядерным значением дополняющих друг друга элементов речевой парадигмы является оппозитивное значение, свойственное данной форме в языковой парадигме. Только по оппозиции к значению числа определяется содержание категории нечисла в речевой парадигме. Сохраняя таким образом содержание, возникшее в языковой парадигме на базе оппозиции к категории числа, категория нечисла функционирует в речевой парадигме в сочетании уже с оппозитивными формами и значениями, а с дополняющими ее формами и значениями, выполняющими вместе с ней единое коммуникативное задание.

Так элементы языковых парадигм в текстовом функционировании приобретают новые значения, значения коммуникативно маркированные. Выявление речевых текстовых значений грамматических форм – одна из существенных задач лингвистики текста. Сопоставительный анализ речевых значений грамматических форм в языке оригинала и в языке перевода – необходимый раздел теории и практики перевода.

Коммуникативная функция языка связывает значения слов и предложений с ситуативным контекстом. Все слова понятны, например, в предложении *He always brought his mother to church, and was the pride of all matrons* (M. Twain. *The Adventures of Tom Sawyer*). Но только зная ситуацию, в которой это предложение возникло, можно его правильно интерпретировать и правильно перевести на азербайджанский язык: *O, həmişə anasını müşayiət edərək kilsəyə gələr və bütün şəhər qadınlarının sevimlisi hesab olunardı*. Поместив это предложение в другой коммуникативный контекст, мы соответственно изменим его смысл.

Одним из ракурсов коммуникативной функции языка является прагматическая функция. «Прагматическая функция реализует связь значений слов и предложений с коммуникативным контекстом и заключается в установлении контакта между производителем и получателем коммуникации, в установлении связи между коммуникантами и речевой ситуацией» [3, 8]. Отношение между коммуникантами зависит от их социального статуса и от социального характера речевой ситуации. Понятие речевой ситуации создается такими факторами, как исторический и социальный план времени осуществления коммуникации, места осуществления коммуникации, установленные традициями законы поведения членов общества, поведения неречевого поведения коммуникантов составляют экстралингвистический фон, от которого зависит речевое поведение.

Этим объясняется необходимость знания переводчиком не только значения слов и предложений, которые он переводит, но также и социально-исторических закономерностей речевого поведения коммуникантов и того экстралингвистического фона, на котором осуществляется данный акт коммуникации. Несовпадение экстралингвистического фона языка оригинала и языка перевода потребует от переводчика обширных знаний не только в области лингвистики, но также и в области лингвострановедения, социолингвистики и психолингвистики, потребует от переводчика знания исторических и бытовых реалий, знания политической ситуации речи, культурного уровня и профессиональной характеристики коммуникантов.

Личность говорящего и его речевое намерение находится в центре внимания переводчика. Правильно определить социальные и личностные особенности источника коммуникации значит найти ключ к адекватному переводу.

Задача реализации высококачественного перевода с одного языка на другой – получение семантически корректного и синтаксически связного переводного текста, являющегося смысловым эквивалентом исходного. Под смысловой эквивалентностью понимается «полное отражение в выходном тексте-переводе экстралингвистической ситуации или класса ситуаций, описанных в исходном тексте» [4, 16]. Следовательно, получение высококачественного перевода возможно только при условии предварительного распознавания и осмысления этой экстралингвистической ситуации.

Такое распознавание является многоступенчатым процессом, протекающим параллельно с восприятием текста человеком. При восприятии происходит переход от отдельных последовательных фрагментов к концепту текста. При этом сам текст представляет собой сложный знак, денотатом которого является некоторая экстралингвистическая ситуация, а десигнатом – концепт текста. Концепты одного и того же текста у разных реципиентов могут не совпадать, так как определяются не только объективно существующей и описанной в тексте экстралингвистической ситуацией, но и прагматикой и особенностями личности реципиента.

Литература

1. Беляева Л.Н., Кожамбердина Р. Д. Семиотическая модель перевода // Лексико-грамматические вопросы теории перевода в вузе. Л.: ЛГПИ, 1984. с. 7-12.
2. Гак В. Г. Сопоставительные исследования и переводческий анализ. Тетради переводчика. М.: Международные отношения, 1979, Вып. 16, с. 52-61.
3. Почепцов Г.Г. Прагматика текста // Коммуникативно-прагматические и семантические функции речевых единств. Калинин: КГУ, 1980, с. 5-10.
4. Тороп П. Х. Процесс перевода и некоторые методологические проблемы переводоведения // Труды по знаковым системам. XV (Ученые записки ТГУ): Типология культуры. Взаимное воздействие культур. Тарту: ТГУ, 1982, с. 10-23.

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ БРАТСКИХ ЯЗЫКОВ

Басаров Б.

Туркменский госуниверситет им. Махтумкули, Туркменистан

Характерной тенденцией процесса глобализации в межъязыковом взаимодействии братских народов является диалектический процесс внутриязыковой дифференциации и межъязыковой интеграции лексико-семантического строя их языков. При принципиальной равнозначности этих процессов, все же, для еще большей оптимизации взаимного влияния языков братских народов, наиболее значимым является углубленное исследование однозначного и многозначного соотношения лексико-семантической их структуры, индукционных и интерференционных в них явлений. Как известно, наиболее близкими по глоттогенезу и функциональной структуре являются азербайджанский, туркменский и турецкие языки. На страницах республиканских газет «Türkmen dili», «Mugallymlar gazetini», «Edebiyat we sungat» регулярно публикуются словарь понятий на туркменском, турецком и английском языках. В них также заложена традиция опубликования сопоставительного значения слов, лексически идентичных, но семантически различных, лексически идентичных, семантически прямо противоположных. К первым можно отнести: «тутмак-поймать» - по туркменски, «якаламак» - по-турецки, «ховуртге-гнездо» - по-туркменски, «юва» - по-турецки, «иймитленмек-питаться» - по-туркменски, «бесленмек» - по-турецки, «динге-только» - по-туркменски, «сахелче» - по-турецки, «хайван чагасы – детеныш животного» - по-туркменски, «явру» - по-турецки, «ерине етирмек-выполнять» - по-туркменски, «япмак» - по-турецки, «гечигаплан-леопард» - по-туркменски, «чита» - по-турецки, «пышдыл-черепаха» - по-туркменски, «каплун» - по-турецки, «осумлик-растение» - по-туркменски, «битги» - по-турецки и т.д.

Семантическое различие в значениях одного и того же понятия в братских языках обуславливается также дифференциально-аналитической или обобщенно-синтетической сущностью соответствующего слова. Например, если, «согулжан» на туркменском языке означает аскарида кишечника, то в турецком этим словом обозначается и «ягыш гурчугу» (дождевой червь). Иногда в этих языках графически и фонематически идентично обозначаемые слова по своей семантике оказываются прямо противоположными. Если в языке туркменском «хайыр» означает подтверждение какого-либо высказывания собеседника, согласие с ним (в основном в диалекте эрсары), то в турецком и азербайджанском оно, наоборот, используется в значении несогласия со словами говорящего. Проще выражаясь, если это слово по туркменски выступает в значении «да», то на азербайджанском и турецком – «нет».

Как известно, в силу определенных исторических причин взаимодействие указанных братских языков (особенно азербайджанского и туркменского) до недавних времен осуществлялось посредством русского языка (особенно в письменной речи). Значение этого обстоятельства было

двойко. С одной стороны, в официально-деловых и прочих видах общения стороны достигали полного взаимопонимания без переводчика даже в тонких семантических модальностях слов. С другой же стороны, такое опосредствованное взаимодействие далеко не способствовало взаимному обогащению языков, адекватному пониманию людьми значения исконно тюркязычных понятий в произведениях своих классиков литературы. Основатель туркменской классической литературы Махтумкули, глубоко почитая творчество азербайджанских и других классиков литературы тюркских народов, умело использовал семантические оттенки тех или иных их слов, если считал, что они более поэтичны и адекватны семантическому контексту. Так, например, в оставшемся не переведенными на русский язык стихотворении «Серетмез»- «Не заглянет» есть строки: «Эри олуп, юртада галан жуванлар // Гоч йигиди геозлэр, бая серетмез». Перевод: «Овдовевшие после гибели мужа жены // Ожидает джигита-молодца, не глядя на богача». Поэт здесь вместо обычного туркменского слова «гарашар» («ожидает»), использовал слово «кеозлэр» в его азербайджанском семантическом оттенке, что означает «ждет». Даже ученые-махтумкуливеды «геозлэр» понимали в значении «ищет», слово «джигит» во всех изданиях поэта приводилось не в дательном падеже (в смысле кого ждет), а в падеже винительном, т.е. в значении «ищет». Получилось, что овдовевшая женщина не мужа погибшего ждет, а ищет доброго молодца, не взирая на богача. Тот факт, что овдовевшие женщины не только во времена Махтумкули, но и в наши дни демонстрируют беспримерную верность погибшим своим мужам, ожидая только его, всегда и храня ему верность до конца земных жизней своих.

В стихотворениях Махтумкули Фраги встречаются многие другие слова в азербайджанском лексическом выражении: «ушаг», «жергедан», «бикарарам», «олур», «олду», «алажакдыр» и т.д. Это не случайно. Есть достоверные сведения о том, что поэт совершал путешествие по Средней Азии, Афганистану, Ирану, Кавказу, Индии. Эти путешествия, при хорошем знании разных языков Востока, Передней Азии, расширяли познания и кругозор поэта, непосредственно ознакомившегося с бытом, нравами, условиями жизни и культурой близких и дальних соседей. В его стихотворениях встречаются названия многих стран и народов. С приобретением Туркменистана независимости открылась новая страница в специальных научных исследованиях истории и теории межкультурного взаимодействия и взаимовлияния братских тюркоязычных народов. Появились переводы стихов Махтумкули на азербайджанский и турецкий языки в исполнении специалистов из этих же стран, что способствовало обогащению представлений читателей новыми сведениями о созвучии лексико-семантического строя языков этих народов и поэтическом их богатстве. Благодаря этим переводам художественное слово основоположника туркменской классической литературы Махтумкули Фраги предстает перед его многонациональными читателями в своей величии, оно звучит с новой силой в нашу независимую эпоху.

“KİTABI-DƏDƏ QORQUD”DA AZƏRBAYCANÇILIQ MƏSƏLƏLƏRİ

Cümənov D.A.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Adlar milli-etnik tarixin, kimliyin, əski dünyagörüşün, etnopsixologiyanın daşıyıcılarıdır. Bu mənada “Kitabi-Dədə Qorqud”un antroponimikası azərbaycanşünaslıqla, Azərbaycan xalqının mənşəyi ilə bağlı bir çox problemlərin açılmasında əvəzsiz mənbədir. Tədqiqatlar dastandakı antroponimlərin tədqiqi tarixinin V.V.Bartolddan başladığını göstərir.

Qazan xanın Azərbaycan xalqının soykökündə duran qəbilə, qəbilə birləşmələrinin ibtidai təfəkkürü, çevrəyə münasibəti ilə sıx bağlı olmasını araşdıran M.Seyidov akademik V.V.Radlovun “Türk dilləri lüğəti”nə istinad edərək, kaz//qaz//qas fonetik variantlarının qırğız, saqay, koybal dillərində “yüksəklik”, “ucalıq” anlamlarını nəzərə almış, “qaz” və “an” tərkiblərindən formalaşan “Qazan”dakı “an”ı fəli sifət şəkilçisi kimi qəbul etmişdir: “Hər iki tərkibdən yaranmış Qazan – ucalan, yüksələn, ululaşan anlamındadır” [1,124]. Alim oğuzların soykökü ilə bağlı əfsanədə ulu baba Bulcaxanın Ortaq//Ortak//Kaztak//Qaztaq dağlarında yaylaları olması faktını və bu adın da “Qazan” adının sözaçımına yardım etməsini, “uca”, “yüksək” anlamında başa düşülməsini də gərəkli dəlillərdən saymış, Musa Qağantaqlının “Ağvan ölkəsinin tarixi” əsərində tarixi-əfsanəvi rəvayətdə çoxsaylı orduya malik Qazan və Qor adlı iki qardaşın adlarının çəkildiyini, tarixçinin bu iki qardaşdan tarixi şəxsiyyət kimi danışdığını göstərmişdir. M.Seyidovun araşdırmalarından aydın olur ki, Qazan xanın adı belə onu mifik təfəkkürlə bağlı surət kimi qəbul etməyə

imkan verir və o, tarixi şəxsiyyət kimi V-VI yüzilliklərdə Albaniyada – Ağvanda yaşamış, sonralar bu ad tarixi-toponomik yer adları kimi meydana çıxmışdır.

Xatırladaq ki, bu gün də Azərbaycan ərazisində “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarının ən əski obrazı Qazan xanın adı ilə bağlı oronimlər kifayət qədərdir. İsmayılı rayonunun İlıçı kəndində Qazandərə, Şamaxı rayonunda Qazandağ, Ordubad rayonunda Qazangəldəğ zirvəsi, Cəlilabad rayonunda Qazanqoşadağı, Ağcabədi rayonunun Hindarx kəndində Qazan təpə və s. Ancaq, təəssüf ki, bəzi tədqiqatlarda “qazan” tərkibli Qazandərə, Qazandağ və s. kimi toponomik adlar ev əşyalarının adları ilə əlaqədar metafor adlar kimi qəbul edilmişdir [2, 47].

M.Seydioyun şərhindən bilmək olur ki, Baybecan adına VII yüzilliyin coğrafiya bilgini Anania Şiraqlının “Coğrafiya” əsərində “Qambecan” şəklində toponomik ad-yer, vilayət adı kimi rast gəlinir: “Qambecan əvvəlcə adam kimi işlənmiş, sonra bu adamın yaşadığı yer onun adını daşımışdır. Coğrafiya bilginə görə, Qambecan vilayəti Ağvan – Alvan torpağında yerləşmiş və indiki Ağdaş rayonunu da əhatə etmişdir. Tarixdən bəllidir ki, o, bir çox yüzilliklər boyu bağımsız- müstəqil xanlıq olmuşdur. Bu vilayət, sözsüz ki, VII yüzillikdən qabaq Qambecanın adını daşımışdır” [1, 126].

Alimə görə, “Qambecan” qam-şamanların Azərbaycan xalqının soykökündə duran qəbilə və qəbilə birləşmələrində tutduğu yeri, mövqeyi ilə bağlıdır və bu ad qamların hakim mövqedə durduqları çağda yaranmış, bu şəxsə qəbilənin baş qamı olduğuna görə “Qambecan” demişlər. “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarından bizə bəlli Bayandır xanın, yəni baş xaqanın atası “Qamğan”ın şaman mənası verən “qam” və “xan”, “qağan”dakı “ğan” tərkiblərindən yarandığını, sağır “nun”la deyilən “ğan”ın “ata” anlamını bildirərək, “qam” tərkibi ilə birlikdə “ata qam” (şaman) olmasını göstərən M.Seyidov Azərbaycan xalqının soykökündə duran ulu qəbilə birləşmələrindən bir nəçəsinin, o cümlədən hunların xristian, oğuzların islam, xəzərlərin yəhudi dinini qəbul etməsini, keçmiş qam-şaman dininə divan tutulmasını, baş qamların, şamanların qılıncdan keçirilməsini, qamçılıq-şamançılıqla bağlı yer, çay, şəxs adlarının xristian və islam dininin təsirinə məruz qalaraq dəyişdirilməsini, bu səbəblərdən “Qambecan”ın da “Baybecan” formasına düşməsinə qeyd etmişdir. Rüstəm Kamal bu fikri davam etdirərək yazır: “Qamğan oğlu – ulu əski bir şəcərəyə işarədir. Bayandır xan yalnız tayfa başçısı, böyük xan deyil, həm də qam- şaman şəcərəsinin nümayəndəsidir” [3, 13].

M.Seyidov əski çağlarla bağlı “Kitabi-Dədə Qorqud”un “Uşun qoca oğlu Səkerəyin boyu”nda adları çəkilən Əkərək//Aqaraq və Səkerək//Saqaraq adlarının etimoloji təhlilini vermiş, bu toponomik adları əski türk dilləri ilə bağlamışdır. Müəllifə görə, Aqaraq//Əkərək “aq” və “araq” sözlərindən yaranmışdır ki, “araq” və onun fonetik variantı “arıq” bir çox türk dillərində, eləcə də Azərbaycan dilində “Aydan arı, sudan duru” atalar sözlərində “arı” şəklində işlənmişdir.

Akademik V.V.Radlovun qədim türk dilləri lüğətinə istinad edən alim bu sözün “müqəddəs”, “təmiz”, “pak”, “yaxşıstər” anlamlarında olmasını xatırlatmış, “ag” və “araq//arıq//arı” sözlərinin birləşməsindən “uca”, “ulu”, “pak”, “təmiz” mənalı “Aqaraq//Əkərək” ad-sözünün yaranması qənaətinə gəlmişdir. Qədim mənbələrdə, o cümlədən Anania Şiraqlının “Coğrafiya” əsərində “Aqaraq” adının qala, çay, azərbaycanlıların yaşadıkları yer adı kimi rast gəlindiyini göstərən M.Seyidov “Aqaraq”ın hələ VII yüzillikdən çox-çox qabaqlar mifik görüşlərlə bağlı obraz, müqəddəs başlanğıc, tanrı adı olması, sonralar çay, qala, yer, şəxs adı kimi işlənməsi mülahizələrini irəli sürmüş və bu adların kökünü V-VII yüzillikdən daha əvvəlki çağlarda araşdırmağı düzgün hesab etmişdir.

M.Seyidovun mülahizələrinin doğruluğunu təsdiq edən bir sıra tarixi faktlar vardır. 1995-ci ildə Bakıda nəşr olunan “Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası” kitabında Əştərək rayonunun Əkərək kəndində 1931-ci ildə 32 nəfər (1828-ci il qaçqınlığından sonra), Talin rayonundakı Əkərək kəndində isə 1931-ci ildə 601 nəfər, Görüş rayonundakı Əkərək kəndində isə 1931-ci ildə bir neçə azərbaycanlı yaşaması göstərilmişdir. Qeyd edək ki, Dərələyəzdə Əkərli, Borçalıda Əkərək, Dağıstandakı Əkərli kəndlərində də tarixən azərbaycanlılar yaşamışlar. Naxçıvanın Sədərək rayonunun adının etimologiyası ilə əlaqədar tədqiqatlarda Sədərək sözünün “Kitabi-Dədə Qorqud” eposundakı Səkrək adından yaranması mülahizələrinə də rast gəlinir [4, 50-51].

Tədqiqatlarda Əkərək toponiminin etimologiyasını yunan mənşəli “aqro”, yaxud “əkmək” feili ilə bağlamaq cəhdləri olmuşdur. Lakin M.Seyidov “Əkərək” sözünün keçib gəldiyi tarixi yola, qədim türk dilləri lüğətinə əsaslanaraq, bu sözün “uca”, “ulu”, “pak”, “təmiz” anlamlarında olmasına dair fikir yürütmüşdür. Çünki əkinçiliklə, yer, əməklə bağlı qala, çay, şəxs adının yaranması bir o qədər də ağlabatan deyil. Fəzlullah Rəşidəddinin “Oğuznamə” əsərində də “aqar” tayfasının adı çəkilir. Alban tarixçisi Gəncəli Kiraqos da öz “Şahnamə”sində türklərin içində aqar//əkər tayfa birliyini xatırlayır. Deməli, bu adda çay, qala, yer, şəxs adı olduğu kimi tayfa adı da olmuşdur. Etnonimin toponimə, yaxud toponimin etnonimə

çevrilməsi türk dillərində bir sistem kimi mövcud olmuşdur ki, bu da Oğuz, Bayat, Bayandır, Baybecan və s. kimi adlarda özünü göstərir.

M.Seyidovun elmi yaradıcılığında “Kitabi-Dədə Qorqud” qəhrəmanlarından Aruz adının semantik, etimologiyə baxılış şərhi də inandırıcı görünür: “Bizcə, “Aruz” adı “ar” və “uz” tərkiblərindən ibarətdir. “Ar”... “kişi”, “insan”, “igid” deməkdir. Çox ehtimal ki, “uz” isə “ışq”, “yaruq”, “şua” mənalarında işlənir; çünki “uz” tərkibinə, adətən, işıqla bağlı “gündüz”, “ulduz” və bu kimi sözlərdə rast gəlirik” [1, 44]. Alimə görə, Aruz “ışq, od kişisi, od adamı” anlamındadır, “ar”ın “qırmızı”, “qırmızımtraq” mənaları “Aruz”u “qırmızı işıq” anlamına gətirir. Oğuzlar qırmızı işıq, yəni “aruz” deyərkən günəşi, ola bilsin ki, böyük odu göz qarşısına gətirmişlər. Bizcə, alimin fikirlərində böyük həqiqət var. Çünki xalqımızın tarixində, həyat və məişətində vaxtilə mövcud olmuş ikinci adalma ənənəsinin izləri folklor materiallarında özünü göstərir. Fikrimizcə, çağdaş dövrümüzdə ərə gedən qızın ərinin soyadını qəbul etməsi faktının kökündə də 2-ci ad məsələsinə yaxınlıq var. Xalq arasında da deyilir: Qız idim, sultan idim, ərə getdim, xan oldum.

Araşdırmalara nəzər saldıqca əsl tarixin söz-adlarda yaşamasının bir daha şahidi oluruq. M.Seyidovun bu sahədə apardığı tədqiqatlar aydın sübut edir ki, Azərbaycan qədim türk yurduudur və Azərbaycan türkləri bu yurdun: Bakının, Qarabağın, Gəncənin, Şərurun, Naxçıvanın, İrəvanın, Göyçənin, Ağbabanın, Bərdənin, Təbrizin, Ərdəbilin, Şirvanın, Muğanın, Dərbəndin əzəli və əbədi sakinləridir.

Ədəbiyyat

1. Seyidov M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı: Yazıçı, 1989, 496 s.
2. Məmmədov N. Azərbaycanın yer adları. Bakı: Azərnəşr, 1993, 184 s.
3. Rüstəm K. “Kitabi-Dədə Qorqud”: arxaik ritual semantikasi. Bakı: Elm, 1999, 72 s.
4. Bağirov İ. “Kitabi-Dədə Qorqud” və Naxçıvanda yer adları // “Tarix, ictimaiyyət, coğrafiya tədrisi” jur., 1972, № 1, s. 46-47

XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN HEKAYƏSİNDƏ İSLAM MAARİFÇİLİYİ VƏ ŞƏXSİYYƏTİN PORTRET ÇİZGİLƏRİ

Əhmədov Q.H.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Azərbaycanda XIX əsrin əvvəllərindən A.Bakıxanov, M.F.Axundov, H.Zərdabi və digər maarifpərvər ziyalılarla başlayan maarifçilik hərəkatı XX əsrin əvvəllərində yeni bir müstəviyə qədəm qoydu. Azərbaycandan təhsil almaq üçün Rusiyaya, eləcə də Avropa ölkələrinə üz tutaraq oxumuş, getdikləri ölkələrin mədəni-ictimai həyatına bələd olaraq geri qayıtmış həmin ziyalılar gördükləri, bələd olduqları həyat tərzinə uyğun yeniliklər etmək üçün Azərbaycanın ictimai-mədəni həyat meydanına atıldılar. Qeyd etmək lazımdır ki, həmin ziyalılarla eyni vaxta təhsil almaq üçün Türkiyəyə, İrana da üz tutan azərbaycanlılar var idi. Lakin bu iki Şərq ölkəsinə üz tutanlar daha çox və əsasən dini təhsil almaq üçün gedənlər idi. Təhsil alıb geri qayıtdıqdan sonra onlar da Azərbaycanda baş verən həm ictimai-siyasi, həm də ictimai-mədəni hadisələrdə yaxından iştirak etməyə başladılar. Bunu əsrin əvvəllərində fəaliyyətə başlayan xeyriyyə cəmiyyətlərinin tərkibinə nəzər salanda da görmək mümkündür. Belə xeyriyyə cəmiyyətlərindən biri Ə.Ağayevin (həmin cəmiyyətin katibi idi) “cəmiyyəti-ehyayi-millət” adlandırdığı “Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti” və işçilərinin hamısının yalnız qadınlardan ibarət olduğu “Bakı Müsəlman Qadın Xeyriyyə Cəmiyyəti”ləri idi. Bu, onu göstərirdi ki, hətta dini idarələr də müsəlmanların maariflənməsi üçün cəhd göstərirlər. Nəzərə alaq ki, “Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin sədri Bakı Müsəlman Şiə Ruhani idarəsinin sədri Axund Mir Məhəmməd Kərim Mircəfərzadə idi.

Məhz bu dövrdən başlayaraq cəmiyyətdə mədəniyyətin dünya nailiyyətlərindən bəhrələnməsi, sənətin bütün sahələrinin tərəqqiyə yönəldilməsi başlıca istiqamətlər hesab edilir “müasirlik”, “millətçilik” kimi, “islamlaşmaq” şüarı irəli sürülürdü.

Bütün bu göstərilənlər Azərbaycan ictimaiyyətində, ziyalı, üləma və milli burjuazıyanın vəhdətindən yaranmış bir “ictimai-mədəni” təlatümün olduğundan xəbər verirdi. Təbii ki, bütün bu oyanış, təlatüm və inkişaf bədii ədəbiyyatdan yan keçə bilməzdi. Haqqında bəhs etdiyimiz dövrdə bədii ədəbiyyatda xalqın avamlığından istifadə etməklə və dini əlində bayraq edən, dinin adından istifadə edərək öz mənfəətlərini güdən din xadimlərinin tənqidi ilə bağlı yazılan əsərlərlə bir arada, əsl islam dəyərlərinə əsaslanan, həyatını islamın saf, təmiz, mütərəqqi ideyaları əsasında yaşayan və islamı bu şəkildə təbliğ edən cəmiyyət nümayəndələri də var idi.

Bu yazıda məqsədimiz XX əsrin əvvəllərindəki bu “ictimai-mədəni” təlatümün bədii ədəbiyyatda necə əks olunması, real həyatda baş verənlərin yazıçıların bədii yaradıcılığında öz təzahürünü necə tapmasına aiddir. Ə. Haqverdiyevin “Ata və oğul” hekayəsində qovurmaçı Səlim öz güzəranının pis olmasını özünün bisavad olmasında görür və məhz bu məqsədlə oğlunu oxumağa qoyur. Oğul Xəlilin təhsil alması və savadlanması üçün axund Mirzə Nəsim səy göstərir və uşağın ağıllı, fərasətli olduğunu görərək atası öldükdən sonra dostu Ağə Hüseynə tapşırır. Beləliklə, Xəlil ona verilən təhsilin və həyat təcrübəsi nəticəsində şəhərdə özünə yaxşı bir ad qazanır. Bütün bunların nəticəsidir ki, o ölərkən öz oğluna bunları vəsiyyəət edir:

“.....bala, bu gündən ömrünün axırmədək sən bunu heç xəyalından çıxartma ki, müsəlmansan. Quranın və peyğəmbərin şəriətinin hökmlərinə həmişə itaət elə və bilgilən ki, bu itaətin axirət ruyi-səfidliyindən səvay, dünya xoşbəxtliyi də sənənlə olar və Allahın əli və kölgəsi heç vaxt sənə üstündən kəm olmaz. Oğul, cavansan, cavanlığın səhv və xatası olar, çalış xəta etmə. Əgər, xudanəkərdə, səndən bir səhv baş versə, tövbə elə, həmişə səy elə, heç kəsə sənə nə diləndən, nə əlindən və nə əməlindən ziyan dəyməsin” [1, 68].

Göründüyü kimi, islam, onun mənəvi dəyərləri əhalinin bütün təbəqələri arasında yayılaraq, onların öz həyatlarını bu mənəvi dəyərlərlə tənzimləməsini şərtləndirirdi. Bu isə insanları həm mənəvi, həm də ruhani cəhətdən qidalandırır, onları bir şəxsiyyəət kimi zənginləşdirirdi.

Bütün bu göstərilənlər İslam dininin Azərbaycan xalqının mənəviyyatında oynadığı böyük rolun təsiri idi. Məhz bunun nəticəsidir ki, zaman-zaman ədəbiyyatımız da mənəviyyatımızın zənginləşməsində islam dinindən, onun təsir gücündən bəhrələnərək öz töhfəsini vermişdir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan nəsr antologiyası: 5 cildə, II c., Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 368 s.
2. Əhmədov B. B. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: 3 cildə, I c., Bakı: Apostrof, 2010, 434 s.
3. Haqverdiyev Ə. Seçilmiş əsərləri: 2 cildə, II c., Bakı: Lider nəşriyyatı, 408 s.

QLOBALLAŞMA DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCAN DİLİNDƏN İSTİFADƏ AKTUAL PROBLEM KİMİ

Əliyev E.T.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

"Hər bir xalqın milliliyini, mənəvi dəyərlərini yaşadan, inkişaf etdirən onun dilidir. Mən keçmişdə də demişəm və bu gün də deyirəm, şəxsən arzum ondan ibarətdir ki, hər bir azərbaycanlı çox dil bilsin. Ancaq birinci növbədə öz ana dilini - dövlət dilini yaxşı bilsin. Bizim çox gözəl, zəngin, cazibədar dilimiz var" [3]. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevdən gətirdiyimiz sitatdan da məlum olur ki, ölkə rəhbərliyi doğma dilimizə daim diqqət və qayğı göstərmişdir. Bu diqqətin davamı kimi İlham Əliyev 2018-ci il 1 noyabr tarixində “Azərbaycan dilinin saflığının qorunması və dövlət dilindən istifadənin daha da təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında” Fərmanını imzalamaqla dilimizin inkişafı məsələsinin bəşəri problem kimi cəmiyyətimizin qarşısına qoymuşdur. Dil haqqındakı dövlət sənədlərini rəhbər tutaraq dilimizin inkişafına dəstək verəcək layihələr hazırlamaq, araşdırmalar aparmaq və yeni həll yolları irəli sürmək biz dilçilərin üzərinə düşən vəzifələrdəndir.

Dövlət dili və onun ayrı-ayrı şöbələri Bəkir Çobanzadə, Məmmədəğa Şirəliyev, Əbdüləzəl Dəmirçizadə, Səlim Cəfərov, Muxtar Hüseynzadə, Əliheydər Orucov, Ələvsət Abdullayev, Fərhad Zeynalov, Qəzənfər Kazımov, Buludxan Xəlilov, Ramazan Məmmədov, Astan Bayramov və başqa dilçi alimlərimizin böyük ordusu tərəfindən daim araşdırılıb və bu gün də araşdırılır.

Dil hər bir xalqın milli varlığını, milli kimliyini təsdiq edən əsas dəlildir, sübutdur. Çox maraqlı vəziyyətdir ki, insanlar arasında dövlət dilinə qayğı azalıb. İnsanlar öz nitqlərində ədəbi dili tez-tez pozur və bunu adi hal kimi qəbul edirlər. Ədəbi dilin pozulma halları böyüyən gənc nəslin də nitqində pozuntulara səbəb olur. Belə halları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Əcnəbi dildə işlənen sözləri Azərbaycan dilindəki sözlərlə qarışıq istifadə etmək (hay, xaroşo, qudbay qaqa),
2. Dialekt sözlərin ədəbi dildə istifadəsi (tifar, noluf, getcəx və s.)
3. Leksik normanı pozmaqla (güclü leysan yağışı)
4. Orfoqrafik normanı pozmaqla (bu hal geniş vüsət almışdır. Belə ki, son dövrlərdə çap olunmuş sinif dərslikləri belə yetərinə orfoqrafik səhvlərlə doludur. Lakin unutmamaq olma ki, bu dərsliklər yenidən

dilin inceliklərini öyrənən şagirdlər üçün vahid normativ hüquqi sənəd kimidir. Burada buraxılan adı bir səhv gələcəyi top atəşinə tutmaq kimidir.)

5. Orfoepik normanı pozmaqla (sözü yazıldığı kimi oxumaqla, məsələn: Əllərini üzüb məndən; sözün vurğusunu səhv tələffüz etməklə və s.)

6. Mətbuat səhifələrində yersiz terminologiyaya yer verilməsi, məsələn: yaradıcı gənclər əvəzinə kreativ gənclər ifadəsinin işlədilməsi halları. Bu kimi pozuntular ölkə mediasında da daim tənqid olunmuşdur. Belə ki, araşdırmalar nəticəsində məlum olmuşdur ki, "...televiziyların monitorinqi əsasında məlum olan 850 dil pozuntusu faktından 371-i fonetik, 177-si leksik, 200-ü qrammatik, 104-ü isə üslubi səviyyədə pozulmadır" [2]. Bu da onu deməyə əsas verir ki, qloballaşan dünyada dilimizin inkişafı məsələsini birinci növbədə elə mətbuatımızı təkmilləşdirməklə başlamaq lazımdır.

7. Sosial şəbəkələrdə dilimizin sözlərinin necə gəldi ixtisar edilməsi (təşəkkür sözünün əvəzinə tşk, salam sözünün əvəzinə slm və s.)

8. Tərcümə və dublyaj nümunələrinin mətni də dilimizin zəngin ifadə imkanlarıyla müqayisə edilməyəcək dərəcədə aşağı səviyyədədir [1].

9. Respublikamızda mövcud olan ktetonimlərdə də dilimizin pozulma halları daha acınacaqlı vəziyyətdədir, məsələn: Green House (Sumqayıtda), Mother Care (Bakı), "Çudo Peçka" (Bakı).

10. Reklam lövhələrində "Mərkəz Lahmacun" (Bakı), "Satici qız teleb olunur" (Sumqayıt) və s. bu kimi leksik ifadələrə geniş yer verilməsi dilimizin inkişafına mənfi təsir göstərən amillərdir.

Dövlət dilinə qayğı və diqqət məsələsini ancaq dövlət orqanlarına həvalə etmək heç də doğru olmaz. Bu işdə hər bir gənc, hər bir vətəndaş birgə fəaliyyət göstərməlidir ki, dilimizin saflığı qorunub saxlanılsın.

Ana dilindən danışanda yazılı nitqimizdən də danışmalıyıq. Azərbaycan ədəbi dilinin yazılı formasında da acınacaqlı vəziyyət mövcuddur. Belə ki, tez-tez dəyişən orfoqrafiya lüğətində dəyişən sözlər baba, ata və oğul arasında uçurum yaradır: vasitəsilə-vasitəsi ilə, kiprik-kirpik, məşhur-məşşur və s.

Ədəbiyyat

1. <http://salamnews.org/az/news/read/266581>
2. <https://report.az/media/azerbaycan-dilinin-normalarini-pozan-televiziyların-adları-aciqlanıb/>
3. <https://news.milli.az/culture/248871.html>

BƏDİİ ƏDƏBİYYATDA DİALOJİ NİTQIN MİLLİ SƏCİYYƏLİLİYİ

Eminli B.İ.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Dilin kommunikativ funksiyası ümumxalq dili vahidlərinin insanların ünsiyyət şəraitindən, məqsədindən asılı olaraq, cəmiyyətin ayrı-ayrı üzvlərinin qarşılıqlı təsirinin müxtəlif növlüylüyündən müvafiq istifadəsini müəyyən edir. Dialoji nitq ümumxalq dilinin funksional-üslubi danışq müxtəlif növlüylüyü forması kimi, dilin kommunikativ funksiyasının parlaq tərənnümünü özündə əks etdirir. Belə ki, məhz dialoji nitqdə məlumat insan kollektivinin ardıcıl qarşılıqlı ünsiyyətinə keçir. Dialoji nitq məişətdə, televiziya və radioda (müsahibə), internetdə insanların gündəlik həyatının bir hissəsini təşkil edir.

L.P.Yakubinski yazırdı ki, dil insan davranışının müxtəlif növlüylüyüdür, psixoloji faktıdır, insan orqanizminin təzahürüdür, sosioloji faktıdır, insanların birgə fəaliyyətindən asılıdır. Dialoq nitq ünsiyyəti kimi, nitq fəaliyyətində əməkdaşlıq kimi təzahür edir. Dialoqun bütün xüsusiyyətləri onun yaranma, bürüzə vermə spesifikasiyası ilə əlaqədardır ki, bu da müəyyən şəraitdə həmsöhbətlərin şifahi spontan nitqini yaradır.

Bədii ədəbiyyatda dialoq ikili xarakter daşıyır. Bir tərəfdən, dialoji nitqin onun müəllifi tərəfindən işlənməsi, digər tərəfdən, bu nitqin canlı danışq dilinə əsaslanması. Bədii ədəbiyyatda dialoqun mövzusu təbii olmur, müəllifin istəyi ilə olur. Ona görə də bədii əsərdə məişət situasiyalarına aid söhbətlərə az rast gəlinir. Eləcə də bədii nitqdə dialoqda pərişanlıq, mövzu olmadığından pauza baş vermir. Bu hallar gündəlik canlı nitqdə baş verir. Dialoq bədii söz mətni kimi dramda aparıcıdır, epik əsərlərdə də rast gəlinir. Dialoq müstəqil publisistik, fəlsəfi janr kimi də mövcuddur. (məsələn, Platonun dialoqu)

Bədii dialoqda danışq nitqi xüsusiyyətləri imitasiya olunur, şifahi ünsiyyətin mümkün olduğu qədər həyata keçir. Halbuki bu proses müəllifin düşünülmüş, planlaşdırılmış hərəkətləri ilə xarakterizə edilir ki, bu da şifahi kommunikasiyanın spontan xarakterinə ziddir. Bədii mətnə personajların nitqi müəllif təəvvüründə şifahi ünsiyyətin yazılı qeyd olunmuş imitasiyasıdır, belə dialoq özündə, eyni zamanda, şifahi

və yazılı nitq cizgilərini birləşdirir. Bədii mətnin spesifikasiyası “daxili” (personajlar arasında) və “xarici” (müəllif və oxucu arasında) kommunikasiyanın mövcudluğu ilə üzə çıxır.

Danışq dili dialoqu özündə aşağıdakıları əks etdirir: çox sayda danışq vahidləri və loru sözlərin işlənməsi, emosional-ekspressiv leksikanın geniş istifadəsi və sintaktik vahidlərdən - sadə cümlələr və bağlayıcısız cümlələrin işlənməsi, milli kolorit daşıyan frazeoloji vahidlərin işlənməsi, intonasiyanın mühüm rolu. Danışq dili qısa, natamam sadə konstruksiyalar tələb etdiyi üçün xüsusi yeri dilxarici faktorlar - intonasiya, mimika alır. Vasitəsiz nitqin formalarında dialoq daha çox məişət danışq dilinin xüsusiyyətlərini əks etdirir. Dialoqun təbiəti onun mürəkkəbliyini ehtimal edir. Dialoq məzmunca qarşılıqlı əlaqədə olan birləşmələrin fikir, mühakimə, nitq sıralanmasının məntiqi zəncirinin ifadə vasitəsidir ki, burada iki danışan sanki bir fikir, quruluş yaradır və burada mövzu iki nəfər arasında müəyyən edilir. Mürəkkəb vahid kimi, dialoqun spesifikasiyası sıx şəkildə onun tematik bütövlüyü, məzmunun inkişaf xarakteri ilə, fikrin hərəkəti ilə əlaqədardır. Dialoqun xarakteri aşağıdakı faktorlardan, onların cəmindən ibarətdir: söyləmin məqsəd və predmeti, danışanların hazırlıq səviyyəsi, həmsöhbətlər arasında münasibət, onların söyləmələrə, konkret ünsiyyət şəraitinə münasibəti.

L.D.Yakubinskiyin fikrincə, nitq məsələnin nə yerdə olduğunu anlayan dinləyiciyə möhtacdır. İnformasiyanın əlavə ötürücüsü olan vasitələrinə mimika, jest, müxtəlif bədən hərəkətləri xidmət edir, danışanın intellektual və emosional halı ilə əlaqədardır. Nitq xarici bütün faktorların təsiri dialoqun strukturunda əks olunur. Reaksiyanın xarakteri dialoqun modalıq xüsusiyyətlərini müəyyən edir.

Danışq dialoq nitqinin əsas xüsusiyyəti replikaların qısalığı, natamam söyləmələrin olması, qeyri-verbal ünsiyyət vasitələrinin geniş işlənməsi, intonasiya, sərbəstlik, nitqə hazırlıqsız olmaq, danışq dili üçün xarakter olan leksikaya (slenq, jarqonizmlər və s.) sahib olmaq və s. ilə şərtlənir. Bədii əsərlərdə bu məqamlar müəllif remarkaları vasitəsilə əks olunur. Dialoq vahidliyinin əsas növü sual-cavab kompleksidir. Reaksiya xarakterinə böyük əhəmiyyət verilir. Bununla əlaqədar, ziddiyyət, razılıq, əlavə replikaları, mövzunu müşayiət edən və onu başqa səmtə yönəldən replikaları göstərmək olar. Reaksiya xarakterinə uyğun olaraq müvafiq dialoq tipləri seçilir. Bir qayda olaraq, cavab növbəti sualın yaranmasına səbəb olur. Təkrar replikalar da bu zaman mühüm rol oynayır. Belə ki replikalar özlüyündə daxilən intonasiya ilə bağlanmış cümlələri (cümlə birləşmələrini) və dialoq elementlərini əks etdirir. Dialoq spesifik vasitələrində dilin konkret mücəssməsidir, nitq ünsiyyəti formasıdır, insanın nitq fəaliyyəti sferasının yaranması, dilin mövcudluq formasıdır. Qərb sənətsünaslığında mövcud olan təsnifata görə dialoji nitq monoloji nitqdən daha üstün sayılır. İlk öncə ona görə ki, monoloji nitqdə diktat, avtoritarlıq, birmənəlik başlanğıcları daha güclüdür. Dialoji nitqdə isə demokratik əsaslar, plüralizm və tolerantlıq üstünlük təşkil edir. Aydın məsələdir ki, bu təsnifat qərb mədəniyyətinin tarixi inkişafının özəlliklərindən, qərb insanların təbiətlərinin təsirindən yaranıb və qərb mədəniyyəti üçün qənaətbəxş sayılır.

Şərq mədəniyyətində də dialoji nitq nadir hadisə deyil, amma monoloji nitq də mənfiliyin, təkəbbürlülüyün və antidemokratikliyin təzahürü kimi qavranılmayıb. Əksinə, şərq mədəniyyətinin hər zaman sözlü adamlara ehtiyacı var idi, ona görə də klassik poeziyanın bütün növlərində monoloji nitq ən səmərəli ünsiyyət vasitəsi kimi qəbul olunmuşdu. Bədii əsərlərin dil və üslub cəhətdən səlisləşməsinin, yüksək bədilik nümunələrinə çevrilməsinin mühüm səbəblərindən biri dialoqlarda məişət leksikasının, canlı danışq frazeologiyasının işlənmə tezliyinin artması ilə izah etmək lazımdır. Obrazların səciyyələndirilməsində, nitqin fərdiləşdirilməsində leksik material mühüm rol oynayır. Başqa sözlə desək, mətnə, nitq şəraitinə uyğun olaraq istifadə olunan həmin dil materialları obrazların özünü ifadə vəzifəsini yerinə yetirir. Bu həmçinin danışq-məişət leksikasının semantikasına da bağlıdır. Məsələn, həmin söz qrupları adətən, emosional-ekspressiv mənə çaralarına görə zəngindir, mətnə nəzərə çarpacaq dərəcədə deyim tərəvəti, duzluluq, canlı danışq dilinin ətrini bəxş edir. Məsələn:

Ağasəlim – Sən öləsən, bir dəli şeytan deyir ki, gir onun kabinetinə. On beş min çırp stolunun üstünə.
[2, 175]

Qulu – Sən öləsən, dərimizə saman təcək...Gedib oturub o ki var vurmuşam...

Nəcəf – Götür zəhərlən. [2, 134]

Danışq məişət leksikasına personajların təfəkkür tərzinə, mədəni səviyyəsinə və dünyagörüşünə uyğunlaşdırılmış danışığı üçün münasib üslubi laydır. Canlı və təbii səslənmə keyfiyyətlərinə görə dialoqlarda xüsusi siqlət qazanır. Zəngin ekspressiv mənə çaralarına belə ifadələr dialoji nitqə xüsusi yığcamlıq və sadəlik gətirir. Məsələn:

Səxavət – Təqsir bizdədir.

Gözəl – Burnunun iki deşiyindən tökülsün.

Almurad – Demə! Demə! Gözündən gəlsin. [2, 251]

Bu cür danışiq frazeologizmləri həm replikaların koloritli çıxmasına xidmət edir, həm də dramatismi gücləndirir və konflikti dərinləşdirir. Frazeoloji birləşmələrə məxsus yığcamlıq, obrazlılıq emosional ovqat yaradır., ekspressivliyi zənginləşdirir. Məhz bu xüsusiyyətləri danışiq-məişət leksikasının dramaturgiya dilində işlənmə intensivliyinə təkan verir. Onlar dramatik situasiyalara aydınlıq vermək, personajların subyektiv münasibətlərini orijinal üslubi çalarlarla canlandırmaq üçün olduqca əhəmiyyətlidir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev N. Nitq mədəniyyəti. Bakı: ADPU nəşriyyatı, 2013, 277 s.
2. Əfəndiyev İ. Seçilmiş əsərləri. 3 cildə, III cild. Bakı: Avrasiya Press, 2005, 448 s.
3. Диалогическое единство как коммуникативная единица //Всесоюзная научная конференция «Коммуникативные единицы языка», М.,1984, с. 79-81
4. Якубинский Л.П. Избранные работы: Язык и его функционирование, М., 1986, с.17-58

ƏDƏBİYYAT DƏRSLƏRİNDƏ ŞAĞİRDLƏRİN VƏTƏNPƏRVƏRLİK TƏRBİYƏSİ

Ərşadlı Ş.F.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Azərbaycan

Müasir mərhələdə ümumtəhsil məktəblərində ədəbiyyat tədrisi prosesində yüksək ideya-bədii dəyərə malik əsərlərin öyrənilməsi, bədii mətnin oxunması, qavranılması və qiymətləndirilməsi əsasında şagirdlərin dünyagörüşünün genişləndirmək, milli və ümumbəşəri mənəvi dəyərləri mənimsətmək, nəticə etibarilə onların vətənpərvər şəxsiyyət kimi formalaşmasına nail olmaq mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu prosesdə şagirdlərdə xüsusi bacarıqların, bədii əsəri oxumaq, təhlil etmək qabiliyyətinin formalaşdırılması böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Ulu Öndər Heydər Əliyev demişdir:” Bizim ədəbiyyatımızın xalqımıza etdiyi ən böyük xidmət ondan ibarətdir ki, şairlərimiz, yazıçılarımız öz əsərləri ilə Azərbaycanda, xalqımızda, millətimizdə daim milli hissiyyəti oyatmağa çalışmışlar. Milli özünüdərk, milli oyanış, dirçəliş prosesi birinci növbədə ədəbiyyatdan keçir...Əgər şair Azərbaycanı vəsf edirsə və Azərbaycanın nə qədər gözəl, nə qədər qüdrətli, nə qədər iftixar hissi doğuran bir ölkə olduğunu öz şeirində göstərsə, demək, bu, hər bir azərbaycanlıda öz vətəninə, torpağına məhəbbət hissi yaradır” [1, 114-115].

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2013-cü il 24 oktyabr tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”nda ölkənin modernləşməsi üçün zəruri olan insan kapitalını inkişaf etdirmək və bununla Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq rəqabət qabiliyyətini yüksəltmək, məsuliyyətini dərk edən, demokratiya prinsiplərinə və xalqının milli ənənələrinə, insan hüquq və azadlıqlarına hörmət edən, azərbaycançılıq ideyalarına sadıq olan, müstəqil və yaradıcı düşünən vətəndaş və şəxsiyyət yetişdirmək, milli mənəvi və ümumbəşəri dəyərləri qoruyan və inkişaf etdirən, geniş dünyagörüşünə malik şəxsiyyət formalaşdırmaq təhsil sisteminin başlıca vəzifələri kimi müəyyənləşdirilmişdir [2].

Məlumdur ki, ümumtəhsil məktəblərində ədəbiyyat fənninin xüsusi mövqeyiə malikdir. Şagirdlərin yaş, qavrama, bilik səviyyəsi nəzərə alınmaqla seçilib kurikulumda daxil edilmiş şifahi və yazılı ədəbiyyat nümunələri şagirdlərin vətənpərvərlik tərbiyəsini uğurla həyata keçirməyə imkan verir. Sərbəst fikirli, idraklı, cəmiyyətdə yaşayıb onunla ayaqlaşmağı, ona qayğı göstərməyi, cəmiyyətin mənafeələrini düşünməyi, həm də cəmiyyət quruculuğundakı nöqsanlara qarşı barışmaz olmağı, mütərəqqi yeniliyi vaxtında görməyi bacaran, onların dərinləşdirilməsində fəal iştirak edən, demokratik ruhlu, humanist şəxsiyyət yetişdirmək tələbi fənn kurikulumuna daxil edilmiş əsərlərin ideya- məzmununu şərtləndirmişdir.

Ədəbiyyat dərslərində məktəblilərin vətənpərvərlik tərbiyəsi onların maraq dairəsi, həyat təcrübəsi və ədəbiyyat tariximiz haqqında zəruri təsəvvürlərin formalaşdırılması zəminində həyata keçirilir. Bu məqsədlə müəllimin ədəbiyyatımızın geniş imkanlarını nəzərə alaraq şagirdlərin vətənpərvərlik hissinin, mənəvi-estetik duyumunun inkişafında, dünyagörüşünün genişlənməsində əhəmiyyətli ola biləcək mövzulara xüsusi diqqət yetirməsi məqsədəuyğundur. Ədəbiyyatın məktəbdə öyrədilməsi zamanı şagirdlərdə vətənpərvərlik hissinin sinifdən-sinfə keçdikcə, ardıcıl və sistemli formalaşdırılması diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Bədii ədəbiyyatı özünəməxsus məfkurə, təlim - tərbiyədə qüdrətli bir vasitə olması sosioloji təhlillə

məhdudlaşmadan hər mətni onun ədəbi-bədii gözəllikləri, ədəbi dilin inçəlikləri əsasında təhlil prinsipini əsas götürür.

Yazıçı Elçin Hüseynbəylinin V sinifdə ədəbiyyat dərslərində öyrənilən “Firuzə qaşlı xəncər” hekayəsi şagirdlərə vətənə məhəbbət, düşməyə nifrət hissinin aşılınması üçün böyük imkanlar açır. Erməni işğalçılarına qarşı müharibədə azərbaycanlı qadının qəhrəmanlığından söz açan bu hekayənin təhlili üzrə dərstdə şagirdlərə əsərlə bağlı açıqlamalar” mətni ilə tanış olmaq tapşırılır:

“Torpaqlarımıza göz dikmiş xain qonşularla müharibənin qurbanları təkcə düşməyə qarşı döyüşlərdə yaralanan, həlak olan əsgərlər deyil, həm də dinc əhali, qoclar, qadınlar, uşaqlar, xəstələrdir. Xarici havadarlarına arxalanan erməni işğalçıların törətdiyi müharibə cinayətləri bir milyonadək dinc əhəlinin yurd yerlərini tərk etməsinə, öz doğma torpağından qaçqın düşməsinə səbəb olmuşdur.

Ədib “Firuzə qaşlı xəncər” hekayəsində Xocalı soyqırımının qurbanlarından söz açır. Əsərin qəhrəmanı Zeynəb düşmən öz körpəsini xilas etmək üçün hər cür fədakarlığa hazırdır, nə könüllü döyüşünün ölümünə, nə də diri-diri basdırılan soydaşlarımızın taleyinə laqeyd qala bilmir. Gözlənilmədən düşmənlə qarşılaşan Zeynəb amansızlıqla qətlə yetirilmiş günahsız insanların qisasını almaq üçün özündə güc tapa bilir.

Ürəyindən keçənləri qəhrəmanın tez-tez dilinə gətirməsi, keçmişdə olanları xəyalında canlandırması onun bitkin obrazını yaratmaq üçün yazıçının istifadə etdiyi bədii vasitələrdir. Hekayədə epitet, bənzətmə kimi təsvir vasitələrinə də müraciət olunmuşdur. Əsəri diqqətlə oxuyun, onların rolunu aydınlaşdırmağa çalışın.”

Mətnlə tanışlıqdan sonra kiçik qruplarda aşağıdakı suallar üzrə iş təşkil edilir::

1. Baş qəhrəmanın – Zeynəbin yaddaqalan obrazını yaratmağa yazıçı necə nail olmuşdur?
2. Zeynəbin xasiyyətindəki hansı cəhətlər körpəsini xilas etməsinə səbəb oldu?
3. Düşmən obrazlarını səciyyələndirən başlıca cəhətlər, sizcə, hansılardır? Fikrinizi nümunələrlə əsaslandırın.

4. Hekayədə işlənmiş bədii təsvir vasitələrinin fikrin təsir gücünün artırılmasında rolunu aydınlaşdırın.

5. Əsər hansı mövzuda yazılıb?

6. Əsərdə yazıçının oxucuya çatdırmaq istədiyi əsas fikir (ideya) nədir?.

Kiçik qrupların təqdimatlarının mübadiləsi və müzakirəsi zamanı məktəblilər öz fikirlərini müstəqil, əsaslandırılmış şəkildə bildirir, xain qonşularımızın Vətənimizin 20 faizini işğal etməsindən, milyondan çox soydaşımızın öz doğma yurd-yuvasından qaçqın düşməsindən, Mübariz İbrahimov kimi qəhrəmanlarımızdan, şəhidlərimizdən söz açırlar.

Müzakirənin sonunda şagirdlərdə belə bir qənaət yaradılır ki, doğma vətənimizi qorumaq, işğal olunmuş torpaqlarımızı azad etmək hət bir azərbaycanlının müqəddəs borcudur. Şəhidlərimizin qanı yerdə qalmayacaq, qaçqınlarımız öz doğma yurdlarına qayıdacaq, əməksevər xalqımız öz yaradıcı əməyi ilə vətənin yaralarını sağaldacaqdır.

Dərsin sonunda şagirdlərin təklif olunan mövzulardan biri üzrə esse yazırlar:

1. Vətənə gəldim, imana gəldim.
2. Vətəni sevməyən insan olmaz.
3. Qüdrətli ordumuz yurdumuzu işğaldan azad edəcəkdir.

Təcrübə göstərir ki, vətənpərvərlik, qəhrəmanlıq mövzusunda əsərlərin, esse, inşa yazıların müzakirəsi ardıcıl, sistemli şəkildə aparılması şagirdlərin vətənpərvərlik tərbiyəsini daha məqsədyönlü şəkildə həyata keçilməsini təmin edir.

Ədəbiyyat

1. Heydər Əliyev ədəbiyyat və incəsənət haqqında. Tərtib edən S. Şükürov. Bakı: Günəş, 2004
2. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. “Azərbaycan müəllimi”, 25 oktyabr, 2013. N41(8558)
3. Həsənlı B., Hüseynoğlu S., Səfərova Ə., Quliyev Ə. Ədəbiyyat. V sinif, Müəllim üçün metodik vəsait. Bakı: Bakınəşr, 2016.
4. Hüseynoğlu S., Həsənlı B., Səfərova Ə., Quliyev Ə. Ədəbiyyat. V sinif üçün dərslik. Bakı: Bakınəşr, 2016.

MULTİKULTURALİZM SİYASƏTİ VƏ AZƏRBAYCANÇILIQ İDEYASI

Hacıyev A.N.

Mingəçevir Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Ontoloji baxımdan insan varlığının nəzəri əsaslarını “*ideya*” və onun yüksək təşəkküllü və sistemləşdirilmiş forması olan “*ideologiya*” təşkil edir. İdeya hər hansı fərdin, şəxsiyyətin və bəşəriyyətin mövcudluğuna real, mütərəqqi məzmun verən, onu bu gündən sabaha aparan, insan həyatına dəqiq və cilalanmış stimül gətirən məfhum kimi təzahür edir. Geniş mənada ideya hər hansı bir hərəkətin, predmetin və hadisənin düşünülmüş praobrazıdır. Qədim yunan filosoflarından bəri müasir dövrə qədər bütün mütəfəkkirlər ideya haqqında qiymətli fikirlər söyləmişlər. Onların tərənnüm etdiyi baxışlar vahid və dəyişməz bir etalonun ifadəsi idi: “İdeya - reallığın və həqiqətin əbədi praobrazıdır”. Klassik alman fəlsəfəsinin böyük əsərlərini yaratmış Vilhelm Hegel (1770-1831) ideyaya son dərəcə orijinal bir tərif vermişdi: “İdeya bütün inkişaf prosesinin tacı olan obyektiv bir həqiqətdir, konkret subyektlə obyektin, düşüncə ilə reallığın uyğunlaşmasıdır” [1].

İdeya keyfiyyət baxımından ideologiyaya transformasiya olunaraq, sistemli və nizamlı baxışlar kimi müxtəlif sosial qrupların, təşkilatların, etnosun və siyasi sistemin maraqlarını ifadə etmək vəzifəsini öz üzərinə götürür. “*İdeologiya*” termini XVIII əsrdə fransız alim və filosof Antuan Destyut de Trasi (1754-1836) tərəfindən müasir elmi dövriyyəyə daxil edilmişdir [2].

Məzmun cəhətdən ideologiyalar ictimai-siyasi, etnik-milli və sinfi mahiyyət kəsb edir. Xarakter cəhətdən isə onları mütərəqqi və mürtəce kimi iki fərqli kateqoriyaya ayırmaq qəbul olunub: 1.Ümumbəşəri dəyərləri ifadə edən ideologiyalar (plüralizm, liberalizm, humanizm, multikulturalizm və b.). 2.Mütərəqqi, ümumbəşəri dəyərlərə zidd olan ideologiyalar (nasionalizm, rasizm, faşizm, anarxizm və b.) isə mürtəce ideologiyalar hesab olunur.

Müasir dövlətlərin idarəçilik prinsipləri, bir qayda olaraq, sivil və yaxud dini ideyalara əsaslanır. Hər iki halda onlar mövcud etnosun siyasi hakimiyyətinin davamlı və uzunömürlü olmasına, həmçinin titul millətin *dövlət yaratmaq və onu qorumaq* istiqamətindəki birləşdirici və tənzimləyici funksiyalarını uğurla həyata keçirməsinə, real və potensial separatizm təhlükəsini minimuma endirməsi işinə xidmət edir. Burada ideyaların sistemləşdirilmiş və nizamlanmış məcmusu siyasi ideologiya kimi təzahür edir. Sonsuz təlatümlər, böhranlar, global problemlər əsri olan XX əsrdə qeyri-sabitliyə, anarxiyaya, ekstremizmə yol açan ən mürtəce ideologiyalara cavab olaraq, etnik birliklərin, siyasi qurumların, bütövlükdə isə bütün bəşəriyyətin davamlı mövcudluğunu və real inkişafını təmin etməyə hesablanmış plüralizm, liberalizm, pasifizm, kosmopolitizm və multikulturalizm kimi ən mütərəqqi ideyalar inkişaf etməyə başlamışdı.

XX əsrdə təşəkkül tapmış etnik-siyasi birliklər, qloballaşan milli-siyasi və ictimai-mədəni münasibətlər sistemində öz varlıqlarını qoruyub saxlamaq üçün əsrlərin sınağından çıxmış ideologiyaları özlərinə bayraq seçdilər. XX əsrdə yaranmış belə unikal etnik-siyasi birliklərdən biri də Azərbaycandır. Azərbaycan, Azərbaycan tarixi, Azərbaycan milləti kimi məfhumlar müasir dünyanın etnik-mədəni və geosiyasi nəzəriyyəsində ən geniş müzakirə obyektinə olan məsələlərdən biridir. Onlarla bağlı həm ölkə daxilində, həm də ölkənin hüdudlarından kənarda çoxlu sayda ciddi və ölkədə etnik-siyasi tarazlığı pozmağa çalışan qüvvələr mövcuddur. Belə bir şəraitdə isə Azərbaycan dövləti Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi altında daxili siyasi opponentlərin, eləcə də Azərbaycana tarixən və üzvi şəkildə xas olan etnik-siyasi birliyə qibtə, paxıllıq və hətta düşmənçilik münasibəti ifadə edən xarici qüvvələrin qarşısında ali “azərbaycançılıq” məfkurəsinə əsaslanan multimədəni siyasət faktorunun real və alternativliyi olmayan nümunəsini nümayiş etdirir.

Bəs azərbaycançılıq və multimədəni birlik ideyalarının sarsılmaz gücü nədədir? İlk növbədə o, Azərbaycan *siyasi* millətinin ümumi əxlaqi, mədəni, etnik-siyasi doktrinasıdır. O, tolerantlığa, dialoqa, kompromisə, qarşılıqlı yardıma, vətənpərvərliyə, mərhəmətə, birgəyaşayış qaydalarına əsaslanan mənəvi dəyərlər sistemidir. Bu sistem, eyni zamanda ictimai inkişafın ənənəvilik və fasiləsizlik prinsiplərini, təbii-hüquqi dəyərlərin toxunulmazlığını dəstəkləyir və cəmiyyətin normal inkişafı üçün zəruri şərait yaradan, insanın bütün fəaliyyət sferalarında mütləq suverenliyini əsas şərt hesab edən liberallığı və davamlı islahatlar yolu ilə cəmiyyətin sosial-iqtisadi və ictimai-mədəni strukturlarının dəyişdirilməsini təsdiq edən reformizmi və modernizmi reallaşdırır. Bir sözlə, azərbaycançılıq fenomeni mədəni plüralizmin və vəhdətin spesifik sintezindən yaranmış mütərəqqi ideya olaraq, yaşamaq hüquqları olan bütün pozitiv ideyalara və müxtəlifliklərə səmimi hörmət və himayədarlıq ruhunu tərənnüm edən müqəddəs bir məcmuə kimi təzahür edir.

Əvvəlki tarixi dövrlərdə olduğu kimi, müasir dövrümüzdə də dini ideologiyaların siyasətə aktiv

şəkildə nüfuz etməsi və bununla bağlı “etnik renessansın” milli-siyasi zəmində çıxışlarla və hərəkətlərlə “partlaması” baş verir [4]. Belə bir situasiyada isə azərbaycançılıq ideyasının, ölkədə yaşayan bütün xalqların mütləq birliyini təmin etməyə qadir olan ideya kimi təntənəsi göz qabağındadır.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin hələ XX yüzilliyin 70-ci illərində əsasını qoyduğu azərbaycançılıq ideyası bu gün hamımızı birləşdirən ən müqəddəs dəyərdir. Bu dəyər ulu öndərin Azərbaycana ikinci rəhbərliyi dövründə daha real bir məzmun kəsb etməyə başladı və multimədəniyyət məfkurəsi ilə sinkretik vəhdət təşkil edərək, sosial praktikada millətə və cəmiyyətə yüksək dividendlər gətirdi. Müasir etnik-siyasi münasibətlər sistemində ümumi rifah konsepsiyası ilə əlaqəli tənzimlənən birgəyaşayış qaydalarının stimulu kimi təzahür etdi.

Azərbaycançılıq ideologiyasında “vahid polietnik millət” anlayışı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu ideya Azərbaycanda yaşayan titullu xalqın və milli azlıqların birgə dövlət yaratmaq, onu qorumaq, inkişaf etdirmək və gələcək nəsillərə ötürmək kimi ümumi məsuliyyətini və maraqlarını əks etdirir. Bu cür məsuliyyətin və maraqların praktikada ifadəsi isə XX əsrdə etnik-siyasi səhnəyə “Azərbaycan milləti” kimi əxlaqi-mədəni bir məfhum çıxartmışdır.

Azərbaycançılıq müasir anlamda etnik-siyasi və sosial birliyin ali formasıdır. O, insanları, ilk növbədə vahid milli əlamətə görə birləşdirir. Ümumi iqtisadi həyat, ümumi dil, ümumi ərazi, xalqın mədəniyyətinin spesifik cizgilərində təzahür edən psixoloji keyfiyyətlər bu ideyanın əsas əlamətləridir. Ümumi tarixi yaddaş və milli özünü dərk etmənin yüksək inkişaf həddi isə sözügedən ideyanı formalaşdıran ən həlledici amillərdir. Azərbaycançılıq kontekstində “tarixi yaddaş” müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Belə bir kontekstdə isə tarixi yaddaş - Azərbaycanın keçmişi, milli mədəniyyətin yüksək nailiyyətləri, elm, siyasət, incəsənət kimi sahələrdə millətin ən dəyərli nümayəndələri barədə bilgilər, həmçinin milli tarixin ən mükəmməl nümunələrinə uyğun yaşamaq və fəaliyyət göstərmək kimi cəhdlər və çalışmalardır [3].

Azərbaycançılıq postindustrial cəmiyyətdə sosial-iqtisadi, mədəni-siyasi və əxlaqi-mənəvi birlik kimi təzahür edən fenomendir. O, tarixin və tələyin qovuşdurduğu çoxlu sayda etnosların bazasında yaranmışdır. Bu birlikdə “*milli kimlik*” məsələsi ən ciddi bir məqam kimi ortaya çıxır.

Milli kimlik çox mürəkkəb fenomendir. O, müxtəlif hədlərdə və ən rəngarəng tərkiblərdə təzahür edir. Azərbaycan Respublikasında təmsil olunan bütün azsaylı xalqların, etnik qrupların, həmçinin dövlətyaradan millətin lokal milli kimliyi, onların “Azərbaycançılıq” məfkurəsi ilə sıx bağlılığı Cənubi Qafqazda “Azərbaycan” adlanan etnik-siyasi məkanın bütövlüyü və davamlı inkişafı üçün başlıca şərt hesab olunur.

Hər hansı etnik birliyin hansı tarixlə və mədəniyyətlə assosiasiya olunmasının, bilavasitə Şərqrə və ya Qərbbə, dünyəvilikə və ya dindarlığa, Avropaya, yaxud Asiyaya mənsubiyyətinin dəqiqliklə təyin edilməsi son dərəcə vacibdir. Lakin dünyada elə etnik-milli kimliklər var ki, tarixən sivilizasiyaların qovşağında yerləşməsi ilə əlaqədar onlara qoşa və hətta daha artıq mahiyyətlər xasdır. “Azərbaycan kimliyinin” gücü və qüdrəti məhz onun müxtəlif cəhətli olmasındadır.

Bu gün Azərbaycan kimliyi öz gücünü şanlı tarixlə ruhani əlaqədən alır. Bu əlaqə daha düşünülmüş və məqsədyönlü olduqca, şüurlarımızda hökm sürən xaos da aradan qalxır və mütərəqqi ideoloji konstruksiyanın formalaşdırılması daha xoşbəxt gələcəyə can atan mədəni kimlik, etnik müxtəliflik üzərində sarsılmaz bir vəhdət yaradır. Bu “azərbaycançılıq” ideyasında ali ruhani vəziyyətdir və o, “Azərbaycan” adı ətrafında bütün etnik-milli kimlikləri müqəddəs bir bayraq altında birləşdirir.

Ədəbiyyat

1. Гегель В.Ф. Сочинения. Т. 6. Москва, 1939. С. 214
2. Иванова А.С. Начала «идеологии»: Антуан Дестют де Траси и его наука об идеях. Вопросы философии. 192 с. Москва, 2013, № 8. С.146-149
3. Макиавелли Н. Избранные произведения. Москва, 1982. С. 344-345
4. Овчинников Н.Ф. Карл Поппер -наш современник, философ XX века. Вопросы философии. 1992, № 8. С. 40-48

BƏXTİYAR VAHABZADƏ YARADICILIĞININ TƏDRİSİNDƏ ŞAĞİRTLƏRƏ AZƏRBAYCANÇILIQ İDEOLOGİYASININ AŞILANMASI İMKANLARI

Həsənov B.A.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Azərbaycan

Ümumtəhsil məktəblərində Bəxtiyar Vahabzadənin bədii irsinin öyrədilməsi müasir mərhələdə yeni yanaşma tələb edir. Ədəbiyyat proqramlarında VII sinifdə şairin “Vətəndaş” şeirinin, IX sinifdə “İstiqlal” poemasının, XI sinifdə ədibin həyat və yaradıcılığının, “Şəhidlər” poemasının öyrənilməsinə dərs saatları ayrılmışdır. Şairin tərcümeyi-halı, yaradıcılıq yolu, monoqrafik şəkildə öyrənilən əsərlərinin öyrədilməsi zamanı şagirdlərə azərbaycançılıq ideologiyasının aşılınması məqsədilə aşağıdakı məsələlər diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır: 1.B.Vahabzadə ana dilimizin təəssübkeşi, Azərbaycanın müstəqilliyi, birliyi uğrunda mübarizə aparan istiqlal şairi kimi; 2.Şairin yaradıcılığında türk xalqlarının birliyi ideyasının bədii əksi; 3.Sənətkarın sovet rejimi şəraitində yazılmış əsərlərinin təhlilinə müasir yanaşmanın zəruriliyi.

Ulu Öndər Heydər Əliyev 2001-ci il noyabrın 9-da Dünya azərbaycanlılarının I qurultayında dövlətin siyasətini səciyyələndirərkən onun ən üstün hissəsini vurğulamışdır: “Müstəqil Azərbaycan dövlətinin əsas ideyası azərbaycançılıqdır. Hər bir azərbaycanlı öz milli mənsubiyyətinə görə qürur hissi keçirməlidir və biz azərbaycançılığı - Azərbaycanın dilini, mədəniyyətini, milli-mənəvi dəyərlərini, adət-ənənələrini yaşatmalıyıq” [1, 11].

Gənc nəsə ədəbiyyat dərslərində azərbaycançılıq ideologiyasını - Azərbaycanın dilini, mədəniyyətini, milli-mənəvi dəyərlərini, adət-ənənələrini aşılamaq baxımından Xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığı geniş imkanlar açır. XI sinifdə “şairin həyat və yaradıcılığı, “Şəhidlər” poemasının öyrənilməsinə həsr olunan dərslərdə şagirdlər əvvəlki siniflərdə öyrəndikləri “Vətəndaş” şeiri, “İstiqlal” poeması ilə bağlı mülahizələr söyləyir, müzakirə aparırlar. Əvvəlki biliklərin təkrarı əsasında, şagirdlərin fəal iştirakı ilə dərstdə araşdırılacaq problem müəyyənləşdirilir: Bəxtiyar Vahabzadənin həyatı, yaradıcılığında hansı məqamlar onun istiqlal şairi kimi yetişməsinə səbəb olmuşdur? Müzakirə zamanı birinci sualla (B.Vahabzadənin həyat yolu hansı cəhətləri ilə diqqəti cəlb edir?) bağlı mənbələrdən istifadə edən şagirdlər B.Vahabzadənin həyat yolundakı mühüm məqamları qeyd edirlər. Müzakirədə uşaqlıq illərində Şəkidə baş verən kollektivləşmə əleyhinə xalq üsyanı, xalqın igid oğullarını Bakıdan gələn rus ordusunun qətlə yetirməsi, atasının, əmilərinin həbsi onun bütün sonrakı həyatında dərin izlər buraxması, sovet rejiminin mahiyyətini başa düşməsi qeyd edilir. İkinci sual üzrə (Şairin lirikasında hansı problemlər öz bədii əksini tapmışdır?) müzakirə zamanı qeyd edilir ki, şairin lirik şeirlərində vətən, ana dili, azadlıq, lirik qəhrəmanın həyat, məhəbbətlə bağlı hiss və düşüncələrinin tərənnümü mühüm yer tutmuşdur. Ədibin lirik şeirlərinin qəhrəmanı çağdaş insan Hətta beynəlxalq mövzuda şeirlərində də xalqımızın azadlıq ideali öz əksini tapmışdır. Ana dilinin təəssübkeşi, doğma dilini böyük məhəbbətlə sevən B.Vahabzadə öz yaradıcılığında bu mövzuya dönə-dönə müraciət etmiş, dilimizin müqəddəsliyini, əvəzədməzliyini yüksək sənətkarlıqla vəsf etmişdir. Şair ana dilinə biganə yanaşan, bu dildə danışmağı özünə ar bilən ədəbazarlıları nankor adlandırır, öz doğma dilini qoruyub saxlamağın hər bir insan üçün vətəndaşlıq borcu olduğunu bir daha xatırladır.

Üçüncü sual üzrə (Şairin poemalarının mövzu-problem özəllikləri hansılardır?) müzakirədə B.Vahabzadənin istiqlal şairi, insanın, xalqın azadlığı ideyasının ən böyük tərənnümçüsü olması vurğulanır. Sovet imperiyasının xalqımıza öz qəhrəmanlıq keçmişini, tarixini unudarmaq cəhdlərinə cavab olaraq şair məşhur «Gülüstan» poemasını yazmışdır. Vətənimizin düşmənlər tərəfindən parçalanması, xalqımızın öz azadlığını itirməsi barədə tarixi həqiqətlərdən bəhs edən bu poemaya görə şair təqiblərə məruz qalmışdır. Bu mövzunun davamı kimi yazdığı “İstiqlal” poemasında artıq müstəqilliyinə qovuşmuş xalqın qələbəsidən söz açılır. İmperiya cəlladlarının silahından qorxmayan sənətkar “Şəhidlər” poeması ilə şəhidlərin ruhuna əbədi heykəl ucaltmışdır. Dördüncü sualla (Ədibin dramaturgiyasını mövzu-problem baxımından səciyyələndirən başlıca cəhətlər hansılardır?) bağlı müzakirədə şagirdlərin diqqəti daha əhəmiyyətli, ən zəruri fakt və nümunələrə yönəldilməlidir. Araşdırma şagirdləri bu qənaətə gətirməlidir ki, B.Vahabzadə dramaturgiyamızı milli özünüdərk ideyasını qabardan dram əsərləri ilə zənginləşdirmişdir. O, «Dar ağacı», , «Fəryad» tarixi dramlarında sənətkar xalqımızın tarixi keçmişimizə müraciət etməklə, xalqımızın taleyində böyük rol oynamış şəxsiyyətlərin obrazlarını yaratmaqla oxucunu öz keçmişinə yeni nəzərlərlə baxmağa, ondan ibrət dersi almağa səsləyir. Son dövrlərin yaradıcılıq məhsulu olan, uğurla tamaşaya qoyulmuş «Özümüzü kəsən qılınc» (Göytürklər) pyesi tarixi mövzuda yazılsa da, müasir dərdlərimizlə səsləşir.

Müəllimin istiqamətləndirici sualları əsasında şagirdlərdə belə qənaət yaradılır ki, B.Vahabzadənin yaradıcılığında azərbaycançılıq ideyasının , istiqlal mövzusunun aparıcı yer tutması təsadüfi deyildir. Azadlıq, milli istiqlal, müstəqil, bütöv Azərbaycan ideali şairin yaradıcılığından qırmızı xətt kimi keçir. O,

xalqının azadlıq, müstəqillik arzularını öz əsərlərində yüksək sənətkarlıqla əks etdirmiş, milli-azadlıq hərəkatının yetişməsində və qələbəsində böyük rol oynamışdır.

“Şəhidlər” poemasının təhlilinə həsr olunan dərstdə aşağıdakı suallar üzrə müzakirə aparılması məqsəduyğundur:

1. Şair xalqın meydanlara çıxmasının səbini nə ilə izah edir?
2. Sovet Ordusunun dinc insanları qətlə yetirməsinin səbəbi nə idi?
3. Şənbə gecəsi baş verən qırğının dəhşətləri hansı misralarda dayha təsirli əks etdirilib?
4. Şəhidlərin qəhrəmanlığı şairdə hansı hislər, duyğalar doğurur?
5. Əsərdə xalqın azadlıq əldə etməsi ilə bağlı hansı fikirlər söylənilir?
6. Oxuduğunuz əsər hansı mənəvi dəyərlər barədə danışmağa imkan verir?
7. Şəhidləri xalqımızın tarixində iz qoymuş hansı qəhrəmanlarla müqayisə edə bilərsiniz? Onların oxşar və fərqli cəhətləri hansılardır?
8. Poemanın ideyası haqqında fikirlərinizi əsərdən nümunələr gətirməklə əsaslandırın.

Müzakirə zamanı qeyd edilir ki, poema dağılmaqda olan imperiyanın əli ilə bütün dünyanın gözü qarşısında baş vermiş böyük bir faciənin poetik əks-sədasıdır. Əsrlər boyu xalqımızın başına gətirilmiş faciələrin davamı 1990-cı ilin qanlı yanvarında günahsız insanların qırğını olmuşdur. Lakin xalqın Qarabağı işğal etmək istəyən Ermənistanı etirazını, azadlıq, müstəqillik tələbini tankların, avtomatların gücü ilə susdurmaq istəyi baş tutmadı. Bakının küçələri, meydanlarında soyqırma məruz qalmış, qanına qəltan edilmiş şəhidlərimizin yerini yüz minlərlə qeyrətli vətən övladları tutdu. Qanlı yanvar günlərində insanlar işə çıxmıyaraq, şəhidlərimizin dəfn mərasimini keçirdi. Poemada şəhidlərimizin işıqlı obrazı yaradılmış, azadlıq, müstəqillik, haqq-ədalət naminə göstərdiyi şücaət tərənnüm edilmiş, göstərdiyi tarixi qəhrəmanlığına poetik qiymət verilmişdir.

Şagirdlərin fəal iştirakı ilə əsərin təhlili zamanı söylənilən mülahizələr ümumiləşdirilərək belə bir nəticə çıxarılır ki, şair şəhidlərin misilsiz qəhrəmanlığını xalqımızın azadlıq, müstəqillik uğrunda əsrlər boyu apardığı mübarizənin məntiqi davamı kimi görür. Əsərdə şəhidlik Vətən naminə qəhrəmanlığın zirvəsi kimi götürülür. Şair şəhidlərin xatirəsinin əbədi yaşayacağını, qədirlən xalqımızın onları heç zaman unutmayacağını poetik bir dillə bəyan edir. Onların əkdüyü azadlıq toxumu göyərəcək, yeni nəsillərin vətənpərvərlik, qəhrəmanlıq ruhunda tərbiyəsinə öz töhfəsini verəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Xəlilov S. Heydər Əliyev və Azərbaycançılıq məfkurəsi. Bakı: Azərbaycan Universiteti, 2002.
2. Vahabzadə B. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Çapıoğlu, 2005.
3. Həbibbəyli İ., Əliyev S., Həsənov B., Mustafayeva A. Ədəbiyyat. XI sinif üçün dərslik, Bakı: Bakınəşr, 2018.
4. Həsənov B., Əliyev S., Mustafayeva A. Ədəbiyyat. XI sinif, Müəllim üçün metodik vəsait. Bakı: Bakınəşr, 2018.

BƏDİİ ƏDƏBİYYATDA AZƏRBAYCANÇILIQ İDEOLOGİYASI

Heybətova A.C.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Azərbaycan

Azərbaycan müxtəlif sivilizasiyaların qovuşduğu məkan olaraq, əsrlər boyu milli-mədəni rəngarənglik mühitinin formalaşdığı, ayrı-ayrı millətlərin nümayəndələrinin sülh, əmin-amanlıq, qarşılıqlı anlaşma və dialoq şəraitində yaşadığı diyar kimi tanınmışdır. Multikulturalizm və tolerantlıq tarixən azərbaycanlıların həyat tərzinə olmuş, bu gün isə milli kimliyindən, dilindən, dinindən asılı olmayaraq, Azərbaycan dövlətinin hər bir vətəndaşının gündəlik həyat tərzinə çevrilmişdir. Azərbaycan xalqının zəngin multikultural keçmişini təkcə xalqımızın bugünkü tolerant yaşam tərzinə deyil, həm də yaratmış olduğu ədəbi-bədii, elmi-fəlsəfi, siyasi-hüquqi qaynaqlarda, sənədlərdə yaşayır.

Multikulturalizm ingilis dilindən tərcümədə “çoxlu mədəniyyətlər” deməkdir.

Multikulturalizm ayrıca götürülmüş ölkədə və bütövlükdə dünyada müxtəlif millətlərə və dinlərə məxsus insanların mədəni müxtəlifliklərinin qorunması, inkişafı və harmonizasiyasına, azsaylı xalqların dövlətlərin milli mədəniyyətinə inteqrasiyasına yönəldilmişdir.

Azərbaycanda multikulturalizm, tolerantlıq və dini dözümlülüyün dövlət siyasəti səviyyəsində inkişaf etdirilməsinin əsaslarını ölkənin qədim dövlətçilik tarixi və bu ənənələrin inkişafı təşkil edir. Tarixi

ənənələrə nəzər salsaq, görürük ki, istər Səfəvilər dövləti, istər XIX-XX əsrlər maarifçilik dalğası, istərsə də Xalq Cümhuriyyəti dövründə Azərbaycan ərazisində yaşayan digər etnik xalqlar və dini qrupların nümayəndələrinin təmsilçiliyini özündə cəmləyən bu siyasi davranış XX əsrin sonlarında Ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən dövlətçilik ideologiyası formasına çevrilmiş, tolerantlıq və multikulturalizm ənənələri bərpa edilmişdir. Azərbaycan multikulturalizminin siyasi əsasları Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının bəndlərində, qanunvericilik aktlarında, fərman və sərəncamlarda öz əksini tapmışdır.

Milli ideya, milli-estetik düşüncə böyük Azərbaycan klassiklərindən Nizami Gəncəvinin, Nəsiminin, Füzulinin yaradıcılığında XVII-XVIII əsrin şifahi xalq ədəbiyyatında məhəbbət və qəhrəmanlıq dastanlarında getdikcə daha geniş təzahür etmişdir.

Milli ideyanın sistemli inkişafı və getdikcə ümumtürk, ümumislam kontekstindən ayrılaraq təcridən azərbaycançılıq ideologiyasına çevrilməsi əsasən son iki əsrdə baş vermişdir. Bu iki əsrin formalaşma dövrünün ən ardıcıl, məhsuldar və məqsədyönlü inkişaf dövrü sözsüz ki, Azərbaycanda maarifçilik hərəkatının vüsət aldığı XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlləri hesab olunmalıdır. Qabaqcıl maarifçilərin Azərbaycana gətirdikləri azərbaycançılıq və istiqlal düşüncəsi sonrakı illərdə əməli hərəkətə keçmiş və ictimai-siyasi xadimlərin düşüncələrinə və fəaliyyətlərinə bilavasitə istiqamət vermişdir.

XIX əsrin axırları, XX əsrin əvvəllərində mədəni və sosial-siyasi düşüncənin təcridən formalaşması Azərbaycanda milli dövlət ideyasının yetişməsinə və müstəqil dövlətçilik uğrunda mübarizənin formalaşmasına gətirmişdir.

Azərbaycan xalqının ilkin orta çağdan başlayan etnik-mədəni cəhətdən formalaşması milli ədəbiyyatın bədii təfəkkürün də özünəməxsus çalarlar qazanmasına gətirib çıxarmışdır. “Dədə Qorqud” eposunun yaranması ilə Azərbaycan ədəbiyyatı öz ideya-bədii inkişaf yönünü bəlli etmişdir. Sonralar türkçülük, çağdaşlıq və islamçılıqdan yaranan bu yüksəliş getdikcə Azərbaycan xalqının ideologiyasına, milli məfkurəsinə çevrilmişdir.

XX yüz il Azərbaycan ədəbiyyatı da türkçülük, çağdaşlıq və islamçılıqla yanaşı, milli demokratik ideyaların təşəkkül tapıb biçimlənməsi ilə müşayiət olunur. Sovet dövründə də milli ədəbiyyatımız mövcud ideoloji üzüntülərə, basqılara baxmayaraq, davamlı şəkildə inkişaf etmişdir. Əvəzolunmaz söz sənəti yaradıcılarımız ədəbiyyata yeni mövzular, ideyalar, formalar gətirmiş, ən əsası isə ədəbiyyatda Türk Dünyasının bağrından qopan parlaq azərbaycançılıq ideyası yaratmışlar. Bu ideya azərbaycanlıları düşməne boyun əyməkdən xilas edən qurtuluş yolu, onları bir-birinə bağlayan ülvəi hiss və duyğulardır.

XIX-XX yüzilliklərdən başlayaraq böyük azərbaycanlılar: A.Bakıxanov, M.F.Axundzadə, N.Nərimanov, C.Cabbarlı, Ə.Cavad, C.Məmmədquluzadə, S.Vurğun, M.Şəhriyar kimi ədiblərimiz azərbaycançılıq məfkurəsinin carçıları olmuşlar. Bu ideya Azərbaycan xalqının həyat və mübarizəsini, xalqımızın bütövlüyü ideyasını əks etdirir. Milli oyanışa, ictimai tərəqqiyə, müstəqillik düşüncəsinin inkişafına təsir göstərən bu ideya daha çox poeziyada özünü göstərir. Poeziya ilə yanaşı, nəsr, dramaturgiya və publisistika da bu məfkurənin daşıyıcıları olmuşdur.

Milli oyanış və mədəni tərəqqi yollarında yorulmadan çalışan C.Məmmədquluzadənin publisitikasının şah əsəri sayılan “Azərbaycan” məqaləsi siyasi intibah dövrünün bədii manifesti sayıla bilər. Bu məqalədə irəli sürülən ideyaya hər bir Azərbaycan vətəndaşı üçün ana dili, milli coğrafiya və tarixi dərsliyi proqramı demək olar. Qədim dövlətçilik ənənəsinə malik Azərbaycan xalqının müstəqillik dövrü Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin mövcud olduğu illərdə ədəbiyyatda türkçülük, cümhuriyyətçilik, milli dövlətçilik ideyaları geniş tərənnüm olunurdu. Ədəbiyyat nümayəndələrimizin əsərlərində Azərbaycan milli varlığının tərənnümü ön plana çıxırdı. Vətənpərvərliyin, cümhuriyyətçiliyin alovlu tərənnümçüsü olan Ə.Cavadın “Azərbaycan bayrağına”, “Can Azərbaycan”, “Azərbaycan” şeirlərini nümunə göstərə bilərik.

Xalqın milli-mənəvi tərəqqisində, ictimai-mədəni düşüncəsinin yeniləşməsində böyük xidmətlər göstərmiş C.Cabbarlı da bir çox əsərlərində, eləcə də “Sevdiyim”, “Azərbaycan bayrağına” şeirlərində milli dövlətimizi və ana torpağa bağlılığın ülvəiyətini tərənnüm edirdi. Milli qürur hissi aşılان “Azərbaycan bayrağına” şeirində C.Cabbarlı üçrəngli bayrağımızı bədii cəhətdən açır, bu bayrağın Turan üstə açılmasını arzulayır. Şeirləri dillər əzbəri olan S.Vurğun azərbaycançılıq ideologiyasının yaradıcılarından biridir. Doğma dilin yabançı sözlərdən təmizlənməsi, milli duyğuların tərənnümü onun əsərlərinin əsas yönü olmuşdur. S.Vurğunun “Azərbaycan” şeirinin böyük ədəbi önəmi vardır. Əsər Azərbaycanı, azərbaycançılıq ideyasını tərənnüm edir.

Şəhriyarın yaradıcılığında da Azərbaycan mövzusu önəmli yer tutur. Onun bir çox şeir və poemalarında, eləcə də Şimali Azərbaycan mövzusunda yazdığı “Məmməd Rahim həzrətlərinə cavab”, “El bülbülü”, “Can Rüstəm”, “Qafqazlı qardaşlarla görüş”, “Qaçaq Nəbi” və s. əsərlərində bütöv Azərbaycan məfkurəsi özünü göstərir. Bu şeirlərdə milli birlik duyğularından, ayrılıq və həsrət notlarından yığılmış azərbaycançılıq ideyası hakimdir. Şəhriyarın “Azərbaycan” şeiri azərbaycançılıq mövzusunda yazılmış şah

əsərlərdən biridir. Göstərdiyimiz ustadlarla yanaşı, müxtəlif ədəbi nəsilərə aid olan Almas İldırım, Süleyman Rüstəm, Məmməd Araz, Xəlil Rza Ulutürk, Bəxtiyar Vahabzadə, Cabir Novruz, Qabil, Fikrət Qoca, Məmməd İsmayıl, Sabir Rüstəmxanlı, Zəlimxan Yaqub, Paşa Qəlbinur və b. görkəmli şairlərimizin yaradıcılığında da azərbaycançılıq ideyası, vətən mövzusu əsas yer tutur. Azərbaycan xalqının azadlıq tarixini əks etdirən, vətən haqqında qüvvətli poetik simfoniya kimi səslənən bu şeirlərin hər birində milli-mənəvi birlik ideyası məharətlə tərənnüm edilir.

Dövrümüzdə mədəni və sosial düşüncə tərzinin yüksək səviyyəyə çatması Azərbaycanda milli dövlət ideyasının möhkəmlənməsinə və vətənpərvərlik hisslərinin daha da güclənməsinə gətirib çıxarmışdır. Bu müasir ədəbiyyatımızda özünü açıq şəkildə büruzə verir.

Bu baxımdan müasir poeziyamızın görkəmli nümayəndələrindən olan Paşa Qəlbinurun yaradıcılığında kifayət qədər bu ideyalara rast gəlmək mümkündür. Azərbaycançılıq, vətənpərvərlik şairin poeziyasında çox mühüm rol oynayır. Bu baxımdan şairin “Gəlin sizə pay verim”, “Azadlıq”, “Yağaq Qarabağa”, “Vətənim” və bir sıra şeirləri aktualdır. Ədəbiyyatımızda tək misralı şeirin yaradıcısı sayılan Paşa Qəlbinurun “Səni tanıyırdım - tanıdım Vətən” şeiri əslində bir misra ilə şairin vətən sevgisini, hiss və həyəcanını qısa lakonik, eyni zamanda çox gözəl ifadə edir.

Ədəbiyyat

1. Cəfərov N., Çobanov M., Paşayeva Q. Azərbaycanşünaslığın əsasları. Bakı, AzAtaM, 2013
2. Cəfərov N. Azərbaycanşünaslığa giriş. Bakı, 2003
3. Əsgərli Ə. Fərdi üslubun poeziyası. Bakı: Vektor, 2017
4. Məmmədov A. Qəlbinur poeziyası XXI əsrin astanasında. Bakı: Gənclik, 1999
5. Qəlbinur P. Ağıma gələnlər, başıma gəldi. Bakı: Ozan, 2003

“ƏDƏBİYYAT VƏ İNCƏSƏNƏT” QƏZETİ AZƏRBAYCANÇILIQ İDEOLOGİYASININ TƏBLİĞATÇISI KİMİ

1960-1970-ci illər “Ədəbiyyat və incəsənət ” qəzetinin (“Ədəbiyyat qəzeti”) materialları əsasında

Heydərova S.A.

AMEA Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi, Azərbaycan

1969-cu ilin iyul ayında Azərbaycan xalqının dahi oğlu Heydər Əliyevin Respublika rəhbərliyinə gəlişi bütövlükdə cəmiyyət həyatında olduğu kimi, ədəbiyyat və mədəniyyət sahəsində də tezliklə hiss olunmağa başlayır. Həmin tarixi fakt “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetində də əksini tapmışdır: “İyulun 14-də Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin plenumu olmuşdur... Heydər Əli oğlu Əliyev Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi və büro üzvü seçilmişdir” [3].

Amma hadisənin milli mədəniyyətimizdə miqyası daha sonra, Heydər Əliyevin 1969-1981-ci illərdə respublikaya rəhbərlik dövründəki fəaliyyətində daha bariz görünəcəkdə. Anar “Şəxsiyyətin miqyası” məqaləsində yazır: “Əvvəllər də dediyim kimi, 1969-cu ilin iyul ayında Heydər Əliyev Azərbaycan KP MK-nın I katibi seçildi və yanılmırsam avqustun 5-də Plenumda böyük proqram məruzəylə çıxış etdi. Bu çıxış bizi – bizi deyəndə mən bu cür düşünən bir çox ziyalılarımızı nəzərdə tuturam – həm təəccübləndirdi, həm kədərləndirdi, həm də sevindirdi.

Təəccübləndirdi ona görə ki, Azərbaycanda deyil, ümumiyyətlə, Sovet İttifaqında ilk dəfə yüksək vəzifəli partiya xadimi belə sərt həqiqətləri çıpaqcasına, olduğu kimi, bəzəmədən deməkdən çəkinmirdi. Kədərləndirdi ona görə ki, bu həqiqətlər çox acı idi, yəni respublikamızın həyatındakı haqsızlıqlar, ədalətsizliklər, rüşvətxorluq, əliyərilik açıq görünürdü. Sevindirici ona görə ki, bu sözlər deyilirdi, bu yaramazlıqlar nəhayət ki, ört-basdır edilmir, gur səslə etiraf olunurdu” [6, 136].

Heydər Əliyev sovet dövrü Azərbaycan tarixinin yetirdiyi şəxsiyyət idi. O həmçinin sovet dövlətinin böyük xadimi olmaqla, onun siyasətini, ideologiyasını, müsbət və mənfi cəhətlərini də gözəl bilir və öz xalqına rəhbərlikdə bu biliklərdən bacarıqla istifadə edirdi. Heydər Əliyev sosializm cəmiyyətinin üstünlüklərindən xalqın rifahı, milli inkişafı naminə yararlanırmışdı. Ulu öndərin mədəniyyətin bütün sahələrində, o cümlədən ədəbiyyat və incəsənətdə apardığı islahatlar barəsində çox yazılmışdır. 1960-1970-ci illər ədəbi-mədəni prosesi də həmin tarixi xidməti əyani şəkildə əks etdirir. Belə ki, 1970-ci illərin milli ədəbi prosesini o zaman Heydər Əliyevin yeritdiyi azərbaycançılıq ideologiyasından kənarda təsvir etmək olmaz.

Heydər Əliyevin müdrik siyasətilə bütün 70-ci illər ərzində “qardaş sovet xalqları ailəsində Azərbaycan xalqının” yeni-yeni qələbələrinin təntənəsi vurğulanır, təbliğ olunur. Sosialist Azərbaycanının

50 illiyi münasibətilə respublikanın Oktyabr İnqilabı ordeni ilə təltif olunması, Xalqlar Dostluğu ordeninə layiq görülməsi, Respublikanın hər il Keçici Qırmızı Bayraq qazanması son halda Azərbaycan adının tanındılması, şöhrətlənməsi ilə nəticələnirdi [4].

Bu bir intibah əhval-ruhiyyəsi yaradır, şairlər Vətəni, Azərbaycanı tərənnüm edən yeni-yeni şeirlər yazır, yazıçı və publisistlər Azərbaycan tarixi, mədəniyyəti, milli keçmiş və bugünə bağlı oçerklər, yeni tədqiqatlar, əsərlər dərc etdirirdilər. Bu isə ədəbi-mədəni prosesdə milli ruhun dirçəlməsinə zəmin olurdu.

1970-ci il Azərbaycan xalqının böyük oğlu, yazıçı, maarif və mədəniyyət xadimi, Sosialist Azərbaycanının ilk rəhbəri Nəriman Nərimanovun 100 illik yubiley ili idi. Uzun stalinizm illəri ərzində böyük ictimai-siyasi xadimin tarixi xidmətləri az qala unudurulmuş, daha sonra isə məhdud şəkildə öyrənilmişdi. Məhz Heydər Əliyevin iradəsi və səyi ilə Nəriman Nərimanov şəxsiyyətinə yenidən diqqət cəlb olunur, ədibin və mütəfəkkirin milli və ümumittifaq çərçivədə 100 illik yubileyi qeyd olunur. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetinin 27 may tarixli sayı bütövlükdə yubilyara həsr olunmaqla, burda yazıçı və inqilabçı xadimin həyat və fəaliyyətinin zəngin faktları əks olunur. Qəzetin 9 iyun sayında oxucular habelə ilk dəfə Bakıda Nəriman Nərimanovun abidəsinin açılışı mərasimində Heydər Əliyevin söylədiyi nitqlə, 1 iyul sayında isə 100 illik yubiley yığıncağında etdiyi “Görkəmli partiya və dövlət xadimi” məruzəsi ilə tanış olurlar. Məruzədə Heydər Əliyev Azərbaycan xalqının böyük oğlunu həmçinin inqilabi Şərqi böyük siması kimi də tanıdır, hərtərəfli fəaliyyəti ilə yanaşı ədəbi fəaliyyətini də dürüst qiymətləndirir. [4].

Heydər Əliyevin “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetində dərc olunan ilk çıxışı – Azərbaycan Kommunist partiyası qurultayındakı məruzəsidir (13 mart 1971) [1]. Milli mədəniyyət tədbirlərində Heydər Əliyevin çıxışları bundan sonra da ardıcıl xarakter alaraq, sovet dönəmində azərbaycançılıq ideologiyasının yayılmasına güc və yön verdi. Yazıçı Mövlud Süleymanlı həmin məqamı belə xatırlayır: “1969-cu ildə Heydər Əliyevin Azərbaycan KP MK-nın I katibi vəzifəsinə təyin olunması milli oyanışın daha geniş vüsət almasına səbəb oldu.

Xalq ən yüksək tribunadan nəhayət ki, öz səsini eşitməyə başladı. Respublikanın birinci şəxsi onun doğma dilində danışır, milli hisslərə, duyğulara geniş yer verir, öz dilini gözəl, səlis bilməyilə ümidi üzülmüş ziyalılarımızı təəccübləndirir, xalqsa sevindiyyindən kövrəlirdi.

Rus məktəblərinin get-gedə genişlənən və şirnikləndirici perspektivlər vəd edən qapılarının taybatay açıq olduğu vaxtda, yüksək vəzifə yiyələrinin öz dilini unutduğu bir zamanda deyilmiş bu söz, bəlkə də bir neçə günün içində Azərbaycanımızın bütün künc-bucağına yayıldı, öz doğma dilinə xor baxan vəzifə sahiblərinin yadına çox şeyləri saldı.

Onları dönüb arxaya baxmağa vadar etdi... Arxadakı isə taleyi tükəndən asılı olan Azərbaycan idi... Heydər Əliyev fəaliyyəti doğma dilimizə olan soyuq münasibəti dəyişdirdi. Yeri gəldi-gəlmədi rus dilində danışan və danışmağa can atan kütləviləyin qarşısı alındı. Gələcəyi bu cür anlayanlar ayaq saxladılar və düşünməyə məcbur oldular” [7, 494-495].

Azərbaycan yazıçılarının V və VI qurultaylarında, “SSRİ-nin təşkil edilməsinin 50 illiyi haqqında”, “Xalqlar dostluğu ordeni”nin təqdimi zamanı, “Azərbaycan qadını” jurnalının 50 illiyi və jurnala “Qırmızı Əmək Bayrağı” ordeninin verilməsi ilə bağlı yığıncaqda (“Azərbaycan qadınlarının böyük bayramı”), Azərbaycan dram teatrının 100 illik yubiley tədbirində (“Çoxmillətli sovet incəsənətinin bayramı”), Naxçıvan MSSR-in 50 illik yubileyində, Azərbaycanda sovet ədəbiyyatı günləri zamanı (“Xalqlar dostluğu və qardaşlığı bayramı”), Asiya və Afrika xalqlarının IV sovet həmrəylik konfransında, Azərbaycan müəllimlərinin altıncı qurultayında söylədiyi nitqləri, fundamental məruzə və çıxışları Heydər Əliyevin 1970-ci illərdə azərbaycançılıq ideologiyasının inkişafına verdiyi danılmaz töhfələrdir [5].

Həm də bu çıxışlar ədəbi-mədəni prosesdə yalnız ideoloji-nəzəri baxımdan önəmli olmayıb, tez bir zamanda əməli nəticələr də verirdi. Belə ki, təkcə 1975-ci ildə Azərbaycanda sovet ədəbiyyatı günlərinin təşkili ilə bağlı respublikada ədəbiyyata qayğı və maraq çoxalmış, SSRİ-nin hər tərəfindən gələn qonaqlarla qarşılıqlı təmas mədəni körpülərin yaranmasına səbəb olmuşdu. Bu isə özgə xalqlar ədəbiyyatının Azərbaycanda tanındılmasına xidmət etdiyi kimi, milli ədəbiyyatın ümumittifaq çərçivəsinə çıxmasına da vəsilə olmuşdu. Bütün bunların nəticəsidir ki, Azərbaycan ədəbiyyatına diqqət bütün sovet ölkəsi miqyasında artır.

1979-cu ildə Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə bütünlükdə sovet ölkəsində ədəbiyyat və mədəniyyətin inkişafına təkan verən bir tədbir – “Fəal həyat mövqeyinin formalaşdırılması: mənəvi tərbiyənin təcrübəsi və aktual problemləri” mövzusunda ümumittifaq elmi-praktik konfransı keçirilir və Heydər Əliyev burada dərin məzmunlu məruzəsi ilə çıxış edir. Bu təşəbbüs Azərbaycanın ölkədə nüfuzunu göstərməklə yanaşı, gerçəkləri əks etdirmək cəsarəti ilə, durğunluq halına gəlmiş durumdan çıxış yolları axtarışı ilə də əlamətdar idi. Heydər Əliyev deyirdi: “60-cı illərin axırlarında biz respublikamızda belə bir meyl olduğuna diqqət yetirmiş və onun qarşısını almaq üçün tədbirlər görmüşük. Lakin bu meylin qalıqları indiyədək özünü

göstərir. Vəzifəmiz öz borcunu unudan, şəxsi mənafeyini ictimai mənafedən yüksək tutan, elmin, texnikanın və mədəniyyətin indisinə və gələcəyinə əsl qayğı göstərməyən şəxslərin qanunsuz, əxlaqa zidd hərəkətlərinə yol verməməkdən ibarətdir" [2].

O da təsadüfi deyil ki, 1960-1970-ci illər ədəbiyyatı ilk növbədə mənəvi-əxlaqi axtarışlar mövzusu ilə yadda qalmış, səciyyələnmişdir. 1970-ci illər ədəbi prosesi həm də milli tarixə marağın artması, mənəvi irsin təbliği, klassiklərin yubileylərinin geniş miqyasda qeyd olunması və kütləviləşdirilməsi ilə yadda qalmışdır. Azərbaycançılıq ideologiyasının tərkibinə daxil olan bu siyasət ölkə başçısı tərəfindən düşünülmüş şəkildə həyata keçirilirdi.

Ədəbiyyat

1. Ədəbiyyat və incəsənət qəzeti, № 1- № 52, 1971
2. Əliyev H.Ə. "Fəal həyat mövqeyinin formalaşdırılması: mənəvi tərbiyənin təcrübəsi və aktual problemləri" mövzusunda ümumittifaq elmi-praktik konfransında məruzə, "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 29 aprel 1979
3. Əliyev H.Ə. Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi və büro üzvü seçilmişdir, "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 19 iyul 1969
4. Əliyev H.Ə. Sosialist Azərbaycanının 50 illiyi münasibətilə respublikanın Oktyabr İnqilabı Ordeni ilə təltif olunması, "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 10 oktyabr 1970, Azərbaycan yazıçılarının V qurultayındakı çıxışından, "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 5 iyun 1971, Sosialist Azərbaycanının Xalqlar Dostluğu ordeninə layiq görülməsi, "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 6 yanvar 1973, Respublikanın hər il Keçici Qırmızı Bayraq qazanması münasibətilə nitqi, "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 2 iyun 1973, Görkəmli partiya və dövlət xadimi (Nəriman Nərimanov), "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 1 iyul 1972
5. Əliyev H.Ə. SSRİ-nin təşkil edilməsinin 50 illiyi haqqında, "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 17 dekabr 1972, Xalqlar dostluğu ordeninin təqdimi zamanı söylədiyi nitq, "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 20 yanvar 1974
6. Nəbiyev B.Ə., Heydər Əliyev haqqında etüdlər, Elmi red. N.M.Cabbarlı. Bakı, Çinar-Çap, 2007, 136 s.
7. Süleymanlı M., And olsun əsrə, Bakı, Elm və Təhsil, 2012, 495 s.

BƏDİİ ƏDƏBİYYATDA AZƏRBAYCANÇILIQ İDEOLOGİYASI

Heydərli T.S.

Gəncə Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Azərbaycançılıq dedikdə, hər şeydən əvvəl, qədim tarixə malik olan milli dövlətçilik, Ana dili və onun tarixi inkişafı, milli mədəniyyəti və bədii fikir tarixi (folklor), milli-mənəvi dəyərlər, vətənpərvərlik və s. nəzərdə tutulur.

Ədəbiyyatımızda azərbaycançılıq haqqında cümlələr özünü XVII-XVIII əsrlərdə göstərməyə başladı. Lakin azərbaycançılıq ideologiyasının daha da genişlənməsində XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində fəaliyyət göstərən Azərbaycan mütəfəkkirlərinin xüsusi rolu olmuşdur.

XX əsrdə azərbaycançılıq ideologiyasının əsasını hazırlayan böyük fikir adamı Əli bəy Hüseynzadə özünün mülahizəsi ilə "türkcülük" (azərbaycançılıq), "islamçılıq" və "müasirlik" ideyalarını geniş miqyasda təbliğ etmişdir. Bu təbliğatın arxasında isə Azərbaycançılıq dayanırdı.

Sovet dövründə də Azərbaycançılıq ideologiyası qabaqcıl ziyalılarımızın yaradıcılığında yer almışdır. Onlar sovet yazıçısı adını daşısalar da, azərbaycançılıq dünyagörüşünün formalaşmasında, demək olar ki, həlledici rol oynamış, müasir Azərbaycan dilinin, ədəbiyyatının əsaslarını yaratmışlar.

Ədəbiyyatımızda azərbaycançılıq deyəndə öncə insanın ağılına dahi mütəfəkkir Cəlil Məmmədquluzadə düşür. Cəlil Məmmədquluzadənin demokrat, azərbaycançılıq ideologiyasının tərəfdarı olması onu özündən əvvəlki və sonrakı mütəfəkkirlərdən fərqləndirən əsas elementdir. O, azərbaycançılıq ideyasını kütləvi şəkildə mətbuata gətirib. Onun azərbaycançılıq ideologiyası daha çox "Anamın kitabı" dramında öz əksini tapıb. Dramın əsas ideyası Vətənə, xalqa, ana dilinə sadıq olmağa çağırışdır. Bu əsərdə müxtəlif millətlərə meyil etməyin yanlış olduğu göstərilməklə yanaşı, Vətən ideyası ətrafında birləşmək fikri təlqin olunur. Bir atanın və ananın övladları olan üç qardaş hərəsi bir millətə meyillidir və bunların səhv yol tutmaları vətənpərvər olan Zəhrabəyim ananı dərddə salır və sonda ananın faciəsi ilə nəticələnir. Cəlil Məmmədquluzadə bu əsərində Azərbaycan millətinin əsas mənəvi dəyərlərinə, ruhuna, dilinə, ənənələrinə

zərər verə biləcək üç tendensiyanı pisləmişdir. Müəllifin “Anamın kitab”ı rəmzi adını verdiyi bu kitab əslində Vətənin kitabıdır.

Azərbaycan ədəbiyyatında azərbaycançılıq ideologiyasının tərkib hissəsi olan Vətən mövzusu da geniş yayılmışdır. Demək olar ki, klassiklərimizdən tutmuş müasir şair, yazıçılarımızın əsərlərində vətənpərvərlik mövzusunda hərtərəfli yer verilib. Qədim və zəngin mədəniyyətə malik olan xalqların təfəkküründə "Vətən" anlayışının tarixi ulularımızın tarixi qədər qədim və zəngindir. İlk eposumuz olan "Kitabi-Dədə Qorqud" və XVII-XVIII əsrlərdə qəhrəmanlıq dastanımız olan "Koroğlu" dastanı azərbaycanlıların dünyagörüşündə vətənpərvərlik hisslərinin nə qədər güclü olduğunu əks etdirir. Bu dastanlarda vətənpərvərlik, humanizm və qəhrəmanlıq ideyaları aşılır.

XX əsrin 30-cu illərində azərbaycançılıq ideologiyasının banilərindən olan Səməd Vurğun milli ruhda və azərbaycançılıq mövzusunda "Azərbaycan" şeiri ilə bədii ədəbiyyata yeni fikir, yeni düşüncə gətirdi:

El bilir ki, sən mənimsən,
Yurdum-yuvam məskənimdən.

Vətənpərvərlik mövzusu özünü XX əsrdən bu günə kimi qələmə alınan əsərlərdə də göstərir. Poeziyada Nigar Rəfibəyli də öz qələmini vətənpərvərlik mövzusunda sınımışdır:

Vətəndir dünyada hər şeydən əziz,
Vətəni bir ana tanıyırsınız biz.....

Mirvarid Dərbazinin, Mədinə Gülgünün şeirlərində də vətənpərvərlik mövzusu-Vətən məhəbbəti, ana torpağa bağlılıq, mübariz ruhlı şeirlər, vətən və istiqlal motivləri öz əksini tapmışdır.

Bəxtiyar Vahabzadə də həyatı boyu Vətən, millət, azadlıq və istiqlal arzuları ilə yaşayıb- yaratmışdır. Onun əsərlərində Qarabağ harayı, 20 Yanvar faciəsi dil açıb danışır, insanları vətən uğrunda canından keçməyə çağırır. “Vətəndaş” şeirində insanın vətən qarşısındakı borcu Tanrı qarşısında borcla eyniləşdirilir.

Azərbaycan ziyalıları zaman-zaman öz yaradıcılıqlarında azərbaycançılıq ideyasına müraciət etmişlər. Bu sahədə görkəmli Xalq şairi Xəlil Rza Ulutürkün adını xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Xəlil Rza milli idealında azərbaycançılıq dayanır, onun yaradıcılığı Azərbaycanın taleyi və ideyaları ilə möhkəm bağlıdır. Bütün bunlardan belə bir nəticə əldə edilir ki, ədəbiyyatımızda azərbaycançılıq ideyaları insanların dünyagörüşünün formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Ədəbiyyat

1. Cəfərov N., Çobanov M., Paşayeva Q. Azərbaycanşünaslığın əsasları. Bakı, 2013
2. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı: 2 cildə, II cild. Bakı, 2007

ƏDƏBİ-BƏDİİ VƏ SİYASİ TƏFƏKKÜRDƏ AZƏRBAYCANÇILIQ İDEYASI

Hüseynova A.H.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Ulu Öndər Heydər Əliyev göstərir ki, “Azərbaycan 70 il məcburən Sovet sistemi şəraitində yaşamasına baxmayaraq, öz milli ənənələrini qoruyub saxlaya bilmişdir.... Dost və qardaş ölkə olan İrandan 70 il ayrı düşməyimizə baxmayaraq, xırda bir imkan yaranan kimi, sərhədlər açılan kimi insanlar bir-birinə qovuşdu. Arazın o tayından, bu tayından insanlar bir-birini görmək üçün özlərini qışın soyuğunda belə, suya atdılar.... Biz indi müstəqil dövlətlik, müstəqil xalqıq, sərbəstlik, lakin çətinliklərimiz də çoxdur.... Görülən tədbirlər nəticəsində bu çətinliklərin çoxu artıq arxada qalmışdır” [4, 99-100]. Ulu Öndər “İrandan 70 il ayrı düşmək” deyərkən Cənubi Azərbaycanı nəzərdə tuturdu.

Ulu Öndər Heydər Əliyev Azərbaycan və İranın ortaq ədəbi-bədii və mədəni irsindən danışanda Cənubi Azərbaycanda Təbrizdə yaşayıb-yaratmış məşhur şairimiz Şəhriyar haqqında dəyərli sözlər demiş və bildirmişdir ki, Cənubdakı ədəbi irs bütöv Azərbaycanın ümumi mənəvi sərvətidir: “Şəhriyar bizim müasir şairimizdir, bizim üçün çox əzizdir. Bilmirəm, bəlkə, bizim Azərbaycanda Şəhriyarı sizdən çox sevirlər [3, 67].

Şəhriyarı böyük Azərbaycan şairi hesab edən Ulu Öndər Heydər Əliyev Şərqi Azərbaycanı, xüsusən Təbrizi yüksək qiymətləndirərək onu bütöv Azərbaycanın müqəddəs şəhəri hesab edirdi: “Şərqi Azərbaycan, Təbriz İranın ayrılmaz bir hissəsidir. Ancaq Azərbaycan ilə İranın sərhədinin böyük bir hissəsini təşkil edir. Bir də ki, Təbriz həm İran üçün, həm də Azərbaycan, yəni bizim Azərbaycan üçün əziz, qiymətli və müqəddəs bir şəhərdir.

Akademik İsa Həbibbəyli özünün “Heydər Əliyevin dövlətçilik təlimi və müasir dövr” əsərində görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin azərbaycançılıq siyasətini ədəbi düşüncədən dövlət ideologiyası səviyyəsinə yüksəltdiyini göstərir.

İ.Həbibbəyli XIX əsrdə azərbaycançılığın milli məfkurəyə çevrilməsini maarifçilik və milli-mənəvi özünüdərk proseslərilə əlaqələndirərək yazır: “Azərbaycançılıq ideyasının yaranmasında xalqın özünün milli varlığını və ölkəsinin coğrafi ərazisini müəyyən etməsi zərurəti mühüm rol oynamışdır. Bu proses aşağıdakı bir neçə mərhələ üzrə formalaşmış inkişaf etmişdir: dövrü mətbuatda azərbaycançılıq ideyasının meydana çıxması; ədəbiyyatda azərbaycançı düşüncənin inkişaf etdirilib dərinləşdirilməsi; böyük siyasətdə azərbaycançılığın milli dövlətin ideologiyası səviyyəsinə çatdırılması” [5, 24-25].

Akademik İsa Həbibbəyli “dünya azərbaycanlıları” anlayışının Azərbaycanın dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldırmasını Ulu Öndər Heydər Əliyevin mühüm xidmətlərindən biri hesab edir. Dahi rəhbərin dünya azərbaycanlılarının birliyinin və həmrəyliyinə formalaşmasında əvəzsiz xidməti olmuşdur: “Heydər Əliyevin müdrik siyasəti azərbaycançılığı ölkə sərhədlərindən dünya birliyi səviyyəsinə çatdırmışdır. Azərbaycançılıq dünyada yaşayan bütün azərbaycanlıların birliyinin və həmrəyliyinə ideologiyasıdır. Görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyev ölkə miqyasında və dünya azərbaycanlıları müstəvisində azərbaycançılığın ən uca zirvələrini fəth etmişdir. Sözün obrazlı mənasında Heydər Əliyev dünyada azərbaycançılığın rəmzinə çevrilmişdir” [5, 40-41]. Akademik İsa Həbibbəyli haqlı olaraq göstərir ki, Ulu Öndər azərbaycançılıq dünyada azərbaycanlıların birlik modelinin ideologiyasına çevirmiş, özü isə ümummilli liderlik zirvəsinə yüksəlmişdir. Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra ölkə Prezidenti Heydər Əliyevin yeni tarixi epoxada apardığı məqsədyönlü siyasəti nəticəsində ədəbi-mədəni əlaqələr daha da genişlənmiş və möhkəmlənmişdir. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın anadan olmasının 90 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında”kı 29 oktyabr 1997-ci il tarixli Sərəncamı əsasında qüdrətli sənətkarın yubileyi ilə bağlı Bakıda, Tehranda və Təbrizdə keçirilmiş genişmiqyaslı tədbirlərlə qarşılıqlı ədəbi-mədəni əlaqələr yeni və daha yüksək səviyyəyə qaldırılmışdır.

Heydər Əliyevin ədəbiyyat təlimindəki millilik anlayışı özündə azərbaycançılıq məfkurəsini bütün dolğunluğu ilə əks etdirir. Azərbaycançılıq Heydər Əliyevin apardığı milli siyasətin lokomotividir. Ədəbiyyat siyasəti görkəmli dövlət xadiminin bu istiqamətdə apardığı geniş siyasi-ideoloji və təşkilati işin özülünü təşkil edir” [5, 64]. İsa Həbibbəyli Ulu Öndər Heydər Əliyevin ədəbiyyatda bədiiliklə tarixiliyin vəhdətinə xüsusi önəm verdiyini və müasir ədəbiyyatın yaranmasında bu böyük şəxsiyyətin əvəzsiz rolunu göstərir.

Akademik Nizami Cəfərov Ulu Öndər H.Əliyevin təkcə Şimali Azərbaycanın deyil, bütün dünya azərbaycanlılarının milli lideri vəzifəsini yerinə yetirən və buna görə bir milli lider kimi də təkcə Şimali və Cənubi Azərbaycanın deyil, bütün dünya azərbaycanlılarının vəhdət halında siyasi, iqtisadi mədəni-mənəvi, ədəbi-bədii problemlərlə maraqlandığını və onları həll etməyə çalışdığını göstərir. H.Əliyevin “dünyagörüşü, fəaliyyət-mübarizə üslubunun mənsub olduğu xalqın, cəmiyyətin dünyagörüşü, fəaliyyət-mübarizə üslubu səviyyəsinə qalxdığını” [1, 160] qeyd edir.

Ulu Öndər H.Əliyev özünün milli birlik modelini daim diqqətdə saxlayırdı: “Bizim vətənimiz Azərbaycandır, o, bizim doğma torpağımızdır. Bu Vətən çoxəsrlik tarixə malikdir, bu Vətən çoxəsrlik zəngin mədəniyyətə malikdir, bu Vətəndə çox zəngin ənənələri, adətləri, öz xarakteri olan xalq yaşayır... Vətənimizi intellektual baxımdan daha zəngin etmək üçün və Vətənimizin daha çox tanınması üçün, Vətənimizin dünyada hər yerdə məşhur olması üçün insanlar Vətənin hüdudlarından uzaqlara getməli və istədikləri yerdə yaşamalı, istədikləri yerdə işləməlidirlər, ancaq Vətənlə əlaqələri kəsməməli, Vətəni unutmamalıdırlar” [2, 177]. H.Əliyevin müdrik nitqində dünya azərbaycanlılarının vahid vətən, milli-mənəvi vəhdət ideyası öz təcəssümünü tapmışdır.

Beləliklə, Ulu Öndər Heydər Əliyev hakimiyyətinin bütün dövrlərində azərbaycanlılara, o cümlədən cənubi azərbaycanlılara, onların ədəbi-bədii irsinə qayğı ilə yanaşmış, parçalanmış vətən və milli-mənəvi vəhdət ideyasını, XX əsrin sonlarında isə dünya azərbaycanlılarını birləşdirən azərbaycançılıq ideyasını irəli sürmüş və gerçəkləşdirmişdir. Heydər Əliyevin müasir böyük Azərbaycan ideyası özündə təkcə Şimali və Cənubi Azərbaycanı deyil, həm də bütün dünya azərbaycanlılarının ideya birliyini təcəssüm etdirdi.

Ədəbiyyat

1. Cəfərov N. Azərbaycanlılar: etnokulturoloji birliyin siyasi-ideoloji üfüqləri. Bakı: Az.Atm, 2001.
2. Dünya Azərbaycanlılarının I Qurultayında Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin nitqi // Dırçəliş-XXI əsr. 2003-cü il, dekabr, № 70, s.175-189.
3. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir. V kitab. Bakı, 1998.

4. Heydər Əliyev və Şərq: 6 cildə, IV cild. İran İslam Respublikası. Bakı: Çarşıoğlu, 2005.
5. Həbibbəyli İ. Heydər Əliyevin dövlətçilik təlimi və müasir dövr. Naxçıvan: Əcəmi, 2013.

BƏKİR NƏBİYEV YARADICILIĞINDA ƏDƏBİ TƏNQİDİN MÜASİR MƏRHƏLƏSİNƏ BAXIŞ

Hüseynova Ə.D.

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Azərbaycan

Hazırda dünyada bir sıra proseslər gedir. Qloballaşma dünyanın müasir inkişafında son illər bəlkə də ən çox müzakirə olunan və eyni zamanda dəqiq, konkret müəyyən edilməyən proseslərdən biridir. Qloballaşma prosesi çoxölçülü və çoxaspektlidir. Qloballaşma dalğasının hiss edilmədiyi, bu cərəyana mənsub olan insanların fəaliyyət göstərmədiyi cəmiyyəti təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Bu tendensiyanın tədricən həyata keçməsinə istəyənlər arasında dünyanın tanınmış fikir adamları, mədəniyyət təmsilçiləri, yazıçıları, ictimai və siyasi xadimləri də çoxdur. Bu qəbildən olan şəxslərin xalqların mədəniyyətlərini, mənəvi dəyərlərini, adət və ənənələrini həmin istiqamətə aparması faktları çox qabarıq görsənir. “Bu gün qloballaşmanın daha çox maliyyə-iqtisadi, sosial-siyasi, hərbi və informasiya aspektlərindən bəhs edirlər. Lakin qloballaşma həm fərdin, həm də bütövlükdə cəmiyyətin həyat fəaliyyətinə həm müsbət, həm də mənfi təsir göstərir, yəni qloballaşma ikili və ziddiyyətli prosesdir. Qloballaşma obyektiv-subyektiv prosesdir. Bu prosesdə həm ehtiyatlar axını, həm də subyektlər – bu prosesi şüurlu surətdə lazımi istiqamətə yönəldən fəal qüvvələr iştirak edir” [1, 3].

XX yüzilin sonlarında dünyanın ictimai-siyasi mənzərəsi dəyişdiyi kimi, humanitar düşüncə də dəyişikliyə məruz qaldı. Humanitar təfəkkürdə qlobal dəyişiklik baş verdi. Yabancı ideologiyaların təsiri altında formalaşan ədəbiyyatşünaslıq elmimiz çətin və mürəkkəb bir mərhələyə daxil oldu. “Mərhələnin mürəkkəbliyini şərtləndirən yalnız ədəbiyyatşünaslıq elmində bir sistemdən digərinə keçidi ağırlı keçirməsində deyildi, həm də ümumən humanitar təfəkkürdəki boşluğu doldurmaq, yeni humanitar təfəkkürün formalaşmasını təmin etməkdən ibarət idi” [2, 361]. Yeni humanitar təfəkkürün formalaşması prosesi, təbii ki, mürəkkəb bir proses idi. Bu prosədə müxtəlif elm sahələri ilə yanaşı, ədəbi tənqid də iştirak edirdi. Bildiyimiz kimi, ədəbiyyat bədii düşüncə faktoru olmaqla yanaşı, həm də məfkurə, milli şüur və Azərbaycançılıq ideologiyasının daşıyıcısıdır. Bəşəriyyətin qloballaşmaya doğru getdiyi müasir mərhələdə bədii ədəbiyyatla yanaşı ədəbi tənqid də qapalı dövrdə qalmayıb yeni mövzu-ideyalar müstəvisinə keçməklə müasirləşir, ədəbi-nəzəri fikrin «cəbhə xətti» genişlənir, böyüyürdü. Ədəbi prosesdə baş verən dinamik inkişaf xətti, bədii düşüncə faktorunun çevik forma alması, həyatın fəlsəfi dərinə meylin artması ədəbi tənqidin əsas aparıcı xətti kimi fəaliyyət göstərirdi. “Bütün dövrlərdə olduğu kimi, müasir mərhələdə də ədəbi tənqid polifonik mülhizələrin, bir-birindən fərqli baxışların, ziddiyyətli yanaşmaların predmetinə çevrilir” [3, 106].

2002-2003-cü illərdən etibarən milli ədəbi tənqiddə keyfiyyət dəyişmələri baş verdi, ədəbi hadisələrə və faktlara daha mürəkkəb və dialektik idrak forması kimi baxıldı. Bütün bu proseslərdə Bəkir Nəbiyev yaxından iştirak edirdi. Bəkir Nəbiyev ədəbi tənqidin də ideya-estetik və metodoloji cəhətdən müasirləşməsini tələb edirdi. “Ədəbiyyat elmi: Uğurlar, problemlər, perspektivlər” məqaləsində Bəkir Nəbiyev yeni əsrin son onilliyinin tənqid və ədəbiyyatşünaslıq mənzərəsini dəyərləndirir, ədəbi-nəzəri fikrimizin metodoloji axtarışlarına qiymət verirdi. Məqalədə ədəbi fikrimizin mərhələləri müasir ədəbiyyatşünaslıq mövqeyindən təhlil olunur, ayrı-ayrı onilliklərdə tənqid və ədəbiyyatşünaslığımızın çağdaş və klassik ədəbi irsi tədqiq meyillərinə yeni baxış ifadə olunur. Diqqətəlayiqdir ki, tənqidçi bu məqaləsində təkcə yazılı ədəbiyyatın tədqiqat istiqamətinə nəzər salmaqla kifayətlənmir, eyni zamanda xalq yaradıcılığının öyrənilməsindəki yeni istiqamətləri də göstərməyi lazım bilir. Məqalədə müasir ədəbiyyatın poetika, struktur yenilikləri də diqqətdən qaçmır. Tənqidçi belə fikirləşir ki, uzun müddət ədəbiyyat tariximiz ancaq ədəbi-tarixi, faktoloji təhlillər çərçivəsində yazılıb. Buna görə də Bəkir Nəbiyev ədəbiyyatımızın poetik struktur baxımından tədqiqi fikrini önə çəkir.

Azərbaycan ədəbi tənqidinin müstəqillik illərindəki metodoloji axtarışları da daim Bəkir Nəbiyevin diqqət mərkəzində dayanırdı. “Azərbaycan ədəbi tənqidi dünən, dünən, bu gün, sabah”, “Ədəbi tənqid heç vaxt sarvan olmayıb” məqalələrində müəllif bu axtarışlarını davam etdirir. Ədəbi tənqid təbiəti etibarilə mütəhərrik, dəyişkən və dinamikdir. Müstəqillik dövrü tənqidi də Azərbaycanda gedən siyasi, ictimai-sosial hadisələrlə bağlı olaraq yeniləşir, müasir elmi əsaslarla təşkil olunur. Dəyişmə, yeniləşmə daha çox tənqidin ictimai hadisələrə yanaşma metodologiyasında özünü biruzə verir. Bu mənada Bəkir Nəbiyevin tənqidi

dəyişmələr, yeniləşmələr haqqındakı düşüncələri yeni təfəkkür hadisəsi kimi qiymətləndirilməlidir. Müstəqillik dövrü ədəbi tənqidinin, dünyagörüşünün təfəkkür dəyişmələri onun həm ədəbi tənqidi məqalələrində, həm də monoqrafiyalarında özünü göstərir. Bu əsərlərdə ədəbi tənqid bədii düşüncənin ən müasir nailiyyətlərini üzə çıxaran humanitar elm sahəsi kimi təqdim olunur.

Müstəqilliyin başlangıç mərhələsini - keçən əsrin doxsanıncı illərini xarakterizə edərkən E.Akimova yazır: "Dövrün başlıca məramı - yeni təfəkkürün təşkili, təşəkkül olduğundan ədəbi tənqidin də nəzərləri ilk növbədə hakim missiyanın realizəsinə yönəldi"[3,5]. B.Nəbiyev ədəbi tənqiddə bu missiyanı ilk həyata keçirən alimlərdən idi. Şamil Salmanov keçən əsrin son illiyini xarakterizə edərkən yazır: "Əsrin sonunda çətin, mürəkkəb siyasi-ideoloji şəraitdə tənqidin öz hərəkət yönünü itirməməsi, bütün daxili, mənəvi imkanlarını müstəqilliyin daha da möhkəmlənməsi və inkişafı naminə səfərbərliyə alması bilavasitə bir sıra tənqidçilərin bu illərdə tənqid sahəsində ümitsizliyə qapılmayaraq daha böyük şövqlə, ehtirasla fəaliyyət göstərmələri ilə, milli dəyərlərin yeni təşəkkül prosesində tənqidin vəzifələrini yüksək şüurla həyata keçirmələri ilə bağlı idi. Belə tənqidçilərdən biri, bəlkə də, birincisi və ən görkəmli Bəkir Nəbiyev oldu desək, yəqin ki, səhv etmərik" [4, 134].

B.Nəbiyev "Özümüzdən başlayaq" məqaləsində tənqiddə dözümsüzlük sindromunu belə izah edir: "Özünə, sözünə, istedadına inanaraq yazıçı tənqidi sözdən qorxmaz. Hay-küy qaldıranlar isə birinci növbədə o, yazıçılardır ki, məhz istedad sarıdan üzləri bir az qaradır, orta səviyyədə, bəzən ondan da aşağı yazırlar" [5,5]. Bu sözlərdə B.Nəbiyev tənqidi üslubuna məxsus bir ustalığ və incəliklə qarşı tərəfi "tənbəh" etmək manerası vardır. "Özümüzdən başlayaq" (1990) ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslığımızın müstəqillik dövründəki metodologiyasını müəyyənləşdirmək yolunda mühüm addım oldu. Burada son 70 ildə ədəbiyyat və incəsənətin fəaliyyət prinsipləri, bədii yaradıcılığın ideya-estetik əsasları, ədəbi tənqidin meyar axtarışları öz əksini tapmışdı. Bəkir Nəbiyev son bir əsrin ədəbi-tarixi və nəzəri materiallarına əsaslanaraq ədəbi-nəzəri fikrimizin, bədii təfəkkürümüzün keçdiyi tarixi inkişaf yoluna geniş nəzər yetirirdi. Sosialist realizmi ədəbiyyatının mahiyyətinə nüfuz edən tənqidçi onun estetik prinsiplərini, elmi texnologiyalarını elmi əsaslarla ortaya qoyur, ədəbi tərəqqiyə mane olan cəhətləri üzə çıxarırdı.

Milli ədəbi tənqidin qarşısında dayanan "nədən başlamalı?" – sualına Bəkir Nəbiyevin cavabı yerində və vaxtında deyilmişdi. "Özümüzdən başlayaq" (1990) kitabının sərlövhəsi kitabında, oradakı məqalələrdə, portret oçerklərdə müstəqillik dövrü ədəbi tənqidinin vəzifələri, perspektivləri düzgün müəyyənləşdirilmişdi. Əgər cəmiyyəti idarə edən, qanunları yaradan və həyat keçirən insanlardısa, yeni cəmiyyət qanunluğuna, müstəqilliyin bərpasına insanlarımızın şüurundan, təfəkküründən başlamaq ideyası düzgün müəyyənləşdirilmişdi.

Ədəbiyyat

1. Şirinova T. Qloballaşma və milli dövlətlərin problemləri. Bakı: 2015, 27 s.
2. Rəhimova E. Müasir ədəbiyyatşünaslığın təhlil metodologiyasına bir baxış. Filologiya məsələləri. Bakı, 2014, №5 (360-365s.)
3. Akimova E. Yeni təfəkkür və ədəbi tənqid. Bakı: MBM, 2013, 280 s.
4. Salmanov Ş. Tənqidçi və ədəbi proses. Bakı: Səda, 2001, 150 s.
5. Nəbiyev B. Özümüzdən başlayaq. (Yenidənqurma və Azərbaycan ədəbi prosesinin bəzi məsələləri). Bakı: Elm, 1990, 214 s.

BƏXTİYAR VAHABZADƏNİN YARADICILIĞINDA AZƏRBAYCANÇILIQ

Hüseynova Y.S.

Gəncə Dövlət Universiteti, Azərbaycan

İlk adım vətənimdir,
Mən həm odam, həm suyam.
Bu torpaqdan yarandım,
Bu torpağa borcluyam.
Ağ zirvəli dağlarım
Öyilməz başım mənim.
Tarixdən də qədiməm
Bilinməz yaşım mənim.
Xoşbəxtəm ki, Vətənim
Azərbaycandır mənim. [2, 70]

Azərbaycan poeziyası bəşər tarixində qədim, qədim olduğu qədər də cavan poeziyadır. Azərbaycan poeziyası uzaq əsrlər arxasından uzaq sabaha gedən poeziyadır. Azərbaycan poeziyasında istər şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri, istərsə də yazılı mənbələrdə konkret olaraq azərbaycanlı ifadəsi işlədilmədən Azərbaycan xalqına mənsubluğun qürur duyğuları öz əksini tapmışdır. Əslində Azərbaycançılıq ideya-mənəvi hadisə kimi XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində ortaya çıxsada, Azərbaycançılıq düşüncəsi Azərbaycan xalqının var olduğu müddətcə mövcud olmuşdur. Qədim tarixə və zəngin ənənələrə malik Azərbaycan şifahi və yazılı ədəbiyyatı milli düşüncə və Azərbaycançılıq ruhu ilə yoğrulmuşdur. Hələ qədim dövr Azərbaycan ədəbiyyatında Azərbaycan və azərbaycanlı ifadələri işlədilmədən də Azərbaycançılıq dəyərləri mövcud olmuşdur. Var olan, mövcud olan bu Azərbaycançılıq dəyərlərini və Azərbaycan milli poeziyasını Bəxtiyar Vahabzadəsiz təsəvvür etmək çox çətindir. B. Vahabzadənin əsərlərində hər bir oxucu öz hisslərini, düşüncə və təfəkkürünü görür, dərk edir, özünü bir çox məqamlarda Bəxtiyar yaradıcılığı ilə ifadə etmiş olur. Yaradıcılığa gəldiyi ilk gündən vətən, ana, Azərbaycan və Azərbaycançılıq Vahabzadənin ilham qaynağı və əsas mövzularından biri olub. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatının ən parlaq simalarından olan şair öz yaradıcılığı ilə bədii fikrimizin zənginləşməsində mühüm rol oynamışdır. Böyük söz ustası xalqımızın yüzillər boyu təşəkkül tapmış yüksək milli mənəvi dəyərlərinin qorunması, adət-ənənələrimizin yaşadılması naminə altmış ildən artıq bir müddət ərzində yorulmadan yazıb yaratmışdır. Azərbaycan dövlətçiliyinin və Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında Bəxtiyar Vahabzadənin misilsiz və əvəzolunmaz xidmətləri olmuşdur. O Azərbaycançılıq məfkurəsi ilə dərinlən bağlı olan və özünüdərkə çağıran çoxsaylı əsərləri ilə ədəbiyyatımızın inkişafına töhfələr vermişdir. Azərbaycan xalqının tarixinin qədim dövrlərdən bəri müxtəlif mərhələlərində baş vermiş hadisələr, böyük şəxsiyyətlərin parlaq simaları ustad sənətkarın yaradıcılığında öz əksini tapmışdır. Haqlı olaraq Vəqif Yusifli Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığından danışarkən yazır: “Bəxtiyar Vahabzadə poeziyamızda milli birliyin, vahid azərbaycançılığın lideri idi. Bu fikri söyləməklə onun poeziya tarixində xidmətlərini şişirtmək fikrində deyilik. Ancaq həqiqət budur ki, milli birlik, Azərbaycanı vahid görmək ideyası sovet dönməsində Bəxtiyar Vahabzadə poeziyasından başlayır” [3].

Bəxtiyar Vahabzadə Azərbaycan xalqının azadlıq ideyalarının ilk carçılarından idi. Hələ 1959-cu ildə “Gülüstən”dan başlayan azadlıq sevgisi “İstiqlal”la davam edirdi. “Gülüstən” poeması bütövlükdə sovet dönməsində yaranan dissident ədəbiyyatın parlaq nümunəsi olmaqla yanaşı, həm də Azərbaycan xalqının azadlıq, milli müstəqillik və istiqlal düşüncəsinin formalaşmasına, bir məfkurə istiqaməti kimi təşəkkül tapmasına fəal təsir göstərən ədəbi nümunə kimi dəyərləndirilməlidir. Bunu, xüsusən, keçən əsrin 80-ci illərinin sonlarında başlanan xalq azadlıq hərəkatının oyanış və özünüdərkindəki rolunda əyani şəkildə görmək olar. 1959-cu ildən xalq oyanışa səsləmələr 1988-ci ildə artıq inqilaba gətirib çıxartdı desək yanlışdır. Bu baxımdan Bəxtiyar Vahabzadənin 1990-cı ilin 20 yanvar hadisələrinə həsr olunan “Şəhidlər” poemasında Azərbaycan xalqının əsrlər boyu zülm və istismar altında yaşamasına baxmayaraq, siyasi-ideoloji yasaq və təzyiqlərdən qanı-canı bahasına, azad olmaq uğrunda apardığı mübarizənin ibrətamiz səhnələri ilə qarşılaşırıq.

Azərbaycanın zəngin tarixi keçmiş, bütövlüyü, istiqlal, dövlət müstəqilliyi ideyası şairin keçən əsrin 50-ci illərində qələmə aldığı poemalarında özünü bütün miqyası ilə nümayiş etdirirdi. Hələ 40-cı illərdə yazdığı “Aylı gecələr” poemasında və bir çox şeirlərində azadlıq və müstəqillik ideyaları birbaşa və dolayısıyla təsvir olunmuşdur. Sonrakı yaradıcılığında da bu və ya digər dərəcədə şair bu problemə toxunmuş, milli istiqlalı bədii düşüncədə yaşatmağa çalışmışdır. Keçən əsrin 50-ci illərinin sonlarında qələmə alınan “Gülüstən”da Azərbaycan istiqlalının labüdlüyü və zərurəti idealına edilən xəyanət əsas ideya və məqam kimi müəyyənəlsə, artıq 90-cı ildə Qızıl ordunun öz azadlığı və müstəqilliyi uğrunda ayağa qalxan dinc əhalinin, Vətən mücahidlərinin qızıl qanını axıtmaqla öz simasızlığını, ölən imperiyanın süqutunu bariz şəkildə nümayiş etdirməsi “Şəhidlər”də gerçəkləşir. O taylı, bu taylı Azərbaycanda və keçmiş Sovet İttifaqında baş verən ictimai-siyasi proseslər Bəxtiyar Vahabzadəni bir sənətkar kimi yalnız narahat etmirdi, bütövlükdə Şərqdə, dünyanın ayrı-ayrı məmləkətlərində, o cümlədən azadlıq savaşına qalxan Asiyada, Avropa ölkələrində, hətta qitənin o tayında – Amerika Birləşmiş Ştatlarında cərəyan edən müxtəlif xarakterli hadisələr şairin maraq dairəsinə, münasibət predmetinə çevrilirdi. O, uzaq sahillərdə baş verən hadisələrə öz münasibətini bildirməklə Sovet Azərbaycanın dərini, yaralarını önə çəkməyə çalışmışdır və buna nail ola bilmişdir. Şair “Yollar – Oğullar” poemasında Əlcəzair və Fransa hadisələrini təhlil predmeti seçsə də, poemada Azərbaycan və Azərbaycançılıq qabarıq şəkildə özünü büruzə verir. Bəxtiyar Vahabzadə “Yollar-oğullar” poemasında azadlığın tarix yaratmaq qüdrətini, axıdılan qanların nəticəsində bu ali insani duyğunun pərvəriş tapmasını gerçəkləşdirən amillər üzərində geniş dayanır. Şair axıdılan qanların nəticəsində qazanan istiqlalın insanların həyatına sanki bir yaz nəfəsi gətirdiyini obrazlı şəkildə ifadə edir. Doğrudur, elə poemanın bu hissəsində azadlığın istiqlala qovuşmağı hər bir xalqa və millətə nəsib olması istəyi də görüntüyə gəlir. Millətin varlığını, suverenliyini, dövlət atributlarını nişan

verən al bayrağın, gerbin bir fəxarət duyğusu yaratmaq ideyası poemada özünün poetik ifadəsini tapır.

Öz xalqının azadlıq və istiqlal uğrunda şəhid olan Mustafanın dəfni zamanı baş daşı əvəzinə döyüş bayrağının sancılması əslində müstəqillik duyğusunun təntənəsindən xəbər verən bir cəhd kimi böyük məna daşıyır. 1962-63-cü illərdə qələmə alınan bu əsərdə Bəxtiyar Vahabzadə sanki bu günümüzü canlandırır. Az qala otuz il əvvəl yazılan “Yollar-Oğullar” 1990-cı ildə Azərbaycanda da öz əksini tapdı. Bu doğru qənaətdir ki, “Yollar-oğullar” poeması Bəxtiyarın bir sənətkar kimi inkişaf etdiyini, qələminin dolğun poetik lövhələr, kəskin dramatik konfliktlər, bir-birindən fərqlənən qüvvətli xarakterlər, tragik səhnələr yaratmaq bacarığını aydın göstərən bir əsər kimi qiymətləndirilməlidir” [1].

Azərbaycan, adın oddur, özün – işıq, sözün – işıq.

Biz də sənin bu müqəddəs torpağından boy atmışıq,

Sənsən bizim bu dünyada məsləkimiz, amalımız,

Yolumuza işıq saçsın ulduzumuz, hilalımız. [2, 53]

Ədəbiyyat

1. Abdullayev C. Yollar və oğullar. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, Bakı, 1964, 1 avqust.
2. Vahabzadə B. Əsərləri (1970-1979). 11 cildə, IV c., Bakı: Çarşıoğlu, 2002, 608 s.
3. Yusifli V. Poeziyamızın Bəxtiyarı. “Ədəbiyyat qəzeti”, Bakı, № 33 (3732), 2010, 20 avqust.

AZƏRBAYCAN MİLLİ İDEOLOGİYASININ FORMALAŞMASINDA ƏDƏBİYYATIN ROLU

İradə Zərqan

AMEA Fəlsəfə İnstitutu, Azərbaycan

Azərbaycan hazırda öz vətəndaşlarının qürur mənbəyi olmaqla yanaşı, milli-mənəvi dəyərləri, multikultural və tolerant həyat tərzini bütün dünyanın diqqətini cəlb edən bir dövlətə çevrilmişdir. Ölkənin qazandığı nailiyyətləri əldə saxlaması və daha da inkişaf etdirməsində düşüncə mədəniyyətinin rolu danılmazdır. Keçmiş öyrənmədən bu günü dəyərləndirmək və gələcək haqqında düşünmək çətindir. Ümummilli lider Heydər Əliyevin irəli sürdüyü azərbaycançılıq məfkurəsi indiyədək mövcud olan milli-mədəni dəyərlərimizin ümumiləşdirilmiş obrazı, müasir dövlətçiliyimizin əsas prinsipidir.

Azərbaycançılıq xalqın nəsildən-nəslə - anadan qıza, atadan oğula, nənə-babadan nəvələrə, müəllimdən tələbələrə, yaşlılardan cavanlara, müdriklərdən kütləyə, liderlərdən sossiuma ötürülən mirasdır. Azərbaycan tarixi azərbaycançılıq ruhunun və mənəvi mədəniyyətinin maddi mədəniyyətə çevrilməsi tarixidir. Azərbaycan ədəbiyyatı və incəsənəti mənəvi mədəniyyətimizin maddiləşmiş təzahürüdür. Mirasın ötürülməsi prosesinə, mənəvi mədəniyyətin maddi mədəniyyətə çevrilərək yeni dəyərlər kəsb etməsinə misal olaraq saysız-hesabsız nümunələr gətirmək olar...

Onlardan biri İsa Həbibbəylinin Azərbaycan tarixi, coğrafiyası, ədəbiyyatı, incəsənəti – ümumiyyətlə, milli irs və mədəniyyətimizin müxtəlif dövrləri haqqındakı informasiyanın ötürülməsi, analizi və sintezi təcrübəsindən çıxış edən “Nuhçıxandan Naxçıvana” əsəridir. Fundamental mövzuya həsr olunan əsərdəki “Dövlətçilik işığında”, “Cəhəlat dərдинin dərmanı - maarifçilik”, “Ulu qüvvət - mədəniyyət” bölmələri klassik ənənə ilə müasirliyin vəhdətini - milli dəyərlərə sahib çıxmaq və layiqli şəkildə inkişaf etdirmək proseslərini əks etdirir.

Azərbaycançılığa gələn yol - Nuh, Azər, Zərdüş miflərindən, ..., Tomris, Cavanşir, Nüşabə, Babək cəsarətindən, ..., Dədə Qorqud, Molla Nəsrəddin, Bəhlul Danəndə məntiqindən, ..., Nizami, Füzuli, Nəsiminin söz xəzinəsindən, Hüseyn Cavidin, Məmməd Arazın, Xəlil Rza'nın dəyanətindən, doğrulmuşdur.

Azərbaycan indi olduğu kimi, qədimdə də müxtəlif din, dil, etnosu təmsil edən insanların vətəni olmuşdur və tarixin müxtəlif dövrlərində sossiumun mövcud dəyərlərə münasibətindən asılı olaraq, fərqli olaylara səhnə olmuş, mürəkkəb proseslərdən keçmişdir. Azərbaycan xalqı Zərdüşün (təxminən e.ə. 3000-ci il) “xeyirli söz, xeyirli fikir, xeyirli iş” hikmətini, Azərin (təxm. e.ə. 2000-ci il) sənətkarlığını, İbrahimin hənif dinini, Cavanşirin (616-681) diplomatiyasını, Babəkin azadlıq mübarizəsindəki müsbət cəhətləri götürmüş və sonrakı nəsillərə ötürmüşdür...

Azərbaycançılıq dil, din, etnos, sosial mənsubiyyət baxımından fərqli insanları bir amal uğrunda birləşdirməyə xidmət edən məfkurədir. Müstəqil Azərbaycanın mədəni birlik amalı ötən əsrin əvvəllərində Azərbaycanın maarifçi ziyalıların, şair və yazıçıların əsərlərində tam dolğunluğu ilə tərənnüm olunurdu. Milli birliyin Abdulla Şaiq (1881-1959) qələmindən süzülən təmiz duyğulardakı tərənnümünə nəzər salaq:

“Hamımız bir yuva pərvərdəsiyik!

Hamımız bir günəşin zərrəsiyik!
Ayırmaz bizləri təgyiri-lisan,
Ayırmaz bizləri təbdili-məkan.
Ayırmaz bizləri İncil və Quran,
Ayırmaz bizləri sərhəddi-şəhan.” [1, 29]

Azərbaycançılığın fəlsəfi təşəkkülündə Cəlil Məmmədquluzadənin “Kamança”, M.Ə.Sabirin “Beynəlmiləl”, N.Nərimanovun “Bahadır və Sona”, H.Cavidin “Şeyx Sənan”, C. Cəbbarlıının “1905-ci ildə” əsərləri ilə yanaşı, bəşəriliyi, beynəlmiləlçiliyi, ümumiyyətlə, insansevərliyi təbliğ edən müasir müəlliflərin düşüncə ədəbi durur.

Azərbaycançılıq fəlsəfəsinin rüşeymləri Qədim Azərbaycan mifologiyasında [2; 3, 44-48; 4], Azərbaycan nağıllarının əhval-ruhiyyəsində [5], dastanlarımızda (6), folklor nümunələrində, Nizaminin [7], Füzulinin, Nəsiminin irsində, xalq qəhrəmanlarının azadlıq və istiqlal mübarizəsinin xarakterindədir.

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində M. Ə. Rəsulzadənin, Ə. Hüseynzadənin, Ə. Ağaoğlunun, Ə.Topçubaşovun, H.Zərdəbinin, Ü. Hacıbəyovun və digərlərin fəaliyyətlərində pərvəriş tapan milli istiqlal məfkurəsi Hüseyn Cavid, Məmməd Araz, Xəlil Rza poeziyasında daha da cıllanmış, elmi-fəlsəfi mühitdə geniş əks-səda doğurmuş, Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasəti və dövlətçilik fəaliyyəti nəticəsində ideoloji-praktik məzmun [8] kəsb etmişdir.

“Azərbaycançılıq ideyaları özündə tarixiliyi və müasirliyi, ənənə və varisliyi, ictimai psixologiyayı və etnik təfəkkürü birləşdirir. Azərbaycançılıq tarixən ictimai şüur forması kimi mövcud olmuş, müstəqil dövlətçilik şəraitində isə milli şüur formasına çevrilməkdədir.” (7)

Müstəqillik dövründə düşüncə mədəniyyətinin formalaşmasında bədii və elmi ədəbiyyat nümunələrinin rolu hədsizdir. Son illərdə bu mövzu ətrafında geniş araşdırmalar aparılmış və maraqlı elmi nəticələr əldə edilmişdir. Nizaməddin Şəmsizadənin “Azərbaycançılıq ideologiyası”, “Azərbaycançılıq”; Anarın “Azərbaycançılıq haqqında düşüncələr”; Ramiz Mehdiyevin “Azərbaycan: tarixi irs və müstəqillik fəlsəfəsi”, “XXI əsrdə milli dövlətçilik”, “Milli məfkurə dövlətçilik, müstəqillik yolu ilə” (I və II cildlər); Yaşar Qarayevin “Azərbaycan ədəbiyyatı XIX – XX yüzillər”, “Azərbaycan realizminin mərhələləri”, “Milli “mən” şüuru və etnik yaddaş - azərbaycançılıq”; İsa Həbibbəylinin “Azərbaycançılıq məfkurəsi yollarında”, “Möhtəşəm azərbaycançılıq dərsləri”; Azad Nəbiyevin “Azərbaycançılıq - estetik dəyərdən milli ideologiyaya”; Sona Vəliyevanın “Azərbaycançılıq: milli ideologiya və ədəbi-estetik təlim kimi” Nizami Cəfərovun “Azərbaycanşünaslığa giriş”; Əlikram Tağıyevin “Milli ideya və milli ideologiya”, “Milli kimlik fəlsəfəsi”; Səlahəddin Xəlilovun “Heydər Əliyev və azərbaycançılıq məfkurəsi”, “Lider. Dövlət. Cəmiyyət”, və “Milli dövlətçilik hərəkatının yüksəlişi və xalq cümhuriyyəti dövründə azərbaycançılıq ideyası”; Akif Hüseynovun “Ədəbiyyat və ideologiya”, Rəhim Əliyevin “Azərbaycançılıq: dünən, bu gün, sabah”; Nazif Ələkbərlinin “Türkçülük, yoxsa azərbaycançılıq?!”; Mübariz Yusifovun “Heydər Əliyev və Azərbaycançılıq ideologiyası”, “Azərbaycançılıq”; Sevdə Süleymanovanın “Azərbaycanda ictimai-siyasi hərəkat XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlləri”; Şirməmməd Hüseynovun “XIX – XX əsrlər Azərbaycan ictimai fikri: Müstəqilliyin çətin yolu... Biz hara gedirik”, “Mətbu irsimizdən səhifələr”; M.H.Vəliyevin (Baharlı) “Azərbaycan (Fiziki, coğrafi, etnoqrafik və iqtisadi öçerk)”, Faiq Ələkbərovun “Milli ideologiya probleminə tarixi-fəlsəfi baxış (I-II hissələr)”; Rafail Əhmədovun “Azərbaycan milli-demokratik dövlətçilik məfkurəsi: türkçülük, müasirlik, islamçılıq”, “Azərbaycan dövlətçilik fəlsəfəsi”; A.Ş. Həsənovun “Milli ideologiya və milli-mənəvi dəyərlər”; Fəzil Mustafanın “XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda siyasi düşüncə cərəyanları” əsərləri, başqa müəlliflərin araşdırmalarında Azərbaycanın milli dövlətçilik ideologiyası və ayrıca azərbaycançılığın tədqiqat problemləri müxtəlif aspektlərdən şərh olunmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Şaiq A. Seçilmiş əsərləri. II cild. Bakı: “Avrasiya Press”, 2005, 568 s.
2. Əsatirlər, əfsanə və rəvayətlər. Bakı, 2005, 304 s.
3. Qafarlı R.O. Azərbaycan türklərinin mifologiyası (bərpa, genezis). Bakı: Ağrıdağ, 2004, 232 s.
4. Qafarlı R.O. Azərbaycan türklərinin mifologiyası (mifik dünya modeli, təsnifat). Bakı: Ağrıdağ, 2004, 236 s.
5. Çəmənzəminli Y.V. Azərbaycan nağıllarının əhval-ruhiyyəsi. Əsərləri. III cild. – Bakı: Elm, 1977.
6. Kitabı Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. Bakı: Öndər, 2004, 376 s.
7. Yusifov M. İ. Nizamidə azərbaycançılıq. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 168 s.
8. Respublika gənclərinin ikinci forumunda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin nitqindən) – Milli özünüdərkətmə / Beynəlxalq elmi kollokviumun tezisləri. Bakı, 21-24 aprel 1999, 260 s.

ZAHİD XƏLİLİN UŞAQLAR ÜÇÜN ŞEİRLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANÇILIQ MƏFKURƏSİNİN TƏRƏNNÜMÜ

İsgəndərov A.Z.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Azərbaycan

Ümummillî lider Heydər Əliyev tərəfindən 1992-1993-cü illərdə irəli sürülən və xalqımız tərəfindən rəğbətlə dəstəklənən Azərbaycançılıq məfkurəsi bu gün ümumxalq ideologiyası səviyyəsinə yüksəlmişdir. Ulu öndər bu mövzudan bəhs edərkən demişdir: “Müstəqil Azərbaycan dövlətinin əsas ideyası Azərbaycançılıqdır. Hər bir azərbaycanlı öz milli mənsubiyyətinə, mentalitetinə görə qürur hissi keçirməlidir və biz Azərbaycançılığı - Azərbaycanın dilini, mədəniyyətini, milli-mənəvi dəyərlərini, adətlərini yaşatmalıyıq”. Biz “... mədəniyyətimizi, onun qədimliyini, dünya miqyasında böyük şöhrətə malik olduğunu xalqımıza nə qədər dərinlənənlər anladırıq bilsək, bir o qədər də xalqımızda vətənpərvərlik hissinə, vətəndaşlıq hissinə, Azərbaycançılıq hissinə yüksəldərik” [1].

Səməd Vurğun bu mövzudan bəhs edərək yazırdı: “Uşaqlarda “vətən” məfhumunun tam mənasını açmaq, onlara vətəni bütün qüdsiyyəti ilə sevdirmək lazımdır. Gənclərimiz yaşadığı torpağın, xalqın tarixini bilməli, onun şan-şöhrəti ilə tanış olmalı və ona şüurlu məhəbbət bəsləməlidir” [4, 94].

Z.Xəlil böyüməkdə olan nəsillə Azərbaycançılıq məfkurəsini vətən torpağına, onun gözəlliklərinə vurğunluq, vətənpərvərlik və vətəndaşlıq duyğularını aşılamaqla və məhz Z.Xəlilə xas tərzdə təlqin edir. Həm də “vətəni sevmək, onu göz-bəbəyi kimi qorumaq lazımdır” təriqli ritorik deyimlərlə deyil, vətənin gözəlliklərindən, əsrarəngiz təbiətindən, onun övladlarından (və s.) bəhs etməklə təqdim edir. Bu mövzu Z.Xəlil yaradıcılığını bütünlüklə əhatə edir desək, bəlkə də, yanlışdır. Axı, vətənin dağı-dərəsi, aranı-yaylağı, gülü-çiçəyi, dağ keçisi, ev heyvanları və s. və mövzularında qələmə aldığı şeirlərinin hamısında vətənə məhəbbət duyğuları aşılanır. “Kitabların anası”, “Sözdən söz düzəldək” kimi şeirlərdə isə müəyyən misralar birbaşa vətən torpağına ünvanlanmışdır.

“A”da “ana” deyirəm,
“V”də “vətən” kəlməsi.
Vətən ulu babamdır,
Vətən atamın səsi. [3, 205].

“Sözdən söz düzəldək” şeirində şair vətən torpağına övlad sevgisindən mücərrəd danışmır. “Azərbaycan” istilahını hecalara bölərək yeni alınan anlayışları elə mənalandırır ki, azyaşlı oxucu vətənimizin ulu keçmişi haqqında sətiraltı deyim tərzilə qismən də olsa, informasiya alır:

Bu sözün həm CAN-ı var,
Həm də ki, AZƏR-i var.
Adında, ünvanında
Pozulmayan ZƏR-i var. [2, 221].

Şair istədiyini oxucusunun ruhuna rüşeym halında ataraq cücədir. O qədər ki, bu “cücərti boy atıb” çıxəkləyir, zaman-zaman bugünkü azyaşlının həyat amalına, idealına çevrilir.

Biri-birindən gözəl poetik nümunələri oxuduqca dağ çayının kükrəyən səsinə tutmuş Xan çinarın həzin yarpaq xışıltısına, nərgizin, bənövşənin ətrindən tutmuş süd qoxulu balaca buzova qədər hər şeyə ünvanlanan xüsusi sevgi və nəvazişi görməmək mümkün deyil. Məsələn, “Çəmən” şeirində Vətən torpağının gözəllikləri – bu ünvanda qərarlaşaraq xəfif mehin təmasından pıçıldaşan otlar, rayihəsi yoldan ötənləri məst edən gül-çiçəklər, çəmənə xırpaxırpla otlayan quzular, günəşin parlaq şüaları altında otlar üzərində bərq vuran muncuq gözlü səhər şəhi təsvir edilir.

Səhər otlar üstə
Şəhdən inci var.
Şəhlər quzuların
Gözü tək parlar.

Yaxud,

Quzu tükü kimi
Zərifdir vətən. [2, 97].

Oynaq qafiyələrlə ərsəyə gətirilmiş şeirdə yaradılan obrazlara diqqət yetirək: 1 – çəmən; 2 - üz-gözlərinə düşən şəhdən təzələnən xoş rayihəli otlar; 3 - gecə ilə gündüzün təmasından qaynaqlanan ilğımın tərəvətdən təzələnən şəhli otları qırpa-qırpa yeyən quzular; 4 - ustuf-ustuf dalğalanıb öz fərəhlərini naz-qəmzə ilə pıçıldaşaraq bir-birilə bölüşən gül-çiçəklər! Təbiətin bu özünəməxsusluqlarının füsunkar boyalarla ifadəsinə nail olan şair, nəticə olaraq BİTKİN BİR ÇƏMƏN obrazı yaratmağa müvəffəq olmuşdur.

Yazıcının qarşıya qoyduğu məqsəd (ideya) Vətənin bir parçasının nümunəsində Azərbaycanımızı vəsf edib azyaşlılarda ona vurğunluq oymağıdır ki, Z.Xəlil bu məqsədinə kiçik ölçülü metaforalardan məharətlə istifadə etməsi sayəsində müvəffəq ola bilmişdir. Belə şeirlər isə onun qələm nümunələrində bir deyil-beş deyil. Bu qism şeirlər zamanında (XX əsrin 60-70-ci illərində) Azərbaycan uşaq ədəbiyyatında yaranmış boşluğu dolduran azsaylı nümunələrdən olmuşdur.

“Qoy sərbəst böyüsün bizim balalar” şeiri fəlsəfi dərinliyi və orijinallığı ilə bərabər səmimi arzu, yaxud millətinin gələcəyini işıqlı görmək istəyən bir ziyalının, vətəndaşın, ağsaqqalın duasıdır:

Haraya dırmaşır bu körpə görən,
Yaxşı ki istəyi, fikri qətidi.
Dırmaşmaq, düşünmək, qalxıb-yüyürmək
Uşağın böyümək əlamətidir. [2, 207].

Hər kəsə məlumdur ki, körpə təzəcə ayaq açdıqdan sonrakı müddətdə olduqca hərəkətli olur, yeriyə bilmədidiyi günlərin heyfini çıxırmışcasına durmadan harasa dırmaşır, özünəməxsus tərzdə qaçır, yüyürür, nəyinsə haqqında düşünür.

İkinci bənddə gül balaların sərbəst böyüməklərinin onların gələcəkləri üçün faydalı olacağı diqqətə çatdırılır:

Qoy sərbəst böyüsün sənin gül balan,
Heç kəs sərbəstlikdən peşiman olmaz.
Sərbəst böyüyərsə bir körpə fidan,
Sonra ata-ana nigaran olmaz.

Yaxud

Ön böyük xoşbəxtlik – sərbəst düşüncə... [1, 207]

Ruhən sərbəst böyümək - sərbəst düşüncənin nəticəsi, sərbəst düşünməksə - sərbəst böyüməyin məhsuludur. Azad düşüncəli fərd - azad cəmiyyət, azad düşüncəli vətəndaş isə azad vətən, güclü dövlət deməkdir! Düşüncə kapitalı və intellekt yatırımı nə qədər sağlam və bol olarsa, ölkənin, cəmiyyətin həyatı bir o qədər möhkəm sığortalanar. Böyüməkdə olan nəsil unutmamalıdır ki, onların bu gün azad yaşamaqlarına, gündən-günə çiçəklənən bir dövlətdə firavan böyüməklərinə rəvac verən çox tarixi səbəblərdən biri də Azərbaycan oğullarının Qarabağ müharibəsində azadlığımız üçün canlarını düşmən gülləsinə sipər etmələridir.

Son olaraq bu qənaətə gəlmək olar ki, Z.Xəlil uşaq şeirlərində azərbaycançılıq, vətənpərvərlik, vətəndaşlıq duyğularını bütün şeirlərində məhz Z.Xəlilə məxsus yozum tərzində və məhz azyaşlının özünün görüb-sezə biləcəyi tərzdə təbliğ edir.

Ədəbiyyat

1. Xəlilov Səlahəddin. Heydər Əliyev və azərbaycançılıq məfkurəsi. Bakı: Azərbaycan Universiteti, 2002, 232 s.
2. Xəlil Zahid. Seçilmiş əsərləri. I cild. Bakı: ADPU, 2008, 338 s.
3. Xəlil Zahid. Ağ leyrlər. Bakı: SyuC, 2016, 246 s.
4. Vurğun Səməd. Böyük sənət uğrunda. Bakı: Gənclik, 1970, 191 s.

MƏMMƏD ASLAN POEZİYASINDA AZƏRBAYCANÇILIQ İDEOLOGİYASI

İsgəndərov B.A.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Dünyada mövcud olan digər millətlər və xalqlar kimi, Azərbaycan xalqı da milli özünüdərk prosesini yaşayır. Milli özünüdərkə əsas komponenti isə milli yaddaşdır. Təsədüfi deyildir ki, milli-tarixi yaddaşa qayıdış və milli özünüdərk azərbaycançılıq ideologiyasının əsasını təşkil edir. Bu ideologiya öz təməlini yaxın tarixi keçmişimizin qurur mənbəyi sayılan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin “türkləşmək”, “müasirləşmək” və “islamlaşmaq” ideyasından götürmüşdür.

Bu gün nəinki müasir Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları, eyni zamanda dünyanın hər yerində yaşayan soydaşlarımız da bu ideologiyanın ətrafında sıx birləşərək, milli birlik və həmrəylik nümayiş etdirirlər. Bu isə, nəticədə, xalqımızın bütövlüyünə və dövlətçiliyimizin möhkəmlənməsinə xidmət edir.

Əsası Ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulan “azərbaycançılıq” ideologiyasını Ulu öndərin layiqli siyasi varisi, ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyev düzgün olaraq bu gün azərbaycançılıq ideologiyasının milli yaddaş və milli ənənə üzərində qurulduğunu qeyd edir.

Akademik Ramiz Mehdiyev azərbaycançılıqda milli ənənə və yeniliyin nisbətində varisliyə yüksək qiymət verərək yazır: “Bu gün azərbaycançılıq milli həyatın, çoxəsrlik ənənəsi, ölkədə yaşayan bütün millətlərin və etnik qrupların qardaşlığı, qarşılıqlı əlaqə və təsirinin tarixi, onların ümumi taleyi və müstəqil Azərbaycanın bütövlüyü uğrunda birgə mübarizəsinin tarixi təcrübəsidir” [1, 4].

Milli ideyanın təşəkkülü və formalaşmasında milli özünüdərkən və milli mənlilik şüurunun rolu danılmazdır. Bu mənada Məmməd Aslanın şeirləri milli olmaqla yanaşı, həm də azərbaycançılıq ideologiyasından güc almışdır. Odur ki, şairin vətənpərvərlik ruhu ilə yoğrulmuş şeirləri hər zaman yurddaşlarımızın milli mənlilik duyğusunun güclənməsinə təsir göstərmişdir. Məmməd Aslanın dərin məzmunlu, oxunaqlı, şeirlərində azərbaycançılıq milli məfkurə olaraq özünü qabarıq şəkildə belə ifadə edir.

Loğmanımsan, gözəl məkan,
Sənsən verən Məmmədə can!
Səndən əziz, Azərbaycan
Nə var mənim ürəyimdə?! [1, 24].

Vətən adlı sevgi dastanı şairin qəlbində doğulduğu yurda bəslədiyi “kövrək sevgisindən” boy atıb pərvazlanır. Bu sevgi böyüdükcə, böyüyür. Vaxt olur ki, şair sinəsinə sığmaz olur. Havasına, torpağına və suyuna “loğmanımsan” deyir. Məmməd Aslan sevgili vətənimiz olan Azərbaycanımıza sonsuz övlad məhəbbətilə öz istəyini bu cür ifadə etmişdir:

Səndən əziz, Azərbaycan,
Nə var mənim ürəyimdə?! [1, 24].

Bax beləcə, Məmməd Aslanın ilk sevgisi vətənlə başlayıb, vətənlə bitir. Hər bir yaradıcı insanda olduğu kimi, Məmməd Aslanın da başlıca ilham qaynağı tarixi minilliklərə söykənən Azərbaycandır! Bu bir həqiqətdir ki, müasir Azərbaycan ədəbiyyatında, vətəndaşlıq ruhunun və azərbaycançılıq məfkurəsinin formalaşmasında Məmməd Aslan poeziyasının xidmətləri danılmazdır. Bu mənada yazdığı şeirlərinin ilk və son sözü vətən olan Vətəndaş bir şairin bədii-poetik düşüncələrinin coğrafiyası olduqca genişdir. Bu geniş coğrafiyanın hüdudları yalnız boy atıb böyüdüüyü vətənin sərhədləri ilə bitmir. Eyni zamanda bu coğrafi genişlik Anadolu sərhədlərindən başlayaraq Krım yarımadasına qədər uzanır. Çünki o, sözə Vətən kimi baxırdı.

Qəlbi vətən sevdalı şairimizin ilhamlı ürəyində qərar tutmuş hiss və duyğularının vəhdətindən yaranan vətən şeirləri oxucu qəlbinin könül pıçıltılarına çevrilməyi bacarır. Müəllifin məşhur “Dərbəndim” adlı bayatısında olduğu kimi:

Dərbəndim,
Alın yazım, sər bəndim.
Ömrüm, günüm, həyatım!
Söz çələngim, sirr bəndim!
Dərbəndim,
Qala qədim, dər qədim.
Harda naçar qaldımsa,
Bir bəndinə söykəndim. [1, 53].

Keçmiş tariximizin qürur dolu anlarına şahidlik etmiş Dərbəndi otaylı, butaylı bütöv Azərbaycanımızın ayrılmaz bir hissəsi kimi təqdim edir. Ona “ömrüm”, “günüm”, “həyatım” deyərək, əzizləyir. Şair tarixlər şahidi qoca Dərbəndi təlatümlü ürəyinin “söz çələngi” adlandırır.

Şairin vətənpərvərlik ruhunda qələmə aldığı şeirləri hər zaman yurddaşlarımızın milli mənlilik duyğusunun və özünüdərkən güclənməsinə böyük təsir göstərmişdir. Söylədiyimiz bu fikirlərin təsdiqi kimi, M. Aslanın Kəlbəcər haqqında yazdığı eyniadlı şeirində oxuyuruq:

Bu, körpəlik beşiyim,
Mənim dağım-dərəmdə,
Zirvəsinə baş əyim,
Uludu, möhtərəmdi. [2, 29].

Söz yükünü tükənməz xalq ədəbiyyatından götürən, böyük el məhəbbəti və sədaqətinə arxalanan Məmməd Aslan şeirinin finalında vətəni sevməyin poetik ifadəsini ən yüksək bədii bir dillə bu cür əks etdirmişdir:

Yenə çiçək fəslidi,
Hava gül nəfəslidi.

Bu dağlar xan Əslidi,
Məmməd-Yanığ Kərəmdi. [2, 31].

Zirvəsilə öyündüyü, dar gündə arxalandığı, “kənül verib sevdiyi”, alçaqlı – ucalı dağlara olan sonsuz istəyini yeni poetik ifadə ilə təcəssüm etdirmişdir. Canı qədər sevdiyi dağları “sevgilisi” Əsli gözündə görür, özünü isə bu nakam məhəbbətə qurban verən Kərəm bilir.

Şairin “Vətən və biz” adlı şeirində oxuyuruq:
Vətən gözdür, biz-kirpik,
Gözümüzün keşiyini çəkirik! [1, 22].

Görəsən, vətən haqqında bundan yığcam, bundan inandırıcı və səmimi nə demək olar? Vətən sevgisini ifadə edən ikicə misralıq bu şeirin çəkisi vətəni mədh edən üzdənirəq şeirlərin çəkisindən ağır gəlmirmi? Sözsüz ki, gəlir. Şeirlərindən göründüyü kimi, görkəmli söz ustadı Məmməd Aslanın sənət dünyasında Vətən sevgisi, vətən müqəddəsliyi hər zaman öndə olub. Çünki böyük şairin yaradıcılığında Azərbaycan sanki yeni kəşf olunmuş bir kainatdır. Tarix boyu ulu əcdadlarımız Vətən etdikləri yeri yurd adlandıraraq onu canlarından əziz bilmişlər.

Jurnalist-tədqiqatçı Mehriban Ələkbərzadənin “Azərbaycan və azərbaycanlılar”: dünən, bu gün, sabah” kitabında yazır: “Ziya Göyaltı yazdı ki, əski türklərdə vətən əxlaqı çox qüvvətli idi. Heç bir türk öz eli, yəni milləti üçün həyatını və ən çox sevdiyi şeylərini fəda etməkdən çəkinməzdi. Çünki el Göy Tanrının yer üzərindəki kölgəsiydi. Elin yerləşdiyi yerə “Yurd” və ya “Ölkə” deyilirdi. Türk hara getsə, əsas yurdu unutmazdı. Çünki ata-babalarının məzarı oradaydı” (3, 24).

Odur ki, Məmməd Aslan XX əsr Azərbaycan poeziyasında böyük əhəmiyyət daşıyan vətən mövzusunda öz poetik tapıntıları ilə bircə yeni ictimai-fəlsəfi dəyərlərlə zənginləşdirə bilmişdir. Şairin “Müqəddəs yuva” şeirində oxuyuruq:

“Vətən qılıncların kölgəsində” gül!
Qılınclı qorumazsa, gül o gül deyil!
Bir Allaha, bir də vətənə əyl –
Cənnətin müqəddəs qucağı Vətən! [1, 38].

Şeirlərindən göründüyü kimi, Məmməd Aslan zəngin bir yaradıcılıq yolu keçmişdir. Şairin qələmə aldığı əsərlərinin böyük əksəriyyəti doğma Azərbaycanımıza həsr olunmuşdur. Odur ki, onun bu şeirlərində yurd sevgisi, vətən məhəbbəti motivləri olduqca qüvvətlidir.

Ədəbiyyat

1. Aslan M. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Avrasiya Press, 2006, 320 s.
2. Aslan M. Ömrün yarı yaşında. Şeirlər və lirik poema. Bakı: Yazıçı, 1986, 369 s.
3. Ələkbərzadə M. Azərbaycan və azərbaycanlılar: dünən, bu gün, sabah. Bakı: Nurlan, 2005, 72 s.

MƏHƏMMƏDHÜSEYN ŞƏHRİYARIN ƏSƏRLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANÇILIQ İDEYALARININ TƏRƏNNÜMÜ

İsmaylova E.

Lənkəran Dövlət Universiteti, Azərbaycan

XX əsrin ikinci yarısında yazıb yaratmış Seyid Məhəmmədhüseyn Şəhriyar anadilli ədəbiyyatımızın zənginləşməsində öz dəsti-xətti, yaradıcılıq üslubu olan sənətkarlardan biridir. İranda yaşayıb yaratmasına baxmayaraq, yaradıcılığı ilə bütöv Azərbaycana, azərbaycançılığa, türkçülüyə xidmət edən M. Şəhriyar yaratdığı nadir sənət inciləri ilə ədəbiyyatımızın əbədiyyət zirvəsinə yüksəlmiş az sayda sənətkarlarından sayılır. “Türki, vallah analar oxşağı, laylay dilidir, dərdimi mən bu dəvə ilə müdəvə elədim” deyən M. Şəhriyarın əsərlərində azərbaycançılıq ideyalarının tərənnümü, vətən təəssübkeşliyi bütün yaradıcılığı boyu qırmızı xətlə keçir. Bu əsərləri oxuyanda əmin olursan ki, Azərbaycançılıq şüar deyil, hər sətirdə vətən, vətən hayqırmaqla vətənə məhəbbət aşılamaq, yurd sevgisi yaratmaq olmaz. Vətənpərvərlik doğma vətənin dilini bilmək, hər daşını, vətəndaşını dəyərləndirmək, doğma dildə yazılmış vətən təəssüblü əsərlərlə onu dünyaya tanıtmaktır. M. Şəhriyarın “Heydərbabaya salam” əsəri bu mənada böyük əhəmiyyət kəsb edir. Doğma yurda, onun dağına, daşına, insanlarına məhəbbət ruhunda yazılmış poemada ayrılıq notlarının kövrək dillə təsvirində həm də mübarizlik əhval-ruhiyyəsi, azadlığa çağırış nidaları var.

Bir uçaydım bu çırpınan yel ilə,
Bağlaşaydım dağdan aşan sel ilə,

Ağlaşaydım uzaq düşən el ilə,
Bir görəydim, ayrılığı kim saldı?
Ölkəmizdə kim qırıldı, kim qaldı?
Mən sənintək dağa saldım nəfəsi,
Sən də qaytar, göylərə sal bu səsi,
Bayquşun da dar olmasın qəfəsi,
Burda bir şir darda qalıb bağırır,
Mürüvətsiz insanları çağırır. [3, 250-251]

“Məmməd Rahim həzrətlərinə cavab” şeirində bütöv Azərbaycan həsrəti ilk misralardan diqqət çəkir.

Ağ göyərçin, ağ qanadın açarsan,
Dam-divardan bir qovzanıb uçarsan,
Ulduzlanıb, Bakı deyə, qaçarsan. [3, 140]

Sərhədlərin bağlı qalmasını, canı bir, qanıbir qardaşların bir-birinə həsrətini zamanın, insanlığın faciəsi kimi dəyərləndirsə də, Şəhriyar poeziyasına möhtəşəm bir nikbinlik xasdır. Şəhriyar irsinin tədqiqatçısı, professor Elman Quliyev diqqəti məhz bu məqama cəkərək yazır: “Vahid vətən problemi şairin poeziyasında daha böyük məna və ideya kəsb edir. Birinci olaraq onu qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan vahidliyi tam mənada onun şeirlərində təstiqlənilir” [2, 100].

Yaman günlər keçib-gedib itəndi,
Bir yaxşılıq muradına yetəndi,
O tay-bu tay-fərqi yoxdur, vətəndi... [3, 150]

M. Şəhriyarın vətəni Azərbaycanın ayrılıq dərini nəzmə cəkdiyi “Qardaşım Süleyman Rüstəmə ithaf” şeiri qələmə alınandan bu günə kimi o taylı - bu taylı Azərbaycanda həsrət nəğməsi kimi oxunur.

Bizi yandırır yaman ayrılıq,
Bu darıxdıran duman ayrılıq,
Gözə sovurur saman ayrılıq,
Aman ayrılıq, aman ayrılıq. [4, 84]

“Səhəndim” poemasında isə vətənpərvər şair vətən gülşəninin bülbülü olması ilə fəxr edir.

Yad məni atsa da, öz gülşənimin bülbülüyəm mən,
Elimin farsıca da dərini söylər diliyəm mən,
Haqqa doğru nə isə, el məşəliyəm mən,
Əbədiyyət gülüyəm mən. [3, 281]

“Azərbaycan” şeirini Şəhriyar yaradıcılığında azərbaycançılıq mövzusunda yazılmış əsərlərin zirvəsi, vətənpərvərlik manifesti saymaq olar.

Övladların nə vaxtadək tərki-vətən olacaqdır?
Əl-ələ ver, üsyan elə, oyan, oyan, Azərbaycan!
Bəsdir fəraq odlarından kül ələndi başımıza,
Dur ayağa! Ya azad ol, ya tamam yan, Azərbaycan! [4, 176-177]

Şairin yaradıcılığında azadlığa çağırış motivlərini yüksək dəyərləndirən tədqiqatçı alim H. Billuri yazırdı: “Şəhriyarın vətən şeirləri böyük milli qurur və ictimai hissi ilə yazılmışdır. Bu şeirlər inqilablar alovu içərisindən çıxıb böyüyüb bərkimiş mübariz bir xalqın həyat salnaməsidir” [1, 32].

“Sevdiyiniz şair?” sualına: “Şəhriyar” cavabını verən Ümummilli lider H. Əliyevin “Bugünkü və gələcək nəsillərin yüksək mənəvi dəyərlərlə zənginləşdirilməsində böyük rola malik olan dahi sənətkarın yaradıcılığının dərinədən öyrənilməsi, tədqiq və tədris edilməsi sənət və elm xadimlərimizin müqəddəs borcudur” deməsi dahi sənətkarın bədii irsinin bəşəriyyətinin sübutudur. Şəhriyar sənətinin ictimai-siyasi tutumu olduqca böyük və çoxşaxəlidir. Humanist şair ən ülvəi insani ideyaların təbliğinə yaradıcılığında daim diqqət ayırmış, əsərlərində bu hissləri sevə-sevə tərənnüm etmişdir. M.Şəhriyar yaradıcılığını o taylı-bu taylı soydaşlarımıza sevdiren də ümumbəşəri ideyalara sadıq qalması, onları sənətkarlıqla qələmə alıb yaşarı etməsi, təbliğidir. “Heydərbabaya salam” əsəri yaşadığca, ustad şair M. Şəhriyar da minnətdarlıqla xatırlanacaq.

Ədəbiyyat

1. Billuri H. Məhəmmədhüseyn Şəhriyar. Bakı: Elm nəşriyyatı, 1984
2. Quliyev E. Şəhriyar poeziyası və milli təkamül. Bakı: Elm nəşriyyatı, 2004
3. Şəhriyar M. Əbədiyyət gülüyəm mən (tərtib edənlər: İ.Qəribli, E.Bağirova, Z.Zeynalova). Bakı: Elm və təhsil, 2017
4. Şəhriyar M. Seçilmiş əsərləri (tərtib edənlər: N.Rizvan, X.Quliyeva, İ.Qəribov). Bakı: Avrasiya press, 2005

MİR CƏLALIN ƏSƏRLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANÇILIQ İDEOLOGİYASI

Məhərrəmov N.M.

Mingəçevir Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Azərbaycançılıq ideologiyasının yaranması və formalaşması xalqımızın böyük şəxsiyyəti Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Azərbaycançılıq ideologiyasının bazasını ictimai təfəkkür, milli-mənəvi dəyərlər, müstəqil dövlətçilik ənənələri kimi məsələlər təşkil edir. Məhz ümummilli liderimizin səyi nəticəsində vahid xalq, millət, cəmiyyət formalaşdı. Biz bir xalq kimi inkişaf etməyimizdə, tarixi köklərimizin qorunub saxlanmasında, dünyaya dəyərlərimizi bəyan etməkdə Ulu öndərimizə çox borcluyuq. O, öz çıxışları zamanı dönə-dönə tarixi-köklərimizi, milli ideyalarımızı, dəyərlərimizi qorumağımızı, onları qiymətləndirməyimizi və gələcək nəsillərə ötürməyimizi tövsiyə edirdi.

Azərbaycançılıq ideyalarının yayılmasında şair və yazıçılarımızın, görkəmli söz ustadlarımızın müstəsna əməyi vardır. Belə yazıçılardan biri də ədəbiyyatşünas alim, müəllim, tənqidçi ziyalımız Mir Cəlal Paşayevdir. O, öz yaradıcılığında daim azərbaycançılıq ideyasını əsas götürmüşdür. Beşiyi Azərbaycanın güneyində, qəbri isə quzeyində olan bu böyük şəxsiyyətin həyatı və yaradıcılığı Azərbaycanın bütövlük simvolu sayılır. O, əsərlərində xalqımızın müxtəlif ictimai-tarixi mərhələlərində yaşadığı sıxıntıları, üzləşdiyi tarixi hadisələri ustalıqla qələmə almışdır. Bu baxımdan onun ədəbi irsi bütün dövrlər üçün aktualdır. Xalqın acınacaqlı həyatını özünün şəxsi həyatında yaşayan ədib bu faciələri əsərlərində əks etdirməklə yanaşı, müəllimlik edərək, xalqın övladlarına zəngin keçmişimizi, ədəbiyyatımızı, mədəniyyətimizi mənimsədən öz layiqli borcunu yerinə yetirmişdir. Ədibin yaradıcılığının ilk dövründə oçerk və hekayə janrı xüsusi yer tutur. Yazıcının bu əsərlərində Azərbaycan xalqının başına gətirilən fəlakətlər, ermənilərin milli zəmində törətdikləri qırğınlar diqqətdən yayınmamışdır. “Həkim Cinayətov”, “Sara”, “Təzə toyun nəzakət qanunları”, “Bostan oğrusu”, “Kərpic məsələsi” kimi ilk hekayələrində klassik nəsrimizin ən yaxşı ənənələri ilə səsleşən cəhətlər öz əksini tapmışdır. Bu səsleşmə təqlid deyil, milli zəminə, vətənə, xalqa, millətə bağlılıq deməkdir.

Böyük Vətən müharibəsi illərində vətənpərvər bir yazıçı kimi Mir Cəlal bir-birinin ardınca “Vətən hekayələri”, “Şərbət”, “Həyat hekayələri”, “Vətən”, “Vətən yaraları” və başqa hekayə, oçerklər yazıb nəşr etdirərək döyüşçülərimizin igidliyini, onların fədakarlığını özünəməxsus şəkildə göstərmişdir. Ədib ilk öncə “Yollar” (1941) hekayəsini yazdı. Bu hekayədə yazıçı ana torpağı düşmən tapdığından qorumağa gedən Vətən övladlarından, bu övladların qabaqcıl bir nümayəndəsi kimi Ədhəmdən söz açıb, onun öz borcunu ödəmək əzmini, yaşadığı hisslərin böyüklüyünü qələmə aldı; konkret bir fərdin vətənpərvərlik duyğularını, hərəkət və sözlərini bütün vətəndaşların ümumi əhvali-ruhiyyəsi, hərəkət və sözləri ilə birləşdirib vəhdət halına saldı. İstər Mir Cəlalin bu cür hekayələrində, istərsə də bəzi başqa bu kimi bədii nümunələrində Vətən çağırışına qoşulmaq əzmi, mübarizə məqamında göstərilən böyük hünər və qəhrəmanlıq təsvir olunurdu. Həmin əsərlərin ideya-bədii funksiyası azərbaycançılıq idi. “Vətən yaraları” (1942) hekayəsində isə o, bu janrın imkanları daxilində Azərbaycan əsgərinin vətənpərvərlik duyğularını dərin səmimiyyət və hərarətlə canlandırma bilmişdi. Hekayə o zaman əsgərlər tərəfindən rəğbətlə qarşılanmış, “oxucuların əlindən düşməyən bir əsər olmuşdu, xalq şairi S.Vurğun “Vətən müharibəsi və ədəbiyyatımız” mövzusunda məruzəsində hekayəni yüksək qiymətləndirmişdi. “Vətən yaraları” nı oxuduqdan sonra mən düşməne qarşı daha kinli və amansız oldum” deyən əsgərin cəbhə məktubunu S.Vurğun təsadüfi xatırlatmışdı [1, 251]. Bu, yazıcının sənətkarlıq qüdrəti, oxucunun qəlbinə yol tapmaq məharəti kimi xüsusiyyətlərdən biri idi.

O, dramaturgiya sahəsində də qələmini sınaqaraq Azərbaycan xalqının qəddar düşmənlərinin keçmişi qaytarmaq kimi alçaq niyyətlərini satira atəsinə tutmuş, 1943-cü ildə “Vətən uğrunda” jurnalında dərc olunmuş “Mirzə Xəlil” adlı komediyasını yazmışdır. Mir Cəlalda həyat müşahidəsi qüvvətlidir. O, Azərbaycan xalqının psixologiyasına dərin bələd idi və əsərlərində daha çox sadə, adi insanların həyatından bəhs etməyə, onların obrazlarını yaratmağı qarşısına məqsəd qoymuşdur. Bu istiqamətdə ustad Mirzə Cəlalin yoluna sadıq qalaraq yeni şəraitdə kiçik adamın böyük ədəbiyyatın əsas qəhrəmanı səviyyəsində təqdim etməyə nail olmuşdur. Sadəlik, təbiiyyət bu hekayələr üçün səciyyəvidir.

Mir Cəlal Sovet dövrünün yazıçısı olmasına baxmayaraq, milli ruhlu sənətkar idi. Öz Azərbaycan dilinin saflığına, bütün imkanlarına, zənginliyinə arxalanaraq, xalqına olan sevgidən yorulmadan yazmışdı. “Dirilən adam”(1934-1935), “Bir gəncin manifesti”(1939), “Açıq kitab” (1941), “Təzə şəhər” (1951), “Yaşadılarım”(1946-1952), “Yolumuz hayandır” (1958) romanlarında ədib müxtəlif tipli insan xarakterləri, insan taleləri qələmə alınmışdır. Onların taleyindəki faciəviyyəti isə Vətənin, xalqın taleyi ilə bağlayır. Avam bir kəndli olan Qədirin öz hüquqları uğrunda mübarizəsi onu öz xalqı, milləti uğrunda mübarizəyə səsleşir.

“Dirilən adam” romanı o zaman dəbdə olan sinfi mübarizədən, vətənpərvər azərbaycanlıların çətin, mürəkkəb şəraitdəki talelərindən bəhs edən bir sənət əsəridir. Əsərin səhnələşdirilmiş variantının 2005-ci ildə uğurlu olması, rəğbətlə qarşılanması, fərqli ideoloji şəraitdə yazılmış bu əsərin indiki şərait üçün də aktuallığına, müasirliyinə işarə edir. Romanda müəllif geridə qalmış Azərbaycan kəndində baş vermiş hadisələrin təsvirini verir. Oxucunun nəzəri gah təbiət mənzərələri ilə ürəkaçan, lakin istismar altında inləyən kəndə, gah da inqilab alovlarına bürünən şəhərə yönəlir. Əsərin mərkəzində yoxsul kəndli Qədir, onun şəxsi həyatı və ailəsi dayanır. Onun şəhərdə mənəvi cəhətdən yetkinləşməsi, daha sonra kəndin harayına gəlməsi, kəndin oyanması yolunda Qədirin xarakterindəki təkmilləşmə yazıçını maraqlandıran əsas məsələlərdəndir. Əsərdəki Qumru obrazı isə öz analıq qürurunu qoruyan, sadəliyi, sadıqlığı ilə seçilən, nəcib təbiətlə Azərbaycan kəndlilərinin ən gözəl sifətlərini özündə təcəssüm etdirən surətlərdəndir. O, ailəsinin bir parça minnətsiz çörəyini dünyanın bütün varlıqlarından üstün tutur. Göründüyü kimi, ədib Azərbaycan qadınlarının ağır və məhrumiyyətlərlə dolu həyatını nəql edir. Bir gəncin manifesti romanı geniş mənada Azərbaycan xalqının, Azərbaycan insanının mənəvi manifesti sayılır. Bu baxımdan bu povest yazıçının digər əsərlərindən xeyli zirvədə dayanır. Burada hadisələrin ziddiyyətli inkişafı əsərin kompozisiyasına xüsusi zənginlik gətirir. Fədakarlıq – xalq səadəti uğrunda bütün məhrumiyyətlərə dözmək “Manifest”dəki gənc qəhrəmanların ən gözəl sifətlərdən biridir. Yəhyanın, Bağırın, Mərdanın, Yaqubun xalq azadlığı yolunda hər şeydən keçməyə hazır olmaları başqa gənclərimiz üçün nümunədir. Bu gəncləri şəxsi səadət deyil, xalqın xoşbəxtliyi düşündürür. Müəllif Mərdanın, Sonanın, Baharın kənddəki məişətini təsvir edərkən daha səmimidir, səsi isə daha hərarətlidir.

Xalq yazıçısı H.Mehdi bu barədə yazır: “Bu qəhrəmanların əsas xüsusiyyətləri nədən ibarətdir? Əvvələn bu qəhrəmanlar xalqın adından danışirlar. Onlar özlərini zəhmətkeşlərin ayrılmaz bir hissəsi hesab edirlər və eyni zamanda xalq gücünə arxalanırlar. İkincisi isə, bu qəhrəmanların şəxsi həyat və iztirabları, xalq iztirabları qarşısında istər-istəməz ikinci plana keçir [8, 9] .

Balalarını yetimçiliklə böyüdən Sona həyatda çox çətinliklər görmüş, hər cür sınaqlardan çıxmışdır. O, bir ana kimi arzu edir ki, böyük oğlu Mərdanın toyunu görsün. Maddi ehtiyac onu düşündürür: qazamata düşən Mərdanı qurtarmaq, didərgin düşən körpə Baharı axtarıb tapmaq üçün pul lazımdır. Ana xalçanı satmalıdır, lakin satmır. Əli ilə toxuduğu, ən gözəl arzuları ilə bağlı olan “Yusif və Züleyxa” xalçasını ingilisə satmaması onu namuslu, mərd bir ana-vətəndaş obrazına yüksəldir. “Yusif-Züleyxa” təmiz, toxunulmaz məhəbbətin rəmzidir. Xalça onun nəzərində ev əşyasından çox Vətənin ən gözəl nemətlərinin məcmusu kimi görünürdü. Sonanın Vətəninə sonsuz məhəbbəti xalça timsalında ümumiləşdirilmişdir. Bütün bunlara əlavə olaraq Sona tərəddüdlərinə son qoyaraq “İtə ataram, yada satmaram” kimi qəti hökmünü bildirir. Bu qürur hissi öz əməyini qiymətləndirən, öz insani ləyaqətini qorumağa çalışan mərd bir ananın təmiz hissidir və bu hiss analarımızın təmiz südü ilə nəsildən-nəsilə keçmişdir. Əsərdə Baharın taleyi diqqət mərkəzindədir. O, bir ailənin övladını təmsil etmir, bəlkə inqilabdan əvvəl azadlıq günəşinin hərarətinə həsrət qalan minlərlə azərbaycanlı uşaqların həyatını və taleyini ümumiləşdirən bir obraz kimi görünür. Mir Cəlalın təsviri o qədər təsirli ki, onunla öz qəhrəmanının taleyi arasında bir bağlılıq vardır. Bir sözlə, Mir Cəlalın əsərləri azərbaycançılıq ideyalarının övladlarımıza çatdırılmasında, yüksək şəkildə qiymətləndirilməsində, gənc nəslin vətənpərvərlik ruhunda, xalqa sədaqət ruhunda tərbiyə edilməsi işində böyük rol oynayır. Mir Cəlal daim öz yaradıcılığında xalqilik prinsipini ardıcıl müdafiə etmiş, xalq ruhunu, həyatını, xalq mənəviyyatını incə şəkildə canlandıraraq dilimizi, ədəbiyyatımızı hərtərəfli zənginləşdirmiş, dolğunlaşdırmışdır. Ona görə də Mir Cəlal Paşayev oxucuları tərəfindən sevimli bir sənətkar olaraq həmişə yaşayacaq.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi:3 cildə, III cild. Bakı: Elmlər Akademiyası, 1982
2. M.Cəlal. Bir gəncin manifesti. Bakı: Yazıçı, 1984
3. Əhmədov B. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi:icmallar, təhlillər, portretlər. II cild. Bakı: 2010
4. Cəfər Xəndan. Mir Cəlal. Bakı: 1958
5. Hüseynov Ə. Mir Cəlal. Bakı: Yazıçı. 1991
6. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı. I cild. Bakı: Bakı Universiteti, 2007
7. Yusifov M. Azərbaycançılıq. Bakı: Elm və təhsil, 2010
8. Mehdi H. Ədəbi qeydlər. Bakı: Uşaq və gənclər ədəbiyyatı, 1947

AZƏRBAYCAN MÜHACİRƏT ƏDƏBİYYATINDA AZƏRBAYCANÇILIQ İDEYASI

Məmmədova A.Ə.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Milli-müstəqilliyin gerçəkləşməsi öz növbəsində başlıca ideoloji-siyasi, mənəvi-psixoloji dəyərlərə, eləcə də elmin humanitar sahələrinə yeni bucaqdan baxışı zərurətə çevirdi və bunun da əhəmiyyətli nəticələrindən biri kimi keçmiş sovetlərə qarşı əks qütbə dayanan mühacirət irsinin tədqiq olunmasına tələbat yaratdı. Tarixi hadisələrə, çağdaş gerçəkliklərə mühacirlərimizin baxışı, bütövlükdə onların yaratdıqları irs Azərbaycanın çeşidli problemləri ilə bağlı qaranlıq mənbələrə aydınlıq gətirmək, tarixi paralellər aparmaq, həqiqəti ortaya çıxartmaq üçün zəngin elmi, ideoloji-siyasi və ədəbi xəzinədir.

Bu baxımdan hələ də çox zəif öyrənilən və tədris edilən mühacirət irsi Azərbaycan tarixinin, milli-mənəvi dəyərlərin, ədəbi-bədii fikrinin tərkib hissəsidir.

Mühacirətə gedən şəxsiyyətlər, onların yaratdıqları təşkilatlar, mətbuat orqanları yazılan yüzlərlə əsərlər bütövlükdə azərbaycançılıq uğrunda aparılan mübarizələrin mahiyyətini təşkil edir. Azərbaycan milli ideologiyası, tarixi, ədəbiyyatı ilə bağlı aparılan təhlillər və yazılan əsərlər bir-birini tamamlayan, Azərbaycan haqqında dolğun təsəvvür yaratmağa qadir olan mükəmməl sistem kimi görünür.

Mühacirət ədəbiyyatına xas olan əsas xüsusiyyət onun sistemliliyi və sanki yaradıcılıq prosesinin bir mərkəzdən tənzimlənməsidir. Əslində başqa cür də düşünmək olmazdı. Çünki onların yaradıcılığının əsas sütunu Azərbaycanın istiqlaliyyəti məsələsidir: müstəqil olmağa layiq milli ədəbiyyat, milli sənət, tarix və onların yaradıcısı və sahibi olan müstəqil millət və dövlət.

Mühacirlərimizin zəngin və çoxşaxəli yaradıcılığında ətraflı araşdırmalar tələb edən sahələrdən biri də ədəbi-bədii sahədir. Xarakterinə və məzmununa görə bu sahəni əhatə edən əsərləri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

1. Klassik irsin tədqiqi: M.Ə.Rəsulzadə “Azərbaycan şairi Nizami” (Ankara, 1951), “Şirvanlı Xaqani” (Azərbaycan Yurt bilgisi, 1954), Məmməd Sadiq Aran Türkün Altın kitabı-Kutadğu-bilgi (İstanbul, 1944), “Azərbaycanda qadın türk şairləri” [3, 6], “Azəri türk şairləri” (İstanbul 1936), Azəri saz şairləri – Aşiq Abdullah [2, 28-29].

Ə.Yurdsever “Azərbaycan Dram ədəbiyyatı (Ankara 1951), M.F.Axundzadənin həyatı və fəaliyyəti” (Ankara, 1950), “Azərbaycan şairlərindən Vaqif və Vidadinin yaradıcılığı” (Ankara 1952), Ə.Cəfəroğlu “Dil və ədəbiyyatın dönüm nöqtələri” (Ankara 1953)

2. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatının təhlili: M.Rəsulzadə “Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı” (Ankara, 1955), Ə.Cəfəroğlu “Modern Azərbaycan ədəbiyyatına toplu bir baxış” (Azərbaycan Yurt bilgisi 1954)

3. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının problemləri: Ə.Cəfəroğlu “Azərbaycan ədəbiyyatında istiqlal mücadiləsi (İstanbul, 1932), M.B.Məmmədzadə “Cəfər Cabbarlı (“Qurtuluş”, 1938), M.S.Aran “İranda türk şairləri Şükuhi” (Azəri-Türk dərgisi, 1929)

4. Bədii yaradıcılıq: Ədəbi-bədii fikrin bu istiqaməti azərbaycançılıq ideyalarının təbliğində daha mühüm yer tutur. “Qurtuluş yollarında” şeirlər məcmuəsi (İstanbul, 1934), “Ərgənəkon yolları” (İstanbul 1952) əsərləri buna bariz nümunədir.

Əsasən Sənan, Sənan Azəri, Sadiq Sənan imzaları ilə çıxış edən Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının əsas simalarından biri olan Məmməd Sadiq Aranın şeirləri üstünlük təşkil edir. M.S.Aran – “Qara köynək”, Gənclərə nəsihət”, “Millətlərin haqqı və məhkum türklərin davası” kimi nəsr əsərləri, “Qaçaq Nəbi”, “Top səsləri” kimi pyesləri, Ümn El Bənin “Paris günləri” romanı.

5. Folklor axtarışları: Məmməd Sadiq Aran – “Azərbaycan saz şairləri” [1, 55-59], Ə.Cəfəroğlu “Azəri xalq ədəbiyyatında Aşiq Qərib dastanı”, “Azəri xalq ədəbiyyatında sayacı sözləri” [1, 531-532].

6. Azərbaycan dili ilə bağlı araşdırmalar: Ə.Cəfəroğlu “Azəri ləhcəsində bəzi moğol ünsürləri”, “Şərqdə və Qərbdə Azəri ləhcəsi” tədqiqləri [1, 28].

Təbii ki, çoxsaylı əsərlər içərisində adı çəkilənlər mühacirlərin ədəbi-bədii yaradıcılığında xüsusi əhəmiyyət kəsb edənlərdir.

Bu əsərləri istər yuxarıdakı qruplaşmalar üzrə, istərsə də janr prinsiplərinə görə təhlil etmək ayrıca araşdırma tələb etdiyindən biz ancaq onların özəl xüsusiyyətlərini və əhatə etdiyi problemlərin ümumi tərəflərini müəyyənləşdirməklə kifayətlənməyəcəyik.

Mühacirət ədəbiyyatında diqqəti cəlb edən başlıca xüsusiyyət Azərbaycan ədəbi-bədii yaradıcılığın xalqdan gizlədilmiş tərəflərini olduğu şəkildə xalqa çatdırmaq cəhdidir.

Bunların içərisində M.Rəsulzadənin “Dahi şair Nizami”, Ə.Cəfəroğlunun “Azəri ədəbiyyatında istiqlal mücadiləsi”, M.S.Aranın son mühacirət dövrü yazdığı istiqlal şeirlərini xüsusilə qeyd etmək olar. Bu şeirləri “Sənan” və “Azəri” kimi gizli imzalarla yazmışdır.

Cahanda haqq arayan Türkün oğullarıyıq,
İstiqlal yolçusuyuq, Turan yolçusuyuq,
Zillətdə yaşamayan Tanrının qullarıyıq,
Cəhənnəmlər söndürən Türkün oğullarıyıq [6, 2].

Yaxud:

Ey viran bağlarda sızlayan ana!
Kim sənin çöhrəni boyamış qana?!

Aç dərdli qoynunu, yanma hicrana,
Türk edib qütbəti mən sənə gəldim!..[6, 6].

Beləliklə, ancaq ümumiləşdirmələr əsasında ayrı-ayrı problemlər üzrə qruplaşdırdığımız zəngin və çoxşaxəli mühacirət ədəbi-bədii irsinin Azərbaycan xalqının mənəvi sərvətinə çevrilməsi üçün araşdırmalara ehtiyac duyulur. Azərbaycan tarixinə, ədəbiyyatına və bütövlükdə mədəniyyətinə bu irsin işığında baxmadan bir çox mətləblərə aydınlıq gətirmək mümkün deyil.

Mahiyyət etibarilə bir-birinə bənzəyən bu əsərlərin əsas qayəsini öz azadlığı uğrunda mübarizə aparan xalqın qarşısında duran vəzifələrin müəyyənlişməsi təşkil edir.

Bu əsərlərdə bir sistem halında Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin meydana gəldiyi ictimai-siyasi, tarixi şəraiti, onun ikillik fəaliyyəti, məğlubiyyətinin obyektiv və subyektiv səbəbləri bədii yolla araşdırılmışdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Yurt bilgisi, №6, 1934, 25 oktyabr
2. Azəri saz şairləri – Aşıq Abdullah. Azəri-türk dərgisi, 1934
3. Azərbaycanda qadın türk şairləri. “Çağlayan” Yurd İnciləri. 26 aprel, 1942
4. Bünyadov Z. Arxivlər açılır. “Azərbaycan müəllimi” qəzeti, 14 fevral 1991
5. Elçin Azərbaycan mühacirəti haqqında “Odlar yurdu” qəzeti, 10 noyabr, 1991
6. “Yeni Turan” qəzeti, № 28-32, 1932

ГЛОБАЛИЗАЦИЯ: ВЗАИМНОЕ ЗНАКОМСТВО И СБЛИЖЕНИЕ КУЛЬТУР

Мусаева А.Т.

Сумгаитский государственный университет, Азербайджан

Термин «глобализация» появился в западной литературе во 2-й половине 1980-х годов. Им обозначается «одна из ведущих тенденций социально-экономического развития современного мира, вызванная технологическим процессом, и прежде всего развитием информационных технологий, что качественно расширило возможности установления глобальных связей» [1, 69]. В конце столетия бурный прогресс информационных технологий, воплотившихся во «всемирной паутине», дал мощный импульс процессу глобализации в экономике и других сферах и его превращению в одну из ведущих тенденций современного общественного развития.

Поскольку фундаментом глобализации являются информационные технологии и она связана с процессами становления информационного общества, то, очевидно, что на первый план здесь выступает культура и человек как ее носитель. Гуманистическая направленность процессов глобализации предполагает достижение гармонии во взаимоотношении интеллектуальной и духовной культуры. Но, к сожалению, глобализация приобретает формы жестокой борьбы в экономической, политической, культурной сферах жизни. И несомненно, что диалог литератур разных народов приобретает особую необходимость. Взаимодействие литератур становится катализатором процесса развития рождения общечеловеческой литературы, и глобализация играет роль проявления общечеловеческой всеобщности, единения духовных усилий разных народов, и как обогащение мировой культуры богатством национальных культур, но при этом значимым является сохранение самобытности и неповторимости.

Национальные литературы могут полноценно развиваться, взаимообогащаться лишь в контексте общемирового литературного процесса. Так, в азербайджанской литературе можно привести

множество примеров литературного диалога с другими народами. Начиная с VII века, в Азербайджане классические поэты создали немало произведений на арабском, а с XI века и на персидском языке. Баракавейх Занджанлы, Исмаил Яссароглы, Мансур Тебризи, Хатиб Тебризи, Мехсети Ханум Гянджеви, Фелеки Ширвани, Муджирудин Бейлаганы, Иззадин Ширвани и многие другие оставили большое творческое наследие на арабском, персидском и тюркском языках. Особенное внимание хотелось бы уделить поэзии XII века. Творчество Хагани, Ширвани и Низами Гянджеви завоевало признание на всем Востоке. Это поэзия высокого гуманизма, поэзия, смело провозгласившая идеи человеколюбия. Творчеству Хагани и Низами был чужд характерный для того времени дух религиозного фанатизма и национальной ограниченности. Великие азербайджанские поэты смело утверждали: ценность человека утверждается не его религиозной или расовой принадлежностью, а трудом, способностями, душевными качествами. Характерно, что Низами наряду с азербайджанцами с любовью изображает иранцев, греков, римлян, славян. Хагани вдохновенно мечтает о том времени, когда человек будет жить свободно, не зная страха и лишений.

Творчество Низами Гянджеви считается вершиной гуманистического направления не только азербайджанской, но и всей средневековой поэзии Востока. Несмотря на то, что литературное наследие поэта сложилось и сформировалось на национальной почве, по широте охвата и значимости содержания оно приобрело общечеловеческое значение.

Известные азербайджанские ученые академик Бекир Набиев и член-корреспондент НАНА Теймур Керимли отмечают, что: «... уникальность азербайджанской литературы в том, что она создавалась на трех языках.... Это можно расценивать как открытость еще с древних времен народного характера, национального восприятия к другим языкам, культурам, свидетельство его коммуникабельности» [2, 726].

Литература

1. Келле В.Ж. Процессы глобализации и динамика культуры. Знание. Понимание. Умение. М., 2005, №1, с.69-70.
2. Божественные слова. Фольклор и литературные памятники Азербайджана (обзорная статья академика НАНА Б.А.Набиева, чл.-корр. НАНА А.Керимли, составление, биографические справки и комментарии А.М.Багирова). М., 2010, с.726.
3. Уманова И.А. Глобализация и мультикультурализм: пути развития // Вестник Новгородского государственного университета. Великий Новгород, 2004, № 27, с.61-63.

SEVGİ RƏMZİ : “XARI BÜLBÜL”

Nəbiyeva A.V.

Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Qarabağ dağlarında Xarıbülbul adlanan qeyri-adi bir çiçək bitir. Çiçəyə bu ad bülbulə bənzədiyinə görə verilib. “Xar” sözü isə tikan mənasını verir, yəni “tikanlı bülbul”. Xarıbülbulün digər adı Qafqaz Qaş Səhləbidir. O, toxumla artan çoxillik bitkidir. Xarıbülbul Orxideyalar (*Orchidaceae* lat.) fəsiləsinə, Ofris (*Ophrys* lat.) cinsinə aiddir. Ofris (lat. *ophrys*)-səhləbkimilər fəsiləsinə aid bitki cinsidir. Ofris cinsinin 50-dən çox növü var və bunların bir çoxu Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində, ümumiyyətlə Qafqaz, Zaqafqaziya ərazisində bitir. Digərləri isə Türkiyə, Yunanıstan, Krım və başqa ölkələrdə bitir. Bu bitkinin Azərbaycanda bitən bütün növləri Xarıbülbul adı ilə tanınır və latınca “*ophrys caucasica*” və ya “*ophrys mammosa*” adlanır. “*Ophrys*” yunan mənşəli sözdür, mənası “qaş” deməkdir. Tədqiqatçı alimlər bu adı bitkiyə verməklə məcazi mənada bu gülün digərlərinə yuxarıdan aşağı “baxmağını” eyham ediblər. Səhləb fəsiləsinin bir çox nümayəndələri kimi ofrislər də kök toxumasında müştərək surətdə yaşayan və bitkiyə lazım olan simbiotik göbələklərdən asılıdır. Məhz bu səbəbdən həmin bitkiləri başqa yerdə əkmək olmur -çünki onlar məhv olur. Ofrislərin tozlanması zarqanadlı cücülərin (eşşəkarısı və başqaları) köməyi ilə baş verir və onların çiçəkləri həmin cücülərin formasını və görünüşünü təkrarlayaraq, onları özünə cəlb edir. Ofrislərin çiçəkləri şirə ixrac eləmir, ətri isə demək olar ki, yoxdur. Lakin, bəzi növlərinin çiçəkləri müəyyən növ cücülərin diş fərdlərinə xas olan və erkək fərdlərini cəlb edən feromonun iynə oxşar ətri qoxuya bilər. Göbələklərdən və müəyyən növ cücülərdən asılı olması ofrisləri ətraf mühitin dəyişilməsinə çox həssas edir. Buna görə də bu bitkilər nadir bitkilər hesab olunurlar. Onu da qeyd edək ki, onlar dövlət tərəfindən qorunurlar. Xarıbülbul (*Ophrys caucasica*) və ofrislərin bir çox başqa növləri isə hətta Qırmızı kitabda qeydə alınıblar.

Xarıbülül çiçəyi adi çiçək deyil, sanki bir möcüzədir. Bu çiçəyi ancaq görməklə onun haqqında tam təsəvvür yarana bilər. Onun heç ətri də yoxdur. Xırda bənövşəyi rəngli ləçəkləri otların, başqa gül-çiçəklərin içərisində çox çətinliklə seçilir. Gülün üç ləçəyi olur, simmetrik quruluşuna görə aydınca görmək olur ki, gülün dörd ləçəyi olmalı imiş. Bu dördüncü ləçəyin yerində isə arıya bənzəyən, üstündə, cücülərdə, böcəklərdə olduğu kimi naxışları, məxmər kimi nazik tükçüklərlə örtülü bir böcək -xar var. Belə bir təsəvvür yaranır ki, böcək gülün dördüncü ləçəyini yeyib, başını gülün ortasına qoyub və bunun üçün də böcəyin başı görünür. Gülün düz ortasında isə sanki bir bülül oturub. Bülülün çiyində iki balaca ləçək var, gülün öz ləçəklərinin rəngindən bir azca tündür. Ləçəklərdən isə bir xeyli balacadır. Aydınca görünür ki, bu ləçəklər bülülün qanadlarıdır. Hətta gülü əlinə alanda belə inanmırsan ki, bülül də, gülün bir ləçəyinin yerində bitmiş arıya bənzər böcək də canlı deyil, sadəcə çiçəyin bir hissəsidir.

Divan ədəbiyyatında və xalq musiqi nümunələrində “bülül” sevən aşiq və nakam məhəbbətin qurbanı kimi təsvir edilir. Məşhur “Gül ilə Bülülün hekayəsi”ndə də bunu görmək olar. Burada göstərilir ki, bülül bütün qışı sevgilisi ağ qönçənin açılmağını gözləyirmiş. Gül isə Bülülə naz edərək açılmaq bilmirdi. Səhər, günəşə yaxın səbri tükənir, qönçənin açılmasını sürətləndirmək üçün bilmir nə etsin, ona elə gəlir ki, günahkar tikandır. Bu qarışıqda özünü gülün tikanlarına çırpır. Gülün tikanı düz onun ürəyinə batır. Bülülün qanı ləçəklərə çiləndiyi üçün rəngini qızardır. Xar, yəni tikan onun səbirsizliyindən istifadə edib rəqibi Bülülün qatiline çevrilir.

“Xar” sözünün mənaları içərisində “ayağa düşən” mənası da var. Axı sevdiyinin ayağına düşüb yalvarmaq aşıqların adətidir. Bülülün başqa bir rəqibi də vardır ki, bu da xəzan çağıdır. Bu vaxt gülün ləçəkləri tökülür, əcəl məqamı çatır. Ağ Məhəmməd şah Qacar Şuşada qətlə yetiriləndən sonra İbrahimxəlil xan İranla münasibəti yoluna qoymaq üçün öz sevimli qızı Ağabəyim ağanı Fətəli şahla əvə verir. Ağabəyim ağa da ömrü boyu vətən həsrəti ilə yaşayır. Könül dərdlərini bayatı, qoşma və qəzəllərlə dilə gətirir. Şah Ağabəyim ağanın qəlbi şad olsun deyə Qarabağdan torpaq, müxtəlif gül-çiçək kolları, meyvə ağacları gətirərək bağ saldırır. Hətta bağban da şuşalı olur. Bağın adını da “Vətən bağı” qoyurlar. Ağabəyim ağa bu gözəl bağçanı gəzərkən bütün gülləri, çiçəkləri özünəməxsus sevgi ilə oxşayıb, ürəyi atlanıb. Amma Şuşadan uzaqda xarı bülülün bitməməsindən məyus olaraq dərdini belə dilə gətirir:

“Vətən bağı” al-əlvandı,
Yox içində “Xarı bülül”!
Ömür sürməli dövrəndi,
Səsin gəlsin bəri, bülül. [1, 29]

Ağla, könlüm kimi ağla,
Qəmdən, rəngi sarı bülül.
Mən ömürdən yarımadım,
Bəri sənə yarı, bülül. [3, 34]

Xarıbülül çiçəyi hətta vətənpərvər, şairə Ağabəyim Ağa Ağabacının vətən həsrətini, qərblərdə çəkdiyi əzabları yüngülləşdirmək üçün də onun saldırdığı bağda bitmir ki, bitmir...

Bir dürr idim, düşüb itdim,
Ağlayıb nəğmələr ötdüm.
Bu torpaqda nə mən bitdim,
Nə vəfalı “Xarı bülül”!.. [3, 35]

Digər bir əfsanədə deyilir: “Qarabağda bülül bir çiçəyə aşiq olur. O çiçəyi sevir, başına dolanır, onun üçün cəh-cəh vurur və hətta onu qoruyurmuş. Günlərin bir günündə bir arı gülü görür və onun şirəsini dadmaq istəyir. Həmin an bülül arının çiçəyə doğru uçmağını görüb, sinəsini qabağa verir və tez arının qarşısını kəsir. Onlar havada toqquşurlar və bu vaxt arı bülülü sancır. Lakin bülül ölmür, onun sevgisi və cəsarəti sancdığı arıyla birlikdə başqa bir gülə “Xarıbülülə döndərir” və yaxud “Xarı bülül” yaxud “Sarı bülül” xalq mahnısının maraqlı tarixçəsi var.

Xalq şairi Mirvarid Dilbazinin Qarabağın incə çiçəyi olan “Xarı bülül” haqqında yazdığı şeirində Gülablı kəndinin bu çiçəyinin tərənnümü yerinə düşür.

Çox gəzmişəm sorağında,
Doğma vətən torpağında.
Gülablının yaylağında
Tapdım səni, xarı bülül.
Bizə bahardan hədiyyə,
Mən səni gec tapdım niyə!
Xarı bülül deyə-deyə,

Ömrüm oldu yarı, bülbul.
Bu Gülablı qızlarının
Fəxri, ıftixarı, bülbul! [4]

Elməddin Sərdarın sözlərinə görə “Azərbaycanda xarıbülbulün 23 növü var. Şuşada bu bitkinin əsas məskəni Cıdır düzü olub. Qızıl Qaya deyilən yerdə bitirdi. Xarıbülbul tək halda bitirdi. Bir neçə Xarıbülbul çiçəyini bir yerdə görmək mümkün deyildi” [2].

Bülbul, səni kim uçurtdu,
Kim daldan-dala qaçırtdı,
Kim sənə badə içirtti,
Kimlər oldu saqi, bülbul?! [1, 24]

Qeyd etmək lazımdır ki, Xarıbülbul çiçəyindən xalq təbabətində müxtəlif xəstəliklərin müalicəsində də geniş istifadə edilir. Xarıbülbul çiçəyinin təsvirinə Azərbaycan xalqlarında da önəm verilir. “Azərbaycan xalçaçılıq sənətinin qədim olmasına sübut kimi folklor nümunələrini göstərmək olar. Müxtəlif folklor nümunələrində-bayatı şəkilli şeir növlərində, dastanlarda, nağıllarda, lətifələrdə xalqların müxtəlif növlərinə rast gəlmək olar” [5,7].

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan qadın şairləri antologiyası. Bakı: Avrasiya Press. 2005, 256 s.
2. Elməddin S. Xarıbülbul əsir düşüb. “Karabakh INFO.com”. 2013
3. Kəsəmənli N. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 256 s.
4. Mirvarid D. Xarı bülbul. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti. 1985-ci il
5. Orucova S. Qədim sənət növü – xalçaçılıq və naxış elementləri. Folklorşünaslıq. Elmi-nəzəri jurnal. Bakı: Araz n., 2017, 128 s.

“QARA XƏNCƏR” TARİXİ ROMANINDA AZƏRBAYCANÇILIQ QAYĞILARI

Orucova A.Ə.

AMEA Naxçıvan Bölməsi, Azərbaycan

Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissələrindən biri olan Naxçıvan Muxtar Respublikası yeraltı və yerüstü təbii sərvətləri qədər elmi, ədəbiyyatı ilə də daim nümunəvi olmuşdur. Xüsusən, XIX əsrin 80-90-cı illəri Naxçıvanda ədəbiyyat, mədəniyyət, elm sahələrində intibah dövrü kimi səciyyələnir. Professor Yaşar Qarayevin “iki əsrin keçidi” (5, 138) adlandırdığı bu illər maarifçilik hərəkatının çox geniş vüsət aldığı bir dövrdür. Belə ki, ilk dünyəvi məktəblərin açılması, teatrın əsasının qoyulması, maarifçilik hərəkatı, ilk kitabxananın açılması, ilk mətbəənin yaradılması, milli şüurun formalaşdırılması, vətənpərvərlik tərbiyəsi, demokratiyanın, qadın azadlığının təbliği məhz bu dövrdə Məmmədağa Sidqi, Eynəli bəy Sultanov, Qurbanəli Şərifzadə, Cəlil Məmmədquluzadə, Əliməmməd Xəlilov və s. görkəmli şəxsiyyətlərin gərgin əməklərinin nəticəsi olmuşdur. Romantik şair Hüseyn Cavid, tənqidi-realizm ədəbi cərəyanının banisi Cəlil Məmmədquluzadə, tarixi romanlar ustası Məmməd Səid Ordubadi, qadın azadlığının ilk müdafiəçisi Eynəli bəy Sultanov, cəsur mollaşərəddinçi şair Əliqulu Qəmküsar kimi Azərbaycan ədəbiyyatında məşhur olan şəxsiyyətlərin formalaşmasında Naxçıvan mərhələsi çox mühüm rol oynamışdır.

Naxçıvan ədəbi mühitində inkişaf və canlanma nöqtəyi-nəzərindən ən çox diqqəti cəlb edən dövr ötən əsrin 60-cı illəri hesab olunur. Bu illərdə əsasən, tarixi mövzulara geniş yer verilmişdir. Müstəqillik illərində Naxçıvanda yaşayıb-yaradan tanınmış dramaturq, nasir, tərcüməçi, alim, pedaqoq, filologiya elmləri doktoru Həmid Arzulu (1937) çoxşaxəli və zəngin yaradıcılığa malik ədəbi simalardan biridir. Həmid Arzulu ədəbiyyata şeirlə gəlmiş, sonralar həm nəsr, həm də alman dilindən bədii tərcümə sahəsində səmərəli fəaliyyət göstərmişdir. Həmid Arzulunun tarixi mövzuda yazılmış azərbaycançılıq qayğılarından bəhs edən “Göy geyimli fateh”, “Çinarlar qurumur”, “Qaya altında səs” hekayələri, “Günahsız şikəstlər” povesti, iki romanı: “Qaçaq Quşdan” və “Qara xəncər” nəşr edilmişdir. “Qaçaq Quşdan” romanında Həmid Arzulu 1930-cu illərdə baş vermiş kütləvi repressiyaları, “haqqında danışmaq uzun müddət yasaq, qadağan edilən 22-23 yaşlı Quşdanın əfsanəyə bənzər həyatının cəsurluq səhifələri”ni (1, 2) canlandırmışdır. Akademik İsa Həbibbəyli Həmid Arzulunun nəsr əsərlərində bədiiiliklə publisistikanın üzvi vəhdətinin müvəffəqiyyətini xüsusi olaraq vurğulamışdır (3, 457).

“1990-cı illər ərzində və ümumən müstəqillik dövründə ədəbiyyatın baş mövzusu ulu öndərin uzaqgörənliklə təyin etdiyi kimi, azərbaycançılıq qayğıları və Qarabağ müharibəsi mövzusu təşkil etmişdir” (6, 13). Həmid Arzulunun “Qara xəncər” romanı böyük öndər Heydər Əlirza oğlu Əliyevin əziz xatirəsinə ithaf

olunmuşdur. Bu roman haqqında filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Əli Həşimli “Azərbaycan tarixi nəsrində Naxçıvan” monoqrafiyasında tənqidi fikirlərini bildirmişdir (4, 170-177). Romanın I hissəsi 1980-ci illər, 1990-cı ilin Qanlı yanvarına qədər baş verən hadisələrdən bəhs edir. Bu dövrdə Azərbaycanda, xüsusilə də Naxçıvanda hüquq-mühafizə orqanlarındakı özbaşınalıq, rüşvətxorluq, ədalətsizliklər, sadə insanların hüquqlarının qorunmaması, təhqir olunması, maddi mədəniyyət nümunələrimizin ermənilərin əli ilə talan edilməsi cəhdləri və vətənpərvər gənclərimizin bütün bu hallarla mübarizəsi romantik məhəbbət hissləri ilə dinamik şəkildə əks etdirilmişdir. “Proloq əvəzi” adlandırılan hissədə müəllif əsərin vətənimizin başının üstünü qara buludların aldığı son dərəcə qarışıq, ziddiyyətli bir dövrdə, ermənilərin torpaq iddiaları ilə yanaşı maddi mədəniyyət nümunələrimizi də istər muzeylərdən, istərsə də ayrı-ayrı şəxslərdən müxtəlif hiylələrə əl atmaqla, oğurlamaqla əldə edib aparmaqlarından bəhs olunur. Həmid Arzulu azadlıq hərəkatında iştirak etdiyi üçün şahidi olduğu tarixi hadisələri, faktları “bədi təfəkkür süzgəcindən keçirərək qələmə almışdır. “Qara xəncər” haqddır, həqiqətdir, vicdanın hökmü ilə yazılmış gerçəklikdir”. “DTK mələyi” (2, 9) milliyyətçə erməni olan Nataşa nəyin bahasına olursa-olsun atası Petrosun son arzusunu, daha doğrusu tələbini yerinə yetirmək üçün çalışır. Guya qızıl alverçisi olan atası Ecmiədzində xüsusi gizli qrupa rəhbərlik etmiş, dağ ekspedisiyası adı altında yerli rəhbərlərin gözü qarşısında Azərbaycanın müxtəlif ərazilərində qədim türklərə məxsus maddi-mədəniyyət nümunələrini toplamaq, məhv etmək, dəyişdirmək, daha doğrusu erməniləşdirməklə məşğul olmuşdur. Bərdədə qədim bir qəbri sökərkən tapdıqları qiymətli qara xəncəri rayon prokuroru Məmiş Qubuşov onların əllərindən almış, özlərini də milli don geydiriləcəyindən ehtiyatlanaraq həbs etməmişdir. Sonra o bu xəncəri oğluna - Qubuş Qubuşova hədiyyə edir, oğlu isə onu ata yadigarı kimi həmişə başının üstündə saxlayırmış. Qara xəncərin maddi dəyəri və tarixi əhəmiyyəti çox böyük olduğundan atası o xəncəri mütləq ələ keçirməyi ona tapşırırmışdır. Nataşa prokuror, onun oğlu haqqındakı bütün məlumatları Moskvada İzmayilov bazarını işlədən bərdəli Şahindən alır. “Nataşa Azərbaycan şahlarına məxsus geyimlərin, xalçaların, nizə və qılıncların, gümüş kəmərlərin, mis, saxsı, şüşə işlərinin, incəsənət əşyalarının indi hazırda haralarda olduğunu ona danışdı. Erməni hiyləgərliyi burada böyük rol oynayırdı. Onlar azərbaycanlıların etibarından, əliaçıqlığından istifadə edərək ən dəyərli əntiq əşyaları ən ucuz əşyalarla dəyişmək məharətinə malik idilər” (2, 20).

Bu talanlar barədə Nataşanın danışdıqları əsl qorxmaz, cəsur azərbaycanlı oğlu kimi Şahinin qəlbində ermənilərə qarşı sonsuz nifrət, kin oyadırdı. Şahin xeyli düşünüb yollar aradıqdan sonra bu qərara gəlir ki, heç olmasa qara xəncərin Azərbaycandan çıxarılmasına imkan verməsin və buna da nail olur. Atadanqalma vətəndövləti hesabına baş prokuror, son dərəcə dürüst işçi olan Zeynal Əlizadənin iradəsini qıraraq müstəntiqlikdən prokuror müavinliyi vəzifəsinə keçə bilən Qubuş Qubuşov külli miqdarda rüşvət qarşılığında bir çox cinayətləri, adi insanların namusuna təcavüz hallarını, oğurluqları ört-basdır etmişdi. Qubuşov gizli işlərinin üstü neçə illərdən sonra açıldıqda belə yenidən eyni yolla davam edir. Lakin əsərin sonlarında onun dəyişdiyini, müsbət insan olmaq üçün çalışdığını görürük. Bağışlanmaz səhvlərə yol vermiş Qubuşovun da başına fəlakətlər gəlir. Qara xəncər onun evində olduğu üçün evi talanır, yandırılır. Qara xəncər əsərin sonunda Nataşanın cidd-cəhdlərinə baxmayaraq, ermənilərdən və başqa talançılardan qorunaraq doğru, dürüst, əsl azərbaycanlı qızı olan Sevdaya əmanət olunur. Yalnız o, xəncəri zülmətlərdən keçirib gələcək nəsillərə çatdırı bilər, aydın günlərə çıxara bilərdi. Romanda uzun illərin ayrılığından sonra Cənubi Azərbaycanda yaşayan qardaşına qovuşan Leyla xanımın və ayrılıq həsrətinə dözə bilməyərək elə hey ağlayan və bu səbəbdən də gözləri tutulan qardaşı Yaşar bəyin yerə-göyə sığmayan sevinci romanın təsirli səhnələrindəndir. Sadiq Əlizadə, Yaşar kimi qətiyyətli, sözündən dönməz, cəsur gənclərin azadlıq uğrunda mübarizələri, 31 dekabr hadisəsi, Arazdəyəndəki şərab zavodunu ermənilərin ələ keçirib yandırması, Səderək kəndinin ermənilər tərəfindən güclü atəşə tutulması, kəndin qadın və uşaqlarının köçürülməsi, vətənin müdafiəsi üçün bütün xalqın əli silah tutanlarının Səderəyə axışması və s. dövrün acı həqiqətləri əsərdə öz bədii əksini tapmışdır: “Bütün rayonlardan yük və minik maşınları Səderəyə üz qoymuşdu. Ov tüfəngləri ilə silahlanmış əhali top və raket yağmuruna qarşı gedirdi” (2, 285).

Səderək hadisələrindən sonra baş verən Qanlı yanvar faciəsi, Sovet Ordusunun Bakıya yeridilməsi, silahsız əhaliyə divan tutulması, Azərbaycanın dahi oğlunun bu hadisənin günahkarlarını ittiham edən səsini ucaltması və s. hadisələr haqqında əsərin sonunda məlumat verildikdən sonra romanın ikinci hissəsinin hansı mövzulara həsr olunacağı barədə müəllifin planları ilə qarşılaşırıq: “Bu hadisələr içərisində Heydər Əliyevin Naxçıvanda romanlara sığışmayan şərəfli fəaliyyəti, Sovet Ordusunun Naxçıvandan qansız-davasız çıxarılması, Səderəkdən qardaş Türkiyəyə “Ümid” körpüsünün açılışı, şərti olaraq Ermənistan adlanan bir bölgə ilə sərhəd boyu atışmalar, yeni-yeni şəhidlər, yenicə müstəqillik əldə etmiş respublikamızı qardaş qırğınından, parçalanmaqdan xilas etmək üçün prezident təyyarəsinin Naxçıvana – Heydər Əliyevin dalınca təşrif buyurması, nəhayət onun Bakıya getməsi, qətiyyətlə işə başlaması və prezident seçilməsi romanın ikinci hissəsinin mövzudur. Müəllifin böyük Allahdan bircə diləyi varsa, o da əsərin ikinci hissəsini yazıb başa

çatdırmaq üçün aman, ömür diləməkdir” (2, 298). Romanın çoxsaylı oxucuları və tədqiqatçıları adından istedadlı dramaturq Həmid Arzuluya ümummilli liderimizin şərəfli fəaliyyətindən bəhs edəcək bir romanın ikinci hissəsinin yazılması üçün cansağlığı diləyirik.

Ədəbiyyat

1. Arzulu H. Qaçaq Quşdan. Naxçıvan: Əcəmi, 2015, 312 s.
2. Arzulu H. Qara xəncər. Bakı: Şirvan nəşr, 2004, 300 s.
3. Həbibbəyli İ. Nuhçıxandan-Naxçıvana. Bakı: Elm və Təhsil, 2015, 846 s.
4. Həşimli Ə. Azərbaycan tarixi nəsrində Naxçıvan. Naxçıvan: Əcəmi, 2017, 192 s.
5. Yaşar Qarayev. Realizm: sənət və həqiqət. Bakı: Elm, 1980, 258 s.
6. Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə, I c., Bakı: Elm və təhsil, 2016, 800 s.

AZƏRBAYCANÇILIQ MƏFKURƏSİ MİLLƏTLƏRARASI MÜNASİBƏTİN TƏMƏLİ KİMİ

Qasimova Y.N.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Azərbaycan

Milli və dini tolerantlıq, millətlərarası münasibətlərin inkişaf etdirilməsi zamanəmizin ən aktual problemlərindəndir. Multikulturalizm, ilk növbədə tolerantlığın göstəricisidir. Onsuz insanlar arasında qarşılıqlı anlaşma, qarşılıqlı zənginləşmə və dostluq mümkün deyildir. Multikultural dəyərlər insanları əmin-amanlığa, sülh və birgəyaşayışa, vətənin bütövlüyünün qorunmasına səsləyir.

Azərbaycanda multikulturalizm dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldırılmışdır. Ölkəmizdə milli mədəniyyətə uğurla inteqrasiya olan müxtəlif xalqların nümayəndələri ahəngdar inkişaf edirlər. Quba, Qusar, Xaçmaz, Nabran və s. bölgələrdə yaşayan yəhudi, ləzgi, qırız, xınalıq, buduq, hapıt və b. dillərdə danışan xalqlar azərbaycançılıq ideyası ətrafında birləşmişlər. Bu millətlərin nümayəndələri Qarabağ döyüşlərində mətinliklə vuruşaraq əsl tolerantlıq nümunəsi göstərmişlər.

Azərbaycan multikulturalizmi tarixən formalaşan mənəvi qaynaqlara əsaslanır. İstər tarixi mənbələrdə, istərsə də ədəbi-bədii abidələrdə yaşayan bu qaynaqlar xalqımızın daxili aləmini, ruhunu, mənəvi zənginliyini göstərən etibarlı mənbədir. Xalqımıza xas olan multikultural dəyərlər tarixən əcdadlarımızın qanında, canında yaşayıb bizə miras qalan dəyərlərdir. Azərbaycan multikulturalizmi öz mənşəyini dünyanın ən qədim ədəbi-bədii fikir örnəklərindən olan Türk mifləri və azərbaycanlı peyğəmbər Zərdüştün “Avesta” abidəsindən, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarından alır. Azərbaycan klassiklərinin, eləcə də müasir dövr yazarlarının əsərlərində də başqa dinin, millətin nümayəndələrinə həmişə hörmətlə yanaşılmışdır.

Akademik Kamal Abdulla “Azərbaycan multikulturalizminin ədəbi-bədii qaynaqları” əsərində yazır: Poeziyamızda müxtəlif dinlərin müqəddəslərinə - İbrahimə, Musaya, Süleymana, Yaquba, İsa Məsihə, Məryəmə dərin hörmətlə müraciət edilməsi, onların həyat və əməlləri ilə bağlı Şərq poetikasının sehirli və füsunkar cığırlarında uyğun təşbeh və bənzətmələr qurulması, istər müqayisəli, istərsə də müqayisəsiz bədii fiqurlar yaradılması artıq özü-özlüyündə multikultural və tolerant əhvalın bariz nümunəsi kimi diqqəti cəlb edir” [2].

Multikultural dəyərlər oğuz etnomədəniyyətinin ayrılmaz hissəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud”da daha qabarıq ifadə olunmuşdur. Eposda xristian qızları cəmərd, sədaqətli və bacarıqlı təsvir edirlər. Nizaminin “Yeddi gözəl” poemasının qəhrəmanları hərəsi bir ölkədənndir.

İngilis yazıçısı Oskar Uayld “Oxumaq, yaxud oxumamaq” məqaləsində yazırdı ki, pis kitablardan insanları qorumaq işini, hətta universitetlərin missiyaları sırasına daxil etmək vacibdir. Çünki neqativ informasiya tez yadda qalır, uzun müddət onu hafizədən silmək olmur. Ona görə də tolerantlıq kimi həssas mövzu kitab və dərslik materiallarında elə verilməlidir ki, gənclərdə tolerantlıq ənənələrinin möhkəmlənməsinə xidmət etsin.

Multikulturalizmin prinsip və müddəaları təhsil sahəsinə də nüfuz edir. Multikultural təhsil bütün millətlər və etnoslar üçün həyati tələbatə çevrilmişdir. Təhsilə multikultural yanaşma insanların müxtəlif etnik mədəniyyətlərə yiyələnməsi, fərqli şəraitə uyğunlaşma, dialoqa girmək bacarığı yaradır, həyata pozitiv köklənməyə kömək edir. Azərbaycan xalq pedaqogikasında bu məsələyə həmişə diqqətlə yanaşılmış, müxtəlif millətlərə hörmət bəslənmiş, birgəyaşayış təbliğ olunmuşdur. Universitet və institutların humanitar fakültələrində, xüsusən də ədəbiyyat müəllimliyi ixtisası üzrə təhsil alan tələbələrə qədim ənənələrimizlə bağlı multikultural dəyərlər və tolerantlıq bədii örnəklərimizdən alınan həssas və inandırıcı nümunələr, o cümlədən poeziyanın dili ilə çatdırılmalıdır. Tədris prosesində ədəbiyyatın multikultural dəyər olması bir daha aydınlaşır.

İstər milli ədəbiyyatımızın, istərsə də dünya xalqlarının, o cümlədən Türk və Şərq xalqları ədəbiyyatının dünyəviliyini anlatmaq xüsusilə əhəmiyyətlidir.

Mədəni müxtəliflik şəraitində yaşayan bir xalqın övladları kimi tələbələrimizə dünya ədəbiyyatını milli kontekstdə, xalq ədəbiyyatımızı ümumbəşəri aspektdə tədris etməklə mədəniyyətlərarası inteqrasiyaya, qaynayıb-qarışmaya yol açmış olarıq.

Dövlət başçımız İlham Əliyev bu məqamı xüsusi qeyd etmişdir: “Multikulturalizm Azərbaycanda dövlət siyasətidir. Qeyd etməliyəm ki, artıq tarixi keçmişimiz də bunu diqtə edir. Eyni zamanda multikulturalizm Azərbaycanda həyat tərzidir. Biz gündəlik həyatımızda bu prinsiplər əsasında fəaliyyət göstəririk. Bu prinsiplər cəmiyyətin mütləq əksəriyyəti tərəfindən dəstəklənir, müdafiə edilir” [1].

Şübhəsiz ki, təhsil prosesində multikultural dəyərlər aşılarkən ümumazərbaycan mədəni konteksti, azərbaycançılıq məfkurəsi mənəvi təməl kimi qəbul edilməlidir. Əlbəttə ki, dini və milli tolerantlıq həm də insan hüquq və azadlıqlarının, demokratiyanın təməl prinsiplərindəndir. Çünki mədəniyyətlərin dialoqu hər bir mədəniyyətin, hər bir cəmiyyətin özünəməxsusluğunu anlamaqdan və qoruyub saxlamaqdan keçir. Yaxşı haldır ki, artıq universitetlərimizdə “Azərbaycan multikulturalizminə giriş” fənni tədris proqramında öz yerini tutmaqdadır. Multikultural ənənələrin möhkəmlənməsində milli mədəniyyətimizin, başlıca olaraq dövlətçilik rəmzlərimizin təbliğ olunması da əhəmiyyətli rol oynayır. Milli müstəqilliyimizin simvolu olan Müasirləşmək – Avropalaşmaq ideyasının təsdiqi artıq ideoloji prosesə çevrilmişdir.

Müxtəlif etnos və etnik qruplardan ibarət olan respublikamızın əhalisi zorla cəlb olunduğumuz işğalçı müharibə və zərərli təbliğatlara baxmayaraq bütün dövrlərdə öz birliyini qoruyub saxlaya bilmişdir. Məhz onların birliyi ölkəmizin zəngin mənəvi sərvəti və toxunulmaz xəzinəsidir. Dünyada müsəlman dövləti kimi tanınan Azərbaycanda müsəlmanlarla yanaşı, xristianlıq, iudaizm və b. qeyri-ənənəvi dinlərə mənsub xeyli insan yaşayır. Hər hansı başqa dinə və millətə mənsub olduğuna görə Azərbaycan ərazisində bu insanlara heç vaxt radikal münasibət göstərilməyib. Bunun başlıca səbəbi ölkənin əsas əhalisi olan Azərbaycan türklərinin milli mentalitetindəki tolerantlıqdır.

İctimai, siyasi, iqtisadi və digər sahələrdə qazanılan uğurlu nailiyyətlərlə yanaşı, nümayiş etdirdiyi tolerantlıq nümunəsi respublikamızı beynəlxalq müstəvidə daha yaxşı təqdim etməyimizə, dünyanın diqqətini bir daha Azərbaycana yönəltməyə imkan verir.

Dünyada müxtəlif dillərdə danışan insanlara məxsus milli-mənəvi dəyərlərin qorunması, xüsusən də azsaylı xalqların mədəniyyətinə hörmət insanlar arasında qarşılıqlı anlaşma, qarşılıqlı zənginləşmə, dostluq və həmrəyliyə geniş zəmin yaradır.

Ədəbiyyat

1. Dini və milli tolerantlıq, millətlərarası münasibətlərin inkişaf etdirilməsi. 525-ci qəzet, 14 dekabr
2. Kamal A. Azərbaycan multikulturalizminin ədəbi-bədii qaynaqları. Bakı, 2016, 2015
3. “Multikulturalizm” jurnalı, 2016, №1
4. Azərbaycan multikulturalizmi fənni dünya universitetlərində uğurla tədris olunur. 525-ci qəzet 20 iyun 2015

BƏDİİ ƏDƏBİYYATDA AZƏRBAYCANÇILIQ İDEOLOGİYASI

Quluyeva Ş.İ.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Əsası XX əsrin 30-cu illərində əsası qoyulan azərbaycançılıq müxtəlif komponentlər əsasında bir ideologiya kimi formalaşmışdı. Müəyyən inkişaf mərhələlərini keçən azərbaycançılığın tarixən formalaşmış ayrı-ayrı komponentlərini vahid system halına gətirərək onu dövlət idarəçiliyinin elmi-nəzəri əsasına məhz Heydər Əliyev dühası çevirə bildi. Xalqımızın milli soykökünə qayıdışını təmin etmək, müstəqil və bölünməz Azərbaycanı qoruyub saxlamaq, milli-mənəvi dəyərlərimizi gələcək nəsillərə çatdırmaq, vətəndaş birliyini və dünya azərbaycanlılarının vahid ideya ətrafında birləşməsinə nail olmaq azərbaycançılıq ideologiyasının əsasını təşkil edir. Azərbaycançılıq ideologiyası Azərbaycan mədəniyyəti və sivilizasiyasının təməlini təşkil edən güclü mənəvi qüvvədir. Bu ideologiya tarixi zərurətdən yaranmışdır. Uzaqgörən milli liderimiz H.Əliyev bu haqda demişdir: “Hər bir insan üçün milli mənsubiyyəti onun qürur mənbəyidir. Həmişə fəxr etmişəm, bu gün də fəxr edirəm ki, mən azərbaycanlıyam. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin əsas ideyası azərbaycançılıqdır. Hər bir azərbaycanlı öz milli mənsubiyyətinə görə qürur hissi keçirməlidir və biz azərbaycançılığı- Azərbaycan dilini, mədəniyyətini, milli-mənəvi dəyərlərini, adət- ənənələrini yaşatmalıyıq” [1, 1-4].

Azərbaycançılıq Azərbaycan mədəniyyətinin, incəsənətinin, ədəbiyyatının dünyaya təbliği deməkdir. Eyni zamanda bununla bərabər, dövlətçiliyimizi, birlik və həmrəyliyimizlə yanaşı siyasi-ideoloji varlığımızı da bütün dünyaya tanıtmalıyıq. Yəni azərbaycançılıq ideyaları təkcə respublikamızın daxilində deyil, həm də dünyanın hər bir ölkəsində yaşayan azərbaycanlıların iştirakı və həmrəyliyi əsasında olmalıdır. Bütün bunlar da H.Əliyev dühasının, əzmkarlığının, həyata keçirdiyi dövlət siyasətinin məntiqi nəticəsidir. Bu gün də bu siyasət İ.Əliyev tərəfindən böyük ustalıq və layiqincə davam etdirilir.

Azərbaycançılığın meydana gəlməsi, inkişafı, tərəqqisi və ən mühüm şərti Azərbaycan dilidir. Əsrlərlə formalaşan yazı, kitab, məktəb olmadığı dövrlərdə yaranan ədəbi irsimizi bizə milli dilimiz şifahi şəkildə çatdırıb.

Azərbaycançılıq - ümumiyyətlə bütün milli və mədəni sərvətlərimizin, bununla da mədəni irsimizi – incəsənətimizin bütün növlərini də gələcək nəsillərə ötürmüşdür. Eyni zamanda xalqımızın min illər boyu yaratdığı ədəbi-bədii irsdə də azərbaycançılıq öz əksini tapır və onun oynadığı tarixi rol danılmazdır. Azərbaycançılığın ilk izlərini hələ şifahi ədəbiyyatımızda görürük. Bu günümüzdə də belə nümunələr xalqın sinəsində göyərməkdədir. Məsələn:

Mən aşiq Murov dağı,
Bürüyüb qırov dağı,
Ellərə xəbər olsun,
Girovdu Murov dağı.

Hətta klassik ədəbiyyatımızda mühüm yer tutan külli miqdarda bizə gəlib çatan ədəbi-bədii irs nümunələrində azərbaycançılıq ideyaları çox aydın şəkildə ifadə olunmuşdur.

Ölkəmizdə azərbaycançılıq ideyasının təməli XIX əsrin ikinci yarısında meydana gəlsə də, bundan əvvəlki dövrlərdəki ümumtürk təfəkkür tərzində ədəbiyyatın milli zəmində inkişaf etməsinə şərait yaranmışdır. Yəni xalqın yaratdığı şifahi ədəbiyyat, xalqımıza məxsus atalar sözləri, ölkə coğrafiyasını əhatə edən sujetlər və yer adları yazılı ədəbiyyatda azərbaycançılıq ideyasının bünövrəsini qoyur. Artıq XVII-XVIII əsrlərdə xalq şeir dili ilə yazılı şeir dili arasındakı fərq xeyli azalmış və yaranan ədəbiyyatda xalqilik üstünlük təşkil edirdi. Burada xalq dilində yazılan ədəbiyyatın hamı tərəfindən başa düşülməsi təmin olunur, eyni zamanda dilimizin zənginləşməsi prosesi də davam edirdi. Bu Molla Pənah Vəqifin yaradıcılığında daha aydın nəzərə çarpır. Vəqif yaradıcılığı xalq şeirinin təsiri ilə yaranan yazılı ədəbiyyatımızda üstünlük qazanır. Çünki Vəqif şeiri ilə ədəbiyyatımız yeni mərhələyə qədəm qoyur. Sadə xalq dilində, bütün təbəqələrdə olan insanların anlama biləcəyi bir dildə yazmaq dilimizin əsrlər boyu inkişaf edərək nə qədər zəngin olduğuna bir daha sübutdur. Onun yaradıcılığında milli-mənəvi dəyərlərimis-diaşünaslıq və etnoqrafiya ilə bağlı mövzular mühüm yer tutur. Şair “Kür qırağının əcəb seyrəngahı var” şeirində sanki ötəri bir səyahət edərək Azərbaycan coğrafiyasının bir parçasını ədəbiyyatımıza gətirmişdir. Uzunluğu 1515 km. olan Gürcüstan və Azərbaycan ərazisindən keçərək Xəzər dənizinə tökülən, adının mənası öz məcrasına sığmayan, aşib-daşan olan Kür çayı şeirin birinci bəndində belə təsvir edilir.

Kür qırağının əcəb seyrəngahı var,
Yaşılbaş sonası, hayıf ki, yoxdur! [3, 114].

İkinci bənddə isə şair Aranın gözü olan Qıraqbasan qışlağını, onun azərbaycanlı maldarlar üçün gözəl bir yaşam yeri olmasını təbii dillə, obrazlı şəkildə təənnüm edir.

Qış günü qışlağı Qıraqbasanın,
Gözüdür Aranın, cümlə-cahanın [3, 114].

Eyni zamanda o, qəzəllərində də Qarabağın, Qazağın, Qələnin, Salahlının adını böyük iftixar hissi ilə çəkir. Bu təbiidir. Çünki onun elatı Qazaxdan Qarabağa köçürülmüşlər.

Çıxıb başmaq seyrinə, edib seyri-cəməm gəldim,
Ayaq üstən Qazağa bir gedib, gördüm vətən, gəldim.
Qızıl gül açılan günlərdə gülzari-Qarabağa.
Sənin olsun, əzizim, böylə məlumun ki, mən gəldim [3, 161].

Özünəməxsus gözəllikləri ilə diqqəti cəlb edən bu yerlər Azərbaycanımızın bir parçasıdır. Bu parçalar Vəqif yaradıcılığında, eyni zamanda o dövr poeziyamızda azərbaycançılığa aid verilmiş, həm də diyarşünaslıq baxımından da diqqəti cəlb edən ilk bədii və poetik nümunələrdən biridir. Belə ki, etnoqafik baxımdanda da Vəqifin yaradıcılığında zəngin və dolğun nümunələrə rast gəlirik. Xüsusən də, o dövrün xüsusilə Qarabağ elatının geyim və bəzək əşyaları Vəqif şeirində çox zərif və incəliklərlə təsvir olunur.

Barmağında xatəm, guşində tənə,
Gireh-gireh zülfün tökə gərdənə,
Güləbətin köynək, abı nimtənə,
Yaxasında qızıl düymə gərəkdir [3, 121]

Gah zaman başına tirmə şal bağlar,
Gah olur ki, zülf gizləyib, xal bağlar.
Kəlağayın qabağına al bağlar,
Yaşılın altından, ağın üstündən [3, 73].

Bu geyim və zinət əşyalarının adları – xatəm (üzük), tənə (sırğa), nimtənə (baş örtüyü) müəyyən dəyişiklərə uğrasa da, kəlağayı, tirmə şal bu gün də öz formasını saxlayaraq istehsal olunur, qız-gəlinlərimizin, qadınlarımızın geyimlərinin bir elementidir. Beləliklə, müəllif bir rəssam kimi gözəlin həm özünü, həm də xarici gözəlliyini tamamlayan detallardan məharətlə istifadə edərək XVIII əsr azərbaycan qadınının mükəmməl obrazını yaratmışdır.

XX əsrin görkəmli şairi S.Vurğunun “Azərbaycan” şeiri də ədəbiyyatda dogma vətənin tərənnümü əsasında azərbaycançılığın yaşadılması və gələcək nəsillərə çatdırılması baxımından diqqəti daha çox cəlb edir. Ümumiyyətlə, S.Vurğunun yaradıcılığı ulu öndərimiz H.Əliyevin də həmişə diqqət mərkəzində olmuş, onun ədəbi yaradıcılığını “Azərbaycan xalqına mənsub olan irs” adlandırmış, hətta Səməd Vurğun “Azərbaycan ölkəsinin simvolu” hesab etmişdir [2, 137]. Vurğunun yaradıcılığında azərbaycançılığın tərənnümü üçün tək “Azərbaycan” şeiri kifayətdir. Bu şeir Azərbaycanın bütün xəritəsini gözlərimiz qarşısında canlandırır. Şeirin hər bəndində təsvir edilən yurdumuzun dağı, meşəsi, çayı, dənizi, kəndi, şəhəri, torpağımızın yetidiyi bol nemətlər azərbaycançılığın tərənnümü deyilmi?

XX əsrdə azərbaycançılıq ideologiyası M.İbrahimov, R.Rza, Mir Cəlal, M.Hüseynov, M.Süleymanlı, İ.Şıxlı, İ.Hüseynov və başqalarının əsərlərində geniş nümayiş etdirilmişdir.

Ədəbiyyat

1. “Azərbaycan” qəzeti. Dünya Azərbaycanlılarının I qurultayında Azərbaycan Respublikasının prezidenti H.Əliyevin nitqi. 2001-ci il, 10 noyabr, № 258 (2971), s. 1-4
2. Novruzov T. Heydər Əliyev və ədəbiyyat məsələləri. Bakı: ADPU-nun mətbəəsi, 2007, 400 s.
3. Vaqif M. Əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 264 s.

AZƏRBAYCANÇILIQ İDEYALARININ İNKİŞAFINDA HEYDƏR ƏLİYEVİN ROLU (1970/80-Cİ İLLƏR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞI ƏSASINDA)

Rəfiyeva A.İ.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

1970-ci illərdən etibarən respublikada ədəbi prosesinin formalaşmasında Heydər Əliyevin ədəbi proses konsepsiyası həlledici rol oynamışdır. O, Azərbaycanda hakimiyyətdə olduğu bütün dövrlərdə, xüsusilə də ikinci dəfə hakimiyyətə qayıtdıqdan sonra Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyəti ilə dərindən maraqlanmış, ədəbi-tarixi proses və onun nümayəndələrinin yaradıcılığını diqqətlə izləmişdir. Məhz bu baxımdan da o, tənqid və ədəbiyyatşünaslığın ədəbi prosesdə roluna xüsusi əhəmiyyət vermişdir. Bu böyük şəxsiyyət “Kitabi-Dədə Qorqud” eposu, Şeyx Nizami, Mövlanə Füzuli, Nəsimi, Mirzə Cəlil, Hüseyn Cavid, Səməd Vurğun, Cəfər Cabbarlı kimi klassiklərlə bərabər, 1960-70-ci illər ədəbiyyatının nümayəndələri Anar, Elçin, Yusif Səmədoğlu, xüsusilə, istiqlal şairləri B.Vahabzadə, M.Araz, X.R.Ulutürk, Z.Yaqub yaradıcılığına məhz müstəqillik dövrünün nəzəri-ideoloji və bədii-fəlsəfi tələbləri nöqteyi-nəzərindən yanaşmışdır.

Heydər Əliyev Azərbaycan xalqı üçün zəngin nəzəri irs qoyub getmişdir. Milli sərvətimiz olan bu irsdə vətən, xalq, dövlət, siyasət və diplomatiya problemləri ilə bərabər, tariximiz, ədəbiyyatımız və dilimizlə bağlı problemlər də yer alır. “Ədəbiyyatımızın yüksək borcu və amalı” (1999) kitabındakı “Ön söz”də deyilir: “Çağdaş dünyanın tarixində öz xalqı, onun həyatı, mədəniyyəti, mənəviyyəti ilə bu dərəcədə sıx bağlanan, öz şəxsiyyəti ilə xalqının simvoluna çevrilən liderlərə az-az təsadüf olunur” [3, 3].

Bu bir həqiqətdir və hamıya bəllidir ki, H.Əliyev xalq həyatı məcrasında idarəçilik zamanı türk epos mədəniyyətinə, tarixi təcrübəyə, dünyaya böyük imperiyalar bəxş etmiş türk dövlətçilik tarixinə, ədəbiyyat və mədəniyyətin bədii-fəlsəfi imkanlarına maksimum istinad edirdi. Onun ədəbi tənqiddə münasibəti klassik və müasir ədəbi-tənqidi irsə verdiyi tələblər və dəyərlərlə bağlı idi. Məsələn, o, bədii ədəbiyyat haqqında yazırdı: “Şübhəsiz ki, insanlara şeir qədər, ədəbiyyat qədər, mədəniyyət nümunələri qədər güclü təsir edən, yəni insanların mənəviyyətinə, əxlaqına, tərbiyəsinə, fikirlərinin formalaşmasına bu qədər güclü təsir göstərən başqa bir vasitə yoxdur. Bu vasitədən xalqımız keçmişdə də istifadə edibdir” [3, 25].

Nəhayət, üçüncü əsas yanaşma tərzii: “Ədəbiyyatımızın xalqımıza etdiyi ən böyük xidməti ondan ibarətdir ki, şairlərimiz, yazıçılarımız öz əsərləri ilə Azərbaycanda, xalqımızda, millətimizdə daim milli

hissiyatları oyatmağa çalışmışlar. Milli özünüdərək, milli oyanış, dirçəliş prosesi xalqımıza birinci növbədə ədəbiyyatdan keçir” [1, 135].

Birincisi, bədii ədəbiyyatın insan mənəviyyətinə təsir gücü; ikincisi, ədəbiyyat və mədəniyyət mənəvi sərvət və intellektual mülkiyyət olması fikri; üçüncüsü, ədəbiyyatın xalqda milli dirçəliş, milli oyanış yaratması ideyası üç əsas istiqamət kimi ön plana çəkilir. Bu konseptual əsasda da Heydər Əliyev bədii ədəbiyyatın milli məfkurəsini – azərbaycançılıq ideologiyasını əsas məxəzlərindən biri hesab edirdi. Onun nəzəri-estetik konsepsiyasında tənqiddin ədəbi-tarixi prosesdə rolu, mövqeyi, fəaliyyətinin metodoloji əsasları ədəbiyyatın qeyd edilən aspektlərdə inkişafına yardım göstərən, yaradıcılıq stimulu yaradan qüvvə və imkan kimi dəyərləndirilirdi.

Heydər Əliyev hələ 1972-ci ildə sovet rejiminin çox qüvvətli olduğu bir vaxtda Azərbaycan yazıçılarının V qurultayındakı nitqində demişdir: “Yazıçılar İttifaqında yaradıcılıq məsələlərinin müzakirəsi bəzən ümumi xarakter daşıyır, lazımı dərəcədə konkret olmur. Bəzən yoldaşlar “münasibətləri korlamaqdan” ehtiyat edərək əsərə açıq qiymət verməkdən çəkinir və prinsipsizlik mövqeyinə enirlər. Ədəbi tənqidimiz bəzən lazımı yüksəklikdə olmur. Ayrı-ayrı əsərlərin ciddi nöqsanları, ideya-bədii qüsurları haqqında öz rəyini cəsarətlə ifadə etmir. Yazıçılar İttifaqı müzakirələri, mübahisələri az keçirir, bunun yaradıcılıq bölmələri passivdir” [3, 45].

H.Əliyev 1970-ci illər Azərbaycan ədəbi tənqidinin metodoloji səciyyəli qüsurlarını tənqid edir, onu cəsarətsizlikdə, üzgörməlikdə və prinsipsizlikdə günahlandırır. Bu Sov.İKP-MK-nın “Ədəbi-bədii tənqid haqqında” qərarının çap olunduğu il idi. Dörd il sonra Azərbaycan yazıçılarının VI qurultayında söylədiyi dərin məzmunlu nitqində H.Əliyev yenidən ədəbi tənqid problemlərinə toxunaraq demişdir: “Ədəbi prosesin inkişafında tənqiddin rolu böyükdür..... Razılıq hissi ilə deyə bilərik ki, ədəbiyyatımızın inkişafında tənqiddin köməyi son zamanlar nəzərə cərpacaq dərəcədə güclənmişdir. Lakin görülməsi işlər hələ çoxdur. Ən əvvəl tənqidçilərimizin və ədəbiyyatşünaslarımızın məqalə və kitablarının ideya-bədii səviyyəsi dönmədən yüksəldilməlidir. Axı bədii əsərin və ya ədəbi hadisənin yalnız səriştəli, prinsipial, obyektiv və xeyirxah təhlili müəllif və oxucuya fayda verə bilər. Axı tənqiddin məqsədi yazıçıya, onun sənətkarlığının artmasına kömək etməkdir...” [3, 78].

H.Əliyev Sov.İKP MK-nın “Ədəbi-bədii tənqid haqqında” 1972-ci il qərarından sonra ötən 4 il ərzində ədəbi-bədii tənqiddin nəzəri-metodoloji və yaradıcılıq axtarışlarını təhlil edərək bəzi nöqsanlarını da göstərirdi. Eyni zamanda tənqiddin prioritetlərini və ədəbi prosesdəki vəzifələrini müəyyənləşdirirdi. Tənqidi məqalələrin ideya-nəzəri səviyyəsinin yüksəldilməsini, ədəbi əsər və hadisələri prinsipial, obyektiv və xeyirxah mövqedən təhlil etməsini, yazıçının yaradıcılıq axtarışlarına və yeni əsəri mənimsəməsinə kömək edilməsini istəyirdi. Ədəbi tənqiddin tarixi və təcrübəsi göstərir ki, adətən yazıçılar tənqidi sevmir, hətta ona qarşı mübarizə aparırlar. Məsələn, rus ədibi A.P.Çexov, amerikalı yazıçı E.Heminquey özləri haqqında məqalələri oxumurdular. Fransız yazıçısı və nəzəriyyəçisi J.Renor “Tənqidçi kimdir?” sualına “Öz rotasına atəş açan əsgər”- deyə cavab verirdi. Belə münasibət ədəbi prosesdə təşəxxüslü bir tənqidolunmazlıq mühiti yaradır ki, bu da ədəbiyyatın tarixi inkişafına mane olur, müasir ədəbi tənqiddin sağlam əsaslarla yaranmasına maneçilik yaradır. Tənqid həm ədəbi prosesin, həm də yaradıcılıq prosesinin dinamikasını təmin edən hərəkətverici qüvvədir. Bu mənada H.Əliyev ədəbi-tənqidi yanaşmasının tarixi və nəzəri obyektivliyinə, bədii irsə və müasir yazıçı əməyinə – bədii sərvətlərə tələbkərlilik və həssaslıqla yanaşmağı tövsiyə və tələb edirdi: “Elmimizlə, mədəniyyətimizlə, mənəviyyatımızla çox ehtiyatlı, çox diqqətli davranmaq lazımdır” [1, 215].

Ulu Öndər daha sonra 1981-ci ildə Azərbaycan yazıçılarının VII qurultayındakı nitqində ədəbi tənqiddin mahiyyəti, əhəmiyyəti, zəruri prinsipləri və vəzifələri barədə demişdir: “Müasir ədəbi-bədii prosesi tənqidçilərin, ədəbiyyatşünasların fəal və faydalı işi olmadan təsəvvür etmək mümkün deyildir. Onlar bədii həyatımızın mürəkkəb, bəzən ziddiyyətli proseslərini dərinlən təhlil etməyə və ümumiləşdirməyə borcludurlar...İctimai bədii-estetik zövqləri formalaşdırmaq, incəsənətdə sönüklüyə, durğunluğa, xalturaya, yabançı baxışlara qarşı mübarizə aparmaq işində ədəbiyyatşünaslığın və tənqiddin rolunu gücləndirmək lazımdır... Tənqidi sözün nüfuzu bir çox cəhətdən tənqiddin obyektivliyi və qərəzsizliyi ilə müəyyən olunur. Xeyirxahlıqla yanaşı, ciddiyyət, professional tələbkərlilik - ədəbi tənqid məhz belə olmalıdır ” [3, 147].

H.Əliyev təkcə ədəbi tənqid, onun ədəbi prosesdə rolu və estetik funksiyaları barəsində nəzəri mülahizələr söyləməklə kifayətlənmir, həm də yeri gələndə obyektiv tənqidçi kimi öz mövqeyini bildirməyi sevir və bacarırdı. Məsələn, 12 aprel 1998-ci ildə xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadənin “Özümüzü kəsən qılınc” dramının tamaşasına baxandan sonra səhnə arxasında şairlə Ümummilli lider arasında belə bir mülakimə olub. Heydər Əliyev deyib: “Bilirsiniz, bu əsərin xüsusiyyəti bundan ibarətdir ki, burada hansı rolun baş rol olduğunu demək çətinidir... Elə sən də həmişə həmin o sosializm realizmi əsasında yazmısan. İndi o yazdıqlarını niyə yaddan çıxarırsan? Yox, elə deyildir. Niyə elə deyirsən? Məsələn, Şekspirin əsərlərində - “Hamlet”, “Otello” və başqalarında baş rollar var. Sən burada bir az səhvə yol verdin. Sənin bu əsərində bilmirəm kimi baş rolun icraçısı hesab etmək olar. Hamısı baş roldur” [1,168].

Göründüyü kimi, o, bir ədəbiyyat tənqidçisi kimi də obyektiv və tələbkər idi. Onun prinsipiallığı və obyektivliyinin əsasında təkcə bədii irsin taleyi, mənəvi mədəniyyətin inkişafı üçün məsuliyyət yox, həm də ədəbiyyata dərin, səmimi sevgi dayanırdı. O, xalq şairi Məmməd Arazın yaradıcılıq gecəsindəki nitqində (16 aprel 1995-ci il) deyirdi: “Sizə səmimi deyirəm, mən həyəcənsiz otura bilmirdim. Hər adam belə şeylərə bir cür reaksiya verir. Mən şeirə də, mahnıya da çox hissiyətli adamam. O misraları, o sözləri, o musiqini həyəcənsiz dinləyə bilmirdim. Bizim mədəniyyətimizin nə qədər dərinliyi var, yüksəkliyi var! Biz nə qədər zənginik! Biz özümüz özümüzü çox zaman qiymətləndirə bilmirik” [1, 250].

Heydər Əliyev istər Azərbaycan yazıçılarının qurultaylarında, istərsə də müxtəlif ədəbi nəslin nümayəndələri ilə görüşlərində ədəbi tənqidin bədii təkamüldəki roluna dəyər verirdi. Heydər Əliyev milli azadlıq uğrunda mübarizə aparən üç şairə: Bəxtiyar Vahabzadəyə, Məmməd Araz və Xəlil Rzaya xüsusilə böyük dəyər verirdi: “Bəxtiyar Vahabzadənin, Məmməd Arazın və Xəlil Rzanın – bu üç şəxsin adını mən fərəhlə çəkirəm. Dünən mən üç fərman vermişəm. Bildiyiniz kimi, müstəqil Azərbaycanın ən yüksək ordeni “İstiqlal” ordenidir. İndiyə qədər bu ordenlə heç bir vətəndaş, heç kəs təltif olunmayıbdır. Dünən isə mən fərman verərək Bəxtiyar Vahabzadəni, Məmməd Arazı, mərhum Xəlil Rzanı “İstiqlal” ordeni ilə təltif etmişəm” [1, 250].

Ədəbiyyatın bədilik mənafeləri ilə ictimai mənafeələrinin vəhdəti Heydər Əliyevin ədəbi-bədii tənqid konsepsiyasının əsasını təşkil edir. “Hərəkətdə olan estetika” (V.Belinski) adlanan ədəbi tənqiddə Ulu Öndər ədəbi prosesi idarə edən, onu tarixi və bədii-fəlsəfi mahiyyətini təhlil edən axırıncı vasitə kimi yanaşırdı. Heydər Əliyevə görə ədəbi tənqidin estetik fəallığı ədəbi prosesin hərəkətini təmsil edir. Tənqidi məqalə qərəzsiz, obyektiv, nəzəri-intellektual baxımdan zamanın ruhuna uyğun olmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Cəfərov N.H. Mirələmovun yaradıcılığı və ya ədəbi tərcümeyi-halı. Bakı: AzAtaM, 2014, 478 s.
2. Elçin. Tənqid və ədəbiyyatımızın problemləri. Bakı: Yazıçı, 1981, 360 s.
3. Əliyev H. Ədəbiyyatın yüksək borcu və amalı. Bakı: Ozan, 1999, 496 s.

AZƏRBAYCAN DİLİNİN ŞİMAL-QƏRB ŞİVƏLƏRİNDƏ İŞLƏNƏN ƏRƏB VƏ FARS SÖZLƏRİ HAQQINDA

Sadıqova K.R.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Azərbaycan

Azərbaycan dilinin şimal-qərb şivələri Şəki-Oğuz, Zaqatala-Qax və Balakən regionunu əhatə edir. Dialekt xüsusiyyətləri baxımından qarışıq xarakterdə olan bu şivələrin lüğət tərkibində türk mənşəli sözlərlə yanaşı iber-Qafqaz, ərəb və fars dillərindən keçmiş leksik vahidlər də müəyyən yer tutur.

Səbi Qax rayon şivəsində işlək olub, “çağa” mənasında qeydə alınmışdır. Ərəb dilində eyni fonetik şəkllə malik olan bu söz “uşaq” anlamındadır [7, 541]. *Simsar* “qohum” mənasında Zaqatala rayon şivəsində müşahidə olunmuşdur: - *Ho bizə simsar adam döyü* (Zaq.) [ADDL, 438]. Fars dilinə məxsus olan söz “yaxın, doğma” mənalarını ifadə edir [9, 120]. *Uruf I* (Ş.) “az vaxt çərçivəsində an, dəqiqə”: - *Bi urufdaca hazirliyitdi*. “*Uruf*” ərəb mənşəli olub, alınma sözlərdə fonetik hadisələr hesabına formalaşan omonimlərdəndir [12, 113]. *Uruf* Şəki şivəsində “ruh” mənasında da işlənir: - *Heylə eli:r ki, heç urufun da incimir*. *Aynabənt* Şəki rayon şivəsində “şüşəli balkon” mənasını ifadə edir: - *Hola:rı aynabəntdə qoymuşəm, get gəti*. Söz *ayınabənd* fonetik şəkllində fars dilində işlək olub, aid olduğu dildə də “şüşəbənd” mənasındadır [7, 17].

Binə (Ş.) “çəltik biçini zamanı çöldə düzəldilən müvəqqəti yaşayış yeri” mənasında işlək olan leksik vahidlərdəndir: - *Biyl də binəni bildirki binə yerində tix/mişix* [ADDL, 56]. Mənşəyi etibarilə ərəb dilindən alınmadır. *Binə* ədəbi dildə “köçərilərin mal-qara ilə köçüb, kənddən kənarda məskən saldıqları yer; yurd, köç” mənasındadır [3, 309].

Dərvəçə Şəki rayon şivəsində “darvazada olan kiçik qapı” anlamını ifadə edir, fars mənşəlidir, *dərbeçə* fonetik şəkllində mənəb dildə kiçik “qapı, qapıcıq” mənasında işlənir [7, 144].

Şa:nişin (Ş.) “yüksək səviyyədə tikilmiş, dəbdəbəli (ev)” mənasındadır: - *Bi şa:nişin tikdiritdi ki, gəl görəsən*. Ümumiyyətlə, *şa:nişin* sözü “şahın oturduğu yer” mənasını ifadə edir: fars mənşəli *şah* (hokmdar) + *nişin* (sərnişin sözündəki “oturmaq” anlamı ilə eynidir) morfemlərindən düzəlmişdir [5, 317].

Xinabət (Oğ.) “üçkünc baş yaylığı” mənasındadır. *Xinabənt*, *xinabənt* Şəki rayon şivəsində “saçı yuduqdan sonra qurutmaq məqsədilə başa bağlanan qırmızı rəngli, dördbucaqlı baş yaylığı” mənasında işlənir: - *Başo: xinabəntnən bağla, saçın nəmdi, so:x olar*. Bu baş geyiminin mənası xına sözü ilə əlaqələndirilmişdir:

“Xınabəndi yaşlı qadınlar adətən başlarına xına qoyan zaman bağlayırlar” [4, 171]. B.Əhmədovun “ləçək” mənasında işlənən *xinəvən* sözünə verdiyi izah diqqəti cəlb edir. Bu söz iki hissədən, iki kəlmədən ibarət olmuşdur: “*Xına* və *bənd* (f.). Sözlər birləşərkən geri sait uyuşması ilə *xına* sözü *xinə* şəklini almış, *bənd* sözünün son qoşa samitinin biri düşmüş (bu qanuni haldır: vaxt - vax, kənd - kət və s. kimi), *b~v* əvəzlənməsi baş vermişdir. *Xinəvən* yeni məzmunlu söz kimi tərəflərin ayrılıqdakı mənasından fərqli anlayış bildirir” [6, 36]. *Dasdar* // *dastar* Qax şivəsində işlək olub, “gəlin üçün baş örtüyü” mənasındadır, fars dilindən alınmadır. Bu söz həmin dildə *dəstar* fonetik şəklində işlənir və “əmmamə, çalma” mənalarını ifadə edir [7, 148].

Şəki şivəsində *badiyə* sözü “qulpsuz mis qab” mənasını ifadə edir. *Badya* (Ş.) həm də “toylarda bəyə və yaxud bəyin qardaşına qız evindən oğurlanıb satılan kiçik mis kasa” anlamında işləkdir. “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində *badyə* “şərab və ya maye tökmək üçün istifadə olunan ağzı böyük qab” mənasındadır: Toqsan yerdə *badyələr* qurulmuşdu [8, 28]. *Badya* // *badyə* // *badiyə* fonetik şəkillərində “içərisinə süd sağılan konus şəkilli mis qab” mənasında Dərbənd dialektində işlənir [1, 278]. Bu söz fars dilində *badə* fonetik şəklində “şərab piyaləsi” mənasını bildirir [7, 31].

Beybut (Ş.) “qatlanmayan iri bıçaq” mənasındadır: - *Beybutu yerə qoy, elini keser* [ADDL, 47]. “Xəncərə oxşar iri kəsici alət mənasında” şərq qrupu şivələrində də işləkdir. Quruluşca sadə olan bu söz fars dilindən alınmadır, *behbud* fonetik şəklində “xəncərin bir növü” mənasını ifadə edir [7, 39]. *Sələ* (Ş.) “nehrenin ağzını bağlamaq üçün nazik dəri” mənasında işlənir. M.Ə.Zeynalova görə, *sələ* əslində *səllə* formasında olub, farsca “çalma” deməkdir. Güman ki, vəzifə oxşarlığı ilə əlaqədar küpənin ağzını bağlayan əşyaya bu ad verilmişdir [11, 124]. *İrçal* Oğuz rayon şivəsində “tut mürəbəsi” mənasında qeydə alınmışdır: - *İrçal şirin olur* (Oğ.); Ağdaş, Ağsu, Kürdəmir, Mingəçevir və s. kimi başqa şivələrdə “üzüm mürəbbəsi”, “mürəbbə” mənalarında işləkdir [ADDL, 235]. *İrçal* sözü mənşə etibarilə ərəb sözü – *riçal* sözündən olub, türk dillərində, dialektlərində *inçal*, *irçal*, *elçar* fonetik variantında işlənir [9, 200].

Şəki şivəsində işlək olan *dənəvar* “buğdanı samandan ayırmaq üçün sovurma” mənasındadır. B.Əhmədov həmin sözün fars dilindəki *dane* və *avər* (dən gətirən) tərkib hissələrindən yarandığını və üçüncü - dən suyunun taxıla verilən zamanı taxılın dənəvləşməsi səbəbi ilə adlandırıldığını göstərir [5, 120].

Şəki şivəsində *peşqurt* “taxılın novbarı” mənasında müşahidə olunmuşdur: - *Peşqurt çıxana kimi yiyəsi taxılınız var* [ADDL, 396]. B.Əhmədova görə, *peşqurt* iki alınma sözdən əmələ gəlmişdir: *piş* (farsca – ön, qabaq, irəli, qənşər) və *qut* (ərəbcə - azuqə, qida, yeyilən şey). Nəticə etibarilə söz *peşqut* // *peşqurt* fonetik şəklində müəyyən dəyişikliyin nəticəsində formalaşmışdır [5, 14-15].

O:sar (Oğ.) “dəvənin noxtası” mənasındadır. Mənşə etibarilə fars dilindən alınma olan bu söz ədəbi dildə eyni mənada *ovsar* fonetik şəklində işləkdir [3, 536]. *Şaqqa* (Ş.) – 1. kəsilmiş qoyun və ya malın ortasından yarıya bölünmüş hissəsi; 2. hissə, tərəf anlamlarında işlənir: - *Qoyunu tezə kəsmişdilər, elə bi şaqqasını ma: verdilər*; - *Holar kendin yuxarı şaqqasınlandı*. Ehtimal edə bilərik ki, söz “yarma, çatlama” mənasındakı ərəb mənşəli *şəqq* sözündəndir [7, 776].

Şirdan Oğuz rayon şivəsində “mal-qaranın mədəsi ilə bağırsağı arasındakı hissə” anlamındadır, fars mənşəlidir. Eyni fonetik şəkllə malik söz aid olduğu dildə “gövsəyən heyvanların ikinci mədəsi” mənasını ifadə edir [7, 788]. *Şirdan* Dərbənd dialektində “qursaq” mənasında işlədilir [1, 291]. *Ayar* (Oğ.) “tez seçən, müəyyənləşdirən” mənasındadır. V.V.Radlovun lüğətində ərəb mənşəli bu söz *ajap* fonetik şəklində “çoxbilmiş” anlamında verilir [13, 211].

Xuylanmax Qax, Şəki rayon şivələrində “həyəcanlanmaq” mənasında qeydə alınmışdır: - *Öz-özünən xuylandı* (Ş.). *Xuylanmax* feili *xuy-*, *xu-* köklərindən *-lan*, *-lən* şəkilçisi vasitəsilə düzələn fars mənşəli sözlərdəndir [7, 702, 704], şərq qrupu dialekt və şivələrində “dəli olmaq, özündən çıxmaq” mənasında işləkdir [10, 51].

Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilinin şimal-qərb şivələrinin leksikası regionun tarixi, coğrafiyası və iqtisadiyyatı ilə sıx bağlıdır və bu şivələr dialekt xüsusiyyətlərinə görə qarışıq xarakterli olduğundan lüğət tərkibi mənşə baxımından ətraflı tədqiq olunmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin Dərbənd dialekti. Bakı: Elm, 2009, 448 s.
2. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 568 s.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə. Bakı: Şərq-Qərb, 2006.
4. Behbudov S. Zaqatala, Qax və Balakən şivələrinin məişət leksikası // Səfi Behbudov 75. Bakı: Nurlan, 2008, s.168-188.
5. Əhmədov B.A. Azərbaycan dilinin qısa etimoloji lüğəti. Bakı: Mütərcim, 1999, 376 s.
6. Əhmədov B.B. Azərbaycan dili söz yaradıcılığında sadələşmə meyli (şivə materialları əsasında). Dərs vəsaiti. Bakı: V.İ.Lenin adına API-nin nəşri, 1990, 92 s.

7. Ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Nəşriyyatı, 1966, 1036 s.
8. "Kitabi-Dədə Qorqud"un izahlı lüğəti. Bakı: Elm, 1999.
9. Qurbanova İ.M. Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin etnolingvistik təhlili. Bakı: Bilik, 2014, 240 s.
10. Tahirov İ.M. Dialekt leksikasında alınma sözlər (şərq qrupu dialekt və şivələrinin materialları üzrə). Bakı: Nurlan, 2004. 136 s.
11. Zeynalov M.Ə. Məişətdə işlənən bəzi sözlər haqqında // Türk dillərinin leksik-morfoloji quruluşu (Elmi əsərlərin tematik məcmuəsi). Bakı: S.M.Kirov adına Azərbaycan Dövlət Universitetinin nəşri, 1981, s.123-126.
12. Гасанов К.М. Омонимы в диалектах азербайджанского языка // Вопросы диалектологии тюркских языков. Том IV. Издательство Академии наук Азербайджанской ССР Баку, 1966, стр. 112-116.
13. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Том I. Санктпетербург, 1893

RƏSUL RZA YARADICILIĞINDA AZƏRBAYCANÇILIĞI TƏRƏNNÜM EDƏN DİL ELEMENTLƏRİ

Səfərova Z.İ.

Bakı Slavyan Universiteti, Azərbaycan

XX əsr Azərbaycan milli poeziyası tarixinə şöhrətli səhifə yazan R.Rza fərdi ifadə tərzı və yaradıcılıq üslubu ilə azərbaycançılıq ideyalarını əsərlərində canlandırır. Yaradıcılıq boyu bəşəri azadlıq, sərbəstlik ideyalarının Azərbaycan mühitinə gətirilməsi, ictimai şüurun formalaşması və bu ideyaların gələcək nəsillərə ötürülməsində böyük rolu olmuşdur. Sözə istədiyi məna çalarlığı verərək, ona yeni məzmun qatmaq və bədii priyomlarla zənginləşdirmək R.Rza qələminə xas olan bir xüsusiyyətdir.

R.Rza XX əsrin ortalarından başlayaraq dilimizin qorunması uğrunda hərtərəfli təhlillər aparmışdır. Hər şeydən öncə, ana dilinin lüğət tərkibinin öz daxili imkanları hesabına zənginləşməsinə çalışmışdır. O istər bədii əsərlərində, istərsə də elmi-siyasi çıxışlarında başqa dillərdən alınma sözlərin işlənməməsinə xüsusi fikir verirdi. R.Rza öz yazılarında bu haqda xüsusi qeyd etməsə də, yaradıcılığında aydın hiss olunurdu. Dilçiliyin elə bir şöbəsi yoxdur ki, şairin diqqətindən kənarda qalsın. Yeri gəldikdə, hadisələri ekspressiya ilə təsvir etmək üçün üslubi məqsəddən asılı olaraq hətta yeni söz və ifadələr yaratmışdır. Şairin "Uzaq ellərin yaxın töhfələri" adlı məqaləsindən nümunə buna sübutdur: "Burada insan gözünün görə bildiyi, heç bir bəyana, şərhə sığmayan zənginlik, insan qulağının eşidə bildiyi ahəng, səs, ün, pıclı, fəryad fırtınası, çağırış axını, hiss və duyğuların ləngər və təlatümü, insanı təsir qüvvəsinin *məngənəsinə* alıb uzun müddət əsir edən *rayihələr*, yalnız *daxili görüş*, *daxili qoxlayış*, *daxili toxunuşla* duyula bilən incəliklər var."

Sözündən tarixi mərhələdə ədəbi dilimizdə özləşmə meyilləri güclənmiş və bu proses yeni söz imkanlarına böyük çıxışlar açmışdır. Rəsul Rzanın özü də prosesdə fəallığı ilə seçilmiş, onlarla yeni sözlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. "Neçə əsrdir ki, Kərkük, Ərdəbil, Mosul dolaylarında yaşayan, dili, adət və ənənəsi ilə hakim ərəb xalqına heç bir *bənəyişi* olmayan, deyilənə görə, sayı yarım milyona yaxın bir xalq tarixini, milli xüsusiyyətini, möhnət və sevincini, arzularını, ümidlərini şeirin *sehrkar* dili ilə xoyrat-bayatı və mahnılarında ifadə etmişdir....Kərkük, xoyrat manilərinin tanış olduğum nümunələri göstərir ki, istər *düşünüş* yolu ilə, istər obrazlar silsiləsi, istər iztirab, həsrət, ümid, sevinc və kədərlərinin ifadə forması etibarilə İraqın türkdilli sakinləri azərilərə, xüsusilə, cənubi azərilərə çox yaxındırlar" [1, 89].

Söz yaradıcılığında fəallığından başqa, o, mövzu ilə bağlı gərəkli, bütün zamanlar üçün qiymətli olan söz və fikirlərlə ədəbi-tənqidi fikirlər salnaməsinə yeni səhifələr yazmış və dilimizə seçkin fikirlər gətirmişdir. O vaxta qədər dilimizdə işlənməyən, milli dil bazası əsasında dilin daxili imkanları hesabına yeni yaradılan sözlər həmin keyfiyyətlərin zirvəsində dayanır.

Dildə təmizlik və sadəlik məsələsi Rəsul Rzanın daha çox narahat edən və önəm verdiyi məsələlərdəndir. Şairin yaşadığı dövrdə bəzi adamların ərəb və fars dillərinin təsiri ilə mübarizə pərdəsi altında dilimizi anlaşılmaz sözlərlə doldurulmasına Rəsul Rza mənfi münasibət ifadə etmiş, yüz illərlə dilimizdə vətəndaşlıq qazanan, dilimizin fonetik-qrammatik qayda-qanunlarına uyğunlaşmış alınmaları məqbul hesab etmiş, dilimizin ruhunu saxlayan bütün leksik-qrammatik vahidlərin normal və gərəkli olduğunu əsaslandırmışdır.

Məlumdur ki, elmdə təhlilə ehtiyacı olan bir çox mövzular vardır. Dilçilik elmində də həll olunmamış belə mövzular çoxdur. Rəsul Rzanın fikrincə, dil mədəniyyətindən danışmaq o dilin hələ çözülməmiş problemlərini açmağa çalışmaqla bağlıdır. Bu vaxta qədər Azərbaycan dilində olan idiomların izahı, onların tarixi bioqrafyası, ifadə zənginliyi haqqında tutarlı bir əsərin olmaması şairi narahat etmiş, bu haqda maraqlı və aktual fikirlər irəli sürmüşdür. 1939-cu ildə Rəsul Rzanın Azərbaycan Sovet Yazıçıları İttifaqının sədri olduğu

zaman İttifaq tərəfindən çağırılmış dil müşavirəsində “Azərbaycan dilinin bugünkü vəziyyəti və gələcək vəzifələri haqqında” adlı məruzəsi ilə diqqəti dilçilik məsələlərinə yönəltdi:

“Mən dilimizdəki nöqsanları şərti olaraq, iki əsas hissəyə bölürəm. Bunlardan biri dilimizə yerli-yersiz sözlər gətirmək, onların mənasının başa düşüldü-b-düşülmədiyi ilə maraqlanmadan dili zibilləmək hadisəsidir. İkincisi isə, cümlə savadsızlığı, sözləri yerində işlədə bilməmək, Azərbaycan dilinin ən sadə qanunlarına tabe olmamaqdır. Soruşsanız bunların hansı daha çox qorxuludur, mən deyərdim ki, hər ikisi. Çünki hər iki hal dilimizi geniş xalq kütlələrinin dilindən ayırır, sosializm ideyalarının fəhlə-kəndli ziyalılar arasında yayılmasını çətinləşdirir. Bəzi adamlar bu pərdə altında təzə bir söz çıxarırlarsa, elə bilirlər ki, dilin zənginliyi sözün çoxluğundan asılıdır”.

Rəsul Rzanın xalqın dilinə dərinlən bələd olması bir sənətkar kimi həmin qiymətli və zəngin qaynağın bütün yaruslarına aid anlam və gözəlliyi ilə diqqəti çəkən faktlardan istifadə edərək ümumxalq danışığı ilə yazılı dil arasındakı məsafənin azalmasına səbəb olmuşdur. Bu baxımdan ümumxalq dilin bir qolu olan dialektlərə yüksək münasibət göstərmiş, dialektləri dilin təbiiliyini artıran, milliliyi gücləndirən bir fakt olaraq əsərlərin bədii keyfiyyətinə müsbət təsir edən vahidlər kimi dəyərləndirmişdir. Lakin o, dialektlərə ehtiyatla yanaşmağın tərəfdaşı olmuş, onlardan lazımi səviyyədə istifadəyə üstünlük vermişdir.

Əsərlərinin dili üzərində inadla işləyən Rəsul Rza bədii dilin qarşısına qoyduğu tələblərə əməli şəkildə riayət edirdi. Onun müxtəlif məzmunlu şeirlərinin, vətənpərvər, mübariz, səmimi hisslərini tərənnüm edən çıxışlarının dili sintaktik quruluşca da yığcam və mənalıdır.

Ədəbiyyat

1. Axundov A. Dil və üslub məsələləri. Bakı: Gənclik, 1970, 102 s.
2. Axundov A. Rəsul Rza və ana dili : Rəsul Rza - 100 / A. Axundov // Ədəbiyyat qəzeti.- 2010.- 14 may.- № 19.- S.3-4.
3. Azərbaycan ədəbi dil tarixi: 4 cildə. IV cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 421 s.
4. Həsənova S.Q. Ədəbi dil məsələləri (dərs vəsaiti). Bakı: ADPU, 2011, 164 s.
5. Rəsul Rza. Seçilmiş əsərləri: 5 cildə. I cild. Bakı: Öndər, 2005, 304 s.
6. Rəsul Rza. Seçilmiş əsərləri: 5 cildə. V cild. Bakı: Öndər, 2005, 264 s.

AZƏRBAYCANDA MİLLİ ÖZÜNÜDƏRK VƏ İSLAMİ İDEYALAR

Sofiyeva M.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası

Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Azərbaycan

Dünyada ən qədim tarixə malik və geniş coğrafi əraziyə yayılmış qədim soykökü olan etnos türk soylu tayfalar olmuşdur. Ən qədim zamanlardan bəri adı bir çox tarixi mənbələrdə çəkilən bu xalqlar tarixin müxtəlif dövrlərində öz dövlətlərini yaratmış, möhtəşəm bir kimlik dastanı yazmışdır. Türk tayfalarının ən qədim mənbələrdə belə adı çəkilir. Bəzi tədqiqatçılar bu dövrü hətta e.ə. IX-VIII minilliyə qədər daşıyırlar. Türk qövmlərini araşdıran Avrorada yaranmış elmi-nəzəri qaynaqlar və şərqşünas alimlər E.V. Amber (1839-1918), A. David (1832-1811), L. Kohn və bir sıra başqa tədqiqatçılar türk tayfa və qövmlərinin oxşarlığı və hətta eyniliyi haqqında geniş tədqiqatlar aparmış və onların orta qədim mədəniyyət və dil abidələrini öyrənmiş, yayılma arealını tədqiq etmişlər. Artur Devid və Leon Köhn əsərlərində türklər haqqında danışarkən dəfələrlə, “onların ali mərtəbəyə layiq bir millət, hətta əlahiddə bir irq olduğunu vurğulayırdılar” [1, 23].

XIX əsrin ortalarından etibarən türksoylu xalqların böyük ziyalıları bu xalqların vahid bir ideologiya - türkçülük ideologiyası ətrafında birləşməsi uğrunda maarifçilik hərəkatına başladılar. Qeyd etmək lazımdır ki, türkçülüyn yeni dönmə maarifçilik hərəkatı kimi meydana gəlmiş və əsas məqsədi türksoylu xalq və qövmlərin dil və mədəniyyətlərini inkişaf etdirmək, onlar arasında elm və mədəniyyəti yaymaq idi. Digər tərəfdən türkçülük hərəkatı həm də etnik-millət hərəkatı idi. Bu ideyanın əsasını türklərin vahid bir ərazidə birləşərək özlərinin böyük “Turan” elini yaratmaq istəyi təşkil edirdi (Tarixdən məlum olan mənbələrdə hələ eramızdan əvvəl Turan adlı türk dövləti mövcud olmuşdur. M.S.). Bu ideoloji mübarizənin məntiqi nəticəsi kimi bu gün türk soylu xalqları vahid ərazi birləşdirməsə də vahid ideologiya - türkçülük ideologiyası birləşdirir. Vahid bir məqsəd uğrunda mübarizə aparən türkçülərin həyat prinsiri və şüarı türkmənşəli xalqlara “Dildə birlik, fikirdə birlik, əməldə birlik” ideyasını aşılamaq idi. Türkizm ideologiyasının təməl prinsipləri türkləşmək, islamlaşmaq və yeniləşmək, çağdaşlaşmaq məqsədi üzərində inkişaf yolu keçirdi. Türkçülər milli birliyi yalnız dil və şüur birliyində deyil hətta din birliyində də mühüm şərt olduğunu qeyd edirdilər. Türkçülük

hərəkətinin və ideyalarının ilk qığılcımları da elə məhz islami dəyərlər üzərində bərqərar olması və bu ənənənin davamlı olması heç də təsadüfi deyildir. Ümmətçilik türkçülüyn sütunlarından birini təşkil edirdi.

Müasirləşməyi, Avropaya inteqrasiyanı vacib sayan görkəmli ziyalılar islami dəyərlərin bu prosesin formalaşmasında rolunu çox yüksək dəyərləndirirdilər. Şərqi siyasi, ictimai və estetik təfəkkürünün formalaşmasında islam danılmaz rol oynayırdı. Həmin dövr insanların şüurunda hakim mövqeyə malik olan islamdankənar hər hansı bir yenilik və tərəqqini təsəvvür etmək mümkün deyildi. Avropanın tərəqqisini mənimsəyərək islamın üstün dəyərləri ilə zənginləşdirmək və beləliklə də islami dəyərlərə söykənən müasirləşməyi əsas tutan türkçülük ideyaları yalnız birlik və bərabərlik nəticəsində uğur qazana bilərdi. Altay Göyüşov “Azərbaycanda ittihadçılıq” əsərində yazırdı: “Müsəlman ziyalıların islama bağlayan tellərdən biri dinimizdə ümumbəşəri mənəvi dəyərlərin hər hansı bir dindəkindən daha yüksək səviyyədə olması, onun sosial ədalət ideyasına daha artıq uyğunluğu idi” [2, 8].

İslamın ittihat (bərabərlik) prinsipi bütün türkləri birləşdirəcək bir qüvvəyə malik idi. Lakin islamın da təlqin etdiyi savadlanmaq, maariflənmək ideyaları həmin dövrdə kölgədə qalmış, din pərdəsi altında gizlənmiş yalançı dindarlar daha çox milləti xurafatçılığa, cəhalətə sürükləməklə məşğul idilər. Məzhəbçilik meyilləri artdıqca dinin təlqin etdiyi mənəvi dəyərlər artıq təsir qüvvəsini itirirdi. Elə həmin dövr islami dəyərlərin belə bir mərtəbəyə gəlib çatması əsl islam alimlərini narahat etməyə bilməzdi.

XIX əsrin ortalarından etibarən ilk şərtləri sezilən türkçülük hərəkətinin ilk nümayəndələrindən sayılan Şeyx Cəmaləddin Əfqaninin türkçülük ideyalarının formalaşmasında xidmətləri çox böyük olmuşdur. Y.Akçuraoglu “Türkçülüyn tarixi” əsərində yazırdı: “C.Əfqani “bütün islam aləminin yaşaya bilməsi üçün müsəlman millətlərin milli şüura sahib olmaları gərəyinə inanmışdır. Əfqani, islam aləminin hər tərəfinə düşüncələri ilə, sözləri ilə, işləri ilə çox bərkətli toxumlar saçmış və Batı türklüyündə olduğu kimi, Quzey türklüyündə də milliyyət fikrinin inkişafına xidmət etmişdir” [3, 33].

C.Əfqani milli ideyaların məhz islamla reallaşacağına inanırdı. O bilirdi ki, türklüyün əsas tərkib hissəsi islamdır. Ümmətçilikdən kənarda türkçülük yoxdur. Onun bu sahədə ən böyük xidmətlərindən biri “Milli birlik fəlsəfəsi” adlı əsəri ərsəyə gətirməsi idi. Bu əsər İslam aləmində bir inqilab idi. Qeyd edək ki, əsəri Azərbaycan dilinə böyük lider, ADR-in yaradıcısı M.Ə.Rəsulzadə tərcümə etmişdir. C.Əfqaninin dünyagörüşü, xüsusilə milli azadlıq, milli dövlətçilik probleminə yanaşması, türkçülük və müasirlik prinsiplərinin islami dəyərlər kontekstində ilk cizgilərini təsvir etməsi gələcək mübarizləri onun görüşlərindən bəhrələnməsinə səbəb oldu. Professor Nizami Cəfərov “Azərbaycanşünaslığa giriş” əsərində yazır: “Məlum olduğu kimi, yeni dövrdə (XVII əsrdən) sonra müsəlman şərqində aparıcı ideologiya müsəlmançılıq yaxud ümmətçilik idi, digər ideologiyalar həmin ideologiyalardan çıxırdı və istər-istəməz onun “semantikasını” daşıyırdı. C.Əfqaninin böyüklüyü onda oldu ki, belə bir dövrdə “milli vəhdət fəlsəfəsi”ni çox cəsarətlə irəli sürüb hər bir müsəlmanın eyni zamanda bir türk, fars, ərəb və yaxud hind olduğunu dedi” [4, 114].

Əfqaninin fikrinə görə, islam dini və milli azadlıq ideyaları bir-biri ilə vəhdət təşkil edir: «Quranın həqiqi ruhu azadlıqdır və həm də müasir fikirlərə uyğundur. İndiki nizam-intizamsızlığın islam qanunlarına qətiyyənlə dəxli yoxdur. Bunlar nadan və cahil təfsirçilərin islama etdikləri əlavələrdir. Tarixi təkamül və inkişaf onların bu səhvini islah edəcək. Demək, bir müsəlman ziyalı və alimi Avropa demokratik məfkurəsinə tamamilə aşina olsa, o, Quranın təlimlərinə əsaslanaraq xalqı müasir mütərəqqi demokratik məfkurələrlə tanış edə bilər» [5, 206]. C.Əfqani islam dinini milli ideologiyanın ən başlıca istiqaməti kimi qəbul edirdi. İslam dininə insanları zülmə və müstəmləkə işğalına qarşı dura bilən yeganə qüvvə kimi baxırdı. O, sübut etməyə çalışmışdır ki, «Quran tamamilə azadlıq, bərabərlik və ədalət prinsipinə əsaslanır, bütün müsəlmanları tərəqqiyə çağırır. Quranın mahiyyətini düzgün başa düşmək və ona riayət etmək islam dünyasının nicat yoludur» [6, 147].

Məmməd Əmin Rəsulzadənin böyük şəxsiyyətdən bəhrələnməsi onun ictimai-siyasi dünyagörüşündə də öz əksini tapmışdır. M.Ə.Rəsulzadə sual olaraq irəli sürdüyü fikirdə çox böyük bir məntiq axtarır və özü də cavablandırır. O, söyləyirdi: “Millətin əsası dindirmi, yoxsa dil? Biz müsəlman, millətiyiz yoxsa türk?” Bu sualların həm də cavablandırılan dahi şəxsiyyət dinin, millətin və dövlətin qarşılıqlı vəhdətini çox aydın bir şəkildə təsvir edərək və onların hər birinin dövlətin bir sütunu olduğu fikrini irəli sürərək deyirdi: “Bu fikri bir-birinə zidd görənlər də var. Fəqət nahaq. Bu iki fikir bir birinə zidd deyil. Bəlkə, müttəfiq fikirlərdir. İslamiyyət beynəlmilləliyyətdir, türklük milliyyət, biri küllüddür, digəri cüz: birinin qüvvəti o birinin qüvvətidir” [7].

Onun bu fikirləri görkəmli şəxsiyyətlər: H.Zərdabi, M.Ə.Rəsulzadə, Ə.Ağaoğlu, Ə.Hüseynzadə kimi şəxsiyyətlərin ideoloji görüşlərinin formalaşmasına birbaşa təsirini göstərdi. Dahi alim ilk dəfə olaraq müsəlmanlığın bir məzhəb türklüyün isə bir qövmlüyün olduğunu qeyd etmiş və bununla da türkçülüyn tərəqqisinin bir qədər də irəli getməsinə təkan vermişdir. Beləliklə, bir millətin var olması, istiqbalı və gələcəyi onun milli dəyər və ehkamlarını sahiblənməsi, qoruması və düzgün istiqamətdə təbliği nəticəsində mümkündür.

Ədəbiyyat

1. Müasir global siyasi proseslər və milli dövlət ideyası Bakı: 2006, 286 s.
2. Göyüşov A. Azərbaycanda ittihatçılıq. Bakı: 1997, 132 s.
3. Əfqani C. Milli vəhdət fəlsəfəsi və dil birliyinin həqiqi mahiyyəti. C.Əfqani. Seçilmiş əsərləri. Bakı: 1998.
4. Cəfərov N. Azərbaycanşünaslığa giriş. Bakı: 2001, s. 39
5. Qurbanov Ş. Cəmaləddin Əfqani və türk dünyası. Bakı: 1996, 306 s
6. Rüstəmov Y. Fəlsəfənin əsasları. Bakı: Azərbaycan Universiteti, 409 s.
7. "İstiqlal" qəzeti. 3 may 1919, № 13

MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARIN İDRAK FƏALLIĞININ YÜKSƏLDİLMƏSİNDƏ BƏDİİ ƏDƏBİYYATIN ROLU

Tağıyeva R.E.

Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu, Azərbaycan

Təhsil sisteminin qarşısında duran dərin biliyə, bacarığa malik şəxsiyyət formalaşdırmaq, vətəni, xalqını sevən, hərtərəfli inkişaf etmiş sağlam nəsil yetişdirmək kimi mühüm vəzifələrin yerinə yetirilməsində məktəbəqədər təhsilin rolu böyükdür. Məktəbəqədər təhsil vahid təhsil sisteminin ilk pilləsi olmaqla uşaqların intellektual, fiziki və psixoloji inkişafında, onların şəxsiyyətinin formalaşmasında və məktəbə hazırlanmasında xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Məktəbəqədər təhsil sahəsinin inkişafı bir çox cəhətdən müasir sosial-iqtisadi vəziyyət, müasir pedaqogikanın inkişaf tendensiyaları ilə müəyyənləşdirilir və məktəbəqədər təhsilin məqsəd və vəzifələrinin dəyişməsi, məzmununun yeniləşməsi, onun həyata keçirilməsində şəxsiyyətyönlü texnologiyanın tətbiq edilməsi ilə xarakterizə olunur [1]. Cəmiyyətin tələbatından asılı olaraq belə sistem dəyişiklikləri yeni konseptual yanaşmaların tətbiqinə imkan yaradır. Bununla əlaqədar olaraq, müxtəlifyaşlı uşaqların imkanları araşdırılır onların ümumi və xüsusi bilik, bacarıq və qabiliyyətlərinin səviyyəsi müəyyən edilir [3].

Məktəbəqədər təhsilin başlıca məqsədi əqli qabiliyyətin ahəngdar inkişafıdır. Bu, o deməkdir ki, təfəkkürün dil vasitəsi olmadan müvəffəqiyyətli əqli fəaliyyət mümkün deyil. Təfəkkürün inkişafı isə praktik fəaliyyətdə əşyalarla hər hansı hərəkətin baş verməsi ilə başlanır. Məktəbəqədər müəssisəyə müxtəlif səviyyəli uşaqlar gəldiyindən tərbiyəçinin vəzifəsi, onların hər birinin ahəngdar inkişafını təmin etməkdən ibarətdir. Uşaqda idraki fəallığa, nitq inkişafına uyğun təsəvvürlərin həcmi müəyyənləşdirilməlidir.

«Qnoseologiya»– yunan mənşəli söz olub, qnozis–“bilik”, loqos–“söz”, “təlim” deməkdir. İdrak nəzəriyyəsi aşağıdakı suallara cavab verir: İdrak nədir? Onun hansı əsas formaları vardır? Biliksizlikdən biliyə keçidin qanunauyğunluqları necədir? İdrakın subyektı və obyektı nədir? İdrak prosesinin strukturu necədir? Həqiqət nədir və onun hansı kriteriyaları vardır? və s. Fəlsəfəyə «İdrak nəzəriyyəsi» terminini ilk dəfə şotlandiyalı filosof C.Ferrey 1854-cü ildə gətirmişdir. İdrak insanın yeni bilik əldə etməsi prosesi, əvvəllər məlum olmayanın kəşfi deməkdir. İdrakın mühüm nailiyyətləri insanın həmin prosesdə fəal rolu ilə əldə edilir.

Uzun illərin təcrübəsi göstərir ki, məktəbəqədər yaş uşağın fəal sosiallaşması, yaşlılar və böyükləri ilə daha çox ünsiyyət qurması, mədəni vərdisləri mənimsəməsi, mənəvi və estetik hisslərin oyanması dövrüdür. Qeyd olunan dəyərlərin aşılmasında ilk növbədə təlim prosesində uşaqların idrak fəallığı təmin olunmalıdır [2].

Uşaqların təlimində birinci yerdə məşğələlər durur, çünki təlim uşaqlara bir sıra təlim fəaliyyətinin elementləri: diqqətlə qulaq asmaq bacarmaq, göstərişləri dəqiq yerinə yetirmək, qaydalara tabe olmaq, sadə özünə nəzarəti və özünüqiymətləndirməni həyata keçirməyə kömək göstərir. Bu halda təfəkkürün bütün formalarının ahəngdarlığını nəzərə almaq əhəmiyyətlidir. Pedaqoq uşağın emosional münasibətini nəzərə almalı, onun öyrənmək həvəsini və marağı dəstəkləməlidir. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda ətraf mühitə marağı inkişaf etdirmək çox əhəmiyyətlidir. Uşaqların marağını inkişaf etdirmək üçün onların fəal axtarış fəaliyyətinə cəlb olunduqlarını, hər şeylə maraqlandıqlarını, bilmək həvəsi rəğbətləndirilməlidir.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların idrak fəallığının yüksəldilməsində bədii ədəbiyyatın rolu olduqca böyükdür. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlar üçün yazılmış müxtəlif nağıllar, şeirlər, hekayələr və onların öyrənilməsi uşaqların idrak imkanlarının genişlənməsinə və onların zehni fəaliyyətlərinin aktivləşməsinə səbəb olur. Uşaqlar üçün yazılmış ədəbiyyat nümunələrində illüstrasiyaların bolluq təşkil etməsi, əsərin dilinin uşaq dilinə uyğunluğu, sadə və anlaşıqlı olması xüsusilə xarakterikdir. Uşaqlar üçün yazılmış əksər nağıl və şeirlərdə tərbiyəvi imkanlar o qədər genişdir ki, onun vasitəsilə gələcək şəxsiyyətləri düzgün formalaşdırmaq

mümkündür. Məsələn, xeyirxahlıq, ədalətlik, humanizm, yaxşılıq, doğruluq, düzlük, pis əməllərdən çəkinmək, yaşlılara kömək, kiçiklərə qayğı kimi əxlaqi-mənəvi dəyərlər məhz bədii ədəbiyyat vasitəsilə uşaqlara ötürülür [4].

Bədii ədəbiyyatın uşaqların idraki imkanlarını genişləndirməsi həm də onunla izah olunur ki, bədii ədəbiyyat nümunələrini çox öyrənən uşaqlarda söz ehtiyatı artır, onlarda özünü ifadə etmə bacarıqları, analiz, sintez bacarıqları formalaşır. Ən əsası isə, uşaqlarda dəyərləndirmə bacarığı formalaşır ki, müasir təhsildə şəxsiyyətdə formalaşdırılacaq bacarıqların ən mühümü dəyərləndirmə bacarığıdır. Bədii ədəbiyyatın öyrənilməsi uşaqlarda gələcəkdə oxumağa, kitaba, bədii ədəbiyyata sevgi aşılayır ki, bu da insanın idraki inkişafı üçün mühüm məsələdir. Müxtəlif məşğələlər, oyunlar, öyrədici fəaliyyətlər vasitəsilə uşaqlar həyatda onlara lazım olan vacib bacarıqları mənimsəyirlər və onlarda idrak sürətlə inkişaf edir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasında Məktəbəqədər təhsilin yeniləşdirilməsi proqramı (2007-2010-cu illər). Bakı, "Azərbaycan müəllimi" qəzeti, 13 aprel, 2007-ci il.
2. Cəfərova L. Məktəbəqədər müəssisə rəhbərinin stolüstü kitabı. Bakı, 2015, 352 s.
3. Creative Curriculum for Preschool, Diane Trister Dodge, Teaching Strategies. 2002, 540 p.
4. Усова А. Обучение в детском саду. Под ред. А.В. Запарожца. М.: Изд-во Просвещение, 1981

FƏRMAN KƏRİMİZADƏNİN "QARLI AŞIRIM" ROMANI AZƏRBAYCANÇILIQ İDEOLOGİYASI KONTEKSTİNDƏ

Rəhimli T.T.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Azərbaycan

İsmayıl Şıxlının "Dəli Kür" romanından başlayaraq Azərbaycançılıq ideologiyası milli yazıçılarımızı ciddi düşündürmüş, bütövlükdə 1960-1970-ci illər bədii nəsrinin aparıcı ideoloji istiqaməti kimi diqqət mərkəzində olmuşdur. 1970-ci illərin başlanğıcında Azərbaycan nəsrinin tarixi mövzuda möhtəşəm nailiyyətlərindən birincisi Fərman Kərimzadənin "Qarlı aşırım" (1971) romanı (əsər ilk vaxtlar povest adı ilə nəşr edilmişdir – T.R.) bu ideologiyanın ən uğurlu bədii təəcəssümü kimi seçilirdi. Əsər bütün ruhu ilə "sovet ədəbiyyatı" adlı estetik hadisənin "əxlaqı"na zidd olub, milli bədii fikrin "ideoloji basqı"dan imtina etdiyini nümayişkarənə surətdə göstərirdi. "Qarlı aşırım" milli ədəbiyyatın özünəqayıdışını, bütövlükdə milli özünüdərk təsdiqləyən bir əsər kimi dəyərlidir. Nizami Cəfərovun qeyd etdiyi kimi, "F.Kərimzadəyə qədər Azərbaycan kəndində "sosrealizm quruculuğu"nun – "kolxoz oyunu"nun ədəbi tarixi özünü bu miqyasda, bu keyfiyyətdə heç zaman göstərməmişdi. Və hələ neçə illər də göstərməyəcəkdi" [1, 261] Romanı müxtəlif vaxtlarda fərqli rakurslardan dəyərləndirən İ.Şıxlı, A.Əfəndiyev, Y.Qarayev, A.Hüseynov, Y.Axundlu, X.Əlimirzəyev, N.Cabbarov, N.Cəfərov və b. onun nəsrimiz, ədəbiyyatımız, bütövlükdə milli-mədəni tariximiz üçün əhəmiyyətini üzə çıxarmağa çalışmışlar. Lakin tənqid əsərin müasirliyini yazıçının kollektivləşmə dövrü hadisələrinə yeni, müasir mövqedən yanaşma səyi ilə izah etdiyi üçün onun Azərbaycançılıq kontekstində əhəmiyyətini görə bilmirdi. Yaşar Qarayev 1984-cü ildə yazdığı məqaləsində romana tamamilə fərqli mövqedən yanaşır, əsərin eyni problemə – kollektivləşmə dövrü ziddiyyətlərinə həsr olunmuş otuz-əllinci illər povest və romanları ilə müqayisə aspektində üstünlüklərini daha qabarıq nəzərə çatdırırdı. Tənqid ilk dəfə yazıçı məqsədinin bəsit bir mətləbdən – sinfi toqquşmaların təsvirindən uzaq olduğunu, sənətkarı bu toqquşmaya qoşulanların iç dünyası, mənəvi aləmi və "hərəkətlərini şərtləndirən daxili impulslar" maraqlandığını görə bilirdi. Nəticədə "Qarlı aşırım" – ölüm, qorxaqlıq və onların hər ikisindən ucada duran İnsan və onun ləyaqəti barədə ibrətli hekayə" [2, 130] kimi yüksək dəyərləndirilir, əsərdə qoyulan problemin daha miqyaslı mahiyyət kəsb edərək ümumbəşəri əxlaq və mənəviyyat problemi səviyyəsinə qalxdığı göstərilirdi. Tənqid bu əsəri Azərbaycan ləyaqətinin manifesti kimi görür, milli ruhun daxili ucalıq və hünər ehtiyatını hərəkətə gətirdiyini müşahidə edirdi. Kollektivləşmə dövrü həqiqətlərinə yeni münasibətlə səciyyələnən "Qarlı aşırım"ın başlıca uğuru əsasən onun ədəbi qəhrəman konsepsiyası ilə bağlı idi. Əsərin nəşrindən dərhal sonra dərc olunan tənqidi məqalələrdə bu povest çağdaş milli nəsrimizin önəmli və ciddi uğuru kimi dəyərləndirilmiş, nəzəri fikrin əsas diqqəti əsərin qəhrəmanlarına yönəlmişdir. "Dəli Kür"dəki Cahandar ağanın varisi kimi təsir bağışlayan "Qarlı aşırım"ın aparıcı qəhrəmanı Kərbəlayi İsmayıl obrazı nəzəri təhlillərdə geniş yer alır, Azərbaycan milli varlığının örnəyi tək kişilik şərəfini qoruyan, "əxlaqın öyüdünü eşidən" mili-patriarxal şəxsiyyət kimi yüksək dəyərləndirilir. Nəslin böyüyü, elin nüfuzlu ağsaqqalı, uzaq, ucqar dağ obasının yerli hakimi və ixtiyar sahibi Kərbəlayi İsmayıl səltənətinin uçulub dağılması prosesi

(əslində bu uçqun bir qədər əvvəl, Cahandar ağanın dövründən başlamışdı) və bu prosesdə qəhrəmanın daxili təmkinini tənqidin diqqətini çəkirdi.

Tənqid bu obraz haqqında “Tarix onun taleyini artıq çoxdan həll edib” (Yaşar Qarayev) hökmünü versə də Kərbəlayi İsmayıl milli şüurun, psixologiyanın, hər cür zorakılığa qarşı kinin, müqavimətin ifadəçisi kimi ləngərli, lakin inadkar mübarizəsilə tarixə ibrət dərsi verir. 70-ci illər tənqidi “Dəli Kür” və “Qarlı aşırım” qəhrəmanlarının fərdi süqutunda, onların mənsub olduğu zümərənin süqutunda milli-mənəvi ruhun yenilməz təntənəsini görür, “mərdlik və kişiliyin” sinfilikdən çıxaraq milli məzmun qazandığını, “xalqımızın ruhi inkişafının müəyyən bir anı kimi yadda qaldığı”nı müşahidə edirdi. [3] 90-cı illərə qədər ədəbi tənqidi “Qarlı aşırım”ın aparıcı qəhrəmanının ifadə etdiyi əsas mahiyyət deyil, onun və yaxın adamlarının, bir ağa kimi “namus və sədaqətlə xidmətində dayananlar”ın “dəyişən tarixi modelin mövcud “maqnit sahəsindən”, həmin sosial münasibətlərin əvvəlki sehrindən və cazibəsindən təcridlə necə kənara çıxmaları” maraqlandırır. [2, 131] Tənqidin ədəbiyyat qarşısında “sınıf mübarizə məsələlərini tarixən düzgün işıqlandırmaq” (?) tələbini qoyduğu, “dövrün başlıca konfliktlərini və insanlar arasındakı münasibətləri də məhz bu baxımdan nəzərə cərpdirmağ”ın vacibliyini vurğuladığı vaxtlarda “Qarlı aşırım” qəhrəmanlarını, əlbəttə, bu şəkildə təhlil və dəyərləndirmə tamamilə təbii idi. Buna görə də tənqid bütövlükdə “Qarlı aşırım”ın bədii mahiyyətini açma bilmir, əsərin yalnız inqilabi keçmişə yeni münasibətlə səciyyələndiyini qeyd etməklə qalırdı. Azərbaycanda milli müstəqillik illərinin başlanğıcında sovet dönməsində yazılmışlara ədəbi-nəzəri baxış bucağının yenilənməsi Kərbəlayi İsmayılın da ədəbiyyatımızda milli dəyərlərin daşıyıcısı olan mühüm obrazlardan biri kimi öz layiqli qiymətini alması ilə nəticələndi. İlk dəfə bu obraz Azərbaycançılıq kontekstində qiymətləndirildi. “Qarlı aşırım”ın aparıcı qəhrəmanı yeni tənqidi ədəbiyyatda öz dövrünün, mühitinin milli ruhu, patriarxal həyat tərz, patriarxal adət-ənənələr kontekstində dəyərləndirildi. Yeni mərhələdə ədəbi-nəzəri fikir 60-70-ci illər bədii nəsrində patriarxallığın həqiqi sənət faktına çevrilməsini, “formalaşmaqda olan” sovet həyat tərz və əxlaqı ilə müqayisədə oxucunu keçmiş milli həyatın cazibəsinə sala bilməsini” təqdir edir, Cahandar ağa və Kərbəlayi İsmayılı bu baxış bucağından qiymətləndirir. Müstəmləkəçiliyin milli həyata nüfuzuna qarşı müqavimət mövqeyi ilə seçilən hər iki obraz milli əxlaqın, adət-ənənələrin tərənnümçüsü, milli yaddaşı təzələyən qəhrəmanlar kimi nəzəri təhlillərdə yer alır. Onların yeni qayda-qanunlara etirazının kökü, mahiyyəti üzə çıxarılır. Təyyar Salamoğlu bu münasibətlə yazır: “Cahandar ağanın da, Kərbəlayi İsmayılın da çar və şura hökumətlərini tanınamalarının, tanımaq istəməmələrinin stixiyası patriarxallıqdan güc alır. Patriarxal həyatın öz qanunları var və bu qanunların ən əsası insanların dünyada kişi kimi yaşamasıdır.” [4, 52]

70-80-ci illər tənqidində birbaşa düşmən obraz kimi təqdim edilməsə də, sinfilik mövqeyindən dəyərləndirilən Kərbəlayi 90-cı illərdən başlayaraq nəzəri təhlillərdə milli xarakter olaraq bitkin görünür, milli varlığın rəmzi, Azərbaycançılıq ideologiyasının ifadəçisi kimi onun əhəmiyyəti üzə çıxarılır. T.Salamoğlunun təhlillərində bu obraz “milli varlığın sovet hökumətinə müqavimətinin simvolu” kimi dərinlənə açılır, tənqidçi Qəmlo – Kərbəlayi, Abbasqulu ağa – Kərbəlayi münasibətlərinin inkişafı kontekstində apardığı təhlillərdə bu milli xarakterin ən dərinliklərinə – nüvəsinə qədər varır. Və bizi belə bir məntiqə inandırır ki, Kərbəlayının mənəvi dünyasına yad olan bir sistemlə heç cür “kontakta girə bilməməsi”ndən doğan faciəsi bu milli varlığın bütövlüyünü qoruyur, onu “alçaldılmış və təhqir edilmiş insana çevrilməkdən xilas edir.” [4, 171] Bu yolda səhvlərə də yol verir, əlaltısı Qəmləyə ürəyincə olmayan güzəştlər edir, bütün ömrü boyu peşmançılığını çəkəcəyi Abbasqulu ağanın öldürülməsi hökmünü verir, lakin geriye addım atmır, el namusu kimi başa düşdüyü milli azadlıq uğrunda mübarizəni qaçılmaz sayır. Kərbəlayi İsmayıl obrazını milli psixoloji zəmində qiymətləndirən, onu kişiliyin, mərdliyin, insanlığın, böyüklüyün və əzəmətin bədii heykəli səviyyəsinə qaldıran, bu obrazı Azərbaycançılıq ideologiyasının ifadəçisi kimi görən tənqid “Qarlı aşırım”ın tarixi nəsrin ən uğurlu nümunələrindən biri kimi qarşılanmasını da məhz onun qəhrəman konsepsiyası ilə izah edir. Ədəbi tənqid ilk dəfə ədəbiyyatda milli ideologiyanın, Azərbaycançılığın dövrün hakim ideologiyasını üstələdiyini görürdü. Bu yenilik nəzəri ədəbiyyatda “bədii həqiqətin, sənətkarın rəsmi ideologiyamı tam məğlub etməsi” (Nurlana Əliyeva) kimi dəyərləndirildi.

Ədəbiyyat

1. Cəfərov N. Seçilmiş əsərləri. Beş cildə. II cild. Bakı: Elm, 2007
2. Qarayev Y. Meyar şəxsiyyətdir. Bakı, Yazıçı, 1988
3. Məmmədov A. Kənd və müasir nəsrimiz: Günün vacib mövzusu. Azərbaycan, 1979, № 7
4. Salamoğlu T. Azərbaycan romanının poetikası. Bakı, Elm, 2005

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCANÇILIQ İDEOLOGİYASI

Xaspoladova S.A.

Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan

Qloballaşma bütün inkişaf etmiş ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycan Respublikasında da geniş vüsət almışdır. Ona görə ki, Azərbaycan respublikasında inkişaf və tərəqqi Azərbaycan dövlətinin əsas strateji iqtisadiyyatlarından hesab olunur. Doxsanıncı illərin ortalarından başlayan bu inkişaf və tərəqqinin əsasının qoyulması isə böyük öndər Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Erməni təcavüzündən sonra torpaqlarının 20 faizinin işğal olunması, sənaye və kənd təsərrüfatının dağılmasına səbəb olmuşdur. Bütün bunları nəzərə alan Böyük Öndər Heydər Əliyev atəşəkəs rejiminə nail olmaqla xalq təsərrüfatının iflası uğramış bütün sahələrində bərpa işlərinin aparılmasını Dövlət Proqramları səviyyəsində həll etməyə başladı. Artıq 2000-ci ilin ilk illərində Azərbaycan iqtisadiyyatı dünya iqtisadiyyatının tərkib hissələrindən biri kimi tanındı. Yeni zavodların, fabriklərin, bərpa edilmiş yol infrastrukturalarının tikintisinə başlandı. H.Əliyev neft sektoru ilə yanaşı, qeyri-neft sektorunun inkişafına nail oldu. Ölkədə bazar iqtisadiyyatı modeli yarandı. Məktəblər, uşaq bağçaları inşa edildi. Yararsız vəziyyət düşmüş binalar təmir edildi. Bakı öz simasını dəyişdi. Bir sözlə Ümumilli liderimiz qloballaşma şəraitində Azərbaycançılıq məfkurəsini yaradan amillərin inkişafını dövlət ideologiyasının tərkib hissəsinə çevirdi.

Ölkəmizdə milli mənəvi dəyərlərimiz bərpa olundu, multikultural ənənələr yarandı, tolerantlığın əsası qoyuldu. Beləliklə Azərbaycanın milli məfkurəsi Azərbaycançılıq ideologiyasının yaranmasına xidmət etməyə başladı. Söhbət azərbaycançılıqdan düşmüşkən deməliyik ki, bir çoxları ilk növbədə milli mənsubiyyəti, etnogenez məsələsini ön plana çəkirlər. Doğrudur keçmişdə, milliliyi şərtləndirən meyarların, onun elmi-fəlsəfi anlamının hələ formalaşdığı dövrlərdə yaranan məlumatlarda Azərbaycançılıq ideyaları vardır. Şübhəsiz tarixçilərin həmin dövrdə yazdıqları mətnlər, səhnəçilərin qeydləri, arxeoloji qazıntılar, etnoqrafik abidələr əsas şərtlərdəndir. Çünki bu materiallarda da Azərbaycançılıq ideyaları var. Məhz ona görə Heydər Əliyevin irsində bu ideyalar Azərbaycançılıq ideyasının tərkib hissələrindən biri kimi yer alır [1].

Məhz bu baxımdan qloballaşma mühitinə qədəm qoyan Azərbaycan dövlətçiliyinin ən böyük məramlarından biri Azərbaycançılıq ideologiyasına nail olmaq idi. Azərbaycançılıq ideologiyasının yaranması üçün milli-etik xəttin qorunması, milli-mənəvi dəyərlərin gələcək nəsillərə çatdırılması, tarixilikli mətiqiliyin vəhdətinin saxlanılması vacib idi. Heydər Əliyev buna da nail oldu. Böyük öndər bütün bunları qloballaşma dövründə yaradılan milli ideologiyanın tərkib hissələrindən birinə çevirdi. Milli ideologiyanın yaradılması əgər bir tərəfdən qloballaşma dövrünə keçid ən mühüm amillərdən hesab olunurdusa, digər tərəfdən bu ideologiyanın Azərbaycançılıq imkanları genişləndirdi. Çünki Böyük öndər milli-etnik gerçəkliyi özündə təcəssüm etdirən Azərbaycançılıq ideologiyasını yaratmağa nail oldu. O sübut etdi ki, Azərbaycançılıq ideologiyasının yaradılmasını özündə ehtiva edən amillərdən **birincisi**, milli-etnik gerçəkliyin özüdür. Bəs, ikinci nədir? Əlbəttə ki, bu sualın yeganə konkret cavabı vardır.

İkincisi, dildir – Azərbaycan dili. Professor S.S.Xəlilov göstərir ki, Türk dilləri qrupuna mənsub olmaqla bərabər, müəyyən özünəməxsusluqları olan ərəb və fars gəlmələri ilə, habelə beynəlxalq istilahlarla zənginləşdirilmiş bir dil, artıq adi ünsiyyət vasitəsindən elm və siyasət dilinə, dövlət dilinə çevrilmiş kamil bir dildir. Təsədüfi deyildir ki, Heydər Əliyev Azərbaycan dilini milli varlığımızın əsas integrativ amili və eyni zamanda, tariximiz üçün açar hesab edir [1].

Ümumilli liderimiz ikinci dəfə hakimiyyətə gələndə dinimizin özümüzə qayıtmasını tarixi hadisə kimi qiymətləndirərək demişdir: Son illər dinimizə qayıtmağımız, müstəqil Azərbaycan Respublikasında islam dininin öz yerini tutması tarixi hadisədir. Əsrlər boyu xalqımız bu dinə bağlı olaraq, ondan bəhrələnərək yaşayıb-yaratmışdır. Dinimizin yasaq edildiyi 70 il ərzində də hər bir etiqadlı adam onu öz qəlbində yaşatmışdır. İndi isə müstəqil Azərbaycan respublikası, islama etiqad edən azərbaycanlılar müsəlman aləminin və ümmətinin tərkib hissəsidir. Bu da əsrlər boyu yaşamış və bizim üçün böyük dayaq olan milli, dini, mənəvi ənənələrimizin bərpa və inkişafının, möhkəmlənməsinin təzahürüdür. Güman edirəm ki, biz azərbaycanlılaq – bu, sonradan gələcək bütün nəsillərə də tövsiyə olunur – heç vaxt imanımızdan, dinimizdən uzaqlaşmayacaq və bu mənəvi mənbələrimizdən istifadə edərək gələcəyimizi quracağıq. Heydər Əliyevin dinə olan qayğılı münasibəti xalqın ürəyindən oldu. İnsanlar ölkə rəhbərinin “Bizim üçün dayaq olan milli, dini ənənələrimizin bərpası və inkişafının möhkəmləndirilməsi” fikrini böyük ruh yüksəkliyi ilə qarşıladılar. Çünki dövlət rəhbərinin islam dininə belə münasibəti onu azərbaycançılıq məfkurəsi xəttinə yaxınlaşdırırdı. Azərbaycanda tarixən hansı dinlər olmuşdur? Həmin dinlər müasir azərbaycanlıların, habelə Azərbaycan vətəndaşlarının milli mədəniyyətinin və mənəviyyatının formalaşmasında nə kimi iz qoyub?

Bu sualın ən real cavablarından biri “Azərbaycanlıların yeganə etiqadı, məsləki, əqidə bütövlüyü, inamı İslam dinində öz təcəllisini tapır. İslam dini yetişən nəslin əxlaqının saflaşmasında, onların mənəvi keyfiyyətlərinin formalaşmasında bənzərsiz rol oynayır”. Heydər Əliyevə görə İslam əxlaqının saflaşdırılması milli əxlaqın saflaşdırılması deməkdir. İslam əxlaqı həm milli, həm də ümumbəşəri əxlaqın formalaşmasına təsir göstərən ən mühüm amillərdəndir. Hansı ki, bu amilin gücü ilə Azərbaycançılıq ideologiyasının yaranması üçün geniş imkanlar vardır. Böyük Öndər xalqımızın bu imkanlardan yararlanmasına öz qayğısını əsirgəmədi. Ümumilli lider Azərbaycançılıq ideologiyasının formalaşmasını təmin edən amillərdən birini də milli etnoqrafiyamızla bağlı olmasını göstərdi. Etnik-milli mənşəyin həyat tərzini həmişə ümumilli liderimizi maraqlandırır. Ona görə o, daim tövsiyə edirdi ki, milli etnoqrafiyamızı yenidən yaratmalıyıq. Çünki etnoqrafiya sahəsində özünü göstərən ziddiyyətlər azərbaycançılıq ideologiyasının yaradılması və formalaşdırılması işinə əngəl törətmiş olur. Azərbaycançılıq ideologiyasının yaranması və inkişafı üçün zəruri olan beşinci amil toponimikadır. İnsanların yaşadıkları, məkan saldıqları, yerlərə qoyulan adların təhrif edilməsi də Azərbaycançılıq ideologiyasının yaranması işinə mane olan amillərdən sayılır. Ulu Öndər bu sahədə islahatların aparılmasını da mütəmadi olaraq tövsiyə edirdi. O, Azərbaycançılıq ideologiyasını formalaşdırən amillər içərisində mədəniyyət amilinə böyük üstünlük verirdi. Milli-mənəvi mədəniyyət, yetişən nəslin nümayəndələrinin mənəviyyət bütövlüyünü təmin edir. Bu baxımdan milli mədəniyyətin inkişafı Azərbaycançılıq ideologiyasının yaradılmasında inkişafında və formalaşdırılmasında mühüm rol oynayır. Ona görə böyük öndər bir çox çıxışlarında milli mədəniyyətimizin inkişafını şərtləndirən cəhətləri önə çəkir və bu cəhətlərin Azərbaycançılıq ideologiyasının inkişafındakı roluna dair faydalı fikirlər, dərin mənalı ideyalar irəli sürür. Fikrimizi yekunlaşdıraraq deməliyik ki, Heydər Əliyevin yaratdığı Azərbaycançılıq ideologiyası artıq ədəbiyyatda möhtəşəm yer almışdır. Artıq orta ümumtəhsil məktəbləri üçün hazırlanan ədəbiyyatlarda verilən bir çox öçerklərdə Heydər Əliyevin Azərbaycançılıq ideologiyasının motivləri yer alır. Heydər Əliyev haqqında yazılan siyasi ədəbiyyatın demək olar ki, bütün nüsxələrində Böyük öndərin Azərbaycançılıq ideologiyasının örnək xarakterli nümunələrinə rast gəlmək olar. Fikrimicə, Heydər Əliyevin Azərbaycançılıq ideologiyası daim yaşayacaq və yetişən nəslin ideya-siyasi tərbiyəsinin formalaşmasına layiqincə xidmət göstərəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Heydər Əliyev və Azərbaycançılıq məfkurəsi. Bakı, “Azərbaycan universiteti” Nəşriyyatı, 2002.
2. Heydər Əliyev. Müstəqilli yollarında. Bakı, Azərbaycan nəşriyyatı, I cild. 1997.
3. “İnklüziv cəmiyyətlərdə birgəyaşama: Çağırış və Məqsəd”. IV Qlobal Bakı forumunun açılışında İlham Əliyevin nitqi. (Multikultural yazılı abidlərinin-əlyazmaların tədqiqi məsələləri, respublika elmi-nəzəri konfransının materialları. Bakı, 12 oktyabr 2016-cı il, səh, 9-10)
4. Teymur Kərimli, Nizami Gəncəvi və Əbdürrəhman Cami. (Multikultural yazılı abidlərinin-əlyazmaların tədqiqi məsələləri, respublika elmi-nəzəri konfransının materialları. Bakı, 12 oktyabr 2016-cı il, səh, 11).
5. Aybəniz Əliyeva-Kəngərli. Multikulturalizm-Ədəbi Qayədən Dövlət Modelinə. (Multikultural yazılı abidlərinin-əlyazmaların tədqiqi məsələləri, respublika elmi-nəzəri konfransının materialları. Bakı, 12 oktyabr 2016-cı il, səh, 18)

ƏHMƏD CAVAD AZƏRBAYCANÇILIQ ZİRVƏSİNDƏ

Xudayarova G.M.

Bakı Avrasiya Universiteti, Azərbaycan

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq maarifçilik, milli mətbuat, ictimai fikir sahəsində Azərbaycanda aparılan işlər tezliklə xalqın milli mənlilik şüurunun oyanmasında xüsusi rol oynadı. Şərqdə ilk dəfə qurulan Xalq Cümhuriyyəti xalqa müstəqillik, dövlətçilik duyğularını yaşatdı. Bu dövrdə müəyyən quruculuq işləri həyata keçirildi, elm, mədəniyyət və s. inkişaf etdi və Azərbaycanı yeni bir gələcəyə apardı. Yeni gələcəyin ömrü uzun olmadı və Azərbaycan müstəqilliyini itirdi. Lakin xalqın, millətin gələcəyə ümidi Cümhuriyyətin ömrü qədər deyil, daha uzun ömürlü oldu. Xalqımızın vətəninə azad, müstəqil görmək istəyən sadə vətəndaşları, sənətkarları, ədəbiyyat nümayəndələrinin ümidləri ölmədi, əksinə daha da mübariz, vətəndaşlıq əqidəsindən dönməyən oğulları xalqı azadlığa səsləyir, əsarətə qarşı mübariz olmağı təbliğ edirdilər. Azərbaycan tarixinə, ədəbiyyatına adını yazdırmış belə sənətkarlarımızdan biri məhz Əhməd Cavaddır. Azərbaycan Dövlət Himninin söz yazarı, görkəmli ədəbiyyat nümayəndələrindən biri, xalqını azadlıq və istiqlalə səsləyən istiqlal şairi, şair və vətəndaş əqidəsindən əsla dönməyən şəxsiyyət və əsl vətəndaşlıq mövqeyini sözdə və əməldə nümayiş etdirən nəticədə repressiya qurbanı olan böyük ədəbimiz Əhməd

Cavaddır. Əhməd Cavad ədəbiyyat tarixində orijinal lirik şeirlər müəllifi, əsl istiqlal şairi kimi özünəməxsus yeri olan sənətkarlardandır [3, 17].

1920-ci il yanvarın 30-da Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Nazirlər Şurası Cümhuriyyətin himninin hazırlanması haqqında qərar qəbul etdi. Bu məqsədlə Xalq Maarif Nazirliyi dövlət himninin layihəsinin şərtlərini “Azərbaycan” qəzetində elan edir. Müsəbiqənin nəticələri mayın 28- dək Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ikinci ildönümünə qədər elan edilməli idi. Lakin 1920-ci il aprelin 28-də Azərbaycanın Sovet Rusiyası qoşunları tərəfindən işğalı və nəticədə Xalq Cümhuriyyətinin süqutu Azərbaycanın milli himninin qəbul olunmasına imkan vermədi. Nəhayət, 1992-ci il mayın 27-də parlament “Azərbaycan Respublikasının Dövlət Himni haqqında” qanun qəbul etdi. Qanuna əsasən, 1919-cu ildə bəstəkar Üzeyir Hacıbəyov və şair Əhməd Cavad tərəfindən tərtib edilmiş “Azərbaycan marşı” Azərbaycan Dövlət himni kimi tərtib edildi. Beləliklə, illər sonra Əhməd Cavadın arzusu Azərbaycançılıq zirvəsinə yüksəldi, onun qəlbindən süzülüb gələn sözlər hər dəfə qürurla oxuduğumuz, ən mötəbər yerlərdə səsləndirdiyimiz himnimizə çevrildi. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev deyirdi: “Azərbaycanın gözəl himni var. Musiqisini böyük bəstəkarımız Üzeyir Hacıbəyov, sözlərini isə böyük şairimiz Əhməd Cavad yazıb. Onun musiqisi də çox gözəldir, sözləri də çox mənalı və gözəldir...”

Əhməd Cavad Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin süqutu ilə barışa bilmir, daxilən yeni quruluşu qəbul etmirdi. Əhməd Cavad şəxsiyyətinin böyüklüyü də onun məhz vətəninə, xalqına bağlılığında, bu ölkənin istiqlaliyyətinə olan sevgisində idi. Cümhuriyyət dövründə Azərbaycan poeziyası yeni bir keyfiyyət qazanır. Bu keyfiyyət heç şübhəsiz, xalqın müstəqilliyi, yeni bir dövlətçilik mərhələsi ilə bağlı olur. Lakin bu keyfiyyətin ömrü Cümhuriyyətin ömrü qədər olmur, bayrağımız endirildikdən sonra da davam edir [1, 31]. Əhməd Cavad bayrağımız endirildikdən sonra da poeziyası öz mücahidliyi, xalqı birliyə səsləyişi ilə fərqlənirdi.

Əhməd Cavad ana yurda, onun adamlarına bağlı sənətkar olmuşdur. İşçi və kəndlilər, əsl zəhmət adamları, ilk növbədə qadınlar və qızlar onun şeirində iftixar və hörmətlə tərənnüm olunurdu [4, 39]. Xalqına bağlılıq, onların gələcək arzularının poeziyanın dili ilə tərənnümü və ən nəhayət vətəndaşlıq mövqeyi şairin təqiblərə məruz qalmasına səbəb olmuşdu.

1925- ci il də yazdığı “Göygöl” şeiri zamanında Əhməd Cavadın həbs olunmasına, müxtəlif təzyiqlərə məruz qalmasına səbəb olmuş, mövcud siyasi quruluşu həddindən artıq narahat etmişdir. Şair “Kür” şeirinə görə də ittiham edilmişdir. Budur Əhməd Cavadın Vətəndaşlıq əqidəsi: hər sözü ilə, şeiri ilə düşməninə qorxu yaşadan, xalqını birliyə, istiqlala səsləyən əsl vətəndaş. Hər şeirindən sonra yersiz şantaj, haqsız tənqidə məruz qalan şair məcbur olub dünya klassiklərindən tərcümələr edir. Bunu da ona çox görürlər. Sənəsi söz dustağı, özü isə göz dustağı olan Əhməd Cavad 1937-ci ildə mart ayının 21-də Novruz bayramı günü müəllimi Hüseyn Cavid və Vəli Xulufu ilə bir gecədə bolşeviklər tərəfindən həbs edilir. 1937-ci ilin oktyabrın 12-dən 13-nə keçən gecə qətlə yetirirlər [5, 5].

Əhməd Cavad dövrünün ictimai-siyasi hadisələrinə boyun əymir, mövcud vəziyyətə yaradıcılığında etiraz səsinə ucaldırdı. Bəlkə də Əhməd Cavad o dövrə qarşı üsyan etməsəydi, yazdığı şeirlərində xalqın haqq səsi olmasaydı bu gün Əhməd Cavad olaraq yaddaşlarda qalmazdı. Yaranışdan şair doğulan sənətkar yazdığı hər bir şeirində xalq arzularının carçısı idi. “Qoşma”, “Dalğa”, “Çırpınırdı Qara Dəniz” və digər kitablarında Vətən məhəbbəti, onun azadlıq arzusu əsas ideyalardan idi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması şairin yaradıcılığında yeni bir zəngin dövrün başlanmasının səbəb olmuşdur. Yaradıcılığı bütünlüklə Azərbaycan, Azərbaycançılıq ideyalarının tərənnüm obyektinə olmuşdur. “Azərbaycan bayrağına”, “Can Azərbaycan”, “Al bayraq”, “Azərbaycana” və s. şeirləri Azərbaycan salnaməsi kimi tarixə həkk olunmuşdur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə olan sevgisi Cümhuriyyətin süqutu ilə süquta uğramadı. Əqidəsindən dönməyən şairin Vətən sevgisi onu repressiyanın ilk qurbanlarından biri etdi.

Şairin “Bismillah”, “Milli bayrağımıza” “Röyasını görmüşəm”, “Ey əsgər” və s. şeirlərində Azərbaycan xalqının yaşadığı istiqlal duyğuları, dövlət rəmzləri tərənnüm olunur, türk xalqları mənəvi birliyə çağırılır. Əhməd Cavadın 1991-ci ildə Türkiyədə “Sən ağlama, mən ağlaram” şeirlər kitabı, 1992-ci ildə Azərbaycanda ikicildliyi, 2005-ci ildə seçilmiş əsərləri çap olunub. Əhməd Cavad ömrü milli dövlətçiliyimizin və ədəbiyyatımızın tarixi yaddaşında yol gedir... Şairin yaratdığı ədəbi-ictimai və estetik ənənələr bu gününün yaddaşına, gələcəyin şüur və məfkurəsinə ötürülür... Ə. Cavad ömrü xatirələrdə, xalqımızın rəşadətli tarixində yaşayır... [2, 3].

Əhməd Cavad o şəxsiyyətlərdən idi ki, istiqlal ideyalarının təbliğinə görə özü repressiya qurbanı, həyat yoldaşı isə illərlə həbs olunmuş, ağır həyat şərtləri altında yaşamağa məcbur olmuşdur. Əhməd Cavad Azərbaycan xalqının azadlığı uğrunda mübarizədən heç zaman çəkinməyən, yolunun repressiyaya getdiyini bilə-bilə öz vətəndaşlıq əqidəsindən dönməyən əsl Azərbaycançılıq zirvəsidir. Əhməd Cavadın arzuları sadəcə arzularda yaşamır, bu gün müstəqil Azərbaycan Respublikası və onun azad və müstəqil vətəndaşları

var. Xalqını azad görmək arzusu ilə yaşayan, repressiya qurbanı, istiqlal şairi, ruhun şad olsun, uğrunda qurban olduğu Azərbaycanın bu gün müstəqildir!

Ədəbiyyat

1. Əhmədov B. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, 2010, 436 s.
2. Əsgərli Ə. Milli istiqlal şairi Əhməd Cavad. "Kaspi" qəzeti. 19 iyun 2017.
3. Cavad Ə. Seçilmiş əsərləri. Bakı: 2004, 275 s.
4. Müasir Azərbaycan Ədəbiyyatı. Bakı: Bakı universiteti nəşriyyatı, 2007, 504 s.
5. Salmanoğlu R. İstiqlal şairi Əhməd Cavad. "Azərbaycan" qəzeti, 6 may 2012

XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏ YARADICILIĞINDA MİLLİ İDEYALAR VƏ AZƏRBAYCANÇILIQ İDEOLOGİYASI

Qaybaliyeva S.A., Əhmədov A.H., Babayev B.H.

AMEA Folklor İnstitutu

Naxçıvan Dövlət Universiteti, Azərbaycan

XX əsrin əvvəllərindəki Azərbaycan ədəbiyyatının heyvətamiz, potensial qüdrəti bu günümüzdə belə hamımızı təəccübləndirməkdədir. Çünki "XIX əsrin axırları, XX əsrin əvvəllərində mədəni və sosial-siyasi düşüncənin tədricən formalaşması Azərbaycanda milli-dövlət ideyasının yetişməsinə və müstəqil dövlətçilik uğrunda mübarizənin formalaşmasına gətirmişdir [3]. Odövrkü Azərbaycanda baş verən sosial-siyasi hadisələr ictimai-bədii fikirdə yeni, görünməmiş bir vüsətlə milli oyanışı, milli özünüdərkə ifadə etmiş, bu prosesi sürətləndirmişdi. "Məhz XX əsrin əvvəllərində (ilk 20 ildə) Azərbaycanda əsl vətəndaş ədəbiyyatı formalaşır" [7]. Ona görə də keçmiş sovet məkanında vaxtilə millətimizin dərdlərini açıb irəli sürən əsərlərin çoxunun nəşr olunmasına qadağalar qoyulmuşdu.

Ədəbiyyat başlıca vəzifə kimi xalqı, milləti, milli istiqlal savaşına hazırlamağı öhdəsinə götürmüşdü. Bu savaşda onun müdafiə edib qoruduğu və arxalandığı azərbaycançılıq məfkurəsi idi. "Tarixi milli intibah, özünüdərk azərbaycançılıq ideologiyasının formalaşmasına, təkamülünə də münbit zəmin yaradır" [7]. "Azərbaycançılıq ideologiyasının mahiyyətində, fəlsəfəsində üç tamamilə humanist dəyər komponenti ifadə olunur: 1) etnik və ya milli mənsubiyyət; 2) dini mənsubiyyət; 3) ümumbəşəri və ya dünyəvi mənsubiyyət" [1]. "Azərbaycançılıq -Azərbaycanı tam şəkildə qavramaq və dərk etməyi tələb edir" [8,124]. "Azərbaycançılıq konsepsiyası geniş anlayış olub, özündə azərbaycançılıq məfkurəsini, Azərbaycan xalqı və Azərbaycan dövlətçiliyi anlayışlarını, milli-mənəvi dəyərləri, Azərbaycan dili və Azərbaycan ədəbiyyatını, azərbaycanşünaslıq prinsiplərini cəmləşdirir" [2].

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan və azərbaycanlı anlayışlarını irəli sürən Mirzə Cəlil mübariz bir ruhla, çox geniş bir coğrafiyada vətəni Azərbaycana məxsus tarixi əraziləri tədqiqatçı kimi ortaya qoydu. "Böyük Mirzə Cəlil yaradıcılığı bu dövr ədəbiyyatının proqram əsərlərindən ibarət idi" [7]. Vətənin- "Azərbaycanın haradan başlayıb harada qurtardığını anladır, onu müdafiə etməyi, sevgilə onun milli istiqlalına nail olmağı əsaslı şəkildə gündəmdə saxlayır" [2]. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda milli ideya axtarışında, azərbaycançılıq ideologiyasının yaranması, inkişafı və formalaşmasında Cəlil Məmmədquluzadənin əvəzsiz, danılmaz xidmətləri və rolu olmuşdur. Tədqiqatçılar vahid şəkildə qəbul edirlər ki, XX əsrin əvvəllərində Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığının mühüm dövründə "ədəbiyyatın başlıca məramı milli istiqlal idi" [2]. Yəni XX əsrin əvvəllərindəki Azərbaycan ədəbiyyatında Cəlil Məmmədquluzadənin başçılığı altında "Molla Nəsrəddin" ədəbi məktəbinin əsas ideali milli istiqlal və azərbaycançılıq məfkurəsi idi. Real müstəmləkə əsarətinin qaldığı bir dövrdə Azərbaycanda zamanın irəli sürdüyü ictimai problemləri əsərlərində ifadə edən Mirzə Cəlil təkcə öz əsrini, dövrünü deyil, eləcə də, sabahı, gələcəyi görə bilirdi. O, "böyük Azərbaycan mücahididir" [9,130]. Onun bütün əsərlərinin qayəsini doğma milli ideyalar təşkil edir və vətəndaşlıq kefiyyətləri aşılır. Bütünlüklə türk-müsəlman dünyasında demokratik mətbuatın bayraqdarı kimi, onun əsərlərinin əsas qayəsini təşkil edən böyük və ümummilli ideallardır. Onların əsasını təşkil edən azərbaycançılıq ideologiyasıdır. Çünki "azərbaycançılıq Azərbaycan dilinin, mədəniyyətinin və vətəninə keşiyində durmaq deməkdir" [8, 99].

Deməli, "milli ideologiya milli ideallardan doğulur, milli ideallar milli ideologiyanın həmişə tükənməz mənbəyidir" [1] və bu gün də aktualdır, əhəmiyyətlidir. "Cümhuriyyət" məqaləsi isə hər şeydən əvvəl "bir tarixi sənəd" [6] kimi qiymətlidir. Ədib xalqının, vətəninə azadlığa qovuşacağına, demokratik dövlət

quruculuğuna sahib cıxa biləcəyinə öncədən əminliyini bildirir. “Firqələr davası”, “Azadəyi-vicdan”, “Təzə partilər” demokratiyanın əsaslarından, onun aktual səslənən müddəələrindən bəhs edir. Azərbaycançılıq ideologiyasını Mirzə Cəlil yetkin, kamil şəkildə “Azərbaycan” məqaləsində işıqlandırmışdır. Bu “məqalə mətbuatda, “Anamın kitabı” dramı isə ədəbiyyatda azərbaycançılıq idealının manifestidir” [2]. “Anamın kitabı”- “ədəbiyyatda azərbaycançılığın dahi yaradıcısı” [4] kimi onun tərəfindən Azərbaycanın milli istiqlalının tərənnümüdür. Burada Mirzə Cəlil millətin ana dilinə, vətəninə sahib çıxmasıyla nicat yolunu tapa biləcəyinə inanır və bundan başqa xilas yolunu tanımadığını var gücü ilə bəyan etməkdən çəkinmir: laqeydlik, biganəlik milli dərdlər səviyyəsinə qaldırılır. Xalqın yaşadığı acı taledən qurtulub xilas yolu axtarmaq vətənə, millətə xidmət etməklə qırılmaz surətdə bağlıdır. Bu, vətən, millət yolunda bir vətəndaş xidməti, təhsil alıb, elmə yiyələnib xalqın, vətənin dərdlərinə əlac axtarmaq üçün yorulmadan çalışmaq deməkdir. Bununla millətin dərdlərini üstündən götürmək mümkündür. Bu da elə “vətəndaş olmaq deməkdir” [6].

“Poçt qutusu”- yeni tarixi dövrdə və məkanda zamanın Azərbaycan sakininə, onun mənəvi-daxili aləminə vicdan səslənişi və oyanışa çağırışıdır. “Danabaş kəndlinin əhvalatları”nda xalqın kiçikli böyüklu bütün adamlarının ümumi bəlaları, milli şüurun oyanışındakı ləngimələr, maarifsizlik və cəhalətin təslim olmaq istəyində olmaması, amma ümumilikdə bu adamların hamısının sonda özlərini tapa biləcəklərinə böyük inam görünməkdədir. “Ölülər”də millətin mənəvi ölülükdən xilas, elmə, maarifə qucaq açıb, nura doğru gedib, cəhalətə, xurafata meydan oxuyub, onun ayaq açmasına yol verməmək, millətin, məmləkətin belə kədərli, ürəkləri dağlayan yangısına su çiləmək, mənəvi-əxlaqı dünyası zəngin olan xalqına, millətinə istiqlalını, azadlığa qovuşmanın nurlu yollarını tanıtdırmaq və əlindən tutub o nura doğru yönləndirmək əsas ideallar idi. “Dəli yığıncağı”- simvolik mənada belə dəli yığıncağından xilas olmağa səsləniş, bundan xilas naminə hər şeyi vurub yıxmaq, elmin ziyasını alovlandırmaq, sonda bunlardan qurtuluşa nail olmaq alqışlanır. Bütün tədqiqatlarda vahid rəy formalaşmışdır ki, Mirzə Cəlilin milli ideya axtarışındakı xidmətləri əvəzsizdir, danılmazdır. “Azərbaycan milli ideyasının yaranmasında Həsən bəy Zərdabinin maarifçilik, Cəlil Məmmədquluzadənin demokratizmi və azərbaycançılıq ideyaları mühüm rol oynamışdır” [3]. Mirzə Cəlil “ürəyində bir cüzi din, namus, vətən hissi” olanları “Azərbaycan matəmgahı”na -Vətəni Azərbaycanın və millətinin dərdinə əlac axtarmağa, xilas yollarını tapmağa səsləyirdi. Bütün vətənpərvərləri bu meydana toplamağa və onlara vətənin qeydinə qalması tapşırırdı” [3]. Həyatlarını yüksək amallara xidmət etmiş “tarixi şəxsiyyətlərimizin həyat yolu, qarşılaşdıqları məhrumiyyətlər, onların mübarizə əzmkarlığı bir ibrət nümunəsi kimi oxucuda vətəndaşlıq duyğularını daha da qabardır, bu vətən fədailərinə olan sevgini, ehtiramı, minnətdarlıq hisslərini daha da coşdurur” [5].

Ədəbiyyat

- 1.Cəfərov N. Azərbaycançılıq ideologiyasının etnoqrafik əsaslarından bəhs edən yeni kitab- 13 yan 2016...https://azertag.az/.../Azerbaijanchiliq_ideologiyasinin_etnoqrafik_esaslarindan_behs...
- 2.Həbibbəyli İ. Ədəbiyyatda azərbaycançılıq konsepsiyası. 525-ci Qəzet. 24 sentyabr 2018. - ...https://525.az/site/?name=xeber&news_id=106657
- 3.Ömərov V. Cəlil Məmmədquluzadə və azərbaycançılıq ideyası- 30 Mart 2012- ...sesqazeti.az/news/kivdf/211428.html
- 4.Qaraoğlu F. Tarixdə iz buraxanlar: Cəlil Məmmədquluzadə - 7 Noy. 2017 - Baki Xeber – News www.baki-xeber.com/medeniyyet/68589.html
- 5.Qurbanov A. "Füyuzat"ın işığında istiqlala çağırış. Bakı: Nurlar, 2018, 504 s.
- 6.Vəliyeva S. Cəlil Məmmədquluzadə və milli ideya -13 iyun 2012- strategiya.az/old/?m=xeber&id=1113
- 7.Mütəllibov T. XX əsr milli təkamül ədəbiyyatı -18 apr 2018...edebiyatqazeti.az/news/gundem/1654-xx-esr-milli-teka-mul-edebiyati
8. Tağıyev Ə. Milli kimlik və multikultural proseslər. Bakı: Gənclik, 2017. 204 s.
- 9.Tağıyeva G. Ədəbiyyat dərslərində Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığı. “Müasir dövrdə Heydər Əliyev dövlətçilik modeli: reallıqlar və faktlar”. Beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illiyi və Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 95-ci ildönümünə həsr olunur. Bakı, 8 may 2018-ci il. (səh.126-131)

TƏNQİDÇİNİN YARADICILIĞI AZƏRBAYCANÇILIQ MÜSTƏVİSİNDƏ (ƏLİ RZA XƏLƏFLİNİN “TƏNQİDÇİNİN AZƏRBAYCANÇILIQ İDEALI” MONOQRAFIYASI ƏSASINDA)

Dövlətzadə M.Ə.

Bakı Slavyan Universiteti, Azərbaycan

Əsrlərdir xalqımızın mədəniyyət, ədəbiyyat, siyasət xadimlərinin arzu, xəyal və əməli fəaliyyətlərində xeyli müxtəlifliklərlə təzahür etsə də, Ulu öndər H.Əliyev tərəfindən yenidən təməlləndi, möhkəmləndi bu böyük amal və müstəqil Azərbaycan dövlətinin əsas ideyasına çevrildi. Azərbaycançılıq siyasi hərəkət deyil. Bu, elmi-fəlsəfi-estetik məktəbdir. Başqa sözlə, mədəni birlik uğrunda mübarizə üsuludur. Əsrlərlə xalqımızı yaşadan, onun ruhunu qoruyan vasitələrdən biri də onun milli ədəbiyyatı-söz sənəti və bu sənətlə birlikdə yaşayan dil mədəniyyəti olmuşdur. O mədəniyyət ki, milli fikrin, təfəkkürün, dünyagörüşün, davranışın, düşüncənin fundamental nizamını özündə ehtiva edir.

Müasir dövrümüzün mili ruhlu ziyalıları yaxşı anlaşırlar ki, Azərbaycan xalqının çağdaş dünya nizamında özünün layıqlı yerini qoruması üçün milli özünüdərkini, milli şüurun, milli təəssübkeşlik hissini yüksəlişi önəmlidir. Eyni zamanda bu sahədə aparılan araşdırmalar, əldə olunmuş elmi nəticələr, mənəvi, ədəbi-estetik baxımdan əhəmiyyətini qorumaqla yanaşı, həm də ölkəmizdə həyata keçirilən ideoloji işin bir parçasıdır.

Şair, publisist, ədəbiyyatşünas, tənqidçi Əli Rza Xələflinin “Tənqidçinin azərbaycançılıq idealı” “monoqrafiyası” görkəmli ədəbiyyatşünas-tənqidçi alim, professor Təyyar Salamoğlunun həyat və yaradıcılığı əsasında yazılmışdır. Monoqrafiya alimin 3 əsəri – “İsmayıl Şıxlının bədii nəsr” (2014), “M.Ə.Sabirin milli intibah ideyası” (2015), “Qarlı aşırımdan keçən yollar” (2016) azərbaycançılıq müstəvisinə yatırılmış, oxucuya görkəmli tənqidçi T. Salamoğlunun ədəbi taleyi və mübarizəsi fonunda M.Ə.Sabirin, İ.Şıxlının, F.Kərimzadənin də düşüncə qatlarına nüfuz edə bilmək imkanını qazandırmışdır. “Tənqidçinin azərbaycançılıq idealı” “monoqrafiyasında” şəxsiyyət və adət -ənənə, milli ruh, milli xarakter, milli varlıq məsələləri, eləcə də, estetik düşüncənin milli bütövlük uğrunda mübarizəsi ədəbi faktlar, ədəbi -tənqidi materiallar əsasında araşdırılmışdır. Müəllifin kitabı yazma səbəbini izah edərkən “çünki istinadım vardır” - deməsi onun tənqidçi alimin yaradıcılığına və şəxsiyyətinə yaxından bələd olduğunun göstəricisidir. Ə.R.Xələfli adlarını qeyd etdiyimiz bu üç əsəri professor T.Salamoğlunun azərbaycançılıq idealının qızıl xətlə keçdiyi ədəbi trilogiya adlandırır. T.Salamoğlu muasir ədəbi tənqiddə öz dəst xətti olan, ədəbi -tənqid tarixində dəfələrlə tədqiq olunmuş əsərlərə fərqli rakuslardan yanaşaraq yeni və düzgün fikir formalaşdıran görkəmli alimlərimizdən biridir. Ə.R.Xələfli yazır: [O, ədəbi tənqidin Sovet dövründən qalma “xalq” kultunu sındırıb, öz ideyaları və yeni yaşama tərzini ilə fikir arenasına çıxıb. Yaradıcılığının mənəvi tələbatı kimi sındırdığı kultun içindən çıxaraq millətə, onun dəyərlərinə, etnosu yaşadan əbədi mahiyyətə tərəf hərəkət edib.] [1.16]. Ə.Müəllif T. Salamoğlunun yaradıcılığında, elmi fəaliyyətində, milli dəyərlərə qovuşmağı, bu dəyərlərin ədəbiyaşarlıq gücünü üzə çıxarmağı qürurla özünə ilham mənbəyi olaraq gördüyünü müşahidə edir. Alimin daxili-mənəvi dünyası ilə yaradıcılığındakı zərgər dəqiqliyi elə bir nəci bəzən harmoniya yaradır ki, mayası sözlə yığılıb. Tarixin yazıda, zamanın yaddaşında idealizə etdiyi böyük fikir adamları heç şübhəsiz ki, bu cür yaşayırlar, belə bir yol keçirlər. Ə.R.Xələfli də alimin fəaliyyətindəki ölməz sənət yansımasını duyur, uca millətimizin müdrikləri ilə bərabər, onun da gələcək yüzilliklərə doğru zillənmiş iti nəzərlərini sezi. Kitabın ilk bölməsi olan “Tənqidçinin portreti”ndə müəllif alimi mənəvi tamlıq mərtəbəsində xarakterizə edir, onun azərbaycançılıq məfkurəsində məhz yüksək mədəniyyətinin önəmini vurğulayır. Ə.R.Xələfli haqlı olaraq alimin milli ruh uğrunda mübarizəsinin onun daxili-mənəvi mühitindən, şəxsiyyətindən, hətta müəllimliyindən təcrid olunmadığı qənaətinə gəlir. O, düşüncələrini əsaslandırmaq üçün və bu portretin incə cizgilərini doğru təsvir etmək məqsədilə alimi yaxından tanıyan B.Nəbiyev, Q.Kazımov, H.Qasımov, V.Yusifli, Ə.Tanrıverdiyev kimi görkəmli alimlərin, eyni zamanda, insan sərraflarının fikirlərinə istinad etmiş və “Tənqidçinin portreti”ni məhz həmin sözlərlə başlamışdır.

Təbii ki, belə bir monoqrafiya üçün B.Nəbiyevin “T.Salamoğlunun araşdırmalarında bədii materialın ən xırda detallarına qədər mənimsənilməsi müşahidə olunur” [1, 23] fikri, O.Kazımovun “T.Salamoğlu öz usta qələmi ilə mübarizənin mənzərəsini özünəməxsus yetkin üslub, təfəkkür və düşüncə ilə şərh etmişdir” sözləri, H.Qasımovun “Onun faktı, tarixi- bədii sərvətləri mahiyyət müstəvisinə yönəldib konversiya yaratmaq istedadı təqdirəlayiqdir” [1, 23] deməsi, V.Yusiflinin alim haqqında “standarta uyğunlaşmayan insan” olaraq danışması, Ə.Tanrıverdiyevin onu A.Məmmədov və Belinski ilə müqayisə etməsi və bütün bunların kitabın önəmli bir bölməsində yer alması monoqrafiya müəllifinin yüksək tədqiqatçılıq səriştəsindən, sözlə dəyər verməsindən, usta yaradıcılığından xəbər verir. Ə.R.Xələfli yazır: “Millətin dərdini “ağlamağın” Sabirdən

tutmuş Salamoğlunacan yüzlərlə dürlü-dürlü növləri var.”.]Bunu yazarkən müəllif professorun: [... bu günkü qloballaşmanın, internet dünyasının milli əxlaqda və düşüncədə açdığı yaralar milli mənlilik, milli birlik düşüncəsini miqyassız bir səviyyəyə qaldırmaq zərurəti yaradır] [1.29] -sözlərinə istinad edir. Müəllifin monoqrafiyada “Cahandar ağası, Kərbəlayı İsmayılı...və digər münasibətdə mübahisələrin səngimədiyi obrazları tanıtmayın, tanıd bilməyin sayəsində onlara millətin sevgi qapılarını açmağın ən dürüst yolunu T.Salamoğlu seçdi” [1.32] fikrini səsləndirməsi tədqiqatçının alimin yaradıcılığında qızıl xətlə keçən azərbaycançılıq idealını həqiqətən gördüyünün isbatıdır.T.Salamoğlunun sözləri ilə desək: “Xarakter millidirsə, deməli, o yaşarıdır, heş vaxt ölümə məhkum ola bilməz.Yox, əgər ölümə məhkumdursa, onda milli deyil” [1, 52].

Əsərin “Ədəbi trilogiya”-sında “millətə sevdalı Sabir” başlığı əslində bütün sonrakı deyiləcək sözlərə öz möhürünü vurur. “M.Ə.Sabirin milli intibah ideali” kitabında müəllif T.Salamoğlu yazır: “Sabir yenidən yaranmaqda olan burjua münasibətləri zəminində meydana çıxan sosial təbəqə və zümrələri milli birlik uğrunda mübarizəyə səsləyir...Milli şüuru oyatmaq, vətəndaş birliyinə və düşüncəsinə nail olmaq Sabirin sənət kredosu,sənət konsepsiyası idi”. Göründüyü kimi, hər üç müəllif (M.Ə.Sabir, T.Salamoğlu, Ə.R.Xələfli) sinfi münasibətlərə deyil, insan xarakterinə görə münasibətlərə önəm verir.

Müəllif alim haqında deyir: “O, milləti varlıya və kasıba bölməklə, bunları qarşı-qarşıya qoymaqla vətənin taleyinə necə bədbəxtlik gətirə biləcəyimizi yaxşı təsəvvür edir” [1,19]. Lakin bu fikirdən bir qədər sonra işlətdiyi “onsuz da çox hallarda varlı və pullu epitetləri qarışdırılır” [1,19] cümləsində epitet istilahnın mənasına uyğun olaraq işlənmədiyini düşünürük.Eyni zamanda “milləti varlıya və kasıba bölməyərək” düşüncəsinin ziddinə bir fikir kimi səsləndirdiyini qeyd etmək istəyirik. Bu təbii ki, monoqrafiya müəllifinin nitqinin gözəlliyinə, tədqiqatının mükəmməlliyinə kölgə sala bilməz. Çünki “Kimdə işıq görmüşəmsə, onu daha çox istəklə, var gücümle insanlara göstərməyə cəhd etmişəm.Qoru olanı üfürüb közə, közü olanı ocağa döndərmək istəmişəm” [1, 37] -deyən müəllifin özü də azərbaycançılıq idealına xidmət edir. Təsədüfi deyil ki, T.Salamoğlu da: “...sevgi, kədər, həsrət və yaddaş planındakı rəngləri, çalarları, ahəngi, bu “müxtəlifliyin birliyi”ndəki bədii harmoniyanı-torpaq və millət sevgisini, nəhayət, bu sevgidən doğan ağrını görməmək mümkün deyildir” [5,399] -sözlərini məhz Ə.R.Xələflinin ünvanına söyləmişdir. “T.Salamoğlu ədəbiyyat bilicisidir.Sənət xiridarıdır,sözün,sənətin nəinki qadirlik imkanını ,hətta onun hansı səbəbdən yaranma məqamını və nə qədər təsir gücündə olacaq ömrünü də yaxşı bilir....” [1, 46], “Obrazın ağrısını yaşamaq, onun mənəvi mühitini görmək və özünüifadənin mahiyyətindən görünəni keçirə bilmək, bəlkə də, yazının uğurunu şərtləndirən əsas amildir” [1, 32] -Ə.R.Xələflinin T.Salamoğluna aid etdiyi bu fikirlər ,eyni zamanda, həm İ.Şıxlıya, həm F.Kərimzadəyə, həm M.Ə.Sabirə, həm də “Tənqidçinin azərbaycançılıq ideali “kitabının müəllifi kimi onun özünə aiddir.

Ədəbiyyat

1. Xələfli Ə. Tənqidçinin azərbaycançılıq ideali. Bakı, 2016
2. Salamoğlu T. İsmayıl Şıxlının bədii nəsr. Bakı, 2014
3. “Qarlı aşırım”dan keçən yollar. Bakı, 2016
4. M.Ə.Sabirin milli intibah ideali. Bakı, 2015
5. Salamoğlu T. Ən yeni Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri. Bakı, 2012

HÜSEYN ABBASZADƏNİN BƏDİİ NƏSRİNDƏ AZƏRBAYCANÇILIQ İDEOLOGİYASI

Heydərova A.E.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Azərbaycan

Bir dövlətin müstəqil olması qədər qazandığı müstəqilliyi qoruyub saxlaması da vacibdir. Bunun üçün ən mühüm vasitələrdən biri ideologiyadır. Çətinliklə əldə etdiyimiz müstəqilliyimizin qorunmasında biz azərbaycançılıq ideologiyasına arxalanırıq. Azərbaycançılıq ideologiyası dedikdə milli mənsubiyyət, milli-mənəvi dəyərlər, onların qorunması və ümumbəşəri dəyərlərlə sintezi nəzərdə tutulur.

SSRİ-nin dağılması nəticəsində uzaq düşdüyümüz milli-mənəvi dəyərlərə qayıdış başladı. Sürətlə dəyişən dünyada milli mənsubiyyətin, milli-mənəvi dəyərlərin qorunması olduqca çətin prosesdir. Məhz bu səbəbdən də azərbaycançılıq ideologiyası bu gün aparıcı və vacib istiqamətdir. İdeologiyaların yayılmasında ədəbiyyatın rolu danılmazdır. H.Abbaszaadə vətəninə bağlı, onu qəlbən sevən bir ədibimiz idi. Araşdırmanın məqsədi H.Abbaszaadə bədii nəsrindəki millilik və bəşəriyyətə aydınlıq gətirmək, vətəndaşlıq qayəsinin yerini

müəyyənləşdirməkdir. Araşdırmanın obyektı olaraq onun “General” romanı, “Şokoladpaylayan qız” və “Hardasınız, Müsyö Abel?” povestləri seçilmişdir. H.Abbaszaadə bədii nəsrində azərbaycançılıq problemi məzmunca yenidir. Bu problem Azərbaycan ədəbiyyatında əvvəllər də olmuşdur. “Bu hərəkət Azərbaycan ədəbi-bədii mühitində öz başlanğıcını çox-çox əvvəldən alıb M.F.Axundov yaradıcılığında, H.B.Zərdəbi publisistikasında geniş ədəbi materiala çevrilir. Lakin Mirzə Cəlil şəxsən özü və ətrafında topladığı molla-nəsrəddinçilərlə yeni bir məktəbin, azərbaycançılıq ideyalarına yeni yanaşma üslubunun əsasını qoyur” [4, 14]. Bu ənənə onlardan sonra da davam etdirilir. H.Abbaszaadə Azərbaycan xalqını millət olaraq dərk edirdi. Lakin təbii olaraq bunu açıq şəkildə deyə bilmirdi. Vətəndaşın ictimai taleyi, vəzifəsi problemi çərçivəsində bu mövzuları işıqlandırmağa, öz mövqeyini ortaya qoymağa çalışmışdır. Onu daha geniş oxucu kütləsinə tanıdan “General” əsəridir. Bu əsərdə müəllifin vətən, yurd sevgisi açıqca görə bilirik. Azərbaycanın Böyük Vətən müharibəsində rolunu, Azərbaycan gənclərinin mərdliyi, qorxmazlığı vurğulamaq üçün Həzi Aslanovu əsərinin əsas qəhrəmanı edir. O, Həzi Aslanovu təsadüfi olaraq əsərinə baş qəhrəman seçməmişdir. Müharibənin iştirakçısı olmuş, onun çətinliklərini yaşamış biri olaraq sərkərdə xüsusiyyətinin cəmləşdiyi H.Aslanov yaşayan bir əfsanə idi. Lənkəranda dünyaya göz açmış, həyatını hər b üstündə quran bu insanı sevməmək, heyranlıq duymamaq olmazdı. Hələ 1941-ci ilin dekabrında Moskva ətrafında vuruşmalarda qəhrəmanlığa görə onu “Qırmızı Ulduz” ordeninə, Kotelnokova yaxınlığında gedən döyüşlərdə böyük şücaətinə görə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı (1942, 22 dekabr) adına layiq görülmüşdü. 1944-cü ildə tank qoşunları general mayoru rütbəsinə və Suvarov ordeninə layiq görüldü. Təsadüfi deyildir ki, təkcə 1944-cü ilin hücum döyüşlərinə görə 8-də Ali Baş Komandanlıq tərəfindən təşəkkür almışdı. H.Aslanovun bu yüksəlişi onun müəmmalı ölümü ilə tamamlanır. Belə ki, 24 yanvar 1945-ci il Latviyanın Priekule yaxınlığında döyüş meydanından kənarda 15 nəfərin əhatəsində müəmmalı şəkildə uzaqdan açılan zenit qurğusunun atəşi ilə yaralanmış, 23 saat sağ qalmışdır. Həmin vaxt cəbhənin komandanı olmuş erməni Baqramyanın əmri ilə onu Moskvaya aparmaq üçün öndərilmiş təyyarə işə salınmamış və H.Aslanov vəfat etmişdir. Çox güman ki, o zaman SSRİ vəziyyəti gərginləşdirməmək üçün bu faktı ört-bastır etmişdi. H.Abbaszaadə belə bir xəbərdən məlumatı olmuş olsa belə, o dövrdə bunu işıqlandıra bilməzdi. Amma bizcə, o zaman şaiə şəklində dildən-dilə dolayan bu məlumatı H.Abbaszaadə də eşitməmiş olmazdı. Çünki o, əsər boyu millətlərarası dostluğu təsvir edərək müxtəlif millətlərə məxsus obrazlar yaratsa da, onlar arasında bir dənə də olsun, erməni obrazı yaratmamışdır. “General” da müəllif yalnız Həzi obrazını deyil, digər azərbaycanlı obrazları da xüsusilə işləmişdir. Belə obrazlardan biri də gənc leytenant Firuz idi. Firuz da mərd, qorxmazdı, cəsarətli idi. Biz bunu əsər boyu aydın şəkildə görürük. Həzi vətəninə, həmvətənlərini çox sevdi. O, bəzi üzde-niraqların bu adı ləkələməsinə, yerli-bazlıq etməsinə əsərləşərək: “ Belə adamlarla üz-üzə gələndə damarlarımda qanım zəhərə dönür. Orda, ön xətdə azərbaycanlılar düşmənlə vuruşda həyatlarını əsirgəmir, amma burada belə yaramazlar içib keflənməyi unuturlar” [1, 37]. Əsərdə mərdliyin azərbaycanlıların genindən gəldiyini vurğulayır. Çünki onlar Koroğlu, Nəbinin nəslindəndirlər. Vətən sevgisi bu əsərin ana xəttini təşkil edir. O, “General” bütün Azərbaycan igidlərinə həsr etmişdir.

H.Abbaszaadə Azərbaycan mədəniyyətini yüksək qiymətləndirirdi. 1966-cı ildə yazdığı “Şokoladpaylayan qız” povestində əsərdə müxtəlif millətlərə məxsus insanlar arasında qarşılıqlı anlaşma, dostluq nəticəsində insanların mədəni müxtəlifliklərinin qorunması və fərqli mədəniyyətlərin inteqrasiyasının baş verdiyini Bəhruz-Beker, Bəhruz-İzolda xətləri vasitəsilə təsvir edir.

Müəllif əsər boyu Riçard Veqnerin “Tristan və İzolda” operası, Bəthovenin “Elizə”, Papaninin “24-cü kağız”ı, Baxın “Çakona” əsəri ilə yanaşı Üzeyir Hacıbəyovun “Arşın mal alan” operettası, Azərbaycan muğamları – “Bayatı-İsfahan” və “Bayatı Şiraz” barəsində danışmaqla Şərq və Qərb mədəniyyətlərinin zənginliyini, müxtəlifliklərin birliyini ifadə edərək müharibəyə başqa bir rəqəsdən baxır. Beykerin Bəhruzun çaldığı “Bayatı İsfahan” Baxın “Re minor tokkada və fuqa” əsərinə bənzətməsi, hətta Bəhruzun əsəri təhrif etməsi səbəbindən danlaması olduqca təbii idi. Çünki Beyker maddi-mənəvi sərvətlərin təhrif olunmayaqca qədər dəyərli olduğunu bilir. Həssas musiqiçi, insan olaraq buna qarşı çıxır. Lakin Bəhruz çaldığı əsərin bizim milli muğamımız olduğunu söyləməklə yanaşı, onu məharətlə ifa etməsi Beykeri çaşdırır. O, iki müxtəlif mədəniyyətin bu dərəcə oxşar olmasına təəccüb edir. O, “Bayatı İsfahan” və “Bayatı Şiraz”ın müəllifini öyrənmək istəyir. Bəhruz isə cavabında “Onların müəllifi yoxdur, xalqa məxsusdur. Yaşı da bilinmir. Neçə əsərdən bəri nəsil-dən-nəslə keçib yaşayır” [3, 11] söyləyir. Yazar burada Azərbaycan musiqisinin zənginliyindən, yaşarlılığına işarə edir. O, milliliyi bəşəriyyətə qarşı qoymurdu. Onların vəhdətdə gözəlliyindən danışdı. Bu humanizmin hardasa ideologiyadan da irəli gəlirdi. O, üstünlüyü milliliyə verirdi.

“Hardasınız, Müsyö Abel?” povestində qürbətdə yaşayan Əbilin vətən həsrəti təsvir edilir. H.Abbaszaadə millilik gəndən, kökdən gəldiyini və vətəndaşa mayak rolu oynadığını qeyd edir. V.Q.Belinski “millilik və xəlqilik üçün sənətkarın uşaqlıqdan xalq içərisində böyüməsi, onu duyması, dərk etməsi, görüb qavradığı milli həyat tərzi düzgün əks etdirmək hünəri, xalqın övladı ola bilmək ləyaqəti lazımdır” [5, 135]. Əsərdə vətəni

üçün alışıb-yanan Əbil obrazına qarşı Mövlud obrazı qoyulmuşdur. Bu obraz vətəndən uzaqda yaşamış, ona qarşı yadlaşmış insanların ümumiləşmiş obrazıdır. Mövludun atası 20-ci ildə Fransaya gələnlərdən idi. Mövludun uşaqlığı burada keçmiş, Fransa onun üçün doğma olmuşdur. O, Əbilin niyə buradakı firavan yaşamını qoyub Vətənə qayıtmaq istəyini anlamır. Çünki Mövlud kimilər üçün vətən gününün xoş keçdiyi yerdir. Müəllif onun əqidəsini belə ifadə edir: “Atam rəhmətlik də canı ağzından çıxana kimi “vətən”, “ana torpaq” dedi. Mən bu yaxınlarda Bakıda idim. Uşaqlıqdan tutqun bir şəkildə xatirimdə qalan o yerləri bir də gördüm. Nə olsun?! Burda mənim öz dolanışığım, ailəm, işim-gücüm var. Düzü səni başa düşmürəm, Əbil. Bir vətən ki, məndən üz döndərüb, o nəyimə gərəkdir. Sentimentalizmə qapılırsan” [2, 154]. H.Abbasızadə bütün əsərlərində vətən, millət, xalq sevgisini əsas xətt seçərək gələcək nəsillərə soykökünü, mənşəyini, haradan gəldiyini unutmamağı tövsiyə edirdi. Ulu öndərimizin də vurğuladığı kimi: "Hər bir insan üçün milli mənsubiyyəti onun qürur mənbəyidir. Həmişə fəxr etmişəm, bu gün də fəxr edirəm ki, mən azərbaycanlıyam. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin əsas ideyası azərbaycançılıqdır. Hər bir azərbaycanlı öz milli mənsubiyyətinə görə qürur hissi keçirməlidir və biz azərbaycançılığı - Azərbaycan dilini, mədəniyyətini, milli-mənəvi dəyərlərini, adət-ənənələrini yaşatmalıyıq".

Ədəbiyyat

1. Abbasızadə H. General. Bakı: Gənclik, 1981, 353 s.
2. Abbasızadə H. Seçilmiş əsərləri: 2 cild. II cild. Bakı: Azər nəşr, 1977, 411 s.
3. Abbasızadə H. Seçilmiş əsərləri: 2 cild. I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 320 s.
4. Məmmədov A. Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında azərbaycançılıq. Dissertasiya, AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu. Bakı, 2004, 159 s.
5. Белинский В. Избранные. Москва, 1948, 135 с.

QAFQAZIN MİLLİ VƏ SİYASİ İDEOLOGİYALAR SİSTEMİNDƏ AZƏRBAYCANÇILIQ

Kəlbizadə E.

AMEA Qafqazşünaslıq İnstitutu, Azərbaycan

Tarix boyunca Şərq və Qərb sivilizasiyalarının qovuşağında yerləşən Qafqaz regionu həm də bir sıra milli, siyasi və ümumbəşəri ideologiyaların yarandığı və formalaşdığı məkan olmuşdur. Bu proses özünü xüsusən XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində aktiv şəkildə göstərmişdir. Qafqazda XIX-XX əsrlərdə formalaşan milli-siyasi ideologiyalar içərisində azərbaycançılıq ideologiyasını məzmunca milli, mahiyyətə ümumbəşəri, struktur etibarilə yetkin ideologiya kimi qiymətləndirmək mümkündür.

Müasir dövrdə birmənalı şəkildə qeyd etmək olar ki, azərbaycançılıq dövlət sərhədləri və ya milli sərhədlər daxilində yaşayıb-yşamamasından asılı olmayaraq, hər bir azərbaycanlı vahid milli məqsədlər uğrunda birləşdirə biləcək yeganə ümummilli ideyadır [4]. Azərbaycançılıq milli-mədəni düşüncə sistemindən ümummilli ideyaya, ümummilli ideyadan isə dövlətçilik fəlsəfəsinə qədər olan böyük bir təkamül yolu keçmiş ümummilli dövlətçilik ideologiyasıdır. Milli ideologiya isə, hər şeydən əvvəl, vətəndaş həmrəyliyi, ümummilli həmrəyliyi və ictimai əhəngdarlığı təmin etməlidir. Bu mənada azərbaycançılıq ideologiyası bu gün sosial, siyasi, əqidə mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, hər bir azərbaycanlı ümummilli məqsədlərə xidmət yolunda birləşdirir. Azərbaycançılıq milli məfkurə – fikir sistemi kimi Azərbaycan adlı coğrafi məkanda yaşayan insanlar tərəfindən əsrlər boyu formalaşdırılmışdır. Bu mənada azərbaycançılıq öz inkişaf tarixində 3 əsas mərhələdən keçmişdir. Birinci mərhələdə azərbaycançılıq milli-mədəni düşüncə sistemi kimi formalaşmış, özünü, əsasən, xalqımızın mədəni-kulturoloji sisteminin tərkib hissəsi kimi büruzə vermişdir. Milli-mədəni düşüncə sistemi kimi azərbaycançılıq XIX əsrdə yaşayıb-yaradan milli məfkurəli ziyahların, xüsusilə Məhəmmədəğa Şahtaxtılı, Cəlil Məmmədquluzadə kimi publisist və yazıçıların əsərlərində öz əksini tapmışdır.

XX əsrin əvvəllərində isə azərbaycançılıq öz tarixi inkişafında ikinci mərhələyə – milli ideya mərhələsinə yüksəlmişdir. XX əsrin əvvəllərində baş verən ictimai-siyasi proseslər və Azərbaycan xalqının milli iradəsinin nəticəsi kimi meydana çıxan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə azərbaycançılıq milli ideya kimi formalaşmağa başlamış, onun 3 əsas xətti müəyyənləşdirilmiş və müəyyənləşdirilən əsaslar öz əksini Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin üçrəngli bayrağında tapmışdır. Bir məsələni qeyd etmək lazımdır ki, 1920-ci ildə milli dövlətçiliyimizin süquta uğradılmasına, sovet dövründə Azərbaycan xalqının milli məfkurədən uzaqlaşdırılmaq cəhdlərinə, milli ideyanın əsas daşıyıcıları olan ziyahlara qarşı təqib və repressiya siyasətinin aparılmasına baxmayaraq, azərbaycançılıq milli ideya kimi aradan qalxmamışdır. XX əsrin 60-cı illərindən Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqının süqutuna qədərki dövrdə isə azərbaycançılıq milli ideya kimi

böyük inkişaf yolu keçmişdir. 1969-cu ildə siyasi hakimiyyətə gələn Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev milli ideya daşıyıcıları olan ziyalılarımızın təqiblərdən qorunması və azərbaycançılığın ən yüksək səviyyəyə – dövlətçilik ideologiyası səviyyəsinə yüksəldilməsi istiqamətində misilsiz xidmətlər göstərmişdir. 1969-cu ildə ümummilli lider Heydər Əliyev respublikada rəhbərliyə gələndən sonra, sovet senzurasının mövcudluğuna baxmayaraq, yerli kütləvi informasiya vasitələrində Azərbaycan Respublikasının milli obrazının, azərbaycançılıq ideyasının, milli vətənpərvərlik hissinin təbliği, ana dilinin inkişaf etdirilməsi, milli şüurun və özünüdərkini formalaşdırılması prosesinə rəvac verilmiş və bu xətt sonrakı dövrdə geniş vüsət almışdır [1, 6].

Sovet İttifaqının süqutundan sonra müstəqilliyin ilk illərində Azərbaycanın düşdüyü ağır ictimai-siyasi vəziyyət və böhranlı iqtisadi durum ölkənin müxtəlif ideologiyalar üçün tədqiqat laboratoriyasına çevrilməsi ilə nəticələnmiş, yayılan ideya və ideologiyalar əksər hallarda regionda nüfuz mübarizəsi aparan dövlətlərin marağına xidmət etmişdir. Ultra-millətçi, ultra-dinçi, ultra-təriqətçi ideologiyaların xalq kütlələrinə “sırnması” nəticəsində Azərbaycan parçalanmaq və milli müstəqilliyini itirmək təhlükəsi ilə üz-üzə qalmışdır. 1990-cı ildə Naxçıvanda yenidən siyasi fəaliyyətə başlayan xalqımızın böyük oğlu Heydər Əliyev Azərbaycanın parçalanmaq və müstəqilliyini itirmək təhlükəsinin qarşısının alınması üçün hələ o zaman əməli addımlar atmışdır. Təsədüfi deyildir ki, 1990-cı il noyabr ayının 17-də ümummilli liderin sədrliyi ilə keçirilən Naxçıvan parlamentinin sessiyasında qəbul edilən ən mühüm qərarlardan biri Azərbaycan Respublikasının milli istiqlal rəmzi olan, azərbaycançılığın rəmzi olan üçrəngli dövlət bayrağının bərpası haqqında qərar olmuşdur. 1991-ci il dekabr ayının 16-da isə Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Heydər Əliyev dünya azərbaycanlılarının həmrəyliyi ifadə edən bir günün təsis olunmasına, 31 dekabrın Dünya Azərbaycanlılarının Həmrəyliyi Günü elan edilməsinə nail olmuşdur [3].

1993-cü ildə Azərbaycanın parçalanmaq təhlükəsi ilə üz-üzə qaldığı ağır bir dövrdə ikinci dəfə siyasi olimpin zirvəsinə yüksələn böyük dövlət xadimi Heydər Əliyev ölkəni parçalanmaq, məhv olmaq təhlükəsindən qurtarmış, azərbaycançılığı nəinki Azərbaycan dövlətinin dövlətçilik konsepsiyasına, hətta bütün dünyada yaşayan azərbaycanlıların ümummilli ideologiyası səviyyəsinə yüksəldə bilmişdir.

Məfkurə olaraq meydana çıxandan bəri həmişə istər ədəbi, istər romantik siyasi təsəvvürlərin tərənnümü obyekt olmaqdan o yana keçməyən Azərbaycançılıq ideallarını bir millətin müqəddəratını təyin edəcək qədər rəsmi statusa – ümummilli ideologiyaya çevirən məhz xalqımızın böyük oğlu Heydər Əliyev olmuşdur. Ümummilli lider Heydər Əliyevin banisi olduğu ümummilli ideologiya – azərbaycançılıq milli dövlət maraqlarını təmin etməklə bərabər, həm də milli həmrəyliyi təmin edərək ictimai ahəngdarlığı qoruyan mexanizmə çevrilmişdir. Yalnız bundan sonra Azərbaycan milləti müxtəlif növ qrup mənafelərindən xilas olmağı bacarmış və ümummilli ideologiyayı, azərbaycançılıq ideologiyasını mənimsəyərək inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Bu barədə ulu öndər Heydər Əliyevin özü deyirdi: “Azərbaycan dövlət müstəqilliyini əldə edəndən sonra azərbaycançılıq aparıcı ideya kimi həm Azərbaycanda, həm də bütün dünyada yaşayan azərbaycanlılar üçün əsas ideya olubdur. Biz həmişə bu ideya ətrafında birləşməliyik. azərbaycançılıq öz milli mənsubiyyətini, milli-mənəvi dəyərlərini qoruyub saxlamaq, eyni zamanda onların ümumbəşəri dəyərlərlə sintezindən, integrasiyasından bəhrələnmək və hər bir insanın inkişafının təmin olunması deməkdir” [2, 17].

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan milli mətbuatının yaranmasının 139-cu ildönümü qeyd edilib // “Azərbaycan” qəzeti, 23 iyul 2014-cü il.
2. Azərbaycançılıq - birliyimizin əsasıdır (2001-ci il noyabrın 9-10-da Bakıda keçirilmiş Dünya Azərbaycanlılarının I Qurultayında və “Gülüstan ” sarayındakı rəsmi qəbulda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin nitqi). Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, 2002, 34 s.
3. Dünya Azərbaycanlılarının I Qurultayının keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. Bakı şəhəri, 23 may 2001-ci il.
4. Kəlbizadə E. Azərbaycançılıq – milli-mədəni düşüncə sistemindən ümummilli ideologiyaya doğru //”Şərq qapısı”, 27.12.2012.

MÜNDƏRİCAT

PLENAR ICLAS

1. *Avtandil Ağbaba*. Dünya xalqlarının yaradılış mifləri Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında..... 5
2. *Özgül Çobanoğlu*. Qloballaşmanın türk dünyası kontekstində mənfi təsirlərinə qarşı elmi-fantastik ədəbiyyatın rolu..... 7
3. *Həmzəyeva S.* Dünya ədəbiyyatında demon obrazı..... 9
4. *Халупаева И.А.* Особенности интерпретации дастана и мифологические отступления (на материале «Сказание о дочери шана» Микаила Башты). 10
5. *İsgəndərova N.V.* Qloballaşma və ədəbiyyat: qarşılıqlı təsirlər..... 11

I BÖLMƏ

1. *Məmmədov R.S.* Sait-samit səs birləşmələri nəzm əsərinin tipoloji fonetik ölçü vahidi kimi (problemin qoyuluşu)..... 14
2. *Əskər R.* Ölümsüz şair Mağcan Cumabay..... 19
3. *Абдуллабекова Г.Г.* Азербайджанско-польские литературные связи в Азербайджанской Демократической Республике..... 22
4. *Абдуллаев А.Н.* Русскоязычная литература Азербайджана как транскультурное явление азербайджанской литературы..... 22
5. *Abdullayeva X.* İki qlobal ədəbi dövrün qovşağında “Mühəyyəlat”..... 24
6. *Aghayeva N.A.* Affective aspects involved in learning a foreign language..... 26
7. *Akalın Şükrü Halûk.* Mikayıl Müşfiqin söz dünyası: Türkiyə Azərbaycan mədəniyyətlərarası əlaqələrin bir nümunəsi kimi..... 28
8. *Алимсаидова С.А.* Формирование социолингвистической компетенции при обучении русскому языку узбекских школьников..... 31
9. *Aliyeva A.A.* Çingiz Aytmatovun “Əbədi gəlin” romanında fərd və cəmiyyət problemi..... 33
10. *Allahmanlı M.* Molla Pənah Vəqif və Məhtimqulu Fəraqi..... 34
11. *Allahquliyeva C.M.* Faust obrazının XX əsr ədəbiyyatında transformasiyası..... 36
12. *Ахмедова Л.Т.* Модернизация литературного образования в школах Республики Узбекистан..... 37
13. *Ağababayeva S.E.* Anarın “Asılqanda işləyən qadının söhbəti” hekayəsinin özəllikləri..... 38
14. *Baxşəliyev Ə.* Səməd Vurğun və türk xalqları ədəbiyyatı..... 40
15. *Baxşıyeva Ü.E.* Ziya Paşa poeziyasının forma və məzmun xüsusiyyətləri..... 41
16. *Bünyatova A.B.* İnsanlararası münasibətdə linqvokulturoloji aspektlər..... 43
17. *Cabaroğlu M.A.* Əlişir Nəvai poeziyasının Abdulla bəy Asi yaradıcılığına təsiri..... 45
18. *Amanseyidov C.* Türkmən və Azərbaycan edebiyatının tarixi kökləri..... 46
19. *Тураева Д.Д.* Роль народных сказок в развитии детской литературы..... 47
20. *Əhmədov A.* Qloballaşmanın beynəlxalq miqrasiya proseslərinə və multikultural dəyərlərə təsiri..... 49
21. *Əhmədova E.H.* Qubadlı toponimləri ümumtürk arealında..... 51
22. *Ələkbərov Ə.* Azərbaycan-Tacikistan ədəbi-mədəni əlaqələri tarixindən (XX əsrin 70-ci illəri)..... 53
23. *Феделова Г.Г., Сагитова А.Ф.* Прецедентный текст как значимый объект культуры (на примере анализа рассказа А.П.Чехова «Капитанский мундир»)..... 55
24. *Федорова Л.И.* Способы передачи иноязычных имен собственных в русском языке..... 57
25. *Фейзуллаева А.* К символике декаданса в творчестве Алибека Гусейнзаде..... 58
26. *Насиёва N.S.* Müasir təhsil sistemində bədii ədəbiyyatın rolu..... 60
27. *Həsənli Ə.T.* Məhəmməd Füzuli yaradıcılığının tədrisi məsələləri..... 61
28. *Həsənova Ş.H.* Dramaturgiyamızda müşfiqli anlar..... 63
29. *Hümmətova X.B.* Marağalı Əhvədi şeiri: təsəvvüfün davamlı inkişaf konteksti..... 65
30. *Hüseynova P.S.* Orta əsr ədəbiyyatında uşaq oxusu nümunələri (Ş.İ.Xətayinin yaradıcılığı əsasında)..... 66

31.	<i>Abbasova G.T., Əzizova Z.M.</i> M.Ə.Sabir satirasında realizm və tərəqqi.....	68
32.	<i>İbrahimbəyli Ə.M.</i> İnformasiya, kommunikasiya və münasibətlər.....	70
33.	<i>İsayeva Z.M.</i> Bədii və elmi fəaliyyətin yaradıcı xarakteri.....	71
34.	<i>İsmayilova M.C.</i> Qloballaşma şəraitində internetin gənclərin sosiallaşmasına psixoloji təsiri.....	72
35.	<i>Исмагилова Х.Н.</i> Репрезентация в языке ключевых компонентов сферы зрительного восприятия (на примере художественных текстов).....	74
36.	<i>Janbekov K.</i> Türkmən yazıçısı Yaqub Nəsiri yaradıcılığında Azərbaycan.....	76
37.	<i>Kərimova S.A., Qasımova T.Ə.</i> Qloballaşma şəraitində müəllim-şagird əməkdaşlığı.....	76
38.	<i>Mahmudov M.Ə., Səlimov M.M.</i> Azərbaycan ədəbi-bədii mühitinin mədəniyyətlərarası dialoqda rolunun sosial-fəlsəfi aspektləri.....	78
39.	<i>Manafova M.N.</i> Qloballaşma şəraitində ana dilinin və milli ədəbiyyatın tədrisi və təbliği.....	79
40.	<i>Məmmədli Ş.N.</i> T.Kaipbergenovun yaradıcılıq mənbələri, mövzuları və obrazları.....	80
41.	<i>Məmmədov N.T.</i> Qloballaşma və ədəbi-mədəni proses: təzadlar, qarşılıqlı təzahürlər.....	82
42.	<i>Məmmədova P.H.</i> Dombra ilə qələmin vəhdəti: İlyas Cansuqurov.....	85
43.	<i>Məmmədova N.M.</i> Qloballaşma mühitində ali məktəb tələbələrinin təlimə adaptasiyasındakı çətinliklərin təzahür xüsusiyyətləri.....	87
44.	<i>Məmmədova K.</i> Qulamrza Səbri Təbrizi.....	88
45.	<i>Mehrəliyev E.E.</i> Çex romantizminin əsas mərhələləri.....	90
46.	<i>Mirzəyeva Ş.A.</i> Hidayətin poeziyasında qloballaşan dünyanın təzadları.....	92
47.	<i>Mirzəyeva V.K.</i> Çağdaş qloballaşmada Kamal Abdullanın rolu.....	94
48.	<i>Mirzəzadə Q.Ə.</i> Ədəbi tənqidin estetik prinsiplərinin formalaşmasında qarşılıqlı təsirin rolu.....	96
49.	<i>Мишудобадзе Т.</i> Языковые последствия информационной глобализации и электронная лингвометодика.....	97
50.	<i>Nəcəfova K.N.</i> Nazim Hikmətin “Qəribə adam” pyesində konflikt.....	99
51.	<i>Nəcəfova Ş.Y.</i> Qloballaşmanın dünya ədəbiyyatına təsiri: beynəlmiləl və ya ümumbəşəri ədəbiyyat anlayışı.....	100
52.	<i>Novruzova A.V.</i> Müstəqillik illərində uşaq Nəsrinin yaradıcılıq axtarışları və sənətkarlıq xüsusiyyətləri (1990-2007).....	102
53.	<i>Novruzova S.B.</i> Mədəni əlaqələrin inkişafında ədəbiyyatın rolu.....	104
54.	<i>Nurbanu Bulgur.</i> Impact of globalization on the interaction between NGOs and foreign policy: Turkey-Azerbaijan cultural and societal relations.....	105
55.	<i>Orucova V.M.</i> Qloballaşma şəraitində mənavi təhlükəsizlik problemi.....	106
56.	<i>Овчинникова М.В., Колотова Н.И.</i> Преподавание русской литературы в системе РКИ как фактор интеграции иностранных учащихся подготовительных отделений в российское культурное пространство.....	108
57.	<i>Pəşayeva G.B.</i> Türk dillərində kök və şəkilçi morfemlər.....	111
58.	<i>Гаджиев Э.Н., Бамматова А.Б.</i> Атрибутивные словосочетания как признак авторского стиля в кумыкской литературе.....	112
59.	<i>Гасайнаева Э.З.</i> Поэзия Б.Астемирова: межкультурный диалог.....	114
60.	<i>Qasımov R.A.</i> Yeni dünya Nizami və Cəlil Məmmədquluzadə realizmində şəxsiyyət məsələsi.....	116
61.	<i>Qədimova Ə.</i> Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının inkişafına dair.....	117
62.	<i>Quliyev E.H.</i> Cengiz Dağsının şeir yaradıcılığı.....	119
63.	<i>Кулиева Н.М., Гасанов Э.Л.</i> О культурологическом исследовании пословиц и поговорок.....	121
64.	<i>Qumru Şəhriyar.</i> “Edigey” dastanında müdrik qoca obrazı.....	122
65.	<i>Rüstəmov Ə.M.</i> Zəngəzur ərazisinin tərkibində arxaik elementlər olan toponimləri.....	124
66.	<i>Rüstəмова T.X.</i> Azərbaycan və hind ədəbiyyatında alleqorik süjetlər: araşdırmalar və qarşılıqlı təsirlər.....	126
67.	<i>Teymurov T.M.</i> Obrazın daxili-mənavi aləminin açılmasında psixoloji detalın rolu (Muxtar Auezovun “Abay” romanı əsasında).....	127
68.	<i>Сабитова Н.Г.</i> Западноевропейские тенденции в драматургии Владимира Маяковского.....	129
69.	<i>Sadiqova R.İ.</i> “Min bir gecə nəğilləri”nin müxtəlif ədəbiyyatlarda təcəssümü.....	130
70.	<i>Сабитова Н.Г., Сулейманова А.К.</i> Тургенев-романист в зеркале западноевропейской критики XIX в.....	132

71.	<i>Bekdjaev T.</i> Изучение Азербайджанской литературы в Туркменистане.....	134
72.	<i>Гоголадзе Т.</i> Танка и хаику в глобально-литературном мире.....	135
73.	<i>Umudov Q.U.</i> “Kitabi-Dədə Qorqud”a qarşı ziddiyyətli münasibətin səbəbləri.....	137
74.	<i>Vəliyeva Ş.Ç.</i> Azərbaycan nəsrində ideyanın modelləşdirilməsi meyillərinin təşəkkülü.....	139
75.	<i>Хаметова Г.Д.</i> Любвиная лирика в историко-культурных взаимосвязях лезгин и азербайджанцев.....	141
76.	<i>Ханчаева Т.Х.</i> Карачаево-балкаро-огузские параллели.....	143
77.	<i>Хуббитдинова Н.А., Юлдыбаева Г.В., Салихов А.Г.</i> Диалог культур в поликультурном пространстве (по результатам экспедиции в Курганскую область РФ).....	145
78.	<i>Юсупова Д.Р.</i> «Фунун ал-балāга» - как ранний трактат об арузе на тюркском языке.....	147
79.	<i>Zeynalli G.F.</i> İlyas Əfəndiyev və Rəşad Nuri Güntəkinin romanlarında psixologizm xarakter yaradıcılığının daşıyıcısı kimi.....	149
80.	<i>Xudiyeva S.S.</i> Qloballaşmanın mahiyyəti və onun təhsil sisteminə təsiri.....	151
81.	<i>Умудова Э.С.</i> Литературные связи Азербайджана и Украины.....	152
82.	<i>Юлдашева Г.</i> Исследование творчества Наваи канадским ученым (на примере статьи М.Сабтельни «Алишер Навои: Бахши и бек»).....	153
83.	<i>Юлдашева Д.Н.</i> Профессиональные фразеологические единицы.....	155
84.	<i>Нематова Ш.А.</i> Прогресс в портретописании в период глобализации в литературоведении.....	159
85.	<i>Абдуллаева Г.И.</i> «Горьким смехом моим посмеюся...» (комическое и трагическое в составе гоголевского образа мира в поэме «Мертвые души»).....	161
86.	<i>Абдулгалимова Э.Ф.</i> Межкультурные взаимодействия в условиях глобализации (на примере фразеологии Азербайджанского и польского языков).....	162
87.	<i>Астанова Г.А.</i> Мировой шедевр.....	164
88.	<i>Qafarova Z.Z.</i> Dinin ədəbiyyata təsiri və transformasiyası.....	166
89.	<i>Abdullazadə N.Ə.</i> Zahid Xəlilin uşaq poeziyasında Vətən və təbiət mövzusu.....	167
90.	<i>Usubova G.U.</i> Azərbaycan və türk atalar sözlərində qadın imajı.....	169
91.	<i>Əsgərli F.F.</i> Milli uşaq ədəbiyyatına yeni üslub gətirən sənətkar.....	170
92.	<i>Kuvvatova D.</i> National legends and uzbek epic poems.....	172
93.	<i>Матякубова Т., Якубова С.</i> Айбек и мировая литература.....	174
94.	<i>Məhərrəmov S.S., Cəlalzadə B.M.</i> Qloballaşma prosesində mədəni əlaqələrin roluna dair (Azərbaycan-Almaniya nümunəsi əsasında).....	176
95.	<i>Якубов И.А.</i> Осмысление человека в новом ракурсе.....	178

II BÖLMƏ

1.	<i>Afət Əbdülhəsən qızı.</i> Azərbaycan dramaturgiyasında multikulturalizm problemi.....	180
2.	<i>Ağasiyeva M.S.</i> Qəntəmirin nəsr dilinin xəlqiliyi və bəşəriliyi.....	181
3.	<i>Ağazadə Y.B.</i> Xaqani Şirvani və İmadəddin Nəsimi yaradıcılığında multikultural dəyərlər.....	183
4.	<i>Allahverdiyeva M.R.</i> Multikulturalizm anlayışı tənzimat ədəbiyyatında.....	185
5.	<i>Асадов М.</i> Проблемы глобализации и поэтика художественной литературы (на примере “Саки-наме” Алишера Навои).....	187
6.	<i>Babayeva E.A.</i> XX əsrin əvvəlləri türk romanında dini-fəlsəfi düşüncəyə bir baxış.....	188
7.	<i>Bayramov A.Ə.</i> Azərbaycan Respublikasında multikultural dəyərlərin təzahürü.....	190
8.	<i>Bayramova A.A.</i> Ümumtürk arealında Ağbaba şivəsinin yeri.....	192
9.	<i>Bashirova A.</i> The roots of globalization.....	194
10.	<i>Cavadov T.S.</i> “Bahadır və Sona” romanı multikultural dəyərlər və dini tolerantlıq kontekstində.....	196
11.	<i>Cəfərova E.H.</i> Azərbaycan milli xarakterinin formalaşmasında multikulturalizm ideyalarının rolu və əhəmiyyəti.....	198
12.	<i>Dadaşov İ.M.</i> XX yüzillikdə Azərbaycan təsviri incəsənətində milli-bəşəri dəyərlər.....	200
13.	<i>Dünyamaliyeva S.F.</i> “Şeyx Sənan” əsərində multikultural ənənələr.....	201
14.	<i>Əhmədov N.Ş.</i> Ümumtürk arealında Qərbi Azərbaycanın Qaraqoyunlu bölgəsinin antroponimləri.....	203
15.	<i>Əhmədova Z.Q.</i> “Koroğlu” dastanında milli-mənəvi dəyərlər.....	205

16.	<i>Ələkbərov S.D.</i> Millətlərarası münasibətin formalaşmasında bədən tərbiyəsi və idmanın rolu.....	207
17.	<i>Ələkbərova M.İ.</i> Bədii ədəbiyyatda multikultural ənənələrin yeri və əhəmiyyəti.....	208
18.	<i>Əliyev Ə.U.</i> Azərbaycan multikulturalizmin beşiyidir.....	210
19.	<i>Əliyev F.M.</i> Dünya iqtisadiyyatı və qlobal problemlər.....	211
20.	<i>Алиева У.Н.</i> Об элементах фольклора в творчестве Л.Н.Толстого.....	212
21.	<i>Əliyeva L.M.</i> Qloballaşma dövründə yaradıcılıq psixoloji mədəniyyətin əsas göstəricisi kimi.....	214
22.	<i>Əliyeva N.Ə.</i> Qloballaşma dövründə Azərbaycan muzeylərində multikultural dəyərlərin təbliği.....	216
23.	<i>Əliyeva T.Ş.</i> Multikultural ənənələrinin yetişən nəslin əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlərinin formalaşmasına təsiri.....	217
24.	<i>Əlizadə O.B.</i> Qloballaşma dövründə davranış mədəniyyətinin formalaşmasının psixoloji şərtləri.....	219
25.	<i>Əmiraslanova D.Ə.</i> Azərbaycan multikulturalizmi regionlarımızın sosial-iqtisadi inkişafı kontekstində.....	220
26.	<i>Əmrahlı L.Ş.</i> Qloballaşma dövründə şəxsiyyətin koqnitiv bacarıqları.....	222
27.	<i>Əsədova A.V.</i> Qloballaşan dünyada Azərbaycanda islami dəyərlər.....	223
28.	<i>Eyvazova A.</i> Azərbaycanda multikulturalizmin yaranmasının inkişaf mərhələləri.....	225
29.	<i>Əzizova Z.M., Abbasova G.T.</i> Qloballaşma və N.Gəncəvi yaradıcılığında multikultural dəyərlər.....	226
30.	<i>Gülməliyev B.T.</i> Sosial perspektivdə qlobal mədəniyyət.....	227
31.	<i>Hacıyeva A.Ş.</i> Sosial qruplarda konformizmin təsir mexanizmləri.....	229
32.	<i>Hüseynov A.T.</i> Azərbaycan Respublikasının mədəniyyətlərarası və dinlərarası dialoq mərkəzinə çevrilməsinin inkişaf perspektivləri.....	231
33.	<i>Hüseynov Ş.Ə.</i> Nizami Gəncəvinin irsində insan tərbiyəsi.....	232
34.	<i>Hüseynzadə Ə.</i> Oğuznamələr və onların metodoloji cəhətləri.....	234
35.	<i>İmaməliyeva G.S.</i> “Oğuznamə”lərdə gələcək zamanın sintaktik xüsusiyyətlərinin tədqiqi ümumtürk dilçiliyində.....	236
36.	<i>İmaməliyeva Ü.M.</i> Qloballaşma dövründə mədəni müxtəliflik.....	237
37.	<i>Isgandarova K.Y.</i> Azerbaijan AS a polyethnic country.....	239
38.	<i>İslamzadə K.F.</i> Yasalar – müxtəlif xalqların təsəvvürlər sistemindəki tipoloji oxşarlıqların təzahürü kimi.....	240
39.	<i>İsmayilova Ə.Ş.</i> Məmo bəy Məmai poeziyasında multikultural dəyərlər.....	242
40.	<i>İsmayilova L.M.</i> Tofiq Mahmudun “Uzaqda ucalan dağlar” romanında multikultural dəyərlər.....	244
41.	<i>İsmayilova O.M.</i> Müasir Azərbaycan povestinin yaradıcı-larından biri İsi Məlikzadənin söz dünyası.....	246
42.	<i>İsmayilova M.E.</i> “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında multikultural dəyərlər.....	247
43.	<i>İsrafilova A.</i> Azərbaycan reallığında qloballaşma və multikultural dəyərlər.....	249
44.	<i>Kazımova Ş.E., Qafarova İ.X.</i> Multikultural dəyərlərin və qloballaşmanın nəzərə alınmasının ibtidai və məktəbəqədər təhsilin inkişafına təsiri.....	251
45.	<i>Kərimova D.A.</i> Qloballaşma şəraitində Azərbaycanda multikulturalizmin inkişafı.....	252
46.	<i>Магомедов М.И.</i> Дагестанские языки в условиях глобализации.....	254
47.	<i>Матубаева Р.Б.</i> Языковая глобализация.....	256
48.	<i>Маджидова Р.У.</i> Человек как субъект языковой картины мира.....	258
49.	<i>Məmmədov C.H.</i> Multikulturalizm və təhlükəsizlik hissi.....	260
50.	<i>Məmmədov İ.M.</i> Odun integrativ təbiəti və qədim Azərbaycanda klassik multikulturalizm.....	262
51.	<i>Məmmədova A.E., Cahangirova G.V.</i> Qloballaşma və multikultural dəyərlər mühitində ingilis dilinin əhəmiyyəti.....	264
52.	<i>Məmmədova R.M.</i> Ədəbiyyat dünyanı insan qəlbinin nuru ilə işıqlandırır.....	266
53.	<i>Məmmədov R.M.</i> Qloballaşan dünyada uşaq ədəbiyyatının multikultural aspektləri.....	267
54.	<i>Məmmədova S.X.</i> “Səadətnamə” məsnəvisində dini təriqətlərə münasibətin bədii ifadəsi.....	268
55.	<i>Məmmədova G.B.</i> Milli-mənəvi dəyərlər qloballaşma və multikulturalizm kontekstində.....	270
56.	<i>Məhərrəmov E.X., Dadaşzadə Ə.İ.</i> Azərbaycan tolerant ölkə kimi.....	272
57.	<i>Mirzəyeva N.Ə.</i> Göyçə aşiq və el şairlərinin yaradıcılığında sinonimlərin üslubi xüsusiyyətləri.....	273
58.	<i>Mirzəyeva S.S.</i> Akkulturasiya “qloballaşma, multi-kulturalizm, akkulturasiya” üçlüyünün bir tərəfi kimi.....	274

59.	<i>Mollayeva K.R.</i> Multikultural və milli-mənəvi dəyərlərin şagirdlərin tədqiqatçılıq bacarıqlarının formalaşmasında rolu.....	276
60.	<i>Mürsəliyeva X.M.</i> Atalar sözləri ümumbəşəri dəyər kimi.....	278
61.	<i>Низамова Ф.А.</i> Литература и глобализация.....	280
62.	<i>Orucova S.H.</i> SMOMPK-dakı folklor nümunələrinin qloballaşmada mövqeyi.....	281
63.	<i>Пашаева С.В.</i> Зарождение ценностей мультикультурализма в начале XX века в Азербайджане.....	283
64.	<i>Pəniyeva G.S.</i> İsa Hüseynovun nəsrində “Çünkü atamı yaxşı tanıyıram” manifestinin əsərlərində əksi.....	285
65.	<i>Qafarova S.H.</i> Uşaq ədəbiyyatında milli-mənəvi dəyərlər (N.Tolstoy və C.Məmmədquluzadə).....	286
66.	<i>Qəniyev T.X., Qəniyeva A.A.</i> Multikulturalizm və tolerantlıq.....	287
67.	<i>Qəniyeva A.A., Qəniyev T.X.</i> Azərbaycan musiqi mədəniyyətində multikultural dəyərlər.....	288
68.	<i>Quliyev Ə.F., Səmədov Y.A.</i> Azərbaycan Respublikasında multikulturalizm siyasəti.....	289
69.	<i>Кулиева Т.А., Аббасова Н.Б.</i> Культурная глобализация.....	290
70.	<i>Qurbanov N.M.</i> Azərbaycan ədəbiyyatında multikultural dəyərlər.....	292
71.	<i>Гурбанова С.А.</i> Глобализация и мультикультуральные ценности в Азербайджане.....	294
72.	<i>Salamova K.B.</i> Multikultural dəyərlər və modern cəmiyyətlərdə evlilik problem.....	296
73.	<i>Sefa Bulut.</i> The study of adjustment issues of university students in Turkey under the globalization of education.....	297
74.	<i>Səfərli A.M.</i> Azərbaycan multikulturalizmin məkanlarından biri kimi.....	299
75.	<i>Süleymanov G.Q.</i> Müasir qloballaşan dünya və ənənəvi dəyərlər: multikulturalizm.....	300
76.	<i>Vəliyeva F.</i> XIII əsr türk poeziyası multikulturalizmi ideyalarının bədii mənbəyidir.....	301
77.	<i>Vəliyeva İ.X.</i> Sədi Sani Qarabağının yaradıcılığında multikultural dəyərlər.....	303
78.	<i>Vəlizadə K.</i> Qloballaşma və fəlsəfədə dəyər problemi.....	304
79.	<i>Xanlarova A.Ş.</i> Qloballaşma və multikultural dəyərlər.....	305
80.	<i>Xəlilova G.M.</i> Məhəbbət dastanlarında sonluq motivləri.....	307
81.	<i>Демидова Ж.Л., Кошечкина Е.А.</i> Об исследовании мультикультурности и толерантности студентов в условиях вуза.....	309
82.	<i>Львова И.С., Елькин Д.Ю.</i> Классика и современность в музыкальном искусстве востока.....	310
83.	<i>Жабборов Ф.</i> Эпический близнец культа нана(й).....	312
84.	<i>Хусаинова Г.Ш.</i> Роль и место родного языка, литературы, а также средств массовой информации в сохранении национальных духовных ценностей в условиях глобализации.....	313
85.	<i>Мамедова С.М.</i> Межкультурная толерантность у студентов-иностранцев как социально-педагогическая проблема.....	315
86.	<i>Zahid Xəlil.</i> Uşaqlığını yazan şair.....	317
87.	<i>Rəhimov N.H.</i> Qloballaşma prosesi və multikulturalizmin Azərbaycan modeli.....	318
88.	<i>Əsgərov R.H.</i> Müasir qloballaşma şəraitində milli identikliyimiz.....	320
89.	<i>Musayeva G.A.</i> Xaqani Şirvani yaradıcılığında multikultural dəyərlər.....	322
90.	<i>Baxşəliyev A.B.</i> Multikulturalizmin Azərbaycan modeli.....	323
91.	<i>Salmanov V.K.</i> Azərbaycan Respublikası çağdaş dünyamızda tolerantlıq nümunəsi kimi.....	325
92.	<i>Səfərova S.Q.</i> Qloballaşan dünyada multikulturalizm və mədəni müxtəliflik.....	326
93.	<i>Dadaşova A.T.</i> Osmanlı milli geyim adlarının Xəlil Ədib Adıvarın romanlarında təsviri.....	328
94.	<i>Гасымова Ш.Н.</i> Образ героя-спасителя в современном мире.....	330
95.	<i>Quliyeva Ş.M.</i> Qloballaşmada etnopsixoloji amillərə münasibət.....	331

III BÖLMƏ

1.	<i>Абдурахманов Ф.И.</i> Сопоставительная характеристика многоместных глаголов в русском и узбекском языках.....	333
2.	<i>Abdurəhmanova K.E.</i> Qlobalizasiya dövründə tərcümənin ideoloji və etik problemləri.....	334
3.	<i>Арипова З.Д.</i> Особенности перевода арабских пословиц на русский язык.....	336
4.	<i>Арпентьева М.Р.</i> Проблема перевода: типы и уровни.....	338
5.	<i>Babayev Y.M.</i> XV-XVI əsrlərdə Azərbaycanda bədii tərcümənin inkişafı.....	340

6.	<i>Bağirova V.S.</i> Azərbaycan və ingilis ədəbi dili sistemində durğu işarələrinin tarixi.....	341
7.	<i>Baxşəliyeva N.R.</i> Dilçilikdə “Sinonimik cərgə” və “Sinonimik dominant” anlayışları.....	343
8.	<i>İbrahimov E.İ.</i> Qloballaşma dövründə Şərqişinaslıq fakültəsində mütərcim hazırlığı məsələsi....	345
9.	<i>Əliyev R.Y.</i> Qarsia Lorkanın poetik üslubu).....	346
10.	<i>Фан Сян.</i> Номинативные особенности медицинских терминов в аспекте перевода.....	348
11.	<i>Гасанова И.Э.</i> Использование перевода при изучении русского языка как иностранного.....	350
12.	<i>Heydərova L.</i> Tərcüməçinin işçi dilləri.....	352
13.	<i>Гусейнова Г.М., Гулиева Т.А.</i> Национальный колорит в художественных переводах.....	353
14.	<i>Кадырова М.М.</i> Переводы в эпоху глобализации.....	354
15.	<i>Ковалёва И.Б., Фексон И.М.</i> Звуки в языковой картине мира С.Есенина.....	356
16.	<i>Иванова Л.А., Самохина Л.А.</i> Творческое наследие М.Карима как основа воспитания нравственности обучаемых при преподавании РКИ.....	358
17.	<i>Mahtudova Ş.Ə.</i> Bədii tərcümədə Əliağa Kürçaylı və Mirvarid Dilbazi imzası.....	360
18.	<i>Магомедов Д.М.</i> Роль дагестанской художественной литературы в межкультурном диалоге.....	361
19.	<i>Məhərrəmov V.</i> Multikultural terminlər tərcümə sənəti fonunda.....	363
20.	<i>Məmməd İ.A.</i> Qloballaşan dünyada sözləmə hadisəsinin səbəbləri.....	365
21.	<i>Мамедов Н.Ш.</i> О передаче структурно-семантических связей между компонентами текста при переводе.....	367
22.	<i>Məmmədova J.E.</i> Linqvistikada elektron tərcümə anlayışı.....	368
23.	<i>Məmmədova Q.M.</i> Qloballaşmanın tərcüməyə və dilin lüğət tərkibinə təsiri.....	370
24.	<i>Мамедова С.М.</i> Роль текстов в развитии русской речи студентов-азербайджанцев.....	372
25.	<i>Məmmədova T.K.</i> Bədii tərcümə və çağdaş proses.....	373
26.	<i>Məmmədova X.Ə.</i> Azərbaycan dili frazeoloji vahidlərinin başqa dillərə hərfən tərcüməsi məsələsi.....	375
27.	<i>Mərdanlı H.H.</i> Tərcümə mədəniyyətinin qloballaşmada yeri və rolu.....	377
28.	<i>Mohəmməd Amin Sultan Ol-Qurrai.</i> Tərcümə ədəbiyyatının qloballaşmada mövqeyi və rolu....	379
29.	<i>Mustafayeva S.B.</i> İngilis dilinin leksik-semantik sistemi barədə.....	380
30.	<i>Nəbiyev N.H.</i> Frazeoloji birləşmələrin Azərbaycan dilinə tərcümə yolları haqqında.....	381
31.	<i>Пирогова Н.Г.</i> Роль культуры в обучении иностранному языку.....	383
32.	<i>Ramazanov N.</i> Azərbaycan-Özbəkistan ədəbi əlaqələrində tərcümənin rolu.....	385
33.	<i>Rəsulova S.H.</i> İ.A.Krilyovun təmsillərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi və onun maarifçi-realist uşaq ədəbiyyatımıza təsiri.....	387
34.	<i>Романова С.В.</i> Специфика жанра в современной русскоязычной прозе Беларуси (роман Э.Скобелева «Беглец»).....	388
35.	<i>Рзаева С.М.</i> Выражение эмоций в современном английском языке.....	390
36.	<i>Sibruk A., Dobrovolska L.</i> Metaphor as an effective means of linguistic economy in the slavic texts of the XI-XIV centuries.....	391
37.	<i>Teşibaeva D.M.</i> Проблемы перевода текстов массмедиа в условиях глобализации.....	392
38.	<i>Трегубчик А.В.</i> Творчество А.С.Пушкина в современном поликультурном пространстве.....	394
39.	<i>Vəliyeva H.Ş.</i> Azərbaycan və ingilis dillərində poetik nitqin intonasiasına dair.....	396
40.	<i>Khalilova S.I.</i> The role of translation in intercultural relation.....	397
41.	<i>Yunusova Ş.Ə.</i> Qloballaşma və mədəni inteqrasiya şəraitində tərcümənin rolu.....	399
42.	<i>Yusibova X.Ş.</i> Qloballaşan dünyada tərcümə mədəniyyətinin özünəməxsusluğu.....	400
43.	<i>Yusifova İ.Ə.</i> Mixail Şoloxovun “Sakit Don” roman-epopeyasının Azərbaycan dilinə tərcüməsi ilə bağlı qeydlər.....	401
44.	<i>Yusifli A.X.</i> Ə.Hüseynzadənin publisistikasında müasir tərcüməçilik konsepsiyasının əksi.....	403
45.	<i>Мусаева Ф.Т.</i> Переводы книги Светланы Алексиевич «У войны не женское лицо».....	405
46.	<i>Эркинов А.С.</i> Проблема изучения «Хамсы» Алишера Навои в плане компаративистики.....	407
47.	<i>Məmmədli İ., Əhmədova X.</i> Tərcümə sənəti dünya xalqlarının elmi-mədəni, siyasi-ideoloji həyatının tərcüməsidir.....	408
48.	<i>Səfərova G.S.</i> Cəfər Rəmzi İsmayılzadənin tərcüməçilik fəaliyyəti.....	410

IV BÖLMƏ

1.	<i>Allahverdiyev V.S., Fərzəliyeva M.Ç.</i> Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığında azərbaycançılıq ideologiyası və multikultural dəyərlər.....	412
2.	<i>Аскарова Дж.Б.</i> Проблемы национального колорита в народных азербайджанских сказках.....	414
3.	<i>Babəyeva A.N.</i> Mustafa Cəməninin yaradıcılığında azərbaycançılıq ideologiyası.....	415
4.	<i>Бабаева Н.О.</i> К проблеме теории перевода.....	417
5.	<i>Басаров Б.</i> Лексико-семантические особенности братских языков.....	419
6.	<i>Cümənov D.A.</i> “Kitabi-Dədə Qorqud”da azərbaycançılıq məsələləri.....	420
7.	<i>Əhmədov Q.H.</i> XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan hekayəsində islam maarifçiliyi və şəxsiyyətin portret cizgiləri.....	422
8.	<i>Əliyev E.T.</i> Qloballaşma dövründə Azərbaycan dilindən istifadə aktual problem kimi.....	423
9.	<i>Eminli B.İ.</i> Bədii ədəbiyyatda dialoji nitqin milli səciyyəliyi.....	424
10.	<i>Ərşadlı Ş.F.</i> Ədəbiyyat dərslərində şagirdlərin vətənpərvərlik tərbiyəsi.....	426
11.	<i>Hacıyev A.N.</i> Multikulturalizm siyasəti və azərbaycançılıq ideyası.....	428
12.	<i>Həsənov B.A.</i> Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığının tədrisində şagirdlərə azərbaycançılıq ideologiyasının aşılınması imkanları.....	430
13.	<i>Heybatova A.C.</i> Bədii ədəbiyyatda azərbaycançılıq ideologiyası.....	431
14.	<i>Heydərova S.A.</i> “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti azərbaycançılıq ideologiyasının təbliğatçısı kimi (1960-1970-ci illər “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetinin (“Ədəbiyyat qəzeti”) materialları əsasında).....	433
15.	<i>Heydərlı T.S.</i> Bədii ədəbiyyatda azərbaycançılıq ideologiyası.....	435
16.	<i>Hüseynova A.H.</i> Ədəbi-bədii və siyasi təfəkkürdə azərbaycançılıq ideyası.....	436
17.	<i>Hüseynova Ə.D.</i> Bəkir Nəbiyev yaradıcılığında ədəbi tənqidin müasir mərhələsinə baxış.....	438
18.	<i>Hüseynova Y.S.</i> Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığında azərbaycançılıq.....	439
19.	<i>İradə Zərqan.</i> Azərbaycan milli ideologiyasının formalaşmasında ədəbiyyatın rolu.....	441
20.	<i>İsgəndərov A.Z.</i> Zəhid Xəlilin uşaqlar üçün şeirlərində azərbaycançılıq məfkurəsinin tərənnümü.....	443
21.	<i>İsgəndərov B.A.</i> Məmməd Aslan poeziyasında azərbaycançılıq ideologiyası.....	444
22.	<i>İsmayılova E.</i> Məhəmməd-hüseyn Şəhriyarın əsərlərində azərbaycançılıq ideyalarının tərənnümü.....	446
23.	<i>Məhərrəmov N.M.</i> Mir Cəlalın əsərlərində azərbaycançılıq ideologiyası.....	448
24.	<i>Məmmədova A.Ə.</i> Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatında azərbaycançılıq ideyası.....	450
25.	<i>Мусаева А.Т.</i> Глобализация: взаимное знакомство и сближение культур.....	451
26.	<i>Nəbiyeva A.V.</i> Sevgi rəmzi: “Xarı bülbül”.....	452
27.	<i>Orucova A.Ə.</i> “Qara xəncər” tarixi romanında azərbaycançılıq qayğıları.....	454
28.	<i>Qasımova Y.N.</i> Azərbaycançılıq məfkurəsi millətlərarası münasibətin təməli kimi.....	456
29.	<i>Quluyeva Ş.İ.</i> Bədii ədəbiyyatda azərbaycançılıq ideologiyası.....	457
30.	<i>Rəfiyeva A.İ.</i> Azərbaycançılıq ideyalarının inkişafında Heydər Əliyevin rolu (1970-80-ci illər Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı əsasında).....	459
31.	<i>Sadiqova K.R.</i> Azərbaycan dilinin Şimal-Qərb şivələrində işlənən ərəb və fars sözləri haqqında.....	461
32.	<i>Səfərova Z.İ.</i> Rəsul Rza yaradıcılığında azərbaycançılıq tərənnüm edən dil elementləri.....	463
33.	<i>Sofiyeva M.</i> Azərbaycanda milli özünüdərk və islami ideyalar.....	464
34.	<i>Tağıyeva R.E.</i> Məktəbəqədər yaşlı uşaqların idrak fəallığının yüksəldilməsində bədii ədəbiyyatın rolu.....	466
35.	<i>Rəhimli T.T.</i> Fərman Kərimzadənin “Qarlı aşırım” romanı azərbaycançılıq ideologiyası kontekstində.....	467
36.	<i>Xaspoladova S.A.</i> Heydər Əliyev və azərbaycançılıq ideologiyası.....	469
37.	<i>Xudayarova G.M.</i> Əhməd Cavad azərbaycançılıq zirvəsində.....	470
38.	<i>Qaybaliyeva S.A., Əhmədov A.H., Babayev B.H.</i> XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatında Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında milli ideyalar və azərbaycançılıq ideologiyası.....	472
39.	<i>Dövlətzadə M.Ə.</i> Tənqidçinin yaradıcılığı azərbaycançılıq müstəvisində (Əli Rza Xələfinin “Tənqidçinin azərbaycançılıq ideali” monoqrafiyası əsasında).....	474
40.	<i>Heydərova A.E.</i> Hüseyn Abbaszadə bədii nəsrində azərbaycançılıq ideologiyası.....	475
41.	<i>Kəlbizadə E.</i> Qafqazın milli və siyasi ideologiyalar sistemində azərbaycançılıq.....	477

Kompüter tərtibatı	<i>A.Adilova</i>
Texniki redaktor	<i>E.Həsətova</i>
Dil dəstəyi	<i>Linqvistik mərkəz</i>
Məsul katib	<i>prof. A. Məmmədov</i>

Çapa imzalanmışdır: 26.11.2018-ci il.
Mətbəə kağızı, kağızın formatı: 70*108 ¼.
Yüksək çap üsulu. Həcmi: 60,5 ş.ç.v.
Sifariş 99. Tiraj 250 nüsxə.

Sumqayıt Dövlət Universiteti
Redaksiya və nəşr işləri şöbəsi

Müxbir ünvan:

Azərbaycan, 5008, Sumqayıt, 43-cü məhəllə
Tel: (0-12) 448-12-74
(0-18) 644-88-10
Faks: (0-18) 642-02-70

Web: www.sdu.edu.az